I. G. 62 III. G. 146	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या (लघुशब्देन्दुशेखरः)	नागेशभट्टः	”	Benares, Samvat 1928

MS No. 1605

লঘুশব্দেন্দুশেখরঃ নাগেশ

Laghu Sabdendu Sekhara

॥श्रीकाशीजीमेमहल्लाघुघुरानासामाकीगलीआदिविश्वेश्वरकेपासश्रीयुतबाबूहरप्रसादजीके
श्रीदुर्गाप्रसादकटारेकेगणेशयंत्रालयमेलघुशब्देन्दुशेखरछापागयाशिलारेणीमहल्लातिवारी
काछापनेवालागोपालजिसेलेनाहोयसोचांदनीचौकमेकुञ्जगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गा
॥प्रसादकटारेकेदुकानमेमिलेगा ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

श॰ शे॰
स॰
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ पातञ्जले महाभाष्ये कृतभूरिपरिश्रमः शिवभट्टसुतो धीमान्सतीदेव्यास्तु गर्भजः १ याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् शृङ्गवेरपुराधीशा
द्रामतो लब्धजीविकः नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकम् मनोरमोमार्द्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम् २ [illegible] समाप्तिग्रन्थप्रचारादिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमा
य समुचितार्थत्रयपरनमस्काररूपम्मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति मुनित्रयमिति कारकविभक्तेर्बलवत्त्वाद्द्विती
यापरिभाव्येति तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् प्राचामुक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थः मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यर्थो वा परिभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्तिरस्कारार्थस्य धातोर्वि
चारार्थकत्वेऽपि न बाधकम् धातूनामनेकार्थत्वात् अत एव परीभुक्तोवज्ञात इति सङ्गच्छते एतेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थैरगतार्थतासमूलत्वञ्च ध्वनितम् भाविनो
पि बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति निर्देशः सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनातिदुरूहग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूपसन्तापस्य शामकत्वेन अस्येन्दुसादृश्य
म् अनेन वैयाकरणसिद्धान्ता विषयास्तज्ज्ञानम्प्रयोजनम् तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादि सूचितम् अइउण् एषाङ्क्रमबोधकत्वेऽप्यादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया वृत्ति
परिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वम् क्रमस्य संज्ञाद्वारैवोपयोगात् एकवाक्यता चादिरन्त्येनेत्यनेन तासां दर्शनेन णकारादिना सहोच्चार्यमाण आद्यन्तास्थितानां संज्ञेति
स्वौजसित्यादीनामपि एतदेकवाक्यतया सुबादिसंज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वञ्चेति बोध्यम् एषु संहिताया अविवक्षया न संहिताकार्यम् अनुकरणत्वेन सौ
त्रत्वाच्च वर्णेभ्यो न विभक्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोऽपि न बाहुलकात् यत्तु उपजीव्यविरोधात्सन्धिर्न तथाहि अज्झलादिसंज्ञाग्रहकाले आद्गुण इत्यादीनामप्रवृत्त्यान्त
दप्रवृत्तावविकृतरूपा अकारादिषु गृहीता अजादिपदशक्तिः पश्चात्प्रत्याहारज्ञाने उपेन्द्र इत्यत्रापि तत्प्रवृत्तौ विरुध्येत न हि सन्धिकार्ये कृते [illegible] विकृतस्य श्रवण
म्भवतीति तन्न पुनरचपदस्य अर्थान्तरे शक्तिग्रहेण तद्विरोधाभावात् न च सन्धौ सन्देहः व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात् ननु चतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नाय इति
व्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेद एव प्रसिद्धेरित्यत आह माहेश्वराणीति महेश्वरादागतानीत्यर्थः महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलितम् एवञ्चैवं रामं
सामान्याकाश्रुतिरेवैषा तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा श्रुतिमूलकत्वाद्वेदाङ्गत्वम् अत्र प्रमाणं येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं व्याकरण
म्प्रोक्तमिति शिक्षावचनम् लण्सूत्रेणाकारविषयापि प्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्याख्यानत इतीत्यादावाचार्यपदेन महेश्वरः । अनुबन्धाश्च महेश्वरकृता एव न पदे

3752

स्फुटीभविष्यति· अइउण् नमित्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरभाष्यन्तु किमदृष्टार्थमेतदुच्चारणमुत दृष्टार्थमपीत्येवम्विचारपरं सर्वत्राप्रत्याख्यानमेवंपरमे[illegible]था।
ज्ञानमुपिपारायणे धर्मश्रवणेन तत्र तत्र पाणिनिन्यासप्रत्याख्यानस्यभाष्यसङ्गतिः स्यात्· तदुक्तमिकोयणाचीतिसूत्रे· सामर्थ्ययोगान्न हि किञ्चिदत्रपश्यामि य
[illegible]र्थकं स्यादिति· किञ्चिद्दृष्टादृष्टार्थवत् किञ्चि[illegible]दृष्टार्थवत्· सर्वथानर्थकन्न किञ्चिदितितदर्थः वृद्धिसूत्रस्थवर्णमाप्यनर्थकेन नभवितव्यमिति
भाष्यग्रन्थेऽनर्थकत्वम्बोध्यार्थराहित्यरूपमितिननिष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येन तत्र तत्र प्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः अत एवायमक्षरसमाम्नायः पुष्पि
तः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपादायोक्तम् भर्तृहरिणापथैव वेदमव्युच्छिन्नञ्चन्द्रतारकादि एवम[illegible]समाम्नायस्वना।
कश्चिदाधुनिकः कर्त्तास्त्यवमेव वेदम्पारम्पर्येण स्मर्य्यमाणमिति। आधुनिकः शरीरी पुष्पितत्वन्तन्मूलकशब्दशास्त्र[illegible]शब्दप्रयोगेण च फलितत्वम्
उक्तञ्चैव चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम्· नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्वि
मर्शे शिवसूत्रजालम्। १। अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यंवर्णचतुर्दशं धात्वर्थंसमुपादिष्टम्पाणिन्यादीष्टसिद्धये इति धात्वर्थधातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् अत एवानुबन्धकरणार्थ।
च वर्णानामुपदेश[illegible]मुक्तम्भाष्ये अत्र कालशब्दप्रयोगे सानुबन्धानामादित्वं सूचितम् तत्कालाश्चोपदेशकर्तृकर्तृकर्मकप्रत्यासत्तेनतच्छृतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम्
अत्र सर्वकालमुच्चारणस्योपदेशत्वं सूचितम्· तच्च श्रुतिलाभायेन सङ्कृते श्रोतव्यश्चेति [illegible]स्यदस्युक्तेः अक्षरतन्त्रव्याकरणे शाकटायनोऽपि इदमक्षरं छन्दोवर्णशः समनुक्रा
न्तम्· यथाचार्याः क्रतुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तदिमक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते· न भुक्त्वा न नक्त
ब्रूयादयं ब्रह्मराशिरिति ब्रह्मदृष्टिमादको वर्णराशिरित्यर्थः· तथा च नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां स्पष्टमत एव वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः क इत्यस्य इति
भाष्ये प्रश्नम्· पाणिनेर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानाङ्क्रमेण निवेशस्तदर्थम् इति तदर्थं सत्राणादिप्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः एव
च वर्णसमुपदेश[illegible]णिनेतिरन्यत्कृत इति स्पष्टमेवोक्तम्· मन्त्रोपदेशवदिति वच्चात्रोपदेशपदप्रयोगः अत एवास्य [illegible] सर्ववेदपारायणजम्पुण्यं फलमिति भाष्ये
[illegible]· व्याकरणमुपक्रम्य [illegible]नाम्वेद इति छन्दोगश्रुतिरप्येतन्मौलत्वे तिदिक्· तत्प्रयोजनमाह सं[illegible]नीति· एतच्चोपपादितम्· सं. ज्ञाणो[illegible]

ल· [illegible] प्रकृतार्थेप्रतिकूलम्· संज्ञार्थत्वोपपत्तये आह· एषामिति· अकारश्चेत् [illegible] नः प्रत्याहार [illegible] द्धिः· अननुबन्धत्वात्तथायुक्तिः इदमेतत्सापसूत्र।
[illegible] वस्यानुनासिकत्वे नोत्वेति सूत्रे पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत् प्रत्या [illegible] णीव निर्वाह [illegible] किन्त्वास्येन संज्ञकत्वेयण [illegible] नमुपेषु बहु
[illegible] ज्ञालाघवानुरोधेन यः प्रत्याहारेणैव व्यवहरेत् किन्त्वानुबन्धानामच् प्रत्याहारे ग्रहणाभावे आचार्यप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्त्वइति भाष्योक्तेः
[illegible] तीयस्य [illegible] व्यापकत्वापत्तिः नवलोपस्य बलवत्वेपि हल्प्रत्याहारसिद्धिः प्रागनुपदार्थत्वेनिष्कत्यभावेनोपदेशो जित्यस्य वाक्यार्थाभावेन लणित्य [illegible] स्ये
संज्ञालोपयोरभावेन प्रत्याहारेषु जातिग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन हल्प्रत्याहारे लणित्यकारप्रवेशे मामीत्याय [illegible] त्र्यानुनासिकत्वे लकार।
पत्तिर्दुर्वारा सो [illegible] त्यादौ सुलोपाद्यापत्तिश्च अत एव प्रत्याहारे नुबन्धानां कथमजग्रहणेष्वित्यनेन प्रत्याहारे वर्णसमाम्नायस्य एते [illegible] प्रत्याहारा
शे [illegible] नुबन्धाः [illegible] नेतेषामजग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्नेत्यर्थः केनाच्प्रत्याहारे शङ्कितानां हल्प्रत्याहारे भाष्ये चाइउणित्यादिसूत्र [illegible] पादाने [illegible] स प्र
वृत्तिर्दर्शिता तत्र प्रा [illegible] त्यम् प्रत्याहारेष्वग्रहणार्थत्वरूपम् हल्षु चैतत्त्वोपदेशात्तेषां अस्त्वनुस्वराणामेव तथोपदेश इति प्राधान्यात्तेषामेव संज्ञित्वमिति भाष्ये
स्पष्टम्· न च हशादिप्रत्याहारेष्वग्रहणस्यापत्तिरिति वाच्यम् हकारादिषु पुनः पुनरकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णरहितहलां तन्नघटितप्रत्याहारे ग्रहणाभा
वस्य वक्तुं शक्यत्वात् तद्विषयप्रयोगाणामनभिधानाच्च तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकमेव उरणरपर इत्यत्र लग्रहणं कर्त्तव्यमेव [illegible]
व [illegible] नाहुः। ननु हयेत्यादावकारोच्चारणेन तस्य हल्त्वप्रसङ्गः अत आह हकारादिष्विति न पुनरन्तरेणाच्मव्यंजनस्योच्चारणमपि [illegible]
सूत्रस्य भाष्यात् एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशत्य चो ऽस्तु हलो हल्ष्विति प्रत्याहारे ऽनुबन्धो [illegible] भाष्याच्चेतिभा
वः [illegible] नविभक्तावित्यादेस्सार्थक्यापहलन्त्यमित्यस्यप्रदेशो ऽन्त्यं हलि दित्यर्थावश्यकत्वेन हलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्या राम
श्र [illegible] कारेत्संज्ञामबोधयित्वा हलामित्संज्ञाबोधनस्याणिनिरयुक्तम्· न च हयवरेत्यादेराद्यत्यांशाषसरित्यन्तं समुदायमुद्दिश्य हलित्यनेनेत्संज्ञा २
विधीयतेति वाच्यम्· दशसूत्रावृत्तौ गौरवात् ननूपदेशे ऽदन्त्यम् अच अनुनासिक इति सूत्रत्रयमस्तु अजित्यनन्त्यार्थम्· तृतीयः अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादच्चेदि

[illegible]वतिनत्वेनुनासिक एवेति नियमाश्रयणाद् [illegible]तेन दोषो योगविभागसामर्थ्याच्चानन्तरस्येति न्यायस्य बाधितत्वाच्च व्यवहितस्यापीति तेन नियमः [illegible]
[illegible]काच्च न विपरीतनियमः एवञ्च हलयइत्यपि व्यर्थमन्योन्याश्रयश्च न नच पाणिनिसूत्रभेदे पारायणादावदृष्टहानि स्तथा च सूत्र[illegible]
योगि[illegible]नुभवतीति वाच्यम् कल्प्यमानन्यासस्य लघुत्वस्यादोषत्वात् सूत्रभेदनमुपाचरन्ति यत्र तदेवान्यस्तु त्रं क्रियते भूयो वा यदि [illegible]
[illegible]नासांसूत्रभेद इत्यत्र उपसर्गान्त इति सूत्रभाष्यम् मासौ सूत्रभेद इत्यस्य दोषायेति शेषः सति सम्भवि दृष्टद्वारेवाङ्गनामदृष्ट[illegible]मिति निदाघाय [illegible]
एवं तत्रा[illegible]ज्ञापकपरसकलभाष्योच्छेदेनेति चेन्न योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणेऽतिगौरवात् नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककरण[illegible]
दर्तव्य[illegible]नुज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजानालि नचसहिं आसमन्तादेतिमच्छतीति संहितामध्यमो वर्णस्य अर्थ इत्यतो नान्योन्याश्रय इति वा
च्यम् अन्योन्याश्रयत[illegible]दीन्व[illegible]भाष्यकारेण कटीबालत्र प[illegible]दोड्गताविंत्यतश्च सहाङ् पूर्वाचजभावाबोधनात् किंत्वयोगम्यार
[illegible]र्थलाभः आसमन्तादित्यस्यानन्वितार्थत्वमर्थत्वञ्च। रूढौ तु नमानमतः सूत्राद्न्यात म्परिहरति हलन्त्यमिति भाष्ये [illegible]
[illegible]हलन्त्यमित्सञ्ज्ञम्भवति लकारश्चेद्भवतीति वक्तव्यमिंत्युक्ते कशेषनिर्देश[illegible]हल[illegible]न्त्यमिदि[illegible]तस्यार्य[illegible]।
[illegible]शेष[illegible]हलस्येन सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासेनन्यशब्दस्य च द्वन्द्वानि[illegible]माणस्येवाभयत्रान्वयः एवञ्च [illegible]वति
बोधः। अन्येराहोः शिर इति वृत्त्यष्टीति अत्राचारयितुरेक[illegible]निर्देशो वोद्दुस्त्वादित्याबोधः हसमीपो लकार इति हल[illegible]
[illegible]लिमसञ्ज्ञम्भवति [illegible]दितिवदेदित्सूत्रम् नन्वेवमपि न विभक्ता[illegible]विभक्तिपदबोध्यमुत्पत्ति बोधो हलन्त्य[illegible]बोधो
[illegible]श्चापवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रय[illegible]दवस्थएवेति चेन्न अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वम्पदपदार्थोपस्थिता वुत्सर्गवाक्यार्थ
[illegible]भावात् मेत्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्येव प्रतियोगिज्ञाने [illegible]ज्ञानमस्य[illegible]तोकस्यापि सम्मता प्रतियोगिज्ञानम्विनानि
[illegible]र्थासम्भवाच्च पूर्वत्वपवाद अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा इत्यस्यते[illegible]भावः लक्षणैकचक्षुष्क उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नेषु

[illegible] तुर्लक्ष्योपवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्याभुक्तं वन्नप्रतिमामुक्तं [illegible] इति वा कार्य [illegible] वादशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्यातत्पूर्वमपवादशास्त्रपर्याले
[illegible] सकारान्निर्णीय तद्विषयन्तल्लक्ष्यन्तत्तद्विषयवाक्योपप्लवदोषो [illegible] संस्करोति [illegible] विकल्पापत्तिरिति यद्यपि [illegible] वनेष्यतीति।
[illegible] लगादिनाजीतनिरन्तरं [illegible] मिचरितत्तथापित्राप्यनुत्पत्तिरेवेतिनदोषः न्यायात् [illegible] पि विकल्पापत्तेः सत्वाच्च अभिनिविष्ट [illegible]।
[illegible] लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं जानीते न त्वादौ शास्त्रप्रवृत्ति [illegible]
[illegible] पूर्वकं प्रयोग एव धर्मोत्पत्तिस्तदुक्तम् प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तत इति प्रकल्प्य परित्यज्य। यत्तु प्रकल्प्य चैव [illegible] सारणे
[illegible] वचनात् [illegible] स्यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इति अभ्यस्य [illegible] सूत्रे कैयटस्तन्न नसम्प्रसारणे इति [illegible] विरोधात् तत्र
[illegible] परस्य न पूर्वस्येति यद्वा सम्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्याद्युक्तम् नहि न्यायेन सिद्ध एवमुक्तिरुचिता तस्मात् [illegible]
[illegible] यपवादयो [illegible] र्थं विना नोत्सर्गो वा कार्य इति तद्दर्शनं तदपि न उक्तयुक्तेः न विभक्तौ तुस्मा इति शास्त्रस्य पदार्थज्ञानमात्रेण पाठादीनामेतद्विषयत्वाभाव
वुद्ध्यातेषु [illegible] अन्यसूत्र [illegible] लुप्ति [illegible] पविभक्तिपदार्थज्ञानसुलभमिति दिक्। अत्राप्युपदेश इति सम्बध्यते तदुल [illegible] माह सूत्र इति आदि [illegible] येन आ
दिरिति किम् अन्यशब्देन पूर्वेषामाक्षेपादिगादिप्रत्याहारे ऽकारादिग्रहणाम्माभूदिति एवमादिशब्देन परेषामाक्षेपादिणादिप्रत्याहारे [illegible] मा भू
दिति [illegible] इति उभयोपादाने तु अयमादिरन्त्योवेत्युक्ते ऽवशिष्टमपि किञ्चिद्दर्शीतिनियमेन प्रतीतेः परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वो नास्ति [illegible] दिः। पूर्वो [illegible]।
स्मात् [illegible] स्ति सोऽन्त्य इति अकारादिग्रहणे ऽकारणकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः अत्राद्यन्तपदाभ्यामवयवत्वेन बोधकार्यांशघटितं समुदायं अस्ति
[illegible] तस्य च लक्ष्ये प्रयोगाभावात्प्रत्येकं सन्ति तमन्त्यमुत्पन्नतत्कायेन [illegible] लोपाभ्यामपहारात् एतत्फलितकथनमेव भाष्ये मूले च [illegible]
[illegible] पुनरुक्तिपरत्वेन व्याख्यानं तु हेयमेवानुवृत्तौ फलाभावात् इतिविकिम् नमङणनितिणकारादिभिः प्रत्याहारो मा भूदिति सङ्ग्रहणाच्च समुदायस्य [illegible]
समुदायादिवेकदेशादौ विभक्तयुत्पत्तिर्नादिमात्रात् न चान्त्यस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारादादिरन्त्येनेत्यसङ्गतम् सूत्रेष्वित्संज्ञायामपि रगादिशब्दे [illegible]

त्· अन्त्येनेत्यस्येत्यन्यसदृशेनेत्यर्थात्· व्यक्तिपक्षेऽप्येवमेवौचित्यात्साहचर्ये भूलिके वचात्र तत्वमत्यभिज्ञेत्याहुः। अद्विश्रुधात्विति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे त्वात्विति [illegible]
नि [illegible] दिण् परेणैवेति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्· हलन्त्यम्· अत्र पदद्वयम् समासे ऽन्यशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारयपोग्यपदानां समासाभावः [illegible] कारे
[illegible] यद्यपि सर्वोपि हल्तत्तं समुदायं प्रत्यन्त्यो भवति तथाप्यन्त्यपदोपदेशपदाभ्यामर्थात्संत्या ज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायं [illegible] प्रत्य।
[illegible] त्वते· अत एव मकारेत्संज्ञापत्तिराणा येस्य [illegible] कार [illegible] रितार्थः समुदायोपदेश एव सर्वत्र ऋषिनात्पर्येणावयवानामानर्थक्य [illegible] यार्थ्यासत्तामुत्स
[illegible] त्वाभावात्· उपदेशोऽन्त्यमिति· नत्र विद्यमानमन्त्यमित्यर्थे तेन भट्इणित्यादौ णादीनां हल्प्रत्याहार सिद्धुत्तरन्तसिद्धिः। अन् [illegible]
रणेनाभिव्यक्तस्य तदव्यवधानेनैवेत्संज्ञापदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव उपदेशोत्तरकाले सत्त्वेति नाज्झलाविति सूत्रे भाष्यात् धुडित्यादौ [illegible] न्धा
[illegible] प्रवृत्तिस्तु तेनैवानुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्वात्सुलभा· इत्संज्ञाकार्यमत्र संज्ञा तत्रानर्थकत्वात् नकुपस्याप्येवमाष्टम्येदमिति वरितमि।
[illegible] याकरणे वेत्त्वरस्तु नतस्य चकारसदृशत्वेपि नत्वाभावात् विभक्त्यादिसंज्ञापि सूत्रान्तर्गतानामेवेति नत्रैव न विभक्त्यादिवित्यादीनाम् [illegible] तिः। अ
[illegible] रादि [illegible] वर्णत्वात्सवर्णग्रहणमप्राप्तम् प्रत्यय इत्यनेन न निषिध्यते इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते यत्त्वनेकाल्शित् इति शित्करणं सर्वविपिशित्करणादे।
[illegible] दिशात्वमितिभाष्य उक्तं नस्येत्संज्ञाकशकारकरणाद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादायसर्वादेशत्वमित्यर्थ इति गतं [illegible] विरोधः [illegible] कचिदनु [illegible] नेकान्ताः अ
[illegible] यवाः यो यस्य कागतः सकदाचित्तत्रोपलभ्यत एवाप्यनुनतथान्वर्थभूते विधेयकदापदर्शनात् हलन्त्यमित्यत्रान्यशब्दः परसमीपवाचकस्तु [illegible] वादि
[illegible] पूर्वसमीपवाचको नैषाम् शि दित्यादौ समीपे सामीप्यमूलकावयवत्वारोपेण बहुव्रीहिः स्पष्टं चेदमुपदेशे जितिसूत्रे भाष्ये मपर्यवस्येतिप [illegible] यटेच
[illegible] णत्वादाविशादौ चन दोषः अत एवोपदेशे जिति सूत्रे उपदेशग्रहणं चरितार्थं नेति अभ्रऔअटिन इत्यादावादित्वेतीट्प्रतिषेधाभावाय अनेकान्तत्वे
[illegible] पो त्वेकान्ता एव या त्वत्र तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च अनवयवे [illegible] काकादिरेव [illegible] यसम्बन्धेन गृहद्वारादिषूपलभ्यते नैवमयं
[illegible] वयवत्वेन [illegible] यादौ णादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात् एवमन्ते [illegible] दिशादि [illegible] त्वानापत्तिः। उक्तार्थलाक्षणिकत्वेनुलक्षणेत्यस्य

[illegible] ...यात्। वचनं नैवन्याय्यम्। अतएव धुरुत्वणकठजादि त्रावाहितत्वापि प्रयुक्तत्वद्वित्वं नतस्यलोप इति भाष्ये एकान्तत्वमेवन्या
[illegible] जिति सूत्रे उपदेशग्रहणं तुस्य ष्टार्थमेवेत्युक्तं। सर्वत्रानुबन्धस [illegible] देश मिधीग्रुत्ति ज्ञिरित्यादीनकारेत्संज्ञकस्तो भवतीत्यादिक्रमि।
[illegible] धः ऊतुवादित्यन्यत इत्यादौ चनकारोत्संज्ञकैस यब्दे [illegible] इत्यादिक्रमेण वोध [illegible] व्व दद्वि द्यासंज्ञा सूत्रे भाष्ये अतएवाटश्चेत्यादेर्नासङ्गतिः। अन्य
[illegible] नाद्यन्तरत्वेन त्रनाम्नो [illegible] वत्तत्र द्वि। यत्र प्रयोगे द्वित्वेन द्विलत्वनाडितित्वसङ्गतिस्तस्यैव अन्यङ्क्षिमवाचालः हल्किमः चिरिणोतो [illegible] धा
[illegible] न्यस्यमाभूत्। आद्योच्चारणमिति आद्यमुच्चारणमित्यर्थः। भावे घञिति भावः। नच प्रत्यासत्त्या [illegible] प्रवर्त्तकाचार्य्याणामेवा ऽऽद्यत्वं [illegible]
[illegible] ज्ञापकत्वम्। उपस्यार्थत्वादिरोह च्चारणक्रियत्वात्। अतएवैकाच उपदेश इति सूत्रे कैयटे नोक्तमित्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदेशिग्रहणात इति
[illegible] तिस [illegible] पि येषां स्वरूपज्ञापनाया पूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशत्वव्यवहार इति तत्र सूत्रे भाष्येपि तद्देशश्च प्रातिपदिकान्तानां पदिश इति
प्रकृतसूत्रे भाष्येपि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश इत्युक्तं। तस्य चोक्तएवार्थः परे तु उपदेश इति किमर्थम्। अज्
[illegible] पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेष इति भाष्ये उक्तम्। यदि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणेऽप्यापणमुद्देशस्तर्हि लृट्सद्वा निष्ठेति विहितानां [illegible] आनचुकान
वत्तां मवयवस्येत्संज्ञानापत्तिः। तथा राजसूयसूर्यश्चित्याग्निचित्यादिनिपातनानुमितकार्यादीनाम्प्यादेत्वानापत्तिः वदः सुपीत्यत्रा [illegible]
[illegible] एवतस्यापत्यमत इञिति न्यासेऽन्यशब्दसम्बद्धाऽप्यन्यार्थस्यानुक्तत्वरूपं शेषत्वमुक्तमाकरे तस्मादत्र सूत्रे उपदेशशब्दे उद्देशस्यापि ग्रहणम्
[illegible] भपइत्यादावपि प्राप्नोतीति तेषां सङ्ग्रहोऽस्य व्यावृत्तिमेव तियेन सविशेषः क इति प्रश्नस्तत्संग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापि तयोः सङ्कीर्णत्व रम
[illegible] तयेन तत्सङ्ग्रहाय चोपदेशनेऽजनुनासिक इति वक्तव्यम्। किम्पुनरुपदेशनं शास्त्रमित्युक्तं वार्त्तिककृता तत्र शास्त्रपदेन [illegible] शासन ४
[illegible] भूतधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशादि हलन्त्यसूत्रे व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्तास्सङ्ग्रहे एवञ्च तत्सङ्ग्रहोऽत्र आरत्येव [illegible]
सिद्धांतस्य वार्त्तिकस्य बाहुलकात्करणे घञा प्रत्याख्यानम्भगवतो कृतम्। किञ्च हलन्त्य सूत्रे भाव घञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ भवतः प्रकृतसामर्थ्यादि वि

ङिते च्वित्सञ्ज्ञापत्तिः परस्य सत्त्वेन कादेरन्त्यत्वाभावात् यदि तूपदेशप्रत्ययत्वादिविशिष्टान्त्यं इदित्यर्थ उच्येत तदा उपदेशा इति व्यर्थम् अन्यपदसामर्थ्येनै-
व तल्लाभात् अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुबन्धा अनेकान्ता इत्यस्थितपक्षे ऽश्रौ अदित इति प्रयोजनमुक्तं भाष्ये तूत्तरार्थमित्युक्तम् न च करणसाधनोपदे-
शशब्दानुवृत्त्या सिद्धे हलन्त्यसूत्रे व्यवसितान्त्यमिति वक्तव्यम् के पुनर्व्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा इति वार्त्तिकानुत्थानमिति वा-
च्यम् समुदायद्वारावयवस्याप्युपदेशकरणत्वात्तुदुशब्दस्यापि लोपापत्तिरित्याशयात् भाष्यकृता चान्त्यग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम् न चानुबन्धविशि-
ष्टानां धातुत्वादि तु धातुत्वादियोग्यघटितत्वाद्बोध्यम् निपातानान्योनकत्वेन ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथग्ग्रहणम् व्यवसितत्वञ्च धातुत्वादिनाप-
रिच्छिन्नत्वादिति कैयटः एवञ्चोदश्विदादिप्रातिपदिकान्त्यस्यापि लोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेधो वाच्योऽकृत्तद्धितानामिति वार्त्तिक-
कृतोक्तम् कुम्भकार इत्यादावपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः पूर्वम्प्रातिपदिकत्वेणादिलोपो न स्यादिति अकृदित्यादि न च फलाभाव[illegible]
दिना भाष्ये प्रत्याख्यातम् अत्रायोच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तौ तस्य वार्त्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादेव इति
[illegible] एतेन भाष्येकवाक्यतया परस्य शाब्दिकानामग्रहणात्प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्यः मन्त्रको मन्त्रक इति माभूदिति भाष्ये उपदेशशब्दग्रहणन्तु
[illegible]मित्यर्थकत्वाच्चानुवादरूपमेव सन्देहनिवर्तकमिति बोध्यम् नन्वेवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे षष्ठीप्रकल्पकत्वं तस्येति षष्ठीयुक्त[illegible] इत्यादावपि षष्ठी-
प्रक्लृप्त्यापत्तिः न च सनः सनेवादेशो भविष्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम् उपदिश इत्युच्यमाने सञ्ज्ञा न प्रकल्प्येतेत्युक्तम्भाष्येण तद्विरुध्येत तत्रोपदेशपदानु-
वृत्ताविष्टसिद्धेन्न तस्यैकदेशयुक्तिं विना साधकत्वात् तथाहि तत्र ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमित्यत्र सप्तमी पञ्चमी चेत्युभयन्निर्दिश्यते तत्र किम्पूर्वस्य कार्यमथ पर-
स्येति सन्देहे परत्वानवकाशत्वाभ्याम्पञ्चमीनिर्देशो बलवानिति सिद्धान्तितो न तु तत्र एकदेशिना यथार्थम्वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इति समाधानान्तरम्।
[illegible] सप्तम्याः [illegible] कार्यिणः षष्ठ्या निर्दिष्टव्या इति तदर्थं तु सप्तमीनिर्देशे [illegible] क्वचित्पूर्वत्र क्वचिदुत्तरत्रावश्यकत्वेनोभयनिर्देशो गौरवेणैक-
[illegible] किं तत्र कः परे [illegible] एकदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्या तस्मिन्निर्दिष्टे षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य यथार्थम्वा षष्ठीत्येकदेशयुक्तिः प्रत्याख्याता षष्ठीपदानुवृत्तौ

सु
श॰ शे॰
५

गोरेनादुभयोः सकलप्रत्याहारवारणाय परत्वानवकाशत्वयोरेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणस्य युगपत्सकलपकत्वाभावे ज्ञापकस्य चावश्यकत्वाच्चेय
मर्थोऽकरेस्युक्तिः। लघुः पूर्वेणैकदेशिनानत्वक्षेऽग्रुमित्यादौ दोषः शङ्कितः ततः षेडौक्तनिवादिनैकदेशिनोक्तं स्यादेव दोषोऽपरीत्य ज्ञा आदेशस्म नी
मेव तत्रावलुहृता यामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति उपदेश इति हीनसंज्ञाव्यर्थं इति एवं च तदुक्तिर्व्याहतेत्याशय स्तदप्तेउपदेशोपदानानु
वृत्तिमभिप्रेत्याथवानासुत्वनेसन्निपरूपा भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्यात्पश्च मीतिप्रवृत्तिर्न भविष्यतीति समाधानान्तरं कृतं तत्र पर
त्वविशिष्टस्य सनुत्पादनेऽपि च स्थाउपक्षयात्सहूत्पत्त्यभावाज्ज्ञापितम्याः सकलपकत्वमिति तदर्थं कैयट आह एवञ्च प्रकृतसूत्रस्य स्वरूपार्थप्रतिपादयिष
याप्रवृत्तस्य भाष्यवार्तिकस्यैकदेशयुक्तत्वान्नाप्यवसेनपौढिवादत्वकल्पनं नोचितं लक्ष्यासिद्धेश्च अड्उणित्यादीनामपि क्रमबोधकत्वेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं
स्यात्तेन ङ्मीः कुमित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वं लोपश्चेत्यत्राप्रशाकारस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमनुबन्धानामेकान्तत्वे तु लोपो यीत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्त्तमा
ने पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशत्वं वा ध्यमेकाच उपदेश इत्यत्रत्यः कैयटोऽपि चिन्त्य एव अन्योऽपि तज्जातीयश्चिन्त्य एव एकाच उपदेशे आदेच उपदेश इत्यादौ तु भाव
साधन एवेति सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः। ननु शास्त्रेऽनुनासिकोच्चारणाभावात्तत्त्वज्ञानं दुर्लभमत आह प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्तः इत्यर्थः। पाणि
नीयाः इत्यस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता वर्णा इत्यर्थः। प्रतिज्ञाचार्यमेवमिति कथनं वर्णानां तत्त्वज्ञापको व्यवहारश्च ताभ्यां तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः। प्रतिज्ञोतारश्च प्र
त्यासत्तैव न्यासकर्त्ता एवेति दिक्॥
निर्देशादिति तेषामनन्यग्रहणे हि नासिकादोषणाद्यापत्तिरिति भावः। न चेत्वविधानसामर्थ्याद्ग्रहणाभावः सिद्धस्तस्यापि प्रत्याहारेष्वनुबन्धाग्रहणज्ञापने दौर्बल्य
ण्साधकल्पकं नौ चिन्त्यासाक्षाच्छास्त्रबाधकस्य नापेक्षयास्यार्थस्यौचित्यान्निर्देशादित्यस्य तन्मूलभूतत्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यम्। आदिनानुषि
मृविकेषेरेकः पूर्वत्वादिसङ्ग्रहः ननु प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमग्रहणे त्तुनेति वार्तिके प्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमाम्नाये प्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्विताम्भित्यनुपपन्न
मत आह आदिरन्त्येनेतीति वार्त्तिकतादर्थ्यात्तात्पर्यमिति भावः। ऊकालोऽच् कुकुटइतेऽकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरकारादयो नोक्ताः। ऊ इति एकद्वित्रि

मात्राणां क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानात्· तेन स्वोच्चारणकालसदृशो गृह्यते स कालो यस्येति बहुव्रीहिं तत्फलितमाह· उश्च ऊश्चेति· ननु कालोऽच् ह्रस्व इति
वाक्येन त्वात्सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसंज्ञायां प्रदाय प्रह्वेत्यादौ ह्रस्वस्येति तुक् स्यादिति चेन्न· ऊ अजित्येवाज्ग्रहणसामर्थ्यात्सदृशोऽजित्यर्थे स्या
दुच्चारणकालव्याख्यानात्कालकृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणमुच्चारितसम्बन्धिकालसदृशकालस्यैव संज्ञा न तु तेन गृहीतसम्बन्धिकालसदृशका
लस्येत्यर्थेनादोषान्न दुक्तम्भाष्ये यावदन्तपरकरणं तावदत्र कालग्रहणमिति· न चाजिति वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वान्नितं उक्तत्रमित्यत्र दीर्घात्य
दानादेर्नितुगापत्तिरिति वाच्यम्· ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्याऽसार्वत्रिकत्वात् अत एव नेन ह्रस्वत्वनिमित्तक नित्यतुक एव प्राप्तेश्च। अज्ग्रहणे प्रतस्येत्यादौ ह्रस्वस्ये
ति तुग्व्यावृत्त्यर्थम्· उच्चैः· नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वमुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तेः। श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च किन्तु स्थानकृतमुच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानमधिक
रणं चोच्चारणं प्रति तत्त्व तात्वादीनां सभागत्व एवेत्याशयेनाह· तात्वादीति· इदं प्राचामनुरोधेन वर्णसमाम्नाये ऽकारस्य प्राथम्यात्कण्ठ्यादीति वक्तुमुचि
तम्· एवमन्यत्रापि बोध्यम्· प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽच्यं व्यञ्जयति तदा स उदात्त इति भावः। अजिति· उकालइत्यंत त्तदनुवर्तते उदात्तत्वादीनाम
च्धर्मत या एष लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं बोध्यम्· आये इति· प्रच्छन्दः क्रिषीन इत्यन्तोदात्तः। जसमुद्वा
दनुदात्त एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः। अर्वाङिति· अभिमुखवाच्यमुपपन्नं क्विपोन इत्यन्तोदात्तमाद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वम्· अर्वन्तमश्वनीय
थैकत्वात्पदप्रकृतिस्वरेणैकानोदात्तत्वम् एकस्मिन्नुदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणोर्मेलनविरोधादाह वर्णधर्माविति· बाहुलकादधिकरणे घञ्। अर्धभाग्वजित्याः
न्वोऽरं यं त्रिसूत्रीस्पष्टार्थो लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात्· ह्रस्वग्रहणमिति· ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः। अन्तरमिति· स्वशास्त्रसंकेतितरूपेणार्थावबो
धकमित्यर्थः किन्त्वर्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः। एवं च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्ता इत्याद्यन्यत्र वस्तुत आग इत्यतः प्रागुत्कर्षेण त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिः
सर्वविदं भाष्ये स्पष्टम्· अर्धमुदात्तमिति ह्रस्वस्तु समत्वात्तत्य भागे तिवन्न्याख्येयाउत्तरार्धमित्यर्थे चार्धमात्रातोऽवशिष्ट उत्तरो भाग इत्यर्थः। विंदतु यथा प्रयोगमातिश
यात्देशाद्व्यवस्था। तस्यचेति· अनुदात्तस्येत्यर्थः। उदन्तेति· उदात्तस्वरितयोः परत्वे सतीत्यर्थः। तयोः परत्वञ्चोपस्थितानुदात्तापेक्षयैव। अन्यत्र· उदात्तस्वरितयो

सु॰ श॰ शा॰ ६

ऽपरत्वाभावे प्रातिशाख्ये इति लोके त्वनुदात्त एवेति भावः। ह्रस्वस्वरितमुदाहरति क्वेति किमो दित्यत्र क्वातीति क्वादेशे इति स्वरितमिति स्वरितः। दीर्घान्तमुदाहरति स्या

नामिति यस्य आ इति स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति एकारः स्वरितः नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तु उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्यैवानन्तरस्येति न्यायात् स्वरितपर

मुदाहरति शतचक्रमिति अहेत्यर्थे ऽस्यः एत्रस्येत्यर्थः छन्दसि वा वचनं प्राङ्णीचङ्क्षु पऽऽस्मा इति वचनाद्गुणाभावः। उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः उदात्तयणो

हल्पूर्वादित्यनुमच्छान्दसत्वात्। यच्छन्दः फिषद्व्यनो दात्तस्तदेकादेशश्चवा स्वरितः। स इति उदात्तादि ह्रस्वादि संज्ञक इत्यर्थः। मुख उच्यते ऽसौ वचनः वाहुलका

त्कर्मणि ल्युट्। मुखसहिता नासिकेति विग्रहः। तथाव चन इति साधनं कृतेति समासस्तदाह मुखसहितेत्यादि मुखेति किम् यमानुस्वारयोरेव प्रसज्येत। एव

ञ्चा उ ऽनुनासिक इत्यत्रानुस्वारस्स्यात् नासिकेति किम् शङ्केत्यादावनुदात्तोपदेशेत्यादिना कलोपो माभूत् अष्टादशेति यद्यपीदं व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्त्या

त्तथाप्यष्टादशधर्मवत्वमकारजातीयादित्यर्थः। ह्रस्वत्वादीनान्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनाञ्च भेदमाश्रित्येदम्बोध्यम् एवमग्रेऽपि लृवर्ण

स्येति विवृतस्येत्यर्थः तेन ल्टृतिलृवेति विषयस्य पन्त्सङ्ग्रहस्य दीर्घत्वेऽपि न क्षतिः दीर्घाभावादिति अत एव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये ऌति सवर्णे इत्यनेन पक्षे दिलकारकाभावे

ऽकस्सवर्णे इति दीर्घत्वे ह्रो ऋकार इति ऋकारघटितप्रयोगसङ्गच्छते ह्रस्वाभावादिति इदमे ओङि त्यादौ भाष्ये स्पष्टम् गानभेदनादोचतुर्मात्रादीनामुपल

म्भेऽपि शास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावाल्लौकिकप्रयोगेष्वप्रयोगाच्च नोक्ताः। अत एवानुदात्ततरस्यानुक्तिः। एकश्रुतेः स्वरान्तरत्वे इदमुपलक्षणं तस्याल्लौकिकेपि सत्त्वात् तु

ल्यास्य तुल्यावास्य प्रयत्नौ यस्येत्यर्थः। आस्ये भवमास्यम्। आस्यानानां तच्चवर्णोपयोगित्वात्स्थानमेवा प्रयत्नस्यस्पृष्टयत्नपाद्यनात ग्रहणैष्यतः प्रयत्नः अभ्यन्तरः तस्य वर्णोत्प

त्त्युच्चहितप्राग्भावित्वरूपप्रकर्षवत्वात् जनकत्वं प्रकृष्टार्थः तत्तत्कार्यमतभेदं स्थानेष्वारोप्यभेदघटितत्तुल्यत्वस्य निर्वाहः स्पष्टञ्चेदं भाष्ये तदाह ताल्वादीति

शिक्षायां कण्ठादीनां कराठत्वादिनैव स्थानत्वोक्तात तद्रूपेणैवाऽऽस्य भवशब्देन ग्रहणमिति तद्गतभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यभङ्ग इति बोध्यम् यस्येति द्वयं राम ६

येन प्रदीयते तेन द्वयेन तुल्यमित्यर्थः। यत्तु व्येकेषामिति निर्देशाद्यावदास्यभवतुल्यत्वं ग्राह्यम् अत एव चोः सावर्ण्यमाशङ्का नैनौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये समाहित

म् अत एव वलयोर्न सावर्ण्यं तेन तद्वानासामित्यादेर्न सौतीति न अत आस्य पदे शब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेऽपि यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्यम

४वसतम्मादस्यत्रभेदमतिबमितिभाष्यप्रयबमितितद्भित्रोप्रःमाद्वेतदत्रसि।

दायस्वर्णसंज्ञेत्यर्थं करोकरोति सवर्णग्रहणेनसापर्केन साधितो भाष्ये ... नुसियावत्स्थानसाम्यमित्येवस्वारसिकोर्थइति प्रतीयते· नचयावदास्यभवतुस्यत्वविवृ
तणेप्रयत्नग्रहणं व्यर्थं प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादिति वाच्यम्· ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः छयोर्जनकानामास्यभवानां वायुसंयोगानां भिन्नत्वात् ग्रासादास्यभवा
नां कण्ठादीनामेव ग्रहणमिति बोधनायतत्सार्थकत्वात्· आस्येति किम्· न प्नोकरोफरीति लोपो माभूत् प्रयत्नेति किम्· वाकुश्चोनति· प्रेति किम्· सुप्तयोः श्वासाघोषविवार
स्यवास्यप्रयत्नसाम्येनतत्रैवदोषात्। कस्य किंस्थानमित्याकांक्षायामाह· अकुहेति· यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकारोच्चारणे ताल्वादिव्या
पारोपितथाऽकारादीनामुच्चारणेतु नेति भावः। कवयोस्तु नसावर्ण्यं यावत्स्थानसाम्याभावात् भिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च· अत्रकण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समीपजिह्वा
मूलस्थानोभयपरत्वेन कण्ठ्यावहोजिह्वामूलेतु कुः प्रोक्त इति शिक्षायानविरोधः। जिह्वामूलीयपदस्य चवर्णविशेषे रूढिरितिन व्यवहारातिप्रसङ्गः। ... योगवा
हेषुजिह्वामूलीयगणनम्भाष्येतत्तद्वर्णोत्पत्तेः प्राकृतत्तत्स्थानादौ जिह्वा। स्पर्शाद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां तत्तत्स्थानत्वनिर्णये ध्वंकुहेत्यादिकथनं साधारणधर्मबोधनाय्या
नुवादकं न त्वेतदेव कण्ठादिस्थानविधायकमितिमन्तव्यम् विसर्जनीयपदेनात्र साहचर्याद्कारा श्रयस्य ग्रहणम् अतएवायोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति
शिक्षयानविरोधः दन्ता इति· दन्तसंयुक्तदेशा इत्यर्थः अतो भग्नदन्तस्याप्युच्चारणम्भवत्येव। उपूपध्मायेति ऽनेन तत्र भवइति योगेनोपध्मानीयस्यौष्ठ्य मित्याह
उपूपेति रूढत्वाच्चनव्यवहारातिप्रसङ्गः। नासिका चेति· चेन स्वस्ववर्गानुकूलताल्वादिग्रहणम् अतएवैषां प्रातिशाख्ये नासिकायाम्भव इत्यर्थ कनासिकाशब्देन व्यवहा
रः यत्तनुस्वारयमानां नासिकास्थानमिष्यतेइति शिक्षोक्तेरेषां नासिकाकरणम्· किञ्च स्थानत्वेकङयोः सावर्ण्यानापत्तिः यावत्स्थानैक्याभावात् ... नैकोनत
त्वेतुनमाभूदिवरस्यसावर्ण्यापत्तिरितितत्र कण्ठादीनामपिकरणत्वस्यैवास्यत्वेन न वर्णानितिभाष्यात्प्रतीतेः स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकत्वादौवर्ण
जनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण तत्तत्स्थाने जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादीनां सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषस्पृष्टतादौ करणत्वव्यवहारः वर्णा
भिव्यक्त्यनुकूलतरभावी सावर्ण्योनुपयुक्त आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्च कण्ठविवरादिनिष्ठविकाशादेरास्यबहिर्देशावच्छिन्नकार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनोच्यतेअ
कारादिनिष्ठानुनासिकस्यभेदकत्वाद्गुणस्येत्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्पन्नेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्त्या

सु॰ राशे॰ ७ एवञ्च नासिकायास्तत्रगुणजनकत्वादनुनासिकाकारादीनां नासिकास्थानं नोक्तम्मूले। एकोयमात्मोदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति। अन्यदिदं दर्शितमन्यदिदमु
च्चमिति दृष्टान्तपरभाष्येण तथैव प्रतीतिः। आत्मात्र द्रव्यं उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वात्तत्तस्य परीक्षोपयोगित्वरूपसादृश्येनेति बोध्यम्।
अयमाशयः नतु गुणरहितस्य स्वरूपस्यानुपलम्भेनोभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्त्या विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वमनुस्वारयमानाञ्चेति शिक्षायाञ्चेन ना
उदीनामपि संग्रह इति युक्तमत एव कण्ठ्योऽकार इत्यादावुक्तानासिक्यानासिक्ययमानुस्वारानिति स्थानान्युक्तं प्रातिशाख्ये नासिक्याङ्गमनुमाऽत इति तद्व्या।
ख्यानावसरे। कोऽयं यः सावर्ण्यं भवत्येव आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नमिति वार्तिके किमास्योपादानेमित्युक्त्वा नत्वात्कर्ण्यत्वेन वास्यप्रयत्नान्तरदर्श्य याद्वनीयास्तथा पञ्च
मी आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति भाष्येण तस्य बाह्यप्रयत्नत्वोक्त्या ऽत्र सूत्रे नासिकाया आस्यशब्देन तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनान्नासिका
भास्यबाह्येति वदतां मते तद्ग्रहणाभावाच्च। अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्यामोऽनुनासिकान् हीनादिनो ह्रस्वशः स्मृताः ईषन्नादा यणश्चैव श्वासिनस्तु खफादयः। ईष
च्छ्वासांश्चरो विद्यादित्युक्तं शिक्षायां नादेति संवारघोषयोरुपलक्षणम्। श्वासेति विवाराघोषयोर्नेहाऽवित्युपलक्षणं एचः सर्वस्य प्लुतलृकारस्य च अनुनासिका।
स्यादर्शनादित्यलम्। एदैतोरित्यादिलोकानुभवसिद्धार्थानुवादके तत्रैतत्परशास्त्राप्रवृत्त्या प्लुतानामपि तत्स्थानत्वं बोध्यम्। तथा च पाणिनीयशिक्षायां कण्ठ्यावहावि
चुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। एऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठ
औस्मृतौ। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च। हकारस्य च वमेयुक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानी
यात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतमिति। यत्तु दन्तोष्ठादिसमुदितं स्थानमिति तन्न शिक्षायां दन्त्योष्ठ्यः कण्ठ्यतालव्या वित्यादौ तत्र भवदुक्त्यधिकारविरहितत्वात्। प्रत्येकमनुतन्त्र्या
पत्तेः। दन्तोष्ठमित्यादिवत्समङ्गनमेव स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात्। एतेन दन्तोष्ठस्यातिरिक्तं स्थानमित्यपा एम ७
स्तम्। अष्टौ स्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक्। सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणार्थबोधेऽपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्यायत्वेनेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो द्विधेति। क्वचिदन्ते इत्येव
पाठः। चतुर्द्धेति। यत्तु स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङावैचौ चेति शिक्षावाक्याद्विवृतविवृततरयोः प्रतीत्या नाज्झलावि

तिसूत्रभाष्याद्दूषणामीषद्विवृतत्वस्य प्रतीत्या चतुर्दशत्वसङ्गतमिति तन्न· नाज्झलाविति सूत्रेण विवृतत्वमाप्यानामेषां सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात्·
भाष्यमते तु सन्तु सप्त प्रयत्नाः एवञ्चैदैतोरोदौतोश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादिति बोध्यम्· नाज्झलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्रयुक्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्त
स्यैव बोधकमत एव भाष्ये तन्न वक्तव्यमिति नोक्तम्। स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वं त्वोष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शेषत्स्पर्श
दूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वाद्वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम्· तत्र बहूनामेकस्थानत्वेऽपि कस्यचिदुच्चारणे सम्यक्स्पर्शः क
स्यचिदीषदिति शिक्षाकारोक्तिमनुभवञ्चानुसृत्य विवेक्तव्यम्· प्रयतनमिति नपुंसके भावे ल्युट्· प्रयत्नमित्यपपाठः नङन्तस्य पुंस्त्वात्· तथा च शिक्षा ... सूत्र
णाञ्चेत्याद्यनन्तरमचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः शेषाः स्पृष्टाः हलः प्रोक्ता इति· अचोऽस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः अस्पृष्टपदेनेन।
तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वञ्च बोधितम्· नेमस्पृष्टेति तेन शलामीषद्विवृतत्वं यणपेक्षयाऽधिकविवृतत्वञ्चेति बोध्यम्· अत्र शिक्षोक्तमप्यर्थमेवं ज्ञापक
धर्ममादाय न सावर्ण्यमिति यणां वर्गादिभिर्न सावर्ण्यं तेनाञ्चिनरुत्यादौ न यादिः परसवर्णः। विवृतमेवेति· प्रक्रियादशायां विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमित्यर्थः तेन द।
एङादुकारादौ दीर्घसिद्धिः। अन्यथा सम्वृतत्वस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्स न स्यादिति भावः दीर्घाकारस्य विवृततरत्वन्तु पाणिनिशिक्षानुक्तत्वाद्वै
तच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति दिक्· तस्य प्रयोगे सम्वृतत्वे मानमाह अ अ इति प्रयत्नभेदाद्दीर्घाभावः। अत्रोद्देश्यसवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा न व्याख्यानात्· अधिका
रत्वे फलमाह· त्रिपाद्यामपीति· अन्यथा गोधुङ्मानित्यत्र घत्वजश्त्वानुनासिकेषु मध्ये वा नापत्तिरिति भावः। वस्तुतो घत्वे कृते झयड् इति कर्तव्ये न दोषः न च ततः
परत्वाज्जश्त्वानुनासिकत्वयोः प्राप्तिरिति वाच्यम्· विप्रतिषेधे परमित्यस्य यथोद्देशत्वेन त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद्धत्वस्येत्यनेनात
स्य यथोद्देशत्वस्यैव बोधनात्· अन्यथा परस्यासिद्धत्वेऽपि विप्रतिषेधसूत्रस्य सिद्धत्वात्परिभाषा णामित्वस्यापि कार्यकालपक्षेणाकर्षणापत्तेः अत एव भाष्ये वल
मेवापादितम्· अधिकारत्वादेवञ्च तुल्यं धुटि सिद्धत्वाच्चमित्यादि चरितार्थमेवञ्च यत्रानुवृत्तिस्तस्यासिद्धत्वं पूर्वत्वञ्च क्वचित्सपादसप्ताध्याय्याः क्वचित्सूत्रान्तरसंहि
तायाः इत्याशयमर्थः होढ इत्यादौ वस्योपस्थितौ वाक्यभेदेनान्वयः ह्रस्य ढो भवति इदञ्च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमित्यत एवं न मुने इत्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते पूर्व

सू. शे.
८

त्विति संग्राहकमेव सङ्ग्राहिकं यैव तु तन्त्वाश्रयं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते तेनापवादस्यायमन्यपदादत्वं तत्रासिद्धत्वाभावेप्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव· असिद्धमि
ति· सिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तं सिद्धस्य प्रत्ययविधावित्यादौ तथादर्शनात्तद्भिन्नमसिद्धमनिष्पन्नमप्रवृत्तं यद्यपि लोके ऽनाहार्यत्वात्तस्यैव प्रवर्तकत्वं दृष्टम्· तथापीह शा
स्त्रग्रामण्यादाहार्यारोपोपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यम्· अत्र कार्यासिद्धत्वमेव मुख्यत्वात्सिद्धिः। अदअओ इति स्थिते परत्वान्मुत्वे तस्य सपाद
सप्ताध्यायीस्थकार्ये दृष्ट्या सिद्धत्वेपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेनाकाराभावेन पररूपाद्यनापत्तिः अतिदेशस्यारोपरूपत्वान्निरधिष्ठानारोपासम्भवेन कार्यप्रवृत्तेस्त्र
पक्षे आवश्यकत्वात्· शास्त्रासिद्धत्वे तु यत्राप्यन्तरङ्गत्वात्त्रैपादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तच्छास्त्रस्य वाभावारोपेण तन्निवृत्तिनिवृत्तेरभाव आदेशकृ[illegible]स्थानि लक्ष्ये जातत्व
बुद्ध्याभावात्तस्य जायमानेकार्यत्वादेशे एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्तते· न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न दोषः यत्र तु सहप्रसङ्गस्तत्राप्रवृत्तिरेवाभावा
रोपात्· न च पूर्वत्रेत्यस्यैव सूत्रमस्त्विति वाच्यम्· पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ निषेधः इत्यर्थे नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रासङ्गतेः। न हि नियमार्थत्वद्वीत्या राजन् अश्व इत्यस्यादर्शापाक
स्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्तेर्न निषेधाप्रवृत्तेः नलोपे जाते भुक्तवन्तमिति न्यायेनैतदप्रवृत्तौ राजाश्वेति दीर्घसिद्ध्या नियमानुपयोगात्· राजभ्यामित्यादावपि दीर्घा
एतेस्य पूर्वशास्त्रविषयसम्भावनायामित्यर्थे राजभ्यामित्यादौ नलोपस्य सुब्विधिदीर्घविषयसम्भावनया सर्वथा नलोपाप्राप्तेरिति दिक्· बाह्यप्रयत्न इति· काक
लकाधस्ताद्गलविवरविकाससंकोचे श्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषरूपनादतद्विशेषरूपघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्त्वरूपकार्यकारित्वमेषाम् तथोक्तम् आत्मा बुद्ध्या
समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया· मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतं सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णाञ्जनयत इति शिक्षायामुक्तम्· आत्मेति· क
रणसंस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या स्ववृत्त्या समेत्यैकबुद्धिविषयान्कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनो युक्तं करोति तदिच्छावन्मनः कायाग्निं जाठरमग्निमभिहन्ति स का राम
याग्निः सोदीर्णः समारुतः उदीर्णः उर्द्ध्वं प्रेरित इत्यादिस्तदर्थः। एवञ्च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नाभिहताग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्द्धपर्यन्तं गत्वा प्रति ८
निवृत्तो वक्त्रं प्राप्य उक्तयत्नसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति तत्तद्यत्नविशेषेण गलविवरविकासादीन्[illegible]ति त
त्ये तत्तत्स्थानाभिघातकायत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्कार्यकारित्वादाभ्यन्तरा इत्युच्यन्ते गलविवरविकासादिकराश्चास्य बहिर्भूतदेशकार्यकरत्वाद्बाह्या इति

मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकमनुवाद्यत्वलमहत्वकृतमितिमात्रमिदं शाब्देरकयानएवकश्चिद्विलक्षणोऽल्पंवायुंप्रेरयतिकश्चिदधिकमितितस्यवायुप्रेरणा।
रूपंकार्यमास्यवायुदेशमितितदपिवाह्यमेवातएवाऽइउण्सूत्रेभाष्येह्रस्वत्वादिजनकप्रयत्नस्यास्यविशेषणेनसवर्णसूत्रे ग्रहणमित्युक्तम्।यद्यप्येकएवप्रयत्नःसर्वकार्य
जनकोवर्णनाशकश्चेतिपरःसन्निकर्षइतिसूत्रेभाष्येउक्तम्·तथापितत्तत्कार्यजनकत्वोपाधिनाएकस्मिन्नपिभेदमारोप्यतथातथाव्यवहारइतिबोध्यम्·उदात्तादिजनकप्र
यत्नस्याभ्यन्तरकार्यकरत्वेपिउदात्तादिस्थानेविनाबोधितानात्तेषामनुदात्तइत्यनेनाविवक्षाबोधनात्।सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वात्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपसादृश्य
मेवात्रेषुगणनमिदं ह्रस्वत्वादेरनुनासिकस्यचोपलक्षणम्·शरइति·शषसाः अनुप्रदानंवाह्यप्रयत्नः।विवृण्वतेइति·तदभिव्यञ्जकत्वेजायमानेकण्ठबि
वरविकासेतेषांकर्तृत्वविवक्षातोऽध्याविवारएषांप्रयत्नइतिभावः।अन्येत्विति·वर्गतृतीयचतुर्थपञ्चमास्तथायमाहकारानुस्वारीयरलवाइत्यर्थःअन्तःस्थागि।
नासन्नप्रयत्नकाः।यद्यपिखयादिषुघोषाघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणापिप्रक्रियांशनिर्वाहस्तथापिशिक्षानुरोधेनान्येषामुक्तिः अल्पासवोऽल्पप्राणाः।पंतस्य
कुङ्कारणोत्तरंप्राणानामल्पत्वमिवभवति·वर्गेष्विति·विद्यमानानामितिशेषः।चतुर्णामिति·निर्धारणेषष्ठीअन्यतमादितिशेषः।पूर्वसवर्णइति·सादृश्यंय
त्नकृतमतएवायोगवाहेषुयमानांग्रहणंभाष्येचत्वारश्चयमाःस्मृताइतिपाणिनिशिक्षाचसङ्गच्छतेअयञ्चवेदएवतदाह·प्रातिशाख्येइति·अन्येषामि
ति·अचामनुक्तानांहलाञ्चेत्यर्थः।यरलवाश्चेति·चेनाचामपिग्रहणंसुपांसुलुगितिसूत्रेइकारस्यानर्थतोदकारइतिभाष्यात् घोषसंवारनादाल्पप्राण
त्वमचाम्·अन्यथातदीपर्यायेणस्याताम्·अल्पप्राणत्वानङ्गीकारेदधीपर्यायेणस्याताम्·अचांघोषत्वंपरःसन्निकर्षइतिसूत्रेभाष्ये[illegible]·अन्येइति·
द्वितीयचतुर्थान्तघमौशषसहाअयोगवाहाश्चेत्यर्थः·जिह्वामूलीययमादीनांस्थानवाह्यप्रयत्नकथनन्तुस्वरूपनिर्णयायनतुसावर्ण्यानन्तर्यपरीक्षादावु
पयोगीतिबोध्यम्·अनुपयुक्ताइति·तुल्यास्यसूत्रेप्रशब्दग्रहणात् उपयुक्तत्वेहिशब्दोऽपिप्रयत्नसावर्ण्यंस्यादितिभावः।आन्तरतम्यपरीक्षाचघोषवतइत्यादिना
ऽत्रतत्रस्फुटीभविष्यति·स्पर्शाः तत्पदव्यवहार्याः।अन्तस्थाशब्दआदन्तःस्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्येतिष्ठन्तीतितदर्थः।ऊष्माणइति·ऊष्मावायुस्तत्प्रधानाइत्यर्थः
सोष्मणइत्यस्यवायुनासहवर्त्तन्तइत्यर्थइतिप्रातिशाख्यभाष्येस्पष्टम्·यद्यपिवर्गद्वितीयचतुर्थयोरपिस्थानेऽन्तरतमसूत्रभाष्याद्दूष्मत्वंतथापिविशेषत

सू·
शा·ई·
९
सूक्ष्मणापि प्रयत्नेन एव गृह्यन्ते· अन्यथा कण्ठ्यादीनां सावर्ण्यानापत्तौ नाऋलावित्यादिनिर्देशासङ्गतिरिति भावः।अचः स्वरा इति· उदात्तादिभिः स्वयमेव राजन्त इति व्युत्पत्तेः तद्
मित्यादुदात्तादयोपि स्वरा इत्युच्यन्ते· कपाभ्यामिति· खफयोरप्युपलक्षणम्· अं अः इत्युपलक्षणमिकारादेरपि तथाह· अचः स्वराविति· ऋऌवर्णयोरिति· आ च ऌवर्णश्चेति
विग्रहः।सत्यकरिति प्रकृतिभावः।एतत्सूत्रमेव वर्णोपदेशे ऌकारपाठः।अन्यथा तस्यासत्वशंकयाऽस्य वचनस्यैवाशक्यत्वं स्यात्· ध्वनितन्त्वेदमेओङिति सूत्रशेषे भाष्ये त
थाहि संप्रवृत्ते वादौ हलोऽनन्तरा इति सूत्रे प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्या मात्राकालस्य यह्यादेरणुदित्सूत्रेण यादिग्रहणेन ग्रहणात् द्विव्यञ्जनाश्रयो
विधिर्न प्राप्नोतीत्याशंक्य मात्रिकव्यञ्जनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्वात्।असत्प्रतिपत्तेरशक्यत्वान्नाणुदित्सूत्रेण तद्ग्रहणमित्युक्तम्· न च ... वित्यादावनु
तं इति निषेधानुवृत्तानापत्तिः।ऋऌवर्णयोः पृथगनुबन्धाकरणेन किंचित्परस्परग्राहकत्वकल्पनेनादोषात्· अकारहकारयोरिति· एकारस्य सालव्यत्वमो
कारस्यौष्ठ्यत्वमित्यपि नेति एकारशकारादीनामप्युपलक्षणमिदम्· एतेन नाऋलावित्यत्र सूत्रयितुमुचितमित्यपास्तम्· हशिचेत्यत्र सिद्धे तोरोरित्याकारेण्याव
न्त्यर्थम्· सूत्रे द्विवचनोपपत्तये मध्यमपदलोपिसमासं दर्शयति· आकारसहित इति· अत एव वेलाविति निर्देश उपपद्यते समाहारद्वन्द्वे तु टाप्रसङ्गः।ऋऌ इति
ति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा आपदेन द्वन्द्वे तु अभिरप्याकारस्य सावर्ण्येन स्यादिति भावः· अत एव भाष्यप्रपत्तभेदेनैषां सावर्ण्याभावः साधितः।एवंमुपरे क्विति· इदमु
पलक्षणमेतेषु विद्यमानस्येत्यपि बोध्यम्· तेन हकारादीनामकारादिषु परतो दीर्घादिसङ्ग्रहः।अचुत्वं स्यादिति· अच्यद्बोध्यत्वं स्यादित्यर्थः।इदं ...
ष्वपि ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मतेऽव्यक्तिपक्षे च बोध्यम्· अणुदित्· अणमुद्दिश्य सवर्णबोधकता ऽत्र विधीयते सवर्णस्येत्यस्य बोधक इति शेषः।आदेशादौ सवर्ण
ग्रहणवारणायाह· प्रतीयत इति· पौरेतु अप्रत्यय ग्रहणमेकदेशानुमत्या भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति परिभाषां ज्ञापयतीति युक्तम्· प्रत्यये तदर्थं न दृष्टो
त्वनुनयुक्तं वार्तिककृता ऽतिकिञ्चिदुपसंख्यानोक्तेः भाष्यकृता चाप्रत्यय ग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तिः।ज्यादादीयस इति सूत्रेच भाष्ये ध्वनितमिदम्·
न च हि किमर्थमादित्युच्यते प्यादइत्येवोच्यमानं का रूपसिद्धिः आनयेतोगुर्वस्य दीर्घो भविष्यति।एवं तर्हीदमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेनेत्यादि व
दुक्तव्याख्यानेन हि पूर्वपक्षसिद्धान्त ग्रन्थयोरपि निर्दलत्वापत्तिः।जातिपक्षेऽप्यनयैव परिभाषया सवर्णग्रहणवारणीयम्· व्यक्तिपक्षेगुणाभेदकत्वप्राप्त्य

वारणीयत्वेनेन घटवदित्यादौ नानुनासिकौवकारः एतेनाणुदिदित्यत्र सवर्णग्रहणेनाणग्रहणे गुणभेदकत्वं न प्राप्नोतीति निरस्तमित्याहुः। ननु चोकुरित्यादावनुनासिके कथ
मुदित्त्वमिति चेन्न व्याकरणान्तरे एषामुदित्संज्ञकत्वेनादोषात्। उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वेन शास्त्रपरत्वे स्यापि शास्त्रत्वेनित्यपरत्वेन तुल्यभाष्यवाच्य सिद्धमिति क्रम
इत्याह उदिच्चेति यद्यपि समुदायस्य वर्णिनोऽप्रसिद्धावस्थायां तदवयववादिसवर्णोऽप्यकारादीनां सवर्णा बोध्याः ह्रस्वाकारादयोऽपि कालभेदाभावादुपाधिभेदेन स्थानेषु
भेदमारोप्यानुल्यस्थानत्वं सूपपादम्। अत्रेति ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः। व्याख्यानादिति भावः। उपसर्गादृतीत्यादिनिपरकरणादिनित्वनयुक्तं ऌकारग्रहणेन चारितार्
थ्यात्। एवमिणापि परेणैव। अचिश्नि इति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे य्वोरिति गुरुनिर्देशाद्व्याख्यानाच्चेति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नन्वेवमस्य चावित्यादौ सवर्णग्रहणं नाम प्रो
ति अण्ग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्थानामेव ग्रहणेन णकारादिविशिष्टेन प्रत्याहारेणतान्यभिज्ञानेन तत्र त्याद्यवर्णोपस्थितेरुच्चारिताभेदेन गृहीतेषु सूत्रस्य चारितार्थ्येन
व्यक्तिपक्षे तत्र सावर्ण्याप्रवृत्तावभेदेन प्रकृते प्रत्याहारघटकद्वितीयवर्णाश्रयत्वाच्चारितस्यैव ग्राहकत्वाद्प्रवृत्तेरिति चेन्न जातिपक्षाश्रयणेनादोषात्। अत एवानेकतकारा
दीनां फलत्वादिसिद्धिः। सूत्रेऽण्ग्रहणं च न कार्यम्। अतस्तु वर्णयोः सावर्ण्यमित्यनेन समानजातित्वस्यैवातिदेशेनोपसर्गादृतीत्यादौ न दोषः। एतद्व्यतिरिक्तसवर्णस
मानजातित्वसत्त्वात् ह्रस्वपरानुबन्धकरणाच्च नकृदिदित्युक्तकार्यसंकरोऽत्र पक्षे अइउण्सूत्रस्थभाष्यरीत्या तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्रा
प्तसवर्णग्रहणनियामकत्ववत्प्रत्ययस्य योगविभागेन प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वात्यदादीनामद्यादौ विधेये न दोषः। एवं गुणाभेदकत्वमप्राप्तसवर्णग्र
हणनिषेधकत्वमप्यस्य बोध्यम्। सामर्थ्यादिति एचोऽयवायाव इत्यादौ स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैव निर्वाह इति वक्ष्यते। न च आभ्यामित्यत्र एऔ सवर्णग्रहणपक्षे आरम्भादैदौ
जित्यत्राप्यैङिन्यवस्थायामत्रगुणसूत्रे च परस्परसवर्णसंज्ञावादिमते चतुर्णां ग्रहणसत्त्वात्। अत्रैतत्सूत्रवैयर्थ्योपन्यासेन तन्मूलकसगुणवृद्धिसंज्ञाविधौ प्रत्या
हारे ऋ पग्रहणं वैयर्थ्यस्य तुल्यत्वाच्च एचोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य च संग्रहो बोध्यः। प्रयत्नभेदेनापि सावर्ण्यमेतयोः प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम्। यद्यपीति इद
न्यक्तिपक्षे वर्णानामुपदेशस्तावदुपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा तदुत्तरकालमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकालं सवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति एतेन सवर्णस
मुदितेत्यादौ नान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवतीति न चात्रेकारः प्रकारं गृह्णातीति नाज्झलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः। अयम्भावः आदिरन्त्येन

सु·
शा· शे· मिप्रत्याहारसिद्धौ नाज्झलाविन्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीते तद्विषयपरिहारेणासवर्णसंज्ञाबोधनिश्चये ऽणुदित्सूत्रेण तावतां ग्रहणं बोधनीयमन्यथा बाधकसं
१० भवेन प्रातुल्यास्य सूत्रस्य शक्तिग्रहे ऽप्रामाण्यसन्देहेनाणुदित्सूत्रजबोधानापत्तिः। न चैतद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् निश्चय इति। होढ इति। हकारेणाकारग्रहणे
सति यद्यन्याप्नोति तस्य सर्वस्याप्युपलक्षणमिदम्। ननु यणः सवर्णानामप्रसिद्धेरज्ग्रहणेनैव सिद्धेऽणुग्रहणं व्यर्थमत आह। यवला इति। अमोनुनासिकान्द्रा
विनि शिक्षोक्तेर्यण इति नोक्तम्। तेन संयँन्तेत्यादौ परसवर्णे निष्पन्नानुनासिकयवलानां न चिचेति द्वित्वं सिद्ध्यति। हलोयमामिति लोपस्तु वैकल्पिकः। अत्रेदं
बोध्यम्। व्यक्तिः पदार्थे गुणा भेदका इत्यभिमानेनात्र सूत्रेण ग्रहणमिति। अतो भिस इत्यादौ तपरकरणात् हि वहोरिति सूत्रस्थवर्णग्रहणाद्यात्मा नास्त्वनपर
प्रदे बहुव्रीहिपञ्चमीनतु रुषाविन्याहतः पर इत्यादिना वर्णग्रहणे तु न तत्सामर्थ्यात्तत्कालावच्छिन्नसर्ववर्णग्रहणबोधनेन तपरसूत्राप्रवृत्तिः। आद्योदाहरणम
तो भिस इति। अन्योदाहरणं वृद्धिरादैजिति। यच्च यत्र संज्ञातात्पर्यानवच्छिन्नतत्समकालत्वं सवर्णो वाप्रसिद्धस्तथापि तपरकरणाज्ज्ञाप्यप्रामाण्याच्च तात्परश
ब्दबोध्यो वर्णः स्वसमकालग्राहक इत्यर्थे न दोषः। इदञ्च विध्यर्थमेवाणग्रहणानुवृत्तेः। गुणानामभेदकतयानणि विधित्वेपि वृद्धिरादैजित्यादावाकारांशे सा
वकाशेनानेनातो भिस इत्यादौ परत्वेनाणुदित्सूत्रबाधः। संज्ञाकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टतयेह विरोधस्य सत्वात्। गुणानामभेदकत्वे तु नवका
शत्वाद्बाध इति बोध्यम्। अत्राव्यवधिमतोः साजात्येन वर्णस्यैव संज्ञात्वेपि विशिष्टाद्धि मत्त्वुत्पत्तिः सौत्रत्वाद्बोध्या। तत्कालस्येत्यस्य तदुच्चारणकालस
मकालस्येत्यर्थस्तदाह समकालस्यैवेति। एवकारोन्याप्रसिद्धबाध्यबाधकभावस्यानुवादक इति भावः। जातिपक्षे तु नियमार्थमेवासवर्णग्रहणानुवृत्तेः
एवं गुणानामभेदकत्वमिति वृद्धिरादैच्सूत्रभाष्यसम्मतसिद्धान्तपक्षेपि नियमार्थमेव इदमाद्गुण इत्यादौ विभक्तिनकारेन प्रवर्त्तते। उपसर्गाद्वतीति तप
रकरणात्। ऋदृशोङि इत्यादौ दकार एवेति न दोषः। स च पञ्चमीसमासाभावेन कार इवोच्चारणार्थो मुखसुखार्थो वा। तपरसूत्रे दकारप्रश्लेषपक्षे तु अकारादि। १
स्यानिको दकारो बोध्यः। वृद्धिरादैच् वृद्धिः आत्। ऐजिति पदत्रयमिति तिन्निसमासानाम् त्रिपदनिर्देशाज्ज्ञानपरस्करणमसन्देहार्थं तया पूर्वार्थम्। प्रकृतसूत्रभाष्ये त्वत्र श
ब्दिगुणानामभेदकत्वं ज्ञापकाद्दाश्रिन्त्यसवर्णग्रहणार्थत्वाभावस्योक्तत्वात् कृती तपरत्वं गांगौ घ इत्यादौ त्रिमात्रादिव्यावृत्तये परार्थमपि वृद्धिशब्दोत्र प

पदपरीर्थपरत्वासम्भवात्· आदैचो वृद्धिपदाभिन्नाइतिवाक्यार्थः। पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्याङ्गीकारात्· रामेतिद्व्यक्षरंनाममानभङ्गः पिनाकिनइत्यादौतयोरभेदप्र
तीतेरलुंभवसिद्धत्वादित्यन्यत्रविस्तरः। वृद्धिशब्दस्यसंज्ञात्वन्तुव्याख्यानात्· विधेयत्वेपितस्यपूर्वपाठोमङ्गलार्थः। अएैक्न एकालित्यादौतथाकरणन्तुविधेयस्य
प्रथमंप्रयोगेऽसाधुत्वभ्रमवारणायेतिभाष्येस्पष्टम्· सर्वशब्दानांसर्वार्थवाचकत्वेपिवाचकत्वस्यगृहीतस्यैवबोधजनकतयासंज्ञासूत्राणामज्ञातशक्तिज्ञापकत
याविधित्वम्· किञ्चसर्वेसर्वार्थवाचकाइत्यभ्युपगमोयोगिदृष्ट्यानास्मदृष्ट्या सर्वशब्दानामर्थानाञ्चविशिष्यज्ञानाभावात्· समानस्तथाज्ञानञ्चनबोधोपयोगिश्च
स्वित्वसमदाद्युद्देशेनैरमप्रवृत्तमितिबोध्यम्· तत्रैवसंकेतग्राहकशास्त्रकरणंस्वेच्छयैवतेषांपरच्छाशब्दत्वेनव्यवहारः स्वेच्छयासंज्ञाः क्रियन्तइतिच· एतदुपदेशरूप
संकेतान्याकृतत्वसंज्ञात्वाग्रहात् तासामनित्यत्वव्यवहारः। अतएवतन्त्रसंज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रहणरूपनियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयो
क्तः संख्यासंज्ञासूत्रेभाष्ये· आर्थिकमेवामुंनियममाश्रयसंज्ञासूत्रेषुनियमत्वव्यवहारोव्यवहारायनियमः संज्ञायाः संज्ञिनिकचिदित्यादिनाकृतः। वाचकतावि
धकत्वेपितदनुत्पादकत्वान्नशब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिः। आसाञ्चशिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्रविस्तरः· कार्यकालपक्षेपिमृजेर्वृद्धिरित्यादौवृद्धिपदस्य
र्थजिज्ञासायांवृद्धिरादैजितिसूत्रस्थित्यातदर्थबोधःश्शक्तिग्रहेवृत्तेविधिवाक्यार्थबोधः। अतएवष्यङः सम्प्रसारणमितिसूत्रेभाष्येकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंभृत्वातुप
स्थितमिदंभवतिपूर्वविप्रतिषेधमितीत्युक्तम्· ईदूदेदितिसूत्रेभाष्येपिकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंप्रगृह्यः प्रकृत्येतुपस्थितमिदंभवतिईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यमिति· निष्ठेतिसू
त्रेकैयटोपिनिष्ठेत्युक्तेसंज्ञावाक्यंक्तक्तवतूनिष्ठेतिस्मर्यतइत्याह अत्रपक्षेएकत्रशक्तिग्रहेवृत्तेपितद्देशस्थस्यैवतत्रार्थेशक्तिरितिसम्भावनयापदेशान्तरस्थबो।
धोनस्यादितिसर्वप्रदेशेषुतत्तत्पदशक्तिग्रहपूर्वकंविधिवाक्यार्थबोधः यथोद्देशेतुएकदेवशक्तिग्रहात्सर्वत्रबोधइतिविशेषः। एतेनकार्यकालपक्षेतपरत्वस्य
ष्ठ्यर्थैभेद्यादैचूपदार्थस्यवृद्धिविशेषणतयाविधेयत्वेनसवर्णग्रहणाप्रसक्तेः यत्रवृद्धिपदंतत्रादैजित्युपतिष्ठतइतिक्रमेणसंज्ञासूत्राणामर्थोदित्यपास्तमित्यन्य
त्रविस्तरः। अत्रचातज्ञाविनानामप्यादैचांग्रहणन्तेनशालीयादिसिद्धिः। भूवादयोक्रियावाचिनः किम्· विकल्पार्थकवाशब्दस्यनिपातस्यधातुत्वेऽप्रातिपदिक
त्वात्सुबभावेपदत्वानापत्तेः। तदुक्तौतुनदोषः। वार्थस्यविकल्पस्यभूतभविष्यत्कालसम्बन्धाभावेनक्रियात्वाभावात्· अस्त्याद्यर्थस्यापितत्वंभूतभविष्यत्कालसम्ब

सु शं.शे. न्यात् भ्वादयः किम् आणवयति वदयतीत्यादीनां धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेः। सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेतत् संभ्वादीनामुद्दिष्टत्वेन धात्वधिकारविहित।
११ कार्यादेशत्वादिना स्थितपाठभ्रंशानुमानान्नेतिपुदोषः। प्राग्रीश्व अधिरीश्वर इत्यभिव्याप्य प्राक्रिपाताद् इत्यधिकारः प्राक्रिपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थः। तेन ताभिः
स्समावेशः। अधिरीश्वरे विभाषा कृञि इत्यत्र निपातपदसम्बन्धश्चसिद्धः एषां द्योतकत्वं वाचकत्वं च यथा कार्यं यथाप्रयोगं बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः असत्त्वे इति पर्युदा
सो लाघवादित्याह अद्रव्येति विशिष्यतया द्रव्यभिन्नार्थो द्रव्यर्थः तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्राह्रिघटकप्रादीनां न चादयः किम् स्वरादिपठितानामसत्व
इतित्वे आसुद्दानत्वं माभूदिति उपसर्गाः। योगग्रहणं यदर्थं प्रादीनामन्वयस्तत्रैवोपसर्गत्वादीत्यर्थबोधनाय तेन प्रतिगताः सेचकाः अस्मात् प्रतिसेचको ग्रा
मइत्यादौ प्रत्वं न। गतिश्चेति चउपसर्गसंज्ञासमावेशार्थः तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ गतित्वात् निरन्तर इति स्वर उपसर्गत्वात् णत्वं च सिध्यति प्रादय इति योग
विभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि निपातत्वाय एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वमुक्तं चाद्यन्तर्गणसूत्रमिति दिक् प्रपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोर्भे
दविवक्षायां सुवनुत्पत्तिः। निसदुसिति अत्रेदम्बोध्यम् सान्तग्रहणेरान्तस्याग्रहणमेव यत्र तु रुत्वमसिद्धं तत्ररान्तग्रहणेपि न सान्तग्रहणं न रुप्याहत्वस्यासिद्ध
त्वात् यत्र तु रुत्वस्य सिद्धत्वं यथा षत्वणत्वयोस्तद्विषयो यसर्गत्वप्रतिषेधपरे दुःषत्वणत्व योरिति वार्त्तिके कृतेरेफ सान्तस्यापि ग्रहणम् षत्वणत्वयोरित्यस्य तद्वि
धायकयोस्त्वयोरित्यर्थात् अत एव सुषामादिषु दुःषुशब्दपाठः सार्थकः। स हि अयदुःसुषंख्यः कुरितिदुःपूर्वकस्य धातोः कुप्रत्यये साधुः। अन्यथा दुःसुपो कुप्रत्य
ये उपसर्गादित्येव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव नचास्यरूढत्वेनाक्यवार्थोभावादुपसर्गत्वाभावः। अत्यन्तरूढेषु प्रतिष्ठानिष्ठादिषु षत्वानापत्तेः। अर्थवत्सेपेभ
णचेन्मकृतेपिदुस्कः पाठस्तु दुरुपतरुत्यादौ रुत्वासिद्ध्यालत्वाभावार्थ इति दिक् नवेति इति लोकेऽर्थपदार्थकस्यापि शब्दपदार्थ कृतु यथा गवित्ययमाह प्रादान
नुकरणे इह तु स्वंरूपमिति परिभाषणाच्छब्दपदार्थकस्याप्यर्थपदार्थकत्वं कश्चिदितिलोपदार्थविपर्यासकत्वं यथानुवादवाक्ये स च नवा शब्दाभ्यां प्रत्येकं ११
संबध्यते व्याख्यानात् तेन नवा शब्दयोरर्थौ संज्ञिनौ स्वंरूपमित्यस्य प्रत्याख्याने त्वितिशब्दोऽर्थ एवार्थे कार्यस्य वा धातु तयोरेव संज्ञित्वं तु विभाषा श्वेरित्यादौ
नवा शब्दावादेशौ स्यातां प्राप्तविभाषासु नास्योपयोगः तासां पक्षे निवृत्तिमात्रफलकत्वात् अप्राप्तविभाषास्वपि न तासां पक्षे विधिमात्रार्थत्वात् अप्राप्तत्वे

न निषेधासम्भवाच्च तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदम् विभाषाश्वेरित्यादौ एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्वेव विकल्पः स्यात् किन्तु नित्यमेव सम्प्रसा-
रणं स्यात् निषेधमुखेन प्रवृत्तौ न किं त्वेव प्रवर्त्तनमपि तु उभयथा प्रवृत्तिस्तु वैरूप्यापत्त्या भेदापत्तेश्चाशङ्का संज्ञाकरणे तु क्रमानुरोधात् पूर्वं किन्तु निषे-
धस्ततः किदकि दूपे सर्वस्मिंल्लिटि ऐकरूप्यं प्राप्तिं नासनिपक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्पः भाष्यकृतस्तु एवं हि हृक्रोरन्यतरस्यामित्यादावनुपपत्ति-
र्विभाषापदस्याभावात् इति शब्दस्य विभाषेत्यत्रापि सम्बन्धाद्विभाषापदार्थः संज्ञेति तु न युक्तम् अर्थसंज्ञात्वस्यादृष्टत्वात् अर्थो हि प्रशब्दमात्रं संज्ञेत्यपि न यु-
क्तम् एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्यानाकृतिः संज्ञेति वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्येणातिरस्कारात् तस्मात्तत्र लक्ष्यानुसारेणोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वा।
च्यनि विभाषापदघटिते च्वपि तथैवास्तु किं सूत्रेणेति जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि सूत्रं प्रत्याचख्युः। स्वं रूपं श॰ स्वरूपमित्यस्य बोध्यमिति शेषो व्याख्यानात्
सह संज्ञीति राधीक्ष्यदित्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासम्भवात् प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासम्भवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणाप-
त्तौ नियमार्थं सूत्रम् तत्र स्वशब्द आत्मीयत्वेनार्थमाह रूपशब्देन स्वरूपमेतदुभयं संज्ञीत्यर्थः। तत्रार्थो न विशेष्य उक्तयुक्तेः किन्तु शब्दविशेषणम् एवञ्चा-
र्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीत्यर्थग्रहणपरिभाषा सिद्धा। अत्र चार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिबोध्यः शास्त्रीयोऽपि स च मुख्यः प्रसिद्धश्च अत एवायं
विशिष्टरूपोपादानेऽप्येवं सूत्रञ्च तत्रैवार्थोपस्थितेस्तत्रैवानियमप्रसक्तेश्च न तु वर्णग्रहणे इत्याकरे स्पष्टम् दाधाघ्वित्यस्य हल्यघोरित्यादौ चारितार्थ्येनोपस-
र्गे घोरित्यादौ स्वं रूपमित्यनेन परत्वाद्बाधशंकावारणार्थमशब्दसंज्ञेति नात्र षष्ठी तत्पुरुषः। कर्मसंज्ञायाम् अर्थसंज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यादौ स्वरू-
पग्रहणापत्तेः। किन्तु समासान्ततत्पुरुषः। शब्दपदेन च शब्दशास्त्रं तदाह शब्दशास्त्रे इति भाष्ये तु अर्थकार्यस्य बाधेऽप्युपस्थितत्वाद्वृद्धिरित्यादौ तज्ज्ञस्य बोधप्रकारस्त-
थाप्संमानस्यराजनशब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थं सूत्रम् उपस्थितार्थस्यागमानाभावेन तस्य विशेषणतयान्वयसंभवेन चार्थवत्परिभाषापि सिद्धा। ल-
क्ष्यानुसारात् तत्तत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणाच्च पाठसंख्यावाचकस्य षष्शब्दस्य षट्संज्ञाकरणेन शब्दशास्त्रीयसंज्ञायां स्वरूपाग्रहणज्ञापनाच्चोपस-
र्गे घोरित्यादावदोषेणाशब्दसंज्ञेत्यपि व्यर्थमित्युक्तम् :अत एव जनपदमुपात्य पशुदेवनादिश

श॰ शे॰ द्वेपुनर्दोषोनएववृक्षादिषुविशेषाणांग्रहणंस्वपुषद्त्यत्रपर्यायाणांविशेषाणांस्वरूपस्यचग्रहणंसभाराजेत्यत्रपर्यायाणामेवग्रहणंपश्चिमत्स्यमृगान्हन्तीत्य
१२ त्रमृगपक्षिणोः पर्यायाणांविशेषाणांस्वरूपस्यचग्रहणंमत्स्यपदेनस्वरूपस्यविशेषाणांमीनरूपपर्यायस्यचग्रहणंसिद्ध्यति॰ अन्यथातदर्थेयत्नः कर्तव्यः।परे
श्वयुवांकयोरित्यत्रशब्देनस्वरूपग्रहणंनदीपौर्णमासीत्यत्रनदीपदेनस्वरूपग्रहणञ्चसिद्ध्यतिलक्ष्यानुसारिव्याख्यानेनममसर्वेष्टसिद्धिः।ज्ञापकपक्षेपिज्ञाप
कसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नदोषः।अतएवभगवताज्ञापकेनसिद्धंवचनंप्रत्याख्यानमितिदिक्॰ येनविधि॰ येनेतिकरणेतृतीया॰ विधिरितिभावेकिः।कर्मात्रवि
धेयंकर्त्ताचाचार्यः।प्रसिद्धत्वाल्लभ्यतएव॰ यस्तुकरणंकर्तृपरतन्त्रमितितृतीययापारतन्त्र्यंलक्ष्यतेतच्चशब्दानांविशेषणत्वेनेतिविशेषणमितिलभ्यमितितन्
न्नसुपविभक्तौनेलक्षणेत्यस्यसर्वसंमतत्वात्॰ किंबहुनायेषांप्रत्ययानामन्येषांशब्दानांवार्थेविधानंकृतंशास्त्रेणतेषामन्यत्रार्थितदर्थेचान्येषांलक्षणया
पिसाधुत्वाभावस्यप्रत्ययः पुंयोगादित्यादिभाष्येनोलाभात्॰ करणस्यव्यापारवत्त्वनियमादन्येषांचव्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्रकरणंतृतीयानेनोच्य
तेतस्यचेतस्याद्दृत्तिकरणमेवव्यापारः नतुक्तंभाष्येयेनेतिकरणएषातृतीयान्येनचान्यस्यविधिर्भवतियथाचैत्रस्यसंग्रामंहस्त्यश्वादिभिर्विधनेएवम
चोयदिति॰ अचाषानोयंतंविधत्तेइति॰ अन्येनचान्यस्येत्यनेनयस्यकार्यंयस्मिन्परतश्चतयोरकरणत्वंदर्शितम्॰ अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणं
तत्रशब्दोपस्थितविशेष्यस्यतादृशंविशेषणमेवतदन्तग्राहकम्॰ क्वचित्तुतिगमकेः।तादृशंशब्दरूपंविशेष्यमादायापितदन्तविधिः तच्चानरङ्गत्वात्समा
नाधिकरणमेवातत्रतदन्तविधौसतितथाविशेषणत्वयोग्यताप्येतत्प्रवृत्तौनिमित्तम्॰ अतएवेहन्नित्यादौऽङ्नंशेतदन्तविधिर्नेहीनंगमित्यन्वयोभवति।
तदन्तस्येत्यस्यतदन्तशब्दस्येत्यर्थः।नन्वेवमेरजित्यपद्त्यत्रनस्यादतआह॰ स्वस्यचेतिस्वमित्यनुवर्त्तनंषष्ठ्याविपरिणम्यतइतिभावः।स्वंरूपमित्यस्यप्र।
त्याख्यानेतु तस्यचेतिपाठ्यमितिबोध्यम्॰ समासप्रेति॰ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनात्पर्यग्राहकमिदम्॰ एवञ्चद्वितीयाश्रितेत्यादौश्रिता १२
दयोःधिकारप्राप्तसमर्थैरित्यस्यविशेष्यभूताइतिनतदन्तविधिः।तस्यतत्प्रकृतिकेलक्षणयासुप्सुपेत्यनेनान्वयः।तेनकष्टंपरमश्रितइत्यत्रनसमासः
नडादिभ्यः [illegible] पिनडादिविशेष्यंप्रातिपदिकंविशेषणमितिसूत्रनाडिरित्यत्रनफक्उगिदिति॰ तेनातिभवतीत्यत्रोगितश्चेतिङीप्रत्ययस्थितिरित्यत्रा

तदन्तत्वसिद्धः। एवञ्चोक्तनिषेधः प्रत्ययांशे गृह्यमाणप्रातिपदिकविषये। प्रत्ययविषयेण गृह्यमाणप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यनेनैकवाक्यत्वलाभा
त्। उगिदचामिति त्वेकदेशानुवाद इति बोध्यम्। अत एव वनो र चेत्यादौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्यस्य नायं निषेध इति दिक्। विरामो ऽवसानम्। शब्दानु
शासनप्रस्तावादाह। वर्णानामिति। उच्चारणाभाव इत्यर्थः। स च व्याख्यानात् क्वचिदुच्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते। प्रदेशा वावसानमित्यादयः। अभाव
स्यापि बुद्धिकृतपौर्वापर्यं वर्णवत्। परशब्दो नान्यार्थोऽन्यत्वस्याव्यभिचरितत्वादत आह। अतिशयित इति। स्वभावसिद्धार्द्धमात्राऽतिरिक्तकालव्यवायेन रहि
तः। तेन तद्व्यवायेन वाक्योच्चारणे संहितानसन्निकर्षस्य प्रायः परेणाक्षेवितपूर्वेण ।अत एवावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठः न चावसानसंज्ञयोपरस
त्वे सावकाशाया संहितासंज्ञायाः सत्यपि सम्भवे वा प्रतं भवतीति न्यायेन विषयभेदेऽपि बाधः स्यादिति तदसङ्गतिरेवेति वाच्यम्। तदधिकारे तेषां पाठेना
कडारसूत्रस्य स्वशास्त्रीयसंज्ञामात्रविषयकत्वकल्पनात्। एतेनु मतं तथा लोकेऽपि सत्त्वात्। तदुक्तं वार्तिककृता संहितावसानयोर्लोकविदितत्वादिति।
न चावसानकार्येषु संहिताधिकारासम्बन्ध एवास्तु अग्ने च म एङ् कप्लुतिरस्त्विति वाच्यम्। सत्यामुपपत्तौ मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात्। ध्वनिनत्वं चेदं विसर्ज
नीयस्य स इति सूत्रे भाष्ये। सन्निकर्षः सामीप्यम्। सुप्तिङ्। सुबिति सुपः पकारेण प्रत्याहारो व्याख्यानात्। यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्ते स्या
द्रूपं विशेष्यमाक्षिप्य तदन्तग्रहणं सिद्धम्। प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्याक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति तु न युक्तम्। इयाबित्यादौ तस्य
तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात्। आक्षिप्तस्य शाब्देनान्वयाच्च। तथापि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्।
तेन घसंज्ञा तरपतमपोरेव न तदन्तस्य। तेन गौरिब्राह्मणितरेत्यत्र न ह्रस्वः एतन्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः न च ज्ञापितेऽपि अर्थपद
प्रदेशे प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणेनैव सिद्धेरिति वाच्यम्। पदत्वस्य प्रकृतिसाधारणतया पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावात्। यस्मात्प्रत्ययविधि
रित्यस्याऽनुवृत्तेः पदसमुदायस्य न पदत्वम्। इयानित्यादौ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादितद्धितान्तत्वे व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्। तेषां शास्त्रीयस्याप्येका
र्थत्वादेरिति देशात्। विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि असहायेऽपि कर्तव्यानीति तदर्थादत एव यन्मात्रमित्यादेवत्वं ना स्वार्थे इति मात्रच सिद्धिः

श·कौ· १३ ऽप्युपेत्यवादेन· ध्वनितञ्चेदं आदेच् उपदेशेनास्यनुदात्तेदित्यादौ भाष्ये· तत्र हि ढौकतइत्यौकारस्य हतइत्यादावकारस्य जन्तोपदेशत्वे प्रकारान्तोपदेश
पदे शिवद्भावेनाशंक्यार्थवत्त्वाभ्यपदेशिवद्भावइत्युक्तं मया वर्णोऽर्थवान् तेन व्यपदेशिवद्भावः वर्णस्यार्थवत्त्वञ्चेयायेत्यादावसहाय एवनमुप्रकृतेनेइतितदर्थ
एवञ्चैकस्मिन्नित्यस्यार्थोऽर्थवत्त्वेऽनेनोक्त इति दिक्। हलोनंतं। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्र समुदाये शतदण्डनवदत्र समुदायस्यैव संज्ञा न प्रत्येकम्· अ
नराइत्युक्ते श्रुतस्य विशेषणतायाएवौचित्यात्· यत्तु संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेत्यन्वर्थसंज्ञाबलात्प्रत्येकं संज्ञेति तन्न· घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयुज्यमा
नपदार्थातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्व्युत्पन्नत्वेन तदतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य· संज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः महासंज्ञानुपाद्यमनुरोधा
देवतेन सुदृषज्ञानीत्यत्र संयोगान्तलोपोऽनेत्यन्यत्र विस्तरः। हल इति बहुवचनं सौत्रम्· यद्वा हलौ च हलश्चेत्येकशेषः स्वरितान्संहितायामिति सूत्रेऽनुदा
त्तानामिति पदे तथैकशेषस्य भाष्ये करणात्· तेन द्वयोरपीति शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हलइत्यप्रत्ययः सिध्यति। यत्रापि बहवस्तिष्ठन्ति तत्रापि द्वयोर्द्वयोरि
वनबहूनां झलि परे संयोगादिलोपविधानात्· बहूनामपीत्यपि चिन्त्यमेव। फलाभावात् तत्र तत्राङ्गपदधात्ववयवसंयोगस्यैवाश्रयणेन तार्द
शस्यसत्त्रयाणां संयोगस्याभावादिति भाष्ये स्पष्टम्· आनन्तर्यमव्यवधानाभावो व्यवधानञ्च विजातीयेनैवेत्याशयेनाह· अजभिरिति· अत्र कुत्वन्या
य्यम्। तएव हयवरट्सूत्रे चौ ह्वितिभाष्यप्रयोगे कुत्वं दृश्यते। स्वरैरव्यवहिता इति निरूपिता वृत्तिः हलः किम्· तितउरेव अत्र गुरोरिति प्लुतः स्यात्· अ
नन्तराः किम्· दृसम्· अत्र सकारमकारयोः संयोगत्वे स्कोरिति लोपः स्यात्· संयोगे गुरुः भेत्तेत्यादौ गुरुणास्तु क्कोः किन्त्वसामर्थ्येन भूतपूर्वलघूपधग्रहणाद्बोध्यः
इति संज्ञेति· प्रथमाध्यायस्यान्तः संधिकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणमिति समाप्त· मित्यर्थस्तेनाम्रेडितप्रगृह्यभसंज्ञालोपसंज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि नक्षा
तिः अअइत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिकः ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥ इकोगुण· परिभाषेयं व्याख्यानात्· गुणवृद्धिशब्दा ॥ ॥
भ्यामिति गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। अननुवर्त्तमानञ्च संज्ञिपरमेव स्यात्। संज्ञाकरणेनान्यत्र संज्ञिप
रत्वात्· यद्वा तदप्यनुवर्त्त्य गुणवृद्धी इति योजनयैव लाभः। स्वादिष्विति सूत्रेऽनुवृत्तपदपदस्य संज्ञापरतायाएवदृष्टत्वात्· स्थानेनिसूत्रे संख्यापद

स्यतइत्यत्वासम्भवादर्थपरतेति बोध्यम् · लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानुनात्र निर्वाहः । तत्र प्रतिपदोक्तस्येत्यस्य साक्षादुच्चरितस्येति साक्षात्तच्छब्दस्तनुवादे न विहितस्येति वार्थात् · ध्वनितञ्चेदमत्रैव भाष्ये । अस्याश्च विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदश्रुतिर्लिङ्गं तदाह · विधीयेते इति · अत एव ताविको गुणवृद्धी इत्यादौ नेको एतेन षष्ठ्यन्तपरयोः पूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरेवानुवृत्त्या यत्र स्वर्थेन पदेत तत्रेदमुपतिष्ठते इति त्यदादीनामः इत्यादिस्थाने नौ सिद्धायामिह गुणवृद्धी इत्यर्थमित्यपास्तम् · एतन्मूलक एव विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इत्युद्द्योषः । एवञ्च पदोपस्थापकपरिभाषाविषये विधीयन्त इत्यस्यैवाध्याहारो बोध्यः । एवञ्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे षष्ठी स्थानेयोग्यादि रनुवादेपि प्रवृत्तिः । तेन प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यादात्वस्वरितयोर्यणा इत्यादौ न दोषः । उदीचामातस्थाने इति स्थानेग्रहणं न स्पष्टार्थमेव तत्र विधिवाक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः । अत एव गुणादिपदानामिकूपदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता । तदर्थे स्य तदन्वयिते विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः । इयञ्च एधिते त्यादौ व्यञ्जनानां गुणवृद्धिव्यावृत्त्यर्थं भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्त्यर्थं इग्लक्षणत्व संपत्त्यर्थं चेति दिक् ॥ पुनः शब्दैरिति · ऊकालइति सूत्राद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इत्यजिति चानुवर्तते ह्रस्वेत्यादिपदञ्च तृतीयया विपरिणतमिति भावः । तेन दिव उदित्यत्र आ विभक्ताविति त्यादौ वतदनुपस्थितिः । शेषं प्राग्वत् । आद्यन्तौ · यद्यप्यत्र मिलितस्यैकत्रान्वय इति द्वन्द्वेन प्राप्नोति तथापि समूहयोरन्वयबोधोत्तरं यथासंख्यमिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पुनः प्रत्येकमन्वयः । लौकिकत्वेवरीत्या प्रयोगोऽसाधुरेवेति भाष्ये स्पष्टम् अत्रैव यथासंख्यसूत्रोपन्यासोयुक्तः द्वन्द्वेन श्रूयमाणस्यैकैकस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्यापवादः प्रत्ययपरत्वं तु परत्वादमुं बाधते तेन चरेष्टादयः पराएव भवन्ति · अत एव यत्रैतदभावे स्थानषष्ठी सम्भावना तत्रैवेदं प्रवर्तते तदाह · यस्योक्ताविति · आद्यन्ताक्षिप्तावयवीयच्छब्दार्थः यथासंख्यसिद्धमर्थमाह · क्रमादिति · इताविति किम् · इक् पर्यायेण वंतयोर्माभूत् · मिदचो · अयं बाध्यसामान्यचिन्तया स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः । तृणह इति निर्देशात् · निर्धारणे इति · यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचां मध्ये इत्यर्थः · सोत्रमेकवचनमिति भावः । तस्यैवेति · यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः अत एव समुदायभक्तो मो नोऽस्ति हते वयवस्यैगन्तं विहन्तुमिति भाष्यं संगच्छते । अन्तावयव इति · पूर्वसूत्रात्समस्तमप्यन्तपदमेकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनुवर्तत इति भावः । मुञ्चतीत्यादिविषये तु फलाभावोदयाम्यत्वाच्चान्तावय

सु·
शे·शे· बहुत्वंशास्त्रवृत्तिः परिभाषाणामनियमे नियमकारित्वादाह· अनिर्धारितेति· तेनेदुपधाया गोहइत्यत्र स्थानेयोगत्वबलात् उपधापदसन्निधानेनावयवषष्ठीत्वनि
१५ र्णयात्तु· स्थानेयोगेत्यस्य स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिकेत्यर्थः। स्थानेनयोगोयस्याइतिविग्रहे निपातनात्साधुत्वस्य भाष्येउक्तत्वात्· अन्तरतमइत्यादेरपि
अन्तरादिनिरूपितसम्बन्धेइत्येवार्थः। षष्ठीमात्रोच्चारणेस्थानपदाध्याहारइत्यन्यत्र विस्तरः। प्रसङ्गइति दर्भाणांस्थानेशरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौतथादर्शना
त्· भावेल्युट् स्थानशब्दोप्रसङ्गस्य सतिसम्भवेस्थेवनएवार्थप्रत्यायनार्थे शब्दप्रयोगात्· इकोयणित्यादिरचेरेकारघटितशब्दस्यार्थबोधनायप्रसङ्गे नत्परयका
रघटितःप्रयोक्तव्यइत्यर्थः। एरुरित्यादिस्थानेत्सुरितिअतोनशब्दनित्यताहानिः। किञ्चैकारवृद्धिप्रसङ्गेयकारवृद्धिरित्यप्यर्थः अतएवाचःपरस्मिन्नित्यादिप्रसङ्ग।
ङ्गेतोऽस्यष्टम्बिदर्हाथाध्विति सूत्रस्थानिवत्सूत्रयोर्भाष्ये· स्थानेन्तःषष्ठीत्यनुवृत्त्यायत्रस्थानषष्ठीतत्रेदमुपतिष्ठतेइतिविध्येकवाक्यतयैवास्यनियामकत्वेन
तु विहितानांनियमः भुक्तवन्तमिति न्यायविरोधात्· फलितमाह· प्रसङ्गइति· सदृशतमइति· अर्थात्प्राप्यमाणानांमध्येएव अतएवगङ्गोदकमित्यादौत्रिमात्रो
न· तमप्किम्· वाग्घरिरित्यादौमहाप्राणत्वसाम्येनजायमानःपूर्वसवर्णोवर्गद्वितीयोमाभूत्। किन्तुनादवान्महाप्राणश्चतुर्थोघएवयथास्यादिति· स्थानेन्तरतमे
इतिसप्तम्यन्तपाठस्तुदीर्घेषुयणसिद्ध्याद्युष्टइतिभाष्येस्पष्टम्। यत्रानेकेति· स्थानेग्रहणेएकदेशानुवृत्त्यानुवर्त्तमानेपुनःस्थानेग्रहणंतृतीययाविपरिणामेनवा
क्यभेदमाश्रित्यप्रसङ्गेसतिसम्भवेस्थानतएवान्तरतमइत्यर्थकमितिभावः। स्थानतइति· स्थानेनेत्यर्थः। तत्रस्थानतइकोयणचीति· अर्थतस्तुवर्क्षोदृरिति· इ
हक्कोष्ठुशब्दस्थानेपक्कृशब्दोनादेशः। गुणतस्तुवाग्घरिरित्यादौ। प्रमाणतोऽदसोऽमुरित्यादौ। तस्मिन्नितीति· अत्रतस्मिन्निति उत्तरत्रतस्मादि
तिसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदार्थकः स्वतन्त्रस्यसर्वनाम्नोनिर्देशो। व्याख्यानात्· बहुलस्यसंस्कारानुरोधाच्चानन्तुतन्त्रपदपरम्। अन्यथातस्मिन्नणि चतस्मान्नुडचितस्मात्
सोनडित्यत्रैवप्रवर्त्तेयाताम्· सप्तमीतुसप्तम्यन्तानामेवतत्त्वकार्यत्वमितिबोधनायतदुच्चार्यार्थस्यनिर्दिष्टरूपेणनसामानाधिकरण्यायचइतिशब्दः। पुनस्तस्यतदर्थ १५
परत्वंबोधयतीति· शब्दोनैरन्तर्येदिशिरुच्चारणएवञ्चसप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चारितेउपश्लिष्टस्यपूर्वस्यकार्यमितिवाक्यार्थः। एवञ्चैतत्परिभाषाद्वयोपस्थितौ
सप्तम्यन्तपदस्यपञ्चम्यन्तपदस्यचार्थोलिङ्गम्· अत्रसूत्रेउपश्लिष्टपदाध्याहारेणनिर्दिष्टइतिश्रौपश्लेषिकेऽधिकरणेसप्तम्येवोचितेत्युपपदविभक्तेरितिन्याय

त्यानन्तर्ये निसप्तमीति तत्र चदीयन्ते इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। स्तुक्रमोरिति सूत्रे च कैयट आह तस्मिन्निति परिभाषायां सत्यां सति सप्तम्याश्रयणमशक्यमिति उपश्लेषः समी
पवृत्तित्वं न च वर्णयोर्वौ द्वंद्वष्टव्यम्। एवमिको यणचीत्यादावपीयमेवेति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये। तत्रोपश्लेषः पूर्वस्यैव परस्याव्यवहितस्यैवाव्यवहितस्यैवेति नि
र्देश्यैवेति नियमार्थमिदं अव्यवहित एवेति च। अत एव लक्ष्यानुसारात् क्वचित्सतीत्यध्याहारात्सति सप्तम्याश्रयणे नास्याः प्रवृत्तिरिति श्नान्नलोपसूत्रे भाष्ये उक्तम्।
अत एव कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिः। कृति सति प्रत्यासत्त्यानन्तरकृत्यर्थकर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थेन तस्मादिति सूत्रे निर्दिष्ट इति निर्दिष्टादिसप्तम्यर्थकविभ
क्तिविपरिणामात्। सचोत्तरस्येति दिग्योगलक्षणेति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामेव तत्प्रवृत्तिः। उदः स्थास्तम्भोरित्यादौ तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। तत्रानियतदि
कुत्रस्याध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैवाध्याहार इति तस्मादित्यनेन नियम्यते। अव्यवहितोच्चारितत्वं पञ्चम्यन्तात्परस्येति तदर्थस्तत्फलितमाह सप्तमीनिर्दे
नेत्यादि। यदि तु अर्धमात्राधिककालेन वर्णान्तरेण वा व्यवधाने उपश्लेष एव नेत्युच्यते तदा निर्दिष्टपदं संहिताधिकारश्च विफल इति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम्। अवग्रहे च संप्रदाय एव शरणमिति आनङादिविषये आदेशान्तरमेवावग्रहेऽन्यत्र ततः प्राक्। अक्तानूहपरिभाषात्वनित्यानास्येव वा तल्लक्षणेन
परकार्याणामनुवर्त्याः परकार्येणामलक्षणमनुवर्त्यमिति भाष्येणान्वयेन शास्त्रासंकोचस्य शास्त्रकरणाभावस्य च स्पष्टमुक्तत्वाच्च। एतेन संहिताधिकारस्य
द्वहिर्भूतानामर्धमात्राधिककालव्यवाये प्रवृत्तिज्ञापनार्थेनेत्याविष्कृतत्यादावग्रहे आनङादिसिद्धिरित्यपास्तम्। प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तु तरांशविकल्पानस्मा
दिति परिभाषा प्रवर्तते। तेन प्रत्ययाव्यवहिताः। अत एव छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्रं सार्थकम्। आगमविधावप्यानेमुगित्यादौ तस्मिन्निति परिभाषया पू
र्वसम्बन्धित्वनिर्णयः। अत एवात्र पूर्वस्येत्यादि न स्थानषष्ठीन्तत्वे विधिभिरेव सम्बन्धस्य निर्णीतत्वेन षष्ठी स्थान इत्यस्या प्रवृत्तेः। गाङ्कुटादिभ्य इत्यादावपि
पञ्चम्यर्थाधिकलेऽन्यपरिभाषाप्रवृत्तिर्बोध्या परिभाषाणां नियमत्वं तु यदि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदा व्यवहितादावपि प्रवृत्तिः स्यादित्येतावतेति दिक्। अलोऽन्त्यस्य
षष्ठी स्थाने इत्यनुवर्तते तदाह षष्ठीत्यादि। स्थाने विधीयमानः स्थानषष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्येत्यर्थः। स्थाने इत्यादि किम्। इट् चकारात्पूर्वो मा भूदिति। अन्त्यस्येति
साहचर्यादल इति षष्ठ्यन्तमन्त्यस्याल इत्यर्थः। अल इति किम्। परस्येति विधीयमानं सुप्तिङ्न्तमिति तस्य अनडुह्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत्। स्थाने विधीयमा

सु॰ प्र॰ शे॰ नइति प्रत्यासत्तिलभ्यम्। एवञ्चाल एवेति अन्त्यस्यैवेति नियम इयमत्र अल समुदायोन्तरस्थानषष्ठ्यस्यालिङ्गम्। अत एवेतोऽदित्यादौ नोत्तराः प्रवृत्तिः पथ्यादी
१५ नामित्यस्यावयवषष्ठीत्वादिनइत्यस्यात्समुदायोन्तरत्वाभावाच्च। ङिच्च। अनेकाल्त्वर्थमिदम्। आदेरिति। आदेरलइत्यर्थः तेन द्वीपमित्यादौ पान्त्यसमुदायस्यने
त्वम्। अत्र परस्येत्यावर्तते तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तत्रैवेदं तेन नित्यं ङि नइत्यादौ न दोषः। तत्र विकरणाव्यवधाने प्रवृत्तये धातोरित्यस्य वि
हितविशेषणत्वात्। अनेकाल्शित्। शितउदाहरणमिदमइश्। ननु शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वसिद्धेः शिदिति व्यर्थम्। किञ्च
सानुबन्धकनिर्देशे यथा नालः स्थानित्वं मोभगोइति सूत्रे भाष्ये उक्तं तथा देशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेति तदर्थम्। विधौ निर्दिश्यमानेऽनेकाल्सर्वस्येति सूत्रार्थः।
उद्देश्यत्वविधेयत्वास्य विषयतयावीचविषयतातु अनुबन्धविनिर्मुक्तस्येति नाणुदित्सूत्रभाष्यविरोधः। ध्वसोरेति लोपस्याल्लोपो यीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहण
सामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धिः। अनुबन्धानामेकान्तत्वमेवन्याय्यमित्युक्तमिति चेन्न नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनेन चारितार्थ्यात्। तेनादिव ओ दिवि सादीना
त्सर्वादेशत्वम्। अस्य च यथैव संज्ञा तथा वक्ष्यते नानेकाल्शिदिति तु नोक्तम्। अनन्तरस्येति न्यायेनादेः परस्येत्यस्यैव निषेधापत्तेः। परत्वादिति आदेः परस्ये
त्यस्यावकाशः। इञ्जनरूपसर्गेभ्यो द्वीपा। इत्सर्वस्येदमइश्। एवमतो भिस इत्यादिविषयेऽनेकालित्यनेनादेः परस्येति परत्वाद्बाध्यते। एतेन ङिच्चेत्यत्र ङिदेवाने
कालन्त्यस्येति नियमेन सिद्धेऽनेकाल्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्। स्वरितेन। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। स्वरितत्वलक्षणाप्योधिकारो विनियोग इत्यर्थः। स्वरितत्वञ्चेदं दे
षविशेषरूपमेव हल्साधारणं स्वरूपमधिक्रियमाणपदघटकाज्विषं वा न चानुनासिकवत्प्रतिज्ञागम्यम्। विनियोगश्च प्रायेणोत्तरत्रोपस्थितिः क्वचित्पूर्वत्रा
पि क्रियदूरमधिकार इत्यत्रास्मतिगमके व्याख्यानमेव शरणम्। किञ्च स्वरितेनाधिकारगति स्तेन गोस्त्रियोरित्यादौ स्त्र्यधिकारस्य प्रत्ययग्रहणमित्याद्यधिकाराद
वसेयम्। एतेन व्याख्यानादेव निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि भविष्यति आकांक्षायामनुसत्यामश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात् श्रुतापेक्षणस्य न्याय्यत्वाच्च किं सूत्रेण। १५
न्यपास्तम्। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये। परनित्येति। परं विप्रतिषेधसूत्रादुलवत् नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि तद्विपरीतमनित्यम्। तत्राकृताभावकस्याभावकल्पनापेक्षत्वात्।
प्राभावकस्यैव तत्कल्पनं युक्तमिति तस्य बलवत्त्वे बीजम्। अन्तर्मध्ये बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम्। नदी।

यन्निमित्तसमुदायान्तर्भूताङ्गकं बहिरङ्गमन्तस्वबलवत्त्वे बीजमाह· असिद्धमिति· इयञ्च वाहऊठ्सूत्रेऽज्ञापिता· यद्यपि प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको दृश्यते मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्र
थमं शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः सम्बन्धिनामिति न्यायमूलकत्वमस्या अचः परस्मिन्निति भाष्ये उक्तम्· तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वे बलवत्त्वं ज्ञा
पकेन तु सर्वविषयता बोध्यते इति वाहऊठ्सूत्रे कैयटे स्पष्टम्· अन्यथा वाहः सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते एत्याग्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ प्रष्ठौह इत्यादिसिद्धावूठ्वि
धानं व्यर्थं स्यात्· नाजानन्तर्ये परिभाषानुत्पत्त्यैवेति नायं यत्रेन्द्रमित्यादौ दोष इति परिभाषेन्दुशेखरे विस्तरः· अपवादन्यायेनैव न प्रामाण्यादुत्सर्गस्य उक्तत्वेति न
कृते विशिष्टोऽहल्को निमित्तं विनाऽपि कार्यस्थितिरूपः यथा दण्डनाशेऽपि घटस्थितिः संयोगे इत्यर्थमनसाह· निमित्तमित्यादिना· तत्र पूर्वकार्यं जातमपि न
कुर्वन्निनोद्धारयतीत्यर्थ इति कैयटादयः। अन्ये तु बहिरङ्गशास्त्रं बहिरङ्गोपोहनरूपत्वान्निमित्तविनाशे दृष्टापूर्वमपि न कुर्वन्तीत्यर्थ इत्याहुः· इयं परिभा
षा निष्फला निर्मूलेति परिभाषेन्दुशेखरे निरूपितम्· ॥ ॥ ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ आहुः आस्यान्नमेयत्नरूपत्वादिति· कार्यशब्दवादे इदम्· संहितायां
विषय इति· कार्यिनिमित्तयोः संहिताया विषयभूताया मित्यर्थः। स्थानेऽन्तरतम इति· इदं यथासंख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्· जातिपक्षे यथासंख्येनापि निर्वाह इति स्था
नेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्· अनुनासिकस्थाने निरनुनासिक एव विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् गुणभेदकत्वपक्षेऽपि न विधेयाण्विषये· दीर्घा
दीर्घाणामिवादिपदेन उपस्थितेर्यण्प्रत्याहारेषु जातिपक्ष एवेत्यणुदित्सूत्रभाष्ये स्पष्टम्· अत एव सवर्तकारादीनां ऋत्वादिसिद्धिर्ल्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशाद् यथाऽऽ
त्मापर्णमानमिति दिक्· व्याकरणस्य साध्वनुशासनत्वमनुशब्दनित्यतापक्षे शब्दानां सिद्धत्वेन शास्त्रेणैव पथ्यापथ्याभूतप्रसङ्गमार्जिः साधुर्भवतीत्यादि द्वि
द्विसंज्ञासूत्रादिस्थभाष्यप्रामाण्येन यदिह परिनिष्ठितेन तात्पर्यं न तत्साध्वित्यर्थोपत्तिकल्प्यवाक्येन बोध्यम्· कार्यशब्दवादे तु पूर्वभाष्योन्नीतानादितात्पर्येण
शानत्वकल्पनं बोध्यम्· एतेन स्थानप्रमाणोऽनुयान्तरतमे ह्रस्वेकारे चरितार्थो यणो दीर्घे कथं स्यादित्यपास्तम्· स्थानेन आन्तर्यस्य सर्वेष्वबलवत्त्वात्स्थानेऽन्तर
तम इति सूत्रस्यैतत्पाठस्यैवैतद्दूषणेनैव भाष्ये दूषितत्वादिति भावः। चो विध्यर्थः· ध्वनितश्चेदमेओङिति सूत्रे भाष्येनदाह· हेवास्त इति· सूत्रकृता शाकल्य
स्य मते सर्वत्र द्वित्वाभावोक्तेरिति भावः। अवसाने द्वित्वसिद्धये नचीति प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह· न लचीति इदं द्वित्वं प्राप्नुवद्विकल्पेन बाधितः प्रयोग एव परत्वादिर

सु॰
शे॰ थ्यादतो च्चारणक्रियानिरूपितकर्मषष्ठीत्वौचित्यात् इति ध्येयमिति· ननु द्वित्वे पूर्वे धस्थाने जश्त्वनिष्पन्नदस्यापि लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायात्। विकारान्यत्वे
१६ न तल्लक्ष्यं भेदात्। अन्यत्र प्रपञ्चितम्· स्थान्यादेशयोर्भेदात्स्वरूपमित्युक्तेश्च तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते यथा गुरोः स्थाने शिष्यो याज्यकुलानि गत्वाऽग्र्यासनादी
नि लभत इति लोकन्यायेन स्थानिकार्यमादेशेन स्यादतः स्थानिवत्सूत्रम्· ननु स्थान्यलेति· प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यमिदम्। आदेशस्य स्थानिभूतयोः ल्तस्थानि स
म्बन्धी चयोऽसत् इति धर्माश्रयेणेत्यर्थः अत एव रेफस्थानिकविसर्गस्य रुशब्दत्वं न स्थानिवत्त्वेनेति भो भगो इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्· ऋधातोर्द्वित्वेऽभ्यासस्यारत्वे
ऽरित्यस्य हलादिः शेषस्तु अरित्यस्य पुनः पूर्वोऽभ्यास इत्यनेनाभ्यासत्वात्। तस्यापि द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वात्। प्रक्रियाज्ञानवतां तथाज्ञानस्य सुलभत्वात्। अत ए
व धिन्वीत्याद्याविरुत्ने। उकारस्यापादे धातुकत्वस्य वकारेऽनतिदेशात्। यत्त्वत्रैणि वृत्तये स्वविधावपि स्थानिवत्त्वमपरविधावितिन्यासे न साधितं भाष्ये सात्वेक
देशसुक्तिः असिद्धवत्सूत्रेणासिद्धत्वाऽऽयत्नाऽऽसन्निन्यादेशात्फलत्वेनोपन्यासात्· अस्यापि अचः पूर्वत्वविज्ञानाद्धिनि वार्त्तिके पञ्चमीसमासेन सिद्धेः कैयटेनो
क्तत्वाच्च। प्रदीव्ये स्यादेः षत्वलादिलक्षणे इति। स्थान्यलित्युक्ते वेभूविवेत्यादौ वलादिलक्षणेट्सिद्धिर्न हि तत्र वलादित्वं स्थानिनोऽलभ्यं किन्तु स्वाश्रयमेव यन्नि
मित्तैककल्पप्रयुक्तोपदेशापन्नावतिदिशो मृग्यते नस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेः। अत एवार्द्धधातुकत्ववैकल्पप्रयुक्ताऽप्राप्तिर्ने
तस्थान्यलसाधारणायचतावच्छ्रावत्त्वघटितं वलादित्वं न तद्वैकल्पप्रयुक्ताऽप्राप्तिरिति बोध्यम्· प्रत्यासत्त्या च शास्त्रीयकार्य एव स्थानिवत्त्वं तेन नायकासि
द्धिः। प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयम्· शास्त्रातिदेशस्तु कार्यातिदेशादभिन्नरूपः तस्यापि कार्यफलकत्वादिति नव्याः स्पष्टं कैयटः। भाष्येपि तत्राङ्गशास्त्रातिदेशा
त्सिद्धमाङ्गकार्यमिति दृश्यत इत्युक्त्या तयोरभिन्नरूपत्वं सूचितम्। तत्रानपेक्षितार्थसन्निधानमात्तन्निमित्तरूपकार्यव्यवहार एवातिदेशकार्येऽनुस्यशास्त्रे
णैवेति अत एव रामायेत्यादौ स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घ इति सङ्गच्छते परिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति च सङ्गच्छते। यत्तु किञ्चिन्निमित्तवैकल्येपि १६
दीर्घादिकार्यमनेन न क्रियते न च कार्यं किमित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशेनैव परशास्त्रविहितत्वरूपं परत्वं तेषां बोध्यम्·
एतदेव भिन्नत्वात्त्रिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्ति देश एव देश इत्यभियुक्ताः। अत्राद्यपक्ष एव भाष्यसंमतः अत एव स्थान्यलविधिप्रतिषेधे कुरु वधापि वांप्रतिषेधो

वकुमर्हत्वेन तदुपपादनावसरे स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयश्च लघूपधत्वादि तत्र लघूपधगुणादि प्राप्नोतीत्यादि भाष्योक्तेरिति बोध्यम्। एवं पन्निमित्तत्वैक
त्वप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापि। अत एवेष्टवद्भावेनातिदिष्टस्य त्वस्य वर्णाश्रयत्वमित्यादिव्यवहारः। सर्वातिदेशोप्येवं
तुल्यम्। यन्निमित्तत्वैकत्वप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तं शास्त्रीयमेव प्रत्यासत्तेः। स्थानिवदित्युक्ते सम्बन्धिशब्दमहिम्नैवादेशलाभे आदेशग्रहणसामर्थ्यान्न स्थान्यादे
शाभावस्यैव ग्रहणमिति शंकावारणद्वारा एकः रित्यादौ शब्दानित्यत्ववारणाय सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन कल्प्यमानस्य तस्य स्थान्यानुमानिकादेशस्यापि संग्रहार्थं ते
पचतिस्थारेः पदत्वसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम्। ननु नोत्तिलत्वमपि छिन्नपुच्छे श्वनि श्वत्वव्यवहारवल्लोकसिद्धन्यायेनैव सिद्धम्। तदुक्तं प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रे भाष्ये
दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवदिति। अत एवात्र विका
रोऽशास्त्रीयोपि अत एव आयस्य शब्दादर्णानाद्विर्वचने आयसाविन्यत्र वृद्धौ कृतायां सानुस्योगित्वेनानेन न्यायेनाङ्गतया प्राप्नोत्यानुपूर्व्वसम्बन्धित्वेनाचः परस्मिन्निति
स्थानिवत्त्वेन वा मितोऽचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये एतन्न्यायानाश्रयणे तदुक्तमेव दुर्लभम्। अनादिवत्सूत्रे भाष्ये यटयोरपि गुडोदकमित्यादौ विकारादेशकृते रक
शब्दस्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्यार्दके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वमुक्तम्। शब्दानां नित्यत्वं तु रेखागवयन्यायेन समाधेयम्। अनन्यवदित्यस्य अन्यव
देत्यर्थः तत्रान्यसादृश्यनिषेधे अन्यत्वाभावः सुतरामिति चेन्न। अङ्कस्यान्यथात्वे जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनाभावेन तोस्तित्वप्रतीतेर्न्यायेनानुपपादनात्। किञ्च
तिङ् संज्ञायास्तिवादिसूत्रोपात्तपरिच्छिन्नपरिमाणनिष्ठतया परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकशब्दानां न्यूनेऽधिके वा शास्त्रव्यापारं विनाऽप्रवृत्तेरयं न विधिरिति सू
त्रेऽङ्गसंज्ञासूत्रे च भाष्ये उक्तं तयानदभावात् न्यूनाधिकत्वं त्ववैरूप्यस्योपलक्षणं न च तण्डुलानित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वेपि स्वतः प्रत्ययान्ताभिन्नत्वा
त्प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। अतिदेशस्वभावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात्। अत एव जहीत्यादौ जादेशस्यासिद्धवत्त्वेन स्वाश्रयो
हेर्लुङ् न सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात्। असिद्धवत्सूत्रे शाधीत्यादौ स्थानिप्रयुक्तधिभावसंपादनेन चरितार्थम्। न चाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वे शास्त्री
यकार्याभावात् स्थानिवत्त्वं दुर्लभमिति वाच्यम्। वेः स्कन्देरनिष्ठायामिति षत्वविधायके तिङन्तेषु षत्वाभावायावश्यकेनन्याप्येन चानिष्ठायामिति पर्युदासेन

मु.
शा.शे. इत्यादिसमतेन पर्युदासलभ्याशास्त्रीयेपि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्रीयवदतिदेशबोधनात्॥ विस्कन्न इत्यादौ हि निष्ठानत्वस्य नित्यत्तया स्थानिवत्त्वेनैव नि
१७ ष्ठात्वस्य वं क्रमत्वात् नञ्प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरिति बोध्यम्। केचित्तु भाष्ये तस्यानापन्ने तद्धर्मलाभस्य तत्कार्यस्य च
लोकन्यायेनैव सिद्धेरयमतिदेशः स्वरूपमित्यतच्छास्त्रमतत्वाद्धनेः कार्यं वधो न स्यादित्युक्तम्। एवं च स्वरूपमिति शास्त्राविषये तेन न सिद्धिरिति सूचितम्॥
एवं च शास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशो भवत्येवातिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लौकन्यायानाश्रयणेन परिहरणीयो यदि प्राप्नोति एवं च न कश्चिद्दोषः
न पदान्तेति सूत्रे ब्राह्मणकंडूतिरित्युदाहरणाच्च क्वचित्तदनाश्रयणं तत्र हि कंडूयतेः क्विप् तत्रालोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ्यणिवा नादिष्टादचः पू
र्वत्वे स्थानिद्वारके गृह्यमाणे ऊ एन स्यादित्याहुः। अत एवार्थवत्सूत्रशेषेऽप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वमेवोक्तं भाष्ये अल्व्यवहाराभावबोधनद्वारेति शेषः
ध्वनितं चेदं क्ङिति च गाङ्कुटि हलः श्न इति सूत्रेषु भाष्ये तत्राद्ये यासुटो ङिद्वचनात् ङिदादेशा ङितो नेति ज्ञाप्यत इत्युक्तम् द्वितीये गाङो ङित्त्वस्य सानुबन्धका
देश इत्कार्याभावज्ञापकतोक्ता तिवाद्यादेशेषु पित्त्वासिद्ध्या दूषितं च ज्ञापकं अन्त्ये शानचः शित्त्वस्य सार्वधातुकादेशे अनुबन्धानां स्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमुक्तं
तत्र दूषणैरेव दूषितं च। अन्यथानल्विधाविति निषेधेन तत्त्वाप्राप्त्या ज्ञापकत्वासंगतिः। तिवाद्यादेशेषु पित्त्वाद्यसिद्धेश्चेति बोध्यम् अचः परस्मिन्। आदेश
ग्रहणमनुवर्तते तदनुरोधादच इति स्थाने षष्ठी। परस्मिन्नित्यादेशविशेषणं तदाह: परनिमित्त इत्यादि अच एवादेश इत्यर्थः तेन मरुतमाचष्टे मारयतीत्या
दिसिद्धिः। अत्र सूत्रे प्रयोगे णेऽचः स्थानिक इत्यर्थो न तु स्थानित्वेनोपात्ताचः स्थानिक इत्यर्थस्तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्त्वं सिध्यति अत एव बहुपटूनि
ह्रीसे एयं ताणि चिअवीवददित्यादिसिध्यर्थो निषेधः सार्थकः। अच इति किम् आगत्य। मलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न स्यात् परस्मिन्निति किम्
युवजानिः निङः स्थानिवत्त्वेन यलोपो न स्यादिति पूर्वविधाविति किम् नैधेयः। निपूर्वाद्धाञः किप्रत्यये आतो लोपे तस्य स्थानिवद्भावात् अच्त्वव्यपदे १७
शाविरोधात्तदाश्रयढ्ढ्चत्वनिवृत्तौ ठगनापत्तेरिति दिक् अत्र स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशेपि भवति स्थानिनि यन्न भवति तदादेशेपि नेति भावाभा
वयोरुभयोरप्यतिदेशः तत्र भावोदाहरणं निगाल्यते इति अन्योदाहरणं पटयतीत्यादि स्थानिनिमित्तकं भवत्यादेशनिमित्तकं नेति च तदर्थः लघूपध

त्वं पदन्तद्याल्लोपनिमित्तिकावृद्धिरित्याहुः। स्थानिभूतादच इति सूत्रे श्रवणाद्याख्यानोऽच्चस्यैव पूर्वत्वेऽवधित्वमिति भावः पूर्वविधावित्यस्य पूर्वसम्बन्धि
न्यैव शास्त्रविधेयकर्त्तव्ये इत्यर्थस्तेन पूर्वपरयोर्विधौन। तेनारत्नुरित्यादौ क्रुञ्च्छ्रतामिति गुणस्य सवर्णदीर्घेन स्थानिवत्वम्। वस्तुतोऽत्र पूर्वविधिशब्देनं त्र
मेकस्योक्तोऽर्थः। द्वितीये भावे किः। सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तपूर्वशब्देन समासः। विधिभावः। पूर्वसंबन्धिभावेन तन्निमित्तौ स्थानिवदित्यर्थः। अत एवैनेय इत्या
दौ यस्येति लोपेन तस्य स्थानिवत्वात्संनियोगशिष्टन्यायप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबन्धेन नकारस्थितिः। अत एवमपदान्तसूत्रे पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यत्र
किन स्थानिवदित्यस्योदाहरणं दत्तं भाष्ये अन्यथा पूर्वत्वेन दृष्टस्य सम्बन्धिनः कस्य चिद्विधेयस्याभावात्स्थानिवत्वाप्राप्तिरेवेति न तदसङ्गतिः स्पष्टैवाप्रकृ
तसूत्रेपि भाष्ये कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने तु सर्वमिष्टं संगृहीतमिति भावसाधनो विज्ञास्येते पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति स्थानिवदित्युक्त
म्। तत्र भावसाधन इत्यस्य सोपीत्यर्थः। पूर्वत्वञ्चाव्यवहितान्यवहितसाधारणमव्यवहितग्रहणमानाभावात्स्वरेनिषेधांश्च तेन पटपतीति सिद्धम्। प्रकृते
च द्वित्वनिषेधे स्थानिवत्वप्राप्तिः नपदान्त अत्र द्विर्वचनसवर्णादिग्रहणं वृतिघटितान्यातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिबोधनार्थं तेन राम इत्यादौ विसर्गा
दिसिद्धिः। अत्र विधिशब्दो भावसाधनः। पदान्तेत्यत्रान्तशब्दश्चरमावयववाची। कर्मषष्ठ्या समासः। तिनैषायन्हसतीत्यादावेतन्न दोषमिति सुलोपो नाइणः श
न्तरिरूपं। नत्रयणः स्थानिवत्वात्। उत्वेच न स्थानिवत्त्वेन निषेधात्। स्पष्टञ्चेदम्भाष्य इति भाष्यप्रदीपोद्योतेन निरूपितम्। अत्र पदेऽन्त इति सप्तमीसमासो
भाष्ये उक्तस्तेन प्रत्यासत्त्या परपदस्थाजादेशस्यैवानेन स्थानिवद्भावनिषेध इति वेत स्वानित्यादौ न दोषः। न चैवमपि पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधो
ऽत्र दुर्वारः पदेन्त इत्यर्थेन तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधस्याप्रवृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्ध इत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रह
णात्। अत एव महिष्मानित्यत्र जश्त्वन्ना सूत्रे जश्पदेन फलाञ्जशित्यस्यैव ग्रहणं। चरसन्निहितस्यैव ग्रहणौचित्यात्। कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यामन्त
रङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति वक्ष्यत इति न तयाऽस्य सिद्धिः। गोचेत्यादौ गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वेन सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासः उत्तरपदत्वे
चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्च प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्वे एवेति न दोषः। पदे इति पदत्वयोग्योपलक्षणं वा। अत्रेदम्भाष्यमपि मानम्। अत्र पदचरमावयवा

सु॰ शे॰
१८ दिसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात्। एतत्सूत्रभाष्यं कमेर्णिङि इत्यादिसूत्रभाष्ये पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यवष्टभ्य वेर
पलोपस्वरदीर्घग्रहणवर्जं द्विर्वचनादि प्रत्यासत्त्यात्वमिति लभ्यते। निषेध इति। द्विर्वचनग्रहणात् पूर्वत्रासिद्ध इति निषेधादिति भावः। दकार इति। स्थानत आन्त
र्यादिति भावः। अदर्शनं। स्थाने इति वर्तते प्रसंगे सतीति तदर्थमुदाह। प्रसक्तस्येति। शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः। अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्ये तत्र ज्ञानस्यावर्जनीय
त्वेन तत्सामग्र्यन्तर्गततदुच्चारणाकृतासत्ता निषिध्यते। तत्र प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन्विषयेऽनुत्पन्ने र
वान्वाख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यम्। अर्थस्यैषा संज्ञा व्याख्यानात्। यत्तु प्रसक्तस्येति किम् ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ ल्यब्लोप इति पञ्चम्यापत्तेः। अस्ति वा
त्रल्यपो दर्शनं शास्त्रतोऽर्थतश्च न तत्प्रसक्तिरिति न दोष इति तन्न। तेन प्रत्यासत्त्याल्यबन्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेन तस्यात्राप्राप्तेः। न त्वेतु
अत्र्येवार्थतो ल्यबन्तस्य प्रसक्तिः। तस्मात्र पुरुत्यत्र क्विपो दर्शनसत्त्वेन प्रत्ययलक्षणेन तुगापत्तिर्दोषः। कृत्प्रत्ययेन प्रकृत्याक्षेपस्तु न अत्रैव प्रकृतिं विनातिदेश
तः प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात्तदाक्षेपासंभवात्। इति पक्षे इति। विनिगमनाविरहादिति भावः। द्वित्वस्यात्रैपादिकत्वात्तत्र न यणो बहिरङ्गासिद्धत्वम्।
अत एव दध्यत्रेति भाष्ये उदाहृतम्। धकारयकारयोरिति। तेन विसर्गादिद्वित्वेनाधिक्येऽपि न क्षतिः। द्विधमिति। द्विधत्वप्रक्रियायां बोध्यम्। न चैका
त्सा आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यात्तृतीयस्याश्च भविष्यतीति कृत्वानुप्रयुज्यते इति सूत्रभाष्योक्तन्यायेनैकस्य द्वित्वे परस्य तदभावो नुचित इति वा
च्यम्। सार्थकानेकविषय्येतन्न्यायाङ्गीकारात्। यत्रान्यो कृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना न द्विषयत्वाच्च हलो यमामिति लोपे द्वित्वाभावे चैतद्वैरूप्यम्। ना
दिन्या। यरोनुनासिक इत्यतो यर इति वर्तते। पुत्र शब्द इत्यवयवषष्ठी आदिनीशब्दे परे इति च प्राधान्याद्यरो विशेषणम्। आदिनीति ङ्यन्तानुकरणात् लुप्त
सप्तमीकम्। अत एव तत्परे चेत्यस्यादिनीशब्दे यस्मात्परस्तत्र परे इत्यर्थं हरदत्तो व्याख्यत्। अस्य धातौ माधवोऽप्येवमेव। ईदृशाक्रोशस्य स्त्रीत्वे वदर्शना १८
च्चाभाक्रोशे निन्दाम् उदाह। पुत्रादिनीति। ताद्दृशाक्रोशस्य स्त्रीत्वे वदर्शनादाह। पुत्रहतीति। अत्र चिचेति सिद्धे पुत्रस्य क्षानेचेद्धत अध्ययोरेवाक्रोश
एवेति नियमार्थमिदम्। संयुक्तेष्विति। सूत्रे वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहचर्यात्। न च तथा चः संभवति। अत एवाचो रहाभ्यामिति सार्थक

मः । तिर्वारणे सप्तमी । अच इत्यनुवर्तते । त्रिप्रभृतिसंयुक्तवर्णमध्ये चः परस्य यरो द्वित्वाभावस्तु इत्यर्थः । इन्द्रो राष्ट्रमित्यत्र नकारषकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैव निषेधः वि
कल्पः । अनचि च सर्वत्र शाकल्यस्येत्येव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं विकल्पस्य मतं मतभेदप्राप्तव्यवस्थाबोधनार्थमिति बोध्यम् । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुवृत्त्यान
न्वीत्येव सिद्धे तु सूत्रत्रयमपि तथेति बोध्यम् । अचो र । अच इति कृतत्वाद्व्याख्यानाच्च रहाभ्यां सम्बध्यते । तस्मादित्युत्तरस्येत्येन तल्लभ्यमानम् । अचः पराभ्या
मिति । वायमीति । झयो ह इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्ततइति भावः । दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरसूत्रस्वारस्यमपि वापदानुवृत्तौ लिङ्गम् । उदाहरणं झयो हो शश्छोऽटीति
षट्सूत्रीपाठोत्तरं झलां जश् झशि अभ्यासे चर्च । वावसाने । अणोऽप्रगृह्यस्येति पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठे तु वावसाने इत्यतोऽनुवृत्तिर्वि
ध्यास्यं चास्य वैकल्पिकत्वं लक्षणसूत्रे भाष्ये । आदित्यशब्दात्त्वेपार्थे ण्यान्तादेवतापत्यार्थे ण्य । यस्येति चेत्यल्लोपेन न यलोपः । आपत्यस्येति तु न आपत्यत्वा
भावात् । हल इति किम् । शय्या । यमामिति किम् । आर्ध्नीत । यमीति किम् । रामाभ्याम् । एचोऽयवायावः । अवीवोऽपि प्रत्यये इति सूत्रमपि तु मुचित
मित्याहुः । यथासंख्यसूत्रलभ्यमर्थमाह । क्रमादिति । उदात्तादिगुणयुक्तानामन्यगुणकव्यावृत्तिस्तु स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया बोध्या । एतदेवाभिप्रेत्य
यथासंख्यसूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे स्थानेऽन्तरतमसूत्रेण व्यवस्थोक्ता संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्ण इति । एतद्भाष्यप्रामाण्येन एओ इत्य
नयोरकारांशे संवृतत्वमितरांशे विवृतत्वं तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य पृथग्ग्रहणं एओ इत्यनयोस्त्वकारांशेऽपि विवृतत्वमेवेति बोध्यम् । तस्य लोपः । उपदे
शे । जित्यन्त इदित्यनुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च सिद्धे तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । तेन जिदुइनामन्त्यस्य लोपो न । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिपरिभाषा तु भाष्ये प्रत्या
ख्यातैवेति दिक् । न भवतीति । फलाभावादिति भावः । वान्तो यि । येन विधिरित्यस्यापवादभूतया तस्मादुड चीत्याद्यर्थमावश्यिकया वाचनिक्या । यस्मिन्विधि
स्तदादावल्ग्रहणे इति वार्त्तिककृदुक्तपरिभाषया लभ्यमर्थमाह । यकारादाविति । ओदौतोरिति । ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकमूलात्तद्व्याख्याना
दिति भावः । पूर्वसूत्रे वान्तो प्रति तयोरेव स्थानित्वनिर्णयादिति स्थानेऽन्तरमसूत्रस्य कैयटोक्तं तु न युक्तं । वान्तज्ञानार्थं पूर्वसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेऽपि
तद्वाक्यार्थपर्यालोचने मानाभावात् यथासंख्यसूत्रसहकारेणाबोधान्तरं तयोस्तत्त्वनिर्णयात् । अन्तरतमपरिभाषया निर्वाहे तु लक्ष्यपर्यालोचनकालेन सि

श· शा·शे· णेयः अत एव पूर्वसूत्रेस्यानिविशेषलाभोयथासंख्यसंबंधादिहतुनिमित्ताभावात्तस्याभाभावइति षष्ठे प्रकृतसूत्रेकैयटः।गव्यमिति· भत्वाद्दलोपोन·यीति।
१९ किम्· गोभ्याम्· प्रत्ययेकिम्· गोयानम्· ननुगव्यूतिरित्यत्रवस्यहलिसर्वेषामितिलोपःशाकल्यस्येतिवालोपः स्यादत आह। वानइत्यत्रेति· नचविशेषविहि
तेनकार्यित्वेनलोपेवस्यनिमित्तत्वबाधइतिवाच्यम्· निमित्तत्वानाक्रान्तेविषयेकार्यित्वस्यचारितार्थ्यात्।तक्रकौण्डिन्यन्यायश्चानवकाशविषयोविधयवि
षयश्चेतिस्पष्टंतद्धितेष्वचामितिसूत्रेयद्विधायकेचभाष्ये।अत्येउत्तरयोर्विग्रहेण।विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यंक्रियासमभिहारेचनैतंभ्योयइभ
वितव्यमितिभाष्यंचेनविशेषासंप्रत्ययादित्यनुकृष्यते।अन्यथातक्रकौण्डिन्यन्यायेनसिद्धविशेषासंप्रत्ययादित्यनुकर्षकचकारवैयर्थ्यापत्तिः।निरूप
यिष्यतेचेदंयङ्नि।तस्यचवार्तिकेनुवृत्त्यायूतौश्रूयमाणवकारान्तआदेशइत्यर्थः सूत्रेतुनफलंगव्यादौभत्वेनवान्तस्यपदत्वाभावात्। लव्येस्वमएवनद
भावाल्लोपाप्राप्तेः।गोशब्दादिभ्यःक्यजादावपिनःक्येइतिनियमेनपूर्वस्यपदत्वाभावात्।एवंतर्हिवार्तिकएवप्रश्लेषउचितइत्याशयेनाह· ऊकारादिति।लो
पोव्योरितिसूत्रेवकारप्रत्याख्यानन्तुलौकिकोदाहरणाभावेनतदर्थपरतयाबोध्यम्।अत एवैकोगुणेतिसूत्रेऽऽतोल्लान्तस्येत्यत्रलुप्तनिर्दिष्टोवकारइत्युक्तं
भाष्येशास्त्रीयसौत्रप्रयोगार्थंतदितिनसंशयः।नचैवंविष्णवेइत्यादौतस्यलोपइतिदुर्वारंगव्यूतावुच्चारणस्यचारितार्थ्यादितिवाच्यम्।गविचयुक्तेइत्या
दिनिर्देशैर्वारणात्· परेतुसापूर्वपक्ष्युक्तिरितिनवकारप्रश्लेषोलोपेनोचितः।किन्त्वछन्दसिसर्वेविधीनांव्यवस्थितत्वान्नवलोपप्रसक्तिस्तत्रत्येगव्यूतौ।
अध्वपरिमाणेपिसंज्ञाशब्दोयम्।तत्रसंज्ञात्वभंगापत्तेर्नवलोपः।यथारघुनाथेतिसंज्ञाशब्देनित्यस्यापिणत्वस्याभावःसर्वनामशब्देणत्वाशंकातुतस्यसं
ज्ञाविशेषेआधुनिकविनियोगात्।शास्त्रानुसारिशब्दस्यैवविनियोगउचितइत्यभिप्रायेणनिरूपितंचैतत्सर्वादिसूत्रेभाष्यप्रदीपोद्योतेइत्याहुः।निरूपयि १९
ष्यतेचेदंपूर्वपदात्संज्ञायामितिसूत्रे।धातोः।धातोरित्यस्याभावेप्रातिपदिकमात्रविषयोनियमःस्यात्।तथाचगव्यमित्यत्रनस्यात्।ओयतइत्यत्रचस्या
त्।तदभावेसमान्यतोनियमापादनन्तुयोगविभागेवकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तं तन्निमित्तस्येद्धातोरेवेतिनियमेवाभ्रव्यासिद्धस्तद्वारणायैववकारः।लव्या
नित्यादौ अत्रगुणहेत्वोर्यण्यन्निमित्तकत्वेनैचोयादिप्रत्ययनिमित्तकता तन्निमित्तस्येतिकिमिति।सूत्रमेवकिमर्थमितिप्रश्नः ओयतइति·वेञः कर्मणिल

टिपो क्रियजादित्वात्संप्रसारणेऽकृतसार्वेति दीर्घे आङ्सहाद्गुणः। न धातुलोप सूत्रभाष्य[illegible] बहिर्भूतधातूपसर्गकार्यस्य बहिरङ्गत्वादन्तादेशे गुणोऽसिद्ध
इत्यरुचेराह· ओयतेति। तस्मादेव कर्मणि लङ् आडागमे वृद्धिः शेषं पूर्ववत्· क्ष्यज· क्षि क्षये जि जये इत्यनयोरेवग्रहणं न तु क्षीष् हिंसायां क्षि जि क्षय इत्यनयो।
र्व्याख्यानात्। अत एव क्षिज्योरेवेच इति भाष्य उक्तम्। तस्मै प्रेति· क्रयार्थं वस्तु निक्रय्य इति निपातनात् इत्यर्थो व्याख्यानात्। गुणभूतस्यापि न तु परामर्शः। क्रया
र्थत्वञ्च फलोपधानरूपं तदर्थ इति विशेषणात्तदाह· केतार इति· योग्यतामात्र ग्रहणे तु व्यावर्तकं तत्स्यादिति भावः· केचित्तु स्वीयं धान्यादि द्रव्यायत्र न मूल्या
ग्रहणं तत्र धान्यं क्रय्यम्। यत्र तु स्वयं द्रव्यं दत्वा परकीयधान्यादिग्रहणं तत्र धान्यं क्रेयम्· द्रव्ये तु न क्रय्यत्वं नापि क्रेयत्वं किन्तु धान्यादेरेव शक्तिस्वभावात्। भा
ष्यस्वरसोऽप्येवमेवेत्याहुः· लोपः शा· भोभगो॰ घो॰ पूर्वस्येत्यशीति चानुवर्तते तत्रोकारान्ते ओतो गार्ग्यस्येति बाधकमित्याशंक्यनाह। अवर्णपूर्वयोरिति· व्योरित्य।
नुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राक्पाठात्तत्क्रमेणाह· यवयोरिति· स तस्मा आ॰ दद इत्यादि भाष्यप्रयोगात् इत्यत्र यवयोरित्यसासम्बन्धः इदं सूत्रं लघुप्रयत्नेन।
शाकटायनमते तयोर्विधानेन शाकल्यमते तदभावात्· अवर्णेति किम्· गोयत्र। पदान्तयोः किम्· हरये। अशि किम्· वृक्षवेतीति वृक्षवीः क्विपूतमाचष्टे
इति ण्यन्तादिवृक्षवकरोतीति क्विपि तु ठस्यात्· विश्विमित्त को लोपो व्योरिति लोपस्तु न णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वात्। प्रातिपदिकात्धात्वर्थ इत्यत्यापदत्वाभा
वेन परपदस्थाजादेशाभावेन च लोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन च न पदान्तेति निषेधाप्रवृत्तेः। एतेन कनिमित्तकोवलोपोत्र दुर्वार इत्यपास्तम्· किञ्च
—स्थानिवत्त्वाभावज्ञानमित्यन्योन्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौ बीजम्· इदञ्च न पदान्तसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्· न च पदसंज्ञायां टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दृस्य पदान्तत्व
मेव नास्तीत्यशीति व्यर्थमिति वाच्यं पूर्वत्रासिद्धीयमपापकस्य प्रतिबन्धकस्य वातिदेश
स्य तेन निषेधादिति केचित्· परे तु न पदान्ता हलोणः सनीति लणसूत्रस्थभाष्याद्वृक्षवादेरनभिधानमेव। भोभगोइति सूत्रे [illegible]ग्रहणमनर्थकमन्यत्रा
भावादिति वार्त्तिकाच्च। अशोन्यत्र तन्निमित्तार्थे हलि सर्वेषामिति वृक्षवकरोतीत्यत्र माभूदित्युक्तम्· अस्य चैकदेश्युक्तित्वं लणसूत्रस्थोक्तभाष्यविरोध
न स्पष्टमेव कैयटेनोक्तम्· अत एव भाष्य उत्तरार्थमित्युक्त्वा हलि सर्वेषामित्यत्रैव प्रयोजनमुक्तम्। हलि सर्वेषामित्यत्र वकारनिवृत्त्यैवात्र तदुदाहरणसंभवा
पं॰ ग॰ कार्यकार्यिणोरभावादिति तदर्थः। न ह्यन्यत्रास्तीति न व्याख्यानभाष्ये रूग्रहणमुपलक्षणमेतदाशयमजानानैकदेशिनोक्तम्॥

सु॰
श॰ रो॰
२०

तत्रान्यग्रहणप्रयोजनमिति तद्भाष्यमेकदेशयुक्तिरित्याहुः कृतिसन्तीति॰ वाक्यसंस्कारपक्षेपि पूर्वोपस्थितमिन्नकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गत्वेन
पूर्वपरयोर्द्वित्रिरीकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं वोध्यम्॰ एकः। गुण इत्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेन तत्रैकत्वसंख्याया अविवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यत
येकविधेयान्वयेन चानयोः पूलयोः कटकुविल्पादितरद्वोभयसम्बन्ध्येकविधेयस्यैव प्रतीतेरेकग्रहणं स्पष्टार्थम्॰ उरण् रपरः इति षष्ठी स्थाने इतिप
रिभाषालब्धम्॰ उदात्तस्वरितयोर्यणः इति वत्। स्थानेऽन्तरतम इत्यतः स्थाने ग्रहणमनुवर्तते तस्य लक्षणायाप्रसंगाव स्थाप्यामित्यर्थस्तदाह॰ रपरः सन्नेवे
ति॰ रपर इत्यवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात् यदागमा इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणवृद्धिसंज्ञेन नकारस्य गुणवृद्धी अ
रावेवेति नियमोपपत्तिरत एव रदाभ्यामिति सूत्रे थलि च सेटीति सूत्रे च भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोभिनिर्वर्तत इत्युक्तम्॰
उः स्थानेऽण प्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुण इति कैयटः। अवयवत्वं वाचनिकमेवतत्सादृश्यवोधनपर्यवसायि। अन्यथा वर्णस्य व
र्णान्तरावयवत्वं हलन्ताच्चेति सूत्रभाष्योक्तरीत्या संगतं स्यात्। पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिणानवयवत्वे तु गुणवृद्धिशब्देनाकारादेरेव रेफपरस्यैतदेकवाक्यत
याविधानं स्यात्। गुणत्वादिकं त्वकारादिनिष्ठमेव स्यादित्युक्तनियमानुपपत्तिः। अत एव वृक्ण इत्यादौ हलादिः शेष सिद्धिरभ्यासावयवस्यैवानादित्वेननि
वृत्तेः। एतेनाणमनूद्य रपरत्वं विधीयत इति परास्तम्। उक्तनियमानुपपत्तेः। अत्र पक्षे कस्य रपरत्वं कलपरत्वमिति व्यवस्थानुपपत्तिस्तु नरेफवत्स्थानिकस्य
रेफपरत्वं लकारवत्स्थानिकस्य लपरत्वमिति व्यवस्थासम्भवात्। तत्रान्तरतम्यादिति॰ स्थानतः इति भावः। रेफादिद्वारा देशस्यापि मूर्धादिस्थानत्वात्। तत्र तत्रा
देशानेव रलपरानुच्चार्येदं सूत्रं न कार्यमिति तु न वाच्यम्। आपृच्छ्य धामीः भृत्तामिदित्यादौ दोषापत्तेः। अत्राणपूर्वेणैव प्रत्याहारणमिति निर्देशात्॰ व
स्तुतो रप्रत्याहाराभावेन रपर इत्यस्य स्थाने ल्र पर इति पठनीयमिति लपरत्वं सक्ष्यामीति तुल्यरत्वं सूत्रभाष्याल्लभ्यते। करोकनजयोः ह इत्येतो वावसाने इत्य २०
तो वा विकल्पोनुवर्तते हयवरट् सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदम् लोप इति॰ ऋ धधातोर्फ इति भावः। असंतीति॰ द्वित्वाभाव इत्यनुकृष्यते त्रिधुमिति॰। त्रिधकार
स्य प्रक्रियाभिप्रायेण। न च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थे केन पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्य द्वित्वमितीदमयुक्त

मिति वाच्यम्· फले विशेषाभावेन तदनादरणात्· नचात्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरत्वादिरूपविशेषोऽस्ति। तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः तस्य परिभाषात्वेन फलविशेष
एवप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। पञ्चमीति· विनिगमकाभावादिति भावः। अत एवास्य वैकल्पिकत्वम् क्रमेकेति· क्रमेति संबुद्ध्यन्तं पृथक्पदमिति कश्चित्
एत्येधत्यूठ्स्वग्रादिशः एव व्याख्यानात्। एचीति निर्दिष्टो विशेषणमूठस्तत्वासम्भवात् एत्येधत्योरिति योगं विभज्य तयोरेवेचीति विशेषणस्य भाष्ये कृतत्वा
च्चैतदाह। एजाद्योरिति· एतिरत्रैणोव प्रसिद्धत्वात्। उपेतीत्यादौ वृद्धिरेचीत्यनेनैव गतार्थत्वमाशङ्क्याह· पररूपगुणेति·। एत्येधत्योर्ङि पररूपस्याठि चा
ङ्गुणस्येति विवेकः। उपैधत इति अत्र न सर्वादेशः एत्येधत्याद्यवयवे चीत्येवं क्रमेण सूत्राणामर्थात्। अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्षणोऽर्थो नैस्य भाष्यस्वरसः
प्रष्ठेशारवेति क्वेत्येधत्यूठ्स्विति सप्तमी बोध्या· प्रष्ठौह इति· प्रष्ठं वहतीत्यर्थे वहेर्ण्विः ...ठि संप्रसारणं पूर्वरूपं अनेन वृद्धिः। प्रदिध इति· पर्येत्विणीकारा
दौ प्रतिषेध इति वार्त्तिके एधप्यनुपादानात्। न त्वेधतेरव्यभिचारादिति· तत्तेष्वाख्यानभिधानमेव एत्येधत्योरचीति विशेषणमिति भाष्यस्यैधत्यंशे संभव
मात्रेणोपरञ्जकतया विशेषणमित्याशय इत्याहुः। उपैधयत इत्यादावपि वृद्धिर्भवत्येव प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वात् किन्त्वेत्येधत्यवयवे चीत्यर्थः प्रत्ययल
क्षणासूत्रभाष्यसंमत इति अत्र न दोषः पुरस्तादिति· पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन्बाधनीयेऽभेदनापे।
क्षायां प्रथमोपस्थितबाधेनाकाङ्क्षानिवृत्तेरिति हितदोऽजम्· असाधुरेवेति· आङि णौ रकारादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वया ङिपररूपेण बाधादिति भावः। अर्थवद्ग्रहणा
ति। अस्यावीजं स्वरूपमिति सूत्रे उक्तम् पररूपे प्राप्त इति· पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति सिद्धान्तादिति भावः उपसर्गादिति· नप्रकरणादुपक्रकारीय
नीत्यादौ वा सुपीति न वृद्धिः। सोऽत्र ऋति सुन गृह्यत इति व्याख्यानात्· आदित्यनुवृत्तेन तदन्तविधिरित्याह· अवर्णान्तादिति· यस्मिन्विधिरिति परिभाषया
आह· ऋकारादाविति· पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरन्त्याद्योर्वर्णयोरेकादेश इत्यर्थः। उपसर्गावयवाकाराद्धात्ववयवे ऋकारे [illegible] पूर्वपरयोर्वृद्धिरसु
चितम्· गतेरिति तु नोक्तं अच्छर्च्छतीत्यादौ दोषात्· अन्ता· इह पूर्वपरयोरिति वर्त्तते यथासंख्यं च अन्तादिशब्दौ चोपस्थितैकदेशस्थानिपरौ पूर्वपरशब्दौ च
तद्घटितसमुदायपरौ· एवञ्च पूर्वस्य परस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयस्ते

शु· शे· २१ कृतैकादेशस्य भवति न तु तद्वर्णमात्रवृत्तयोः स्वह्रस्वत्वादय इत्यर्थस्तत्फलितमाह· योयमित्यादि· तेन रामावित्यादौ परादिवत्त्वेनौ इत्यस्य सुब्त्वे पूर्वभा
गस्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे यस्मादिति हितस्तदादितदन्तत्व मार्थसमाजग्रस्तमिति पदत्वसिद्धिः तेन तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मो नातिदेशात् स्वाद्याभिर्लि
ङ्गात्वनिबन्धन ऐत्व न अयं जइन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घश्च न। अत एव नुक्यसिद्धवचनं चरितार्थमन्यथा धीत्यित्यादावादिवत्त्वे कृतत्व प्रयुक्तनुकसि
द्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तदुक्तं वर्णाश्रये चानादिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यो न वा तादूप्यातिदेशादिति। अन्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मो नातिदेशादिति तदर्थः
ह्रीरपेणाम्य स्वे कारविशिष्टे एकादुत्तरपदत्वं भवत्येव स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम् अप्राधान्येनालाश्रयणात् किञ्चैकादेशवर्णयोरेव स्थानित्व
न समुदायस्येति भीईभिप इत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वापत्तिः धातुत्वस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाभावात्। आनुमानिकादेशकल्पकवाक्यमना
दिघटितसमुदायस्यैकादेशघटित आदेश इत्येवं न तु प्रत्येकं तयोः स्थानित्वबोधकं तथा सति स्वाश्रयशब्दस्य स्थानिकत्वेन स्वशब्दतया ततईमश
ब्दस्यापत्तेः किञ्चोभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यस्यासंगतावभीयादित्याद्यसिद्धिः स्थानिवत्त्वं तूभयत आश्रयणे इष्यत एव। अन्यथा च तुः
रस्मिन्नित्यस्याप्युभयत आश्रयणे प्रवृत्त्यापत्तौ ह्वायत इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिरिति दिक्· निर्देशादिति· न च कर्तृरिच्यर्षौ त्यादौ गुणस्य पदद्वयस
म्बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन वहिरङ्गत्वाद्रफाभावेन न विसर्ग इति वाच्यम्· गुणस्यैव पदद्वयसम्बन्धिरफस्वरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गा।
स्यापि तत्त्वात् परनिमित्तकत्वमप्युभयोः समम् किञ्च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तदुपस्थितावपि पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्यान्त
रङ्गनिरूपितवहिरङ्गत्वाभावात्कथं तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनम्· न चान्तरङ्गस्य पूर्वस्यासिद्धत्वाद्भावेन तं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्य
मिति वाच्यम्· एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रसक्तौ विसर्गो दुर्वारः एवं च विरोधात्कार्यकालपक्षेपि तदनुपस्थितिरेव त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे उ
चिता। अत एव विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये इमामेव युक्तिमुक्त्वा युक्तोयं परिहारो न वा वहिरङ्ग· लक्षणत्वादित्युक्तम्· एवं चान्तरङ्गवचनान्येकवाक्यतया ज्ञापका
द्युपसंख्यानं वा कर्तव्यम्। अत एव निगाल्यत इत्यादौ लत्वार्थं तस्य दोष इति वचनमिवारभ्यम् अन्तरङ्गत्वात् सिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे चक्रत्रे भाष्यकपनी

त्वादीत्वं बहिरङ्गासिद्धत्वेन च सिद्धे तद्द्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । यत्तु लक्ष्यानुरोधात्कार्यकालपक्षेऽपि उपस्थितं नान्तरङ्गपरिभाषया आनुमानिक्या प्रत्यक्षसिद्धस्यापि पूर्वत्रेत्यस्य
बाध इति तन्न लक्षणैकचक्षुषामादरणीयं । अन्तर्द्वारिणीति सूत्रे रेफस्य पूर्वान्तवत्त्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कुटाद्यर्थमित्युक्तं भाष्ये इति दिक् । उप
सर्गाणीवेति · तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः । यदर्थे क्रियापदं प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वमिति भावः प्रकृते च प्रत्यासत्त्या ऋकारादिनिमित्तो
पसर्गग्रहणात् प्रगतः ऋच्छः प्रर्च्छ इत्यत्र न । पुनरिति · प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्फुटमेतन्नेति सुब्धाताविति · सुबन्तप्रकृतिके धाताविन्यर्थः तुल्यास्यसूत्रे उपाकीरीयती ।
त्यादेरेतदुदाहरणत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् । यस्मिन् सुबन्तस्य धातुप्रकृतित्वेनोक्तं नयोन्नत्प्रकृतिक इति व्याख्यानमेवोचितम् । ऋषभस्य समीपमुपर्षभं तदिच्छा ।
त्युपर्षभीयतीत्यत्र तु न वृद्धिः । उपेत्यस्यानुपसर्गत्वात् · अत्रापि धाताविन्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् · तेन सुब्धातावपि न प्रकृतिभावः । आर्षभीयतीत्य
त्र शरोचीत्यस्यानुपन्यासेन व्यंजनात्परस्यैकस्याने कस्य वोच्चारणे विशेषाभावेनाचो रहाभ्यामित्यस्य तन्निषेधस्य चानावश्यकतासूचिता । वाक्यभेदेनेति · इदं ।
वृत्तौ स्पष्टम् । भाष्ये तु न दृश्यते । एवे चेति · वार्त्तिकासूत्रे धाताविन्यनुवृत्तेरारब्धम् । अवधारणं नियमः । एवशब्दस्य द्योत्यमर्थद्वयम् अवधारणमसंभवरूपान
वक्लृप्त्यादि च तयोरन्यो त्रैव शब्दार्थ इत्यभिप्रेत्याह । अनवक्लृप्ताववेति · क्वेव भोक्ष्यसे इत्युक्ते स्थलसंकीर्णत्वादिना नास्ति सम्भवस्तव भोजनस्येति गम्यते । अ
चोन्त्यादि । अच इति निर्धारणे षष्ठी । अंते भवोऽन्त्यः । अन्त्यादीति गमकत्वाद् बहुव्रीहिः । मान्ते एङ इति · मृताण्डादागतो मार्त्तण्डः । जस्विषय एव पररूपम् । ननुमा
र्तण्ड इत्यत्र चन कारोऽकारः स आदिर्यस्येत्यन्यपदार्थो दुर्लभ इति चेन्न · एकस्मिन्नेव समुदायरूपत्वारोपेण तदवयवत्वारोपेण चोपपत्तेः । एतन्मूलकमेव
व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति परिभाषितमित्यलम् । वस्तुन आरोपस्य नात्रोपयोगं शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पतंजल्युक्ते रसत्यभावेऽपि विकल्पात्मकज्ञा
नमंत्रं तदपि लक्ष्यानुरोधाच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीति वोध्यम् · पतंजलिरिति तु अंजलेः पतित इति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासे निपातनादित शब्द
स्य लोपः पृषोदरादित्वाद् तल्लोपे साधुः । गोनर्दे देशे कस्यचिद् ऋषेरंजलेः संध्याकरणसमये पतित इत्येतिह्यात् । आत्त्वोष्ठयोः । अत्र समर्थपरिभाषानियतिष्ठ
ते । समासे अङ्गुलेः सङ्ग इत्यादौ समासग्रहणेन पदविधिरिति सूत्रस्वरसेन चैपदत्वेन सुबन्तत्वेन च यत्र सामर्थ्योद्देश्यता तत्रैवैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात् ।

सु.
श.प्र.
२२

ओत्वोष्ठादिमात्रस्य पदत्वाभावात्। अवर्णादोत्वोष्ठयोः चिनद् घटितः समास इत्यर्थात् हन्वोष्ठयोवः स्मृत इति प्रयोगसिद्धिः। अन्यथा प्रत्यासत्त्यौष्ठाद्युत्तरपदके
समासएवेम वृद्ध्यापररूपानापत्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव ओतुर्विडालः ओमाङोः ओत्रैङीति नानुवर्तते तेनेवेषदर्थे काङ्समूह ऋषभशब्दस्य समासेऽध ऋषभः अत्र
पररूपेऽघर्षभसिद्धिः नचात्र परत्वाद्दीर्घप्रसंगः प्रतिपदविधित्वञ्चनिरवकाशत्वेसत्येव बाधकत्वेप्रयोजकमिदञ्च मध्येऽपवादन्यायेनाकेहोत्साहो वृद्धेरेव बाधकं
स्यात् इति वाच्यम् लक्ष्यानुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् अन्यत्र प्रतिपदविधित्वस्य बलवत्त्वेप्रयोजकतादर्शनेन परादीर्घात्पूर्वपररूपप्रवृत्तेश्च अव्य
क्तशब्दार्थो ध्वनेरिति अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः तस्याव्यक्तत्वेनानुकरणेऽत्र असंभवतीत्याह अनुकरणस्येति अत्रालोन्त्यस्येति न प्रवर्तते नानर्थके
इति निषेधात् आम्रेडितस्यैवेति वक्तव्ये नाम्रेडितस्येत्यारम्भाद् अत इति किम् वटगिति नाम्रेडित· अव्यक्तानुकरणस्यात इति च वर्तते अव्यक्तानुकर
णावयवीभूताम्रेडितावयवाच्छब्दस्येत्यर्थः नाम्रेडितस्यतस्तु वेति न सूत्रितं वैचित्र्यार्थम् फलकल्पनाभिनिवेशस्तु न युक्तो भाष्यानुक्तेः अत एवात तदधीते
तद्वेदेति सूत्रे द्विर्ग्रहणप्रमाद कृतमाचार्यस्येति भाष्ये उक्तम् लाघवानवधानलक्षणोऽत्र प्रमाद इति कैयटः उक्तदनवधानमिति तु भाष्यकृदुक्तप्रयोजनेत
दवधानमन्यत्रान्यदिति निर्णेयम् ननु डाचो भावादेतदप्राप्तिरत आह बहुलवचनादिति तस्य परम· अवयवः चिपरशब्दयोगे अत एव ज्ञापकात्षष्ठीतस्य प्रह
णास्य षष्ठ्यर्थे इत्यनुवृत्त्या षष्ठीविपरिणामेन सिद्धेः अन्यद्विरुक्तपरस्यतु न संज्ञा अवयवस्यैवेत्यत्र प्रकरणसंज्ञाकरणात् फलाभ्या· अन्तग्रहणं कस्येति नि
वृत्त्यर्थं सर्वोपकारकतया च प्रकरणान्त्यस्थलेस्या· एतेन अदित्यत्रैव तलेखउचित इत्यपास्तम् अज्झलौ सावर्ण्ये निषेधादाह अचि किमिति· अनिष्पत्तेरिति ना
कलाविति सूत्र विषयनिर्णयेऽपवादविषयपरिहारेणान्तद्गुणिप्रसवर्णयदवाह्य निर्णयोत्तरं तावत् ग्रहणस्य ग्राहकशास्त्र बोध्यतयैतद्विधिकाले ग्रहणक २२
शास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वानिष्पत्तेरित्यर्थः सूत्रस्थसवर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याह ऋतिसवर्णइति तत्फलंदध्यृकारादावेतदप्रवृत्तिः एतद्धि धैर्ययोर्द्
उणास्तुस्थानन्तरस्याठादच्चवनेनतयोः स्थानेप्लुतेसिद्धिस्तयोश्च नरपरत्वम् द्विमात्रमिति अतएवाकः सवर्णे इत्यनेनैव ऋकारद्वयस्य स्थाने रेफद्वयवता
पगुणाकृतान्तर्येण कदाचिद्रेफद्वयमध्यस्य विवृतत्वान्तर्येण कदाचिद्द्विष्ठेनस्य लृकारे लकारश्चान्तर्येण कदाचित् द्विलकारस्य कदाचिद्द्विष्टतत्वसाम्येन रे

फवतासाम्येनचतादृशस्यऋकारस्यचसिद्ध्या विकल्पफलसिद्धिमाश्रित्यैतद्वचनद्वयं तुल्यास्यातसूत्रभाष्यप्रत्याख्यातम् ह्वौरेफावित्ति अत्रापि तदेवभा
ष्यमानं ह्वेरेफत्वे हिरेफद्वयवत्तिस्थानित्वप्रयं लकारवत्त्वपरइतिचप्रसंस्थानिद्धाति अभितइति ह्वौरेफावित्यनुषज्यते नचद्वितीयानन्तर्मभितः पर्यायोगा त
ए ओङ् सूत्रेभाष्ये मान्द्रणामित्यादौ णत्वासिद्ध्यर्थमवश्यमङ्गीकर्तव्ये वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेनगृह्यन्त इति पक्षे प्रलूयस्वह्वाभिर्वा सानरतीत्यादौ तुगेसन्धि
न्नलक्षणठनां शंकायांदीर्घादिति तुग्विधानसामर्थ्यात्परकरणसामर्थ्यं नौऽग्लु वइतिसूत्रस्यनैऽग्रहणसामर्थ्यभेदेनाप्रतिभासमाने ऊ ग्वयवेषु अवयवस
दृशस्वतंत्रवर्णाश्रयकार्याभावत्तापन्नरूप समाधानस्यचकरणावत् प्रानर्थ तधित्यत्ररोरीत्यस्यत लृकारइत्यादौ तोलीत्यस्य च शंकासमाधानाकरणेनप्र
तद्रेफान्परभक्तेरितिहयवरट्सूत्रस्थभाष्येणाचऋलृक् सूत्रस्थयोरर्द्धमात्राभागस्याभितः ऋत्वेनतथैवोचितत्वादितिभावः द्वौलकारावितिह लृद्व्यच
त्पूर्वसाहचर्यादितिभावः अत्रह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकैकादेशएवपूर्वस्यसाधुत्वं ह्रस्वऋकारलृकारस्थानिकैकादेश एवोत्तरस्यसाधुत्वमत एव लृतिनऋ
कारेणाप्यृनिलृकारः अतएववार्तिके ऋतीतिनपरकरणमुनरवार्तिके लृतीतिचरितार्थम् तुल्यास्यसूत्रेभाष्ये यदेवृदतीत्यतत्तदिति वक्ष्यामीति
तद्वचनाश्रयणेनऋलृवर्णयोःसावर्ण्येनकार्यमितिचसंगच्छते उपस्थितेरेफोऽप्रयत्नत्यागेमानाभावादीषत्स्पृष्टाविमौ विवृतत्वे हि विवृतऋकार
लृकाराभ्यामनयोरपिग्रहणोऽकः सवर्णेइत्यनेनैव सिद्धे वार्तिकस्यवैयर्थ्यापत्तेः राङः पदान्तात्किम् भवति सर्वत्रविप्र कृत्यान्तः पादमितिसूत्रात्प्र
कृत्येत्यनुवर्तते प्रकृतिशब्दोऽत्रस्वभाववाची डस्याजाप्रकृतिरित्यादौ तथादर्शनात् प्रकृत्यास्वभावेनावस्थानमित्यर्थः अतएवप्रकृतिभावेनेनपूर्वरूपंना
प्याद्यय इतिभावः नान्तःपादमि तिपठितव्ये नन सूत्रेण गोशब्दस्यप्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेननान्तः पादमित्यनेनैवपूर्वरूपप्रत्याद्दिकं विकल्पेननिषिध्यतइ
तिबोध्यम् अवङ् स्फोटोऽयनोयस्यसस्फोटप्रतिपादक इत्यर्थः स्फोटायन इति पाटेनडादित्वंकल्प्यं स्फोटायनोऽवङः स्मर्तान्यस्यऽत्वस्यभाव स्यतिस्यत्वन्तरानु
संधानद्वारेणात्रविकल्पोबोध्यः निवृत्तमिति अतएवेन्द्र इतिसामर्थ्यान्नित्य मितिभाष्यादावुक्तम् गवाग्रमिति सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वाद्दीर्घे
इतिबोध्यम् व्यवस्थितेति देवत्रातोगलोग्राह इति योगेचसद्विधिः मिथस्तेनविभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतस्तेनप्राप्त्यवयवेनेति आद्गुण इतिसूत्रेभा

सु॰
शे॰ शे॰ ष्येस्फुटं अग्नौ अपरोऽद्दुति सूत्रे अग्नौ इदग्नौ विहरेत्यत्र आत दव्या वृत्त्यर्थवार्त्तिककृद्धलग्रहणघटितन्यासं कृतवान् तमस्वाख्यानाय भाष्यकृतेन विभाषेति योगविभाग

२३ विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वं ध्वनितम् तथा जेर्ध्व घञपोरिति चव्यवस्थितविभाषेति अजेर्वीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् न च व्यवस्थितविभाषयाऽस्मिन्द्रे नित्यावङ् सि

द्धेः इन्द्रे चेति व्यर्थमिति वाच्यम् भाष्योक्तानि विकल्पव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थं तत्सत्त्वादित्याहुः इन्द्रे च इति विज्ञाष्य पुलके च शब्दरहितः पाठः इन्द्रा

वयवे चेत्यर्थः तेन षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदषष्ठीतत्पुरुषे गवेन्द्रयज्ञ इत्यादावचङ्सिद्धिः अन्यथा वाक्ये गोशब्दस्येन्द्रशब्दपरत्वासंभवेन समासासंख्यादि इन्द्रशब्दस्योत्तरप

दत्व एव तत्र वृत्तिः स्यात् प्लुतप्रगृह्या इत्येतस्य प्रकृत्येति पाठे असामंजस्यं मत्वाहाऽथ प्रकृतीति नचैतद्घटकपदार्थज्ञानाय प्रगृह्यादिकमत्र पूर्वं युक्तमिति वाच्य

म् इन्द्रे चेत्यत्र प्राचीनपठितनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वं बोधयितुं तदव्यवहितमेतत्सूत्रलेखनात् तत्र नित्यग्रहणेन तदव्यवहितोत्तरे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याशयेनाह

प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्त इति अचीत्यनुवर्तमाने पुनरज्ग्रहणं प्रत्यासत्त्या यत्राच्येतयोः प्रकृतिभावस्तदज्निमित्तककार्यस्यैव तेनाभाव इत्यर्थलाभार्थम् तेन गा

नु३ अस्य रुजति जानू३ अस्येत्यादौ सवर्णदीर्घरूपसंधिर्भवत्येव एहि कृष्णेति दूराद्धूते चेति प्लुतः अत्र प्लुतस्याश्रयात्सिद्धत्वं बोध्यम् नित्यमिति किमिति विभाषा

ग्रहणनिवृत्त्यैव तल्लाभात् इति प्रश्नः माभूदिति नित्यग्रहणसामर्थ्येन पुनर्विधानाद्बाधकविषयेऽप्ययमेवेति भावः इकोऽस॰ शाक॰ इत्यतः पदान्तादित्यनुवृत्तं प्रथम

या विपरिणम्यत इत्याह पदान्ता इति चेति ह्रस्वयणोर्विधानसामर्थ्यात्तु न विकल्पसिद्धिः अपदान्तादेयणश्चरितार्थत्वात् सामर्थ्यादेवेति चेन प्रकृतिभावाप

कर्षणोऽप्यत्र कद्र्वत्र चाक्रुष्टेन॰ दसम्वेन्द्र इति तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वेन चकारो व्यर्थ इति भावः भाष्ये स्थितमिति प्रकृतसूत्रे इति शेषः ए

तेन ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थश्चकार इति न्यासाद्युक्तमपास्तम् चक्री अत्रेति तु संहितायाः अविवक्षायां बोध्यम् न समासे सितीति चेति वार्त्तिकम् पार्श्वमिति पर्श्वो

णां समूह इति ण्यः सितीति चेति पदत्वम् ऋत्यकः सवर्णार्थमनिगर्थं च इदम् होतृ ऋकारः ब्रह्म ऋषिः आर्च्छदिति आटो धात्ववयवत्वेनापदान्तत्वादिति

भावः एतेनाटश्चेति पुनर्वृद्धिविधानार्थेन चेनोस्योमाङ्क्षु पररूपबाधवत्प्रकृति भावस्यापि बाधेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम् समासेऽपीति व्याख्यानादिति भावः सप्त

ऋषीणामिति दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः प्रकरणाशुद्धये प्रकृतिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य प्लुतप्रगृह्या इति सूत्राकांक्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये प्रथमोपजत्वात् प्लु

तमप्रकरणमारभते वाक्यस्य टेः वाक्यस्येत्यस्याभावे पदस्य टेरित्यर्थे ऽन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतः स्यात् न तु सर्वस्य वाक्यस्य टिरन्त्यपदस्यैव संभवतीति न दोषः । ग्रहणाभा
वे प्लुतश्रुत्योपस्थिता तु परिभाषयान्तस्यैव स्यादिति ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादिना चोविशेषणात् व्यञ्जनान्तस्यापि भवति प्रत्यभि० प्रणामादिभिराशीर्वाच्यमानो गुर्वादि-
र्येन प्रतिसंभाषते तत्प्रत्यभिवादः नत्वाशीर्वचनं तस्माद्द्रुः आशीर्वादरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशूद्र इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः अत एव भाष्ये ऽशूद्र इति किं कुशल्यसि तुषजके
त्युक्तम् अभिवादय इति नमस्कारपूर्वकमाशीरादि वाचयामीत्यर्थः आयुष्मानित्यायुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात् सम्बोधनविभक्त्यभावः राधीविभवेत्यस्याप्युपलक्षणम्
प्रत्यभिवादे शर्मादिप्रयोगो न नियतः एचो प्रगृह्यस्येति सूत्रे प्रत्यभिवादे नस्यैवः प्लुतविधानात् आयुष्मानेधि अग्निभूता इति भाष्ये तदुदाहरणाच्च शर्मादिप्र
योगे तु तदेव प्लुतः शर्मान्तं नाम ब्राह्मणस्येत्यादिस्मृत्या तस्य नामावयवत्वबोधनात् स्त्रियामपीति स्त्रिया अपि नाम्नाभिवादप्रत्यभिवाद इत्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वा-
दिति भावः नामगोत्रं वेति अभिवादप्रत्यभिवादयोर्नामगोत्राभ्यामेव स्मृतिषु प्रसिद्धेः तत्राधिकृतस्य पदस्येत्यस्य प्रत्यभिवाद इत्यनेन विशेषणात् प्रत्यासत्त्या प्र
त्यभ्युद्यमानार्थवाचकस्यैव प्लुत इति भावः तत्र नामशब्देन द्वादशेऽह्नि पित्रादिकृतं गृह्यते अत एवायुष्मान्भव दाण्डिनित्यादौ प्लुतो नेति स्पष्टं भाष्ये भो राजन्यति० भोश-
ब्दस्य राजन्यविश्यवाचकनाम्नश्च टेः प्लुत इत्यर्थः भोशब्दस्याप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात्प्राप्ते विभाषेयम् दूराद्धूते० यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं सम्बोध्यमानो न
शृणोति किन्त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावद्दूरम् दूराद्धानं च दूराद्बोधनस्योपलक्षणम् ननु संबोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्य बोधनरूपस्य संबोधनस्योप
लक्षणम् आगच्छ भवान्देवदत्त इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात् अत एवाकडारसूत्रेण नदीगुरुसंज्ञयोः समावेशवान्सीवन्धुरित्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतो नदी वन्धुनीति पूर्वे
पदान्तो ऽन्तरेण संचपलमुक्तं भाष्ये अन्यथा ऽत्र सम्बोधनाभावेन गुरोरित्यस्याप्राप्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव इत्युपलक्षणत्वादसत्यप्याह्वाने भवतीति न दोषः … त्यादि अत्राभि
दूराद्धूत इत्येतस्मिन्नुक्तस्य पदस्येत्यस्य विशेषणमतो न हूयमानार्थवाचिनः पदस्यैव टेः प्लुतः … नेकं चेत्पदं तेन न हे हे प्र० हेहयोः सम्बोधनद्योतकत्वेन केवलयो-
भ्यामपि ताभ्यां संबोधनदर्शनेन च तयोरपि हूयमानार्थपदत्वात् गुरोरनृत इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह हेहयोरेवेति० हे हे ऽनेनेत्येव सिद्धे प्रयोग … दनं त्य
योरिति तदाह हे रामेति केचित्तु राके हे हे ग्रहणमनन्त्यार्थम् अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्त्ययोरेव स्यादतः आ हे रामेति प्रयोग इति … तु

श॰
प्र॰ टी॰
२४

योः प्रयोगमात्रमनेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थयोरपि तयोः प्लुतार्थेनदाह रामहेइति अन्यथा प्रयुक्तयोः प्लुतासंभवात् है यथैस्य [illegible]
हूयमानार्थपदत्वाभावाद्दमीपे विध्यर्थम् नियमेतु नमानम् तेनात्रप्लुतसमावेशः सततसर्वम्भाष्यकैयटयोस्स्पष्टमित्याहुः यत्वयं हूयमानार्थपरस्पष्टः प्लुत [illegible]
ककौण्डिन्यम्पृयायादिति नमशिवहेइत्यादौ तस्याप्राप्तत्वान्न्यायविषयाभावात् गुरोरः दूराद्धूत इत्यनुवर्त्ततेतेन दूराद्धूयनरावप्रवृत्तिस्तदाह दूराद्बोधनेच्छा छुतेचा
नाविवक्षितत्वेन प्रत्यभिवादे भोराजन्येत्यस्य विषयेप्यप्रवृत्तिः तद्विषयेप्युपलक्ष्य बोधनसत्वात्सर्वे प्लुतप्रकरणस्य तु शेषः तथाहि सा तु [illegible] रित्यनेनसूत्रे
वास्याप्यधिकारत्वमेव कुर्यात् एतत्त्रयविषयएवेदमिति प्रकृतसूत्रे ऽनुदात्तं प्रश्नान्तेतिसूत्रे च वक्ष्यामीस्पष्टम् अपिशब्दो यथाप्राप्तटिसमुच्चयार्थः अपिगुरोः सन्निधा
नादन्योगुरुरित्यसमुच्चीयते नरा ऽन्यलघुमति अनंत्यगुरावेनस्यान्त्यलघोर्दूराद्धूते चेत्यादीनां दुर्वारत्वेन प्लुतसमावेशापत्तिः एकैकग्रहणन्त्वेनहि ह्रितानामेवप
र्यायार्थस्यात् तेनयथान्योपि गुरुरनन्त्य इत्यादिर्वातत्रैव पर्यायः स्यात् [illegible] नतदर्थलाभः अनन्त्यस्यापीति अपिनान्त्यगुरोरगुरोश्चेत्यर्थः पर्यायार्थमिति।
अन्यथा समावेशः स्यादिति भावः अनुदात्तं पदमिति तु त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तत इति तत्रैव वक्ष्यते प्राचामिति तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थम् विकल्प्यत इति साचव्यवस्थित
विभाषा तेनाप्यीदस्तेन्वि दूरेत्यादावपीन्नेषणो इति न भाष्ये तु विभाषा पृष्टेति सूत्रे विभाषेति योगविभागो दर्शितः सा च व्यवस्थितविभाषेति कैयटः अतएव श्रो
आवयेपरस्येति वक्तव्यमिति वचनस्याग्नीदग्नीनित्यादौ प्लुतनिवृत्तये कृतस्य विभाषेतियोगविभागेन प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते सर्वस्वभाष्यसम्मतेषाव्यव
स्थितभाषेत्याहुः अप्लुतवदित्येतु तथा प्लुत इत्यध्याहारस्तदाह प्लुतो ऽप्लुतवदिति प्लुतएवनिषिध्येतेति नत्वानेप्लुतविधानेनसहैवनिवर्त्तते इति भावः प्रसज्यप्रतिषेधे
न व्याख्यानञ्जुनयुक्तं गौरवात् किञ्च तथा सति प्लुतप्रकरणस्यैवनोपस्थित इति वदेत् न च पर्युदासे अग्नी इतीत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावस्याधिकापरत्वादप्लुतव २४
द्भावेदीर्घादिकं स्यादिति वाच्यम् शब्दनइति शब्दसापेक्षा वर्णमात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरङ्गत्वात् अप्लुतवदित्यस्य प्लुतकार्येन्नेत्यर्थे प्लुतशब्दमर्यादाल
भ्यः प्लुतो ऽप्लुतसादृश्यविधानस्यैव शब्दतो लाभात् नाप्येप्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमित्युक्तिस्तु फलितार्थाभिप्रायेणैवेतिबोध्यम् प्रगृह्याश्रयइति प्लुतेऽकृतेपि तस्य
सिद्धत्वाद्दीर्घत्ववृद्धिवत तदन्तस्य गृह्यत्वमनुकार्ये सुलभम् अनुकरणे तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तत्वमिति भावः किं मयात्रकर्त्तव्यमिति पृष्टे आह वि

१ अत्र नव ह्रावापेक्ष्यां॥

नुहीदमिति विभाषाप्रश्नप्रतिवचने हेरिति प्लुतः इदम्शब्दोऽत्र वाक्यानुकरणम् इति हे रिकारस्य वाक्यटित्वम् उभयत्र विभाषेयमिति उपस्थिते प्राप्ते ऽनुपस्थिते ऽप्राप्ते
इत्यर्थः विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये टाप् नवेति विभाषायामिति भाष्यप्रयोगात् भाष्ये तु किमर्थमिदमुच्यते नानुपस्थितार्थम् तत्र
ईषद्ग्रहणेन नार्थः अविशेषेण चाकवर्मणस्याप्लुतवदित्येवेदमपि सिद्धम् एवं शाकटायनस्य वर्शेयम् इत्युक्तम् तत्फलेनोपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन ईषद्ग्रहणेऽपि नित्यप्लुतत्व इत्व
त्विष्टः प्रत्याख्याने नित्यप्लुतवद्भावस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन वैकल्पिकतद्बोधिताभावांशस्य बाधकत्वात् उपस्थितत्वस्य निकृत्या परविप्रतिषेधात्तु भूयत्रे विभाषे
ति कैयटस्य प्रमादः मूलं त्विति शब्दभिन्ने वैदिक इति शब्दे चेत्येवं परतया कथंचिद्व्याख्येयमित्यन्ये उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैकरूप्यादाप्यतत् सर्वं नाम्नापर्यायेण तन्नि
गभागितायमिति निर्देशः विशेषणेन तदन्तविधिमाश्रित्याह ईदूदेदन्तमिति द्विवचनमिति सप्तम्यर्थे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादिति भावः एदन्तमिति।
व्यावर्त्यमानेन फलमाह पचेते इति निपात एकाजनाङ् निपात इति किम् चकारात्र प्रत्ययस्य शास्त्रकल्पितार्थवत्त्वात् एकाजिति कर्मधारयो वर्णपदार्थप्रधान
त्वेनान्तरङ्गत्वात् व्याहरति मृग इत्यादि निर्देशाच्च तेन प्रेदमित्यादौ न दोष इत्याह एकोऽजिति आङ्वर्ज इति पर्युदासस्यौचित्यात् अनराधवेकाज्नाङिति नास्ति त्विवा
गुदेववाचकस्याऽऽशब्दस्याङोऽसहाव्ययीभावे व्याप्त्यात्रामित्यादौ सत्यभिधाने सतआङ् भिन्नत्वेन पूर्वोक्तत्वेन निपातत्वे प्रगृह्यत्वं न पूर्वानत्वे नाङ्त्वातिदेशाति
दिश्यमानधर्मविरुद्धस्याश्रयधर्मप्रयुक्तकार्येनिवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् प्रादित्वेनाङ्भिन्नत्वं तु न लभ्यमशास्त्रीयत्वात् ओदिति सूत्रे आउ ओ [illegible] माना
ङिति प्रतिषिद्धार्थीयमारम्भ इति भाष्यं तु पर्युदासेऽपि गम्यस्य प्रतिषेधस्य सत्त्वान्नानुपपन्नम् अनाङिति पर्युदासादेव निपातैकाच् त्वेनलक्षणे निपातैकाज्ग्रहणांसंग्र
हेम् स्याङ् समुदायेस्याङ्त्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावादजित्येवाच्समुदायग्रहणाभावे सिद्धे एकग्रहणमन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणमस्तीति ज्ञापयितुमितीनार्द
सिद्धमिति भाष्यस्य स्पष्टम् जातिग्रहणार्थमित्यस्योपात्तजात्याश्रयैकानेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थस्तेन तिततउ शब्दे एकदेशस्य [illegible] तस्यानुकरणे [illegible]
नुकरणे ज्ञानितीति निपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वाभाव एव एकग्रहणफलं बोध्यम् ननु उङ्कारस्य क्वाप्यश्रवणान्न ङित् दङ्ङिति द्विवक्रोरित्यत्र इत्यत आह वाक्यस्मरणीये इति
वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिमतत्वम् स्मरणां विस्मृतस्य स्मृतिविषयता एवं किल न दिति स्मृतार्थनिर्देशः निपात इत्यनुवृत्तमोरित्यनेन विशेष्यते [illegible] नेहेति

सु॰ प्र॰ निपातसंज्ञा चादिपदोपस्थितचादीनां सन्निसंभवे ऽर्थवतामेव निसार्थकनिपातानां निपातपदेन तन्न दर्थविशिष्टानमेवोपस्थितिरिति गौणानां ...यिन प्रकृत
२५ त्रस्थनिर्यो... पदेन गौणार्थानाञ्च ग्रहणमिति गोभवदित्यादौ ... ननास्य प्रवृत्तिः एवं च कार्यकालपक्षे ... न्ना निपाताद् इत्यस्यानुपस्थितिरेतत्परिभाषावैयर्थ्यानन्यथा...
दौ नु नैनस्य परिभाषा प्रवृत्तिरनिमत्वादन एवानर्थकेपि निपातेन तत्संज्ञा सिध्यति अयोरु तीत्यादौ प्रगृह्यत्वायाह सम्बुद्धिनिमित्त इति सम्बुद्धिपरत्वनिमित्तस्थानेन तु सं
बुद्धिकालुप्तत्वेन ...त्यरत्वाभावान्न स्यात् न लुमतेति निषेधानित्यत्वं त्वगति कगतिः इत्ताविविक्किम्पदेत्र अनार्षे कि ... एवं धोरुत्यत्र ... नैमित्तिकापादि वर्णाः
मप्यवादिरहित ...योमार्थमिदं तद्विवक्षाचेवर्णोच्चारणेनियतेनार्द्धमात्राकालव्यवाये नोच्चारणे क्वात दथि कार्द्धमात्राकालव्यवाये ... चत्तदविव
क्षेतिवोध्यम् ऊञ ओञ निपात एव ऊञ ऊ इत्येकसूत्रत्वे तु शाकल्यग्रहणानानुवृत्तौ ऊँ इतीत्येकमेव स्यात प्रगृह्यसंज्ञाकरणेन प्रगृह्यस्य ...स्य च सहविधा
नात् उ इति वितीति च न स्यात आदेशे प्रगृह्यकार्यं नु स्यानिवद्भावेन वोध्यम् प्रगृह्यत्वस्य साक्षादुदेश्यसंवन्धस्यक्त तथात्र विधेयविशेषणात्वमानाभावा
त् शाकल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विकल्पत्वे ऊ इति वितीति सिध्यति न तु उ इतीति प्रगृह्यत्वविकल्पे तु पक्षे तदभावेपि असन्तात्यपीन् ए
तदभावे निपात एकाजित्यस्याप्रवृत्तेः तदुक्तम्भाष्ये योगविभागं प्रदर्श्य किमर्थो योगविभागः शाकल्यमते ऊँ विभाषायथा स्यात् ऊँ इति उ इति अन्येषामाचा
र्याणां मते विनीति अनेन हि योगविभागस्य उ इति रूपसिद्धिः फलमिति स्पष्टमेवलभ्यते तो योगविभागेन व्याचष्ट ऊञ इति ... वाचकं प्रगृह्यपदमिति अ
र्थः शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमित्यनुवर्त्य तदाहो जइतौ वेत्यादि विकल्पानानुवृत्तौ हि निपातएकेत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमेव स्यादेवञ्च प्राप्तविभाषेयम् ऊँ इत्यत्र श
कल्यप्रगृह्यपदयोः संवन्धे ऊञ इत्यर्थाधिकाराद प्रगृह्यस्यैवादेशे तस्यैकोपणीति ऊ इतीत्यस्यासिद्धिः दीर्घोच्चारणावैयर्थ्यापत्तिश्च विकल्पमात्रसम्बन्धेपि ऊँ
इतीत्यस्यासिद्धिरिति विधानसामर्थ्यात्प्रगृह्यपदसम्बन्धः प्रगृह्यमात्रसंवन्धेर्थाधिकाराद प्रगृह्यास्य नित्ये ऊ आदेशे ऊँ इतीति प्रगृह्यस्य उ इतीति सिद्ध्यपि वि... २५
न सिध्येत् तदाहोञ इत्यादौ चोऽनुनासिकेत्यादि अत्र विशिष्टस्य विधिरिति न वाक्यभेदः न च प्रगृह्यत्वमादेशश्च शाकल्यमते इति न यो ... योग एव प्रवृत्तिः स्या
दिति वाच्यम् योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमते एव भावाभावकल्पनात् वस्तुत उञः ऽनुवर्तिमसञ्ज्ञादेशयोः सहविधानमेव न्याय्यमादेशे स्थानिवद्भावान्नरम्भा

ह्यकार्यमभावप्रगृह्यसंज्ञकत्वेऽप्यस्यानिवद्भावलब्धार्थस्वरूपकथनमिति न्यायविदो विचारयन्तु मपञ्जो व्याख्यानादत्रमयप्रत्याहारः अत्रत्रैपादि
कत्वेनासिद्धत्वान्मप्लुतप्रगृह्याइत्यनेनबाधः नानुस्वारइति किंचितीत्यादौप्रगृह्यसञ्ज्ञाभावेऽस्यासिद्धत्वादिकोयणीतियणिअनुस्वारोऽभवत्येव ननुपं श्लिष्य
तेसंलुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेनगौरीशब्दस्यसप्तम्यर्थवृत्तित्वेपीकारस्यतत्वाभावोऽनयाहे ईदूतौ चसप्तम्यर्थ इति ग्राह्यस्वरूपस्यविशेष्यत्वात्तदनविधिरितिभा
वः मामकीतनूइति प्रगृह्योच्चितिशब्दप्रयोगस्यपदकारैर्नियमितत्वात्पदपाठेप्रगृह्यत्वफलमवबोध्यम् ईदूतौकिम अत्राभवातिसप्तम्याअदेशः तदग्रत्व
मसंदेहायसप्तमीतिकिम धीतीमर्ताह्रस्वान्तात्तृतीयैकवचनस्यपूर्वसवर्णसवर्णदीर्घः अर्थग्रहणंकिमिति नचतदभावेईदूदेद्द्विवचनन्यायास
प्तमीत्यर्थापत्तिः तथाचपपीत्यादावेवस्यात् एकादेशस्यपरादिवद्भावेनसप्तमीत्वात्नतुगौरीत्यादावितितत्सिद्ध्यर्थनदावश्यकमितिवाच्यम् ईदूतौसप्तमीप्र
गृह्यम् अदसः एद्द्विवचनमित्येवसिद्धेगुरुभूतन्यासकरणेनतत्प्रकरणापेक्षयावैजात्यबोधनादेकादेशेसंभवाच्चसेत्यर्थविधावितितदग्रहणनियमा
यत्वात् सप्तम्यन्तमित्यर्थेनेष्टसिद्धेरितिप्रश्नः पपीत्यादेरनभिधानमेवेतिपरे वृत्ताविति अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रेपर्यवसन्नमित्यर्थेनात्रतत्संसृष्ट
धियार्थेपिवृत्तेर्नदोषः सञ्ज्ञायामिति समासेजहत्स्वार्थायांवृत्तौपूर्वपदस्यानर्थकेपिसुप्सुपेतिसमासेजहत्स्वार्थायांप्रसक्तदोषस्योक्तरीत्यैववारणमितिभावः गौरी।
अधिश्रितइत्यत्राधिश्रयणक्रियायामेवगौरीपदवोध्याधिकरणत्वान्वयइतिगौर्यधिकरणेलक्षणायामप्रमानाभावइतिनतत्रदोषः आप्यामस्वइति सुप्सुपेति
समासःसञ्ज्ञायामितिवामनुसञ्ज्ञायामितिसमासेवाक्येनसंज्ञाऽनवगमान्नित्यसमासत्वेनविग्रहोऽनुचितइतिचेन्नतेप्समानार्थकवाक्याभावेननित्यसमासस्य
ग्रावेपिनित्यसमासाभावात् विभाषाधिकारबाधेमानाभावात् नित्यसमासेहिवृत्तिघटकपदानांपृथक्प्रयोगाभावएवात्रतुपृथक्प्रयोगेपितद्बोध्यविशिष्टार्थाप्रती
तिमात्रमित्याहुः अणोऽप्र० अण इति किम कर्तृहर्तृ अत्राणपूर्वेणैवव्याख्यानात् आगच्छतमग्नीइत्यादौप्लुतस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेवयथोद्देशत्वाज्जातिपक्षत्वेन
स्थात्प्लुतेऽप्यनुनासिकप्रतिबन्धार्थमपुनःसंज्ञेतिनानुनासिकःसंज्ञायाःकार्यार्थत्वात्पुनःप्रवृत्तौकार्यमेववीजम् स्थानिवत्त्वन्तुनेहतस्यानल्विधित्वेनाल्विधि
त्वात्पूर्वसवर्णेकृतेद्विवचनत्वन्तुपरादिवद्भावेनतेनतदूर्ध्वानतिदेशेपितद्धर्मातिदेशाङ्गीकारात्अतएवरामाविद्येत्यादौपरादिवद्भावेनसुबन्तपदत्वमितिविभक्तिरन्ते

सु॰
रा॰ शं॰ ष्येदिति संसृष्टमाकरे अच्छान्वितिरिति सिद्धमनच्चादिति वार्तिकप्रयोगेण अस्याच्चरमिति सौत्रप्रयोगेण कथमनच्चमिति भाष्यप्रयोगेण च वृत्तिग्रन्थः पदान्तकार्ये
२६ स्यान्तस्य निषेधेन श्चुत्वस्य चाभावो बोध्य इति केचित् ॥ ॥ विसर्गसन्धिः ॥ स्तोः श्चुनेति शिति च लुप्तविभक्तिके भिन्नेपदे योग इति संयोग इति तदर्थमनेन चित्तमित्यादौ न
दोषः अनपदस्य योग्यधिकृतमपि न सम्बध्यते शादिति ज्ञापकेन तेन याच्ञा सिद्धा शात्परस्य तो श्चुत्वनिषेधकात् शादिति लिङ्गादेव निमित्तकार्यिणो पेषा संस्कारावश्या
रसूत्रे पिता पौ ज्ञापकान्तत् शकारश्चवर्गोस्तीति यथार्थत्वमिति शेषः हरिश्शेते इति वा शरीति विसर्गाभावे शः सचिदिति चुत्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वे दत्वे तस्य चु
त्वेन जकारे चर्त्वे इति बोध्यम् तयोस्त्वाऽस्त्वसत्त्वे चित्यार्थः विश्न इति यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङिति नङि कोर् इति शादेशे ङित्वात् गुणाभावः प्रश्नश्चासन्नका
लइति निर्देशात्सम्प्रसारणाभावः न पदान्ता पदान्तादिति एव सिद्धे अनाम्ग्रहणं स्पष्टार्थम् टोः किमिति षकारस्यापि पदान्ते जश्त्वविधानात् ष्णः ह्रस्वान्तादिति षत्वस्यासि
द्धत्वात् जश्त्वाभावः उत्तरम् षण्णवतिरिति षडधिका नवतिरिति विग्रहः षण्णगर्य इति पृथक्पदे परोनु पञ्चमस्येति किम् वक्षि वध्नाति स्पर्शे च रितार्थ इति उपल
क्षणमिदं वलयोरपि प्रवृत्तिः यान्तं जातिपक्षस्य स्पष्टमेव व्यक्तिपक्षेपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थस्य एतद्व्यक्तिविषयतया पञ्चवरावने निबोध्यम् सम्यञ्चेदमिकोपपाद्यत्वं कैयटे
परे तु स्थानेन्तरतम इत्यत्र समपमपाठस्य भाष्यकृता दूषितत्वेनैतद्युक्तेरुक्तिसम्भवरावन् तस्मादनुस्वारस्येति सूत्रं सवर्णग्रहणमपकर्षणात् सवर्णोनुनासिको भवती त्यर्थो
न दोषः नतु कं भाष्ये रेफिऽनुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यो रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति चिन्मयमिति स्वार्थिकमयटः निबचने इति मयङ्तत्वादिति
वाक्यभेदेन कचित्मात्रे चतुर्थरूपप्रकृतवचनाभावेपि मयडर्थम् अत एव चिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यम् चिन्मात्रमिति क्वचित्कोषपाठः मात्रके अन्यपस्यात्रोपपत्त्यभा
वात् मृच्छ्रव्यं सकारादि चेतवार्थमात्र शब्देनात्र समासस्य वक्ष्यमाणत्वात् निपातनादिति पृषोदरादिगणे ककुद्मानिति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पक्ष्यन्तरेति मतेनेदम् उदः राम
स्था तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषालभ्यमर्थमाह उदः परयोरिति अत्राघोषस्येति समनियतत्वेनान्यत्र मयहमेवाधकाभावेन स्वासविवारयोर्न्यायोपि न न्यूनतेति बोध्यु २६
म् यस्यासिद्धत्वादिति त्रिपा परत्वादिति भावः हलोयमामिति सूत्रोक्तभाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठे तु यस्यासिद्धत्वाभावेन च त्वम्भवत्येव अत एव पूर्वसंदेशोपम्
न त्वं देशो गर इति भाष्यं सङ्गच्छते मूलन्तु प्राचामनुरोधेनेति परे न चेदं सूत्रं व्यर्थम् झलो झलीत्यनेन सस्य लोपे उत्थानस्यासिद्धेरिति वाच्यम् झलो दीपमयेन निलोप

इत्यर्थस्यानेन ज्ञापनात् उदस्थादित्यत्र तु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानादेशे वेति स्थानित्वान्न दोषः ऊपइति पञ्चमीत्याह ऊपः परस्येति पूर्वस्य सवर्णमनुवर्तते —
घोषवत इति समनियतत्वेपि विनिगमनाविरहात् स्वरूपप्रतिपादनाय चरित्रार्थग्रहणाम् ऊपइति पञ्चम्यादित्यभिप्रेत्योध्यम् तेनेति उपश
मित्यादौ कुत्वन्न जकारे कृते इति कुत्वमिति शेषः पूर्वोक्तभाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे चर्त्वस्य कुत्वं प्रत्यसिद्धत्वात् मोनु: परस्यैत्यधिकृतममइत्यवेन विशिष्यते इ
त्याह मान्तस्येति हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते हलि किम् एममाश्रय नश्चा· चेन मोनुकृष्यते अपदान्तस्य किम् राजन्याहि पशंसीति प्रशासशब्दे जसः शे
नपुंसकस्येति नुमि सान्तेति दीर्घः आकंस्यत इति क्रमेर्लृट् आउ·उदुमनेत इः स्यः अनुस्वारस्य· परेति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम् अत एवोदः स्याद्यादौ सवर्णनुइति ये
ऽनुनासिक इत्यत्र तदपकर्षेण सिद्धः पयीति स्पष्टार्थम् दंशानमित्यादौ न दोषः शकारसवर्णासिद्धेः सूपलभेदेनाज्झलोः सावर्ण्याभावात् अच्यनुस्वाराभावात् मो
राजि मेति सिद्धेमे इत्युक्ति हेमपरे इत्येन ह्रिपश्र शाम्सलपतीत्यादौ मोनो धातोरिति नत्वबाधनार्थानि वैधस्त्वनन्तरत्वादनुस्वारस्येषु स्यात् ध्वनितं चेदमेतदारम्भो
महिति सूत्रयोर्भाष्ये हेमपरे मपर इति बहुव्रीहिः ननु तत्पुरुषोसम्भवात् मोनुस्वार इत्यतो म इत्यनुवर्तते यथासंख्यं· सम्यक् संख्याक्रमवैशिष्ट्येन ज्ञानम् प
रिसंख्येः प्राप्यतिष्ठानेमित्यत्र संख्याशब्दस्य ज्ञानार्थतया दृष्टत्वात्तामनतिक्रम्य यथासंख्यम् अनुदेशः पश्चाद्वक्ववाक्यार्थबोधकालिकः सम्बन्धः साम्यं स्वया
योग्यता व्यापानाश्च तेवव समसंख्यानां सम्बन्धेयेन क्रमेण पदज्ञानं पदादुपस्थितिर्यो तेनैव क्रमेणवाक्यार्थबोधविषयः संबन्धस्तेषामित्यर्थः फलितमाह स
मसम्बन्धीति अयपि स्थानास्य लौकिकप्रमाणदेवसिद्धं तथापि परस्मैपदानामे चोपवायावस्कारोशब्दः सूत्रानरसाकमसामाद्यसम्बन्धबोधार्थमाद्यं नीटकि
ताविन्नामैसमुसनिर्दिशे साहित्ये द्वन्द्वविधानाद् प्राप्तकमान्वयबोधनार्थं चेदम् एवञ्च तत्र यथासंख्येनान्वयबोधकवाक्यकल्पनेन तस्मामाणान्तब्यबोध इति बो
ध्यम् अत्र स्वरितेनेत्यपकृष्यते इतिस्यन्त्यादित्यादौ नातिप्रसङ्गः तत्र प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यमेतच्चाल्पक्षमुपयोगीति जमङणानमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्
एते यथला गिरनुनासिका एव विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् जातिग्रहणाप्राप्तस्य वगुणाभेदकत्वप्राप्तस्यापि अभूत्पद्धत्येनेन निषिधाच एवं मपउक्तम् अत्रापि
अत एव ततो मस्य नानुनासिको वकारः अन्यथा तद्वाश्वसामित्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या तन्निर्देशासंगत्यापत्तिरित्याहुः चयो द्वितीया इति नाभ्याको इत्यत्रमेः

मु. श्री.
२७

येइदमुरान्तसामर्थ्यादेतत्कृतद्वितीयस्य नचर्त्वमुक्तं ओदपं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरयदान्तभाजमिति प्रातिशाख्येऽपदान्तभाजमिति चर्त्वासिद्धत्वलब्धा
र्थानुवादः पदान्तेजश्त्वप्रवृत्त्या चर्त्वं विना चयो ऽलाभात् अत्र तु —— कृते तेनजश्त्वप्राप्तिस्यासिद्धत्वान्नफक्सरावथुसाइति भाष्यादावृते छान्दसत्वाच्चर्त्वस्यासिद्धत्वं
एवं च प्रातिशाख्येऽपदान्तभाजमित्युत्सर्गः यद्वा तयोरयुत्वेनत्वम् नत्वपूर्वोत्सर्गैरसिद्धेः सोवेत्यन्यत्र विस्तरः ङः सिकीति सप्तमीषष्ठ्यर्थे व्याख्यानान्न तदाह सुपा
ति पदस्येत्यनुवर्तमानस्यवैयधिकरण्येनान्वयात्पदावयवस्य सस्येत्यर्थः षट्सन्तइति धुटि धस्य चर्त्वेलक्ष्यभेदात्तु नेड्स्य चर्त्वम् नश्च नकारोऽन्तादिति पदस्येत्यनु
वृत्तं पञ्चम्याविपरिणम्यतइतिभावः वैयधिकरण्येनैवान्वयइतिङ्मुट्सूत्रभाष्यस्वरसः नस्यपदान्तस्येति अपदान्तेनकारोऽनुस्वारप्रवृत्त्याफलितार्थप्रदर्शनमि
दमन्तानस्यपदस्येत्युक्तं चतुष्टयमिति वक्ष्यमाणविकल्पैरितिभावः तेनतुकश्चुत्वेकृतस्यासिद्धत्वाच्चयोद्वितीयाइतिपक्षेवस्यकृत्वेनञ्छकारछकारशकार
घटितरूपद्वयाधिक्यंअशानुस्वारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पेनाधिक्येपिनक्षतिः ङ्मो पदस्येत्यनुवृत्तं सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्याविपरिणम्यतइत्याह तदा
न्तंपत्यदंतस्मादिति तत्रङ्स्वपंक्तस्वादितिविशेषणसम्बन्धमनुभूपपदविशेषणत्वेनतदन्तपरइतिभावः ङमइति पञ्चमीबलादचीतिसप्तमीषष्ठ्यर्थेनदाहअच
इति सप्तमीनिर्देशः सुखलाघवार्थः ङमुडचस्याचइतिनस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यात् ङमन्तंयत्पदमितिकिमुअनितीत्यादौङ्मुण्मीभूदितिभाष्येतु विभक्तिव्यत्यय
कल्पनेगौरवात् पदावयवङमः परस्येतिवैयधिकरण्यमेवोक्तमदग्डिनेत्यत्रङमुड्भावोमणड्रूकध्रुण्भाउत्सिचपदेइत्यतः पदइत्यनुवृत्त्यांजादौपदस्यङमुडित्यर्थेन
बोध्यः पदस्येत्यस्यात्यायुतंबन्धेपिविशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्वएवतदादिविधिप्रवृत्त्यातल्लाभः स्यात् एतदर्थमेवाचीतिसप्तमीनिर्देशः ङमन्तंपद
मित्यर्थेपिपरमदण्डिनेत्यादावेतद्वारणोपपदेइत्यनुवृत्तिरावश्यकैवान्तर्वर्तिविभक्त्यादण्डिनित्यस्यपदत्वात् उत्तरपदत्वेचेतिप्रत्ययलक्षणनिषेधस्तुनप्राप्तःकुंभ श्य
वार्येनित्यादौपदत्वबाधेपीतिनिषेधसिद्धयेनस्यपञ्चोत्तरपदस्यकार्यित्वंतत्रैवप्रवृत्तेः तेननिषेधेनसिद्धमिन्येनसूत्रस्यसामाप्यात्किं स्वेकारिणिवइतिदिक् इकोयणची २७
तिसोऽनिर्दिश्यप्रकरणाइति अतएवसमःसुटीत्यादौप्रश्लेषेलसविधानमितिभाष्यउक्तम् गुणः पूर्वस्येत्युपलक्षणं रूपकरणविधेयत्वस्य एवमुत्तरत्र पूर्वस्येति
विग्रयंमधिकारः तेनोत्तरसूत्रविषयेवास्यप्रवृत्तिर्न तु मतुवसोरित्यत्रतत्सूत्रस्थवार्तिकयोश्चअत्रेतितु रूपकरणार्थवास्यसंबन्धेनतंयवेटलोपइत्यादौसवन्प्रथसूत्रना

धस्यतार्थमेवनुराद्धः परस्यनित्यंहत्वंपूर्वस्यवानुनासिकइतिविशेषयोनन्नर्थौः पूर्वस्येत्यस्यवहस्यानिनः पूर्वस्येत्यर्थोबोध्यः
अनुनासिकात्परइत्यमानुनासिकादिनित्वबलोपपक्षे मीव्याख्यानात् अयमागमोनवयवत्वे
वयवत्वेमानाभावात् खरीति विसर्गास्तित्वस्याप्यवसानस्यनसम्बन्धोव्याख्यानात् सोवक्तव्यइति समः सुटीत्यादिसूत्रत्रयेपसंख्यायसमः सुटीत्यत्रसकारः
प्रश्लिष्यतेतेः संकारएवविधेयइत्यर्थः एवञ्चा स्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावेनविसर्गाभावेनत्तद्धीनामप्राप्तिरेवेतिभावः स्पष्टञ्चेदंभाष्ये विसर्गस्यानेनसत्वविधानेनुणी
रत्रंस्फुटम् लोपस्यापीति यत्पूपधारंजनंकुर्यान्नमोरुकरणेमतिलोपेप्रकृतिभावेच नोपधारंजनंमतम् उपधारंजनमनुनासिकानुस्वारागमरूपम् नमोनेकारमकारयोः
प्रकृतिभावोदाहरणम् न्द्रन्याहीति तत्पूपानिशास्त्रत्वात्त्वाखामात्रविषयमितिभावः अतएवभाष्येसमादिषुसत्वंवक्तव्यमित्युक्तम्रुत्वपक्षेवानुनासिकाद्युपत्ति
दीर्षत्वेमनोक्ता ननुलोपपक्षेएवद्वित्वेनद्विसकारस्यसिद्धत्वात्समः सुटीनिव्यर्थमित्यतआह त्रिसकारंकमेपीति क्वोरितिसलोपस्तुनास्यासिद्धत्वात् पुनर्द्वित्वेनत्रि
सकारस्यसिद्धिरितिचेन्नयुक्तम् लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायात् एतेनसमः सुटीत्यत्रवेतिपाठेनैवपक्षेमोनुस्वारेणासिद्धेनुनासिकान्याइतिव्यर्थमित्यपास्तम् ननुव्यंजना
न्तरस्यैकस्यानेकस्यवोच्चारणेविशेषाभावात् आह अनुनासिकवतामिति तत्रोच्चारणेविशेषाभावकल्पनेइदंवचनंव्यर्थमितिस्यादितिभावः हयवरट्सूत्रभाष्ये
क्तेप्राप्नूपसंख्यानैष्फल्यमाहानुस्वारवतामिति अपिनाकस्यसंग्रहः लक्ष्येलक्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तेराह वचनान्तरेणेति णत्वमपूइत्यनेनएकस्यैवशास्त्रस्यपुनः प्रवृ
त्तोहिसन्यायइतिभावः पूर्वत्रासिद्धत्वेनपूर्वद्वित्वस्यपूर्वम्प्रवृत्त्यातेनद्वितीयस्यसाधुत्वेबोधितेतदनन्तरंपरद्वित्वप्रवृत्त्यातयोर्मध्येपुनरन्यस्यसाधुत्वम्बोध्यतइति
त्रितयस्यानिर्वाहोबोध्यः अनचिचेत्यत्रपणोमपइत्यस्योपसंख्यानाद्चोरह्याभ्यामित्यतस्तस्यपरत्वंबोध्यम् पुमः खय्यम्परइति बहुव्रीहिः ५कः उपधायाइति कुर्वारितिसू
त्रविधययोरित्यर्थः इदुदुपधस्येतिसूत्रेऽप्रत्ययस्येत्यस्यप्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थोदितिभावः अव्युत्पत्तेरिति तत्पक्षेप्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादितिभावः पंचेति
इदमनुनासिकपक्षेऽनुस्वारपक्षेतुकुर्वारित्यस्यैवप्राप्तिः अनुस्वारव्यवधानेनोदुपधत्वाभावात् पुंक्षीरमिति क्षरधातोरुपधापाइत्वेऽचप्रत्ययेक्षीरमितिभावः नन्व
वि अपरोधनितिपक्षार्थेप्रथमा नृन्पे नृनिति द्वितीयान्तानुकरणम् षष्ठ्याः सौत्रोलुक् नलोपस्तुसौत्रत्वान्नएवंकानित्यत्रापि चाद्विसर्गइति रपरइतिसूत्रान्तद

नुकर्षश्चेनेतिभावः येननेति येननाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेनेत्यर्थः येननेत्यादेर्यस्मिन्नवश्यं प्राप्ताविन्यर्थः नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वा
त् प्राप्त इति भावे क्तस्तदप्राप्तियोग्यविषयेऽचारितार्थ्यं हि बाधकत्वबीजमिति तदुक्तम् शर्पूर्वा इति सूत्रे भाष्ये शर्पूर्वा इत्येतद्धलादिः शेषस्य बाधकमनवकाशत्वाद्विषयभेदे क्व
यम्बाधकत्वमनुवृत्तावदपि प्रष्टव्यः पदितन्त्रोऽन्येन किमिह स्यात् हलादिः शेषश्चेन्नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणादिदं तद्बाधकं भविष्यतीति अजाद्येर्द्वितीयस्येति सूत्रभाष्ये
पि स्फुटमेतत् नेनु शर्पर इति न चास्यापि विसर्गस्य ऽकःऽपौ कुप्वोरीकिच्चास्येव तोऽस्याताभ्यां सानयोरिति विहितस्य तु तानयोरसिद्धत्वात्सत्वमेव स्यादिति वाच्यम् शर्पर इ
ति सूत्रं कुप्वोरिति सूत्रेणानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोः ऽकःऽपयोरपवादो विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात् स्पष्टं चेदं भाष्यवार्तिककाभ्यां ग्रहणं शक्यमकर्तुमित्या
ह यद्वेति एवं समग्रहणमपि त्यक्तुं शक्यं पुमग्रहणं त्वावश्यकमेवानुनासिकपक्षे इणः परत्वेन षत्वापत्तेः राष्विया इति गणीकृतसत्वषत्वानामेव पाठादिति भावः।
ऽकःऽपयोरपवाद इति तद्विहितविसर्गस्यापीत्यपि बोध्यम् कांस्कानिति वीप्सायां द्वित्वम् संहितायाम् संहिता च स्वारसिकार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणम् त
तोधिकार्द्धमात्राकालेनोच्चारणेऽवग्रहे तदधिकाराक्तकार्यव्यावृत्तये इदं तदधिककालव्यवायेनुसाधुत्वं नापि बाधइष्यत इति वृद्धा इति नेपां शास्त्रविषयत्वेवनेति भावः
केच स्केरत्यका उच्चारणार्थ सेना च्छिन्नमित्यत्र तुक ह्रस्वस्येति तुगिति च वर्त्तते जश्त्वेनेति स्वशब्दे उपपदे क्ष्यते केस्व स्कशाब्दो निर्मलेश्वरः एवं नञ्पूर्वा च्छादयने ईऽत्र
स्कुशब्द इति पदान्तत्वं बोध्यं स्पष्टं चेदममरटिप्पणे आङ्माङोः आङ्साहचर्यान्माङः व्यपमेव दीर्घस्यापमिति वक्ष्यमाणज्ञापकाद्व्याख्यानाद्वा दीर्घादिति च सवर्णेग
त्वमिति भावः एङ्ओङ् सूत्रभाष्ये ध्वनितमेतत् चेच्छिद्यत इति तुको हलादिः शेषस्तुनाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्वा सन्निहितानां हलामेव शेषनिवृ
त्तेः अत एवमुगत इत्यादि चरितार्थम् दीर्घात्पदान्ताद्विति पदान्तस्य दीर्घस्येत्यर्थः योगविभागोऽनयोरेओङिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः दीर्घान्तस्य पदस्येत्यर्थेन सिद्धे ग्रा
हणं पदान्तविधित्वमेवास्य न पदविधित्वमिति बाधनहारासमर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थं तेनासामर्थ्येऽप्यस्य प्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रे कैयटः॥ ॥ इति हल्सन्धिः॥
विसर्जनीयस्य सः प्राग्व्याख्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय स्मारितम् शर्पर इति बहुव्रीहिः विशेष्यत्वाच्चाव्ययविधिमतोः साजात्यादि सर्जनीया [illegible]
स्य विसर्गविधौ फलमाह नत्वन्यदिति अन्यदेव विरोणीति इहेति नैरूप्यमिति विकल्पद्वयसामर्थ्यादिति भावः सोप अपदाद्योरिति सूत्रे सौत्रत्वादेकवचनम्

अनव्ययस्येति अत्राव्ययीभावातिरिक्ताव्ययस्यैवग्रहणं व्याख्यानात्तेनोप यस्काम्यतीत्यादौ सत्वसिद्धिरितिएतच्चमव्ययीभावश्चेसत्र भाष्ये गीः काम्यतीति कः काम्यतीत्यस्या
प्युपलक्षणमिदम् इणः षः इदुदुपधस्येत्यस्यासिद्धत्वात्सर्पिष्याशमित्यादौ सत्वनिवृत्त्यर्थं गीष्पाशं दोष्कल्पमित्याद्यर्थश्चेदम् अत्रानव्ययस्येत्यपकृष्टदाविति काम्येइतिच।
संबंध्यतेतेनोच्चैः कः संदो पश्यगीः काम्यतीत्यादौ षत्वनत्वमतएवात्रप्रकरणेसर्वत्रसत्वमेवविधेयमित्युत्तरत्र विसर्गस्थानिकसस्यानेनषत्वमितिभाष्योक्तपक्षान्तरं।
सङ्गच्छते विसर्जनीयस्थानिकेत्युक्तापुंस्युत्रइत्यादौमदोषः तत्रहिमस्थानिकः सः अत्रविसर्जनीयस्येत्यनुवृत्तस्यैतदर्थलाभः अनव्ययस्येत्यादि च अत्रपक्षेनसंबध्यतेते
नदिष्कृतं दुष्काम्यतीत्यादौ षत्वसिद्धिः गीः काम्यतीत्यादौ सकाराभावादेवनदोषः अपदादाविति च न संबध्यतेतेन दुष्करोतीति षत्वसिद्धिः परस्त्वपमप्य संगतः उत्तर
सूत्रस्यासिद्धत्वेननिष्कृतमित्यादौ षत्वासिद्धेः प्रकरणेप्रकरणमसिद्धं नयोगेयोगइतिपक्षस्तुनास्त्येवज्ञापकाभावादित्युपसर्गादसमासेपीत्यत्रनिरूपयिष्यामः विस।
र्जनीयस्यैवषत्वमितिमूलोक्तपक्षेतुसकारषकारयोः स्वरितत्वेपियथायोगसम्बन्धोमएङ्कद्भुत्येत्यत्रविस्तरः नमस्पुरसोर्गत्योरित्यत्रापदादाविति न सम्बध्यते व्याख्याना
त् सास्सात्प्रभृतिस्वारेजि ऊर्यादित्वाद्गतित्वंस्वरादिपठितस्यतुगतित्वाभावस्तेनसास्सात्प्रभृतिषुच्च्यर्थवचनेपिनस्यादितिरित्यन्ये इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिपर्युदासोला
घवात् तत्रप्रत्ययदन्तसंबंधिपरं तेन ——— प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येत्यर्थोऽतएवाक्कविभिः कृतमित्यादौ षत्वनस्पष्टञ्चेदं भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः एकादेशशास्त्रेति
एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्थानिकत्वेनविसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वंबोध्यम् स्पष्टं चेदमत्रैवसूत्रे उरण्रपरइतिसूत्रेचभाष्ये इत्यन्यत्रविस्तरः प्रत्ययभि
न्नसंबन्धिनइत्यर्थात्तुनार्थः अग्निः करोतीत्यादावपिप्रत्ययभिन्नसमुदायसंबन्धित्वेनषत्वापत्तेः तपरकरणं किम् गीः करोतीति उपधाग्रहणं व्यर्थम् उपधाग्रहणं न क।
रिष्यते इदुद्भ्यामुत्तरं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामि इतिहयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः तिरसोऽन्य अत्रगतिग्रहणानानुवर्ततेपराभवेपितिरस्कारशब्दप्रयोगात् अनार्षत्वेवति
रसोमतित्वात् द्विस्त्रि श्चतुरितिकृत्वोर्थइतिन विसर्गविशेषणम्चतुःशब्देऽसंभवात् किन्तुद्विरादीनामित्याह वर्त्तमानानामिति इसुसोरितिसूत्रव्याख्यामाणरीत्यासुवइतिप्र
त्रपितुमुचितंमुसुजन्तानन्तस्यपदस्येत्यर्थात् चतुष्कपालइति इदुदुपधस्येतिनिसंधः चतुःशब्दोऽग्रुसन्तइति अप्रत्ययस्येतिपर्युदासोनअतएवचतुष्कपालो द
तित्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते चतुष्पदाशदित्यत्रापिषत्वंभवत्येवनचेदुदुपधस्यसत्ययोविसर्गइतिहयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः कथमत्रषत्वमितिवाच्यम् विसर्गस्यपा

सु॰
शा॰ शे॰
२९

नामिसंनेनह्विविधिरेवाप्त्रिसाशंकापुंस्कामेसत्रषत्वापादनं संगच्छते नचकृत्वोर्थइत्येव कृत्वोर्थे विद्यमानस्य पदस्य इदुदुपधस्य यो विसर्ग इत्यर्थान्न प्रसञ्जकत्वः करोतीत्या
दौ दोषो नापि चतुष्करोतीत्यादावव्याप्तिरिति द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थमिति वाच्यम् कृत्वोर्थे इत्यस्यासिद्धत्वेन चतुःशब्दे इदुदुपधस्येति निस्यषत्वापत्तेः प्रकरणे प्रकरस्य
मसिद्धमिति पक्षस्तूपसर्गादसमासेपीति सूत्रे कैयटपूर्वपदादिति सूत्रे भाष्ये च दूषित एव उपसर्गादिति सूत्रे चोपपादयिष्यते किन्त्वपूर्वत्रेति पूर्वशब्देन प्रकरण
पहणेऽव्यवहितप्रकरण एव त्रिपाद्या असिद्धत्वं स्यान्न संपूर्णसपादसप्ताध्याय्याः किन्त्वाधिकारत्वात्सति सूत्रमुपस्थितस्य प्रतियोगमसिद्धत्वं दुर्वारमित्यन्यत्र।
विस्तरः इसुसोः अत्र इसुसोः प्रातिपदिकावयवयोर्ग्रहणं तेन पेचुंः काष्ठैः सक्थुः पाकं क विभिः कृतमित्यादौ षत्वं न निसंसमास इति सूत्रोदाहरणे समासविषये तयोरेव
संभवेनार्थाधिकारानुरोधात्साहचर्याच्च इसुसन्तपदावयवविसर्गस्येत्यर्थः पदस्येत्यधिकारात् न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्वानापत्तिरव्य
वस्येसुसन्तत्वेपि उत्तरपदत्वे चेति निषेधेनापदत्वादिति वाच्यम् अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधेन क्वचिदुपात्तविशेष्यसत्त्वेपि शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिज्ञाप
नेन शब्दरूपविशेष्यमादाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लभ्यतदन्तार्थेकस्य पदविशेषणात् पेसुसन्तान्तस्येत्यर्थेनादोषात् अत एव वनोरचेत्यादौ न दोषः ब्राह्मणस्य सर्पि
ष्करोतीत्यादौ सापेक्षत्वेनासामर्थ्येनाशंकितं तस्यैकार्थीभावसामर्थ्यविषयत्वात् अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवदिति सुत्तेः सर्पिः कालकमित्यादौ न षत्वम् अ
धात्वभिहितमित्युक्तेः सर्पिष्ट्वीयत इत्यत्र षत्वसिद्धिः धातुसहचरितप्रत्ययाभिहितार्थेन समानाधिकरणमसमर्थवन्नेति तदर्थः यदा तु सर्पिरादिकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पा
णिनेरुणादिष्वव्युत्पत्तिपक्ष इति आपनेपीनीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेः तत्र हि शंस्व इत्यादावादेशानां शंकोर्णादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः।
पाणिनेः सिद्धमित्युक्तम् अकमन्तात्वाव्येल्वि [illegible] णुब्विति सूत्रं पाणिनेर्व्युत्पत्तिपक्षस्यापि स्वीकार इत्यस्य धमकमव्याकरणान्तरीसैव सर्वनामस्थानमिति महासंज्ञाव
त् अत एव भाष्ये उणादयोऽव्युत्पन्नानीत्येवोक्तमनन्तत्वनेकार्था अपि धातव इति वदव्युत्पन्नान्यपीत्युक्तम् तदा इदुदुपधस्येति निस्येषत्वे प्राप्तेऽनेन विकल्प इति प्रत्यय।
ग्रहणाभावात्तत्परिभाषानुपस्थितेः परमसर्पिष्करोत्यादौ षत्वविकल्पः सिद्धः निसंसमासे इति सूत्रमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं निसग्रहणं [illegible] कर्तव्यमेव समासे नि
त्यषत्व[illegible]स्यैव सिद्धेः सर्पिषेत्यादौ षत्वं त्वत्र पक्षे क्वचिदन्यदैवेत्यर्थकाद्बहुलग्रहणादिति स्पष्टं भाष्ये ——— व्यपेक्षेति व्याख्यानात् एकार्थीभावसामर्थ्यग्रहे परमसर्पि २९

स्यादौ समासे विकल्पापत्तिः अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधादुत्तरसूत्रस्य न प्रवृत्तिरिति भावः नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इत्यत आह कस्कादिष्विति
एतेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापि षत्वमित्यपास्तम् व्यपेक्षाविरहेपीति आनय सर्पिष्कुण्डिकां तिष्ठतीत्यादौ व्यपेक्षायामिति इदं सर्पिष्कुण्डिकामाइत्यत्र प्रसपभिन्न
विसर्गस्येत्यर्थे मिदुदुपधस्येत्यत्र व्याचख्यानं व्याख्यादर्शी कृतामतेः व्यपेक्षायां तेन न सिद्धेरिति भावः एतेन कस्कादिपाठस्याव्यपेक्षायां चारितार्थ्येन व्यपेक्षायां तस्य सिद्ध
त्वाद्धिकस्य स्वोचितद्दूषपास्तम् प्रसयस्येवन्धिमिन्नविसर्गस्येत्यर्थे तु तदप्राप्तिरेवेति व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यम् अतः कृशब्देन तदादिग्रहणम् समासासिद्धे
त्तरपदस्य विशेषणत्वात् तु विषयदेवयोरिति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनात् अयस्कुंभीत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्वं बोध्यम् भा
स्करइति तपरकरणादतः कृञ्स्याप्राप्तिः ॥ ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥ ॥ पत्नुस्वौजसित्यत्र हरेव पाठः सर्वत्र सुग्रहणे हृग्रहणमेवास्त्विति तन्न यशः त्रे स्यादौ ण र
सिद्धत्वादुत्वानापत्तेः अणोरित्यस्य प्रथमैकवचने चारितार्थ्यात् तदुक्तं नयन्नाह स्वौजसेति पदस्येत्यनुवृत्तं स सजूर्भ्यामिति शेष्यते तेनैतदन्तविधिरादेशस्त्वलोऽन्त्यस्येत्यस
न्न एतेत्फलितमाह पदान्तस्येत्यादिना सजूरित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति परिभाषा
द्दूयंप्रत्ययविधिविषयमित्यसमासे निष्कादिष्वित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् इदं जस्त्वापवादः श्रेयानित्यादौ तु स्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एवेति हि दिक् यत्वस्यापवाद इति यदीदं न
स्यात्तर्हि यत्वं प्राप्नोतीत्येतावता कृते त्वस्मिन्पत्वस्यासिद्धत्वादुत्वगुणयोर्यत्वाप्राप्तिरेवेति भावः प्रथमयोः व्याख्यानात्प्रथमयोरित्यनेन प्रथमाद्वितीयाद्रूपमुव्विभ ॥
क्तौ ग्रहणान्नत्राह प्रथमाद्वितीययोरिति पूर्व्वग्रहणाद्धि अम् अमीइत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूदिति दीर्घग्रहणानुत्रिमात्रस्थानिनस्त्रिमात्रो मा भूदिति सवर्णग्रहणानुस
स्वार्थम् पूर्वस्य दीर्घत्वात्सूत्रे जातीयइत्यर्थे नेष्टसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये आद्गुण इति नोसदिति निर्देशेन प्रष्टावसत्यायस्यात्रशास्त्रे नाश्रयणादिति भावः देवदत्तहन्त
हतन्यायस्त्वनुनात्र प्रवृत्तिः देवदत्तहन्तृहनने हि नोज्जीवनम् देवदत्तहननप्रसक्तहननेत्वस्यैव देवदत्तजीवनम् प्रकृते तु न हननस्थानीयो गुणाच्च हि इहन्तु पूर्व्वस
वर्णदीर्घस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः किन्तु हनननिषेधसजातीयं प्रसक्तिमात्रम् प्रसक्तस्य निषेधे बाध्यो ज्जीवनेन बाधकमिति स्पष्टञ्चेदं स्वादिष्विति सूत्रे कैयटे सुस्तोत इति
सुद्यौ न सूशब्दः कस्यचित्संज्ञा सम्बुद्धौ दूराद्धूते चेति प्लुतः न तत्सामर्थ्यादिति प्रतियोगित्वेन तदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः आ ॥ ॥

ख·शा· अस्मात्सिद्धमिति भाष्योक्तिः पयस्य इति पयोदानीसर्थे आगच्छ हे पयो३इ आगच्छ हे पयो३ इत्यादावेकपदस्थवर्णद्वयसापेक्षमनार्द्गमुत्वं प्रतिवाक्यसम्पादकपदा
शे·सु न्तरसापेक्षप्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वे प्लुतसिद्धिः अन्यथा प्लुतस्योत्वदृष्ट्यासिद्धत्वात्सरत्वात्प्लुते आ ये३ प्लुतपरत्वाभावादन्येप्लुतासरत्वाभावादुत्वं न स्यात् परिभाषा
१० दृष्ट्यावहिरंगासिद्धत्वेपि न क्षतिः स्वदृष्ट्यासिद्धत्वेपि परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात् स्वदृष्ट्याविद्यमानस्य परं प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनात् अंतरंगस्यासिद्धत्वे
तु प्रतिपाद्याभावे इवकं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपाद्येत तत्राद्ये वाक्यस्य टेरित्यस्य इ शब्दाकारः प्लुतो सेरेफदकारसंयोगपरत्वेनाकारस्य गुरुत्वात् गुरोरिति प्लुतः आश्रयेणात्तु येन
नाप्राप्तिन्यायेन प्रत्यसूत्रेन च पूर्वत्रासिद्धमेव वाध्यते न च विदं सुलोताइत्यादौ त्वेकवाक्यमात्रसापेक्षत्वात् प्लुतोंतरंगो भिन्नवाक्यस्याकारसापेक्षत्वादुत्वं वहिरंगमिति
स्पष्टं भाष्ये उकारानुवंधेति उकारोत्संज्ञकरेफस्येत्यर्थः तेन देवरहीत्यादौ न दोषः भोभगोरो सुपीत्यतो रोरित्यनुवर्त्तते न तु रोरीत्यतो र इति प्रातस्त्रे त्यादावति प्रसंगा
त् अशब्दांतद्वंद्वेन पूर्वशब्दस्यैव हृत्त्रीहिमभिप्रेत्याह एतत्सूत्रस्येति नन्वेवं पूर्वरूपापत्तिरत आह असंधिरिति भगोअघोशब्दयोरकारयोरेकाराभ्यां प्राप्तः पूर्व
रूपात्मकसंधिकार्याभाव इत्यर्थः इदं प्राचामनुरोधेन वस्तुतः सूत्रेरांतानामेवानुकरणमसंधिर्योग्य एवेति बोध्यं न स्वयमिति इदमर्वाचामनुसारेण भाष्ये तु रेफा
स्य विसर्गस्यानिवत्वेन न रुत्वमिति कृत्वाश्रयमपीदमलविधिरेव स्यान्यल्वृत्तिधर्माश्रयत्वात् अग्रहीदित्यत्र च दीर्घलोपे चेड्ढेनैव निवेश इति विशेषोऽतः पयः स्वि
त्यादौ दोषः तत्र हि रोः सुपीति विसर्गः नियमशास्त्राणि च विधायकान्येव वाच्यवृत्त्या आर्थिकार्थमादाय तु निषेधकानीति तत्रापि रोरेफस्य विसर्ग इत्यर्थे लक्षणप्रहण
मर्थमित्युक्तं नन्वेवं हे ए मे इत्यादौ संबुद्ध्यवयवस्य हलः सस्य लोपे तद्वृत्ति सुत्वस्याल्धर्मत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे पदत्वासिद्धिरिति चेन्न आनुमानिकादेशस्थापि भेसस्य।
स्थानिवद्भावेन सुवंतत्वस्य तत्प्रयुक्तकार्यस्य वा लाभेन तत्सिद्धेः प्रत्ययलक्षणेनापि न प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मलाभः लक्षणपदोपादानेन प्रत्ययनिमित्तककार्यस्यैता।
न्निमित्तकत्वव्यवहारस्य वातिदेशात् एवं दीर्घाहो निदाघेत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति लोपे उकारीसाख्यानिनिजायमानस्य सुपीति रत्वनिषेधस्यादेशदीर्घाहन् शब्दे निदेशानम
दृष्ट्यानरेफ इति दिक् तेषां रोरिति इदं च निपातानाम्स्यायविभाषा भवतीति वार्तिकं प्रत्याख्यानस्यवृत्तिकृतो मतेन परेणतु तेषामपि रोरित्यर्थः अपिना विभाषा भव १०

कनिष्पन्नसंग्रहः एषामंत्यस्य रूः स्यादवस्य चौकारः संबुद्धाविति तदर्थः अवग्रहणसामर्थ्याद्लोत्पस्येति नेति बोध्यं वार्तिकनिष्पन्नानां त्रयाणां भोः शब्दनिपातस्य चा
वश्यकत्वमन्यत्रस्पष्टमित्याह: व्योर्लघुप्रयत्नपिवर्णसमाम्नायस्य प्राथम्यात् व्योरिति उचितं तथापि लोपो व्योरिति लोपवारणाय सौत्रत्वमाश्रयणीयं स्यादतो व्यो।
रित्युक्तं लघुतरः प्रयत्नो यस्योच्चारणे सोऽस्य लघुप्रयत्नतरः अन्यपदार्थसंबंधोऽतंवर्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षया साधुरयं लघुतरस्तवेमाशैथिल्यजनकत्वमेव लघूच्चारणाविति लघूच्चा
रणावित्यर्थः सूत्रेमात्रत्वादेकवचनं वकारोदाहरणमसावादित्य इत्युक्तेति वृत्तिः ओतो व्योरित्यत्रयकारसाहचर्याद्धकारोधात्वनवयवएवात्राप्यर्थाद्विकारो नैव
तेवस्मृतो वच्युतेत्यादौ न दोषः तदाह पदस्येति तादृशवस्यासंभवादिति भावः भोभगो इति नानुवर्तते विच्छेदादनपवर्स्पाति पदांतस्य किं तोयमिति इह लघुप्रयत्नयो।।
वैगार्ग्यपक्षे तेलदाह अलघुप्रयत्नस्येति पूजार्थमितिव्याख्यानादिति भावः तादृशस्य भोस दिपूर्वक एवेत्याशयेनाह भोअच्युतेति भाष्यानुसारिणस्तु भो इत्याद्य
नुवृत्ते . मतोऽवित्यादौ न दोषस्तस्यानभिधानाच्च अपूर्वस्येति त्वेतदित्यनेन न विरोधान्न संबध्यते लोपः शाकल्यस्येत्येव भोभगो इत्याद्यनुवृत्त्यासिद्धे नित्यत्वार्थमिदमि
त्याहः उञि च भो इत्यादिपूर्वस्य पूर्वेणासिद्धे राह अवर्णपूर्वयोरिति एतदपि नित्यमेव अत्रापि गार्ग्यग्रहणानुवृत्त्या लघुप्रयत्नस्यैव लोपः एतेन भो इत्यादिपू
र्वेलघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापि तदनुवृत्तिरित्यपास्तं वकारोदाहरणं तु असाउएकाग्निरितिवृत्तिः उत्तरार्थमिति ङमो ह्रस्वादचीत्यर्थमित्यर्थः एतत्तत्रैव निरूपितं
हलिसर्वेषामित्यादौ तु न संबध्यते व्यवहितेङमइत्यत्रैव प्रयोजनकथनपरभाष्यप्रामाण्यात् अत एव लिङ्वित्यादौ धुडादयः अन्यथा सादौ पदे इत्यर्थात्
स्युः अत एव माभ्यामित्यादौ हलि सर्वेषामिति लोपसिद्धिरिति दिक् हलि स भोभगो इत्याद्यनुवर्तते तत्राकारात्परस्य लघूच्चारणस्यैवानेन लोपः अलघूच्चा
रणस्य तु ओतो इत्येव सिद्धे अपूर्वेत्युभयोरपि न चापूर्वोक्तलघुप्रयत्ने अस्यासिद्धत्वाल्लोपः शाकल्यस्येति प्राप्नोतीति वाच्यं लघुप्रयत्नस्यैवानेन लोपो व्योरिति मिसद्धे
अचीति करणात् हलि विधानाभावेनैव सिद्धेः अस्य सूत्रस्यैव यथा प्रत्याहाराधात् न चालघुप्रयत्नयोरेव लोपः स्यात् व्योरित्ययाधिकारात् सिद्धिर्वाच्यं कपिञ्जलसंग्रह
णार्थस्य सर्वेषामित्यस्यैव व्याप्तेः विकल्पस्य विच्छिन्नत्वेन नित्यत्वसिद्धेः अत्र च पकारएवानुवर्तते न वकारानुवृत्तौ तथैवोक्तेः फलाभावाच्च यपरइमावित्यादि शी
च अन्यथा तत्रैव तत्वाध्याय यणीयं स्यात् दाहल घल घूच्चारणस्य यस्येति न तु सुपीति पर्युदासे हि सुसदृश प्रत्यये एव स्यादेवं च अहभोतीत्यत्र न स्यात् यदि तु सुपि भैष्य

ल॰ श॰ द्वेस्मान्दीर्घोऽचि निदाघेत्यत्रापिस्यात् सुवंतइत्यर्थस्तु नउत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशेः स अमौनिर्दिष्टप्रत्ययेतदंतविध्यभावज्ञापनात् लस्यानुरोधेन कचित्प्रत्ययग्रहणे सो
शे॰ सु॰ शब्दस्वरूपस्यविशेषणतापाणवाश्रयणाच्च अतएवस्दाभ्यांनिष्ठत्यादौनदोषः अहरहइति नित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं नलुमतेतिनिषेधात्सुपो त्वाभावः गतमहोरात्रि
३१ रिति केचित्तुभाष्यस्थातिदेशिकस्यैवाहोरात्रस्योदाहरणात्नलोपः प्रातिपदिकांतस्येतिसूत्रेनहि रूपरात्ररथंतरेषुरोरेवाविशेषोस्तीत्यत्रप्रायेणास्मीतिपाठादे
दृशानामनभिधानमेवेत्याहुः अनन्यत्वादिति रात्रिशब्दांतसमासाद्विसमासांतेयस्येतिचेतिलोपेपिरात्रिशब्दत्वास्तेरितिभावः अनुवादेरेफविशिष्टस्यो
पादानात्रेफविधानंव्यर्थमत आह विसर्गोपवादइति द्रलोप नायंतन्त्रसुरुषोः नीपस्वचान्यादौचदोषापत्तेः नापिवहुव्रीहिर्व्यधिकरणत्वात् अतोराजेना
कर्मण्यपदसमासइत्याहुरेफादिस्यादि भाष्येप्यधिकरणावहुव्रीहिरेवदर्शितः नचाऽजघोइत्यादौसिपिधातोरितिरुत्वस्यलौढइत्यादौदत्वादौमापित्
राज्यमित्यादौसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्कथंदीर्घइतिवाच्यंदग्रहणेनलण्सूत्रेऽजषीइतिभाष्योदाहरणेन च नतच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्र।
स्यपूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणबोधनात् अणःकिमिति अवइत्येवासिद्धमितिप्रश्नः तृंहइति पाठेनकारजावनुस्वारपंचमाविति इदितोनुमिति नलोपे तृ
दृंतिसिद्धं अत्राणपूर्वेणैवव्याख्यानात् विप्रतिषेधे विप्रतिपूर्वात्कर्मव्यतिहारेवर्तमानात्सेधतेर्घञि परस्परविरोधीर्थोविप्रतिषेधशब्दः तत्रनित्यस्यावश्य
कतयांतरंगस्यज्ञापकादिनाऽपवादस्यवचनप्रामाण्यात्वाधकत्वस्थितेतद्भिन्नोऽस्यविषयइत्याह तुल्यवलेति द्वयोःशास्त्रयोःक्वचित्सव्यावकाशयोरेकत्रप्र
योगेयुगपदसंभवित्स्वकार्यं समर्पयेणाच्चस्तः तत्रप्रायेणएकस्यकार्यद्वययोगकृतेऽसंभवेएवतस्यप्रवृत्तिः यथाहृस्वस्भ्यइति तत्रदीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौस्वस्वनि
मित्तानंतयोसंभवः कचित्केवलासंभवेपियथाशिष्टादित्यादौअन्नहिता तदृशाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौस्वस्वनिमित्तानंतयोसंभवः यद्यपितानङादेःस्थानिवत्त्वे
नास्त्येवतत्तथापि अतिदेशआदेशप्रवृत्त्युत्तरमेवनतुनत्प्रवृत्तिकालइतियुगपदसंभवोस्त्येवेतिपरत्वात्तानङि सहहृतिन्यायेननशादेशःस्पष्टंचेदंप्रकृता
सूत्रेइकोगुणवृद्धीअदसोमादित्यादावाकरे तत्रयुगपदुभयोःकार्ययोरसंभवात्पर्यायेणातृजादिवद्धास्त्रद्वयप्रसंगेनियमार्थमिदंपरमेवेति तेनतिसृणा राम
मित्यत्रयोगपद्यासंभवेनपरत्वात्तिस्रादेशेपुनःस्थानिवत्त्वेनत्रयादेशोनतत्पस्यतसकृद्गतोविप्रतिषेधेयद्वाधितंतद्वाधितमेवेतियद्वा तुल्यवलयोरेकः प्र ३१

ष्योभवतिसन्नयोः पर्यायेणाकार्यंकरोतीति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु वकार्यंमनुतलदोभयोर्नकरोति यौगपद्यासंभवात् तथाशास्त्रयोर्लक्ष्यप्रेष्ययोः क्वचिल्लक्ष्ये।
यौगपद्यासंभवात्प्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परं भवतीति विध्यर्थं तत्रकृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा तदपि भवत्येव तत्पठ्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति पथा।
भिंधीत्यत्र परत्वान्नातङि पुनर्घिर्भवतीति अन्नतातङ्घिभावयोर्युगपदेकस्यानिसंबंधस्यत्रगरूपनिमित्तानं तयेस्य वानसंभवइतिभाष्येस्पष्टं कार्येपरत्वं च परशास्त्रविहि
तत्वं कार्यकालपक्षेप्पष्ठाध्यायीपाठक्रेतत्परत्वमेवनियामकं अतएवङमोह्रस्वादित्यादौत्रिपादीस्थे कार्यकालपक्षेएवपरिभाषयोः प्रवृत्त्या एकदेशस्थत्वेपि परत्वा
त्तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैवव्यवस्थेतिसंगच्छते त्रिपादीस्थेनशास्त्रेणाविरुद्धपरिभाषाद्वयमध्ये पूर्वकालत्वमाकृष्यतेनपूर्वेतितत्त्वं संज्ञानांतुकार्यकालपक्षेप्रदेशदेश।
एववाकार्थेनतद्बोधोत्तरमेवविरोधप्रतिसंधानं कार्यज्ञानं चेतितत्रत्यपरत्वमेवैतत्सूत्रप्रवृत्तौ बीजं अतएवकार्यकालपक्षे अपादिभ्यः परैवप्रगृह्यसंज्ञेति अद
सोमादिति सूत्रेभाष्येउक्तं परिभाषाणांतुतत्पक्षेतद्देशस्थत्वेपि स्वस्वदेशार्थबोधोस्त्येवेतिता संपाठक्रमेवतदेतत्सूत्रप्रवृत्तौ नियामकमिति बोध्यं यद्यपीयंप
रिभाषा तथापि कार्यग्रहणेन कार्यमात्रग्रहणात्तस्मिन्निति तस्मादिति परिभाषयोरपि व्यवस्थापिका कार्यकालपक्षेपि नैषऋपरिभाषादिवद्धिव्येकवाक्यतां गत्वा
नस्वकार्यनिष्पादिका किंतु वाक्यभेदेनैवकार्यव्यवस्थापयति यथा इत्येभ्यश्चेत्यदीर्घत्वयोः प्राप्तयोः परमेत्वं प्रवर्तयति एवमसिद्धं बहिरंगमित्यादयोपीति विर
वसानयोर्विप्रकृत्यकेपर्यस्यष्ठ एवं च विप्रतिषेधइत्यस्य यथोद्देशेवेति स्थितं त्रिपाद्यां कार्यकालपक्षेप्यप्रवृत्तेः पूर्वत्रासिद्धपरवस्थानाभावादित्यन्यत्रविस्तरः इति
लोपइति उत्वंनित्यमिति तुनभोभगोइति सूत्रोक्तरीत्या लोपस्याल्विधित्वात् स्थानिवत्वेनतद्धर्मातिदेशेपि उच्चारणप्रसंगरूपस्यानषस्यर्थो भावेन लोपेनतद्प्राप्ते
श्च एतत्तदोः अनुकार्यस्वरूपभंगभियाकोशङ्केकशेषाभावः एतत्तदोरनंतरइत्यर्थः तेनपरमसद्ददातीत्यादौनदोषः गौणेतुनदोषः तत्रांत्यपदाद्यत्वाभावेनहल
ङ्यादिलोपस्यदुर्वारत्वात् सुइतिप्रथमैकवचनमेवव्याख्यानात् अनञ्समासेकिमिति तस्यपूर्वपदार्थप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्सादेशत्वाभावेहल्ङ्यादिलोप
लोपेतुवारइतिप्रश्नः उत्तरपदार्थप्रधानः सइत्युत्तरं सोचि समिति प्रथमांतस्यलुप्तषष्ठीकमनुकरणं समासमविद्धीति द्वादशाक्षरपादाज्जगतीछंदः तस्यसक्विति
लोपेत्रैपादार्थेनैनलोपइतिभावः अवधारणंत्विति दृष्टेर्व्याख्यातमवधारणंत्वित्यर्थः वहुलेत्यादौति गमकांतराभावादितिभावः एवंचतद्वृत्त्यैवक्वचिदप्रवृत्तौ।

सिद्धायामेव श्रीगुणपरतयाव्याख्यानं व्यर्थमितिभावः सर्वमेतदवधारणं त्विति तु नासूचितमित्यलं ॥ ॐ इति स्वादिसंधिः ॐ ॥ स्वादिविधौ प्रातिपदिकादिसंज्ञाधिका
ॐ णोसंज्ञामाह अर्थवदिति अधातुरित्यादिः पर्युदासो लाघवात् प्रत्ययांतमिति आवर्जितं प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतग्रहणं संज्ञाविधावि
ति निषेधस्तु प्रत्ययं स्वरूपत्र संज्ञा तद्विषये इति भावः अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्संज्ञाफलभूतविभक्तितरसमभिव्याहारानपेक्षया लोके यद्विषयकबोधजनकत्वं अ
न्यथा ऽधातुरिति पर्युदासेन व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे कृदादीनामनर्थकानामप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात् न च नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वज्ञा
पनायैतत् तदनित्यत्वज्ञापने भाष्यसंमतत्वे अन्यफलाभावात् अहन् कांडे इत्यादावेतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेपि तद्धितानपेक्षत्वमस्त्येवेति पर्युदासः सार्थकः
चतन्के वर्धे अन्ययस्य तदुक्तं संख्याया अतिशदंतायाः कन् इति सूत्रे भाष्ये नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केनेतर्हि सप्रकृतिकेनेति केनेति हरिरप्याह धात्वादीनां
विशुद्धानां लौकिको र्थो न विद्यते कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः प्राग्विभक्तेस्तदंतस्य तथैवार्थो न विद्यत इति अतएव पदसंज्ञासूत्रे तंतग्रहणास्य संज्ञाविधौ।
न दंतविध्यभावज्ञापकत्वे कृत्तद्धितेति सूत्रे तद्ग्रहणाकर्तव्यं नकर्तव्यमर्थवदितिवर्तते कृत्तद्धितांतं चैवार्थवत् न केवलाः कृतस्तद्धिता इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तं।
शास्त्रीयार्थग्रहणे ऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् लौकिकार्थप्रत्यासन्नो ऽभिव्यक्ततरो यो र्थः प्रत्ययांतेषु लक्ष्यते स आश्रीयते इति लौकिकार्थकं
यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकल्पितः स्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्ययांतेषु सुबंतेषु योऽभिव्यक्ततरो लक्ष्यते ऽभिः सहेत्यन्वयः यत्तु प्रत्ययांतेष्वित्यस्य कृदाद्यंतेष्वित्य
र्थ इति तन्न तावन्मात्रेण कस्याप्यर्थस्याभिव्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्ततरत्वस्य सुतरामभावात् अर्थवत्सूत्रेप्येवमेवेति अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचितं अन्य
थानत्सामर्थ्यादित्येव वदेत् पूर्वसूत्रे यादृशार्थवत्त्वग्रहो त्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशार्थस्यैव ग्रहः शास्त्रीयार्थग्रहणे तु तदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति तद्भावः किंच
पूर्वसूत्रे सामान्यतो र्थवत् अर्थवद्ग्रहणेन किंचित्फलमस्त्येवेति व्याप्तिरानातिरिक्तं अतएव तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेन ह्रस्वो नपुंसके पत्स्येति न्यासे न कांडे इत्या
दौ ह्रस्ववारणात्फलाभावेन भाष्योक्तेन प्रत्याख्याने पंचनावप्रिय इत्यादौ पंचनावेत्यस्यानेन न प्रातिपदिकत्वं नाप्युत्तरसूत्रेणेति प्रातिपदिकत्वे तु ङीबापत्तिः एवं चा
प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो विफलः दशदाडिमा षडपूपा इत्यादिनिरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिरर्थवद्ग्रहणफलं तत्रापि सुपो धात्विति लु

गायत्तिरितिभाष्यस्थमित्रितिदिक् पूर्वसूत्रेणेति प्रत्ययग्रहणेयस्मादितिप्रत्ययांतत्वाभावेदितिभावः नियमस्यतुल्यजातीयविषयत्वात्समाजात्यंदर्शयितुमाह पूर्वोभागइति
एतेनयमच्छत्वर्थयोरननुगतत्वेनशब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेनव्यवच्छेद्यानुगमेपिसत्यभावेनयत्रसंघातइत्यादिव्यर्थमेवेत्यपास्त पादशब्देनात्रसूत्रेणापिप्रयो
माहेमर्थवद्ग्रहणेतेअतएवार्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमित्युक्तमत्रभाष्येभाष्येतुसुबंतानामित्यनेनभेदसंसर्गेहारकार्थवंतउपलक्ष्यंतइतिकेयटेनस्पष्टमेवो
क्तंतेनगवित्ययमाहेत्यादौगोइत्यादीनांसुबंतत्वाभावेपिनसमुदायस्यप्रातिपदिकत्वं अनुकरणस्यानितिपरस्यापिप्रयोगसत्वेनतेषामपिस्वातंत्र्येणप्रयोगार्हत्वात् ब
हुपटवइत्यादौप्रातिपदिकत्वसिद्धयेस्वातंत्र्येणेति तत्रपूर्वइत्यासिप्रपरेषामपिस्वातंत्र्येणप्रयोगार्हार्थवतामेवग्रहणात्तत्रकाम्पेत्यादौनदोषः अतएवागमसंज्ञाम
पिभाष्येप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रहणमितिपरिभाषायाफलनिरूपणावसरेदेवदत्तोगार्ग्यइतिसमुदायस्यप्रत्ययांतत्वेनप्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञायाःअभा
वःफलत्वेनोक्तः यथाश्रुतमूलोक्तनियमेतुनियमेनैवतदप्राप्त्यातदसंगतिःस्पष्टैव एतेनदृषद्वदुरित्यादौपूर्वभागस्यमत्वात्पूर्वोभागःपदमित्य पास्तं वा
क्यस्येनेति प्रातिपदिकत्वेहिसुपः श्रवणानापत्तिः पिंडीमित्यादौवाक्यैकदेशप्रयोगेलुकुसमासेचागाधिकारवि हितसुप्प्रत्ययनिमित्तकार्याणांसुबादेशानां
चवारितार्थ्यविकल्पेनसमासविधानंचस्वरादिद्यर्थमितिभावः शशशृंगादिपदानांचवीडशशृंगादौशक्तिरिति पूर्वैरोच्यप्रातिपदिकत्वसिद्धिः स्वप्राद्यनुरोधेनचवीड
पदार्थस्यात्पूपकत्वं असौहिरिणीरथंतरादिपदेषुअवयवानामत्यंतनिरर्थकानामप्यन्यत्रदृष्टार्थारोपेणप्रातिपदिकत्वसुबुत्पत्यादिनायथाकथंचित्साधुत्वान्वाख्यानंबो
ध्यं अधिकारोयमिति संज्ञाधिकारइत्यर्थः संज्ञात्वावगमस्तुव्याख्यानात् विकारागमानांतुनसंज्ञाप्रत्ययइतिमहासंज्ञयास्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैवतत्संज्ञक
त्वात्स्वप्रकृत्यर्थकत्वेचधातुप्रत्ययोक्तोशादौतमुचार्येबोधितत्वं अतएवनभवधात्वादेशानांनसंज्ञातेषांस्थान्यर्थनैवार्थवत्वेनतुस्वार्थेति अतएवकोशादौतदर्था
कथनं एतदर्थमेवभाष्येस्वीयमर्थप्रत्याययंतीतिविग्रहेस्वीयपदोपादानं भाष्यप्रामाण्याच्चतदर्थांतर्भावेनाप्रत्ययशब्दस्यवृत्तिः यत्तुविकारागमादेशानांदेशांशेनिरं
कांक्षत्वात्स्वेनस्यानुपस्थितौतत्संनियोगशिष्टप्रत्ययसंज्ञायाअप्रवृत्तिरिति तन्न अमकचवहुच्प्रवृत्यापत्तेः किंचलविषयित्वत्रविशेषविहितत्वात्परस्याच्चपू
र्वसीयुटितेनात्वादेशप्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनेटोविधीयमानमाद्युदात्तंसीयुटएवस्यादतआगमानुदात्तत्वंवक्तव्यमित्याद्युदात्तश्चेतिसूत्रस्थेभाष्येकैयटयोसंगतिरि

ल॰ श॰ स्थानिकत्वेनाशेनिराकांक्षत्वेन परश्चेत्यस्याप्रवृत्तौ प्रत्यय इत्यस्याप्यप्रवृत्तौ तत्संनियोगकथनासंगतेरितिदिक् परश्च गुप्तिजकिद्भ्य इत्यादावपादानत्वासंभवाद्दिग्योग
शे॰ सु॰ लक्षणां पंचमीं तत्र परः पूर्वो वेति अनियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमार्थमिदं गापोष्टगित्यादावपि षष्ठ्यर्थ आनंतर्यं पूर्वं परस्माद्धर्षणमित्र अनियमो स्त्येव आ
३२ नंतर्यादिति परिभाषोक्तरंगविकल्पाप्रवृत्ते इत्यव्यवहिता एव प्रत्ययाः नचैवं षष्ठ्यंशविकल्पं संपूर्णसूत्रमुपतिष्ठतां किं परश्चेत्यनेनेति वाच्यं प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां के
वलप्रकृतेः पचपदित्यादिप्रयोगे माभूदिति प्रत्ययः पर एव भवत्येवेति नियमार्थत्वात्तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्यय इति अन्नुकरणे तु अभेदवि
वक्षया अर्थवत्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वाभावात् गवित्ययमाहेत्यादौ नानुपपत्तिः प्रकृतित्वं प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं अयं न्यायः शा
स्त्रबोधितान्तरप्रयोगविषय अत एव लिडियादित्यादौ न दोषोऽत्र प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानान्नापि केवल इति न्यायमूलकं एतन्मूलकमेव
न्यतेः पदं न प्रयुंजीतेति अपरिनिष्ठितमिति तदर्थः परिनिष्ठितत्वं चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वं निहतेति ङ्नादावव्याप्तिवारणाय प्रवृत्तेति
वैकल्पिके आगमोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतेऽसिद्धत्वादावव्याप्तिवारणाय नित्येति दिक् ङ्याप्प्रातिपदिकात् समाहारद्वंद्वः ननु परश्चेत्यनेन प्रकृतेरपेक्षा प्राति
पदिकाधिकारो व्यर्थः तिङं नानुनद्धितीयादिः संख्यायाश्च ङ्योक्तत्वाच्च धातुभ्यस्तु नेति ज्ञमपवादत्वात् तस्येत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्तमप्विधौ तिङश्च
तिज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्धितव्याक्त्यर्थ इति चेन्न तदभावे स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूता पत्याद्योग इति कुत्सितसूत्रस्य भाष्योक्त
न्यायेन तस्याप्यन्यमित्यादेस्तत्संबंधपत्रमित्याद्यर्थे प्रथमोच्चारितेन बोध्यस्तत्प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्वेन स्वसार्थकतद्धितानां सुबंतादुत्पत्त्यानुदात्तादेरिति सस्य प्राप्त्या
दुपस्थितसुबंतविशेषणपत्नी सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानापत्तेः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वात् तदधिकारसामर्थ्यात्तु प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणामिति न दो
षः स्वं गशिटेत्याद्युदात्तप्राप्तेः सर्वेशब्दस्यांक्षादिपाठे नांतोदात्तत्वात् स्पष्टं चेदं मन्त्रभाष्ये नचांतरंगानपीति न्यायेन लुक् निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तप्राप्त्या त
स्य सुबंतविशेषणत्वेपि न दोष इति वाच्यं नेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानादंतरंगनिमित्तविनाशकलुक एव प्राबल्यबोधने नादोषाच्च सर्वस्य सुपीत्यत्रस्यैव राम
रीणां सप्तमीनांतदंतसप्तमीत्वात्प्रत्ययेपरतः पूर्वकार्यत्वा भावेन न लुमते तस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुबंततया तस्यांतरंगनिमित्तविनाशकत्वाभावात् अत एव ३२

वस्त्वेकोमाद्विबहुव्रीहेरानुदात्तत्वसिद्धिः नचानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थेनमङ्गोष इति वाच्यं गर्गादिभ्य इत्यादौसुबन्तं प्रति गर्गादीनां विशेषणत्वासंभवादमन्त्यो।
लक्षणत्स्वीकारेपिप्रकृते लक्षणायांमानाभावात् वस्तुतस्तत्रापि न लक्षणा गर्गादिरूपात्प्रातिपदिकान्तसंबंध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्ययइत्यर्थेप्रातिपदिकात्परत्वेन तद्
वधोनेन भविष्यतीतितदतिरिक्तव्यवधाने तु न मानाभावात् एतच्च मन्तुप्सूत्रे कैयटे स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः लिंगविशिष्टस्येति इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणेन तद्
विषग्रहणे च अनयापरिभाषयाड्याप्ग्रहणवैयर्थ्यस्य भाष्ये शंकितत्वात् विशेषविषयेबहुतरोदाहरणदानाच्च स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वेन तद्धाय
धर्माः विशिष्टेनानेनापि दिश्यन्ते अत एव बहुव्रीहिरूधस इति सूत्रे भाष्येनद्युतश्चेत्यस्य नद्यन्तस्य बहुव्रीहिरित्यर्थेन कुडोध्नी यत्र कवापादितः अन्यथा तु ङ्यन्त
स्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसंगतिः नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्यर्थेन च परिहृत इत्यन्यत्र समासान्तेषु तत्परिभाषाभावस्तु ङ्याप्सूत्रभाष्योक्तो वसव विषयः एव सु
दायविषयेन तत्प्रवृत्तावपि दोषाभावेन तदंशे तत्प्रवृत्तौ न मानमित्याशयः ङ्याबन्तादिति ङ्याप्ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणं तेनब्रह्मबंधूतरायुवतितरेत्यादि
सिद्धिः जातेश्चेति निषेधान्न पुंवत्त्वं वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्धित इति एतच्च समासान्ततप्रत्ययाद्यतिरिक्तपरं व्याख्यानात् ए
तेन यूनीति र्बहुगोमतीकेतिस्यादि व्यपास्तं एवं च स्त्रीप्रत्ययेषु अस्वार्थिकानारभ्यतद्धितेषु च ङ्याप्ग्रहणासंबंधो व्याख्यानात् अत एव लोहिनिकेत्यत्र सिद्
धिलोहितादिलिंगबाधनं वेति चरितार्थं अस्वार्थिकानांसुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटे च तत्र हि पदस्य प्रयोजनं द्विपदिकेत्या
दौ द्वित्वं स्वार्थयुक्तपदार्थस्य वीप्सितत्वात् वीप्सायामेकत्वं समासस्यायान्ना नन्तर्भावात्समासाद्विभक्त्यभावेन पदत्वाभावात्प्राक्तद्धितोत्पत्तेः द्विर्वचनाभा
वइत्युक्तं पुंयोगादिति सूत्रे भाष्येपि स्फुटमेतत् तत्र हि गतिकारकोपपदानामित्यस्याः परिभाषायाः सांकुटिनमिति प्रयोजनमुक्तं तत्र हि अभिविधौ भावइनुणि
कूटिन्शब्दरादृशाविमतेप्राप्नयोः स्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वादणि कुटिनित्यस्यैव वृद्धिः स्यादित्युक्तं तस्यापि सुबन्तादुत्पत्तौ तु पूर्वं सुपि इनुणन्तत्वरूपाधिकस्य
सत्त्वेन बहिरंगतयाणः पूर्वं समासविशिष्टादणिरूपसिद्धो भाष्यासंगतिः प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेतु उक्तरीत्यैवांतरंगत्वात्पूर्वं समासेन तेन विशिष्टादणि सांकू
सिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः स्वौजसूत्रे समाहारद्वन्द्वः टङ्पाश्चेत इति न च फलाभावः लोपस्यैव फलत्वात् न तेन तत्र व्याख्यानाचरितार्थानां लोपफलकत्वस्वीकारे॥

द्वे·श· धाकाभावात्कौम्मजादौ तु लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्यान्न तन्मात्रफलिकेत्संज्ञेति बोध्यं नविभक्तौ वितिनिषेधोपयोगिनो विभक्तिसंज्ञाप्रकृत्य विभक्तिश्च चकार
शे·सु· एकसंज्ञाधिकारेपि पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थोऽन्यथा पर्यायः स्यात् सुप इति सूत्रं तिङ स्त्रीणि त्रीणीति सूत्रात्तिङ इति चानुवर्तते प्रथमयोरित्यादौ व्याख्या
३४ नात्सा चावैयाकरणानां प्रथमाद्वितीयापदवाच्ययोर्ग्रहणं बोध्यं अन्यथा औजसाः पूर्वं त्येवं वदेत् विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङिति न वक्तुं शक्यं यत्र तत्रेत्यादौ त्यदाद्यत्वा
नापत्तेः तेषां सुप्संज्ञात्वशङ्काया एतनहि इत्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः सप्तम्यन्ता इति स्त्रीलिंगादिति शेषः प्राचां वैयाकरणान्तराणां इहापि अस्मिन्व्याकरणेपि सुपः सुवि
भिप्रेत्याहोस्वित्सुप्स्वत्र द्व्येकयोः नियमार्थमिदमिह सूत्रे द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ न संख्येयपरौ बहुवचनापत्तेस्तदाह द्वित्वैकत्वयोरिति लौकिकप्रयोगेत्वादृशतः संख्याः सं
ख्येय इति कोशभाष्याद्युक्तेः संख्येयपरत्वस्यैव प्रायः साधुत्वं क्वचित्संख्यापरत्वेपि संख्येयगतसंख्यारोपेण साधुत्वं अत एव कस्याद्वित्वं इत्याद्यर्थे कया द्वयोः केषां बहु
ष्विति भाष्यप्रयुक्तमिति बोध्यं एकशब्दो —— द्विशब्दसाहचर्यात्संख्यावाच्येव एकग्रहणात्पक्षे कवचनमुत्सर्ग कर्तव्यस्तेनाव्ययेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौ
चाव्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति तद्वितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं बहुषु बहुशब्दो त्रित्वादिपरः द्वौ तसंख्यानां व्यापको यो धर्मविशेषो बहुत्वं तत्परः बहुवचनं नात्र
योगं तं बहुत्वं धर्मे आरोप्यकृतं तेन वैपुल्य —— वाचिनो ग्रहणं दारा इत्यादौ त्ववयवादिगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः स च कोशादिव्यवहारानुसारेणैवेति नाति
प्रसंगः भर्तृदारयोरपि तेजसोरित्यादौ वृत्तौ तु द्विवचनमेवारोपमानाभावात् अत एव द्व्येकयोरिति संगच्छते एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितं
अन्वर्थ —— संज्ञयैव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं स्पष्टार्थं एम इति एत्वे एकदेशविकृतन्यायेन सुबन्ततया पदत्वाद्विसर्गः सरूपाणां द्वन्द्वायूनेति सूत्रादेवकारोपकृष्यत इ
त्याह सरूपाण्येवेति तेन जननीपरिकृत्स्वाचिनोर्मातृशब्दयोर्भ्यामिनैकशेषः न चैकविभक्तावितिव्यर्थं यानि सरूपाण्येव तेषु तेनैवोक्तदोषवारणादिति वाच्यं
हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः पुंवद्भावेन तद्धितादौ वैरूप्यात् हरिणीति लौकिकप्रयोगे इति शे
षः एकशेषस्य यमनैमित्तकत्वेनान्तरंगत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति एतद्विषये द्वन्द्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यं ननु तत्रैव सिद्धे किं व्यर्थं —— यथा अक्षाः भज्यन्तां भुज्य एम:
न्तां दीव्यन्तामित्यत्राक्षा इति कारकस्य सकृदुपादानेपि सर्वत्रान्वयः तत्र कारणं तु शब्दानां —— तुल्यरूपता एवमक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्तामित्यत्रापि। तत्र ॥ ३४

द्विधा शक्तिं तत्र मर्थे तं त्रं च शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वं आद्यं यथा अक्षा इत्यादौ तत्सहत्वे त्वं यथा पटा इत्यादौ तत्राक्षा भज्यंतां भुज्यंतामित्यादावन्वयिपदार्थभेदा
र्थभेदाद्वोद्धुरन्यस्यैव बोध उच्चारणं तु तंत्रेण अन्वयिपदार्थस्यैकत्वे तु एकोपस्थित्यैवान्वयो यथा अक्षा अश्वपटाऽन्यश्वेत्यादाविति चेत्सत्यं सरूपाणामेकशेषए
वेति विधिर्माथेत्वात्फलं तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्तादृशप्रयोगप्राप्तद्वंद्वस्य निवृत्तिः स चायं नियमो विभक्तौ यानि सरूपाण्येवं तद्विषयः सहविवक्षा
विषयश्च अत एव विभक्त्यंतानामेकशेष इति पक्षे द्वंद्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशंक्यानवकाश एकशेषो द्वंद्वं बाधिष्यते इति भाष्ये उक्तं किं चासहविवक्षायामपि
तत्प्रवृत्तौ सहविवक्षायां द्वंद्वस्येवान्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ सारवसारवौ मिंज इत्यादि प्रयोगविरोधापत्तिः असहविवक्षाविषयेण विभक्त्यंतं तंत्रेण ब्राह्म
णाभ्यां कृतेदद्विपयोजरयतीत्यादिनीलोत्पलस्पर्द्धिनौ नेत्रे तनु वो हरेरिति वाद्विद्वन्मानसहंसेति वच्चेष्टमेवेति बोध्यं न चासहविवक्षायां तत्र सत्त्वे इदितइतिगु
णे निर्देशो व्यर्थः अन्यपदार्थावगतये तत्सत्त्वात् द्व्यचस्य धातोरिति करणे तु गौरवं एतच्च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं अर्थावबोधप्रतिपदय्योनर्थान्त्रतिचयत्तदपि प्र
त्यर्थमेवेत्याशयेन अनेकघटादिपदानां साहित्ये प्रवृत्तिरेव नानभिधानात् एकस्यैव त्वनेकार्थस्य तत्र वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यादिति तदाशयः द्विवचने चो
त्यादावेकशेषशब्दस्तु भाष्ये तंत्रपरः स चोच्चारयितुर्वादृत्वात् त्तिरेवेति बोध्यं एकविभक्तावित्यत्रैकपदं तु स्पष्टार्थं एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि ने
त्यर्थे बोधयितुं ध्वनितं चेदं विभक्तिसारूप्ये उपलक्षणमिति भाष्ये एकपदानुच्चारणेन समाहारद्वंद्वविषये तु नैकशेषः एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशे
षविषयप्रदानां समाहारे वृत्त्यभावबोधनात् न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ तु जातिपक्षेणैव निर्वाहः अत एव तत्र व्यक्तिपक्षे यं कंचिद्ब्राह्मणं महत्वात्कातोस्यादि
तिदूषणं भाष्ये उक्तं एकशेषशब्दार्थश्चेतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं तदाह एक एवेति एकेति लुप्तविभक्त्यंतं पृथक्पदं अत एव तत्र सरूपाणामित्यस्यान्वय
न्नावस्थानस्य सिद्धत्वं यानिवृत्तिरेव विधेया तत्र शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन श्रूयमाणपदवृत्त्या बोधः धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिः एकनिष्ठाने
कव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि एकधातुत एव निवृत्तभेदानां प्रतीत्यानेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः सरूपाणां किं घटपटौ शेष इत्येतन्मात्रोक्तौ हि बहूनामपि शेषः
प्रसज्येत एक इत्येतावदुक्तौ त्वेकत्वादेश इत्यर्थः स्यात् यथा वाश्व श्वा श्व श्वेत्यादौ कदाचित्त्वुदात्तवत्व —— दाचश्चानुदात्तवत्त्वरूपे साम्यमादाये भयस्व

त॰ बो॰
शे॰ सु॰
३५

पितकादेशं प्रसज्येत नचाप्तस्यादेवनस्येतिफिट्सूत्रेणा शकटाक्षे आद्युदात्तस्यदेवनाक्षेफिषइत्यंतोदात्तस्यैकशेषेकदाचिदंतोदात्तस्यापिश्रवः स्यादितिवाच्यं स्वर
भिन्नानांप्रसक्तरस्वरविधिरितिवचनेनैवनिर्वाहात् एकादिदशांतसंख्यावाचिनामेकशेषद्वंद्वावनभिधानान्नभवतः विंशत्यादौ लिंगएवैकशेषइत्यलं चुटू
आदिर्ञिटुडवइत्यत आदिरितिषः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येतिचानुवर्तेते तदाह प्रत्ययाद्याविति तेनवाचाटेनेत्वं प्रत्ययेतिकिं चामरादावित्वंमाभूदि।
ति चुंचुंपुचुणायोर्योदित्वात्परनिमित्तयलोपस्यवहिरंगासिद्धत्वात्प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्वं नविभक्तौ हलंत्यमित्यस्यनिषेधोयं अनित्यमिदंयमोमर्का
रपरित्राणाद्यर्थत्वादित्करणात्तेनकिमोतद्केतिसिद्धंप्राग्दिशीयत्वादयंविभक्तिः अतएवक्वाना मोमस्यनेत्वमितिनव्याः भाष्येतुप्राग्दिशीयेष्वसाप्रष्टतावुदित्वंज्ञापकमि
त्युक्त्वादनीवेति सूत्रेलोपेव्योरितिलोपिनयकारप्रश्लिष्टेत्संज्ञावारिता अन्यत्रानित्यत्वस्यफलाभावाच्चैवमे— वोक्तंलोपस्यासिद्धत्वाच्चानांनत्वमितिवाध्यंविभक्तौपि
मचोयत् अतेगुणे उस्यपदांतादित्यंतोपदांतादितिएङिपररूपमित्यतः पररूपमितिचानुवर्तते पुरस्तादिति अतएवनादित्वौतोजग्रहणंचरितार्थंतद्धिरमाः रमा
नित्यादौदीर्घनिषेधाभावायपररूपेणपूर्वसवर्णदीर्घवाधिहितैयर्थ्येस्यष्टमेवनोत्तराणिति— अनंतरापेक्षयोत्तरएनव्यवहितानित्यर्थः एकवचनंसंबुद्धिरित्युचितंसंबोधनेचे
त्यतःसंबोधनइत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचनेनदोषः संबुद्धावंगस्यगुणाइतिव्यवहारएनंतदंतस्यसंज्ञा तस्मात्पारायणादावदृष्टीर्थमेवंन्यासइतिवाध्यं संबुद्ध्याक्षिप्तस्ये।
ति संबुद्धेश्चयत्वेनयस्मात्सविहितस्तदादीत्यंशोपस्थितिः सचात्रयोग्यतयापंचम्यंतइतिभावः प्रत्ययेगृह्यमाणेयस्मात्सविहितस्तदादिस्तत्याद्युपतिष्ठतइतिप्रत्ययग्रहणेयस्मात्
विहितइत्यादिपरिभाषार्थइत्यंगस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं अनुमानरूपाक्षेपसमुनात्रफलाभावात् पथापीनत्व नपपत्यानुमीपमानरात्रिभोजनस्यपीनत्वोपपत्तिःफ
लनतथाएनतत्सूत्रेनदनुमानेनसंबुध्युपपत्तिर्भवति किंचप्रत्ययस्योत्पत्तावंगापेक्षत्वेपिज्ञानेतंग्रहसापेक्षत्वाभावेनशाब्देनदाक्षेपमानाभावः अतएवांगस्येतिसूत्रेता
त्स्यादिभूत्स्यइत्यधिकारःकार्यइतिपक्षेप्राकरणेदित्यादौउपसर्गात्पूर्वमडादिः स्यादित्याशंक्यप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेरितिपरिभाषापस्थित्यासमा।
हितंभाष्येनत्वंगाक्षेपेणेतिदिक् अंगस्य उक्तार्थस्यहल्ङ्याविति सूत्राद्धलित्यनुवर्ततेहेकतरदिति प्रकृतमकारस्यटिलोपेनापहारादितिभावः नन्वंगात्परस्याः राम
संबुद्धेरवयवस्यहलोलोपइत्युचितंसंबुद्ध्याक्षिप्तस्यसंबुध्येवान्वयस्याचितत्वादतआह कुलेनीति अत्रपरत्वात्पूर्वरूपेउभयतआश्रयणेनादिवद्भावाभावात्त ३५

कारेऽपि ह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यव्यवहारासंभवान्नाद्दूष्यानतिदेशाच्च ह्रस्वान्तांगात्परसंबुद्धेरभावान्मलोपो न स्यादेवं च लक्ष्यानुरोधादन्यास्मिन्न स्थाप्यन्यत्रान्वय इति भावः एतद
र्थमेव हल्लुप्यते संबुद्धेश्चेदिति व्याख्यातमस्य सम्बुद्धित्वाभावादर्द्धे विकारेणैकदेशविकृतन्यायेनापि न संबुद्धित्वं एकवचनसंज्ञा संबुद्धिसंज्ञयोः रूपपरिमाणनिष्ठतया तयो
स्तन्मयोर्मेलालाभाच्च मकारस्यादेशाभावाच्च नात्र स्थानिवद्भावः अत एव राममित्यादौ सुपि चेति दीर्घो नेन च संबुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन स्थानिभूतास्धर्मत्वे नामः संबु
द्धित्वाभावे कथमस्य संबुद्धव्ययवत्त्वमिति वाच्यं सुसंज्ञाया उकारविशिष्टसत्वेन तद्रूपस्याप्युपजायमानैकवचनसंज्ञाया विशिष्टसत्वेन संबुद्धिसंज्ञायामित्संज्ञोकारविशिष्टस्ये
वोद्देश्यत्वेन तस्य चलविधित्वात् एतेनादड्डादेशेनैव नपुंसकत्वाभिव्यक्तौ कुलेति व्यर्थमित्यपास्तं एङ्ग्रहणं किमिति हे रविश्नो इत्यादावंगाधिकारस्थात्परनिमित्तापेक्षा
च्च गुणात्पूर्वं ह्रस्वान्तत्वादेव सिद्धिः सेप्रभृतीनां संबोधने प्रयोगसत्वे एङ्ग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नः हरे इति सामर्थ्यादेवात्र संनिपातपरिभाषानगुणा
त्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ग्रहणसामर्थ्याच्च अत एव हे लस्मि इत्यादौ लोपसिद्धिः परत्वादिति अभ्युच्चयः नित्यत्वाच्चेति चेनानवकाशत्वसंग्रहः नपुंसकेत्रपोइत्यादावस्यापि
लुका बाध इत्यन्यत् अमिपूर्वः पूर्वसवर्णो इत्यत्र तत्त्वेऽप्यसिद्धे पूर्वग्रहणान्तरममित्यादौ द्विमात्रत्ववारणाय लशक्व समाहारद्वंद्वः अतद्धिते किं कर्णललाटात्कन्नलंकारे
कर्णिका कित्त्वफलं त्वादिवृद्धिः स्यात् आदिग्रहणं ह्वाङ्घाकंनो न तस्य कित्त्वे गुणो न स्यात् तस्माच्छ पुंसीति पंचम्यर्थे सप्तमी पुंसो विहितस्येत्यर्थः तत्र विद्यमानादि
हितस्येत्यर्थो वा तस्मादिति किं एतान्गाः पश्य पुंसि किम् तीः अङ्कुबाधितुमिति तेन पर्याणद्धमित्यत्रोपसर्गादसमासेऽपीति णत्वसिद्धिरिति भावः अयोगवाहानामिति न
विद्यन्ते योगोऽक्षरसमाम्नाये येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चेत्यर्थः ते च ते वाहयंति प्रयोगं निर्वाहयंतीति ते वाहाः ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानी
ययमाः अत एवोरःकेणेत्यादौ विसर्गव्यवधानेऽपि णत्वसिद्धिः तदुक्तं भाष्येनार्थोनुम्ग्रहणेनानुस्वारभूतेनाड्व्यवायेत्येव सिद्धमिति आदर्शेनेत्यादौ तु नातिप्रसंगः अडिति
त्रिसंव्यवायात् तस्मादित्युपस्थितं निर्दिष्टग्रहणमेतत्समभिव्याहारेऽड्डादि व्यवहितातिरिक्तपरं तदुक्तं णत्वेऽन्यप्रतिषेधो वक्तव्यो नवान्येन व्यवहितत्वादिति
थन एतस्वार्मम्व्यवायसत्वात्प्राप्नोत्येव अटैकव्यवाय इत्यर्था दित्यादि भाष्यमेकदेशिनो हक्तिप्रत्युक्तिपरं चुटुतुलशर्व्यवायेनेति प्रतियोगिज्ञानसापेक्षनिषेधवो
क्यात् न्यासेन सिद्धेऽट्कुप्वाङ्नुमित्यपाणिनेरेकव्यवाय इत्यर्थवदन्ति तस्यास्तदुक्तित्वध्वननात् एतद्वार्तिकमतं भाष्ये तु रषाभ्यामिति सूत्रे ऋवर्णान्नस्येत्यस्य प्रत्या

प·शे·
ए कु
३६

व्यवायेऽपीतियोगविभज्याट्कुप्वा इ·नुम्भिरित्येतदेतौरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनान्यैरित्यर्थकं व्याख्या तं तदात्वादर्शनेत्यादौ प्राप्तिरेवनेतिवोध्यं णत्वे णकारइत्यर्थः पू
र्वांतस्य नभाभूपूइतिसूत्रान्नानुवर्त्तते अत्रसूत्रे अनंतरस्येत्यादिव्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्वोध्या अपदांतस्येत्यनुवर्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् यस्मात्प्र
त्ययः यस्मादिति तदादीनितच्छब्दाकांक्षापूरणाय तदादीति तत्रकृतिरूपमादिर्यस्येत्यर्थः प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यार्थमाह तस्मिन्प्रत्ययइति गुणःकृतात्मसंस्का
रइति भाष्ये नात्रापितस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिः प्रकृतिमात्रस्यतुव्यपदेशिवद्भावेनतदादित्वंबोध्यं स्त्रीइयतीति इदम्शब्दाद्वतुपिवस्सकिमिदंभ्यांवोघइति घादे
शेतस्येयोरिशइदंकिमोरितीशियस्येतिलोपेङीपि इयतीतिरूपं नचतत्रपरत्वात्स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिःरूपादोषोनयस्येति लोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनात्र तदप्राप्ते
रितिवाच्यं व्याश्रयेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः तत्रहिसमानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसंबंधिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वं अस्तिचयस्येतिलोपा
पेक्षयास्त्रियाइतिसूत्रेधिकस्यस्त्रीशब्दस्यापेक्षामत्यासत्याजादिप्रत्ययनिरूपितांगएवेयङःप्रवृत्त्यास्त्रीशब्दस्यतुनिरूपितांगत्वेपिनदोषः विधिग्रहणादेवभन
क्तीत्यादावतोदीर्घोयञीतिननतदादिग्रहणंकरोमीत्यादेविकरणस्यगुणार्थं प्रत्ययविशिष्टस्येति नचासतिअंगेनप्रत्ययपरत्वलाभानापत्तेर्व्रश्चेत्यस्यासिद्धिः किंच
राजपुरुषइत्यादेनलुमतेतिनिषेधात्पूर्वपदेपदत्वाभावेननलोपानापत्तिरितिभावः ततोप्यधिकस्यवेति देवदत्तओदनमपाक्षीदित्यादेदेवदत्तादिशब्दोत्तरसुपनिमि
त्तीकृत्यलङ्पर्यंतमगत्वात्तस्यलुङ्परत्वेनदेवात्पूर्वमडापत्तिः अंगसंज्ञायाःप्रत्ययनिमित्तत्वाभावेनलुङादिनिरूपितांगस्येत्यर्थस्यदुर्लभत्वादितिभावः टाङसि
ङसामिनात्स्याः अतोभिसऐस् इत्यतोनुवृत्तेनात इत्यनेनपंचम्यंतेनसामानाधिकरण्यानुरोधात्पंचम्याविपरिणामइत्याह अकारांतादिति अकारात्परेषामंगसंज्ञानिमित्त
टादीनामित्यर्थइतिपक्षांतरंभाष्ये किंचादंतादित्यर्थेपिब्राह्मणभिस्सेत्यादावतिप्रसंगः ब्राह्मणेत्यस्यापि युवोरनाकावितिसूत्रभाष्योक्तरीत्यांतर्वर्तिविभक्त्यांगत्वा
त् अर्थवत्परिभाषयाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयावाप्रत्ययस्यैवभिसोग्रहणेत्वेषामंगाधिकारेपाठोव्यर्थः भिसःप्रत्ययस्यैवग्रहणेहिप्रत्यासत्त्यातन्निरूपितांगस्यग्रह
णमितियुज्यतेवक्तुं नान्यथा इदमेवहि अतोभिसइत्यत्रांगाधिकारस्यप्रयोजनंभाष्येदत्तमित्यलं सुपिच अतोदीर्घोयञीति अनुवर्त्ततेयञीत्यनेनात्विधित्वा राम·
न्तदादिविधिरित्याह यञादाविति ङेर्यः चतुर्थ्येकवचनस्यैवग्रहणंव्याख्यानादित्याह ङेइत्येतस्येति संनिपाततेति उपजीव्यविरोधन्यायमूलेयासंनिपातःसश्लेषः ३६

तन्निमित्तकोयोविधिसतंसंनिपातंयोविहंतिसतद्विघातस्तस्यानिमित्तमित्यर्थः नच यञादित्वसापेक्षदीर्घस्यबहिरंगतयासिद्धत्वान्नात्रसंनिपातविघातइतिवाच्यं आपे
पितासिद्धत्वेपिवस्तुतस्तद्विघातस्यजायमानत्वेनतत्प्रवृत्तेः किंचांतरंगेकर्तव्येबहिरंगस्यासिद्धत्वेपितत्रकृतेऽसिद्धत्वेमानाभावः किंचातिदेशिकसंनिपातविघाता
भावेप्याश्रयेतदप्रवृत्तौगौरीत्यादौसंबुद्धिलोपेपिस्थानिवत्त्वेनह्रस्वनिमित्तविघाताभावात्तत्रैतस्याअतिव्याप्तिपरभाष्यासंगतिः संनिपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र।
स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपिकथमितिवद। कार्यस्यनिमित्तंययोःसंनिपातःस्तयोःसूत्रेउपादानमितितुनाग्रहः अतएवदासिरित्यत्राकारांतप्रकृतौसंनिपा
तनिमित्तांगसंज्ञानयापरिभाषयाल्लोपस्यनिमित्तेनस्यादित्याशंक्यानित्यत्वेनसमाहितंभाष्ये कृन्मेजंतइतिसूत्रेनह्यंगसंज्ञायामदंतस्यांगसंज्ञेत्युक्तमस्तिनचकष्टा।
येत्यस्याकृत्सार्वेतिदीर्घेणोपपत्तेरनित्यताज्ञापकंकथमितिवाच्यंतस्यापिसंनिपातपरिभाषयाऽप्राप्तेःविरोधाभावात्फलेविशेषाभावाच्चपरत्वेप्यकृदितिनोप
न्यस्तं तस्याकृदित्यादिपर्युदासेनासुप्येवप्रवृत्तिरित्यन्ये झलिकिमिति उतोवृद्धिरित्यतोहलित्येवानुवर्त्यसंनिपातपरिभाषयारामाणामित्यत्रनदोषइतिप्रश्नः।
झल्ग्रहणमेत्वेसंनिपातपरिभाषायाअप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेनसर्वेषामित्यादावेत्वसिद्धिरित्युत्तरं एतेनबहुवचनेकिंरामस्येतिव्याख्यातं रामाभ्यामित्यपिप्रत्यु
दाहरणंबोध्यं बहुवचनेझल्येतितुनसूत्रितंज्ञानयोरित्यादौनुमापत्तेःजश्त्वमिति बाधित्वेतिशेषः अवसानेच त्वेस्यपदांतजश्त्वापवादत्वात् द्वित्वेरूपेति
पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेइतिन्यायाच्चर्त्वेजरौद्वित्वेबोध्यं नादेशइति अन्यथास्वरितेतिचर्त्वेनसिद्धाविदंव्यर्थंस्यादितिभावः ह्रस्वन ह्रस्वनद्यापइतिपंचमी आमिस
वेनाम्रइत्यतआमीतिवर्तते तच्चषष्ठ्याविपरिणम्यतेनामीतिलिंगादित्यतआह ह्रस्वांतादित्यादि आमत्रषष्ठीबहुवचनमेवनतुङेरामादीतिस्पष्टंभाष्ये यत्तु
नुडितिविभज्यसामान्येनतुड्विधेयः नद्यापइतिदीर्घोताच्चेन्नद्यापएवेतिनियमार्थमिति दीर्घेषुनदोषः हलंताच्चेत्सट्चतुर्भ्यएवेतिनियमइति हलंतेषुनदोषः एवं
चर्ह्रस्वग्रहणंनकार्यमिति तन्न नद्यापइत्यस्यस्त्रीलिंगानांचेन्नद्यापएवेतिनियमपरतयापिव्याख्यातुंशक्यत्वेननदीत्वापूत्वयोर्ह्रस्वेपिदृष्टत्वेनतद्व्युत्क्रमनिय
मेदृष्टांतस्यानाभावेनचमतीनामित्यादौनुडनापत्तेः नामि इतिलोपइत्यतोदीर्घइत्यनुवर्तने अंगस्येतिकिं चर्मणां नन्वामीत्येवास्तुनित्यत्वात्पूर्वंदीर्घेपिकृते
तान्नुडित्येततसामर्थ्याद्भूतपूर्वह्रस्वांततमादायनुट्सिद्धेः नचनृचेतिदीर्घविकल्पान्नृणामित्यत्रनुट्चरितार्थःनृनद्यापइत्येवसिद्धेः तदुक्तंभाष्येनैकमुदाहरणयोगार

ल·श·
शे·मु·
३७

मंत्रयोजयतीतितिसृणामितिषट्चतुर्भ्यइत्यत्रत्रेरित्यनुवृत्त्यासिद्धमितिभाष्येस्पष्टं एतेनक्रान्नघापइतिन्यासेभाष्यतात्पर्यमित्यपास्तं चतसृणांप्रियचतसृणामित्यत्रषट्चतु
र्भ्यइतिसिद्धं गोरोमतदभक्तौतुनमानं बहुवचनंतुलाघवार्थंद्विवचनेहिचतुर्भ्यामितिगुरुनिर्देशःस्यात्नैकमुदाहरणमितिभाष्यविरोधश्चसमाहारद्वंद्वेननिर्देशेकार्यंबहु
वचननिर्देशस्तदर्थमितितुनयुक्तं स्थिदधितिसृभ्योजसइत्यादौव्यभिचारात् नृचांमाधिकारेपंचम्यायद्युच्यतेवक्ष्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीतिसर्वादिसूत्रभाष्याद्वक्ष्यमाणाद्वि
हितविभक्तेरित्यर्थकादस्यनुदोगोरोःप्रवृत्तिः षड्भ्यइत्यत्रापिविहितविशेषणमेवेत्याशयेनपरमपंचेत्यादौलुगभावमाशंक्यषट्प्रधानएवसमासइत्युक्तं समासस्यषट्प्रधा
नत्वेनसंख्याप्रकारकसंख्येयबोधजनकत्वेनषट्त्वसत्वान्नदोषइतितदर्थः स्मांतेत्यत्रलोकेगणनायांप्रसिद्धानामेवग्रहणमित्यत्रनमानंप्रकृतेपितथैवषड्भ्यइत्यादौपं
चम्याविरुद्धविभक्तित्वादंगस्येत्यनेनसंबंधायोग्यत्वाद्विहितेत्यध्याहारेणप्रत्ययविशेषणतैवेतिभाष्योक्तेरितिगौणेनुटोऽप्रवृत्तिरितिवाच्यंनामीतिसूत्रस्योक्तभाष्यप्रामाण्या
न्नुड्विधायकेविहितपदानध्याहारेणषडादिभ्यःपरस्यागसंज्ञानिमित्तस्यामोनुडित्यर्थेनगौणेपिप्रवृत्तेः अतोभिसइत्यादावंगस्येत्यस्यैवमन्वयस्येवांगसंज्ञासूत्रेभाष्यउक्त
त्वात् अतएवपरमचतुर्णामित्यादौनुट् यद्यप्येवंषड्भ्योलुगुत्तरादिभ्यइत्येतयोरपिवक्तुंशक्यंतथापिलक्ष्यानुसारात्तत्रतत्रविहितविशेषणं विरुद्धविभक्तित्वादितिभाष्या
नासक्तिस्त्वेकदेशिनइतिबोध्यं अद्गुत्तरादिभ्यःषड्भ्योलुगितिअनयोरेवसर्वादिसंज्ञासूत्रेभाष्येउपन्यासाच्चषड्भ्यइत्यादेःषडर्थगतसंख्याभिधायिजश्शसोरित्यादिक्रमेणा
र्थइतिकैयटोक्तंतुअद्गुत्तरादिभ्यइतिसूत्रेभाष्यविरोधादिभिर्दूषयिष्यते नचपदादतामित्यादावतिप्रसंगह्रस्वत्वंनाममात्राकालिकावृत्त्वंतत्रसामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राकालि
कत्वांशेभूतपूर्वगत्याश्रयणंनतुविशेष्यभूता च्वांशेपीत्यदोषादितिचेन्न नोपधायाइत्युत्तरार्थत्वात् तेनचमणामितिदीर्घाभावःसिद्धइतिदिक् परिभाषाविरोधादित्ति
सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणेमानाभाव इतिभावःकृताकृतप्रसंगित्वान्नामीतिनित्यंनचविशेषाभावेनफलाभावान्नकृतेतत्प्राप्तिरितिवाच्यं विशेषाभावेपिपर्जन्यन्यायेनशा
स्त्रप्रवृत्तेरंकोक्तस्तितिसूत्रेभाष्येउक्तत्वात् आयादयइतिसूत्रेभाष्येस्यादिभिःपरत्वादायादिबाधमाशंक्यानवकाशत्वादायादयः नचगोपायतीत्यादिरवकाशः अत्रा
पिशपःस्यादेःप्राप्तेःनचनास्तिविशेषःअन्यदिदमुच्यतेनास्तिविशेषइतियदुक्तंआयादीनांस्यादिभिरप्राप्तावकाशइतिसनास्त्यवकाशइतिभाष्योक्तेश्चेत्यपिबोध्यंआ एम·
रंभेतियत्तुकर्तोनामित्यत्रषट्चतुर्भ्यइतिनुट्सिंनिपातपरिभाषायाअप्राप्तेःसावकाशत्वमस्त्येवेतितन्ननह्येकमित्युक्तन्यायेनकर्तेनामीत्येवसिद्धेसामान्यस्त्रारंभेत्यर्था ३·

न् स्वं चनतिसच्चतस्मित्यकरणेन लाघवमितिभावः नुटीतितुनोक्तं उणादीनां व्युत्पन्नत्वपक्षे भङ्गः किन्तु ड्वेतिनिष्पन्नभंगशब्दे दीर्घापत्तेः इदमेव व्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमिति
दिक् अपदांतस्य षड्त्येव सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणमिणः षीध्वमित्यत्र ढत्वविधानार्थं रषाभ्यामित्यत्रानुवृत्त्यर्थं च स्वं च तत्र णग्रहणं पदांतस्येति च न कर्त्तव्यमिति भाष्यस्पष्टं इण्कोः
वर्गव्यवहितं णु च र्त्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्नित्याद्यर्थे आदेश प्रत्ययशब्दस्तद वयवपरो व्याख्यानात् सातिः षत्वनिषेधात्त्रिंगाच्च तदाह प्रत्ययावयवेत्यादि विहिताघोषस्येति विहतत्व
रूपाभ्यंतरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थः ठकारोच्चारणाद्यं कारोच्चारणाय द्वितीयं णमस्येति टाङसीतिसूत्रे सकारोच्चारणं त्विण्कोरित्यनुवृत्त्या वेदतात्पर्यग्रा
हकमिति भावः सर्वादीनि तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः आदिशब्दोऽवयववाची तेन सर्वशब्दघटितउद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थ इति बहुवचनं उद्भूतावयवभेदइत्य
स्यारोपितावयवगतसंख्यं इत्यर्थः तत्रैवेयर्थ्याद प्रवृत्तावपि अवयवेषु प्रवर्तमानाः विशेषात्सर्वशब्देपि भवति सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदादिति णत्वं अतएव निपातना
न्न नाप्राप्तेणत्वे कृतस्य निपातनस्य तद्बाधकत्वाण्णत्वसहितमसाधुइतिस्पष्टं भाष्ये प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्तिकाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय ज्ञापकात्तदंतविधि
रित्याह ह्रूहृचेनोति प्रथमार्थे सप्तमी द्वंद्वः सर्वनामसंज्ञायामिति तदर्थः नहि तदंतविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति यानिषिध्येतेति भावः ननु तदंतस्यापि सर्वनामत्वे सर्वं
नाम्नः स्मै इत्यादिषु सर्वनाम्नो विहितस्य ङे स्मै इत्यर्थाश्रयणे नाति सर्वादौ दोषाभावाद् उपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य इति भाष्ये सूचितं विरुध्येतेति चेन्न प्रयोजनं सर्वनामाव्यय
संज्ञायामिति तदंतविधि सूत्रस्य वार्त्तिकभाष्यविरोधेनास्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् इतरथा रुचे भाष्यपक्षांतरोपादाने न च अकच्छ्रुक्त पक्षेषु नारुचिरिति भ्रमितव्यं वृद्दिसं
ज्ञासूत्रेऽपरितुष्यन्नखल्वपि भवान्नाकृतिलिंगेनवेत्याहेति वार्त्तिककारं प्रति भाष्योक्तेः अकच्चेति कुत्सित इति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येत रा
न्वयेर्थे सुबंतादेव तद्धितोत्पत्तेः प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृति . कसुबंतात्तदर्थगत कुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थात्तदंतसंज्ञाभावेन तदसिद्धिरिति भा
वः एकमेवात्रत्वाच्चसिद्धिर्बोध्या एजेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरित्यपास्तं जसः शीदीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं वारिणीति अदंतादिति परस्येत्यनेनान्वेति अतइत्यस्यां
गविशेषणतयाऽदंतादंगादित्यर्थः सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणं तस्य तु नांगं विशेष्यमास्तौमानाभावात् तेन वर्णाश्च मेतराः समासपूर्वाइत्यत्र न अतएव विभाषाजे
सीति चरितार्थे अंगसंज्ञानिमित्तस्यादंतात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न तेषामित्याद्यसिद्धेः अत्वविधौ विषयसप्तमीति तु न तस्मिन्निति परिभाषाबाधे मानाभावात्

स्वशे॰ प्रागितसंज्ञायाइति प्रत्ययादित्वज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभावइतिभावः परेतु अनुबंधत्वयोग्यतयात्रापितन्निषेधप्रवृत्त्याशित्वादेवसर्वादेशः इत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेवतत्सूत्रे
शे॰सु शित्वं अतएवकाणोर्विषयेनानुबंधकृतमसारूप्यमितिविकल्पाभावः अन्यथाकादीनांकादेर्वाकर्वाधोत्तरप्रत्ययत्वज्ञानेइत्संज्ञादेः प्रवृत्त्यावाक्यार्थबोधरूपतत्प्रवृत्तिका
३८ लेऽनुबंधज्ञानाभावेनविकल्पोदुर्वारः पश्चादनुबंधज्ञानेपिजाततन्निवृत्त्ययोगात् यदितत्रपश्चात्तज्ज्ञानेतन्निवृत्तिस्तर्ह्यत्रापिपश्चात्तज्ज्ञानेसर्वादेशत्वस्यापिनिवृत्त्यापत्तिः
ध्वनितंचैतद्लुटः प्रथमस्यानेकाल्शित्वादित्यादिसूत्रेषुइतिप्राहुः अतःसर्वनाम्नइति अदंतादंगात्परस्य सर्वनाम्नोविहितस्येत्यर्थः तेनमामपूर्वायेत्यत्रस्मैन ङसि
ङ्योःस्मात्स्मिनौ।हलंत्यमितिन नविभक्ताविति निषेधात् यद्यपिइत्वप्रवृत्तिकालेनविभ क्तत्वज्ञानंतथापिविभक्तावित्यस्यविभक्तित्वयोग्येइत्यर्थान्नदोषः अ
नएवनविभक्ताविति सूत्रेतुग्रहणंचरितार्थं आमिस आज्जसेरसुगित्यतआदित्यनुवर्त्तते पंचत्रिंशदिति तेनसर्वार्थप्रतिपादकत्वेपिकृत्स्नसकलादिशब्दानांनेति।
भावः सर्वविश्वौवुद्धिस्थानेकसंख्याकावयवात्मसमुदायेशक्तौतस्यसमुदायस्यानुद्भूतावयवभेदत्वेएकवचनंयथासर्वोलोकइतितादृक्समुदायद्वयादिविवक्षा
यांद्विवचनादिसर्वौव्यूहौसर्वेव्यूहाइति यदात्पुद्भूतावयव भेदसमुदायविवक्षातदापिवहुवचनंसर्वेघटाइति पूर्वापरावर व्यवस्थासंज्ञावर्त्तिनएवेमेसर्वादयइत्यर्थः
एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि नित्यंद्विवचनांताइति द्विवचनांतएवेत्यर्थः अकजर्थइति ननुकाकचोःकोविशेषःप्रत्ययस्वरचित्स्वराभ्यामंतोदात्तत्वस्यैवसत्वात् नच
सुवंतात्तद्धितोत्पत्त्याचित्वप्रयुक्तमंतोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौसुवंतस्यकेतुप्रकृतेरितिविशेषइतिवाच्यं तद्धितविधौप्रातिपदिकादित्यधिकारेणप्राति पदि
कस्यैवप्रकृतित्वात् स्वजायमानोत्याद्यात्सुवंतात्परइत्यन्यत् युष्मदस्मद्विषयेतुवचनात्सुवंतस्यैवप्रकृतित्वंतस्येवटेःप्रागकजितिबोध्यं नचाकचितन्मध्य
पतितन्यायेनतस्याभग्रहणेनग्रहणेउभकावयवोयस्येत्यर्थेउभकशब्दादय च्युभकयइतिरूपंकेतुनेतिविशेषः कश्चेदानीकाकचोर्विशेषइतिभाष्यप्रामाण्येन
तेषामकजभिधानादितिशंकते नचेति द्विवचनपरत्वाभावेनेति अकचितन्मध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्यद्विवचनपरत्वेकेतुतेनतस्यव्यवधानान्नतत्वमित्यर्थः
उभादुदात्तइतिसूत्रेभाष्यकृताअयचः प्रत्ययांतरत्वेन व्याख्यानात्महाविभाषासंबंधस्यावश्यकत्वेननित्यग्रहणमयोग्यसत्योगविभागेनोभशब्दाद्वृत्तिवि एम॰
षयेऽयंतस्वार्थिकायज्विधानार्थंअयंचतद्विषयेसुवुत्पत्तेःपूर्वमेवस्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात् अतएवायं ज्विशिष्टस्योभयस्यसर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृति ३८

कसमभ्यामयंतत्वेनत्रलाद्युत्पत्तिः अत्रनित्यशब्दस्यवाच्यार्थविरोधान्महाविभाषापात्रसंबंधः अयमप्याद्युदात्तएवाद्युदात्तग्रहणानुवृत्तेः अयंचवार्तिकप्रामाण्यात्रोभश्च
ब्दस्योभयशब्दस्यवाद्विवचनविषयत्वाभावसंभावनातत्रैव अतएवोभयोर्वासइत्यादौशयवासेत्यलुकिनायचूतइध्वनयन्वार्त्तिकमाह उभयोन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावेइति
नपरत्वविषयत्वाभावेइत्यर्थः उभयोमणिरित्यादौतुनलिद्भ्यासभ्योभयेषामितिनिर्देशेनयोगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वेनचतस्यक्वचिदप्रवृत्तेः अतोभयशब्देतेना
प्यचरूपावादेरेसादनभिधानमेववाअपविअकचतनवाच्यः उपजीव्यत्वेनकस्येवप्राप्तेः अपवादस्त्वन्यत्रचरितार्थः अत्रेदंचिंत्यंअकचविधावेवोभयग्रहणेन
सिद्धेसंज्ञाप्रणयनंकिमर्थंअनभिव्यक्तपदार्थकत्वात्संज्ञाव्यावृत्तिःसर्वनामसाहचर्याच्चअतएवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति उभयोन्यत्रेतिवार्त्तिके तयपसमाद्रीर्थिकोप्ययचग्र
ह्यते उभयोमणिरुभयेदेवमनुष्याइतिभाष्यतदुदाहरणात्स्वार्थिकस्यचग्रहणं तदुपक्रमणावार्तिकप्रवृत्तेः एवंचावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवभे
दविवक्षयावाद्विवचनमस्त्यसाध्वेव एतन्मूलकमेवोभयस्यसर्वविभक्तित्वंतद्धितश्चेतिसूत्रेकैयटेनोक्तंतदाहकैयटइति हरदत्तइति अत्रारुचिवीजंतुप्रागुक्त
भाष्यविरोधः भाष्येतूभशब्दपाठःप्रत्याख्यातःकप्रत्ययस्याज्ञानाद्यर्थविशिष्टस्वार्थेविधानेनद्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्वि
वचनत्वेनवार्त्तिकेद्विवचनशब्देनतस्यापिग्रहणमुभशब्दग्रहणवत् अतएवोभयोरुभावुभौभावित्यादौनायचतदुक्तंभाष्येकेप्यंतरेणवचनंद्विवचनपरोभवि
ष्यतिकथंस्वार्थिकाःप्रत्ययाःप्रकृतितोविशिष्टाभवंतीतिप्रकृतिग्रहणेनस्वार्थिकानामपिग्रहणंभवतीति इतिहेतोःप्रकृतेःकादिप्रकृतेरुभशब्दस्यग्राहकेण
द्विवचनशब्देनस्वार्थिकस्यापिग्रहणमितितदर्थः जसिसौतुविभक्त्यंतस्यस्वार्थेविहितावितितत्कारकशक्तिप्रधानावेवेतिनतयोरुक्तद्विवचनत्वमिति ता
स्मात् उभयशब्दात्जसीति अवयवद्वयारब्धसमुदायबहुत्वविवक्षायामित्यर्थः अंतरंगत्वादिति सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापिनिमित्तत्वेननतत्कृत
नित्यसंज्ञायाबहिरंगत्वं अतएव संज्ञोपसर्जनप्रथमादिशब्देनविकल्पः अर्थकृतबहिरंगत्वस्यानाश्रयणाच्चेतिभावः इदमर्वाचानुसारेणपरत्वस्यपक्षेःभावबोध
कतयानिषेधाच्चवलीयांसइत्यनेनास्यप्रवृत्तिः किंच नांतरंगवलीयइत्यस्यात्रविषयोयुगपत्प्राप्त्यभावात्संज्ञानांवाध्यवाधकाभावेनप्रातिपदिकसंज्ञासमकाल
मेवसर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेः अतएवोभयेइत्यत्रसर्वनाम्नोविहितत्वेनशीभावसिद्धिः पूर्वपरत्वादितुपक्षेतदभावमात्रबोधकं असिद्धंबहिरंगमित्यपिनांतरंगेणांतरंगत्व

ल·श· हिरंगप्राप्ते; अंतरंगेकर्त्तव्ये बहिरंगासिद्धत्वेपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरंगप्रवृत्तेरनया बारयितुमशक्यत्वात् बहुशस्तस्या दृष्टत्वात् तदुत्तरमेतत्प्रवृत्त्यापूर्वादिष्विव पक्षेतद्भा
शे·सु· वविशिष्टेबाधुत्वं बाधनस्यशक्यत्वात् जसीति विषयसप्तमीपक्षेपि प्रातिपदिकसंज्ञोत्तरमेवास्याः प्रवृत्तिस्तदुत्तरमेव तद्विषया तस्यानिवदतिदेशप्रापितायानिरवकाश
३९ त्वा च अपकर्षस्यस्थानिवद्भावस्यानुमानिकत्वानयाबाधायोगाच्च सर्वनामसंज्ञायामुक्तयुक्त्या यथोद्देशपक्षस्यैवौचित्यात् अतएवतयादेशेउभयप्रतिषेधःतयपोग्रहणे
नग्रहणात् जसिविभाषाप्राप्नोतीति स्थानिवत्सूत्रस्थंवार्त्तिकमयच्प्रत्ययांतरमितिसूत्राशयप्रदर्शनेन भाष्यप्रत्याख्यातंनत्वंतरंगत्वापवलेन उभयोत्पत्त्रङ्गोपूर्णुर्हि इति।
सूत्रेमात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारात्मन्याहाराश्रयणेनसिद्धः अतइत्यनुवृत्त्याचकत्तीत्यादौनातिप्रसंगः तयपूर्ग्रहणंतुसूत्रेऽवयुत्यानुवादः द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायंजंतः
स्यजसःश्रीविषयेऽनभिधानमेव पुंस्येव वानभिधानमितितदाशयंवदंति तथापीहेति प्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणमितिप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिचतदं
तविधिद्वयेनडतरांतांतेत्याद्यर्थेपरमकतरस्य सप्तपदेषिवद्भावेनकतरस्यचसंज्ञासिद्धेरितिभावः तत्रमानमाहकेवलयोरिति प्रयोजनाभावात्फलाभावादित्यर्थः अदं
तादंगात्परस्यसर्वनाम्नोविहितस्येत्येवजसश्शीत्यादेरर्थादितिभावः ननुडतरग्रहणेनैवसिद्धेऽन्यतरशब्दपाठोव्यर्थोऽत आह अन्यतरेतिकिंयत्तद्भ्यएवतयोर्विधा
नादितिभावः अपुरीति पूःशब्दस्यविशेष्यत्वेनेत्यर्थः तद्ध्वनयन्स्त्रियामुदाहरति अंतरायामिति एकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा साधारणेसमानेल्पेसं
ख्यायांचप्रयुज्यतइतिकेचित्केवलेऽसहायेतत्रसंख्यान्यार्थयोःसहायवाचीष्णांतापद्बहुषुबहुवचनमेकादाकिनिश्चेत्यादिसूत्रेषुभाष्यस्यष्ठमुक्तःएकोगोत्रइ
तिसूत्रशेषभाष्येप्रथमार्थोप्युक्तःसाधारणसमानार्थयोःसंख्यावाचिनएवार्थतःपर्यवसानं यथात्तेनैकदिक्चैत्रमैत्रयोरेकामातेत्यादौसर्वेसहैकइतिसूत्रेणएकैक
शइतिभाष्यउपादायकेचिदाहुरल्पार्थोप्येकशब्दोस्तीतिवदन्नाकैयटेनकेचिदित्युक्त्वातदर्थकाभावोध्वनितएव एवंचप्रधानार्थेनदृढमाने स्वाभिधेयापेक्षा
वधीति समस्तःपाठःनियमेनावधिसापेक्षेर्थेवर्त्तमानपूर्वादीनामित्यर्थःदक्षिणागाथकाइति उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वादत्रव्यवस्थास्तीत्याशङ्कैतुउत्तरेप्रत्यु
त्तरेचशकाइतिप्रत्युदाहरणंबोध्यं उत्तराःकुरवइति सुमेर्वेवधिकपरदेशत्वरूपोपाधिविशिष्टकुरुषूत्तरशब्दःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यवर्त्ततइतिव्यव एम
स्थाविषयत्वंबोध्यं दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानांमध्यान्हसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितदेशतत्कालिकसूर्यसंमुखयावद्देशलोका ३९

लिकन्तत्पुरुषस्य यावद्देशरूपोपाधिविशिष्टदिशितत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यंतर्गततया व स्यात्त्वेवमध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् तद्देशवृत्तीनां
नानदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्तरः अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्हि भेदनादर्थं च्छिद्रात्मीयविनावहिरवमरमध्ये ।
नत्वं मनिश्चितिकोशो तत्पर्यांतरव्युदासार्थमाह अंतरं बहिर्योगेति अयं त्रिसूत्र्याक्रियमाणाः संज्ञाविकल्पो जसाधारे शीभावस्य वनत्वकजाद्युदन्तत्वाद्वा विति वा
ध्यं न बहुव्रीहौ चिकीर्षितइत्यध्याहारलभ्यं प्राचीनवृत्तिकृद्रीत्येदं व्याख्यानं नेदं सूत्रं बहुव्रीहेस्तत्त्वनिषेधकं उपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः प्रक्रियावाक्येति अलौकिके
इत्यर्थः न चालौकिके समासप्रवृत्त्यैकार्थ्यीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव समासइव तत्रापि निषेधः सिद्ध इति वाच्यं तत्रैकार्थ्यभावस्यारोपेपि स्वा
र्थविशिष्टार्थांतरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिभवकानित्यत्रेव प्राप्तस्याऽकचोऽभावार्थं संज्ञानिषेध इत्यत्र तात्पर्यात् लौकिके तु नास्य प्रवृत्तिस्तत्र समासस्य
चिकीर्षितत्वाभावात् अतिक्रांतइत्यादिना पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टांतद्वयमुच्यते अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः भाष्यकारस्त्विति अ
कच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयमिति भा भाष्योक्तेरिति कृद्रीत्येदं व्याख्यानमयुक्तमिति भावः ननु स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोऽस्तु कथं प्रत्याख्यानमत आह यथोत्तरमिति
एतच्च धिन्विकृण्व्योरच्चेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं एवं च वृत्तिकृदुक्तार्थकं नेदं तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकं यद्वा वार्तिककृता तस्य कृतत्वात् सूत्रकृते इमारच्यं संज्ञायामन्व
त्वमपि भाष्यकृद्दूषितमेव न सूत्रकृदृहितमिति विभाषादिगिति सूत्रेके यटस्य इष्टस्त्रे सप्तमीनिर्देशः प्रथमार्थ एव अतएव वृत्तिकृदुक्तः प्रक्रियावाक्ये निषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्री
हिप्रत्ययस्य तदर्थवाक्यस्य पदलक्षणायाः साधितः अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशलक्षणाप्रयासो व्यर्थः स्यादिति तत्त्वं तदनुगुणानाम वेति प्राधान्येनोपस्थितिविषयप्रसिद्धस्योप
सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्विनबोधकमहासंज्ञया सर्वार्थोपस्थापकसर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणे मानाभावः नामपदस्वारस्यन प्रा
धान्येनेत्यस्य लाभः उपसर्जनेहीतरविशेषणतयैवोपस्थापकमिति तेन न तद्व्यावृत्तिः पूर्वादिसंग्रहाय स्वोपसर्वार्थेति संज्ञाव्यावृत्तये अभिव्यक्तेति न्यायमूलकं प्रसिद्धेनो
ति भावः सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः सर्वादीनितं दतानि चोक्त सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवंतीति तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सर्वनामपदवत्त्वांश एव विधिः स
र्वार्थवाचकत्वस्य लोकत सिद्धेः एतेनान्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य विशेष्यतया सर्वादीनीत्यस्य न द्विशेषणत्वात्तदंतविधिरित्यपास्तं एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः

स॰ रो॰ परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् रूढ्यर्थयोगार्थयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वययोगाच्च तदंतेसर्वार्थवाचकत्वंत्ववयवद्वाराबोध्यं एतेनतदाक्षिप्तस्य
श॰ सु॰ विशेष्यतेसोपात्तंतद्विनानुपपत्त्यभावेनाक्षेपायोगादाक्षिप्तस्यशाब्देन्वयेमानाभावाच्च केचित्तु आकृत्यासकस्योद्देश्यताऽपन्नस्यविधेयत्वेनिवदंति पर्यंत्वाद्यः पक्षइतोल
४० घुरितिबोध्यं संनिवेशादितितदनुमानादित्यर्थः अत्रोपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वं तदोःसइतिसूत्रेत्यदसएवदस्यसत्वंनान्यस्येतिनियमेद्रोप
नि(प्रत्ययेद्व इतिप्राप्नोतिस्वइतिचेष्यतेयथालक्षणमप्रयुक्तेइतिभाष्यंतुप्रकृतसूत्रनभूस्त्रस्यानेकभाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिरितिनतद्विरोधः तृतीयासमासे द्वंद्वेचेति
सूत्रस्याकसेरुकरीत्यान बहुव्रीहाविति सूत्रस्याकसीत्याच प्रथमार्थेसप्तम्यप्रत्ययमपि समासस्यैवनिषेधोनत्ववयवानां समुदायस्येति अकच्स्वरौतुकर्त्तव्यौप्रत्यंगंमुक्तसंश।
यमितिभाष्योक्तंयाप्रकरणविषयस्मृत्याएतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानांप्रथमार्थकत्वमितितस्यावयवसंज्ञानिषेधकत्वाभावउचितः किंचावयवमात्रस्यनिषेधे
वर्णाश्रमेतराणामित्यत्रसर्वार्थवाचकसर्वशब्दांत्वेनसमुदायसंज्ञायासुडापत्तिः नेस्यसंज्ञानिषेधेपिसर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायात् अवयवस्यव्यपदेशिव
द्भावेनसमुदायस्यचद्वंद्वेविद्यमानत्वेननिषेधेतुअवयवस्यनिषेधेफलाभावः नचत्वच्छब्दस्यतांतत्वेकाकचोर्विशेषणफलं द्वंद्वावयवमात्रेसुंदरादिविशेषणान्व
याभाववत्कुत्सादिविवक्षायाअभावात् समुदायेतद्विवक्षायांसमुदायोत्तरप्रत्ययेनावयवगतकुत्सादेरपिबोधेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यःपृथक्तदनुत्पत्तेः अन्यथात
वप्रत्येकप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिः अतएवोक्तंभाष्येःकश्चिन्नभवतीतिविभाषाजसीतिसूत्रेसमुदायेकुत्साविवक्षायामित्यर्थः कृताकचासमासस्तुभवत्येव तत्रसर्वा
र्थघंतत्वादनेनविकल्पोभवत्येव त्वदधरमधुरमधूनिपिबंतमितिजयदेवप्रयोगबलेनान्यार्थकत्वच्छब्दस्यसत्वेपितस्यसर्वनामत्वेमानाभावाच्चबहुसंमतत्वाच्च
एतेनबहुव्रीहावितिवदस्यापिद्वंद्वेत्विकोषितइत्यपास्तं फलाभावात् जसाधारेशीभावएवविकल्पविधायकस्यविभाषाजसीत्यस्यासंगतेश्चेतिभावः द्वंद्वेनावयवभे
दस्समूहस्यद्वंद्वेविशेष्यतयोपसर्जनेनसंज्ञायाअप्राप्त्याद्वंद्वेचेत्यपिनबहुव्रीहाविति वदितितत्वं अतएवगोस्त्रियोरितिसूत्रेकुक्कुरमयूर्योवित्यादौह्रस्ववारणायद्वंद्वे।
नेतिवचनमारब्धमितिदिक् नाकजितिसमुदायनिष्ठकुत्साबोधकोकजित्यर्थः प्रथमचरम अत्रसूत्रेनेतिनसंबध्यतेप्रथमादिष्वसंभवात् जसीत्यनुवृत्तेरर्थोधिकारात्स्यमं रम॰
पिशीभावेएवविकल्पस्तदाहजसःकार्यंप्रतीति तयःसंख्यायाअवयवेतयपिति तदंताइत्यत्रहेतुरुक्तः द्वितीयतृतीयौद्वेत्तीयस्येःसंप्रसारणंचेतिसाधु अर्थ ४०

वदिति प्रतिपदोक्तस्येत्यपि बोध्यं तेनानंते आद्युदात्तस्य द्वितीयाय भागायेत्येवा नभावे तु स्मि भवत्येव जरया अष्टन इत्यतो विभक्तावित्यचिर इत्यतो वेति अनुवर्तते।
तदादिविधिश्चेत्याह अजादाविति जरसावित्यादौ तु स्यपदे शिद्धावेन विभक्तौ किं जरयाइदं जारं प्रतिपत्तिलाघवाय जरया असुङ् कृतः पदांगाधिकारे इति परम
गं च विशेष्यं विशेषणेन तदंतविधिरिति भावः पदशब्देनात्र पदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च गृह्यत इति येन विधिरित्यत्राकारेणैव निर्दिश्यमानस्येति. षष्ठी स्थाने
योगेति सूत्रमावर्तते आद्यत्तस्यायमर्थः षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धमिति भावः नन्वयं जरशब्दो न जराशब्देन आह स
कदेशेति स्थानि कल्पनेनेति भावः जराङ्स्त्वकृतपरिमाणस्य ग्रहात् अनेन स्थानिवुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानपरिभाषाबाधाभावो बोध्यः येनविधिस्तदंतस्येत्यस्य तु सं
ज्ञासूत्रत्वात् तत्रस्थजराशब्दो जराशब्दांतपर इति तदंते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति दिक् निर्जरसेति अत्र स्वादिष्विति पदत्वेन रुत्वं न भत्वेन पदत्व
बाधात् सूत्रेषु उत्तरसूत्रस्थस्य पूर्वे त्रापकर्षवदपेलेखावैचित्र्यायेति बोध्यं पक्षे इति जरसादेशाभावपक्षे इति भावः इदमर्वाचामनुरोधेन परे तु विभक्त्यादे
शेभ्यः परत्वाज्जरसित्यसंगतं विभक्त्यादेशानामेवं पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् अत एव जराया इति सूत्रे जरामीत्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसि निभाष्योक्तं
संगच्छते अन्यथा त्वद्रीत्या शीभावात् पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावात् नुमो विप्रतिषेधविचारासंगतिः स्पष्टैव ममतु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः
पूर्वं शीभावे प्रवृत्ते न तदसंगतिः स्पष्टैव अत एव टाङसीति सूत्रे कैयटेनोक्तं भाष्यकारः संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाव्यं न।
त्वतिजरसिनातिजरसादिति गौरवमुद्भावितवानिति भवद्रीत्या पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या तदभावपक्षे च नस्याप्राप्त्या संनिपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्यु
पयन्निरस्यासंगतिः स्पष्टैव वृत्तिकारोप्याह अतिजरसिनातिजरसादिति केचिदिच्छंति यथा तु भाष्ये तथा नेतदिष्यते लुप्त इति नपुंसकद्वितीयैकवचनेपि लुकु वा
धेनातो मित्यमि संनिपातपरिभाषया जरस्भावः न च तत्र नाकारांतसंनिपातकृत एवाजादिः किंतु तदभावेपि एषां तु संनिपातलक्षणाविधिविनान्यस्य प्रवृत्ति यो
ग्यतामत्रैवेति अत्र भवत्येव जरसि निवाच्यमानाभावात् टाङसीति सूत्रस्थनातिजरेणेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्च ध्वनितं चेदं जराया इति सूत्रे भाष्ये तत्र हि
पूर्वपक्षिणा अतिजरसं पश्येत्यत्र लुक्कस्मान्नेति पृष्टे परेण प्रथमैकवचने प्यतिजरसं निष्ठतीत्यत्रापि कुतो लुङ् शंक्यते इति पृष्टे पूर्वपक्षिणा प्रथमैकवचने अ

म्भावेऽजरमेवजरस्तत्रकृतेजरसिसंनिपातपरिभाषयानलुगितिविशेषउक्तः यद्वाम्भावेकृतेसंनिपातपरिभाषयानजरसितिपाठभेदेनविशेषउक्तः ततःपरेणायचो
वमतिजरसमतिजरसैरितिनप्राप्नोतिअतिजरमितिद्वितीयैकवचनादेशंकितेसिद्धांतिनाइष्टमेवैतदतिजरमतिजरैरितिभवितव्यमिति अत्रविशेषोपपादनेऽन्यपाठ
एवंयुक्तः अन्यथालुकःप्रथमैकवचनेतेनाभावेउपपादितेद्वितीयैकवचनेपितेनन्यायेनलुकोप्राप्तोविशेषोक्तिरसंगतेतिबोध्यं एवंस्त्रियांजरसादेशेकृतेयाडा
पइत्यादीनामाकारप्रश्लेषेणवारणंविफलमेवतेषांपरत्वात् अतिखट्वशब्देतेषांवारणायतुप्रश्लेषआवश्यकइत्याहुः परेतुजरसादेशाद्विभक्तिसंबंधिकार्यमात्रं
पूर्वविप्रतिषेधेनतेनजराणामित्यादावामिपूर्वंनुटिजरसोऽभावएव एवंचह्रस्वनद्यापइत्यत्राकारप्रश्लेष— नफलंनापिमानं अतएवड्यांपग्रहणेऽदीर्घइतिव
तजरसादेशस्यस्यानिवत्वप्रतिषेधोवार्तिककृतानारब्धइत्याहुः परिभाषाया अनित्यत्वमिति इनातोरिकारदीर्घोच्चारणमेसिकर्तव्ये एस्करणंचतदनित्यत्वेमूलमितितद
भिमानः षष्ठ्येकवचनेइति एकसूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशविषयेपिपूर्वविप्रतिषेधइतिभावः एतच्चभाष्ये— ति इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः
इष्टमेवैतत्संगृहीतमतिजरमतिजरैरितिभवितव्यमितिजरायाइतिसूत्रस्यभाष्येइतिवार्थइत्यन्यत्रविस्तरः पद्दन्नो आदेशे ःस्वानुरूपाःस्थानिनआक्षिप्यंतेइत्या
ह पादर्दतेति अनुदात्तस्यचर्दुपधस्येत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवर्तते अतएवतुल्यास्यसूत्रादिभाष्येआस्येतुल्यंःपादेभोपहतंमासेनपूर्वोयेत्यादिप्रयोगाः हृद
यस्यप्रियइतिसोत्रप्रयोगश्चोपपन्नाभवंतियेचतद्धितिसूत्रस्यवाकेशेष्वितिवार्तिकेवाग्रहणंतुतत्र— वाग्रहणासंबंधबोधकं यद्यपिनिशाशब्दस्यनिशश
ब्दप्रकृतिकत्वेनभागुरिमतसिद्धटापावैकल्पिकत्वेनचवाक्वाचेत्युभयवत् निशनिशयोःसूत्रेनिशग्रहणंविनापिसिद्धिस्तथापिसुटिहलंतस्यासाधुत्वबोध
नायात्रग्रहणमितिहस्त्यनुसारिणः परेतुअनुदात्तस्येतिसूत्रेन्यतरस्यामित्यस्यस्वरितत्वंनास्ति अतएवशीर्षंछंदसीतिसूत्रेशीर्षन्नितिप्रकृत्यंतरंद्रष्टव्यं आदे
शत्वेहिछंदसिशिरसःशब्दस्यप्रयोगोनस्यादित्युक्तंभाष्ये अन्यथाविकल्पानुवृत्त्यादेशत्वेपिदोषाभावेनतदसंगतिःस्पष्टैव येचतद्धितइत्यत्रचादेशत्वंयशिर।
सोग्रहणंकर्तव्यमित्युक्तंवाकेशेष्वितिचवक्तव्यमित्युक्तंतस्माच्छसादिविषयाणिप्रकृत्यंतराण्येवपद्दादयः एवंमांसपृतनासानोपि अतएवनसृष्टताःस्थानिवद्भा
वादावतत्त्वमादायनसांप्रतामित्यादीननुडादि नासिकायानस्यतत्सक्षुद्रेष्वितिवार्तिकेआदेशत्वमेवनासिकायाइत्यनुवृत्तेः अतएवतद्विषयेनासिकासु

इत्यादिन अतएव पदादिषु मांसपृत्न्सूनामुपसंख्यानमिति वार्तिके स्थानिनिर्देशो न कृत इत्याहुः प्रत्याहार इति व्याख्यानादौटष्टकारेणेति भावः अक्लीबस्येति पूर्वेदा सपरत्वेयाप्यस्य भाष्ये व्याख्यानाल्लघुत्वाच्चेति भावः प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने ऽतएव ज्ञापकात्केषांचिदसमर्थसमासानां साधुत्वं बोध्यं स्वादिषु सुरत्रप्रथमैकवच नं स्वादिग्रहणेनैकवचनानां ग्रहणं व्याख्यानात्तदाह कप्रत्ययावधीति तदंतेष्वित्यर्थः यच्चिभं समाहारद्वंद्वे सौत्रत्वान्नटच् यचीत्यनेन स्वादिविशेषणत्वादाविधिः असर्वनामस्थाने इति तेन सुपादौ वित्यादौ पादः पन्नभसंज्ञापदत्वकार्यप्रतिबंधरूपे ऽशास्त्रीयेपि कार्ये भवति न पदांतसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् आकडारात् प्राक्कडारा दिति नावधिः तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिंगात्समावेशार्थं हि तदित्याह कडारा इत्यादि व्याप्त्यर्थकाङ आचार्यादिति वक्तुं युक्तं एकैवेति संख्यावाच्येकशब्दोपादा नात्ववधारणं संपद्यत इति भावः यापरेति द्वयोः सावकाशयोः परानिरवकाशत्वे तु सैवेत्यर्थः आभ्यामेव बाधसिद्धिस्तु न अन्यत्र तव्यदादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञा दीनां समावेशदर्शनेन विरोधाभावात् विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः लौकिकस्य तक्रकौंडिन्यन्यायस्यापि लोके संज्ञाविषये ऽदर्शनेन शास्त्रेपि संज्ञाविषये ऽप्रवृत्तेश्चेति ते ति अनवकाशत्वेनेत्यर्थः परोदाहरणं तु अपादानमुत्तराणि बाधंत इत्याकरे स्पष्टं विरोधा भावेन विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन ह ष्टतयात्रापि तेन व्यवस्था अपादानादिसंज्ञानां समावेशे तु तत्कार्ययोः पर्यायापत्तिर्दोषः भपदसंज्ञयोः समावेशे तु राज्ञ इत्यादौ नलोपस्यापत्तिर्बाध्या न च राजन्य इत्यादौ सुप्तिङंतमिति पदत्वं दुर्वारं परया भसंज्ञयां तु न बाधः तस्या अंतरंगत्वादिति वाच्यं समानावधिकाया अंतरंगाया अप्यनया बाध्यसामान्यचिंतया अप्रवृ दत्वेनैव बाधादित्याहुः आकडारस्थसंज्ञासु च यथोद्देशपक्षस्यैवेत्यपदश्चाङ्गशब्दे निरूपयिष्यते भपदसंज्ञाविधावंगप्रकरणे भस्येत्यस्य पाठेनांगमित्यनुवर्त्या गं सत्यपदं भवति भं भवतीत्यर्थेन ताभ्यां तस्याः समावेश एव न पर्याय इति बोध्यं पुरुषसंज्ञापरस्मैपदसंज्ञयोरपि णलुत्तमो वेति ज्ञापकात्समावेशः गुरुलघुसंज्ञे वर्णस्य नदीघिसंज्ञे तदंतस्येति भिन्नावधिकत्वात्समाविशतः उभे अपि वर्णस्येति पक्षस्त्वाकर उपलभ्यमानो ऽप्येकदेशिन एव समावेशानुपपादनादिति दिक् यलो प इति हलि सर्वेषामित्यनेनेत्यर्थः अल्लोपोनः तपरकरणं किं अनितेः क्विपि अन इत्यादौ लोपाभावायान्त्वं तत्वत्रैकदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्र विस्तरः पूर्वे। स्मादिति अचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वविधावि त्यस्याहत्या पंचमीसमासाश्रयणाद्यमर्थो लभ्यत इति भावः तेन प्रत्येषिषन्नित्यादिसिद्धिः अन्यथा ज्ञुसस्यात्

ल॰श॰ ॥ अत एवाभेऽभ्यस्तमिति सूत्रे उभेग्रहणं यत्रोभे श्रूयेते तत्रैवाभ्यस्तसंज्ञार्थं एतेन्नित्यत्राभ्यस्तलक्षणो जुस्माभूदिति उक्तेः शपि कदि शस्य पूर्वं विधावितिपंचमीसमासेन
शे॰सु॰ स्थानिवत्वात् जुसोऽप्राप्तिरसतिप्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थमित्युक्तं तेनोभे यत्र श्रूयेते इत्यर्थेपि प्रत्येपि षिषन्निति सिद्धये आवश्यके न पंचमीसमासेन तत्सिद्धावुभे
४२ ग्रहणं सहार्थमिति तद्भावः इति पक्षेत्विति तुना स्यानित्यत्वं सूचितं प्रविगणय्येति भाष्योदाहरणमपि तदनित्यत्वेएवसंगच्छते अत एव हे गौरित्यत्र वृद्धेः स्थानि
वत्वान्न संबुद्धिलोपः पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्याने तु नमानं पूर्वत्रासिद्धेनेति अतिदेशाद्दृश्यात्रिपाद्यामसिद्धत्वे नन्याप सिद्धानुवादोयं तत्फलं।
त्वतिदेशान्तराणांवति घटितानां प्रवृत्तिबोधने अतस्वामीस्त्रीरपरो त्यादौ मीत्वणत्वे भवतः अत्रे कारस्याद संवं धित्वंपेइत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वं चांतवद्भावाधी
नं तस्यदोषइति इदंवाचनिकमेव नमुनेइतिसूत्रेनेतियोगविभागस्तु भाष्येनदृश्यते अत एव सिद्धकांडं वार्तिककृता रअंनलोपः सुवितिसूत्रं चसूत्रकृताकृतं।
प्रकारार्थमिति प्रकारः सादृश्यं तच्च सुत्वेन मांस्य पनीत्यादावपि नलुमतेति निषेधानित्यत्वाच्छ्रसादिपरत्वं बोध्यं शब्दत्वेन सादृश्यमित्यन्ये तन्न वाशोकष्य
ञ्रोगेष्वित्यस्यदेयर्थ्यापत्तेः नासिकायायत्तसक्षुद्रेषु नसितिभाष्यपठितवार्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च आसन्यं प्राणमूचुरित्यत्रापि तद्देवशसादिपरत्वं अत्रसु
प्रभृतिष्विति वाच्ये शस्प्रभृतिष्वित्युक्त्याऽन्यत्र क्वचिदेव प्रवृत्तिर्बोध्यते अत एव पद्दन्निशां ग्रहणं चरितार्थं तेषां हि विधानामपि कोश सिद्धतयात त्रव्य
वस्थाया एव वक्तव्यतया सुप्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्याऽसंभवेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह भाष्येइति तत्र हि शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते अशस्प्र
भृतिष्वपि दृश्यते शलादोषणी ककुदोषणीयाच्चते महादेवइत्युक्तं आद्यस्याधिगुप्तेषिपद्यमानस्य शलाकाकारे दोषणीत्यर्थः छांदसः कादिलोपः एतेनदो
षइत्यकारांतस्य दूषणवाचिनो दोषन्नादेशइत्यपास्तं तेन पदंघ्रिरिति नच कोशस्य पदादीनां पादाद्यादेशत्वे पादादिभ्यः पृथक् पदादिकंचनं तत्रव्यर्थं
नहि स्थानादेशयोः पृथक् उपादाने प्रयोजनमस्ति स्थान्युपादानेनैव तदर्थाभिधान ———— समर्थादेशस्याप्यर्थबोधनात् अत एव न आद्यादे
शादौ कोशः न्यासइति वाच्यं पदादीनां भाष्यरीत्यानादेशत्वात् तत्वेपि नज्वल्को ष्टुरिति कद्व्यवस्थार्थमस्यावश्यकत्वेन सोपरतोन्दादीनां ... राम
ये प्रकारार्थत्वस्यावश्यकत्वात् स्पष्टं चेदं वाशोकेति सूत्रे मूले कोशशब्दा अर्थपरा एवं शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव सर्वेष्वपि। ४२

स्तुर्नारायणइत्यादौ विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इति क्रमेण बोध इत्यादि मञ्जूषायां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितं एतत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तु स्वस्वासि
द्धिमात्रं तत्तत्स्वरूपस्यानियतः पश्चान्न सैवं अस्मद्देवि सरस्वतीति देवकाव्ये विहयेत एतानि ते घ्नेनामानीत्यादौ यत एतानि त्वन्नामानि अतस्त्वदभिन्ना एषामर्था इति बोधः अ
त एव नोऽन्तिसमानाधिकरणे इति सूत्रभाष्ये सामान्यवचनमित्येतदेव प्रत्युदाहरणं दत्तं अन्यथा एकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव
वस्तुन तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपमात्रस्य बोधापत्तेः अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने कौशलतात्पर्यात् अत एव यत्तदेतेभ्य इत्यादौ पाणिनिनैकशेषो न कृतः एते
न कोशेषु शब्दानां शब्दपरता अत एवैकशेषानर्थपरत्वं तु न संभवति इतः पूर्वं शक्तिग्रहाभावात् एते शब्दा एकार्था इति बोधः एवं चात्र प्रकारार्थत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्य
पास्तमिति दिक् । सस्थाविसापेभ्य इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपद इत्यधिकृतस्यैवं तत्त्वलाभाय एतेन बहुप्रिय इत्येवेन्नुदाहरणमित्यपास्तं विश्वपा इति विश्वं पा
तीति विग्रहे आतोऽनुपसर्गे इति प्राप्ते वासरूपन्यायेनातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति चेन विच् स चादन्तेभ्यो लोकेऽपि कीलालपः आगतमिति विभाषापूर्वाह्णेति सूत्रे भाष्य।
प्रयोगात् क्विप् स्त्वादन्तेभ्यो भाष्याद्युक्त क्विब्भ्यो नभिधानमेव अत एव यूस्त्र्याख्यौ नदीति सूत्रे स्त्र्याख्यावित्यत्र विजुक्तो भाष्येनानुक्षिप्य अत एव शंस्था इत्यादिप्रयो।
गे भाष्यकृता ईत्वं न कृतमिति केचित् अन्ये क्विपमेवाहुः दीर्घाज्जसि चेति चीत्यस्यानुकर्षः दीर्घाच्छसीत्येव तसूत्रितं दीर्घादेव शसीति विपरीतनियमापत्तेः
मत्याह एषु जातिपक्षाश्रयणादत्र प्राप्तिः न्याय्यत्वादिति जसि पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः आतोः किं हाहानिति अव्युत्पन्नमिदं अस्य क्रियाशब्दत्वे
तु हानिति प्रत्युदाहरणं परे तु न्कः श इत्यादिसिद्ध्यर्थमातो नाप इति वक्तव्यमित्युक्ते आत इति योगविभागेन तत्संसाध्यं तस्मात्प्रत्याख्यातं भाष्ये एवं च सा शब्दादेर्यदभि।
धानं तत्र योगविभागेन लोप इष्ट एव सूत्रे धातुग्रहणमावंतनिवृत्त्यर्थमेव भाष्यवार्तिककृत्तो रज्ञानकल्पनापेक्षया दृशार्थकल्पने स्येवोचितत्वात् आवंतादाचार।
क्विबेवन्नात्य क्विवंताहाकर्तरि क्विपूनानभिधानादिति न तत्र सूत्रवार्तिकयोर्विरोधः अत एव प्रथमयोरिति सूत्रभाष्ये परसूपं बाध्यसामान्यचिंतयादीर्घमात्रस्य बा
धकमिति पस्पेरामानित्यादिसिद्ध्यर्थमनादीर्घ इति सुपि चेति चानुवर्तमाने बहुवचने झल्येदिति सूत्रे बहुवचन इति योगविभागेन परसूपबाधकं दीर्घविधायणमा।
नामित्यादावनेन दीर्घे परत्वात्कृतेऽमीनामित्यादौ सावकाशस्य नुटो प्राप्तिमाशंका ह्रस्वनद्याप इति सूत्रे आजसेरित्यत आङ्ग्रहणानुकृष्टस्यासमाधायकोलालपामि

ल॰शे॰ येमितितदाशयः अधात्ववपवाकारांतानांलोपाभावेनुतदसगतिःस्पष्टैवेत्याहः त्क॰श्नइतित्काप्रत्ययसंडिस्याद्यर्थकंत्कइश्नःशसे
शे॰सु॰ त्वमित्यादिप्रयोगस्यमत्रोदाहरणं एतेनाचारक्विंतात्कर्त्तरिक्विपैतेप्रयोगानिर्वीत्याद्दत्यपास्तं आचारक्विंतप्रकृतिककर्त्तरिक्विंतस्यभाष्येकाप्यनुपन्यासेननै
४३ भ्यः कर्त्तरिक्विपोनभिधानस्यैवलाभाच्चइत्यादंताःजसिचह्रस्वस्यगुणइतिवर्त्तते ह्रस्वस्यसंबुद्धौचेत्यतःसंबुद्धाविनिवर्त्तते शेषोघ्य पूर्व्वस्मात्स्याविस्यतोपृइतिडिःति
ह्रस्वश्चेत्यतोह्रस्व इतिवर्त्तते शेषपदार्थमाह अनदीत्यादि तदंतमिति अनुवृत्तपूर्व्वाशेषपदार्थस्यविशेषणात्तदंतलाभइतिभावः ननुमस्येइत्यत्रानव
काशत्वान्नदीसंज्ञैवभविष्यतीतिशेषग्रहणंव्यर्थमतआह एकसंज्ञेति अधिकारादिति कडाराःकर्मधारयेइत्येतस्यर्येतंतस्यवुद्धिस्थत्वादित्यर्थः ।
स्पष्टार्थमिति स्पष्टतयातदंतविधिलाभार्थमितिभावः मात्रेइति ऋतोङीतितुपूइत्यनुवृत्तावेवतात्पर्यग्राहकमितिभावः आङोना पुंसीतितुनोक्तं अमुनाकु
लेनेत्यत्रमुत्वस्यासिद्धत्वान्नुमनापत्तौपुंस्त्वाभावेननाभावस्याप्यनापत्तौरूपासिद्धेः नमुनेइतिनिषेधस्तुनुमिनमुटादेशइतिवार्त्तिकविरोधात् अतएवसूत्रकृ।
तान्कोतिवन्नोतिनोक्तंतथासतितंत्रेणानकारनिर्देशेपिसंभाव्येत आमंतुनाकारेणतस्यापिनेइतिनिर्देशनतंत्रस्वीकारेत्वत्यंतंज्ञानगौरवमितिनकिंचिद्बाधवमिति
स्पष्टंभाष्ये आङितीति ङकारविशिष्टासंज्ञानत्वस्यङस्येत्वं अतएवहरिणामत्येत्यादौनगुणः एवमोङ आपइत्यत्रापि अतएवासंभवेएवापवादत्वमितिवार्त्ति
कमतेपिरमेइत्यादेनयाह घेर्ङिति सुपिचेत्यतःसुपीतिवर्त्तते तेनपद्धतिसिद्धंनचघेर्ङीतिसूत्रंकार्यङकारादावित्यर्थः प्रवाहवेत्यत्राङयाजयारामुपसंख्यान
मितिआङादेशस्तुङीइत्येवकुर्ंशकाइतिवाच्यं मत्यामित्यादावाम्याप्यनद्याइत्यस्यानापत्तेःअल्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावात् इतग्रहणंत्वमुंवधकार्यत्वात्स्थानि
वत्वस्पष्टमितिदिक् ङसिङसोड एङोह्रिवेपि अस्वरितत्वाच्चयासंख्यंनङितश्चेतितुनाःसुशिकृतउदित्यत्रकृदंतान्ङिन्नोतिपरपूर्वेपरयोरत्वमित्यर्थः गतोत्या
दोशेषापत्तेः ङसोरप्येवसिद्धेङसिग्रहणंस्पष्टार्थमिति अच्चघेः इदुद्भ्यामितिकिंघेःपरस्यङेरौदच्च
तिङिप्रकृतेघेरौरच्चेतिवाच्येमाभूदिति अदोनोत्स्यपरत्वंसुखमुखार्थेइत्संज्ञायांचनस्यलोपइतितयोर्लोपः नचौतोविभक्तित्वान्नविभक्ताविति निषेधात् के शेष॰
एामित्संज्ञेतिवाच्यंमुखसुखार्थमित्यस्यतदेवप्रयोजनंननुकार्यांतरंनापिप्रयोगेश्रवणमित्यर्थान्नत्वप्रतिज्ञैवनविभक्तावित्यस्यंतत्राप्रवृत्तेः अतएवेहह्वोपस्या ४३

वैस्वोपेइत्याद्दिनिर्देशाः संगच्छन्ते यदितूच्चारणार्थानांविनैव शास्त्रमपगमः स्यात्तदेतत्संज्ञकानामपिनहूदेवनिवृत्तिरस्तु किंतस्यलोपइत्यनेनस्वभाववादस्तोभिय
त्रापिसत्वात् ध्वनितंचेदं तस्यलोपइत्यत्रभाष्येद्दृनिदिवोत्तत्रैनिरूपयिष्यामः नचैवमग्नावित्यत्रौतः स्वरितत्वापत्तिः नचप्रत्ययाप्रत्यययोरित्येव सिद्धेत्वम
त्तितिप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यमितिवार्त्तिकादौपदेशिकप्रत्ययत्ववत्यवतत्त्वदृत्तिरितिकच्च तस्याः परिभाषायालक्ष्यसिद्धये भाष्यकृताकाप्यनाश्रयणात् स्पष्टंचेदं
त्रित्स्वरितमित्यत्रकैयटे अंगस्ये : तिसूत्रेभाष्येतुतत्समाख्यानायैकदेशिनोक्ता ननुसिद्धंतिनेतिस्पष्टं तदिदं आन्नलोपइतिसूत्रेभाष्येपिध्वनितंतत्तद्भा
वइतिचेन्नप्रत्ययग्रहणमित्यस्यविधानकालिकप्रत्ययवद्ग्रहणमित्यर्थात् अतएवादेशोगुदित्वमाश्रित्यतत्प्रत्याख्याने फलभेदोनेतिदिक् अनङ्सौ
साविति प्रथमैकवचनमसंबुद्धाविति पर्युदासात् नकाराकारस्तु उच्चारणार्थइत्संज्ञकः अलोन्त्यात् अवध्यवधिमतोःसाजात्यादाह पूर्वोवर्णइति अतएव
शिष्टइत्यादौ शाइतिसमुदायस्यशासइदीतीत्वन पंचम्यंतालग्रहणाच्च शास्यन सर्वनामस्थाने नोपधायाइतिद्वलोपइत्यनोदीर्घइतिचानुवर्तते अप्तृन् अप्
तृइतिपुंस्त्वमविवक्षितं अतएवाप्तृन्तंहलितिसंगच्छते अप्तृन्प्रदेशेषुहलग्रहणेनैवसिद्धेसंज्ञाविधानमदृष्टार्थं हल्ङ्याप् सुतिसीति पृथक्पदं हसंतादि
ति सुतिसीनांप्रत्ययत्वेनोपस्थितस्ययस्मात्सविहितस्तदादेरित्यस्यविशेष्यत्वेननतदंतत्लाभइतिभावः एवंङ्यावंशेद्वेधातदुपस्थितत्वाङ्यावंतांतादित्यर्थोद्रष्ट
व्यः हल्ङ्याब्भ्यः किमितिराम इत्यादौदीर्घानत्वाभावान्नदोषइतिप्रश्नः दीर्घात्किंनिष्कौशांबिरतिखट्वइत्यारभ्यसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादिसंतोपपाठः
मनोरमायांदर्शनात् सखेति यद्यप्यत्रैवसख्युरसंबुद्धाविति लेख उचित स्तथापिनांतलक्षणादीर्घेणैवसिद्धेरत उपधायाइत्यपेक्षयानित्यत्वेनतस्यैवोचित्या
च्चात्रनोक्तं अचोञ्णितिमृजेर्वृद्धिरित्यतोवृद्धिरित्यनुवर्ततेंऽगस्येतिचाधिकृतंतदाह अंगस्यवृद्धिरिति रूपसिध्यादिति उच्चारणार्थोकारेणकृतयणः प्रयोगस्थस्यानुकरणाद
विशेषणाभयोर्ग्रहणमित्याह सखीन्त्यादि ङसादिपरस्तादृशः सखिसखीप्रतीतोशब्दप्रकृतिकएवसंभवतीतिभावः सुसखेति नपूजनादितिनिषेधाद्राजाहः सखि
पइतिटच्न समुदायस्येति असखीत्यस्यसखिभिन्नावयवावितिवर्णसंज्ञापक्षेर्थः अत्रपक्षेपर्युदासेनतद्भिन्नप्रातिपदिकांत्यवर्णादेरेवग्रहणात्कृतंसख्येति
वाक्येनदोषः सिद्धांतिसंमतेतत्दंतसंज्ञापक्षेसखिभिन्नावित्यर्थः पर्युदस्यमानसमर्पकसखिशब्दे अस्यतदंतग्रहणंतुनविशेष्यासन्निधानादितिभावः एतत्सर्वेहद

स.श.
शे.सु.
४४

चानुरोधेन यस्येति चेति सूत्रभाष्यात् सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः यथा आत्वसंतस्येति सूत्रे धातोरित्यत्र इकः धातुपदस्यापि ग्रह णादिति सिध्यर्थं धात्ववयवे लक्षणा क्रियते तद्वत् संज्ञापक्षेप्यसखीति योरेव विशेषणं न तु तदन्तविधिः उतश्च प्रत्ययादिति वत्तत्र च सख्यवयवभिन्ने वर्णौ यंतमि त्यर्थः अदन्तविधिश्च शेषपदार्थविशेषणतयाप्येवं च सकृते नैव घिसंज्ञेति लभ्यते तत्र हि भाष्ये इवर्णस्य किमुदाहरणमतिसखेरागच्छतीति यद्यत्र लोपो न स्यात्तदा क ण्दीर्घः स्यात् पूर्वोत्तवद्भावेन सखिशब्दत्वात् अतिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या उपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेपि घिसंज्ञा न स्यात् लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोष इत्युक्तं भवतीत्याहि विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञानिर्बाधैवेति तदसंगतिः स्पष्टैव न च लोपेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया दोषः सखिशब्दस्य तदवयवपरत्वे न प्रातिपदिकग्रहणाभावात् प्रातिपदिकत्ववदुपस्थापकपदोपादानं हि प्रातिपदिकग्रहणं ख्यत्यात्सूत्रे किमर्थं विकृतनिर्देशो न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत। अतिसखेरित्यत्र माभूदिति भाष्येपि ङ्यन्तप्रकृतिक एवायं विहितविशेषणाश्रयणेनैव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणेनैवैतत् भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोधः इ त्यलं पतिः समास एवकार इष्टतोवधारणार्थः स्मृतिपुराणेषु पतये सखिनेत्यादि व्याकरणानिष्पन्नत्वेनासाध्वेव त्रिशंकोश्चयाज्ययाजनादाविव तपोमाहात्म्या नासाधुप्रयोगेपि ऋषीणां दोषाभावात् याज्ञिकंमन्येवासाधुप्रयोगे दोषाच्च अस्माकमपि स्मृतिपुराणाध्ययनविधिबलात्तेषां तपोबलाच्च यज्ञमध्येपि तदंतर्गत तत्पाठे दोषाभावः स्वातन्त्र्येणेदृशं प्रयुंजाना अस्मदादयः प्रत्यवयंत्येव अत एव नदीसंज्ञासूत्रे भाष्ये छंदोवत्कवयः कुर्वन्तीत्युक्त्वा न त्वेषेष्टिरस्तीत्युक्तं यूस्त्र्या ख्याविति सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टतरं चैतत् समास इत्युक्तेर्बहुच्पूर्वेण घित्वं अत एव पतिर्वृत्तावेवेति नासूत्रि वर्णसंज्ञापक्षे पत्यवयवेकार इत्यर्थः तदंतसंज्ञापक्षे पत्य वयवेकारांत इत्यर्थः सूत्रे पतिशब्दश्च तदवयवेकारे लाक्षणिकः एतेन शेषो घ्यसखितो पतिः समास एवेति सूत्र्यतामित्यपास्तं यस्येति चेति सूत्रस्थभाष्यरीत्या सुपतिना सुसख्या इत्यादीष्टसिध्या तथा न्यासस्य कर्तुमशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति दिक् नित्यं बहुवचनांत इति किमः संख्यापरिमाणे इत्यनेन किंशब्दाद्डतौ संख्या वक्ति कः संख्याविषयप्रश्ने डतिरिति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः बहुगणसंख्याप्रदेशेषु एतत्संज्ञाकरणाज्ञानरूपप्रकरणासत्वेपि न त्वकृत्रिमाकृत्रिमन्यायं स्म स्यन्ते कृत्रिमः कर्तरि कर्मेत्यादाविव अत एव संख्याया अतिशदंताया इति शदंतपर्युदासः संगच्छते न हि शदंता कृत्रिमा संख्यास्ति न स्मात्संज्ञाप्रदेशेषु अभ्युपग। ४४

तिः किंच लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्यावगतिरिति स्पष्टं भाष्ये अत एव पंचकत्वादिरूपादिसिद्धिः एतन्न्यायोपयोगस्त्वभ्यासाम्रेडितादिसंज्ञा
विषये बहुवचने सूत्रे बहुगणग्रहणं तु तयोर्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात् बहुत्वादि द्वित्र्यादिसंख्याव्यापको धर्मविशेषः अत एव भाष्ये एतत्सूत्रं प्रति दृष्टा
र्थेयदयमेतत्संख्यासंज्ञास्य त्याहेत्युक्तं यत्तु भाष्ये एकादिकया चापि संख्यायत इत्युक्तं तस्यायमर्थः बह्वादिकयापि स्वव्याप्यत्रित्वादिसंख्यया संख्याय ते बहुगणशब्दौ
पि संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया संख्यानकरणं एवं वत्वंतेष्पूह्य यद्वा चापि शब्दो वाक्यालंकारे एकादिकया संख्यायते सापि प्रदेशेषु उपयोगः स्यादित्येतत्।
इति लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणमिति तदर्थः एतेनार्थात्संख्यावृत्वे सति बहुत्ववाचिनश्चैत्संख्याकार्ये तर्हि बहुगणयोरेवेति नियमार्थेन तु तेन भूर्यादीनां न तेषां वैपुल्या
विशालता विशेष्यविशेषणत्वाभ्यां अबहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बहुर्थमात्रवाचिनां भूर्यादीनां च न स्याद्वृत्तिः यद्वा नियतसंख्यावाचिनां चेत् बहुगणयोरेवेति घर्थांतस्य चित्याद्वैपुल्य
नियमः अनंतशब्दवत् अनंतवाचिशतशब्दस्य संख्याकार्याभाव इष्ट एव तत्पूपास्त संघवैपुल्यवाचकयोर्नेह ग्रहणं परस्परसाहचर्यात्त्र्यादिसंख्याव्यापकधे
मेवाचिनोरेव ग्रहणात् वतु इति सानुबंधनिर्देशो ब्राह्मणवदित्यादिव्यावृत्त्यर्थः डतिस्तद्धितस्य वतुसाहचर्याद्दित्यलं स्नांतेत्यतः षडिति वर्त्तते संख्येति च प्रकृतं
तदाह उत्पंतेति अत एव षट्कतीतिइडनुवादेन शस्विहितः अत एव संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं संख्येतिकिं पतयः प्रत्ययस्य अनेकसंज्ञाकरणा दा
वृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च नेद्धावितसंज्ञाश्रयणमतो न संकरः तेन हंतीत्यादौ श्नावितिन द्वित्वं तदाह लुक् श्लु लुप् शब्दैरिति अदर्शनं लोप इत्यतो दर्शनमित्य।
नुवर्त्तते प्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानात् नान्योन्याश्रयः एकसंज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्यत्वेन लोपसंज्ञया आसांसमावेशः तेन प्रत्ययलक्षणसिद्धिः षड्भ्यो जश्श
सोः शिरित्यतो जश्शसोरिति वर्त्तते षड्भ्य इति विहितविशेषणं तेन गौणे न परमपंचेत्यादौ तु विशिष्टस्यापि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन सं
ख्यावाचित्वात्षट्त्वमस्त्येवेति न दोषः स्पष्टं चेदं षट्प्रधान एष समास इत्यादिना सर्वादिसूत्रे भाष्ये कैयटस्य तु प्रमाद इत्यन्यत्र निरूपितं प्रत्ययलोपे प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या
सिद्ध आद्यं प्रत्ययग्रहणं अवयवलोपे माभूत् तेनाघ्नीयेत्यादौ नानुनासिकलोप इति स्पष्टं भाष्ये इदमेव प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकमवयवेपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य एवं।
कृते संप्रत्ययपयोरिद्धृपधस्येत्यनयोर्लक्षणादिनाश्रयणीयं सात्पदाद्योरितिचचरितार्थं स्थानिवत्त्वेनासिद्धइदंवचनं नियमार्थमिति भाष्यं प्रत्ययस्यासाधारणं

ल॰ शा॰ अथ त्रायीयतेतत्रैवेति नचैवंदाधर्मेइतिसूत्रे तेतिके इतिकिंनिपात्यते आत्मनेपदं नैतदस्ति अनुदात्तङित इत्येव सिद्धं नियमार्थं तर्हि भविष्यति अत्रैव यङ्लुगन्तस्य ना।
श॰ शे॰ यत्रैवमिति दितिस्तुक्तं अस्यनियमत्वे तेनात्मनेपदं दुर्लभं ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वादिति वाच्यं आत्मनेपदमित्यस्यैव सिद्धान्तमुक्तित्वात् ततो विध्यर्थमिदमिति
४५ वार्त्तिकानुसारिणा अनुदात्तङित इत्येव सिद्धमिति शंकितेतदनुसार्येकदेशिन एतत्समाधानमित्यदोषादित्यन्यत्रवि स्तरः प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदित्येव सिद्धे लक्षणग्रह।
णं प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थलाभार्थं तेन नरवमिच्छ इत्यादावेसादिकं नेत्येके अतिदेशनाहार्यतद्बुद्धिसंपादनेपुच्चारणप्रसंगमूलपषष्ठ्य
र्थाभावान्नैसादीति तदर्थमित्यपरे कार्यमिति प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमिति भावः इहापि परिवीरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यती
ति भाष्येण तृज्वत्सूत्रे शास्त्रकार्यातिदेशयोरैक्यकथनेन चातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एवदेशइत्यंगीकारात्परिवीरित्यत्र तु दीर्घापर्यायेण न किंतु पर।
त्वात् दीर्घ एव अन्यथा नेनैवोभयोर्विधानात्परत्वाभावे पर्यायो दुर्वार इति बोध्यं तदेतद् जसि च तिसृणो ग्रान्न इति जसि चेति विहितेन गुणेनेन प्राप्नोदित्यर्थः नलुमतालुप्तप्रत्ययकालुमंत
तस्य दाहल्लुगित्यादि अंगकार्यमिति लुप्तप्रत्यये परतो यत्पूर्वं तत्प्रकृति भूतोलुप्त्यांगसंज्ञकमुद्दिश्यकं यत्कार्यं आगमनांगवेत्यर्थः तेन पंचेत्यादौ पदसंज्ञा भव
ति राजपुरुषादौ भसंज्ञा च न अंगसंज्ञा तु यथोद्देशत्वात्प्रत्ययसत्ताकाले जातातिष्ठत्येव तत्काले कार्याभावात् अप्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन सा तस्याः लब्धाम
संज्ञककार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं युवोरनाकावितिसूत्रे कैयटे न लुमतेत्यस्यानित्यत्वादंगसंज्ञाया मप्रवृत्तिरितितत्त्वमिति कश्चित् अत एव पंचभिः
क्रोष्टीभिः क्रीतं कुलमिति तद्धितार्थेति समासे क्रोष्ट्रय इति लुकि सुक्तद्धितेति सौ प्रत्ययलुकि पंचक्रोष्टु इत्यत्र तृज्वत्वं न इत्युक्तं भाष्ये तृज्वदिति सूत्रे न चापरं निमित्तमा
श्रीयते किं तर्ह्यंगस्य क्रोष्टुस्तृज्वदिति अंगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति न चोरस्त्ववत्तृज्वत्वेपि परनिमित्ताश्रयणमिति पंचक्रोष्टु इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यं उर
दित्यत्र शश्वत्पुनः परस्य निमित्तत्वानाश्रयणेप्यंगसंज्ञाद्वारो रत्वस्यापि परनिमित्तत्वेन स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरित्येव लिङ्ग्यभ्यासस्येति सूत्रस्थभाष्याशयात् नियमेन प
रत्वेन [illegible] परनिमित्तत्वात् अत एव चर्करीत्यजघोड इत्यादावलप्रवृत्तिः अचिक्षणु इत्यादावजादिप्रत्यय इत्यर्थस्तु अंगस्येतिषष्ठ्या निमित्त इत्यध्याहारेण सम॰
प्रत्यादे अतोपाय कथंचिदुपपाद्यः [illegible]धिकारस्थेषु कार्यकालस्याभावाच्च वस्तुतस्तु कार्यकालपक्षेपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेंगसंज्ञो भवति अंगसंज्ञक ४५

स्यात्तस्यातृज्वत्वं स्त्रियामित्येतदर्थं इति तृज्वत्त्वमनैमित्तिकमेव अदित्याद्योगतिरू तेव पदैकवाक्यतयान्वयस्तु संज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्यत्र निरूपितं अतेन ऊरदित्यादौ आ
द्धत्येव [illegible] सिद्धतापि वक्तव्यमिति तस्यानुरोधान्नतथा प्रकृते तस्यानुरोधादेवेति तदाशयः चर्करीत्यं ज घोइत्यादौ तु न लुमतेति निषेधान्नित्यत्वादत्व प्रवृत्तिः त्रपो
इत्यादौ [illegible] संगाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तलुकि भवत्येवेति तु श्रुवेहितमित्यादौ उवङा पृत्या चिंत्यमित्यपास्तं त्रिप्रभृतय इति ङेप्रथमयोरिति सूत्रे युष्मानिःसा
द्दीनस्माच्छेसो न इति उपन्यासपरेण भाष्येणास्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे शिशीलुगादिभिर्युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्तिके न तद्भाष्येण च न षष्ठीति निषेधे
न च लिंगसत्तावोधनेऽपि लिंगबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपेन विशेषइत्यर्थः सामान्याकमिति सूत्रस्यस्यालिंगे युष्मदस्मदी इत्य स्यपदांतरसंनिधाने विना लिंगवि
शेषायुष्मदस्मच्छब्दमात्रान्नप्रतीयत इत्यर्थ इति दिक् त्रेस्त्रयः अयंनसांतो निर्जात्रयाणामिति निर्देशात् त्रेरयङ् तु न कृतः अयङ्यो त्पादाविव उच्चारणार्थश्च
शंकानिरासाय केचिदिति आमि सर्वनाम्न इति साहचर्यादिति भावः वस्त्विति साहचर्य स्यासार्वत्रिकत्वात् सूत्रांतरस्य तदाश्रयणे हजरमानाभावाच्चेति भा
वः न च गौणमुख्यन्यायेनात्रेति वाच्यं अप्रसिद्धत्वे गौणलाक्षणिकत्वान्यतररूपगौणत्वाभावात् अत एवोपसर्जनानां सर्वनामत्वप्रतिषेधश्चारब्धो वार्तिककृता
इतरविशेषणतामात्रेण तत्त्वाभावात् पदकार्य एव तत्प्रसक्तोऽस्त्वित्यन्यत्र विस्तरः द्विशब्देन नित्यं द्विवचनात इति संख्यापरत्वेऽपीत्यर्थः अत एव कस्य द्वित्वे इत्यर्थे
कस्य द्वयोरिति भाष्ये वहुष्विति सूत्रे प्रयुक्तं त्यदादौ अष्टन आ विभक्ताविर्त्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते तत्फलं तत्तुल्यं सो लुकृत्स्न द्वित्विरिति भाष्यकारस्येति भा
वः द्विपर्यंतानां किमिति युष्मदस्मदोरन्त्यस्य त्वलोपे वाधात् किमः कादेशविधानाच्चेति प्रश्नः भवान्भवंतावित्यप्युक्त्व य: औतु सवर्णादीर्घ इति इदं संभावनामा
त्रेणा एषांङौ ई द्वितीयाचसप्तम्यर्थे इति भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात् क्विबंतवातेति इत्वमवकारादावितिवार्तिकस्यापावान इत्यादौ नावनिपासाधनरूपस्पृतत्वात्
स्यानभोग्यस्य च फलैक्यायेह शेभ्यः क्विपोनभिधानमावश्यकमिति धीवरी पीवरीत्यादि ध्याप्योः संप्रसारणं च क्विप् कृतनिपातनेनार्थकाङ्क्षनस्तनस्त्वनांस्थूलेऽपि भाष्यभागेपि
इति सूत्रे भाष्यपर्यालोचनया सिद्धा द्वार्तिकान्सिद्ध धीध्याय तेर्दे धातवे इति क्विब्वचीति वार्तिकस्य भाष्ये धातवेत्युक्तिरेकदेशिनः शंस्याइत्यत्र क्विजेवेति न दोषः मी
ङेमानि स्त्रीकारांतात्क्विबित्येके वातप्रमीर्निर्देशो मगाक्ततिर्ज्ञुविशेषः तद्द्भ्रयसीति इयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधान्नोपसर्जनह्रस्वः यूस्त्माः दीर्घयोरेवग्रहणम्वा

ल॰ श॰ ख्यातौ न वा छन्दसीति पूर्वसवर्णे सिद्धिः पूर्किंमात्रे आण्नद्या इति न स्त्रियमाच स्यातेस्याख्यौ मूलविभुजादित्वात्कः स्याख्यावित्युपस्थितस्त्रीवाचकशब्दस्य विशे
शे॰ सु॰ षणत्वात्तदन्तविधिरित्याह ईदूदन्ताविति आच्छीनद्योरित्यादौ नदीशब्देस्तदवयवे लक्षणा बोध्या आख्याग्रहणान्नित्यत्वलाभस्तदाह नित्यस्त्रीलिंगाविति तत्फ
४६ लन्तु ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिः नित्यस्त्रीत्वं च प्रवृत्तिनिमित्ते कस्य लिंगान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वं ड्यन्तकुमार्यादीनां क्वचिन्निवृत्ते न त्रिलिंगे न समानाकृत्या नित्य।
स्त्रीत्वाभाववारणाय प्रवृत्तिनिमित्ते कस्य इति नन्वेवं बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं न स्यादत आह प्रथमेति अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तर
संक्रमेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः यथोद्देशे पूर्वं प्रवृत्तसंज्ञामादायैव कार्यं कार्यकालपक्षेपि कुमारीत्यादौ प्रकृतिभूतकुमारीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन वृत्तावपि विशेष।
णतया नित्यस्त्रीलिंगरूपार्थबोधकत्वेन न नदीसंज्ञा समासे तु स्पष्टैव तदवयवस्य प्रा॰ प्तिः तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे प्राधान्येन तद्बोधकत्वनिवेशावानमानं तदुक्तं भा।
ष्ये एवं स्त्रीविषयत्वात्सिद्धं अवयवोत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यतीति आकडारस्थसंज्ञानां कार्यकालत्वाभावात् अन्यथा तत्तद्विध्येकवाक्य
तापन्नयोः कथं बाध्यबाधकभावः स्यादिति बोध्यमिति केचित् हे बहुश्रेयसीति ह्रस्वस्य तेगुणस्तु न प्रक्रियालाघवाय यांवार्थानेह्रस्वः ह्रस्वं न द्योर्गुण इत्येव वाच्ये ह्र
स्वविधानसामर्थ्यात् जसि चेत्यत्रैकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञया ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं अंबार्थानामपि गुणस्तु वक्तुमशक्यः अनः क्लीवं जले शोके
मातृसंबन्धयोरपीति भसाघु कानः शब्दस्यांवार्थत्वेन गुणापत्तेः ह्रस्वग्रहणे त्वचइत्युपस्थित्या जंतांवार्थग्रहणान्न दोषः तस्य नपुंसकत्वेपि हे वारे इतिवत्प्रसं
गुणः स्यादेव गुणाश्रुत्येकपरिभाषोपस्थितौ त्वंवेत्यादावप्यनापत्तिः अयं च ह्रस्वो नेत्रस्येति न्यायात् ह्रस्वस्य गुण इत्यस्यैव बाधकः तेन मातस्त्रियत्रच्छेनो ओति
गुणो भवत्येवेति दिक् आटश्च नमाड्योग इति सूत्रे भाष्योक्ते आटश्चेति न्यासे तु वृद्धिरेचीति बोध्यं अत्राड्जुवक्तुमशक्यः अस्वपोहसन्नित्यत्र वृद्धिर्याणाया
टश्चेत्यत्र यान्तावित्यपकर्षेण वृध्यनापत्तेः वृद्धिरेचीत्यस्य नुपररूपं बाधकमिति बोध्यं ङेरिति सप्तम्येकवचनं व्याख्यानात् इह परत्वादिति सकृद्गतिन्यायाश्र
यणादिति भावः स्पष्टं चेदं ह्रस्व न द्यापइत्यत्र भाष्ये यद्यपीहाड्पवादो नद्यामपूर्वं यानवकाशत्वात् अपवादो नुकृदीर्घत्वस्येति दीर्घो कित इति सूत्रभाष्येउक्तत्वे राम॰
मादेशयोरपि तत्त्वसत्त्वात्तथापि अनकाशत्वेन बाधे अपवादप्रवृत्त्येनान्तमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः अत एव न गणोरीत्वमपवादत्वाद्धलादिः शेषं बाधते किं न त्वेन व॥ ४६

काशात्वादित्ति गुणोपइ लुकोरितिसूत्रभाष्ये उक्तं पादः पदितिसूत्रस्थे शब्दांतरश्च स्याः नित्ययो राडामोः परत्वादामिति भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यं अड्यंतत्वादि
तिलसेऽध्रुवे त्यौणादिके प्रत्ययांतत्वादिति भावः कुमारीति ह्रस्वविधायके शास्त्रेऽप्युपसर्जनग्रहणाज्ञो स्त्रियोरिति ह्रस्वो न अचिश्नुधातुभ्रूशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं अ
मेइनस्य यांजोवा इहप्वोरिति धातोः समानाधिकरणं विशेषणं तदा हइवर्णो वर्णो तद्धातोरिति इत्यस्यैति इत्यंतस्येत्यर्थः तेन सुभ्रुवाविति सिद्धं अंतरेति स्थानेतद्धिभा
वः प्वोरिति किं वव्रे अविविकं युयात् इतोयङीति सुधीशब्दे यणो निषेधारंभेणात्र प्रकरणे धातोः स्वरूपग्रहणे इति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः एरनेकाचो
धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवतीति धात्ववयवसंयोगभिन्नपूर्व इत्यर्थः तद्भिन्नश्च धात्ववयवपूर्वस्यैवेति उद्दियावित्यादौ न दोषः असंयोगादित्येव धात्ववयवसंयोग
भिन्नात्परस्येत्यर्थेन सिद्धे पूर्वग्रहणंस्पष्टार्थं एः किं असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णस्य विशेषणं यथास्यादंगस्य विशेषणं माभूदिति तेन पपक्रियावित्यादौ नातिप्रसंगः
लुलवतुरित्यादौ तु नातिप्रसंगः ओः सुपीति नियमात् विपरीतनियमस्तु न सुधीशब्दे ऽचि सुपि यणो निषेधारंभात् कुमार्यावित्ति अंतर्वर्तिविभक्त्यापदत्वा।
द्वाकलं तु अत्र न न ओ इति निषेधात् प्रधीरिति प्रकृष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावान्न नदीत्वं प्रकृष्टधीर्यस्येति विग्रहे तु नदीत्वं ग्रामण्यीरिति अग्रग्रामाभ्यां नयते
रितिणत्वं गतिकारकपूर्वस्यैवेति भाष्ये पठ्यते सत्तु नियमः तेन गतिकारकभिन्नपूर्वस्य नेति फलितं तद्भिन्नं च तत्सदृशं सपूर्वपदमेव तेन निन्यतुरित्यादौ यणत
दाहगतिकारकेतिपदत्वत्र मतिसमासे नित्याधिकारस्य एवं प्रतिपदोक्तत्वाद्ग्रहणं तद्धितेन भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपोपादान
विषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः अत एव नदीसंज्ञासूत्रस्थः प्रकृष्टाधीर्यस्येति विग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः प्रध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते शुद्धधियाविति शु
द्धाधीर्यस्येति विग्रहः शुद्धं ध्यायतीति विग्रहे यणेव आद्ये सूत्वभूतार्थक धीशब्दार्थविशेषणत्वात् शुद्धत्वस्य कथमपि न कारकत्वमिति भावः कथंतर्हीति दुर्ध्या
यतीति तु दुष्टा धीर्ध्यानं येषामिति वृश्चिकाद्वेरिति विग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः दुःस्थितेति दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः प्रकृष्टाधी
ः प्रादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीशब्दोपात्तधात्वर्थविशेषणमिति यणा भवत्येव यत्क्रियेति या चासौ क्रिया चेति विग्रहः तं प्रति तद्वाचकं प्रति यद्वा यस्य धातोर्वाच्या।
पा क्रिया समाख्याता इत्यर्थः नेहेति ततश्च संबंधसामान्यषष्ठ्येव समासः मीत्रार्थानामिति तु हेतुत्वप्रकारकबोधजनकोपयावाधनार्थं विभक्तिप्रकरणे तु न्यस्तं तं कारकत्वप्र

ल॰ श॰ कृत्कार्यानापत्तेरितिभावः किंच हेतुत्वाविवक्षायांसंबंधत्वेनविवक्षयाषष्टीसत्वारंभेपीत्यपिवोध्यंत्रमुच्चयेनाह दृष्टिकसंबधिनीति अत्रपूर्वपदमंगेतोत्तरपद ।

शे॰ सु॰ लोपःशाकपार्थिवादित्वात् नभूः अनंतरस्येतिन्यायेनैरनेकाचश्चःसुपीत्यनयोरेवनिषेधः सुपीतिचानुवर्त्ततेतदाह सुपीति लोपाविति अतोलोपःलोपोव्योरित्या

४० पोमितिभावः यलोपेनिषेधात्लोपोनस्थानिवत् वेरपृक्तलोपाद्धलिलोपःपूर्वमिष्यते स्थानिवत्त्वादिति एवंचयणादेशेयलोपेसत्स्वइतिस्यादितिभावः अंतरंगतिविभ

क्तपरत्वान्नपदांतेतिनिषेधस्तुन स्थानिवत्त्वस्यनःकोइतिसामान्यापेक्षनियमेनादत्वान्तपरपदस्याजादेशस्येवतेनस्थानिवत्त्वनिषेधाच्चकिंबपेसक्यसंबंधियलोपस्य

यणिवहिरंगासिद्धत्वंतुन अनित्यत्वात् कोलुभमितिभावेकः लोपइत्यर्थः गोमत्यतेरप्रत्ययेगोमानितिभाष्योक्तेरस्याप्यर्थस्यक्वचिद्‌गीकारः कौविधिमतिनेत्येवत्तु

सार्वत्रिकमित्यन्यत्रविस्तरः अनडिति अभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्यायस्तुगौणमुख्यन्यायवत्पदकार्यविषयएवेतिभावः दीर्घस्यापीति प्रयोगस्थपकारांतानुक

रणसूत्रेऽकारश्चोच्चारणार्थइतिभावः तुनीरित्या द्विवादिभ्यःस्वायोमःमत्वोन्यनस्यामितिनित्वमत्वेशुषःकःपचोवइतिकत्वक्त्वे व्याख्यानात्साधान्याच्चरू

पातिदेशोयमित्याह क्रोष्टुशब्दइति नचोदात्तकरकारविशिष्टमतिदिश्यतेतज्वदितिचकारोच्चारणात् तेनक्रोष्ट्रेत्यादावुदात्तयणाइतिस्वरसिद्धिर्वोध्या पक्षांतरे

स्तुनातिदेशः अर्थतत्र्यातंर्याभावात् इदंसूत्रंस्त्रियांचेतिचप्रयोगनियमफलकमितिवोध्यं अपव्रन् नतुव्युत्पत्तिपक्षेतृन्नंतत्वात्तजंतत्वाद्वादीर्घोसिद्धेनत्रारिपदरण

व्यर्थमतआह नियमार्थमिति अन्येषामुणादिव्युत्पन्नानांसंज्ञाशब्दानांनेतिनेष्ट्रादयोप्युणादयएवेतिभावः तेषांतृन्निति सूत्रस्यवार्तिकेनव्युत्पादनान्नप्रा

दीत्यादिग्रहणेनप्रशास्तृशब्दस्यैवग्रहणमित्यन्ये अव्युत्पत्तिपक्षेतुविध्यर्थमेवेतिवोध्य भाष्यप्रयोगादिति एवंचोणादिष्वस्यव्युत्पादनमप्रामाणिकमिति ।

भावः पंकजादिवद्योगरूढोयं यत्वोणादिकत्वमेवास्यस्वीकृत्यभाष्यप्रयोगादेवदीर्घत्वमित्युक्तंतितेमान्याःभाष्यकृतान्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेनदातृप्यस्यभाष्य

प्रयोगत्वाभावात् एवुल्तृचाविविभाष्येतुतृचश्चकारोव्यर्थःनचात्रन्तृजित्याद्यौविशेषणार्थःतृइत्येवसिद्धेःनचतृइत्युच्यमानेमातरौपितरौवित्यादौअप्राप्तो

ति तत्राहितप्रत्ययोनिरनुबंधकइतिवाच्यं नप्तृग्रहणस्ययोनिसंबंधवाचिनांचेदस्येवनान्येषांयोनिसंबंधवाचिनामितिनियमादित्युक्तं नेष्टत्व ष्टृहोतृपोतृ राम॰

णांतृन्नंतत्वस्यप्रशास्तुस्तृजंतत्वस्यतृन्निति सूत्रेभाष्यवार्तिकयोरुक्तत्वेनतेषांग्रहणंप्रपंचार्थं एवंचयथान्यासेनियमफलंचिंत्यं क्रोष्टेति अनडिसंवेना ४०

मस्थाने चेति दीर्घः प्रथमोपस्थितत्वात् क्रोष्टुशब्दस्यायमर्थे तु तल्लेखः यद्वा विशेषविहितत्वात् शीघ्रोपस्थितिकत्वेन स एव न्याय्यः विभाषात् अयमपि नियम
मस्त्वतृतीयादावन्ये वोभयमिति नेन न्यामादोषासिक्रोष्टुपत्रइत्यादौ च न दोषः सर्वत्र विशिष्टाभावस्य सुलभत्वात् तृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां च त्याभ्यां सर्वनामस्थाने ।
स्त्रियां च तृजंतरूपविधानेन तयोः प्रयोगनियमार्थत्वं फलति एतेन तृज्वत् सर्वनामस्थान एवेति नियमादिदं विध्यर्थमित्यपरास्तम् न चैवमपि क्रोष्टूनित्याद्य
संगतमन्यत्र तृजंतस्यैव प्रयोगेणाप्युक्तनियमस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यं तृज्वत्क्रोष्टुरिति योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेः न च तद्धितेष्वचामादेरिति क्रोष्टु ।
लाटृहीति सूत्रयोः क्रौष्टुः क्रौष्ट्रीया इति भाष्यप्रयोगासंगतिरिति वाच्यं अकारांतस्यैव ऋषिवाचकत्वेनादोषात् इदं सूत्रत्रयं शृगालवाचिक्रोष्टुक्रोष्टुशब्द ।
याद्येवस्यार्थमित्यवधेयं तदुक्तं भाष्ये तृज्वद्भावविषये तृजंते मृगवाचीति तत्तृतीयाद्यजादिविभक्तिषु तृजंतं तुन्नंतं च मृगवाचीति च अनेन तुन्यन्यत्र तुन्नंत
मेवेत्यपि सूचितमिति दिक् ऋत उत् तपरत्वं भाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्राहकताज्ञापनद्वारा नर्थतो द्विमात्रनिवृत्त्यर्थं तेनामू इत्यादि सिद्धिरिति ह्रस्वरिति
सूत्रे कैयटः यत्तु तपरत्वं ढ्रलोप इति दीर्घबाधनार्थमिति तन्न सुपत्रवाजिता वाणा ज्वलिता इव पन्नगाः नैकेनोरस्य भासंतस्सवितू रश्मयो यस्यर्थेति तिरामा
यणप्रयोगविरोधात् उरण् रपर इति सूत्रे अणग्रहणाभावे उरपर इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्च सख्यैवेति संयोगांतलोपेन सिद्धे नियमार्थतेनोर्गित्यादौ नेति भावः विपरीत
नियमस्तु न पुमान् स्त्रियेति निर्देशात् एरनेकाच इति सूत्रे सुधीरिति पदरहितसानुवृत्तात् ततिविशेषणसवार्णिकं चानुवर्तते इत्याह धात्ववयवेत्यादि गतिनिव स
क्तलस्वावित्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण् न भूसुधियोरिति निषेधे प्राप्ते आह वर्षाभ्वश्चेति वर्षाभूर्ददुरे पुमान् स्वार्थिक इति स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः
तस्मिन् वद्धत्यर्थे अध्यात्मादित्वाट्ठञ् द्वारादिषु स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठेन स्वशब्दादिकेदंतये रिवेति नियमार्थके नैजागमे न पुनर्भूशब्दस्य ह्रस्यानित्यत्वोत्वा
दाहैयाभिक इति ह्रस्वदंताः वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणे रेफाभावादाह अवर्णादिति व्युत्पत्तिपक्ष इति अव्युत्पत्तिपक्षेऽवादिष्वपाठाद्दीर्घशंकैव नेति भावः व्यु
त्पत्तिपक्षे निरनुबंधक तृप्रत्ययांता एवेति ण्वुल्तृचाविति सूत्रस्य भाष्ये स्वरस इत्यदंताः वैकल्पिकेति पत्तदे तेम्प इत्यत्र त्यदाद्यत्वकरणादतिदेशस्य स्त्रिय इत्यादौ धा
त्वर्थकरणे विभक्तिकरणेन वैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापनादिति भावः अनुकरणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपमात्रेमर्थ इति प्रातिपदिकत्वं अनुकार्यमनुकरणाद्भिन्नं

सु॰ श॰ मेवेत्यन्तमतो ह्रस्व इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ईषदानुपूर्व्यां व्यत्यये पि वाचकत्वादृश्यादर्थोपस्थापकत्वमिति अत्र कैयटे प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अत एव किरत्यादि
श॰ सु॰ निबाधः भूम्नामित्यादौ त्विनस्य वनिर्देशात् कदाचिदनुकरणाद्धि भक्त्यभावोपि स च सूत्रेष्वेवेति प्राञ्चः णिकाः गवित्ययमाहेति वा तस्यैवानुकरणमनुकार्यस्वरू
४८ पग्रहणमित्याचनवलोपः झलां जशित्यादौ जश्त्वाभाववदित्याहुः इत्वेइति किरश्चपचम्यइत्यादनिर्देशाद्धातुप्रत्ययेपि न सहतिरिति भावः कीरिति कृधातुस्यार्थः।
सुकोत्वेति अत उदित्यत्र लमप्यतएव न अत एव ग्रोयङीतिनिर्देशः संगच्छते इत्यूदंता अनङिति ऋल्कृणोयोः सावर्ण्यादिति भावः गम्हनिति लृवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्णा एवे
तिभावः ननु तुल्यास्यसूत्रभाष्यकृता ऋति ऋ वेत्यादिविधेययोरेफद्वयगर्भलद्वयगर्भयोरस्त्वदीर्घत्वांगीकारेणात्र ह्लिकारकई षत्स्पृष्टो दुर्वारः आमि च तथा
धातूणामित्यत्र रेफद्वयगर्भोपीति चेन्न अकः सवर्णे इति सूत्रे उक्तोत्तरत्वात् गम्लेति पञ्चुलणसूत्रे उरण्रपर इत्यत्राजिनिवर्तक्येऽण्ग्रहणसामर्थ्येनाणपूर्वे।
वेत्युक्तं भाष्ये लृकारस्य परिणिहितत्र लपरत्वार्थं परेणाणग्रहणं स्यादिति सामर्थ्योक्तिरसंगता ऋकारस्य यणि तु रोरीति लोपेन विशेष इति तन्न ऋकारांशे ह
ल्रूपाणि रोरीतिलोपप्रवृत्त्याफलाभावेनाप्रवृत्त्या तत्वान्न च यो ल्लकारांशेपि हल्रूपाण्यप्रवृत्तिरित्याशयात् वस्तुत ईदृशानामभिधाने प्रमाणाद्दृष्टचिंत्यमेवेति
ज्ञाहेत्यर्थः लोपसञ्जेनस्येति सत्व एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेपि लिंगाद्यन्वय्यर्थप्रतिपादकत्वाद्व्ययमिति महासंज्ञया स्यानव्यपत्वान्न विभक्तिलुक् सादेशात्पूर्वे
माङ्गुणस्तु न नेङ्स्येति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः न चन्नांतः पादमिति सूत्रस्थेन न चेङः पदान्तात्परो हरस्तीति भाष्येण सह विरोधा
न्तसावीदृशानां प्रयोगाः नु चित्तः सावपि पदत्वसत्वादिति वाच्यं योगविभागसिद्धस्य सोपदत्वस्य क्वाचित्कत्वेनादोषात् साव प्रयोग एवेत्यन्ये स य इति न चास्यां
नर्वर्तिविभक्त्यापदत्वादेङः पदांतादतीत्यादि दुर्वारमिति वाच्यं भाष्ये स्वादिष्विति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वं पदमित्यर्थः नतोऽसर्वनामस्थाने यचि सुबंतमित्यनु।
वर्तते अयचीति प्रसज्य प्रतिषेधः तेन यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न मध्ये चेत्सुबंतं तदपि पदं नेति व्याख्यानेनादोषात् आतिदेशिकस्याप्ययं निषेध इति स्पष्टमेव उ
त्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधाच्च उत्तरपदस्य तद्घटितस्य वा पदत्वे कर्तव्ये अंतर्वर्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं नेति तदर्थः अतो न योगविभागमूलकप्रत्याख्यानं। राम॰
न फलभेद इति केचित् इतो दित्यतोनुवृत्तं सर्वनामस्थाने इति प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह सर्वनामस्थानमिति तत्र णितः ४८

कार्यस्यासंभवान्नणितियत्कार्यंतद्वतिदिश्यते शसेति अचोत्पधिकारात्तङ्ङितशसोनग्रहणमितिभावः गामिति परत्वाद्वृद्धिस्तुन अनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वा
दतआह ओतोणिदिति सूत्रेपतरकरणेनगस्याविवक्षितत्वमितिभावः तेनचित्रगुरित्यादौनदोषः अन्यथंयाधिकारेतदंतविधेःसत्वेस्थानिवत्वेनगोंतत्वाद्दोषःस्यादेवं म
त्वोकारांताभावाद्लिविधौस्थानिवत्वाभावाच्चनदोषः परेतुगोतोणिदितिसूत्रेभाष्यतपरत्वप्रत्याख्यातं चित्रगुरित्यादौतुनदोषःगोःपूर्वत्व गोत्वात्वस्वरे
षुस्थानिवत्त्वप्रतिषेधात्तदेह चित्रगोइत्यादौतुलाक्षणिकत्वान्नदोषइत्यत्रैवसूत्रेभाष्येस्पष्टंद्योः सर्वनामस्थानेणित्स्वंवक्तव्यमित्योतोमित्यत्रभाष्ये उक्तमित्याहुः सु
द्योरितिकेवलद्योशब्दस्यस्त्रीत्वाद्दहुव्रीहिःदत्तः विहितमिति यदितुवर्णग्रहणेपिप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्त्ततेतदाव्यर्थोयंयत्नः ऋतोरिति ऋतः उ
र्यनेत्यर्थः यूत्वयवायावादिष्वेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्यस्यसिद्धत्वंवक्तव्यंतत्स्थानिकार्यादौनामस्वरितत्वायेतिवार्त्तिकव्याख्यावसरेऽवादेशनात्सुदाहर
णमितिस्वरितेवतिसूत्रस्थभाष्यविरोधःप्रकृतेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणस्मृतस्यांतत्वेविशेषनिघातेनउशब्दस्यानुदात्तत्वादेकादेशस्यएकादेशउदात्तेनेत्युदात्तत्वे
स्मृतत्वेपादौतदुदाहरणासंभवादिति तन्न तृतीयपादस्थत्वाभिधानेपि अन्यत्रतत्सत्वेवाधकाभावात् नचगोतइतिसूत्रेद्योश्वद्विवेक्तव्येतिवार्तिकेद्योशब्दस्ये
वोपादानात्न्यैकारांताभावइतिवाच्यं उपलक्षणत्वाद्याख्यानेनादोषात् परेत्वोदशानामनभिधानेपिनक्षतिरित्याहुः रायोहलि अष्टनआइत्यतआविभक्ता
विपिनुवर्त्तते ॐ इतिअजंताःपुल्लिंगाः ॐ रमेति रमयतेःपचाद्यच्टाप् एकादेशस्यपूर्वांतत्वेनप्रातिपदिकत्वात्त्वाद्यः वाचेत्यादौतुलिंगविशिष्टपरि
भाषयाप्रात्वात्ते आपइतिप्रथमंत्यतेनसामानाधिकरण्याद्गस्यतिपंचम्याविपरिणम्यतेनविशेषणेनतदंतविधिरित्याह आवंतादिति जसःशीत्यतःशीतिवर्त
ते संबुद्धि यस्येतिलोपस्तुन अभत्वात् संवुद्धौच वहुवचनेझल्यत्परत्वादिति आङिचापइत्यतआपइतिचानुवर्त्तते एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धौप्रतिपदोक्तत्वे
नरोप्राप्नुस्यतिकनयाहल्ड्यादिलोपात्प्रथममेव ऽनेनसंवुद्धिलोपइतिभावःसंनिपातपरिभाषात्वनित्यत्वान्नात्रप्रवर्ततेआङिचापः चेनप्रकृतमोसिवेति
परामृश्यते घेर्ङितीत्यतोनुवृत्तङितीतिआपइतिपंचम्याषष्ठ्याविपरिणम्यतेइत्याशयेनाह ङिद्वचनस्येति सर्वनाम्नःस्या आवंतात्परस्यसर्वनाम्नोविहितस्य
स्येत्यर्थः तेनमासपूर्वायैइतिसिद्धं अत्रहस्वोनस्यात्तस्यविधेपत्वेनोद्देश्यासंभवात् नापिङिद्वचनस्यव्याख्यानादतआपोह्रस्वइत्याह आपश्चेति अत्र

ल॰ श॰ स्यमुंपाठाभावेन सर्वनामत्वाभावात् तत्राह एकादेशस्येति ग्रहणादिति सर्वनामशब्देनेत्यर्थः नचैवमप्यात्वं तत्वाभावः एकादेशनिष्पन्नस्यात्वाभावात् अंत
शे॰ सु॰ सकृद्बुद्ध्यादेः परादिवद्भावेनात्वमाश्रित्यावर्तनादिति सोलोप उक्तः परादिवद्भावेन तत्वं तु न लभ्यमुभयतआश्रयणे नादिवत्वाभावादिति वाच्यं उभयतआश्रयणे न
४९ त्वाभावस्य भाष्य एव देशुक्तित्वेपि सिद्धांतिसंमतत्वाभावात् तच्चातिङ नेड्राधातौ वक्ष्यामः परे तु लिंगविशिष्टपरिभाषया नावं तस्य सर्वनामत्वं आवितत्वमुपरा
दिवद्भावेनेत्याहुः सर्वस्यामिति इहपरत्वात्स्याट्किते सक्क्यानिति न्यायात्सुब्प्रतिपदोक्तस्येति दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादस्य नत्वं योत्तरेति अनेकमन्यपदार्थे
इति बहुव्रीहिः सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे इति मात्रग्रहणात्सं प्रत्सर्वनामत्वेपि पुंवत्वं योत्तरेतिपत्तव्द्धुव्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वप्रतीत्यायोत्तरात्वप्रकारकज्ञानवि
शिष्यास्य प्रसिद्धपूर्वोयस्याऽस्त्यर्थे नोत्तरापदस्यगुणवाचकत्वात्पूर्वनिपात इत्यन्यत्र विस्तरः स्पष्टार्थमिति दिङ्नामान्यंतराले इत्यस्य बहुव्रीह्यधिकारेसत्वा
दितिभावः अंतरार्यनगर्येइति अपुरीत्यस्य पू शब्दार्थस्यविशेष्यत्वे इतिभावः अन्नमानोमन्वेष्यं हेअंबेति ह्रस्वकृतेसंबुद्धौचेत्यत्वं न आम्नावितिप्रश्ले
षात् द्व्यक्षरं यदीति पठित्वा द्व्यक्षरांवार्थस्यैव ह्रस्व इति नियममाश्रित्य डलकवतां ह्रस्वोनेत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् फलाभेदाय सामान्यतो वार्त्तिकमसंयुक्त
विषयमित्याह असंयुक्ता इति द्व्यक्षरं यदीत्यस्यागत्या द्व्यक्षरांवार्थकां तस्यैव ह्रस्व इति नियमशरीरज्जगदंबेत्यादौ ह्रस्वोभवत्येव यद्यपि जरसादेशस्येति ए
वंचैत्वशोनुइयाडामां नित्यत्वात्पूर्वमेषु कृतेषु क्वचिदजादित्वाभावात्क्वचित्संनिपातपरिभाषया जरसोनापत्तिरितिभावः यद्यपि याडामोर्जरसपेक्षयापरत्वा
त्तयोः कृतयोरचोः जादित्वविघातात्संनिपातपरिभाषया न जरसः प्राप्तिरेवमेत्वेपि तथापि तत्रप्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह एवमिति अत्रयद्वक्तव्यं तन्निर्जर
शब्देउक्तं स्वाश्रयमिति स्वंश्रूयमाणआकारः स्थानिवद्भावेनात्वमिति नचड्यापूग्रहणोः दीर्घेआदेशोनस्थानिवदिति ह्रस्वआत्वस्यविरुद्धात्कथंदीर्घस्थानिव
त्वेनतल्लाभः ड्यापूस्थानिकोदीर्घभिन्नआदेशोनस्थानिवदितितदर्थं इतिवाच्यं याडापश्रोडापआङिचापोडेरामन्द्याम्ह्रस्यावितितेषुआकारप्रश्लेषमाश्रि
त्यस्यामिन्त्वनिषेधप्रत्याख्यानभाष्यनयेशंकासत्वेनादोषात् अत्रयत्रोदाहरणेसूत्रभाष्यवार्त्तिकानांफलभेदआपततितेषामनभिधानं यथाअतिखट्वस्य रम
अः अतिखट्वाइत्यादेः वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घात्पूर्वं फलाभावेनस्थानिवत्वाप्रक्लौफसभेदस्यैवाभावाच्चयत्वाकारांतरंप्रश्लिष्याकाररूपएवयोनकदाचिद्रूपांतरं ४९

आप्नश्रत्यर्थ इति तन्न मानाभावात् भाष्ये तस्यानुक्तेश्च आवन्तं यदंगमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तिखट्वस्य नावन्तत्वं यच्चावन्तं खट्वेति न तदंगमिति भावः नन्वा
न्यायं [illegible] ग्रहणे तेनांगविशेषणादावन्तात् यदंगमित्यर्थादति खट्वायेत्यादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यं अंगस्य विशेषणत्वात् ॥ एतेन श्रुतमाकारमात्रस्य
स्मृतमनुबंधमादाय आच्छ्वानसंधावव्यादेवयाडित्यपास्तं तस्य लाक्षणिकत्वाच्च ननु स्त्रीप्रत्ययेवाचनिकत्वदादि [illegible] विधिनिषेधो भाष्ये पठितस्तत्कथमस्य त
त्रप्राप्तिरत आह उपसर्जनेति स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति वचनस्येव भाष्ये पाठादिति भावः अत्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेव स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वासंभ
वात् यद्यपि स्त्रीप्र त्ययांते शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति तथापि न तेन प्रत्ययग्रहणे इति तदादिनियमप्रसक्तिः एतत्सर्वं व्याख्यावसरे [illegible] नुरोधेन परत्वस्याका
रस्य लाक्षणिकत्वान्न याडू वर्णग्रहणे तत्प्रत्यये रोदित्यादौ भाष्ये स्पष्टत्वात् न च खट्वा थि इत्यत्र याडनापत्तिः सूत्रं जनिशायेदत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यं परस्य
लक्षणप्रवृत्तिं विना न संभवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य तत्परिभाषाविषयत्वात् न चेह तथा एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्वात् पेदांगाधिकारे इति वार्तिके नागस्य
विशेष्यताया एवोचित्यबोधनाच्च अत एवावर्तं यदंगमित्यर्थाभिप्रायेणाति खट्वाये त्यनत्सिद्धये ति खट्व ए इति स्थिते प्रवृत्तं ड्याप्ग्रहणे अदीर्घ इति वार्ति
के व्याख्याय श्रुताकारस्मृतानुबंधाभ्यामाध्वेन शंकां कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्याने एतत्परित्यागो पापांतराकृथनं भाष्ये
किं चास्य विशेषणत्वे वार्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानापाकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव किं च खट्वाया अर्द्दूः अदेखट्वायामित्यादौ याडनापत्तिः किं वाकारप्रश्ले
षपक्षेपि दीर्घोत्तरस्याश्रयाकारत्वस्यानिवद्भावेनात्वमिति शंकाया एवं दीर्घात् पूर्वे स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादप्रवृत्तौ स्थानिन्याखट्वदेरभावात्तदादेशे दीर्घेत
दाश्रयस्य दुर्लभत्वात् परंपरया कार्यमादाय स्थानिवत्वप्रवृत्तौ मानाभावात् याडापइति सूत्रे भाष्येपि अतिखट्वायेत्यत्र स्थानिवत्वात्प्राप्तस्य याटः प्रतिषेधो
वक्तव्यः न वक्तव्यः ड्याप्ग्रहणे दीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् न च दीर्घत्वे आवसीभूत पूर्व इति याट् प्राप्नोति लाक्षणिकत्वान्न स्थानिवत्त्वे तु न तस्य सामर्थ्या
दित्युक्तपरिभाषा प्रवृत्तिरित्युक्तं यद्यपि स्थानिवत्सूत्र याडापइति सूत्रस्य भाष्याभ्यां हल्ड्याप्सूत्र याडापइति सूत्रयोरेव प्रश्लेषा लभ्यते तथापि भाष्ये [illegible] उपलक्ष
णमेतत् सूत्र विषयोदाहरणानभिधानं वेत्यनयोर्युक्तं सुधीभिर्विचार्यमित्याहुः व्रश्च अत्र राजिसाहचर्याद्राजिः फणादिरेव तेनान्यस्य विभागितले [illegible]

ल॰ श॰ कृशोवृणींत्वम्यांशाश्छ्रहणं विशेष्यमादायतदंतग्रहणमित्याह छशांतयोरिति छशयोरित्युक्तेपि न स्नातिरिति चिंत्यं पदस्येति नुस्सृष्टमित्यादिसिद्धयेपृथिकरणमेकृ
शे॰ सु॰ नोदेशई इति अलोंत्यस्यांतवचनात् अत्रझलोझलीत्यतोझलीतिपदस्येति स्कोरित्यतोनइतिचानुवर्तते ढ्रोः श्ड्त्यित्रकि।नीत्यनुवृत्तेः प्रवृत्तपादोशादेशाभावादषणा
५० प्रत्वेषत्वप्राप्तोक्तग्रहणं अत्रापि सतुक्तनिर्देशोवाध्यः नुस्यासिद्धत्वादिति वयोद्वितीययाऽत्यन्यनारिम्येतिसूत्रे भाष्यपाठादितिभावः घोषारिति धुडभावेटस्य धुरित
स्येतर्थः नेनवतीति जश्त्वात्प्राकृषस्यनेत्यर्थः जश्त्वनुमानिरवनेतिवाध्य तेषिदिसितिएकाचइत्युत्तरसूत्रे अनुवृत्त्यामध्येपिसंबंधएवोचितइतिभावः जश्त्वेनेति प
नुगमस्युक्तोतिनिर्देशान्नशस्यनजश्त्वमिति तन्न अविकृतस्वरूपप्रतिपादनतात्पर्यादस्यसमपादित्वेऽभत्वाच्च तत्रनदप्राप्तौन्यायसिद्धायांज्ञापकत्वायोगात् उपदि
शजित्यादिनिर्देशैः कृत्वाद्यन्नपत्तेश्च अत्रमतेभाष्यानुग्रहोविचार्यः मांस एतनेत्यस्यपदन्नइतिसूत्रेउपसंख्यानत्वादाह शसादौवेति स्त्रीत्वादिति पुंस्त्वाभ
भावादित्यर्थः नात्वंनेति स्त्रीत्वादित्यनुकृष्यते अतएवपुंस्त्वाभावान्नत्वाभावइतिनोक्तं नहिपुंस्त्वाभावेनाभावेप्रतिबंधकः नपुंसकेपितदंगोकारात् ङितिह्रस्व
श्च अत्रवाक्यद्वयमाद्येयूइतिस्त्र्याख्यावित्यस्त्रीतिइयुङुवङ्स्थानावितिवेति चानुवर्तते अंत्येयूइतिवेति स्त्रीवाचकावित्यतन्मात्रार्थकंस्त्र्याख्याविति च तत्रा
ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तुनेयङिति निषेधादप्राप्तेविभाषाइयादिष्वप्राप्तिमाशंक्यङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रनित्यस्त्रीलिंगावित्येवंविधोनियमोनाश्रीयतेइति कैयट
स्तुह्रस्वाश्रमात्रविषयइत्याशयेनाह नित्यस्त्रीलिंगाविति अतएवास्यदीर्घाशेनिषेधविकल्पकत्वंभाष्येउक्तंयूस्त्र्याख्याविति सूत्रे तत्फलंकटप्रुवेब्राह्मण्ये
इतिलिंगांतरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेनतत्त्वाभावात् परेत्वत्रविकल्पोभवत्येव आख्याग्रहणरहितस्यैवात्रसंबंधात् यद्वास्त्र्याख्यावित्यतदेवस्त्रीवाचका
वित्येतन्मात्रार्थकमन्यशब्दाधिकारात्ततश्चङिदाशिनागस्यविशेषणं अतएवप्रथमलिंगग्रहणंचेत्यस्यात्राप्रवृत्त्यन्वाख्यायकेह्रस्वोचेयङुवङ्स्थानोचप्रवृत्ता
स्त्रीवचनावेवनदीसंज्ञौभवतेनतुपुंवाचकाविति वक्तव्यमिति वार्तिकेइतिशकस्येब्राह्मण्येकमाभूत् यतिग्रकटपेब्राह्मणायभ्यातिश्रियेब्राह्मण्येश्रियेब्राह्मण्य
कमाभूत् अतिश्रियेब्राह्मणायश्रियेब्राह्मणायेतिस्त्र्याख्याविति सूत्रशेषेभाष्येउक्तं एवंचास्यनिषेधविकल्पत्वमसंभवि समुदायस्यकेनापिप्राप्त्यभावात् अवध राम
वस्यप्राप्तावपितस्यानेनविकल्पाभावात् ङिदाशिनागस्यैवानेनविकल्पात् एतच्चप्रवृत्तौस्त्रीवचनावित्यनेनसूचितं अतएवात्रकाकाद्वेपिविधिविकल्पएवद ५०

शितः एकैवात्र नियमो नाश्रौ । यत इति कैयटो वाक्यद्वयपर एवोचितः उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानं तु स्त्र्याख्यावित्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानतो एकदेशिनो
यू स्त्र्याख्यौ नदीत्यत्र स्त्र्याख्यमिति पक्षोपपादने उक्तिभूतमिति तन्नादरणीयं यत्तु दीर्घवाक्ये स्त्र्याख्यावित्येतत् दूतान्तस्य वा विशेषणं पुनः प्रसंगेन तदन्तविधिः अंगस्य चकेवलं स्त्री
त्वविशेषणामेवं हृस्वघटितवाक्येऽपि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणमिति तत्तु चिन्त्यं भाष्यात्तदलाभात् नेयङुवङ्स्थानावित्यत्र तु नेयङ्वाचिनांगविशेषणं स्त्रीत्वं तस्मात्
स्येयङादिविशेषणताया एवौचित्यात् यस्यां गस्येयङुवाविति भाष्यात् केः स्त्र्याख्यावित्यस्य नित्यस्त्रीलिंगावित्यर्थकस्य यू इत्यनेनैव संबन्धत्वाच्च अत एवाति
श्रिये ब्राह्मणायेत्यत्र तेन निषेधाद्वक्ष्यमाणनदीत्वप्रयुक्तमपि न दीकार्यं न ननु यथा खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादौ लुवं तस्य त्रिलिंगत्वेऽपि प्रथमलिंगग्रहणान्नित्यनदी
त्वं भवतीति भाष्य उक्तं च ब्राह्मण्यै इत्यादौ युक्तवद्भावेन स्वलिंगप्रयुक्तकार्याभावस्याप्यतिदेशान्न नत्वं स्पष्टं चेदं तस्मात्कुस इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः यत्र
ः तिदेशो न प्रकृतिलिंगप्रयुक्तकार्यातिदेशो न तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्याप्रवृत्तिः स्पष्टं चेदं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये युक्तवद्भावादिप्रत्याख्यानेऽपि यथा दारादिशब्दैः पुं
स्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्याभानं तथा प्रकृते स्त्रीत्वेन पुंसो भानमिति जेनननत्वं पुंस्त्ववाच्येनत्वमित्यर्थात् न चैवं खरकुट्यै इत्यत्रापि पुंवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात् सूत्रेण प्राप्ति
मिति वाच्यं स्त्र्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वविशिष्टमेव यत्स्त्र्याहेत्यर्थात् न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात् यद्यपि पदार्थमात्रे शास्त्रीयं लिंगत्र
यमस्ति तथापि व्यक्तिवस्तुपद्धत्यादिबोध्यत्वकाले तल्लिंगोपसर्जनेऽपि स्त्रीपदादिबोध्यत्वदशायां तत्सत्त्वे मानाभावात् प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्स
त्त्वानुमानात् स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोः एवं श्रीशब्दात्कब्लुकि श्रिये ब्राह्मणायेत्यादौ विकल्पापत्तिः युक्तवद्भावेन स्त्रियामनस्य वर्जनात् अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वा
निवेशाभावानि चेन्न सत्येऽभिधाने इष्टापत्तेः भाष्ये दृश्यमान श्रिये ब्राह्मणायेत्यादि तु कचं तात्विकपि बोध्यं विपरीतं नित्यस्त्रीत्वनिवेशवादिनो लुवं तेऽश्रिये ब्राह्मणाय
त्यादौ नदीत्वापत्तिदोष इत्याहुः यू किमात्रे यद्यपि पूर्वत्र दीर्घपरं तथापि विभक्तिविपरिणामेन दीर्घहृस्वावित्यन्वयो बोध्यः एतत्सर्वं वामीत्यत्रापि बोध्यं इदुद्भ्यामौदच्च
घेरिति सूत्रे योगविभागेन व्याचष्टे इदुद्भ्यां अनदीसंज्ञकेभ्यश्च घेरौदित्याभ्यां बाधात् ङेराम्नित्यादि सूत्रान्नदीग्रहणानुवृत्तेः आह नदीसंज्ञकाभ्यामिति मत्यामिति
सन्निपातेन परिभाषाया अनित्यत्वाद्यण् त्रिचतुरोः अष्टन आ इत्यत्र विभक्ताविति वर्तनेन तत्फलं त्रि भार्यः तृतीयान्तेन समासः भार्यो मरणीयः अचिर अरलोऽल्प प्रति

ला. सु.
५१
भावपैवसिद्धेऋ तइतिअनुवर्तमानेतिसृचत मइत्यस्य षष्ठ्यंतत्वकल्पनाय अन्यथा त्रिचतुरोरित्यस्यैवानुवृत्त्यापत्तौ रादेशेनतिसृचतस्रोर्बाधापत्तिरितिदिक् नुमवि
रोति अत्रेति विरोधे नतिसृतिनिषेधोमूलं एतेन स्त्रीत्वरूपार्थविशेषविभक्तिसंज्ञानिमित्ततित्रपेक्षयानुडंतरंगइत्यपास्तं अतोनिषेधादेवार्थसंज्ञोक्तजवहिरंगत्वाना
श्रयणात् अनेयथा मितिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेपिसंज्ञार्थविशेषानपेक्षत्वेनांतरंगत्वाच्च यादेशेतदसंगतिः स्पष्टैव. वस्तुतः स्वरूपेणोपादानेनवहिरंगत्वंकिंतुके
न [illegible] धर्मेणोपादानेएवेति विशेषापेक्षस्य वहिरंगत्वमेवनेतिसृदधातौ निरूपयिष्यामः तृज्वत्सूत्रेभाष्येतुनतिसृतिज्ञापकाद्रादेशोनुड्विषयेनपूर्वविप्रतिषेधे
[illegible] अपवादविषयेविप्रतिषेधाप्रवृत्तेः रादेःशास्त्रस्यअपवादत्वादित्युक्तं त्रिचतुरोर्विशेषणादिति स्त्रीनिष्ठसंख्यायांवर्त्तमानयोरित्यर्थइतिभावः नेहे
ति त्रिशब्दस्यपुन पुंमूकवृत्तित्वेपिसमुदायस्यास्त्रियांवृत्तेरंगविशेषणत्वे आदेशःस्यादितिभावः आमित्विति तत्रामषष्ठीवहुवचनमेवार्थाधिकारात् अतोनङे
[illegible] इति वाच्यंप्रियतिसेतिअंगविशेषणत्वेत्राप्याप्तिः स्यादितिभावः प्रियाजसत्रिजस् इतिस्थितेअंतरंगानपीतिन्यायेनविभक्तिलुकिपुनःसुपितर्द
तविधिनानिर्दिश्यमानपरिभाषयात्रिशब्दस्यादेशाः नतोनच्युतश्चेतिकपृतुनंसमासार्थोलौकिकवाक्येऋकारांतोत्तरपदत्वाभावात् ऋइशनेत्यनङ्प्रियतिसृ
णीत्यादि अत्रनुमः परत्वात्तिस्रादेशपुनःप्रसंगविज्ञानेननुम् नतिसृतिज्ञापकेनसामान्यतआगमविषयेरादेशोनेतिज्ञाप्यतेप्रत्ययोत्तरेतिसूत्रेचोभौभ
भाष्यप्रयोगौ [illegible] इति वहिरंगासिद्धत्वंतुनयासयोरितिनिर्देशेनानित्यत्वान्नप्रवर्त्तते विभक्ताविति युवारनाकावित्यत्रभाष्येपाठात् [illegible] भाष्या
षेवपाठाच्च सख्वीति [illegible] इति चेतीकारलोपः लक्ष्मीरिति कृदिकारादिति ङीषि लक्ष्मीत्यपि स्त्रीति स्त्यायतेस्त्याशुक्रशो [illegible] इति स्त्री ।
स्त्यायते ड्रट् [illegible] पयलोपोरित्यान्ङीप् इयङिति स्त्रीशब्दस्यअकारांतत्वादियङेवानुवर्ततइतिभावः गुणोनेति जसि चेति गुणः [illegible]
स्येतैरित्यर्थः [illegible] इतिस्त्रीशब्दस्य यङि [illegible] नुमिकोचेति पूर्वकारिकोक्तेर्वाधेसतियत्फलितंतदाह ओस्यादिति [illegible]
[illegible] विद्यमानस्त्रियाः स्त्रिशब्दस्योमादिषुचतुर्ष्वेवनत्वमत्र गुणादिभिर्बाधादितिभावः पुंवद्भावादिति तृतीयादिषुभाषितपुंस्कमनेनेति मा शम
वः [illegible] उपसर्जनीभूतस्यस्त्रीशब्दावयवभिन्नहृस्वेरप्रांतदिसर्थेनकथमत्रप्राप्तिरतआह अस्त्रीति तत्रवीजमाह गसोवडस्येवेति प्रसज्यप्रतिषेध ५१

तु न [illegible] मे व्याख्यायेते: न विषये बहु स्यात् नाविति ने यमपि हृस्वस्य निषेध: किं त्वन आकृ दीर्घस्यायमिति न त्र हृस्व पर भा वादिति भाव: अयं भि नामिति श्री [illegible] च वीत्या दिना [illegible]
भि [illegible] मलिङ्ग पूर्वी अत्यंतत्वान्न सुलोप: नेयङ् वङ् स्थ्या रु चार [illegible] पष्ठार्थ स्थ्या न शब्दो भावत्युइंत: इयङ् वङ: स्थानास्ति तुर्ययोरिति वहु ब्रीहि: [illegible]
प विषये एव ते न प्र कृष्टा धी: प्रधी: प्रध्ये इत्यादौ न निषेध: [illegible] पक्षस्य लं व्याख्यानात् तेन हे श्री रित्यादौ निषेध सिद्धि: श्रियावित्यादौ तत्त्वं निस [illegible] न् पञ्च मी [illegible]
ये गे वा ध [illegible] वुते य अदिस्थिति: क्वचित् दृष्टान्त स्य तदन्य वस्य च निषेध इति फलितं अत एव प्रकृष्टा धीर्यस्या यस्य वा प्रधी रित्यत्रा वे पद धी शब्दस्य नदी [illegible] व
[illegible] तु तं भाष्ये अवयव [illegible] विषयत्वात् सिद्धमिति वेरियङ् वङ् स्थान प्रति षेध पर [illegible] न [illegible] पि वा प्रतिषेध: प्राप्नोति अवयवस्येयङ् वङ् स्थानत्वात् आध्ये प्र ध्ये सिद्धं [illegible]
ह [illegible] स्य गस्य पुंसो भवत तस्य सदं प्रहणं न चेतस्य गस्य पुंसो भवन त इति श्रियै इति श्रियै इति ङिति हृस्वश्चेति विकल्प: वामि अश्रीति [illegible] प्रधी शब्दस्येति प्र [illegible]
[illegible] तीर्थ कस्य त्यर्थ: [illegible] दीनामिति अयं भाव: भाष्ये [illegible] ध्ये प्रध्ये [illegible] विषय [illegible] स्थान त्वान्निषेध माशंक्य यत्र नदी का यं श्रयेय [illegible] स्या स [illegible] हृले न [illegible]
तु ब्रीहि: [illegible] किं तु प्र कृष्ट ध्यायती त्या च यंत तत्र [illegible] त्वो ना धा वेन न दीसं [illegible] भाष्या संज्ञा: स्त्री विषय [illegible] वि [illegible] त्य त्र [illegible]
कर्मि [illegible] म: [illegible] नित्य मेव [illegible] विषया वि त्यर्थ: नित्यमेवेत्यस्य [illegible] सूक्ष्म [illegible] नांकि [illegible] शब्द [illegible] स्या वृत्ति: [illegible]
[illegible] त्व [illegible] अ [illegible] नपरां [illegible] ना [illegible] रिति [illegible] स साधारणमिति अत्रा [illegible] वीजं [illegible] मा [illegible] इत्यनि
[illegible] भा [illegible] हत्ले बहुब्रीहि [illegible] वक्तु [illegible] पस्य [illegible] मात्र नदीत्वं [illegible] एव न [illegible] प्र वृत्ते [illegible] इति
[illegible] मा गुणपि सुलभ: आध्ये रीति [illegible] भाव [illegible] प [illegible] इति [illegible] मिति [illegible] पं व [illegible] क
[illegible] भावस्त्री वलिया मध्य नदीत्वादिति भाव: [illegible] वि [illegible] इति [illegible] घटिता [illegible] त्यर्थ: तेन [illegible] धारये वहु ब्रीहि [illegible] मत हृ [illegible]
[illegible] प्रथम लिङ्ग ग्रहणं चेत्यवयवधी शब्दस्य नदीत्वा [illegible] निषेध [illegible] रित्या [illegible] भावादिति भाव: [illegible] इति लक्ष्मी [illegible] त्यर्थ: श्री [illegible] स्त्रियामिति

स॰श॰
शे॰ऽ
५७

मोर्दिकः स्यान्यत्रनिषेधस्यचप्राप्तेरितिभावः पुंसित्वोदृशवहुव्रीहावपिननदीत्वं नेयङुवङ्स्थानावयवस्यनिषेधात्समुदायस्याप्राप्तेश्च पुंवदिति सुभ्रुध्यामतोतिवि
विग्रहे इतिशेषः तस्यनित्यस्त्रीत्वाभावेनपुंसीवस्त्रियामप्यनदीत्वादितिभावः इतिविग्रहेत्विति ईदृशपदघटितविग्रहकेस्त्रीलिंगवहुव्रीहौकर्मधारयेच।
नेर्थः अत्रवहुव्रीहावस्यैव स्थानेयङुवङितिनिषेधः ङितितुसमुदायस्यविकल्पइतिबोध्यं स्त्रियोच अत्रासंबुद्धौसर्वनामस्थानेइतिनसंबध्यते आरंभसामर्थ्या
त् सइति तदंतशब्दानांवहुत्वाद्वहुवचनं प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदंतविधिः स्त्रियामितिचाधिकारः कासिहेसुभ्रुइति एवंरीत्यानसीतापहारोत्त
रेणमविसंधिर्यविधिःप्रकृत्यापिहापितस्पर्शोजितः सहेसुभ्रुकासीत्येवंवहुविलसापेत्यर्थः नेयङुवङित्यनेनावयवस्यसमुदायस्यचनदीत्वनिषेधात्प्रश्नः प्रमा
दादितिविग्रहयोङितत्वेनानुवधानलक्षणोत्रप्रमादः सचविरहपोषकत्वात्काव्यगुणः एकात्तु एकोचयस्मिन्नादृशमुत्तरपदंयस्येतिसूत्रेवहुव्रीहिगर्भोव
वहुव्रीहिः उत्तरपदेणइत्यनेन समासपदघटितवाक्यैकदेशानुमानात्समासोविशेष्यइत्याह तस्मिन्समासेइति आरंभेति प्रातिपदिकान्तेत्यने
नविकल्पेमणत्वेसिद्धेइत्यर्थः पुनरिति णग्रहणोत्तरं मानइत्यर्थः यणामिति हन्करेतियणामित्यर्थः भेकजानाविति णिलींगडूपदीभेकीवर्षाभ्वीकमठी
ङलिरित्यमरादस्यवहुदित्वेनवाङीषितिभावः अन्येत्वस्यगौरादिपाठान्नित्यमेवङीषुभेकापुनर्नवायांस्त्रीतियादव्यमुनः पुत्रः स्त्रियांत्वमी आहुर्दु
हितरमितिवन्नित्यस्यंतत्वेष्पुपद्योरित्याहुः गौरादित्वादिकल्पनेमानाभावात् अमरेवर्षाभूः कमठीडुलिरित्येवपाठइतिसुवोधिनीकारइतिमाधवसंद
तुसारेणमूलंवोध्यंङीपटापीनस्तइति स्त्रियांयत्प्राप्नोतितन्नेतिव्याख्यानादितिभावः स्वस्रादिषुमातृशब्दस्यननांदादिसाहचर्यात्प्र सिद्धत्वाचसंवं
धिकजननीवाचकस्यैवग्रहणं संनिपातपरिभाषयैवतिसृचतसृर्ङीवभावेसिद्धेतदनित्यताज्ञापनार्थंतयोर्ग्रहणमितिकेचित् स्वस्रादिषुतिसृचतस्रौः
पाठेअनार्षइतिकन्नेजंतसूत्रस्थभाष्यस्वरसः ॥ इतिऋजंताःस्त्रीलिंगाः ॥ अतोम् अतइत्येतदधिकृतस्यांगस्यविशेषणंतस्मान्नेपुंसकादिति चोक्त
नेतेअमितुरवाधकोयेननाप्राप्तइतिन्यायात् अमितिछेदोनतुमितिज्ञानमित्यादौसुपिचेतिदीर्घापत्तेः संनिपातपरिभाषयादीर्घवारणंतुहेज्ञानेत्यादौस्म राम
संवुद्धिलोपस्यानापत्तिः मनिमित्तस्यप्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्यप्रत्ययलोपेनविनाशात् अनएवेङ्ह्रस्वादितिसूत्रेज्ञानेत्यादौमलोपायकतरादित्यादौला ५८

पाभावाच्चांगाक्षेपव्यधिकरणान्वयहल्यदानुवृत्तयस्त्रास्थिनाभाष्येनतुमितिछेद उक्तइत्यलंभाष्यविरुद्धकल्पनयेतिदिक् जसःशी औङ आपइत्याभ्यांषष्ठी औ॥
ङ इतिचानुवर्ततेतदाह क्लीबादित्यादि यस्येतिच इस्याश्वयंतस्येत्यर्थः व्याख्यानाद्भस्येत्यधिकारस्त्वेननस्माद्विनइत्यतस्माद्धितोनुष्पक्रतेतदाह भस्येत्यादि भस्यफिंः
मगेहत्यं औङःश्यामिति इतएवनिर्देशादस्यनित्यस्त्रीत्वंबोध्यं औङ इतिस्वरूपकथनेसर्वेइत्यस्यभाधिकारेणसिद्धेः जे ... सतत्रसुवेवआख्यानात्स्मिंसु
स्कस्यइदितोनुमित्यतोनुमितिसर्वनामस्थानइतिचानुवर्ततेअंगस्येतिचप्रकृतं नच्च झलजभ्यांविशेष्यते नपुंसकस्येतिगृह्यमाणस्याभावात् अंगस्यैवविशेषणं
अस्थिद धोत्यादौनुगृह्यमाणस्यैवप्रकरणात् श्रुतेर्बलवत्वात् अतएवत्रिचतुरोस्त्रियामितितयोरेवविशेषणमित्याकरः उपधादीर्घइति सर्व
नामस्थानेचासंबुद्धावित्यनेनेतिभावः शेषमितिकर्मणिघञ् यत्नजपाःपुंसीतिजुप्राप्योवादः अहृइत्यादि अहडेतिपाठः दस्यहलंङस्यसंयोगांतलोपश्वादेशस्वरू
पमंगमियानकृतइतिकैयटः पंचभ्यइति अधिकव्यवच्छेदायास्यसर्वाद्यंतर्गणकार्यत्वात् परैतुंडतरादिभ्यइतिविरुद्धविभक्तिपंचभ्यंतत्वादंगस्येत्यने
नान्वयानर्हमितिडतरादिभ्योविहितयोःस्वमोरंगसंज्ञानिमित्तयोरित्यर्थइतिभाष्येसर्वादिसूत्रे स्पष्टंएवंचपरमकतरंकुलमित्यादौनादड्यत्तुकैयटेनार्थ
द्वारकविधानमाश्रयितव्यंतेनपरमकतरदित्युक्तं तन्न तस्यपरदिडतरार्थगतसंख्याभिधायिनइत्यर्थेस्तदापंचम्यंतात्ताद्दशार्थप्रतीत्यसंभवः यदिषष्ठ्यर्थेपंच
मीतरायिद्रविभक्तित्वादितिभाष्यासंगतिर्विधानस्यसर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकंविधानमितितद्व्यासंगतिश्च नचैतदर्थमुपसर्जनप्रतिषेधारंभोव्यर्थःस्यादितिवा
च्यं तन्मतोपाख्यानायैवैतद्वाध्यप्रवृत्तेः परमकतरादिव्यावृत्तये वश्याश्रयणीयविहितविशेषणेनैवातिकतरादिव्यावृत्तासव्यर्थइतितदाशयः स्यदादीनामद्दत्यत्र
षष्ठ्यंतत्यदादीनामित्यर्थद्वारकविभक्तिविशेषणमस्थिदधीत्यादावंगंतथातद्विशेषणंव्याख्यानादित्यपितत्रैवभाष्येस्पष्टमित्याहुः ङित्त्वफलमाह टेः तिविं
शतेर्डितीतिनिवर्ततेभस्येतिचाधिकृतं पंचमइति डटोमृटिभत्वाभावइतिभावः अन्यतमस्येति डतरादिष्वपाठादितिभावः एकतरमिति एकाचप्राचा
मितिडतरच् एकतमस्यत्वेकतमदित्येव परत्वादिति नुमपेक्षयेतिशेषः शब्दोनरमास्याझलंताजंतलक्षणभेदाच्चनुमप्यनित्यइतिभावः केचित्तुशिभावात्पर
त्वाजरशिगतःशौझलंतत्वान्नुमित्यर्थमाहुः अत्रायंतवक्तव्यंतन्निर्जरशब्देउक्तमस्तांतमहतःसांतेतिलुप्तषष्ठीकंपृथक्पदंसंयोगस्येत्यनेनसमानाधिकरणनोपधायाः

ल॰ श॰ शे॰ सु॰ ५५ त्यनुवर्त्ततेतदाह सांतसंयोगस्येत्यादि उपधाग्रहणंचपूर्वत्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात् सर्वनामस्थानइतिचसांतसंयोगविशेषणं अतएवहंसा
विति सीत्यादौ नदोषः यद्वानंत्यविकारेंत्यसदेशस्येतिनदोषः मांस्पचन्याइति मांसस्यपचनीत्यर्थः मांसस्यपचिल्युड्घञोरितिलोपस्तस्मिन्नित्यर्थानुवादः एवंशास्त्रत्वेनचसा
त्वेपि नलुमतेत्यस्य चनित्यत्वमित्यभिमानः वृत्ताविति भाष्यस्वरसत्वननुवृत्ताविति भावः मासम्छंदसीति मासस्तकारस्याद्धादौप्रत्ययेपरे छंदसीत्यर्थः माड्भिःशरद्भिरि
ति उदाहरणं ह्रस्वोनपुंसके क्लीववदर्थेवर्तमानस्याजंतस्येत्येवसामर्थ्याल्लाभात्प्रातिपदिकलाभेप्रातिपदिकस्येत्येतत्त्वप्रधानस्येत्यर्थलाभार्थंकं तेनकांडे इत्यादौ नतव
ज्ञावेव प्रातिपदिकेत्वेपिनह्रस्वः विभक्त्यर्थस्यसंसर्गत्वेपि प्रवृत्त्यर्थापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव प्रथमायाः अपिप्रत्याभिहितशक्तिरर्थ इतितत्रापितत्संसर्गकोवो
ध इतितस्याः प्राधान्य कांडेतिष्ठतइत्यादौ आख्यातार्थकर्तुः कर्तृक्रियाभावेनक्रियायामन्वये तदभिन्नप्रथमार्थस्यापितेनसंबंधेनान्वयात्तस्यप्राधान्यं स्या
दिति चेदं भाष्ये ज्ञानवदिति दीर्घोतत्वमप्युक्तोनकश्चिद्विशेषइतिभावः श्रीपाणीत्यादाविकारोत्तरपदेणत्वंभवत्येवेति बोध्यं इकोचि सुपीति वक्तव्ये वि
भक्ताविति चिंत्यप्रयोजनं विभक्तौकिं मधुनइदंमाधवं हैवारेहैवारीति अतएवेकोचीतिसूत्रस्थमिह किंचित्रपोइति एङइत्यादिति हल्लन्यत्रपदइतिचभा
ष्ये संगच्छते तद्धयोत्वेति तृध्यादीनां क्रमेण गौवाहरौ श्रौदोहरये इत्यवकाशः नुमोवारिणीइति तृतीयादिषु भाषितःपुमान्येनशब्देनेत्यर्थेपीलुशब्देतिप्रसंगः
तस्माद्भाषितःपुमान्यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तरूपेर्थेइतिबहुव्रीहिः भाषणक्रिययास्वकरणतयाक्षिप्तशब्दश्चक्लीवेनसमानोनुपूर्वेरकः समानार्थश्चयद्वातेप्र
त्यासत्तेःतनोऽर्थआद्यस्तत्फलितमाह प्रवृत्तिनिमित्तैक्यइति इकोचीतिनपुंसकस्येतिचानुवर्त्ततेतेचतत्रषष्ठ्यंतेनार्थात्सप्तम्यंते इकइतिकिं श्रीपेण रारेकिं
अनादिनी अयंचह्रस्वनुमोरभावातिदेशः क्लीवत्वविशिष्टार्थवाचकस्यपुंविशिष्टार्थवाचकत्वरूपातिदेशेक्लीवत्वरूपार्थेअप्रवृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्याप्रवृत्तेरित्यन्यत्र
विस्तरः अस्थिदधि नकारादकारउच्चारणार्थः अनङ्उदात्तस्योच्चारणे नसिद्धावुदात्तग्रहणं असतियत्नेउदात्तादिशब्दैरनुपात्तोगुणोविवक्षितइतिज्ञापनार्थं
त्रिचतुर्भ्यइतिसूत्रेतिसृचतसृलित्यत्रैकदेशप्रयुक्तेनोदात्तेति कर्तव्येआद्युदात्तनिपातनंविवक्षार्थंनिपातनंनामान्याद्देशप्रयोगप्राप्तिःसोद्देशप्रयोगकरणं बंधाद्यिष्टं एम॰
पि ह्रस्वनुरूपेतोदात्तेनुदात्तेवोच्चारणेपेन्माद्युदात्तोच्चारणंविवक्षार्थं तदुक्तमसतिप्रयत्नेति परमास्थिशब्दादावंतोदात्तेउदात्तगुणस्यापिस्थानित्वेनात्रनद्विवक्षार्था ५५

नमानभिति भाष्ये स्पष्टं उदात्तत्वफलं दध्रेत्यादावल्लोपे सतित न निवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं दधनीत्यादौ श्रवणं च ज्ञापनफलं तु तृन्न् जातानामिन्न स्वरकांनानां ऋद्ध
शमेत्यनेन तत्स्वरकानङ् सिद्धिरिति दिक् तदंतेति आगत्वादिति भावः अत्रापि नपुंसकस्येति संबध्यते तन्न धाग्न आदागमहनेति क्विप्रत्यये दधिनेत्यादौ न तत्वगं
द्यमाणस्यैव तन्न शोषणं तेनातिदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धं सुधियेति शोभनज्ञानवत्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पुंवत्त्व धीशब्दे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकं तत्र मध्विति
मकरंदमद्यमाक्षिकवाचिनः पुंनपुंसकयोः सत्वात्पुंवत्त्वं मृद्वीकाविकारवाचिनो नित्यनपुंसकस्य तु न सच माद्वीकं मधुनद्वयोस्त्विमरेणोक्तः भाष्ये मधोर्नपुंसकत्वे
स्पष्टलिंगव्युत्पत्त्योदाहरणं तु माध्वीर्गावो भवंतु नद्यति लिंगसिद्धस्त्रीत्ववाचिन पुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणेति दिक् स्तुवेति मासपुरुत्वक्षणां पदादिषूपसंख्यानमिति वार्त्ति
कोक्तेरिति भावः पूर्वविप्रतिषेधेनेति न च नित्यत्वादेव नुम् सिद्धः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यं तदंतेनुमिकृते अंगाधिकारे तदंतविधेः सत्वेन पद्दागमाद् इति ।
न्यायेन नुम्विशिष्टस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमा व्यवधानमित्यस्याभावे नत्त्वत्वप्राप्तेः सकृद्गतिन्यायान्नपुनस्त्व
त्वं नन्वयं कृशाक्रोष्टुनइत्यस्यैव भाष्ये उदाहरणंनीपदिश्वचीत्यत इत्थमय करणवान्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागे बीजानापत्तिरिति चेन्न ।
उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात् नद्युक्तं न चोदाहरणमादरणीयमिति उदात्तातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवं परतयानादरणीयमिति तदर्थ इत्याहुः सु
त्वेति अत्र शोभनलवनकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंवत्त्वे ह्रस्वाभावेनाघित्वान्नाभावे न नुमभावाच्च यण् धातुः इति अनङ् नलुम् तेति निषेधात् धारणादिकी
र्तृत्वं चास्यैकं प्रवृत्तिनिमित्तं हे धातरिति ह्रस्वस्य गुण इति गुणः एच इक् आदेश इति कर्मणि घञ् ह्रस्वपदेन कर्मधारयो निर्धारणे सप्तमी सौत्रमेकवचनं त
दाह आदिश्यत्यादि मध्ये इत्येप पाठः तद्योरैच् इत्यात एवं पूर्वभागो वर्णसदृश उत्तरस्तु इवर्णो वर्णसदृशस्तत्रो भयांतरतमह्रस्वाभावात्पर्यायेणावर्णादिः प्राप्नोत्यव
र्णाभावादिदंतदाह इगेवेति यथाप्राप्तमेव नियम्यत इति न यथासंख्यं ह्रस्वएचनास्त्येव एओ ङिस्यादौ दीर्घनिर्देशादिति स्पष्टं भाष्ये न चार्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रैव ।
र्णो वर्णयोरित्युत्तरभूयस्त्वात्तत्सदृश इगेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति वाच्यं अध्यर्द्धमात्रावर्णस्यार्द्धमात्रेवर्णो वर्णयोरित्यस्यापि पक्षस्य सत्तावेच इति सूत्रे विनिगमना
भाविरहात् श्रेयेणं भाष्ये उक्ततया समप्रविभागपक्षस्यैव भाष्यकृत्संमतत्वादित्याहुः प्रैणामिति न चरणयोहलीति विषयसप्तमीति प्रागेवात्वमिति वाच्यं निर्दिष्टपरि

ल॰ श॰ षावाधे संज्ञाभावात् आन्वेक्षात्तेनुडनापत्त्याहलादिविषयाभावेन सूत्रमात्त्वाप्रवृत्तेश्च केचित्तु नुडनिमित्तस्य संनिपातस्य दीर्घत्वाविनाशावश्यकत्वेन तद्विषये संनिपातपरि
शे॰ सु॰ भाषाया अप्रवृत्त्या एवं नामीति दीर्घस्तु सुपि चेति दीर्घवन्नित्यत्वाद्बाधक इति माधवाशयमित्याहुः ग्रामणिकुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वस्यापि नीति नुम् समुदितप्रातिपदिका
५५ पेक्षह्रस्वस्य बहिरंगत्वेन वर्णमात्राश्रये नङ्गे तु किञ्च सिद्धत्वात्येतु षत्वतुकोर् सिद्ध इति वचनान्नलोप इति सूत्रे कृतितु ग्रहणाच्च ह्रस्वस्यापि नीति सूत्रेन रंगपरिभाषाया
अप्रवृत्तिं वदंति तेषामुपजीव्यविरोधान्न तुक् अजंतत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः न चैवं संनिपातपरिभाषा व्यर्था तस्या अप्युपजीव्यविरोधमूलकत्वात् किं च तस्या अ
पि स एवार्थः अत एव संनिपातपरिभाषादोषत्विस्यणावसरे व्यर्थो श्रयः प्रत्ययोवर्णविधावलस्यानिमित्तं स्यादित्युक्तं न च न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः अंगसंज्ञानं तद्यनि
मित्तं स्यादित्यग्रिमभाष्यविरोध इति वाच्यं तस्यैकदेश्युक्तित्वात् अन्यथाशी वर्णत्वादावपि सा लोपनिमित्तं न स्यादित्यन्यत्र निरूपितं ग्रामणिपुत्रो ग्रामणीकुलमित्या
दौ पूर्वोत्तरपदनिमित्ते ह्रस्वे बहिरंगपरिभाषयापि सिध्यतीत्याशयेनोक्तं अजंत इति सूत्रे ह्रस्वस्यपितीत्यादौ तद्रूपन्यासएकदेशिन इति न तद्विरोध इत्यलं ॥
इत्यजंतान् नपुंसकलिंगाः ॥ हो ढः झलोज्झलीत्यतो झलीति पदस्य स्कोरित्यतो न्त इत्यनुवर्तते झलि परे पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य च हस्येत्यर्थः ढलुनविहितः धुडित्याद्या
सिद्धेः दादेर्धातोरिति ग्रहणमौपदेशिकदादित्ववल्लक्षकं व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य फलितार्थमाह उपदेश इति एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्वनितं तत्र हि घत्वस्यासि
द्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोतीत्याशंक्यापवादत्वेन समाधायाथ वैवं वक्ष्यामि हो ढः अदादेरितितो धातोरिति दादेरिति वर्ततेनेति निरुक्तमित्युक्तं द्रुहे स्नुहाद्दुह इत्यनेन ढत्वस्यापि वि
धानात्तत्र न दोष इति तदाशयः तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यकृत्कृतदादेरित्यनुवृत्तेः फलांतराभावेन तद्रूपदेशवद्दादिलक्षकं सामर्थ्यात् अर्थाधिकारानुरोधाच्च पू
र्वत्र निषेध्यसमर्पके प्येवं अत एव नामधातुविषये दामलिडित्यादौ ढत्वघत्वाभावौ सिद्धौ एवं च तदेकवाक्यतयापवादत्वपक्षे पि दादिपदस्योपदेशकालिकत्वा
दित्वघल्लक्षकता विना तदनंतरं दादेरिति वर्तत इति भाष्यस्योक्ताशयमजानतो घोदादेरित्युच्यमाने कथम घोगिति शंकायामेकाच इति सूत्रार्थमपि प्रसंगान्नि
र्णीतं तु धातोरवयवो यो दादिरित्यर्थमुक्त्वा गर्दभयतेरप्रत्यये गर्धबित्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं वैयधिकरण्यमुक्त्वा रोग्धेति तु व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमि सम॰
तिभाष्ये उक्तं तत्रोत्तरार्थं वैयधिकरण्यमावश्यकमिति वदतात स्येहानावश्यकत्वं सूचितं तेन च दादेरित्यस्योक्तार्थकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः धुगित्यादि सिद्ध ५४

योगेनोक्तः औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषा तु तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वतस्तत्रविरोधेन तत्र प्रमपो घोत्वसंतस्येत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधेन चाप्रामा
णिकी तत्र हि भाष्ये इदमुक्तं इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबंधकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नांतरेण लौकिकं प्रयोगमिति तस्मिं
श्च लौकिके प्रयोगे सानुबंधकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोसावुपदेशो नामेति अनुबंधप्रसंगाभावात् सानुबंधके त्वुक्तन्यायस्यान्यत्रापि
तुल्यत्वादिति बोध्यं एकाचो बश इत्यसूत्रे झषंतस्येति वक्तुं युक्तं भषूपदार्शनिकस्यानेन लाघवात् निवृत्तमिति धुग्भ्यामित्यादौ पदांतत्वादेव सिद्धिरिति भावः ॥
सामर्थ्यादिति सध्वोर्ग्रहणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वे तु तदनुवृत्तौ फलाभाव इति भावः धातोः किं गर्द्धबित्यादि ननु दुहे र्घत्वे धात्वयवमेकाज्रूपं दुह इति उ
षितिश्च तत्राद्यो न झषंतो ऽंत्ये न बश इ घितितु नावयव इति कथं भष्भावो त आह व्यपदेशिवदिति विशिष्टोपदेशो मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी
तिन्न तुल्यमित्यर्थः इदमाद्यंतवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एकाचः किं दामलिट् बशः किं क्रोत्स्यति झषंतस्य किं दास्यति धुगिति अत्वसंतस्येति सूत्रे ऽधातोरिति निषे
धेन कारकं प्रत्ययप्रधानो भूतक्रियावाचकस्यापि धातुत्वादिति भावः नच धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषया कथमत्र घत्वादि तत्प्रत्ययो धातु
संशब्देन न विहितः प्रत्यय इति वाच्यं अस्य पदांतनिमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् अत एवाप्रयाणानिति चरितार्थं अन्यथामो नो धातोरित्यस्यापि
तत्प्रवृत्तौ नत्वानापत्यात तदसंगतिः स्पष्टैव वाङ्ग्रह इत्युहेः प्राप्तेरन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं इग्यणः यणः स्थाने इति नन्वेवमुदूहितणमित्यादौ लस्यात्मे
कवचने इटि तस्य संप्रसारणत्वाड्ढल इति दीर्घापत्तिः नच यथासंख्यं संवंधात् दोषः ऋलृक्सूत्रे लृकारोपदेशः किमर्थ इत्यादिभाष्यविरोधादिति चेन्न प्र
देशे पुपणाद्यिगित्येव सिद्धे संज्ञाविधानसामर्थ्येन तद्भावितपक्षाश्रयणान्न दोषः वाक्यस्य संज्ञेति पक्षे भाष्ये संप्रसारणस्येत्यादौ संप्रसारणजातस्य
संप्रसारणग्रहणे न ग्रहणमित्युक्तं तथा नदेकवाक्यतयात्र पक्षे तद्भावितस्य संज्ञेति भाष्ये सूचितं तेन उद्भ्यामित्यादावपि न दीर्घप्राप्तिः अत एवा
स्थूलसामान्यग्रहणं आसज्यसमाध्यस्यादौ पूर्वरूपं न समानांगग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातं तथा च भाष्यं शकहूर्यमित्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानांगग्रहणं कार्यं न कार्ये मसंप्रसा
रणत्वादन्यायं संप्रसारणसंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते यदि नेदं संप्रसारणं हूतः इत्यत्र हलः इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति वचनप्रामाण्याद्भविष्यतीति न संप्रसारणमिति निषि

ल.शे. ऐषिवचनमामर्थ्यात्पूर्वरूपेणोत्तरं नचयुउ अन इति स्थिते तरंगत्वाद्दीर्घपूर्वरूपं नस्यादितिवाच्यं अंतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वेनाप्रवृत्तेः नचैवं तत्रासवर्णेदीर्घोत्त
शे.शु. रेणसंप्रसारणोऽइति निषेधो नस्यादितिवाच्यं अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादितिदिक् वाहऊ भस्येत्यधिकारः वसोः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते तेन वाह
५५ विशेषणं तेनाल्लोत्पत्त्यस्येति नत्तदाह भस्येत्यादि ह्रस्वऊह्नकृतः वृध्यनापत्तेः एदिविधावपि ह्रस्वग्रहणाज्जनोऽइम्मायसिद्धिः ऊः शूङित्य त्रापि ह्रस्वकरणात् स्व चूरित्य
प्रसिद्धिः अतड्डावितत्वेन तस्या संप्रसारणत्वाद्धलइतिदीर्घप्राप्तेः अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इति इको यणचीत्यतोऽचीति एकः पूर्वपरयोरिति चानुवर्तते
तेन तदाह संप्रसारणाद्वीत्यादि ऊ ष्टित्वेत्यधतीत्यत्र विशेषणार्थं छंदस्येवेति छंदसीत्यनुवर्तमाने वहश्चेत्यनेनेतिभावः णिजंतादिजिति अनेन लोके
विश्ववाहशब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते नत्वसौ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् अगभसंज्ञास्विन्प्रत्ययेन वाहो विशेषणात् विजग्रहणां क्विपोऽप्युपलक्षणं क्वाद
भ्यो विहितं किंतीति व्याख्यानस्याचः परस्मिन्नित्यत्र काम्यसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन ण्यंतात्क्वौ संप्रसारणाप्राप्तेः प्रतिपदोक्ततया क्विशब्दमुच्चार्य विहितविधेरेव क्वौ।
विधिं प्रति नस्थानिवद्वित्स्य ग्रहणे न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च तेन काम्यसूत्रोक्तविहितविशेषणपक्षं तदितरपक्षयोर्न फलभेदः वस्तुतो विभाषा पूर्वाण्हापे
राण्हाभ्यामिति सूत्रे प्रष्ठोह आगतं प्रष्ठवाहरूप्यमिति भाष्ये लौकिकविग्रहवाक्ये प्रष्ठोह इति प्रयोगादन्यत्रापि ण्विस्लदुकं इति पष्ठ इति चतुरनडुह इतोऽस्य वे
नामस्थान इत्यतः सर्वनामस्थान इतिवर्तते सा च आङ्गीनद्योरित्यतो नुमनुवर्तते आदिति च तदाह आदित्यधीति विशेषविहितेनेति यासुट्सीयुडिवेत्यर्थः
न बाध्यते इति उपजीव्यत्वादिति भावः अमाचेति अम्संबुद्धाविति विशेषविहितेनामेत्यर्थः नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्ततः प्राप्तस्याप्राप्तत्वेनिभावः क
किंतु आमा च नुम्न बाध्यत इतिपाठः तत्रायमर्थः वहुनड्वाहीत्यादौ नपुंसकस्येति नुम्परत्वादामा बाध्येत पुनः प्रसंगविज्ञानात्तु न बाध्यत इति दत्तनेति अतड्वाह
शेत्यत्र सत्वं भवत्येव तत्रोपदेशे वैयर्थ्याभावात् संयोगांतलोपस्येति हस्थानिकस्येत्यर्थः एवं च नस्य प्रातिपदिकांतत्वाभाव इति भावः अनड्वानिति अनः शक
कटं वहतीत्यर्थे वहः क्विवनसि अनसो उश्च यजादित्वात्संप्रसारणं ननु हे अनड्वन्नित्यत्र संबुद्धिलोपे अवश्यं प्राप्ते अम आरंभादमोपवादत्वेन तद्विषये संबुद्धिलो
लोपानापत्तिः विषयभेदे प्यचिरादेशस्यनु उपवादत्वमाशंकितं सप्तमे भाष्य इति चेन्न प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्प ———— त्तेरेवान्वाख्यानेना। ५५

प्वाद्त्वस्यैवासंभवात् ध्वनितं चेदं प्रसंयलक्षणसूत्रे भाष्यकैयटयोः एवमेवातृणेडनड्वानित्यादेस्तत्सूत्रोदाहरणत्वमुपपद्यत इति दिक् संहेः स अपदांस्य मूर्धन्य इत्यधिक्रियते लोकेत्विति एतेन तुराषाण्मेघवाहन इति व्याख्यातं न हि वृत्तौ त्यनेन द्वित्वं तस्य हावेव दीर्घविधानादाह अन्येषामपीति दिव औत् न तु विधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञैवोचिता अन्यथा तांतस्य विधानमित्त्वस्यापत्तेः ध्वनितं चेदमदड्सूत्रे भाष्ये तथाहि तत्र हि डित्वाभावेऽदादेशपूर्वसवर्णदीर्घमाशंक्यानुनासिकोपधत्वादित्तिसमाहितं न तूच्चारणार्थत्वादिति किंच द्वितीयवर्णोच्चारणासहायसंपादनेन चरितार्थेषु तत्र विशेषणार्थेष्विव हलन्त्यसूत्राप्रवृत्तौ मानाभावः अत्ता भ एव तस्य लोप इति सूत्रे ध्रुवं धानामेकांतत्वपक्षे दिव औदित्यादीनां सर्वादेशत्वसंपादनं भाष्ये कृतं तित्स्वरितमिति सूत्रे च भाष्ये तितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकस्य चुभ्यामित्यादौ नदभावः फलमित्युक्तं द्वित्वमाश्रित्य वचनतत्प्रत्याख्याने ततदित्यत्र किं चादेशेषु सर्वत्र तकाराणामुच्चारणार्थत्वेन तत्संज्ञकत्वाभावात्तितिप्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा विधेयविषये उच्चारणार्थानामप्यनुनासिकत्वेन तत्संज्ञा अत एव वरप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययग्रहणाभावे ददिरित्यत्र लोपमाशंक्यानुनासिकपरस्येवेर्ग्रहणमिति भाष्ये उक्तं अत एवेदित्तो नमिति सूत्रे भाष्ये धातोरित्यस्याभावे सिचद्दित्वादभेत्सीदित्यादौ नुममाशंक्य सजादेशकरणेन समाहितं न तु सिचइरस्योच्चारणार्थत्वादित्वाभावेन स्युडादावुकारस्यानाकाभ्यामवनिर्वृत्तिरिति न तस्येत्संज्ञा अनुनासिकत्वाभावात् अत एवोक्तं याद्भ्यो ल्युप्रत्यये तत्प्रयोगागाद्धिर्यति सूत्रे भाष्ये ल्युः कर्तरि पुंसीति त्वमरस्य प्रमादः अनुवादविषये तु हलन्त्यसूत्रभाष्योक्तरीत्या तेषां व्यवसितात्स्यत्वाभावेन फलाभावेन त्वेतत्संज्ञाशास्त्राप्रवृत्तेरुच्चारणार्थवर्णसहितसमुदायस्य तद्ग्रहिते लक्षणा विधौ तु नोचितासा न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायात् णौ गमिरित्यादीनां तु मतुनस्थानिवद्भावेन भाव्यमिति दिशिकधातुत्वं गृहीत्वैकः सत्वात् गमेरिडिति कच्वनोपधालोपः अत एव सुवुत्पत्तिः अन्यथा हनो वधलिङीति व त्वानस्यात् असेर्भूरित्यत्रापि निर्विसर्ग एव पाठ इति केचित् एवं चाव्रतिस्वौ तमिति स्वरितापत्तिरिति चेन्न दिव इकारस्योदात्तत्वेन सलंसनधर्मिणो हलः स्थाने जायमानौकारस्यानुदात्तत्वेनेकारस्य यण्पुरास्वरितेनयोर्गेणाक्षिस्वरितसिध्या फलाभावात् तितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेन नन्दमात्रेश्च अनुदात्तेतौ इति तु द्या शब्दस्य बोध्यं अल्विधित्वेनेति अनल्विधावित्यत्र पंचमीसमासस्याप्याश्रयणमिति भावः पदांत इति पदान्तादित्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भावः अयमुकारो नोदात्तो निपात्यते तेन सुमिरकुभि

स॰ शा॰ रित्यादौ पूर्वस्मान्नमंतोदात्तत्वसिद्धं अन्यथा हल इति दीर्घो न स्यादित्युक्तं उत्तरपदत्वं तु भाष्य मतेनोच्चारः सवर्णे याह्य इत्यर्थज्ञापनार्थमिति निस्वरितमिति सूत्रे भाष्ये ।
शे॰ सु॰ उक्तं सुभ्यामित्यत्रोदाहरणं क्रियते। यत्वस्मात्परत्वात्कुरुत इत्यादावुदिति नपरत्वाद्गुणाभावो यथास्यादिति तत्सूत्रे भाष्ये उक्तस्तथा प्रकृते दीर्घाभाव इति के
५६ यत्स्मृ इति तेन परास्तं दीर्घस्य वहिरंगत्वात्पूर्वं नव्यावृत्तेरशक्यत्वाच्च अत एव ऋतइदिति तपरत्वेन चिकीर्षतीत्यादौ हलि चेति दीर्घस्य न व्यावृत्तिः अत एव चू
चइत्यादौ चाविति दीर्घसिद्धिः षड्‌चतुर्भ्यां तस्यापि षट्संज्ञे कृते ननु कृता चत्वार इत्यत्र लगापत्तेः तत्रैव नेत्युक्तौ तु पदलाघवाभावः केचित्तु षडित्यादि षडर्थ्ये परं
अर्थात्परत्वं चामः शब्दद्वारकं स चार्थः प्रधान एवेति न गौणो गौणे प्रसंग इति वदन्ति तन्न शब्दद्वारकमित्यस्य शब्दनिष्ठपरत्वाद्यवधित्वस्य परत्वस्य वार्थे आरोप इत्यर्थः ए
वं च गौणत्वात्तत्र संबंधे तन्निरूपितसंबंधे च न विभक्तिः परंपरासंबंधेनान्वय इत्यपि न प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साक्षात्संबंधेन कृतस्यान्वयस्य भंगापत्तेः अतस्
त्रिंशं मासा घोष इत्यादौ गौणाधारादावधिकरणत्वादिनिमित्ता विभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञादिना भाष्ये साधिता अत एव देशस्य लेषस्यापि न अत एव स्त्रियाः
पुंवदिति सूत्रे स्त्रिया इत्यर्थग्रहणमिति पक्षे भाष्यकृतोक्तं भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्तीति दिक्शब्दयोगे तु तस्य दिक्शब्दार्थान्वयभू
तेऽवधित्वादौ संबंधे पंचमीत्यर्थः संबंधसंबंधो मुख्य एव साक्षात्संबंध एव च गृहीतुमुचित इति दिक् णत्वं द्वित्वमिति ननु पूर्वत्रासिद्धीये द्वित्वे इति णत्वात्पूर्व
मेव द्वित्वे युक्तं वाकुवाकू इति भाष्योदाहरणासिद्धेः पूर्वणो द्वित्वेऽपि तत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वात् गस्यैव द्वित्वे तस्य चर्त्वे पूर्वत्र गश्रवणा
पत्तिः अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खपरत्वाभावेन तस्य चर्त्वसंभावनापि न न चकस्य द्वित्वेऽपि अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ककारे झषि परे पूर्वस्य जश्त्वे उत्तरस्यैव
चर्त्वाभावे गं श्रवणं दुर्वारमिति वाच्यं नमुने इतिवत्पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि प्रत्यासत्त्या द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्ये सिद्धत्वं नेत्यर्थ इति न दोषः ए
तेन द्वित्वे परसवर्णत्वसिद्धं वक्तव्यं संप्यंतेत्यादौ क्रियाकारकत्वार्थमिति क्वचन सामर्थ्येन वर्णद्वित्वे न तदप्रवृत्तिरित्यपास्तं एतदवयुत्यानुवादरूपत्वादित्यन्ये न
पूर्वत्रासिद्धमद्वित्व इत्यस्य द्वित्वे कर्तव्ये अन्यदसिद्धं नेत्येवार्थो न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं नेति तदर्थ इति णत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भावः रोः सुपि अत्र रवी तेन तु व श्रम॰
र्तितेन सप्तमी बहुवचनमेवात्र सुप् एवं च खरवसानयोरिति सिद्धे इतरनिवृत्तिफलकस्त्वेष विधिरित्याह रोरेवेति विपरीतनियमस्तु न हलोऽनंतराः संयोग ५६

इतिनिर्देशात् द्वित्वेइति अचोरहाभ्यामित्यनेन अचोरहेत्यतोह्वइति नादिचीत्यतोनेतिचवर्त्तते तदाह नड्डत्तइतिझरोझरीतिलोपस्तुवैकल्पिकः प्रियेचत्वाइति आ
गत्वात्तदंतस्यापिचतुरनडुहोरित्याम् गौणत्वेत्विति अत्रयद्वक्तव्यंतन्नामीत्यत्रोक्तं यत्तुह्मातेत्यत्रसंख्याप्रदानुवृत्तेस्तस्यचसंख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानत्वा
येनसंख्यारूपार्थस्यानुपसर्जनस्यैवग्रहणेनोपसर्जनेषड्भिमेवनसंख्यापदेनचसंख्येयमुच्यते अतःसंख्येयपरपंचादौतस्यप्राधान्यात्संज्ञासिद्धा मध्यषड्भ्य
न्वर्थासंज्ञेतिनगौणेसति तन्न प्रियपंचाद्येपदीत्यत्रनषडितिटापूनिषेधानापत्तेः आकडारसूत्रेभाष्येऽस्याडुसंज्ञयाव्यवहाराच्च सर्वनामसंज्ञावदत्रोपस
र्जनप्रतिषेधानारंभाच्च सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थेनषड्भ्यइतिसूत्रविषयभाष्येणविरोधापत्तेश्चेत्यलं कमलइति तदाचष्टइति णिचीष्ठवद्भावादिलोपेकृत्तेरिकिपिणोरनि
टीतिणिलोपःवस्तुतोलण्सूत्रेनहिपदांताःपरेणाःसंतिनन्वयमस्तिकर्तेहत्तेइतिभाष्यात्भोभगोअघोइ नेतिसूत्रेहृत्सस्वकारोनेतिभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् मलत्वस्य
वित्यादिरनभिधानमेवोचितं यंजास्तुनसंतिक्विपिलोपेऽभावादितिय लोपात् णिलोपस्यस्यानिवत्वंतुन यलोपेतन्निषेधात् प्रशानिति शाम्यतेःक्विपूञ्चनुनासि
कस्येतिदीर्घः अयंशांतिसाम्यान्यतरवाचकःसत्ववाचीनिस्वरादिपाठ्यस्य नाव्ययत्वं साम्यवाचिनस्सत्वार्थकेनुस्पाठःसार्थकइतिदिक् विभक्तावितिगा
अष्टनआ इत्यतोनुवृत्तेरितिभावः अकचाहितस्यापीति तन्मध्यपतितन्यायेनास्यापिकिंशब्दत्वात् अंगानपेक्षत्वे नांतरंगत्वादादेशात्पूर्वमकच् यद्यपि
निर्दिश्यमानपरिभाषयानप्राप्नोति अतएवभिंधकीत्यत्राकचिविधित्वंनप्राप्नोतीतिभाष्येपूर्वपक्षसंगतत्वोतरंगत्वाद्धित्वेकजिसाधुत्वंतथापिक्रोष्टत्वाश्रयणेन
साकच्कस्यादेशइतिकैयटः इदमोमः तदोःसःसावित्यतोनुवृत्तेराह साविति इत्येयःसावित्यत्रसावितिवर्त्ततेरश्च इहाष्टनइत्यतोविभक्तावित्यनुवर्त्तते साविद
मोर्दस्यासंभवात्तदाह विभक्तावितिहिलादावितिआपीतिवक्तुंयुक्तं हल्यशितिवक्तुंयुक्तं अकइतिपर्युदासाद्धि इदंगौणेनप्रवर्त्ततेइत्याहुः नन्विदोंत्यस्यलो
पःस्यादेतन्नाहनानर्थकइति इयमपधासंज्ञासूत्रेभाष्येस्पष्टाफलानामन्यथोपपादनेनभाष्येप्रत्याख्याताचअन्त्यस्यान्त्यानेनापीत्यतोऽनित्यनुवर्त्यहलीतिस
प्तम्यापष्ठीप्रकल्प्यानएवालोन्त्यस्येतिनलोपेपररूपेचेष्टसिद्धिर्वोध्यानतुदीर्घापेक्षयालोपस्यनित्यत्वात्पूर्वलोपेअभ्यामितिस्थितेगस्याकाररूपत्वेनादंतत्वाभा
वाद्दीर्घोनस्यादित्यतआह अचीतवदिति आदिरंत्येनेतिसूत्रोक्तरीत्याचंतशब्दयोर्विशिष्टशक्तत्यातेत्यर्थकाणिप्यसहायेनस्युरित्यस्यमारंभः एकस्मि

।नेति असहायेइत्यर्थः तदादितदंतयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदंतइवासहायेपिस्यादित्यन्वयः उपमेयमप्रमितं नाप्रमितादिवार्थेवतिस्तदाहआदाविवेति एकस्मि
न्नित्युक्तेदशिद्रतीतिरविर्णौतलक्षणोत्तर आदिवत्वफलमोपगवेःगआद्युदात्तत्वकार्यस्यसंभवात्स्यादपमपिकाप्राप्तिदेशएव तदुक्तं कार्यमितिनन्विदएद्गतिस्थितेसेभा
वात्पक्षवादनादेशस्कन्नाविनित्यायिनस्मेनस्यादतआह नित्यत्वादिति स्मेआदिशतुनानादेशोहतिलोपनवाधात्लक्ष्यानुरोधे नवाधकावाधितकतांकनम
संपसेवात्रग्रहणात् अकोकोरित्यत्रनेः फलमाहककार्योगत्विति अव्ययत्वेनाम्नामित्यकचीतिभावः अस्यानवयवत्वेपितन्मध्यपतितन्यायान्नादि
विष्टप्राप्तिरितिवोध्यं इदमोन्वादेशे अनुदात्तत्वत्वाभ्यामिभ्यादावृडिदमितिकाविकाचइतिवाविभक्त्युदात्तत्वाभावायोभयत्राप्यनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामंतोदात्त
तादित्यस्यसंबंधात् एवंचाभ्यामित्यादिसर्वोनुदात्तएभिरेनमेणातदेषामित्यादौतथाश्रवणात् नन्वेवमप्यत्वहलिलोपेनाभ्यामित्यादेः सिद्धावनुदात्त
त्वेनैवसिद्धावशविधानंव्यर्थमित्यतआह साकच्कार्थमिति शित्वात्सर्वादेशइतिभावः संज्ञोपसर्जनयोरनुनेदं एतदस्त्रतसोरित्युत्तरसूत्रसाहचर्यात् ।
नत्वत्सदाद्यत्वेनसिद्धेःकारविधानमेवसाकचिसर्वादेशार्थंभविष्यतिकिंशित्वेनेतिवाच्यं अन्यार्थतापत्तेः द्वितीयाटौ पूर्वसूत्रादिदमइतिएतदस्त्रतसोरित्यतएतद
इतिचानुवर्तते अनुदात्तइतिच विधातुमिति विधानमत्राज्ञातज्ञापनमेवननुप्रवर्तनाविषयत्वंतच्चैरमेवेतिनाग्रहः स्पष्टंचेदंभाष्ये सुगणटत्विति ङ्गोरितिङुकन्सूत्र
सिद्धत्वान्नजस्त्व लोपइति नकारलोपइत्यर्थः नचात्रप्रत्ययांतत्वादप्रत्ययइतिनिषेधेनप्रातिपदिकत्वाभावात्कथंनलोपइतिवाच्यं पर्युदासयथोद्देशनसिद्धेः
नचकार्यकालपक्षेदोषःव्यवस्थितपक्षद्वयमध्येएकतरपक्षेणलक्ष्यसिध्यापक्षांतरेणादोषवदाजस्यकाप्यदृष्टत्वात् ध्वनितंचेदंप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्ये नचप्र
त्ययप्रतिषेधेदोषः नत्यस्यलोपेनैवजातनिवृत्तेरपितेनवक्तुंशक्यत्वादितिवाच्यं नङिसंबुध्योरितिनिषेधेनप्रत्ययलक्षणेनप्रत्ययांतत्वमादायनिषेधाप्रवृत्त्यादो
षाभावात्स्पष्टंचेदमर्थवत्सूत्रेभाष्ये नङि डौनुछेदसीति राजनीत्यादौभत्वान्नलोपाप्राप्तेः राजनीवाचरतीत्यर्थेऽधिकरणाचेतिक्तचलोकेनास्त्येव अनमि
धानात् अतएवपरमेव्योमन्नित्यादावप्यसमयादित्वाद्युत्वेनसूत्रस्यङिग्रहणप्रत्याख्यानंभाष्योक्तंसंगच्छतेइतिभावः सामर्थ्यादिति नलुमतेतिनिषेधानित्य
त्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः एतदनित्यत्वबलस्यञ्चमेववानपुंसकानामिति वोध्यं नचपरमेव्योमनित्यत्रव्योषत्वाल्यप्राणत्वादिसादृश्येनपूर्वसवर्णेदकारे।

सादिष्विति पूर्वस्य पदत्वात्तत्र नलोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यं अंतरंगानपीति न्यायेन संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेन च पूर्वसवर्णेपि लुक एव प्राप्त्या प्रक्रियाला
घवापलुक स्यादेवेत्यमिताशयात् सप्तैवेदं भाष्ये ङावुत्तरपदे इति एतद्वलल्लभ्यमेवङ्कोतु ह्रस्वस्य उदाहरणमित्युक्तं नचेति पंचमीसमासेन प्राप्तिः षाष्ठीमिति वाह
ऊ इत्यत्र आरोपितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता जेमो ज्ञेइति जन्मयोगे लोकवेदप्रसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिवि
शेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनं नत्विदं वर्णांतरं शिक्षादावपरिगणितत्वे ननतत्त्वे मानाभावात् अतएव तज्ज्ञानमित्यादौ ष्टुत्वसिद्धिः सुप्विभावितिसमेवि
भक्तं तावयवकः समास इति भाष्ये स्पष्टं विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः सुब्विषये कर्मसाधनः कृतीत्येतत्सामर्थ्यात्सुक
एवविशेषणमित्याह कृतितुगिति पूर्वत्रासिद्धमित्येव सिद्धे ऽन्यत्र निवृत्तिफलकोयं तदाह नान्यत्रेति अन्यानिवृत्तिफलकासिद्धविषयकविधित्वमेवा नियम
त्वं अत एव पस्पशायां भाष्ये पंचपंचनखा इत्यत्र भास्यानियमे ऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते इत्युक्तं तदाह इत्यसिद्धत्वादिति इत्यन्यत्र विस्तरः सुप्विधिशब्देन।
सुबंतव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधेर्ग्रहणं एतेन दंडिष्वित्यादौ षत्वरूपसुप्विधावप्राप्तासिद्धत्वविधानार्थमिदमित्यपास्तं वैरूप्यापत्तेश्च संज्ञाविधौ इ
[illegible] दंडिनौ अत्र नलोपे दंडिशब्दस्य घित्वे पूर्वनिपातापत्तिरिष्यते त्वनियमः असिद्धत्वे तु घित्वाभावान्न सिध्यति नच पूर्वनिपाते नलोपान्नलोपे च घि
त्वे पूर्वनिपात इत्ययुक्तं यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भवति तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थान्न दोषः नच घित्वे बहिरंगतया नलोपो ऽसिद्ध इति वाच्यं संज्ञाकृतव
हिरंगत्वस्यानाश्रयणात् कृतितुग्विधौ वृत्रहभिः कृतीति किं वृत्रहच्छत्रं अस्मादेव संज्ञाकृतं बहिर्भूतनिमित्तकसंज्ञाकृतं च बहिरंगत्वं परिभाषायां
नाश्रीयते अन्यथा वृत्रहभिरित्यादौ बहिर्भूतभिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तो नलोपो ऽसिद्धः स्यादिति तद्वैयर्थ्यं स्यात् भाष्ये तु संनिपातपरिभाषया वृत्रहभिरित्या
दौ तुकं व्यावर्त्येदं प्रत्याख्यातं पदत्वविहारा नलोपस्य भिस्संनिपात निमित्तकत्वात्संनिपातानिमित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहधनमित्यादीनामनभिधा
नमिति तदाशयः तदभावे कृतीत्यपि व्यर्थमेव न च संनिपातपरिभाषया तुङ्मात्रव्यावृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थं कृतीति कृतितुगेव नान्यस्तुक् भवत्वेवेति वाच्यं
वृत्रहच्छत्रमित्यत्र नलोपस्य संनिपातलक्षणत्वाभावादिति दिक् राजनीति विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपविकल्पः प्रतिदिवेति कनिनंतं हलिच वोरुपधाया इति।

ल॰श॰ अत्र सिपि धातोरित्य नो धातोरिति चानुवर्तनेर्वोरिति च धातोर्विशेषणं पदस्येति संबध्यमानमपीत एवव्याधिकरणे विशेषणं तदूध्वनयन्नाह प्रति दीव्न इति अत्र वा
शे॰सु तस्य भक्ताभावान्न भकुर्हुरामिति निषेधोन धातोः किं अग्निः करोति न सेयोमा अत्र ग्रहणास्य ष्ठार्थं संयोगस्स वमाभ्यां विशेषणे नेतदंतलाभात् इन्हन् सर्वनामस्थाने
५८ चासंबुद्धावित्येव सिद्धे नियमोयमित्यान्हशावेवेति उपधाया इति तेनानुनासिकस्य स्यापि नियम इति भावः अत्र सर्वनामस्थानग्रहणं न संबध्यते येन वृत्रहणा वृत्रघ्न
वृत्रघ्नीत्यादौ नानुनासिकस्येति दीर्घः इतिनिषेध इति एतत्फलभूते निषेधे इत्यर्थः शिस्वोरिति वक्तव्ये सौ चेति योगविभाग उत्तरार्थः हो हंते ञ्णिन्नकारो हंस्य विशेषणं त
त्र ञ्णिद्विषये तेनाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवाये घातक इत्यादावेव नतु हननीयते श्चेत्यनेकव्यवधाने इदं धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया धातुसंशब्देनविहि।
त प्रत्यय एव तेन वृत्रहणमाचष्टे वृत्रहयतीत्यादौ नने परे तु वृत्रघ्न इत्यादौ व्यवस्थानिवत्त्वकृतव्यवधानेपि श्रोताव्यवधानसत्वात् न तु हननमित्यादौ श्रोतव्यवधाने इति स्य
... वृत्रघ्न इत्यादौ णत्ववारणाय हंतेरत्पूर्वस्येति विभज्य व्याख्येयं हंतेरिति उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादिति वर्तते रषाभ्यामिति च तौ स्यातां च्छ ष्टामित्याह।
उपसर्गो स्यादिति संहितोपयुक्तमाह अत्पूर्वस्येति अत इति सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं अत्रोपसर्गादित्यस्य निवृत्त्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्याह एकाजुत्तरेति ण
त्वमप्यौते अपि नाप्रातिपदिकांतेत्यस्य कुमतिचेत्यस्य च संग्रहः बाध्यसामान्यचिंताश्रयणात्सर्वबाधः इदमत्पूर्वग्रहणं हस्थानिकककवर्गाभावव हंते रूपल
क्षणं अतो वृत्रहाणौ तत्र प्राघानि प्रघना घनः इत्यत्र च न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः यत्तु कार्यकालपक्षे वर्द्धिंगदीर्घासिद्धत्वात् वृत्रहाणीत्यादौ न दोषः प्राघानीत्यादौ
पयोदेशः स्व बलस्यानुरोधादिति तन्न तत्पक्षे त्रिपाद्यां तत्परिभाषायाः अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् प्रघनाघन इत्यत्र दोषाच्च माधवेनोक्तमिति वृत्रघ्नो वृत्रघ्न इति रूपद्वयं तेनोक्तं
तद्भाष्येति कुत्सवायनादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राघानि हंतेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये इत्यर्थः अत्पूर्वग्रहणस्य तादृशो फलसिद्धार्थे
त्वेमानाभाव इति तदाशयः अनिनिति एतद्वयेन विधिरिति सूत्रेभाष्ये स्पष्टं अन्यत्र तु अलेवानर्थके न तु तदंत विधिर्नेन तत्समुदायेनेति हन्प्रहणे सति हन्प्रहणेन मघवा
न षष्ठ्यर्थे प्रथमा तु इति च वर्तते काइदिति तेनानेकाल्त्वाभावान्न सर्वादेशः उगिदचां अचामित्यं चु धातोर्ग्रहणं व्याख्यानात् नलोपिन इति अकारलोपाकरणपूर्वक शे॰म
नलोपकरणास्य विवक्षार्थत्वादिति भावः अत्रोगित् झलंतस्य व्याख्यानात् तेन शमीशमिनावित्यादौ नातिप्रसंग इति युवो स्नाकावित्यत्र भाष्ये स्थितं उपधायाश्चेति ५८

सर्वनामस्थाने चेत्यनेन असिद्धत्वाभावकल्पनेमानमाह तथा चेति निपातनादिति वनोस्वेतिसूत्रे भाष्ये तु मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमित्युक्तं मेषश्वा इति।
धनार्थाविति पूर्वः भाषायामपीति अपिनाच्छन्दसि मघवानमीमहइति मध्योदात्तवनिपि वोध्यं आकारे इति केशाद्व इति सूत्रे के यदृउल्पर्थः एवं च मतुप्यत्वसंतस्येति
दीर्घसत्वेन त्रादेशात् तद्भावेफलभेदे मत्याख्यानासंभव इति भावः नन्वेवमप्यन्तोदात्तस्य त्रादेशे वकाराकारस्योदात्तत्वं मतुपि तु ह्रस्वनुड्भ्यामिति प्राप्तस्य मतुवुदात्तत्वस्य
नगो श्वन्निति प्रतिषेधेन पित्वादनुदात्तत्वे घकाराकारस्योदात्तत्वमिति फलभेदो स्त्येवेति चेन्न त्रादेशपक्षे दीर्घवत्वस्य ग्रहणे न घकाराकारस्योदात्तत्वमंगीकारात् तत्रैव
मानांतरमाह इविरिति मघवान्जोषीत्यस्याप्युपलक्षणमिदं अवर्णान्तस्य घोनश्वनशिष्यं छांदसं हितत् मतुप्ध्योर्विधानाच्छंदस्युभयदर्शनादित्यनन्त्यवार्ति
कारीत्या तु मघवन्शब्दस्य लोके साधुत्वं लभ्यते तथा च ह्रस्वसूत्रे भाष्ये अविशेषविहिता अपि शब्दानि पतविषयाद्दृश्यंते इत्यन्यत्र विस्तरः छंदस्येवेति न च
वनिकृत्यस्य संप्रसारणपरस्येति लोपे मघोन इत्यसिद्धिः व्याश्रयत्वनाभिया सिद्धत्वं लोपे संप्रसारणस्य नापि वहिरंगासिद्धत्वं तस्याकृत जत्सूत्रस्य तया भीप्रत्वे
नाभीतांतसंस्तत्कृत्वा सिद्धत्वेनात्र तस्या अप्रवृत्तेः अंतरंगस्य शास्त्रीयाश्रय एव तदाश्रय इति समानाश्रयत्वमव्याहतमिति वाच्यं निपातितान्तोदात्तमघवन्शब्द
स्य सिद्धे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यस्य प्रवृत्त्या न स्वरे विशेषाभावात् छंदस्यापाद्यरूपाभावान्नानिष्टापादनं अतोदात्तत्विति कल्पितस्याव्युत्पन्नत्वाद्यान
तु अन्नतानामिति अल्लोपोन इत्यप्रकरणे तत्र नकारं प्रश्लिष्य नान्तानां तानामित्यर्थः तेन मघवत इत्यादौ नाल्लोपः संप्रसारणे यौ वग्गीत्यादौ वा।
नाल्लोपः स्पष्टं चेदं अल्लकुस्त्रे भाष्ये परे तु नकारप्रश्लेषाभावे पि न दोषः अतीत्यस्य समत्वेनानः स्थानिवत्वाभा
वेस्थानिवत्सूत्रेणानंतत्वाभावात् सर्वे सर्वपदादेशा इत्यनेनापि मघवन्शब्दस्येवस्थानिवत्वेनानः अर्द्धविकारेमन्यभिज्ञाभावान्नेकदेशन्याय्यवसरो ध्वनिं
चेदं व्यवहितवत्सूत्रभाष्ये मघवतीति पुंयोगेनस्त्रियां वृत्तो उगितश्चेति ङीप् विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्नुम्न प्रुम इति ननु संप्रसारणे वा रणो दांगस्यवृलोपस्त्वे
नपूर्वेविप्रतिषेधत्वाल्लोपेन इति लोपे शुने ति सर्वानुदात्तं स्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि वान्तोदात्तं स्यात् एवं रूपेणाद्युदात्तमिष्यते अत्र हि वकारस्थानिको कारस्य
स्थानधर्मिहल्स्थानिकत्वेनानुदात्ततया श्वनशब्दस्यान्तोदात्ततया कारस्योदात्तत्वेन तयोः स्थाने जातस्यैकारस्योदात्तत्वात् किंच लोपस्थानिवत्वेन यणो

ल॰ श॰
शे॰ सु॰
५९

न्निनेदीर्घस्वरापत्तिश्चेति चेन्न कार्यापरिभाषया अनित्यत्वेन क्वचिदप्रवृत्त्या दोषात् अनुरोधे आभीयतया संप्रसारणासिद्धत्वेन न संयोगादिति निषेधः कुतो न
संप्रसारणे अप्रवृत्त्यैव निषेधस्य समर्थकिलव्ध पुनः संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेध इति तु रसस्यैतस्यास्य अयोलिर्थ्ये तस्य च निषेधः न च व्यथिव्यध्यादावस्य चारितार्थ्य
न्यूनकत्वादौ पूर्वसवर्णदीर्घरूपैकादेशे तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेन संप्रसारणत्वेऽपि तेन वैस्थानिवत्वेनाकारव्यवधानात्क न निषेध इति वाच्यं कस्य इति शेन य
रूपेणैव सिध्यासंप्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधकत्वयैव चारितार्थ्यस्यवक्तव्यत्वेन व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेर्यून स्तिरिति निर्देशाचेत्याशयेनाह इतियकारस्येति न च कार्यका
लपक्षे इग्यणइत्युपस्थितस्य पदैकवाक्यतया न्वये निमित्तस्य यणान्वयेनयेननाव्यवधानन्यायेन पूर्वस्य संप्रसारणप्राप्तेरिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं तत्पक्षेऽपि संज्ञा
सूत्राणां वाक्यभेदेनैव संबन्धस्योक्तत्वात् विधायकेषु यण इत्यस्याभावात् अत्र चेदमपि ज्ञापकं वाच्यं ननु सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोः संप्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थ इति
चित्त्वा तु पतिश्चेत्यत आह अत एव ज्ञापकादिति तदुक्तं भाष्ये इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते एतदेव ज्ञा
पयति परस्य पूर्वं भविष्यतीति लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायस्य तु नायं विषयः कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् अवर्णान्त ननु सामिति पर्युदासस्य प्रवृत्तिः प्रत्या
यत्वे बहुव्रीहिः वाजमर्व त्विति प्रयोगात् तु ऋषेहानङः परस्यावर्णादित्य र्थेत्र न स्यात् सुत्र प्रथमैकवचनं अनङः किमिति अनङ
इत्यस्य कः शब्दो व्यावर्त्य इति प्रश्नः उत्तरमनर्वेति यज्वशब्द सदृशोनर्वन्शब्दो व्यावर्त्य इत्यर्थः नन्विह निरनुनासिकोच्चारणेऽपि तपरसूत्रस्यानणीव विधीय
मानेऽपि विधेयत्वान्न स्यात् नम्यादनुनासिकः स्यात्त परसूत्रे प्रत्ययग्रहणानुवृत्तावण्ग्रहणानुवृत्तौ च मानाभावादत आह आन्नादिति विशेष्यविशेष
णभावेनान्वयान्न सर्वादेश इति भावः भाष्ये त्वनुनासिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तस्यैवोच्चारणेकार्ये तदनुच्चारणान्तु इत्यस्यैव विधानमित्युक्तं केचित्तु इदं
सर्वं गुणाभेदका इति पक्षे वृद्धिरादैजिति सूत्रभाष्यसंमते सिद्धान्तभूते गुणा अभेदका इति पक्षे जातिपक्षे च तत्रान्नस्यापि सवर्णग्रहणस्याप्रत्ययग्रहणेन निषेधा
नादोषात् अत एव भाष्ये तपरत्वात्तत्कालस्येति प्राप्नोतीत्युक्तं अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन सर्वप्रतिषेधकं अण्ग्रहणस्य च तत्रासंबन्ध इति तदाशयः अत ए राम॰
व भाष्ये भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येव पठितं न तपरत्वेनेति एतदेवाभिप्रेत्याणुदित्सूत्रे नया परिभाषया प्रत्ययग्रहणं वेयर्थ्यमाशंक्याप्रत्ययं ग्रहणभ ५९

स्यतत्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तं तेन च तस्या व्यापकत्वं सूचितं अप्रत्ययग्रहणास्य मदुक्तरीत्या व्याख्यानं च सूचितं तेन जातिग्रहणप्राप्तस्य गुणाभेदकत्वप्रसंगमात्रस्यानं
पाणानणो साधारणेपन निषेध इति सूचितं वक्ष्यतीणुदित्सूत्रस्याप्रत्ययग्रहणज्ञापकत्वपरभाष्यस्यैकदेशानुमति द्वारा परिभाषाबोधन इत्यर्थः भृतोयत इत्यस्यवि-
धीयत इत्यर्थाप्रसिध्याकेचये तव्याख्याचित्या परिभाषायां सवर्णपदेन समानजातीयो भिन्नधर्मोच्यते तेन जशादिविधौ ज त्वादिजात्याश्रयसर्वजकारादिग्रह
णासिद्धिरित्याहुः एतेन पर्यापत्तेः किंपिपथा इत्यादौ व्युपास्तं अत्र शुद्धार्थं तदनुच्चारणस्यावश्यकत्वेन भाष्यासंगतेः तस्मादनभिधानमेवोचितं न च आ
दित्सेवास्तु नकारेकारयोरत्वे सवर्णदीर्घेणारूपसिद्धेः पररूपं तु न पथिमथ्यृभुक्षामात् लोपः भस्य टेः इतोत्सर्वनामस्थाने इति न्यासेन नकारश्रवणासिद्धावकार
विधानसामर्थ्यादिति वाच्यं ज्ञानगौरवपरिहारेणास्य स्वार्थमाकारोच्चारणात् इतोत् आदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे इत्वं न अभुक्षामित्यादौ वाषपूर्वस्येति दी-
र्घनिवृत्त्यपक्षे हृस्वश्रवणार्थे इतइत्यादिति च न परत्वं सुखसुखार्थं एरदित्युक्तौ न तौलाघवाभावात् अन्यथा विधेयपिकोक्तकरणात्कुरुत इत्यादौ गुणा-
भावत्वप्रसंगात् किमादौ दीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः योन्यः योनुङितिनोक्तं इत्संज्ञाया आद्यंताविकल्पस्य चानुसंधाने प्रक्रियागौरवात् भस्य टेः भस्य किं पथिभ्यां
संबुद्धौ नपुंसकानामिति इदं नलुमतेति निषेधानित्यत्वमूलकमित्युक्तं यद्यपि भाष्ये वा नपुंसकानामित्येव पठितं तथापि सूत्रे ङिग्रहणास्य प्रत्याख्यातत्वे
न हे चर्मन् हे चर्मेति संबुद्धावेवोदाहृतत्वेन च तावन्मात्रविषयतास्येति भावः स्मांता विशेष्यसांकांक्षात् स्त्रीलिंगनिर्देशात् कृत्तंसंख्यात्याकृष्यते संख्या
शब्देन संख्याप्रकारकबोधजनकाः पंचादयो गृह्यन्ते संख्येति शब्दे बहुगणडतिषु च तद्वृत्त्वासंभवात्तदाह संख्येति संनिपातेति स्पष्टं चेदं भाष्ये नुमिन
द्विरणासिद्धत्वं तु न संज्ञायाः कार्यापेक्षत्वेन समत्वात् नोपधा नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीति दीर्घाप्राप्तेरयमारंभः नामीत्यस्यागविशेषणतैव न्याय्या नामः
प्रत्ययत्वात् एवं च पंचानामित्यादौ पकाराकारस्य दीर्घवारणायोपधाग्रहणं नेति किं चतुर्णां नामि किं चर्मणां नलोप इति त्रुवः पंचानामिति निर्देशान्नलो
निपाते परिभाषाविरोधः अष्टन आ अनरात्वान्नानुनासिक इति भाष्ये स्पष्टं जातिग्रहणेन गुणाभेदकत्वेन तु न सः भाष्यमानत्वात् शुद्धोच्चारणादि तु
नात्र कर्तुं शक्यं रायोहलो इत्युत्तरार्थेन स्य चाविशिष्टार्थात् प्रश्लेषेणापि न निर्वाहः वाच्य इत्यानुनासिकव्यावृत्तसेना लाभात् प्रत्युत तत्रापि गुणाभेदकत्वाद्वा

श्रा· शेमु ९

त्वेनांतरनम्पादनुनासिकस्यैवप्राप्तेः प्रश्लेषेणपर्यायेणसकलाकारविधानार्थत्वंस्यात् एवमन्यत्रापिबोध्यं एयोहलीत्यतोहलीत्यपकृष्यते हलीतियोगविभा
गेनेतस्याभिमशेषत्वंवा अष्टाभ्य औश् उडि·नितुनोक्तंसकारस्याकारेऽष्टाश्रउइनिस्थितेइएडि·शीनामाह्नुणःसवर्णदीर्घत्वादितिन्यायेनांतरंगत्वान्नदीर्घे
कृतेततेप्राप्नुणस्त्वावित्वसिध्यापत्तेः ननुहलीत्यपकर्षेणाकृताकारादित्यनुपपन्नमतआह कृतात्वेति कृतात्वानुकरणमित्यर्थःलक्षणवशसंपन्नत्वेहितस्यैवका
ल्पिकत्वपालाघवादष्टभ्यइत्येववदेदितिभावः ज्ञापयतीति अयंभावः हलीत्यपकृष्यमाणवाक्यभेदेनपुनर्विधानार्थतेनाष्टनइत्यस्यक्वचिदस्त्वपिप्रवृत्तिरिति।
श्रात्वमिति आत्वमात्रमित्यर्थः सूत्रेइति दीर्घांतादष्टनःपरेसर्वनामविभक्तिरुदात्तेतितदर्थात् ज्ञापकादिति तद्धिअष्टभिरितिह्रस्वेनोदात्तव्यावृत्त्यर्थं एवंचह्रस्वे
कृतेन्यायेनपुनरप्रवृत्तौव्यर्थमेवतत् नद्यष्टाभिरित्यत्रझल्युपोत्तममित्यपिप्राप्नोतिकार्यकालपक्षेअनांतत्वेनषट्त्वाभावादल्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावाच्च
निवार्य पुनःप्रसंगविज्ञानबोधनद्वारेतद्विषयेयथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारानद्विकल्पेज्ञापकमित्याशयादित्यलमत्रविस्तरः अष्टानामिति हलीत्यु
क्तेरष्टौनुट् नतत्रात्वं यत्तुसन्निपातपरिभाषयात्रनात्वंकिंतुनोपधायाइतिदीर्घेनलोपः अनोदात्तत्वंतुषट्त्रौत्वेवसिद्धं नलोपेतुनसंनिपातपरिभाषानलोप
स्यासिद्धत्वादिति तन्न पूर्वत्रकर्तव्येनलोपस्यासिद्धत्वेपितन्नकृतेऽसिद्धत्वेमानाभावात् संनिपातस्याशास्त्रीयत्वेनतस्यनलोपासिद्धत्वेनालाभाच्च
आरोपितासिद्धत्वेपिवस्तुतोनलोपेतद्विघातस्यजायमानत्वेननलोपेपितस्यादुर्वारत्वाच्च अतएवगव्य
तानाव्येतेत्यादौसन्निपातपरिभाषयायलोपोन अन्यथायस्यहलइतियलोपस्यवहिर्भूततज्जनिमित्तत्वेनवहिरंगतयांतरंगावादेशंप्रत्यसिद्धतयानिमित्त
विघाताभावःस्पष्टएवनस्मान्नलोपस्यापिपरिभाषानित्यत्वेनैवसाध्यतयातस्यासिद्धत्वादात्वमेवयुक्तंतदनित्यत्वेन किंचषट्संज्ञिपातेनज्ञातस्यनुट्आ
त्वेनलोपेनवानतद्विघातकत्वंस्यानिवद्भावेनकृतात्वेपिषट्सत्वात्कार्यकालपक्षेतत्तद्ध्येकवाक्यतापन्नषट्स्यवहिरंगतयात्वेकृतेऽनांतत्वेनषट्त्वाभावा रामः
न्नुट्नस्यादितिहलीत्यपकर्षादिःदीर्घग्रहणज्ञापकादाकारांतस्यषट्संज्ञाश्रयणात्रयथोद्देशस्यैवाश्रयणेनांतरंगत्वात्पूर्वंषत्वे नांतसंख्यावाचकत्वसत्त्व ६०

नाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षष्ठ्यर्थस्यान्यलधर्मत्वाभावेनस्थानिवद्भावादाकारान्तेऽत्रा अप्रयोगो वा प्रतिपत्तिगौरवमिति वोध्यं हस्त्याद्यनुसारेणाह गौणत्वेत्यादि स्था
निवद्भावादिति पूर्वत्रासिद्धे इति तु तस्य दोष इत्यनेन निषिद्धमिति भावः कार्यकालपक्षे इत्यादि तु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तं प्राधान्यएवेति बहुवचननिर्देशात् एवं
चगौणा आदेशाः प्रतीतन्त्रात्यात्वमपि नेति भावः परे तु ष्णान्ते नि सूत्रे भाष्ये अष्टानामित्येतत्सिद्धये हलीत्यस्य योगविभागेन संबंधमुक्त्वा तत्र पक्षे प्रियाष्टौ प्रिया
ष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति विशंकिते यथालक्षणमप्रयुक्ते इति समाहितं तत्र यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय यस्य विशिष्टः प्रयोगो
न समर्थनेनापि प्रयोगनिषेधस्य मतिस्तद्यथालक्षणमनुगंतव्यं तदत्र माभूदात्वमित्यर्थ इत्येकमर्थमुक्त्वा नैव लक्षणमप्रयुक्ते वर्त्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वा
ख्यानादिति द्वितीयार्थान्तरमुक्तं तत्राद्यं त्यव्याख्यानमेव न्याय्यं अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैवायोग्यतानन्तु लक्षणाप्रवृत्तेरित्यर्थसंगतेः आद्यव्याख्यायां अप्रयुक्ते इति वा
कारेणासंगतिः प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमात् प्रयुक्तानामिहान्वाख्यानमिति अन्यत्र भाष्योक्तेश्च किंच भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतया येयमेव व्याख्योचिता ए
कस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानमतभेदे साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च नवेति सूत्रे भाष्ये पक्षभेदेनैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्कारोच्च अ
तएव हलूहृद्यादिसूत्रादावस्याप्रयुक्ते लक्षणाभाव इत्येव व्याख्याकृता कैयटेन नाग्रे डित्तस्येति सूत्रे कैयटः प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावे न प्रवृत्ति
रिति एवं चैषामनभिधानमेवोचितं अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे भाष्ये विभाषा आत्वं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इत्यन्यथा ष्टन इत्येव ब्रू
यादित्युक्तं कैयटरीत्या गौणप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतया तत्संगतिः स्पष्टैव एवंचैतत्प्रयोगविचारः सर्वोपि निष्फल एवेत्याहुः गिर्गुप
पदादिति तुमोसमासएव विधानेन सोपपदे वोः कुरिति कुत्वेनैव सिद्धत्वेन क्विनि क्विपि च विशेषाभावादिति भावः कनाविनाविति इदमुपलक्षणं गु
चारणार्थे कारस्यापि ककारो गुणप्रतिषेधाद्यर्थः नकारः किमर्थ प्रत्ययस्येत्यत्र विशेषणार्थ इति भाष्ये स्पष्टं संनिहितेति तत्फलं तु णिजादीनां संज्ञाभावः।
अनिडि किं रुदिवेत्यादौ नेड्वशि कृतीति निषेधो माभूदिति ज्ञापके जनिवी हस्तु ज्ञापकादंकरणमिति न्यायाननुगृहीत इति सूत्राशयः युजेरसमा
दवासिद्धत्वात् सर्वनामस्थाने इति इडिति नुमिस्य तो नुमिति चानुवर्त्तते किमर्थ प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादनडुणा संविज्ञानो बहुव्रीहिः नचतद्भावेव

प्रा॰ हलेनांतस्तस्मादनुनासिकस्यैव प्राप्तेः प्रश्लेषेण पर्यायेण सकलाकारविधानार्थत्वं स्यात् एवमन्यत्रापि बोध्यं णयो हलीत्यतो हलीत्यपकृष्यते हलीति योगविभागा
शे॰ सु॰ मेनेतत्सिद्धमशेषत्वं वा अष्टाभ्य औश् उङिति तु नोक्तं सकारस्योकारे अष्टा अ उ इति स्थिते इणङिशीनामाकृणः सवर्णे दीर्घत्वादिति न्याये नांतरंगत्वान्नस्य दीर्घे
६ कृतेऽनंतरं आङ्गुणोऽष्टावित्यसिध्यापत्तेः ननु हलीत्यपकर्षेण कृताकारादित्यनुपपन्नमत आह कृतात्वेति कृतात्वानुकरणमित्यर्थः लक्षणावशसंपन्नत्वे हि तस्यैव का
ल्पिकनृपालार्घवादष्टभ्य इत्येव वदेदिति भावः ज्ञापयतीति स्वयं भावः हलीत्यपकृष्यमाणवाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थतेनाष्टन इत्यस्य क्वचिदस्त्वपि प्रवृत्तिरिति
क्ष्मात्वमिति आत्वमात्रमित्यर्थः सूत्रे इति दीर्घांतादष्टनः परे सर्वनामविभक्तिरुदात्तेति तदर्थो ज्ञापकादिति तद्धि अष्टभिरिति ह्रस्वेनोदात्तत्वार्थमित्यर्थः एवं सति
न्यायत्वार्थं क्रियमाणादीर्घग्रहणमात्वस्य वैकल्पिकत्वे ज्ञापकं न चाष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात् झल्लुपोत्तमामित्यनेन बाधस्त
र्हीति न्यायेन पुनरप्रवृत्तौ व्यर्थमेव तत् न ह्यष्टाभिरित्यत्र झल्लुपोत्तममित्यपि प्राप्नोति कार्यकालपक्षे अनांतत्वेन षट्त्वाभावाद् लिविधित्वेन स्यानिवत्त्वाभावाच्च
किं चाष्ट पुनःप्रसंगविज्ञानं बाधनद्वारेति द्विषेपयथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणाबाधनद्वारा न हि कल्पे ज्ञापकमित्याशयादित्यत्र विस्तरः अष्टानामिति हलीत्यु
क्तेऽष्टौ तु इतत आत्व यत्तु सन्निपातपरिभाषयात्र नात्वं किंतु नामि धायादित्ति दीर्घे न लोपः अनोदात्तत्वं तु षट्त्रीतेलं वा सिद्धं नलोपे तु न संनिपातपरिभाषा नलोप
स्यासिद्धत्वादिति तन्न पूर्वत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वेपि तन्नकृते ऽसिद्धत्वे मानाभावात् संनिपातस्याशास्त्रीयत्वेनास्य नलोपासिद्धत्वेनालाभाच्च
आरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतो नलोपे तद्विघातस्य जायमानत्वेन नलोपेपि तस्या दुर्वारत्वाच्च अत एव णत्वि
तानाप्तेत्वादौ सन्निपातपरिभाषया यलोपो न अन्यथा यस्य हल इति यलोपस्य वहिर्भूतत्वज्निमित्तत्वेन वहिरंगतयांतरंगावादेशं प्रत्यसिद्धतस्यानिमित्त
विघाताभावः स्पष्ट एव न स्मान्नलोपस्यापि परिभाषानित्यत्वेनैव साध्यतया तस्यासिद्धत्वादात्वमेव युक्तं तदनित्यत्वेन किंच षट्संनिपातेन ज्ञानस्यानुदृष्ट्वा
त्वेनलोपेन वा न तद्विघातकत्वं स्यानिवद्भावेन कृतात्वेपि षट्सत्वात् कार्यकालपक्षे तत्तद्विध्येकवाक्यतापन्नषट्स्य वहिरंगतयात्वे कृतेऽनांतत्वे न षट्त्वाभावा राम॰
न्तु इनस्यादिति हलीत्यपकर्षादिः दीर्घग्रहणज्ञापकादाकारांतस्य षट्संज्ञाश्रयणेऽत्र पर्यायोद्देशस्यैवाश्रयणे नांतरंगत्वात् पूर्वं षट्त्वे नांतसंख्यावाचकत्वसमा ६०

नाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षड्वस्यस्यान्यलधर्मत्वाभावेन स्थानिवद्भावादाकारांते आत्रपणोवाप्रतिपत्तिगौरवमितिबोध्यं हृस्वाद्यनुसारेणाह गोणात्वेत्वित्यादि स्था
निवद्भावादिति पूर्वत्रासिद्धइति तु तस्य दोषइत्यनेन निषिद्धमिति भावः कार्यकालपक्षेइत्यादि तु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तं प्राधान्यएवेति बहुवचननिर्देशात् एवं
चगोणा आदेशाप्रवृत्तौ नन्त्वाप्यात्वमपि नेति भावः परे तु ष्णांते निसूत्रे भाष्ये अष्टानामित्येन तसिद्धये हलीत्यस्य योगविभागेन संबंध मुक्त्वा तत्र पक्षे प्रियास्टौ प्रिया
ष्टाइति न सिध्यति प्रियाष्टानो प्रियाष्टानइति प्राप्तौ तौ विशंकिते यथालक्षणमप्रयुक्तेइति समाहितं तत्र यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय यस्य विशिष्टः प्रयोगो
न्समर्पते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिस्तद्यथालक्षणमनुगंतव्यं तदत्र माभूदात्वमित्यर्थ इत्येकमर्थमुक्त्वा नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते वर्त्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वा
ख्यानादिति द्वितीयार्थांतरमुक्तं तत्रांत्यव्याख्यानमेव ज्यायः अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैवयोग्यतानतु लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसंगतेः आद्यव्याख्यायां अप्रयुक्ते इति वा
कारेणासंगतिः प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमात् प्रयुक्तानामिहान्वाख्यानमिति अन्यत्रभाष्योक्तेश्च किंच भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैयमेव व्याख्योचिता ए
कस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानमतभेदे साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च नवेतिसूत्रे भाष्ये पक्षभेदेनैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्कारश्च अ
त एव हृस्वादिसूत्रादावस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावइत्येव व्याख्याकृता कैयटेन नाम्रेडितस्येति सूत्रे कैयटः प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावेन प्रवृत्ति
रिति एवं चैषामनभिधानमेवोचितं अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे भाष्ये विभाषा आत्वं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इत्यनष्टाभ्यः इत्येवं
यादित्युक्तं कैयटेनेत्यागोणाप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकत्तयात् तद्संगतिः स्पष्टैव एवं चैतत्प्रयोगविचारः सर्वोपि निष्फल एवेत्याहुः सिद्धे
पवादिति नुमोसमासएव विधानेन सोपपदे चोः कुरिति कुत्वेनैव सिद्धत्वेन क्विनि क्विपि च विशेषाभावादिति भावः कनाविनाविति इदमुपलक्षणंमु
च्चारणार्थस्य ककारस्यापि ककारो गुणप्रतिषेधार्थः नकारः किमर्थः प्रत्ययस्येत्यत्र विशेषणार्थइति भाष्ये स्पष्टं संनिहितेति तत्फलं तु णिजादीनां संज्ञाभावः।
अतिङ् किं रुदिवेत्यादौ नेडुशिद्कतीति निषेधो माभूदिति ज्ञापके तु निवीहस्तु ज्ञापकाद्दरं करणमिति न्यायाननुगृहीत इति सूत्राशयः युजेर समा
स चासिद्धत्वात् सर्वनामस्थानेइतिइदितो नुम् इत्यतो नुमिति चानुवर्त्तते किमर्थं प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः नचतद्भावेन

स॰श॰ लकुर्वन्तीति; तथा सति क्विनो घइत्येव वदेत् नशीर्षेत्यत्र धातुग्रहणावप्यदोषादिति बोध्यं चोःकुः स्कोरित्यतो तइति झलो झलीत्यतो झलीति चानुवर्तते पदस्येति चाधि
शे॰सु॰ कारः कुत्वस्यासिद्धत्वादिति अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणात्प्राप्तिः सुयुगिति सत्सूद्विषेति क्विप् धातुपाठेति व्याख्यानादिति भावः युगिति क्विप्रकरणेति क्विप् इहे
ह्री॰ ति सृजिदृशेति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात्कांस्यचूसूत्रे भाष्ये उपपदे कांस्यतीति प्रयोगात् क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वं नेत्यर्थः परिमृडिति धातोरुच्यमानं
कार्यं मत्वर्थीयप्रत्यये इति परिभाषयात्र सुवृ निमित्तिकाम्भजे वेष्टिने क्विव निमित्तिकान्तु कुत्विचेति निषेधान्न परौव्रजेः क्विब्चोक्तगुणादिषष्ठितमिति मतेतेनतन्यङ्
पदे दीर्घाननुवर्तते व्याख्यानाच्चताभ्यां पदान्त इत्यस्यासंबंधः किंतु षण्णेवेत्याह क्विवित्यादि विश्वस्य वसुराटोः इलोप इत्यतो दीर्घ इति वर्तते ननु षत्वस्या
नामसिद्धत्वेन राट्शब्दपरत्वाभावात् आह पदांतेति तेन विश्वराजावित्यादौ न विश्वाराड्भ्यामित्यत्र भवति आदित्य विश्ववसव इत्यत्र तु न दीर्घः नरे
संज्ञायामित्यतः संज्ञापदापकर्षात् स्कोः संझलो लोपः संयोगान्तलोप इति भाष्यात् केरत्र झल इत्यस्यासंबंधः तेन झलः परयोः स्कोर्लोप इति नार्थ इत्यस्यत्र
प्रपंचितं झलीत्यनुवर्तमानं झलादिप्रत्ययपरं झलोझलीत्यत्रोदः स्थास्तंभोरित्यारंभेणानदर्थकत्वं यार्थाधिकारात् तेन पृथक् स्यातोपयः स्थितिरित्या
दौनदोषः सड्गीति वार्त्तिकाच्चसनः सकारमारभ्यमहिङोङकारात्सङिति प्रत्याहारः भूयास्तामित्यादौ व्यंजनपरस्येति न्यायेन लोपाभावेपि नक्षतिः केचि
त्त्व प्रत्यये संयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणानामनभिधानमेवोचितं सङ्गीति वक्तव्यं काष्ठशक्स्यातेति वार्तिकस्यप्रत्याख्यानपरेण काष्ठशगेव नास्ति।
कुतः काष्ठशक्स्यातेति भाष्येण तथैव बोधनादित्याहुः प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः सङ्गीति वक्तव्यमेवेति परे चोःकुरित्यनत्वत्वेनापवादत्वाद्वाध्यं ते कि।
प्रत्ययस्य तु क्विन्विधानसामर्थ्यादेव न बाध इत्याह क्विन्नंतत्वादिति ऋत्विक्शब्दः यज्ञसंबंधिपुरुषविशेषरूढः त्यदादीनामित्यनुवृत्तेराह त्यदादीना।
मिति तेनातप इत्यादौ न तदोऽगं किंयः तोरिति ऽनोक्तं अनेषत्यादौ नस्याप्याप्तेः नच नुये वहिरंगत्वेनासिद्धत्वं बहिर्भूतसुनिमित्तकत्वेनास्यैव वहिरंगत्वा।
त् इदं च तस्मान्नुड्चीति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं सौकिंतो अत्वसत्वेनृति गणकार्यत्वादिति भावः ङेप्रथमयुष्मदस्मद्भ्यां ङसोशित्यतो युष्मदस्मद्भ्यामिति एम॰
वर्तते ङे इति एयकार अतएव प्रथमयोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोर्विभक्त्योर्वचनयोस्तु नग्रहणाशसोनेति लिंगादिति भाष्यसंगच्छते त्वाहौ यद्यपि युष्म ८१

दस्त्वादेशस्त्वमावेकवचन इति सिद्धस्तथापि युष्मान तिक्रांतो नोति त्वमित्यर्थमत्र विधानं नचैवं तत्रास्य चारितार्थ्यात्केवलेपरत्वात्त्वमाभ्यां भाव्यमिति वाच्यं स्वमावपि
प्रबाधंते पूर्वविप्रतिषेधन इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् युष्मदस्मदोरनादेश इत्यतो युष्मदस्मदोरिति वर्त्तते शेष आत्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन तद्भिन्नपातिरिक्तविभक्ति
रिह शेषपदार्थस्तदाह आत्वयत्वेत्यादि स्पष्टं चेदं युष्मदस्मद्भ्यां ङस इत्यत्र प्रकृतसूत्रे च भाष्ये अत एव साम आकमिति सूत्रे समुद्धनिर्देशः संगच्छते एवं च शेषा
ग्रहणं स्पष्टार्थं विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसंभवात् अन्त्यस्येति अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः त्वाहादयो कारणेनाइति तस्याद्यनुसारेणा
ह अतो गुरोः इति त्यदादीनामः इति सूत्रभाष्यकैयटाभ्यां हलंता एवादेशा इति लभ्यते तदा पररूपस्य प्राप्तिरेव न यद्यप्युच्चारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यां निवृ
त्तिकार्या तथाप्यतो गुराडित्यस्याप्रवर्त्तनेन प्रक्रियालाघवमत्र पक्षे इत्संज्ञालोपयोस्तु सूत्र एव प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसाधुत्वज्ञाने गौरवं त्वाहौ साविति गुरुर्निध
देशस्तु स्वेतवहोक्वयशासितिवन्नार्थसाधकः णिजंतात्क्विपि युष्म अस्म इति प्रातिपदिकयोरादेशा एव नेति तदाशयः मपर्यंतस्येति सूत्रभाष्यसंमतत्वा
पमर्थ इत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति अंतरंगत्वादिति परनिमित्तानपेक्षत्वेन तत्वमिति भावः अलिंगे इति एवं च स्त्रियामनयोरप्रवृत्तेर्नं टाविति भावः इदं
साम आकमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं यद्वेति इदं त्यदादीनामः इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं साम आकमित्यत्र च भाष्ये मपर्यंताच्छेषस्येति इदमुपलक्षणं तेन त्वमित्यादौ लो
पप्रवृत्तिवेलायां · मपर्यंताच्छेषत्वाभावेपि न क्षतिः ननु अदंतत्वे आदेशानां वार्णादांगमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वमेव टिलोपे टाबभाव उपपा
दयितुमशक्यः अकारस्य कार्यद्वयेपि स्थानिवत्त्वेन समानस्थानिवत्त्वमस्तीति चेन्न हलंता एवादेशा इति कैयटेनात्रैवोक्तत्वेनादोषात् शेष इत्यस्य साम ।
र्थात्प्रायोप्रवृत्तिर्लेरित्यन्ये नत्र युष्मभ्यं युष्मत् युष्माकमित्यादौ टावृनिवृत्त्या चारितार्थ्यात्तस्मादनित्यत्वादप्रवृत्तिरित्येके तदाह अतो गुरोक्तं ते इति ॥
अत्रैवोक्तं तत्र भाष्यप्रामाण्याच्छेषग्रहणसमुद्धनिर्देशाभ्यां चास्य सूत्रस्याकृत्यार्थद्वये तात्पर्यं तच्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितं तेन भ्यमिति टिलोपे युष्मा।
भ्यमिति ने अत्रैव भ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्ये यदि भ्यमादेशः शेषे लोपो वा स इति एवं प्राप्नोति अथाभ्यमादेशः शेषे लोपष्टिलोप इत्यंतस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रा
[illegible] सिद्धमिति तस्तु इत्येवोक्तं न तु भ्यस्पद्धेशे टिलोपमादाय फलभेद उक्तः वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः अत एव लिंगाभावाद्दिलोपानर्थक्यमिति सा [illegible]

कत्रिन्थोमःष्य अत्र अत्र लिंगाभावादित्युपलक्षणं शिशीलुङ्नुम्विधिभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति नेन राच्छंदसीति सूत्रस्थ भाष्यवा
र्तिकवलेनाऽसिगर्वात्विपि सन्निपातपरिभाषया टाब्भावस्योपपादयितुं शक्यत्वं अत एव संनिपातपरिभाषया वुद्धावित्यत्र टाब्भावः छन्नेजंत सूत्रे भा
ष्योक्तः शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेवत्यदादीनाम इति सूत्रस्थं टिलोपष्टाबभावार्थ इति तु वार्त्तिकैकदेशिवचनमिति न दोषः एतच्च भाष्य प्रदीपोद्यो
तेनिरूपितं अभ्यम्सूत्रे यथेष्ठसि तथास्त्विति प्रौढत्वाभ्यमिति छेदस्य प्रौढिवादत्वं भगवतैव सूचितं त्वं पथेछसि तथास्तु तत्र दोषो द्वारोमयासुकर इति मन्ता।
त्वर्थात् अभ्यमित्येव तु छेदोन्याय्यः अत एव युष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रे न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्योक्तिः संगच्छते इति परमत्वमिति आगत्वात्तदंत वि
धिरिति भावः गोतोऽ प्रवृत्तौ बीजाभावादाह अतित्वमिति युवावौ द्विवचनशब्दोत्र योगिको व्याख्यानात् द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः भाष्य
प्रामाण्याच्च तत्तद्गृह्यमाणयुष्मदस्मदोरेव विशेषणं न तदंतस्य अंगाधिकाराच्च तदंतग्रहणमित्याशयेनाह द्वयोरुक्ताविति एतत्फलं गोणोदाहरणेषु मूल एव सु
ट म पर्यंतस्य किमिति अधिकारसूत्रं किमर्थमिप्रश्नः ननु समुदायादेशत्वेप्याकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नः स्मैः प्रागकजन्यत्र सुबंतस्य टेः प्रागकजि
ति व्यवस्थापायुष्मदस्मद्विषये त्वयकेत्यादि सिद्धये वक्ष्यमाणत्वादंतरंगत्वाद्युवामित्येतत् सिध्युत्तमुकजिति युवकामित्यत्र न दोषात आह त्वयेति नन्वत्राप्य।
मांतस्येत्येवोच्यतां किं पर्यग्रहणेनेति चेन्न युष्मयत्यादेः क्विपि सुप्यादेशाभावार्थं तत्त्वात् पर्यंतशब्देन मांतापेक्षया शेषस्य लाभात् कटिपर्यंतं वासइत्युक्तेः न
किंचिद्दलीतिनियमेन प्रतीतं एवं च मांताद्यत्राग्रे किंचिदवशिष्टं तत्रैव युष्मदस्मदोरादेश अत एव भाष्ये वधिद्योतनार्थं पर्यग्रहणं कर्तव्यं मांतस्येत्युच्यमाने य
त्रैव मांते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः कच मांते युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्यये इत्युक्तं अवधिद्योतनार्थमित्यस्योत शब्दस्यावधिवाचकतां द्योतनार्थमि।
त्यर्थः पर्यंतशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात् अग्रे किंचित्सत्वे देशकालयोरवधित्वव्यवहारस्य लोके दर्शनाच्च तत्रैवेत्यस्यानिष्टमेवेत्यर्थः परिग्रहस्याभावे तु य
तः पूर्वोक्ति परतश्च नास्ति सोंत्य इति भाष्योक्तमांतपदस्य मुख्यार्थत्वलाभायात्रैव स्यात् कौ लुप्तमित्यस्य प्रवृत्तिश्च स्यात् अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायश्च

पदकार्येविषयइति तदाशयः अतएवभाष्येप्रयोगदर्शनंनकृतं यत्तुपरिग्रहणाभावेमांतेयत्रतेतत्रैवस्यात्सामानाधिकरण्येनान्वयस्योचितत्वात् सतिते
तस्मिन्सामर्थ्याद्युष्मदस्मदोर्मपर्यंताविति व्याख्यानाद्धातेव्यपदेशिवद्भावेनयुष्मयत्पादेः क्विपिचसिध्यति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिनुप्रसक्त्या
विधिविषयमितितन्न परिग्रहणस्यवैयधिकरण्यान्वयेमणिमंत्रादिन्यायेननियामकत्वकल्पनापेक्षयोक्तस्यैवन्याय्यत्वात् तत्रहिसामानाधिकरण्यस
संभवाद्वैयधिकरण्यान्वयइत्यन्यत् किंचात्रव्याख्यानेवधिद्योतनार्थमितिभाष्यस्वारस्यं मपर्यंतस्येतिचतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिरितिदिक् ॥
अंगकार्येइति अंगाधिकारस्थेत्यर्थः मकारांतरमिति शसोनेत्यनेनसंहितयापाठइतिशेषः परेतुशेषविभक्तिभूतामाद्युष्मदादिसंनिपातेनजात।
स्यलोपस्यतद्विघातकत्वादिनिमित्तकत्वंनेतिसंनिपातपरिभाषयैवस्याद्यभावः सुटस्त्वाकमवयवत्वान्नतेनसंनिपातविघातइतिससकारकनि
र्देशः सामआकमित्यत्र अतएवकन्मेजंतसूत्रेकृत्स्वत्वंतुग्विधयोमणिकुसमितिसंनिपातपरिभाषाप्रयोजनव्याख्यावसरेयद्धिह्रस्वमात्रस्यतुगायमा
ननदंतस्यतदेदंप्रयोजनमितिव्याख्यानंकैयटेनमूलोक्तं तुनयुक्तंभाष्यानुक्तेः अतएवनेतराच्छंदसीतिसूत्रेभाष्येनपुंसकादेशाभ्यांयुष्मदस्मदोर्विभक्त्या
देशाविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकेव्याख्यापनेषुकृतेषुपुनःप्रसंगाच्छिष्टोलुग्विधयःकस्मान्नभवंतिसकृद्गतिन्यायादित्युक्ते त्वद्दीत्यापुनःप्रसंगस्येवा
भावेनातदसंगतिःस्पष्टैव अतएवतत्रयुष्मदादेर्विभक्त्यादेशस्यपूर्वंप्राप्त्यणाद्यपवकाशप्रदर्शनेकृते अन्यथातत्राप्यवकाशःशीप्रास्यानदसंगतिः
स्यमित्यादिप्रयोगकरणेनतत्रश्यादिशंकासमाधानाकरणेनचभाष्यकृतात्रसंनिपातपरिभाषाविषयत्वंसूचितं अंगवृत्तपरिभाषयावारणमपि
चितंतस्याअंगसंबधिकार्यविषयत्वात् सूत्रभाष्यस्वरसोप्येवमेव वस्तुतोनैषालस्यसंस्कारिकाहृयोरित्यादिनिर्देशासंगतेः अतएवभाष्येकिमतस्या
माम्तेप्रयोजनमितिप्रश्नेपिवशेषाप्रतिषेधोनवक्तव्यइत्येवप्रयोजनमुक्तंनतुप्रयोगसिद्धिःप्रयोजनमुक्तमित्याहुः त्वमावेति अत्रापिविभक्ताविति सं
बध्यते आम्यत्प्रत्ययेोत्तरपदयोश्चेतिकार्यस्यात् तत्फलंतुत्वंसुदरःपुत्रोयस्ययुष्मत्सुदरपुत्रइतित्रिपदबहुव्रीहौनादेशइति अत्रैकवचनशब्दोया
न्किकेव्याज्ञानादृतःएकस्येति स्वविभक्तिकमिति व्याख्यानात् योचि अनादेशइतिकिं त्वतमत् पंचम्याअदित्यदादेशाआत्वविधायकेचभ्यम।

त.श.
शे.सु.
६३

...मित्यत्र ...गार्थमेव तदभ्यमित्यत्र...दादिति भाष्येस्पष्टं हलादाविति परिशेषबलबंध हलौत्यनुवृत्तेनैनयोर्वा ...ग्रहणंमालुभ्यसोभ्य अत्रपदत्ताभ्यंतवुक्तं

पूर्वसवर्णे...र्ति तत्रोत्यलोपेहयोरयकारयोः पूर्वरूपेएकादेशउदात्तेनेत्यभ्यम आद्याकारउदात्तः टिलोपेप्रियत्रानुदात्तेवर्णेपरे उदात्तोलुप्यतेसवर्णा।

उदात्तइत्यर्थकेनानुदात्तस्यचयत्रेत्यनेनसउदात्तएवेतिनविशेषइतिभावः नन्वाक मः पूर्वलोपाभावेनादंतत्वाभावात्सुडागमाप्रसक्तेः ससुडूनिर्देशा

र्थ्यः सूत्रासंगतिश्चेत्तत्र आह भाविनइति आकमिशेषेलोपेकृतेप्राप्तस्येत्यर्थः अयंभावः सामःप्रसंगे आकमित्यनेनसुडामोरत्रविषयेपत्तितमप्रा

योगोवोध्यते स्यात्सादेशाभावविषयेसर्वत्रैवमेव यथाईधातुकविषयेस्तेरप्रयोगोभूप्रयोगश्चास्तेर्भूरित्यनेनप्रतिपाद्यतेनतुसतोनिवृत्तिःप्राप्ता।

नित्यत्वप्रसंगात् प्रसक्तसुडेरेवनिवृत्तिः सकारवृद्धिप्रसक्तेश्च प्रकृतेसांप्रतिकाभ्रसंभवात्भाविन्याग्रहणंसकारोच्चारणसामर्थ्यादितिप्रथमप्रवृत्त्य

वसुटोनिवृत्तिर्नतुप्रसक्त्यंतरकल्पनयेतिमाष्येस्पष्टं तन्निवृत्तिश्चामोभावात् अत्रसामः स्यानित्वोत्यास्यानिवत्वेनसाम्त्वमेवनत्वाम्त्वंउकारोत्राचनस्या

निवद्भावप्रसक्तिःसैवाप्रसक्तिं ससुड्निर्देशनवोध्यतेइतितत्वं अतएवातित्वाकमित्यादौमत्पयोत्तरपदयोरितिसूत्रभाष्योदात्तेते आकम्सुडभावोसिद्धो

आम्पूवसाम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः आदेशस्याम्त्वाभावाच्चात्रनसुट् नचयत्रसामभावीतत्रैवायंसामोभावित्वस्यसर्वथादुरुपपादत्वात् साम्त्वस्याणा।

स्थानित्वेनातिदेशालभ्यत्वादितिभाष्यविरुद्धकल्पनाव्यर्थेतिदिक् ह्रस्वादिरकमत्तुनकृतः अंत्यलोपेप्रकारस्येत्वनिवृत्त्याचारितार्थ्येनपररूपापवा...

ष्माकमित्याद्यसिध्यामतेः द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरतया व्याख्याने फलंदर्शयति द्वेकत्वेति द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनीत्यर्थः समासार्थौ युष्म

विशेष्य अन्यसंख्यः युष्मदाद्यर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः स्तइति अर्थपरत्वाश्रयणादितिभावः एतत्इति कर्तृपदं युवावाविति कर्मपदं एवं

त्वमावित्यपिपूर्वविप्रतिषेधतइति विप्रतिषेधेपूर्वइतिसुप्सुपेतिसमासः अतएवमत्पयोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रेभाष्येत्वमावितिसूत्रेशेषइत्यनुवर्त्यसुजस्

ङे ङ सू व्यतिरिक्तविभक्त्यावेनावितिव्याख्यातं त्वमोनचेति अर्थपरत्वाश्रयणादेवेतिभावः इतिविग्रहेइति एवंविग्रहेयाहकरूपाणितानिवक्ष्यंतइतिशे

षः अतित्वाकमिति अत्रयथाकम्सुडभावोनयोक्तंपदस्य अपदांतस्यमूर्धन्यइत्यतःप्रागयमधिकारः तत्फलंतुराजानावित्यादौनलोपोभावः इयंक राम
६३

।चत्स्मान षष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी होऽऽइत्यादौ आद्यामादुपधाया वित्यादावंत्या तेनवृत्स्वंतावित्यादावत्वसिद्धिः अन्यथामत्वं तत्पदाभावान्न स्यात् [illegible] एवं तल्लोप
इति सूत्रे अंतग्रहणं चरितार्थमिति स्पष्टं भाष्ये त्रः संख्याया इत्यत्र नलोपाभावस्तु झलां जश् झशीत्यत्र जश्त्वाभावश्च द्वयोर्ध्यः पदात् कृत्स्नेन च सुपो लुक् ततः सागयमधि
कारः अनुदात्तं सर्वमित्यादि पदत्रयमापादसमाप्तेः सर्वग्रहणं तु तिङ्ङ्ः तिङ इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वस्य विनिगमनाविरहात् लाभेपि स्पष्टतया तल्लाभार्थमित्याकू
रे स्वष्टं आद्रेः परस्यालोंत्यस्येत्यनयोस्तु न प्राप्तिः पदस्येत्यस्यानुदात्तं तिङि त्यादिष्वनुतप्रथमांतानुरोधेन प्रथमयाविपरिणामे न स्थानषष्ठ्यभावात् तत्र पादश
ब्देन ऋक्पादः श्लोकपादश्चाविशेषाद्गृह्यते अपादादिशब्देन पादादौ तत्पादमध्यस्थवत् छंदोहीनवाक्यस्थस्यापि ग्रहणं ग्रामेकं वत्लोमस्वमिति भाष्यो
दाहरणात् मध्यादीति सर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारसामर्थ्यादिदं लभ्यत इत्यन्यत्र विस्तरः तौ चानुदात्ताविति अनुदात्तत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादि
तिभावः उक्तविधयोरिति पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरित्यर्थः द्वितीयायां त्वामयोरपवादत्वादाह षष्ठीचतुर्थ्योरिति विभक्तिक्रमकृतस्य द्वितीयादिक्रमे
णोदाहरति श्रीशु इति दत्तादित्यनेन चतुर्थ्यंतत्वस्य स्फुटीकृतं संवेद्योऽस्मानिति नन्वत्र संध्यभावेन वाक्यस्थत्वेनानुष्टुप्पादत्वानापत्तिः संधौ तु उभयतआश्रय
णेनादिवत्वाभावेन कथमादेशप्रवृत्तिरिति चेन्न संवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वांतवत्त्वेन पदत्वात् तस्यानित्यस्य चैकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयांता
स्मच्छब्दत्वेन तत्प्राप्तिरित्याशयात् संधिश्चांतरंगत्वादादेशात् पूर्वमेव आदेशे सति नः क्रमः सर्वदेवत्विति पादादित्वापत्त्या पज्जोव्यविरोधान्नादेश इत्य
न्ये उभयत आश्रयणेपि तस्य स्वीकार इति इणधातो निरूपयिष्यामः ननु कर्मत्याषष्ठ्यायंतानामेवादेशाभविष्यंति किं स्थग्रहणेनात आह स्थ इति श्र
ह्नोस्य स्थशब्द इति भावः युष्मत्सुत्रा इति युवयोर्युष्माकं वा सूत्रा इत्यर्थः यद्यपि दत्तौ संख्याविशेषानवगम इति भाष्ये स्पष्टं तथापि संबोध्यत्वेनैवानेकत्वं प्रत्यव
गतेन तद्दित्वादेर्भानं नाप्येकत्वस्येति त्वमोनकृतौ विग्रहे तु संख्याविशेषभानादिवचनादिभवत्येव तस्य हुक्त्यपि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनादीनित्वं अ
नर्वपरं [illegible] रंध्वगारमिति प्रस्तसंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रयुक्तं वचनद्वयविषयस्तत्र प्रत्युदाहरणलाभायेति त्वस्तु तत्रेति न प्रत्युदाहृतं समानवाक्य इति
[illegible] केंवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः समानवाक्ये इति प्रकृत्य विधेया इत्यर्थः निघातानामानुदात्तः एकतिङ् इति वहुव्रीहिरेकतिङ् न घटितमित्यर्थः ॥

प.भा. णेन पर्यवसितत्वेन मात्रस्य वाक्यत्वं इदं स्वशास्त्रकार्योपयोगिपकवाक्यत्वलक्षणं तेन पश्य मृगो धावतीत्यादौ लौकिकवाक्यत्वस्यापि नाव्याप्तिः समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्।
श.सु कथितिरेव तिङ् आतिङ इति सूत्रे तदाश्रितमातिङ इति प्रत्याख्यातं भाष्ये लौकिकवाक्यत्वस्तु सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता इत्यमरेणोक्तं अन्वाशब्दश्चेदर्थे कारकान्विता।
६४ क्रिया वेत्येवार्थ इति शेषः तेनैकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः सुप् च तिङ् च तेन सुप्तिङन्ते सुप् विशिष्टं तिङ् तत् सुप्तिङन्तं तयोरेकशेषस्तेन कारकान्विता क्रिया बोधकसुबन्तचयतिङन्त
अ सुप्तिङन्तचयानामन्यतमस्यापि वाक्यत्वलाभः तत्र सुबन्तचयो देवदत्तेन शायितव्यं द्वितीयं पचति भवतीत्यादि तृतीयं चैत्रः पचतीत्यादि एतत्समानार्थकमेव तिङ्।
तिङ् इति सूत्रे अतिङ् तिवदेतत्सूत्रकाराभिमतं वाक्यलक्षणमाख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तं तत्राख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते तेन
त्वया शायितव्यमित्यादेः संग्रहः सविशेषणमित्यस्य साक्षात् परम्परया वा तद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थः तेन ननु घास्तिष्ठति कुलेत्यादेर्नया देः समानवाक्यत्वसि
द्धिः सविशेषणत्वेन विभागे साकांक्षत्वं लब्धं एतदेकोद्देश्यकैकविधेयत्वरूपैकार्थत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणं बोध्यं अर्थैकादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभा
गे स्यादिति जैमिनिसूक्तिः अनेन च ब्रूहि ब्रूहीत्यस्यासंग्रहो विशेषणानुपादानेन सविशेषत्वाभावात् वाक्यत्वफलं त्वत्र प्रश्नानन्तरं तत्रस्यापि प्रत्याख्यानयोरित्य
नेन न वाक्यस्यटेः प्लुतसिद्धिः अतः स्वशास्त्रपरिभाषितं लक्षणमेकतिङ् वाक्यमित्युक्तं अत एव एतदुदाहरणं भाष्ये ब्रूहि ब्रूहीत्यत्र भाष्ये उक्तं यत्वत्रोदाह
रणे द्विवक्तेति विशेषणपूरणं तन्न पूर्वलक्षणे नैव सिद्धेः द्विप्रयोगस्य भाष्ये व्यर्थत्वापत्तेश्च यद्यपि पदद्वित्वे अवान्तरपदत्वमप्यस्ति तथाप्येकतिङ् इत्य
स्यैकार्थपूर्वा कतिङ् न वदित्यर्थ इति न प्रकृते दोष इत्यलं ओदनं पचेत्यादि समर्थपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते एकार्थीभावविषय एवासौ प्रवर्तत इत्यर्थः एते वा
नावादय इति इदं च सपूर्वायाः इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं न च वा चादयः समुच्चयविकल्पाद्भुतत्वेदावधारणार्थाः तेषामन्यतमेन योग इत्यर्थः ननु तृतीयानिर्देशे एम
नैव सिद्धे युक्तग्रहणं व्यर्थमत आह युक्तग्रहणादिति साक्षादिति युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादिद्योतकत्वे इत्यर्थः परम्परेति स्वार्थाश्रयान्वयान्वयि स्वादिरू ६४
चेतसेति अनालोचनार्थैरित्येव पर्युदासात् सिद्धे पश्यार्थैरित्येतदंतरिंद्रियवहिरिंद्रियजन्यसकलज्ञानसंग्रहार्थमिति भावः परंपरेति स्वान्वितान्वयित्वादिरूपेत्यर्थः तद्वृत्तान्ये

पश्यार्थैश्चाप्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः इतरथा ह्ययमत्रैव पश्यार्थानां युष्मदस्मदोः साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात् ग्रामस्त्वां संप्रेक्ष्यागत इति इह न स्यात् ग्राम।
स्तव स्वं संप्रेक्ष्यागत इति समानवाक्य इतिकरणेन समानवाक्ये पश्यार्थैर्युक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदाद्यर्थे आदेशप्रतिषेध इति कैयटः एवं च न च वेति सूत्रे युक्तग्रहणाच्च
र्थमेव तदभावेपि प्रकृतसूत्रस्यैव तस्यापि साक्षात्संबंध एव प्रवृत्तिः स्यात् समानवाक्ये इत्येतत्संबंधात्तु अयुक्तयुक्तेपि प्रवृत्तिः स्यान्नतु अतएव देव
दत्तस्य पुत्राय च यज्ञदत्तः पृथगित्यादौ देवदत्तशब्दान्न पंचमीत्याहुः भक्तस्तवेति इह तवेत्यस्य रूपेण संबंधो नतु साक्षाद्यातिनेति भावः सपूर्वायाः प्रथमाया वि
द्यमानवाची अवधेरपि संबंधित्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थेन्यपदार्थेनेकमिति समासो वा उपसर्जनस्येति सः तदाह विद्यमानपूर्वादिति प्रत्ययग्रहणे तदंत गृ
ग्रहणमित्याह प्रथमांतादिति नन्वेते वांनावादय इत्यनेनैव विकल्पसिद्धेः किमनेनेत्यत आह अन्वादेशेपीति अप्राप्तेनेति निवृत्तं तदाह आदेशावेति।
तेनेति भक्तत्वेनेत्यर्थः प्रक्रांतार्थत्वात् पृथगुद्योपादानापेक्षेति भावः स्पष्टं चेदं स प्रथमोल्लासे काव्यप्रकाशादौ अत्र नेन हरिस्त्वामित्येकमुदाहरणं समामि
त्यपरं त्रो यत इत्यस्य च मध्यमतिप्रायेन तत्रोभयत्रान्वयः तेन स इत्यस्यापि समानवाक्यस्थत्वेन पूर्वत्वं बोध्यं सामंत्रितं संबोधने चेत्यतः संबोधन इति वर्तते तेन प्रथमा
परामृश्यते आमंत्रणमामंत्रितमिति महासंज्ञाबलात्तदंतविधिरित्याह तदंतमिति अतएव हे हे भो इत्यादीनामपि संज्ञासिद्धिः अन्यथा अंतरंगानपीति न्याये
न सर्वविभक्तिलुकि प्रथमायाः अभावेन न स्यान्निर्भिन्न इत्यत्रैसभाववदत्र संज्ञा न स्यात् यद्यप्येषां संबोधने शक्तेः प्रातिपदिकार्थसूत्रेणैव प्रथमा तथापि संबो
धनविषये प्रथमासत्वान्न दोषः एतदर्थमेव प्रथमेत्यनुवर्तमाने सेति पदं अन्ये तु संबोधने चेत्यस्य तत्र वर्तमानादित्यर्थे अन्यत्रैवात्रापि संबोधने चेत्येव प्र
थमा प्रातिपदिकोक्तत्वस्याव्यावर्तकत्वेन विभक्त्यप्रतिबंधकत्वात् तत्तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनाच्च सेति तु विभक्तिसमर्पिकाया अनुवादः त्वा यस्य
षष्ठमित्याहुः अविद्यमानवदिति गोतो णिदिति हेत्रवत् सिद्धवत्करणमतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्याश्रयस्यापि सूभार्थे नेनामभोरेवदत्तेत्यादावाम एव ए
काम्या मा ... नं तिङ इति एकोकारत्वप्रयुक्तामंत्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये न चात्र नामंत्रिते समानाधिकरणे इत्यनेन निषेधाद विद्यमानवन्न
मवप्राप्ति वाच्यं अस्य संबोधनमात्रद्योतकस्य न विशेष्यवचनत्वाभावात् देवदत्तस्यैव विशेष्यत्वाच्च इहेति अग्निनवदेवास्मानित्यत्रादेशा अनेनयत्से

श॰ त्रुतिकिं [illegible] इ इति निघातः अग्ने इन्द्र इत्यत्रामंत्रितस्य चेति निघात इति विवेकः अत्र पूर्वं विमित्यनेन परस्यासपादपूर्वं पदस्य कार्यस्याविद्यमानवदित्यर्थः [illegible] देवा
सु॰ स्मोतित्यत्र [illegible] स्यामंत्रितानुदात्तत्वं भवत्येव पूर्वे किं पाहि देव अत्रामंत्रितनिघातो भवत्येव प्राचीनमिति एवमेव अस्मिन्प्रतेतं [illegible] युगं स्मरामो त्यादि [illegible]:
६५ नृपतिस्त्रमतेभ्यो [illegible] नित्यादौ योगे ये केन विनीतो वामिस्यादा विवविभाषा तत्प्रतिरूपकनिपातं गौ कारेणादेशः अयं तु माघः प्रकृतेऽपि न इत्यस्य विभक्तिप्रतिरू
पकत्वादन्यार्थं तु मूलोक्तस्य नावश्यकत्वं तदाह स्वमिति सर्वेषां विघात इति अस्य प्राकृतिशेषः तत्र यं मुं [illegible] सरस्वतीत्यनयोर्बोधकाभावात् भवति शु
नुद्रीत्वस्य तु न पादादिस्थत्वात् एतेनादिभ्यः सर्वेषामिति बहुवचनमसंगतमिति परास्तं अग्ने तेजस्विन्निति अनुदात्तं सर्वमित्यनयोः संबंधानर्हत्वेन निघाता
नसाहचर्येण पादादावित्यस्याप्यविद्यमानवत्त्वे निवृत्तिरिति भावः आमंत्रिते किं देवं करोषि सामान्यवचनं किं अग्ने देवि सरस्वति इडे काम्ये इत्यादौ पर्या
येषु परेषु निषेधो मा भूत् सामानाधिकरण्यं चैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेव न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमिति दिक् सुपादिति शोभनौ पादावस्येति बहु
व्रीहिः संख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपः समासान्तः अंचेः सुपीति निपातनं साहचर्यादिति भावः अनिदितां इत्यतः ककारवर्जितानामित्यर्थः अंगस्येत्यधिका
रः अंचते भस्येति अल्लोपोन इति कदस्यापि प्रसंग[illegible] चतिप्रत्ययके त्यादौ पूर्वाकारेन प्रवृत्तिः अच इत्यंचतेर्लुप्तनस्य ग्रहणं व्याख्यानात् भस्येति किं
प्रत्यंचौ लुप्तनस्येति किं पूजायां प्रत्यंचौ नेदं वर्ग ग्रहणं व्याख्यानात् तदाह लुप्तेत्यादि अणाइति कार्ये च इत्यादौ नामनभिधानमिति भावः एवं चा
णग्रहणमुत्तरत्र संप्रसारणस्येत्यत्र तेनोपक्षीणे तद्व्यावृत्त्यर्थमावश्यकमिहापि संबध्यते न त्वत्रास्य व्यावर्त्यमस्तीत्याकारस्पष्टं अकृतेति तत्परिभाषाभावे तु चोः प्र
त्यंगस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनमेवं भाष्योक्तं शरणं विष्वग्देवादस्य सर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इत्याकृष्यते सामर्थ्यादुपसर्जने प्रवृत्तिः अप्रत्यय इति पा
ठे विद्यमानः प्रत्ययः क्विबादिरित्यर्थः वप्रत्यय इति पाठेऽप्यकारस्याविवक्षितत्वात्स एवार्थः अद्यादेशः सध्र्यादेशाविति तोदात्तौ निपातनादिति स्पष्टं भाष्ये
अदसो असेरितीकार उच्चारणार्थः अदस इत्यवयवषष्ठी सग्रहणं तस्यानिकोकाररेफयोरप्युपलक्षणं तेनादस्यति अदो आद इत्यादौ न दोषः दादि राम॰
ति किं अमुयोरित्यत्रोत्वस्य मा भूत् समाहारद्वंद्व इति इदमर्वाचामनुरोधेन वस्तुतोऽयुक्तमेतत् उस ऊ असि ति हंहे सु लोपे घ्यंतत्वात् ह्रस्वस्य पूर्वे विघाते न पु ६५

सकह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दांतरप्राप्त्या नित्यत्वेन नित्यत्वाद्परनिमित्तकत्वे नांतरंगत्वाच्च ह्रस्वत्वे ततः सवर्णदीर्घे उ इति रूपासिद्धेः अत एव
वोकालेत्यत्र उकाल इति न कृतं तस्माच्छ्विउत्तरत उदिति परत्वेन भाव्यमानो कारस्य सवर्णग्राहकत्वात्सिद्धमिति बोध्यं ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये ऽन
त्यविकारेंत्यसदेशस्येति परिभाषा पठितांत्यसदेशानंत्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावंत्यसदेशस्यैवेति तदर्थः अनंत्यविकार इति लिंगं तामर्थतः पठति
अंत्यबाध इति अंत्यस्य बाधे कार्यप्राप्तावित्यर्थः अन्यथा णो न इत्यादि नैनेत्यादावेव स्यान्नतु न मतोस्पादाविति भाष्ये स्पष्टं अल्लोपोनः सांतेत्यादावनेक ।
क्लिष्टकल्पनापेक्षयेयं न्याय्या किंच भसंज्ञायां कार्यकालपक्षाश्रयणमशक्यं परत्वेन पदसंज्ञाबाधकत्वानुपपत्तेः राज्ञ इत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्व
मल्लोपो न इति लोपे पंचम्याम्प्राप्तनलोपैकवाक्यतापन्नपदत्वस्यैव तदेकवाक्यतापन्नभत्वेन बाधायोगान्नलोपापत्तेश्च तस्मादाकडारस्थसंज्ञासु पर्यायो
प्राश्रयणमेवावश्यकमिति यजादिस्वादिपरयोर्नित्यत्वस्य न तत्र लाभः ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रस्य कार्यकालसंज्ञापरिभाषं भसंज्ञोपस्थितमि
दं भवति यच्चिभमिति तत्र यजादिस्वादिपरत्वाकारं विशेषयिष्यामः अनाकारमिति भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिः यजादिप्रत्ययस्यांगांशे उपस्थिताकांक्षत ।
पातेनानो विशेषणायोगाच्च अत एव सर्वफलानामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्तव्येति उपसं ।
हृतं भाष्ये इति भावः अंत्यसदेशस्येति अंत्येन समानो देशो यस्येत्यर्थः नत्वं चांत्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधाने भवतीति च लोक्यते ह्यादौ कृका
रांतर्गतरेफस्यानराभागे न व्यवधानान्नांत्यसदेश संभव इति न तत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः अत एव नसंप्रसारणे इत्युदाहरणाभूतस्य विद्ध इत्यादेर्नान
[illegible]सिद्धिः अत एव न संप्रसारणे इति सूत्रं सार्थकं नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति न सूत्रस्य भाष्यस्य त्वयमर्थः एतत्सूत्रसाध्यानि विद्ध इत्यादीन्यु
दाहरणानि नैतस्याः परिभाषाया भवंतीति अंत्यसदेशत्वाभावादिति च तद्भावः परस्यैवेति हृशब्दस्यैवेत्यर्थः अःसेरिति अत्राकारेणाकारस्यापि
[illegible]ग्रहणात्तेनाऽमहे गत्यादिसिद्धिः तत्र त्यासर्वनाम्न इति पूर्वपदांतस्यात्वं त्यदाद्यत्वे इति त्यदादीनामत्वविषये इत्यर्थः परे इति अत्र तंत्रेणार्थद्वयमपि सू
[illegible]ये तस्यानुरोधाद्व्यवस्था अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति उक्तं चेति लत्ववदिति चलीकॢप्यते इत्यत्र यथा लत्वं रीगृकारयोर्भवति तथेत्यर्थः अत्राद

श्रु. अवति सस्या इमं तन्याय युक्तं तत्वेच्च नरीति न्यायाप्रवृत्तावपि अत्रेतद प्रवृत्तौ मानाभावात् अत एव भाष्ये दसोमेरिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायाय वाऽसेरिति।
मु पस्यैतत्वाय पु व म मुमुायडि तिनसिध्यति अदद्वाडितिप्राप्तोति अदमुयडिति भवितव्यमनं तविकार इत्युक्तं अत्रेति प्राप्नोतीत्युक्त्यात आसमंततिरुक्ता इति
९६ भावि तव्यमिति अनेन पृथक्त्वमुत्वमिति पक्षे समस्त भावेदर्शितः इति भवितव्यमित्युक्त्या च न अशब्दे अप्रयुक्तत्वं सूचितमित्याहुः विष्वकुद्रवयोः किमिति वस्याप्यु
पे लक्षणामिदं अन्तर पदाधिकारादं चुरुपेऽन्तरपदे इत्यर्थात् द्विवगेवनमित्यादेर्व्यावृत्तौ व्यर्थमप्रत्यय ग्रहणमत आह अप्रत्ययेति तेनेति अन्यथातः कृदुत्तरा।
नित्यं समास इत्यतोऽनुवृत्तं समासग्रहणेनोत्तरपदाक्षेपपि प्रधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थो पत्ताबपस्कादिसादावेवस्यादिति भावः उदईत् अत्रा च इत्यनुवर्तते स
मः समोमिडितिसमइमिति वानकान् परिभाषाज्ञानकागौरवापत्तेः तिरसस्ति अल्लोप इत्यत्र शकंध्वादित्वात्पररूपेणाकारः प्रश्लिष्यते अस्य अलोपो लोपा
भावो यस्मिन्नं चनावित्यर्थस्तदाह अलुप्ताकारेति तिरश्चेति अचुत्वेऽलोपस्य स्थानिवत्वं तु न पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात् पूजार्थस्येति पूजारूपार्थस्य ग
म्यत्वेइत्यर्थः अत एवाव्याकुलं गच्छतीत्यर्थके चिंतं गच्छतीत्यादौ न लोपः न अव्याकुलगमनेन पूजा गम्यते न त्वंचते रेव सोऽर्थ इति स्पष्टमंचोनपादानेइ।
तिसूत्रे भाष्यकैयटयोः पूर्वोदाहृतं प्राच इत्यादि चिरंतनादिरूढस्येति बोध्यं एते नांचेर्गताविति नियमेनैव सिद्धे नांचेः पूजायामिति व्यर्थमित्यपास्तं न
लोपाभाव इति गोपधत्वबोधनद्वारेत्यर्थः स्पष्टं चेदं परे च योकपोरिति सूत्रे भाष्ये अपि च न सममवधानेचो कुरिति कुत्वाभावो निरुपपदात्किन्नूर्ज
निपात्यत इति बोध्यं सडेनिति वचनाद्वाकुत्वाभावः षत्वंस्को रितीति सलोपे षत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपः कृते षत्वमिति बोध्यं अत एवषत्वे इतिसप्रम्य
तंनपठितं वृश्चेः किपि ग्रहिज्येति सप्रसारणे पूर्वत्वे च त्वस्यासिद्धत्वात्सलोपः सुवृङ्क्षिति चत्वेस्यासिद्धत्वात् डःसीतिवा धुट् निपात्यंत इति ग्र।
तिप्रत्ययान्ता इति शेषः तत्र एषद्वदृशोऽनोरुणाभावश्चागमेजगादेशश्च महेः कर्मणि प्रत्ययश्च निपातनात् शतृवदिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया शतृ
प्रत्ययांतवदित्यर्थः शतुरनुम इति सूत्रे बृहन्महतो रुपसंख्यानमिति तु एषद्वादिव्यावृत्त्येन नियमार्थमिति बोध्यं अत्वसंत चस्त्वर्थेऽनु इति लुप्तषष्ठी रामः
कं पृथक्पदं अधातोरित्यसंतस्येव विशेषणं न तु शब्दान्तदाह धातुभिन्नेति अत एवो गिदचामिति सूत्रे गोमत्यते रप्रत्यये गोमानितिप्रयोगो भाष्ये संगच्छते अंगविशे। ९६

पत्तानयार्थसिद्धूतदंतविधेरनुवादकमंतग्रहणं परमिति वचनसामर्थ्यादुपधापदासंबंधेनचारितार्थ्यादित्यभिमानः अयमभ्युच्चयइत्याह नित्यमिति कृताकृतप्रसंगि
त्वमात्रेणेत्यर्थः सामर्थ्यादिति वाक्यार्थबोधकालेविशेषाभावेनोपधापदासंबंधकृतेसामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृत्तिरेवकल्प्यतइतिभावः धीमानिति नचैकानुबंधपरिभा
षयामतुपोत्रग्रहणासत्त्वं तु सर्वादिपाठेनुनासिकोकारविशिष्टभवतुशब्दे चरितार्थमितिवाच्यं पकारादेः समुदायानुबंधित्वेप्यतोऽप्यनुबंधकत्वाभावात् अवा
यवानांनांतरीयकतयासमुदायोपदेशएवकृषितात्पर्यमित्यर्थस्यादेचउपदेशाइति सूत्रस्य भाष्यसंमतत्वेनयदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञातस्यतदनुबंधकताया
एवस्वीकारात् नचोकारलोपेत्वंतत्वस्याप्यभावः उकारस्याश्रयणेनतदंशोभूतपूर्वगतिस्वीकारात् एतेनतदाश्रयणेः तुवंतमेतन्नात्वं तमित्यपास्तं तस्याश्रयणा
भावात् तस्मादनुनासिकोकारविशिष्टोपदेशोयइनुतदंतस्यप्रयोगस्यस्य दीर्घइतिसूत्रार्थइतिनदोषः नियमार्थमिति धातोश्चेदुगित्कार्यंतर्हिनलोपिनो
चतेरेवेतिनियमइतिभावः तेनोखास्रत्ब्राह्मणीत्यादौनुमङीपोन न्यायप्राप्तल्लोपाकरणपूर्वकेनलोपकारणस्यविवक्षार्थत्वमित्याशयः यद्यपिअंचते
र्नलोपिनएवेतिनियमेप्यंचतिग्रहणंचरितार्थंतथापि भाष्यप्रामाण्येनसामान्यापेक्षउक्तनियमोयुक्तइतिबोध्यं नन्वत्रधातुत्वात्कथंनुमत आह अधा
तोरिति नचोपदेशिकधातुविषयकएवनियमोस्तु किमनेनेतिवाच्यं औपदेशिकत्वानंतर्भावेणसामान्यापेक्षनियमज्ञापनार्थत्वात्तत्फलंपरार्णध्वदित्यादौ
[illegible]गोमानित्यादिनामधातावुगित्त्वेति ङीबभावइतिदिक् क्यच्यस्येल्लोपेनस्थानिवत् कौलुमत्वात् अत्राचार्यकिववीचीनमतेन वस्तुतहलंतेभ्यस्तस्भा
[illegible]स्वनझ्यापइत्यत्रभाष्येस्पष्टं उभेभ्य इत्यनुसारेणागर्गदंडनन्यायादत्रसमुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरित्याह उभेसमुदितेइति द्वइत्यनुवृत्त्यैवसिद्धे उभग्रह
णस्य[illegible]र्थं यत्तूभग्रहणसामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनद्वित्वविशिष्टार्थकं तेनसमुदिते इत्यर्थलाभइति तन्न अशब्दार्थत्वात् शब्दाधिकार्थोधिकस्य वह
[illegible]नकृतोपदेशित्वाच्च ध्वनितंचेदंनदसतिप्रयोजनेउभग्रहणंसहार्थेविन्यस्यतेइतिग्रंथेनभाष्ये अतएवसर्वशेषेभाष्येगर्गदंडनन्यायेनैतदर्थसिद्धिमा
श्रि[illegible]सहग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकंप्रत्याख्यातंतुल्यन्यायात्तदर्थकत्वेनपराभिमतमुभग्रहणंचप्रत्याख्यातंसुधियोभावयंतुतत्रद्व्यादिशब्दानांएकापाये
दृत्तौ[illegible]नित्यादौ अभ्यासलोपेकार्यकालपक्षेमसंज्ञेतिनजुस एकादेशात्पूर्वमायनादिषूपदेशिवद्वचनेनांतरंगत्वादेतादृशेपिसर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनस्था

इत्यादौ तेस्थितत्वेनजुसापत्तिः किंचैकादेशोजुसोपवादविषयस्यजायमानत्वेनप्रकल्प्यवापवादविषयमितिन्यायेनपूर्वमेतिभावाप्रवृत्तौ एकादेशेजुसापत्तिः य
यादेशेसमुदायेप्रवृत्तसंज्ञायाःस्थानिवद्भावेनाभ्यासलोपसत्त्वेपिपंचमीसमासेनैकादेशस्यस्थानिवत्त्वान्नतत्प्रवृत्तिः अतएवप्रत्येषिषन्नित्यादौनदोषइत्यवं
नाभ्यस्तात्तद्धयोरभ्यवच्छिन्नोपिनुमइहानुवर्तनेसामर्थ्यात्तदाह नुमनेति दाजःशतरिशपःश्लोश्लाविति द्वित्वेऽभ्याससञ्ज्ञत्वेभ्याभ्यस्तयोरातलोपेददीदितिवदा।
द्विषइत्यत्रचनमिहत्वानं आसवे दगदशवनुष्वितिसूत्रमनुवर्तते षत्वापवादत्वादिति कुः किमर्थंतइतिन्यासेनदृष्टेइत्यध्याहारेणचवहुव्रीहिफलेसिद्धप्रत्य
यग्रहणोनान्यपदार्थांशेवीप्साभवहुव्रीहिणालब्धंतादृशादिकिन्नंतविषयंलक्षणमचरितार्थमितिभावः खकारइति अघोषमहाप्राणशनुल्यत्वादिति।
वः केयटेति किमत्सयसेतिसूत्रस्येत्यादिः असिद्धत्वादिति यद्यपिजश्त्वापवादकुत्वंतथापिशस्थानिकजश्त्वस्येवनतुखस्थानिकस्येतिभावः वस्तु
तइदंचिंत्यं प्रत्ययग्रहणस्यवहुव्रीहिमात्रफलकतायाएवभाष्यकृतोक्तेः तस्माद्धग्अंचुयुजिक्रुङ्षुश्रस्यचाशिताथ्येनजश्त्वषत्वापवादतानुपुक्तेतितदे
तन्मतइतिवदतासूचितमितिदिक् नगिति षडगकाःप्राग्वत् नइभ्यामिति मस्जिनशोरितिनुमुनुन धातुप्रत्ययेतद्विधानात्. स्पृशोनु अनुदके किं उद।
कस्पर्शः अंतोदात्तत्वमिति नित्वादाद्युदात्तत्वंप्राप्तं कुत्वस्यजश्त्वंप्रत्यसिद्धत्वादाह कुत्वात्पूर्वमिति वौरु सिपिधातोरित्यतोधातोरितिवर्तनेनचवोभ्यां
विशेष्यते पिपठिषतेः क्विपि अतोलोपेप्रातिपदिकत्वात्सोहल्ङ्यादिलोपेप्रत्ययलक्षणेनपदांतत्वाद्रुः हलेत्यल्लोपोनस्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धेतन्निषेधा
दितिकेचित् कौलुमनेतितुतत्वं नुम्वि इण्कोरितिवर्तते व्यवधानेऽप्राप्तेरिदं अयमप्यधिकारः अतएवनिंस्वेत्यत्रधातोःसस्यनानेनषत्वं व्यवायशब्द
स्यप्रत्येकंसंवंधोव्याख्यानात्तदाह प्रत्येकमिति अपिनाऽव्यवधानेपि नुमस्थानिकेति प्रकृतसूत्रस्यहयवरट्सूत्रस्यचभाष्यमत्रमानंप्रश्वेतिषत्वेइति स
पादसप्ताध्यायीस्थकार्ययोग्यतायांत्रिपादीस्थस्याप्रवृत्तेर्हल्ङ्यादिलोपोत्तरंविविशसइत्यवस्थायांषत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपेषइत्यर्थः कलोपइति पर
तसंयोगादिलोपस्यसंयोगांतलोपापवादत्वादितिभावः तडिति तक्ष्णोतेःक्विप् प्यंनाभ्यामिति णिलोपस्यस्थानिवत्त्वात्तकुस्थानेत्पादौसंयोगादिलोपाप्रा
प्तिःकाष्ठशगेवनाप्तिकुतः काष्ठशकुस्थातेतिपरेष्वघांकयोरितिसूत्रस्यभाष्येणानविरोधः तत्रझल्परसंयोगादिलोपमाशंक्यतथोक्तेनतस्यदोषइति कौलु

प्रमितितु न सार्वधातुकमिति भावः इत्यन्यत्र विस्तरः दिधगिति दादेरिति घः एकाचइति भष्भावः विद्वानिति विदेः शतुर्वसावदादित्वाच्छपो लुकि शतुर्ङित्वाद्गुणाभावे उगि।
त्वान्नुमि सांते ति दीर्घे संयोगांतलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न वसोः प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं भस्येत्यधिकारे तदाह वस्वंतस्येत्यादि नच विदेः शतुर्वसोरेकानुबंधकत्वा
न्तस्यैवात्र ग्रहणं स्यान्नतु लिडादेशक्वसोरिति वाच्यं वसुसादेशेन तस्यापि द्व्यनुबंधकत्वादिति स्पष्टं भाष्ये विदुषइति संप्रसारणपूर्वस्य षत्वं तु कोः [illegible] सिद्धत्वं तु।
न पदांतपदाद्योरेकादेशस्यैवं तेनासिद्धत्वात् सेदिवानिति षद्लृ धातोर्भाषायां सदेर्म्निलिटः क्वसोर्द्वित्वे [illegible]के त्वे त्वाभ्यासलोपयोर्वस्वेकाजादिनीट् अच्छेतेति परे
नुपदावधिके व्याख्याने से छस् असि ति स्थिते इट् संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वे न शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादीटः प्राप्तिरेवनेति से
दुषइत्यादि सिद्धिरिति कृतव्यूहपरिभाषा निष्फलेल स्यानुरोधादत्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमित्याहुः साहचर्यादिति नच महत्पतेः क्विपि महतोपि धातुत्वसंभव
इति वाच्यं औपदेशिकधातुत्वासंभवेन तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभिन्नसांतसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात् सुहिनिति नांतलक्षणा दीर्घे सुसंयोगांतलोपस्या
सिद्धत्वान्न हिसीत्यस्येदित्वादनिदितामिति लोपो न ध्वदिति लंसुध्वंसु अवस्रंसने अनिदित्वान्नलोपः वस्वितिदत्वं विवक्षितइति भाष्ये अस्त्वसुपदेशिव
त्वचनं स्वरसिध्यर्थं वहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तेरिति भावः वस्तुतो वचनमेव ज्यायः विवक्षितसप्तम्यामपि विभक्तिवुद्धिनिमित्तत्वेन वहिरंगत्वात्ततः पूर्वं परमपु
ंसिनित्यादौ स्वरप्रवृत्तौ दोषात् वहुपुंसीति विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्नासुङ् विभक्तिविवक्षायां लिंगकार्यात्तरमेव सत्वेन नङीपः प्रागसुङिति भावः पुनइति
[illegible]रिति पाठांतरं स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये तु [illegible] सस्यपः ह्रस्वः मुस्प्रत्ययइत्युक्तं वस्तुतउच्चारणार्थानामपीत्संज्ञावश्यकत्वादियमुक्तिर्निष्फला पुमानिति सांते
क्विद्धिः उशनेति वशः कनसिग्रेहिज्यति संप्रसारणं अस्य संवुद्धाविति एतच्च वृत्तौ वाचनिकं पठितं वशधातोर्माधवस्तु संवोधने तूशनस त्रिरूपं सांतं तथानांतमथा
प्यदंतमिति श्लोकः वार्तिकमित्याह भाष्यानुक्तत्वादिदमेवेति प्रामाणिकाः उशनाशुक्रः अनेहाकालः नन्निहन्ति एह चेत्यसुन् हन एहश्च सुवइति अधातोरित्य।
[illegible]व्ययवर्जितान्नां संतस्येत्यर्थइति भावः अन्यथा समुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति वोध्यं अदस औ अदसइति षष्ठी नदोःस इत्यतः साविति वर्त्तते।
त्वत्पिष्वाद्यात्वापवादः ननु सौ डौ इत्येवास्त्विति चेन्न असाविस्त्र टिलोपे कृते नित्यत्वात्सत्वं वाधित्वात्यदाद्यत्वे सावित्यसिद्धेः असुकइति असुकइत्यादौ त्व

श०प्र० चासेन्नोऽदः शरपर्यायोमुकशब्दइत्याहुः एतज्ज्ञात बहुवचनस्यैवायौगिकइत्याह बहुर्थेति तेनामीतिसिद्धं पश्चादुत्वेति उत्वेत्तु पदलक्षणमीत्वस्यापि नतुमुत्वस्यासिद्धत्वात्कथंवा
३ नादेशमत्वमाह नमुनइति कर्त्तव्येकृतेचेति एवंच नइतिविषयसप्तमीतिभावः भाष्येतुनेयकार्यतत्रासिद्धत्वनेत्यर्थेनैवनाभावोप्याक्षिप्तइतिव्याख्यातं मुइतिसमाहार
९८ द्वंद्वः कौवेत्युक्तेः मुत्वेसुपिचेतिदीर्घोन अमीभिरिति नेदमदसोरित्यैसन ॥ इतिहलंताःपुल्लिंगा नहोधः ज्झलोज्झलीत्यतोज्झलीतिपदस्येतिस्कोरित्यतोंतइतिचा
नुवर्तते झलिपरे पदांतेचविद्यमानस्येत्यर्थः अलोंत्यस्येत्यंत्यस्थलब्धं हस्येति उपपूर्वात्णहवंधनइत्यतःक्विप् नहिवृतीतिपूर्वपदस्यदीर्घः सोर्हल्ङ्यादिलोपेधत्वजा
पत्वचर्त्वादि लोपस्त्वेदिति पूर्वपदांतस्यलोपोधातोःसस्यषत्वं आदेशप्रत्यययोरितितुनषत्वंपदादादिरितिपक्षेसात्पदाद्योरितिनिषेधात् हस्यघइति केयदि
स्तेषत्वस्येवभत्वस्यापिकुत्वेनवाधादितिभावः उष्णिगंचेतिनिर्देशात्कुत्वस्यजश्त्वेनासिद्धत्वंस्वरीत्यातुठडगकाइतिवाध्यंचोरितिदिवऔरित्यौत्वंपरा चतस्र
इतिपरत्वाद्यामंवाधित्वाचतस्रादेशस्ततःअन्नितिन्यायात्पुनरामेतिस्थानिवत्सूत्रेभाष्ये चतसृणामितिनतिसृचतसृदीर्घनिषेधः सर्वावदिति सर्वाशब्दवदित्यर्थः अनत
एवसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिनपुंवत्वंशब्दपरत्वेकदापिसर्वनामत्वाभावादितिभावःयःसौपुंस्ययावाधातक्लीबेसोलुकालोपात्स्त्रियामिदं वागिति वचेःक्विपूवक्वी
त्यादिनाक्विपूदीर्घोसंप्रसारणंच अपोभि अचउपसर्गात्तइत्यतस्तइत्यनुवर्त्तते अवितिनप्रत्ययोव्याख्यानात् दिगिति दिशःऋत्विगितिसूत्रेनेक्विप् षडगकाःप्राग्व
त् त्विषगतावस्मात्क्विप्जशत्वचर्त्वे जुषीप्रीतीत्यतःक्विप्सहस्यसभावेसजूः अमूभिरिति अदंतत्वाभावादेत्वाभावेनेत इदित्यस्याभावेमुत्वमेव ॥ इतिहलं
ताःस्त्रीलिंगाःदत्वमिति वसुस्रंस्विति असयपदाधिकारस्यत्वात्तदंतेपिदत्वमेवमागत्वादामपि पूर्वपदस्येतिवे मत्प्रत्ययलक्षणेनेतिभावः अतएवराजपुरुषा
दौनलोपादिसिद्धिः उत्तरपदत्वेचेति उत्तरशब्देनोत्तरपदं उत्तरपदश्चसमासस्यचरमावयवेरूढः तेनतस्यपदत्वेतत्प्रयुक्तकार्येकर्त्तव्येलुमतालुप्तेप्रत्ययल
क्षणंन पदादिविधौत्वयंनिषेधोनेत्यर्थः नेनपरमवाचेत्यादौनकुत्वंदधिसेचावित्यादौसात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधश्च निरुपपदादेववचिषष्ठीसमासोऽत्रसो
पपदात्विवोऽनभिधानमितिकैयटःसेचयतेःक्विप्यन्ये पदादिविधिश्चप्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव तेनपरमवुधावित्यादौभष्भावोनउत्तरपदादिः रम..
कर्णोकर्णोलक्षणादित्यादौतूत्तरपदशब्दस्यसमासचरमावयवमात्रेरूढेर्नदोषः अयंचनिषेधउत्तरपदस्यकार्यित्वएवेतिड सुड्सूत्रेउक्तं बहुपूर्वकेबहुषाचैव ९८

हृसेचाविल्यादावपि नदोषः बहुच्पूर्वस्य च पदादिविधावेव प्रत्ययलक्षणमिति वचनांतरात् पूर्ववार्तिकमपि उत्तरपदत्वे च पदादिविधावित्येवमेव पठितं एतन्मत्या ।
ख्यानप्रकारस्तु गुरुतर इति न युक्त इति भाष्यध्वनितं प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नेत्रघिटितै तद्वचनपाठे नेति न सुलिखितः
उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वानाक्रांतोत्तरपदस्य ग्रहणं व्याख्यानात् तेन पूर्वं दडिप्रियइत्यादावव्यांतरतत्पुरुषोत्तरपदे पि नलोपसिद्धिः कादेशो नेति इदम्शब्दे
यः सावितिचनेत्यपि बोध्यं वक्तव्य इति द्वितीयाटौस्वित्यत्र संबध्यते अयं च सामर्थ्याल्लुका लुप्तेपि भवति एनादेशोपि एनमित्यादिसिध्यर्थं वक्तव्यः येन ना
प्राप्तिन्यायेनैतद्रूपदाद्यत्वापवादत्वेन तत्रकृते त्यदाद्यत्वाप्राप्तेः अत एव भाष्ये नपुंसकैकवचने एनद्वक्तव्यः कुंडमानय प्रक्षालयैनदित्युक्तं अत्र नपुंस
कैकवचन इत्युक्त्याऽन्यत्रैनो वक्तव्य इति स्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृता सिद्धांतिना अपवादत्वमजानत एकदेशिनो यद्येनदित्यादिरुक्तिः यदि गर्भवाक्ये पूर्व
पक्षयुक्तित्वस्यैवौचित्यात् भाष्यकृता तु फल्गुत्वान्नात्रोत्तरमुक्तं सिद्धांतीतु किमुच्यते नपुंसकैकवचन इति सर्वत्र एनद्वक्तव्य इति एवं शब्दैः प्रत्याख्यानं ।
कुर्यात् अनयोरप्यादेशयोरेतदस्त्रत्सोरित्येतत्साहचर्येणोपसर्जनेन प्रवृत्तिः त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंगतेश्च एनत मादायैनादेशप्रत्याख्यान
परं यद्येन तत्क्रियत इति भाष्यं त्वेकदेशियुक्तिरिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं अन्वादेशविषय इदमेतदोः समासस्याप्यनभिधानमेव यद्येनत्क्रियेते ए
नोनवक्तव्यः कथमेनमित्यादित्यदाद्यत्वेन सिद्धं यद्येवमेतच्छ्रितकोन सिध्यति एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्यात् ब्रह्मणीइ
ति नसंयोगादिति निषेधाद्ल्लोपो न रोऽसुपि अहर्भातीति अहनिति रुत्वे होभातीति स्यादिति भावः नलोपे प्राप्त इति न च नलोपे कारस्योरेवा विशे
षभावेनान्यतरेणोपपत्तौ उभय विधानसामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यं संबुद्धौ नलोपप्रतिषेधेनाहर्गच्छेत्यादावुत्वाभावेन दीर्घाहो निदाघेत्यादावुत्वसंपा
दनेन चचारितार्थ्यात् न च नकारोच्चारणसामर्थ्यलब्धेन नकारांतानुकरणेन नांतस्याहन्शब्दस्येति व्याख्यानान्न लोपो नेति वाच्यं दीर्घाहो निदाघेत्यादौ
हो प्रवृत्ताभ्यामादौ व्यावृत्या च नकारस्य चारितार्थ्यात् तेन नलोपबाधेमानाभावादिति भावः आवर्त्यैति आवृत्तो मानं च रूपरात्रीति वार्त्तिक
य नेव अन्यथा न लोपे ऽकारस्य रेफादेशेनैव सिद्धे तद्द्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव भाष्यप्रामाण्याच्च तस्य संबुद्धावप्रवृत्तिः तज्ज्ञापकसिद्धवचनकल्पनापेक्षया ।

रितार्थ्याभिमानेन वस्तुतः सत्यपि संभवे बाधने भवतीति भाष्यसिद्धान्तात् रुत्व रत्वे नलोपापवादभूते एव निषेधविषयेपि प्राप्तिमात्रेणास्येन नाप्राप्तिन्यायविषयसत्त्वात् निषे

शे॰ सु॰ ६९ धेनापि तस्य बाध इत्यन्यत् एतेन संबुद्धौ चारितार्थ्यमित्यपास्तं ध्वनितं चेदमपवादो रुत्वे नलोपं बाधिष्यत इत्यर्थकभाष्येण एतदेवं नलोपे कृते कारे सावकाशत्वं शंका न त

माभावादिवार्तिकानुसारेण इत्यलं तदंतस्याप्राप्ति पदाधिकारस्थत्वात् ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्ट

मितिभावः तस्यासिद्धत्वादिति अकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तिः स्यादित्यभिमानेनेदं दीर्घस्तु परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपात्पूर्वमेव बोध्यं संबुद्धौ त्विति सुपो हल्ङ्या

दिलोपाद संबुद्धावित्युक्ते दीर्घाभावे रुत्वेह शिचेत्युत्वे आद्गुणः स्रग्वीणीति इन्ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणाद्दीर्घ इतिभावः वृत्रहाणीति अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं

पदान्ते कुत्वमिति किन्त्वत्र प्रत्ययस्यैत्यस्यासिद्धत्वाद्वृश्चेति षत्वे कुत्वमित्यर्थः षत्वं तु स्पष्टमित्यादो सावकाशमितिभावः भाष्यप्रयोगादिति अनेन भाष्यप्रयोगेण ज्ञाप

व्यय पूर्वपदे कुत्वाभावो बोध्यते तेनासृगित्यत्र न दोषः कुत्वापवादः इति सृजियज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेपि विशिष्य षत्वबाधनेन तत्सामर्थ्यात् कुत्ववाध

इतिभावः अत एवोपयुङ्क्ताम्पतीतिकाम्यच्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः संगच्छते निपातनाद्वेति निपातनेन त्वनयोरपवादाप्रवृत्तिमात्रबोधनं कुत्वं तु शास्त्रेणो

वेतेन निपातनादपदान्तेपि कुत्वापत्तिरित्यपास्तं असृक्शब्दस्त्विति इदमेवन्याय्य ऊर्गिति अयं पुल्लिंगोपि नपुंसकस्येति सूत्रे बहुवचने ऊर्ज्जि इति कैय

टात् नरजानामिति बहूर्जि नुमः प्रतिषेध इति वार्त्तिकरीत्येदं अचः परो यो झल् तदंतस्य नुमिति तत्रत्याख्यात् भाष्यमते तु नुमोत्र प्राप्तिरेव नेति बोध्यं न चैवं

कुंडानीत्यसिद्धिः इकोचीति सूत्रेऽचः सर्वनामस्थान इति अनुवर्त्यानुवृत्तिसामर्थ्यादिकू इत्येतत्साहचर्याच्च सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्या वाक्यभेदे

नाजंतस्य तत्र नुम्विधानाददोष इति स्पष्टं भाष्ये काष्ठतङ्क्षीत्यादौ दिव औदिति सूत्रभाष्योदाहृतेऽचः परझल्जातेराश्रयणान्न दोषः अंत्यादिति इदं वाचनि

कमेव बहूर्जे शब्दमात्रविषयकं वहूर्ज्जीति श्चुत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णो बोध्यः स्थानिवत्त्वादिति कौलुप्तमिति त्व सार्वत्रिकमितिभावः स्पष्टं चेदं दी

र्घश्वीटामिति सूत्रे कैयटे जायंते नव सौ तथा मि च नव भ्यांभिस्भ्यसां संगमे षट्संख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव नद्धश्च सि चत्वार्यन्यवचः सुकस्य चिबु। एम

धाः शब्दस्य रूपाणि तज्ज्ञानं तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोत्रावधिरिति प्राचीनस्य शुष्कप्रक्रियातार्किकस्य प्रश्ने तदनुसारेणोव श्लोकद्वयेनोत्तरमाह। ६९

गवाक्शब्दस्येति शब्दपरत्वेनापूजार्थकत्वान्नस्यलोपः भेदतइति आद्यादित्वात्तसिः भेदेनेत्यर्थः नवेति इंद्वांते श्रूयमाणंत्वात्प्रत्येकंनवेत्यर्थः अग्रेपिप्रत्येकमे
वसंख्यान्वयः गवागिति सोर्लुकालुप्तत्वान्नुम्न षण्णामिति कुक्पक्षेत्रयाणांगतौत्रयाणामित्यर्थः चर्त्वस्येतितेनगतौत्रयाणामाधिक्यंनेत्यर्थः कुक्पक्षइतिपू
जायामित्यर्थः अस्वासीति सप्तविंशत्याधिकापंचशतीत्यर्थः यःशतेति शतृप्रत्ययइत्यर्थः आच्छीन वेतिवर्तते उत्तरसूत्रेनित्यग्रहणात्नाभ्यस्तादित्यतोनेति
नुनानुवर्तते निषेधस्यप्राप्तिपूर्वकत्वादत्रचप्राप्त्यभावात् नुमग्रहणंतुस्पष्टार्थं शतुरवयवइति यश्चायःशतेतितुनोक्तं तुदंतीत्यादावेकादेशउभयतआश्रयणे
नादिवद्भावाभावेनतेनव्यपवर्गालाभेनचनुमभावापत्तेः अवर्णाद्वृशतृभिन्नावयवएवगृह्यतेशत्रकारेणाव्यभिचारात् शप्श्यनोः आदितिकिं भाती
त्यादौनित्यनुमभावाय अन्यथाप्रत्ययलक्षणेनस्यात् आदित्युक्तौतुवर्णप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणं नलुमतेतिनिषेधस्तुप्रत्ययमत्यालुप्तप्रत्ययनिमि
त्तांगस्यकार्यएवेतिभावः पचंतीत्यादिबहुवचनेनपुंसकस्यझलचइतिनुम् निरवकाशत्वमिति इदंतूदिस्पधिवुले ठ्ञितिसूत्रेशेषाद्विभाषेतिसूत्रेचभा
ष्येस्पष्टं परेतुनिरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तस्यबाधकताप्रयोजकत्वंप्रकृतेतदभावेनाबाधकत्वेपिप्रतिपदविधित्वेनशीघ्रोपस्थितिकतयापूर्वंप्रवृत्तौनि
यामकत्वेबाधकत्वाभावेनपूर्वंदीर्घेतिततोनुमिस्वापीत्येवेत्याहुः धनुरिति वौरितिदीर्घस्तुनरेफांतस्याधातुत्वात् श्रेयांसीत्यादौयुगपद्द्वयोः शत्वादचःपरस्
त्वायोगाद्विरोधेमपरत्वात्झलंतलक्षणोनुमिकृते उगिल्लक्षणोनसकृद्गतिन्यायात् किंचात्वादचःपरोमिदयोक्तव्यइतिमिदचइत्यस्यार्थेनद्वयोर्मिलितोरत्वादचः
परप्रयोगासंभवेननात्रनुमद्वयप्रसक्तिः पुनःप्रसंगविज्ञानेपि किंचसत्यपिनुमद्वयेपरस्यानुस्वारेतस्यझलग्रहणेनग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारेद्वयोरनुस्वारयोःश्रौ
नत्रिशीषइतिनपुंसकस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं ॥ इतिहलंतानपुंसकलिंगाः ॥ स्वरादि स्वरादीनामपिनिपातसंज्ञैवनुनक्ता स्वरादीनिपाताआद्युदात्ताइत्य
युक्तेः एतेनचादीनामप्यव्ययसंज्ञैवकार्येत्यपास्तमित्यन्यत्रविस्तरः स्वरित्यादि अनुकरणान्येतानि तत्रैत एवनिर्देशान्नस्वाद्युत्पत्तिः तेनविसर्गादिकंन स्वरा
दीनामनेकशक्तिप्रधानतास्वआगतः स्वस्थितः स्वःपश्येत्यादिदर्शनात् गणेचतंत्रेणासर्वेषामुच्चारणं उच्चैरित्यादीन्यधिकरणशक्तिप्रधानानिशब्दशक्ति
स्वभावात् हिरुगादीनिक्रियाप्रधानानिक्रियाप्राधान्यंचैषांक्रियायामेवविशेषणत्वेन स्पष्टंचेदंतद्धितश्चेतिसूत्रेकैयटे सायंचिरं मांतव्यये सायंचिरमितिसू

ल॰श॰ त्रस्यभाष्यप्रामाण्यात् चिरमित्यव्ययमप्रामाणिकमिति परे वदन्ति तेन तुल्यं तत्र त्तस्येव तदर्हमिति विहितः उपसर्गाच्छन्दसीति विहितस्य छान्दसत्वादेव न संज्ञा वस्तु
शे॰सु॰ नश्चेत्येव सिद्धेर्वतुग्रहणं व्यर्थं अंतरा अंतरेणेति अन्तरान्तरेणयुक्ते इति सूत्रे भाष्ये नयोर्निपातत्वोक्तेः स्वरादिष्वनयोः पाठः प्रक्षिप्तः अस्तीति धनवानित्यर्थके
७१ अस्तिमानित्यदो धनवाचिनः सत्त्ववचनस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न सिद्धिरित्यस्य पाठः विनिगमनाविरहेण विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य शब्दतोऽर्थतश्च ग्रहणा
त् तेनैव सिद्धिरिति तु मन्तु सूत्रे भाष्यकैयटयोः सत्ताकर्तृत्वेनैव धनबोधादस्ति कथंचिदर्थतः साम्यमिति तद्भावः एवं चास्तीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्त्वं नमस्ति
ति महस्तानमसामिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्यः प्रताम् प्रशामिति प्रतानितिनान्ताव्ययस्य पठ्यक्यावसामर्थ्यादपदान्तत्वाच्चास्य नत्वाभावः प्रशानितिनां
तपाठोऽसांप्रदायिकः मान्तानुकरणेन त्वाप्राप्तेः स्वरादौ कृत्वादिवत् कृन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव नञः स्वरादिषु अप्रामाणिकः पाठः अव्ययनञ्कुनि
पातानामित्यत्र पृथक्नञ्ग्रहणं त्वकरणि रित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थमित्याकरः एवमाङोपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः यावत्तावच्छब्दाव सुत्पन्नौ
उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकत्वं विनिगमनाविरहादर्थतः शब्दतश्च गृह्यते गेयेकेन विनीतौ वामित्यत्रापि वामित्यस्य सुप्त्वात्प्रकृतिकविभक्त्यंतसमानार्थव
त्वमस्त्येव स्वरांशे तु नार्थतोऽसंभवात् एतेन युगंपत्ततौ त्यादिषु सुत्पन्त्याश्रयणेन युगपदित्यादीनां विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे तेषां गणपाठो व्यर्थ इ
त्यपास्तं एवं तदित्यपि सुप्तषष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं अत एवाविघातश्चितो योगस्तत्तदर्थं विभाग इत्यादौ त्यदादीनीति नैकशेषः अवदत्तमि
ति अत्र क्रियायोगेपि अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते इति भाष्यवचनेनोपसर्गत्वाभावबोधनद्वारा तादेशाभावो
बोध्य इत्याशयः आकतीति अह इत्यहनीत्यर्थे ओमिति च स्वरादिषु तच्चाश्च उश्च मश्चेति व्युत्पत्त्या शिवादिवाचकं अवतेष्टिलोपश्चेति सिद्धं ब्रह्मण्य
गीकारे च उभयोरपि स्वरादित्वं व्याख्यानात् अंत्येकृन्मेजंत इति तु न सिध्यति चिरव्ययमित्युणादिपठितेन नियमादप्राप्तेः उणादिपठितानां चेच्चादि।
स्वराद्यपठितानां भवति तर्हि च्व्यन्तानामेवेति तदर्थः अन्यथा च्व्यन्तानां निपातत्वादेव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव स्वरादिनिपातमित्यत्र निपातपदं गौणमु श॰म॰
ख्यन्यायाप्रवृत्तिरनित्यत्वात् अन्यथोदितिप्रगृह्यत्वमिवेदमपि न स्यात् एवं अतिशयेन साधु इत्यर्थे साधीय इत्यपि सर्वे शब्दोत्र सर्वः पटो दग्ध इतिवद् ७०

वयवकात्तर्थ्यं इत्याशयेनाह यस्मात्सर्वेति वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः नेति किंत्वेकवचनमेवेत्यर्थः ननु संख्याकारकबोधकैरेकवाक्यं तया सुपां विधानमिति पक्षे ऽव्ययार्थे सं
ख्याकारकयोरभावात्कथं विभक्तिः अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकादव्ययेभ्यश्च सर्वापि किंच विहितानां नियम पक्षेपि नास्योपपत्तिरत्र पक्षे सर्वेष्वर्थे सु विधेय तया प्रधा
न प्रत्ययानुरोधेन कुणभूत प्रकृतिभेद कल्पनेन सर्व विभक्त्युत्पत्तौ लोपेनैव जातस्य निवृत्तिः तन्निवृत्तौ च कल्पित गुणस्वरूपं स्वत एव निवर्तते नियमश्चाद्वि विधः
अर्थनियमः प्रत्ययनियमो वा अन्त्योपि द्विविधः प्रकृतार्थापेक्षः सामान्यापेक्षो वा तत्र कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव कर्मादिरहिते नत्वो
न्यथैवेत्यादिरर्थनियमः अत्रपक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो विभक्तीनामनियतत्वात्कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव न करणादौ कर्मा
दियोग्ये तद्रहितप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा न कर्मादौ संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदि—कत्वादावेवैकवचनादि न द्वित्वादावित्यादिः प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनि
यमः अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो लभ्यन्ते अथ प्रातिपदिकाच्चेत् द्वितीया तदा कर्मण्येव नान्यत्र प्रातिपदिकाच्चेत्प्रथमा तदा मात्रग्रहणा
त्प्रयुंदा सन्न्यायेन कर्मादियोग्य तद्रहितप्रातिपदिकार्थ एवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमस्तदाव्ययेभ्यो विभक्तिप्राप्तिरेव नेति पूर्वोक्तज्ञापकादेव सेति ।
सर्वापि यद्यपि सुपां तिङां संख्याकर्माभ्यर्थकत्वेन कर्मण्येव नान्यत्रेति वक्तुमशक्यं तथापि कर्मण्येव न तु तदभाव इत्याकारो वक्तुं शक्यः स्पष्टं चेदं सर्वं बहु ।
ष्वित्यादि सूत्रेषु भाष्ये तत्र हि अर्थनियमे प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमे च सप्तापि विभक्तयः संपूर्णा उक्ताः सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे च सुपोऽप्राप्तिरेवोक्ता
अव्ययादाप्सुप इति सूत्रे भाष्येपि स्फुटमिदमिति चेदत्र तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे भाष्यकृत एकवचनमित्येकसूत्रं कार्यमेकग्रहणं च न कार्यं विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच
छिन्नादेकवचनमित्युत्सर्गः तस्य द्वित्वबहुत्वयोरिति बाधकं भविष्यतः एवं चैकत्ववत्यपि भविष्यति अलिंगसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्चैकवचनं द्विवचनादि वि
धायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोध्यैकत्वाभावेपि तत्प्रवृत्तिः द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने उक्तावर्थादेकवचनस्यैकवचनमित्येतद्वचनं वि
नापि द्वित्वाद्यभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्याद्वाप्राप्तप्रापणार्थमेतदिति कर्माद्यभावेप्येतत्प्रवर्तत इति विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन अ
त एवाव्ययादाप्सुप इति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं तृतीयासप्तम्योरिति च प्रथमापि मात्रग्रहणाच्चात्र प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसंभावनात्रैव

ल॰शे॰ तितस्या अप्यप्राप्तिः अव्ययेभ्यः पचतिकल्पमित्यादौतुनानेनसर्वैकवचनं सर्वथा अप्राप्तावेवतस्यविध्यर्थत्वात् अत्रचनतथाकर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वेनक्रियायांस्व
शे॰सु॰ तएकवसत्त्वेनसर्वथातदप्राप्त्यभावादितिवाच्यं यत्तुकैयटेनप्रथमातिक्रमेकारणाभावादनेकनियमबाधेगौरवाच्चप्रथमैकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वंवा।
७१ च्यमेवइतितद्धितश्चेतिसूत्रेरूपसूत्रेभाष्येचोक्तं तन्न स्वादिसूत्रेप्रथमायाःप्राथम्येपिनियमशास्त्रपर्यालोचनयाद्वितीयायाअपितत्त्वेनतस्याविनि
गमकत्वात्रिणिजांत्रयाणामित्य त्रत्रयाणांग्रहणेनाद्युदात्तश्चेतिसूत्रे आदिग्रहणेनचपाणिनिनास्वशास्त्रेएतन्न्यायानाश्रयणज्ञापनाच्च अत्रएवप्र
थमासंपूर्णाव्ययेभ्यःप्रथमाया एवैकवचनमित्यादिपक्षांतराणि अर्वाचीनग्रंथेदृश्यंतेतान्यसंगतानिउक्तरीत्यातेषामुक्तिसंभवाभावात् घटइत्युक्तेए।
कत्वनिश्चयस्तुद्विवचनाद्यभावेनद्वित्वाद्यप्रतीतौसंख्यावदर्थत्वेनसत्त्वभूतत्वात्प्रकरणाच्च वहुष्वित्यादिसूत्रभाष्योक्तपक्षास्त्वेकदेशिनोनसिद्धं।
तिनइतितत्त्वं असर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहिसंभ्योविशेष्यइत्याह तद्धितांतइति केवलस्यतद्धितस्यप्रयोगाभावेनफलाभावात्संज्ञाविधावपितदंत
विधिरितिभावः नन्वेवमपिपचतिकल्पमित्यादावतिव्याप्तिः उक्तरीत्यातेषामसर्वविभक्तित्वात् उभयशब्देचातिव्याप्तिस्तनोद्विवचनान्तुत्पादादतआ
हपरिगणनमिति एवंचसूत्रंनकार्यमितिभावः तसिलादयइति पंचम्यास्तसिलित्यारभ्यद्वित्र्योश्चधमुञित्यंताइत्यर्थः शस्प्रभृतयइत्यपिबह्वल्पा
र्थाच्छसित्यारभ्याव्यक्तानुकरणादितिडाजंताः यस्त्विवेप्रतिकृतावित्यधिकारेप्रत्नपूर्वविश्वेमात्थालछंदसीतिथाल्तस्यस्वरादिवास्थालाविनिपा
ठेनाव्ययत्वं तत्रेणाआसिरित्युणादिसूत्रविहितआसिः अयाइत्युदाहरणं आसिविधायकेछंदसीतिनानुवर्त्तते एवंचलोकेविभक्तिसहितप्रयो।
गायाव्ययत्वमावश्यकं अत्रचस्वरादावासिपाठएवलिंगं अयासावयंसतितुछांदसं अमआमितिअसुचचछंदसिकिमेत्तिङितिविहितौ क्त्वोर्थौ
इति क्त्वस्तुचसुचधाःतसिवतीति तेनैकदिकृतसिश्चेत्तेनतुल्यमित्यादिनाविहितोएवंचस्वरादिषु वदितिपाठफलंचिंत्यं नानाञाविति विनञ्भ्यां
नानाञौनसहेतिविहितौ कृन्मेजंतः कृत्वोमांतइतिकारयामित्यामंत्तेआमइतिलुकेष्टसिद्धिरितिभावइत्याकरेविस्तरः कृदंतस्यतुनेतद्विशेषणं गणेप्र सम
शामशब्दपाठात् अन्यथाश्रुत्यामांतत्वेनप्रत्ययलक्षणात्कृदंतत्वेचानेनैवसिद्धेतत्पाठवैयर्थ्यंस्पष्टमेव तेनप्रतामौलवमाचक्षाणोलोरित्यादौनातिप्र ७१

संगः नचाधये हे आधे कुंभकारेभ्य इत्यादौ गुणो एत्वे च कृते कृत एजंतत्वेन संज्ञापत्तिः नच वहिरंगत्वं गुणादेः संज्ञायाः कार्यार्थत्वात्संज्ञाकार्यस्य तत्वेन संज्ञाया अपितत्वात लिंगसं
ख्योधन्वपित्वेप्यव्ययीभावादाविवात्राप्यापत्तेरिति वाच्यं सन्निपातपरिभाषयाबाधात् नच तयासन्निपातविघातकलुको बाधेपि संज्ञाबाधमानाभाव इति वाच्यं एज्विषयसन्नि
पातनिमित्तकात्वीयसन्निपातविघातकस्य क्ङिति चेति निषेधस्य तयानिवृत्तावपि उपादास्तेत्सत्र कित्वापत्तेः कित्वफलं तु तत्सन्नियोगशिष्टत्वसिद्धिः एवं चोपादेस्तेति स्यात् तत्र हि
किद्दिनिर्व्यपदेशातिदेश एवेत्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्यस्यातिदेश्यस्याभावात् तस्मान्नयासन्निपातविघातकशास्त्रस्यैव एतच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशसंज्ञानाम
पि निवृत्तिरेवावश्यं वाच्या साक्षात्परंपरया वा स्वसन्निपातविघातकस्य स्वयमेनिमित्तमिति परिभाषार्थः एतेनात्राकजादिस्यादित्यपास्तं अकजाद्येकवाक्यतापन्ना
व्ययसंज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्च लुगेकवाक्यतापन्नानु नगुणादितोन्तरंगा उभयोरपि शब्दतः सुवाश्रयत्वात् अव्ययादाप्सुपः ण्यक्षत्रियेत्यतो लुगनुवर्त्तते विहि
तेति अंगसंज्ञायां विहितत्वांशप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपितांगविशेषणादित्यर्थः आप्सुवृभ्यामाक्षिप्तांगस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति भावः तेन कुंभ
कारेभ्य इत्यादौ सन्निपातपरिभाषयाव्ययसंज्ञानिवृत्तिद्वारा लुगनिवृत्तिपरभाष्येण न विरोधः अस्तुच्चैस्सावित्ति अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्युच्चैस् शब्द।
स्यवृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वात् द्वितीयांततया त्यादयः क्तांताद्यर्थे इति समासे अवयवभूतोच्चैस्शब्दादव्ययात्सस्त्वेन लुक्स्यात् समुदायस्य तु नाव्ययत्वं लिंगाद्यन्वयि
त्वादित्यभिमानः समुदायस्यापि तत्वमाशंक्य समाधत्ते यद्यपीति तदंतेति शब्दस्य विशेष्यत्वात्मायोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदंतविधिरि
तिभावः नगौण इति अयंभावः सामानाधिकरण्यसंबंधेन लिंगाद्यनन्वय्यर्थबोधकत्वविशिष्टाव्ययपदकत्वेन तद्व्ययपदं बोधकमिति तादृशमहासंज्ञाकर।
णात्तादृशार्थानां गणेनुकरणावयवपकत्वे इतरेषामनुकरणेमानाभावेन समुदायस्य नाव्ययत्वमिति भावः वस्तुतोत्रार्थस्य प्रधानाप्रधानन्यायेन सर्वनामसंज्ञासाहचा।
र्येणाप्रसिद्धांतरंगपदांतरानपेक्षानुपसर्जनीभूतस्यैव लिंगाद्यनन्वयिनो ग्रहणेन न समुदायस्य नाप्यवयवस्य संज्ञा अतएव भाष्ये सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थोपस
र्जनप्रतिषेधानुवृत्त्यास्तुच्चैस्सावित्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानरीत्यैवात्राप्येतत्प्रत्याख्यानमुक्तं एवं च विहितविशेषणमंगांशेपो वाव्यर्थ एव अव्य

ले·श· पायंरत्वंस्यैप्यभावात् उच्चैरौउच्चैराभ्यामित्यादेरभिधानेतुनमानं अतएवभाष्येएतन्नोक्तं अलिंगत्वादितिनन्विदं सदृशं त्रिष्विति श्रुतिविरुद्धमत आह लिंगेत्यादि
शे·सु· अयं भावः यथोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मपरायाअप्यस्याः श्रुतेर्भोष्यप्रामाण्यादत्रोपसंहारस्तथात्वप्रामाण्यादेवलिंगाद्यभावपरतापीति विभक्तिवचनशब्दोकार
७२ कसंख्यापरो प्रत्ययपरत्वे न्यतरवैयर्थ्यापत्तेः लिंगेष्वित्यादिविषयसप्तमीतत्तद्विषयेसादृश्यंचलिंगाद्यभावाश्रयत्वेनलिंगाभावेनसादृश्यमव्ययीभावादि रि
क्तविषयं तस्यलिंगविषसत्वात् संख्याभावस्तुसर्वसाधारणः तदभावादिसादृश्यादेवयद्विविधंरूपंतत्तन्नप्राप्नोतीत्यर्थः प्रसंगादाहवष्टीति वशेश्छांदसत्वेने
ह्रप्रयोगश्चिंत्यः भागुरिराचार्यः अपिसाहचर्यादवेप्यादेरकारस्यैवलोपः इदंभाष्ये नदृश्यते निशादिशोरिगुपधलस्यरोकेऽदंतत्वा —— देवटापू क्वचिनिदिगि
त्यपि अतएवङ्याप्प्रातिपदिकादितिसूत्रेआपूग्रहणंनकार्यं अकारांतादापूतत्रांतवद्भावात्प्रातिपदिकत्वेनैवसिद्धं यस्तर्हिनकारांतात्क्रुंचाउष्णिहादेवविश
ति अत्राप्यकारांतादेव क्रुंचानालभेत उष्णिहककुभौदेवविशमिति अत्येकप्रत्ययः एवंविषयइत्युक्त्वा वहुराजेतिडावंतार्थमापूग्रहणमितिभाष्ये उक्तं संगच्छ
ते तस्माद्वाचेत्यसाध्वेवेतिशिवं॥ ❀ इत्यव्ययानि ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀

॥ श्रीगणेशाय नमः ॐ ॥ स्त्रियाम्· अचेतनखट्वावृक्षफलादिसाधारणं लिङ्गं नु सत्त्वादीनां गुणानामुपचयापचयस्थितिरूपक्रमेण पुंस्त्रीनपुंसकाख्यम्। एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति भाष्योक्तेरर्थनिष्ठं केवलान्वयि· इयमव्यक्तिरिदं वस्तु अयमयं दार्थ इति त्रिविधस्य व्यवहारस्य पदार्थमात्रे सत्त्वात्· केनचिच्छब्देन किञ्चिद्दृष्टं तु एकैकलिङ्गविशिष्टमेव केनचित्पर्यायेण लिङ्गद्वयविशिष्टं केनचिल्लिङ्गत्रयविशिष्टमिति लिङ्गानुशासनादितो निर्णेयम्। तत्र स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत इत्यादिलौकिकलिङ्गासम्भवे शास्त्रीयं ग्राह्यं शास्त्रीये उक्त एव· तत्सम्भवे तु शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके शास्त्रीयमपि शब्दतो बुध्यते तथानुभवात्· उपचयापचययोः स्थितेरपि सत्त्वेन तन्मात्रविवक्षायां सामान्ये नपुंसकमिति प्रवाद इत्यन्यत्र विस्तरः। अत इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधि[illegible]ह· अकारान्तस्य चेति· वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति· तद्वाच्यार्थगतं यत्तद्वाच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः। एवम्व्याख्याने फलमग्रे स्फुटम्· तत्र घोत्य इति· प्रत्ययार्थत्वे हितस्य विशेष्यतापत्तिः द्योत्यस्य तु विशेषणत्वमेवेति स्पष्टमाकरे· वागादिषु विनापि टाबादिकं तस्य बोधाच्च· अत एव व्यावक्रोशी त्यादौ कर्मव्यतिहारेणा च स्त्रियामिति णिच्· णचः स्त्रियामित्यञि च ङीप् सिद्धिः। व्यतिलुनी न इत्यादौ द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन समुच्चयस्य दृष्टत्वात्· टाप् स्यादिति· स चाधिकारात्प्रातिपदिकादेव· तच्च सन्निधानादजादिरूपमेव· नन्वजादिष्वकारान्तपाठो व्यर्थोऽत इत्येव सिद्धेरत आह· अजाद्युक्तिरिति· येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः। एतेन ङीषि कृतेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया टाप् चरितार्थ इत्यपास्तम्· ननु प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्तावेनाजादिभ्यष्टाप् स्त्रीत्वे घोत्य इत्यर्थ एव युक्तः। स्त्रीत्वञ्च प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यत आह· अजादिभिरिति· व्याख्यानादेतल्लब्धमिति भावः। अन्यत्र तु स्त्रियामिति तदन्तस्यापि विशेषणम्व्याख्यानादेव· एवञ्च पञ्चसु तानीयस्यासा पञ्च सुत्वरीत्येव· पञ्चाजीति· पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगावकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप्· अजादिभ्य इति व्याख्यानेऽमहत्पूर्वग्रहणेनाननुपसर्जनाधिकारेण च वनो र चेत्यत्रेवात्रापि तदन्तविधिसम्भव इति भावः· न च तदन्तविधावपि श्रुतत्वात्स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यम्· अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तग्रहणस्येव स्त्रियामित्यस्य तदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात्· अत्र हीति· समासेऽजशब्दसत्त्वेऽपि समाहारनिभष्ठं स्त्रीत्वं समुदायवाच्यम्· नाजशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहादिति भावः। चटकेति· क्षिपकादित्वादित्वन्न· ह्रस्व इति· अ

स्त्री॰ तस्मात् यत्तु भस्त्राफलेत्येव॰ संभस्त्रेति सदजिति मूलान्नञ इति च पाककर्णेति प्राप्तस्य ङीषो बाधनार्थम्॰ एवञ्च श्वेतफला त्रिफलेत्यप्यत्र बोध्यम्॰ शूद्रा चेति॰
प्रा॰शे॰ जातिलक्षणङीषोऽपवादः जातिश्चेदप्यत्यर्थः। पञ्च शूद्रीति समाहारे जातिवाचकत्वाभावात् शूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्च न दोषः। जातिश्चेदित्यस्य फलमाह पुंयो
१ गेत्विति॰ न चात्र गौणत्वम्। सदृशलाक्षणिकत्वस्यैव गौणत्वात्॰ गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वाच्चेति भावः॰ अमहत्पूर्वेत्यत्रापि जातिश्चेदिति सम्बध्यते॰।
महत्पूर्वेण टापं लभते जातिश्चेदित्यर्थः। तत्फलन्तु जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वेन पूर्वं जातिमात्रविवक्षया महच्छब्दस्य शूद्रशब्देन मृगक्षीरकुक्कुटाण्डवत्स।
मासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महती शूद्रेत्यर्थे महाशूद्रेति टाबेव। अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरित्यस्यासम्बन्धेऽनुपसर्जनाधिकारेण प्रधानेन तदन्तविधिसत्वाज्जातेरिति
ङीष्स्यात्॰ शूद्रशब्दे जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्वेनात्र टापनिर्बाध इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्॰ महाशूद्रीति॰ आभीरी तु म
हाशूद्रीत्यमरः ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरः नृपाच्छूद्रायामुत्पन्नोऽग्रजातिकन्या अत्रानुलोमसङ्कराणाम्मातृजातिवृत्तित्वात्तत्रजात्यां जातिमारोप्य शूद्रशब्दप्रयो
ग इत्ययं शूद्रशब्दोऽर्थवानेवेति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति॰ तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेपि शूद्रशब्दादेव टाप्स्यान्न तदन्तात् ग्रहणवतेति निषेधादिति त
दन्तविधिज्ञापकता नासङ्गता॰ अतएव शंखस्मृतौ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रास्सूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव भवन्तीत्युक्तमिति भावः। यत्तु शू
द्राभीरमित्यादौ सामान्यविशेषवाचित्वाद्द्वन्द्वाभावमाशङ्क्याभीर जात्यन्तरमिति त्यदादीनीति सूत्रे भाष्ये उक्तन्तत्त्वनारोपाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः। अजादिरा
कृतिगणः। तेन नमुन इति सूत्रे टायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः। प्रथमाध्यायचतुर्थपादे च मसवदविशेषादिति सूत्रे शंकरभाष्यवाचस्पत्योस्त्वजाया अज्ञा गेति
टाबन प्रयोगो दृश्यते छागशब्दोऽप्यजादिष्विति केचित्॰ उगितश्च॰ उगिच्छब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिः। प्रत्ययविधाविति निषेधस्तु न उगिद्ग्रह
णं वर्ज्जमित्युक्तेस्तदाह उगिदन्तादिति॰ भवतीति॰ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तु सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषय एवेति भावः। भवतु इति उगितः प्रातिप स्त्री १
दिकत्वाभावेपि सत्वात् प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन प्रत्ययग्रहण इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या नियमवमतीत्यादौ न दोषः। अञ्चतेस्त्विति॰ नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः। नि
यमोपि नलोप्यञ्चति विषय एवेति निरूपितम्। व्यपदेशिवद्भावलब्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह॰ वन्नन्तादिति॰ नन्वेवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया बहुधीवरी त

नसिद्धेदत आह· तदन्ताच्चेति· तत्परिभाषयालब्धवन्नन्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः। सामान्येति· सूत्रेऽनुबन्धानुच्चारणात्तदनुबन्धकपरिभाषा
या विषयो नेति भावः। इदम्मतुवसोर्जाग्रो विजितिसूत्रयोर्भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। इदं सूत्रन्नङीप्विधायकम्। किन्तु ऋन्नेभ्य इति प्राप्तङीबनुवादेन तत्सन्नियोग
शिष्टरभावमात्रविधायकम्। उभयविधौ गौरवात्· शर्वरीति· शृधातोरन्येभ्योपिदृश्यन्त इति वनिप्· एतत्सिद्ध्यर्थमाह· हस्मन्नाद्धिहित इति· अर्थवतो ग्रहणान्नेह
मघोनी कनिन्प्रत्ययान्तनिपातितस्येदम्। वहुव्रीहौ वा· अनो वहुव्रीहेरिति निषेधे प्राप्त इदम्। एतच्च वार्त्तिकमनउपधेति सिद्धङीबनुवादेन रादेशविधा
यकम्· अत एवेदमनुपधालोपिनि सुपर्वेत्यादौ नेति विकल्पोऽर्थसिद्धो वनो र चेत्येतत्तु ऋन्नेभ्य इत्येतन्ङीब्विषयमेवेत्युक्तम्· पक्षे डाविति· नेन द्विवचनेरू
पत्रयम्· कृतसमासान्त इति· उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधे यान्तस्यैवसम्भवेनार्थाधिकारानुरोधादिति भावः। तेनपादयतेः क्विवन्तस्य ग्रहणान्न· द्विपदीति· द्वौ
पादावस्या इति वहुव्रीहौ सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दान्तलोपस्ततो ङीपि पादः पत्· टाबृचि· पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोऽपवाद इति प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम्· शेषाद्विभा
षेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्· तत्र हि· प्रतिपदविहितसमासान्तानाङ्कपो वैकल्पिकत्वेनकवभावे सावकाशत्वमुक्तम्· त्वद्रीत्या अस्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वे
न तदभावे सावकाशत्वात्। वहुव्रीहेरूधस इत्यत्रापि भाष्येस्य स्पष्टमेवं तत्· अत एव ड्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे पादशब्दसमानार्थकमकारान्तम्पदशब्द
मङ्गीकृत्यैतत्प्रत्याख्यातम्· श्रूयते च छन्दसि तस्याः सप्ताक्षरमेकपदमेकः पाद इत्यर्थ इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते· तदा हि ऋच्यपि एकपदी एकपादिति ष्यत ए
व· एवञ्च एकपद्येत्यस्य सूत्रमतेपि सिद्धये टाबृचीत्यत्राप्यन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्यपादन्तस्य ऋच्यनभिधानमिति तु न भाष्याशयः। ङीवन्ताप्रयोग
स्य सूत्रीत्येष्टस्यासिद्ध्यापत्तेरिति वोध्यम्· केवलपाच्छब्दस्य स्त्रियामृचि वा सम्भवेनात्र तदन्तविधिः। असिद्धत्वादिति· आपः परिगणितेष्वभावान्नत
त्र नलोपासिद्धत्वम्· इदञ्च कार्यकालपक्षे· अयन्निषेधः प्रियपञ्चाद्वीपदीत्यादौ तदन्तेपि· स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्थादनउपधेति ङीवपि नेति वोध्यम्· ध्व
नितञ्चेदम्भाष्ये· परेतु अत्र वहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तिः नलोपस्यतत्वाभावात्· सञ्ज्ञाकृतवहिरङ्गत्वानाश्रयणात्· पञ्चेत्यत्रतु स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्था।
अयणाक्लाङ्गुतपूर्वविषयत्वात्तयोर्निषेधः। अत एव षट्सञ्ज्ञायान्नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति नलोपस्सुवित्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः। मनः। नङीविति।

लो· अथ न ङ्य इति चोक्तमीत्याटापङीपोरुभयोरपि निषेधः। एतेन सीमभ्यां वहुयज्वभ्यां वहुधीवभ्यामित्यत्र डाप्ङीपोरभावेन लोपे डाव् द्दर्वारइत्यपास्तम्· डावुभा·
शं·शे· उभाभ्याङ्ग्रहणाभावे सन्निहितस्यान एवानुवृत्तिः सम्भाव्येत· वचनसामर्थ्याड्डाम्निषेधयोऽर्थ्याय सिद्धेऽन्यतरस्यामितिस्पष्टार्थम्· भाष्ये त्वन्यतरस्याङ्ग्रहणं वाक्य
२ भेदेन ङीविहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यतेतः पक्षे ऋन्नेभ्य इति ङीवर्थम् एवञ्चानउपधेति सूत्रन्नियमार्थमिति वहुधीवरीत्यत्र ऋन्नेभ्य इति ङीविति तत्सन्नियोगेन रेफा
देशः सिध्यतीति वहुव्रीहेर्वेति वचनमप्रत्याख्यातम्· अनउपधेति च ऋन्नेभ्य इत्यस्यैवानुवाद इति नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तावपि न दोषः। अनउपधवहुव्री
हेरूधस इत्यतो वहुव्रीहेरिति मण्डूकप्लुत्या दिस्त्यतोङीविति चानुवर्त्तते· अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न सम्बध्यते तस्य गृह्यमाणविशेषणतया ऽत्वमा
नास्य चात्र न वहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासम्भवात् ध्वनितञ्चेदं वनो रचेति सूत्रे भाष्ये तत्र ह्यनो वहुव्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः। विध्यर्थ
मिदम्। अन्यतरस्याङ्ग्रहणान्त्वनुपधालोपिसु पर्वेत्यादौ सावकाशयोर्डाप्प्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशेन ङीपा वाधो माभूदिति· अन्यथा विधानसा
मर्थ्येन त्रयाणामप्यर्याय सिद्धौ न द्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेव· ककारादिति· अनेन वर्णमात्रं विवक्षितमकार उच्चारणार्थ इति सूचयति· न चकारिके त्वन्नाकारेणाव्यवधा
नादाप्यरककाराभावेनेत्वानापत्तिरेकादेशेप्यचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाद्व्यवधानमेव। आपि परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येत्यर्थेपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थिते।
व्यवहितेन प्राप्नोतीति वाच्यम्· आनन्तर्यांशोपस्थितावपि येन नाव्यवधानमिति न्यायेनाकारव्यवधानेपि प्रवृत्तेः। रथकट्यादौ च नातिप्रसङ्गः केति सङ्घातग्र
हणे त्वेतिका इत्याद्यसिद्धिः। अकच्यकारस्योच्चारणार्थतया कशब्दाभावात्· नयासयोरिति ज्ञापकेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते· अकज्विधायकस्य मकारवै
शिष्ट्यमादायैत्वप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु गौरवम् तावतापि प्रत्ययस्थत्वांशानुपपत्तिश्च· न च वर्णग्रहणपक्षे एतिका इत्यादावकारद्वयव्यवधानादित्वा। राम
प्राप्तिः द्वयोरकारयोरेकादेशे टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेणाव्यवधानात् पुनः स्थानिवत्वनुन लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः। नयास २
हैकादेशस्य स्थानिवत्वं विना पूर्वैकादेशस्य स्थानिवत्वमनुवक्तुमशक्यत्वात् स्यटावेकादेशेनापहारेणादर्शनात्· अत एव नयासयोरिति निषेधसार्थक्यम्·।
स्य ग्रहणन्तु स्पष्टार्थं केवलककारस्य प्रत्ययस्याभावात्· असुप इति वहुव्रीहिणा नाङ्ग विशेषणं वहुचर्मिकेत्यहु विनानापत्तेः। प्रत्ययलक्षणेनाङ्गस्य स

पूर्वत्वात्· न लुमतेति तु नात्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्ये तन्निषेधप्रवृत्तेः। इदन्तु टाप्यङ्गमिति दिक्। सर्वकेति· अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्· कौर्विकेति कौतिर्ण्वु
लूनी... स्वार्थिकः। सुपः परो नेति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाह· बहुपरिव्राजिकेति· पर्युदासे हि समुदायस्य सुबभिन्नत्वेन सुबन्तभिन्नत्वेन च ततः प
रत्वादित्वं दुर्वारमिति भावः। परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुलि बहुव्रीहौ सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनापः सुबन्तात्परत्वमबोध्यम्· कटुकेति· आपा सह सवर्णदीर्घात्पूर्वं वार्णादाङ्गस्य
बलीयस्त्वादपवादत्वाच्चान्यकत्कारादुत्तरस्याकारस्येत्वं स्यादिति भावः। मामिकेति· कस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम्· ममेयमिति विग्रहे युष्मदस्मदोर
न्यतरस्यामित्यणि तवकममकावेकवचन इति ममकादेशे आदिवृद्धिः नरानिति· कै शब्द इत्यस्यादेच उपदेश इत्यात्वे आतोऽनुपसर्गे क इति के आतो।
लोप इटि चेत्यालोपः। नयासयोः प्रत्ययस्थादिति प्राप्ते निषेधोऽयम्। यकेति· यत्तदोरकच्युत्यदाद्यत्वे टाप्· सन्निपातपरिभाषायाः स्यादेव निषेधान्निर्देशाच्चा
नित्येति तद्विरोधात्कथं प्वाविति न ङ्मुम्· त्यकनश्चेति· मृदस्तिकन्निति इत्वभूतनिर्देशेन ज्ञाप्यकेनासत्त्वं वारयितुं शक्यमिति भाष्यकृतः पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः
क्रीत इत्यर्थे पञ्चमृत्तिक इत्यस्यानभिधानमिति तदाशयः। अत्र त्यकनिकर्त्तव्येऽकारोच्चारणादित्वं नेति न वक्तुं शक्यम्· पश्चात्त्यको ग्राम इत्यादावकारस्य
वर्णानापत्तेः। टापो लुकि प्रत्ययलक्षणं स्यान्निवत्वञ्च न· उभयोरपि न लुमतेत्यनेन निषेधात्· अतएव कतीत्यादौ वार्तिकमतेऽपि न गुण इत्यन्यत्र विस्तरः।
आशिषि· आशिषि विहितस्य वुनोऽस्येत्वं नेत्यर्थः। जीवतादित्यर्थे आशिषि चेति वुन्· देवदत्तशब्दादनुकम्पायाङ्घन्यनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्त
शब्दस्य लोपः। देवकेति केत्युपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुम्। ध्रुवकेति· ध्रु स्थैर्ये पचाद्यच् कुटादित्वात् गुणाभावे उवङ्। ततश्चाप्यज्ञाताद्यर्थे कः। केण इति
ह्रस्वः पुनष्टाप्। चटकः संज्ञायां कन्· वार्त्तिको गणोऽयमाकृतिगणः। तेन कन्यका ध्रुवका अलकाइष्टकादयः साधवः। उदीचामिति· अत्रापि शकुनाविति
सम्बध्यते तेनान्यत्र नित्यमेवेत्वम्· सूतकापुत्रिकावृन्दारकेत्यकारसहितः पाठोऽपपाठः कैयटादिसम्मतेः सूतशब्दात्स्वार्थे कन्· वृन्दशब्दाच्छृङ्गवृन्दाभ्यामारक
न्निति मत्वर्थीय आरकन्· वृन्दारकशब्दो मुख्यपर्यायी त्रिलिङ्ग इति भावः। ङीन् इति· शार्ङ्गरवादित्वाज्जातस्येति भावः। अन्यत्र सूतकादौ· उदीचामकपूर्वत्वञ्चा
स्य ...इति भिव· एवमत्ययस्यादिति सूत्रे कात्पूर्वत्वमपि उदात्तस्वरितयोरित्यादाविवानुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेस्तेन कशब्दात्के ह्रस्वे इत्वं वि।

सौ·
श·शे·
३

कल्पे नित्यनुवृत्तावपि निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादाह· इहेति· आतः किमिति· उदीचां यक् पूर्वाया इत्येवास्तु यक् पूर्वस्त्रीबोधकाकारस्येत्यर्थः।
साङ्काश्यकेचनादिप्रसङ्गः प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्य स्त्रीबोधकत्वाभावादिति प्रश्नः· बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधादवयवषष्ठ्येवस्यात्· न च प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्यय
स्यैवात्र ग्रहणं विशिष्य तदनुपादानादित्युत्तरम् स्त्री प्रत्ययस्य किमिति· यक् पूर्वाया इति स्त्रीलिङ्ग निर्देशः किमर्थमिति प्रश्नः। धात्वन्तेति· धात्वन्तयका
रककारपूर्वयोरकारयोरित्यर्थः। इत्वमिति शेषः। भस्त्रैषा· अयमपि निषेधविकल्प इत्यत आह· अतइति· अत्राप्यातः स्थान इत्यनुवर्तते· तदन्तेति· ये
न विधिरिति सूत्रेण यदादिविधिभस्त्रादिग्रहणञ्च प्रयोजनमिति भाष्यात्· अपिना नञ् भिन्नपूर्वाणामपूर्वाणाञ्च सङ्ग्रहः। नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थ
म्· पदाङ्गाधिकारेतस्य चेति सिद्धेः। उपसर्जनार्थमिति· एवञ्चानुपसर्जने आदाचार्याणामित्यात्वम्भवत्येवोपसर्जनेस्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावात्·
अन्यस्य· अनुपसर्जनस्य· उत्तरसूत्रमभाषितपुंस्काच्चेति· अनत्वर्तिनीमिति· न एतदस्त्विति स्थिते अकचि कृते कृते वा नञ् तत्पुरुषे नत्र ज्ञानपीति
न्यायेन तद्वाच्यत्वात्· कुसुपोलुकि नतो कचि वा पुनर्विशिष्टासुपि त्यदाद्यत्वेटापि समासात्पूर्वोत्पन्नसुपः पर एकटावितिभावः। बहुव्रीहौ तु प्रि
येतत्का प्रियेतकत्का वा कच्भावे प्रियेन कदित्येव सर्वथा नेत्वप्राप्तिः। अनेषकेति· अज्ञातैषैषका न एषकेति विग्रहः। पूर्वन्नञ्समासेऽज्ञाता नेषेति। अस
म्भवादिति· एषा इति निर्देशात्सञ्ज्ञोपसर्जनयोरप्राप्तेरितिभावः। अकज्जहे इति· एवञ्च तदकारस्यातः स्थानिकत्वाभाव इति भावः। अर्थान्तरे त्विति· आत्मज्ञाति
धनेष्वित्यर्थः। स्वोऽज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये· स्त्रियां धन इति कोशादिति भावः। कप्रत्ययान्तत्वादिति· तत्र च नान्तर्वर्तिविभक्त्या सुपः परत्वं केन व्यवधाना
दितिभावः। सञ्ज्ञापूरण्योश्चेति निषेधेन सञ्ज्ञायामपि भाषितपुंस्कत्वबोधनेन सञ्ज्ञाभूतेनाऽभाषितपुंस्काच्चेत्यनेन सिद्धिः। आत्मीयत्वपुरस्कारेणोवस्। राम ३
ञ्ज्ञाकरणादिति बोध्यम्· नित्यमेवेति· नञ् न हि कचि कृते आतः स्थानिकत्वाभाव इति भावः। एवमत्यन्तस्वार्थिककान्ते नित्यमेवेत्वम्· अकचोऽत्यन्तस्वार्थिका
पवादत्वाभावात्· निःस्वकेति· स्वस्यानिष्क्रान्तेति विग्रहः· उपसर्जनह्रस्वः· प्य अज्ञातादेकः। अभाषित· स्त्रीविषयार्थवृत्तिनो नाम· स्त्री नपुंसकदामशब्दात् डाप्य
ज्ञाता दामा दामिका दामा का दामकेत्यसिद्धापत्तेः। विहितस्येति व्याख्यानेफलमाह· बहुव्रीहेरिति· अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे पाक्षिकेऽकच्भावे गो।

स्त्रियोरित्युपसर्जनं ह्रस्वेऽस्वब्रुशब्दाद्वापि सुप्यज्ञातादौ के सुपलुकि केण इति ह्रस्वे पुनष्टाप्यभाषितपुंस्काद्धिहितो कारस्थानिकाकाराभावेनेत्वविधिरस्त्रियां प्राप्ता
वुत्सर्गेणानित्यमेवेत्वमपरविशेषणत्वेतु नादृश्यस्वद्वाशब्दात्परत्वेन दोषः स्यादेवेति भावः। शेषिके कपीति· न सद्वाससुङ्ग्यवस्थायाङ्केपि सुपलुकि प्रत्ययल।
क्षणोनभागद्दूयस्य सुवन्तत्वात्समाससञ्ज्ञायां समासान्ताइति शास्त्रबलात्कवन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावात् गोस्त्रि
योरिति ह्रस्वाभावे केण इति ह्रस्वेन कपीति निषिद्धे आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्तिनः खट्वाशब्दात्परस्यायो भाषितपुंस्काद्धितत्वेन तत्स्थानिकाका
रस्यायं विकल्पः। ह्रस्वाभावे तु अखट्वाकेति भावः· अयमेवेति· आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तानामनभिधानमेव स्त्रियाम्· एतद्भाष्यप्रामाण्यात्·
पञ्चस्त्रीगोव्यक्तयो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यत्रार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावाद्जन्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न ङीप्· आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणीत्य
त्र तु न ङीप्· प्रोक्ताण्णः स्त्रियामवर्तनात्· अध्येत्रणस्तु लुप्तः· आयो कार इति व्याख्यानेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात्· अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय तदण्नि
मित्तकस्य न प्राप्तिः। स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात् तदणस्तत् स्त्रीत्वेऽवर्तनात्·। अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्या
आपि न ङीप्· प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय तु पुनर्न ङीप्· लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात्· तस्माद्द्रकुरुचरेत्येव तद्व्याख्येयम्· तत्र च तदन्तविधिं विना प्रवृत्तिरेव
न· ज्ञापिते तु तदन्तविधौ प्राधान्यादेतदारम्भाच्च स्त्रियामिति ङीप् प्रकृतिविशेषणमेव· अत एव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीति सिद्धम्· एवञ्चापिशलेन्या
यस्यैव व्यावर्त्यम्। अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्याद्गृह्यमाणविशेषणमेवेति भावः। तदन्तविधिमिति· अणणन्तादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाणणन्त
नाद् ङ्गेवं रूपमित्यर्थः। अन्यथा प्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्स दुर्लभः स्यात्· प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्य तु नायं निषेधः। प्रातिपदिकादित्यनेन सह
नन्वयापत्तेः तत्कुम्भनृत्तु कौम्भकारेयसिद्धिः। अन्यथा कुम्भकारेय इत्याद्यापद्येत· कुम्भेन समासे ङीपि कुम्भविशिष्टस्यापत्येन योगे कार्यर्थे तद्योगस्य
वक्तुमशक्यत्वात्· कदाचित्ततोपि ढकि कुम्भशब्दो कारेद्वाभावस्याप्यापत्तेः। निष्कृष्टैकार्थीभाव एव वृत्तिनिमित्तमिति तु वक्तुमशक्यम्· तद्धितार्थेत्युत्त
रपदे समासविधानात् समुदाये नैकार्थीभावेऽवयवे नापि तस्यैव सत्त्वात् ङ्याग्रहणपरिभाषायाः कस्मात्र प्रहणे प्रवृत्त्यानन्तयाविशिष्टादेव ङीवुत्पत्ति प्रा

सी· न्याश्रा·नैवतदन्तग्रहणोपिकारशब्दस्यव्यपदेशिवद्भावेनाणन्तान्तत्वात्ततोपिकदाचित्कोपिकुम्भकारेयोदुर्वारः किञ्चसमुदायान्ङीप्यपिस्त्रीप्रत्ययेनतदा
प्र·शे· दिनियमाभावेनकेवलादपिकदाचित्किसदुर्कः इतिवाच्यम्·एतदधिकारादेवज्ञापकादसहायएवव्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः।अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभा
४ वेनाणन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च·तदादिनियमाभावेनाधिकस्यकार्यम्बोध्यतेनतूनस्येत्यर्थेषाच्च·अन्यथातदन्तग्रहणेफलाभावेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव·ए
तदेवाभिप्रेत्यात्रभाष्येउक्तम् समासेचकृतेऽवयवादुत्पन्नावयवस्यवृद्धिःस्यादिति·येनविधिरितिसूत्रेचतदादितदन्तविधेःप्रयोजनंगार्ग्यायणः·प
रमगार्ग्यायणइत्युक्तम्भाष्ये·तत्रैकदेशात्प्रत्ययाभावेपरमश्चासौगार्ग्यायणइतितदर्थोवाच्यस्तथासतिनैवपरमगार्ग्यात्प्रसक्तिरितितत्प्रयोजनत्वोक्ति
रसङ्गतास्यात्·मन्तुपरमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेप्युक्तन्यायाद्गार्ग्यशब्दादेवप्रत्ययोनतुपरमगार्ग्यात्तथासतिपारमगार्ग्यायणइतिस्यादितितत्प्रयो
जनत्वोक्तिसङ्गतिः।कियतोपितदादिनियमावश्यकत्वप्रदर्शनायपरमगार्ग्यायणइत्युपन्यासइत्युक्तवान्·यत्तुसर्वादिसूत्रेभाष्येऽनुपसर्जनादित्येष
योगःप्रत्याख्यायतइत्युक्तन्तत्रवार्त्तिकेनातस्यप्रत्याख्यानात्तदभिप्रायकमितिभाष्यप्रदीपोद्योतेविस्तरः।टिड्ढाणञित्येवसिद्धेठक्ठञोरूपादानंठनृस
ञ्योर्निवृत्त्यर्थम्·।अदन्तमिति·प्रत्यासत्त्याटिदाद्यवयवाकारान्तमित्यर्थः।तेनपञ्चाश्वेत्यादौठग्निमित्तोपिनङीप्·कुरुचरीति·कुरुषुचरतीत्यधिकरणे
उपपदेचरेष्टः।टितोऽप्रत्ययस्यापिसत्त्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाअप्रवृत्त्याऽत्रटिदन्तत्वंकुरुचरशब्दस्येतिबोध्यम्·वक्ष्यमाणेति·वचेर्लृटःशानच्
ङित्वादिति·स्थानिवत्त्वेनेत्यादिः।नसम्पीतिलिङ्गाड्डित्वादेरशास्त्रीयस्याप्यतिदेशोऽनुबन्धकार्येऽनल्विधावितिनिषेधाप्रवृत्तिश्चेतिभाव·ङित्वेनेति·लिङ्ग
देशानांस्थानिवत्त्वेनैवसिद्धौतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव·नह्यत्रावयवेऽचरितार्थतयासमुदायोपकारकम्·नचेदंङित्त्वंसनुमादिन्यायात्सर्वनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधा पम
र्थमितिवाच्यम्·विनिगमनाविरहात्·उतश्चेदितिवक्तव्येवृद्धिग्रहणेनस्थानिनिर्देशेपीकृपरिभाषोपस्थित्यातस्याअपीग्लक्षणत्वाच्च·नन्वेवंभूता ५
दिस्यत्रबुवुईटप्राप्नोतिलाश्रयानुबन्धकार्यस्यतदादेशेष्वभावेपितिपःपित्त्वस्यतदादेशेनातङ्भावकल्पनेमानाभावादतआह·अइति·क्ङिदिति·तथा
नुरोधेनचव्यवस्था·परेतुयासुटोङित्त्वन्ज्ञापकम्पिदर्थेङित्वमितिभाष्यात्·सार्वधातुकमितिसूत्रेऽपिदित्यंशवैयर्थ्यप्रसज्यप्रतिषेधसिद्धेनङिच्चपिन्नपि

च्वङिन्नेत्यनेन हलः श्न इति सूत्रभाष्योक्तेन पित्त्वङित्त्वाप्रसक्तेः। शानचः शित्त्वमपि तत्सूत्र एव भाष्ये प्रत्याख्यातम्। हेरपित्त्वस्य नातङो ङित्त्वं स्थानेऽप्यापा
तिसृज्ञापकत्वे दूषणमप्युक्तमभाष्ये। तस्माद्वक्ष्यमाणो न्यायो ऽसत्यभिधाने ऽजादित्वाद्वाप्। यत्तु क्ङिति चेति सूत्रभाष्ये यासुटो ङिद्वचनस्य न ङिदादेशानां ङित्त्वमि
त्यत्र ज्ञापकतोक्ता तन्नु वार्त्तिकमतमङिच्च पिदिति न्यायदर्शनेनानुक्तेः। यदपि गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे गाङो ङित्त्वं सानुबन्धकादेशे ऽनुबन्धानां स्थानिवत्त्वस्य ज्ञापकमुक्तं वार्त्तिककृता तत्
दपि प्रयोजनाभावादित्यादिना भाष्ये दूषितमित्याहुः। निरनुबन्धकस्य स्त्रियां वृत्तेरसम्भवात्सानुबन्धकस्य ढको ग्रहणमित्याह। सौपर्णेयानि। सुपर्ण्या अपत्ये।
स्त्रीभ्यो ढगिति ढकस्य स्पष्टं वदन्भाष्ये ऐन्द्रीति। सास्य देवतेत्यण्। उरुदघ्नीत्यादि। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः। सङ्ख्याया अवयवे तयप्। मात्रजिति मात्रशब्दा
दार भ्यायं च ष्वकारेण प्रत्याहार इत्युभयीति सिद्धिः। तत्र स्थयच् प्रत्ययान्तरम्। अत एवोभयशब्दस्य जसि सर्वनामत्वविकल्पो नेति तिनवेतीत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। आ
क्षिकीति। तेन दीव्यतीति ठक्। तदस्य पण्यमित्यधिकारे लवणाट्ठञ्। यादस्थीति स्यदादिषु दृशः इति कञ्। इत्वरीति। इणनशजीति क्वरप्। अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम्॥
वस्त्व्याद्वृत्तेरन्यतरेणापि सिद्धेः। चौरीति। चुराशीलमस्या इत्यर्थः। नञ्स्नञः तरुणतलुनयोर्वयस्य चरमे इति ङीपि सिद्धेपि गौरादिपाठात्स्वरत्वात्ताशेन ङीषा वाधाभ
वायपुनरत्र ग्रहणान्नञ्स्नञोः स्वरे विशेषः। एतौ हि ञ्नित्त्वेलोवेऽपुनर्ननत्त्वादाद्युदात्तौ। स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्यधिकारे शक्तियष्टोरीकक्। आत्मसु
भगेतिस्युन्। यञश्च। प्राचां ष्फ इत्यत्र यञ एवानुवृत्तये योगविभागः। हलस्त। हल इति पञ्चमी। यस्येति सङ्घातादितीत्यनुवर्तते। सूर्येति ष्येत्यतो य उपधाया इति च। यलो
पेः स्त्रोपस्याभीयां सिद्धत्वाद्यस्येकारपरत्वाभावाद्वचनसार्थक्याय उपधाग्रहणानुवृत्तिः अनयत्याधिकारस्यादिति। अपत्याधिकारस्य भिन्नादित्यर्थः। यञश्
श्चेन व्याख्यानादपत्याधिकारस्थस्यैव ग्रहणमिति भावः। प्राचां ष्फ। यञ इति वर्तते अत इति च। यञो यो ऽकार इति चार्थः। तेन वतण्डीत्यत्रोदीचाम्मते साक्का
शेषाङ्गेर्वादिङीनं बाधित्वात्त्वावस्यायनीत्यादाविव सर्वत्र ग्रहणात्प्राचाम्मते प्राप्तोपि ष्फो न। अत्र हि वतण्डाच्चेति यञो लुक् स्त्रियामिति लुक् दर्शि अयत्वा
च्वनप्रत्ययलक्षणाभ्राषः प्र। आदिर्ञिटुडव इति सूत्रादादिरित्यनुवर्तते। प्रत्ययस्येति किम्। षोडशषषउत्वमित्यत्र षषशब्दस्य निपातनादुपदेशस्थोयं षकारः
बहुतेर्यङ्देश इत्यस्य स्वरितत्वमेव नेति पूर्वं निरूपितम्। आदिरिति तन्त्ररत्रावश्यकम्। उपरञ्जकतयात्रापि सम्बन्धितम्। आयने। आयनेनास्यनेतम्फि

स्त्री॰ नोदित्वेऽसणात तन्नाहचर्यादीनोऽपि नस्य नित्वम् आदिग्रहणाड्डीम् उरुदघ्नम् प्रत्यये किम् फक्कति स्वनति स्वच् घञादौ घित्स्यतोः स्वित्वं नव्ययसेऽस्यादिति द्वारि
शा॰शे॰ सन्नेवनादेशाः अझादीनां बहुलवचनाद्वादेशाः घच घित्वसामर्थ्यादेते प्रत्ययसम्बन्धादेशाउपदेशसन्नियोगशिष्टकार्यादपि पूर्वमेव तेनानोऽलन्त्वायं घित्वं
५ सफलम् । अन्यथा सुदान्तत्वेनैव सिद्धे तदेवयर्थ्यं स्पष्टमेव नन्वस्त्रियामेवष्फविधानात् उक्तार्थानामप्रयोग इति ङीष् न स्यादतआह षित्वसामर्थ्यादिति ष्फेणो
क्तेऽपीति घातितेऽपीत्यर्थः । द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन क्वचित्समुच्चयस्य दृष्टत्वात् षित्त्वमपि तदाश्रयणे ज्ञापकम् सर्वत्र सर्वेषाम्मते इत्यर्थस्तदाह नित्य
मिति प्राचामित्यस्यानिवृत्त्यानित्यत्वे सिद्धेऽपि प्राचांष्फ इत्यस्य सर्वत्रग्रहणापकर्षणाबाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थन्तत् तेनावमायनीत्यत्रावट्याश्चेति चायं वा
धित्वा प्राचाम्मते ष्फ एव अवटो गर्गादिः । चाप् उदीचाम्मते प्राप्तङीपृबाधनेन चरितार्थः । सर्वत्रग्रहणात्तद्बाधकत्वमेवचापोनत्वनन्तरष्फबाधकत्वम् चापि
कृते तु न ष्फप्राप्तिरतोऽन्यत्र इत्यधिकारात् लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः । यद्यपि तत्र कतशकलकण्वेति पाठात् शकलस्य लोहितादिकण्वादिबहिर्भूतत्वात्ष्फपरेन
तत्र प्राप्नुतस्तथापि कतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषेणनदोषः कतन्तशब्देशकन्ध्वादित्वात्पररूपम् तेन शाकल्यायनी
शाकल्यस्य छात्राः शाकलाइति च सिद्धम् टापृङीषोरिति कौरव्यशब्दे योपधप्रतिषेधात्टाप् माण्डूकशब्देजातित्वान्ङीषितिभावः । टाप् ङीपोरपवाद इति
पाठस्तु प्रामादिकः वयसि प्राणिनाङ्कालकृतावस्थाविशेषो वयः । वयसीत्यस्य वयोस्त्येप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थस्तदाह प्रथमवयोवाचिन इति तेनोत्तानशय्ये ।
त्यादौन प्रकरणादिना वयः प्रतीतावपि नायं तद्वाचकः । यापिव्याख्यादिवशादुत्तानाशेनेतस्या अपि प्रतीतेः । द्विवर्षेत्यादिरपि नवयोवाचीशालादावपिप्रयोगा
त् कौमारयौवनवृद्धत्वभेदात्त्रीणिवयांसि आयुषश्चतुर्भागिश्चत्वारिवा त्र्यनीका समाहारे तद्धितार्थेति द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदत्वात्स्त्रीत्वम् अपरिमाण अत्र राम
परिमाणशब्देन परिमाणन्तु सर्वत इति पारिभाषिकमेव गृह्यते सुवर्णविस्तौ हेमोक्षेकम्बल्यमूल्यं पलशतमिति कोशवलेनोन्मानभूतविस्तकम्बल्यग्रह । ५
णन्तु उन्मानस्य चेद्विस्तकम्बल्ययोरेवेति नियमार्थम् तेन द्विनिष्का सिद्धा द्वेवर्षेभूताद्वभ्यांशताभ्यांक्रीतेत्यर्थे द्विवर्षाद्विशताति यर्दूमानेद्विकाण्डी स्वनुधिय
मन धौ विस्तौपचतीति पचेर्द्रवीभावानुकूलोव्यापारोऽर्थः । अस्त्रोन्मानत्वाद्वकोलुक् । आचितः शाकटो भार इत्युक्तेराचितः परिमाणमित्येके आचितोदशा ।

भाराः स्युरित्युक्तेरुन्मानमेतदिति एतदपि नियमार्थमित्यन्ये प्रमाणे इति· षोडशहस्तप्रमाणाद्दण्डवाचककाण्डशब्दस्यायाममात्रपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणत्व
मिति भावः। पुरुषात्प्रमाणे· पुरुषस्योर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वादुन्मानस्य च द्विस्तादेरेवेति नियमान्निषेधाप्राप्त्या नित्यङीप्प्राप्तेर्वि
कल्पार्थमिदम्· अत्र प्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपरो न त्वायामपरिच्छेदकवाची· अत एव तस्य पुरुषविशेषणतानासङ्गता· जातिवचनस्यापि पुरुषशब्दस्य पश्वा
रत्निः पुरुष इति शुल्बसूत्रादत्र प्रमाणमिति विशेषणाल्लोकव्यवहाराच्च परिच्छेदकवाचित्वमपि· द्विपुरुषीति· द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमि
ति प्रत्ययस्याध्यर्द्धेति लुकि उदाहरणम्· न त्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुसेधात्परिच्छेदकमात्रस्य ग्रहणमिति सिद्धान्तः। ऊधसो· समासान्तोयम् तत्र स्त्रियामि
त्युपसङ्ख्यानादाह· स्त्रियामिति· बहुव्रीहेः सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तते· ङित्वाद्वास्यादेशत्वम्· उपङीप्निषेधेष्विति· समासान्तानाम लौकिके वा
क्य एव प्रवृत्त्या पूर्वमनञ्ञेषाम्प्राप्तिः। अन उपधालोपिन इत्यत्रास्यानुवृत्त्या ङीपोपि बाधः। एतेन मध्येऽपवादन्यायात् ङीम्निषेधयोरिदम्बाधकमित्यपास्तमिति भावः। ङी
षिति· ङीपि तु कुण्डोध्नशब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाधकाराकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्त्यान्तोदात्तत्वं न सिध्येत्· कुण्डमिवोधो यस्या इति विग्रहः। बहु
व्रीहेः किम्· ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधः प्राप्तापन्ने चेति समासः अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरिति· स्वरितत्वादिति भावः। निषेधावपीति· अपिना न उपधेति ङीप्· अनव्य
हणोऽनर्थकस्यापि ग्रहणात्· द्विहायनी बालेति· द्विहायनी द्विवर्षा गौरिति प्रायो वाद इत्येके· बालेत्यस्य गौरित्यर्थ इत्यन्ये· नित्यं सञ्ज्ञा· ननु सञ्ज्ञाशब्दानियतानु
पूर्वीका अनादयश्छन्दसि च दृष्टस्यैव विधानमिति ङीष्भावविशिष्टस्य तत्र प्रयोगासम्भवादन उपधेत्येव सिद्धे इदम्व्यर्थमिति चेदुत्तरार्थत्वात् योगविभा
गस्तु व्यर्थ एव न ह्यनयन लक्षणानन्तरसिद्धमुदाहरन्ति वेदे पञ्चदाम्नीति· क्वचित्तु शतमूर्ध्नीति पाठः। केवलमामक· अस्मच्छब्दादणि तवकममकावेकवच
न इति मम कादेशः। भागशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् स्वार्थेऽणि येस्वार्थिके पुलिङ्गातिवृत्तेरपि सत्त्वात् स्त्रीत्वम्· पापशब्दोऽर्शआद्यजन्त इति वर्त्तमानः स्त्रियामाप्प
रः पवर्गमध्यो घृतादित्वादन्तोदात्तः उतापरस्य क्षि देवानित्यादौ उतापरीभ्यो मघवेत्यादौ वान्तोदात्तपाठात्· पूर्वमनपन्नापरमित्यादौ पच्यमानमाद्युदात्त
त्वमपि वृषादित्वाद् अपराः पूर्वामभ्येतीत्यादावजादिपाठादावपि· आर्येणाकृतेति प्राकसप्रत्ययान्तः समासेऽदन्तत्वम्· भेषजशब्दोऽप्युत्पन्न ओषधेरूढः।

सी॰ भिषजइदमित्यर्थः।णिभैषजशब्दोपि·तत्रसुमङ्गलीरियम्वधूरितितुमत्वर्थीयेईप्रत्ययेवोध्यम्·प्रकृतिभागाविति·नुकसन्नियोगेनेतिभावः।मतुविति·वत्वा।
ए॰टी॰ नुमादुपधायाइतिसिद्धम्·यज्ञेनसम्बन्धेइति·स्त्रियाइत्यर्थः।संयोगपदंसम्बन्धोपलक्षणम्।सम्बन्धश्चयज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यवत्वम्·तदाह·तत्कर्तृकेति·वि
६ भाषा·सपूर्वस्य·शब्दोविद्यमानवाची·पूर्वशब्दोऽवयववाचीव्याख्यानात्तत्रकेवलपतिशब्दस्यविद्यमानपूर्वावयवकत्वासम्भवादव्यभिचाराच्चपतिशब्देनतदन्तं
गृह्यतेइत्याह·पतिशब्दान्तस्येत्यादि·नपत्युरिति·सपूर्वस्येत्यनेनपत्यन्तस्यगृह्यमाणत्वादितिभावः।वहवोवृषलपतयोयस्याइतिकर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहेः
वारणायेहार्थोप्यनुपसर्जनपदसम्बन्धइत्यन्येबहुव्रीहावित्युपसर्जनोपलक्षणम्·तेनपतिमतिक्रान्ताअतिपत्नीत्यपिव्यक्तेइति·विभाषासपूर्वस्येत्यत्रयज्ञ
संयोगइतिनसम्बध्यतेभाष्येकथमनुषजकस्यपत्नीतिव्यक्तेएवप्रश्नात्·वृषलत्वेनयज्ञसंयोगाभावात्पूर्वेणाप्राप्तेःसपूर्वत्वाभावाच्चैतदप्राप्तेरितिभावः।उपचा
रादिति·पाणिग्रहणाश्रयादितिभावः यद्वेति·इदमप्यौत्सर्गिकप्रकृतिककर्तृक्विपिदृढमानाभावात्·पूर्वसूत्रेयज्ञसंयोगइतितुवृषलस्यपतिःस्त्रीतिप्रयोगसाधना
र्थम्·सपूर्वस्यकिमिति·अवयववाचीपूर्वशब्दःकिमर्थइतिप्रश्नः।गवाम्पतिरिति·स्वामिनीत्यर्थः।निपातनइति·तेनचोदात्तसादेशस्यैवप्रवृत्त्यासपत्नीशब्द।
स्याद्युदात्तत्वमपिसिद्धम्।किञ्चसमानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैवरूढ्यावोधनार्थंङीपूनकारविशिष्टोच्चारणम्·अतएवसमानस्वामिकदासीभूम्यादौसपतिरि
त्येव·समानत्वञ्चैककस्यैकत्वन्तत्पत्नीसम्बन्धेनभेदमारोप्यवोध्यम्·मुख्यसादृश्यवत्यतिकासुतुनतथाप्रयोगइष्यते·त्रिसूत्रीति·व्याख्यानादितिभावः।सन्नियो।
गशिष्टइति·तेननदभावेङीवपिनेतिभावः।निनान्त्रानामित्यत्राकारउच्चारणार्थः।निननानामितिपाठेजश्त्वाभावःसौत्रः।त्रीण्येतानीति·अन्तेतशब्दस्योपसर्ज
नत्वेपितदन्तमनुपसर्जनमेवानुपसर्जनादितिचात्रतदन्तविशेषणम्।अतएवगृह्यवृत्तिकृतानारायणेनात्रबहुव्रीहिंकृत्वानेनङीवित्युक्तन्तदनुसारेणावे एम
दम्·परन्तुउपमानानीतिसूत्रस्थभाष्यस्वरसात्दिक्कृणजित्यादौगृह्यमाणविशेषणत्वस्यक्लृप्तत्वाच्चात्रापितथैवोचितम्·तत्रहिशस्त्रीश्यामेत्यादौश्यामाशब्दः ६
शस्त्रामेवोपमेयत्तुसमासवाच्यमितिपक्षेशस्त्रीश्यामोदेवदत्तइत्यत्रह्रस्वत्वन्नसिध्यति·यस्तुपसर्जनस्येतिह्रस्वत्वन्तदाकुम्भकपाललोहिनीत्यत्रानुपसर्ज
नलक्षणाईकारोनप्राप्नोतीत्यन्तम्·त्र्येण्येत्यस्यत्रिवस्थानेएन्येत्यर्थोवोध्यइत्याह।आर्षमत्रणत्वम्· वर्णात्किम्।प्रकृता।गतिरइत्याद्युदात्तः अन्तोदात्तइति।

श्वेतोवाजीजायतेइत्यादौतथापाठादितिभावः।छन्दसिक्रमिति·नादेशापवादस्तेनोत्सर्गसमानदेशाअपवादाइतिन्यायात्तस्यानिकत्वंङीप्सन्नियोगशिष्टत्वस्या
स्वबोध्यम्·विशुद्धिवाचीतिपाठेतत्प्रवृत्तिनिमित्तकइत्यर्थः।अन्यत्वेसन्निधानाद्यास्यानाच्चतोपधस्यैवप्रतियोगित्वेनान्वयइत्याह·तोपधभिन्नादिति·वर्णात्किम्स्वद्वा
स्वबोध्यम्·विशुद्धिवाचीतिपाठेतत्प्रवृत्तिनिमित्तकइत्यर्थः।
आद्युदात्तः नर्तकीति·शिल्पिनिष्वुन्।गौरशब्दोवर्णवाच्यप्यन्तोदात्तइतीहपाठः।अनडुहीति·आमनडुहः स्त्रियांवेतिवचनात्पक्षेआम्·सूर्येति·सचेषइति·सूर्यादा।
नामङ्गानामुपधायाइतिव्याख्यानेतुसौरीवलाकेतिनसिद्ध्येत्·सूर्यमीकादिगित्यणानान्ङीपिअणानमङ्गन्तसूर्यशब्दइतितदसिद्धिः।वचननुसूरीकुन्तीत्यत्रचरि
तार्थम्·अणोलोपेप्याभीयत्वेनसोऽसिद्धोऽणनिमित्तकात्तोपस्तुव्याश्रयत्वान्नासिद्धइतियस्योपधात्वमुपधाग्रहणादेवभाधिकारमभिव्याप्याभीयासिद्धत्वमि
तिबोध्यम्·यग्रहणानन्तरार्थम्·ङ्यामितिनिर्देशात्सप्तम्येकवचनाग्रहणम्·नक्षत्राणीति·नक्षत्रवाचकाद्योऽणातत्रेत्यर्थस्तेनतिष्येणयुक्तेनैषमहस्तिष्येभव
तीषइत्यादिसिद्धम्·मातरिषिच्चेति·पितामहीसिद्ध्यर्थमिदम्·दंष्ट्रेति·दंशेर्दन्नीशसेतिकरणेष्ट्रन्।अयमजादिषुपठ्यतेगौरादिषुमातामहीशब्दपाठोऽनार्षइत्य
न्ये जानपदीति·जनपदेभवेत्यर्थः।उत्सादित्वादञ्·ङीष्याद्युदात्तत्वेप्राप्तेऽन्तोदात्तार्थवचनम्·वृत्तिरनुच्छेद्याजीविका·अप्रत्ययइति·तथाचक्रियाशब्दोयमितिभावः
अमत्रे·कमण्डलुरूपे·कुण्डीकमण्डलौजात्यन्तिवनीसुतेयुमानितिमेदिनीकोशात्सनत्रनित्यस्त्रीलिङ्गइतिभावः।यदितुपिठरेतुननाकुण्डमितिविश्वकोशेतस्यन
पुंसकत्वमप्युक्तंपिठरामत्रशब्दौचपर्यायौपिठरंस्यात्खुसाकुण्डमित्यमरेनपुंसकत्वमात्रोक्तिरवयुत्यानुवादइत्युच्यतेतदानेकविधसंस्थानेषुअमत्रेषुकुण्ड।
व्यवहारेणकुण्डत्वेजातित्वाभावादप्राप्तोङीषितिबोध्यम्·स्त्रीविषयत्वादित्युपलक्षणमितिबहवः·कमण्डलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्तद्रूपामत्रवाचिनोजातित्वम।
प्यस्तिसूत्रंतुनियमार्थमेव·अमृतेजारजायाङ्कुण्डेत्येवेत्यपरे·आवपनेचनित्यस्त्रीत्वादप्राप्तस्यङीषोविधिः।आवपनमितिसामान्येनपुंसकम्·गुणयोगा
दिति·गौणत्वेप्यप्रदकार्यत्वात्प्रवृत्तिरितिभावः विधित्वानुरोधाद्गौणएवास्यप्रवृत्तिः।वर्णाश्चेदिति· तद्धिशिष्टश्चेदित्यर्थः ।अन्यथागुणेशुक्लादयःपुंसीत्युक्तत्वात्स
द्वृत्तिःस्यादितिबोध्यम्·सूत्रेवर्णशब्दोऽशेआद्यन्तः।कालान्येति·कौर्यगुणयुक्तेत्यर्थः।नील्याअनिति·वृत्त्यनुसारेणेदम्·प्रतिपदोक्तत्वादत्प्रकृतिङीषन्तप्रवि
वृनीलशब्दस्यैवाग्रहणात्तत्वस्यलाक्षणिकत्वात्·अनाच्छादनेइतिनीलवर्णवतीशाटीत्यर्थेनीलीतिवारणायचरितार्थम्·नील्यारक्तागौरित्यर्थेनीलेवोच्चि।

स्त्री॰ तमित्यपरे॰ मैथुनेच्छाशब्द अर्श आद्यजन्तस्तदन्तीत्यर्थः अन्येति॰ मैथुनादन्यदिच्छति॰ कमेर्लेषपतेत्युकञ्॰ शोणशब्दो वर्णवाची वर्णानान्तणोत्याद्युदात्तः। अ

श॰ श॰ न्यतद्दतिसिद्धे विकल्पार्थमिदम्॰ वोतो॰ अत्र गुणवचनशब्देन समस्तकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसङ्ख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते॰ आकडारसूत्र

७ भाष्यपर्यालोचनया तादृशानामेव तत्सञ्ज्ञालाभात्॰ तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञामुक्त्वाऽग्रे तद्बाधकत्वेनैताः क्रमेण पठिताः गुणवचनेत्यन्वर्थसञ्ज्ञया गु

णोपसर्जनगुणिवाचकानामेव तादृशानां सञ्ज्ञेति न रूपादीनां ग्रहणम्॰ जातिपदेनाकृतिग्रहणाद्द्रव्यवृत्तिजातिवाचकानामेव तत्र ग्रहणात्। कठादिशाखानद्ध्ये

तॄणां च तद्धितान्तत्वादेव व्यावृत्तिः। एतच्च सूत्रभाष्योक्तं सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः इति गुणलक्षणा

न्नैकदेशस्तुक्तिर्वैतु विशेषणानां वैयर्थ्यात् भाष्यकृताऽव्याख्यानाच्च॰ तस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसम्मतमिति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्॰ गुर्विरिति॰

गुर्वी रोगादिकः। किदिन् उत इत्यस्याभावेऽपि खरुसंयोगोपधान्नेत्येतत्सामर्थ्येनात इत्यस्यात्रासम्बन्धः। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्कृदिकारादित्यस्याप्राप्तिरि

त्यभिमानः। गुर्वीति तु प्रत्युदाहरणमुचितम्॰ न परः॰ किम्॰ कामूः॰ वधूः॰ वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री॰ कामूः विकलवाविस्यादिति कोशवलेन नवोढात्वस्य विकलत्वात्प

स्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन खरुशब्दवद्गुणवचनत्वात्॰ पतिम्वरेति॰ पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः। बह्वादि॰ बहुशब्दस्योक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन ग्रहणम्॰ कृदि

कारादिति। सर्वतइतिचगणसूत्रे॰ अकृतोऽपीत्यर्थः। व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न॰ सुगन्धिः प्रियकतिर्वेश्येत्यादीति वृत्तिः पुराणशब्दोऽत्र पमते सयत्स्वपि

अयं पन्था अनुचितः। पुराण इत्यादाववनोदात्तदर्शनेन घृतादिपाठादन्तोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्ते ङीपृङीषोः स्वरे विशेषाभावस्तथाप्यत्र पाठसामर्थ्या

त्पक्षे यवे वेति बोध्यम्॰ अजननिरिति॰ आक्रोशेनञ्यनिरितिजनेरनिः॥ अहन्शब्दोऽत्र पमते सामर्थ्यादनुपसर्जनाधिकारबाधः। दीर्घान्हीप्रावृडितिङीष्य राम

न्तोदात्तम्॰ बह्वादिराकृतिगण इति गणरत्नकृत्॰ पुंयोगादा॰ हेतौ पञ्चमी॰ आख्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी॰ आख्याशब्दो बोधकपरः। आख्या चोपस्थित ७

त्वात्पुंस एव न स्त्रियाः स्त्रियां वर्तमानस्य स्थाख्यत्वाव्यभिचारादाख्यापदवैयर्थ्यापत्तेः। पुंस्येव यः प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः॰ पुंयोगाद्धेतोः प्रवृत्तिनिमित्तस्येषेण

स्त्रियां वर्तमानात्पुम्बोधकाच्छब्दान्ङीषित्यर्थः। योगः सम्बन्धः। पुंयोगात्किम्॰ देवदत्ता॰ आख्यायाङ्किम्॰ प्रसूता। तदभावे हि स्त्रियां वर्तमानेऽयत्याति पेदि

कंपुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थोपिसम्भाव्येत·अस्तिहितत्प्रवृत्तिनिमित्तेप्रसवेपुंयोगहेतुकत्वम्·उक्तपुमाख्यातुनैषेतिभावः।पुंयोगोत्रदाम्पत्यरू
पएवेतिभाष्यस्वरसः।यथेयंभर्तृपापकृतान्वन्धादीन्लभते·एवंतच्छब्दमपीतिभाष्योक्तेः।देवकीत्यादिनुगौरादिषुवोध्यमितिकेचित्·गोपालिकेति·
गाःपालयतीतिगोपालःसएवगोपालकस्तस्यस्त्रीत्यर्थः।ण्वुलन्तस्यकारकषष्ठ्यासमासनिषेधाच्छेषषष्ठ्यासमासेआपःसुपःपरत्वादित्वन्दुर्लभम्·वस्तुतः
शेषषष्ठ्याअप्यत्रकारकत्वात्सुबुत्पत्तेःपूर्वमेवतत्रापिसमासः।यथाकथञ्चित्कारकत्वमादायगतिकारकोपपदानामित्यस्यप्रवृत्तेरत्रत्यभाष्यादुपपदम
तिङिति·सूत्रभाष्याच्चलाभात्·यद्वातन्निषेधस्यानित्यत्वादप्रवृत्तौकारकषष्ठ्यासुबुत्पत्तेःपूर्वंसमासेनतत्रापीत्वंसुलभम्·सूर्येति·सर्तेःक्यप्याद्युदात्तसू।
र्यशब्दस्याप्यन्तोदात्तमिदम्·एतेनङीष्निषेधेनटापेवसिद्धिरित्यपास्तम्·सूरीति·सूर्यस्यस्त्रीयाकुन्तीयंमानुषीनदेवतेत्यर्थः।महत्वेइति·तद्योगएवै।
षांस्त्रीत्वमितिभावः·यवनाल्लिप्यामिति·लिप्यर्थकोत्रङीष्तस्येदमित्यण्वाधकइतिवहवः·लिपिरक्षरविन्यासः·मातुलेति मातुलानित्येप्राप्तेउपाध्यायाद
प्राप्तेविभाषेयम्·यातुस्वयमेवेति·अपादानेस्त्रियांघञुपसङ्ख्यानन्तदन्ताच्चवाङीषितितृतीयेइङश्चेतिसूत्रेवार्त्तिकादितिभावः।उपेत्याधीयतेयस्माद्
तिविग्रहः।अर्येतिहृस्वादिस्तदाह·स्वामिनीति·अर्यःस्वामिवैश्ययोरित्युक्तेः।आर्येतिपाठस्तुकैयटादसम्मतः।स्वार्थेइति·अतएवभाष्येऽर्याणीअर्येत्ये
क्तम्·पुंयोगएवप्रवृत्तौतुउपाध्यायीतिवदर्यीतिपक्षेङीषमेवोदाहरेत्·कर्मण्यणिति·सूत्रत्विन्द्रीत्यादिव्याहत्यर्थमितिभावः।क्रीतात्·करणादितिवक्त
व्येपूर्वग्रहणादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्थेऽवयववाचिपूर्वशब्देनवहुव्रीहिःतिनवस्त्रेणक्रीतेतिवाक्येन·अतइतिचानुवर्त्तते·करणेकिम्·सुक्री
ता·धनक्रीतेति·कर्तृकरणेइत्यत्रवहुलग्रहणेनगतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वादत्रसुबुत्पत्त्यनन्तरमेवसमासइतिभावः·इदमुपपदमितिसूत्रे
कैयटेस्पष्टम्·अयमजादिष्वित्यन्ये·एवञ्चगनीत्यादेरनित्यत्वेनमानमितिनदाशयः।अतएवैतत्कर्तृकरणेइतिसूत्रेवहुलग्रहणफलत्वेनभाष्येनो।
क्तम्·अस्वाङ्गेतिसूत्रेगवादिग्रहणानुनियमार्थनेनहदिस्यइत्यादौषत्वन्नेतिरिक्·अभ्रलिप्तीति·क्तग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापीतिविशिष्टस्यक्ता।
नत्वम्।अल्पाख्यायामितिसमुदायोपाधिः।अल्पत्वङ्करणगतंक्रियागतंवा·क्तान्तादिति·प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तान्तेनप्रातिपदिकविशेष।

स्त्री· णातक्तान्तान्तादित्यर्थः। ऊरूभिन्नीति· जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति भिन्नशब्दस्य परनिपातः पाणिगृहीतीति· अग्निसाक्षिकतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः। भा।
श· शे· ष्येतु पाणिगृहीतीत्यादीनां विशे इत्युक्तम्· अस्वाङ्गपूर्वं· नस्वाङ्गमस्वाङ्गम्· पूर्वञ्चतत्पदम्पूर्वपदम्पुनः कर्मधारयः। अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत्क्तान्तन्तादन्तवहु
८ व्रीहेरित्यर्थः। उत्तरसूत्रे भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादौ तत्प्रवृत्तिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्यं कर्मधारयस्याश्रयणेनात्रायितथैवौचित्यात्· तत्र यदुपसर्जनम्पाणिपाद
मिति समुदायो न स्वाङ्गं स्वाङ्गसमुदायश्च न स्वाङ्गशब्देन गृह्यते यत्र स्वाङ्गं स्यादेतन्न तदस्वाङ्गरूपपूर्वपदात्परमित्युक्तम्· एवञ्चकरमुखीत्याद्यसाध्वेव जातिपूर्वादि।
तीहापि सम्बध्यते· ऽन्यथा बहुनञ्ञादीनामस्वाङ्गत्वेन विकल्पस्य तत्पूर्वके दुर्वारत्वात्तदाह· नित्ये प्राप्त इति बस्त्रञ्छन्नेति· बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनि
घातेचानुदात्तान्तोयम्· पुत्रादिनीत्यादौ सुप्यजाताविति णिनिदर्शनेनाकृतिग्रहणत्वाद्यभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभावे पि पुत्रहतीत्यादौ गौरादित्वात्
ङीषिति बोध्यम्· अस्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम्· किञ्च तदभावेऽस्वाङ्गादिति प्राधान्याद्बहुव्रीहिविशेषणं स्यादिति· स्वाङ्गाच्चोप· नदन्तादित्युपा।
सर्जनग्रहणं लब्धम्· बहुव्रीहेरित्यनुवर्तमाने उपसर्जनग्रहणफलमाह· अतिकेशीति· एकविभक्तीति केशानामुपसर्जनत्वमप्रधानत्वञ्च· शिखेति· इदमे
व प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखान्नम्· अक्षिप्तं विशि ष्टे ऽदन्तत्वाभावेनाप्राप्तेः। यद्यपि भाष्ये ऽशिखेति प्रत्युदाहृतं न तस्याप्येकदेशएवतात्पर्यम्· नञ्पूर्वं स
हनञिति निषेधेन प्राप्त्यभावात्· एतेन क्रोडादिषु शिखाशब्दपाठ इत्यपास्तम्· ननु स्वमङ्गं स्वाङ्गं च सुमुखाशालेत्यत्रापि स्यात्· मुखस्यापि शालाङ्गत्वात्· सु
केशी रथ्येत्यत्र च न स्यात् केशानां तदङ्गत्वाभावादत आह· अद्रवदिति· स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणा मूर्त्तिः रथ्येति· इदानीम्प्राणिस्थत्वाभावात्पूर्वलक्षणेनासिद्धिः
एवञ्चेदम्पूर्वलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षणमित्यत्र तात्पर्यग्राहकमिति भावः। प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिनिकदाप्यदृष्टत्वादाह· तेन चेदिति· अप्राणिनो राम
पि स्वाङ्गं यदि तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणिर्यथा स   म्बद्धस्तथा ऽप्राणिः सम्बद्धश्चेदित्यर्थः। अतएव तस्य चेतन्त्रयायुतमित्यस्याप्राणिनोपिस्वाङ्गमिति शेषो ८
भाष्ये दर्शितः। पुरस्तादिति· सद्यननन्तरस्यैव बाधकः। मध्ये इति· स हि पूर्वस्यैव बाधकः। प्रामाणिका इति· एवञ्च सुगात्रीत्यादयो ऽपप्रयोगा एवेति भावः। उरः क्रो
डेति· दावन्तोयं स्वभावतो विशेषविष   पूर्यणखेति· पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। केवलयौगिकत्वे तु सूर्पणखीत्येव· नङीविति· अस्वरितत्वादिति भावः।

इतिशब्द इति· एवञ्च भाषायामिति व्यर्थं छन्दसीत्यस्य दिक्पूर्वपदादित्यत्रासम्बन्धेनास्वरितत्वादसम्बन्धसिद्धेः। परे तु दिगिति सूत्रे वा ह इत्यत्र च छन्दसीति वर्त्त
ते। लोके त्वन्तोदात्तमेव प्राप्नुवीति एवञ्च तन्निवृत्तिबोधनाय भाषाग्रहणम् इत्यस्यार्थः तेन छन्दस्यपि अत एव ङे राम् इति सूत्रे कैयटे सख्यशिश्वीति भाषायामि
ति पाठे दृश्यत इत्याहुः। क्वचिदिति· सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वेन सख्यसप्तपदीभवेति सिद्धम्· न विद्यते शिशुरस्या इत्यशिश्वी क्वचिदस्याद्युदात्तत्वमुच्या
न्तरसत्वात्· जातिशब्देनार्थे कार्यासम्भवात्तद्वाचकग्रहणमित्याह· जातिवाचीति· अनन्यभावे विषयशब्द इत्याह· न च स्त्रियान्नियतमिति· भिन्नेष्वभिन्नाभिधान
प्रत्ययनिमित्तं जातिर्नित्यमेक मनेकानुगतं सामान्यमित्यस्य च शुक्लादिगुणस्यैकत्वनित्यत्वपक्षे तत्रातिव्याप्तिर्जनेनेन प्राप्यते सा जातिरिति च युवत्वादवस्था
प्रमतश्चाह· आकृतीति· ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम्। आकृतिरवयवसन्निवेशः। आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति विग्रहस्तदाह· अनुगतेति· ईदृशाका
रेणोरित्याकृत्युपदेशव्यङ्ग्येत्यर्थः। न च बाल्याद्यवस्थादेरभिन्नानेकदेहवृत्तिदेवदत्तत्वादेराकृतिव्यङ्ग्यत्वेन तत्रातिव्याप्तमिति वाच्यम्· समानकालिकाने
कव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थात्· अवस्थाभेदेऽपि तद्भेदाप्रतीतेश्च· स एवायमिति प्रतीतेश्च तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतेश्च· अत एवेन्द्रत्वादिकं न जातिः
पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वेऽपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वे मानाभावात्· दुर्गापर्णेत्यादेः स्त्रीविषयत्वादपि न ङीष्· तटीति· अनुगतसंस्थानव्य
ङ्ग्यं तटत्वं समीपदेशविशेषो हि तटम्। नन्वेवं वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात्। अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणासाधारण्येन तस्या आकृतिग्रहणाभावात्
किन्तु साक्षादुपदेशगम्या सेत्यत आह· लिङ्गानामिति· इयमपि जातिरित्यर्थः। लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि
भाष्यप्रामाण्याद्गजोऽपि· समासश्च आख्यानमाख्यातमुपदेशः कथनादुपदेशात् एकत्रेन्द्र इत्युपदिष्टेऽन्यत्र तद्ग्रहणे मानाभावान्नेन्द्रत्वादि तथा· ब्राह्मणत्वं तु एक
त्रोपदिष्टं तत्पित्रादिषु सुग्रहम्· वृषलत्वं न दपत्यन्तस्त्रोदरादौ सुग्रहम्· अत्राकृतिग्रहणेति नित्यानित्यसाधारणमिति युवत्यादिकमपि जातिरेतन्मते च
परश्चाहेत्यादिना यावद्द्रव्यभावित्वमित्यनित्यव्यावृत्तं लक्षणान्तरं भाष्ये दर्शितम्· एवञ्च भिन्नऋषिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येन कुमारादिशब्दे जातिका
र्यविकल्पः· अत एव युवजातिरित्यत्र पुंवत्त्वं युवतितरेत्यत्र तदभावश्च भाष्ये उदाहृतः। नन्वेताभ्यामप्यौपगवी कठीत्यादेरसङ्ग्रहोऽनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभा

स्त्री॰ वात्सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह। गोत्रञ्चेति। शास्त्रीयमत्र गोत्रम् अत एव गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां लुगिति न्यासे औपगवी माणविकेत्यत्राणयोऽनुपसर्जन
अ॰ मित्यनुपसर्जनलक्षणा ईकारो न प्राप्नोति मा भूदेवमणन्तादनुपसर्जनादित्येवम्भविष्यतीति प्रौढ्या पूर्वपक्षिणोक्तं तदङ्गीकृत्यैवं। इह तर्ह्यौपगवी भार्यः जातिलक्ष
९ णपुंवत्प्रतिषेधो न प्राप्नोति मा भूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवम्भविष्यति। एवन्तर्हि ग्लुचुकायनीभार्य इदोष इत्येको गोत्र इति सूत्रस्थभाष्ये युवापत्यस्य जातित्वाभावक
थनं सङ्गच्छते। अन्यथा जातिलक्षणङीष एव परत्वाद्युक्तं युक्ते पुंवत्प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसङ्गतिः स्यात्। ग्लुचुकायनीभार्य इदोषस्तु ङीष्पुंवत्प्रतिषेधयोरसिद्धिः स्
योवोध्यस्सर्वतोक्तिन्नर्थादिति ङीषि तु पुंवत्प्रतिषेधासिद्धिरेव दोषः अत एव ब्राह्मो जाताविति सूत्रेऽपत्ये जातौ नेत्यर्थः सङ्गच्छते तत्त्वपत्यस्य जातित्वाव्यभिचारान्नद
सङ्गतिः गोनार्दं इत्यसिद्धिरतः सामर्थ्येनात्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव गृहीतुमौचित्यम् अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते वृनीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषित्यनुपसर्जनादिति सूत्र
स्थभाष्ये नन्वेनं नरेरेषत्यासिद्धो गौणायनिवज्जात्राबारोप इत्यभिप्रायेणायूनि तु न शास्त्रीयगोत्रत्वारोपस्तत्र युवैव न गोत्रमिति नियमेन तत्सञ्ज्ञानिषेधात् तदाह।
अपत्यप्रत्ययान्त इति। अपत्यस्यौत्रप्रभृतीनि परिभाषित इति शेषः। शाखाध्येत्रिति। षष्ठीतत्पुरुषः। शाखायामस्त्रीविषयत्वाभावात् जातिकार्यं लभत इति। अ
नेनास्या निर्देशत्वम्बोधयति। कठेन प्रोक्तमधीत इति वैशम्पायनान्तेवासित्वात् प्रोक्तार्थे णिनेः कठचरकादिलुक्। अध्येतृणां प्रोक्ताल्लुक्। वृत्त्यो ऋचोऽध्येतव्याय
स्यादिति विग्रहे ऋक्पूरित्यसमासान्तः स्त्रिया अध्ययनाभावेऽपि तद्योग्यत्वात्राव्यस्थम्। अथानधीयाने माणवके ब्राह्मणीत्यत्रापत्येऽसि ब्राह्मो जाताविति तु क्वचि
लोपाभावः परे तु आकृतिग्रहणेत्येव लक्षणमाकृतिपदमुपदेशोपलक्षणमाकृतिद्वारा साक्षाद्वोपदेशेन ग्राह्या जातिरित्यर्थः। तत्रेदाकारो गौरित्यत्राकृत्युपदे
शग्राह्या गोत्वादिर्जातिः। अयं ब्राह्मण इति साक्षादुपदेशग्राह्या ब्राह्मणत्वादिर्जातिः। यद्वा आकृतिग्रहणाज्जातिमाह कोपदेशस्याप्युपलक्षणम्। लिङ्गाना
ञ्च न सर्वभागिति तत्स्वरूपानुवादः। तेन शुक्लादिगुणानामेकत्वेऽपि जातित्वाभावो बोधितः। अत एव विशेषणानाञ्चेति सूत्रे जातेरविष्टलिङ्गत्वम्भाष्येऽउक्त एम॰
म्। आविष्टलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वमिति कैयटः। नच प्रायिकमिति केचित्। भाष्यप्रामाण्याज्जातेरेकशब्दवाच्याया न त्रिलिङ्गता नट स्त्रिष्विन्यादिकोशस्तत्र मा ९
द इत्यन्ये। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वञ्च बोधितम्। सकृदेकवारं क्वचिद्व्यक्तौ साक्षादाकृतिद्वारा वोपदिष्टा व्यक्त्यन्तरे गृहीतुं शक्येति

तदर्थः गोत्रञ्चेत्यादि प्राग्वदेव। अतएव प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः। असर्वलिङ्गां बह्वर्थां नाम जातिं कवयो विदुरिति लक्षणान्तरं भाष्ये उक्तम्। सत्वस्य द्रव्य
स्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या तो प्राप्नोति सा जातिरिति लक्षणं यावद्द्रव्यभाविनीति तदर्थः। अनेन गोत्वब्राह्मणत्वयोरुभयोरपि सङ्ग्रहः। गुणैर्युगपद्द्रव्येण सम्बध्यते यथा
निर्गुणस्य द्रव्यस्य नोपलम्भस्तथा जातिरहितस्यापीत्यर्थ इति कैयटः इति। इदं स्वरूपकथनमेव। अत्र लक्षणे असर्वलिङ्गामित्येतन्मदुक्तार्थकमेव न तु लक्षणान्त
रेऽनुपयोगात्। बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। एतदेकवाक्यतया पूर्वलक्षणेऽपि मदुक्तव्याख्यैवोचिता। अतएव कः पुनरेतयोर्विशेषः यथा पूर्वलक्षणे तथा
कुमारीभार्य इति भवितव्यम्। यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भाष्ये लक्षणमित्येकवचनमेव प्रयुक्तम्। अतएवाकडारसूत्रशेषे आकृतिग्रहणा जातीत्येवोक्तम्भा
ष्य इत्याहुः। बलाकेति। अयं च विसकण्ठिकापदवाच्यजातिविशेषवाची स च वक्कान्तव्याप्योऽन्यो वा इत्यन्यत्। अस्त्रीविषयादित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तैकलिङ्गान्त
रहितजातिभिन्नादित्यर्थः। एतेन बलां कायतीति यौगिकस्य सर्वलिङ्गत्वाद् बलाका बकपंक्तिः स्याद् बलाका विसकण्ठिका बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मत इति
कोशे पुंलिङ्गस्याप्यभिधानाच्च नेदं युक्तमित्यपास्तम्। अतएव पाककर्णेति सूत्रं च रितार्थम्। तद्धि स्त्रीविषयार्थम्। अन्यथा तेषामपि यौगिकेऽर्थे लिङ्गान्तरस
म्भवेन पूर्वेणासिद्धेः तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पाककर्ण जातिवाचिनः किम्। बहुपुष्पा शाखा। स्त्रीविषयादपीति। अजात्यर्थं तु न। प्राक्पुष्प्यादिषु जातित्ववर्णनं तु नित्य
[illegible] सदृक्काण्डेत्यादिनिषेधात्। योपधादपीति। पुनर्जातिग्रहणादिति भावः। अस्त्रीविषयादिति पूर्वसूत्रेण विच्छिन्नम्। नित्रिरिरिति। स्त्रीपुंसयोरपत्या
न्ताद् [illegible]। षट्पदी रगा इत्यमरादयं स्त्रियामपीति भावः। इतः किम्। दरतघ्नगघेत्यणोऽतश्चेति लुक्। ऊङुतः। ङकारो नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः। अ
न्यथा यवागूरित्यादावपि निषेधः स्यात्। दीर्घोच्चारणं प्रश्लेषेणोकारद्वयविधानद्वारा ब्रह्मबन्धूरित्यादिवद् बह्वीहो परकप्निवृत्त्यर्थम्। रूपाणां सवर्णदी
र्घेणासिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम्। श्वश्रूरिति तु श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशात्सिद्धम्। कुरुरिति। एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वात् स्वादयः। अध्वर्युरिति। अध्वर्युशाखाध्यायि
वंश्याङ्गवेत्यर्थः। रज्ज्वादीति। उत इति तु नेह सम्बध्यते अलाबूरिति भाष्योदाहरणादिति भावः। कृकवाकुरित्यत्र मनुष्यजातित्वाभावात्पूर्वेणापि न। पंगोश्च प
ङ्गुशब्दो गुणवाचीति पूर्वेणाप्राप्तिः। श्वशुरस्येति। श्वश्र्वेति निर्देशादन्त्याकारस्य लोपः तन्निर्देशसिद्धमेवैतत् भाष्ये तु विदेन्न दृश्यते। ऊङाविति भाष्यस्वरस

सी· त्वयमनड्वाहो ऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति· ऊरूत्त· उपमीयते ऽनयेत्युपमा उपमानलक्षणाव औपम्यमुपमानत्वमेव च तद्योगो कोरूत्तरपदादित्यर्थः। उत्त
प्रा·शे· रपदस्थमिति तत्पूर्वपदमत्यासत्त्योपमानवाच्येव अतः करभोपमोरूरित्यत्र न तदाह· उपमानवाचीति· करभेति· मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य बहिर्भागः करभ
१० स्तद्वदूरू यस्याः इत्यर्थः। उपचारादिति· शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य रूपदार्थे आरोपादित्यर्थः। एवञ्चोपमानस्योपमानोपमेयभावावबोधकत्वेन न पूर्व।
सूत्रप्राप्तिस्तु दारोपे च सनिमित्तमित्यन्यदिति भावः। ननु सहशब्दग्रहणं व्यर्थं सर्वस्योरूमत्वेन सहशब्दप्रयोगस्य तत्समभिव्याहारे व्यर्थत्वेन सहोरूरिति प्रयो
गस्यैवाभावादत आह· सहेत इति· रतिश्रममिति शेषः। सह विद्यमानावूरू यस्याः इत्यर्थ इति कैयटः। अतिरमणीयावित्यर्थ इति तदाशयः। कमलानि कम
लानिव यस्याः कद्रूरिति· नागमातुः संज्ञा· अब्लन्तोर्थमिति· छन्दसि तु कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसीत्यनेनैव सिद्धिरिति भावः। अमोय इति· शार्ङ्गरवाद्यीति लुप्तप
ञ्चम्यन्तं ङीनिति च षष्ठी· अनुपसर्जनादिति विभक्तिविपरिणामेनास्य विशेषणमेवं टिड्ढेत्यत्रापि सुवचम्· तदत्र पञ्चम्यन्तत्वमपि सुवचम्· अञ्चो ऽकारह
स्तिपिपाठः क्वचित्। शार्ङ्गरव्यां जातिलक्षणो ङीषि प्राप्ते वचनम्· अरण्यादिवृद्धिगुणौ। पुत्रशब्दो ऽत्र पठ्यते तेनास्य पाठसामर्थ्याज्जातित्वाभावेपि ङीन्· नृनरयो
रिति· किंस्वपि नारीति नृशब्देन सिद्धं नारीति पुंयोगङीषा दुर्वारम्· जातिग्रहणानुवृत्त्या तत्रास्या ऽप्रवृत्तेरिति नरग्रहणं व्यर्थम्· तथापि नरत्वजातिमा
श्रयन्तीपि पादयिषायां नारीति व्यावृत्त्यर्थं नरग्रहणम्। अत्राधाकारस्यैव वृद्धिर्लक्ष्यानुसारिव्याख्यानात्· वस्तुतस्तु ङीणसूत्रमनार्षम्। नुर्नरस्य च ध।
र्मो नारीति· अतो ऽत्रिति सूत्रेण नरस्य चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेन वावृद्धा नार्यां सिद्धेः। रूढ्या योग्यतया च तद्धर्मो नरत्वजातिविशिष्टे व बुध्यते· अत
एव सेलव्यलन्तेरिणि चेति वचनं वास्तु निभवो वास्तव्य इति दिगादित्वात्संसाध्य प्रत्याख्यातम्भाष्ये नित्यानां शब्दानां यथा कथञ्चिदन्वाख्यानं कार्य
मिति कैयटः। रूढ्या सर्वदोषपरिहार इति तदाशयः· यङश्चाप्· पकारो याडाप इति सामान्यग्रहणार्थः। चकारस्य अनुबन्धत्वसम्पादनद्वारा सामान्य राम
ग्रहणविघातकत्वेन चारितार्थ्ये पित्करणं व्यर्थं आवट्येयादौ परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरम्बाधत इति बोध्यम्· षाद्यन्त इति· एवञ्च गौकारस्य शब्दस्य गर्गादियञ् १०
न्तस्यौङी वा म्न तेनैव चापः सिद्धेः सङ्को ऽप्यादिषु न पाठः। सम्प्रसारणं तु तस्य नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये· यूनस्तिः। अनेभ्य इति ङीपो ऽपवादः। उत्तरार्थ इति।

इहकारणान्नदनित्यत्वज्ञापनार्थमितिकेचित्॥ ॐ ॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ स्वौजसमौडितिविहितस्वादीनामर्थविशेषव्यवस्थान्दर्शयितुमाह· प्रातिपदिकार्थे
ति· इदमपिसूत्रक्रियायोगएवप्रवर्त्तते· ननोऽस्तिक्रियायाःसर्वत्रसत्त्वात्· आख्यातार्थकर्त्रादिनाऽभेदान्वयेनतद्द्वारकः क्रियायोगोबोध्यः। प्रथमान्तार्थ।
स्यापिक्रियाजनकत्वादस्याःकारकविभक्तित्वेनभाष्येव्यवहारः। ननूच्चैरादिशब्देलिङ्गस्यापिप्रातिपदिकार्थत्वाल्लिङ्गग्रहणमनर्थकमतआह· नियतेति·।
यस्मिन्प्रातिपदिकेउच्चारितेयस्यार्थस्यनियमेनोपस्थितिः सतदर्थइत्यर्थः। अन्वयानुपपत्तिपूर्विकालक्षणापदेएव प्रत्ययोत्पत्तिःसर्वत्रशक्यार्थएवशक्यता
वच्छेदकारोपएवचलक्षणेतिनलक्ष्यासङ्ग्रहोदोषः। तटादिशब्दानान्तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारेसकललिङ्गबोधकतयानकिमपिलिङ्गंनतोनियतोप।
स्थितिकमितिनतद्बोध्यंलिङ्गमत्रप्रातिपदिकार्थशब्देनग्रहणमितिलिङ्गग्रहणमितिभावः। लिङ्गमात्रेति· लिङ्गस्यैवाधिकोऽतिक्रमेणार्थः। यद्यपिविशि
ष्टे[illegible]षणाभावोऽप्यधिकोभासते तथापितस्यवाक्यार्थत्वेनबहिरङ्गतयानस्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधकत्वमितिबोध्यम्· अभेदेनसंसर्गे
णेति· इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गेणेत्यर्थः। अभेदस्तुनसंसर्गइत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्· इहोक्तार्थत्वादिति· उक्तार्थानामप्रयोगात्· प्रा
तिपदिकप्रतिपादितसङ्ख्याविशिष्टसङ्ख्यान्तराभावाच्चतदप्राप्तिः अनन्विनार्थकविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेरेवन्याय्यत्वाच्चद्व्यादिभिःसर्वविभक्त्या
प्रतीति[illegible]वः लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेन्द्राणीत्यादौप्रथमासिद्धिः परिमाणशब्दश्चपरिच्छेदकपरइत्युन्मानादिष्वपिप्रथमासिद्धिरितिबोध्यम्· परेतत्रसू
त्रेप्रा[illegible]दिकार्थशब्देनप्रवृत्तिनिमित्तंतदाश्रयश्चसत्त्वमुख्यइवारोपिततदाश्रयोऽपि· अतएवगोपोत्यादौस्वादिप्रकृतेर्लाक्षणिकत्वेऽपिनदोषः· अतएवलि
ङ्गग्रहणं[illegible]सार्थकम्। अन्यथास्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रमामाण्येनलिङ्गस्यापिप्रातिपदिकार्थत्वात्तद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव· अतएवस्त्रियामितिसूत्रेस्त्रीत्वेद्यो
त्ये[illegible]र्थइतिभाष्येसिद्धान्तितम्· तस्माच्चसइत्यत्रपुंसीत्यस्यपुंशब्दस्यप्रकृतित्वेइत्येवार्थः। अभिहितेप्रथमेतिवार्त्तिकस्यतत्रप्रातिपदिकार्थगतका
[illegible]रकत्वेनाभिहितायांस्वार्थेप्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थइतिनतद्विरोधः एतेनतन्न्येकारकेऽप्रत्ययार्थतातवतुन[illegible]स्यपास्तम्· तटादि
शब्दानामपिलिङ्गंवाच्यमेवद्योतकास्तुविसर्गादयःपूर्वंनान्तलिङ्गमुद्दिश्यस्वीकृत्यैवतस्यविसर्गादेःसाधुत्वान्वाख्यान[illegible]नियमांशनिवेशेतुनमानम्॥

का· इदमेवाभिप्रेत्यवृत्तौप्रातिपदिकार्थःसत्तेत्युक्तं सत्तेतिप्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम्।आश्रयस्तुनक्षिप्तत्वान्नपृथगुक्तः एवञ्चप्रातिपदिकार्थइत्यस्या
श·शे· लिङ्गालिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चाव्ययपुमादयउदाहरणम्।लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्त्रीशब्दोऽप्यस्यैवोदाहरणम्।अन्येसर्वेलिङ्गाधिक्येइत्यस्यक्षेणत्वा
११ दिप्रवृत्तिनिमित्तकानांद्रोणादिशब्दानांपरिमाणत्वेनपरिमाणमपिलिङ्गवद्विशेष्यान्वय्यर्थः।एवञ्चतस्यलिङ्गवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणम्।न
द्रोणःपरिमाणमित्येषतुद्वौब्राह्मणावितिवत्प्रयोगः द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वाद्यामूलोक्तन्तुनयुक्तम् द्रोणोव्रीहिमानयेत्यस्यापत्तेः।किञ्चतिङ्समानाधिकरणे
प्रथमेत्यत्रानिर्णीतैकवाक्यतयाभेदान्वयेद्रोणोव्रीहिरित्यनिष्टम्।नचयदापरिमेयेद्रोणादीनांवृत्तिस्तदातस्यानेकत्वेनपरिमाणमात्रपरत्वेनदवोक्तव्यभिचारान्मे
यत्वविशिष्टोपस्थितिकत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धौकर्मव्युत्पत्त्याप्रमेयार्थकम्परिमाणग्रहणमितिकैयटोक्तंयुक्तमितिवाच्यम्।सिंहोमाणवकइत्यस्या
सिद्ध्यापत्तेःलक्षणयापिसिद्धेश्च नियमांशनिवेशेमानाभावाच्च।एकोद्वावित्यादिसिद्धयेतुवचनग्रहणम्। अन्यथैतत्सूत्रोपस्थितानभिहितइत्यस्याप्रफलाभावा
दिनदेकवाक्यतापन्नसङ्ख्यायाःकान्वयित्वेनतदप्राप्तेः।रामावित्या —— दौसङ्ख्याधिक्येप्रथमातुद्व्येकयोरित्याद्येकवाक्यतयेति बोध्यम्।मात्रग्रहणाभावेतुय।
थार्थम्पिणिद्वितीयेतिनियमेनकर्मत्वाद्यानसमानकालिकार्थान्तरस्यैवव्यावृत्तिर्नतुतज्ज्ञानसमानकालिकार्थान्तरस्यातएवगान्दोग्धिपयइत्यादावपादानत्वा
दिविवक्षायांपिद्वितीया एवञ्चकर्मणिसत्यवद्वितीयानतुतदसत्त्वेइतिनियमाकारस्तथानेनापिप्रातिपदिकार्थसत्त्वेएवप्रथमानतुतदसत्त्वेइत्येवनियमःस्यात्
एवञ्चानर्थकनिपातेभ्यःप्रथमानैवस्यात् एवञ्चनत्समभिव्याहारेसपूर्वायाःप्रथमेत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिर्नस्यात् तत्तत्वेकर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेन्न
व्रीहिनस्वार्थइत्यर्थोवक्ष्येषः इदमेवमात्रग्रहणात्कर्मणिद्वितीयेत्यादेरेवंदुक्ताकारनियमेमानम्।मात्रग्रहणाच्चसूत्रकारस्यप्रत्ययनियमपक्षएवाभिमतइतिगम्य। राम
ते तदकरणलाघवेनतुकर्मणिद्वितीयैवेत्यर्थनियमउक्तोभाष्यादौ स्पष्टञ्चेदंसर्वम्भाष्येइतिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितमित्याहुः।सम्बोधनेच।तत्र ११
वर्तमानादित्यर्थः।सम्बोधनमभिमुखीकरणम् तत्फलम्प्रवृत्तिनिवृत्तीसम्बोध्यतावच्छेदकरूपेणसम्बोध्यस्यसिद्धिंविनातत्त्वासम्भवादनुवाद्ये एवैषावि
भक्तिः।अतएवविधेयभूतक्रियायामेवैतदर्थान्वयउद्देश्यतया अतएवराजाभवराजन्युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैवप्रयोगः।रामपाहीत्यादौवाभिमुखी

भवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयारक्षणा॥मा॥नेवोधः।अजानिदेवदत्तेत्यादावपिजानीहीत्यादिःशेषोवोध्यस्तत्राजनस्यकर्मत्वाद्देवदत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः
समानवाक्यस्थत्वम् एकतिङ्वाक्यमितस्यचश्रूयमाणैकतिङित्यर्थइतिनदोषः उद्देश्यविधेयभावोवाक्यार्थः अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारश्चसम्बोधन
विभक्त्यर्थशब्दप्रयोगरूपः।अजानीतिप्राप्तकालेलोट् अतएवगच्छेत्याद्यध्याहारेपिङ्मूर्खेत्यादिप्रथमा·अनध्याहारेतुद्वितीयैवेतिविक्॥ इतिप्रथमा ॥
कारके·कारकत्वङ्क्रियाजनकत्वम्·भाष्येकरोतिक्रियान्निर्वर्त्तयतीतिव्युत्पत्तिप्रदर्शनात्·ब्राह्मणस्यपुत्रम्पन्थानम्पृच्छतीत्यादौब्राह्मणस्यनकारकत्वम्पुत्रे
णान्यथासिद्धत्वाभावात् अतएवैषाङ्क्रियायामेवान्वयः।क्रियाजनकमितिज्ञानेकासांक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेनक्रियायाजनकाकाङ्क्षयाचतत्रैवान्वयः।
द्यौचित्यात् सर्वेषाञ्चकारकाणांस्वस्वावान्तरक्रियाद्वाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्बोध्यम् असन्निहितसम्प्रदानस्यापिदातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन
स्वत्वानस्यपूर्वकालत्वेनैवजनकत्वम्।एवंस्तोकम्पचतीत्यादौफलस्यापि·घटङ्करोतिस्मरतीत्यादौवीजघटादेःपूर्वकालत्वेनस्मृत्यादिनिष्पादकत्वम्बोध्य
म्·कर्तुरीप्सितशब्दोऽत्रक्रियापरोनाभिप्रेतपरोरूढःस्पष्टञ्चेदंवारणार्थानामित्यत्रभाष्यकैयटयोः।कर्तुरितिक्तस्यचवर्त्तमानइतिकर्त्तरिषष्ठी·
आप्नोतेःसन्नन्तान्मतिबुद्धीतिवर्त्तमानेकर्मणिक्तः मतिरिच्छेतितन्त्राकरः।एवञ्चकर्त्राप्तुमिष्यमाणङ्कर्मेत्यर्थः।आप्तिश्चात्रसम्बन्धः।सचकर्तृपदार्थो
[illegible]भूतव्यापारद्वारकएव·उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनेमानाभावात्·एवञ्चकर्त्रास्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेनसम्बद्धुमिष्यमाणमित्यर्थः
॥यथा[illegible]लम्पचतीत्यादौफलस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनफलसम्बन्धित्वात्कर्मत्वम्·अतएवतत्समानाधिकरणेस्तोकम्पचतीत्यादौकर्मत्वसिद्धिः·प्रत्ययो
पात्त[illegible]नत्वनुनविवक्षितम्·तेनकटङ्कृतवान्करिष्यतीत्यादिसिद्धिः।कारकङ्कर्मसञ्ज्ञंस्यादिति·कारकेइतिप्रथमार्थेसप्तमीतेनकारकंसत्कर्मस
ञ्ज्ञमित्यर्थः।सञ्ज्ञिनःक्रियाजनकत्वन्तुम हासञ्ज्ञयाक्षिप्तम्·यद्वासप्तमीयथाश्रुतैवकारकपदञ्चक्रियापरम्·करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानितिव्युत्पत्तेः।
जनकमित्यध्याहारः।विषयत्वंसप्तम्यर्थः।कारकग्रहणेचस्वरितत्वप्रतिज्ञयेनदधिकारोक्तकर्त्रादिषट्कमेव·तेननटस्य[illegible]दीनाम्[illegible]उत्तरपदप्रकृति
स्वरःयामेवासइत्यादौचतत्स्वरसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः।कर्तुःकिमिति·तदभावेपिकेनाप्तुमित्याकाङ्क्षायाङ्कारकाधिकारात्[illegible]पारलाभइतिप्रश्नः।माषे

का· वेति·माषेषु प्रसक्तमश्वस्माषनाशो मा भूदित्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थः। तदाह·कर्मण इति·तमप्यग्रहणाद्धि मिति· अ वपवद्दारा समुदायस्य प्रश्नः कर्तुरीप्सिततमं कर्म।
१।४। ...ति भावः। पयसौदनमिति यदा कृतभोजनोऽपि पयोलाभेनौदनभोजने प्रवर्त्तते तदेदमप्युदाहरणम्·तत्क्रियायाः प्रकृष्टोपकारकत्वादीप्सिततमत्वमोदनस्य तु
१२ क्रियाजन्यफलाश्रयत्वेनाविवक्षणान्न दोष इति भावः। तमस्य फलन्त्वग्ने माणवकं वारयतीति। तदभावे हि वारणार्थानामिति सूत्रेण मस्यापषा
दः स्यात्... माणवकस्य कर्मत्वन्न स्यात्। न चाग्नेस्तच्चरितार्थम्·तस्यापि तद्रूपस्याप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्·वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्या
पाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः एष एव प्रवृत्तिविघातः। ईप्सितशब्द उभयत्रापि क्रियाशब्द एव· न च संयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्य इति तत्र कर्मत्वाप्राप्तिरि
ति... कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभात्·तमप्यग्रहणेऽपीप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेऽनेन बाधः। ई
प्सिततमत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वं न च नाम्यादौ·फलव्यापारयोः प्रकृते धात्वर्थत्वं तु प्रत्या
सत्तिलभ्यम्। तेन यदा पुष्ट्यर्थं माषभक्षणाय माषक्षेत्रे एवाश्वं बध्नन्तदा माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ माषाणान्न कर्मत्वम्। बन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रय
त्वेऽपि भक्षणस्य बध्नात्यर्थत्वाभावात्·प्रयोज्यत्वनिवेशाद्गां दोग्धीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिरिति स्या।
...भाष्ये·कर्मेत्यनुवृत्ताविति·अधिशीङ्स्थासामिति सूत्रात्·आधार इति कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयो हि स इत्याह·गेहमित्यादि·अनुक्ते कर्मणीति·कर्मप
देनैतच्छास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकं कर्मत्वशक्तिमद्गृह्यते· सर्वकर्मविहितद्वितीयादीनां कर्मत्वशक्तिमानर्थः क्रियाकारकभावसम्बन्धश्च तदर्थः। राज्ञः पु राम
रुष इत्यत्र राजपुरुषयोः सम्बन्धस्य षष्ठीवाचिकत्वं स्थितमिति क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीयावाचित्वे केति समर्थसूत्रस्य भाष्यात्·एवञ्च हरिं भज १२
तीत्यादौ हरिकर्मकं भजनमिति बोधः। अभिहिते त्विति·अनभिहिताधिकारादिति भावः। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्द्वैक
योरित्यादेश्च नियमत्वमेतदभावेऽपि स्वादिसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे इति कर्मादौ सङ्ख्यायाञ्च स्वादीनां सिद्धेः। तत्र यदा कर्मणीत्यादेर्द्वैकयो
रित्यादेश्चैकवाक्यतायामेकस्मिन्कर्मणीत्यन्वयेन सूत्रजबोधे कर्माद्यर्थस्य प्राधान्यं तदा नार्थोऽनेन सूत्रजबोधविषयप्रधानविषयेणोक्तार्थानामि-

तिन्यायेन सिद्धेः। यद्यपि द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायेन द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिलुनीत इत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयो दृष्टस्तथापि प्रकृते लभ्यानु
सारादुक्तार्थानामिति न्यायानुसरणस्यैव वक्तुं शक्यत्वात्· एवञ्च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव· यदा तु कर्मगतएकत्वद्वित्वान्वयेन संख्यायास्तत्वं तदा सूत्रमास्थे
यम्· भाष्ये एवं सुविभक्त्यर्थत्वव्यवहारो यो यत्तयैवनत्वेनावगतात्त्वकत्वमेषामिति विभावितव्यम्· नियमत्वानुपपत्तेरिति स्पष्टं बहुष्विति सूत्रे भाष्यादिषु द्यो
तकविषये प्युक्तार्थानामिति न्यायो ऽधिपरीति सूत्रे भाष्ये दृश्यते· तत्र ह्यध्यागच्छतीत्यादौ वाऽऽगच्छतीत्यतो नधिकार्थयोरध्यपर्योः प्रयोगस्योक्ता
र्थानामिति न्यायेनाभावमाशङ्क्य पूर्वोद्धावित्याद्यनुक्तार्थानां प्रयोगदर्शनेन समाधानं कृतम्· तत्र हि शब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्वाच
कद्योतकयोर्द्वावित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयः अत एव हि दशाद्यादौ स मासेन सुजर्थस्योक्तत्वान्न सुजिति भाष्ये उक्तम्· तत्र हि समासः।
सुचैत्तुभयमपि द्योतकं सुजर्थस्य क्रियाजन्मेति तत्रैव वक्ष्यते तथा तद्धितद्विर्वचनयोर्द्योतकयोस्तद्धितेनोक्तत्वादीप्सायां न द्विर्वचनं माषशः इत्यादाविति सर्वे
ष्यदेरिति सूत्रभाष्ये उक्तम्· एवञ्च धातोरपि क्रियात्वक्रियाकालकारकसंख्यारूपमप्यनेकमर्थः अत एव तद्विषये पिद्धो कथोरित्यादेर्भावकर्मणोरित्या
देश्च नियमत्वं भाष्यसम्मतं सङ्गच्छते· अत एव दधिश्रजर्घाश्रवेदित्यादौ प्रातिपदिकधातुभ्यामेव सर्वबोधः। अत एव भावकर्मणोरिति यस्य तद्धृत्ता
[illegible]र्थे· स्तुक्रमोरिति सूत्रे भाष्ये दर्शितः। द्योत्यत्वादेवोभयत्रापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। प्रथमैवेति· सा द्वितीयातिपदिकार्थे
ष्यते [illegible]पि भवत्येवेति भावः· अत एवाभिहिते प्रथमेति वार्तिकं सङ्गच्छते· तिङ्कृदित्यादि परिगणनादेव कटम्भीष्मकुर्वित्यादौ विशेष्याद्युत्पन्न द्वि
तीयार्थता र्थत्वे पि विशेषणात्ता· यदा तु प्रक्रियादशायाङ्कटोपिकर्मभीष्मादयोपीत्याश्रयणात्कटत्वविशिष्टकटनिष्ठ कर्मत्वोक्तावपि भीष्मत्वादि
गुणविशिष्टनिष्ठस्य बोधार्थन्नमो पि सा बोधस्तु परस्परं तयोर्विशेष्यविशेषणभावे नैष· कारकाणाम्भावनान्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वा
त्वविषये ति तत्परिगणनम्भाष्ये प्रत्याख्यातम्· तिङ्कृतोस्त्वप्रकृत्यर्थप्रतियस्य कर्मता तस्य सर्वस्यापिकर्मत्वमाह [illegible] निरूढतः कटः भीष्मः इत्या
दौ न क्वापि द्वितीयेति दिक्· शत्य इति· अन्नवदनिकर्मादिपदे इवात्रापि न विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादेर्भानमेव [illegible]पि गवश्चित्रगुरिति युक्तम्

का० न्तुदाहर्तुम्। तत्रच सम्बन्धस्ययेन रूपेणाषष्ठ्याभानंतेनैवतद्धितादिभिः समुदायशक्त्या। एतदधिकाराभावेचघटइत्यादौषष्ठ्यर्थकर्मत्वेनदृष्टानामेवप्रातिपदि
श० शे० कार्थपदेनग्रहणंस्यात्तद्भिन्नस्यैवषष्ठीविधायकेशेषपदेनग्रहणंस्यादित्यत्रान्यसम्बन्धस्यषष्ठीवाच्यत्वेनदृष्टत्वयाप्राप्ताषष्ठीवारयितुं सःवक्तुनसुकरम्मी।
१३ प्रातिपदिकपरिगणनफलमुक्त्वानत्वन्यास्यानायाशेषत्वान्नात्रशेषलक्षणाषष्ठी। अन्यानभिहितकर्मादीनामभावाच्चनान्याइत्याशङ्क्यनकेवलाप्रकृतिरि
तिसमासःकृतोनवान्योन्स्यमानाएतमभिसम्बन्धमुक्त्वाहनेवकुमितिकृत्वाद्वितीयेत्युक्तंभाष्ये तेनौपगवादावपिषष्ठीवारितैवेतितयोरप्यप्रत्युदाहरण
त्वमेव। तदुक्तमनेकमित्यत्रभावेपिचित्रगुरित्यत्रषष्ठ्यर्थस्यनियमेनभानात्षष्ठीप्राप्नोतीत्याशङ्क्याभिहितःसोर्थोन्तर्भूतःप्रातिपदिकार्थःसम्पन्नइतिप्रथ
मेनसूक्तम्। अनेनाशेषत्वरूपंषष्ठ्यप्राप्तिवीजमुक्तमन्तर्भूतइत्यनेनचित्रग्वादौसम्बन्धस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनप्रातिपदिकार्थपदेनग्रहणयोग्यतेतिबोध्यम्। परेतु
शतयइत्यादौकारकान्वययोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेननक्रियादेर्भानम्। अतएवनतत्रेतरकारकाणामन्वयः। इदञ्चकर्तृकर्मणोरित्यत्रनिरूपयिष्यते। एवंप्राप्तान
न्दइत्यादौयत्कर्मकप्राप्तिकर्तानन्दइतिविग्रहतोबोधेसमासतश्चानन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेतिबोधेविशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैकार्थीभावःकल्प्यःस्यात्।इत्ति
विग्रहयोःसमानार्थत्वभङ्गश्च। किञ्चतथासतिवहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वस्यसामानाधिकरण्यस्यहानिः। किञ्चैवम्प्राप्ताभार्यायंसप्राप्तभार्यइत्यादौपु
वत्त्वानापत्तिः। पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपस्यवक्ष्यमाणस्यसामानाधिकरण्यस्याभावात्। तस्मात्कालाःपरिमाणिनेत्यादिसूत्रभाष्या।
क्तस्यवृत्तिविग्रहयोःसमानार्थत्वस्यनिर्वाहार्थमितिविग्रहयोःप्राप्तिकर्त्रानन्दकर्मेत्येवबोधः। विशेष्यतन्निरूपकत्वबाधेन विशेषणभूतप्राप्तितत्स्वर्थव
सानं स्वर्गोध्वस्तइतिवत्। शाब्दबोधस्तुविशिष्टेतदारोपेणोपपाद्यः। एवञ्चात्रशब्दात्कर्मादेःक्रियाजनकत्वेनविभक्तिवाच्यतावच्छेदकीभूतशक्तिमत्त्वेनच राम
नभानमतोनविभक्तिप्रसक्तिरतएवगतिकारकोपपदादितिसूत्रेगतिकारकोपपदादितिकिमर्थम्परमङ्कारकम्परमकारकमितिप्रतीकमुपादायपयास १३
म्प्रदानादयःशब्दानकारकरूपताम्प्रतिपादयंतितथाकारकशब्दोपीति। कृदन्ताद्धिक्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनोनतदङ्गनाङ्कारकशक्तिम्प्रतिपादयन्ती
तिकैयटेनोक्तम्। अतएवतस्यकर्मत्वस्यनक्रियान्वयनियमः। अन्यथाकारकशक्तेःक्रियाविशेषणत्वनियमेनकर्मादिप्राधान्यानापत्तिः। एवङ्कर्मादिपदे

२ रिति·एवन्तिङभिधाने प्रातिपदिकात्प्रातिपदिकार्थस्य न तच्छक्तयाविशिष्टत्वेन भानमिति न ततो विभक्ति
रिवपक्वादिपदैरपि न विभक्तिप्रयोजकरूपेण कर्मादीनाम्भानम्· तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधाने इत्यस्यायमर्थः एतैरभिधाने तत्तच्छक्त्यावेशेन न भानमिति
विभक्त्यप्रसक्तिरत्रैवानभिहित इति तात्पर्यग्राहकम् ध्वनितञ्चेदं सुप आत्मन इति सूत्रे भाष्ये तत्र हि इष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इत्यर्थे क्यचमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वा
त्वेति समाहितम्· इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्रार्थे कर्मत्वावगतावपि पुत्र इति सुबन्तञ्च कर्मवाचीति न ततः क्यजिति तद्भावः स्वकर्मत्वन्तद्वाचकशब्देन पुत्र
गतङ्कर्मत्वमुक्तन्तु पुत्रशब्दस्य तत्र वृत्तिरित्यक्षरार्थः। सुप आत्मन इति सूत्रस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकसुबन्तादित्यर्थ इति तदाशयः। वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टबोधे
र्थस्तद्बोधकादित्यर्थे इह भवन इत्यादिना समासान्तरमुक्तं वाक्ये फलं विशेष्यं वृत्तौ व्यापार इति समानार्थत्वाभावात्तत्रार्थे वृत्तिर्नेतीत्याहुः। प्राचा नुसारेणोक्तम्।
सुपायेणोत्यस्य फलमाह· क्वचिदिति· परे तु अत्र तु पुनः साधुत्वायेष्यते इत्यध्याहार आवश्यकः अन्यथा क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावात् ण्वुलकादियोगाभावाच्च स
दुर्लभं स्यात्· अध्याहारे तु विच्छार्थे तुमुन्निति सुलभः। विषयत्वेऽपि सम्बन्धस्य यज्ञे तुमिष्यत इति यत्तदसाम्प्रतमन्याय्यमित्यर्थः। एवञ्चाध्याहृततिङभि
धानान्न द्वितीया· तादृशे च्छायां अन्यत्प्यतञ्च तद्विषयस्यान्याय्यत्वेन· एवममुना रद इत्यवोधि स इत्यादौ नारद इति निश्चीकञ्जीय ज्ञानाकारानुकरणम्·ना
रद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमान्तस्य प्रातिपदिकत्वान्नात्र द्वितीया· अत एवावधिहरीत्यादौ समासः। तद्वचनसामर्थ्येन तस्य परि
गणनं न बकल्पनैव युक्ता· अत एवाभक्ष्यो अपइत्यादौ सप्तमी किञ्च निपातेनाभिधानेऽपि प्रातिपदिकादुद्भूततत्तच्छक्तिमत्त्वेनैव भानमिति तत्र विभक्तिः सुप्
लभा शब्दशक्तिस्वभावाद्व्येवार्थस्य द्योतकोऽपि निपातः। अत एव परिगणनप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इत्याहुः न थायुक्तं· तत्त्वञ्च समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्या
पारप्रयोज्यतद्धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपम्· पर धीनतया विषं भुञ्जानेऽपि भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमानतुक्तम्भाष्ये· आर्त्तश्च विष
मीप्सितं यत्तद्भक्षयतीति तस्माच्चौरान्पश्यतीति द्वेष्योदाहरणं विषयेन्द्रियसम्बन्धाद्दृश्यमाना अपि तेन दर्शनोद्देश्या अपि त्वनिष्टदर्शना एवेति स्पष्टम्भाष्ये कैय
टयोः। एवञ्च तत्र पूर्वेण प्राप्तौ वचनम्· अनीप्सितमनुद्देश्यन्तच्च द्वेष्यमुदासीनञ्च· तृणमिति· यथा अस्पृश्यमानस्य गङ्गादेः स्पर्शो द्विजन्यसंयोगादिफलाधा
रत्वन्तथैव तृणादेरपीति भावः। अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकर्षहीनस्याप्यनेन संज्ञाप्राप्तौ वारणार्थानामित्यनवकाशं स्यात्· तथायुक्तमिति किम्

का· विषेणौदनम्भुङ्क्ते इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां विषस्य माभूत्। प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य च माभूत्तत्त्वे तु प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपं तत्त्वभावा
मु·शे· न्तरेणापादानादिविशेषैरिति। तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः। अकथितशब्दोऽसंकीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः। एवञ्चापूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकत्वस्य वि
१४ वक्षायां सर्वथापूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। अपादानत्वादिविवक्षायामप्यस्याप्येवं केनरूपेण तर्हि विवक्षेति चेत्कर्मत्वेनेति गृह्यताम् कारक।
न्त्वाप्यसञ्ज्ञानां स्वबोध्येऽर्थे कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वाद्दोषोपि तथैव। तत्र ष्ठश सत्त्वाभावे सर्वत्र षष्ठी प्राप्ता सर्वासां तदपवादत्वेन तदपवादत्वमा
त्रेण सम्बन्धार्थकत्वन्नयुक्तम्। अत एव कर्मणि द्वितीयेत्यस्य न वैरूप्यम्। अत एवैतत्सूत्रशेषभाष्येऽनेनैव सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्येप्सित
मात्रस्याप्यनेन संज्ञायां वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वे माणवकादपि पञ्चमी स्यादितीप्सिततममित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तरितम्। एतेन दुहादी
नाम्व्यापारद्वयार्थकत्वे कर्तुरितिकर्मत्वे तत्त्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमिति परास्तम्। वदतो व्याघातात्। अत एव कर्तुरित्यनेनासिद्धिमभिप्रेत्यास्यैवै
यर्थ्यमाशङ्क्य नाशङ्कितं तत्। कारकमिति क्रियाजनकमित्यर्थः। नन्वेवं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्ग। सर्वथा तत्र तदप्राप्तेः गीतद्वारा च तस्य क्रियाजनक
त्वञ्च तस्य कर्मयुक्तत्वाभावस्तद्देशस्यापि परिगणने लभ्यत्वात्। नटस्यापादानत्वविवक्षा तु न कदापि आख्यातेति सूत्रे उपयोगग्रहणेनानुपयोगेऽप्य
स्यात्तु रपादानत्वाविवक्षायां बोधनादतः परिगणनमाह। दुह्याचिति। कर्मयुगिति। कर्मयुक्तत्वञ्च धात्वर्थव्यापारात्मकदनन्तरं वा तत्सम्बद्धत्वम्। तदत्र तु
विशास्यनिरिक्ते धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव तत्सम्बद्धत्वं तद्विषये तु न तदनन्तरं तत्सम्बद्धत्वं बोध्यम्। तत्र सति सम्भवे प्राक्तत्सम्बद्धत्वमेव ग्राह्यम्। एतेन स्थाल्यादे राम
रपि तद्व्यापारादनन्तरम्पयस्सम्बद्धत्वेन कर्मत्वन्तेषान्दुर्वारमित्यपास्तम्। तेन गाम्पयो दोग्धि स्थाल्यामित्यादौ स्थाल्यादेरधिकरणत्वाविवक्षायामपि नाने १४
न कर्मत्वम्। एवञ्चापादानादीत्यादिशब्देनापादानसम्प्रदानाधिकरणान्येव। करणन्तु न गृह्यते हलादेः करणस्य पयआदियुक्तत्वाभावात्। यद्यपि गान्दोग्धी
त्यादौ गोः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या कर्तुरीप्सिततममित्येव सिद्धम्। प्रधानकर्मत्वञ्च गवादीनामिति तत्रैव लादिसिद्धिः। प्रधाना
कर्मत्वञ्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम्। ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैवाग्रहात्। प्रकृते च पयोनिष्ठविभा

गानुकूलोयोगोनिष्ठोव्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्यशब्दतःप्राधान्यात्·गर्गाःशतन्दण्ड्यन्तामित्यादौगर्गाणामेवनत्वमुद्देश्यत्वरूपमार्थम्प्राधान्यन्नुशतसूत्र
नुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्नशतावृत्तिरितिनवृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः।एवमेवशकारमसिचोदितइत्याद्युपपत्तिः अतएवप्रधानेकर्मण्याख्या
येत्वादीनान्दुहादिकर्मणाम्।अप्रधानेदुहादीनांप्यनेकर्तुश्चकर्मणाइत्युक्त्वाउत्तरार्द्धोपात्तातिरिक्ताद्विकर्मकाःकेइतिप्रश्नेनीवह्योर्हरतेश्चापिगत्यर्थानान्
ञ्चैवच द्विकर्मकेषुग्रहणन्द्रष्टव्यमितिनिश्चयइत्युक्तन्तत्रन्यादिग्रहणानवकाशिवन्ममव्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणम्·एवञ्चेदंसूत्रम्यर्थन्नेवापिय
दापयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादिरेवधात्वर्थस्तदापादानत्वाद्यविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमिदमावश्यकन्तदाचाप्रधानेदुहादीनामित्युक्तेरप
धात्तेमयादावेवत्वादयः।अप्रधानकर्मत्वञ्चोक्तप्रधानभिन्नकर्मत्वन्तच्चोक्तार्थेगवादीनामस्त्येवफलानाश्रयत्वात्·मान्दोग्धीति·अन्तःस्थितद्रवद्रव्यनि
ष्ठविभागानुकूलव्यापारोदुहेरर्थः।तत्रगोरपादानत्वाविवक्षायामनेनकर्मत्वम्।तद्विवक्षायामपञ्चमी·गोःपयस्यन्वयेषष्ठी द्विकर्मकेषुगवादीनाङ्कृ
र्मत्वाविवक्षयाक्रियान्वयेषष्ठीन अनभिधानात्· षष्ठ्यन्तस्यनान्वययोग्यनाममसमभिव्याहारेतत्रैवान्वयस्योत्सर्गतोव्युत्पन्नत्वेस्च अतएवतण्डुलानामोदन
म्पचतीत्यत्रद्व्यर्थश्चैवपचिर्विकारयोगेषष्ठीत्येवकर्तुरितिसूत्रभाष्येउक्तमितिदिक्· बलिंयाचतइति·पदापरस्त्वनिर्वृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलोव्या
पारोयाचेरर्थः स्वत्वोच फलेनिरूपकतयान्वयस्तदनेनकर्मत्वम् पूर्वविषयस्यकस्याप्यभावात्·नचात्रापादानत्वप्रसक्तिः।विभागस्यधात्वर्थत्वाभावात्
नहियाचनादेवापायोभवतियाचितोयद्यददातितदापायेनयुज्यतइतिभाष्योक्तेः।असंङ्गीतिपर्यायाकथितग्रहणेगान्दोग्धिगोर्दोग्धीतिचयाविष्ठिः।
भिक्षियोगेकर्मसंज्ञैवेत्येषाव्यवस्थेतिचसिद्धान्तेकैयटोक्तेश्चव्यापारद्वयार्थत्वेतुकर्तुरितिकर्मत्वम्बोध्यम्·वसुधयास्वामित्वसम्बन्धात्कर्मयुक्तम् अविनी
तमिति·याचिःस्वीकारानुकूलव्यापारोऽर्थः।स्वीकारश्चेदमवश्यङ्करिष्यामीतिशब्दप्रयोगजनकोज्ञानविशेषः।विनयेनचतद्विषयकज्ञानवत्वंसम्बन्धः·तण्डुला
न्नीति·तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनन्निर्वर्त्तयतीत्यर्थस्यकर्तुरितिसूत्रस्थभाष्यकैयटसम्मतत्वेनकर्तुरित्येवकर्मत्वसिद्धेरस्यैतदुदाहरणत्वञ्चिन्त्यम्·एवंस्वा
म्यदामकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारार्थकदण्ड्यादियोगे पितेनैवसिद्धम्।एवम्व्यापारद्वयार्थत्वेनसतिप्रयोगेबहूनान्धातूनान्द्विक

का· र्मकत्वम्बोध्यम्· अजमिति· निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः। अजो गोष्ठे तिष्ठति तत्र तान्निर्गमप्रतिबन्ध
प्रा·शे· पूर्वकं चिरं स्थापयतीति सम्प्रत्ययात्· अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्· व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरिति कर्मत्वम्। पन्थानमिति जिज्ञासाविषयार्थज्ञाना
१५ नुकूलः केन पथा मन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम्· माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वसम्बन्धः। अपादानत्वन्तु ना
त्र न हि प्रश्नादपायो भवति पृष्टोसौ यथा चष्टे ततोपायेन युज्यत इति भाष्योक्तेः सम्प्रदानत्वमपि न· कर्मसम्बन्धवत्त्वेनेच्छाविषयत्वाभावात्· व्यापारद्वया
र्थत्वे तु कर्तुरिति कर्मत्वम्· वृक्षमिति· विभागपूर्वकादाने चिञ्· वृक्षात्फलान्यादत्त इत्यर्थात्· अपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्· धर्मं ब्रूत इत्यादि· ज्ञाना
नुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूञर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी स शासेः स च धर्मं कुर्वित्यादिविधिघटितोपदेशरूपः। विषयता च फलतावच्छेदकः सम्बन्धः
।वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्तस्य सम्प्रदानत्वम्· तदविवक्षायाञ्चानेन कर्मत्वम्· अत्र कर्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो मा
णवकस्य धर्मेण सम्बन्धः· नयतेः संयोगानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारोऽर्थः। स एव स्कन्धग्रहणादिपूर्वो वहेरर्थः। गत्यनुकूलव्यापारविशेषः कृषेः। बलाद्ग्रह
णपूर्वकदेशान्तरप्रापणं हरतेः। एषु कर्तुरिति कर्मत्वम्बोध्यम्· । एवञ्च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणम्प्राचामनुरोधेनेति नत्वम्· भाष्योक्ता हि दुहियाचिरुधि
प्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रुविशासयः। अर्थनिबन्धनेयमिति इदमपि कैयटानुरोधेन· वस्तुतस्तु येषामेतदर्थानां द्विकर्मकत्वमिष्टं तेषां व्यापारद्वयार्थत्वेन क
र्तुरित्येव सिद्धम्· अन्यथाऽऽख्यातोपयोग इति सूत्रभाष्योक्तपरिगणनत्वभङ्गापत्तिः। किञ्च भाष्ये भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः। उभयार्थकतया चिग्रहणेने
व सिद्धेरित्यन्ये· अकर्मकधातुभिरिति· तेषां स्वकरणकव्यापनवृत्त्या व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन कर्तुरिति कर्मत्वं मासमास्त इत्यादौ मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादि क्रमेण। राम
र्थ इति भावः। यत्त्विदमेव कर्मसंज्ञाविधायकमिति तन्न· भाष्ये तादृशवच नानुपलम्भात्· अकथितञ्चेति सूत्रे ऽकर्मकप्रकृतिकण्यन्तानाङ्कथन्द्विकर्मक १५
त्वमिति शङ्कायां। कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मकाणान्देशश्चेति भाष्ये उक्तम्· तच्च न विधायकं हि शब्दघटितत्वात्· किञ्च कालाध्वनोरिति सूत्रे
कालाध्वानौ कर्मवदिति वक्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्याने प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोतीत्युक्तम्· अस्य वचनत्वे उक्तं वा प्रकृतं वेति वदेत् तस्मादुक्तरीत्या

कालादीनान्तद्योगे कर्मत्वात् द्विकर्मकत्वमित्येवैतत्तात्पर्यम्· अतएव समां समां विजायत इति सूत्रे समायां समायां विजायत इति विग्रहकथनपरं भाष्यं सङ्ग
च्छते· अन्यथानेन द्वितीयाया एवतत्र साधुत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव अतएवोक्तभाष्यार्थानुवादिका हरेः कारिका कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रिया
न्तरैः सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायत इति सकर्मकविषयेप्यनेन प्रकारेण कालादिकर्मणां सकर्मत्वं तुल्यन्यायात् तेन मासमोदनम्पचतीति भव
तितत्र कालादिकर्माप्रधानं द्रव्यकर्म तु प्रधानं कालस्याधारत्वेन द्रव्यद्वारैव क्रियासम्बन्धात् किञ्च कठिनपाकस्य सहापरिमाणस्य वक्तुं सङ्कल्पे एव वि
शेषपाकोन्यस्याविरोधित्वद्रव्यधर्मस्य व्याप्तेर्व्याप्तियास्तु कालयोग इति सच वहिरङ्गः। अपि च साधनसम्बन्धेनाते क्रियायाः परिच्छेदकत्वात्कालाकाङ्क्षेति
स्त्वन्तरङ्गः अकर्मकव्यवहारस्तु धात्वन्तर्भूतकर्माभावनिमित्तएव अत्रबीजं वक्ष्यते· तदुक्तम् अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्वयैरकर्मकः। लस्य कर्मणि भावे
च निमित्तत्वाय कल्प्यत इति· गतिबुद्धि· शब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थः व्याख्यानात् तेन ह्लापयति क्रन्दयत्योर्न। अणौ विनिणिच्यमुत्पन्न इत्यर्थः। अत्रापि
च हेतुमण्णिजेव सत्ता वित्यत्रापि सएव व्याख्यानात्· अतएव भक्षेर्णिचि अध्वरितार्थः। सहिंसार्थ एव नत्वं भुगादिरिति बोध्यम् अन्यानधीनत्वलक्षणा
र्थप्राधान्यशब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन तस्य गुणोषिकर्मत्वस्यान्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्बलवत्त्वेन कर्तुरित्येव सिद्धे णिजर्थेनाप्यमानस्य चेत्त्रा
न्यथादीनामेवेति नियमार्थमिदम् तेन पाचयत्यादियोगेनेति हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतः प्रधानकार्यं सर्वतो बलवदित्याकडारसूत्रे कैयटे स्पष्टम्
तेन गत्यादियोगे मध्यो न्यस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वम् पाचयत्यादियोगे कर्तृत्वशक्तिमत्त्वमेवेति बोध्यम्· गमयति देवदत्तेनेति· यज्ञदत्तकर्मकगमनानुकू
लदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रकर्तृको व्यापार इति बोधः। अत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वम्· नियन्त्रणि· नियन्तृकर्तृक एव नतु प्रकृतिभूतस्यैव
र्थः प्रापणार्थवहेर्णिज्यर्थप्राप्तावपि ग्राममजापयतीत्यादौ तत्प्राप्तेर्गतिं विना सम्भवादासिद्धगत्यापि गत्यर्थत्वमिति भ्रमेण वार्तिकारम्भः। सुखमप्रा
प्त इत्यादौ न तत्क्षेपः। तत्र कर्तेरिक्त आदिकर्मणि बोध्यः। अतएव ग्रामम्प्रापयति देवदत्तेनेत्येवेति ध्वनितं गतीति सूत्रे नवेति सूत्रे भाष्ये चैनय
नेतृयाप्रापणात्यादेरिव गत्युपसर्जनप्रापणं वाच्यमिति तस्य गत्यर्थत्वमेवेति बोध्यम्· आदिखाद्योरिति प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः। प्रत्यवसान

का· श·रो· १६ नितन्त्वार्मिनोत्र हिंसादृष्ट्या जल्पयतीति· अन्वय तूदन्तमितिशेषः लाडनपूर्वकशब्दोच्चारणे जल्पत्यादेर्वृत्तिः तेन जल्पयति पुत्रं देवदत्त इत्यादौ पुत्रस्य कर्मत्वं पुत्रो धर्मं
जल्पति तद्बोधकवाक्यानि कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्मं पुत्रमित्यर्थः। शब्दाययतीति· शब्दङ्करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्नामिच्· परे तु शब्दक्रियायाम्
मित्यर्थे ह्वाययतिशब्दाययतिक्रन्दयतीनां प्रतिषेध उक्तो भाष्ये· ननु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवं च तत्र पक्षे भाष्ये शब्दाययतेः प्रतिषेधानुक्त्याऽकर्मक
शब्दाययति सत्वेन मानं शब्दस्य धात्वर्थसङ्ग्रहीतत्वेपि वहिर्भूतपुत्रादिकर्मणोऽभावे मानाभावात् ह्वयतावि विवेति चिन्त्यो यन्निषेध इत्याहुः। येषामिति· अयं भावः
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णाविति सूत्रं नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सकर्मकाणां च येषामेवेति नियमपरम्। एवं सिद्धेऽकर्मकग्र
हणं सामर्थ्याद्देशकालादिभिन्नकर्माभाववतोऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणार्थं· तच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकम्। शास्त्रेऽकर्मकपदेनेदृशानामेव ग्रहणमिति तेन मासमास्त
इत्यादौ भावे लो भवति· न त्विति· तदविवक्षा हि हेधातदनपयोग्यकालत्वर्थत्यागात्तत्वे वत स्मिन्नर्थे तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयविवक्षणादिति भावः। इदङ्के पठानुरोधेन·
परेत्व विवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणम् क्वादीनामविवक्षितकर्मकेभ्यः कृतपूर्वीकटमित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चाङ्गीकारात्· लुनाति निर्वा
त्तप्रेषणामिति विलावयति केदारं देवदत्त इत्यादौ केदारस्य कर्मद्वितीयान स्यणोरणाविति यत्र कैयटेन प्रयोगाच्च न चात्रार्थान्तरे वृत्त्याऽकर्मकत्वं न त्वविवक्ष
यति वाच्यम्· तत्व प्रत्ययमिद्धयार्थान्तरत्वाभावात् तदुदाहरणानुस्यन्दन इत्याद्यर्थे क नदी वहतीत्याद्याकरे स्पष्टम्· अधीगर्थेति सूत्रे कर्मणः शेषत्व विवा-
क्षयाऽकर्मकत्वे मातुः स्मर्यत इत्यत्र भावे लस्य भाष्ये उदाहृतत्वाच्च· यत्तु प्रकृतसूत्रे भाष्ये कालकर्मणामुपसङ्ख्यानङ्कर्तव्यमकर्तव्यम्। न च केचित्कालभावाध्व
भिन्नकर्मकास्तत्र एवं विज्ञास्यामः कचिद्ये कर्मका इत्युक्तम्· कचिदित्यस्य कालादेः कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकव्यापाररहितेऽर्थे इत्यर्थः तस्यायम्भावः। उक्तप्रयोगाऽक
र्मकपदमासामर्थ्यादत्र शास्त्रेऽकर्मकपदस्यावस्थानरे कर्मरहिते इत्यर्थ इति तादृश त्वस्सर्वथा द्रव्यकर्माभावात्तदविवक्षणाद्धेतुभयविधमपि कृतम्
वीत्यादिभाष्याद्वाहं विनिगमनाविरहाच्च· अत एवाकर्मकाधिकारेऽनुद्दस्यादिभ्य आत्मनेपदविधानं सङ्गच्छते अकर्मकशब्दे च धातुरेवान्यपदार्थः अर्थभेदेन च शब्दभेदः कामतेन का
[illegible] भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां च।

तत्तामर्य्यादाभिचारिद्व्यकर्मरहितेत्यर्थो बोधितः। एवञ्च मासादिप्रयोगेपि नदवस्थायामेवाकर्मत्वम्बोध्यम्· एतेनात्रसूत्रेन च केचिदिति प्रतीकमुपा-
दाय कालादेरविवक्षयातेरकर्मकत्वसम्भवोऽस्त्येवेत्याशङ्क्यात्वनाविद्यमानकर्मकाणामेवात्रशास्त्रेऽकर्मकपदेनग्रहणम्· अन्यथा पचादीनामविवक्षि-
तकर्मत्वेलादयः स्युरिति यत्कैयटेनोक्तन्तत्त्यक्तम्· अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति· हृक्रोः। तत्राभ्यवपूर्वस्यहरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारा-
र्थकरोतेश्चाकर्मकत्वात्प्राप्तेऽर्थान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्· अभिवादिदृशोः हेतुमण्यन्तस्याभिवादेर्दृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चेत्यर्थः। अधिशीङ्· आधा-
र इत्यनुवर्त्तते तस्यैव कर्मत्वशक्तिमत्ताऽनेनबोध्यते· अभिनि· व्याख्यानादभिनीतिद्वन्द्वेनत्पूर्वो विशिति समासः। अभिनिवेशश्चाग्रहः। सन्मार्गविषया-
काग्रहवानित्यर्थः। व्यवस्थितेति· परिक्रयणइत्यतोऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरस्यवैकल्पिकत्वम्· अतिप्रसङ्गस्तु न भिधानाद्वारणीयः। एतच्चैवार्थेष्वभि-
निविष्टानामिति प्रतीकेसमर्थसूत्रे कैयटे· परे त्वेवञ्चाप्यप्रयोगादभिनिविशत्यानुपूर्व्याश्चाविकृतायाय नश्रवणात्रैवेतन्तु अप्रवृत्तिरन्यतरस्याङ्ग्रह-
णानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणेऽवनमानमित्याहुः। उपान्व· अलुग्विकरणत्वाङ्गादेरेवग्रहणमित्याह· वसतेरिति· भाष्ये ऽस्यार्थस्यनेत्युक्तम्। मशकार्थो-
धूम इतिवद्दशिनिवृत्त्यर्थस्येति तदर्थस्तत्फलितमाह· अभुक्त्यर्थस्येति· उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ कालाध्वनोरिति द्वितीया ग्रामे उपवसतीत्यत्र ग्रा-
मे वसन् त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थ इति इदन्तु कार्यमिति भाष्यस्य स्पष्टम्· उपपदविभक्तिमाह· उभेति· उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः। विशिष्यार्थानुक्तेः षष्ठ्य-
पवादत्वाच्च· उभसर्वयोस्तसाविति विग्रह· उभांश उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वमुभशब्देऽस्तीत्यतस्तत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थः। उभयशब्दसर्वशब्दप्रकृति-
कतसन्तयोर्ग्रहणमित्यर्थः। आम्रेडितान्तेष्विति· कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः। धिक्कृत्वेति· धिगर्थो निन्दा· कृष्णाभक्तसम्बन्धिनी निन्देत्यर्थः। उपर्यादीनां
समीपोर्ध्वदेशादिवृत्तित्वमर्थः। अभितः परित इत्यत्र प र्यभिभ्याञ्चेति तसिल्· तत्राद्यस्योभयत इत्यर्थोऽन्यस्य सर्वत इत्यर्थ इति पर्यभिभ्या-
ञ्चेत्यत्र भाष्ये· अन्तरान्तरे· अन्तरेणेत्यटवन्तसाहचर्यादन्तरेत्यटावन्तम्। अन्तरेत्यत्र तृतीयान्तसा हचर्यादन्तरेणेत्यतृतीयान्तम्· साचर्यं-
साद्दश्यं न तु यथाऽस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति दृष्टान्तपरभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायतेत्यर्थस्य प्रतिपाद

का० नात् तेन किमनयोरन्तरेण ज्ञातेनेति सिद्धमन्तरेण विशेषेणेत्यर्थः। एवञ्चैतयोरव्यययोरेव ग्रहणम् यद्यन्तरशब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानभिधा
प्र० शे० नादनन्तरत्वानुपूर्वीकमव्ययमेव प्रयोगेषु दृश्यत इति तत्साहचर्यादन्तरेणेत्यप्यव्ययमेव तदुक्तम्भाष्ये· अन्तराशब्दोयमदृष्टापचारो निपातए
९७ वेति तिबोध्यम्· अवधित्वरूपस्सम्बन्धो मध्यत्वान्वयी मध्यार्थान्तराशब्दयोगे द्वितीयार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठी। ह्योर्दिपद्य तुर्नद्विती
याउपपदविभक्तेरिति न्यायेन तत्र प्रथमायाएव प्राप्तेः। युक्तग्रहणानुस्पष्टार्थम्। अधिकृत्येति विभाषाकृञीत्यनमितिबोध्यम्· महासञ्ज्ञाकरणा
न्वर्थत्वाय कर्मक्रियाप्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः। बाहुलकात्कर्तरि भूतेऽनीयः ते न सम्प्रतिक्रियान्द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितं सम्बन्धवि
शेषन्द्योतयन्ति। क्वचित्सम्बन्धविशेषद्योतकेपि वचनसामर्थ्यात्सञ्ज्ञा यथाधिपरी अनर्थकौ। सुः पूजायामिति च निपातसञ्ज्ञया समावेशस्तस्मात्पृथगु
क्तः। लक्षणादाविति· तत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावरूपेऽनुनाद्योत्ये इत्यर्थः। अपवादइति· तदयोगत्वसम्बन्धस्य क्रियान्वयात्तयोः प्राप्तिः तेन प्रकृतेऽनोर्गतिगता·
विति निघातो नः। द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः सम्बन्धो हेतुश्चेत्यनुना द्योत्यते· लक्षणत्वञ्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम्· जपज्ञानेन हि कालविशेषवि
शिष्टा वृष्टिर्ज्ञायते· जपामिन हेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधइत्याह· हेतुभूतेति· परापीति· कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा वक्कशो हेतुत्वाविवक्षायां।
हेतुतृतीया वक्कशो धत्तेन कुलमिति प्रकृते च हेतुत्वविवक्षायाम्परत्वात्तृतीयाप्राप्तिरिति भावः। पुनस्सञ्ज्ञेति· लक्षणेत्थम्भूतेत्येव सिद्धे पुनस्सञ्ज्ञाकरणं।
बाधितपुनर्द्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। एतेन सञ्ज्ञाया विजातीयत्वाद्विभक्तिबाधकः कर्तुमशक्य इति परास्तम्· स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये· तृतीयार्थे तृतीया
शब्देन तन्निमित्तशब्दः सहयुक्त इत्यत्रोपात्तः· ननात्वात्सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः साहित्यरूपस्सम्बन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थ इत्याह· न एम
द्येति· कइति· कर्तरीति भावः। उपोधि· चाद्धीनो। सप्तमीति· यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः। उपपरार्यान्द्रोणइति यथास्वार्यपेक्षाधिकत्वान्द्रोणइत्यर्थः। ९७
तेनोभयं मत्रीति फलति। इत्थम्भूतः कश्चित्प्रकारं प्राप्तः सस्मास्वायते नेनेति इत्थम्भूतास्यान प्रकारविशेषनिरूपकम्· भागशब्देनांशस्तत्र सन्नेनत।
स्वामीउच्यते· वीप्सायां द्विर्वचनविशिष्टवृक्षशब्दबोध्यत्वात् आह· विषयभूतेष्विति· वृक्षप्रकाशेन विद्युद्द्योतते देशज्ञाना दृक्षोलक्षणम् वृक्षम्वृक्षमिति वृक्ष

स्यव्याप्यकता सम्बन्धेनान्वयो यद्यपि द्विर्वचनबलादेव तथापि प्रत्यादिसत्वे सोपि तन्निर्णायक इति सम्बन्धपरिच्छेदकत्वम्बोध्यम्· वृक्षादीनां सेचनेकर्मत्वेपि त
त्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया· किञ्च परत्र कर्मणि द्वितीया सा नदा प्रतिना सामर्थ्याभावात्प्रतिवृक्षमिति समासानापत्तिः। किञ्च प्रत्यादेः क्रिया विशेषका
त्वेन्वर्थतया कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञायाएवानापत्तिः। अतएव भाष्ये किमर्थम्पुनरिदमुच्यते न चोपसर्गसञ्ज्ञाबाधनार्थं ङ्क्रियायोगाभावादित्युक्त्वा द्वितीया
र्थमिति सिद्धान्तितम्· अतएव प्रत्यर्थे शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणात्वेप्यर्थमर्थम्प्रतीतिविग्रहो भाष्ये दर्शितः। वृत्तिविषये
प्रतिरेववीप्साया अपि द्योतक इत्यन्यदिलाक्षणाम्। फलान्तरमप्याह· अत्रेति· यदत्रेति· यदत्र तु मम भागः स्यादित्यर्थः। कुतोपीति· कुत इत्यपादाने पञ्चमी· द्वि
तीयातु न कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगिस्वरूपस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावात्· गतिसञ्ज्ञाबाधादिति· धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगा
त् गतित्वंप्राप्तं विशेषद्योतकत्वाभावात्तु नर्थकत्व व्यवहारोपीति भावः। सुसिक्तमिति· सेकगतपूज्यत्वद्योतकः सुः क्रियापूज्यत्वकृतेन तत्क्रियाकर्तुः
पूज्यत्वेगम्येएवैषा सञ्ज्ञा अतएव सुषिक्तं ङ्किन्तवेत्यत्र न· अतिक्रमणमुचितादधिकानुष्ठानम्। चात्पूजायामित्यनुकृष्यते अतिदेवानिति· देवेभ्योऽधि
को देवपूज्य इति वार्थः। द्वितीये कुगतीति समासस्याभावस्त्वेनभिधानात्· आद्ये तु प्राप्तिरेव न स्वतीपूजायामेवेत्युक्तेः। अपिः पदार्थे· पदस्याप्रयुज्यमानप
दान्तरस्यार्थः पदार्थः। सर्पिषोपीति· अत्र बिन्दुरित्यादेः पदस्यार्थोपि द्योत्यः। तदुक्तम्वृत्तिकृता· मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थेपि वर्तत इति· सम्भावनायाम्बि।
ङिति· उपसर्गवादाशङ्कयोश्वेति सूत्रशेषे भाष्ये पठितेनोपसर्गवादाशङ्कयोर्लिङित्यनेन· तत्रलोकवेदस्थधारणामित्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्· तत्राशङ्कोत्प्रेक्षा सम्भावना
प्युत्कटकोटिकाशङ्कैवेति भावः। कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्द्योत्यसम्बन्धमाह· तस्याएवेति· सम्भावनायाएवेत्यर्थः। कर्तृदौर्लभ्यमिति· षष्ठीतत्पुरुषः कर्तृपदम्प्रक।
ताभिप्रायम्। सर्पिषोपि पिबेदित्यादौ कर्मदौर्लभ्येत्यादि बोध्यम्· तत्र बिन्दोस्तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य च द्योतकोपिः सम्बध्यत इति स्यात्पदवाच्यक्रि
यायाम पिद्योत्य बिन्दोः कर्तृतया तद्वोत्योक्तसम्बन्धेन चान्वयादिति भावस्तदाह· अपिशब्दबलेनेत्यादि· एवञ्च सर्पिरवयवबिन्दुदौर्लभ्यवतीतत्कर्तृकासम्भा।
वना विषयास तेति बोधः। विशिष्टसत्तायाः सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि सम्भावना विषयत्वमनुभवसिद्धम्· नन्वेवङ्कर्मप्रवचनीयद्योत्येऽर्थे सर्पि

का॰ योऽन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्द्वितीया स्यादत आह· द्वितीयात्विति· नत्वपिनेति· बिन्दुना योगेप्यपिद्योत्यसम्बन्धेनानन्वय इत्यर्थः। कर्मप्रवचनीययो
श॰ त्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वम्· प्रकृते चापिद्योत्यस्योक्तसम्बन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः। यदा सर्पिषःप्रतिपत्तये ऽपिद्योत्यस्यापि विवक्षा प्रयोग।
९८ स्तदापि द्वितीया स्याधित्वोपपदविभक्तेरिति प्रथमैव तत्र कारकविभक्तित्वञ्च क्रियाजनकत्वार्थकविभक्तिकत्वमितिदिक्· सञ्ज्ञाफलमाह· अनुपसर्गत्वादिति·।
अपिस्तूयादिति· पूर्ववल्लिङ्। क्रियाविषयशक्त्यादिना सम्भावनमपिद्योत्यम्· प्रकृते ऽवाङ्मनसगोचरं स्विष्णुमपि स्तूयादिति शक्त्युत्कर्षाविष्करणम्· अत्यु
क्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनम्। सम्भावनपदस्य दृशार्थकत्वे व्याख्यानमेव शरणम्। विष्णुविषयायाः शक्त्यसम्भावने चान्यविषया निश्चयेन शक्या कर्तुमि।
तिफलति शक्त्युत्कर्षमित्यौचित्योत्कर्षादेरप्युपलक्षणम्· अपिवेदान्तपारगं हन्यादित्यादौ हननक्रियायां सम्भावनाविषयौचित्योत्कर्षद्योतनात् सम्भावि
तौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति अस्यस्वार्थे तात्पर्याभावो ऽयमंशाम्रोक्तः सङ्गच्छते। कामचार इच्छया प्रवृत्तिः स्तुहिमावायथेष्टं दुर्विनियावत्· प्रैषातिसर्गेति लि
ङ्· अपिस्तूयाद्वृषलमिति· उपसम्भादेति सूत्रपठितत्वान्तिकेन परस्मान्तरङ्गत्वाच्च गर्हायां लडपीतिबाधित्वा सम्भावने लिङ्क्रियागतगर्हात्वमपिद्योत्यम् वृषलपा
दसमभिव्याहारात्सन्तुते गर्हात्वं फलति नदेवधिक्रित्वादिना ऽनूद्यते अपिसिञ्चेति· अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात्प्रत्येकं सञ्ज्ञायामुभयत्रापि षत्वाभा
वः कालाध्व· अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसम्बन्धः स च गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन च। तेन मासम्भोजनाभाव इत्यादेः सङ्ग्रहः। गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिभ्यान्द्वितीयेत्यर्थः। मासमधीत इति· गनिबुद्धिस्थंयावदवयवसम्बन्धरूपाव्याप्तिर्द्वितीयार्थः एकादश्यां रात्रौ जागृयादित्यादावधि
करणस्यत्वविवक्षणान्न द्वितीया इति द्वितीया। स्वतन्त्रः। कारकाधिकारात्क्रियाजनने स्वतन्त्र इत्यर्थं स्वाह· क्रियायामिति· स्वातन्त्र्य॥ . . ॥
न्त्र कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम्· पक्तस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यत्र फलस्य प्राधान्येपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्ध्ये कर्तृप्रत्ययसमभिव्या।
हार इति णिचस्तु वाचकत्वमेवात स्तत्र ण्यन्तधातुतत्प्रकृतिधात्वेतदुभयवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थम्प्रति प्राधान्येन देवदत्तेनयज्ञदत्तः पाचयतीत्यादौ प्रयोज्य
व्यापाराश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिः। द्योतकत्वे तु नैतत्सिध्येत्· कारक इतिसूत्र भाष्यात्त्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते प्रकृतसूत्रभाष्ये

हासंज्ञया च साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणमेव साधकतमार्थम्भविष्यतीति प्रश्नः। गङ्गायामिति॰ अधिकरणमित्यधिकरणे ल्युडन्तमहासंज्ञयैव सिद्धेऽ
धारग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्याय आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात् एवञ्चेदं सूत्रं तिलेषु तैलमित्यादावेव प्रवर्त्तेत नहि गङ्गानीरं वा सर्वावयवैर्व्या
प्तानीम् घोषस्य घोषाधारत्वस्यात्यन्तसामीप्यात्प्रवाहे आरोपोऽत्र बोध्यः। यदा तु व्यवहितो गङ्गातीरे घोषस्तदा गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा तमप्ग्रहणेन शब्दसाम
र्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत इति ज्ञाप्यत इति गौणाधारस्याप्यधिकरणसंज्ञा सिध्यति एवङ्गङ्गायाङ्गाव इत्यप्युदाहरणं सर्वावयवव्याप्त्यभावेन मुख्याधारत्वा
भावात्॰ गौणमप्याधारत्वादि सप्तम्यादिशक्यमेवेति बोध्यम्॰ इदम्प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॰ यदि तु महासंज्ञया न दासेपकरणसमर्थम्प्रति आधारादिपद
स्वरितार्थम् साधकशब्दस्य व्यापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पादकत्वशक्तिराधारशब्दस्य चाध्रियते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियाम्प्रति
सर्वावयवव्याप्त्याय आधारस्तत्त्वशक्तिरित्युच्यते तदोक्तप्रयोगादिसाधनाय कारकप्रकरणे उद्देश्यवाचके स्वरितत्वप्रतिज्ञया गौणाधारादेर्ग्रहणम्वाच्यम्
स्वरितेनाधिकङ्कार्यमित्यर्थात् तमपा तु प्रकृते तदभावो बोध्यते एवञ्च व्यवधानेन फलोत्पादके करणत्वोपचारेण तृतीयान प्रयोगस्यासाधुत्वबोधनन्तम
प्फलम् एतत्तमब्वशादेवान्यत्र[illegible] मिति ज्ञायत इति दिक्॰ स्पष्टञ्चेदं स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये॰ रामेणेति॰ कर्तृतृतीयायाः कर्तृत्वादिशक्तिमान्कर्त्ता क्रिया।
भावः सम्बन्धश्चार्थः करणतृतीयायाः करणत्वशक्तिमान् क्रियाकरणभावः सम्बन्धश्चार्थः। तच्छक्तिमत्त्वञ्च व्यापारवत्त्वेव रामकर्तृकबाण — करणकप्रा
णवियोगाश्रयो वालीति बोधः। प्रकृत्यादिभ्य इति॰ इदं यथा योगसर्वविभक्त्यपवादः। दिवः कर्म च॰ चेन संज्ञयोः समावेशः। तेन दिवः साधकतमस्य श
क्तिद्वययोगो बोध्यते॰ तेनाक्षैर्दीव्यत इत्यत्र तृतीया परत्वात्॰ कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः। अत्र विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैव शक्तिद्वय
बोधिका॰ यद्वाक्षाणाम्फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्वविवक्षा तदाक्षान्दीव्यतीत्यादि साधु। अक्षाणान्देवितेत्यादौ तृतीयातः परत्वात्कृद्योगलक्षणा।
षष्ठी मनसा देव इत्यादौ हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तदेवशब्दस्य समासः। न च शक्तिद्वयस्वीकारेऽत्र कर्मणि लकारे करणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्ति
रिति वाच्यम्॰ अपादानमुत्तराणीत्यस्योदाहरणे गान्दोग्धीत्यादौ तत्र कर्मणि लकारे पञ्चम्यापत्तिवारणायैव द्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्या अभिहि

का· तत्वेऽपरस्या अपि तदप्रकाशेनाक्षतेः। एकैव शक्तिः सम्बाह्योपयोगिनी इति तु चिन्त्यम्· कर्मादिपदसनाकुर्मत्वादिनतच्छक्तिरूपेणाबोधकतया तयोर्भेदस्यैवौ
श·शे· चित्यादिति मञ्जूषायां विस्तरः फलप्राप्तिरिति· तस्याश्च सत्याम्प्रयोजनाभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकत्यागउच्यते त्यागस्यैव फलप्राप्तिर्व्या·
१९ प्योऽयमत्र विस्तरः। नायातइति· अनेन फलाप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते· सहयुक्ते· पृथग्विनानानाभिरिति वत्सहेनेत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं शब्दविशेषानादरेण
अर्थयोगे भवन्तीत्यर्थमित्याह· सहार्थेनेति· अत एव क्वचिच्छब्दयोगम्विनापि भवन्ति तदाह· विनापीति· न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह· वृद्ध इति· सहार्थः सा
हित्यम् तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकत्वं क्रियादिमत्वम्। क्वचित्समानदेशक्रियावत्वम्· अत एव माषवापोत्तरन्तत्रैव क्षेत्रे तिलवा·
पेतिलैः सह माषान्वपतीति भाष्यम्। यद्यपि पुत्रेण सहागत इत्यादावागमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात्तृतीयासिद्धा तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यसम्भ
वव्यमुदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम्· अङ्गेन· अवयवेन इदं सन्निधानलब्धम्· अङ्गिनो ऽवयविनः सूत्रे अङ्गशब्दोऽर्शआद्यजन्तो व्याख्यानादिति भावः।
अक्ष्णा काण इति· यद्यप्यक्ष्येव काणन्तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाच्छरीरे तदवच्छिन्ने च व्यवहारो निरूढ इति बोध्यम्· यद्यपि काणशब्दोऽसि
गत विकारवाचक एव तथापि दृष्टौ विप्रावितिवदक्ष्णेति प्रयोगस्य साधुत्वमीदृशानां साधुत्वे वेदमेव मानं षष्ठ्यपवादोऽयमित्याह· अक्षिस
म्बन्धीति· अङ्गविकारः किमिति· अङ्गग्रहणप्रयोजनप्रश्नः। अक्षिकाणमिति· प्रथमा न्याधित्वात्रैव स्यात् लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वङ्काणत्वम्॥
इत्थंशब्दः प्रकारमात्रपरः। भाष्यर्थाद्भुवः कर्तरि क्तः कर्मविभक्त्यन्तेनेत्थंशब्देन भूतशब्दस्य समासः लक्षणशब्दः करणप्रधानः तस्य कर्मषष्ठ्यन्तेनेत्यम्भू
तशब्देन समास इत्याह· कञ्चिदित्यादि· जटाभिरिति· यद्यपि ताभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियायाङ्करणत्वादिदं सिद्धन्तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्ष
णभावमात्रविवक्षायान्तृतीयार्थमिदम्। इत्थम्भूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेव तत्रैवानेन तृतीया तेन कमण्डलुपाणिञ्छात्रमद्राक्षीदित्या
दौ कमण्डलुपदान्न तृतीया न चोत्पन्नायास्तृतीयायाः सुपो धातुविति लुगिति वाच्यम्· कृते समासे तस्या उत्पत्त्या समासरूपप्रातिपदिकानवयवत्वा· दितिकै
यटे स्पष्टम् कमण्डलुः पाणौ यस्येति बहुव्रीहिः। परे तु कमण्डलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्तिः कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य कमण्डलुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्यैव तद्वाचकत्वात्तु कमनुले

वित्यस्यकमण्डलुपाणित्वमेव.यर्थः। कमण्डलोर्लक्षणात्वेहिसएवेतिवदेत्। किञ्चतन्मध्यपतितन्यायेनतद्विशिष्टस्यप्रातिपदिकत्वेनतस्मात्तदनवयवत्वात्केव
मोवितेनलुकोदुर्वारत्वम्। अतएवनरम्मन्यइत्यादाविजन्तस्योत्तरपदपरत्वाभायपूर्वस्सुपोलुकिउत्पन्नस्यामः सुपोधात्वितिलुक्। अम्विधिसामर्थ्येनतथामित
ह्रस्वएकाचोमितिसूत्रेभाष्येइत्याहुः। सञ्ज्ञो· दैवादिकस्यजनेर्नेहग्रहणात्साकर्मकत्वादित्याह· जानातेरिति· कर्मत्वस्यातिरेवात्रतृतीयार्थः। हेतौ· हेतुरिहका
रणावर्णशास्त्रीयः। तस्यकर्तृसञ्ज्ञायाअपित्वेनकर्तृतृतीययैवसिद्धेः। ननुलौकिकहेतुरपिकरणमित्यतआह· द्रव्यादीति· आदिनागुणक्रिये। साधारणमि
ति· नञ्जनकेपिवर्ततइत्यर्थः। करणंतुक्रियाजनकमेवेतिभावः। वैषम्यान्तरमाह·। निर्व्यापारेति· करणंतुव्यापारवदेवेतिभावः। एवञ्चकरणत्वशक्तेर्भि
न्नैवहेतुत्वशक्तिरत्रतृतीयार्थइतितात्पर्यम्· स्फुटप्रतिपत्तयेकरणवैलक्षण्यमाह· करणत्वन्त्विति· हेतुहेतुमद्भावएवतृतीयार्थः। दण्डव्यापारसत्त्वेपि
क्रियाजनकत्वाभावान्नकरणत्वम्· पुण्येक्रियाजनकत्वेपिनिर्व्यापारत्वान्नतत्वम्· फलमपीहेति· इहैमन्त्रमोचहरणोक्तचिन्त्फलमपिहेतुत्वेनविवक्ष्यतइ
त्यर्थः। तस्यापिस्वर्गानदद्वाराजनकत्वात्। एतच्चप्रत्ययइत्यादिसूत्रेषुकैयटेस्पष्टम्॥ नन्वलंश्रमेणेत्यादौक्रियावाचकपदाभावात्क्रियायाअप्रतीत्या
कथङ्करणत्वमतआह· गम्यमानापीति· अलंश्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयापीत्यर्थः। नतूच्चार्यमाणतद्वाचकपदजबोधविषयैवेतिभावः। अलंशब्दोनिषे
धार्थकस्तत्राह· साध्यत्वमस्तीति· ननुसाध्यमित्यर्थेज्ञानेपितस्यअलंश्रमेणेतिनामार्थत्वेननक्रियात्वमतआह· इहेति· स्ववाच्यक्रियाम्प्रतिस्वस्यकरणत्वमित्य
र्थः· स्पष्टञ्चेदमिष्यणइतिसूत्रेप्रविश्यपिण्डीमितिवाकार्थेवाक्यैकदेशप्रयोगइत्यादिनाभाष्येइतिमञ्जूषायांविस्तरः। अशिष्टेति· अशिष्टानांसङ्कीर्णा
चाराणांयोव्यवहारःक्रियान्तरोपक्रमप्रयोगप्रत्यासत्त्यायत्तसम्बन्धेनव्यवहारस्यसङ्कीर्णाचारत्वन्तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थेतृतीयेत्यर्थः· दास्येति· दासीसम्प्रदानक
वृत्तिफलकज्ञानमितिबोधः॥ ॐ॥ इतितृतीया॥ ॐ॥ दानस्येति· दाधात्वर्थस्येत्यर्थः। इदमुपलक्षणंक्रियामात्रस्य कर्मणेति· सम्बद्धुमितिशेषः· अभि
प्रेति· कृच्छतिकर्मणासम्बन्धस्यसत्वादिरूपःसम्प्रदानत्वशक्तिमान्सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थः। सएवोद्देश्यइत्युच्यते· क्रियाकारकभावःसम्बन्धस्तदा
र्थः· विप्रसम्प्रदानकन्दानमितिबोधः। कर्मणेतिकिम्· तदभावेहिकर्मण्युद्देश्यतयान्तरङ्गत्वात्तस्यैवसञ्ज्ञास्यात्कर्मसञ्ज्ञायतुपर्यायोभविष्यति

व्यर्थमित्यपास्तमकिञ्च ६

का॰ पसग्रहणं किम् तदस्य वेहिकर्मणायोऽभिप्रेति ब्राह्मणादिस्तस्यैव स्यात् कर्तृसञ्ज्ञात्वकर्मकविषये सावकाशा न च कर्तुः कर्तृत्वाभावे कथङ्कोः क
श॰ शे॰ र्तृत्वमावे कर्मसञ्ज्ञायाङ्कर्तृग्रहणस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वात् अत एव सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेऽपि कर्मणि लकारः सिद्धः। ननु कर्मणो युक्तावकर्मक
२० क्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वं न स्यादत आह क्रियेति कर्मरहितक्रियये त्यर्थः। सकर्मकेषु कर्मसञ्ज्ञाया बाधिकेत्याशयेनाह पत्ये शेते इति न च दानादी
नान्तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव सिद्धे किमनया सञ्ज्ञयेति वाच्यम् दाशगोघ्नौ सम्प्रदान इत्यर्थत्वात् तत्सम्प्रदानकन्दानमिति यो धात्वर्थस्तदावश्यकत्वाच्च
अत एव तादर्थ्ये चतुर्थ्यां दानकर्मणो गवादेः सम्प्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन च चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियान्वयानापत्तिरिति हेलाराजः
तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी सम्प्रदाने इति सूत्रं व्यर्थं नामित्यादिविषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् पशुनेति कर्मत्वतृतीयार्थः सम्प्रदानं द्वितीया
र्थः। एतच्च दानार्थकयजधातुविषयम् पूजार्थत्वे पशोः करणत्वन्यायसिद्धम् इदञ्छान्दसमिति कैयटः। अन्यकर्तृक इति अभिलष्यतिक
र्त्रपेक्षयान्यदभिलष्यतिकर्म तत्कर्तृक इत्यर्थः। यत्किञ्चिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयो भिलष्यतिकर्ता हरिर्भक्तिमभिलष्यतीति प्रत्यया
तृप्यत्किञ्चिद्विष्ठप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः कर्त्तेति अभिलषतेरुच्यर्थत्वाभावान्न तद्योगे सम्प्रदानत्वमिति भाव
स्तदाह हरिर्निष्ठेति पद्यौति न च प्रीयमाणपदाभावे सूत्रस्य क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां सञ्ज्ञान्तराप्राप्तिविषये चारितार्थ्येन परत्वादधिकर
णसञ्ज्ञाया बाधसिद्धेः कथमेतदिति वाच्यम् देवदत्तं रोचते इत्यस्याप्यापत्तेरित्याशयात् तत्सत्त्वे तु अस्य कर्मसञ्ज्ञापवादत्वान्न दोषः। गोपीस्मरा
दिति श्लाघादेः स्तुत्यादिना बोधनमर्थः स्मरादिति हेतौ पञ्चमी स्तुत्यात्मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः स्तुतिश्च कृष्णस्यैव एवं ह्नुत्या कृष्णं स्वानुराग पृ॰ २०
म्बोधयतीत्यर्थः। ह्नुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव। एवं स्थित्याशपथेन च कृष्णं स्वानुरागम्बोधयतीत्यर्थः। यद्वा स्तुत्या ह्नुत्या च कृष्णं स्वसखीजनम्बोध
यति स्थित्या शपथेन च कृष्णं स्वम्बोधयतीत्यर्थः ज्ञीप्स्यमानपदे ण्यर्थकर्मणः प्रकृत्यर्थकर्मणश्च ग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः। स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे कृष्ण
श्लाघते कृष्णं ह्नुते इत्येव ज्ञीप्स्यमान इति ज्ञानवचनाज्ज्ञपेः सन्नन्तात्कर्मणि शानच् धारेरु धृङ् अवस्थाने इति णिजन्तस्य ग्रहणं व्याख्यानात्। म।

कार्येति· म्रियमाणस्वरूपेणावतिष्ठमानस्मोक्षं हरिः प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। प्रेरणाया भक्तासत्त्वे ऽभावात्तस्यापि प्रेरणाजनकत्वेन कारकत्वं बोध्यम् अवश्यदेयत्वेन मोक्षे
ऽपि सम्प्रदानत्वं बोध्यम्· प्रकर्षविवक्षायामिति· फलाश्रयत्वेन विवक्षायामित्यर्थः· परत्वादिति· इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भा
वः। पुष्पेभ्यस्त्वन्यत्र नित्येति चतुर्थीसमभिव्याहारे बोधः कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति वेत्यत्र क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षायां षष्ठी। अन्ये तु भोगायेत्याध्या
हृत्य कान्तायेति विभक्तिविपरिणामेन वाक्यान्वयमित्याहुः। स्पृहधातुरिच्छामात्रवाची फलावच्छिन्नेच्छावाची वा यः सम्प्रदानत्वमन्ये कर्मत्वम्· ईप्सितत्वाभावादर्थः।
जनकफलाश्रयत्वम्· नतु फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तमाग्रहः। कर्मसंज्ञाया अनुपस्थानदोषाभावश्चोक्तम् भार्यामीर्ष्यतीति· नात्र भार्याम्प्रति कोपः किन्तु परैर्दृश्यमा
नाया असहनम् इत्येव। एवञ्चात्र न कोपजन्येर्ष्या किन्त्वन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः। हरेः क्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात् क्रियया यमभीत्यनेन न
सिद्धिः नस्वकुपितः कुध्यतीति भाष्येण परुद्धकोप एव क्रोध इति बोधनात् कुपेस्तदर्थत्वाभावेन न तद्योगे इदं द्रुह्यति कर्मणि चिन्त्या घसाध्येव· उपसृष्टयोरि
त्यस्यार्थमाह सोपसर्गयोरिति· वैयाकरणनिकाय एव एतदर्थकत्वेन प्रसिद्धः पूर्वसूत्रापवादोऽयम् यदीयेति· यदीयशुभाशुभसम्बन्धीत्यर्थः। राधीक्ष्योः प्र
श्नविषयपर्यालोचनमर्थः। कर्मणः। प्रश्नविषयस्य धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकत्वेनो· अत एव वक्ष्यते राधो ऽकर्मकाद्वृद्धावेव इत्युक्तेः कृष्णसम्प्रदानेकं शुभाशुभपर्या
लोचनमर्थः। प्रत्याङ्भ्याम्· व्याख्यानात्सत्ये कस्मिन्निमित्तत्वमित्याशयेनोदाहरति· गाम्प्रति शृणोतीति· अनयोः प्रवर्तनापूर्वको ऽभ्युपगमो ऽर्थः। तत्र विप्रस्य क
र्तृप्रयोजकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते वचनम्· अनुप्रतीति भिन्नम्पदं लुप्तपञ्चम्यन्तम्· गृण इति श्नानानुकरणात्षष्ठी· शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारल
क्षणम्प्रोत्साहनमनयोरर्थः· पूर्वव्यापारस्येति· शंसनस्येत्यर्थः। प्रोत्साहयतीति· आश्रावयेत्यादिशब्दैरिति शेषः। शतायेति· करणस्यैव सम्प्रदानत्वेन भा
व्यमत्र। तद्व्यापारस्य दानरूप एवेति बोध्यम्· तादर्थ्ये· तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावरूपः सम्बन्धः। यदा तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी। गुरोरि
दं कुण्डलमित्यत्र भाष्यस्पष्टम्· क्लृपीति सप्तमी। अर्थग्रहणञ्चात्र। सम्पत्तिरुत्पत्तिः क्लृप्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानार्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः। हितयोग
च· चात्तुमुरवयोगेऽपि। क्रियार्थोप· क्रियार्थः फलं यस्य तत्क्रिया। अनेन स्ववाचकं लक्ष्यं न क्रियाफलकार्थवाचकमुपपदं यस्येत्यर्थः· सोऽर्थश्च प्रत्यासत्त्या क्रियारूप एक स्थानिशब्दस्य

का॰ क्रियार्थाक्रियेति॰ फलेभ्यो यातीत्यादौ फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः यथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिण्डीमित्यादौ तस्यैव परस्य
प्र॰ शे॰ सम्पूर्णवाक्यार्थे शक्तता तथास्य समुदायस्याहरणघटितोक्तार्थे शक्तिरेतच्चास्य बलात्स्यानिन इत्युक्तेः तत्प्रयोगेनेति बोध्यम्॰ अयमेवार्थाध्याहारः। नमस्कु
२१ र्मो नृसिंहायेति॰ नमः स्वस्तीत्यनेन तु न सिद्धिः। उपपदविभक्तेरिति न्यायेन द्वितीयापत्तेः पिण्डीमित्यादावप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्मणि चतुर्थी वार
णाय क्रियार्थोपपदस्येति॰ तुमर्थात्॰ तुमशब्देन तदर्थो लक्ष्यते सोऽर्थो यस्येत्यर्थः इति सूत्रेणेति॰ भावे प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते क्रियार्थायाः क्रियाया उपपदे
भविष्यति स्युरिति तदर्थः। यागायेति॰ यागफलकं यानमित्यर्थः। उपपदविभक्तेरिति॰ वाचनिकमेवेदं भाष्ये पठितमिति केचित्॰ क्रियाकारकयोः सम्बन्धो
ऽन्तरङ्ग उपपदसम्बन्धेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति अन्तरङ्गान्तरेणेति सूत्रे कैयटः अत्राहुः। एवं सति न
मस्यति देवानित्यादौ नमः पदार्थे क्रियाकारकभावेनैवान्वये परत्वाच्चतुर्थीमाशङ्क्यानेन वारणस्य भाष्योक्तस्यासङ्गतिः। एतेन प्रधानत्वात्क्रियाया नम
स्सम्बन्धनिमित्तकत्वेन बलवत्त्वमित्यपि परास्तम्॰ कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्त्रादिषष्ठ्यन्यतमार्थकत्वम्॰ अनभिहितानुद्भू
तकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वम् प्रथमायामपि। अभिहिते प्रथमेति वार्तिकस्वारस्यादतः प्रथमापि कारकविभक्तिरिति बोध्यम्॰ हावित्यादौ द्वितीयेरिव देवदत्तः प
चतीत्यादावुभाभ्यामेकस्यैव कर्तृत्वस्य बोध इति न तद्बोधावृत्तिः नमस्करोति देवानिति उत्कृष्टनिष्ठो यः स्वनिष्ठापकर्षस्य बोधस्तदनुकूलव्यापाररूपनम
स्कारफलस्य तादृशबोधस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वम्। स्वशब्देन प्रयोक्ता॰ नमः शब्दस्य साक्षात्प्रभृतिपूर्यादिषु वा पाठेन गतित्वात्तत्र मम्॰ एकस्या एवोपपदविभ
क्तित्वे कारकविभक्तित्वे चायं न्याय इति तु न युक्तम्। नमस्यति देवानित्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधात् स हयुक्ते इत्यादिषु तत्रस्थभाष्यविरोधाच्च॰ अ
लमितीति॰ अलमित्यनेन न पर्यायग्रहणेनाङ्कुरलम्बास्यानादित्यर्थः तत्र ज्ञापकमप्याह॰ तस्मै प्रेति॰ षष्ठ्याप्यपि साधुत्वे बीजम् सण्णामिति॰ आशीर्विषयस्य एम
मिति॰ आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः। स्वस्त्यर्थः कुशलं मङ्गलं वा। स्वस्तियोगे च चतुर्थी अवकाशः स्वस्ति जाल्मायास्तीति तत्त्वकथनम्॰ कुशलार्थैराशिषीत्य २१
स्यावकाशः स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः। स्वस्तिशब्दोऽव्ययमपि। प्रतिगृह्णामिते धेनुं दद्यार्थे विशेषतः स्वस्तिर्भवति मे नित्यं सुखं चानुत्तमं तथेति भवि

यो नरेऽप्रयोगात् । मन्यकर्मणि तिरस्कार इति । अनादरो नादराभावमात्रमपि तन्नञोऽधर्मादाविव प्रतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कार इति भावः । तत्रानादर इति मन्य
कर्मविशेषणं न द्योतकं यत्कर्मेत्यर्थः । तेन युष्मच्छब्दाच्चतुर्थी न । तिरस्कारश्च व्याख्यानादपकृष्टनिरूपितोपमेयत्वस्याप्यभावरूप उपमेयेऽत्र गृह्यते न तव
[illegible] तौ । तिरस्कारस्य समभिव्याहार एव तृणात् तुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः । तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि इत्यादौ नञोऽध्याहारस्तु दाह । न त्वा तृणमिति ।
कर्मात्र चतुर्थ्यर्थः । श्वनेति । न तु यकाग्व्याख्यानादिति भावः । अनुपलक्षणेन न स्त्रिजदावपि भवति तदुक्तं न्यासे आह तानादिकयोगेनेति । नौकाकेति भाष्ये अप्रा
णिषु नेष्यते तेनावाद्यो भविष्यन्ति इति येष्विति बहुवचनेन उदाहरणान्तरेण चेष्वेवाविशिष्टनिर्णय इति भावः । गत्यर्थकर्म । कर्मात्र चतुर्थ्यर्थः । अन्यर्थेति
म् ओदनं पचति । कर्मणि विकिम् । अश्वेन गच्छति । चेष्टायामिति । धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात् प्रश्नः शारीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् । पन्थानमिति ।
अध्वशब्दोऽर्थपरो व्याख्यानादिति भावः । अधिष्ठित इति । शब्दप्रयोगसमकालिकगन्तृव्यापारजन्यफलाश्रय इत्यर्थः । अध्वशब्देन मन्त्रप्राप्योऽर्थ उच्यते
तेन गन्तव्ये प्रयुक्त स्त्रियां स्त्रियं पतङ्गं गच्छतीत्यादौ न । स्पष्टं चेदं भाष्ये । उत्पथादिति । उत्पथं सन्त्यज्येत्यर्थः । इष्यत इति न त्वाक्रान्त इत्यर्थः । उत्पथेनेति । पान्थमशक इति
शेषः इति चतुर्थी ॥ ध्रुवम । ध्रुवं स्थिरम् । अपायो विभागजनको व्यापारस्तदनाश्रयमिति यावत् । विभागश्चात्र वास्तवसम्बन्धपूर्वको वा वास्तवस
किन्तु बुद्धिपरिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धिकल्पितोऽपि । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ तु कल्पितापायाश्रयेऽणौ व भाष्ये प्रत्यमीसाधना
त् कर्तृवारणाय ध्रुवमिति । अन्यथा कर्तृसंज्ञाया इयमपवादः स्यात् । अपायविषये यत्कारकं तद्रूपक्रियाजनकं तदपादानमित्यर्थसम्भवात्कर्तृसंज्ञ
तु पक्षत्वाद्विपरीतार्थो हरिरप्याह । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम् । ध्रुवमेवातदावेशादिति । स्पष्टं चेदं यदादौ । भाष्यानुसारिणस्तु ए
वं हि त्रस्ताद्भ्राम्यतितो धावतः पतित इत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्वं न स्यादित्याशङ्क्य ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वमत्रायतः सतोऽप्यविवक्षा भवतीति स
माहितं भाष्ये तदसङ्गतं स्यात् । तदुक्तं ध्रुवत्वं स्वपतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यात्रासत्त्वे च सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः । सिद्धान्तेऽपि त्वदु
क्तध्रुवपदार्थकथनमेवोचितमिति तदसङ्गतिश्च लोकसिद्धातिरिक्तेऽर्थे ध्रुवशब्दस्य शक्तिकल्पने गौरवं च । अतदावेशादित्यस्य हरिकारिका

का॰ शा॰ श्री॰ पानद्वेशाविवक्षणादित्यर्थः तस्मादपायगतिविशिष्टमतियद्ध्रुवमवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रय।
न्नद् पादानमिति सूत्रार्थः ग्रामादेरवधित्वोपयोगित्वाश्रयणाशङ्काद्वृक्षात्पर्णमित्यादौ तस्यासत्त्वात्तदुपयोगित्वमस्य प्रकृते तु विद्यमानस्यापि तस्याविव
२८ क्षितत्वान्न तदुपयोगित्वमस्येत्युक्तम्। ध्रुवमपाय इति तु वृक्षस्य पर्णं स्पन्दतीत्यादौ वस्तुतस्तस्य पर्णाद्यपातजनकत्वान्नापादानत्ववारणाय। एवञ्च
पाय इति विकल्पे इदं स्वक्रियाजनकत्वेन विवक्षितमित्यर्थ इति तात्पर्यग्राहकम्बोध्यम्। ध्रुवग्रहणमनुकम्पनानन्तरगामिवापादानस्यावधिभावोपगमादिति भिक्क
व्यापाराश्रयत्वाभावबोधनार्थमित्याहुः। अपादानत्वशक्तिश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणेति। अपादानसमभिव्याहारे विभागोऽपि धात्व
र्थ इति बोध्यम्। एवञ्च वृक्षात्पततीत्यादौ तदपादानकविभागपूर्वकः संयोगः पर्णवृत्तिरिति बोधः। वृक्षस्य पर्णं स्पन्दतीत्यादौ वृक्षापादानकविभागपूर्व
कः संयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वम्परस्परपदोपात्तयोरेव विभागाश्रय
त्वादपादानत्वम्। मेषपदोपात्तेत्तदविवक्षणात्संयोगानुसारित्वाद्विवक्षायाः। विभागपूर्वकसंयोगानुकूलव्यापारस्यापसरणम्। आत्मानमात्मन्येवात्मा सवनत्कर
णाद्युपाधिकृतभेदवत् शब्दरूपोपाधिकृतभेदाग्रहणमानाभावात् शब्दालिङ्गितार्थभानस्यैव सत्त्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः। यत्तु अपसरत इति धातु
नागतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठाङ्गतिम्प्रति इतरस्यापादानत्वमविरुद्धमिति। तन्न वस्तुतस्तन्निष्ठव्यापारयोर्भेदेऽपि धातुनानिरूढभेदस्यैवापाय
स्योपादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेः। अत एवैकशेषसूत्रे भाष्ये उक्तमनवेवनिड नान्वेकशेषारम्भसम्प्रयोजयन्ति क्रियापाद
कत्वादिति धनुषा विध्यतीत्यत्र निःसरच्छरजन्यवेधनार्थत्वाद्यधेरपादानत्वाकरणत्वोभयप्राप्तौ परत्वात्करणत्वम्बोध्यम्। ग्रामादायातीति। आयाते
र्विभागपूर्वकोत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापारोऽर्थः। वृक्षान्त्यजतीत्यादौ व्यापारव्यधिकरणविभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसञ्ज्ञयापादानत्वस्य बाध राम
स्यन्दे तु न विभागोऽर्थ इति वृक्षः स्यन्दत इत्येव। चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्येव विभागार्थत्वम्। सार्थाद्धीयते इत्यत्र सार्थस्य धात्वर्थम्प्रत्यन २२
व्यापाराश्रयत्वेनापायाश्रयत्वेनाहीयरुहोरिति ज्ञापकात्कर्मप्रत्ययान्तहीयमानधातुयोगेऽपादानत्वम्। कर्मसञ्ज्ञायाञ्च कर्तृपदं स्वतन्त्रोपलक्षणमिति कर्म

णो लकारः सार्थेन त्यज्यते देवदत्त इत्यर्थः। धावत इति· क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तगत्यनावेशाद्धावनस्याविवक्षणाद्ध्रुवत्वम्बोध्यम्· जुगुप्से
त्यादि· जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षा तदपादानम्· तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन च विवक्षायाम्पापज्जुगुप्सते
इति षष्ठी भवत्येव सत्यभिधाने· एवमुत्तरसूत्रेष्वपि बोध्यम्· एषान्धातूनां स्वार्थपूर्वकबोद्धविश्लेषजनकनिवृत्तिलक्षणाया सूत्रेणैव सिद्धेर्वार्तिकमुत्तरसूत्राणि च।
प्रत्याख्येयानीति भाष्ये स्पष्टम्· भय भीत्राणात्रासलदाह· भयार्थानामिति· हेतुतृतीयापवादोयम्· · अरण्य इति· भयाद्यर्थानां योगे कारकमपादानमित्यर्थः। विशेषात्स
र्वसञ्ज्ञापवादोयं स्यादिति भावः। पराजेः। असोढोम्लानिविषयः एवञ्च पराजेरकर्मकत्वे उदाहरणत्वन्तदाह· ग्लायतीत्यर्थ इति· अभिभवतीति· तिरस्कारानुकूलो व्यापा
रो धात्वर्थ इति भावः। प्रसक्तिविघात इति· भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार इत्यर्थः। ईप्सित इति· वारणार्थधात्वर्थफलाश्रय इत्यर्थः। उदाहरणे वत
धात्वर्थव्यापारजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्यवानामपादानत्वमीप्सित इत्यनेन प्रधानाप्रधानान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्याक्षेपः। कर्मलक्षणे तु तमप्ग्रहणात्प्रकृ
तधात्वर्थप्रधानभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्य ग्रहणमिति भावः। अन्तर्द्धौ· अन्तर्द्धिरन्यकर्तृकस्वकर्मकदर्शनाभावानुकूलो व्यवहितदेशस्थितिरूपस्तद्घ
टकं यत्कर्तृकदर्शनाभावमिच्छति तदपादानमित्यर्थस्तत्फलितमाह· व्यवधाने सतीति· येनेत्यत्र कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी न सौत्रत्वात्· आत्मन इति· मत्यां सत्तिलभ्यम·
मातुर्निलीयत इत्यादावाक्षेपलभ्येच्छाबोध्या· चौरानिति· चौरकर्मकदर्शनेच्छाभाव इति शाब्दोऽर्थः। स च चौरकर्तृकस्वदर्शनाभावायेजि प्राप्तिः। इच्छामात्रस्याक्षेपलभ्य
त्व इव विशिष्टस्याक्षेपलभ्यत्वेऽपि स्यादिति भावः। प्रकृते नान्तर्द्धिरिति न दोषः। येनेत्यस्याभावे हि स्वकर्मकदर्शनाभावं यदिच्छतीत्यर्थे कर्तुरेव स्यादतस्तत्· इच्छतिग्रह।
णादिममिति· अन्तर्द्धौ सति यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थोऽस्त्विति भावः। सत्यपीति· अदर्शनेच्छायां तदनुकूलव्यापारकरणे देववस्मद्दर्शने सत्य
पीत्यर्थः। अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः। नियमेति· उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढेः। नियमो ब्रह्मचर्यादिः। नटस्येति· नटजन्यं श्रवणमिति बोधात्कार
कत्वान्नियमपूर्वकविद्यावक्तृताभावान्नेत्युत्तरम्· जनिक· प्रकृतिरुपादानकारणम्· ब्रह्म च मायाशवलञ्जगदुपादानकारणम्· हेतौ हेतुपदमप्युपादानकारणप
रमेवेति बोध्यम्· विभाषैत्येव सिद्धे इदमपादानत्वेन बोधनार्थम्· तत्र हि गुणोऽस्त्रियामिति प्रायिकं बाहुलकम्प्रकृते तु दृष्टेरिति वार्तिकप्रयोगात्· भुवः प्रभवः।

का· म्रथमःप्रकाशः।प्रग्रहणात् तदधिकरणमपादानमित्यर्थः।प्रभवो जलमूलेस्याज्जन्महेतौ पराक्रमे ज्ञानस्य चादिमस्थान इति विश्वः।प्रकाशत इत्यस्य योगे तु न प्रथ।
श·शे· मप्रकाशोर्थः तत्राभावात्तदाह· तत्र प्रकाशत इत्यर्थः· इति ल्यपलोप इति· ल्यबन्तशब्दज्ञाने इत्यर्थः।कर्मणीति प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तधात्वर्थस्येति भावः।प्रासादादिति· फले
२३ भ्यो यातीत्यत्रैवबोधप्रक्रिया आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः इत्यत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी· वक्ष इत्यस्य प्राप्येति शेषः।गम्यमानापीति विशिष्य तद्वाचकश
ब्दानुपात्तापीत्यर्थः।कस्मात्त्वमित्यादौ फलेभ्यो यातीत्यत्रैव बोधप्रक्रिया· अन्ये इत्यर्थ इति· तदर्थश्च भेदवान्।अत एव घटाद्भिन्न इत्यादिसिद्धिः·परेतु ध्रुवमिति सूत्रे ऽ
पायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम्· पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभागार्थकविभक्तपदेन भेदस्यैव व्याख्यानात् भिदिर् विदारणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम्
एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धिविदारणस्य तत्रापि सत्त्वात्· अत एव घटाभेद इति सिद्धम्· तद्योगे ऽप्यपादानत्वेति तस्यैव सम्बन्धत्वेन विवक्षायां घटीयो भेद इत्यपि
अन्यशब्दस्याक्रियात्वात्तद्योगे एतद्विधानम्· अत एव घटः पटो नेत्यादौ न पञ्चमी· नञो भेदवदर्थकत्वेपि अक्रियात्वात्· घटादेक इत्यादि त्वसाध्वेव अत एवेतरग्र
हणञ्चरितार्थम्· अत एव भाष्ये ऽर्थग्रहणं नोक्तमित्याहुः। आराद्दूरसमीपयोः।एतद्योगे दूरान्तिकार्थैरिति प्राप्तम्· नन्वयं देशवाची न दिक्शब्दो ऽत आह· दिशि
दृष्ट इति शब्दग्रहणादिति भावः।ते च रूढ्यादिविशेषवाचकाः पूर्वादय एव गृह्यन्ते नैन्द्रीककुबादयो व्याख्यानात्· अवयववाचीति· तद्वाचिपूर्वादियोगे ऽवयवि
वाचकान्नेत्यर्थः।ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्· अत एवास्मादयम्पूर्वो भागः कायस्येति सिद्धम्· अवयवे पूर्वत्वन्त्ववयवान्तरापेक्षया प्रथमकालिकोत्पत्तिकत्वे
न बोध्यम्· अञ्चूत्तरपदस्येति· दिक्शब्दसाहचर्येण तस्य दिग्वाचकस्यैव ग्रहणम्· तेन सध्र्यङित्याद्यर्थेन नेति भावः।बाधितुमिति· परत्वात्प्राप्तामित्यादिः।यदि
तु षष्ठ्यतसर्थेत्यत्र प्रत्ययग्रहणं तस्य श्रूयमाणप्रत्यय एव प्रवृत्तिस्तदेदं मास्त्विति तत्त्वमिति भाष्ये स्पष्टम्· दक्षिणाग्रामादिति· दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थे दक्षिण
दाजाहि च दूरे इत्याजाहौ।षष्ठ्यतसर्थेत्यस्यापवादः।प्रभृतियोगे इति· प्रभृत्यर्थयोगे इत्यर्थः।अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी का राम
र्तिक्या आग्रहायणी मासे इति वार्तिकप्रत्याख्यानायेदमत्र प्रयोक्तव्यं स न प्रयुज्यते कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावे ऽपि तदर्थ। २३
सत्तामात्रेण पञ्चमीत्यर्थकेन प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति वचनसत्त्वस्य भगवता बोधितत्वादन्यथा प्रभृतिशब्दाभावे पञ्चम्यर्थवचनावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्या।

नासङ्गतिरितिभावः। एवञ्चैतदर्थकारभ्यशब्दयोगेऽपि पञ्चमी यथाऽवीचिमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तम्भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तञ्च हेनक्षत्रलोकाः
चित्रितोऽन्तरिक्षलोक इति पातञ्जलभाष्यप्रयोगे· प्रभृतीत्यस्य चावधिमादायेत्यर्थः। आरभ्येत्यस्यैतदर्थकतापि। अवधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वय इति वि-
शेषणत्वेऽपि न द्वितीया। प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यकृद्घोषितवचनात्· आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थेनावीचिमारभ्येत्यादौ द्वितीया· वस्तुतोऽवधित्वं न्यासस्म-
भिव्याहृतपदार्थनिरूपितङ्गम्यमानक्रियापेक्षमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमी सिद्धा कार्त्तिक्या विभक्तेः अत एव कार्त्तिक्यवधिके आग्रहायणीघटिते मा-
से कार्त्तिकीमादाय गतेऽऽग्रहायणीति बोधः। भवात्प्रभृति आरभ्य वेत्यत्र भवकालाद्विभक्तेः। अत एव भवावधिके मरणान्ते काले भवकालमादाय हरिः से-
व्य इति बोधः। एवमन्यत्राप्यूह्यमित्यलं विस्तरेण· ज्ञापकादिति· पञ्चम्यन्तेन समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। अयम्भावः परस्परसाहचर्यात्तत्रापप-
रीवर्जनार्थकर्मप्रवचनीयावेव तद्योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति वचनाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपपरिनिमित्तकसुबन्तस्यैव ग्रहणाच्च पञ्च-
म्येव सिद्धः समासस्तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषया चाञ्चूत्तरपदेनापि तन्निमित्तपञ्चम्येव सिद्धः समास इति व्यर्थं नत्वहिःशब्देन पञ्चम्यन्तेन समासविधानद्वारा त-
द्योगे पञ्चम्या अपि ज्ञापनार्थमिति। इदमपपरिबहिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। पञ्चमीति· सापीत्यर्थः। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम्· प्रतिनिधिप्र· यस्मा-
दिति पञ्चम्यर्थः सम्बन्धः। अस्मादेव निपातनात्षष्ठ्यर्थे पञ्चमी। प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौ कर्मणि भावे ल्युडन्तौ। प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्सम्बन्धिनी ततः कर्म-
प्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः। प्रतिनिधिः सदृशः प्रतिदानन्दत्ततुल्यमूल्यस्य वस्तुनः प्रत्यर्पणम्· कर्त्रवर्जितमिति· कर्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः। ऋणत्वंच
स्तुसम्बन्धिमित्तन्नतु तृतीयावाच्यकोटिनिविष्टम्· हेतुभूतमिति· तेन करणत्वविवक्षायान्तृतीयैवेति भावः। विभाषागुणे· योगविभागादिति· बाहुलकमप्यह-
वेत्तत्तु दृष्टेरित्युक्तवार्त्तिकप्रयोगाद्गुणेऽस्त्रियामिति प्रायिकमित्यन्ये· धूमादिति· धूमपदस्य ज्ञानेऽग्निमत्यदस्य ज्ञानविषये लाक्षणिकत्वं बोध्यम्· समुच्च-
यार्थमिति· स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये एतेनान्यतरस्यामङ्गीकार इत्यर्थकम्पदद्वयमेतदित्यपास्तम्· विकल्पविषये पर्यायसङ्गतेश्च· परे तु द्वितीयासमुच्चयेन
फलं विना वा तं विना वर्षमित्यादावृतेशब्दयोग इव ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इत्यनेन द्वितीयासिद्धेः। अत एव भाष्ये द्वितीयासमुच्चयो नोक्तः। पञ्चम्यास्म-

का· धिकारे द्वितीयाषष्ठ्यौ विषये प्रतिषेधो वक्तव्यः। दक्षिणेन ग्रामं दक्षिणतो ग्रामस्येति प्रकृतसूत्रस्थभाष्येणास्य पात द्वितीयेति सूत्रे षष्ठ्यतसर्थेत्यत आ
श·शे· मिति च सूचितम्। अन्यथा सौत्रक्रमत्यागेन्याय्यविपरीतपूर्वनिपातकरणे चबीजानापत्तिः अत एव करणे चेति सूत्रे द्वितीयासमुच्चये नेत्याहुः करणे च स्तो· करणे तृती
३४ यायाः सिद्धत्वेन पक्षे पञ्चम्यर्थमिदम्· चकारस्तृतीयान्यतरस्यामित्यनुकर्षणार्थः। षष्ठीतु गापोष्टगितिवत्· अद्रव्येति· द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इत्यर्थः। द्रव्यपदेनात्र स
त्वेनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यत्वात्स्तोकशब्दे यद्धर्मावेशाद्द्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्मपरः स च धर्मोऽल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव। शुक्लादिवच्चेतो।
धर्मे वचनं त्वपि। करणत्वञ्च परम्परया ईदृशार्थे एवं च साधुत्वं सूत्रबलादिति स्पष्टम् अलुगुत्तरपदे इत्यत्र कैयटे· करणे किम्· स्तोकम्पचति। असत्त्वभूतफलसमा
नाधिकरणत्वादत्र स्तोकशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमिति दिक्· दूरान्ति· अत्र दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतस्समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्यैवाथो धिकारा
त्पञ्चम्याः सिद्धौ चकारो व्यवहिततृतीयासमुच्चयार्थो व्याख्यानादित्याहुः· चादित्यादि· प्रातिपदिकार्थमात्र इति· व्याख्यानादिति भावः॥ इति पञ्चमी॥ षष्ठी शेषे·
शेष उक्तादन्यः। स च तत्तद्रूपेण स्वत्वादिः सम्बन्धत्वेन रूपेण च· कारकविभक्तीनां क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वादिशक्तिरूपेण बोधकत्वेन तत्रापि तन्मू
लके सम्बन्धे विवक्षिते न षष्ठीत्याह· कारकेति· स्वस्वामिभावादिरिति· स्वत्वस्वामित्वसमूहः सम्बन्ध इत्यन्यत्र विस्तरः। एवं सर्वत्र बोध्यम्· षष्ठ्यर्थस्य संसर्गविध
येव भानम्· कारकविभक्तिभ्योपि क्रियाकारकभावस्य संसर्गविधया भानमित्युक्तम्· सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति· सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः यद्वा क्रियाकार
कभावमूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षायान्तु तद्विवक्षायामित्यर्थः॥ कर्तुरपि तथा विवक्षा क्तस्य च वर्तमाने इति सूत्रे छात्रस्य हसितमित्यादौ भाष्ये स्पष्टा· संयोग
सम्बन्धावच्छिन्नाधारस्य नतु तथा विवक्षा अत एव घटवद्भूतलमिति प्रयोगसाधकमतुप्सूत्रे अस्मिन्निति च पितार्थमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्· लोहितो गौः शाश्वतो एम
तस्य पि सम्पृक्तस्यार्थो बहुव्रीहिर्बोध्यः। एधोदकस्येति· एधः कर्तृकर्ता वा· दकस्योदकस्येत्यर्थः· एधशब्दोऽदन्तः पुंसि इङः कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तः। एधाः पस्या· वे
नीति। सान्तः क्लीबोपि। हेतौ योन्य इति· हेतावितिवर्तते। हेतुहेतुमद्भावेनेत रान्वये इत्यर्थः। तेनान्नं हेतुः पश्यत्यादौ न· षष्ठीति· हेतुपापकादि[illegible] निमि
नेत्यादि· निमित्तादिप्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः। किन्निमित्तमिति प्रथमान्तन्द्वितीयान्तञ्च। प्रायग्रहणादिति· एवञ्च षष्ठी हेतुप्रयोगे।

लभ्यतेइति २

सर्वेनामद्वतीयाचेतिसूत्रेव्यर्थंइतिवोध्यम्‌·षष्ठ्यत   सर्थदिक्शब्दत्वान्पञ्चम्याम्प्राप्तायामिदम्‌। ततःपश्चादित्यत्रतुसार्वविभक्तिकःषष्ठ्यन्तात्तसिः। षष्ठ्यप्रीति स्य
पृष्ठेदस्पृष्टौ·भाष्येतुनदृश्यते। विपरीतंषष्ठ्यतसर्थेति सूत्रात्पूर्वमेनपेत्यस्यपाठइतिपृथग्विनेतिसूत्रेउक्तम्‌। दूरान्तिकार्थैः। यदपेक्षन्दूरत्वादिकन्ततःषष्ठीत्यर्थः
पञ्चमीचेति·तस्याएवसमुच्चयोनतुद्वितीयातृतीययोरपीतिभावः। ज्ञोवि·अत्रसूत्रेऽविदर्थस्येतिछेदोव्याख्यानात्‌·सर्पिषोज्ञानमिति·जानातेःप्रवृत्तिरर्थः।
सर्पिःसम्बन्धिनीप्रवृत्तिरित्यर्थः। अधीग·अधीगर्थःस्मृतिः। कर्मणिकिम्‌·मातुर्गुणस्मरणम्‌·करणेशेषत्वेनषष्ठ्यभावेसमासोभवत्येव। अतएवात्रसूत्रेभाष्ये
शेषइतिवर्ततइत्युक्तम्‌·प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइत्येतेःषष्ठीसमासनिषेधात्‌। एधोदकस्येति·एधइतिपृथक्पदम्‌दकशब्दउदकवाची। रुजार्थाना
म्‌·रोगार्थानान्धातूनामित्यर्थोव्याख्यानात्‌·धातोर्भाववचनत्वाव्यभिचारेणसामर्थ्याद्वचनइतिकर्त्तरिल्युट्‌। भावशब्देनसिद्धरूपोऽर्थउच्यतेल्युट्प्रकृत्यर्थोऽविव
क्षितस्तदाह·भावकर्तृकाणामिति·रोगकर्तृकमितिच। रोगोत्रक्षयादिः। भावकर्तृकाणांकिम्‌। श्लेष्मणश्चौरस्य जा श्लेष्मात्रनभावः। सर्पिषोनाथनमिति। सर्पिर्मभू
यादित्याशासनमित्यर्थः। जासिनि·जसुमोक्षणइतिदैवादिकस्यनग्रहणञ्जासीतिनिर्देशाद्धिंसायामित्युक्तेश्च·निप्रोपसृष्टोहनोनिप्रहणःशब्दपरत्वेविसीनत्वाद्धने
रितिणत्वम्‌·चुरादिरिति·घटादेस्तुनग्रहणन्दीर्घनिर्देशात्‌·क्राथनमिति·घटादेःक्रथेःक्राथेतिनिपातनाद्वृद्धिरितिवृत्तिः। परेतुएतत्सूत्रप्रामाण्याद्घटसाहचर्याच्चा
यमपिचुरादिर्वोध्यस्तस्याकृतिगणत्वात्‌·निपातनस्यशेषषष्ठीसन्नियोगशिष्टत्वे   कर्मत्वेनविवक्षायांचौरस्यक्राथनमित्यस्यानापत्तिः। सामान्येननिपातनेचित्त
मुल्विषयेक्रथङ्क्रथमित्यादेःक्राथयतीत्यादेश्चानापत्तिरित्याहुः समर्थयोरिति·समपर्यायसंशब्देनसमासःशकन्ध्वादित्वात्पररूपम्वा·ब्राह्मणपणव्यमिति·अ
प्रप्रत्यययोर्विकल्पिकत्वान्नकृतः। उदाहरणेशतावेवेतिनियमादपिन·दिवस्त·कर्मणिषष्ठीस्यादिति·शेषइतिस्वत्रनसम्बध्यते। व्याख्यानात्‌·अतएवद्वितीयाग्राह्य
णइतिसूत्रंङामस्यतदहःसभायान्दीव्येपुरित्यत्रनित्यंषष्ठीप्राप्तौद्वितीयार्थमितिभाष्येउक्तम्‌·तद्द्योतयन्नाह·उदाहरति·शतस्यदीव्यतीति·यद्यपिपूर्वसूत्रेदि
वस्तर्थत्वात्तदर्थस्येतिवक्तुंशक्यतेतथापियोगविभागउत्तरार्थः शेषइत्यस्यासम्बन्धार्थश्च· विभाषोप·अत्रापिशेषइतिनसम्बध्यते·तदर्थस्येतिचवर्त्ततेनतदा
ह·पूर्वयोगेति· अतएवोपसर्गात्सविभाषेतिनवेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्‌·कृत्वोर्थशेषेकिमिति·दिवस्तदर्थस्येत्यादिनाविच्छेदादधिकरणकारकेएवषष्ठीविधानंयुक्त

का॰ मितिप्रश्नः द्विरहनीति॰ इत्यादिप्रामाण्यान्मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तिः स्वीकार्येत्युत्तरम्॰ अधीगर्थेति सूत्रे कर्मादीनामविवक्षा शेष इति भाष्ये बहुवचनेनान्यापि शेषप
प्र॰ शे॰ दसम्बन्धबोधनाच्च॰ वस्तुतस्तु कर्माश्रयषष्ठीविषये सुप्रोपात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्वचनमिति वार्त्तिकप्रत्याख्याना यशेष इति वर्त्तते इति भाष्यकृतोक्तेपरेण
२५ शेषग्रहणं केऽतिपृष्टे शेषे षष्ठीति सूत्रोक्तकर्मादीनामविवक्षा शेष इति सिद्धान्तिना स्मारितम्॰ नैतावता कृत्वोऽर्थे इत्यत्र सम्बन्धो लभ्यते॰ किञ्चैतद्भाष्यबलादित्र इति सू
त्रेपि शेषषष्ठीदसम्बन्धआवश्यकः। अन्यथा वार्त्तिकरीत्याशतस्य दीव्यत इति भावेऽष्टस्य प्रयोगस्यासिद्धिः। अतएव वार्त्तिकव्याख्यायामधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मा
श्रयपदेनोच्यन्ते इति कैयटः। एवञ्च शेष इत्यनुवृत्त्या वार्त्तिकप्रत्याख्यानं वदेत सूत्रद्वयप्रत्याख्यानेऽप्येवं भाष्यतात्पर्यम्॰ द्वितीया ब्राह्मणे इति सूत्रस्थभाष्यन्तु वार्त्तिक
रीत्येत्याहुः किञ्च यदा कर्म विवक्षितम्भवति तदा षष्ठी न भवति स्मराम्यहम्मातरमिति भाष्ये उक्तम्॰ तद्रीत्या यदा कर्मादि विवक्षितम्भवतीति वदेत्॰ एवञ्च शेषो विदर्थे स्यात्यत्रा
पितदसम्बन्ध एव॰ एवञ्च तद्योगे न कदापि तृतीया शतन्दीव्यतीत्यादिन्न सिध्यति। अधीगर्थेत्यादौ चमण्डूकानुवृत्तिरिति सुधियो विभावयन्तु॰ कर्तृकर्मणोः अत्र शेष इ
तिन सम्बध्यते सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः कृद्योगा षष्ठी समस्यत इति वार्त्तिकेन तत्र समासस्येष्टत्वात् कृतिरिति॰ भावे क्तिन्। कृष्ण॰ कर्त्ता। जगत इति॰ कर्मेदम्॰ कर्तृसाहचर्यात्कर्मो
पिधात्वर्थभेदेनान्वय्येव गृह्यते। तेन स्तोकम्पाक इत्यादौ न क्रियाविशेषणात् षष्ठी॰ किञ्च क्रियाविशेषणेन स्तोकम्पाचक इत्यादौ न समानाधिकरणे समासेनापि सुप्सु
पेत्यादिः। सुबन्तार्थस्य विशेष्येणानन्वयेनासामर्थ्यात्॰ द्वितीयाश्रितेत्यादेस्तु सामर्थ्यादव्ययवद्वारकसामर्थ्ये प्रवृत्तिः। द्वितीया प्रकरणोक्तपरेतु मन्त्रीरीत्या वासामर्थ्यम्॰
अतएव पूजनात्पूजितमिति सूत्रे दारुणं यथा भवति तथाध्यापक इत्यर्थकस्य दारुणाध्यापक इत्यस्य सिद्ध्यर्थम्मलोपवचनमारब्धम्भाष्ये॰ अन्यथा समासेनासि
द्धेतदर्थं स्यात्। एतदेव भाष्यन्ततः षष्ठ्यभावेपि मानम्॰ अन्यथा षष्ठीसमासस्य तृजकाभ्याङ्कर्तरीत्यादिनिषेधे रुक्तसामर्थ्येपि प्रवृत्त्या तत्समासेनैव सिद्धौ मलोपवचनं
व्यर्थमेवस्यादिति बोध्यम्॰ न च भिन्नपदत्वेपि तथा प्रयोगसाधुत्वार्थम्मलोपवचनमिति वाच्यम्॰ तथासति वाकोमलोपश्चवक्तव्य इति वदेत्॰ अतएव कैयटेन क्रिया एम
विशेषणान्दारुणादयस्तत्रैवेऽधिकरण्यात्समासाभावाच्च लोपो विधीयत इत्युक्तम्॰ सुप्सुपेत्यादिसमासो न सार्वत्रिक इति तदाशय इत्यलम्॰ कृतिकिम्॰ मितिः कर्त्त १५
कर्मभ्याङ्क्रियासन्निधाप्यते तेऽद्यावीचधातुरेव॰ कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण साध्यत्वेन धातुभिरेव तदुपस्थितेः। शत्योश्च आभिक इत्यादौ तद्धितान्तेन

रूपेणोपस्थितिरितिनन्वत्रकोऽन्वय एतद्भाष्यप्रामाण्यात्· अतएवहि रुगादियोगेनकर्मादिसंज्ञाः एतेनदेवदत्तेनशय्योऽयमित्यादौ षष्ठीनिरस्तेत्यर्थः [illegible]
त्यपास्तम्· अधिकारवारीद्भाणेनेत्यत्रहेतौतृतीयाक्रियायोगाभावात्कर्तुः कर्तृत्वाभावेजनकत्वरूपहेतुत्वसत्वात् धातोःस्वार्थेयेप्रत्ययंतिङः कृतस्तन्त्रनियोगेनलो
केतिविषयेभावकर्मणोरेवभविष्यतीतिकिंतेनन लोकेतिसूत्रेकृदव्ययस्यैवग्रहणात्तु अव्ययार्थस्यैककर्तृकर्मणीइतिव्याख्यानेनसिद्धम्॥उ भयप्राप्तावित्यत्रवहु
व्रीहिस्तुएकाथाहैत्यादाविवान्यपदार्थस्याशाब्दत्वेपिव्याख्यानाद्भविष्यति· नवभेदिकादेवदत्तस्ययज्ञदत्तस्यकाष्ठानामित्यादौगुणभूतेपिप्रकृत्यर्थेकर्तरिषष्ठी
र्थेऽद्भुतोनीति कृदिनिकर्तृपरत्वमितिवाच्यम्·तृतीयावत्तत्रषष्ठ्या अपिविनैवयत्नंसिद्धेरितिप्रश्नः। तद्धितेइति· तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रिया
याःकर्तरिकर्मणिचमाभूदित्यर्थः उदाहरणेसकर्मकप्रकृतिकभावक्तान्तस्येदृशहन्तिमात्रविषयतायाभाष्यसम्मतत्वेनतस्यकेवलस्यकाप्यप्रयोगेणतद्धि
तान्तसमुदायशक्त्यैवक्रियोपस्थापकत्वात्। कृद्ग्रहणात्कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृकर्मणोर्ग्रहणान्नवात्रतथा। तत्तुल्यानाम्याचकृत
इत्यादौपाचकादेः पृथक्प्रयोगेणतच्छक्तिग्रहस्यापिसत्वेनकृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वक्रियायाअस्त्येवेतिभवत्येवषष्ठी· अतएवतद्धितेषमा
भूदित्येवोक्तन्नतद्धिताधिकोइति।भाष्येपितद्धितस्यैककर्तृकर्मणि तत्रमाभूत्कृतोयेकर्तृकर्मणीतत्रैवयथास्यादित्येवोक्तम्·कृतपूर्वीति अत्रकर्मविशेष
स्यतत्तद्रूपेणप्रागन्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावेक्तेपूर्वादिनिरितितद्धितत्वदननरन्तुविशेषरूपेणकर्मयोगोभवत्येवातत्रोक्तरीत्याषष्ठ्यभावेऽनभिहित
त्वाद्द्वितीयास्वरीत्यासाधुत्वेऽत्रत्यभाष्यमेवमानम्· वृत्तेःपूर्वङ्कर्मान्वयाभावाच्चसापेक्षत्वाद्वृत्तिर्नस्यादितिनशङ्क्यम्·एवमधीतीव्याकरणेइत्यादावपिबोध्यम्·
तदुक्तम्भाष्येयदावाक्यन्ततदाप्रत्ययः।यदाप्रत्ययःसामान्येनतदावृत्तिरिति। नतदाप्रत्ययः।नतदाभावेप्रत्ययः। धातोःसकर्मकत्वात्।यदाप्रत्ययः।सोवेइतिशे
षः। तदावृत्तिरेव। साचवृत्तिर्नकदापिकर्मक्तान्तेनेत्याह·सामान्येनेति·कर्मविशेषस्यतत्तद्रूपेणप्रागन्वयाविवक्षाविशिष्टोयोऽर्थस्तदर्थकधातुप्रकृतिकक्तान्ता।
न्तेनेत्यर्थः।इयमेवकर्मणोविवक्षानामानेनतादृशक्तान्तस्यवाक्येनप्रयोगइतिस्पष्टमेवोक्तम्।प्रयोगानुरोधिनीहिविवक्षेतिनद्भावः।नचाविवक्षितकर्म
तयाभावेक्तसार्थेनयत्नोव्यर्थः।नपुंसकेभावइत्यनेनसकर्मकेभ्योपिसिद्धेरितिवाच्यम्ः तस्याप्यकर्मकेभ्यएवेष्टेः।अत्रचेदमेवभाष्यम्मानम्· ददेर्दुःस्वा।

का· स्यमाह तस्येत्यधीयेरासौदमुत्तमम्· लिम्पेरिवं तनोर्वातेश्चेतयः सान्त्वलीनकइतिभट्टिपद्यम्· मातस्योदकं स्वन्ददद्भिरुत्तममामोदमुष्यादीनाङ्गृहीत्वामाह श्वा
शा·शे· न्दनस्यदः स्वस्यपक्षे कैर्मोहृश्यंशरीरे लिम्पद्भिरिव वातैः कौमारकविरहाग्निव्याप्तश्चेतयन् ज्वलः। ज्वलन्निव नस्यादिति तदर्थः। दाधातोः पोषणार्थाद्दात्रप्रदद दानि
२६ दधात्योश्शणोलिम्पेश्वश्वाः ज्वलेर्णइति जयमङ्गलाख्या व्याख्याप्येतज्जातीयैव तत्रेति दिक्· तत्र धार्यैरामोदमुत्तममित्यत्र गृहीत्वेत्याहृत्यत्तयोगे द्वितीयावो।
ध्या। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति· नेनैकनिमित्तत्वलाभादोदनस्य पाको ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भाव इत्यादौ विभिन्नक्रियाकर्त्तृकर्मणोः षष्ठी प्राप्तौ नायन्नियम इति भावः
प्राप्तिपक्षे तु चोभयोः प्रयोग एवायन्निषेध इति ध्वनितम्· स्त्रीप्रत्यययोरिति· स्त्रियाङ्क्तिन्नित्यधिकारविहितयोरित्यर्थः। नायन्नियम इति· तेनोभयत्रापि षष्ठी म
वत्येवेति भावः। भेदिकेति· धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल· सञ्जनाद्भिदेरप्रत्ययादित्यप्रत्ययः। शेष इति· नियमस्यायमपि कल्पः इत्येके इत्येतल्लब्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये स्मा
ह· केचिदिति· अकाकारभिन्नेहलन्तान्ते इत्यर्थः। अनुशासनमिति· अनुशिष्यन्तेऽसाधुभ्यो विविच्य बोध्यन्तेये नेति करणे ल्युट् मतइत्यादौ मतिबुद्धीत्यवर्त्तमाने क्तः
।इदमेषामिति· कर्तरि षष्ठी। सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्त्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी। इदमेषाम्भुक्तमोदनस्य। उभयप्राप्ताविति तुमर्थे अस्यादित्यायेन कर्तृकर्म
णोरित्यस्यैव नियम इति बोध्यम्· नलोका· लादेश इति· लकारसम्बन्धिन इत्यर्थस्तेन ददिर्गा इति सिद्धम्· केवललस्य कापि प्रयोगाभावादेवं व्याख्यातम्· कुर्वन्निति·।
तृन प्रत्याहार घटकस्तु नायम्· तृशब्दस्य तद्घटकत्वे पि शतुस्तद्घटकत्वाभावात्· लिडादेशक्वसादियोगे लिट् सदृशकिकिनोर्योगे च निषेधार्थन्तस्यावश्यकत्वा
च्च· उ इति· उकारेणाव्याख्यानात्तदन्तविधिर्व्यपदेशिवद्भावेनोकारस्यापि मनोशंसेति। अलङ्कृञिति च उइत्युचौ। घातुक इति· लषपतपदेत्युकञ् त्वहितत्वम्·
कमेरिति· अकमनान्तस्येति शेषः। इदञ्च भाषायामेव। भाषायामिति भाष्योक्तेः। निष्ठेति· एतदपवादत्तया भाष्ये वार्त्तिकम्पठ्यते नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसं
ङ्·ख्यानम्। छात्रस्य हसितमिति। इदञ्च प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसके भावे क्त इति सूत्रविहितक्तान्तयोग एव भान्तन्देशमित्यादौ गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन क्तान्तेन षष्ठी राम
नपुंसके भावे क्तस्तु नात्र तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः। अविवक्षितकर्मतया ऽकर्मकत्वेन क्तस्तु कृतपूर्वीत्यादि वृत्तिविषय एवेत्युक्तम्· एवञ्चेहाहेः सुप्तमित्या २६
दौ परत्वेन क्तो ऽधिकरणे च ··नम भावे क्ते शेषत्वविवक्षयैव षष्ठी साधनस्यावश्यकत्वेनेदं शेषत्वविवक्षया भाष्ये प्रत्याख्यातम्· वार्त्तिके न चानेन कारके षष्ठी

निषेधविषयेशेषत्वविवक्षायांतिङ्प्राप्यतेशेषत्वविवक्षयाभाष्योक्ततत्प्रत्याख्यानेतु।अनभिधानात्तदतिरिक्तविषयेनसा।पूरणगुणेतिसूत्रेभाष्येप्र
नितमिदम्·तत्रहिंसतिकिमुदाहरणम् ब्राह्मणस्यकुर्वन् नैतदस्तिकारकषष्ठ्यानिषेधात् शेषषष्ठ्यातुब्राह्मणस्यकर्तृमित्यर्थेनासामर्थ्यादित्याद्य
र्थकमुक्तमितिपरे·अधीयन्निति·इङ्·धात्वर्थः शत्रन्तकृद्योगेनितिशता।द्विषन्निति·द्विषोऽमित्रइतिशता·शेषषष्ठीत्विति·इदन्त्विनत्यमित्युक्तम्यरैः·अ
केनो·अत्रयथासङ्ख्यन्नेष्यते अकस्याधमर्ण्येऽसम्भवादाह भविष्यत्यकस्येति·वर्षशतस्यपूरकइत्यादौएतत्कर्मकयाजनकर्तारइत्यर्थके।
अङ्गुयजतांलप्स्यन्तेऽस्ययाजकाइत्यादौचषष्ठीभवत्येव कर्तृमात्रार्थकेण्वुलृत्वाविति ण्वुलिपदानन्तरसम्बन्धेनभविष्यत्प्रतीतावष्यकस्तत्राह नैः तुमुन्ण्वु।
लाविति ण्वुलतुभविष्यतीत्यधिकृत्यविधानाद्भविष्यदर्थकावितिभावः अजङ्गमीति·गमेरिनिरित्यौणादिकइतिः सचभविष्यति भविष्यतिगम्यादयइत्यु
क्तेः गामीनिपाठेवाडुलकाद्वृद्धिः शतन्दायीति·आवश्यकाधमर्ण्ययोरितिणिनिः आवश्यकेणिनावप्ययविशेषः सूत्रेआधमर्ण्यपदेनतन्त्रत्रोक्तार्थोपल
क्षणात्·अतएवावश्यंहारीतिनिर्देशः सङ्गच्छते तत्रत्यावश्यकेणिनिः नचात्रभविष्यदर्थकत्वेनसिद्धिभूतवर्त्तमानयोरावश्यकत्वबोधनस्यवैकल्येनमवि।
ष्यतएवनतोबोधादितिवाच्यम्·वस्तुतोभविष्यतोबोधेपितन्नेनाबोधात् णिनेस्तदर्थकत्वाभावाच्च·अतएवावश्यङ्कारीकटस्येतिदृष्टान्तुदाहृतंसङ्गच्छते।
तन्त्राहेनानेनणिनिः अवश्यपदोपादानात्· किन्तुसुप्यजातावितिनव्याः कृत्यानाङ्क र्तृकर्मणोःरितिनित्यप्राप्तेविभाषाकर्मनिदृत्यर्थङ्कृत्यग्रहणम्·अनु
वर्त्ततइति·निषेधोऽयङ्कर्तृकर्मणोश्चकर्त्तरिवेतिन्वनुभयप्राप्तिविषयमितिदृत्तिकैयटादयः अजमितिनत्रगुणाकर्मणिवेष्यतइतिविकल्पसुत्र कृत्यानतिरिक्त
चरितार्थस्तस्यदोग्धव्यागावः पयः कृष्णेनेत्यादौगुणकर्मण्युक्तत्वात्प्रधानेचरितार्थेनानेनपरत्वाद्बाधात्·
तुल्यार्थैरयोगइति·तुल्यत्वार्थैरित्यर्थः अतएवातुलोपमाभ्यामितिचरितार्थम्·अतएव पर्युदासादनव्ययोम
ावेदम्·तेनसदृशहवस्योगेन·चतुर्थीचाशिषि·आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात्प्रातिपदिकात्तत्सुरके आयुष्यादियोगेचतुर्थीषष्ठ्याविन्यर्थः अतएवैतदर्थकचतु
र्थ्यादिघर्मेनसुखहितादिभिर्नसमासः उभयोरपिक्रियान्वयेनपरस्परमसामर्थ्यात् अतएव हितेनचतुर्थीसमासविधानन्तद्योगेचतुर्थीज्ञापकमित्याकरे।

का॰ श॰ शे॰ २१ कसङ्गच्छते अनुधृतावुद्देश्यविधेयभावेनानन्वयादाशीर्विषयेच तथान्वयान्न समास इति तन्न· इत्नावपि प्राप्तत्वादि पर्यालोचनेन लोहितोष्णीषेत्यादौ तथान्वय
दर्शनात् भाष्येतथाप्यन्वयेवृत्तेरसाधुतायाअनुक्तेश्चेति समासवादे मञ्जूषायाम्विस्तरः व्याख्यानादिति· सूत्रेऽर्थशब्दः पृथक्क्रमि त्तमितिभावः भाष्येतु नैतद्दृश्य
ते ॥ ॥ इतिषष्ठी ॥ ॥ आधारो·कारकेइत्यधिकारात्क्रियाजनकेएतत्प्रवृत्त्योपस्थितत्वादाधार क्रियायाएवतत्रेप्सिततमस्वतन्त्रपदाभ्यां साक्षात्क्रि
याधारत्वेः कर्मकर्तृसञ्ज्ञाभ्यांवा आत्परम्परयातदाश्रयस्यग्रहणम् परम्पराचकर्तृकर्मद्वारकैवव्याख्यानादित्याह·कर्तृकर्मद्वारेति· यद्यपिकालस्य साक्षात्क्रि
यापरिच्छेदकत्वन्तथापिकर्तृकर्मद्वारेवतथैवानुभवात्साक्षात्तदाधारत्वेपिआधारपदेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परम्पराधारस्यग्रहणम्· किञ्चसाक्षात्तदाधारत्वे
कर्तृत्वमेवतस्यस्यात्कालःपचतिभूतानीतिवत् एवञ्चक्रियान्वयोऽप्यस्यकर्त्राद्यन्वयद्वारैवयस्ययद्द्वाराकारकत्वन्तस्यतद्द्वारैवक्रियान्वयइतिव्युत्पत्तेः अतएवा।
क्षाद्योराडइत्यादौसमासः।अत्राऽऽसनादिक्रियानर्भावेणबोधानुभवात्क्रियाद्वारासामर्थ्यमितिकैयटोक्तंयुक्तम्·मूलेवृक्षःकपिसंयोगीत्यादावपित्तिक्रियाम
ध्याहृत्यतस्याःस्वकर्तृकपिसंयोगिवृक्षद्वारामूलवृत्तित्वादाधारत्वम्विशिष्टवृक्षमूलवृत्तित्वबोधनेऽन्यत्रावयवेतद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतिः कपिसंयोगेतदव
च्छेदकत्वम्फलतीतिदिक्·चकारादिति·प्रातिपदिकार्थइतिशेषः त्रिधेति·तत्रसकलावयवव्याप्तौव्यापकाधारत्वम्·यथातिलेषुतैलमिदमेवमुख्यमधिकरणमि
तिस्वरितेनेत्यत्रसाधकतममित्यत्रचभाष्येस्पष्टम्·उपसमीपेश्लेषःसम्बन्धस्तत्कृतमौपश्लेषिकम्·अतएवैकोपग्रणोपत्यादावौपश्लेषिकेआधारेसप्तम्युक्तासं
हितायामितिसूत्रेभाष्ये·तत्राजादिसामीप्यमेवेगादीनांयन्मासेतिकानिर्दिश्यतेनतस्यसमासऔपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तम्· तत्रत्वदीयतइतिसूत्रेभाष्येतद
स्मिन्नधिकमितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमिदम्· कटेआस्तेइतितुनौपश्लेषिकोदाहरणंयुक्तमुक्तभाष्यविरोधात्·यदेकदेशावच्छेदेनश्लेषेपिश्लेषस्यसमीपमुपश्लेषणन्त
त्कृतमितिव्युत्पत्त्यौपश्लेषिकत्वमित्यभिप्रायेणतदुदाहरणन्नत· एतत्सर्वेङ्गोणामधिकरणङ्कःङ्गायाङ्गावइत्यादिकञ्चेतिस्वरितेनेत्यादौभाष्येस्पष्टम्·गौणोव्याधा राम
सदिःसप्तम्यादिशब्दएवेतिबोध्यम्·एतदतिरिक्तंसर्वंवैषयिकम्·अधिकरणत्वशक्तिमांश्चाधिकरणविभक्त्यर्थः इन्विषयस्येति· इनोविषयस्येत्यत्रक्तेःकोलस्य २१
कर्मणीत्यर्थःतेनकृतपूर्वीकटमित्यत्रन।उदाहरणेनकर्मणिक्तः।अभितत्वेनसप्तम्यतापत्तेः किन्तुभावे· इष्टादिभ्यश्चेति· तत्रहिआक्रमनेनेत्यतोऽनेनेतिवर्तते।

अत्र कर्मशब्देन कालादिव्यतिरिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात् · तेन मासमधीती व्याकरणे इत्यत्र नेति कैयटः। साध्वसाधु · शेषषष्ठ्यपवादोऽयम् · साधुर्निपुणो वा।
मित्येव सिद्धे ऽनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम् · तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति सूत्रे ऽर्चाग्रहणन्तु निपुणार्थम् · निमित्तादिति · निमित्तवाचकात्सप्तमी भवति तस्य निमित्तं सम्ब।
न्धि सत्या स्वान्वयिनी क्रिया कर्मणा योग इत्यर्थः। निमित्तञ्चात्र क्रियाफलम्। एवञ्च फलसप्तम्यर्थः। चर्मणीति · चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तल्लाभेच्छाधीनत्वात् का।
र्य्यसम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव निमित्तम् · द्वीपि चर्मणोरण्डकोशमृगयोश्च समवायः। इतरयोस्संयोगः। मुक्ताफलाय करिणं रघुवीरेत्यादौ क्रियार्थोपपदस्येति च
तुर्थी प्राप्नोतीति शेषः। मुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः। यस्य च भा · भावः क्रिया · ततः। ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात्। तेन गोपददुह्यमानपदयोरुभयोरपि सप्तमी सि
द्धा · क्रियाश्रयः कर्त्ता कर्म च · तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्त्तर्युदाहरणम् · कर्मण्याह · गोष्विति · तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्याङ्क्रियाम्परिच्छिन
त्ति · यथा प्रकृते काचित्तु स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ · काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन · यथा गोषु दुग्धासु गत इत्यादौ। ज्ञापकत्वं स
प्तम्यर्थं तस्य च भावलक्षणमित्युक्तेः क्रियायामेवान्वयः। लक्ष्यलक्षणभावः शब्दबोध्य एवैतच्च सप्तम्या प्रतीतो निमित्तन्तु तत्सम्भूयोदर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रह
णापेक्षेति बोध्यम् · अन्यथोदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यान्न तु प्रकृते। कदाचिद्धि गोषु दुह्यमानासु सो गतः इदञ्च यत्र मानान्तरेण ज्ञाते स्वरूपस्यार्थस्य
कालविशेषादिज्ञानार्थं शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्त्तते भाष्यस्वरसात् · राहूपरागे स्नायादित्यत्र राहूपरागपदेन तदाश्रयकाल उच्यत इत्यधिकरणसप्तम्येव · विवाहे
नान्दीमुखं कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्काल उच्यते · गवान्दोहे स्वागत इत्यत्राप्यधिकरणसप्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः अर्हाणाम् कर्त्तृत्वाऽर्हाणाम् तद्वैपरीत्ये ऽर्हे
णामकर्त्तृत्वे ऽनर्हाणाञ्च कर्त्तृत्वे इत्यर्थः। वाक्यचतुष्टयमेतत्। कर्तृ~ समर्पकादकर्त्तृसमर्पकाच्च सप्तमीत्यर्थः। सप्तम्याश्च नदन्त्वपि क्रियावाचकाद्धातोः प्रथमा
सामानाधिकरण्याच्छतृशानचावेव · तच्च लक्षणाभावाविवक्षार्थमिदम् · सत्स्विति · सत्सु हितरणक्रियाकर्त्तृत्वार्हाः नरणक्रियाकर्त्तृ सत्सम्बन्धि असत्कर्त्तृकमासन
मिति बोधः। स्वक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वं सम्बन्धः। असत्स्विति · न रणक्रियाकर्त्तृत्वानर्हाणान्दकर्त्तृत्वमत्र · यद्यपि स्थितिक्रियाकर्त्तृत्वार्हत्वेनेदं सिद्धम् · तथाप्य
सतान्नरणक्रियार्हत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः। सत्स्विति · नरणक्रिया   र्हाणान्दकर्त्तृत्वमत्र

का॰ षष्ठी च अनादर इति विषयसप्तमीयस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते अनादरेण गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीषष्ठ्याविवित्यर्थः।फलि
श॰ शे॰ तमाह। अनादराधिक्ये इति। लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्यर्थः।अनादरविशिष्टप्रव्रजनन्धात्वर्थः।तत्र षष्ठी तात्पर्यग्राहिका ऽनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक
२८ एवेति भावः। स्वामीश्वरा। शब्दपरत्वाद्विरूपाणामपीति नैकशेषः।पर्यायान्तरसङ्ग्रहाय पत्या स्वाम्यर्थेति नोक्तम्। दीयत इति व्युत्पत्त्या दीयमानांशरूपं दायमादत्ते
इति सोपसर्गाद्ददातेर्दाद एव निपातनात्कः। गवादिकं दीयमाने ऽन्वेति नित्यसाकाङ्क्षत्वाद्वृत्तिः। दायादशब्दः स्वामिपर्याय इत्यन्ये। षष्ठ्यामेवेति। शेषषष्ठीत्यनेने
ति भावः। नैत्यर्थ इति। आसेवापदस्य तत्र रूढेरिति भावः। तात्पर्यञ्च तदेकव्यापारता। आयुक्तयोगे ऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी प्राप्तौ सम्बन्धविवक्षायां तत्रस
शलयोगे च षष्ठी प्राप्तौ वचनम्। यतश्च। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति। विशिष्टस्येत्यध्याहारः।तद्विशिष्टस्यैकदेशस्य यतः स्वघटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघट
कव्यावृत्तधर्मकरणकम्पृथक्करणन्तद्वाचकात्षष्ठीत्यर्थः।यतः।किम्।यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्म वत्त्वबोधनन्तद् एवमाभूत् षष्ठ्यपवादत्ववत्प्रथमा
पवादत्वस्यापि सम्भवात्। स्वघटितसमुदायावधिकस्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपनिर्धारणविषयत्वरूपो ऽवयवावयविभावरूपश्च
सम्बन्धो विभक्त्यर्थः। नृसमुदायावधिकद्विजेतरनरव्यावृत्तश्रेष्ठत्वकरणकपृथक्करणरूपनिर्धारणविषयो नृसमुदायावयवो द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। संसर्गघटकक
रणत्वञ्च श्रेष्ठत्वादिरूपमेव प्रत्यासत्तेः। अत एव न निर्धारण इति सूत्रबोधितन्निर्धारणं स्वविभक्त्यर्थत्वं सङ्गच्छते। उद्भूतावयवभेदविवक्षया नृणामिति बहुवचनम्।
तिरोहितावयवभेदविवक्षया निर्धारणविषये एकवचनन्त्वसाध्विति कारके इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि निर्धारणे कारकेष्विति ब्रूयादित्युक्तम्। भिदचोन्यादिश्च
शेतु सौत्रो निर्देश इति तदाशयः। द्वन्द्वः सामासिकस्य चेत्यत्र समासं समूहमध्ये इत्यर्थः। समूहे ऽर्थे चितेति ठक्। पञ्चमीति। यतश्च निर्धारणमित्यनुवर्तते विभागो ऽत्र
भेदः।तत्र निर्धारणे सर्वत्र यथा कथञ्चिद्भेदस्य सत्त्वेन विभक्तग्रहणसामर्थ्याद्यत्र भेद एव न तु केनाप्युपात्तरूपेण भेदस्तत्रैव प्रवृत्तिरित्यत आह। भेद एवेति। अ राम
त्र पञ्चम्यर्थो निर्धारणविषयत्वरूप एव। पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः। एवञ्च त्रितयोपादाने एवं निर्धारणप्रतीतिरि २८
ति पुरुषोत्तम इत्यादौ सम्बन्धसामान्ये षष्ठी उत्तमनिरूपितेति समाससिद्धिरिति तत्सूत्रे कैयटः। साधुनि। निपूर्वात्पुण कर्मणि शुभे इत्यत इगुपधलक्षणः।

अर्चतेश्च भौवादिकाद्गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः। अर्चा। चौरादिकात्तु ण्यासश्रन्थेति युच्‌ स्यात्‌ षष्ठ्यपवादोऽयम्‌· अप्रत्ययादिभिरिति· लक्षणेत्थमिति सू
त्रोपात्ताः प्रत्यादयः। नक्षत्रे च· लुपशब्देन लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो लक्ष्यते इति बोध्यम्‌· अधिकरणे किम्‌· अद्य पुष्यः। असत्यान्तदनुवृत्तावनन्तरङ्गत्वात्प्राति
पदिकार्थे एव स्यात्‌· मूलेनेति· नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुब्विशेष इति लुप्‌ नक्षत्रे किम्‌ पञ्चालेषु तिष्ठन्ति जनपदे लुबिति लुप्‌· सप्तमीपञ्चम्यौ· ।
कालाध्वनोरित्यतस्तदनुवर्त्तते तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षतया द्विवचनान्तेन समासः। बोधस्तु शक्तित्वेन शक्तिद्वयस्य न तु वि
तेनेति बोध्यम्‌· ननु कर्तृरूपस्य कारकस्यैकत्वादिदं निबन्धनमध्यव्यपदेशासम्भवोऽत आह· शक्तिद्वयमध्येयाविति· कर्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं। स
चक्रियाभेदेन भिन्नेति भावः। यद्यप्यवध्यवधिमतोस्साजात्यनियमान्न कालाध्वानौ कारकमध्ये सम्भवतस्तथापि शक्तिशब्देन तदाधार कालादिग्रह
णान्न दोषः। षष्ठ्यपवादोयम्‌ स्वानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः। शक्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वं तु वस्तुसन्निमित्तम्‌· अधिकशब्देनेति· कर्तरि क्तप्रत्ययान्ता भ
ध्यारूढशब्दार्थकाधिकशब्दयोगे लोकशब्दात्षष्ठ्यां प्राप्तायां ज्ञापकादिमेइष्यते इत्यर्थः। तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे भाष्ये तु उपश्लिष्टपदाध्याहारेणोप
श्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीत्युक्तम्‌· कर्मणि क्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थकाधिकयोगे तु अधिको लोको हरिणेति प्रथमैव· उपपराद्धे इति· उपोधिके च।
तिकर्मप्रवचनीयत्वम्‌· ननु आमुद्दिश्य विनियोज्यत इत्यर्थादत्र कर्मणि द्वितीयैवेति किङ्कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह· अगतित्वादिति· तिङि चेति· उदात्त
वतीति तिङ्‌ न्नो गतिर्निहन्यत इत्यर्थः। अत्र तिङ्‌ तिङ इति निघातस्य निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात्‌ करिष्यतीति तिङ्‌· न्तस्योदात्तवत्त्वमिति सर्वेष्वसि
द्धिः॥ ॥ * ॥ इति विभक्त्यर्थाः अधिगच्छति शास्त्रार्थं स्मरति श्रद्दधाति च। यत्कृपावशतस्तस्मै नमोस्तु गुरवे सदा ६॥ ॥

ल॰ शे॰ श्रीगणेशाय नमः। समर्थः पदविधिः। विधिशब्दः कर्मसाधनः शेष षष्ठ्या समासस्तदाह पदसंबन्धीति। पदविधिसहचरितोऽपि पदविधिशब्देन गृह्यते अत एव।
स॰ सन्नन्तादावेकार्थीभावे पदविधिश्च समाससंज्ञादिस्तस्य च न सामर्थ्ये साक्षात् विशेषणमसंभावात् तत्राह समर्थाश्रित इति सामर्थ्यं चात्र न व्यपेक्षा व्यपेक्षा
२९ नात् समासादिवृत्तिषु तस्यासंभवाच्च किं त्वेकार्थीभावः स च विशेष्यविशेषणभावावगाह्युपस्थितिजनकत्वं संसृष्टार्थे समर्थमिति भाष्योक्तेः। अत एव राजपुरुषेक
देशे राज्ञि ऋद्धस्येत्यादि विशेषणान्वयो न देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु गमकत्वाद्भवत्येव वृत्तिः एवं राजपुरुष इत्यादौ विशेष णापदे संख्यानवगमोऽप्येकार्थीभाव।
कृतः संख्याविशेषप्रकारेण तत्तदर्थभाने पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वात् यथा घटा इत्यादितो वहुत्वेनैव त्रिचतुरादिव्यक्तीनां भानं न तु त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथा वृत्तौ राजत्वा।
दिनैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशान्नत्वेकत्वबहुत्वादिना एवं तावकीनो यौष्माकीण इत्यादौ संबोध्यत्वेनैवैकानेकव्यक्तिभानं न त्वेकत्वबहुत्वादिना विग्रहवाक्ये
येकवचनत्वारोपेण शास्त्रप्रवृत्तिमात्रं न तु तद्बोधः वृत्तिस्वभावविरोधादिति मंजूषायां विस्तरः गमकत्वादेव शिवस्य भगवतो भक्त इत्यर्थे शिवभागवत इत्ययं स्व
लेति सूत्रे भाष्ये प्रयोगः प रं तु तत्र वृत्तिरेव न तु शिवस्य भागवत इति वाक्यं साधु तत्र भगवच्छब्दादण् शिवपदेन भगवच्छब्दस्य समासश्च युगपदेवेति बोध्यं तयोरुप
स्थितिश्च समुदायशक्तिसाध्या एवं च क्लृप्तशक्तित्यागे मानाभावात् प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या तथोपस्थितिरयमेव चैकार्थीभावः जहत्स्वार्था वृत्तिः प
दानामानर्थक्यमिति तु न युक्तं महाबाहुः सुपन्था इत्यादावाकारादेरनापत्तेः अर्थवत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणं तु सत्यां गतावयुक्तमवृद्धैः जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रू
ढिविरोधिनी अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैवसेति तदर्थः यथा गोरक्षस्कस्सर्पादौ परिभाषेयम् सा च पदविधिरिति सूत्रस्वरसात् समासे गुरुलेः सं
ग इत्यादौ समासग्रहणाच्च गतिगतौ विति सूत्रे पदस्येत्यधिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थितिरिति कैयटस्वरसाच्च पदत्वेन श्रुतं तत्त्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैव
प्रवर्तते तेन ग्रन्थारादित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः एकार्थीभावश्चालौकिकविग्रहवाक्य एव कल्प्यते यथा शत्रादौ द्वितीया सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारेऽपि तत्क।
ल्पनात् तथा च अन्यपदार्थे समर्थे स्वार्थे इत्यनुवादबलादस्य तत्र कल्पनेति तथा च शतृविधायके भाष्यम् लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनार्थेनायोगादादेशानु राम॰
पपत्तिस्तस्य क्वापि प्रयोगाभावादित्याशंक्यादेशसामानाधिकरण्यं दृष्ट्वानुमानात् ज्ञातव्यं प्रकृतेरपि तत् भवतीति तत्र कैयटः सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानमिति ॥ १

पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयोगदर्शनात्तस्यानिनोपि लटः प्रक्रियार्थे विहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इति अत्रानुमाने सौत्रानुवाद एवानुकूल।
स्तर्कः अत्र प्रक्रियार्थे विहितस्येत्यनेनान्यस्यापि प्रक्रियार्थकल्पितस्य लोकेऽबोधकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः समर्थः किम् पश्य कृष्णं श्रितोऽममि
त्यत्र कृष्णं श्रितयोः परस्परं संबन्धाभावेनैकोपस्थित्यजनकत्वेनासामर्थ्यं सह सुपा सुबामन्त्रित इत्यतः सुबिति वर्त्तते सुबन्तं सहितं सुबन्तं समाससंज्ञकमित्यर्थः
समस्यत इत्युक्तिस्तु बहूनां भिन्नयोः शब्दयोरनेन संश्लेषः क्रियत इति प्रतिपत्तेस्तदनुसारेण संपूर्वकास्यतेश्च संश्लेषोर्थः प्राक्कडारादित्यत्र प्राग्ग्रहणमावर्त्त
ते तेन प्राक्समाससंज्ञका भवन्ति तत्संज्ञाः संतोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इत्यर्थात्तयोः समावेश इति भाष्ये स्पष्टम् अन्यथा कडारत्वात्पर्यायः स्यात् इति दिक्
अत्र सुबित्येकत्वमविवक्षितं तेन महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र सुबन्तसमुदायेन न क्षीरशब्दे न समास इति कैयटादयः। परे तु अनुवाद्यत्वादेकत्वाविवक्षैव।
किंच तद्विवक्षायामेकेनैव केनचित्सुबन्तेन किंचिदेकं सुबन्तं समस्येत न त्वन्यैरन्यानि तस्मात्सुबित्यादौ जातिविवक्षा एवं च यथा स्वाङ्गग्रहणेन स्वाङ्गसमुदायस्य
न ग्रहणं स्वाङ्गत्वस्य प्रत्येकं समाप्तत्वात् एवं सुबन्तत्वादेरपि प्रत्येकं समाप्तत्वेन सुबन्तादिग्रहणेन न सुबन्तादिसमुदायस्य ग्रहणमिति नोक्तदोषः स्पष्टं चेदं।
मनुसूत्रसमर्थसूत्रयोर्भाष्ये तत्र त्यक्तकैयटादीनां तु प्रमादः अत एव विभक्तिश्चेति सूत्रे प्रतिप्रत्ययं विभक्तिसंज्ञेति पक्षे प्रथमयोरित्यादौ विभक्तिसमुदायस्य
विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात् प्रथमयोः प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीत्युक्तं कैयटेनेत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः अनुर्व्यचलदिति अनोर्व्यचलदित्यनेन युग
पत्समासः अनु इति सुबन्तेन व्यचलदिति समुदायस्यासमर्थत्वात् सुपेति इदं लक्षणमधिकारश्च अन्यथा एकस्तु देवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसम
स षष्ठीसमासयोरभावः सुपो धातु अङ्गनिमित्तस्य सुप इत्यर्थभ्रमवारणायाङ्गस्य सुप इति नोक्तं पूर्वनिपात इति भूतशब्दस्यैवेत्यर्थः अन्यथा विनिगमनावि
रहेण प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषादनियमः स्यादिति भावः अत एव निर्दिष्टादौ दृशेर्विषयेऽवयवद्वारकसामर्थ्येप्यस्य प्रवृत्तिः विस्पष्टपटुरित्यादावपि विस्प
ष्टादीनि गुणवचनेष्विति गमकं बोध्यं तत्र हि विस्पष्टमित्यादि पटुत्वादिविशेषणमिति कैयटे स्पष्टं इवेनेति हरीतकीं भुंक्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीमित्यसा
ध्वेवेति समानाधिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकस्वारस्येन प्रथमायास्तत्र तत्र कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोग एव प्रथमायाः प्र.

प्र·शे· प्रकृत्यामातेतिप्रथमायामातत्सदृशीमित्यर्थेऽसाधुत्वादित्यन्यत्रविस्तरः एतद्योगविभागसिद्धसमासस्यविशेषसंज्ञासंत्येवतत्तदधिकारेष्वग्रहणं तञ्जीमत्तेवावेति।
स· अत्रयथार्थत्वादिप्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तुन तत्रतस्यैवेतिनिर्देशात् अव्ययी· अनव्ययमव्ययंभवतीतिभवतेर्णस्य उपसंख्यानमितिकर्तरिणः महासंज्ञाकरणंप्रा
३० चामनुरोधात् योगोविभज्यतेइति भाष्येत्विदंनदृश्यते अपदिशमित्यादिमांतानांस्वरादिपाठदव्ययत्वम् अपदिशेनेत्यादितुचिंत्यमेवेत्यन्ये· ननुसमासगते
अन्तविभत्त्याश्रये प्रथमांतत्वेआश्रीयमाणेकष्टश्रितादौश्रितस्यपूर्वनिपातापत्तिर्निर्दिष्टपदंचव्यर्थमत आहसमासशास्त्रेइति समाससंज्ञाविधायकेशास्त्रे
इत्यर्थः नचराज्ञःकुमारीश्रितोराजकुमारीश्रितइत्यत्रद्वितीयायाः द्वितीयाश्रितेति सूत्रेप्रथमानिर्दिष्टत्वेनकुमारीशब्दस्यपूर्वनिपातापत्तिरितिवाच्यम् अप्रधानमुपस
र्जनमितिशास्त्रांतरोक्तमहासंज्ञाकरणेनास्यतदर्थकतयासमासशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदवदितिवाच्यार्थेनिष्पन्नेऽप्र
धानत्वस्यसंबंधित्वाद्यंप्रतिपदप्रधानंतंप्रतितदुपसर्जनसंज्ञमित्यवगतेर्दोषादितिभाष्येणैवसमाधानात् प्रकृतेचनराजनिरूपितमप्राधान्यंकु
मार्याइतिनतदपेक्षास्यपूर्वनिपातः नचैवंपूर्वकायाद्यसिद्धिः कायनिरूपिताप्राधान्यस्यपूर्वपदार्थेऽभावादितिवाच्यं समासशास्त्रस्यप्रथमानिर्दिष्ट
शब्दगताप्राधान्यस्याश्रयणेनादोषात् समासशास्त्रेयंप्रतिपदप्रधानंतंप्रतितदुपसर्जनमित्यर्थात् भवतिचश्रितादौप्रतिद्वितीयांतंतथासहयुक्तत्वेनोपा
त्तार्थस्यशाब्दगुणान्वयित्वाभावरूपाप्राधान्येपितत्समभिव्याहृतप्रथमाद्यंतार्थतदधीनत्वरूपाप्राधान्यप्रतीतेः अतएवसमकक्षयोरप्येकस्यपरेणसहा
गंतव्यमित्युक्तेदुःखंदृश्यते प्रकृतेपिद्वितीयांतंश्रिताद्यधीनंतंविनासमासाघटकत्वात् श्रितादिकंतुतंविनापिसमासांतरेघटकमितिद्वितीयांतस्यश्रिताद्यधी
नत्वमेव मन्यत्राप्यूह्यम् यस्यशब्दस्यसमासविधौयत्प्रथमानिर्दिष्टंतंप्रतितदुपसर्जनमितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानायतद्भाष्यप्रवृत्तेर्भाष्येपि यंशब्दं
प्रतियत्प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानंतंशब्दंप्रतितत्प्रथमानिर्दिष्टंवाच्यंपदमुपसर्जनमित्यर्थस्यैवौचित्यात् अतएवयंयदितिभिन्नलिंगनिर्देशः बहुव्रीहौत्वेकवि
भक्तित्येवोपसर्जनत्वमिति अनुपदमेवस्फुटीभविष्यति अन्वर्थत्वविरोधान्नानेनेतिभाष्यसिद्धान्तइतिबोध्यम् यत्वर्थगताप्राधान्येनान्वर्थत्वेपिपूर्वकाया राम·
दौनदोषोऽन्वर्थसंज्ञाहियत्रसोऽर्थःसंभवतितत्रप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाप्रवर्त्ततेऽन्यत्रतुविधानासामर्थ्यात्तन्निरपेक्षायथास्वादीनांकर्मप्रवचनीयत्वमितिप्रथम २

निर्देश सामर्थ्यात्सर्वादीनां प्रवर्तितेऽविवक्षानिर्विभक्तिकस्योच्चारणासंभवेनतत्सामर्थ्यायोगात् प्राथम्यादन्वितार्थकत्वाल्लघुत्वाच्च प्रथमैवोच्चारितेत्यस्य वक्तुंशक्यत्वादित्यस
म् उपसर्जनंपूर्वं समासइत्यधिकृतयोग्यतावलेनसमस्यमानविपरिणम्यतेतदाह समासेइति नचराज्ञः कुमार्याइति परिनिष्ठितविभक्त्यासमासेकुमार्या अपिपूर्वनिपातापत्तिरिति वा
वाच्यम् षष्ठ्यंतयोः समासेर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातइतिभाष्येणसमाधानात् अर्थाभेदात् अर्थस्यप्रधानस्याभेदात्समस्यमानराजपदार्थनिरूपितसंबंधाभावात् अ
स्यषष्ठ्यंतस्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाभावान्नपूर्वनिपातइतितदर्थः अयंभावः षष्ठीत्यादिसूत्रेयेनसुबंतेनसमासस्तदर्थनिरूपितसंबंधाद्यर्थकमेवषष्ठ्याद्यंतंगृह्यते तदेवच
तत्रप्रथमानिर्दिष्टमिति तदुक्तंकैयटेन राज्ञः पुरुषस्येत्यत्रराजापेक्षयापुरुषः प्रधानमेवेतिनासौअभिधीयतेराजापेक्षयानव्य जिरिच्यतेइत्यप्रधानस्यैवपूर्वनिपातःइति
उक्तरीत्याःप्रधानषष्ठ्यंतमेवतत्रप्रथमानिर्दिष्टंनतुप्रधानमितितद्भावः यत्तूपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैवेत्युपसर्जनंपूर्वमित्यत्रकैयटस्तन्नेत्युक्तमेवेत्यलम् प्र
थमानिर्दिष्टमित्यतोनुवृत्तंसमासइतितदर्थविग्रह ———— परमित्याह।
विग्रहेइति नियतेति एकग्रहणादवधारणगर्भसमासलाभइतिभावः निष्कौशांबिरित्युदाहरणं परिनिष्ठितविभक्त्यापिसमासेननिष्क्रांतंनिष्क्रांतेनेत्यादिक्रमेणन
स्यानियतविभक्तिकतयाकौशाम्बीपदस्यतदपेक्षयानियत विभक्तिकत्वादनेनोपसर्जनत्वेन ह्रस्वत्वंपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेचेदमेवज्ञापकम् अयंपक्षस्तत्सु
रूपतुल्यार्थेतिसूत्रेभाष्ये प्रथमांतेनसमासइतिपक्षोप्यनेकमितिसूत्रेभाष्येइतिकेचित् परेतु अनेकमितिसूत्रेभाष्येसमासार्थविग्रहेप्रत्यासत्त्यासमासापेक्षयानियतवि
भक्तिकस्यानेनोपसर्जनत्वमुक्तंराज्ञःकुमारीराजकुमारीत्यत्रपरिनिष्ठितविभक्त्यापिसमासत्वान्नतदपेक्षयाकुमार्यानियतविभक्तिकत्वमितिनतस्याउपसर्जनत्वमित्यु
क्तं चित्रगुरित्यत्रचसोपदस्यानेनोपसर्जनत्वमंगीकृत्यानेकग्रहणंप्रत्याख्यातं बहूनांसमासस्तुतद्धितार्थेत्यनेनोत्तरपदेद्विगुविधानात् ज्ञापकात्सिद्धइतिचोक्तं ए
वंचोत्तरपदेनपरिमाणिनेत्यपिप्रत्याख्यातम् अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नतदुक्तमनेकवचनमुपसर्जनार्थंनचैकविभक्तित्वादितिवार्तिककृतान्वर्थत्वानुक्तेस्त
द्वैत्याप्रयोजनंवार्तिकन्नैवेतितुतत्खंडनंभाष्यरीत्यात्वेतद्प्राप्तिरेवात्रेतिबोध्यं अन्यथाचित्रगुरित्यस्यविग्रहेद्वयोरपिनियतविभक्तिकतयाकिमपेक्ष्यंगोशब्दस्य
नियतविभक्तिकत्वंस्यात् एकस्यानियतविभक्तित्वेहितदपेक्षमन्यस्यतत्त्वंवाच्यम् समासापेक्षंनियतविभक्तित्वमेवयुक्तमाश्रयितुमन्यथासभार्यइत्यत्रोपसर्जन

व्य·शे·
स·
३९

ह्रस्वानापत्तिः स्वशब्दस्याव्ययतया विभक्तिमात्राभावेन लुकानुत्पत्तेस्वान्वाख्यानेन वानियतविभक्तित्वाभावात्तदपेक्षनियतविभक्तित्वस्यसभार्यादित्यत्राभावेनोपसर्जन।
त्वानापत्तिः ममतु समासस्यानियतविभक्तित्वात्तदपेक्षतान्वमस्त्येवेति न दोष इत्याहुः गोस्त्रियोः अत्र स्त्रीशब्दः स्वर्यते तेन स्त्र्यधिकारोक्तचातुर्थिकप्रत्ययलाभः।
उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च स्त्रीशब्देन तदंतग्रहणं ताभ्यां च प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याहोपसर्जनं यद् इत्यादि गोस्तु
लेराजकुमारीपुत्र इत्यादौ तु न दोषः महासंज्ञाकरणोन्वयेन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तत्संबन्धिन एव ग्रहणात् अ तस्याः प्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्यासत्त्या तदंतसमा
सप्रातिपदिकान्त्यस्यैव ह्रस्व इत्यदोष इति भाष्ये स्पष्टं तत्र ह्येवं भाष्यम् अप्रधानमुपसर्जनमिति संबंधिशब्दावेतौ तत्र संबंधादेतद्गंतव्यं यं प्रति यदप्रधानं तत्स्थ
वेत्सोनोभवतीति यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तद्घटितसमाससमुदायस्य सोऽप्रधानशब्दो नो भवतीति तदर्थः यद्यपि कुक्कुटमयूर्याविति द्वन्द्वबहुव्रीहाविव एकवि
भक्तौ तूपसर्जनत्वम् द्वंद्वः प्रथमांतानामेवेति चार्थे द्वन्द्व इत्यत्र वक्ष्यते एकविभक्तौ न्युपसर्जनसंज्ञाऽप्रधानार्थकस्यैवेति मतेऽपि उद्भूतावयवभेदसाहित्यं प्रति
मयूरीपदार्थस्य तत्त्वमस्ति सर्वत्र द्वंद्वे साहित्यमेवविशेष्यमिति चार्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तथापि भाष्ये द्वंद्वेनेति वचनारम्भान्न दोषः अत एव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः।
कुमारीत्यत्र ह्रस्वो न प्रथमानिर्दिष्टमित्यादेः शास्त्रीयस्यैवात्रोपसर्जनस्य ग्रहणात् अत एव गोवष्कयणीत्यादौ वष्कयणीशब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वेऽपि तदं
तस्य ह्रस्वो न एतच्चक्षिप्पा इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अतिराजकुमारिरित्यादौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् राजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वं न च तस्यासत्यर्थे प्रत्युप
सर्जनत्वेन कथं स्त्रीप्रत्ययांतत्वमुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमादिति वाच्यम् यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वमानेयं तदर्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वमे
वेत्यदोषात् प्रत्यासत्त्या तादृशानुपसर्जनत्वस्यैव निषेधनिमित्तत्वात् अस्य चातिक्रान्तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि राजकुमारीत्येतदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवेति दिक्
नाव्ययीभावा अपञ्चम्या इत्यमर एव विशेषणं न लुगभावस्य
तु नाव्ययीभावे ह्रस्वात् अपदिशमिति यद्यपि नपुंसकह्रस्वेनापीदं सिध्यति तथापि चित्रगुरित्याद्यर्थमावश्यकेन गोस्त्रियोरित्यनेनापीदं सिध्यतीति तदुपन्यासः। राम·
दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठेऽपि लिंगविशिष्टपरिभाषयात्र न टच् समासांतप्रकरणे लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्यास्य सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् टावंतदिशाशब्दोऽकाः। २

रांतप्रकृतिकस्येतिमतेत्वः प्राप्तेस्याभावः अमरस्यास्यात्तदिशशब्देनविग्रहेतुनत्रस्वः प्रयोजनंइत्यादाविति आदिनैकविंशतिभारद्वाजंसप्तगंगमित्यादिसंग्र
हः विभक्तीत्यादेरितिविभक्तिशब्देनतदर्थोलक्ष्यतेवचनशब्दःकर्मसाधनः प्रत्येकंसंबध्यते विभक्त्याद्यर्थश्चश्रुतत्वादव्ययस्यैवविशेषणानिनदाह विभक्त्यर्था
दिष्विति अत्रसुबंतेनेत्यस्यसमर्थेनेतिविशेषणम् अतएवतदुत्तरविभक्त्यर्थांतर्भावेणैकार्थीभावः द्वितीयाश्रितेत्यादौसमर्थेनसुबंतेनेत्यस्यसमर्थप्रकृतिक
सुबंतेनेत्यर्थः अतएवकष्टंश्रितस्येतिपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेप्युत्तरपदीयविभक्त्यर्थांतर्भावेणनसः अतएवकष्टश्रितस्यधनमित्यादौषष्ठी द्वितीयां
तंसमर्थमित्यर्थात्तदर्थांतर्भावेणैकार्थीभावात्तुकार्यत्वान्नद्वितीयेत्याहुः हरिङ्गीति फलाविशेषेप्यंतरंगानपीतिन्यायप्रभृतिमुपेत्येदं — द्वयोः समाना
र्थत्वबध्वनापक्वस्तुतरमेवात्राधिशब्दप्रयोगः वचनेति प्रत्यासत्त्यायद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेनसुबंतस्यसमासस्तद्विभक्त्यैवयत्सुबंतंतस्यग्रहणादितिभावः।
तिङ् ङन्तछिन्नसमासेरितिभाष्यसंमतःपरिगणनाच्च तेनाभिहितेसप्तमीत्यपिबोध्यम् अतएवग्रहस्योपरिइत्यादौनसमासः उपरीत्यस्याधिकरणशक्तिप्रधान
त्वेपियेनसुबंतेनसमासस्तद्घटकविभक्त्यर्थावाचकत्वात् अधिहरिभक्तिरित्यत्रहर्यधिकरणिकाभक्तिरितिबोधः नचप्रतेस्त्रसःसप्तमीस्यादितिसूत्रेसंमतसप्तम्य
र्थमात्रवृत्तिप्रतिरूपाव्ययेचरितार्थस्यास्याधेःशौण्डादिपठितत्वेनपरत्वात्सप्तमीशौण्डैरित्यनेनबाधःस्यादितिवाच्यं आधेयप्रधानस्यैवाधेस्तत्रपाठात् विधाना
सामर्थ्यादिति एतच्चरसिकानुसारेण वस्तुतोमध्यार्थकसमयाशब्दयोगेद्वितीयाविधानस्यदूरार्थकाराच्छब्दयोगेपंचमीविधानस्यचारितार्थ्यादिदमयुक्तम् स
मयानिकषाऽऽरांच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधानाइतिसमीपमात्रवाचित्वाभावान्नैतैःसमासःसमीपेइतिहितेषामर्थः अतएवभक्ष्यन्यायेनविभक्त्यर्थसमीपादि
मात्रवृत्त्यव्ययस्यैवतेनसमासात् उपशब्दस्तुतन्मात्रवाची कृष्णसामीप्यवंतइतिबोधादितिबोध्यंसुमद्रंइति वचनग्रहणात्समृद्ध्यादिवाचकत्वेऽव्ययीभावः
सुमद्राइत्यादौतुसुशब्दोद्योतकः समृद्धामद्राइतिबोधादितिनायम् निपातानांवाचकत्वंद्योतकत्वंचेत्यत्रैवभाष्येस्पष्टम् उपदशाइत्यादावुपस्यसमीपवर्त्ति
पदार्थबोधकत्वेनसमीपमात्रबोधकत्वाभावान्नाव्ययीभावः विगतेतिऋद्धेरभावइतियावत् अर्थाभावशब्देनसमस्यमानपदार्थाभावस्यैवग्रहणादत्र तेन
नसिद्धिःलद्धूनयन्नाहमस्मिकाणामभावइत्यादिना अर्थाभावशब्देनउत्तरपदार्थाभावस्यैवग्रहणंव्याख्यानात् नञातुनायंसमासः अर्थाभावशब्देनञउपा।

ल॰ शे॰ दानेनसूत्रगृहीताव्ययेनैतत्समासप्राप्तेः तच्चनञ्सूत्रे उपपादयिष्यते नञाभावेऽप्येवसिद्धेरर्थग्रहणं व्यर्थम् प्रतियोगिभूतवहिर्विद्यमानार्थसमानाधिकरणाभाववाचकेनैव
सं॰ समासो यथा स्यादित्येतदर्थं तत्त्वात्तेनाभावार्थे निराशःशशशृङ्गादिशब्दानामयं नञ्प्र[illegible]वार्थेनञ्सूत्र अत एवात्ययग्रहणं चरितार्थं नन्दूदाहरणं निर्हिमं निःशीतमिति ह्य
३२ त्युक्तमेव युक्तम् अतिक्रान्तदर्शनत्वाभावात् अतिहिममित्युक्ते तदतिशयस्यैव प्रतीतेः अत्ययशब्देनेतेः सूत्रगृहीताव्ययत्वाच्चेति दिक् संप्रति न युज्यत इति वृत्तौ युजिक्रि
यांतर्भावेणैकार्थीभावः आतिनिद्रमासीदित्यादौ तथा व्यवहारविषयेऽतिनिद्रशब्दस्य लक्षणेति बोध्यम् शब्दप्रादुर्भावेऽन्यस्य शब्दविषयप्रकाशार्थेनाव्ययेन सम
स इत्यर्थः भाष्यप्रयोगेति अचः परस्मिन्निति सूत्रे यं प्रयोगः एतद्भाष्यप्रयोगादेतत्सूत्रेण तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थके न नायं समासः अ
न एव यथासादृश्य इति सूत्रे सादृश्यसंपत्तीति प्राप्तेतीति भाष्ये उक्तम् यथाशब्देन तु भवत्येवोत्तरसूत्रारंभादिति भावः ननु नित्यसमासत्वाद्धाकादुत्त्वे भ्रमतत्राह प्रतिशब्दस्य
नि इत्थं भाष्यामनुरोधेन वस्तुतः प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वाभावसंपादनेन साचरितार्था तस्मादर्थमर्थं प्रतिप्रत्यर्थमिति सरूपसूत्रादिस्थभाष्यप्रयोगात्यदा द्विर्वचनं न
दा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासप्राप्त्या वाक्यं साध्विति तत्त्वम् कृतोद्विर्वचनं तु न समासेन वीप्साया द्योतितत्वात् इति हयवरट्सूत्रे कैयटः प्रतिनात
स्या उक्तत्वादिति तत्त्वम् शक्तिमनतिक्रम्येति परावरयोगे चेति कापरावरत्वं च बोध्यम् हरेः सादृश्यमिति हरिसादृश्यं लौकिकं वक्ष्यमाणेनेति अत्रसूत्रा।
लेखो वैविध्यार्थः यथासूत्रे पूर्वत्र क्तस्य पूर्वत्रापकर्षणे वैविध्यायातहत अनुज्येष्ठं कार्यं क्रतमनुज्येष्ठं प्रपमतीत्यादौ करणत्वेनान्वयात्परिनिष्ठितविभ
त्यासमासमभिप्रेत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्यं क्रमः पूर्वक्रमेणेत्यनुपूर्वमिति सूत्रगृहीताव्ययेनाप्यनुनासमासः एतस्मात्सूत्रप्रयोगात् युगपच्चक्र
न्देन तु न समासः सूत्रगृहीतत्वात् उभयत्रापि स्वार्थे ष्यन्नतद्धनयन्नाह चक्रेणयुगपदिति गुणभूते इति व्याख्यानात्सादृश्य इति स्वार्थे ष्यञिति भावः सं
पत्तिसमृद्धोः पर्यायत्वमाशंक्याह ऋद्धेरिति धनधान्यादेरित्यर्थः अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्यमानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं क्षत्रत्वादिः संपत्तिरि
त्यर्थः सक्षत्रमित्यस्य क्षत्रियाणां योग्यं क्षात्रमित्यर्थः तृणमपि इति साकल्यबोधकाव्ययेन समासः समासस्यानित्यत्वादस्वपदविग्रहो दर्शितः तृणठासहे एम॰
त्यलौकिकम् अपरित्यज्येति [illegible]सयोगे चेति क्तयोगश्चबोद्धः नन्वत्रेति तृणेन सह भुंक्ते इति बोधोत्तरं यत्तृणानि भक्षयेत्स कथमन्यत्परित्यजेदिति प्रती ४

तेः सकलं भोज्यमनीत्यत्रैव तात्पर्यादिति भावः अग्नि ग्रंथपर्यंतमिति बहुव्रीहौ द्वितीयांतं ग्रन्थान्यपदार्थः अधीत इत्यस्य तु न समासेतर्भावो मानाभावात् अ
न्यत्वं साहित्यं व सहार्थः अन्यत्याग्निग्रंथसहितमिति बोधः अग्निरास्य हेत्यलौकिकं नच तदधीत इत्यण प्रसंगो वैकल्पिकत्वात् यथाऽसा. असादृश्य
इति हे दत्तत्रैव वर्तमान इत्यर्थः तथाहर इति तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेपि न समासः सदृश इत्युक्ते नियमेन प्रतियोग्याकांक्षादर्शनात् सादृश्यप्रतियोगि वा
चकेनैव तद्बोधकाव्ययस्य समासात् द्योतयतीति सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे थालिति यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवद्भिन्नो हर इति बोधे यत्तच्छ
ब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽर्थादुपमानत्वप्रतीतेरिति भावः सूत्रेपि सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव थाल् सूत्रे सादृश्यस्य प्रकारशब्देन ग्रहणे यत्सादृश्यवान् ह
रिस्तत्सादृश्यवान् हर इत्येव बोधः स्यात् न तु हरिसदृशो हर इति भाष्यानुसारिणस्तु यथासादृश्य इत्यस्य यथाशब्दः सुबंतेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेत्यर्थः यथाश
क्ति यथाबलमित्याद्युदाहरणम् अत एव भाष्ये असादृश्य इति किमर्थं यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इत्युक्तं न तु सूत्रमेव किमर्थमित्युक्तं यथार्थत्वेन तु सिद्धिः सूत्रगृ
हीताव्ययेन तेनास्समासात् अत्र चेदमपि ज्ञापकं न च प्रकारवचनतया तानिष्पन्नस्य यथाशब्दस्य सर्वथा सादृश्यद्योतकत्वेन सूत्रे दाहरणासंभव इति सूत्रव्य
र्थमिति वाच्यम् अत्र सूत्रे अव्युत्पन्नस्य वीप्सायोग्यतापदार्थानतिवृत्तिबोधकस्यैव ग्रहणे नादोषात् यथाशक्ति इत्युदाहरणे तदर्थक एव सः यद्यपि यथा
शब्द उपमानत्वं द्योतयतीति सकलाभियुक्तोक्तेर्यद्विशेषवानित्यादिप्रागुक्तबोधोत्तरमुपमानदेवदत्ताभिन्न उपमेयो यज्ञदत्त इति बोधः गृहीतविशेषधर्मए
व च साधारणधर्मः लक्षणामूलव्यंजनाजन्यबोधस्थले द्वयोर्भयोः शाब्दत्वं तु वच्यम् अत एवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वसिद्धिः एवं च पूर्वपदार्थ
प्राधान्याभावेन नात्राव्ययीभावप्रसक्तिस्तथापि प्रसिद्धत्वात्प्रकारवचनस्यैवात्र ग्रहणे न तत्सामर्थ्याद्धि मुनीत्यादाविव तदभावेपि समासः स्यादतोऽसादृश्य इ
ति सूत्रे कृतं तत्रक्रतेतु तद्भिन्नस्याव्युत्पन्नस्यैवात्र सूत्रे ग्रहणं न च यथाबलमित्याद्युदाहरणे प्रकारवाचियथालंतस्यैव ग्रहणमस्तु सादृश्यसंपत्तीत्यनेन च
समासोस्तु इदं सूत्रं च मास्तु पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं च मास्त्विति वाच्यम् एतत्सूत्रारंभसामर्थ्येन तत्र तदप्रयोगात् तत्रार्थे साधोरन्यत्रार्थेऽसाधुत्वापत्तेश्च इद
मेव सूत्रमव्युत्पन्नस्य तदर्थकस्य यथाशब्दस्य सत्वे मानं तथा च भाष्यं असादृश्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति यथाबलं प्रकारे यस्थालेतदं त

स॰शे॰ स॰ ३२ स्यसादृश्यएववृत्तेरित्याशंक्यवीप्सादिवाचिनोऽत्रसूत्रेयथावत्समित्युदाहरणेऽचग्रहणमित्यर्थेकोन्वनंतरमययः प्रकारवचनेथाल्तदेतस्यग्रहणंकस्मान्नभवति पूर्वे
णप्राप्नोतिसादृश्यसंपन्नोतिपूर्वपक्षिणोऽक्रप्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्नभविष्यतीति उत्तरितम् नानेनभाष्येणप्रकृतसूत्रेप्रकारवचनथाल्तस्यग्रहणाशंक्यतइतिवक्तुंयुक्तं
असादृश्यइत्यस्यसूत्रेश्रवणात् यद्यपितद्धितस्मरणेनायंपूर्वपक्षइत्यपिवक्तुंशक्यं तथापिपूर्वेणप्राप्नोतीत्यादेरसंगतिः तस्मादुदाहरणेऽथाल्तस्यग्रहणंतत्रसाद।
श्यार्थेकेनसमासंकृत्वान्यत्रार्थेप्रयोगबाधकाभावइत्यभिमानेनार्थघटितंसाधुत्वमित्यजानतोऽव्युत्पन्नस्यत्वेमानंचापश्यतःशंकेयमितियुक्तंप्रतिषेधवचनसा
मर्थ्यादित्यस्य प्रतिषेधयुक्तेनतद्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः एवंचाव्युत्पन्नतत्त्वेऽर्थघटितंसाधुत्वमित्यत्रचेतदेवमानमितिभावः यत्तुप्रतिषेधइतिप्रतीकमु
पादाययथार्थेयदव्ययंतेनसमस्यतइतिपूर्वेणसिद्धेसमासेसादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्येतिकैयटस्तन्नसूत्रगृहीताव्ययेनतेनसूत्रेणासमासात् नियमत्वा
पेक्षायेतदर्थज्ञापकत्वस्यैवोचितत्वात् नन्नसूत्रेयथार्थशब्देनसादृश्याग्रहणाच्च अतएवतत्रसूत्रेसादृश्यग्रहणंचरितार्थं अतएवभगवतासादृश्यसंपत्ती
तिप्राप्नोतीत्युक्तं नचसादृश्यग्रहणंगुणीभूतसादृश्यग्रहणार्थं लक्ष्यानुरोधेनप्रधानन्यायाप्रवृत्त्याभयत्रापितेनसिद्धेः यथायोग्यतायायथार्थत्वेपिरूपस्य
योग्यमनुरूपमित्यादेस्तदर्थकेनापिसमासस्तद्वत् पूर्वसूत्रेयथार्थग्रहणंतदर्थकान्याव्ययग्रहणार्थं एवंचयथाशक्तीतिएतदुदाहरणमेवेतिभाष्यस्पष्टं
वीप्सादावपिपथाशब्देनसामासोभवत्येव यदव्युत्पन्नेवीप्सावाचितस्येदंग्रहणमितिभाष्यात् एवंचस्पष्टमेवोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्यसूत्रस्यविधित्वंभाष्य
लभ्यते अत्रसूत्रेयथाशब्देनयथार्थस्यनग्रहणंमानाभावात् पूर्वसूत्रेतुवचनग्रहणात्तथाविभक्तिशब्देनेवेत्याहुः यावदव संख्यादिनेयत्तापरिच्छेदो॥
वधारणम् तद्बोधकंयावदित्यव्ययंसमस्यतेइत्यर्थः अवधारणेकिम् यावद्दत्तंतावद्भुक्तंकियद्भुक्तमितिनावधारयामीत्यर्थः सुप्प्रतिना॰ मात्राशब्दोऽस्य
पर्यायः पुनःसुप्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् अन्यथादोषामन्यमहरित्यादेदोषादीनांवृत्तिविषयेसत्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययेनैवसमासःस्यात् अक्षप्र
तिइति लक्षणेप्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वंतुप्रतेर्गतिर्गतावितिनिघाताभावायेत्याहुः अक्षशला॰ समस्यंतइतिशेषःपराजयएवेति पंचिकानामद्यूतंपंचभिः। राम॰
कपर्दैर्भवतितत्रयदिसर्वेउत्ताना अवांचोवापतंतितदापातयिताजयत्यन्यथाजीयतेविपरीतवर्तनेकार्तत्वेनाक्षादेस्तृतीया ज्ञोपरेस्तदर्थः अक्षकृतंपरी ५

त्वलौकिकम् नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः वैपरीत्यंचजयापेक्षयेतिभावः अक्षेणेति अक्षाभ्यांविपरीतंवृत्तमित्याद्यर्थेनसमासोऽनभिधानात् अक्षत्वेनैकाक्षबोधएवा
स्यसाधुत्वं ननुतेनरूपेणानेकाक्षबोधे एकत्वादिनाबोधस्तुवृत्तौनास्त्येवेतिभाष्यस्पष्टं विभाषा यद्यपिएकार्थीभावेसमासस्यव्यपेक्षायांवाक्यस्यचसिद्धेरिदंव्यर्थं एका
र्थीभावएवसमासः आदिविकल्पस्तुनेष्यतेएवंसमासनिषेधस्तत्राणिनित्यंक्रीडेत्यत्रनित्यग्रहणंचव्यर्थंनिषेधविषयेएकार्थीभावाभावेनसमासाप्राप्तेः नित्याधिकार
विषयेस्याभावेनवाक्याप्राप्तेश्च तथापिलक्षणेकचक्षुष्कान्नं दात्मातिकेकार्थीभावोनित्यः कपाक्षिकः क्वनास्त्येवेत्यर्थबोधनार्थंसर्वमावश्यकंध्वनितं चेदंसमर्थो
नामितिसूत्रेभाष्ये लक्ष्येकचक्षुष्कंप्रतिसमर्थइतिसूत्रेभाष्येतत्प्रत्याख्यातम् एवंचविशेषणीभूतैकार्थीभावस्यविकल्पादिबोधकानीमानि अतएवपारेमध्ये इ
ति सूत्रेभाष्येएकयावृत्तिर्विभाषापरयावृत्तिविषयेऽनित्योपवाद इत्युक्तम् तत्रवृत्तिरेकार्थीभावः एतत्सामर्थ्यादिति अत्रैतत्करणात्प्राक्तदसंबंधेनतद्विषयेए
कार्थीभावस्यनित्यत्वमितिभावः नन्वेवंसुप्सुपेत्यस्यानित्यतापत्तिः एवंचभाष्येसुप्सुपेत्युदाहरणभूतेविस्पष्टपटुरित्यत्रविस्पष्टंपटुरितिविग्रहप्रदर्शनात्संग
तिरतआह सुप्सुपेतिन्विति एतत्समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिसंज्ञाविधानेनसिद्धेपुनस्तैः समाससंज्ञाविधानंतदनित्यत्वज्ञापकम् उपपदमतिङ् कर्तृक
रणेकृताऽऽरम्भात मारव्यानेनेत्यादावुद्देश्याप्रसिद्ध्या अनेकमन्यपदार्थे इत्यादौ त्यादिपदघटितसमासरूपोद्देश्याप्रसिध्यातेषुसमाससंज्ञाविधानस्याव
श्यकत्वेनार्थाधिकारानुरोधात्सर्वत्रतस्यविधेयसमर्पकत्वं प्रथमानिर्दिष्टमितिसूत्रेसमासइत्यस्यसमासत्वव्याप्यसंज्ञाविधायकेलक्षणयाऽव्ययादीनामुपस
र्जनत्वंसाधयितुंशक्यमितिनतदर्थंसमाससंज्ञाविधानंचरितार्थमितिभावः विग्रहप्रदर्शनपरोक्तभाष्यादपितस्यानित्यत्वंबोध्यम् लक्षणेनाभि अभिप्रती आभि
मुख्यस्याग्नेर्ज्ञापकत्वसंबंधेनान्वयस्यचद्योतकौ अग्निज्ञाप्यशलभकर्तृकंपतनमितिबोधः उदाहरणेतथाबोधेवाभ्यभिमुखत्वंशलभपतनस्यलोकप्रसिद्ध्याम
नसागृह्यतेइत्याभिमुख्यद्योतकताभिशब्दस्य अग्निज्ञाप्यशलभकर्तृकंप्रत्यासत्त्याभ्यभिमुखंपतनमितिबोधइत्यन्ये कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबंधेनान्वयाद्या
केद्वितीयांतदाह अग्निमभीति लक्षणेनेतिकिम् स्रुघ्नंप्रतिगतः स्रुघ्नादागतस्तमेवप्रतिनिवृत्तइत्यर्थः आभिमुख्येकिम् वृक्षंप्रतिविद्योततेइत्यादाबाभि
मुख्यद्योतनाभावेसमासोमाभूदिति अस्यसमासस्यवैकल्पिकत्वेनपक्षेकर्मप्रवचनीयत्वंचरितार्थम् अभिप्रतीइतिकिम् अग्नेःसंमुखंशलभाःपतन्तीत्य

ल॰ श॰ र्थेसं मुख्यार्थकसंशब्देन लक्षणत्वसंबंधेनान्वये समासो मा भूदिति अनुये लक्षणेनेति वर्त्तते समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानम् यदिति सामान्ये नपुंसकम् द्विती-
स॰ यांतम् यं पदार्थं समयेत्यर्थे द्योतको ऽनुक्तेन लक्षणभूतेन तद्वाचकेन समस्यत इत्यर्थस्तदाह यमिति वनादर्लक्षणत्वं समीपद्वारा स्वसामीप्येन हि वनेनाशनिर्देशात्ज्ञा-
३४ प्यते लक्षणात्वं तु वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन संबंधेनान्वयस्तदाह वनस्य समीपमिति यस्य दैर्घ्यमिति यद्दैर्घ्यं सहशदैर्घ्यमित्यर्थः अत्रापि लक्षणत्वं वस्तुस्वेव निमित्तम-
नद्द मयन्नाह गंगाया अन्विति तत्वोत्यसंबंधेनान्वयाभावान्न द्वितीया उपलक्षितेति विशिष्टेत्यर्थः दैर्घ्यविशिष्टत्वमनोरर्थः तथावोधे च गंगाया ज्ञापकत्वस्य गंगा-
समीपे गत इति बोधे गंगाया ज्ञापकत्वस्य च नियमेन मनसावोधादन्यलभ्यत्वेन नात्र तदनोद्योत्यमिति तात्पर्य्यम् तेन संबंधेनान्वये तु वनमनु गंगामन्विति द्वितीयैवेति
बोध्यम् निविश्य गंगामनु तां महानदीं चमूमिति रामायणे प्रयोगात् वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेप्यायाम वैशिष्ट्येन ज्ञाप्यत्वं बोध्यम् तिष्ठद्गुप्र[illegible]वेनैषां[illegible] प्रवेशे-
न आतिष्ठद्गु जपेत्संध्यां पश्चिमामायतीगवादिति भट्टि श्लोके आतिष्ठद्गु आ आयतीगवादिति भिन्ने पदे इह उक्तोदाहरणद्वये तत्राद्यशत्रा ऽऽदेशमात्रम् प्रथ-
मा सामानाधिकरण्यात्तदप्राप्तिः यद्यपि पञ्चनद्यत्पुरुष इतिवन्निध्यति तथाप्युपयानान्तरमिदम् समासान्तश्चेति इदमन्ये चेनान्यपदार्थे ऽव्ययीभावइति बोध्यम् पक्षे
षष्ठीति अयंभावः महाविभाषैकार्थीभावस्य विकल्पबोधिका वृत्तिश्चैकार्थीभावेन नित्यैवेति येन नाप्राप्तिन्यायेनाव्ययीभावस्तत्पुरुषं वाधेत यथैकदेशिसमासः
षष्ठीतत्पुरुषमिति पक्षे तत्राभाय पुनर्वाग्रहणमिति संख्येत्यादित्रिसूत्रीस्वभावात्समानाधिकरणविषयावंशा इति एकस्वभावः संतानप्रबंधो वंशः द्वौ मुनी ॥
पाणिनिकात्यायनौ त्रिमुनि भाष्यकृत्तौ च स्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः नन्वेवं त्रिमुनिव्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह विद्येति अन्ये तु व-
हुव्रीहौ त्रिमुनिव्याकरणम् अव्ययीभावे व्याकरणस्येति स्वरभेदश्चेष्ट एवेत्याहुः परे तु विद्यावंशो नाम गुरुशिष्यपरंपरा न चैतस्य मुनित्रयस्य तत्वेमानमस्ति त्रिमुनिव्या-
करणस्येति पदे ऽव्ययीभावेदं तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठात्साध्यमित्याहुः मूलं तु कल्प्यनुसारेण किंच नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र व्यपदेशं लभत इति न्यायेन नहि मुनीति व्यवहारा-
संमतिर्बोध्या जन्मनोदाहरति एकविंशतीति एकविंशतिभरद्वाजा वंश्या इति विग्रहः क्वचित्तु तीयासप्रम्यो रिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगात्तत्प्रामाण्ये मोपकादिष्व- एम॰
नयोः पाठात् यत्रत्रोश्चेति लुगभावो बोध्यः नदीभिश्च अत्र च बहुवचननिर्देशात्न संज्ञाया ग्रहणं नापि शब्दस्वरूपस्य शब्दसंज्ञात्वाच्च किंतु नदीत्यर्थग्रहणं ६

तेन तद्वाचके सर्वत्र प्रवृत्तिः एतच्च संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् समाहारस्त्वेति तत्रैवेत्यर्थः एवं च तदविवक्षायां पूर्वकालैकेति समासे एकनदीतरः सिद्धोऽन्यथासंज्ञाना।
धिकरणतत्पुरुषं बाधित्वाव्ययीभावेन नपुंसकह्रस्वापत्तिः अच्प्रत्यन्ववेति योगविभागसिद्धोऽभियुक्तोक्तो गोदावर्यश्चनद्याश्च संख्याया उत्तरे पदीत्यत्र तु न योगवि
भागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् अव्यक्तता तदनुक्तेश्चेति भावः अन्यपदार्थसंख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्त्तेते संज्ञानवगमादिति संज्ञेति कर्मण्यड् तेन संज्ञिनोर्देशाविशेष
स्यानवगमादित्यर्थः नित्यसमास इति तत्सदृश इत्यर्थः तत्सादृश्यं च समाससमानार्थकवाक्याभावेन समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्येव महाविभाषाया अ
संबंधे मानाभावात् अत एव द्वितीयतृतीयेति सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणेनोत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपवादाभावे उत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थे ज्ञापिते उन्मत्तगं
गमित्युदाहृतं अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्नेति चोक्तं भाष्ये अस्य नित्यत्वे तेन मुक्त इत्यसंगतिः स्पष्टैव एवमन्यत्रापि बोध्यम् समासान्ताः अत्र समासपा
दे तत्संबंध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि अत एव बहुकुमारीक इत्यादौ ह्रस्वो नगोस्त्रियोरित्यत्र भाष्ये स्पष्टमेतत् अंत इति
सूत्रे भाष्ये च एवं चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः न च पूर्वं समासान्ते तत्तन्नियोगनिष्ठाद्युदात्तस्य तदेकवाक्यतापन्ने
पूर्वस्य निघाते च कृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रवृत्तौऽचश्चित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् तत्सामर्थ्येन समासान्तविधावाद्युदात्त
स्यैतस्यासंबंधज्ञापनात् तेन समृद्धापूर्यस्य समृद्धपुरो राजेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्थं समासे कृते समासान्ता इत्येतत्परं भाष्य
मेकदेश्युक्तिः तत्त्वे भाष्यद्वयविरोधादित्यन्यत्र प्रपंचितम् अन्तशब्दश्चरमावयववाची स च समुदायावयवः अत एवोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्य
म् अव्ययानामिति टिलोपाभावश्च सिद्धः पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् यत्तु कैयटेन गोस्त्रियोरिति सूत्रे समासपदस्य समासार्थविग्रहवा
क्यस्योत्तरपदलक्षणयोत्तरपदावयवत्वमुक्तं तथा सरूपसूत्रे उक्तं उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारस्य मतमिति तन्न फलाभावात् द्विपुरीत्यादौ स्त्री।
त्वस्य लोकतः सिद्धेः लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्येण लिंगप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावबोधनात् अत एव परवल्लिंगमिति सूत्रे सत्वेपि द्वि
नावमर्द्धखारमित्यादौ नपुंसकत्वसिद्धिः पंचराजमित्यादावपि तत्प्रवृत्त्यापत्ता वकारांतोत्तरपदेत्यत्रोत्तरपदग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिश्च अंत इत्यादिसू

ला शे· त्रस्यभाष्यविरोद्ध चोत्तरपदावयवत्वम् एवं हि तत्र भाष्यम् समासस्यांतोदात्तत्वमुत्तरपदस्यैवेति विकल्पे आद्ये इदम् प्रथमका इत्यादौ कपो नोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा अंत्येकाच्

म· वइत्यत्रांतोदात्तत्वसिद्धिरित्युक्त्वा उभयोरपि प्रकरणेन लक्ष्यानुसाराच्च क्वचिदुत्तरपदांतस्य क्वचित्समासांतस्योदात्तत्वमिति सरूपसूत्रस्थभाष्यं तदनाश्रयणेपि योजा

३५ यितुं शक्यम् तथाहि कृत द्वंद्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे कृकच कृकच कृचौ असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति भाष्ये समासांतानां समासावयवत्वेपि तत्प्रा

ग्भागस्य विभक्तिः परत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य न सरूपत्व मिति तद्भावः न च तस्यानर्थक्येन तदनुक्त्या भाष्यस्य न्यूनता द्वंद्वावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे प्र

मानाभावात् विशिष्टरूपोपादानाभावेन तत्परिभाषायाइहाप्रवृत्तेः भाष्यांतरं तु तादृशं नोपलभ्यत एवेति दिक् स च समासांतो वहुजसगोमत् जस्मित्यवस्थायाम

लौकिके वाक्ये सुपः परस्तादेव ततः पूर्वत्वे तु वाच्यार्थविरोधः न हि सुबहितं समासार्थं किंतु तद्विशिष्टमेव न च विशिष्टस्य सुवंतत्वाभावेन सुवन्तात्तद्धितश्रुतिसि

द्धान्तविरोधः तेषामर्थाभावेन परिपूर्णपदमिति तन्मूलभूतन्यायस्यात्र विषयाभावात् अत एव पुंयोगादिति सूत्रे स्वार्थिकानां सुवुत्पत्तेः पूर्वमेवा[?]भाष्ये उक्ता

किंच समासांतप्रकरणेड्याप्प्रातिपदिकादित्यस्याप्यसंवंधः तस्यावस्थायां वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वात् तत्र कवुत्पत्तिकाल एव तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञाविरोधाभा

वात् समासांतस्य च तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् वहुकुमारीक इत्यादावुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययांतप्रातिपदिकाभावान्न ह्रस्वः कप् ह्रस्वादन्तरंगतरः नादृष्ट्वा

त्वाच्च न्यायम् येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत्प्रतीक्षत इति भाष्येण स्पष्टम् तथाभिधानात् तत्राद्यस्य तावदित्यस्य कपः प्रथममित्यर्थः अन्य

समाससंज्ञारूपं कपा सह स्वभवनाय कपं पश्यतीत्यर्थः पूर्वस्य प्रवृत्तौ हि तदर्थकवाक्याभावेन कप् पश्चात्स्त्वे वैयर्थ्यमियाहितद्भवनकालप्रतीक्षा अन्यथा तदन

पेक्षत्वेन कप्प्रतीक्षोक्तिरसंगता स्यात् अत एव प्रत्ययस्थादिति सूत्रभाष्यादाहतेव वहुचर्मिकेत्यादावापः सुपः परत्वाभावादित्वसिद्धिरिति दिक् अथाव्ययीभावे

ऽसाधारण (समासान्तानाह अव्ययीभावे अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकसुवंतं तदंतात् टच् स च समासार्थविग्रहवाक्यस्यांतावयव

इत्यर्थः राजाह इत्यतष्टजनुवर्तते अनंतादव्ययीभावादित्यादि तु फलितार्थपरतया कथंचिन्नेयम् अत्र गणे ये झयंतास्तेषां झय इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः राम:

पाठ इति केचित् प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभीति समासः परोक्षमिति इन्द्रियाजन्यं ज्ञानविषयत्वं शेआद्यजंतः प्रयोगः नन्वत्राव्ययीभावाप्राप्तिरत आह संमा ७

ध्योरिति परस्योकारेति परशब्दस्य ओकारोन्तादेश इत्यर्थः एङ इति पूर्वरूपत्वं परस्योकारेति पाठे परस्याक्षिशब्दस्यादेरुकार इत्यर्थः आद्गुणः अर्शआद्यचीति धर्मे
पराद्दिति भावः अत्रगणसूत्रे परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति परोक्षे लिडिति सूत्रस्थभाष्यकैयटस्वरसः तत्रहि समासांतोपि निपातनात्साधितः पूजार्थेमिति
वेतिवर्तते अतत्पूजार्थमपीत्यर्थः अन्यतरस्यांग्रहणस्यतुस्वरितत्वं नास्त्येव अतएव नदीपौर्णमासीतिसूत्रे नदीशब्देन विशेषाणामग्रहणे शरदादिषु विपाड्
शब्द पाठस्यज्ञापकत्वमुक्तं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्येन नदीत्यादेर्वैकल्पिकत्वे नित्यत्वाय पाठस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासंगतिस्पष्टैव तत्रज्ञ यन्तु पाठ
स्तु प्रपंचार्थस्तत्र नदीसंज्ञकस्य न ग्रहणं पौर्णमास्यादिग्रहणात् नचाशब्दसंज्ञेति निषेधात्स्वरूपस्यापि ग्रहणं नस्यादिति वाच्यम् लक्ष्यानुसारेण सामर्थ्येन चत
स्यात्रत्यागात् अतएव तत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः ॥ ॐ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ ॐ ॥ चकारबलेनेति संख्यापूर्वो द्विगुरिति योगं विभज्य पूर्वेण सं ।
ख्यापूर्वस्य तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्देव पर्याये सिद्धे चकारः समावेशार्थ इति भावः श्रितेति श्रितादीनां सुबंतत्वासंभवात् श्रितादि
प्रकृतिकैरित्यर्थलाभः येनविधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन संज्ञाविधौ स्त्रीलिंगप्रथमांतभिन्नेपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः समर्थविशेषणत्वाच्छ्रितादी
नां प्राप्तोपि तदंतविधिः समासप्रत्ययविधाविति निषेधान्नभवति तदंतविधौ हि श्रिताद्यंत समर्थप्रकृतिकैरित्यर्थे कष्टं परमश्रित इत्यादावपि समासापत्तिः
कष्टंश्रित इति नलोकेति षष्ठीनिषेधः पतितशब्दे तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वेट्कत्वेन यस्य विभाषेतीण्निषेधप्राप्तावपि अतएव निर्देशादिट् बोध्यः अ
योग्यत्वादिति स्वपमित्यात्मनेत्यर्थे कंकत्वे शक्तिप्रधानमित्यर्थः स्वायं कृतिरिति असमासे कार्तिरितिस्यादिति भावः ऐकस्वर्यमपि समासफलम् ख
द्वा अस्यतस्मकृतिके लक्षणया द्वितीयेत्यनेन सामानाधिकरण्यम् जाल्म इति तेन केवलरूढत्वं तस्य सूचयति एतेन प्रकरणादिसहकृतवाक्येन निंदा
प्रतीतिसंभवान्नहि निंदा इत्ययुक्तमित्यपास्तम् योगरूढ तत्संभवेपि केवलरूढे तदभावात् नहि निंदेत्यस्य च विवक्षितानिंदेत्यर्थः सामीत्यर्धे काला इति
॥ लवाचिन इत्यर्थः बहुवचनात् ननुक्तेनेत्यस्य निवृत्त्या क्तांतात् क्तांतनसाधारणोत्तरसूत्रेण सिद्धे योगविभागो व्यर्थोत आह अनत्यन्तेति परिच्छेत्तुमिति रमेर्योगे शकधृषेति तुमुन्
अत्यंत अत्यंतसंयोगात्यंतसंयोगसाधारणेन पूर्वेण सिद्धे इदं किमर्थमत आह क्तांतार्थमिति क्तेनेति अत्रनानुवर्तत इति भावः तृतीया इदं सूत्रंकृतद्धा

ल·शे· एकएवसामर्थ्येप्रवर्तितेनसा क्षात् स्वरान्वये उत्तरसूत्रेण निपुणम्रहणाभ्यांसमासविधानात् नयोगेहिहेनौनतृतीयातत्कृतेत्युक्तेश्चस्पष्टंचैतद्भाष्ये गुणेत्यस्य
स· तत्कृतेस्येतत्सापेक्षत्वेपिसौत्रत्वात्समासः खण्डशब्दश्चखण्डगुणवत्वेनशकलबोधकइतिशंकुलाखण्डइत्यत्रकृतद्वारकमेवसामर्थ्यंशंकुलाकृतखण्डगुणवानित्य
३६ र्थः वचनग्रहणंतुगुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनैवसमासार्थम् तेनकुसुम्भेनकृतंरूपमित्यादौन घृतेनपाटवमित्यादौचनस्पष्टंचेदंभाष्ये यद्यपिजातिसंज्ञाकृदं
ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दभिन्नशब्दानामेवगुणवचनसंज्ञातथापिप्रकृतेव्याख्यानात्शुद्धयौगिकएवगुणवचनशब्दइतिबोध्यम् तृतीयां
तार्थेनकृतोयोगुणस्तद्वचनेनसमासइत्यर्थात् तत्कृतेत्यस्यगुणपदेनैवान्वयेनसंज्ञानुपादानाच्चगुणेनेतीयतासिद्धेवचनग्रहणात्कृतमुक्तवतेत्यर्थइतिभाष्य
च्चगुणपदेनधर्ममात्रमनेनखण्ड शब्दस्यक्रियावचनत्वेपिनदोषः धान्येनेति अर्थशब्दोधनपरोहेतुन्तृतीयेतिबोध्यम् पूर्वसदृ· यद्यपिसदृशशब्देनषष्ठी।
समासः सिद्धस्तुल्यार्थैरित्यनेनतद्योगेषष्ठ्या अपिविधानात् एतस्याश्चनप्रतिपदविधानत्वमितिवक्ष्यते अतः प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिनिषेधा
त्रन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपिसदृशप्रतिरूपयोरितिसिद्धः तत्रहिंदास्याः सदृशइत्यादौषष्ठ्या अलुकिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थंसदृशग्रहणमावश्यकंमनसा
सदृशइतिसंज्ञानास्त्येवेतिनतदर्थमिदमावश्यकंतथापिभोजनेहेतुकसादृश्यवानित्यर्थेभोजनसदृशइत्यत्रसमासार्थमिदमावश्यकं हेतोःशेषत्ववि
वक्षयाषष्ठीसमासेतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्धिः सादृश्यग्रहणेनसदृशप्रतिरूपयोरित्यस्योपमानबोधकपूर्वपदकेएवप्रवृत्तेरितिस्पष्टंसदृशप्रतिरूप।
योरित्यत्रभाष्ये यदितु भोजनेनकृतःसदृशइत्यर्थेपूर्वसूत्रेणसमासेनतत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यनेनस्वरोपिसिद्धइत्युच्यतेतदासदृशग्रहणंव्यर्थमेवेतिप्रकृतसूत्र
कैयटेनध्वनितं सदृशेतिस्वरविधायकसूत्रशेषस्यभाष्यंतुएकदेश्युक्तिरितितदाशयः मिश्रंचेति पणबंधेनैकार्थ्येसंधिस्तत्रागम्यमानेमिश्रइत्युत्तरपद।
मनुपसर्गंतृतीयान्तात्परमन्तोदात्तमित्यर्थः अवरस्येति यद्यप्ययमूनार्थोपितथापिव्यवस्थाविषयावरार्थमिदं भाष्येऊनार्थेत्यर्थग्रहणस्यतृतीयेतिसूत्र
प्रत्याख्यानात्समर्थसूत्रेतृतीयातत्कृतेत्युपन्यासोपादानविकलइत्युदाहरणाच्च अत्रानर्थग्रहणंनतिवादिनांमतेसर्वथाप्यावश्यकत्वाच्चेतिदिक् कर्त्तरि श्म·
करणेचेति सूत्रेसमाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनमितिभावः तृतीयेति तृतीयान्तमित्यर्थः कृद्ग्रहणेइति यत्रगतिकारकसमभिव्याहृतंकृदंतंतत्रकृद्धिशि ८

यिव ग्रहणं अपिशब्द्धात्तदसमभिव्याहृते केवलस्यापीत्यर्थः इत्यन्यत्र विस्तरः कृतेति किमिति सुपेत्यधिकारेण तिङं तेनाप्रसंगात् कर्त्रीयाशिप्रधानार्थे क्रियाबोधकदे
दंते नैव भविष्यतीति प्रश्नः काष्ठेरिति अन्ये तु कृदंतेनैव समासो यथा स्यान्न सुबंतेनेत्यर्थेता दुक्तोदाहरणे तु शानजंतादिभिर्व्वबहुलग्रहणेन वारयितुं शक्यः इति प्राहुः
अर्थवादः श्रावयितार्थः काकपेयेति शक्यार्थे कृत्यः पूर्णाभक्त्वेन कोमलत्वेन च स्तुतिः स्पाभ स्त्वेन दुर्बलत्वेन निंदा वा इहांतर्भूतेति तां विना दध्नः संस्कार्यत्वेनप्रतीता
न्नसंस्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः तदुक्तं भाष्ये युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यमिति दध्नायुक्तो योर्थ उपसेकादिस्तत्संप्रत्ययादित्यर्थः सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्धाच्च तद
र्थांतर्भावनिश्चय इति च अन्नशब्देनात्रौदनः भिस्सास्त्री भक्तमंधोन्नमिति कोशेन तत्र तस्य रूढेर्योगाच्च रूढिर्बलीयसीति बोध्यं मिश्रणेति। तां विना मिश्रीक
रणत्वायोगादिति भावः तच्छब्देन चतुर्थ्यंतार्थ इत्याशयेनाह चतुर्थ्यंतार्थायेति तादर्थ्ये चतुर्थी बलिरक्षितग्रहणादिति तद्योगे हितादर्थ्ये चतुर्थी हितशब्दयोगे वा समादे
व ज्ञापका चतुर्थी हितसुखाभ्यामन्यापकाराजननेन तद्योगे तादर्थ्ये चतुर्थ्या असंभवात् एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टं षष्ठीसमासाइति रंधनायस्थालीत्यादावभिधानस्वाभा
व्यात् तादर्थ्ये तेनैव तत्संभावनेन संबंधत्वेनेति षष्ठ्यभावान्न तत्र षष्ठीसमासः चतुर्थीसमासवारणाय तु प्रकृतिविकृतिभाव एवेत्युक्तं अश्वघासादौ उपकारकत्वेन
बाधे वाक्यमेव संबंधत्वेन बोधे षष्ठ्यंते न समासोपीति व्यवस्था रंधनार्था स्थालीति मध्यमपदलोपिसमासोपि तत्रानभिधानादिति भावः एतेन षष्ठीसमासे नरंधन
स्थाल्या अपीष्टत्वात्प्रकृतिविकृतिभाव एवेति व्यर्थं चतुर्थीसमासेपि चतुर्थी तदर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तेः अन्यथा गोर
क्षितमित्यत्राप्यनेनैव स्वरसिद्धौ क्तेनेति व्यर्थं स्यात् न च हितार्थं क्ते चेत्यत्रापि तदर्थ इत्यनुवृत्तेः अत एवास्योक्तार्थज्ञापकता परं भाष्यसंगच्छते इत्यपास्तं अर्थशब्द
स्य नित्यपुंस्त्वेन परवल्लिंगमित्यस्य बाधायाह विशेष्यलिंगतां चेति एतदेवात्र विधेयं नित्यत्वं तु चतुर्थ्यंतात्तादर्थ्ये स्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहाप्रसक्तेर्न्यायसिद्धं
गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादौ विवयदिलिंगमपि लोकतः सिद्धं तदेदं स्पष्टार्थं भयभीतेति निर्गत जुगुप्सेये रप्युपलक्षणमिदं भोगोपरतवन्ये तरादिषु सुप्सुपेति समा
सः मयूरव्यंसकादित्वाद्वा अल्पं पंचम्यंतमिति कानिचिदेव पंचम्यंतानि समस्यंत इत्यर्थः अमंगलसंबंधाभावेप्यल्प इत्यस्मादेव निपातनात्स्तोका
निकस्तोकार्थोऽल्पशब्द एव न लेशादयो व्याख्यानात् स्तोकाल्पाभ्यां कृच्छ्रच करणे च स्तोकेति पंचमी दूरांतिकार्थेभ्यो द्वितीया चेत्यनेनते भ्यइति बोध्यं प्रतिपदोक्तपरिभा

ल॰ शे॰ त्वान्नलोपः गुणान्तरेण इदंचपूरणगुणेत्यस्यापवादइतिसर्वेगुणेतिसूत्रेभाष्ये ततःसर्वेपदानुवृत्तेः सर्वेशब्दएवेदंगुणबोधकाद्विहितोयस्तरप्तदंतेनसर्वेशब्दस्य
स॰ सेमासइतिव्याख्यार्थः गुणाद्विहिततरवंतंचगुणवाच्येवेत्याशयेनाह तरवंतंयद्गुणेत्यादिनतुयतोनिर्द्धार्यतेयश्चनिर्द्धार्यतेयश्चनिर्द्धारणहेतुस्तत्त्रितयसन्निधान
२७ एवायंनिषेधोयुक्तोनिर्द्धारणषष्ठीचयुक्ता स्पष्टंचेदंतरब्विधायकेकैयटे अतोनात्रास्य प्राप्तिःसर्वेषांश्वेततरइत्यादौतमबापत्तिश्चेत्यरुचेराह पूरणेत्यादि द्रव्या
नराधेयश्चानपेक्षयासर्वेषांपटानामधिकोयंश्वेतोगुणइत्युदाहरणार्थः एवंचतरबप्युपपन्नः कृद्योगाचेतिप्रतिपदविधानानसमस्यतइत्यस्यापवादः न
निर्द्धारणे द्विजादिशब्दैःप्राप्तस्यनिषेधोयं पुरुषोत्तमइत्यत्रत्रितयसन्निधानाभावान्ननिर्द्धारणविभक्तिः किंतुसंबंधसामान्यषष्ठीतिनयासमासः अतएव
हलादिःशेषइतिसूत्रेकिमयंहलामादिरितिषष्ठीसमासइतिभाष्येउक्तं गुणवचनेननिषेधस्त्वनित्यइतितरपूसूत्रेकैयटः उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदा
हृतइत्यादिगीतावाक्यादत्रकर्मधारयइतिलभ्यते राजदंतादित्वात्परनिपातः प्रतिपदेति ज्ञोविदर्थस्येत्यादिक्तत्वार्थइत्येतत्सूत्रविहिताप्रतिपदविधाना यत्तु
तेषुशेषपदसंबंधेनशेषएवतैः षष्ठीविधानेनतत्रचषष्ठीशेषइत्यनेनैवसिद्धेनतत्सामर्थ्यात्समासाभावःकल्प्यतेतेनप्रतिपदविधानेतिनापूर्वमितितन्न तत्त
द्धात्वनुयोगउपात्तकारकातिरिक्तकारकाणांशेषत्वविवक्षाभावज्ञापनेनापिचारितार्थ्यसंभवात् किंचक्तत्वार्थप्रयोगेज्ञोविदर्थस्येत्यादिविषयेसमासनिषेधा
नापत्तिः तत्रशेषग्रहणनिवृत्तेःसर्वसंमतत्वात्क्तत्वार्थइत्यत्रतत्संबंधेभाष्यानुग्रहाभावात् एवंज्ञोविदर्थस्येतिसूत्रेपितत्संबंधेनात्यंतभाष्यानुग्रहः अधी
गर्थेत्यादौमंडूकानुवृत्तिः एतच्चादिवइतिसूत्रेविस्तरेणोपपादितं शतस्यदेवितेत्यादौतुनयोगकर्तृकर्मणोरित्यस्यनिषेधेनानेनैवषष्ठ्यासमासनिषेधस्यभ
सवतइष्टत्वात् अतएवभाष्येनेदंप्रत्याख्यातं अतएवप्रतिपदविधानाकेतिप्रश्नेसर्वाप्रतिपदविधानाशेषलक्षणांवर्जयित्वाकर्तृकर्मणोःकृतीतिचकृ।
द्योगेतिभाष्येउक्तं तत्रशेषलक्षणामित्यस्यशेषमात्रलक्षणामित्यर्थः प्रतिपदविधानेत्यस्यकारकविशेषोपादानेनविहितेत्यर्थः तेनतुल्यार्थैरित्यादिनेनतत्व
मित्यलं पूरणेत्याद्यर्थैरिति आदिनागुणसुहितौ अत्रपूरणार्थेत्वेनपूरणात्स्वार्थेतीयादिनिति अनंतस्यापिग्रहणंव्याख्यानात् गुणार्थशब्देनकेवलगुणवाची एम॰
सन्नगुणोपसर्जनद्रव्यवाचीगुणपिबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययांतश्चगृह्यतेव्याख्यानात्तदाह काकस्येति आकडारसूत्रोक्तगुणवचनानांतुनेहग्रहणंवचनप २

दानुपादानात् तदेदमिति। अन्यथाब्राह्मणस्येयं दंता इत्यर्थे शुक्लपदेनासामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेवनेतिभावः इदानींतु शुक्लशब्द एव विशेष्यसमर्पक इति नास्य
ये परंतु स्वत्वमपि सामर्थ्यं दुरुपपादं षष्ठ्यंतं समर्थप्रकृतिकेन सुबंतेन समस्यत इत्यर्थे नादोषात् अत्र हि सुबंतेन शुक्ला इति पदेन वाक्यैकदेशन्यायेन शुक्लादंता
इत्यर्थबोधः एवं च सुबुत्पत्तिः शुक्लशब्दात्स्वार्थ एवेति न समर्थप्रकृतिकता सुबंतस्य अत एव ब्राह्मणस्य ग्रामं गत इत्यर्थके ब्राह्मणस्य गत इति वाक्ये प्रक
रणादिना ग्राममित्यर्थस्योक्तन्यायेन गत इत्यनेनोक्तौ समासो न नेष्यते च तत्र समास इति कर्मणि चेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः तस्मात्काष्ण्यादय एवात्रोदाहर
णं गुणिपरतापि शुक्लादीनां विशेष्यद्रव्योपादाने प्रकरणादिना तदवगतौ वा नान्यत्राभिधानस्वाभाव्यादित्याहुः अनित्योयं गुणेनेति पूरणार्थेनेति च बोध्यं।
इत्यादीति लोपे चेत्यादपूरणमित्यादिशब्दार्थः तेन कुंभपूरणभवउदकषष्ठ इत्यादि सिद्धं परंतु एषु कुंभसंबंधि पूरणमुच्छसंबंधी षष्ठ इति मध्यमपदलोपी
समासः तएव भाष्ये नित्यत्वेनोक्तमन्यत्रास्यानभिधानमत एव सर्वे पश्चात इत्यादौ गुणेन नेति निषेधात्कथं समास इत्याशंक्य गुणात्तरेण समासस्तर
लोपश्चेति वचनमारब्धं सर्वे गुणे जिति सूत्रे भाष्ये संख्याशब्दास्तु भावशब्दा इति योजनशतादौ क्रोशशतादौ गोविंशतिरित्यादौ च नायं निषेधः तथा च पंक्ति
विंशतीति सूत्रे भाष्यं नेते विंशत्यादयः समुदाये सतो भाववचना भवंतीति विंशत्यादिषु भाववचनेषु इति च यस्तु तत्रैषां गुणवचनत्वव्यवहारः सोपि सत्तु
तत्सादृश्यात् अन्यथा गावो धनमित्युपक्रम्य धनमेको गुणः अपत्यमेको गुण इत्यपि भाष्योक्तेश्चैत्र धनं चैत्रापत्यमित्यादि न स्यादिति वदंति सूत्रे
सुहितेति भावे क्तः तेन फलानां तृप्तिरित्यादावपि निषेधस्तदाह तृप्त्यर्था इति तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे संबंधत्वेनेति भावः श्रौत विशे
षमप्याह स्वरे विशेष इति तृतीयासमासे तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः षष्ठीसमासे त्वंतोदात्तः तृप्त्यर्थानां सकर्मकत्वात्क
र्मणि क्तः द्विजस्येति कुर्वन्नित्यपेक्षया न कर्मणि षष्ठी न लोकेति निषेधात् नापि घटाद्यपेक्षया सामर्थ्यात्समासापत्तेः किंतु शेष इत्याह किंकर इत्यर्थः
सति रक्षित इति अत एव सर्वे पश्चादिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते प्रकृतसूत्रे भाष्येपि अकृदव्ययैरुच्चैरादिभिरसामर्थ्येन समासाभावे उक्ते कृदव्ययमे
वोदाहृतं तेनान्याव्ययैः सति सामर्थ्ये समास इष्ट इति गम्यते परंतु द्विजस्य कुर्वन्कृत्वेत्यादौ कारकषष्ठ्या निषेधात् कटाद्यपेक्षया शेषषष्ठ्यां त्वसामर्थ्या

ल॰ शे॰ त्समासप्राप्तिरेवनेत्याशंकायांद्विजस्यद्विषन् पुराण्स्ये स्योदेतोरित्यादौ द्विषः शतुर्वावचनंतोसुन्कसुनोरप्रतिषेधइतिकारकषष्ठीसत्वात्तत्रोदाहृतंभाष्ये तस्मादीदृशेवि
स॰ षयेकर्मणःशेषत्वविवक्षायाःतादर्थ्यस्यसंबंधत्वविवक्षायाश्चाभावएवपाणिनितात्पर्यनिर्णयायैवभाष्यकृतःप्रवृत्तेरित्याहुः स्वकर्तव्यमिति कर्तृषष्ठ्यासमासःतस्
३८ कस्येति परिनिष्ठितविभक्त्यासमासः अत्रपरत्वात्समानाधिकरणसमासंबाधित्वाषष्ठीसमासः प्राप्तःकिंदोपिकर्मभीष्माद योपीतिपक्षेपरस्परान्वयएवेतिनासामर्थ्यं
क्रियान्वयनियमश्चनसाक्षादेवकिंतुयत्द्वाराकारकत्वंतद्द्वारकोपीत्युक्तं अतएवैतन्निषेधसामर्थ्यंतत्पक्षे नचसमानाधिकरणामसमर्थवदित्यसामर्थ्यं।
समानाधिकरणाधिकारेसमानमध्यमवीराश्चेतिपाठेनतस्यसमानाधिकरणाधिकारस्थसमासाविषयत्वेप्यन्यत्राप्रवृत्तौमानाभावादिति वाच्यं अधात्वभि
हितमित्युक्त्या धात्वुक्तप्रत्ययेनकर्माभिधानेयजुषःपीयमानस्येत्याद्यर्थमावश्यकत्वात् स्पष्टंचेदंभाष्ये समर्थसूत्रभाष्यकैः प्रकरणांतरस्थेइसुसोःशितिष
त्वेपितत्प्रवृत्तिरित्यन्यत् ननुषष्ठीसमासस्यनिषेधेपिविशेषणसमासोत्रदुर्वारइतिनिषेधफलाभावोतआह।विशेषणसमासस्त्विति विशेषणविशेष्येणेत्यु
भयोपादानेनतत्वावच्छेदकधर्मयोःपरस्परंव्यभिचारएवविशेषणसमासप्रवृत्तिरितितुनयुक्तं कैलासाद्रिरित्यादौसमासानापत्तेरतएवोभयोपादानंस्पष्टार्थ
मितिकैयटः इह नक्षकस्यसर्पस्येत्यादौ तयोःसमासयोरत्रफलेविशेषाभावादितिभावः एवंप्रथमांतेनसमासइतिपक्षेपिषष्ठ्यंततत्प्रयोगाभावएवानभिधा
नादितिबोध्यं
एतच्चभाष्यवृत्त्युदाहृतप्रयोगविषयं अतए
वान्यस्यपदस्यार्थेइत्यर्थेकोन्यपदार्थेइतिसूत्रप्रयोगःसंगच्छते एवंचनीलोत्पलस्यगंधइत्यादिसाध्वेवनिषेधसामर्थ्यादितितुनोक्तं गमनस्यश्रेयसइत्या
दौकर्मधारयेऽज्यावमकन्यायवत्सुभावेकर्मधारयइत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासेत्वंतोदात्तत्वमितिभेदेनतत्सामर्थ्यक्यात् फलांतरमप्याह।
गार्धेनोरितिअत्रहिषष्ठीसमासेगुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनाप्रधानत्वात्प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्चधेनोःपूर्वनिपातोविशेषणसमासेतुगोरितिभेदइतिभावः आदि
नाभोज्यस्पांसस्येत्यादिसंग्रहः येतूपसर्जनसंज्ञामन्वर्थेनाश्रयंतेतेषांषष्ठीसमासेपूर्वनियातानियमइतितद्वारणायनिषेधोविशेषणसमासस्तुस्यादे राम॰
वेतिकैयटः परेतुप्रथमासानिर्दिष्टमित्यादिसूत्रभाष्योक्तरीत्याषष्ठीतिसूत्रेप्रत्यासत्त्यायेनसुवंतेनसमासस्तदर्थनिरूपितसंबंधाद्यर्थकषष्ठ्याग्रहणमेवं १०

च प्रकृतेन समासप्राप्तिरिति समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमेव ध्वनितं चेदमत्र भाष्ये तथा च भाष्यं समानाधिकरणे किमुदाहरणं एकदेश्याह राज्ञः पाटलि।
पुत्रकस्य मृष्टाह्न नैतदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति उक्ताशय उदाहरणबाधे एकदेश्याह कथमसामर्थ्यं प्रष्टृ एकदेश्याह समानाधिकरणमसमर्थवदिति उदा
हरणबाधे एकदेश्याह अ धात्वभिहितमिति तत्रैवोषात्सर्पिषः पीयमानस्येत्युदाहरणमित्युपसर्जनसंज्ञासूत्रस्थभाष्यैकवाक्यतया सिद्धं व्याख्यानस्यैवौचित्या
दित्याहुः व्याख्यानात्पूजायामिति सूत्रोपलक्षणमित्याह मतिबुद्धीति राज्ञां मत इति क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी अयं च कारकषष्ठी शेषषष्ठ्योरुभयोरपि स।
मासस्य निषेधः तयोः समासयोः स्थाथादिस्वरसमासस्वराभ्यामन्तोदात्तस्यैव प्राप्त्या फले विशेषाभावात्तद्धु नयन्नाह भूते क्तान्तेनेत्यादि न च वर्तमाने क्तो भू
ते क्तस्य बाधक इति कौण्डिन्यन्यायादिति वाच्यं भूते क्तेऽवश्यं प्राप्ते वर्तमाने क्तस्यानारंभात् भूतत्ववर्तमानत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असंभवात् दधिदानेऽवश्यं
प्राप्ते तक्रदानारंभाद्युक्तस्तेन दधिदानबाध इति बोध्यं कर्मणि च अस्य क्तेन न संबंधः पूजायां प्रतिषेधानर्थक्यात्तदाह कर्मणीति या षष्ठीति चशब्द इतीत्यस्या
र्थ इति भावः एवं च क्तस्याननुवृत्तिरेव इक्ष्णुभक्षिकेति धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्कर्मणि षष्ठ्याः समासः कर्तुः प्रयोगाभावेनोभयप्राप्तावित्यस्याप्राप्तेः कर्मणि चे
ति निषेधो न शंक्यः पर्यायार्हर्णोत्पत्तिष्विति भावे ण्वुजित्यन्ये पत्यर्थेति प्रसिद्धत्वेन तस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः कैयट इति प्रत्यासत्त्या कारकषष्ठ्या एव तन्
न्निषेध इति भावः गुणिविशेषक इति भाष्यप्रतीकमुपादाय बहुष्विति सूत्रे कैयट एतत् कर्तरि च अत्र सामर्थ्यात्कर्तरि इति षष्ठ्या एव विशेषणं भवतः शायि
केति पर्याये ति ण्वुच् धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्त्वा नित्यं क्रीडाजीविकयोर्निषेधस्य सिद्धेर्नित्यग्रहणाच्च विधिरयं दन्तानां लिखितेत्यादौ जीविकायां तृचोऽन।
भिधानात्क्रीडायां तृचोऽसंभवाद्विच्छिन्नत्वाच्च तस्यात्रासंबंध इत्याह अकेनेति अके जीविकार्थ इत्यत्राकग्रहणं त्वर्थग्रहणवत्स्पष्टार्थं प्रतिपदोक्तत्वे
नैव हि हितं समास एव तत्प्रसंगनिषेधः संज्ञायामितीति यद्यप्यत्र धात्वर्थनिर्देश इत्येव सिद्धं संज्ञायामिति त्वधिकरणार्थमिति कैयटे वक्ष्यते तथापि तदर्थ
स्याभावेऽपि प्रवृत्तिर्न्याय्या संज्ञायां विशेषविहितत्वाद्चारितार्थ्याभावेऽपि तस्य प्रथमं बुद्ध्यारोहे पाप्रवृत्तौ नियामकत्वमस्तीत्यन्यत्र प्रपंचितं संज्ञायामिति।
ण्वुलित्येव पाठः उदाहरणेऽधिकरणे ल्युडिति तत्त्वं षष्ठीसमासप्रसंगेन तदपवादमेकदेशिसमासमाह पूर्वापरेति अवयवित्वं चावयवापेक्षं तन्न ह्यावका।

ल॰शे॰ श्चोपस्थितत्वात्पूर्वादयएवेत्याह पूर्वादयइति अधिकरणंद्रव्यं एकत्वविशिष्टद्रव्येवर्तमानेनावयविवाचकेनेतिवाच्योर्थः फलितमाह एकत्वेति मध्यान्हइति।
स॰ राजाहइतिटच् अन्होन्हइत्यन्हादेशः अर्धंनपुंसकं निर्देशादेवनपुंसकत्वेलब्धेनपुंसकग्रहणंसूत्रनिर्देशेलिंगाविवक्षाज्ञापनार्थं नचसमांशवाचिनित्यनपुं
३९ सकग्रहणार्थंतत् एओङ्एचइगितिसूत्रेएचोह्रस्वशास्त्रेअर्धेकारौकारयोर्विधानमाशंक्यनवेदेनैवलोकेर्धे एकारोर्धओकारोवास्तीतिभाष्यप्रयोगात्समांश
वाचिनोपिनित्यनपुंसकत्वाभावात् अवयववाचीतुपुंल्लिंगएव अपूपार्द्धंग्रामार्धइत्याद्यपिसमप्रविभागएवेत्याहुः पिप्पल्याएकविभक्तौत्युपसर्जन
त्वाद्ध्रस्वत्वंसंभवतु आह एकविभक्ताविति नन्वेवंपंचानांखट्वानांसमाहारइतिविग्रहेपंचखट्वीतिनसिध्येदत आह एकदेशीति इदंचापत्यंनपुंसकमिति
सूत्रेपंचखट्वीतिभाष्योदाहरणात्ज्ञायते निषेधंबाधित्वेति भागार्थेकान्प्रत्ययांतोपिस्वार्थिकत्वात्पूरणार्थेइतिभाष्येस्पष्ट पूर्वेत्यादिविहितएकदेशिसमा-
सःपरवल्लिंगमितिसूत्रस्थमेकदेशिसमासपरंतत्पुरुषग्रहणंचपरवल्लिंगमितिसूत्रेभाष्येप्रत्याख्यातं द्वंद्वैकदेशिनोरितिवक्ष्यामिप्राप्तापन्नादिषुचाप्राप्तिरेव तदेकदे
शिग्रहणमपिनकार्यंकथंएकदेशिसमासोनारभ्यते अर्धेपिप्पल्यात्यादिः समानाधिकरणसमासः अवयवेसमुदायरूपारोपादर्धंचसापिप्पलीति नचभेदवि
वक्षायांषष्ठीसमासवाधार्थंइष्यतएवषष्ठीसमासोग्रामार्द्धमित्यादिवत् पिप्पल्यर्द्धमित्यादिभवितव्यमेवेतिभाष्यात्। द्वितीययाश्रइति नचात्रप्रश्लेषद्वि
तीयांतस्यैवाकारःस्यान्नप्राप्तापन्नयोरितिवाच्यं प्राधान्येनतयोरेवादेशात् चकारश्चभिन्नक्रमइतिभावः प्राप्तापन्नेइत्युत्तरमकारप्रश्लेषः प्रगृह्यत्वंसौत्रा-
त्वान्नेतिभाष्यस्वरसः एकादेशस्यपूर्वांतत्वेनग्रहणात्प्राप्तशब्देनसमासः जीविकाशब्दस्यैकविभक्तौत्युपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरितिह्रस्वेनदंतादावितिवोध्यं
वहुव्रीहिणातुनगतार्थतास्वरेविशेषात् कालाःपरिमासस्यजातइतिषष्ठीसमासेनसिद्धेजातमासइत्यनिष्टनिवृत्तये इदं यद्यपिवहुव्रीहिणेदंसिद्धंजातिका-
लसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्तोवाजातइत्यनेनांतोदात्तत्वेनस्वरेविशेषाभावात् जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठेतिवचनात्नजातस्यपूर्वनिपातः तथापिजातवच्छ
ब्देनसमासेमासेजातवानित्यादावंतोदात्तार्थमावश्यकमिदमितिकेचित् परेतुपरिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारेपरिच्छेद्यादेवषष्ठीस्वीकारेणमासस्यजात राम॰
इतिविग्रहस्यतत्रषष्ठीसमासस्यचखपुष्पायमाणता अतएवभाष्येउत्तरपदार्थप्रधानत्वेनसमासात्षष्ठीमाशंक्यसंबंधस्यप्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वात्। ९९

रिहता ।। अन्यथा मासस्य जात इति विग्रहेण तत्प्राधान्यं दर्शितं स्यात् यत्र षष्ठीप्रसक्तिरेव न षष्ठीति सूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रं जातमास इत्येतन्निवृत्त्यर्थं न वेवम मापि कालाः प
रिमाणिना समस्यंते ननु परिमाणी कालेनेत्यर्थात् किंच मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणा अतीतमाससंबंधिजननक्रियाकर्तुरिव तत्संबंधिगमनादिकर्तुरपि मासजातशब्दा
त्प्रतीत्यापत्तिरित्यनयोर्बहुव्रीहेरनभिधानमेव अत्र विग्रहवृत्तौ चोभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वं । न च विग्रहेपि तत्त्वे जातान्नषष्ठ्यनुपपत्तिर्विशेषणादेवं षष्ठीविधा
नादिति वाच्यं वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षायां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्ति
षष्ठ्यापादनस्य भाष्ये असंगत्यापत्तेः मम तु न दोषः विग्रहे तस्यैव प्राधान्येपि तत्स्थितिवत् समासादपि तदापादनसंभवात् तदुत्तरषष्ठ्येव तत्र मासविशेष
णकसंबंधप्रतीतिवत् समासेपि विशिष्टोत्तरषष्ठ्या तत्संभव इत्याशयात् शब्दस्वभाव एव च तद्व्यत्यासे बीजं यत्तु एकार्थीभावबलाद्वृत्तौ विशेष्यविशेषणभाव
व्यत्यास इति तन्न एकार्थीभावफलेषु भाष्ये ऽस्यागणनात् वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभंगापत्तेश्च किंप्रधानोयं समासः उत्तरपदार्थप्रधान इति भाष्यं वृत्ति
विग्रहोभयपरं समासपदेन तस्याप्युपलक्षणात् अन्यथा मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंबंधदर्शनेनौत्सर्गिकत्वाच्च तत्पुरुषत्वेनोत्तरपदार्थप्र
धानत्वनिर्णयेन किंप्रधानोयं समास इति प्रश्नस्य निर्दलत्वापत्तेः तस्माद्वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यत उभयविषयोयं प्रश्न उत्तरं चेत्युचितं ॥
अन्यथोत्तरपदार्थप्रधानोयं तत्पुरुषस्तेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैः सधर्मणा भवितव्यं अन्यत्र चोत्तरपदे यांतर्वर्त्तिनी विभक्तिः सैव समासेपि भवति इह तु वा
क्ये षष्ठी समासे प्रथमा के नैतदित्यवाशंक्येत प्रातिपदिकेनोक्तत्वेन प्रातिपदिकार्थतया ऽशेषत्वान्न षष्ठीत्युत्तरं तुल्यमेवेत्याहुः मासजात इत्यादौ मासत्वेनैकमा
सव्याप्तिरवबुध्यते ऽन्यथा परिच्छेदकत्वं न स्यात् मासो जातस्येत्याद्यर्थे तु न समासो ऽनभिधानात् उक्तपदेनेति इदं वार्त्तिकं एतत्सूत्रविषयमेव तद्धितार्थेति ।।
सूत्रे पाठेपि एतद्विषयस्यैव भाष्यकृतोदाहरणात् पूर्वत्रत्विति द्व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः अक्षशौंड इति अधिकरणकारकस्य कृदंतकर्मद्वारा क्रियान्वयाच्छौं
डादिभिः सामर्थ्यं । आसक्त्यादिक्रियांतर्भावेण सामर्थ्यमिति तु न युक्तं तदप्रतीतेः सांकाश्यसिद्ध इति संकाशेन निर्वर्त्तिते वने तपसा सिद्ध इत्यर्थः सांका
श्ये नगरे सिद्धो जात इत्यर्थो वा ध्वांक्षेण क्षेपे व्याख्यानादर्थग्रहणं तदाह इवेति तत्र स इव यो गुरुकुलादौ न चिरं तिष्ठति स एवमुच्यते एवं हि निंदा भवति ऋणग्र

ल॰शे॰ हणमावश्यकोपलक्षणमित्याह आवश्यकेइति तत्फलितमाह पूर्वाह्णेगेयंसामेति तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् अयंसमासोयत्प्रत्ययांतेनैवाभिधानस्वाभाव्यात्
स॰ न तत्रेत्येतत्सप्तम्यंतमिति अधिकाराद्वाधायाधिकरणशक्तिप्रधानादपिसप्तमीतिवृत्तिकृत् तेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः अवतप्तेनकुलस्थितमिति अव्य
८० वस्थितत्वंप्रतिपत्त्यात्रनिंदा गेहेनर्दीति नदेशब्देइत्यस्मात्णिनिः तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् सर्वत्रसमासांतरेइतिसमासप्रकरणादितिभावः तेनपात्रेसमितिरि
त्यादिभवत्येवसमासश्चानंतरत्वात्कर्मधारयएवेत्याहुः प्रवेशोनेति तेनपरमाः पात्रेसमिताइत्येव समितेति निरनुस्वारं पूर्वकालेक अत्रपूर्वकालशब्दोऽ
र्थपरोऽन्येषदेस्वरूपपराः पूर्वः कालोयस्यतद्वाचक शब्दः प्रत्यासत्त्यापरकालवाचकेनसमस्यतइत्यर्थः सिद्धेपूर्वनिपातेति एषांविशेषणत्वस्यानैयत्ये
पिएषामेवतत्वार्थमितिभावः नियमबाधनार्थंचेति मुख्याद्यर्थेकैकशब्दस्यतुअप्रसिद्धत्वान्नात्रग्रहणमितिभावः नवशब्दः पुराणसाहचर्यान्नूतनार्थः
जरन्वृद्धः समानाधिकरणेनेतिकिं एकस्याःशौक्ल्यं।नियमार्थमिति विशेषणमित्येवसिद्धेनियमोयमितिभावः विशेषणमित्यस्यैवायंनियमः तेनप्रवृद्धःपं
चगवमितिचसिध्यति पूर्वसूत्रमित्यादौसंज्ञात्वाभावेपिकालवाचकत्वात्समासः एवंदेशवाचकेनापीतिबोध्यं तद्धितार्था वैषयिके आधारेसप्तमीविषयत्वेचा
नेकप्रकारैरित्याह विषयेइत्यादि तद्धितार्थेवाच्यइतितुनोक्तं पांचनापितिरित्यादौसमासेनोक्तत्वात्तद्धितानापत्तेः अतएवद्विगोस्तद्धितस्यलुग्वचनंचारिता
र्थं तद्धितविषयेइत्येवसिद्धेऽर्थग्रहणंस्पष्टार्थं मत्वर्थेनायंअनभिधानात् तदर्थेपरेणबहुव्रीहिणाऽस्यबाधाच्च समाहारःसमूहः भावघञंतत्वात् अतएव
पंचानांखट्वानामितिनियमेनषष्ठ्यामेकविभक्तित्वेनोपसर्जनत्वात् ह्रस्वेऽदंतद्विगुत्वात्पंचखट्वीत्यत्रङीपसचावयवाभिन्नोबुद्धिकल्पितभेदवानपि समूह
स्यतद्धितार्थत्वेपिसामूहिकस्यलुकिपंचगवमित्यत्रगोरतद्धितलुकीतिटच्नस्यात् पंचकुमारिरित्यादौलुकृतद्धितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययलुक्स्यादितिपृथक्प्र
हणं तत्सामर्थ्यादेवात्रवाच्येइतिव्याख्यातं उदात्तइतिसतिशिष्टत्वात्तत्पुरुषप्रयुक्तसमासांतोदात्तत्वेनेतिभावः विकल्पप्राप्तइति मत्वाविभाषयेतिभावः ततश्च
पक्षेटजभावेपंचगोधनइत्याद्यपिस्यादितिभावः स्पष्टंचेदंभाष्ये।एवंचोभयत्रापिनित्यत्वमात्रबोधकंवार्त्तिकमितिबोध्यं अतएवैतद्वार्त्तिकमुक्त्वाकिंप्र राम॰
योजनंसमुदायवृत्तावयवानांकदाचिदप्पवृत्तिर्माभूदित्येवप्रयोजनमुक्तंभाष्ये तत्रतत्पुरुषोबहुव्रीह्यवयवोत्तरपदेद्वन्द्वतत्पुरुषावयवोत्तरपदेपि अतएवो। ९२

तत्पदेनपरिभाषितानांद्विगुत्वमितिइयेइत्युक्तं द्वंद्वस्तुबहुव्रीह्यवयवोत्तरपदएव वागदृषदप्रियइत्यादौप्रियशब्देनोभयोःसामानाधिकरण्यंनद्वंद्वावयवोत्तरपदे चर्म्मो द्वंद्वेहोतृपोतृ
नेष्टोद्गातारइतिभाष्यप्रयोगेणतदनभिधानात् पदयोर्निष्ठाप्येकार्थीभावाभावेपिसमासादिप्रवृत्तिरस्तीतिनिरूपितम् एवंनयोर्निष्ठप्यसामानाधिकरण्याभावेपि यथा
कथञ्चित्सामानाधिकरण्यंनियामकमादायैवतत्रवृत्तिरतएव पश्चिमशालाप्रियइत्यादौ पुंवत्वसिद्धिः पुंवत्वेयथाकथंचित्सामानाधिकरण्यंनियामकंसमासेनिष्ठं ।
प्येवेत्यत्रनविनिगमकं अस्यप्रत्याख्यानपक्षेएकविंशतिर्भोस्ताजावंश्याःप्रियापस्येत्यादिबहुव्रीहौ अव्ययीभावादितुनानभिधानात् वस्तुतोनित्यत्वांशेपिन्यायसिद्धः अयाण
मेकार्थीभावेद्वयोर्व्यपेक्षायादुरुपपादत्वादित्यन्यत्रविस्तरः गोरतात्तत्पुरुषस्येतिराजाहइत्यतष्टच्चानुवर्त्तते गोंतस्यतत्पुरुषस्यसमासस्यांतष्टजित्यर्थस्तत्फलितमाह गो
तादितिबन्त्विति ननुतद्धितलुग्विषयेइत्यर्थः तेनपंचभिर्गोभिःक्रीतःपंचगुरित्यत्रन एकापूपीत्यत्रापिसमाहारेद्विगुः एकमप्यपूपंकश्चित्स्वरूपणोद्ददनेकंमन्यतइतितत्रा
रोपितबहुत्वाश्रयसमाहारसत्वात् एकविभक्तीतितुनानभिधानात् द्विगुरेकवचनमितिकर्तरि ल्युट् सामान्येनपुंसकंइदंतत्रसमाहारद्विगावेव अनुवादत्वेलाघवात् अतएवपं
चपूलीनामेकशेषेन अनुवादफलंतुद्विगुवाच्यस्यसमाहारस्यनकदाप्युद्भूतावयवभेदस्येतिबोधनंतेनद्वंद्ववाच्येतथाविवक्षायामपिबोध्यं उद्भूतावयवभेदः —
समाहारएवेतरेतरयोगपदेनोच्यते सनपुंसकमित्यत्रतद्भिन्नसमाहारद्विगौद्वंद्वस्यचप रामर्शस्तदाह सनपुंसकमिनोति कुत्सितानिकर्मनेतिव्याख्य
नात् कुत्सनैरितिकरणेल्युट् दुर्दुरूढोदुष्टकर्मकर्तरिरूढः त्वासणिकमिति अतएवसमानाधिकरणाधिकारस्याबाधः येनवस्त्वंतरंस्ववृत्तिधर्मवत्वे
नपरिच्छिद्यतेतदुपमानंसामान्यवचनत्वंचोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वं परेतुसमभिव्याहृतनिष्ठमुपमानत्वमिवादिद्योत्यं ।
साधारणधर्मसंबंधस्योभयत्रबोधतात्पर्यग्राहकताचोपमान श्यामघनाभिन्नःश्यामउपमेयइतिबोधः अतएवोपमानोपमेययोःसमानविभक्तिकत्व
नियमः समासेत्विवस्यार्थस्यसमासशक्तिबलाद्बोधः उपमानानीत्यस्योपमानत्वेनबोधकानीत्यर्थः अन्यथासंबंधिकत्वात्सामान्यवचनैरित्येवतेन
समासलाभेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव एवमुत्तरसूत्रे उपमितमित्युपमेयत्वेनबोधकमित्यर्थकं एवमेवभाष्यस्वरसइत्याहुः उपमितं उपमेयत्वमुपमानंपरि
च्छेद्यत्वमुपमानोपमेययोः समभिव्याहारे उपमानस्यविषणतेवतदाह विशेष्यस्येति एतेनोपमितमित्येतत्स्वारस्यात् तस्योपमानेननित्यसाकांक्षत्वा ।

स्व·शे·
स·
४१

व्याघ्रादीनामुपमानत्वेनकउभयोः समानलिंगत्वएवचप्रवर्त्तते अतएवपरवल्लिंगमितिसूत्रे द्वंद्वैकदेशिनोरितिन्यासंकृत्वातत्पुरुषग्रहणंप्रत्याख्यातं अन्य
थास्य पूर्वपदार्थप्रधानस्यभाष्याब्धिरित्यादौदृश्यमानपरवल्लिंगस्यसिद्धार्थंतत्पुरुषग्रहणावश्यकत्वेनतत्संगतिः स्पष्टैव भाष्याब्धिःकातिगंभीरइत्यादौसाम्या
न्यधर्मप्रयोगेपिलिंगभेदेपिमयूरव्यंसकादित्वात्सिद्धं सचराजांतरमित्यादौपूर्वपदार्थप्रधानोपिदृष्टःपरवल्लिंगतापितत्पाठेनैव विशेषणसमासेनतुनसिद्धिरु
पमानस्यविशेषणतयापूर्वनिपातापत्तेः एवंचभाष्याब्धिरित्यादौरूपकमेव यत्तुअनुपात्तधर्मेणसाम्यविवक्षणादनेनसमासइतितन्न एतदुपादानवैयर्थ्यापत्ते
रुपात्तधर्मसत्त्वेनैवसाम्यप्रतीतेरनुभावात्सकलःपुरचंद्रोराजतेइत्यादावुपात्तधर्मातिरिक्तधर्मस्यसाम्यप्रयोजकस्याभावाच्चेतिदिक् पुरुषव्याघ्रइति उपमानशूर
व्याघ्राभिन्नःशूरःपुरुषउपमेयइतिबोधः व्याघ्रइवशूरइति नचशूरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादत्रसमासाप्राप्तिः प्रधानस्यसापेक्षत्वेप्यसामर्थ्याभावात् विशेषण
मुपमानंतुनित्यसापेक्षमितितत्सापेक्षत्वन्नदोषः साधारणधर्मवत्त्वेनपरिच्छेदकत्वंहितत्त्वम् तच्चतत्वेनज्ञातस्यैवयद्यप्युपमेयपुरुषनत्तद्रूत्वेन
परिच्छेद्यत्वमेवतथापितस्यतत्त्वंविधेयमेवेतितन्ननित्यसापेक्षमितिदिक् विशेषणं अत्रविषयताविशेषरूपंविशेषणत्वादिग्रह्य
तेव्याख्यानात् वृत्तौभेदकभेद्यशब्दाभ्यामपितदेवव्यावर्त्तकत्वरूपंतत्तुनीलइतिसामान्योपक्रमेउत्पलस्याप्यस्तीत्यव्यावर्त्तकं अत्रजातिसंज्ञयोर्गुणक्रिया
भ्यांसमभिव्याहारेविशेष्यतैव गुणयोःक्रिययोर्गुणक्रिययोश्चानियमएव व्याप्यव्यापकभावानापन्नजात्योरप्येवं यथाभूतमूर्त्तयोः तद्भावापन्नयोस्तुव्याप
कस्यविशेष्यतैव यथाशिंशपावृक्षइति यत्रैकोऽवयवशब्दःपरःसमुदायशब्दः तत्रावयवस्यविशेषणत्वमेव अतएववर्णोवर्णेनेतिसूत्रेभाष्येकृष्णसा
रंगइत्युदाहृत्यतृतीयासमासेनेदंसिद्धमित्युक्तमन्यथाकर्मधारयेपूर्वनिपातानियमेनतृतीयासमासेनतन्नियमेनतदसंगतिःस्पष्टैव द्वयोरप्यवयवशब्दत्वे
त्वनियमः एवंचसोमयाजिडित्थइत्येवोचितं डित्थसोमयाजीत्यादयसाध्वेव कुब्जखंजःखंजकुब्जइत्यादौविषयतायाअपिशाब्दबोधेभानाद्बोधेविशेषइ
तिदिक् पूर्वापरबहुलग्रहणानुवृत्त्याक्रियाशब्दैःपाचकादिभिरेषांनसमासइतिसमर्थसूत्रेभाष्ये एवंचापराध्यापकइत्युदाहरणंचिंत्यं अपरमीमांसकइत्या
द्युचितमुदाहरणं भूतपूर्वचरणीयादौविशेषणमितितुप्रवर्त्ततएवत्यपितत्रैवभाष्येस्पष्टं व्यर्थइति तेनश्रेणीनामेवदंडनादिरूपकरणेनसमासः श्रेणीनां

यं समासः नञ्ग्रहणं चार्थ्यागतासमासनिषेधोत्तकाव्ययोपलक्षणं तेन कुत्तापकृतादिसंग्रहः पूर्वनिपातनियमार्थं चेदं देवब्राह्मण इति देवपूजको ब्राह्मण इत्यर्थः य
व्यपि पूर्वपदस्य तत्तदर्थे लक्षणायां विशेषणसमासेन सिद्धं तथापि मुख्यार्थे शाकप्रियपार्थिव इत्यादिनिवृत्त्यर्थमिदं सन्महत् महापापमित्यादौ पूजाभावेपि विशेषणं।
समासो बोध्यः अत्रापि महत्त्वेन पापस्य स्वगुणाश्च पूजात्येवेत्यन्ये वृंदारकनाग · वृंदारकशब्दो देवजातिविशेषवाची द्वितीयो गजसर्पवाची अन्त्यो गजवाचीति तेषामुपमानत्वेनै
व पूजावाचित्वादाह व्याघ्रादेरिति कततमौ समान्यति गोकुंजरः स्थूल इत्यादौ कतरकतमौ द्वयोरेकस्य वा बहूनामिति सूत्रयोरुपाधिप्रत्याख्यानात् कतमो भवतां पंडि
त इत्यादौ समासाभावाय जातिपरिप्रश्न इति यथान्यासेपि कतरार्थेन तत् · किंराजेति किमः क्षेप इति समासांतनिषेधः क्षेपे किं को राजा पाटलिपुत्रे तत्पुरुषः
तत्पुरुषाधिकारे एतत्करणेन त्वेकसंज्ञाधिकारात्तस्या अनया बाधः स्यादिति बोध्यं समानाधिकरणपदावयवक इत्यर्थोऽत्र व्याख्यानात् पुंवत्कर्मधारयेत्यस्त्रियाः पुं
वद्भाषितपुंस्कादनूङित्यनुवर्त्तते अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्त्तते व्याख्यानात्तदाह पूरणीत्यादि एतेन स्त्रियाः पुंवत्तसिलादिष्विति सिद्धे इदं व्यर्थमित्य
पास्तं महानवमीति पुंवत्वे आन्महत इत्यात्वं तथा कोपधादीति एतेन निषेधप्रकरणात् पूर्वमेतत्पाठ्यं पुंवदिति च न कार्यमिति पास्तं मध्येऽपवादन्याये
न परनिषेधबाधानापत्तेः न कोपधायाः संज्ञापूरण्योश्च वृद्धिनिमित्तस्य स्वांगाच्चेतः जातेश्चेति पंचसूत्रेत्यर्थः विध्युन्मूलकत्वरूपयुक्तिमूलकस्य निषेधाश्च
बलीयांस इत्युक्तं तु न विषयस्तद्बाधं विना कर्मधारयांशेऽस्य विधेरचारितार्थ्यात् बाध्यसामान्यचिंतया च सर्वबाधः इभीपोटेत्यादिविग्रहः जातेः पूर्वनि।
पातार्थं तु पोटायुवतीति सूत्रं प्रशंसावच · जातिरिति वर्त्तते ननु मतल्लिकादेः स्त्रीत्वात् प्रशस्त इत्यर्थो न युक्तः प्रशस्ता गौरित्यर्थ इति पाठे उद्घादेः पुंस्त्व
प्रकांडस्य क्लीबत्वादयुक्तोऽत आह नतु विशेष्यनिघ्ना इति युवत्यामेवेति जरत्यां युवतीधर्मारोपे तु युवतीशब्दस्य विशेषणत्वेन विशेषणमिति समासेपि पू
र्वनिपातनियमसिद्धा जरतीग्रहणस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः कृत्यतु · क्तात्य प्रत्ययांतास्तुल्यवाचकाश्च जातिभिन्नवाचकेन समस्यंत इत्यर्थः तुल्यमहानित्या
दौ परत्वादनेनैव समासः पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सत्कात्यं परमपूज्य इत्यादौ षष्ठीसमासो बोध्यः यद्वा बाहुलकादेतद्विषये सन्महदित्यस्यैव प्रवृत्तिः साम
र्थ्यादिति पूर्वनिपातस्योभयत्रापि समत्वादिति भावः जातिभिन्नवाचकेन समासे हि पूर्वनिपातानियमे प्राप्ते तन्नियमार्थमिदं सार्थकमिति श्रजा येन तच्छर्थं

स्यादिति तत्सामर्थ्याद्विशेषणसमासबाध इति तात्पर्यं इदं प्राचामनुरोधेन परं तु अजात्येत्युक्तार्थस्य स्पष्टतया लाभायैवात एव कुरुगार्हपतेति सूत्रभाष्योदाहृतेन पथ्यकां
दंत्तः पेयमहल्लीत्यत्र विशेषणमिति समाससिद्धिः भोज्य ओदन इत्यत्रासमासस्येष्टत्वे बाहुलकाद्बोध्य इत्याहुः समानाधिकरणेनेति वर्णवाचिना तादृशेन वर्णवाचिना
मस्यत इत्यर्थः सारंगश्चित्रः कृष्णशब्दस्तद्वयवके लाक्षणिक इति सामानाधिकरण्यं विशेषणमित्येव सिद्धे इदं व्यर्थं नच वर्णो वर्णेष्वनेत इति स्वरविधायके प्रतिप।
दोक्तस्यास्य ग्रहणार्थमिदं अत एव सारंगस्यावयवः कृष्णः सारंगकृष्ण इत्यत्र तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नेति वाच्यं कर्मधारयस्वरप्रकरणे तत्पाठेन सिद्धेरिति दिक् बहु
वचननिर्देशाद्गाद्यर्थावगतिरित्याह कडारादय इति कर्मधारये किं कडारपुरुषको ग्रामः। एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवा खलतीति सूत्रे जरतो ग्रहणस्यापि ज्ञापक।
त्वात् चतुष्पादो जातिग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकलब्धमर्थमाह जातिवाचिन इति मयूरव्यंसक इति केचित्तु मयूर इव व्यंसक इत्यर्थे उपानसमासापवादोऽयं प्रतिप।
दोक्तोपमानसमासविषयक पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावायेत्याहुः उच्चावचमिति उच्चावचादेशोऽत्र उच्चनीचमित्यर्थे इदमित्यन्ये निश्चितप्रचिरस्यानिश्चप्रचं दिक् मतदं
नगेयास्सूत्रात्याह आख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः अत्रैहीडादय इत्यतोऽन्यपदार्थे इत्यनुवर्तते गणे तस्य पूर्वपाठात् इह त्वसार्वत्याथेतां तस्य ध्वनयितुं न
स्य व्युत्क्रमणपाठस्तदाह यत्राभिधीयत इति अश्नीतपिबतेति अन्यपदार्थस्य क्रीडादिरूपत्वेन स्त्रीत्वात् समासत्वेन प्रातिपदिकत्वाच्च टाप् स्वादतमोदतेति।
मोदंतामित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः एहीडादयति लङुत्तमपुरुषैकवचनस्य ईडे इत्यस्य ईडादेशः एहियवमित्यत्र याामीत्यस्य यवादेशः उद्धरकोत्सृजादिति उद्धू
रोत्सृजेति विग्रहः उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति कोत्सृजादिति न्यूड इत्यस्याकांक्षापूरणाय इह पाठ इति एहीडादिषु तिङंतपूर्वपदोत्तरपदक समुदायानामित्य
र्थः कर्त्तेति उक्तेरित्यादिः जहिजोडमित्याभीक्ष्ण्ये नय आह स जहिजोडः चिन्मात्रमिति अत्रानुनासिकनित्यतानिपातनात् एवार्थमात्रशब्देनात्र समासः मा
यूरव्यंसकादयश्चेति चकार एवकारार्थः तेन एषां समासांतरघटकता नेति परमो मयूरव्यंसक इत्याद्येव ईषद्गुणेति अकृतेत्यस्य स्थाने इदं न दाह ईषद्रक्तमिति
नञ् अकारो निषेधार्थक नशब्देन समासेन त्पुरुषत्वाभावाय तेन नैकधेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरोन अत्रैव नलोपं वारयितुं लोपविधायके नकारोच्चारणं प्रसिद्धुतर
त्वान्न नत्राव्ययं न तु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् येतु नेत्यव्ययं नेष्ठंति अत एव नलोपो नञ इति सूत्रे नञः सानुबंधकस्य ग्रहणं व्यर्थं नस्येत्येव सिद्धं नच प्रकृपुत्रेदोक

सानुबंधकत्वात् अव्ययेष्वपि नेत्येव पाठ्यं इत्याशयः पामनपुत्र इत्येतद्वारणार्थं तु सानुबंधकः पठित इति भाष्योक्तं संगच्छते इति वदंति च तेषामुभयत्रापि नकारः स्वर्थं
र्थः नैकधेत्यादि नांतरीयकमिति च पृषोदरादित्वात्साधु नलोपो नञोऽस्तीति सिद्धे लोपवचनं साकच्कार्थं तेनाकब्राह्मण इत्यादि सिद्धमिति एके नेनेत्यादौ हि।
त्वबहुव्रीहिवद्भावेपि नानेन लोपः उत्तरपदशब्दस्य मुख्यसमासचरमावयव एव रूढेरित्याहुः तस्मान्नु नञो नुडभावायनाकनासत्ययो नेलोपाभावेन तद्वारणा
य च तस्मादिति ततो व्याख्यानाच्चाचीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी सप्तमीनिर्देशस्तु यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्तये तदाह अजादेरिति नुकनुनकतः ङमुट्प्रसंगात्
अनश्व इति आरोपितोश्व इति बोधः नञ्तु द्योतकः तत्र तादात्म्यारोपस्य भेदसाहचर्ययोः सतोरेव सत्वेन संसर्गारोपस्य तदभाव एव त्वेनारोपितत्वबोधे साहः।
श्याभावादिनामर्थतो बोध इति नाब्राह्मणपदात्क्षत्रियादिप्रतीतिरित्यत्र विस्तरः अर्थाभाव इति तत्राप्यारोपितो घट इत्येव बोधः भेदेन तदारोपबोधेऽत्यंताभावबो
धस्तादात्म्येन तदारोपबोधे भेदबोधोऽत्र च प्रकरणादिकं नियामकं इति बोध्यं विकल्प्यत इति पूर्वपदार्थप्राधान्येव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्येऽयमिति
भावः न्यायसिद्धेर्थे लिंगमप्याह रक्षोहेति असंदेहादित्यस्य आरोपितः संदेह इत्यर्थः संदेहाभावः प्रयोजनमिति यावत् अव्ययीभावेन हृद्दे हि परवल्लिंगे।
नासंदेहा इत्यनुपपन्नमिति भावः इदंपस्पशायां भाष्ये असंहितमिति संहितासंज्ञासूत्रे वार्त्तिकं द्रुताभिन्नायां मध्याविलंबितायां वृत्तौ संहिताभावः अतिदर्थःप
रे तु भाष्ये नञ्समासपुरुषोन्यपदार्थप्रधानः उत्तरपदस्य धर्मपरतया न विद्यते ब्राह्मण्यं यस्मिन् सोऽब्राह्मणः बहुव्रीहिस्तु तस्य धर्मिपरत्वे चरितार्थः अत एव ना
ञोस्त्यर्थानामुत्तरपदलोपश्चेत्यनेकमिति सूत्रस्थं वार्त्तिकं संगच्छते एतेन तत्वे अपवादत्वादयं बहुव्रीहेर्बाधकः स्यात् इति कैयटोक्तमपास्तं असइत्यादौ सर्वो
द्विकार्यं तु एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे इति ज्ञापकात्सिद्धं
अब्राह्मणोऽयमपक्षेऽवर्षा हेमंत इत्यादौ विशेष्यगतलिंगवचनापत्तिर्दोष उक्तः तत्र यद्यपि लिंगदोषो लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लोकस्येति परिहर्त्तुं शक्यते तथापि व।
चनेन दोषः स्थितः ततः पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति अत्रापि पक्षे असइत्यादिसिद्धिः प्राग्वदेव। न च पूर्वपदस्याव्ययत्वेन तदर्थप्रधानस्यास्य लिंग।
संख्याभ्यां कथं योग इति वाच्यं शब्दशक्तिस्वभावाद्व्ययेन नञोऽसत्वभूतार्थाभिधायित्वेपि समासे सत्वभूतार्थाभिधायित्वेन तद्योगसंभवात् येन्नागुणवच

ल॰ शे॰ स॰ ४३ नञ्मात्रयतो लिंगाद्विवत्समासार्थः प्रतियोगितयायतद्वृत्त्याश्रितस्तत्स्थलिंगादिस मासस्य भविष्यति एतेनात्रपक्षेऽवर्षा हेमंत इत्यादौ हेमंताद्याश्रयगतलिंगसंख्याप्रसंगः।
इति कैयटोक्तमपास्तं अभावेन प्रतियोगिनोपि स्वज्ञानीयाश्रयणे जतस्याप्याश्रयत्वात्स्वघटितसमासघटकेनोपस्थित्या च तस्यैवाश्रयस्य ग्रहणौचित्यात् अन्यथा तद्दोषदू
षितपक्षोऽर्द्धमाश्रितेपि पक्षे तद्दोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः एतत्समकक्षतयाऽथवा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधान इत्युक्तेरसंगतिश्च त्वदुक्तत्याहि अस्तु नञुत्तरपदार्थे।
तिवक्तुमुचितं एतत्पक्षद्वयेप्यनेकमित्यादावेकवचनासिद्धिं वस्य माणांमनसि निधायोत्तरपदार्थप्रधानत्वं सिद्धांतितं तत्पुरुषस्योत्सर्गतस्तत्प्रधानत्वाच्च अत्र पू
र्वपदार्थप्रधानत्वपक्षेऽपवादत्वेनाव्ययीभावस्य बाधनात् अत्राव्ययीभावाभावोऽवश्यं स्वीकार्यः अन्यथाव्ययीभावासिद्धिरूपदूषणानुपन्यासेन भाष्यस्य न्यूनता।
पत्तिः तस्मादत्यंताभावार्थकनञः क्रियादिप्रतियोगिकाभावबोधकत्वेनोत्तरपदार्थे नानन्वयात् सामर्थ्येन नाव्ययीभावोऽमक्षिकमित्यादौ नसंदेह इत्यादौ

संदेहस्य गुणत्वेन भवत्येव तदभावबोधो नञा एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये उक्तं प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः प्रतिषेधतीति असंदेह इत्यादौ चारोपितः संदेह इति भेदवारोपज्ञा
नात् दत्यंताभावप्रतीतिः किंचार्थाभावशब्देन ञो घटकतया स्वसूत्रगृहीताव्ययतयानेन नाव्ययीभावः सूत्रगृहीताव्ययेनाव्ययमिति समासाभावस्य तत्रसूत्रे उपपा
दितत्वात् अनचेर्द भाष्यमपिमानं असंहितमित्यत्र संधानं संहितमिति भावेक्तः आरोपितं संधानं आरोपितः परः सन्निकर्ष इत्यर्थे तदभावात् संहितासंज्ञानप्रा
प्नोतीत्यर्थ इति न तदसंगतिः संहितशब्दः परः संनिकर्ष इति सूत्रबलात् स्त्रीलिंगो वार्त्तिकप्रामाण्यात् क्लीबोपि अत एव संहितवदिति प्रातिशाख्य तद्भाष्ययोः प्र।
युक्तं अत एव परः संनिकर्षः संहिता चेद्द्रुतायामसंहितमिति वार्त्तिकं परः संनिकर्षः संहिता चेद्द्रुतायां वृत्तौ हि संहितासंज्ञा न प्राप्नोति इति शेषपूरणेन व्याख्या।
यद्द्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां नाद्रुतायामित्यनेनासंहितमित्यंशेन र्थतो हेतुत्वेन व्याख्यातो भाष्ये न प्राप्नोतीत्यंशस्य तद्व्याख्यानत्वे त्वसामर्थ्यात्समासानापत्तिः त्व
द्द्रुत्याहि संहितासंज्ञाभावः प्राप्नोतीत्येवं वदेत् वार्त्तिककृतो हेतुत्वकथनेन न्यूनता चेत्याहुः प्रसंगादाह नञो नलोपस्तिङीति तिङंतेन समासाभावादप्राप्तौ वचनं अ
पचसीत्यस्य कुत्सितं पचसीत्यर्थः अत एव नञ्समानार्थोऽशब्दोऽव्ययेष्वप्रामाणिक इति बोध्यं नञासमासे अनेकधेत्येवस्यादत आह नशब्देनेति एकशब्दस्ये एम॰
तिभावस्ततो धाप्रकारे अकारेऽनेकसंख्यात्वप्रतीतेः एवमेव नमेरुनाराचनांतरीयकादयः साधवः शत्रंत इति पातेः क्विपि निपा रे तनाच तु गित्युभेव नस्यत्यादि ४५

तिसूत्रेवृत्तिः नासत्याइत्येतानि चत्वारि पृथक्पदानि एते निपात्यंत इत्यर्थः समासे हि नवेदो नसत्यैति स्यात् नासत्या इति बहुवचनं वैचित्र्यार्थं न तु बहुवचनांतस्यैव साधु
त्वार्थं नासत्यावश्विनौ दस्रौ इत्यमरविरोधात् अश्विनोरेवायं साधुत्वे नान्यत्रानसत्य इत्येवेति हरदत्तः नमुचिशब्दे औणादिकः किप्रत्ययः। स्रीयतेरिति पाठे स्री
षृहिंसायामिति दिवादिस्तस्याकृतिगणत्वात् क्षियतेरिति ह्रस्वपाठे क्षि निवासगत्योस्तुदादिः एषु नञ् नैव समासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थः निषेधार्थकनशब्दांत एभा
वाच्च कुगतिप्राकुशब्दः पापार्थोऽव्ययमेवात्र गत्यादिसाहचर्यात् तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः समर्थेनेति समर्थपदं तृतीयया विपरिणम्यत इति भावः ऊर्यादि
क्रियायोगइति उपसर्गा इत्यतस्तदनुवर्तते अतएव संज्ञाविधावपि च्विडाजंशेन तदंतविधिः ऊर्यादयो निपाता भवंतीति निपाताः संतः क्रियायोगे गतिसंज्ञा इत्यर्थः का
रिकाक्रियेति मर्यादास्थितियत्नरूपेत्यर्थः धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् दासीश्लोकवाचिनस्तुन ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः अनितिपरं किमिति ते प्राग्धातोरित्यस्य सं
ज्ञानियमार्थत्वे व्यर्थमिति प्रश्नः प्रयोगनियमार्थत्वाभिप्रायेणोत्तरं भाष्यकृतानुसंज्ञानियमार्थत्वमाश्रित्यैवं छंदसि परेऽपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयं च प्रत्याख्या
तं अतएव सुकटंकराणि स्वाकंभवमित्यादि भाष्यप्रयोगः संगच्छते कटंसुकराणीत्यादि त्वनभिधानेन वारणीयमत्र पक्षे खाडिति एतद्विशेषणाभावे प्रयोग
नियमशास्त्रावेवं प्रयोगोच्छेद एव स्यादिति भावः अनितिपर इति चात्र बहुव्रीहिरनितावितिव कव्ये परग्रहणं तु अनुकरणाकृतावनितिपरत्वे ... षड्
षडिति कृत्वा ... व्यवहितेपि निषेधसिद्धेरेतद्दलादेवत्ते प्रागित्यादावपि गत्याकृतिनिर्देशः एतत्प्रकरणे आकृतिपरतायां तस्य तात्पर्यग्राहकत्वादत एवाभ्युद्दर
रित्यादावुभयथा: पूर्वंप्रयोग इति दिक् आदरा अनादर इति बहुव्रीहिरतः पाखंडिनमसत्कृत्येत्यादि सिद्धं तत्पुरुषे हि यत्रादरप्रसक्तिस्तदीयानादर एव स्यात् गुरुम
सत्कृत्येत्यादौ कणेमनसी शब्दस्वरूपइति विशेष्यं कणेहत्येति परावरयोगे चेति क्त्वा पुरोव्य पुरोभूय पुरोगत्येत्यप्युदाहरणं कृञ्योगे एवेति नियमाभावात्
अव्ययपदमनुवर्तते इत्याशयेनाह मांतमव्ययमिति तेन कांडमस्तंकृत्वेत्यत्र न अस्तं क्षिप्तं जलमस्तं गच्छतीति प्राग्रीश्वरादित्यधिकारान्निपातत्वेऽव्ययत्वा
...र्मतिलुक् स्यादिति भावः सप्तमीनिर्देशेपि तस्मिन्निति परिभाषा न प्रवर्तते क्रियायोग इत्यनुवृत्तेः एतेनानुस्वारव्यवधानात् कथमत्र प्राप्तिरित्यपास्तं उ
पाजे न्वजेशब्दो एदंतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधाने वर्तेते व्य थे इति च्वांते तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टं इदं प्रायिकं अतएव

नृत्संस्कृतोतीत्यादौ च्व्यर्थाभावेपिन्ननेनगतित्वमाहुः अन्येतुसउर्यादौस्वरादौचतिंविकल्पफलसिद्धिमाहुः मोतत्वमिति गतिसंज्ञासंनियोगेनलवणमुरसंशीतमुद
कमाद्रमितिपञ्चानामित्यर्थः उरसिमनसीति विभक्तिप्रतिरूपकौनिपातौ मध्येपदे विभाषाकृञीति अनत्याधानइतिचानुवर्त्तते एतत्रचएषामेदंतत्वंनिपात्यते
सप्तमीतुनेमध्येपदेकृत्वावाचेनियम्येतिचप्रत्ययेनतस्या अनन्वितत्वात् अनत्येतिकिं हस्तिनःपदेकृत्वाशिरःशेते नित्यंहस्ते उदाहरणेनत्पुरुषेकृतोत्व
लुक् उपयमनेकिं हस्तेकृत्वाकार्षापणंगतः प्राध्वं इदंमांतमव्ययंबंधनेनानुकूल्येवर्त्तते जीवनोपायः सुपुरुषइति क्रियायोगाभावादगति
त्वं अत्रेति अत्रव्यवस्थयासमासप्राप्तौव्यवस्थार्थोनोतिभावः कर्मप्रवचनीयानामिति सासंज्ञातुप्रतिस्तवनमित्यादौषत्वाभावाद्यर्थेतिबोध्यं भाष्येतुकर्मप्रव
चनीयानांप्रतिषेधः वृक्षंप्रतिविद्योतनेत्यवेतानांचप्रतिषेधोवक्तव्यः आमंद्रैरिंद्रहरिभिर्याहिइत्युक्तासिद्धंतुकाङ्सुदुगतयःप्रादयःकार्थेइत्यनेनेदंव
चनद्वयमपिप्रत्याख्यातं एतदेवसौनागैःविस्तरतरकेणपठितंस्वतीपूजायांदुर्निंदायांआङीषदर्थेकुःपापार्थेप्रादयोगताद्यर्थेइत्यादिकुक्तं एवंचेजासकत्व
कत्वेनकर्मप्रवचनीयेप्राप्तिरेवनेतितदाशयः तत्रोपपदं अयमधिकारः अत्तएवामैवतुल्यविधानमित्यादिसंगच्छतेयन्नामैवंविधीयतेतेनयत्रोपपदंसं
ज्ञाविधीयतइतितदर्थोतकर्मण्यणित्यादौकर्मणीत्यादिःसौत्रीप्रथमार्थेसप्तमी धातोरणभवतिकर्मचोपपदसंज्ञमिति तदर्थः अत्रसूत्रेसप्तमीपदंतदं
तपरंतत्स्थंतद्वाच्यंतदाह सप्तम्यंतेपदेइति महासंज्ञयाप्रथमार्थेसप्तमाबलेनचलब्धमर्थमाह तद्वाचकंपदमिति पदमत्रविभक्त्यंतंस्तवकर्णयोरित्यादौसुपी
त्यधिकारात्प्रकृतिकेसुबंतेलक्षणा अन्यथोपपदमिति

महासंज्ञालब्धोपपदसंज्ञकसुबंताभावात्तंबेरमइत्यादौसमासानापत्तिः समासविधायकेउपपदप्रकृतिकसुबंतग्रहणेसुप्यजातावि
तिणिनौराजदर्शीत्यादौसमासानापत्तिः तत्रहिसुबंतमेवोपपदंनतुतत्प्रकृतिकमात्रत्साथद्वयपरत्वेगौरवं महासंज्ञाविरोधश्चसुप्यजातावित्यादिविषये
सुबंतस्यसप्तम्यंतपदवाच्यत्वरूपंतत्स्थत्वमादायोपपदत्वंबोध्यंविभाषाग्रेप्रथमेत्यादौसुपीत्यधिकाराभावेपिमहासंज्ञाबलात्तेषांतप्रकृतिकसुबंतेलक्षणाबो एम
ध्या अतएवोपपदमितिसूत्रेऽतिङ्ग्रहणादनयोर्योगयोः सुप्सुपेतिनिष्टत्तमितिभाष्येउक्तं उपसमीपेउच्चारितंपदंउपपदंसामीप्यंचसप्तम्यंतपदघटितसूत्र १६

विधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वमेव न त्वानुपूर्व्या व्यवधानं कर्मण्यण् सूत्रे उष्ट्रप्रणाय इति भाष्योदाहरणात् आतो नुपसर्गे इत्यत्रानुपसर्गग्रहणाच्च गुरुनमस्कारो
ति कन्यामलंकरोति इत्यादौ हिमवंतं शृणोती त्यादावविवानभिधानान्नाण् अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यकर्तरि चेति सूत्रे भाष्योक्तेः नन्वेवं तत्र ग्रहणं व्यर्थं
प्रकृति धात्वधिकारविषयता त्वाधिकारेणैव सिद्धेत्यत आह अस्मिंश्चेति अनेनोपपदसंज्ञासंनियोगशिष्टत्वं प्र त्ययविधेर्बोधयति अन्यथा चान्व यशिष्टत्वसंभा
व्येत प्रातिपदिकार्थे सप्तम्यामेवास्य प्रवृत्त्या भुवो भाव इत्यादौ न प्रवृत्तिः तद्व्यवस्था त्वनुनासिकत्वादिवत्स्थानुरोधेनैवेति बोध्यम् उपपदं सुबंतमिति महासंज्ञा
वलल्लभ्यं अत एव राजयुध्वेत्यादौ नलोपः सधानाहारकोव्रजतीत्यत्र अतिङिति बहुव्रीहिणा तिङन्ताघटितः समास इत्यर्थेन तदप्रवृत्तेस्तदाह अतिङ् इत्यत्र समास
इति कथमपि तिङन्ताघटित इत्यर्थः समास इति तत्संज्ञकः समुदाय इत्यर्थः कुंभश्रसिति नन्वंतरंगानपीति न्यायेनेत्संज्ञालोपयोर्लुका बाधादिदमयुक्तमिति
चेन्न इत्वलापवाधाबाधयोः फलेविशेषाभावेनान्तरङ्गानपीत्यस्याप्रवृत्तेः । अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमित्यसमा
सप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः हरिङ्ञीत्यत्रापीत्संज्ञायुत्तरमेव समासो लोके प्रयोगानर्हत्वस्योभयत्रापि सत्त्वेनाविशेषात् कृत्संज्ञालोपमेवोच्चारितमित्य
लं कृद्योगलक्षणा चात्र षष्ठी न चांतरंगत्वाद्द्वितीयाप्रकल्प्यापवादविषयमुत्सर्गप्रवृत्तेः अत्र षष्ठीसमासो न उत्तरपदे विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवात्र प्रवृत्त्यांतरं
गत्वात् कारकषष्ठीत्वेन षष्ठीसमासस्यापि ततः पूर्वप्रवृत्तौ तु अलुकः अस्य नित्यत्वेन तत्कृततत्पुरुषसंज्ञाप्रयुक्तकार्याभावाभावेप्यतत्कृतोत्संज्ञाप्रयुक्तस्वत
स्यानपगमेनादोषात् एकस्या एव संज्ञाया उभाभ्यामपि प्रवृत्त्याऽविरोधेन युगपदेवोभाभ्यां साम्य इष्टं चेदमत्र भाष्ये एवं च द्वितीयाश्रितेत्यादिसमासोप्युत्तरपदे सुबु
त्पत्तेः प्रागेव अत एव कारकेति सामान्यत एवोक्तं भाष्यकृता च तदंशे प्रमाणेनोपन्यस्तं परिभाषा न कर्तव्येति प्रकृतसूत्रभाष्यं तु विशिष्टाया अकर्तव्यत्वपरमे
व अत एव भाष्ये प्रत्याख्यानोत्तरमपि गतिकारकेति समासवचनादित्युक्तं तेन कारकांशे वाचनिकत्वमेव बोधितमिति दिक् माभवानिति समासे सति व्यवहितप्र
योगो न स्यादिति सूचयितुं भवानिति इदमुपलक्षणं कोरको व्रजतीत्यादेर्भाष्योक्तस्य किंच माङ उपपदत्वे महासंज्ञाकरणबलात् माकदाचिद्वर्णो भूदित्येव स्या
दिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे माकदाचित्प्रवृत्तिर्भूदिति तद्धितार्थेति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगे हि त्रिपदव्यवधाने प्रयोगो न स्यात् यथा कर्तुं देवदत्तो घटं ग्रामं व्रजतीति न प्रा

ल॰शे॰ सैषावश्यकेति दिक् अतिङ्ग्रहणमिति नच कारकोगतेत्यत्र सुबंतोपपदस्य समासव्यावृत्तये तिङन्तार्थक्रियाबोधकाघटितइत्यर्थकं तदिति वाच्यम् तस्य इ
स॰ संबोधितया तिङन्तार्थत्वाभावेन तेन तद्वारणस्याशक्यत्वात् किंतु गतादेर्द्रव्यवाचितया क्रियावाचकोपपदत्वाभावेन ण्वुल एव तत्राप्राप्तेः क्रियावाचकं शब्दम
४५ पेक्षे क्रियायां साध्यमात्रावस्थाया एव ग्रहणस्य गतिकारकोपपदादिति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्ये ध्वनितत्वात् प्रकृतसूत्रे उपपदमक्रियेति न्यासेऽक्रियेत्य
स्येदं प्रत्युदाहरणमाशंक्यास्य क्रियावाचित्वाभावाद्दूषितं तत्र क्रियावाचित्वाभावादत्र प्रत्युदाहरणत्वेन तुमुन् तु भवतीत्यस्यान्याय्यत्वात् नच धातोः क्रियावा
चित्वेन तन्निबंधनस्तुमुन्स्यादेवेति वाच्यम् उपपदमिति महासंज्ञया तुमुन्विधावपि पदत्वपर्यंतं निवेशनात् तस्मात्तत्र तुमुन्ण्वुलोरसाधुत्वमेव भाष्यतात्पर्यं
अर्थमात्रग्रहणेन तु गुणीभूतादेरपि ग्रहणमिति गतपाकादियोगेपि कारकं विभक्तिकृत्त्वसुजन्त्वादौ नासाधुत्वं भवत्येवेति भाष्यप्रदीपोद्योतेषु स्पष्टं कारकोव्रजति
तरामित्यादेस्त्वनभिधानमेवेति भावः सुपेत्येतदिति सुबित्यस्याप्युपलक्षणमिदं किंच कारकोव्रजतीत्यस्यैव भाष्ये प्रत्युदाहृतत्वेन तदप्रवृत्तेः सुबिति प्रथमान्ता
नुवृत्त्यैव सिद्ध्या तद्वैयर्थ्यमिति प्रथमान्तनिवृत्तिरेव तेन बोधयितुं युक्ता परिभाष्ये प्रत्युदाहृतत्वेन तदप्रवृत्तेः सुबिति प्रथमान्तानुवृत्त्यैव सिद्ध्या तद्वैयर्थ्ये
मिति प्रथमान्तनिवृत्तिरेवानेन बोधयितुं युक्ता परिभाषाऽकरणलाघवानुरोधेन तु भाष्ये सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्योभयोर्निवृत्तिरुक्ता पूर्वसूत्रेपीति तत्रगत्यं
शेऽतिङित्यस्य संबंधफलाभावेन तिङन्ताघटितः समास इत्येवं समासविशेषणतैव अत एव प्रपचतितरामित्यादौ न गतिसमासः किंतूदात्तवता गतिमता च
तिङेति वार्तिकेन समासः तत्रातिङन्तस्य तिङ्घटितेनेत्यर्थः सहेति योगविभागेन त्वात्तत्रार्थाधिकारानुरोधेनात्रापि अतिङन्तः समास इति व्याख्यातं अत एवान
वक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे किंवृत्तस्यानधिकारादकिंवृत्ते ग्रहणमनर्थकमित्युक्त्वा सामर्थ्यादुपपदसंज्ञार्थेन हीत्याशंक्यातिङिति प्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्यमित्युक्तं संग
च्छते अतिङित्यस्योपपदविशेषणत्वेन तदसंगतिः स्यादेव उपपदमतिङन्तेनेति तु नार्थः अतिङिति ज्ञापयति अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति केनेदानीं समासः सुम
र्थेनेति भाष्यासंगतेः लुप्तप्रतीयांतत्वकल्पनेमानाभावाच्च भाष्यरीत्या प्रत्युदाहरणाभावाच्च नचैवं नरवं नेतद्वारणाय तत्र तस्य चारितार्थ्यं कथं तत्र सुपेत्यस्यासंबंधा एम॰
त्तस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यं उपपदमिति सूत्रसंबंधेनैवानेन तिङन्तव्यावर्तकेन प्राचीनपठितपरिभाषानुरोधेन सूत्रद्वयेपि सुपेत्येतदसंबंधज्ञापनात् तदुक्तं भाष्ये १७

अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति तत्र पूर्वसूत्रे गत्यंश एव तत्संबंधः परिभाषानुरोधादेवेतदाह तथा चेति कारकांशेप्येकदेशानुमत्येष्ट इति
गम्यते भाष्याच्च कर्तृकरणे इति सूत्रविहितसमासो बहुलग्रहणात्क्वचित्सुबुत्पत्त्यनंतरमपि यथा साहितस्य धनक्रीतेत्यादौ प्राक्सुबुत्पत्तेरिति स्त्रीप्रत्ययोत्प
त्ते प्रागित्यपि बोध्यं अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीतेति करणस्य क्तेन समासः क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् सुबंतेन समासे पूर्वं टाप्यदंतत्वाभावात्तन्न स्यादिति भा
वः व्याघ्रीमपि आङो घ्रशब्देनैव रा घ्रशब्देन गतिसमासः कच्छपीत्यत्रापि सुपीति योगविभागात्केकच्छेपिबतीत्यर्थे उपपदसमासः अमैवेति तुल्यविधा
नमित्यध्याहारलब्धं संज्ञायास्तुल्यविधानत्वमाश्रित्य तत्संज्ञकस्य तुल्यविधानत्वमुक्तं येनामेव विधीयते तेन यस्योपपदसंज्ञा विधीयते तदुपपदमव्ययेन
न समस्यते नान्येन तुल्यविधानमित्यर्थस्तत्फलितमाह तदेवेति कालादेरग्रेप्रभृतेश्चामेव तुल्यविधानत्वाभावान्न दोषः अमिति णमुलः खमुञोः सामान्यग्रहणं
तेन स्वादुंकारमित्यप्युदाहरणं तृतीयाप्र वासमस्यंते इति यद्यप्युपपदनिमित्तकाद्धि घोः समर्थपरिभाषोपस्थिते रुपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोपपदकृदंतयो
व्यपेक्षादुरुपपादा कृतोऽसाधुत्वापत्तेः अत एव महान्तं कुंभंकरोतीत्यत्र सविशेषणत्वेनासामर्थ्यान्नाणिति तत्रोपपदमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं विशिष्टस्य तु नोप
पदसंज्ञाऽपदत्वात् तथाप्येकार्थीभाव एव वाग्रहणात्संज्ञाभावोऽत्र यथा गंगापारमित्यत्राव्ययीभावत्वाभावः न च संज्ञापाभावाभावविषये तेष्विति भाष्यमहाविभा
षयेति शेषः एवं च महता मूलकेनोपदंशं भुंक्ते इत्यसाध्वित्याहुः उपदंशे मूलकादेरर्थकर्मत्वस्यापि सत्त्वात्सामर्थ्यं विभक्तिस्तु प्रधानक्रियानुरोधित्वात्या
त्वा च तृतीयेवेति निरूपितमन्यत्र त्वा च क्तेति तृतीयांत अलंकृत्वेति अलंखल्वोरिति सूत्रमुपदंशस्तृतीयायामित्यतः पूर्वमिति भावः अयं तत्पुरुषासाधारण
समासांतानाह तत्पुरुषस्यां द्व्यंगुलमिति तद्धितार्थेति समासः द्वाह्वार्थमिति ब्रह्मणोऽन्हो वयवीभूतामानुषी रात्रिरित्याद्यर्थे षष्ठीतत्पुरुषाद्यनभिधानमिति भा
वः सर्वरात्र इति पूर्वकालैकेति समासः पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति वा अतिराजीति उत्तरपदावयवत्वस्य भाष्यासंमतत्वेन राजेत्यनुपसर्जने न त्वात
ङीप् अह्नोऽह्न इति समासांतविधेरनित्यत्वान्नटच् अत एव द्विगोर्वेत्यनुवर्तमाने रात्र्यह्नः संवत्सराच्चेति चरितार्थे समासांते हि रात्र्यह्नं तद्धिगोरप्रसिद्धेरिति बो
ध्यं अनित्यत्वादिति अत एव समासांतप्रकरणे सानेति कृपास्तत्रे भाष्ये उक्तं मद्रराज्ञीति टचि भस्याढे इति पुंवत्त्वे टिलोपे मद्रराजीति स्यादिति भावः अत्रेदं अ

त०शे०
स०
४६

नेइत्येवपूर्वपदविशेषणतयासामानाधिकरण्येनान्वयः देत पूर्वपदेत्यर्थलाभेंतग्रहणंस्पष्टार्थं अह्नइतिनोनानुकरणात्षष्ठी द्व्यन्हेति द्वयोरन्होर्भवेत्यर्थः इदं
नद्धितार्थद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्ववादिनांमते ।वस्तुतोस्यस्त्रीत्वमेवनास्ति।रात्राह्नाहाःइतिपुंस्त्वेनबाधात् नचेदंसूत्रंरात्राह्नाहादिशब्दघटितसमासमात्रनिमित्तलिंगस्य
तरंगस्यैवबाधकंनतुबहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिंगस्यापीतिवाच्यं सूत्रोपस्थितरात्राह्नादिशब्दार्थविशेष्यत्वप्राप्तस्यैवबाधापत्त्याबहिर्भूतसमाहारविशेष्य।
त्वप्राप्तस्यबाधानापत्तेः नचपुंस्त्वाधिकारे ऽन्हाहांताः खेडभेदारात्रांताःप्रागसंख्यकाइत्यनेनतत्समर्थिताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाःपरोपगाःतद्धितार्थद्विगुःसंख्यासर्वनामतदंतका
इत्यमरोक्तेनपरंविरोधशेषंतुज्ञेयाशिष्टप्रयोगतइत्युक्तेरन्हाहांताइत्यनेनप्राप्तस्यपुंस्त्वस्यतद्धितार्थद्विगुरितिपरोपगत्वेनपरत्वाद्बाधइतिवाच्यंकोशस्यलोकव्याकरण
सिद्धलिंगानुवादकत्वात् व्याकरणैकवाक्यतयातद्धितार्थद्विगुरित्यत्ररात्रान्हाहांतातिरिक्तस्यैवग्रहणात् अन्यथाप्राद्यलंप्राप्तेत्यनेनापिपरत्वाद्बाधेप्राह्णःप्रगत
मह्नःपराह्णइत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरितिदिक् सुप्प्रादिषुच तत्पुरुषातिरिक्तोहन्शब्दांतःसमासःसर्वोपिसुप्प्रादौयुवादिरपिसुप्प्राद्यंतर्गणएवेतियुवादिषुपाठइति।
भाष्यप्याविरोधस्तद्ध्वनयन्नाह अहंतानुकरणेति तत्पक्षेषष्ठ्याः स्थानेव्यत्ययेनप्रथमा स्पष्टार्थमिति समाहारेत्यस्यवृत्त्यभावात् पुण्याहमि पुण्यसुदिनाभ्यामि
तिक्लीबत्वं अग्न्याख्या अग्नेभवोऽग्नेरमुख्य अग्न्यात्यादिकं देवदत्तस्योदेवदत्तोरः उपानसमिति प्रादिसमासः अतिश्वइति ततोधिकवेगवानित्यर्थः सेवेति नौ
चेत्यर्थः आकर्षश्वइतिपंचांगुलोधान्यादिकर्षकःकाष्ठविशेषआकर्षः उपमानात्किं शुनेनिष्क्रांतोनिःश्वा फलकसक्थमिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः
नावो मंडूकप्लुत्यातद्धितलुकीत्यनुवर्ततेपरवल्लिंगतयास्त्रीत्वंप्राप्नोतीत्यतआह क्लीबत्वमिति द्विगोरिति खारीशब्दांतात्द्विगोरित्यर्थः अत्राप्यतद्धितलुकी
त्येवतेनद्वाभ्यांखारीभ्यांक्रीतोद्विखारीरित्येवउदाहरणे अर्धखारमित्यादौक्लीबत्वंप्राग्वत् अर्द्धखारीति एकविभक्तावषष्ठ्यंतेतिवचनादुपसर्जनत्वाभावेना
नह्रस्वः ह्रस्वपाठेतुलोकतोनपुंसकत्वेनपुंस्वद्ह्रस्वत्वं अंजलिभ्यामिति तत्परिमितधान्यादिनेत्यर्थः अस्यपरिमाणत्वात्तद्धितोः ध्यर्द्धेतिलुक् जनपदेभवोजा
नपदः भावप्रधाननिर्देशस्तदाह समासेनेति प्रत्यासत्तिलभ्यमेतत् कस्येत्याकांक्षायांसन्निधानाद्ब्राह्मणइतिलभ्यते सुराष्ट्रइति अधिकरणस्यशेषत्वविव राम०
क्षयाषष्ठीसमासोत्रबोध्यः सप्तमीतियोगविभागस्तुभाष्यानारूढः जानपदेतिकिंदेवब्रह्मा नारदः कुब्रह्मइति ब्राह्मणपर्यायोब्रह्मशब्दःश्मशानाद्यधिकृतो १८

त्र्यंशेतिवार्थः तत्रापिमूर्तित्रयस्मृतायास्तत्रेषुप्रसिद्धत्वात् आन्महतः अहीष्यतइति एवंचसमानाधिकरणपदं व्यर्थमितिभावः। महाबाहुरिति बहुव्रीहिः ननूत्तर
सूत्रे द्व्यष्टनोरेवग्रहणात् एकादशेत्यत्रात्वं न स्यादत आह आदि तीति योगविभागस्यभाष्यानारूढत्वादत आह निर्देशादेति अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घ।
त्वमितिपरे इत्ते आत्वमिति आन्महतइत्यत्रलिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्यकृत्या सूत्रेभाष्ये उक्ततयापरत्वात्पुंवत्वंबाधित्वात्वंस्यादितिनशंक्यमितिभावः
महद्भूतश्चन्द्रमाइत्यादौ उच्यते गौणत्वान्नात्वमितिभाष्ये स्पष्टं महतोमहत्याचेति पुंवद्भावश्चेति चोन्वाचयइतिभावः समुच्चये चशब्दः पुंवत्वसंनियोगेनैव।
चात्वं अतएवभाष्येस्त्रियामेवादोहृतमितिमतान्तरंकैयटेस्पष्टं अष्टनः क·हविषि किं अष्टानां कपालानि अष्टकपालानि बहुव्रीहौ न तत्पुरुषे एवसमासान्तः
सुलभइतिनयत्नो बहुव्रीहावप्यच् समासान्तः सुलभइतिभावः एतेनास्यसाधारणत्वात् बहुव्रीहावपीति चिंत्यमित्यपास्तं योगविभागेस्यभाष्ये ऽदर्शना।
दाह समाहारइति एवं च गोरतद्धितेतिटजितिभावः एकादिनवान्तानां द्वंद्वतत्पुरुषयोश्चार्थे द्वंद्वइतिसूत्रस्थभाष्यध्वनितानभिधानादाह द्वादशेति द्वाविं
शतिरिति समाहारद्वंद्वे स्त्रीत्वंलोकात् इतरेतरयोगस्तुनतत्सूत्रभाष्येएव ध्वनितानभिधानात् द्व्यधिकाविंशतिरिति तत्पुरुषो वा द्व्यधिकेत्यत्र संख्या।
संख्येयं वान्यपदार्थः एकादीनां वृत्ति विषये विंशत्यादीनां च सर्वत्र संख्यापरत्वस्यापि सत्वात् तेन द्वाविंशतिर्गवां द्वाविंशतिर्गाव इत्युभयं सिद्धं तत्र द्वंद्वे सं
ख्येत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वमिति बोध्यम् भाष्ये द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिरितिसमानाधिकरणसमासे स्वरो न सिध्य
तिसंख्येत्यस्य द्वंद्वविषयत्वादस्तु तर्हि द्वंद्व इत्यस्य द्वंद्वोपीत्यर्थः स्वरो न सिध्यतीत्यस्यसोपोष्टः स्वरो न सिध्यतीत्यर्थइतिकेचित् परे तु भाष्ये समानाधिकर
णसमासोतिरेकदेशिनः सा च स्वर एसिध्या दूषिता ततोस्तु तर्हि द्वंद्वइतिसिद्धान्तयुक्तिः तस्मादितरेतरयोगद्वंद्व वत्तत्समानाधिकरणतत्पुरुषस्याप्यनभिधा
नेएव भाष्यस्वरसइदमप्यन्वाख्यानोपायमात्रं वस्तुतः संख्यान्तराणि निर्वृत्तावयवान्यैवैकविंशत्यादीनि अतएवतेभ्यः कृत्वसुजादिसिद्धिः अन्यथास्वागमसुद
येस्वागकार्यभाववदिहापिसंख्याकार्यं न स्यादित्याहुः त्रयसितिसान्तादेशोव्याख्यानादत आह त्रयस्यादिसुजर्थे इति संख्यायाव्ययेतिसमासः सुजर्थेनेतिपाठेतदर्थेन
त्रिशब्देनेत्यर्थः व्यवहितत्वाद्अष्टनःसंबंधायसर्वेषामिति एकादिश्च अत्रैकशब्दःसंख्यावाच्येवप्रसिद्धत्वात् तृतीयेतीति सहेतियोगविभागात् मयूरव्यंसकादित्वा

लशे· द्वितितु न पाध्मा धास्विति धाप्रत्ययएव व्याख्यानात् तेन षड्धातीति षड्धेत्यत्र न आतो नुपसर्गे इति कः स्त्रियां टाप् धासु वेत्यनेनौत्वस्यैव विकल्पः तेन षड्ढं
स· जित्यमेव तेनैत्वाभावेपि षड्ढेत्येवेति कैयटः उत्वपक्षे लित्यं ष्टुत्वमिति तदनुसारेणाह षड्धेति अत्रैकैयटोक्तं युक्तं भाष्येपि षड्ढेत्येव पाठस्य प्रायेण।
५७ पलंभात् षोडन्निति बहुव्रीहावयसिदं तस्येति दत्रादेशः परवल्लिंगं समहारे सन पुंसकमित्यस्य बाधकत्वात् इहपदमितरेतरयोगविषयं तत्रोद्भूतावय
वस्य समुदायस्य तत् इहार्थेन याऽवयववल्लिंगेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमिदं तत्पुरुषे त्वेकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्रधाने परवल्लिंगं प्राप्ता विध्यर्थमिदं
द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठ्यंतमर्थपरं तेनानुप्रयोगेपि तल्लिंगं शब्दार्थयोरभेदाच्च सूत्रे तथा निर्देशस्तदाह परपदस्येवेति परपदार्थस्येव समासार्थस्य लिंगमित्य
र्थः द्विगुप्राप्तेति द्विगुग्रहणमेकविभक्तीति सूत्रस्थ कैयटानुरोधेन वस्तुतस्तदर्थे परवल्लिंगमित्यस्य परपदास्थिप्राप स्थितं पूर्वपदप्रयुक्तलिंगमात्र।
बाधकत्वेन तन्निवृत्त्यर्थो द्विगावेतदप्राप्तेः समाहारद्विगौ नपुंसकत्वमेव प्रायेणेष्यते अत एव भाष्ये निषेधवार्तिके द्विगुग्रहणं नोक्तं यत्तु अलंशब्देन पर्या
दयोग्लानाद्यर्थे इति समास इति तन्न तस्य नित्यसमासत्वेनालं कुमार्यै इति भाष्योक्तविग्रहानुपपत्तेरत आह अत एव ज्ञापकादिति अत एवालंशब्द।
योगे चतुर्थीविधानं सार्थकं गतिसमासपदं गतेः समासो येनेति व हुव्रीहिणा कुगतीति सूत्रपरं तच्चान्यत्र फलाभावात् प्रादिपरमेवेत्याह निष्कौशांबिरिति
द्वन्द्वैकदेशिनोरिति न्यासे नायं प्रतिषेधो भाष्ये प्रत्याख्यातः अर्धंतत्रमिति अत एव पूर्ववदिति चरितार्थो अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेन समुदायस्य पू
र्ववल्लिंगत्वेपि उत्तरपदे अश्ववडव पूर्वापरा परोत्तराणामिति निर्देशाद्धापोनिवृत्तिः अश्ववडवाविति तु समुदायस्य वंतत्वाभावाच्छीमानामप्राप्ताद्ध्या।
सिद्धमिति निर्देशस्त्वनुप्रयोगे चरितार्थः स्यात् अश्ववडवशब्दार्थः पूर्ववल्लिंगं लभत इत्यर्थात् रात्राह्ना द्वन्द्वतत्पुरुषपरमनुवर्तते इदं प्राप्तापन्नालंप्रादिसमासेष्वपि
अत एव परवदिति सूत्रे एकदेशिग्रहणं कृत्वा प्राप्तेत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातं अत्र वतत्पुरुषग्रहणं कार्यमिति तत्तद्भावः अत एव प्राप्तः सर्वाह्नः इत्यादिसिद्धिः
पुण्यसुदिनाभ्यामिति च चरितार्थं अस्यैकदेशिसमासविषयत्वे तु तद्द्वयस्य स्पष्टमेव ह्नाह इति अकारांतोत्तरपदत्वाभावान्नस्त्रीत्वं गणसूत्रमिति समा एम·
हारद्विगुः इदं तत्पुरुषाधिकारे लिंगानुशासने पाठात् प्रतिप्रसवविधिला घवानुरोधाच्च समाहारद्विगावेव प्रवर्तत इति भाव तत्पुरुष इत्येवेति ताद्दशद्वन्द्वा ९९

संभवादितिभावः अपथाइति पथोविभाषेतिसमासांतनिषेधः भविष्यतिमर्यादेतिहृस्वस्त्वं शद्रात्रः पंचदशरात्रइतिभाष्यप्रयोगोलोकाश्रवत्वाल्लिंगस्य
सिद्धः अर्धर्चाः बहुवचनाद्यर्थावगतिः ननुलिंगप्रकरणंव्यर्थं अर्धनावमित्याद्यर्थेलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येत्यस्यावश्यकत्वादितिचेत्सत्यं जात्या
ख्यायामित्यादिसूत्रसमूहवदिष्टापत्तेरस्त्वनयत्नकृतानुपयुक्तान्यपितानिव्याचष्टे जात्याख्यायामित्यादिजातेःप्राधान्येनाख्यायामित्यर्थः भावप्रत्य-
यंविनाप्राधान्येनजातिबोधेगवादिशब्दानांसाधुत्वेइदमेवसूत्रंमानंतस्याविशेष्यत्वेचवाहाद्यन्वयोव्यक्तिघटितपरंपरयाबोध्यः तत्रजातेरेकत्वेनैकवचन
मेवप्राप्नोतीत्ययमारंभः एकत्वंचानवहुवचनार्थः एकस्मिन्नर्थेवर्तमानशब्दोबहूनामर्थानां   वचनंबोधकोभवतीत्यर्थोदश्यातिदेशोयमित्याहएकोप्यर्थइत्य-
दिनुक्तंभाष्येयावद्ब्रूयादेकोर्थोबहुवद्भवतीतितावदेकस्मिन्बहुवचनमितीति एकत्वेर्थेबहुत्वप्रयुक्तंकार्यमतिदिश्यतइति अयमपिकार्यातिदेशएवेत्यन्यत्रवि-
स्तरः एतच्चभाष्येप्रत्याख्यातंजातौसंख्यान्वयेएकवचनस्यव्यक्तौसंख्यान्वयेबहुवचनस्यसिद्धत्वात् एवंचपृथ्वीनरंभुनीनांप्रामाण्यातत्सूत्रोक्तार्थप्रयोगाणा-
मसाधुत्वमेव एतेनयत्रवनेएकएवाम्रवृक्षस्तत्रजातिपरत्वेआम्राःसंतीतिप्रयोगसाधुत्वार्थमिदमित्यपास्तंसविशेषणस्येति इदंमुख्यार्थेबहुवचननिषेधाय
यदात्वस्मच्छब्दस्यस्वघटितेउद्भूतावयवभेदेसमुदायेलक्षणातदाबहुवचनंभवत्येव तेनत्वंराजावयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताइत्यादिसिद्धं गार्ग्योऽहं
ब्रवीमीत्यादावप्ययंनिषेधः उत्तमपुरुषानुरोधेनात्राहमित्यस्यैवविशेष्यत्वात् फल्गुनीनक्षत्रइतिप्रथमाद्विवचनंनक्षत्रेयद्वाभिधीयेतेइत्यर्थः तेनद्वयो
रित्यनुकर्षः फल्गुन्योमाणविकइति फल्गुन्योर्जातइत्यर्थेफल्गुन्यषाढाभ्यांटानाविति टः टित्वान्ङीप् एकस्यांतुतारायांनैतयोः प्रयोगः उद्भूतावयवभेदेस
मुदायएवेतत्वात्॥ तिष्यपुनर्वस्वोः नक्षत्रइत्यनुवर्ततेतिष्यपुनर्वसुशब्दयोरभिधेयेनक्षत्रेकोसमासोयोनक्षत्रवाचकानांद्वंद्वइत्यर्थस्तेनपर्यायाणा-
मपितिष्यपुष्यपुनर्वसूइतितिष्यएकातारापुनर्वसूद्वेतारेद्वंद्वस्तिष्यपुनर्वस्वोरितिनिर्देशात्तदाह तिष्यश्चपुनर्वसूचेति विशाखेति विशाखाश्चानुराधाश्चेतिद्वं
द्वः माणवकाइति नक्षत्रेणयुक्तःकालइत्यणोलुबविशेषइतिलुपिजातार्थेसंधिवेलेत्यणितस्यश्रविष्ठाफल्गुनीत्यादिनालुक् बहुवचनस्यकिं इदंतिष्यपुनर्वसु
समाहारद्वंद्वः अतएवसमाहारद्वंद्वःप्राण्यंगादीनामेवेतिद्वंद्वश्चेत्यादीनांनार्थः नचैवमप्यत्रजातिरप्राणिनामितिनित्यैकत्ववद्भावेबहुवचनाभाववत्त्वं।

ल.शे. ऽर्थमिति वाच्यं तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् न चैते प्राणिन इति वाच्यं आपोमयः प्राण इति श्रुतेरद्भिर्विना म्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् स्पष्टं चेदं भाष्ये।
स. न सत्त्र समासे इति तु नोक्तं यत्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां ते तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः अवयवभूतास्तिष्यादयो वर्तिपदार्थस्तेषामेव विपर्यासबुद्धिविषयाणां मुद्भू
४८ तावयवभेदः समुदायः समासार्थः उन्मुग्धा इत्यस्य विपर्यासबुद्धिविषया इत्यर्थः अस्मद इत्यादीन्यपि व्यर्थानि आचार्याः कथयन्तीत्यादौ शक्तिमतस्यावयव
गतस्य वा बहुत्वस्यारोपेणैवेहापि तदारोपेणैव सिद्धेरिति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति चेल्लिङ्गानुशासनमपि तथेति भावः उच्चं स्वलास्तुकालोपसर्जने इत्यत ए
कशेषप्रकरणान्तं तुल्यपदानुवृत्त्याप्रधानप्रत्ययार्थवचनेन तुल्यमित्यर्थो ल्यवेमिदं सूत्रकृतैव प्रत्याख्यातमित्याहुः सनपुंसं तच्छब्देन समाहारद्विगुद्वन्द्वौ
परामृश्येते व्याख्यानात् अकारान्तेति अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव सनपुंसकमित्यपवादत्वात् पात्रादीति स्त्रीत्वेनेत्यर्थः त्रिसूत्रीत्यादिप्रयोगदर्शनात् सूत्र।
शब्दस्यात्र पाठ इति कैयटः स्थितः बहुसूत्रमिति भाष्यप्रयोगस्तु प्रकरणेनान्यपदार्थे बहुव्रीहिणा साध्याः पुण्येत्यादि रात्रान्हेत्यस्यापवादः। पथः सं कृतसमा
सान्त इति पथ इति कृतसमासान्तैकदेशानुकरणं प्रथमान्तमिति भावः प्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते व्याख्यानात्तदाह त्रयाणां पन्था इति ऋक्पूरिति समा
सान्तः विपथा नगरी अतिपथेत्यादौ चनेदं अर्धनावमितिवत् स्त्रीकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य एतेन कापथविपथौ व्याख्यातौ आवश्यकत्वादनेनैव सिद्धे अपथं नपुंस
कमिति सूत्रं न कार्यं। सामान्ये नपुंसकमिति अनियतलिङ्गविषयं तेनादिपचतीत्यादेव। आदिशब्दो नित्यपुमान् आद्यपाकानुकूलक्रियेत्यर्थः न्यायसिद्धमेतत् वि
शेष्यविशेषासन्निधाने लिङ्गसर्वनाम्नो नपुंसकस्य न्याय्यत्वात् लिङ्गसर्वनामनपुंसकमिति दाण्डिनायनेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अनेनैव क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वसि
द्धेः क्रियाविशेषणानां क्लीबत्वं द्वितीयान्तत्वं चेति नापूर्वं धातूपात्तभावनां प्रति फलांशस्य कर्मतया तत्समानाधिकरणे क्रियाविशेषणे द्वितीयान्तत्वस्यापि सिद्धेः न
स्य क्रियाजनकत्वमपि स्वज्ञानद्वारा बोध्यं न तु स्या पूर्वमुद्दिश्य क्रियायां प्रवृत्तेः संप्रदानादेरिव ज्ञानगतजनकत्वस्य च तद्विषये आरोपः वाचनिकत्वं तु यत्र धा।
त्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्तत्रापि स्यात् यथा तृप्तिकामस्तोकेनौदनं पचतीत्यादौ तृप्तिविषयकामनावत्कर्तृकः स्तोकविक्लित्तिकरणक ओदनकर्मकः पाक इति बो एम.
धः तद्विषयकामनावत्कर्तृकत्वेन तस्या उद्देश्यत्वमर्थसिद्धं केषांचित् प्रादिषु कर्मत्वव्यवहारस्तूद्देश्यत्वसामान्यादिति दिक् न त्पुरुषो न परवल्लिङ्गमिति या। २०

॥ वदधिकारोयं अन कर्मधारय इत्युक्ते नञ्तत्पुरुषस्य न कर्मधारयत्वं आरोपमात्रस्य नञ्द्योत्यत्वेन सामानाधिकरण्याभावात् यद्यप्युपस्थितयोः सामानाधिकरण्यव्यवहा
रः नञ्समासे हि आरोपितोन्तरपदार्थे आरोपितधर्मकेर्थे वोत्तरपदस्य वृत्तिः नञ्तु द्योतक इति तदभावः संज्ञायां कं अमोदिरिस संज्ञासा चाशीनेषु तत्पुरुषाभिन्नान
समासकर्मधारयरूपा च नास्तीति नात्राधिकारप्रयोजनं इदं प्रकरणं परवल्लिङ्गत्वस्य विशेष्यनिघ्नत्वस्य चापवादः उपज्ञोपक्रमसभाशाला विवक्षैव नियामिका न व
स्तुस्थितिरिति सूच्यते तेन तदुपक्रमं सौजन्यव्यवहार इत्यपि तत्र यद्यपि विवक्षा हि द्विधा प्रयोक्त्री लौकिकी च प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्त्तारोऽस्मदाद
यः लोकशब्देन विदितवेद्यः परावरज्ञः शिष्टो लोकः एतदेव शिष्टत्वं एषोदरादिसूत्रे भाष्योक्तं तथाप्यत्र नाद्यविवक्षा तेषामपभ्रंशप्रयोगे बाहुल्येन प्रवृत्तेः तस्मादन्त्यैव
ते हि यन्नार्थे यं शब्दं धर्मबुद्ध्या प्रयुंजते तेषां शास्त्रविषयतेति तदस्य तदस्मिन्न्यादितीनिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं तेषामेवाभिधानानभिधाने अपि बोध्ये इह षष्ठीतत्पुरुषं विना।
तदादित्वासंप्रत्ययान्नाधिकारफलं उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्मण्यङ् रूपाणिनेरुपज्ञेति कर्तृषष्ठ्या समासः उपक्रमः कर्मणि घञ् पाणिनिसंबंधाद् ज्ञानविषय इत्य
र्थः छायाबाहुल्ये सति या छाया तद्वाचीयच्छायांतस्तत्पुरुष इत्यर्थः तत्र कस्य बाहुल्ये इत्याकांक्षायामाश्रयत्वनिमित्तत्वात् छायायास्तद्बाहुल्यमिति गम्यते त।
पूर्वपदार्थस्तमेवेत्याशयेनाह पूर्वपदार्थेति पूर्वपदार्थबाहुल्यस्य षष्ठीतत्पुरुष एव संभवात् नात्राप्यधिकारफलं पर्यायस्येति पर्यायवचनस्येति वाच्ये पर्याय
स्येत्युक्तिः सत्तासत्यभामेतिवत् एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च व्यावृत्तिः रूढ्यांति पर्युदासवृत्त्येत्यपि कश्चित् नेह काष्ठसभा अत्रापि नाधिकारोपयोगोऽन्यासं।
भवात् सभाशब्दः शालायां संघे च तत्राद्यप्रतिषेधादाह संघेति अशालेत्यस्य शालार्थेत्यर्थः अत्राप्यन्यासंभवान्नाधिकारोपयोगः प्रथमार्थे षष्ठीत्याशयेनाह।
एतदंतर इति द्वंद्वे समाहारेतरेतरयोगाभ्यां रूपद्वयस्य दुर्वारत्वेन बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरति दृढसेनद्गाति इति तत्पुरुषः द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति व्याख्यानात् शेष इत्य।
स्य प्रथमांतत्वाच्च प्रथमांतपदोपात्तापेक्षशेषस्यैव ग्रहणमिति भावः अन्यस्येति अस्य चोपस्थितसमस्यमानप्रथमांतापेक्षत्वं तच्च यस्य यस्मिन्नित्यादि तदाह।
अप्रथमेति तदंतार्थ इत्यर्थः यद्यपि पदेन प्रकृत्यर्थोपस्थानेः क्रियाकारकभावादिसंबंधरूपो विभक्त्यर्थः प्राधान्येनाभिधीयते प्रकारतानिरूपितत्वाच्च संबंधु
स्यापि प्राधान्यव्यवहारः एवं चेदेवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तथापि व्याख्यानात् विभक्त्यर्थास्मिन्संबंध्यंतर्भावेणापि शक्तिकल्पनयाऽदोषात् तत्र

कस्यसंबंधिनःसमस्यमानपदैरुक्तत्वेनद्वितीयःसंबंधीयस्येत्यादिप्रकृत्यर्थभूतोगृह्यतेइतिस्पष्टंभाष्ये चित्रागावोयस्येत्यादौलौकिकेवाक्येचित्राणांगवांप्रायाश्रेपिन्द
त्तोतदर्थबोधकविग्रहवाक्येचविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्ततःशिष्टानांतथैवबोधात् तत्रषष्ठीसप्तमीविभक्त्यंतातिरिक्तार्थेकर्तृकर्मेवचनमुवंतानामेवसमासः
मत्वर्थेबहुव्रीहिःकर्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाइतिवार्त्तिकात् नःपुत्रोयस्मादितिविग्रहेमत्वर्थएव तत्रपंचम्याःषष्ठ्यपवादत्वेनषष्ठ्यर्थकत्वात् एवंवन्याद्यंतरेये
प्यइत्यत्रापिमत्वंतस्यैवबहुव्रीहेरप्यस्त्यर्थानभीवेणशक्तिरितिमनुसूत्रेभाष्येस्पष्टं माहवतीनदीत्यादेःपदसमुदायस्यमास्त्वाहोतिवाक्यार्थेवर्त्तमानस्यबहु।
व्रीहिव्यावृत्त्यर्थंपदग्रहणं अन्येत्यादिकिं बहुपदोबहुव्रीहिःस्वपदार्थेमाभूदिति द्वयोःपदयोःसमानाधिकरणत्वेस्वपदार्थेवृत्तौतत्पुरुषेणबाधात् किंचबहुषु।
सावकाशंबहुव्रीहिंस्वपदार्थेपिसमानाधिकरणतत्पुरुषोबाधेतसतित्वस्मिन्स्वपदार्थेसावकाशंतत्पुरुषमन्यपदार्थेबहुव्रीहिर्बाधतइतिनदोषः अनेकंकिं बहूनाम
पिषक्तस्यात् तेनचित्राजरद्गुरित्य त्रचित्रापदेपुंवत्त्वेन कपिंजलाधिकरणन्यायस्यात्रशास्त्रेनाश्रयणात् चतुरादिपदानामप्ययं यदितुतद्धितार्थेत्यनेनोत्तरपदे
समासस्यविधानात्ज्ञापकात्बहूनांसमासोयथाभिधानंसिद्धः चित्रगुरित्यादौगोशब्दादेरुपसर्जनत्वमप्येकविभक्तीतिसूत्रेणसिद्धं नचातत्रैवोपपादितंस्पष्टंचै
दंप्रकृतसूत्रेभाष्येइत्युच्यतेतदास्यप्राथमनेकग्रहणंसुपेतिनतोयंपंक्तौतुनेहसंबध्यतेद्वयोःस मासानापत्तेः प्राप्तमुदकमित्यादि अत्रयद्यप्यनन्तकारकेउक्तंत
त्रान्यपदार्थःसमासघटकसर्वपदशक्यःपरस्परसमभिव्याहारएवचतच्छक्तिज्ञानबोधकः अतएवान्यपदार्थेवर्तमानंअनेकंसुबंतमितिसंगच्छते नञोस्त्यर्थाना।
मिति नञःपरंयदस्त्यर्थवाचिपदंतदंतस्यपदांतरेणबहुव्रीहिः अस्त्यर्थवाचिनांतुवालोपइत्यर्थः एवंप्रादिभ्यइत्यपिव्याख्येयं उच्चैर्मुखइत्यादावुच्चैरित्य।
स्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेपिवृत्तावाधेयप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्यंअस्तीत्यस्यतिङंतत्वेनसुबित्यनुवृत्तःसमासोनस्यादतआह विभक्तीति विद्यमानस्तीरे
त्युदाहरणार्थः निपातनादिति अन्यथाप्राप्तस्यान्यथोच्चारणंनिपातनंप्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञासमासोपितत्रएव भाषितःपुमान्यस्मिन्नर्थेतद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्ति
निमित्तस्याधारत्वविवक्षयासप्तमी ततस्तदस्यास्तीत्यर्शआद्यच् अतद्गुणसंविज्ञानश्चायंबहुव्रीहिः पुंस्त्वविशिष्टस्यस्त्रीलिंगवाच्यत्वाभावात्शब्दस्वरूपस्यार्थकत्वे
लक्षण्यातिरेकेणस्त्रीवाचकसमानानुपूर्वीकःसमानार्थश्चगृह्यतेप्रत्यासत्तेः तुल्येप्रवृत्तिनिमित्तेइति यदर्थज्ञानेनतद्विशिष्टेशब्दस्यप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं।

भाषितः पुमान्येनेति तु नोक्तं कुटीजीविक इत्यादावतिप्रसंगात् कुटशब्दो घटे पुमान् गेहे स्त्री गर्भिभार्यः प्रसूतभार्य इत्यत्र तु गर्भिणीभिः प्रसूतोयमित्यादिप्रयोगात्पुंस्त्वविशि
ष्टस्यापि विवक्षितत्वात् भाषितपुंस्कत्वमस्ति उभयत्रापि गर्भसंबंधोऽपत्यापत्यवत्संबंधः प्रवृत्तिनिमित्तमिति समानायामाकृतौ तत्त्वमस्ति इति कैयटः स्वयं अन्यत्तु पुंसि
गर्भी व्रीहिरित्यत्रावयवभूतगर्भसंबंधः स्त्रियां त्वनवयवभूतगर्भसंबंधस्तथा प्रसूतादिशब्दानामपि स्त्रियां गर्भविमोचनं पुंसि गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाभाव एव पुंव
द्भावार्थं तु स्त्रियाः पुंवदिति योगविभागः स्वेऽपि यत्नः कार्यः अग्रिमेण च तस्य क्वाचित्कत्वं बोध्यते एतदेव ध्वनयितुं पुंवदिति आदौ मध्ये पठितं अत एव भाष्यकर्तेत्यत्र
यत्न इत्युक्तं न हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यत्नसाध्यं शब्दार्थसंबंधनित्यताहानेः एवं च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषगर्भिणीशब्दो नित्यस्त्रीलिंग इति गर्भिण्यादय इत्येव।
स्त्री दारादयो हि शब्दं याद्दशैः प्रस्तुतं पदैः गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदका इत्यमरोऽनियतलिंगविषयत्वमाह शैषपलिंगसंख्याबोधकैः तथा तल्लिंगसं
ख्याबोधकाः भेदकाः विशेषणभूतार्थप्रतिपादकाः शुक्लादयो गुणशब्दाः दण्ड्यादयो द्रव्यशब्दाः पाचकादयः क्रियाशब्दाः शृणुत तज्जनककल्याः स्त्रि
याः सर्व एते दशवदनभुजानां कुंठितायत्रशक्तिः नमयति धनुरैशं यस्तदारोपणे न त्रिभुवनजयलक्ष्मीर्मैथिली तस्य दारा इत्यादौ दारा इत्यादेर्विशेषणत्वेन न
[illegible]वदिति अनूङिति च प्रसज्यप्रतिषेधः तेनैडविडभार्ये न दोषः पुंवाचकस्येति प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमान् समानविशेषणस्य यद्रूपं
तद्वातिदिश्यते तेन जरतीशब्दे न विग्रहे दृढगुरिति न (दृढा भार्ये इत्यत्र हंसभार्य इति न) अत्र च रूपातिदेशो न तु स्त्रीरूपार्थपुमर्थातिदेश एव पूर्वस्योत्तरपदपरत्वा
भावात् भाषितपुंस्कात्परत्वस्य चासंभवेन वरटाभार्यस्य स्थाने हंसभार्यस्यापत्तेश्च भाषितपुंस्कादित्यस्यासंगतेश्च स्त्र्यर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थेऽतिदिष्टे तद्वि
शब्दप्रवृत्तिस्तत्र पक्षे इति बोध्यं यद्यपि रूपातिदेशे योनिवृत्तिरेवं च वा तद्व्य पुंवत्निष्ट्यादौ वतं डाच्च लुक्स्त्रियामिति षञो लुगापत्तिस्तथापि अतिदिश्यमानरू
पविरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशविषये प्रवृत्तेर्न दोषः स्पष्टं चेदं कैयटे एवं तत्र कैयटे किं च स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकस्य शब्दस्य स्थाने पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपाति
देशे तदर्थविशिष्टस्य निवृत्त्यार्थस्यापि निवृत्तिरिति न कश्चिद्दोषः ध्वनितं चेदं तृतीयादिष्विति सूत्रे भाष्ये समानाधिकरण इति सामानाधिकरण्यं चैकार्थविशेष्यबो
धकप्रतीतिजनकत्वमात्रं न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वगर्भमत एव युगपदधिकरणवचनतापक्षे पट्वी मृद्व्यावित्यत्र पुंवत्त्वमाशंक्य वृत्तौ वृत्तेः प्राक्तवयत्र सामानी

धिकरणंयत्तत्रैव तत्स्रवृत्तिः प्रकृतेचनततःप्राक्सामानाधिकरण्यमित्युत्तारितं द्वंद्वसूत्रेभाष्ये नामंत्रितेसमानाधिकरण इतिसूत्रेचभाष्येसामान्यवचनमित्यस्मान्नघ्ने
स॰शे॰ द्विविकरस्वतीतिपर्यायेषुप्रत्युदाहरणंदत्तमितिदिक् चित्राअश्विति वृत्तौसंख्याविशेषाभावेनपिगोत्वेनात्रानेकव्यक्तिभानात्भूमरूपमत्वर्थेत्र वहुव्रीहिरितिभाः
म॰ व नेहेति अतएवात्रसूत्रे पट्वी मृद्वी भार्ययस्येतिद्वंद्वगर्भ बहुव्रीहौपट्वी मृदुभार्यइतिभाष्येउदाहृतं तत्रह्ययःपूर्वपदं द्वंद्वोनसभाषितपुंस्कः अतएवप्रा
५० ङीशब्दोत्तरङीषोननिवृत्तिः मृद्वीशब्दस्यकेवलस्य भाषितपुंस्कत्वेपिन पूर्वपदत्वमितितदासेपेनैतत्सिध्येदितिभावः परेत्वाक्षेपेपिनदोषः धर्मोदनि व्सूत्रे।
केवलादित्सु तयातस्ययौगिकत्वबोधनात् तद्भिमध्यमपदव्यावृत्तयेसमासासिद्धपूर्वपदस्यविशेषणमित्याकरइत्याहुः चित्राजरद्गुरितीत्यस्य प्रयोगइतीतिशेषः
भार्यामित्यस्यसूचयतीतिशेषः पट्वीमृदुभार्यइतिभाष्येणेदंध्वनितमितिभावः जरद्गवीत्यत्रगोरतद्धितेतिटचिङीप्रतश्चित्राशब्देनबहुव्रीहौनघ्नतश्चेतिकप् वामो
रूभार्येसहितशफेत्युङ् प्रधानमितिभावस्तुङंतेनित्यनपुंसकं अप्पूरणी पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणप्रत्ययस्यानुदात्तत्वेसिद्धेपि अपःपित्वसुपंचमाइत्यादौन्तसुभ्या
मित्यंतोदात्तबाधनार्थंस्त्रीलिंगनिर्देशात्पंचमशब्देनसमासेसुपंचमाइत्यादावप्न तेनतत्रांतोदात्तमेव रात्रयइति उद्भूतावयवभेदोरात्रिसमूहोयोन्यपदा।
र्थः प्रमाणीति करणेल्युडंतंतस्यविशेष्यनिघ्नतयाङीप् प्रधानपूरण्यामेवेति पुंवद्भावविधौवार्तिकात्कल्याणपंचमीकःपक्षइति
ष्यादाहरणात्समासांतश्चतत्रैवेतिभावः वाच्याचेति अ।
न्यपदार्थघटकतयासमासवाच्याचेत्यर्थः उद्भूतावयवभेदस्यरात्रिसमूहस्यप्रधानत्वेनयथाप्रथमाद्यास्त्रयःसमासाभिधेया एवं पंचम्यपीतिवर्त्तिपदार्थस्यान्यपदा
र्थेनुप्रवेशात्प्राधान्यमितिभावः नद्युत्तरपदादिति नद्यंतादितिनोक्तंबहुधीवरीतिनद्यंतबहुव्रीह्यर्थंवहुअस्थीवन्अस्तितिवाक्येकबापत्तेः नचबहुधीवरीतिनद्यं
तस्यनबहुव्रीहित्वंलिंगविशिष्टपरिभाषयासत्वात् तथाहि प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणांलिंगप्रत्ययरहितेदृष्टानांतद्विशिष्टेऽतिदेशःक्रियतेध्वनितंचेदंबहुव्रीहे गम॰
रूधसइत्यत्रभाष्ये पुंवद्भावइति पूरण्याअप्रधानत्वान्निषेधाप्राप्तेरितिभावः केणः अत्रकस्तद्धितएवव्याख्यानात्तेनराकेत्यादौनह्रस्वः द्दढमिति अदार्थनिवृत्ति २२
मात्रपरत्वेनलिंगविशेषविवक्षानेतिभावंनहिवक्षायांद्दढभक्तिरित्यादिसिध्यर्थंप्रियादिषुतत्पाठः अव्याप्रातिव्याप्तीति निलृष्यन्शसांतसिलादिषुपाठाभावात्तदं।

तेः व्याप्तिः दृश्यते: पाठात्तदंतेति व्याप्तिरिति भावः तिलृष्यनोः परिगणनसामर्थ्यात्तदुदाहरणे टकतिरजष्येत्यत्र जातेश्चेति निषेधान्न जातीयरावि ति नन्वत्र जातीयदेशीया।
ग्रहणं [illegible] कर्मधारयेत्यनेन तत्र सिद्धेः पाचकजातीयादौ चनकोपधाया इत्यादिनिषेधं बाधित्वा तेनैव परत्वात्पुंवत्त्वसिद्धेः कर्मधारयांशे निषेधापवादत्वेपि जाती।
यांशे तदपवादत्वे मानाभावादिति चेन्न कर्मणि डितिसूत्रभाष्योक्तेन विध्युन्मूलकत्वमूलकेन निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन परत्वबाधात् पुनर्ग्रहणं तु कर्मधारय इवात्रापि
यवादत्वेन निषेधं बाधित्वा प्रवृत्तिः अत्र कप्रत्ययोपि बोध्यः पुंवत्त्वात्प्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेति पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रस्थ विप्रतिषेध निरूपणे पुंवद्भावावकाशो दारदि।
कादहो भयं प्राप्तेति पद्धिकेति भाष्योक्तेः दारदिकेत्यत्र जातेश्चेति निषेधान्न दरदो गोत्रत्वेना जातित्वात् किंच स्वांगाच्चेतन इति साहचर्येण व्याख्यानेन च जातेरित्यस्य
पंचम्यंतत्व या जातेः कोपः प्रत्ययस्तदंता स्त्री न पुंवदित्यर्थेनादोषात् अन्यथा जातिरित्येव वदेत् तस्यां वेलायां तदन्यादौ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्येव सिद्धे अंत
सुबोऽकाराभावे दक्षिणाशब्दात सिद्धक्षिणत इत्यसिद्धमाशंक्य सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्येव सिद्धमिति भाष्यात्तत्रानन्तरितेपि [illegible] ते: त्वतलोः अत्र संज्ञाकृदंततद्धि
तांतसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दा इति नियमः [illegible] आकडारसूत्रभाष्ये तलस्थेव लाभात् [illegible] तेचेति सूत्रभाष्ये [illegible] कत्वमिति पुंवत्
[illegible] मित्यादा [illegible] सर्वनामसंज्ञयागुणवचनसंज्ञाबाध इति तदाशयः सर्वोत्वमरि [illegible] णोपमितित्व।
[illegible] अवितत [illegible] लोपन तु न निर्वाहः तस्याभीय विनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाच्च नकारादितद्धितेति टिलोपानापत्तेः ठक्छसोश्चेत्यनेना
पिन सिद्धेः [illegible] तस्य भव [illegible] ग्रहणात् रौहिणेय इति रोहिणी [illegible] दिति डीषि प्रकारे सति पुंवत्त्वसिद्धये प्रत्ययविधावित्युत्तराप्रत्ययोत्पत्ते:
पूर्वमेव [illegible] निवृत्ता विनि रोहिति रिति स्यादिति भावः स्त्रीभ्य इति व्याख्यानमत्र मूलं [illegible] अपायीति नन्वस्य पुंसि प्रज्ञापित्वप्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रियां त्वग्निसंबंध इति
प्रवृत्तिनिमित्तके भाषितपुंस्कत्वाभावात्कथं पुंवत्त्वं नकोपधाया इति सूत्रभाष्ये त्रापि तत्तत्संबंधस्योक्तत्वादिति चेन्न यथा रोपितशकपतावच्छेदकस्य वस्त्रियांत्वस्य तावद
च्छेदकत्वेनादोषात् सामादि [illegible] टमपि शाखीय स्त्री [illegible] विशिष्टमेव प्रत्याययतीति न कदापि भाषितपुंस्कादनिति गंगाभार्य इत्यादौ पुंवत्त्वमिति दिक् शत्रुपर्णस्या
दिति अयं भाषितपुंस्कः विवादेति अयं पारस्क्षणे इति धातुस्थमाधवानुरोधेनोक्तः तत्र हिभावकर्मणोः पत्यतेति यकि साप त्यं अभाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्त्वं नेत्यस्य

स॰शे॰ पत्यादिष्विति येन न साधुत्वमिति तेनोक्तं परत्वयं नास्त्येव भस्याढे त्यात्रादेः इत्युच्यते तन्न सापत्ने पुंवत्त्वं प्राप्नोतीत्याशंक्य सापत्नः प्रकृत्यंतरत्वात् सपत्नशब्दः प्रकृत्यंतरं

स॰ त्नीति भाष्येण सपत्नीशब्दद्वयस्य लाभेप्यस्या लाभात् किं च स्वामित्वेनैव बोधकः पतिशब्दः यदा तु स्वामित्वं प्रकरणादिना यज्ञफलनिरूपितं बुध्यते तदा पुमानेव पतिशब्द

५१ व्द्लिंगां पत्नीति रूपात् तथा च पतिर्नो धवे विष्णौ शइ इति कोशः विवाहजन्यसंस्कारविशिष्टे रूढो तु न मानमित्याहुः स्वामिपर्यायेति अस्य च योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तकस्य

त्वात्तान्नित्यं सपत्न्यादिष्विति समुदायाचारेणेन लोकव्यवहारेण च स्त्रीविशेषरूढिः समानस्वामिकदास्यां तथा व्यवहाराभावात् क्वचित्तथा व्यवहारस्तु गौणः योगार्थ।

मादाय च भाषितपुंस्कत्वं पुंसि तु सपतिरित्येव अस्यापि शत्रुत्वेन स्त्रीविशेषरूढिः अत्रोक्तभाष्यमेवमानं तत्र भाष्ये केयटेनैवं व्याख्यातं सपत्नप्रकृतिः

सपत्नीशब्दाभावं मन्यमानस्य सपत्नीशब्दादणि सापत्न इति प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः प्रकृत्यंतरात्स पत्नीशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनि निष्पन्नसपत्नीशब्दादणि पुंवत्त्वेन

सापत्ने सिद्धिरित्युत्तरमिति परे तु एवं सति तृतीयारूपेणानुवादत्वेन सापतादुर्योगः नवीनवादोरुद्धरस्येव पद्यं तृतीयस्यापि स्त्रीविशेषरूढिसत्त्वात् न चासापते इ

ष्टापत्तिरिति कैयटाशयः शार्ङ्गरवादिगणपाठाच्च ज्ञानकल्पनामेपक्षे सापत इष्यस्यापि प्राप्तिरिति तेनैका भाष्यव्याख्याया औचित्येन तस्या अयुक्तत्वात् सपत्न

शब्दस्य भाष्येण निरूपितप्रकृत्यंतरत्वमेव लभ्यत इति नस्यान्यथा व्याख्याने मानाभावश्च तस्मात्किं वादे सपत्नीति पाठे सपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्दादणि

सापत्नसिद्धावपि तृतीयाद्यणि सापत्नोपि प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः उत्तरं सापत्न इत्यादि अन्याप्रकृतिर्येस्य स प्रकृत्यंतरस्तत्त्वात् सापत्नः सिद्धः प्रकृत्यंतरं सपत्नेति ए

वं च त्वदुक्ता सपत्नीति प्रकृतिः शिवादिगणे न पठ्यते किं तु सपत्नेति एवं च ततोऽणः प्राप्तिरेव नेति न सापतप्राप्तिः सपत्नीति पाठेपि लिंगविशिष्टपरिभाषयाऽनेनाद

प्यण्वाध्यसामान्यचिंतया चायमणस्तौल्वलाद्यपवाद इति तद्भाव इत्याहुः तत्त्वं न पत्न्यात् आद्ययोरिति सपत्नशब्दतत्प्रकृतिकसपत्नीशब्दयोरित्यर्थः लिंगवि

शिष्टेति एवं च ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेनेति ण्य इति भावः पद्मिनुदित्यादित्यादिति सूत्रे दैत्यादित्येययोः सिद्धये लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्योक्त

त्वेनन्नोपलब्धिश्च यात्पत्युत्तरपदांशेपि तत्प्रवृत्तिस्तदा सापत्नेयोऽन्यथा मूलोक्तं रूढयोरेवेति सपत्नशब्दतत्प्रकृतिकङीनेनत्योरित्यर्थः यत्तु मूलोक्तत्रयाणामध्ये एम

आद्ययोरित्युभयत्राप्यर्थ इति तन्न तृतीयस्यापि रूढेर्मनोरमायामुक्तत्वात् द्वितीयस्यानतिप्रसक्तत्वात् रूढौ मानाभावाच्च सापत्न्यमित्यपि सपत्नप्रकृतिकाद्बाह्मणा २२

दिस्यात्रसंनिबोध्यं अस्मात्पुपत्यंतल्लक्षणयकि पुंवत्त्वेयस्येति लोपेसापत्यमेवेति दिक् ठक्छसोश्चेति आभत्वादारंभः भाष्यकाराः इति ठावस्थायामेव पुंवत्वे इकारे शंकाधित्वा
तात्तल्लक्षणः उः ऊकारे शतुकादेशः सन्निपातपरिभाषया ठादिष्वकारस्योच्चारणार्थत्वेनाल्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावाच्च दुर्लभ इति भावः भाष्यकारेष्विति अमुष्ठाध्यायाम
पाठात् अन्यवार्त्तिकानामिवाग्रप्रकरणेऽपाठात् अन्यकर्तृकत्वानुक्तेश्च भाष्यकारीयत्वमेवेति भावः इदं च दक्षिणोत्तराभ्यामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं गतार्थत्वादिति नैवे
कशब्दादकचित्वादेरेकिकत्वमित्यादौ पुंवत्वे इकारो न श्रूयेत पाचकजातीयेति वत् ह्रस्वे तु प्राप्तजीविकवत्तच्छ्रवणमित्येक तद्धिते चेति न गतार्थ एकेत्यविभक्ति
कनि दैर्घ्ये न लोपः प्रातिपदिकांतस्येति वत् नस्वरूपविवक्षार्थ इति वाच्यं तादृशप्रयोगाणामनभिधानं इत्यभिमानात् सर्वमयेत्तत आगत इत्यर्थे मयट् अत्यंत
स्वार्थिकोवाइत्येतन्मात्रप्रख्यापकस्य क्वचित्सर्वनामत्वं दृष्टं तस्य टकौ पुंवत्वमित्यर्थः अत एव उत्तरपूर्वायै प्रथमद्वितीयकस्पपारित्यादि सिद्धं तृतीयासप्तम्योरित्यादावपि
सर्वो पुत्र इत्यादौ च न संज्ञोपसर्जनयोः कदाचित्त्वादर्शनात् तेनाकचेति उपलक्षणमेतत् तदितरादेः कुक्कुट्यादीनामंडा जातिमात्रपरार्थानोदनायां जात्यंतरनि
वृत्तिपरत्वात् कुक्कुट्यादिशब्दे खसमासेन सिद्धेरिदं प्रत्याख्यातं भाष्ये कुक्कुट्यादिशब्दे स्तु न समासोऽनभिधानात् एतावत इति कद्रुः क्यङि पुंवत्वे ऽक्तेत्सार्थेति।
दोषेः अत्रकाङः प्रत्ययस्यनिमित्तत्वात्पूर्वेः कार्यीयस्मात्त्वविहितः सप्तम्यातेतेन पड्डा मृद्वीशब्दात्क्यङि न पुंवत्वं प्रकृतिभूतस्यसमुदायस्यभाषितपुंस्कत्वाभा।
वात् मृद्वीशब्दस्य तत्प्रकृतित्वाभावात् प्रत्ययस्यनिमित्तत्वे पूर्वोयस्मान्तविहितसदादिर्गृह्यते इत्यंगस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमानिग्रहणमसमानाधिकरणार्थमन्य
थार्थे चेत्युदाहरति स्वभिन्नामित्यादि मन इति णिनिर्नांतत्वान्ङीप् न कोपधा सौतीम संख्यानिक पुंवत्वमात्रस्यनिषेधोऽयं तेन विलेपिकायाः धर्म्यं वैलेपिकमित्यादि
भस्याढे इति पुंवत्वं न उत्तरनिषेधास्तु सौत्रविषयका इति बोध्यं तदुक्तं भाष्ये नकोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भाष्यावस्य विषये तत दुत्तरमेव माद्यनुक्रमणमाद्यस्यपाभस्या
विचकृदिति आद्यस्येति पाणिनीयस्येत्यर्थः एतद्भाष्यप्रामाण्याद्वार्तिकानामपिसूत्रसमत्वमाहुः तदुक्तमभियुक्तैः सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके इति यमुत्र
याच्च हो रोगी सूत्रे किमर्थमिदं कर्मणि द्वितीयासिद्धेः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयायाश्च सिद्धेरित्याशंक्यास्त्येतस्मिन्सुपां सुपो भवंतीति तृतीयार्थोयमारंभ इति भाष्येऽके
तस्यतस्मिन्बुद्धावसतीत्यर्थः नहि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचसोभाव इति कैयटस्यापि तद्वचसोनियमेनबुद्धेऽभाव इत्यर्थः एवं चोपायांतरपरमिदं सूत्रं।

ल॰शे॰ मिति तद्भावः पाणिनिष्ठ तज्ज्ञानेष्वन्याभ्यां तस्यवाच्यत्वात् स्वयंवार्त्तिकभाष्योक्तानर्थान्नोक्तवानितिसांप्रदायिकाः पाचिकेति स्वुलकादेशाद्यावित्वानिरासेकेति भूतइ
स॰ नीति उन् तद्धितेवुइतितद्धितग्रहणंवुग्रहणंचेत्यर्थः पाका बाला पंचमी पाशेति याप्येपाशप् तसिलादिष्वितिप्राप्तिः वृद्धिशब्देनेति वृद्धिशब्दस्यावर्त्ततइतिभावः स्रौघ्नीति
५२ भवार्थेऽण् णिङीप् मध्यमेति भवार्थेमध्यान्मः कांडलावेति कर्मण्यण् छेदयं तावद्भार्येइति तत्परिमाणमस्याइत्यर्थेतच्छन्दादृत्तुपिस्रामवेनाम्नइत्याकारेणवृद्धिशब्द
विहितइतिभावः काशायीति कशायेणरक्तेत्यर्थेऽण् हेम्नोविकारेनुदात्तादेश्चेत्यञ् पलाशाधेति व्याख्यानादेतत्स्राभइतिभावः अतएवप्रवाहणस्यपरस्यवृद्धिनेपूर्वस्य
तुवेत्यर्थेकेप्रवाहणस्येतिसूत्रेप्रवाहणेयीभार्येइत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवत्वनिषेधोनप्राप्नोति माभूदेवंजातेरितिभविष्यतीतिभाष्यउक्तं तेनार्द्धप्रस्थिकीभार्येइत्यत्रार्थं
निषेधोन अत्रहि नातः परस्येत्युत्तरपदवृद्धिनिषेधात्पूर्वस्यवैकल्पिकत्वेनाभावाच्च फलोपधानंचयांकांचिद्वृद्धिंप्रतिबोध्यं तेनपारिषद्या भार्येयंनिषेधः अ।
स्थायामिभाषदोष्यस्ययावद्वृद्धिंप्रतिफलोपधानाभावेनदोषःस्यात् वैयाकरणभार्येइति एचोस्तुनवृद्धिशब्देनविधानंनाप्यैचौप्रतितद्धितोनिमित्तंनिषेधस
न्नियोगशिष्ठ तयैवातिप्रसंगभंगादितिभावः स्पष्टश्चायंमयोगोनद्याभ्यामित्यत्रकैयटे परेतुभाष्येतावद्भार्येदोषवारणायवृद्धिनिमित्तंयस्मिन्नित्यर्थाश्रयणं स्व
त्वंनिमित्तग्रहणसामर्थ्यादेवव्यपदेशिवद्भावेनाश्रयणमितिशब्दव्यापाराश्रयणेनमानं ऐचौप्रतिचतद्धितस्यनिमित्तत्वमस्त्येवाधिकारप्राप्तत्यागेमानाभा
नुभावात् किंचैच्सूत्रेवृद्धिपदावृत्त्याऐचोरपिवृद्धिशब्देनविधानमस्ति अतएवदाविकीभार्येदेविकाशिंशपेत्यात्वे पुंवत्वनिषेधः भाष्येदेविकेत्यस्यप्रथमा।
ध्यायेकरणेनैषामाकारस्यवृद्धिसंज्ञांविधायतद्धितेष्वचामादेरित्यनेनतद्विधानमितिपक्षांतरस्योक्तत्वात्तदेकफलत्वायतत्र वृद्धिपदसंबंधसत्वात्सूत्रभेददूष।
णमात्रेणचतद्दूषितमित्यन्यत्र एवंचैजविधायकेऽप्येजंशेपितत्संबंधइत्यर्थायातंमइकानुवृत्तौमानाभावात् एवंचवैयाकरणीभार्येइत्येवमत्यभिधाने अतए
वनद्याभ्यामितिसूत्रेयद्यपिनित्यत्वादैचिवृद्धिस्तयोरेवस्यादितिनिषेधवैयर्थ्यमाशंक्यविषयार्थेदाध्यश्चिरितिसमाहितं तत्पक्षेपुंववत्वनिषेधलाभात् यद्यप्य।
पवादोवृद्धिरस्त्वितिवृद्ध्यप्राप्तेवनिषेधवैयर्थ्यंवक्तुंयुक्तं तथापिविषयभेदान्नापवादत्वमसंभवएवापवादत्वमितिवार्त्तिकमतेएवमुक्तं किंचात्रपुंवत्त्वेइष्टेनि। एमः
षेधवारणायशब्दव्यापाराश्रयणास्यावश्यकत्वेनवृद्धिरादैच्सूत्रेतावद्भार्येदोषवारणायव्यधिकरणबहुव्रीहिपर्यंतंभाष्यकृतोधावनंविफलंस्यात् एतेनतद्भावि २४

तानामेवसंज्ञेति पक्षे न पुंवत्त्वनप्रतिषेधाप्राप्तिरूपदोषानुद्भावनेनात्रतन्निषेधोऽनिष्टइत्यपास्तं मत्वुक्तरीत्यास्यापि तद्भावितत्वेनैतद्दोषानुपन्यासइत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याः
हुः तदेतादृशेति नर्दन्तस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्येत्यर्थः स्त्रियामित्यतः इति षष्ठ्यन्तानुवृत्तेरंगमेवौचित्यात्तसुकेशीति स्त्रीवाचकेति ङीष् अमानिनीति निषेधादीर्घ अस्वमानिनीत्यादावपि सि
गविशिष्टपरिभाषया मानिनग्रहणेन मानिनीशब्दस्यापि ग्रहणात् यतो यो विहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहणमिति नियमे मानाभावादिति ध्वनितं भाष्ये तद्बुनयन्नाह सुके
शमानिनीतिजातेः परइति स्वाङ्गादित्येतत्साहचर्याच्चारभ्यान्तावजातेरित्येषा पंचमीतिभावः अतएवदरदिकेत्य न्नायंनिषेधो न। स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे नूङ् इत्यस्यापर्यु
दासत्वे एड विडभार्य इत्यादौ प्रेष्यानुद्भावने ऐड विड ह्रंदरासिकेत्यादावेवतद्भावनं तु पुंवदिति सूत्रे प्पनदनुवृत्तिं तत्रापीदृशार्थैकत्वमेवेति ध्वनयितुं न तु पुंवत्त्वाप्राप्त्या। यत्तुना
नजातेश्चेति निषेधः पुंवत्कर्मधारयेति तु निषेधविषय एवेति तदाशय इति तन्न इडविडादीनामनंतरापत्यपरत्वे भाष्यमते जातित्वाभावादिति दिक् यत्त्वत्राप्यमानिनीत्येव
दमानिनीति धृत्वा वुक्तं तत्तु भाष्यानुपदं भान्मूलकत्वेनोपेक्षितं सौत्रस्यैवायमिति नकोपधाया इति सूत्रव्यतिरिक्तः सर्वोपि निषेध इत्यर्थः उपदशा इति दशसमीपवर्तिन
इति बोधः दशसमीपाभिधानस्वाभाव्यात् सत्वंतिदशत्वसमीपसंख्यावंतएवतदाह नवैकादशेवेत्यर्थ इति अतएवनित्यंबहुवचनांतोयं आसन्नविंशा इति ति
ते [illegible] समुदायस्य पदभिन्नस्याऽनेकार्थत्वात् यस्येतिलोपस्तु नाभीयतयातिलोपस्यासिद्धत्वात् द्वौवेति संशयविषयो हि नियमेन परस्परप्रतिक्षेपको तएवसं
शयः परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते तदेवविषयनिष्ठं बार्थः अयं स्थाणुर्नवा त्रीन्हि मिथ्यैवेत्यादौ संशयात्मकएवबोधः सचपरस्परप्रतिक्षेपकत्वं तद
नुमानित्याकारः तत्रकश्चिद्बलवत्प्रमाणेनैकाकोटिर्बोध्यैव यत्र तु न तथा वाधकं तत्रैव विदे क्लिप्तकपाक्षिकानुष्ठानं कचिद्व्यवस्थितंलक्ष्यानुरोधादित्यन्यत् एवंच
नियमतः पंचासन्नादुपतिष्ठंतइतिबहुवचनं वस्तुतो द्वित्र्येन्यतराद इत्यादिरीत्या बोधः अतएव वार्थप्राधान्यात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति भाष्यात् न संगच्छते द्विदशत्ताइति शब्द
शक्तिस्वभावात्सुजर्थात भावेपूर्वपदस्य वृत्याश्रयणात्सुचोप्रयोगाद्द्वित्वसंख्यात्पत्तिकाऽऽवृत्तिविषयादशेतिबोधः नचात्रसंख्येयंवार्थश्चान्यपदार्थ इतिपूर्वसू
त्रेणैवसिद्धमिति वाच्यं अधिकरणइत्यर्थे सूत्रसत्त्वात् कवभावार्थमस्यावश्यकत्वाच्च शेषाधिकारस्थनानेकमिति सूत्रेण समासएवकप्रवृत्तेः शेषादिति सूत्रे बहु
व्रीहौ सकप्प्रवृत्त्याशंक्या छेपसएवशेषइति भाष्यस्पष्टं एवंच ड्व्विषये पूर्वसूत्रेणसमासेपाक्षिकः कवेष्टएवेति वाच्यं संख्येयेति किं चत्वारोविप्राः अव्ययेनासादिकोवि

ल·श· प्राः पंच संख्येयेइतिकिं अधिकाविंशतेर्गवां संख्येति अंतरालइति अंतरालशब्देनदिगेवप्रत्यासत्तेः अतएवास्यनित्यस्त्रीलिंगता इदंसूत्रमसमानाधिकरणार्थैकवभा
शे·स· वार्थेच दक्षिणपूर्वेति सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुंवत्वं तत्रतेनेदं सप्रम्यंतइत्यादीनिप्रथमाद्विवचनांतानिग्रहणविषयइत्यादेग्रीहणक्रियायांतर्भावेणवृत्तिमित्रिइत्यर्थः
५२ इदंयुद्धंप्रवृत्तमित्यर्थइति तत्रविशेष्येइत्यर्थः अतएवकेशाकेशियुद्धमितिसंगच्छते यत्रनतदुपादानंतत्राध्याहारः इदंक्रियामात्रोपलक्षणंभाष्येक्रियाभिधानादित्युक्तेग्रह
णप्रहरणेत्यप्येवं अतएवकर्णाकर्णीप्रथित मयशः हस्ताहस्तिमिषात्स्टशन्तुवतदीमित्यादिसंगच्छते अयंविषयविशेषइति ग्रहणादिरूपोन्यपदार्थेक्रियारूपः
कर्मव्यतिहाररूपश्चेत्यर्थः इतिशब्दश्चात्रप्रकाशतत्वंचलोकप्रसिद्धत्वंतदुच्यतेइतिशब्दोलौकिकींविवक्षामनुसारयतीतिकर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणा
दिरूपः कर्मव्यतिहारइति समासांतस्येत्तद्विषयतेवइतिशब्दबलेनतत्रास्यप्रतिपादितत्वात् इतीति तुराषाडित्याद्यर्थमावश्यकेनानेनसूत्रेणेत्यर्थः तिष्ठद्गुइ
ति अस्यत्वत्यादिप्रमाणंविभक्त्यश्रवणायाव्ययत्वंकेशाकेशिकुर्वन्नित्यादौपरांगवत्वायाव्ययीभावत्वमव्ययानांनेतिनिषेधस्याव्ययीभावेऽभावादितिभा
ष्ये केचित्तुइचप्रत्ययस्यस्वरादिषुपाठादव्ययत्वमव्ययीभावत्वफलांशेनदृष्टत्वंमानेनापितत्प्रयोगःप्रमितइत्याहुः गृहीत्वेति त्वाप्रत्ययोध्याहृतस्थित्या
दिक्रियाकर्तायबोध्यः केशेषुकेशेषुगृहीत्वास्थितयोरिदंयुद्धंप्रवृत्तमित्यर्थात् ग्रहणकर्मत्वंप्रत्यासत्याकेशादिविशिष्टपुरुषाणांबोध्यंपुइस्यानेककर्तृ कता
तइदंसूत्रंवैयधिकरण्यार्थं सरूपत्वात्प्राप्तेकशेषश्चानवकाशेनानेनबाध्यते ओरोदितीति ओरवित्यस्याप्युपलक्षणमिदं संज्ञापूर्वेति इदंकेयटहरदत्ताद्य
नुरोधेनोक्तं भाष्येतुनदृश्यतेस्वयंभुवइदमित्यर्थेणिस्वायंभुवोलोकेऽसाधुरेवभाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्यसाधुतानियामकत्वेमानाभावात् भाष्याविचारितप्रयोजनका।
नांसौत्रास्तराणांपारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनायाएवोचितत्वात् शौवादंष्ट्रोमणिरित्यत्रश्वादेरितीतिसूत्रस्याभाष्यप्रयोगादन्येषामपिदृश्यतइत्यनेनतत्रदी।
र्घसत्वात् श्वपुच्छमितिवत्दीर्घाभावेऽण् एवमेवागमशासनमनित्यंनञ्घटितमनित्यमातिदेशिकमनित्यं सर्वविधिभ्योलोपविधिर्बलीयानित्यादिभा
ष्याउक्तंबोध्यं तेनसहेति तुल्ययोगएकेनगमनादिनायोगस्तद्द्योतकंसहेत्येतदित्यर्थः वोपस अत्रोपसर्जनस्येतिमत्वर्थीयाच्प्रत्ययांतं उत्तरपदत्वसंनिधापितस्यस राम·
मासस्यावयवभूतंकं विशेषणंलक्ष्यानुसारिव्याख्यानात् सर्वत्रचकश्चिदवयवउपसर्जनमेवेतिविशेषणसामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवस्येत्यर्थस्तदाह बहुव्रीह्यव २५

यवस्येति व्यधिकरणषष्ठीति भावः तेनेह न सहकृत्वा राजनि युधिकृञः सहे चेति क्वनिबुपपदसमासः सहकृत्वप्रिय इत्यत्रापि न उपसर्जनसर्वावयवके बहुव्रीहौ यद्यु
त्तरपदं प्रियशब्दः सहशब्दस्य न तत्परत्वाभावात् सहशब्देन द्वंद्वस्तु नास्त्येव चार्थवृत्तेरभावात् अनभिधानाच्च व्याख्यानादेवोपसर्जनपदेन शास्त्रीयं लौकिकं च गृह्यते ते
न सपुत्रादेरप्युपसर्जनसर्वावयवकत्वं बोध्यं व्यधिकरणत्वात्पूर्वेण प्राप्तौ वचनं कवभावार्थं च सपुत्र इति सप्तमी विशेषण इति न पुत्रस्य पूर्वनिपातः प्रथमानिर्दि
मित्यनेनोपसर्जनत्वाद्यत्र पूर्वनिपातानियमप्रसक्तिस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेः प्राप्तिकमिति इतिपाव्हादिदं लब्धं सकर्मक इति स्वार्थेकः अत एव अर्थेन सहनिष्ठत इ
त्यर्थकः सार्थको निष्ठत इति द्वंद्वसूत्रस्य भाष्य... प्रयोगः संगच्छते एतच्च प्राचामनुरोधेन परोक्तुसकर्मक इत्यादौ विद्यमानवाची कर्मादिसमानाधिकरणः सह
शब्दस्तत्र च षष्ठ्यप्रवादत्तृतीयायाश्चासंभवाच्चानेन समासः सहैव दशभिः पुत्रैरित्यादौ तु विद्यमानतावाचीतेषां विद्यमानत्वेपीत्यर्थं इति न दोषः प्रकृते तु न सः
कर्मणो विद्यमानत्व इत्यर्थानुभवात् एवं चानेकमन्यपदार्थे इत्येव समासः सपूर्वाया इत्यादिनिर्देशेर्वोपसर्जनस्येत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या
सादेशः सुलभः सपूर्वैत्यत्र सर्वनामसंस्थापो रित्यस्या प्रवृत्तिरनित्यत्वात् अत एव संहितशफेति सूत्रे सहोरू रित्यस्य सहविद्यमानावूरू यस्या इति विग्रहः प्रदर्शि
तं कैयटवृद्धिभिः कृतमित्याहुः प्रकृत्याशिसपुत्रस्य यजमानस्य स्वयाभिष्टद्दिरस्त्वित्याद्याशीर्वचनमसाध्वेवेति बोध्यं बहुव्रीहौ संख्येये वर्तमानसंख्याशब्द
तोयो बहुव्रीहिरित्यर्थः पंचम्यर्थे सप्तमीत्याह उपगणा इत्यत्र डच् विसत्यसति च रूपे विशेषाभावादाह स्वरे इति डच्यंतोदात्त अन्यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्या
त्यर्थः बहुगणयोर्यदा चतुरादिबाधकता तदा तत्समीपत्वादौ नाबहुत्वाद्बहुवचनं अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयं वार्थाभिधायित्वादित्यनेन तत्प्रत्याख्यानेन तु
संख्येये वर्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थान्न दोषः मूलेपि संख्येयेयो बहुव्रीहिरित्यनेन सूचितमिदं स्पष्टं चेदं समर्थसूत्रे संख्ययाव्ययेति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः अत्र पक्षे का
वत्भिर्भाष्ये नं तत्र बहुव्रीह्यपेक्षया शेषस्य ग्रहणात् अत एव बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति प्रकरणे एवेदं न कृतं संख्याया इति अव्ययादेरिति बोध्यं तेन गोविंशति
रित्यादौ न स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये अवान्यन्ताधिकलोपादित्यपि भाष्ये उक्तं ह्यधिका विंशतिरिति चोदाहृतं तत्तु वार्तिककृता स्वरीत्योक्तं भाष्यकृता तु तत्र द्वंद्वस्ये
वांगीकाराज्जडीत्यात् तदनावश्यकं। तत्पुरुषे हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरासिध्या द्वंद्व एवात्रेति भाष्यकृतोक्तं द्वंद्वसूत्रे ह्यधिकेत्यादावव्ययादित्वाभावाच्च अव्ययादि

स·शे· त्याप्तिर्यान्यत्राधिकलोपादिति न वक्तव्यमिति चात्र भाष्ये उक्तमित्याहुः व्यत्ययेन षष्ठीति सप्तम्यर्थे एवमेव तदाह बहुव्रीहाविति स्वांगमङ्कवन्मूर्तिमदित्यादि षचः षोडीषर्थे ।
शे·मु· स्लवुदाहरति जलजाक्षीति क्विन्नमंतोदात्तत्वापत्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्थूलाक्षेति अस्य त्र पूर्वेण षचि अचि हि ङीष् स्यात् अंगुलीसदृशेति दारुणो प्राणितया मुख्यांगु
५४ त्वसंभवादिति भावः दंष्ट्रलेति मात्रे चोद्भूय सर्वो वा द्विगोर्नित्यमिति लुक् द्वित्रिभ्यां षञ्चि प्रकृते षविधानं द्विमूर्ध इत्यादौ द्वित्रिभ्यां पाद्न्मूर्धसु इति त्रिपा स्त्रिकोतोदात्तत्वा
भावे पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं षचि हि कित्वसामर्थ्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नित्यमंतोदात्तत्वं स्यात् विकल्पस्तु अनित्यतया समासांताभावे चरितार्थः अनित्यत्वे
च मूर्धस्विति निर्देशादेव ज्ञायते अन्यथा प्रक्रमाभेदाय मूर्द्धस्वित्येव वदेदिति द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं द्वित्रिभ्यामित्यस्य ताभ्यां परो यो मूर्धन् शब्दस्तदु
त्तरपदक बहुव्रीहावित्यर्थात् समासांते कृतेपि न प्रवृत्तिरित्युक्तं अन्तोदंतादित्यंतग्रहणात् ज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्णग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्था ।
दिति समानपदे इत्यस्याखंडपदे इत्यर्थात् समासे प्राप्तौ विध्यर्थमिदं भाष्ये इति प्रागपनं आरग्भवनमित्यादीनां त्वनभिधानमिति भावः रघुनाथादिशब्दे तु णत्वे संज्ञा
त्वभंगापत्तेर्नणत्वं कृतणत्वेन चेत् संज्ञारूढ्यर्थो गम्यत इति सूत्रार्थः तदुक्तं [illegible] संज्ञायामिति सूत्रे भाष्ये यदेते संज्ञास्ता विधीयंते तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयाया
मिति किं तर्हि प्रत्ययांते न चेत् संज्ञा गम्यते इति प्रत्ययांते न यदि रूढिर्गम्यते ततः प्रत्यय इति कैयटः रूढिः रूढ्यर्थः भाष्ये प्रत्ययांते निमित्त [illegible] विधेयकार्येयलक्षणं
एतन्मूलकमेव पठ्यते अभियुक्तैः संज्ञाशब्दा घनादिप्रयुक्तानियतानुपूर्वीका एवं सिद्धास्तत्रेदानीं कस्तानहि परीतं प्रयोक्तुमर्हतीति खुरखराभ्यां आसादेशस्यैव स्थानिव
त्समासांतत्वेनाशेषत्वाच्छेषाद्विभाषेति कवत्र विषयेन पक्षेऽजपीति भाष्ये त्वेतन्न दृश्यते उपसर्गाद ।अनोत्किं प्रनोमुचतमित्यत्र णत्वं माभूदिति नद्यन्तेति अनो
त्यस्त्यपनीपबहुलग्रहणं कृत्वेत्यर्थः अन्यथा प्रणोनेपत्यादावव्याप्तिः प्रनः पूषेत्यादावतिव्याप्तिश्च स्यादिति भावः अत्राप्युपसर्गग्रहणं प्रागवदेव प्रणस इति
प्रगतानासिकायस्येति विग्रहः विगतया नासिकयेति तत्र च पदान्निति नसादेश इति भावः सुप्रातादौ अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः शारिकुक्षेपक्षस्येति लोपः कुक्षौ
कारांतपाठस्त्वपपाठः अचप्रकरणविरोधात् चतुरश्चेति तालव्यमध्यः एणीपदादिषु यज्ञावेति निपातनात् अहल इति अस्य वैकल्पिकत्वेप्यनुक्तसमासांतत्वाभावादत्र राम·
नकप् नित्यमसंख्यत्ववारणाय चलकृतः अकारोच्चारणं सुप्रजसावित्यर्थ नित्यग्रहणस्य स्पष्टार्थमिति भाष्यस्वरसः धर्माद केवलात्किमिति बहुव्रीहिणा पूर्वपदात्केप २६

तस्य च समासप्रथमावयवे रूढत्वेन ततः परत्वाभावेनैव त्रिपदबहुव्रीहौ न दोष इति प्रश्नः उत्तरं तु पूर्वपदशब्दस्य तत्प्रथमावयवे रूढौ तु न मानं तदाहापेक्षिकमिति परम॥
स्वधर्म इत्यत्र स्वशब्दस्य सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपातो नाहिताग्न्यादित्वात् एवमेव जहत्स्वार्थेत्यत्रापि केवलत्वं च सजातीयान्याभाववत्त्वं इदं चेजादेरिति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टं अनिचोऽकारोऽ दृष्टार्थः कृतसमासांतमिति अनिर्जितमित्यर्थः धनुषश्च जुसाहचर्यात ङित्करणाच्चास्यादेशत्वं निश्चित्याहानङादेश इति लोपो व्यो वलादौ॥
प्रत्यय इति त्वयुक्तं प्रत्ययस्याप्रकृतत्वात् गोधेर इत्यसिद्धेश्च पूर्वोत्तरसाहचर्यादिकार आदेशः समासांता इत्यधिकारादादेः परस्येति न प्रवर्तत इत्याशयेनाहांतादेश
इति एकदेश इवेति तदेकांतग्रहणमिति वार्तिकं गुणसमुदायो द्रव्यमिति पतंजलिमते गंधो वयव इति तद्वाव इत्यन्ये अल्पाख्या तथा च लेशवाचिनो गंधशब्दस्य ग्र
हणमित्याशयेनाह सूपस्य गंधो लेश इति तत्र प्रमाणं कोशमाह गंधो गंधक इति नन्वभावस्य कथं समासांतत्वमत आह स्थानिद्वाराणेति पादस्य पादिति नोक्त
प्रतिपदोक्तत्वाऽस्यैव पादः पदित्यत्र ग्रहणापत्तेरापादयते द्विपिपद इत्याद्यनापत्तेः कुंभपदी बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चायं थावगतिः स्त्रीलिंगानामे॥
वगणे पाठादाह स्त्रियामिति यदिहोपमानं पूर्वसंख्या पूर्वे च तस्यासिद्धलोपे नित्यं ङीवर्थे वचनं अष्टापदीत्यत्र निपातनाद्दीर्घत्वं द्विदन्निति शिशुत्वावस्थाप्रतो
तिः समदंतीति नासिकोदरेत्यादिना ङीष् श्यावः श्यामकपिशः अरोकोऽ दीप्तिरक्तिर्द्रावा ककुदस्या। कालाहारादिकृता अवयवोपचयाद्यावस्तु धर्मा अवस्थेत्यु
च्यंते अजातककुत्त्वेन बाल्यं पूर्णककुत्त्वेन तारुण्यं गम्यते अवस्थायामिति श्वेतककुदः संज्ञेषेति एवं च पर्वत इत्यस्य तद्विशेष इत्यर्थः व्यूढं विशालं तद्धितत्वात्कस्य
नित्वं सोपदादाविति सः प्रियसर्पिष्क इणः षः एकवचनांता इति सर्वत्र गणे निर्विभक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन केषांचित्सविभक्तिकानां पाठस्तद्विवक्षार्थस्तदाह द्वि
वचनेत्यादिस्त्वनुक्तसमासांतादिति सामान्यतः समासांतापेक्षयेव शेष इत्यभिमानस्तद्वक्ष्यति प्रियपथ इति परे तु नैवकवपे संज्ञेषग्रहणं नापि समासांतापेक्षं किंत
र्हि नतरोयां बहुव्रीह्यधिकारः सोपेक्ष्यत इति भाष्योक्तेस्तदपेक्षयैव शेषग्राह्यः समासांताश्च कवभावे सावकाशा इति समासांतैः स्वस्वविषये कपो बाधेनोपपन्नो शे
षग्रहणं व्यर्थमिति न वाच्यं एवं च प्रियपथिक इत्यपि अत एव बहुव्रीहौ संख्येये इत्यस्यान्यत्र पाठः सार्थक इत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः शेषाधिकारेति इदं संख्या
य्यादौ कवभावार्थमिति भाष्योक्तेर्ज्ञायते सकृदुच्चारितादर्थद्वयलाभोऽसंभवीत्यत आह तंत्रादिनेति उच्चारयित्रा तंत्रेणोच्चारितं वा द्वराहत्यावा ध इति बोध्यं आ॥

ल-शा- पोन्ये नकपीत्यतः कपीत्यनुवर्त्तते अनंतरस्येतिन्यायाच्छेषादित्यस्यैवनिषेधइत्याह शेषादितोति विश्वदेवइति विश्वाख्यदेवगणविशेषाइत्यार्थः उद्भूतावयवभेदस्याह्रहुव
शे-स- चनंविग्रहेदिश्वदेवइति विश्वेदेवइतितत्पाठः नसंज्ञेयसोरित्येववक्तव्येयोगविभागसामर्थ्यादीयसश्चेतिनद्यृतश्चेत्यस्यापिनिषेधकमित्याह नकोवेति ईयसोबहुव्रीहौ
५५ पुंवदितिवचनंईयसः परस्यस्त्रीप्रत्ययस्यबहुव्रीहौविद्यमानस्यपुंवत्त्वविषयस्यैकारस्यपथानह्रस्वस्तथास्यापीतितदर्थस्तदर्थतः पठतिईयसइत्यादिना अत्रसू
त्रेईयसउपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यदीर्घत्वंवाक्यनवकाव्यंपुंवद्भवनात्सिद्धमितिभाष्ये क्तरनेननपुंसकह्रस्वस्यापिनिवृत्तिरन्यथावचनेनवचनप्रत्याख्यानासंगतिः ममतुनपुं
सकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकेनयुज्यतेप्रत्याख्यानमितिदिक् कहुश्रेयसीति लिंगविशिष्टपरिभाषयानिषेधः नद्यृतश्चेतिनित्यंकप्प्राप्तः अभिवादृस्तुतिरू
पोभयार्थकवदिधातुनोभयसाधारणपूजालक्ष्यतइत्याशयेनाह पूजितइति एतेनस्तुत्यर्थकस्यैवात्रग्रहणमितिकैयटादिध्वनितंनिर्बीजमितिध्वनितं सुब्धाते
तिनद्यृतश्चेतिकप्प्राप्तः स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति अवितृस्तृतंत्रिभ्यईरित्यौणादिकत्वादितिभावः ल्युडिति शेरतेस्यामित्यधिकरणेइतिभावः समासवा
निति समासवानंवयेन क्रियायस्येत्यर्थः सप्तमीवि सप्तम्यंतस्यकर्तुरन्वयद्वारैवक्रियान्वयाद्विशेषणत्वेनासिद्धेवैयधिकरण्येपिसमासज्ञापनार्थंसप्तमीग्रहणंविशे
षग्रहणंचब्राह्मणवशिष्ठन्यायेनतदतिरिक्तविशेषणपरंतदाह अतएवेति चित्रगुरिति उभयोरपिप्रथमानिर्दिष्टत्वेनएकविभक्तित्वेनवानियमेप्राप्तेउत्तरपदा
र्थविशेषणस्यैवपूर्वनिपातार्थंविशेषणग्रहणमितिभावः सर्वनामसंख्ययोरिति श्वेतशुक्लयोरुदाहरणेविशेषणत्ववाध्यंवन्येनराहस्तदक्षिणइत्यादौएजदंता
दित्वात्परनिपातः सर्वश्वेतइति वचनसामर्थ्यात्भूतपूर्वगत्यासर्वनामत्वंबोध्यं त्रिशुक्लइतिपाठः द्विशुक्लइत्यादौद्विशब्दस्यसर्वनामत्वादेवसिद्धेः शब्दपरेति।
अतएववार्तिकेल्पाचोपिपरनिपातः संख्यायाइति संख्यावाचकानांसमासेसार्थवाचिकायाइत्यर्थः द्वंद्वेघीतिसूत्रेपठितमपीदंद्वंद्वाद्वंद्वसाधारणंतदाह द्वि
त्राइति द्वादशेतिच सहस्राणांशतमित्यर्थेपिशतसहस्रमित्येवस्यष्टंचेदं तदस्मिन्नधिकमित्यत्रभाष्ये वाप्रियस्येति इदंबहुव्रीहावेवनेनसहेत्युदाहरणस
हप्रियइत्यत्रनसप्तमीविशेषणइत्यत्रोपसंख्यानात्गड्वादिभ्याहिताग्न्यादौआकृतिगणोअत्रवेत्यनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणादाह क्वचिन्नेति एतद्दृष्टान्तोस्पष्टंए
कृत क्तान्तयोः क्रियाशब्दत्वादनियमेप्राप्तेवचनं चारु स्मितेत्याहिताग्न्यादित्वात्साधु जातिकालेतिजातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्तइत्यंतोदात्तविधाय

केन ज्ञापितं वाग्रहणानुवृत्तेराह प्रायिकमिति क्वचिन्नेति तेषामाहिताग्न्यादित्वमिति भावः इति बहुव्रीहिः चार्थेऽनेकमन्येयत्तोनेकमित्यनुवर्तनेते तत्फलं लक्षयन्दर्शयद्वंद्वे
त्पोत्नेषेद्धातार इत्यादौ यथायथं समासांतानङे मध्ये प्रवृत्तिर्नेत्यत एव च तत्प्रवृत्तिः अत्र वदंति द्वंद्वः प्रथमांतानामेव न परिनिष्ठितविभक्त्यंतानां चैत्रेण मैत्रेण चक्र
तमिति वाक्येऽवयवकर्तृत्वस्यैव प्रतीतेश्चैत्रमैत्राभ्यां कृतमिति समासे समुदायकर्तृत्वस्यैव प्रतीतेस्तस्य वाक्यस्य समासस्य समानार्थत्वाभावेन तस्य तद्वाक्यत्वाभा
वात् अत एव यदग्नये च प्रजापतये चेत्यादौ व्यस्तप्रत्येकं देवतात्व प्रतीतिरग्नीषोमाभ्यामित्यादौ समुदाये देवतात्वप्रतीतिरिति व्यवस्था सिध्यति तस्यापि त
द्वाक्यत्वे तु समास इव तत्रापि समुदाये देवतात्वप्रतीतिरेव स्यात् अत एव न ङिसंबुद्ध्योरिति सूत्रे भाष्ये ङिसंबुद्ध्योरनुत्तरपदे इति वार्तिके संबुद्धिग्रहणं न
कार्यं राजवृंदारकेत्यादौ संबुद्ध्यंतानां न समासः इह तावत्समासस्समानार्थकेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समासेन गम्यते अवय
वसंबोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समासेनेत्युक्तं संबोधनविभक्त्यंतस्याभिमुखीभावफलकत्वेन प्रत्येकमेवाभिमुखीभावप्रतीत्या क्रियान्वयेन परस्परासामर्थ्य
मिति तत्र भावः यदा समानाधिकरणस्थलेपि समासो न तदा व्यधिकरणार्थो द्वंद्वः सुतरां नेति परिनिष्ठितविभक्त्या समासे परिराजपुरोहिताविति न तदुदाहरणमेवं च व्यधिकर
ण तृतीयाद्यंतानामपि क्रियादावेवान्वयेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्य प्रत्येकमेव बोधेन वाक्यसमासयोर्न समानार्थकत्वम् एतेन कटं भीष्ममित्यादौ प्रत्येकं कर्मत्व
योभयोः क्रियान्वयेपि पार्ष्णिकपरस्परान्वयेन सामर्थ्यमादाय समास इति मीमांसकनव्योक्तमपास्तं राजवृंदारकेत्यादावपि पार्ष्णिकान्वयेन सामर्थ्यमादाय समासापत्तौ भा
ष्यासंगतेः तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथमेति न्यासेपि समुदायद्वारा वयं यवानाम पितिङ् सामानाधिकरण्येन समुदायकर्तृत्वोक्तावयवकर्तृत्वस्याप्यभि
हितत्वेन समुदायप्राधान्येऽवयवेभ्यः प्रथमा भवत्येवात एव तत्र चैत्रो मैत्रश्च गच्छतस्तौ पचतः इत्यादि नित्यद्विवचनाद्यंताख्यातप्रयोग एवेति दिक् परस्परेति रपेक्ष
स्येति तत्त्वं चैकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तदन्वयात् अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेपि न दोष इति भावः समुच्चये च शब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थे इतरसापे
क्षत्वं बुध्यते न द्वंद्वे समभिव्याहृतत्वं तु न अत एवात्रैकत्वशब्दप्रयोग एव एकस्मिन्निति एकधर्मावच्छिन्न इत्यर्थः अन्वय इति यत्रैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्चशब्दार्थ इत्य
न्वयः नन्वन्वय एव समुच्चय इति भिन्नमितव्यं अन्वयो विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्रान्यो वक्ष्यमाणोदाहरणे आद्यस्तु देवदत्तः पचति हसति चेत्यादौ क्रियासमन्वये आ

ल॰ शु॰
शेख॰
२६

नुषंगिकत्वमनुद्देश्यत्वं अन्यस्यप्राधान्यं च तत्तद्विधिक्रियायाअवश्यकर्तव्यत्वरूपं अन्वाचयेआनुषंगिकत्वंव्याप्यत्वंचसमभिव्याहृतक्रियागतंचार्थः। मिलितानामिति
परस्परापेक्षाणामुद्भूता वयवभेदसमूहरूपाणामित्यर्थः अन्वयइतिएकधर्मावच्छिन्नेनान्वयइत्यर्थः तेननीधातोः संयोगजनकव्यापारानुकूलव्यापारवाचकतयाद्विकर्मकत्वे
त्वेप्यजांग्रामंनयतीत्यादौनचकारप्रयोगोनापिसमासः एकधर्मावच्छिन्नेनान्वयाभावात् अतएवात्रानेकचकारप्रयोगः यत्रैवमन्वयस्तत्रेतरेतरयोगस्ताद्दृशसमूहश्चार्थइत्यन्व
यः समूहेउद्भूतावयवभेदत्वंचावयवगतसंख्यारोपकत्वंप्रत्यवयवंसमूहरूपत्वारोपोवा समूहइति अनुद्भूतावयवभेदः समूहइत्यर्थः तत्रेतरेतरयोगेउद्भूतावयव
भेदसमूहस्यप्रतीत्याप्रत्येकवृत्तिधर्मेद्वयंप्रवृत्तिनिमित्तंसमाहारेत्वतिरिक्तत्वेनैवसमूहस्यभानात्समूहत्वंप्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः असामर्थ्यादिति अनेकसु
बंतानांचार्थकृत्यभावेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्याभावात् किंचतत्र चार्थश्चसमभिव्याहृतेविशेषणंसमासस्तुअन्यपदार्थप्राधान्यइवचार्थप्राधान्यएवस्पष्टंचेदंसर्व
मत्रसूत्रेभाष्येतत्रहिचार्थस्यासत्वभूतत्वात्तदर्थसमासस्याप्यलिंगासंख्यौ प्राप्नोतीत्याशंक्यस्वभावेनपरिहृतं गुणवचनंवच्चद्रव्याश्रितः समासार्थस्तद्द्रव्यलिं
गसंख्याग्राहकइतिचसमाहितं अतोनेदंभाष्यंसमाहारादिविषयंतेषांसमूहेद्रव्यलिंगादिग्राहित्वाभावात् नन्वेवंपरवल्लिंगमितिसूत्रस्यस्यअवयवावेवापेक्षित
परस्परौद्वंद्वार्थौनतुतद्व्यतिरिक्तः समुदायोस्तीतिकैयटग्रंथस्यासंगतिरितिचेन्न तस्यात्यंतव्यतिरिक्तोनेत्यर्थात् अपेक्षितपरस्परावित्यनेनचसमूहरूपताउद्भूता
वयवभेदताचदर्शिता अतएवद्व्यवयवव्यतिरिक्तः समुदायोर्थः स्वावयवलिंगेनलिंगवानइतितदुक्तपक्षांतराद्वाधाविशेषइत्यन्यत्रनिरूपितं अहरहर्नयमानोगा
मश्वंपुरुषंपशुमित्यादौनसमासः अहरहः पदेनविनिगमनाविरहात्परस्परसाहित्यावगतावपितस्यचकारावाच्यत्वात् यत्रविग्रहेचैनिवद्योत्यउक्तोर्थः तत्रैव
समासोनान्यत्रेतिस्पष्टंभाष्येचार्थवलोदेवसतितात्पर्येसमभिव्याहृतक्रियायामेककालिकत्वादिगम्यतेइतिदिक् राजदंतादिषु इदंसर्वसमासविषयं षष्ठीसमास
कर्मधारयद्वंद्वानांतत्रपाठात् धर्मादिष्विति द्वंद्वएवेदं राजदंतादिषुतगणसूत्रमेतत् जंपतीति अभ्यर्हितत्वात्पत्युः पूर्वनिपातः प्राप्तः निपात्यतइति राजदंतादिषुत
गणेपाठेनेतिभावः अयं राजदंतादिरित्यर्थः अल्पाच्तरं यथाकथंचिदतिशयमारोप्यगरीयांसमित्यादिभाष्यप्रयोगेईयसुनिचेदृतरप् अतएवातंत्रंतरनिर्देशइतिभा एम॰
ष्यंसंगच्छतेउच्चैस्तरामितिसूत्रेचभाष्येस्पष्टमिदंतत्प्रयोगश्चादृष्टार्थः अतएवस्वरितात्संहितायामनुदात्तानामितिसूत्रेनुदात्तानामित्यत्रशब्दसंस्कारार्थमेवबहुत्वंवि २८

वक्ष्यते न तु तत्कार्यान्वयीति कैयटः मृदंगशंखपणवा इत्यादौ द्वंद्वो न रपदो द्वंद्व इति बोध्यं तंत्रं तरनिर्देश इति भाष्योक्तपक्षांतरे मुख्यातिशयोऽर्थ इत्यर्थः तदापि प्रकृतसूत्रे निशपथ
वाविवक्षितो न तु द्वयोरित्यंशः तेन शंखदुंदुभिवीणानामिति बहुष्वपि सिध्यति यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामीति भाष्यस्य यंतः कुतश्चित्सर्वेषामल्पाच्त्वात्साम
र्थ्यादतिशयार्थो भविष्यतीत्यर्थः अत्र पक्षे स्याच्त्वं यत्किंचिदपेक्षयातिशयस्तूपात्तापेक्षया अतंत्रपक्षे तु अतिशयः सर्वथाऽविवक्षित एवाल्पाच्त्वं चोपात्तापेक्षये
वेति स्पष्टं भाष्ये तंत्रपक्षेपि द्वयोरित्यंशाविवक्षणादतंत्रपक्षस्यैव ज्यायस्त्वमत्र अस्यात्यंतस्वार्थिकत्वं ज्ञापकत्वमिति तु न युक्तं तंत्रातंत्रविचारस्य भाष्येऽसंगत्यापत्तेः
नहि सर्वथार्थाभावे एवं विचारः संभवति मम तु आरोपितत्वेऽतंत्रत्वं मुख्यत्वे तंत्रत्वमिति तत्संगतिः कृत्वचुत्वयोरभावश्च निपातनात् अत्रापि बहुष्वनियमः आनुपू
र्व्येणेति ऋतूनामानुपूर्व्ये प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणां तूदयकृतं बोध्यं अनित्यमिदं प्रकरणं लक्षणहेत्वोरिति निर्देशात् घ्यंतादिति अजाद्यंताच्चाल्पाच्तरं लघ्वक्षरं त्र
तु नक्षत्राणामित्यभ्यर्हितं चेति भ्रातुर्ज्यायस इति च विप्रतिषेधेन सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं वासुदेवार्जुनाभ्यामिति निर्देशात् द्वंद्वश्च अत्र तूर्यांगशब्देनैवाद्कार एवेति अल्पा
च्तरमित्यत्र भाष्ये ध्वनितं अंगशब्द आद्यंतयोरवयवपरो मध्ये तूपकारकपरः अंगशब्दस्य च प्रत्येकमन्वयः तत्रैकप्राण्याद्यंगकद्वंद्वासंभवेनान्यग्रहणस्यावश्यकत्वप्र
त्यासत्त्या तद्वाक्योपस्थितप्राण्यंगाद्येव गृह्यते तेन मार्दंगिकपाणविकाविति सिद्धं एवमेवाध्वर्युक्रतुरित्यादौ बोध्यं एकवचनशब्दश्च योगेनैकत्वविशिष्टबोध
कपरस्तदाहैकवदिति एकार्थबोधकपदवदित्यर्थः पाणिपादमिति प्राण्यंगत्वेन प्राणित्वाज्जातिरप्राणिनामित्यनेन न सिद्धिः नियमार्थमिति एतच्च विभाषा वृक्षेति सू
त्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं न चैतानि इतरेतरयोगे एकवद्भावविधानार्थानि कुतो न भवंति पाणिपाद इति च तत्फलमिति वाच्यं द्विगुरेकवचनमिति साहचर्येण व्याख्याने
न चानुवादत्वस्यैवौचित्येन मर्त्याद्वंद्वपदस्य समाहारद्वंद्वपरत्वात् तत्र तदनुवादेनैकत्वविधाने फलाभावात् प्राण्यंगाद्यनुवादेन एकवचनद्वंद्वविधयो नियमार्थाः एवं तेषां स
माहार एवेति तदाह समाहार एवेति ध्वनितं चेदं विशिष्टलिंग इत्यादौ समाहारे द्वंद्वः स्यादिति व्याख्यानेन द्विगुरेकेति सूत्रे अनुवादफलं तु तत्रैवोक्तं विपरीतनियमाभावश्चीप्ति
ष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे उक्तं अनुवादे यदप्रतिपन्नाप्रमाणांतरावगतमप्यर्थका यो तरार्थं प्रयोगः प्रतिपाद्यते तदानुवादस्तदाह सिद्धस्येति प्रकृते चोदयप्रतिषेधयोरनु
वाद अप्रसिद्धज्ञापने तद्गुः कठकलापा इत्यपि चरणशब्दोत्र शाखाध्येतृपरः स्थेणोरिति लुङंतस्थेणोः प्रयोगे सतीत्यर्थः अध्वर्युक्रतुरिति पठ्यर्थे [illegible] माध्य

ल॰ श॰ विप्रकर्षेणेति केवलं तदाह प्रत्यासन्नादिति अध्ययनगताप्रत्यासत्तिरध्येयेतद्द्वारा तदध्येतरि चारोप्यत इति भावः पदक्रमशब्दयोस्तु जातित्वादेव सिद्धमिति तदध्येतृपुरुषपर्यायवचके।
शे॰ स॰ स्यप्रवृत्तिः जातिरु षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह जातिवाचिनामिति यद्यपि सत्प्रग्रहणाद्विना वृक्षादीनामपि प्राणित्वं तथापीह लोकप्रसिद्धमनुष्यादय एव प्राणिशब्देनग्रह
५८ णं तद् इति विभाषा वृक्षेत्यत्र तु भाष्ये स्वरसतः जातिः किं नेदं कपांचजन्योहरेः खड्गो नन्दकः शंखश्च पांचजन्यः एकव्यक्तिवृत्तित्वान्न जातिः द्रव्येति अप्राणिनामिति पर्युदासा।
सादेतदुच्यते जातिप्राधान्य इति प्राधान्यं च तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधनरूपं द्रव्यविशेषेत्यस्यानियतद्रव्यविशेषेत्यर्थः इदं च तस्यादित इत्यत्रकैयटे यदा प्राधान्य।
नामविशेष्यत्वं तदा द्रव्यं विशेषणं वा हा वन्वयः परंपरया जातौ तत्र तात्पर्यं ग्राहकमेकवचनं द्रव्यप्राधान्ये त्वितरेतरयोगोपीति बोध्यं सौराष्ट्रकेसंघकेत्यं तादिवर्चेति सूत्रभा
ष्यप्रयोगोत्रमानं वदरामलकानीति फलत्वव्याप्यजातिवचनावेतौ विशिष्टलिंगो अग्रामा इति पर्युदासः ग्रामभिन्नसर्वावयवग्रहणमत्र इह ग्रामपदेन ग्रामेनाध्येयं उदी।
च्यग्रामाश्च इत्यादाविव नगरं न गृह्यते व्याख्यानात् तेन मथुरापाटलिपुत्रमित्येव अत्र नदीदेशविषये द्वंद्वो वाक्येन तत्र द्वंद्वश्चेति सूत्रोक्तरीत्या न चादि सर्वावयवग्रहणमतो गं
गापाटलिपुत्रे इत्यादौ न तदाह ग्रामवर्जेति नदीग्रहणेन नदस्यापि ग्रहणं अतएव तत्र भिन्नलिंगत्वसंभवः शष्पच्छुव्वल्लिकाल्पेत नोभवार्थे निपातनाद्वृद्धिरिलोपकारे
ण्येयाभावः अस्य संधिवेलादिषु पाठाच्छाप्वतमपि स्वाभाविक इत्यर्थः परत्वादिति पशुशकुनिद्वंद्वावकाशो गोमहिषहंसचक्रवाकादिः अस्यावकाशोऽहिनकुलादि
अत्र विरोधो वैरं न तु सहानवस्थितिस्तेन छायातपावितिसिद्धं पात्रादिति येर्भुक्ते स्मृत्युक्तसंस्कारेण पात्रं न शुध्यति ते निरवसिता इत्यर्थः यथोच्चारितानीति गणपाठरू
पमेषां विवक्षितं न तु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रं तात्पर्यं तेन परत्वपक्षे गोश्वं गोश्वा इति दासीदासमित्यत्रातएव निपातनात्सुमान् स्त्रियेत्येकशेषाभाववाश्वपशुद्वंद्वविभा
षाप्राप्ता केषांचिद्बहुप्रकृत्यर्थः पाठः केषांचित्सामान्यतः प्राप्ते नियमार्थः वृक्षादौ विशेषाणामेवेति स्वंरूपमिति सूत्रे भाष्ये तथोक्तेरिति भावः आदिशब्दस्मादिषु चक्रे प्रा।
गुक्तरीत्या मृगादि सर्वावयवक समुदाये एवैतद्बोधितं तदाह क्व प्रवृत्तिः व्रीहिकुशास्त्रस्त्रमित्यादौ तु जातित्वान्नित्यमेव फलसेनेति बहुप्रकृतिर्द्वंद्वचनानावयवकइत्य
र्थः अत्र वनस्पतिशब्देन वृक्षग्रहणं सेनाशब्देन तदंग इदं प्रकरणशेषभूतं एष्वेकवचनद्वंद्वविषयं येष्वच च्छात्रं प्राप्नोति तद्द्वंद्वचनानावयवकसमुदायेष्वेवतेनाव एम॰
हुप्रकृतीति तेनाश्वयोगश्च वतेनस प्राप्तमहत्यश्वरथपदातिभिरिति येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः पातितेरथनागाश्वैरितिचापपन्नं तदाह जातिरिति सेनांगत्वान्नित्यं प्रा २९

प्तेरिति विकल्पार्थमित्यनुषज्यते गोमहिषमित्याद्युदाहरणं तु प्राप्तिमात्राभिप्रायेण चार्थे द्वन्द्व इत्येव सिद्धेः परे तु फलसेनेति वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये एषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति
बहुप्रकृतिरिति व्याख्यानाद् बहुप्रकृतिकद्वन्द्वस्यैवैकत्वे केकवत्त्वे फलादिविषयेऽपि अत एव बदरामलकं बदरामलकानीत्युदाहृतं भाष्ये एवं चोक्तप्रयोगाः सर्वथा निर्बाधा एवात
एवैतद्वचनं विभाषापदानुवृत्तये ऽत्र पठितं न तु द्वन्द्वश्चेति सूत्रे इत्याहुः नन्वेवं मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थं चार्थे द्वन्द्व इत्यनेनैव सिद्धेरत आह मृगाणां मृगैरेवेति तेषां तैरेवैकवचनो द्व
न्द्वः नान्यैः स च विभाषेति नियम इति भावः तदाहान्ये त्विति एवमिति पूर्वापरशब्दयोरधरोत्तरयोः परस्परमेव समाहारद्वन्द्वोऽन्यैस्त्वितरेतरयोग एवेत्यर्थः विप्रतिषिद्धं चा वि
रोधो ऽत्र सहानवस्थानलक्षणः अद्रव्याणां तस्यैव संभवात् अधिकरणं द्रव्यं चो विभाषानुकर्षणार्थः अद्रव्येति अद्रव्यवाचिनां चेद् विरुद्धार्थानामेवेति विपरीतनिय
मस्तु न व्याख्यानात् इतरेतरयोग एवेति विरुद्धार्थानां चेदेकवचनद्वन्द्वोऽद्रव्यवाचिनामेव स च वेति वचनव्यक्तेरिति भावः भवत्येवेति विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु सन्ना।
स्यात्सामान्यतोऽद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः तत्रोदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे सुखदुःखं सुखदुःखे इत्यादि विप्रतिषिद्धमेतावन्मात्रोक्तौ शीतोष्णे जले इत्यत्रा।
भयापत्तिः नन्दकपाञ्चजन्यं नन्दकपाञ्चजन्यावित्यादौ समाहारद्वन्द्वानापत्तिश्चेति बोध्यं न दधिपय नियमप्रक्रमेऽपि नानेन नियमस्यैव निषेधः ब्रह्मप्रजापत्यादिषु।
नियमाप्राप्तेः तत्साहचर्यात् प्रकरणाच्च चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रविहितसमाहारद्वन्द्वस्य नियममात्रस्य च निषेधः गणे हि वचनानामेव पाठाच्च तदाह नैकवदिति यद्यदे।
कवचनद्वन्द्वविषयं शास्त्रं विधायकं नियामकं वा प्राप्नोति तन्नेत्यर्थः तेन दधिपयसी इत्यादौ जातिरप्राणिनामित्यपि नेति बोध्यं अधिकरणे नियमो नेति पूर्वसूत्रव
त्सामान्यतो निषेधे मानाभावान्नियमप्रकरणाच्च नियमस्यैव निषेधः किं च वर्तिपदार्थस्य संख्याविशेषबोधनीये सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् समाहारद्वन्द्वप्राप्तेरेवाभावे
न तन्निषेधो व्यर्थः प्रधानस्य सापेक्षत्वादितरेतरयोगस्तु भवत्येव मम तु प्राण्यङ्गादिनियमादितरेतरयोगस्याप्राप्तौ तद्विधानेन चारितार्थ्यस्य स्पष्टमेवेति मात्रः परे तु स्तोम
ष्ठद्वारकसंबन्धेनान्यशब्दस्य समाहारेऽन्वयविवक्षायामस्त्येव समाहारे द्वन्द्वप्राप्तिः किं च समाहारद्वन्द्वस्याप्राप्तौ द्वन्द्वश्चेत्यस्याप्यत्राप्राप्तिरिति कस्यानेन निषेधः नियमो न त
त्प्राप्तिविषय एवेतरेतरयोगनिषेधनात् तस्मात्पूर्वसूत्रवदत्राप्युभयोर्निषेधः अत एवोत्तरसूत्रविषये समाहारद्वन्द्वसिद्धिः सामर्थ्येनासामर्थ्ये समासकल्पनापेक्ष
येवान्वयकल्पनस्यैवोचितत्वात् मूले नियमो नास्त्यादित्यस्यासमासोऽपीत्यर्थः समाहारे साक्षाद्दृशत्वान्वये तु दन्तोष्ठानीति समीप इत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे लक्षणा तु तत्रस्य च प

ल·श·
शे·ध·
५८

ष्ठ्यादि पौरणामइत्याह त्वस्यसामीप्येनेति उपदशमिति नवैकादशदंतोष्ठसमूहइत्यर्थः तत्रसमाहारद्वंद्वेसमानलिंगवचनत्वादव्ययीभावस्येवानुप्रयोगः ओष्ठयोःपदशंद
ताष्ठस्येतिसिद्धं तत्रसामानाधिकरण्यंतुसमीपसमीपिनोरभेदविवक्षयाबोध्यं इतरे नरयोगेतुवहुव्रीहेरेवानुप्रयोगः तस्यसमीपिप्रधानत्वात्समानलिंगवचनत्वाच्चेतिबोध्यं
आनङ् ऋतोविद्यायोनीत्यतोविद्यायोनीत्याद्यनुवर्तते ऋदंतानामिति ऋतइत्यनुवर्तमानेपुनर्ऋतइत्युक्तिः सर्वावयवद्वाराद्वंद्वविशेषणार्थातेनपितृपितामहादौनानङ्
नकारएच्चारणमुरणपरत्वात्तथा अत्रऋकारस्यनिर्दिश्यमानत्वेपिङकारोमित्रावरुणावित्यादौदेवताद्वंद्वविषयेऽत्यादेशार्थःउत्तरपदेइतिचाधिकारः होतेति एषां।
विद्याहारकेकयज्ञत्विकृत्वात्तसंबंधः उत्तरपदास्मिन्नपूर्वपदशब्दः केवलयोगिकइतिध्वनयन्नाह होतापोत्रितिमातेति अत्रयोनिकृतःमंडूकेति अतएवमध्येनसं।
बंधः वाक्यभेदेनचसंबंधः ऋदंतस्यपुत्रेआनङित्यर्थः तेननातापुत्रावित्यादौनइत्याहाविति स्कंदविशाखावित्यादिशब्दार्थः अग्नेःस्तुतसात्यद्यद्योरित्यस्यापवा
दः इत्युक्तौ देवताद्वंद्वेवृद्धिरूपोत्तरपदासंभवात्सौत्रलोपेनलुप्तमत्वर्थंवृद्धिपदमित्याह वृद्धिमतीति नन्वंतरंगत्वात्पूर्वमानङीत्वेस्यानामतआह अलौकिकेइति
तद्धितालौकिकेइत्यर्थः परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तेः वृद्धिमत्त्वंचोत्तरपदस्यभाव्येवनिमित्तमित्यर्थः आग्नावैष्णवमिति इत्वाभावादानङ् द्यावाक्षामेति द्यावाक्षामारुक्मौ।
अंतर्विभातोत्यत्रत्यमिदं तत्रद्वंद्वेद्यावादेशोषष्ठ्याःसुपांसुलुगितिडादेशः देवताद्वंद्वेचेतिपूर्वोत्तरपदयोःप्रकृतिस्वरइतिवेदभाष्येस्पष्टं द्यावाचिदस्मैइति द्यावाचिद
स्मैपृथिवीनमेतेइत्यत्रत्यमिदं चिदस्मैइत्यनेनव्यवधानात्समासाभावनिर्णयः इतरेतरापेक्षयाद्विवचनंप्रमित्रयोर्वरुणयोरितिवत् अतएवपदकालेपृथिवीइती।
तिप्रगृह्यंपठंतिवाकुंदसीतिपूर्वसवर्णः अन्येत्वत्रद्योशब्दस्येवद्विवचनेणित्वेसुपांसुलुगित्याकारइत्याहुः मातरपितरा एकशेषस्यवैकल्पिकत्वाद्द्वंद्वः अत्रपूर्वप
देरङादेशोनिपात्यतेउत्तरपदाधिकारात् उत्तरत्रतुऋतोङेतिसिद्धंपदद्वयेपित्तन्निपातनमित्यन्ये इतिद्वंद्वः अपवादसंगत्याह अथेतियुप्रत्ययस्यात्रेति गोत्रयुवत्व
प्रतीतिमात्रेत्यर्थः तेनगार्ग्यश्चगार्ग्यायणश्चगर्गाइतिसिध्यतिमात्रपदेनप्रत्ययार्थकुत्सनादेःप्रकृत्यर्थस्यचप्रतीतेर्व्यवच्छेदः तदाह कार्त्स्न्यमिति एतदेवकारलभ्यंत
त्कृतएवविशेषश्चेन्नतुतत्कृतातिरिक्तइत्यर्थात् तल्लक्षणःकिमिति तल्लक्षणएवेतिकिमित्यर्थः भागवित्तिकेकुत्सनेठक् कार्त्स्न्येकिमिति एवकारेणप्रकृत्यर्थस्या। सम·
पिव्यावृत्तिःकिमर्थेतिप्रश्नःतल्लक्षणेविशेषेइत्येवसामर्थ्यात्तल्लक्षणएवेतिलब्धेचेदेवग्रहणंस्पष्टार्थं स्त्रीपुंस्त्रीत्वस्यवैरूप्यकारणस्याधिक्यात्पूर्वेणाप्राप्तौवचनंत ३०

तल्लक्षणश्चेदित्यादावपि संबध्यते तेन भागवित्ती च भागवित्तिकश्च गार्ग्यौ च वात्स्यायनश्चेत्यादौ न अर्थे पुंवत्त्वातिदेशफलमाह अनुवर्तमाने इति तद्राजस्य बहुष्वित्यतः
पुमान् स्त्रिया अत्र विभक्ताविन्यनुवर्तते विभक्तौ तदितरकृतविशेषविरहश्चेदित्यर्थः। अत एव जननीपरिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दयोर्नैकशेषः हंसाविति स्त्रीत्व।
केरपि हंसत्वेन स्त्रीत्वानालिंगितायाएवबोधेन नात्र ङीप् ब्राह्मणी वत्सश्च ब्राह्मणवत्सौ चेत्यादौ तु नेदं प्रधानैकार्थसंप्रत्ययात् प्रधानस्त्रीमात्रकृतविशेष एवैतत्प्रवृत्तेः।
नपुंसकमन्यतरस्यामित्येकवच्चेत्यनेनैव संबध्यते आनंतर्यात् तत्त्वर्थे चशब्दाच्चेत्यत आह तच्चेवेति अनपुंसकेनेति किं शुक्लं च शुक्ला शुक्लौ अस्य ग्रहणमसत्येवैकवद्भा
व इति बाधनार्थं तेनान्यसूत्राणां समाहारद्वंद्वविषयेन प्रवृत्तिः घटघटमित्यादि त्वनभिधानान्न एवं चानभिधानस्यावश्यकत्वेन द्वंद्वमात्रस्यैकशेषविषये तदाश्रि
त्यैकशब्दस्यानेकार्थत्वं चाश्रित्यैकशेषप्रकरणं भाष्ये प्रत्याख्यातं अन्यथैकशेषारंभेपि गार्ग्यगार्ग्यायणयोर्बोधो न स्यात् तस्य तदर्थकत्वाभावादिति दिक् गुणेष्वि।
कारिपदानां पुंस्त्वाद्गुणिपरतां प्रकटनाय प्रकटादिपदोपादानं एवं च गुणपरतायां नीलो रूपमित्याद्येव प्रयोगाः गुणिपरतायां तु विशेष्यनिघ्नता गुणेषु शुक्लादयः
पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वतीत्यमरोक्तेस्तद्वतीत्यस्य द्रव्ये विशेषणतापन्ना इत्यर्थ प्रामाणिकाः तल्लक्षण एवेति किं हिमहिमान्यौ अत्र महत्त्वादिकृतोपि विशेषः माता
पितराविति पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते इत्युक्तेर्मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः आनङ् ऋतं इत्यानङ् श्वश्रूश्वशुरावपि मातृतुल्यत्वोक्तेरभ्यर्हितत्वं त्यदादीनि स
र्वैः त्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः यत्परमिति गणीयमत्र परत्वं अत्र हि पूर्वे तावन्नामिति नियमो नास्ति अहं च भवांश्च आवामिति भाष्योक्तेः पुंनपुंसकत इति स्त्रीशेषे तिभावः
पुंनपुंसकयोस्त्विति तयोः सहोक्तौ पुंनपुंसकत इति वचने परत्वान्नपुंसकं शिष्यत इत्यर्थः इदं कैयटे स्पष्टं अत एव नपुंसकमिति सूत्रे भाष्ये शुक्लं च वस्त्रं च शु।
क्लश्च कंबलस्तदिदं शुक्लं तदिमे शुक्ले इत्युदाहृतं संगच्छते त्यदाद्यंतर्गतयोरपि एकद्वयोर्नैकशेषोऽनभिधानात् ध्वनितं चेदं सरूपसूत्रे भाष्ये द्वंद्वाप्येतयोर्नैकादिन
वांतानां द्वंद्वाभावस्त्ववार्थ इति सूत्र—शेषभाष्ये ध्वनितत्वात् एवं च एकद्विकरणे हेतुः संज्ञापातकपंचकेतृणवन्मन्यते कोपकामौ पः पंचकास्यन इति निमधपवे एकादि
करणे इत्यसाध्वेवपोलोभः अनेकपदः षष्ठीतत्पुरुषोप्यसाधुरेवेति दिक् अस्यापवादमाह अद्वंद्वेति कुक्कुटमयूर्याविति द्वंद्वतत्पुरुषयोः परपदलिंगत्वेन तदधीन
नैवविशेषणस्येति बोध्यं तत्पुरुषे द्वंद्वेपि प्यस्यत्वा इत्यत्र विशेषो बोध्यः तच्चिंतो योग इत्यादौ तदित्यव्ययं ग्राम्यप अत्रानपुंसकेनेत्यनुवर्तते तेन दाह। पुमान्स्त्रिया एतो गा

स॰ श॰ वार्त्तिकेसंघशब्दस्य बहूनांसमुदायेशक्तइतिभावः वत्सा इति अपत्यमात्रवाचिनोवत्सशब्दस्यप्रकरणादिना तरुणपरत्वेइदंबोध्यंवर्कराइमेइति प्रत्युदाहरणं
शे॰ सू॰ वर्करस्तरुणःपशुः एकशेषवृत्ते इति अंतरंगत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेःप्रागित्यर्थः तेनेति द्वंद्वत्वसमासत्वयोरभावेनेत्यर्थः एकवदिति द्वंद्वश्चप्राणीत्येतत्कृतोनियमइत्य।
५९ र्थः पंथानाविति द्वंद्वाद्विति सूत्रंतुपथाइत्यत्रमथिनादौ चचरितार्थंकृतद्वंद्वानामेकशेषहि द्वंद्वा लौकिकविग्रहवाक्येअक्पूरित्यनेन तत्प्राप्तिर्दुर्वारैवंचवैरूप्यादे।
कशेषोनस्यात् एकं पथ्येति अपरंपथेति नचोत्तरमनर्थकं विशिष्टरूपोपादानाभावेनसरूपसूत्रेऽर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः एवंचैतद्भाष्यप्रयोजनार्थमुत्तरप
दावयवत्वस्वीकारः कैयटोक्तौविफलएव किंचैवं विरूपाणामपीत्येकशेषस्यदुर्वारत्वाद्भाष्यासंगतिः ममतूत्तरखंडस्यानर्थकत्वान्नतत्प्राप्तिरिति भावः इत्ये
कशेषः प्रसंगादाह कृदितिपरार्थाभिधानमिति करणे ल्युट्सामान्येनपुंसकंपरशब्दस्तदर्थपरस्तेनयुक्तोऽर्थःपरार्थः एवंचपरस्यार्थेनसंबद्धोयः स्वार्थस्तस्या।
भिधाभिधयोपस्थितिस्तत्करणमित्यर्थः इतरार्थान्वितस्वार्थस्यैवोपस्थितिर्यत्र घटकैरितियावत् यद्वापरेणाप्रधानशब्देनशब्दान्तरार्थस्याभिधानंविशेषण।
त्वेनग्रहणंतत्करणमित्यर्थः यत्रत्यप्रधानपदेनेतरविशेषणकस्वार्थस्यैवोपस्थितिरिति यावत् मंजूषायांचेदंविस्तरेणनिरूपितं यद्वापरेणाप्रधानशब्दे
नशब्दान्तरार्थस्यविशेष्यत्वेनग्रहणमित्यर्थः साचावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्तिसाध्या अवयवशक्तिर्लोकसिद्धाशास्त्रकल्पिताच अंत्यातद्धिता।
दिप्रत्ययेसमुदायस्यवृत्त्याश्रयत्वेनैषामौपचारिकोवृत्तिव्यवहारः प्रायःसाचसमर्थः पदविधिरितिपरिभाषाबललभ्यातत्रसमासतद्धितयोः पदोद्देश्यक।
विधित्वस्यस्पष्टत्वेनमानान्तरसिद्धेकार्याभावस्यचसत्वेनपरिभाषाप्रवृत्तिःस्पष्टैवकृतामप्युपपदनिमित्तकानांपदविधित्वस्पष्टमेवतत्साहचर्याच्चान्यत्रापि॥
अतएवयाचकादौनोक्रियाकारकभावसंबंधप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमूलकः क्रियाशब्दत्वव्यवहारः कृत्कृदन्तेतद्धितशब्दस्तद्धितसमुदायपरोऽतएव वर्करकचोर्नदोषः ए
कशेषेपिद्वंद्वइत्यनुवृत्त्यातद्विषयेएतद्विधानेनैकार्थीभाव आवश्यकः चार्थान्तर्भावेणबोधनार्थइत्यभिमानः वस्तुतएकशेषेपरार्थान्वितस्वार्थोपस्थापकत्वाभावाद्
न्तित्वेनमानंशिष्टपदेनस्ववृत्त्यैवतत्तत्सरूपार्थोपस्थापनस्यभाष्येस्पष्टमुक्तत्वात् अतएवसमर्थसूत्रस्याधिकारत्वपक्षेएकशेषासंग्रहोभाष्येनोक्तइतिबोध्यं। सम॰
सनादिषुकाजादेः पदविधित्वंस्पष्टमेव।सनिसभावतएववृत्त्यवृत्त्योःसिद्धत्वाद्वाक्यवचनंनकार्यमितितत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्सः प्रातिपदिकमकृतिकपिन्न्यपि। ३१

सः मुंडयति माणवकमित्यत्र सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वृत्त्यानभाव्यमित्याशंक्य मौंड्यपरमुंडशब्दात्प्रत्ययः तस्य च साध्यत्वेन प्रतीयमानतया क्रियात्वात्कारकैर्निराकांक्षा।
कांक्षत्वान्न दोष इति भाष्यात् एवमेव व्याकरणं सूत्रयतीत्याद्युपपद्यते सूत्रशब्दस्य सूत्रणक्रियावचनत्वेन व्याकरणे तन्निरूपितकर्मत्वोपजननात् षष्ठी तु न सूत्रण
क्रियायाण्यंतार्थत्वेपि कर्मत्वकृत्प्रत्यर्थत्वाभावात् क्रियापरत्वं चैषां वृत्तिविषय एव मौंड्याद्यर्थकादिकृत्वाक्य च तु न अनभिधानात् वृत्त्यर्थबोधकमिति आख्यातं तद्धितांतस्य यत्
किंचिदुपदर्शकं गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः इति न्यायेन सर्वत्र विग्रहे वृत्तिसमानस्य विशेष्यविशेषणभाव इति भावः हरिकारिकायां तत्रेत्यस्याख्याते इत्यर्थः
स्वस्त ततः प्रतीयते स्यकृष्णापमर्थस्तु हृद्वतीति सूत्रे समर्थसूत्रे च भाष्ये इति निरूपितं मञ्जूषायां वाक्यमिति तत्तत्समासघटकपदानां तत्तत्समासप्रवृत्तियोग्यविभक्त्यंतानां
पृथक्प्रयोगरूपमित्यर्थः संज्ञाविषयसमासे वाक्येन संज्ञानवगमेपि वृत्तिघटकपदज्ञापनाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव नित्यसमासत्वव्यवह
रस्तु तस्य वाक्यस्य वृत्तिसमानार्थकत्वाभावेन गौणो बोध्यः लौकिक इति शक्तस्तत्सदृश इत्यर्थः एतेन तदर्थोपदर्शकं न लोके प्रयुज्यते पचतीति पाचक इत्यादेः पाक
कर्त्ता पाचकपदबोध्य इत्यादिक्रमेणार्थादिति परास्तं अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः नित्याधिकारीयसमासे समासघटकपदानां व्यपेक्षाया अभावेन लौ
किकवाक्यस्याभावात् कृद्वत्तस्तत्सदृशवाक्याभावादिति भावः एवं च वृत्तेर्वैकल्पिकत्वबोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनं तदर्थबोधनं च विग्रहप्रदर्शनफलं बोध्यं अ
स्वपदंति समस्यमानयावत्पदार्थघटित इत्यर्थः दंतोष्ठमिति समाहारस्य प्रधानत्वात् यद्यपि इतरेतरयोगेपि समूहस्यैव प्राधान्यं तथापि तत्र तस्योद्भूतावयवभेदस्यैव भा
नादुभयपदार्थप्रधानत्वमिति भावः अत एव तत्रवर्तिपदार्थस्यापि उपसर्जनत्वं न दूषणेन तस्य भानादत एव द्वंद्वे चेति सर्वनामसंज्ञानिषेधः सार्थकः समाहारद्वंद्वे तूपसर्ज
जनत्वादेव तदभावः सिद्ध इति बोध्यमिति केचित् अनुवाद कमेव द्वंद्वे चेति अत एव कुक्कुटमयूर्याविमे इति द्वंद्वे उपसर्जनह्रस्वत्वमाशंक्य द्वंद्वेनेति वचनेन परिहृतं।
एवं चेतरेतरयोगेपि वस्तुनोखिललक्षणातिव्याप्तिरित्यन्ये अनेकेति व्याद्यंतमर्थः क्वचिद्व्यन्तजातादौ समासविभाजकोपाधिगणनावश्यकी चेत्तत्राह सुपांसुपेति सुपामिति
सर्वत्र संबध्यते अथ तिङामिति यावत् तत्र सुपां तिङंत्यनेनेकतिङां सुबंतेनेत्यस्य संग्रहार्थं च विधत्वमेव युक्तं उभयत्रापि सुप्तिङ्घटितत्वस्याविशिष्टत्वात् इति चिंत्यं।
यद्वा आद्येन सुबंतपूर्वपदस्य ग्रहणं अंत्येन तिङंतपूर्वपदस्येति भेदः आद्यास्त्रिलोकीत्यादय इमा अभिधानलक्षणाः अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यकर्तरि

स॰श॰
शे॰सो॰
६०

चेतिसूत्रेभाष्योक्तेः अभिधानं च शिष्टानां ततो र्थबोधरूपं तद्विपरीतमनभिधानमिति तदस्य तदस्मिन्स्यादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं इति सर्वसमासशेषः अ इति लुप्तविभक्ति
कः सौत्रो निर्देश इति भावः अक्षेया धूरिति अक्षसंबंधिनी या धूरित्यर्थः संबंधिनो धिकरणत्वविवक्षया सप्तमी सूत्रे अर्द्धर्चे इति अर्द्धर्चा इति पुंस्त्वं अध्ययनतये वृत्तिं अ
ध्येतृत्वयोगतावती त्यर्थः अध्ययनं चोपस्थितत्वादृक्संबंध्येव अनृक्कामेति पक्षे कवपि अनृक्कमित्यादि अंतर अंतरीपमित्यादेरनगेताः प्रतिकूलाः संगता
आपो स्मिन्निति विग्रहः उपसर्गग्रहणं च प्राद्युपलक्षणं समापआप इति एवं चाप्रादित्वान्नेत्वमिति भावः स्वविति नञ्जनादिति समासांतनिषेधः कस्मोदकुपोद्वितिसंख्या
याइति वा अत्यन्त्वेत्यत्राजितियोगविभागसिद्धाभियुक्तोक्तिरिति वा र्थसंख्याया इत्येतन्नदीभिश्चेति विहितसमासएवेत्याहुः भाष्ये योगविभागस्यादर्शनात् पूर्वोदरा
दित्वेनेदं सिद्धमिति कश्चित् करणल्युडंत दर्शनशब्दो योगरूढिभ्यां चक्षुः प्रशस्तत्यर्युदासे स्त्रिपदं तत्सदृशपरमित्याशयेनाह गवामक्षीवेति धेन्वनडुहाविति समाहारे
तु द्वंद्वाच्चुदेति टचैव सिद्धमिति भावः हूंद्वो निपात्यते इति विरूपाणामपीत्येकशेषं बाधित्वेति भावः सरजसमिति अव्ययीभावे चेति सहस्य सः तत्पुरुष एवेति उत्तर
पदार्थप्रधान इत्यादिः निःश्रेयानिति बहुव्रीहिरी यसश्चेति निषेधान्नकप् निष्क्रांतः श्रेयस इति तत्पुरुषो वा पुरुषस्येति षष्ठीसमासे एवेदं अनुनड इति अव्ययीभावश्च
वेदं उत्तरपदार्थप्रशंसामिति कर्मधारयः श्रेयः शब्दोपि प्रशंसार्थ एव आशीर्विषयमिति षष्ठीतत्पुरुषः विषये शब्दो नित्यपुल्लिंगः एवं चायुष्यशब्द उत्तरपदार्थ
प्रशंसाया आशीर्विषयत्व द्योतक इति फलितं एतच्चैतद्वृत्तिविषयमेव एवं चाशीर्लिङंतप्रयोग एवास्य साधुत्वमिति वृत्तिः सप्तमी स्यादिति सप्तम्यर्थे वृत्तेरित्यर्थः अनु
गवमिति गोदैर्घ्यसदृशदैर्घ्यवद्यानमिति बोधः द्वित्वावा द्विरावृत्ता तावतीत्यर्थे सुच् आवृत्तिक्रियाजन्मगणने सुच् निपातनफलमाह यावतीति यत्र सकलो गोपदेशः
साप्रकृतिः आवृत्तिक्रियांतर्भावेण पूर्वपदस्य वृत्तिः द्विगुणेति तु फलितार्थकथनं प्रत्युदाहरणे द्वित्वावतीति भिन्ने पदे उपसर्गोद इदं प्राद्युपलक्षणं किं राज इति किम
त्वप्रत्रे षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा नञस्त नञ्पूर्वपदकादित्यर्थः अपथमिति नस्तद्धित इति टिलोपः पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वे अपथं वर्त्तत इति अर्थाभा
वे अव्ययीभावः ऋक्पूरिति समासांतः नञाप्यव्ययीभावं स्वीकुर्वतां मते इदं इति साधारणः समासांताः उत्तरपदे इति उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः पदे राम॰
इत्येव सिद्धे उत्तरग्रहणात् अयं नवविधिः पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यारंभात्तदाह अधिकार इति। स्तोकान्मुक्त इति द्विवचनांतादिभिर्न समासो नभिधानात् समा ३२

सफलमेकपद्यादिप्रगीतमंत्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रं अप्रगीतमंत्रसाध्यं तच्छस्त्रं सुप्सुपेति समासः उदात्तः शस्त्राणीति ओजसेति करणे इति समासः सुं।
सानुजइति यस्य पुमानग्रजः स पुंसा हेतुनाऽनुजइत्यर्थः जनुषा जन्मनाऽपूरणे इति स्वारितत्वबलात्तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमत्र यस्य चोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रह।
णेन तदंतग्रहणं हृदयस्य हृल्लेखेत्यत्र ज्ञापयिष्यते तथापीहात्मशब्दात्पूरणे प्रत्ययासंभवेन तदंतग्रहणमित्याहापूरणप्रत्ययांत इति उदाहरणे हेतुत्वात्मकत्वादित्वा।
द्वात्तृतीया सुप्सुपेति समासः यथाश्रुतभाष्यस्वरसस्तु आत्मनश्च पूरणे इत्यस्य वार्तिकत्वे स्पष्टं हि भाष्ये आज्ञायिनि च आत्मनश्च पूरणे आत्मनश्च पूरणे उपसंख्यानं कर्तव्य
मिति वैयाकरणाख्यायामित्यत्र तु वार्तिकस्य स्थैवात्मन इत्यस्यानुवृत्तिर्बाध्या काम्येरोरित्यादेश्च यद्वा परस्य चेत्यनेनैकं सूत्रं चेन परप्रति द्वि तथात्मशब्दस्य ग्रहणमि
ति तद्वाक्यस्य योगविभागादिति सुप्सुपेति समासइत्युचितं गविपुधिस्थिरशब्द उणादिकिरच् प्रत्ययांतः सात्पदाद्योरिति निषेधप्राप्ते इदं अंतर्गणनपीति न्यायेना
बाधितः पूर्ववस्तुकृत्प्राप्याहलदंतादित्यस्याप्राप्तिरह वचनादेवेति हृदिस्पृगिति अलुग्विधेर्ज्ञापकात्कर्मणि संप्रमीतिभाष्यं भमहत्सु मत्तकादित्यनेन तु नासिद्धिरसंज्ञा
यामित्यनुवृत्तेः कारनाम्नि नामग्रहणं स्पष्टार्थं संज्ञायामित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः कारनाम्न्येवेति प्राग्देशनाम्नि चेत्कारनाम्नेव वचनेति इदं तन्त्रानुसारेण भाष्येत्वयं नियमो वा।
तः अभ्याहितपश्वादेः संज्ञात्वमेव नेति कारनाम्नीति स्पष्टार्थमिति तद्भाष्यः अविशब्दात्संघाते कटच् उरणो मेषः नद्यामिति नद्युत्तारेणात्कालिको दोहः कार इत्य।
र्थः वणिकृपशुपालकर्षकेभ्यो राजग्राह्यो भागः करः स एव कारः हलादावित्यादि ग्रहणं स्पष्टार्थं नत्र यूथपश्वादय उदग्देशकाराः हलेद्विपदिकादयः अविकटोरणा।
प्राग्देशे प्राचामेवेति नियमोपि कैयटाद्यनुसारेण भाष्ये तु पूर्वेण नित्ये प्राप्ते कारनाम्नि प्राचामिति विकल्पार्थं तेन मुकुटेकार्षापणं मुकुटकार्षापणमित्याद्युभयं ह
लादाविति योगविभागेन नियमार्थं तेनाजादौ लुगेवेति स्थितं कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसंगः नैष दोषः योगविभागात्सिद्धं कारनाम्नि च प्राचां हलादौ
इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थं हलादावेव कारनाम्नीति अविकटोरणाद इति हि भाष्यं वं धे च उत्तरसूत्रस्य तत्पुरुषपदमिहापकृष्यते वं ध इति घ अंते न्यमपत्रेन सिद्धेति नि।
षेधः स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये वत्स्पुलग्रहणेनैव सिद्धत्वाद्धलदंतादित्यनुवृत्तिर्व्यर्थेति ध्वनयन्नाह क्वचिन्नलुक् तत्वरइति अत एव गोषुचरः कृद्भः विभाषावर्षेलिंगाविशिष्टस्पर
णाद्भाष्येतु जोपि घकाल घ शब्देन तरतमौ कालेति स्वरूपग्रहणं ततः सप्तमी ह्युह्युलो पूर्वाह्णेतरे इति प्रकृत्यर्थे प्रकर्षविवक्षयाद्रव्यप्रकर्षसत्त्वादाम्नप्रत्ययः सायंचर।

स॰श॰ मितिसूत्रेभाष्येप्राण्हप्रमयोरेदंतत्वनिपातनंव्यर्थमलुकासिद्धेरित्याशंक्य यदासप्रम्यन्याविभक्तिः प्राण्हःसोढोयस्येत्यर्थेतद्धितुक्तेर्विभाषेत्युक्तिरित्यनुरोधेनेतिवो।
शे॰लो॰ ध्यंविभाषापूर्वोण्हेतिसूत्रेदोषान्तनमित्यादावव्ययादिति लुकोनेनालुकमाशंक्यसमानकालस्यप्रत्ययनिमित्तलुकएवायमलुक् अव्ययादिति त्वंतरंगइतिसमाधाना।
६१ परभाष्यादत्रेहलंदंतादित्यस्याननुवृत्तिः अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेतिबोध्यं अपोयोनियन्मतुप्ष्विति अयंपाठोहरदत्तानुसारेणमतिषितियुक्तःपाठः एकेवचे
त्यस्यातिप्रसंगव्याजेनाप्सुनाप्सुचरादिवदस्यभाष्येउपन्यासात् नह्यप्सुमंताविन्यत्रतस्यप्रसंगोस्तिशब्दपरतयानस्यैकत्वमात्रार्थत्वात् किंतुमतुप्ष्वितिपाठेफलं।
चित्यंअस्यवामोयमित्यादाविवलुकोऽप्राप्तेः चक्रबद्धइति सप्तम्यंतेननिष्ठांतस्यसाधनंकृतेतिसमासः स्येचअयंनिषेधोअनंतरस्येतिन्यायात् तत्पुरुषेकृतीत्य।
स्यैव अतएवामूर्द्धमस्तकादित्यलुकिकंठेस्थःकालोपस्येत्यनेकमितिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगःसंगच्छते पश्यतोहरइति पश्यनमनादृत्येत्यर्थः षष्ठीचेत्यनादरइतिषष्ठी दे
वानांप्रियइति मूर्खेणामित्यर्थः मूर्खश्चमूर्खःप्रियएवेत्यजेर्वीत्यत्रकैयट निंदायामिति आक्रोशइत्यनुवृत्त्यालब्धमिदंस्पष्टं चेदमानड्ऋतइत्यत्रभाष्ये एवंचा
रंभसामर्थ्यादेवविकल्पेसिद्धेऽन्यतरस्यामितिस्पष्टार्थं पितुःपुत्रइति आख्यातात्पितुरुत्पन्नइत्यर्थः तत्पूर्वेति विद्यायोनिसंबंधवाचकान्यतरपूर्वोत्तरपदकइत्यर्थस्ते
नहोतुःपुत्रइत्यादिसिद्धं मातुःपितुर्भ्यामिति रेफांतानुकरणंविसर्गादावप्येकदेशविकृतन्यायेनतत्वं इत्युलुक्समासेः घरूपे घशब्देनतद्धितमोप्रत्ययेषितिलेखेमहणे
नोत्तरपदाधिकारेक्वचित्प्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणज्ञापनादितिभावः ननुश्रेवीबदरीआमलक्यादयोभाषितपुंस्काइतिनपदांतस्तत्रभाष्याद्भ्यतेइत्यतआह कुव
लीति नद्याःशे भाषितपुंस्कादितोहनसंबध्यतेतदाह स्त्रीतरेति उगितःपरेति विहितेतिशेषः तेनेषुमतोपत्यंस्त्रीऐषुमतीततस्तरएषुमतितरेत्यत्रनित्यह्रस्वइतियुक्ता
रनाक्काविद्यत्रभाष्येस्पष्टंपंचमीसमासेनाचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्वेनव्यवधानंतुनबहिर्भूततरतिमित्तस्यह्रस्वस्यस्थानिवत्तत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वेनतत्रानदप्रवृत्तेः नि
मूलमिति नहिस्वयमप्रवर्तमानोपिह्रस्वःपुंवत्वंबाधतइतिन्याय्यत्वमितिभावः शमिनीतरेति घिनुणइत्यत्रभाष्यप्रयोगेनुताच्छीलिकानांपरत्वेनवत्वेनसंज्ञाशब्द
नयासंज्ञापूरण्योश्चेतिनिषेधान्नदोषः ज्ञापकमिति उत्तरपदंविशेष्यंकृत्वातदंतविधिनेत्यर्थः एवंचतदंशेउत्तरपदेइत्यस्यासंबंधइतिबोध्यं हृच्छब्देनसिद्धेहृद राम॰
यलेखइत्यादिनिवृत्त्यर्थमिदंसोढार्थमिति ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्‌हृद्भगसिंध्वंतइत्युत्तरपदवृद्धिः प्रपंचार्थमिति अप्रयोगद्वयमेष्वेवान्यत्रहृदयशब्दप्रयोगएवेति। २२

व्यवस्थार्थमितिभावः पादस्य पदा उत्तरसूत्रे पदग्रहणात्पदेत्यदन्तं लुप्तविभक्तिकं तदाह अदन्तइति पादशब्दस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वेऽप्ययमन्तोदात्तो निपात
नात् पद्याइति विध्यत्यधनुषेति यत् पाद्यपादार्घाभ्यां चेति यत् पादस्येत्यत्र पादशब्दः प्राण्यङ्गवाच्येव व्याख्यानात् इकेइति पर्पादिषु पादः पच्चेत्यनार्थे पत्काशीति
सुप्यजातावितिणिनिः पद्गोकर्मणि पत्तिन् ऋचः शे अत्र चतुर्थोशवा विपादग्रहणं उदकस्य प्रसन्नोदमर इति त्वासाध्वेवोदकपर्यायोदशब्दाङ्गीकारे एकहल
दावित्यस्यैवैयर्थ्यं समुद्रेत्विति संज्ञात्वादितिभावः एकहला संज्ञायां तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव एकशब्दोऽसहायवाची समृत्यश्च तुल्यजातीयको हलेव व्यवच्छि।
द्यतइति बोध्यं प्रसिद्धत्वादेकशब्दः संख्यावाच्येव सर्वस्यापि शब्दस्यैकहलादित्वात्सामर्थ्यादनेकं हलमुच्चार्य यत्रालुच्चार्यते तत्रैव तन्मात्रवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं असहा
यवाची तु स्यात्किन्तु जन्मात्रविषय इति तद्भावः पूरयितव्यं पूरणार्हं शुक्लो भवत्विति ऊर्यादिच्वीति निपातत्वेनाव्ययत्वेऽव्ययभावित्वान्निषेधे प्राप्ते आह अभ्र इति॥
स्कात् एकशब्दात्परस्य ह्रस्व इत्यर्थे न पुनपुंसकयोर्विशेषाभावादाह एकस्या इति रेवतिपुत्र इति संज्ञा कुदस्याह अजसीरमिति अजसीरेणजुहोतीति प्रयोगः
त्विच संज्ञाया असंभवात्कुदस्यैवेदं अनुत्तरपदार्थवचनं ष्यङः सं अनुबन्धस्योच्चारणं पाशादिभ्यो यस्य ष्यङो निर्दिष्टेति ष्यङ व्याख्यात्यर्थे संप्रसारणस्य हलोप
इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते उत्तरपद इत्यधिकार हल इत्यनेन न तु नात्र दीर्घः संप्रसारणात्पूर्वस्य हलः संप्रसारणनिमित्तनिरूपिताङ्गावयवत्वाभावात् प्रत्यासत्त्या ताद
शाङ्गावयवस्यैव तत्र ग्रहणात् अत एव निरुक्तस्थित्यादेर्नसः कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री इत्यर्थे णो णिञोरिति ष्यङि यङः ष्यापूर्वोत्तवत्वेन ष्यङ नेत्वा संप्रसारणे पूर्वत्वे चा
त्वे भावेऽपि दीर्घविधिसामर्थ्यात्स्यान्निवृत्तेनसंप्रसारणत्वात् दीर्घः ह्रस्वो नेति इको ह्रस्व इत्यनेन प्राप्तः परेऽपि ग्रामणिकुलमित्यत्र कृत इति ह्रस्वस्यावकाशः ह्रस्वस्यैव
कृत्रिमकत्वेनाभावे कारीषगन्धीपुत्र इत्यादौ संप्रसारणस्येति सावकाशे ह्रस्वप्रसङ्गे उभयप्राप्तौ परत्वात्संप्रसारणदीर्घत्वमेवेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टमित्याहुः अतिकारीष।
ति अन्यत्रापि इति समासे षष्ठीतत्पुरुषः ष्यङन्तेन पूर्वपदमिति भावः मातजादेश इति सचकवभावपक्ष एव ननु नष्ठत इति नित्यं कप्प्राप्नोति भावपक्षो कुलेभोत आ
ह कविकल्पस्येति अयं मातजादेशः संबुद्धावपि कारीषगन्धीमातरिति भाष्योदाहरणात् बहुव्रीहावेवेति तत्रैव भाष्ये उदाहरणात् चित्रवति मातच इति शेषः इष्टके
षो असंज्ञार्थं दीर्घवचनं उत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं विशेष्यमाक्षिप्यत इति तदन्तविधिरित्याह तदन्तानामिति इष्टकचितं साधनं कृतेति समासः कारेस अरुर्द्विषदित्यतो मुम

ल·श· तुवर्ज्जेमस्तंकाग्इति सत्यस्याशपथेहतौ तुडाजेवतत्रोपपदमिति सूत्रेण व्यंते उपपदेण भवतिनवेति विचारे सापेक्षत्वान्नेति भाष्यात्तया च्वेः प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरि
शे·म· त्यर्थलाभेनतद्दूदेवततः पूर्वेडाचः प्राप्तेः नहितदासुमः प्राप्तिरुत्तरपदपरत्वाभावात् व्यंजं तेपि समासप्रवृत्तिकालएवडाचःप्रवृत्तिरित्याहुः धेनुंभव्येति मयूरव्यंस।
६२ कादित्वात्समासः।नेभव्यस्यपरनिपातः लोकंपृणात्तीति विग्रहेकर्मण्यण्स्यादत आह मूलेति रात्रेः क्त अत्रप्रकरणेप्रत्ययग्रहणेतदंतविध्यभावेपि कृतोऽसं
भवात्तदंतइत्यर्थः नित्यमेवेति स्पष्टंचेदमत्रभाष्ये रात्रिंमन्यइति आत्ममानेइतिखश्श्यन सहस्यसादेशोनिपातनाद्युदात्तइतिभाष्यं सहस्यध्येति सहेचेति।
कतिसुपपदसमासः समुहूर्तमिति अंतवचनेव्ययीभावः मुहूर्तादिशब्दानांकालवाचिनामेवतत्प्रतिपादकेग्रंथेकालत्वारोपेणप्रवृत्तेरव्ययीभावेचेत्यनेननसोऽका
लइतिनिषेधात् ज्योतिषमिति ज्योतिषइदमित्यर्थः द्वितीयेचा उपारूप्रत्ययांतादिन्नेतुमेयेसहायवाचिनिउत्तरपदेइत्यर्थः अप्रधानेसहार्थेद्वितीयशब्दइतिह
रदत्तः सराक्षसीकेति बहुव्रीहिर्नेद्युतेश्चेतिकप् योगोविभज्यतइति छांदसमपीदमेतदर्थमेवात्रोपन्यस्तं विभक्तेर्वोपसर्जनस्येत्यत्रो वेत्यनुवृत्त्याव्यवस्थितवि
भाषाश्रयणात्समानजातीयग्रहणमपीत्याहुः योगविभागस्यभाष्यनुक्तत्वादाह अथवेति सदृशावचनइति भूयंवृत्तिविषयएवतदाह तेनायमस्वपदेति तेनस
हशब्देनसमासेऽयंवक्ष्यमाणइत्यर्थ वोपसर्जनस्येतिसादेशः अतएवविभाषोदरेइतिचरितार्थे अन्यथाकर्मधारयेसोदरसमानोदराभ्यांसपक्षादिवद्योगवि
भागेनसिद्धाभ्यांयतोरूपद्वयसिद्धौनद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव सदृशार्थकसहशब्दस्यतुतत्रसादेशोदुर्लभोऽतपक्षेसमानशब्देनसमासेसमानजातीयग्रहवेत्याहुः।
ब्रह्मचारीति व्रतइतिसुप्यजातावितिणिनिः समानःसइति तस्यसमानत्वंवेदस्यव्रतस्यवासमानत्वात्तस्यतत्त्वंचाध्येतृभेदाद्वेदभेदंवापरिकल्प्यबोध्यं तेनस
मानवेदाध्ययननिमित्तब्रह्मचारीत्यर्थः समानेब्रह्मवेदाध्ययनार्थव्रतंचरतीत्यर्थोभाष्यात्त्वभ्यनेतीर्थेये अकारोऽत्रविवक्षितः यशब्देविवक्षितेइत्यर्थः निरनुबं
धकपरिभाषात्तुनात्रतीर्थोनान्निरनुबंधकस्यासंभवात् सचप्रत्ययएवसंभवतीतिध्वनयन्नाह यादाविति समानतीर्थेइति सादेशोप्येकदेशविकृतन्यायेनस
मानतीर्थशब्दत्वं एवंचसतिशिष्टत्वाद्यत्स्वरएवोदाहरणेएतदर्थमेवविवक्षितइतिव्याख्यातं विभाषोदरेइतिवर्ततेविवक्षितसप्तमीत्वादत्रापिसतिशिष्ट एम·
त्यत्प्रत्ययस्वरएव अन्यथासादेशस्वरःस्यात् तत्रसादेशपक्षेसोदर्यः समानोदरेशयितइत्यर्थेप्रथमोच्चारितोवाभवतिसचसोदरात्यइतितदर्थंसादे ३५

शाभावे तु समानोदरे शयित इति यत्नसोदरोप्यौति प्रयोगात् तु समानमुदरं यस्येत्यर्थे अथवेत्याद्युत्तरीत्या सपक्षवाक्यभावे बोध्यः वोपसर्जनस्येति विकल्पात् यत्र भ्राता स
होदर इत्यपि सिद्धं हसेयति सह ह्यासः इति भाष्योदाहरणात् अस्य वो दसत्वेऽपि संदर्भशुद्ध्यर्थमिहोपन्यासः ॥ स्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च समानान्ययो घट्टषो
ध्वतिक ऊ किन् कक्षः दीर्घ इति अन्त्यस्यात्वे कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः इदं पूर्वपरान्वयि अमूदृगिति अः सेरिति व्याख्यानेऽप्येवमेव अकारेणाकारस्यापि ग्रहणात् स
मासे ग्र अंगुलेः संगः भीरोः स्थानं ज्योतिषः स्तोमः आयुषः स्तोम इत्याद्यर्थप्रत्यासत्यातयोः पदयोः समासे सस्य ष इत्यर्थस्तद्बुनयन्नत्तुदाहरति ज्योतिष इति एवं
हिंसं म इत्यादि प्रथमानिर्देशान्नाजस्य भवति अयं सुषामादिराकृतिगण इत्यर्थः तेनैतयोर्गणस्थत्वमिति सूचितं अषष्ठ्यतृतीयेति नञ्द्वयोपादानस्य ध्वे कृष्टे
बहुव्रीहिः इदमेव तत्पुरुषग्रहणमत्रप्रकरणे प्रतिपदोक्तसमासस्यापि ग्रहणं ज्ञापयतीति तद्व्याप्ति अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वेति कापथं कुगतीति समासः आक्
रित्यः पथः संख्यति नपुंसकत्वं अनीषदर्थमिदं पूर्वविप्रतिषेधादिति भाष्यानुक्रमपि वृत्तिप्रामाण्यादुदाहृतं स्थेषाद् आंदिशब्दः प्रकारे स्थयोपदिष्टमिल्लुकेः अ
पदिष्टमिति कर्मणि क्तः उपदेश उच्चारणं तस्य कर्त्रीकां स्वायां शिष्टैरित्थ्याहारलभ्यं शिष्टाश्च शब्दतत्वसाक्षात्कारवंतो योगिन इति भाष्यस्यार्थं उत्तरपदाधिकारात्स
मासविषयमिदं हंसः सिंहयोर्दृष्टांतार्थमुपादानं यथा तयोः कृणादि वात्साधुत्वं तथागुद्ठोत्मा देः पृषोदरादित्वादित्यर्थ इत्येके परेतु इदं तद्धितविषयमपि पु
राणशब्दे ननलोप इति सर्वादिसूत्रे कैयट एवं बहं समदेरणधेतत्वेन शास्त्रांतरोक्तस्यापि अनेनसाधुत्वं सर्पिषत्यादौ षत्वमप्यनेनैवेत्याहुः इडाशा दौरफस्याते
संवर्णदीर्घः ध्वंशब्दे न प्रत्ययांतस्य ग्रहणं आगंतुरावृणधीशब्दस्य च ग्रहणं तेन सवेस्यद्दुर्वुद्धं हहति रूपद्वयं नोस्मान्मावधीदित्यर्थकं मानः समस्येहदूमिति सिद्धं ।
दुः ष्ठं ध्यायतीति निवि ग्रहे कारकपूर्वपदत्वाद्यण् सुतोनु प्रत्ययांत इः सस्थानिकस्वं ततु नोतस्वरितासंगतेरिति दिकुसंहिता एतत्फलं च वत्तिङः नस्यातो दीर्घः स्या
दित्यर्थकेन च यातसिद्धेरित्यनेन विग्रहहित्वामे पतिं शृंगोनामित्य संहितायामिव विग्रहित्वेतिपदकालेन दीर्घः एतदधिकारस्यान्यशास्त्राणां तत्तरपदाधिका
रात्समास एव प्रवृत्यात अत्र संहितायां नित्यत्वान्नतेस्तस्याधिकारस्य फलमिति बोध्यं कर्णेलक्षण यत्यस्तूनां स्वामिविशेषसंबंधज्ञापनार्थं दात्राकारादि चिन्हं क्रि
यते तदिह लक्षणं तेनल्लवकर्णे सिद्धिः अष्टकर्ण इत्यादे रष्टसंख्यालिपिचिन्हकर्ण इत्यादिरर्थः नन्वसंख्येस्वाचिन्हकर्ण इति वा मर्मविदिति व्यधेर्ग्रहिज्येति संप्रसार

ल·श· णं साद्यव्यवस्थितेति एतच्च प्रचुरलक्ष्यदर्शनादास्थितं केचित्तु यथोपदिष्टमित्यनुवृत्त्यान्यात्र वारयंति एभ्य एवेति कृतदीर्घेभ्य इत्यर्थः कृतदीर्घेणामिति व्याख्यानात् ।
शे·स· अत एव विपरीतनियमो न अन्योत्तरपदे एषां दीर्घीतत्वासंभवाच्च नियमार्थ इति पूर्वपदात्संज्ञायामित्येव सिद्धेः दीर्घस्य संज्ञायामेव विधानाद् अस्य णत्वस्य संज्ञायां प्रवृत्तेः
६३ विधेयेऽर्थे इति अप्येवण शब्दस्यासंज्ञात्वादिति भावः पुरगा दृश्यमित्यत्र अग इति निषेधस्तु न अगकारान्त पूर्वपदादित्यर्थात् असिपत्रवनमिति नरकविशेषस्य संज्ञा व
लं प्रत्यय इति यथोपदिष्टमित्यनुवृत्तेरिति भावः तेनाज्ञानेतृ धातोर्न अण इत्येव नेह आर्द्रवलः रजः कृषीत्यत्र अम्भ्योपि दृश्यत इत्युक्तेर्वेसच्प्रत्ययः उदाहर
णं रजः कृषीति वलच् संज्ञायामेवेदं तेन पुत्रवल इत्यादौ न प्रत्ययनिमित्तत्वेपि संदर्भस्तु इयेषामुपन्यासः शरादिराकृतिगणः इकोव ... पचाद्यच् उपसर्गादृ
णो संभवेन तदंतविधिरित्याह घञंत इति इकः काश इति पचाद्यजंतार्थं अन्येषामपीति सूत्रस्याभियुक्तोक्तं प्रपंचमाह सुनोदंते मितं तस्मपंचत्वादेवस्वपुरु
मित्याद्यपि यथादृश्यते तथासाध्विति तदर्थात् स्वापचवराहस्वस्वापवराह इयेषां च विरोध इत्येकवत् प्रनिरंतः संज्ञायां वनं पुरगेति नियमाद् प्राप्तेऽसंज्ञाया —
पूर्वपदात् संज्ञायामित्युक्त्या ऽप्राप्ते वचनं शरादीनामोषधिवनस्पत्यन्यतरत्वाद् उत्तरेण विकल्पे प्राप्ते वचनं असंज्ञार्थमपीति अस्येतः संज्ञायामिति नानुवर्तत इति ता
त्पर्यं विभाषौ औषध्यः फलपाकांताः वनस्पतिरत्र वृक्षमात्रं व्याख्यानात् ध्वनितं चेदं लुपियुक्तवदिति सूत्रे भाष्ये आरोप्येति अने न वाह्यस्याचेतनत्वं तत्तुस्प
ष्टं वा बोधितं ऊह्यन इति सूत्रे भूतकाले विवक्षितत्वेन वाह्यं यदा नारोपितं संनिहितमात्रं तदापि भवतीति भावः तदुक्तं भाष्ये आरोपितोपस्थितयोरिति वक्तव्य
मिति तथा वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यं यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूत् गर्गवाहनमिति यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्षिता भवंति तदा णत्वं भवत्येवे
ति कैयटः कर्मणि ल्युडिति वाहुलकादिति भावः देशे किं दाक्षीणां पानं दाक्षियानं देश इत्यस्य देशवासिष्वित्यर्थः क्षीरपानमिति नपुंसके भावे करणे वा ल्युट् स
र्पिष्पानमित्यादौ तु न षात्पदांतादिति निषेधात् तस्य हि पदे परतो यः षकारस्ततः परस्य नस्य णो नेत्यर्थः अंतग्रहणसामर्थ्यात् तेन सुसर्पिष्केणेत्यादौ णत्वं भव
त्येव सर्पिष्पानमित्यादौ तु वृत्त्यनंतरमेव समासः अत एव निष्पानमिति तदुदाहरणं भाष्ये संगच्छते पदपदं पदत्वयोग्यपरं वा व्रीहिवापीणीति कर्मण्यण् घ राम·
ञंतेन बहुव्रीहिर्वा जसः शिः अदंतत्वान्नुम् अत एवेति पूर्वपदात् संज्ञेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादेवेत्यर्थः उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढ ३५

त्वान्माषवापिणावित्यादौ उत्तरस्य पदत्वं नेति न शंक्यं ज्ञापकं शिथिलमित्याह किंचेति पूर्वपदात्स्त्रिप्रसमास प्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्यायनुमग्रहणं भाष्येन प्रत्या ।
ख्यानमिति तत्र णत्वस्येष्टत्वानुमानादिति भावः भाष्ये समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थकरणादगस्येत्यादि तदुपपादनं श्रेयोपि चिंत्य एवेति परे णत्वार्थमपीति णत्व-
मेवेत्यर्थः प्रेन्ननमित्यादौ त्विति प्रत्ययसंबंधिनस्येव धातुमध्यवर्तिनुमोपि नस्येत्यर्थः एवं समुदाया एव तत्र पाठ्या इति द्वयोरपि नयोर्णत्वाभावसिद्धिरिति नु-
म्व्यवायेनुस्वाराभावेण त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इति नकार्यमिति भावः युवादेर्नेति समस्ता युवादिषु असमस्ताः शब्दाः क्षुभ्नादिष्विति भावः अत एव युवादेर्नेति ।
प्रातिपदिकान्तेति सूत्रे भाष्ये पठितं उभावप्याकृतिगणौ वृत्रहणाविति वृत्रहतवंतावित्यर्थे ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् वृत्रहणीत्युदाहरणं हरिमाणीति मानयतेः
क्विपि समासे ङीप् क्षीरपेणेति पिवतेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गे इति कः आतो लोपः रम्यविणेति रम्य आसां विद्यतेति विग्रहे आङो नानन्वेतवौत्ति विभक्त्यावि
शब्दस्य पदत्वात्पदव्यवायेपीति निषेधः स्यादिति चेन्न अतद्धित इति वार्त्तिककवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरतः पदेन व्यवायेनेत्यर्थेनादोषात् व्य-
वधायकपदस्य णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरत्वेनेति यावात् तत्सत्त्वाख्यानेतु पदे व्यवाय इति सप्तमीसमास इत्यदोषः अत एव सत्याख्यानारंभयोः सम-
फलता कुमतिच कारावित्यर्थे भियाकाविति नोक्तं अनेकाज्ञुत्तरपदार्थमिदं अत्रकवर्गवदुत्तरपदात्स्त्रिप्रसमासस्य विभक्त्या सिप्रमकृते श्वप्रत्यासत्त्यैक-
त्वाश्रयणेपि चित्रगवीणामित्यादौ णत्वं भवत्येवेति लिंगविशिष्टपरिभाषया विभक्तिप्रकृतौ समासत्वात् णत्वरहितपाठस्तु लेखकप्रमादात् पदव्यतेति निमित्तनि-
मित्तिनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः पदेनेति किम् चतुर्वेदिगेणव हुजयंप्रत्ययः माषकुंभवापेनेति न च माषकुंभस्य वापश्चत्वार्योगानियस्यतेन योग इति विग्रहे उत्तरपद-
त्वे वेति निषेधादगकुंभयोः पदत्वं दुर्लभमिति वाच्यं प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एव तत्प्रवृत्तेः अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तविधावेव तत्प्रवृत्तेश्च न चैवम-
पि माषकुंभस्येत्यादेर्वापादिनिरूपितकारकत्वात्कृतिकारकोपपदानामित्यनेन वापादिभ्यः सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेनेषां पदत्वं दुर्लभमिति सप्तमीसमासेन व्याख्यानेण त्वनि-
षेधासिद्धिरिति वाच्यं तस्यानित्यत्वेनात्र सुबुत्पत्त्यनंतरमेव समासेनादोषात् यत्तु कुमतिचेत्यत्र भाष्ये माषकुंभवापेनेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकषष्ठीतत्पुरुषे कुमति चेति नि-
त्यणत्वेन भवितव्यं षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषे प्रातिपदिकान्तेति विभाषयेत्युक्तं तत्प्रामादिकमिति निरूपणं बोध्यं यत्तु एतद्भाष्यादयं निषेध उपसर्गादसमासेपीत्यादेर्ले

त॰ शा॰ नप्राप्नोत्यसुदाहरणमितितन्न पदव्यवायेपीत्येतच्छेषभूतस्मात् ङितइति वार्त्तिकस्यार्द्रगोमये णेत्यादिभाष्योक्तोदाहरणासंगत्यापत्तेः अतद्धितइत्ति प्रवधायकस्यप्रा
शे॰ स दस्थणत्वाश्रयानिमित्तकतद्धितभिन्नपरत्वेनिषेधइत्यर्थः उदाहरणेगोशब्दःपदं सूत्रेनपुंसकनिर्देशात्कुत्सुकुरित्ययुक्तमतआह अत्रत्रमिति वक्तुत्वंचैवमितिबोध्यं गो
६४ प्रादंसे असेवितेसामर्थ्यान्नञ्पूर्वकमुदाहरति अगोष्पदान्यरण्यानीति असेवितइतिबहुव्रीहिस्तेनगवांसंचारोयत्रनैवकदाचित्तत्रैवनञ्पूर्वंसुडितिभाष्यसंमतोयमर्थ
क्षेत्रमित्रि क्षेत्रस्यास्यप्रमाणत्वमनेनबोध्यतेतेनगोष्पदमात्रस्याधिकत्वेपिनक्षतिः आलम्ब्यापर्नशरीररक्षणमित्यर्थः तत्फलकस्थानलाभःप्रतिष्ठाप्रकृतेलाभ
विषायस्थानेनयापथास्पदमनेनलब्धंशरीरस्थलापन्नस्थानंसब्धमित्यर्थः अद्भुतेति अनित्यत्वेनकादाचित्कतयाद्भुतंलक्ष्यतेइत्यर्थः विकिरग्रहणमिति विष्कि
रः शकुनौविकिरोवेतितन्मतेसूत्रपाठः तस्यापिविकिरशब्दस्यापि भाष्येति तत्रहिशकुनौविकिरोवेतिवाच्यंविष्किरः शकुनौवेत्युच्यमानेशकुनोन्तुस्यजातौ
येचान्यत्रार्थेनित्यमेवविष्किरःस्यात् सिद्धिशब्दस्यविकल्पायोगात् शकुनौवा अन्यत्रवेत्यधिकरणविकल्पस्यैवप्रतीतेरित्युक्त्वानवक्तव्यंनवावचनेनशकुनिरूप
मधिकरणंसंबध्यतेकिंतुनिपातनंविष्किरइत्येतच्छकुनौवानिपात्यतइत्युक्तं एवंचान्यत्रविकिरस्येष्टत्वंस्पष्टमेवलभ्यतेदृश्यतेचाविकिरैवैश्वदेविकमितिप्रयो
गइतिदिक् कशधातोरिगुपधज्ञाप्रीकिरइतिकेनेनसुट्पनिविभ्यइतिषत्वं कशेरेवकशेति कश धातोरेवकशंस्यइत्यर्थः इहचगतिःप्रतिरूपसर्गोनकशेरिति
भावः अमंत्रार्थमिति मंत्रेतुहस्वश्चंद्रोत्तरपदेमंत्रेइत्येवसिद्धमितिभावः हरिश्चंद्रोराजर्षिः सुडितिवर्णोइतिश्चेति परिव्राजके चात्सुडपि इदंहस्त्यनुसारेण
अयंनाकरोदयंनाकरोदितोमाकृतकर्माणिशान्ताकाम्यकर्मेहानिद्रासकेलकर्मपरिहानिर्युष्माकंश्रेयसीत्युपदेष्टामस्करीपरिव्राजकःमाङ्युपपदात्कृञः
निर्माङोहस्वःसुट्चनिपात्यतइतिभाष्यकैयटयोः इदमेवयुक्तं वृत्तिमतेमस्करशब्दादिनेयोगरूढ्यापरिव्राजकवाधे सिद्धेमस्करिपरिव्राजकग्रहणवैयर्थ्या
पत्तिरितिबोध्यंकातीरईषदर्थेवेतिकोःकादेशःकारस्करोदिवाविभेतिटः केचित्विति अत्रारुचिवीजंतुपारस्करादिषुप्रत्ययस्तनोदर्शनंप्रकरणाद्धिमृगस्थानेएवत्ते
नसत्वविधानंचेति नसूत्रेष्विति नगणसूत्रेष्वित्यर्थः एवंचपारस्करादयंतगणसूत्रमिदमितिबोध्यं पारंकरोतीति कृञोहेत्विति टः पारस्करोदेशानगरंच तद्ध एम॰
हनोरिति प्रायस्येतिचगणसूत्रे करप्रत्ययेसुसुडितिअतोनरुत्वंनहूहताःसत्यादेशेतुनतद्दुर्वारं वृहस्पतिरिति वृहत्याःपतिरितिकुकुट्यादीनामंडादिष्वितिपुंवत्वा २६

ल॰ श॰ वाग्विस्टहतीनस्याएषपतिरितिदर्शनात् तन्मात्पाश्च्यानेतुद्दहतोवाक्समूहस्यपतिरितिविग्रहोवोध्यः प्रायस्येतिनिर्देशादकारांतः पुल्लिंगस्तयोर्वा चीप्राप्त

पो॰ स॰ शब्दः प्रायोनामतपः प्रोक्तंचित्तनिश्चयउच्यतेइतिस्मृतेः प्रायःपापमितिस्मृत्यंतरात्पापवाच्यपीतिसर्वेष्टसिद्धिः इतिसमासाश्रयविधयः सवत् १९ २८

६५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंते इति भाष्योक्तेर्विघ्नविघातार्थं ग्रंथमध्ये कृतं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति ॥ श्री
त्वा ऽर्हतीति। श्रौत्रं श्रोतीति यत्त्वं वेदाध्ययनकर्तृत्वं आर्हं तीयोग्यता। तद्विहितकर्मानुष्ठातृत्वमाभ्यां विनैः प्रसिद्धैरित्यर्थः। गुरुभिः प्रशस्तगुणवद्भिः अर्हद्भिर्वा। अहन्यहनि
विजयते नरामिति। वीति भिन्नं पदं। तिङ्ङ्श्चेति नरप्यामतिङः नोन्तरपदस्य समासश्चेद्रस्य वा। उपसर्गाणां द्योतकतया वीत्यपि तत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्कथं नरविति न
नांक्वं। पूर्वार्द्धेनास्य संगतिमाह। पूर्वार्द्ध इति। कथितः प्राधान्येनेत्यर्थः। तृतीयाध्यायेति। उणादीनामप्युणादयो बहुलमिति सूत्रबोधितत्वात्तत्त्वात्पंचम इति। लट्
लिडित्यादिकक्रमापेक्षयेदं। छंदोमात्रेति। तेन तद्रूपाणामिह प्रदर्शनान्न्यूनतेति पसलं। वर्तमाने। कालादेर्ग्राह्यतयाह। वर्तमानक्रियेत्यादि। वर्तमानकालक्रि
यस्यार्थः। वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाश्रयत्वं कालगतं बोध्यं। अटाविना वितिअकारस्य विनेत्संज्ञानि वस्तुप्रायाभावान्नाटिवं टेरेत्वार्थं। लः कर्मणीति लः
ति उच्चारणार्थो कारेण जातौ प्रथमैकवचनांतं। लस्येत्येतत्स्वरसात् प्रतिपत्तिः सौत्रत्वान्निर्विभक्तिकानुकरणत्वाद्व्याख्यासांप्रातसूसीसादौ हल्त्वं नातिवारीनो
पित्वं गुणार्थं स्वरार्थं च आदेशैः साहचर्यान्नागमत्वमिटः एषां स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वे सिद्धे पिदेशांशनिरांकासलोपं च अविरोधात्प्रत्ययः परश्चेत्याद्युदात्तश्चा
नि च संबध्यत एव। अत एवैतत्सूत्रविधेयतादिविषये प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तमाद्युदात्तत्वमित्याद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तं। लरित्यादेशापेक्षया षष्ठीत्याह। ल
देशा इति। सिजादयस्तु विशिष्टोद्देशेन विहिता न लमात्रोद्देशेनेति न तेषामत्र ग्रहणं। अस्याकडारत्वेपि प्रत्यादौ सावकाशं परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा न बाधते
सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्यादि लिंगात्। एकसंज्ञाधिकारादेवात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः। शेषपदार्थज्ञानायात्मनेपदविधायकान्याह। अनुदात्तङि
त इति। नतरं ज्ञाश्चेति। तेन यङ्गः नात्मनेपदसिद्धिः। यङ आदेर्ङित्वमादायतत्सिद्धावपि यङन्तसमुदायस्य तद्भूनिरूपिताङ्गत्वाना पत्त्याः डाघ्यव्यवस्थापनिरिति केचिनाचा।
अघंते तु नामंडूकप्लुत्या भूवादयः इत्यतो धातवः इत्यस्य षष्ठ्या विपरिणतस्यानुवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टं। स्वरितञितः। कर्त्तारमभिप्रैतीति तत्कर्त्रभिप्रायं कर्मण्यण्। अभिप्रै
तिर्गत्यर्थस्तदाह कर्तृगामिनीति क्रियाफलं च श्रुत्यालोकतो वा यद्वद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगतात देवनरस्सिणादिरूपं। तच्च पच्यादौ भोजनादि लोकतोवगतं य
ज्यादौ स्वर्गादि श्रुत्यावगतं। कर्तृगामिफलफलकक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः। नरर्थत्वद्योतकं चात्मनेपदमेव यजमानस्य पाकयागादिसामग्रीसंघटनरूपं संविव

नयंगभ्यानो यजतेरित्यादौ धात्वर्थः। नचैवं णिजापत्तिरिति वाच्यं संविधानपूर्वकप्रेरणायामेव णिजर्थत्वात्। यत्र सति प्रयोजकस्त्वुच्यते न हि संविधानमात्रेण तथोच्य
ते। संविधानं कुर्वन्नपि नयावत्प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इत्युच्यत इति हेलाराजोक्तेः। भिक्षा वासयतीत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः तूष्णीमासीनोऽपि यत्तत्समर्था
चरति सोऽपि वासादि प्रयोजक इति भाष्यात्। तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वारोपपरत्विति तदर्थः। तत्समर्थाचरणपूर्वकप्रेरणा तत्र तत्र धात्वर्थः॥
। तदुक्तं हेलाराजेन यः स्वर्गादिफलार्थं भृत्यादीतरं व्यापारयति स्वयं च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तर्यात्मनेपदमिभ
ष्यते इति। केषांचित्तु कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्प्यते आत्मनेपदमिति हरिकारिकाव्याख्यावसरेऽपि हेलाराज आह। णिच् प्रेरणावाची। तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रा
त्। अत एव तदाश्रयस्य कर्तृत्वं पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ। एवं च भिन्नविषयत्वाद्विकल्पोक्तिरसंगता। किंच सामान्यविहितणिचो धातुविशेषाद्विहितेना
त्मनेपदेन बाध एवोचितः। एतच्च केषांचिदित्यनेन सूचितमिति। क्रीणीष्व वपतेरित्यादिप्रयोगाणां तेनैव गतिरुक्ता। क्रीणीष्व मानमिति विनतां कद्रुराह। तत्र प्र
त्युपकारं विना दास्यान्मुक्त्यसंभवात्। प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वात्पुत्रसंविधानं गम्यते न तु स तदर्थः। एवं केशान्श्मश्रु वपतेरित्यादावपि स्वस्यासामर्थ्येन साम
र्थ्यात्कर्तुः संविधानं गम्यते न तु स तदर्थः। एवमन्यत्राप्यूह्यमिति॥ स्वामिदासौ पचेते इत्यादौ स्वामिधर्मस्य दासे आरोपादात्मनेपदं दासधर्मस्य तु न स्वामिन्या
रोपः उत्कर्षनिकृष्टधर्मारोपस्य प्रयोजनं विना स्वरसतोऽप्रतीतेरिति न कदाचित्तत्र परस्मैपदमेतच्च मंजूषायां विस्तरेण निरूपितं कमलवनोद्घाटनं कुर्वते इ
त्यादौ तु सुगंधाघ्राणादिरूपविकासफलारोपः किरणेष्विति न दोष इत्यन्यत्र निरूपितं। युष्मद्युपपदे। सामानाधिकरण्यमेकार्थबोधकत्वं तच्च प्रत्यासत्त्या लकारे
णैव स्थानिना इत्येनाह। तिङ्वाच्येति। अत्र तिङ्ग्रहणं तस्यानिलकारत्वात् सलिणकं। एतद्विधेयस्य तिङ एतद्वाक्ये उद्देश्यत्वासंभवात्। उपोच्चारितं पदमुपपदं त
तु कृत्रिमं तस्येहानुपयोगात्॥ अप्राप्तेश्च स्थाने प्रसंगस्तद्भिन्नस्थानिनीत्यर्थः स च तदर्थावगतौ सत्यां वक्ष्याप्रयोगएवेत्यभिप्रेत्याह। अप्रयुज्यमाने इति॥
अपरेऽर्थमाह। प्रयुज्यमाने चेति। त्वद्भवति॥ अलं त्वं संपद्यत इत्यादौ तु न। त्वं त्वाद्वस्य गौणत्वात्। त्वत्कल्प इत्यादौ कालांतरदृष्टगुणस्यैवेप्सदसमासोऽप
स्य इति त्वत्कस्यो भवसीत्येवा। ननु तिङ्वाच्यकारकवाचीत्वत्कल्पत्राव्दो न स युष्मच्छब्दः। न च युष्मदीत्यस्य युष्मद्वतीत्यर्थः सोऽपि लक्षणेति वाच्यं॥

अतित्वं भवतीत्यादावपि मध्यमापत्तेः स्पष्टं चेदं भाष्ये इति चेन्न। युष्मदि साधने इत्येवं भविष्यतीति भाष्य एव समाधानात्। युष्मदर्थेन यत्र त्वं न तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्य-
मरूत्सर्थेन तत्त्वाभ इति कैयटः। त्वबोध्यार्थेन समानाधिकरणे युष्मदर्थबोधकशब्दे उपपदे इत्यादिक्रमेणार्थः। सामानाधिकरण्यं च तदर्थप्रवृत्तिनिमित्तयोर्वोध्यास-
लिंगस्य चेतनाचेतनसाधारणस्य भवदर्थत्वात्। युष्मदस्त्वलिंगचेतनैकविषयत्वाद्भवच्छब्दयोगेन मध्यमः। संबोधनार्थो मध्यमे प्रतीयते। युष्मदर्थं संबोधन एव
प्रथमेति तु न युक्तं त्वं पचसीत्यादौ तदप्रतीतेः। क्रियाविनियोगफलकाभिमुखीकरणस्यैव संबोधनत्वात्। तदुक्तं हरिणा। प्रत्युक्त्वापरभावश्च त्वमुपाधीकर्तृकर्म-
णोः। तयोः श्रुतिविशेषेण द्योतकौ मध्यमोत्तमौ। सदसद्धापि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते। चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न तु वर्तते इति एवं च मध्यमोत्तमाभ्यां चैतन्ययुक्तक-
र्तृकर्मणी बोध्येते प्रत्यक्त्वं प्रयोक्तुरहंकारानास्पदचेतनत्वं। अपरत्वं तदहंकारास्पदचेतनत्वं। कर्तृकर्मविशेषणं तयोः श्रीतिसिद्धैवेति श्रुतिविशेषेणेत्युक्तं-
शृणोतन्त्रावाणं इत्याद्यर्थमसदिति अनभिव्यक्तमित्यर्थ इति मंजूषायां विस्तरः। अतित्वं भवतीत्यादौ अतिक्रमितुः प्राधान्यान्न मध्यम इति बोध्यम्। प्रहासे च। आ
पूर्वोत्तरसूत्रयोरपवादः। मन्योपपद इति बहुव्रीहिः। प्रकृतिभूतस्य मन्यतिकर्तृकर्तृक एव प्रत्यासत्तेः समानाधिकरणे इत्यनुवृत्तेश्च मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासेन प्रा-
योगे प्राप्ते इदं। अत्राद्ये वाक्ये स्मद्युपपदे इति द्वितीये युष्मद्युपपदे इति च संबध्यते। उत्तमार्थस्यैकत्वविधानात्तत्समानाधिकरणे युष्मच्छब्दे एकवचनान्त एव। अ-
स्मदि। आद्यंतपदरहितं पूर्वसूत्रमनुवर्ततेतराह। तथाभूत इति। युष्मदस्मद्भ्यां समानाधिकरणे तु परत्वादुत्तम एव। अहं च त्वं च वृत्रहन्त्संयुज्याव हेर इति यथा-
ऽऽदिवरन्तश्च त्वं चेन्नैकशेषे युवां भवथ इति मध्यम एव युष्मदर्थसत्त्वेन शेषत्वाभावात्। एकशेषे शिष्टशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेनैव तु मार्थबोधात्। उपयुक्ता समभिव्या-
हृतस्योपयुक्तादन्यस्य शेषपदार्थत्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वे भाष्ये। एवं च तत्र वाक्येऽपि भवथ इत्येव भवच्छब्देन युष्मदस्मदोः सहविवक्षायां पूर्वशेषे एष इति मध्यमोत्त-
मयोरिव। परस्य भवतः शेषस्तु नानभिधानादिति कैयटः। भूवादयो। स्नेहाद्यन्सधारणं सत्तायामित्यादेरर्थनिर्देश इति शेषः। पूर्वं भूकथनं महाभाष्यादिनिस्मारकतया मांगलिकत्वा-
त्सत्तार्थनिर्देश्यप्येवं सत्तास्वपरत्रसरणः स्मरणात्। कर्मणः कर्त्रधीनत्वेन पूर्वं कर्तृप्रत्ययानाह। कर्त्रिति। धातोरिति पंचम्यंतस्य पृथक्सूत्रस्याधिकारसामर्थ्यादा-
ह। धात्वधिकार इति। कर्त्र्यर्थे इति। विकरणास्तु सति संभवे द्योतका इति भावः। अतीत्यादौ विकरणं विनापि तत्प्रतीतेः वस्तुतस्तिवादयोऽपि द्योतका एव तत्कारार्थश्च क्रिया-

ति
भ्वा॰ प्र॰
२

यामेवांने देनान्वेति गुणागुणिनोरिवक्रियानद्वत्तोरपितादात्म्यांगीकारात्। अत एव कैयटेन युष्मदर्थस्य यत्र त्वंतेन सामानाधिकरण्यमित्युक्तं। अन्यथा त्वेनेत्येव वदेत्। इ
त्यन्यत्र निरूपितं। ननु कर्तरीति व्यर्थं भावकर्मणोस्तु यकावाधान्न दोषः न हि धौहि भावकर्मणोरिति वर्त्तते इति चेन्न। दिवादिभ्य इत्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात्। अन्यथाऽपु
वात्सुविप्रतिषेधेन भावकर्मणोरपि तेभ्यः श्यन्स्यात्। यक् पुरस्तादपवादन्यायेन श्यप एव बाधक इति दिक्। प्रत्ययावयवस्येति ति नो ऽस्मिन् तत्यादेर्मे दोषः सर्वे सर्व
पदादेशा इति न्यायेन तु प्रविशिष्टस्यांतविशिष्ट आदेशा इत्यर्थः। अत एवानुनासिकादावुपदेशिवद्वचनेनांतरंगत्वादिति भावे कृते स्थानिवत्त्वेन परस्मैपदत्वादि
नोलोपे एकदेशविकृतन्यायेन झित्वात्मनोऽजु सधातोरित्यधिकारान्नेति भाष्ये स्पष्टं। झेर्जुसित्यत्र प्रक्रियालाघवाय विशिष्ट एव स्थानित्वं बोध्यं। भवंतीति। अत्र अ
वकारांत्यकारयोः पररूपे कृते चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्गुणः॥ वार्णादांगमिति तु समानस्थानिकत्वे एवेति बोध्यं। अतो दीर्घो यञिकि। भवतः। एहि मन्ये इति। आ
दनं भोक्ष्य इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि बोध्यं। सत्यप्योदने परिहासशीलस्यालकादेर्वाक्यमेतत्। अत्र मननापेक्षया भोजनस्य भविष्यत्कालत्वे मननस्य तु
वर्त्तमानत्वेन परिहासपोषायैवेहीत्याकारणं। रथेनानिर्देशादिह न। एहि मन्ये रथेन यास्यामीति। अत्र पुरुषव्यत्ययस्य प्रहासव्यंजकत्वं। परोक्षे लिट्। परो
क्षत्वं च साक्षात्कृतमित्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वं। भूते इति अनद्यतने लङित्यतोऽनद्यतन इति चानुवर्त्तते तत्र भूतादीनां साक्षाद्धातुविशेषण
त्वासंभवाद्धात्वर्थे विशेषणमित्याह। भूतेत्यादि भूतत्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वं। अतीतरात्रेरंत्ययामेन आगामिन्याः पूर्वयामेन च सहितः कालोऽद्य
नस्तद्भिन्नोऽनद्यतनः लिट् इव षष्ठ्याः सौत्रीत्युक्तत्वादाह लिडादेश इति। एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र सत्वेन संज्ञासमावेशः स्यादत आह। एवेति। लङः शाकटायन
स्यैवेत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः। परस्मैपदानां। णलः सर्वादेशत्वं ततः प्राक् णकारस्य लोपाभावेनानेकालत्वादिति केचित्। तन्न। नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति
निषेधात्। अनुबंधत्वयोग्यकृतमिति तदर्थः ध्वनितं चेदं डारौरस इति सूत्रेऽनेकाल्शिदिति च सूत्रे भाष्ये इति जसः शीत्यत्र निरूपितं। तस्मात् णल अलिति प्रश्लेषेण णोऽने
काल्त्वेनेति सर्वादेशत्वसिद्धिः प्रश्लेषसामर्थ्यादादेशोत्तरमेकादेशप्रवृत्तिः। एवं डा आ इति प्रश्लेषात् डादेशः सर्वादेशो जोध्रुः। लित्वं स्वरार्थं। अन्यथाद्विःप्रयोग
त्वाद्द्विर्वचनस्य पर्यायेणोभयोरंतोदात्तत्वं स्यादित्यत्रैव भाष्ये स्पष्टं। भुवो वुक्। अचिश्विंत्यतो चीत्यनुवर्त्तते। नित्यत्वादिति। कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण कश्चिन्नित्य

नाभ्युपगमादितिभावः। ओः सुपीत्यत ओ इति नुनात्रानुवर्त्ततेफलाभावादस्वरितत्वाच्चेत्यपिबोध्यम् अधिकृत्येति। व्याख्यानादस्याधिकारत्वमेवेतिभावः। एकाजितितद्गुणसंविज्ञान
बहुव्रीहिरप्रथमविशेषणं। अतएव जागर्त्तारौ द्वित्वं तदाह धात्ववयवस्येत्यादि पचादौ रणधातौ च प्रथमस्यैकाच्त्वधात्ववयवत्वे स्तोऽनिष्ट्यपरे शिवद्भावे न बोध्यानि। अजादेरि
तिकर्मधारयः तदाह। आदिभूतादिति। एवंचद्वितीयस्येतिनकार्यमितिबोध्यं। अत्रैकाच्त्वादेः कारकषष्ठीत्वापद्धिः प्रयोगापत्तिरेव। अतएवाटिट्दित्यादौ णिलोपसिद्धिः। स्पष्टंचा
रेत्रामतस्ययोरिति सूत्रे स्पष्टिः प्रयोगत्वमुक्तं भाष्ये। अत्रोनरखंडस्यैवार्थवत्वं। अभ्यासो नर्थक एव ध्वनितं चेदं दयतेरिति सूत्रे भाष्ये। न चात्र पक्षे सिषेधे त्यादौ सात्पदाद्योरितिष
त्वनिषेधापत्तिः सिधेरचातिङ्विहितत्वात्द्वितीयोच्चारणविशिष्टस्यपदत्वान्यदादित्वस्यात्तरखंडाघसकारे सत्वादिति वाच्यमनावेवमुत्तिङैयेोतनः परौ सैष च प्रकृतिराद्या। आ
दिग्रहणं चकृतं समुदायपरत्वमेनेनेति भाष्येण समाधानात् यौततो विधानावधेः परौ तावेवेमौ सुप्तिङौ यतो विहितौ सा प्रकृतिराद्यैव। आगंतूनामंतेनिवेशः इति न्यायात् द्वि
तीयोच्चारणस्यैवविधेयत्वात्। आद्या। आद्योच्चारणविषया। ननु द्वितीयोच्चारणे नव्यवधानमत आदिग्रहणमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्यात्रानुवर्त्तनात्। सम
दायपरत्वमिति। उच्चारणद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहारइति तदर्थः। कृते तु द्वित्वे द्वितीयोच्चारणेनैवार्थबोधादभ्यासस्य निरर्थकत्वव्यवहारोपि। यत्तु द्वित्वे लिटीत्यस्य वि
षयसप्तमीत्वमाश्रित्य पूर्वं द्वित्वे ततः समुदायाल्लिटितदित्थं च यस्मात्तिङ्विधिस्तदादि तिङंतस्य समुदायस्यैवपदत्वं। समुदायोपि द्विः प्रयोग त्वाद्द्वित्वस्यधातुबुद्धिविषयइ
तिपक्षान्तरमुक्तं। तन्नैकदेशस्यक्रियागणपठितत्वाभावेन क्रियावाचकत्वाभावेन च तस्यधातुत्वापत्त्यभावात्। अतएव दयतेरिति सूत्रे असासितिद्वित्वपरस्यभूभावेरूपा
सिद्धिमाशंक्याङ्धातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेनपरिहृतं दंप्रथमद्विर्वचनापवादः। अजादेर्धातोर्द्वितीयाभावे प्रथमवाक्येनैवप्रथमस्य द्वित्वमिति भाष्ये स्पष्टम् न्यपरे शिवद्भावे
नतु नद्वितीयत्वं प्रथमस्येत्युक्तोऽभ्यस्तानामेवाजादेरित्यस्यप्रवृत्तेः। धातोरिति किं तदभावे लिङ्गीत्यादिप्रथमैकाच एव विशेषणं स्यात्। एवं च पपाचेत्यादावेव स्यात् न तु जागारे
त्यादौ अनभ्यासग्रहणमनर्थकं छंदसिवावचनादिति भाष्यं यङन्तानि सनंतानि णिचि चङि वा लोके प्रयोगा अनभिधानात् साधवएवेति तदाशयः। श्लौ तिरयोरितिसूत्र
भाष्योदाहृतं सोषूपिषतेरितितुच्छांदसमेव जुगुप्सिषतेरित्यादौलक्ष्यलक्षणस्येतिन्यायेन निर्वाह इति बोध्यं। द्विरित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह। तयोरितिहल्लादिः
शेषः। अत्रलोपोभ्यासस्येत्यतो भ्यासस्येत्यनुवर्त्तते। यद्यपि अभ्यासस्यादिर्हल्शिष्यत इति वाक्ये आदिहल्त्वे न एव ग्रहणान्नमन्यासत्याशेषग्रहणसामर्थ्याल्लभ्याभ्यासस्या

ति
पा॰ ३॰
३

न्यहलांदुष्यंतरतिवाक्येनादन्त्यस्यैवाभ्यासस्यग्रहणंप्राप्नोति। तथापिलस्यानुसाराद्व्याप्तिन्यायात् श्रयेणाभ्यासमात्रग्रहणंबोध्यं। यद्वासंहितापाठेऽहलादिःशेषइति
छेदः अभ्या सस्याहलहल्भावोभवतियत्रादिःसतत्रशिष्यतइत्यर्थान्नदोषः शेषोक्तेःप्रत्यासत्त्याऽन्त्यस्यहलएवलोपइतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानेऽपवादस्यप्रवृत्तेरित्या
शयेनाह। अन्येहलइतिह्रस्वः यद्यपिभवतेरित्येवसिद्धेरस्यप्रकृतेनोपयोगस्तथापिपर्जन्यवच्छास्त्रप्रवृत्त्यभ्युपगमेनेदमत्रोक्तं। अत्राभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते। अचइति
चोपस्थितंतच्चाधिकरणमभ्यासावयवस्याचइत्यर्थः। अतएवछोरित्यस्यालेलिटिष्ठाशब्दस्यद्विलेतरंगत्वात्तुकिअनजंतस्यापिह्रस्वसिद्धिः ह्रस्वोह्यांङ्लाहहिरंगः
एतेनतुगपेक्षयापरत्वाद्ध्रस्वइत्यपास्तं। स्पष्टंचेदंदीर्घोकितइत्यत्रभाष्ये। एवमुरत्सत्यतइत्यनयोरपिबोध्यम्। वार्णादांगमितितुउभयोरादेशत्वेएवेतितद्भावः। भवतेरः
प्रयोगेदृष्टानांभूनामनुकरणेतुष्किप। अतएवाशेभूभावेऽपिबभूवेत्येव। तस्यार्द्धधातुकएवविधानेनलुग्विकरणत्वाभावान्नलुग्विकरणेतिपरिभाषाप्रवृत्तिः उभयानु
करणेनादादिमात्रत्वाभावान्नशपोलुक्। प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वेनादादित्वानतिदेशाद्वा। व्यथोलिटीत्यनुवर्त्ततइत्याह। लिटीति। असिद्धवदत्रेदंसूत्रमनि
त्याश्नसोरल्लोपइतिसूत्रस्यतपरकरणेनातथाहि। असतामितिस्थितेजनसनेतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याभीयेषुविप्रतिषेधसत्त्वेनपरत्वादल्लोपेतस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा
त्पुनःप्रसंगविज्ञानेनाऽऽटिलस्यभेदाद्वस्येलक्षणस्येतिन्यायात्प्राप्तौप्रागस्यागोलोपस्यवारणायतत्रतपरकरणंनत्वाटोःसिद्धत्वेव्यर्थंसत्तदनित्यत्वज्ञापकमितिबोध्य
मा। इदंचानएकेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। तेनइंभेदंभेरितिसिद्धं। उवङीति। एतस्यापिह्रस्वापेक्षयानित्यत्वाद्धुकिकृतेऽराभीयत्वाभावेनतत्रासिद्धत्वाभावात्तद्बाधावुवङ्प्राप्तिः
अभ्यासविकारेषुबाध्यबाधकभावाभावाद्धलादिःशेषात्वयोरत्रसमावेशोबोध्यः। आर्द्धधातुकस्येड्वा नेड्वशिकृतीतिप्रकृतेएकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत
इतिन्यायेननेतिनिवृत्त्यासिद्धेपुनरिड्ग्रहणंनेड्वशीतिसूत्रेभाष्येप्रत्याख्यातं। आर्द्धधातुकस्येतिकिंजुगुप्सति। स्यतासी। यद्यपिलृशब्देनलङ्लुटोर्ग्रहणंतथापिइह
यथासंख्यंवाचकत्वाच्छब्दसाम्यात्। शवा स्यपवादइति। अत्रार्द्धधातुकइत्यनुवृत्त्याऽस्यलावस्थायांप्राप्तावपियदीदंनस्यात्तदाशप्स्यात्तत्तेत्वप्राप्तिरेवेत्येतावतेतिभावः
लुटःप्रथमएकार्थस्यैकार्थइत्याद्यांतरतम्यान्निर्वाहः। डित्वेतिसर्वादेशत्वंत्वनुबंधान्तरेणापिसुवचमितिभावः। पुगंतेतिबहुव्रीहिगर्भोद्वंद्वःसार्वधातुकार्द्धिकंचेकोवि
शेषणमंगावयवस्येकइत्यर्थः। अतएवमिनत्तीत्यादौनगुणः। नन्वेवंभेत्तेत्यादावपिनस्यादतआहयेनानेतिसूत्रारंभसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयतइत्यर्थः ॥

अत्र कोऽपि किंच सामर्थ्याद्भूतपूर्वलघूपधत्वाश्रयो गुणः इको गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्ये तु पुकि अन्तो लघी उपधा तयोः समाहारद्वंद्व इत्याश्रितं सार्वधातुकादिकं चांगविशेषणं
तत्रैवोक्तिनाकस्य स्खानात् नत्परांगावयवपुगंतलघूपधारूपेको गुण इत्यर्थ इति तदाशयः दीधीवी इड्त्रागम एव व्याख्यानात् ज्ञास्य ल्पेः। अस्याईधातुक इत्यनेः तु इत्तंती
त्पित द्वेधित सकारस्य प्रत्ययावयवस्यैव संभवेन फलितमाह सादाविति। लटूत्रोष्व इति च रहितः पाणिनेः पाठ इति भाष्य स्वरसः तत्र योगविभागः लृडित्सन्न क्रिया
र्थायामित्याद्यनुवर्तते त्रोष इति अक्रियार्थोपपदार्थं। न च क्रियार्थेत्यादिनिवृत्तैव सिद्धे त्रोषग्रहणं व्यर्थं। भावकर्त्रोः लुमुन्ण्वुलभ्यां लृटो वा धाभावाय नतत्र च वासरूप
विधिना तत्सिद्धिः तुमुन्ण्वुलाविति सूत्रे ण्वुलग्रहणेन क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे वासरूपविधिना प्रत्ययांतराभावज्ञापनस्य भाष्ये उक्तत्वात्सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टं। आ
त्रोषि। आशीरिष्टप्रासीच्छा। अनन्यार्थ ङित्वेपीति न ह्रूलकल्प्यमानार्थानुवादे एव ङित्त्वे स्येतत्। अर्थांतरकल्पनानिवृत्त्यर्थमिति भावः। परिभाषायां च प्रायेणप
ष्ठप्रामार्थानुवादेनार्थांतरनिवृत्त्यर्थत्वं ब्रीही नवहंती त्यादिवदिति स्पष्टमेवं संप्रसारणादीति। आदिनाग्रवर्ज्रमाक्षुः संभवत्प्रयोजनेति इदं प्रयोजनं सर्वादेशत्वेए
वनांत्यादेशत्वे प्रत्ययत्वात्। मंथरमिति संभवत्प्रयोजनतया स्वविषयाभावसंभावनया ङित्वमात्रदर्शनेन स्वविषयसंभावनया चमंदप्रवृत्तिरित्यर्थः। संभवल्लक्ष्यादि
ति। मंदप्रवृत्तैव तत्त्वमिति भावः एतेन टापयप् अवादि पजन्यार्थपित्वपुचरितार्थस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यस्य जित्वरीत्यादौ तुक्संपादनेन चरितार्थपित्वकरपि उ
क्तन्यायेनांतरंगत्वप्रत्ययाद्युदात्तत्वेन वाधापत्तिरिति परास्तं तद्दरस्य पित्त्वसामर्थ्यसिद्धत्वाभावात्। वस्तुतस्तु तत्सामर्थ्यसिद्धस्य ङित्वेन्यस्याप्राप्तिरेव ङित्त्वस्य सावकाशत्वा
न्नातङि विप्रतिषेधात्सर्वादेश इति भाष्यस्य सावकाशङित्वे प्रवृत्तौ परिभाषात्वविरोधात् प्रवृत्तौ सर्वादेशः सिद्ध इत्यर्थः। न च गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वे सर्वादेशत्वं तत्वे च
तदर्थत्वमित्यस्योक्त्याश्रयेण सर्वादेशत्वालाभे अंत्यादेशत्वमेव स्यादिति वाच्यं। एरुरिति प्रकरणे तिस्योस्सादिति न्यासेनानयोरिवर्णस्य नादित्यर्थके नांत्यादेशत्वसिद्धौ
ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वबोधनद्वारा सर्वादेशार्थत्वेनादोषात् स्पष्टं चेदं सर्वभाष्ये कैयटयोः तुस्थानिकश्चायमांतरतम्यादनुदात्त एव। हिस्थानिकस्तूदा
त्त एवेत्याहुः निसंङितः ङितुंतमस्येति षष्ठीतत्पुरुषः एतत्त्वे स्वाभवानीत्युत्तरमुचितः से त्यर्थः॥ अपिद्ग्रहणान्नित्वेनानुदात्तः स्थाने जायमानहेरांतरतम्यात्स्वाप्तमंप्य
नुदात्तत्वं एतेन सेर्हि ङित्वेन्येवास्तु इति परास्तं भवतादिति लुगपेक्षया परत्वाद्ध्वातङ् अंतरंगानपीति न्यायस्तु ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति न्यायेनानित्यत्वान्नमेर्नि अमोप

त॰

सू॰शे॰ वा देयं स्वपिचेति यस्याडागमः स्वरत्यर्थः सामर्थ्यादिति अन्यथा प्रक्रियालाघवाय हनूएव विदध्यादिति भावः भवानीति लङ् वद्धा वा त्वामसमपि रत्नश्चेति नं मो न इति वक्तव्यम
५ र्मिरिति सूत्रस्थेन। एवं हेर पि बोध्यं अनद्यतने अयं बहुव्रीहिः तेनाद्यस्त्वश्वाभुंस्म हीत्यत्रव्यामिश्रे लुङ् वस चोदात्त इति अंतरंगत्वात्तिवादिषु कृतेषु नित्यत्वाडिकरणे कृ
तेपि कृ रणांतांगस्याडागमः लकार प्रश्लेषेण लावस्थायामेवाडिति षष्ठभाष्ये पस्पांतरमुक्तं। नन्वत्रपक्षे क रोदित्यादौ उपत्स्यया घुदात्तत्वनिबंधनमनुदात्तत्वमटः स्या
त्। उदात्तेस्वंतत्वम भवदित्यादौ चरितार्थमिति चेन्न उदात्तपरे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यस्यार्थात्। बलवतोपि सतिशिष्टस्वरस्य बाधनात्। पूर्वेणास्त्रेणैव
लवतोपि परत्वात्स्वस्य बाधनवत् अधिकः कार इत्यपपार्थस्तेन पूर्वेणपरस्य बाध इतिस्य दृष्टं स्वरितेनेनेति सूत्रेभाष्ये अत एव पक्षयोर्न फलभेद इत्यलं अभवदिति नचात्रा
दः परस्येत्यादेर्लोपापत्तिः अनुवृत्तधातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेन परशब्देन परस्य कार्यविधानाभावात् विधिनि॥ संप्रश्नः संप्रधारणं विचारस्तद्धा कर्तव्यमिदं वे
त्यादिरूपः यासुट्पासीयुटोःपवादः प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वांतरंगत्वात्परस्मैपदानां तसादीनामुदात्तत्वे कृते यासुडागमो नुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनं न चाद्युदात्त
श्चेति सूत्रोक्त भाष्यादिरीत्या परस्मैपदविषये लस्यैव यासुटि धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वात् निर्दिश्यमानलस्यैवादेशा इति नोक्तं फलमिति वाच्यं लस्य यासुडा
पिलस्यस्थाने आद्युदात्तत्वसंभवतीत्येवमर्थादुत्पद्यमानस्यैवाद्युदात्तत्वेन तत्र पदागमा इत्यस्य अनुवादविषयाया अप्रवृत्त्या तेन यासुडुदात्तत्वस्य दौर्लभ्यात्। आ
गमा अनुदात्ता इत्येषोर्थः शेषनिघातमूलक एव अनुदात्तं पदमिति सूत्रे पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वेन यावतः परत्वं भावि यावच्च परत्वं भावि तावत्संनिहिता
नां सर्वेषां शेषनिघातेन पश्चात्प्रवृत्तागमानामपि तेन निघातप्रवृत्तेः। सन्निहितानां तु तत्समकालमेव निघात इत्यन्यत्र अलावीदित्यादौ सिचश्चित्वेनेट उदा
त्तत्वान्न निघात इत्याद्युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितं अनेनयासुटोङित्वेपवयवेः चरितार्थेलिंगसमुदायेविशेषणमिति न्यायेन समुदायेङित्वबो
ध्यं ङित्वोक्तेरिति अत्र यद्दत्तच्चांतङितिसूत्रेउक्तं सुटायासुडितिआत्मनेपदे चारितार्थ्येपि परत्वान्मा सीबाधो नेत्यर्थः। विषयभेदादिति एवं च यौगपद्यासंभवरूप
विप्रतिषेधाभावान्न परत्वेन बाध इति भावः एतेनैधिषीष्टेत्यादौ सुटासीयुटोयेन नाप्राप्तिन्यायेन बाधः स्यादित्यपास्तं तकारथकारयोः सुटः सत्वेन कार्यभेदादि।
ति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं न त्वस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति वार्त्तिकमते स्यसमाधेर्वक्तुं शक्यत्वेपि सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति भाष्यनये प्रथमद्विर्वचनस्य हि नि

यद्विर्वचनेन बाधवत् सुडापि सीयुटो बाधो दुर्वार इति चेत् सत्यं यासुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनात्र प्रकरणे बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनेनादोषादितिनि
रूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते अत एव ऋजुसुविषये यासुट्सिद्धिरन्यथा जुसा यासुटो बाधापत्तिरिति दिक्। लिङः सरुदादिभ्य इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते। सकारस्य।
स्यापीति। युगपत्प्रवृत्त्या लक्ष्यभेदात् पुनः प्रवृत्त्या वेति भावः यलोप इति न च तत्र कर्तव्ये अंगसंज्ञासापेक्षस्येयो बहिरंगतयासिद्धत्वमिति वाच्यमानस्याभंगाश्रयत्वेन भ
द्रूपस्य सप्तम्यार्थं तोयात्तस्य निमित्तस्यैव ग्रहणं न तु संज्ञाया आर्थस्य चेत्यदोषात्। एवं च येयोऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वमिति बोध्यम्। सार्वधातुकाव यक्तस्येति
मिति। रुदादिभ्य इत्यतः सार्वधातुकग्रहणमत्रानुवर्तते अन्यथा पचेदित्यादौ दीर्घप्रसंगात् चिकीर्ष्यादित्यादौ अतो लोपप्राप्त्यानर्थक्येनोभयोरपि बाधः स्यात् मध्ये
पवादा इति न्यायेन लोपमेव बाधेतेति स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोस्तदाह मध्येपवादेत्यादि उसपा। अपदान्तात् किं काउस्ता को स्नान चात्र लाक्षणिकत्वमुसः अपदान्तादि
सेतत्सामर्थ्येनेह परिच्छेदकत्याया प्रवृत्तिज्ञापनात्। अत एवानर्थकेऽ प्रत्यये च भिंद्युरित्यादौ पररूपसिद्धिः अवर्णादुस वपरेऽचीति सूत्रार्थस्तदाह इति भाष्य इत्यत्र
शब्दाकारेणेति भावः नित्यत्वादिति एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादिति भावः यास इत्येतस्येति॥ वार्णादाङ्मित्यनपेक्ष्येदं संधिरार्ष इति आने मुगिति सूत्रे भाष्येऽतो यार
त्वियुत्तपाठ एव दृश्यते नन्वेवमपि भवेत्यकारेण उसः पररूपं दुर्वारं यदागमास्त इति न्यायेन युस उत्वादिति चेन्न भिंद्युरित्यसिद्ध्यापत्त्याऽर्थवत्परिभाषया यासुट इत्यदागमा
त्तस्या अप्युसविषयेऽप्रवृत्तेः अन्यथागमसत्वे केवले उत्वस्याप्यभावेन तदसिद्धिः स्पष्टं वा। क्ङिति च॥ इह चर्त्वेन गकारोपि निर्दिश्यते तेन जिष्णुः सिद्धिः स्थास्नुरित्य
त्रत्वापत्त्यानार्यं किंदित्याशयेनाह गिदित्यादि। निमित्त इति। क्ङिति प्रतिषेधे गुणवृद्धी भाष्यत्त इत्यध्याहारेण सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तत्वं बुध्यत इति कश्चि
त्तु वार्तिककृता नं तन्निमित्तग्रहणं कृ नैव्यमित्युक्तं भाष्यकृता ज्ञौः किंत्वेन ज्ञापकेन प्रत्याख्यानं गुणवृद्धिविज्ञापनात्वेपि क्ङिति अव्यवहिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य प्रा
प्नुत इत्यर्थस्य संभवेन परिभाषाया दुर्वारत्वात् अनुवादपरिभाषा नेति तु इको गुणवृद्धी अचश्चेति सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्तं भाष्ये तस्य निषेधस्यानुपलंभाच्च अधि
करणसप्तमीसंभवे उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायेन यस्य च भावेनेति सप्तम्यपि युक्तेत्यप्युक्तं सिद्धसाध्येति न्यायस्य परिभाषया बाध एवेति चि
न्तः तन्निमित्तग्रहणेन सामर्थ्यात् ज्ञापकेन परिभाषाबाध इति सूचितं स्क इति च स्वरूपपरमत्रानुवर्तते अर्थाधिकारात् तदाह इग्लक्षणा इति इक परलक्षणा इत्य

ति॰
पू॰शे॰
५

र्थः भूवा त्वमिति धातोर्विहितत्वमादीनामित्यर्थेन परत्वाद्गुणाच्च श्चिनिसूत्रभाष्यरीत्यालस्ययासुटि अंतरंगत्वाद्वापूर्वयासूत्रपिनिर्दिश्यमानपरिभाषया न क्षतिः माङिलुङ्माल
ङ्त्यादौ तु निषेधार्थो माङ्शब्दो न माङितिनदोषः इतिकश्चित्तन्न आङ् माङोश्चेतिसूत्रस्थेन माङो विशिष्टस्य ग्रहणं किमर्थं प्रतिषेधार्थकसंप्रत्ययार्थं ममाच्छत्रमित्यादौ माभू
दितिभाष्येण तद्भाववाधनादितिपरेंगापाविहितैस्याख्यानादितिभावः अतएवगापोर्ग्रहणे इण्पिवत्योर्ग्रहणमितिउक्तं भाष्ये भूसुवोः अत्रपितीत्यनुवृत्तावनन्तुवृत्तौ वा फलसं
षयोस्भावेनान्तरन्तुक्तिः। भत्वमितितेनकुत्वजश्त्वेनाविद्यमानादिति।तत्वंचसर्वादेशो नानपत्त्वतत्वं अतएवासीदित्यादौ न दोषः भाष्यात्तु अस्तिसिचोः एक्तेइतिसूत्रपाठे लभ्य
तेतत्रसइतिमध्यमलिन्याये नोभाभ्यां संबध्यतेसांतादस्तेः सांतात्सिचश्चेत्यर्थः लुक्यपिस्थानिवत्त्वं नाल्विधित्वात्प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु नियमार्थं विध्यर्थत्वे पि सांतादितिविशेष
णसामर्थ्येन श्रूयमाणसांतपरं अतएव वार्तिककृता सकारः सिचएवविशेषणमित्याशयेन भुवईटिस्थानिवत्त्वप्रतिषेध उक्तः नतु सिज्लुकोपि तन्निषेध आरब्धः सिचस्सइ
तिप्रश्लेषेणेष्टसकारको निर्देशः इत्यस्य भाष्यस्यासंगतिः तदुच्चारणाभावादितिभाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः स्साहुः इतिप्राप्ते इतिप्रत्ययलक्षणेन प्राप्तिः आरंभादेवेति विपरीतनि
यमस्तु न व्याख्यानात्तौ ह्विलुङीत्यत्रप्रकृतसूत्रे चभाष्ये स्पष्टमेतत्सर्वं अडाटाविति।।लुङादिषु यदुक्तं तन्नेतिव्याख्यानादितिभावः "लिङ्मित्तेहेतु हेतुमद्भावादौ त्यादिनाआत्रास
वचनेलिङिन्यपिगृह्यते इत्येके अतिपत्तिरनभिनिर्वृत्तिः उदाहरणेसुवृष्टिभवनसुभिक्षभवनयोर्हेतुहेतुमत्तोर्भविष्यत्कालयोरनभिनिर्वृत्तिरितो वाक्यादम्यते प्रमाणांतराच्च
तयोरतिपत्तिवक्ता वगम्यवाक्यं प्रयुंक्ते "आ निलोडूं उपसर्गसमुदायावयवानिशब्दनकारस्य णत्वमित्यर्थः प्रहिमानीत्यादौ तु नदोषः अनर्थकत्वात्मादीनामनुपसर्गत्वाच्च
वंचलेन्द्र हणमनर्थकमितिभाष्ये स्पष्टं दुरः षत्वणत्वेति। दुरः कृतरेफसांतस्याप्यत्रानुकरणात्तस्याप्ययंनिषेध इतिनिरूपितं "अंतः शब्दस्येतिहिंनेर न्पूर्वस्यत्तुतरमंतरदेशा इति
तु देशाप्रतिषेधार्थमितिभावः अयनं चेत्युत्तरसूत्रमपिकृत्यचइतिसिद्धे देशप्रतिषेधार्थमेवं शेषेविभाषा। अकखादावितिच्छेदः ननु संहिताधिकारात्द्वि वक्षागविवक्षाभ्यांरूप
द्वयसिद्धौ विभाषाग्रहणं व्यर्थमत आह "संहितेति" अत्रैकपदत्वादेन अखंडम्पदम् अतएव नित्यसमास इति चरितार्थं अतएवाग्रेअग्रे इत्यादौ पदद्वित्वेसंहिता अनित्यैव अखं
डत्वं चपदत्वाभाववद्वुत्तरखंडत्वं तेन राजीयतीत्यादौ न दोषः अथान्यतत्रपक्षद्वावेकादेशोपि नस्यादितिवोध्यं अर्थनिर्देशश्चेति भूसत्तायामित्यादिरभिप्रकृत्कृतइत्यर्थः सचक्रिया
वाचित्वबोधार्थइतिभावः पाणिनिलुकाश्चिदर्थरहितान्पठतिकांश्चिदर्थसहितान् अतएव भूवादिसूत्रे परिमाणग्रहणं कर्तव्यं कुतोह्येतत्तभूशब्दोधातुसंज्ञो मविष्वतिन

पुनर्भवं धत्वाद्वदति भाष्ये उक्तं चुटू इति सूत्रे यद्यपि रितः कांश्चित्तु मनुबन्धान्पठन्ति उवुन्दिर् निशामने स्कंदिर् गतिशोषणयोरिति तेन नेरितामिरिहि द्विधिरिति भाष्ये उक्तं तथा नसोवरि
वरतिसूत्रे भाष्ये उक्तं कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वं यत्नं करोतीति अथ खल्वप्याचार्यश्चित्रयति क्वचिदेकं क्वचिन्नेति। उपलक्षणमिति। अनेकार्था अपि धातवो भवं
तीति भाष्यमन्त्रमानं तच्च प्रयोगानुसारेणैव न त्वमर्यादं भाष्यस्यापि श्लिष्टत्वात् एवं च सेधतुर्गताविति सूत्रे गताविति पाठानान्न विधगत्यामित्यर्थनिर्देशः पाणिनीय इति बोध्यं
द्योतका इति अत एवानुभवत्यादेः सकर्मकत्वं अन्योपसर्गास्त्वित्युक्त्वा निपातानां द्योतकत्वं वाचकत्वं चाभ्युपैति एधवृद्धौ अकर्मकः॥ वृद्धिक्षयभयजीवितमरणं लज्जास
त्ता स्थितिजागरणं शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुरित्यभियुक्तोक्तेः टित आत्मनेपदानां आत्मनेपदशब्देनात्र प्रकृतानां तङ एव गृह्यते तेनानस्य नेति
वेष्यमाणं सार्वधातुकं अपिदिति पर्युदासः। न च च्यवे इत्यत्र परादिवद्भावेन अविटोरेकादेशस्यापि त्वाण्डित्वे गुणानापत्तिः एकादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेन दोषाभावात् य
नुवर्तति पिदाद्धातुकयोरिति पठित्वा इदं त्यक्तुं शक्यमिति तन्न मृष्ट इत्यादौ मृजेरिड् क्ङिति चेति निषेधानापत्तेः स्यात्। सेन्तअदेशानीट इत्त्वं नैतन्निज्ञापनार्थं कारोच्चारणं इ
जादेश्च गु॥ धातोरेकाच इत्यतो धातोरिति कास्प्रत्ययादित्यत आम् लिटीति चानुवर्तते इयेष न्यासे तु नामुसन्निपातपरिभाषाविरोधात् लिङ्निमित्ताहितस्य गुरुमत्त्वा
इजादेर्गुरुमतो विहितेन लिटीति वार्थोन्न दोषः इचो गुरा इत्येवानृच्छ इति पर्युदासादर्थान्तरस्यासंभवाच्च इजादेर्गुरुमत इत्यर्थलाभे मनुप्रहणमादिग्रहणं च स्पष्टार्थं
मनुप्रहणादौपदेशिक गुरुमतो ग्रहणमिति तु न युक्तं इदिकं जीत्यादेरुञ्छेश्चामनापत्तेः तत्र हि नुमुत्तरं गुरुमत्त्वा अनृच्छ इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च आदिग्रहण
मुच्छेजादेरेव ग्रहणं न तु व्यपदेशिवद्भावेन जादेरित्यपि न युक्तं ईङ्गतावित्यादेरयांचक्रे इति माधवाद्युदाहृतस्यासंगत्यापत्तेः न च ऋच्छेर्लिटि गुणविधानसामर्थ्यादेव
तत आमभावसिद्धेः नृच्छ इति व्यर्थं आमबाधापेक्षया तस्मिन्निति परिभाषाबाधेन व्यवधानेऽपि गुणप्रवृत्त्या तत्सामर्थ्याभावेन न तत्सार्थक्यादिति तात्पर्यं ज्ञापकादिति नुमि
त्वादित्यादेः परत्वसामर्थ्याद्संजातविरोधित्वन्यायेन सवर्णदीर्घबाधोस्त्विति चेन्न प्रधानसवर्णदीर्घबाधापेक्षया इत्संज्ञाबाधस्यैवौचित्यात् कृञ्चानु। कास्प्रत्यया
दिति सूत्रादनुवृत्तमाम्मिति पंचम्या विपरिणम्यते लिटि परत उपश्लिष्टस्य कृञ आमंतादनुप्रयोग इति सूत्रार्थ जल्फलितमाह आमंताल्लिट्परा इति आमन्तादिति पंचम्या
निर्दिष्टे परिभाषया प्रशब्देन चाव्यवहित एव प्रयोगः अनुप्रयोगव्यासश्चादेवेति च बोध्यं कृञ्प्रहणेति कृञ एवानुप्रयोगे नुप्रयोगस्य सेवसिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव तेषां कि

ति॰
प्र॰ शे॰
६

यति। एधस्पृत्रादयः फलानुकूलव्यापारवाचकाः कृञ्जुन्यस्तनुकूलव्यापारवाचीभवन्नीसत्तानुकूलव्यापारवाचकः आम्प्रकृतिसमभिव्याहारे चान्यत्पारिकमामन्तार्थफलनिष्ठमेव
एवं चएधांचक्रे इत्यस्य कर्तृकवृद्ध्यनुकूलव्यापाराभिन्नपरोक्षानद्यतनभूतउत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। सं परिहरति। अभिविधौ संपरा चेति सूत्रे पठितः इत्यर्थः। अ
नन्वितार्थत्वादिति। संपरौ हि सिद्धवस्तुनो योग्यरूपान्तरापत्तिरूपार्थकत्वादिति भावः। द्रव्यं संपादयतीत्यादौ तु धातूनामनेकार्थत्वात्स्वस्वत्वाकामताकरणमर्थः केवलपदेऽप्यनुप्र
योगेनोपाधिः उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवाचित्वं न तस्यापि विशेषवाचित्वात् एतेन कृसजातीयानां धातूनामेव प्रत्याहारग्रहणं संपदे विशिष्टस्य धातुत्वाच्चिंत्यमिदमित्यपास्
तं अनतु इति आमन्तस्यात्मनेपदानर्हत्वात्प्रत्ययग्रहणाच्चेति भावः। तृतीयांतात्तु इतिः अनुप्रयोगस्येति कर्मणि घञ्रूपं च प्रत्यर्थे षष्ठी अत्र न प्रत्याहारग्रहणं अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे
कृञ्ग्रहणान्न पूर्ववदिति तृतीयांतात्तु इतिः पूर्ववत्शब्देन पूर्वोपादानफलमात्मनेपदमेव नं लक्ष्यते न तदाह पूर्ववदेवेति पूर्वषाष्ठे आम्प्रत्ययवदिति तु इदं दाञ्चकारेत्यादाववकर्तृगामिक्रि
याफले एतद्धि हि गात्मनेपदव्यावर्त्यं न तङिति रदमुपलक्षणं कानचोऽपि एकारोच्चारणमिति। थासः से इत्यत्र न्यमप्येवं तेन डे त्यादि। टित आत्मनेपदानामित्यत्र भाष्यस्पष्ट
मिदं मकदेशस्तु नत्ववस्तुतः परत्वादेत्वे पुनः प्रसंगविज्ञानेन डादिषु कृतेषु लक्ष्यलक्षणस्येति न्यायेन नैत्वमिति लुटः प्रथमस्येत्यत्र भाष्यस्पष्टं कित्यादिर्निर्निकृत इत्यादिन्यर्थे हि
र्वचनोऽस्यान्यत्र पूर्वत्वेन दृष्टस्यैवं चक्रे इत्यादौ कार्याभावात् च परस्मिन्नियमे नासिद्धरिदमारब्धं द्विर्वचनेचीत्यनयोः सामानाधिकरण्यासंभवात् द्विर्वचनशब्देन तन्नि
मित्तं लक्ष्यते ऽतो चीत्यनेन सामानाधिकरण्यं तदाह द्वित्वनिमित्त इति चीतिमससप्त्या — तन्निमित्तकादेशस्य वस्थानिवत्त्वं बोध्यं ऊर्णुनविषती मां दावपितज्ञावमाचिकमन्ते
ण निमित्तताश्रयणाद् चलन्निमित्तत्वं किं च लक्ष्यानुरोधेन साक्षात्समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वं निमित्तत्वमिहेति चक्रतुरित्यादि सिद्धिः एवं च द्वित्वे ऽजादि श्लु
यस्य निमित्तत्वे ऽचोपि तत्त्वं यणि अचो निमित्तत्वे ऽजादि प्रत्ययस्यापि सत्त्व सेरित्यस्य षष्ठ्यंत त्वेपि मनोद्वित्वप्रयोजकत्वमस्ति तत्र लोके समवायिकारणतिरिक्त एव निमि
त्तकारणत्वव्यवहारादरिरिषतीत्यादौ नेसः कारस्य वा द्वित्वनिमित्तत्वमिति न गुणनिषेधः इसो द्वित्वाश्रयत्वात्तदाहुः नहि कार्यमनुभवन्कार्यनिमित्तत्वेनाश्रीयते तस्य समवा
यिकारणत्वादिति तदाशयः एतेन ज्ञापितरित्नतर इति ज्ञापकसिद्धं परिभाषांतरमिति वदन्तः परास्ताः भाष्येऽस्यानुक्तेश्च व्याकरणेऽपि कार्यिणोपश्लिष्टस्यैव निमित्तत्वव्य
वहाराच्चन चारिरिषतीत्यादावविलथा उपश्लेषस्य समीपसंबंधरूपस्य भेदनिबंधनत्वात् अचि किं अधिजगे गाङ्लिटीत्यत्र द्विलंकारकनिर्देशेन लाववस्थायां गाङादेशस्य

सत्वाल्लिटि आर्द्धधातुके इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वेपि तद्भावभावित्वेन तद्वृद्धिभावभावितामात्रेणापि निमित्तत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् अत्र सूत्रोपात्तलिड्वृद्धिभाव एव निमित्तमित्यनि
मित्तत्वाभावः सर्वत्रैव वाच्यः शास्त्रे वृद्धिकृतमेव निमित्तत्वादिदमेवाचीति ईदृशनिमित्तत्वाश्रयणे लिंगं आवृत्त्या कालावधारणं मत्वाह द्वित्वे कर्तव्ये इति अच इति किं इ
जायेत तत्र हि कित्वनिमित्तत्वात् संप्रसारणं स्यादेशेषु कृतेषु प्रवृत्त्या तन्निमित्तत्वात् अत्र तन्निषेधे द्वित्वे हलादिःशेषे उत्तरखंडे संप्रसारणे पूर्वखंडे संप्रसारणं न स्यात् न सं
प्रसारणे इति निषेधात् लावस्थायां तु न कित्वं परैः लिवादिभिर्बाधात् अत एवासंयोगादित्यत्रापि दित्यनुवृत्तिश्चरितार्थेति दिक् उरत् चंच्छृतुरित्यादावभ्यासविकारे
वाध्यवाधकभावाभावेन पूर्वं हलादिःशेषे ततोंतरंगत्वात्तु किं उरदत्वसिद्धये आह अभ्यासस्य ऋवर्णस्येति इदं च रीर्कित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ननृते इत्यादौ तेनैव म
नोरदत्वे कृते हलादिःशेषः इति बोध्यं प्रत्यये किमिति अंगेन प्रत्ययाक्षेपः किमर्थमिति प्रश्ने वक्ष्यन्निति अन्यथा रदत्वस्यापरनिमित्तत्वात् स्थानिवत्वाभावेन न संप्रसार
णे इति निषेधानापत्तिरत एवासप्तमसमाप्तेरंगाधिकार उक्तो भगवता न च प्रागभ्यासविकारेभ्योंगाधिकारेपि अभ्यासे न प्रत्ययाक्षेपो भविष्यतीति वाच्यम् अभ्यासे
संज्ञैकवाक्यतया लिटि परे ये द्वे तयोः पूर्वस्य ऋतः इत्यर्थलाभेपि अत्वस्यापरनिमित्तत्वानुपपादनात् किंच सन्यङोरित्यस्य षष्ठीत्वेन तद्विषये सत्त्वं तस्य ये द्वे इत्य
र्थेन सर्वस्यापरनिमित्तत्वं दुरुपपादं अंगसंज्ञैकवाक्यतया तु प्रत्यय इत्यस्यावृत्त्या न दोषः अजघांश्चर्करीत्यादौ यङ्लुगंते न लुमतेति निषेधानित्यत्वेन न क्षतिरिति
भावः वस्तुतस्तेन तदाक्षेपाभावेपि अंगसंज्ञाद्वाराः स्यपरनिमित्तत्वं नियमतः परवृद्धेः पूर्ववृत्तितया परनिमित्तत्वात् एवं च चर्करीत्यजघा इत्यादौ दोषशंकैव नेति दि
क् ननु प्रदेशेऽनुदात्तस्यैकाच्त्वाव्यभिचारात् किं तेनेति पृच्छति एकाच इति किमिति॥ न च वधिव्याहृत्यर्थं तत्र तत्सामर्थ्येनोपदेशमात्रे एकाचो यद्ग्रहणादिति वाच्यं आ
द्युदात्तनिपातनेनैव सिद्धेरित्यभिमानात् एकाज्ग्रहणेनेति। तदर्थकेनाच इति पदेनेत्यर्थः अन्यथोपदेशेऽनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन न तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेवेति भावः ननु
वधारणाच्चाद्युदात्तनिपातनेपि न सिध्यतीति हल्युपदेशे तस्यानुदात्तत्वात् तेन च तत्सामर्थ्यगौरवादत आह अच इत्येवेति उपात्तविभक्त्यर्थेन्मार्गे मानाभावेन तद्विवक्षेति
भावः तद्ग्रहत इति समुदाये एकत्वविशिष्टजन्यत्वारोपेणेति भावः सिद्धेरिति शास्त्रविशेषमनादृत्यार्थविशेषपुरस्कारेणैवोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति भावः साम
र्थ्यादिति उपदेशमात्रे य एकाजेवेत्यर्थकत्वं नयेत्यर्थः अनेकाच्त्वादिति हनो वधेति सूत्रे स्यादंततायां भाष्ये उक्तत्वात् अतएवावधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिर्न एवं चाद्यु

दात्तनिपातनं तस्य निष्फलत्वमिति भावः वस्तुत आरोपितार्थबोधकत्वेनान्यार्थग्राहकाभावेनाजन्तस्येत्यर्थवारणाय चैकपदस्यावश्यकत्वेपि अवच्छेदकावच्छेदेनान्वय
स्यौत्सर्गिकत्वेन लस्यानुरोधेन च तथैवान्वयादूधिव्याद्वृत्तिः स्पष्टा चेयं रीतिरुपदेशेऽत्वत इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः तत्र हि यस्मै प्रतिषेधाभावाय हलादिग्रहणं कर्त्त
व्यमिति भाष्यमुपादाय उपदेशग्रहणमुभाभ्यां संबध्यते उपदेशे योऽत्वान् हलादिश्चेति न च घस्लृपदेशे हलादिरिति कैयटेनोक्तं यद्यप्यस्य साक्षादुपदेशः संभव
ति तस्य मुख्यत्वात्तस्यैव गृह्यते न तु स्थान्युपदेश इति न दोषः इयमपि रीतिरुपदेशेऽत्वत इति सूत्रशेषे अनो भारद्वाजस्येति सूत्रे च भाष्ये परत्वेऽकाग्रहणव्यावर्त्योश्च
धिरेव किं च उत्तरार्थमेकाज्ग्रहणं अत एव जागरितवानित्यादावुपदेशे उगन्तत्वमादाय श्र्युक इति इण्निषेधो न तत्रोपदेशानुवृत्तिः श्वयीर्णमित्यादावपि इण्निषेधायेत्याकरे
स्पष्टं श्विपाशपेतिनास्येव भाष्यानुक्तत्वात् न च भाष्ये यङ्लोपे वेभिदितेत्यादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादित्यर्थसत्त्वे इट्प्रतिषेधो वक्तव्यो वि
भित्सतीति दोषापत्त्या यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः यङ्लोप इत्यादिभाष्यं तूपक्रमोपसंहारबलेन यङ्लुग्विषयं किं च तस्य तद्विषयत्वे यङ्लोपे स्यानि
वत्वस्येव यङ्लुक्युपायापदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् इड्विषये यङ्लुको लोकेऽनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषा
त् अन्यथैकाज्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरत्र जागर्त्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालंबनतापत्तेः अजर्घा वेभिदीतीत्यादौ श्नम्श्यनादयस्तु पर्फरीतं चेत्सस्या वदे
पाठेन यङ्लुगन्ते गणं तत्र प्रयुक्तस्याप्यस्यानच्छांदसत्वादेव कार्यान्तराणामपि छंदसि दृष्टप्रयोगेष्वदृष्टानामभावो बोध्यः भाषायां तु तादृशानामभाव एव घ्निपादि
निर्देशात्तु लिडादिभिर्भिन्नकभवतेरित्यादिस्थतन्निर्देश एवन्यार्थसाधका इत्याहुः इणः षीध्वंषीध्वमि षकारोच्चारणं तु लुवीध्वमित्यादावेकदेशविकृतन्यायेन मूर्धन्य
मः सत्त्वे न ढत्ववारणाय अंगात्किं चेविषीध्वं अस्य षीध्वमो नर्थकत्वेपि अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति नानिनस्यन्यग्रहणानीति सिद्धमिति केचित् अस्त्वे
त्रिंषघपिक्रञ्जिनुक्तौ लाघवमस्ति तथाप्येकस्यैव लाभार्थं प्रत्याहारग्रहणं क्रुशोर्दुर्नयनाचेति भावः तदुक्तमत उत्सार्वधातुके इति सूत्रे भाष्ये अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यव
धनं स्मरन्ति कर्तृवचनान्मनीषिण इति। पररूपापवाद इति। पररूपपदमेकादेशोपलक्षणं आनृजेरित्यादौ गुणस्येव प्राप्तेः अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन पूर्वाप
स्थितहलादिः शेषोत्तरं दीर्घ इति भावः अत्र लिटीति वर्जतेनेन नराधातोरपाधातोश्च यङ्लुकि नायं दीर्घ इति केचित् आदिग्रहणं तदंतविधिनिरासार्थम्॥ धिषां धारी म

न्यप इतितेनपयाधावनिपयोधावनमित्यादौनल्लोपः अतएवभाष्ये सङीत्युक्तं सनः सकारमारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः चकाधीत्येवेष्यते इति भाष्योक्तेरयंमि
चोल्लोप इति सङीत्यस्यैकदेशयुक्तं प्रत्याख्यानं न युक्तं तत्र सङ इत्यस्य धातोः सांतादसंभवेन प्रत्ययइत्येवाध्याहृतं मूलकृता यत्तु पदस्येत्यधिकारेण प्रत्यासत्त्या व्याख्यानेन चारंव
उकपरस्य योर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणमिति कैयटेनोक्तं तत्त्वातिक्लिष्टं ततो वचनमेव न्याय इति परे हएति तासस्त्योर्लोप इत्यनर्थलोपसस्त्यो रिति सः सीसतः स इति च वर्णितं लो
ट इति लोडादेशस्येत्यर्थः सलोप इति लिङः सलोप इत्यनेन॥ इटोत्॥ तकार उच्चारणमात्रफलको न विभक्त्यादित्यस्योच्चारणमात्रफलकः प्रवृत्तेरच्छ्वघोरित्यत्रोपपादितत्वा
दित्संज्ञया निवर्त्तितषत्वमिति लक्ष्यभेदात्तु नः प्रवृत्तिरिति भावः युगपदेवोभयोः षत्वं टधयोरिति मतभेदेनेति शेषः इदमन्येवयुक्तं इति मतेत्वित्यनेन तन्मते भाष्यामनुपदर्शि
रूपस्य पुत्राभावरूपस्य चास्वरसस्य बोधनात् ऊदृदंतैरिति दीर्घोकारांतानामुदात्तत्वादिवद्भूयात् तत्वेतिरङ्भावनिपातनमारभ्य एकाचइति तेन न्यासदीधीत्यादीनां व्यावृत्तिर्य
क्लितिभाष्ये त्वनुबंधरहितः पाठो दृश्यते पचितिंडु पच् षः प्रसिद्धत्वात् सृजिर्दिवादिस्तुदादिश्च बुध्यतीति यद्यपि भाष्ये इयनानिर्देशो नास्ति तथापि माधवादिप्रामाण्यादुक्तं
तृप्यति दृप्यतीति अतएव शमुचादीनामिति सूत्रभाष्ये तृपितो दृपित इत्युदाहृतं लुपतुदादिर्वनदिवादिर्व्याख्यानात् तृपधातोर्भ्वादेर्दिवादेश्च ग्रहणं क्लिश्यतीति इय
नानिर्देशः क्लिश आलिंगन इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् तत्र हि क्लिश इति विभक्तिविहितत्वस्य पुषादङ्बाधकत्वमुक्तं अनिट इत्यनुवर्त्तनादाहार्थस्य सेटो ग्रहणाभावइ
तिकैयटः मृषेर्भाष्ये नार्थः पाठः मृषस्तितिक्षायामिति सेट् निष्ठायां अकित्वविधानात् अतएव मूले मृषिर्नोक्तः पुष्येति इयनानिर्देशो माधवादिप्रामाण्यात् वसतिर्भ्वादिः व
सिः प्रसारणीति भाष्यात् शाक इति चंद्रदुर्गाभिमतेन वस्तुतो भाष्ये लदित्त्वाद्ध भावेनं दिवादेरप्यनिदमेवं विघतिर्विनदिरिति विकरणनिर्देशस्य व्यावर्त्याभावान्नरसंडनव्या
जेन रद्धपतीति विदितिरिति भाष्ये पाति विंदति विनत्ति विद्यतीति पाठ इति भावः संप्रत्युपलभ्यमाने विदिर्विद्यतीति पाठेपि विदिग्रहणेनोभयोर्ग्रहणं विंत्ति विंदतीति प्रयोगस्य विंदे
रणकरणादिकः सत्वात् अतएव यस्य विभाषा अविदेरिति वक्तव्यं इह माभूत् विदितः तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं यदुपधेर्विभाषात दुपधेः प्रतिषेधः न्वाविकरणस्य विभाषा
लुग्विकरणस्य न्यायमिति यस्य विभाषेति सूत्रे भाष्ये उक्तं तौदादिकस्यापि सेट्त्व अविदेरिति वार्त्तिके तद्ग्रहणमेवस्यात् एवं च यदुपधेरित्याश्रयणेपि तदर्थे वार्त्तिकस्थावश्य
कत्वेन तत्प्रत्याख्यानासंगतिः मम तु त्रयाणामनुदात्तत्वेन वार्त्तिके लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न दोषः तएव ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थे परिवेत्तेति

ति·
श्र·शे·
८

त्वं तं प्रयोगः संगच्छते यत्तु कैयटेन तत्र त्वं भाष्यमुपादाय केनिरत्र विवक्षितो विरलाभ इत्यस्य तु प्रतिषेधो भवत्येव विन्न इति विघ्नितिविनन्योरत्र तु दीर्घत्वादि इ प्रतिषेधः सिध्य
तीति दृतेन प्रारब्धं तौदादिकस्यापि सिद्धे अविदेरित्यनेन न वेत्तेरेव ग्रहणे बीजाभावात् नवेत्तीति न रक्तं तदस्मिन्नं नं प्रायेणो कृतमिति प्रतिपन्नाः शुष्कधृष्टौ केनन त्रविशिष्टेनेति
निर्देशात् नुल्लोमुम्नः पुष्टो मंता मंक्त व्यमित्यादि भाष्यव्यवहाराच्च वसतिक्षुधोरिट् नु रविदो दत्त्वा मक्षिन ज्ञो क्लीन्नादि गमकाच्च ततवद्यतु न वद्धेति भाष्यप्रयोगाच्चेति भा
वः अकर्मक इति हि वदनीय त्रदत्तं स्पर्द्धते इत्यत्र स्पर्द्धा पूर्वके शब्दे नवृत्ति र्वोध्या शर्पूर्वाः हलादिरित्यतः शेष इत्यनुवर्त्तते अत्रादिरित्यनुवर्त्तते तत्र शब्दातिरिक्त वर्णापेक्षया धा
त्वादि भूतादिस्यर्थः तेनवत्र श्चेत्यत्र च स्यन शेषः खयः किं सस्रंभ शर्पूर्वाः किं सपूर्वा इत्युक्तौ उस्वादि ष्वपि खयः शेषापत्तेः आक्षिप्यवेति आशीः प्रतिपादकता यह्वेतिवाच्या
र्थः अर्थान्तरे त्वोमादिति परस्मैपदमेव अतएक एकशब्दोऽसहायवाचीह्विवचनां तेनसमासः ह्वयोरेव मध्यसंभवादित्याह असंयुक्ते त्यादि लिटी त्यादेशाविशेषणे एकदे
शान्वयेपिसोत्रत्वाह् तिसदाहो लिस्ति मित्तीतितन्निमित्ताद्देशादि मिन्नामित्यर्थः निमित्तं च प्रत्यासत्त्योपस्थितो लिडे वन्यायेनाह किति लिटीति गमहनेत्यादितो यद्यपि क्ङिती
त्यनुवृत्तं तथापि लिटो ङित्वासंभवात्किती त्युक्तं अभ्यासलोप इतीविशिष्टविधिरत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन चलोपमात्रे विधेयता पर्यवस्यति यद्वा समासेप्युद्देश्यविधेयतयान्व
योस्तिसति तासर्थक्वचित् लिटीति किं पापच्यते अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन दीर्घात्पूर्वं कृते वाभ्यास दीर्घ एत्वाभ्यासलोपौ प्राप्नुतः किं च परत्वादेत्वाभ्यासलोपस्य
दीर्घत्वेन बाधः सकृद्गतिन्यायाच्च न पुनस्तौ इति भाष्ये उक्तं शब्दान्तरप्राप्त्या चलोपो न नित्यः अभ्यासविकारेषु न बाध्यबाधकभाव इति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नात्राश्री
यत इति तदाशयः एतेन यत्रान्यतरस्मिन्कृते सर्वेषां प्रवृत्तिस्तद्विषयः सन्याय इति कैयटोक्तमपास्तं दीर्घकृते इत्वस्याप्राप्त्याचीकरदिति गुणोपङ्लुकोरिति सूत्रोक्तन्तु दाहृ
लपरभाष्यविरोधापत्तेः पलिचसेसेटीत्येवसामर्थ्यादेकाकिलिट्त्रिषयत्वे लब्धे पत्यपहलं स्पष्टार्थं नेधितिं देधेरित्यादिषु दकारादिषु सत्त्वपीत्यर्थः एकेत्यादि किमिति आरेतु
रित्यादौ हलमध्ये इत्येतावतापि वारणसंभवादिति प्रश्नः न च वमलनुरित्यत्राभ्यासे चर्त्वस्यासिद्धत्वादेत्वादिस्यादिति वाच्यं फलिभजित्रहणेनैत्वाभ्यासलोपयोरभ्यासादेशस्यासि
द्धत्वज्ञापनात् अनादेरित्यादि प्रहलं तु हलादिः शेषमादाय सूत्रस्यासंभववारणाय स्पष्टार्थम् अस्त्रवनमुन्मुत्यगमनं इदितौ इदित इति कर्मधारयेण धातोर्विशेषणं तेनेदित्तस्य
धातोर्नुम् विधानाच्च क्षिप्र दीनदोषः धातोरिति धातूपदेशावस्थायां नुमर्थं तेन हुडित्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययसिद्धिः अनुवर्त्तमानमंगस्येत्यंगत्वयोग्यस्येत्यर्थकं बोध्यं गासा

तुन्नरोधः सामएववक्तुं शक्यत्वात् सिच्यपि न दोषः सचएववक्तुं शक्यत्वादिति स्पष्टं भाष्ये । श्विं दृते इति श्वेनो भवतीत्यर्थः अभिवादनं नतिस्तत्पूर्वकमाशिषां प्रवचनं चास्य मआल
स्यं निद्रागतावस्थाविशेषश्च न शासं गुणश्लोषनारेङ् मात्रपरः शास्त्रिरदिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः व्यपदेशिवद्भावेन गुणावयवत्वसंभवात् । अतो व्याख्यानाच्च लक्षणमागुणश
व्देन भावित परः स्मरतिर्बोध्यम् अयमित्यादि आस्वादनमनुभवो हृचिश्च धात्वादेः अत्र सुख्यातुव्याकृतये उपदेशादृत्यनुकृतेरावश्यकत्वात् षडित्यादेरपि तेनैव व्याख्यानौ
धातुग्रहणं स्पष्टार्थं आदेरितिलक्षणनिवृत्तये बोपदेशफलं त्वसिष्वदिति उर्दमाने मानं सुखं चादास्वादने उपधायाश्च सिपि धातोरित्यनो धातोरिति वीरुपधायाः
न्मतो वौरिक इति हलि चेत्यतो हलीति चानुवर्तते धातोरित्यस्याभावे पदाधिकारस्य सत्वेन पदस्य धाभूतयोरित्यर्थे उर्दत इत्यसिद्धिः सूत्रं तु क्विवन्ते उर्दित्यादौ चरितार्थम्
कुर्द खुर्द गुर्द इति पृथग् धातुः सगितिर्भाष्ये क्वचित्तु स्वान्तस्य क्वचिन्नू इति दीर्घान्तस्य पाठदर्शनादुभयोपादानं यद्यप्येकोऽचदरित्यत्र भाष्येन दृश्यते तथापि यङ्लुङ् घोसौ सूत्र्य
तर इति भाष्योदाहरणात् पूरितं सगादिपर्युदासाद्धान्तल्लाभः यद्यपि भाष्येऽच्छक्रतिर्न दृश्यते तथापि सुव्यातुस्तिवु चचक्रीतीनां प्रतिषेध इति वार्तिकवलात्पठितः ष्ठिवेसुन
सत्वं याद्रिस्वादितिबोध्यम् नरपरेति सूत्रे सृपि सृजि स्पृशि स्पृही नाम बोपदेशत्वेपि पूर्वपदादिति सूत्रेण प्राप्तषत्वनिषेधार्थं ग्रहणं तत्र हि आदेशप्रत्यययोरिति न संबध
ते अत एव हि भ्रासहसामित्यादौ छंदसि तेन षत्वसिद्धिरिति दिगौ स्पष्टं पूर्वपदादिति सूत्रे चच्छंदसीति संबध्यते यद्यपि छंदसि दृष्टानुविधिस्तथापि छांदसान्यनिषेधवदिदम
पीति बोध्यम् ग्रथि कौटिल्ये कौटिल्यं शाठ्यं वक्रता वा श्लाघायामिति। अविद्यमानगुणसंबंधत्तापनं श्लाघा अष्टाष्टात्रिंशदिति अष्टत्रिंशदिति पाठभिन्नेपदे दृदृर्दरिसंघो
णांतस्येत्सतो लोप इति रान्तस्येत्यस्येति चानुवर्तते वदव्रज हलंतत्वादेव सिद्धेः नोहलादेरित्यस्य बाधनार्थमनयोर्ग्रहणं न दंतविधिनैव सिद्धेर्न ग्रहणं स्पष्टार्थम् नन्वज्ग्रहण
सामर्थ्यान्नेटीति निषेधाद्वा नेत्याचो ग्रहणे सिद्धे हलंतग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न इत आरभ्य वृद्धिभाज एव सिच्यन्त्वेन विशेष्यं तदर्थग्रहणं तापनार्थं तत्स्थत्वात् एवं चारांक्षीदित्यादिसि
दृयवर्णग्रहणे जातिग्रहणाय तदावश्यकं अत एव श्लावस्थायामडामभेः पाक्षीदित्यादावटो न वृद्धिः विलोडनं क्षोभणं निषेधे प्रामेरतिरिदमुपलक्षणं अवरुम्भातीत्यादावभा
नस्य विधानात् "उपसर्गान्तु" अभिश्रावयतीति एर्यंते पित्वं भवत्येव तत्रास्य शक्तिस्वभावेनोपसर्गाणां प्रकृत्यर्थविशेषणतायाएवस्वीकारात् तदुक्तं भाष्ये सुनोत्यादीनां प
त्वेएयं तस्योपसंख्यानमधिकत्वादभिषावयतिन वाः नन्यत्वात् न च नात्र सुनोतिं प्रतिक्रियायोगः किं तर्हि सावयतिं प्रतीति सुनोतिं प्रत्येव क्रियायोगो। नासावेवं प्रष्यंते सुनु।

अभीतिकिं तर्हि उपसर्गविशिष्टमसौ प्रेक्ष्यते अभिषुणोतीति अत्र वचनप्रत्याख्यानयोः समफलत्वाय नासावेवमित्यादिभाष्येण च मदुक्त एव तात्पर्यं लभ्यते सुदित्प्र
अप्रतेः किं प्रतिसमादनुसरेरालंबनाविदूर्ययोरैक्यभावादेवासंबंधः सिद्धः तआहौ किं चेति अवाच्च॥ आविदूर्यं सामीप्यं अवष्टभ्य गौः निरुद्धा सर्वा समीपे आसन्न
त्यर्थः परिनिविभ्यः सेवेत्यत्राकार उच्चारणार्थः सितसयोरिति प्रकृतिको व्याख्यानात् स्यादिष्वभ्याक् सितादित्यस्य सेवं धातोर्थ प्राक्सितादित्युत्तरमिदं पठितेन चाभ्यासस्यैन
र्थक्यात् तस्य षत्वाप्राप्त्या कथमस्य नियमार्थत्वमिति वाच्यं द्विः प्रयोगत्वादभ्यासस्य कारस्यापि अर्थवत्सुनोत्यादिसंबंधित्वात्तेः अर्थवत्सुनोत्याद्यवयवत्वमिव तत्संबं
ध्यवयवत्वस्यापि अत्र च षष्ठ्यर्थत्वात् यद्वा अत्र प्रकरणे तत्तद्धातोरिव तदानुपूर्वीकस्य च ग्रहणं व्याख्यानात् अत एवानुषस्यंदेरित्यादावनुविपर्यभिनिभ्य इति अ
भ्यासस्य षत्वं॥ स्थादिष्विति नियमसु प्राक्सितात् चेदभ्यासस्य षत्वं तदा स्थादिष्वेवेत्येवमिति नात्र तस्य प्राप्तिः सुषिसूतिसमा इति सूत्रे भाष्ये सर्वमिदं स्पष्टं तत्र हि भाष्ये वि
सुषापेति अभ्यासस्य षत्वं प्राप्नोति न च स्थादिष्विति नियमान्न भविष्यति प्राक्सितसंशब्दनान्नियमः उत्तरश्च सुषिः एवं तर्ह्यनर्थकत्वान्न नैवं विषुषुपुरिति नसि
ध्यतीति वाच्यं सुषिभूतस्य हि द्विर्वचनादित्युक्तं सुषिभूतस्येति प्रतीके यद्यपि कैयटेन द्विः प्रयोगे स एव सुषिर्हि रूक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वमिति व्याख्यातं तथापि
दृश्यते द्विर्गीनिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्समुदायस्य सुषित्वानुपपत्तेश्च मदुक्तव्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यं द्विर्गीतिसूत्रस्थभाष्यं त्वग्रे तन्नादिगण एव स्फुटीकरिष्यते॥ गंगां विसेध॥
तीति॥ विप्रतिषेधः परत्वत्रसेधतेर्गतावितिनिषेधो न तस्य विरोधार्थत्वेन गत्यर्थत्वाभावात् सिषेधेत्यादावादेशप्रत्यययोरिति षत्वं भवत्येव अनंतरस्येति न्यायेन सेधतेर्गता
वित्यनेनादेशप्रत्यययोरित्यस्यानिषेधात् इति केचित् सिचो यङीत्यादिसाहचर्यात् सर्वषत्वनिषेध उपसर्गादित्यस्य तु नात्र संबंधो विच्छिन्नत्वात्तेन गंगां विसिसेधेत्येवमभि
भिधानमसीत्यन्ये॥ सुवतिसूति॥ सूतीत्यत्र गुणाभावः सौत्रः षूङः सानुबंधकनिर्देशो धूविधूनने इत्येतस्यापत्त्यर्थः इट् सनि वेत्यनुवर्तमाने वा ग्रहणं लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वि
त्यस्य निवृत्त्यर्थं न च स्वरतिग्रहणसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिः सिद्धा ऋतश्चेतीड्विकल्पस्य सिद्धत्वादिति वाच्यं स्वरतिग्रहणं नित्यार्थं स्यादिति तस्य ज्ञापकत्वादिति कैयटः॥ अकारा
दिति॥ मन्त्रलं तु नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः" अतो हलादेः" अत्रांगांत्यः कारासंभवात् हलादेरिति सामर्थ्याच्चांगस्याकार इति वैयधिकरण्येनान्वयः हलः परस्यांगावयवाकारस्येत्य
र्थेन सिद्धे आदिग्रहणं स्पष्टार्थं अचकासीदित्यादौ तु चकाराकारे नातिप्रसंगः सिच्परत्वेनाकारविशेषणात् नन्वेवं लघोरितिव्यर्थं अलक्षीदित्यत्रापि येन नाव्यवधानस्य

येनैव वारणसंभवादिति चेन्न स्पष्टार्थत्वात् अत इति तु अकुटीदिन्सादौ वृद्धिवारणाय नेर्गद इत्यत्राड्व्यवायेपीति वर्त्तते तेनाकारादिव्यवधानेपि णत्वं यद्यपि तत्र सूत्रे रेफष
कारयोर्निमित्तयोर्निमित्ति न श्च नस्याड्व्यवाय आश्रितस्तथापि यत्र यन्निमित्तं निमित्ती च तयोरप्यड्व्यवाये णत्वं अस्ति चात्र गदादेर्निमित्तत्वं नेर्निमित्तत्वमि
ति स्पष्टं भाष्ये कैयटयोः धात्वादेरित्यनुवर्त्तनादाह धात्वादेरिति अत्रोपदेश इत्यनुवृत्त्या णादिनामधातुव्यावृत्तिर्बोध्या नाटीति नट अवस्यंदने उणादिरेव व्याख्यानात्
नेमव्यादिर्णोपदेश एव आहुरिति भाष्यविरोधोत्रारुचिः उपसर्गादपूर्वपदात् संज्ञायामित्यतः पूर्वपदादित्यनुवृत्तौ तदापि समासे एव स्यादतो समासेपीति नत्तु
पूर्वपदाधिकारस्यात्र निवृत्तेर्व्याख्यानत एव सिद्धाविदं व्यर्थं न चासंज्ञायां पूर्वपदादिति नियमव्यावर्त्तितणत्वप्रतिप्रसवाय समासासमासयोर्विशिष्य विधानार्थं पू
र्वपदादिति दत्तोपचर्यादिसमास इत्यस्यासिद्धया नियमेन व्यावृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् न चैतत्प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु सूत्रे सूत्रमित्यर्थज्ञापकमिति वाच्यं रक्षाभ्यामित्यत्र
समानपद इत्यस्यासत्त्वं उपदेश इत्यर्थे न पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वेन ज्ञापकासंभवादिति चेन्न स्पष्टार्थत्वात् तस्मात् तच्छब्देनात आदेरिति कृतदीर्घः परामृश्यते उपस्थि
तत्वात्तदाह दीर्घो भृञादिति अत्रापि लिटीति वर्त्तते दंदशूकस्याकिपत्वादाह दंदशूकं क्रियायामिति दंदशूको विलशयः वदनैकदेश इति तत्क्रियायामित्यर्थः
आदिर्ञिः अंकारीयतीत्यादौ नेदं तेषामनभिधानात् यत्तूपदेश इत्यनुवृत्तेस्तत्र न दोष इति तन्न तस्यास्वरितत्वात् किंच तदनुवृत्तावादिग्रहणं वैयर्थ्यापत्तिः पद्मादि
ञाब्दे उपदेशाभावादेव तदप्रवृत्तेरित्याहुः द्विचत्वारिंशादिति विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृताविति विकल्पविधानादात्वाभावः अषोपदेशत्वादिति सिकः पर्युदासादप्य
योर्ईत्वाजं नस्मादित्वाभावादित्यर्थः ऋदुपधेभ्य इति यद्यपि विमिदतुरित्यत्र कित्वं नित्यं तथापि ऋदुपधे तदनित्यं गुणे संयोगात् परत्वात् तत्र परत्वात् गुणे प्राप्ते इदं
कित्वमवकाशः ईजतुरित्यादिः गुणावकाशश्चेततीत्यादिः परे तु ऋदुपधविषये तत्र लक्ष्यलोपप्रसंगवक्तृतक्कित्वस्यानवकाशत्वमेव तदुक्तं भाष्ये उक्तं वा क्वस्यानवकाश
त्वादपवादो गुणस्येति यथाक्वस्य कित्वसामर्थ्यादेवालिक्षदित्यादौ गुणो बाध्यते तथेह ऋदुपधविषये तत्र लक्ष्यलोपप्रसंगवशादपि नातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थ इति कैय
टः न च परत्वाद्गुणस्यैतद्विषयलक्ष्यलोपप्रसंग एव नेति वाच्यं असंयोगादिति कित्वस्यैतद्विषये निषेधातिदेशकत्वेन निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायात्तत्र विषये विप्रषे
धाप्रवृत्तेः न च संप्रसारणविधौ कित्वस्य कृतार्थत्वात् दुर्बलेनानेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बल इति विधिरनेन स्पर्द्धत इति परत्वप्रवृत्तिरस्त्येवेति वाच्यं

सि.
प्र.टी.
९०

विचनिमृह्णातीत्यादावतिदेशाप्राप्तङित्वस्य संप्रसारणेन कृतार्थतया तदनंतरं प्राप्तगुणेन त्वदुक्तरीत्यातिदेशाप्राप्तगुणनिषेधबाधापत्तेः एवं च विषम उपन्यासः अनवकाश-
क्तस्य किल्त्वं इह पुनरुभयं सावकाशमित्यादिरिति तु तरभाष्यग्रंथस्य कैश्चिद्युक्तिरित्याहुः उवोरुवेति द्विर्वचने चेतीति निषेधात्पूर्वं द्वित्वे कृते उकारस्य वार्णादांगस्य बलीयस्त्वा-
त्सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणे कृते उवङ् एतेन गुणस्य स्थानिवत्त्वेनांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादित्यपास्तं पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वात् उवङि तु न स्थानिवत्त्वमसवर्णग्र-
हणसामर्थ्यात् न संनिपातेति आमि सतिधातोर्णल् परत्वव्याघातः स्यादिति भावः वार्णादिति अत्र लघुभ्यासस्येति सूत्रं ज्ञापकं तद्धि इयेषेत्यादावियङघर्थं तत्र पूर्वं प्राप्तगु-
णवृद्धौ द्विर्वचनेचीति निषेधे द्वित्वोत्तरं प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घे तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः परत्वाच्चेति अस्य परकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थः एवं चा-
भ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन ह्रस्वहलादिःशेषयोर्युगपत्प्रवृत्तौ ततः परकालो दीर्घ इत्यंतरंगत्वाद्दीर्घत्वं स्यादिति न वाच्यमिति भावः अनिदितामिति इदं कु-
चधातुविषयं कुंचेत्वनिदितामिति न प्रवर्तते परेश्च घेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनास्य सोपधत्वान्नकारजावनुस्वारपंचमाविति तु प्रापिकं तदाह कुंच्यादिति प्रका-
रहितपाठस्त्वपपाठः इति मते त्विति इदमेव युक्तं तपरकरणफलस्य भाष्यानुक्तत्वात् अजेर्व्य अत्र वालिटीत्यतो वेत्यनुवर्तते तेन व्यवस्थितविभाषा तेन घञपा-
कप्युन्स्विति वावलादावार्द्धधातुके वा अन्यत्र नित्यमेव अघञपोरिति न वक्तव्यं स्पष्टं चेदं भाष्ये एवं चैतद्विकल्पसामर्थ्याद्धि धातोरप्यर्थसार्वधातुके एव प्रयोगो
नार्द्धधातुक इति बोध्यं ह्रस्वदीर्घजिपूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधस्याप्ययं नियम इति भावः चतुर्णामिति कृत्वा इनाच तुण्डविनिगमनाविरहेण तेषां सर्वेषां नियमार्थमेवेत-
दुक्तं णौ तु विध्यर्थत्वसंभवान्न तदर्थत्वं प्रकृत्याश्रयः एकाच उपदेशे इति काशिकादिषु प्रसिद्धप्रामः प्रत्ययाश्रयः श्युकः किति नीतीति धातोः प्राप्तः प्रत्ययाश्रयस्य नियमे इष्टग्रहण-
मृवमानं यात्वानिति न च्वा ग्रहणत्व मग्रहमपित इत्यर्थः तेन विधूत्वस्य सिवुधिथेत्येकमेव यदि तु नेड्वशीति प्रकृत्यान्याश्रयापितस्यैव नियमः स्यात्तदोपदेशत्वमत इति सूत्रेणनि-
त्यानिर इत्यस्यां जिघ्र्यावर्स इत्यर्थपरभाष्यासंगतिः तत्र निस्यानिट इत्यस्याभावे ऽजोऽन्तो भारद्वाजस्येति विकल्पः स्यात् तत्सत्वेप्यृदित्वप्रयुक्तविकल्पस्यैव सत्वेन त-
दसंगतिः प्रमंतु क्रादिनियमेन नित्य इडिति भावः क्रादिभ्यश्चेदिएन तर्हि लिधेवेति विपरीतनियमस्तु न कृते परि इतर इत्यादि लुप्यविरोधात् अत्र सूत्रे कृसृभृ स्तु द्रु ९०
इति वक्तव्यं तेन संचस्करिवेत्यादि सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये ततश्च तुर्णामिति नियमाद्विधिर्बलवानिति भावः उपदेशे ऽत इति उपदेशे इत्युक्तेः सूत्रस्यं तत्रापस-

चविभागादिहैवकिं यत इति क्रमो भारद्वाजस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं च वेडादेर्दीर्घ इत्यादिसिद्धये न ग्रहणमावश्यकं अन्यथोपदेशेऽजन्तानामात्वविधानेनाजग्रहणमेव कुर्यान्न ना
सोमित्यनिट् . इति तासौ सत एव त्रिष्वानिट् इत्यर्थः यस्तास्यावल्लिनित्यानिट् चेति भाष्योक्तेरिति भावः नास्त्विति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः यथा तासौ नेट् तथा थल्यपीत्यर्थः नित्यानि
टः किं रधिव य अयं स्वरतीति सूत्रेण तासौ विकल्पितेट् अतोऽस्य थलि नित्यमिट् नित्यग्रहणाभावे भारद्वाजनियमेन विकल्पः स्यादिति वृत्तिः तासावनिति किं घस्लादेशोऽजघसि
थ्नुत्वादौ नित्य एवेड्व्याख्यास्यादिति उपदेशोऽत्वउपदेशे किं कर्षिथ चकर्षिथ अत्वत इति किं भेत्ता बिभेदिथ तपरः किं
द्वा रराधिथ तासौ किं जिघृक्षतीति जग्रहिथ नित्यानिटः किम् आनञ्जिथेति भाष्ये चक्रमिथेत्यपि प्रत्युदाहरणं तु क्रमोरिति नियमेनात्मनेपदपरत्वाभावविषयेऽपि परस्मैपदे
न स्यात्तत्क्रमे भाअवर्णास्वदित्येव सिद्धे नियमोऽयमित्याह स्मृदृन्तादेवेति। न च स्मृदृन्ते विकल्पेन निषेधार्थमिदमिति वाच्यं अचस्तास्वदिति सामान्यसूत्रेणायनेन भारद्वा
जातिरिक्तेऽप्यृदन्ते निषेधस्यैवाङ्गीकारेण स्मृत्यन्तरानुसंधानद्वारा विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वात् तत्रादिषु परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे ऋदन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणं
स्य तथा सूत्रविभागेऽप्यचस्तास्वदित्यत्रैव तत्कारणान्न प्राप्तिः नियमफलितार्थमाह तेनान्यस्येति अत्रापि भारद्वाजस्येति संबध्यते अन्यस्येत्यस्य अकारान्तभिन्नस्य तासौ
नित्यानिट उपदेशेऽजन्तस्याल्वतश्चेत्यर्थः एतेन ययिथेत्यादावजन्तसन्निपाते न जातेरिट् सन्निपातपरिभाषया आलोपनिमित्तत्वस्यादिस्थपात्वं उपदेशे इत्युक्ते लदाह अ
जन्तरत्यादि अस्योपदेशो रसादिः ईदृक्तासौ नित्यानिट् ननु सृज दृशु श्रु वां थलि भारद्वाजनियमादिट् स्यात् क्रादिसूत्रस्थस्वादिग्रहणेन तु येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनि
यमप्रापितस्यैव बाधो वित्यादि न्यायेनाह न चेति समाधत्ते योगद्वयेति अयं भावः थल्यनिटो नित्यमित्यस्यानुवृत्तात्परसंबंधवान्यदेण्निषेधः स भारद्वाजमते न क्ला
दन्तस्यैवेति नियमेन क्रादिनियमस्य नायं निषेध इति एतेन भारद्वाजनियमो येन नाप्राप्तिन्यायेनाचस्तास्वदित्यस्यैव बाधक इति जघनिथेत्यादाविटनस्यादित्यपास्तं ध्व
नितं च रमत्रे क्रसूत्रे भाष्ये किं च पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारंभसामर्थ्यादपि स्वादिनिषेधेनानन्तरस्यापि भारद्वाजनियमस्य बाध इति नेड्वशीत्यत्र वस्तेकाजादिनियमत्र भाष्ये स्पष्टं
सिचि वृद्धिः वृद्धिश्रुत्योपस्थितमिक इति अङ्गस्य समानाधिकरणं विशेषणमित्याह इगन्ताङ्गस्येति तत्फलं त्वकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्ध्यभावः न चेन्नटीति निषेधः नेन्त्र हलं
तस्येत्यनुवृत्तं तद्धि षष्ठ्ययेपरत्वादुलन्तलक्षणयाऽस्यादृद्वेर्बाधेनानयायेन नाप्राप्तिन्यायाभावेनास्यासौ तेन न निषेधेनाबाधान्न प्रत्यवसरन्यायस्तु नास्त्येव नान्तः पादमित्यपाठे

पिएङोः तौ स्यनुवर्त्त्य एङोः नियमो नोति तस्य निषेधः इत्यर्थस्य नोन इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन फलाभावात् कूजिनेति अर्थैक्यादिति भावः इस्मन्त्रक्षण इडादौ किं अधातोरित्य
नुरिति इकारोत्र ह्रस्वः द्वित्वे कृते एरनेकाच इति यण् सवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्वर्णादांगमिति परिभाषया यणिति बोध्यं केचित्तु न्यारभ्यो दाहरंती त्यंतमहं चिंत्यमिति केचि
न्ता कुडि वैकल्ये मविवेकः तुडा तोडनं दारणं हिंसनं चल्लयोश्चेति अत्रेको टुः स्पृष्टः स च शिक्षादौ प्रसिद्धः सिङ्सि चारको यलहलंताच्चेति असंयोगादित्वतः कि दि
ति चानुवर्त्तते आत्मनेपदेष्विति किम् अद्रासीत् अत्र हि किल्वे स्यात् अर्थभेदादिति पूर्वेरित्यार्थ इति भावः तृफलगुणशब्दे नभाविता कारत्वत्वाद्धि रूपादेशादि
त्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्च यथा यथमप्राप्तेविधिरयं तत्ही जंत्विति पूर्वसवर्णप्रवृत्तिः पत्वाप्रक्त्योर्वी जंत्विस्यर्थः अर्थविशेषानिर्देशादाह स्वार्थ इति धातोरेकाच इ
त्यातो धातोरित्यधिकारादस्यार्द्धधातुकत्वं आयोः कारांतः तस्यत्वं तु गोपायतमित्यादौ गोपाये स्यस्य धातुस्वरेणांतोदात्तत्वे शवकारे णैकादेशस्याप्यंतोदात्तत्वेन मित्यस्यानु
पदेशत्वाल्लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं॥ सनाद्यंता॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणनिषेधादंतग्रहणं यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यस्य
लुप्रवर्त्तनएव तेन दिवस्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य न॥ एतत्साध्यधातुसंज्ञकघटकानां सूत्रादीनां समुदायानां च क्रियावाचकत्वं तु स्वभावादेव बोध्यं स्पष्टं चे
दं सुप आत्मन इति सूत्रे नमो वरिव इति सूत्रे च भाष्ये विवक्षायामिति विषयसप्तमीति भावः परसप्तमीत्वे हि आर्द्धधातुकोपदेशात्कालेयः इकारांतमिति गोपायितेत्यत्र लोपान
स्यात् गोपायेति च न सिध्येत् पूर्वं क्विन एवापत्ते कास्प्रत्ययांतेभ्यश्चेति धातुभ्य इति शेषः सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति एतच्च हरदत्तग्रंथे स्पष्टं परे तु कासीति सप्तम्यंतं तद
घटितसूत्रे इत्यर्थः भाष्ये कासग्रहणे च कास उपसंख्यानमित्युपक्रमस्वारस्यात् अतएव भाष्ये तन्न कर्त्तव्यमिति नोक्तं अतएवाचार्यैरवगल्भेति वार्त्तिके धातुभिरेव सिद्धि
मात्रं क्त्वा वगल्भां चक्रे इत्यादौ कास्प्रत्ययादाम मंत्रे इत्याम्यथा स्यादित्युक्तं भाष्ये तत्राकारस्यानुबंधत्वेनैकाच्त्वात् न च भौतपूर्विकानेकाच्त्वं गृहीत्वा तत्सामिति वाच्यं आ
मर्थे वार्त्तिकमित्युत्तरमपर आह सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः एवं तत्त्वगल्भाद्यनुक्रमणं न कार्यं कार्यं चानुबंधानासंक्ष्यामीति अवगल्भक्लीबहोडेति भाष्योक्त्या
नइर्थं तस्य चारि तार्थेन भौतपूर्विकानेकाच् आमित्यर्थैमानाभावात् अनुबंधासंगश्च सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन क्विपि अवगल्भतीत्यादीनां वारणाय आवश्यकः रू
ढेत्वसिन्नन्ततेनैभ्यः क्विपयेन नाप्राप्तिन्यायेनास्यत द्बाधकत्वात् सर्वग्रहणं त्ववगल्भेति वार्त्तिकापेक्षया बहुविषयत्वबोधनायेत्याहुः अत्रेदं बोध्यं प्रत्ययग्रहणपक्षे यवा

रिनोपि कान्यः अचारञ्चि पोनभिधानभावश्यकं अन्यथा ऽ रंमग्रन्यख्यानयोः फलभेदः स्यात् इति हर दृ नो दाहृतानि ससौ च का विन्यादीनि चिंत्यान्येवेति अतो लोपः आईधा
तुके किं दृ ह्रस्वस्य तुग्ध्याति पस्सेस प्रत्यय उपदेशेऽ कारांतः घुण घूर्ण अस्य दीर्घपाठः प्रक्रियालाघवार्थः अन्ये तु ह्रस्वमेव पठंति मुताविन्येवेति यद्यपि पृथक् निर्देशो यथा
संख्यनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यं तथापि संप्रदायानुरोधादेवमुक्तं घुतावनुबंधस्येति आर्द्धधातुकविषये आयादीनां वैकल्पिकत्वेन तदभावे चारितार्थ्यमिति भावः च
ङ्क्सेइति अनुनासिकस्येति दीर्घं तु न प्रकृत्या साहचर्यं णितिङ भिन्नस्यैव ह्रलादेर्ग्रहणात् कामयत इति अनिष्ठलक्षणत्वान्नोपधावृद्धिनिषेधः अयामं लोपापवाद इति णि
लोपापवाद इत्यर्थः वक्तुं नोयद् — नुवादेयंतदनुवादवलाच्चाणिलोपबाधः ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इति उणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यामः ननु परत्वादियङादि
घुणि लोपो न स्यादत आह एयल्लोपाविति ज्ञितिमिति न्तु दुर्लभो ऽ प्रत्ययादिस नेन बाधात् एवं शीप्सतीत्यप्यवकाशः इउभावे इको झलिति कित्वात् यत्तु यदि पुनः
प्रसंग आश्रीयते स्थानिवद्भावेन चणित्वं तदाणिलोपो शेवार्त्तिकमनावश्यकं अत एव सप्तमशेषे एयंतानामेलोपरत्वाणिलिचि वृद्धिः चङ्घौकृतायां लोपप्रमन्नाम्नोप्यंगमिति
भाष्य उक्तमिति तन्न अगिनि प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येनाकृतायां वृद्धौ लोप इत्यर्थस्य णौ चङ्गीति सूत्रभाष्ये ऽ वीवददित्युपक्रम्येव सिद्धांतितत्वेन एयल्लोपाविति पूर्व
विप्रतिषेधपरभाष्यविरोधेन च परत्वाद्वृद्धिरित्यत्रत्यभाष्यस्य एकदेश्युक्तित्वात् किं च वृद्धौ णिलोपोपि दुर्लभः णेरभावात् न तु स्थानिवद्भावः वृद्धिस्थानीकारस्यापत्ते
णिधर्मणित्वाश्रयलोपस्याल्विधित्वेन न तत्र स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः स्पष्टा चेयं रीतिर्भोभगो इति सूत्रे भाष्ये एयंतानामाववीवददित्यादावक्लदीर्घत्वोपधाह्रस्वत्वसिद्धये णिलि चङ्घु
पसंख्यानमेव कार्यं सन्वत्सूत्रे णौ णि च्युपसंख्यानं निमित्तवचनाभावेन सिध्यंतीति णिचाव्यवहितत्वादग्लोपित्वाच्चैत्सेव सिद्धांतयुक्तिरग्रिमभाष्येत्वेक देश्युक्तिः एवमतो लो
प इति सूत्रे एयल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधमुक्त्वा न वक्तव्यः एष विधिः ईदृशोपि स्थानिवद्भावात् णित्वेन लोपो भविष्यति नैवं शक्यं इयङादेशः अस्य लोपापत्तेरित्युक्तं भाष्ये तदप्ये
कदेश्युक्तिरेव भो भगो इति सूत्रस्थन्यायसिद्धभाष्यविरोधात् किं च णेरनिटीत्यस्य एयं तांगस्य निर्दिश्यमानो योऽन्यस्तस्य लोप इत्यर्थः इति एकाचो द्वे इति सूत्रभाष्याल्लभ्य
ते तत्र हि स्थाने द्विर्वचने आटिटदित्यादौ णिलोपो न स्यादित्यापादितं एवं चेयङः अंत्यस्य निर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नत्वाभावान्न समुदायस्य चांत्याल् इत्यभा
वा ल्लोपाप्राप्त्यात्स्य एकदेश्युक्तित्वावश्यकत्वात् वचनसामर्थ्यादिति परत्वाद्गुणादीनां णिलोपबाधकत्वे इडादावपि गुणेन बाधप्रसिद्धिरिति भाव के नेन कारणेति सिद्धिः

ति·
पू·पू· फलेवमनेकदेवनकल्पनया तत्सामर्थ्येन तद्बाधकल्पनापेक्षया पूर्वविप्रतिषेधकल्पकतया एवानिटीत्यस्यौचित्यमित्याहुः णौ चङ्यग्लोपिनांगस्याव्यवहितपरत्वं चङ
९२ सामर्थ्याद्व्यवहितपरत्वं तत्फलितमाह चङ्परे णाविति णाविति किं चङ्परोपधाया ह्रस्वभाविन्या असंभवेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः न च लू अदित्ङ्कारस्य संभवः तत्रा
प्यन्तरंगत्वाद्वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोस्तदसंभवात् न च ह्रस्वो वृद्धेरपवादः ह्रस्वप्रवृत्तिकाले वृद्धेर्निष्पन्नत्वेन तस्य तद्बाधकत्वासंभवात् परसंस्कारपक्षेऽपि निमित्तनिमित्तिभा
वापन्नशास्त्रकार्ययोर्णौ क्रमेणैव ज्ञानेन धातुसंज्ञातिङुत्पत्ति चङुत्पत्तिसमये एव वृद्ध्यावोर्निष्पन्नत्वज्ञानेन चङुत्तरकालिकह्रस्वेन तद्बाधायोगात् न च सामर्थ्येन चङि ग-
प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया इत्यर्थो भविष्यतीति वाच्यं तदपेक्षया सकलवोधृवोधसमत्वेन णाविन्यस्यैव लघुत्वात् चङि किं कारयति उपधाया इति किं अचकांक्षत् प्र
त्ययस्यांगाक्षेपः अस्मिन्न कांक्षत्वात् णाविन्त्यंगस्यैव विशेषणं नावरतिवोध्यं तदुक्तं ऊर्पूर्वा इति सूत्रे कैयटेनाऽव्यनित्यत्वेऽपि उपाया नपवस्या अयतीयोनतरंगवहिरंगभावरहि
तिन्यः स्याद्वा कायपरः तदन्वाख्याने पीत्यर्थः अवस्येति अन्यथान्वाख्यानविलयः इति तदर्थः बहुव्रीहिरिति परग्रहणसामर्थ्यादिति भावः नह्यिक्रौ व्यंचणिरे
व न लघु अङ्गस्येत्यवयवसंगसंज्ञानिमित्तमिति व्याख्यानात् एव श्रीप्रभृतीनां न सन्वत्वं तदाह्यंगसंज्ञेत्यादि तत्परं यल्लघ्विति ॥ सन्निधानाच्चङ्परे णाविति लघो
रेव विशेषणमिति भावः अत एवेह कस्मान्न भवति अजजागरत् लघुनि चङ्परे इत्युच्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परं इति भाष्यं संगच्छते चङ्परे णौ यल्लघु तद
भ्यासस्य व्यवहितमित्यर्थः एवं चाचचकासदिक्ष्यादौ नैव सन्वत्वं औदिदद्दिद्यादौ नैव दीर्घत्वं और्णूनवदित्यत्र च भवत्येव सन्वत्वं अचिक्षपदचिक्षणदित्यत्रा
स्मृदृत्वरेत्यमेनेत्व बाधनार्थेन संयोगव्यवधाने प्रवृत्तिज्ञापनान्न दोषः अंगस्येति अवयवरत्यर्थः अस्य फलं न्वित्यंतत्परलघुपराभ्यासस्येत्येव सिद्धेः माधवानुरोधे
ने तु मूलकृतोक्तं तन्मते फलं त्वग्रेस्फुटं णाविति चङ्परे इत्यस्याहत्तेरिति भावः अथ घेति चङ्परे इत्यस्यांगविशेषणत्वे ङ्लस्य प्रत्ययनिमित्तत्वेनैव णिरूपवि
शेष्यत्वाभ इति भावः अयं पक्षस्तु उक्त भाष्यविरुद्धः औदिदद्दिसादौ दीर्घापत्तिश्चात्र पक्षे चङ्परे लोपदंगमौदिदितितदीर्घोभ्यासश्च डमादायणिलोपस्य स्थानि
वद्भावेन णिमादाय वा लघुपर इति वोध्यं ननु मीमादीनां तु अभ्यासस्य लोपः प्राप्नोति अमीमपत् सिद्धं तु सनि यादृशमभ्यासरूपं दृष्टं तादृशस्यैवात्रातिदेशेन तु का
र्य्यम्यत्र च मीमादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति लोपश्च न रूपमितु शौगान्यत्वाद्धासिद्धमिति भाष्ये उक्तं तत्र कैयटः मीमादीनामंगानामभ्यासलोपो विहितः यंत्व

भ्यासो एयं तानां अन्ये तु चङ्परे णौ यदंगं तदभ्यासस्य सन्वत्त्वं णौ मीमादीन्येवांगानि तस्मादंगान्यत्वादित्यस्यायमर्थः येषामंगानामचङ्परस्त्यादिर्विधीयते ता
स्यापि ग्रहणे लोपो न त्विसादिरहितानाममीमपरिसादौ धातोः सन्वत्त्वाभावादभ्यासस्यैवत्त्वेनेन सन्वत्त्वमिति एवं च कैयटेनाप्ययं पक्ष उक्त इति चेन्न अंगस्याभ्या
सङ्गत्वात्रांगां किं निरूपितं ग्राह्यं चङ्निरूपितं णौनिरूपितं वा तत्रोपस्थितत्वात्प्राधान्याच्च णौनिरूपितमेव गृह्यते इत्येवं परतया पूर्वभाष्याविरोधेन तस्य योज
यितुं शक्यत्वात् अन्यथा एकस्यैव प्रयोगस्य सूत्रव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरापत्तौ न वेति सूत्रस्य भाष्यविरोध इत्यादि दिक् सन्यतः सतः किंतु घुसतितपर
त्वस्य प्राप्ते अभ्याससंबंधकारस्येत्यर्थः इति दीक्षितः इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अत एव चिच्छादयिषतीत्यादावंतरंगत्वात्तु कोपि इत्त्वसिद्धिः सन्यतोभ्यासस्येत्यर्थः
द्विः प्रयोगत्वाद्द्विर्वचनस्याधीषिषतीत्यादौ सन्परत्वमभ्यासस्य यङ्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्प्यापचिषते इत्यादौ न दोषः ध्वनितं चेदं स्तौतिण्योरिति सूत्रे भाष्ये
तत्र हि अभ्यासादित्यस्य सनियोभ्यासत्वं स्याद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात् यङ्योभ्यासत्वं स्याद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो मा भूत् सोसुष्यते सनसोसुपिषते
अथवाभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात् धातोश्च या प्राप्तिस्तस्याश्च नियमो मा भूत् अधीषिषतीति प्रयोजनमुक्तं संज्ञायाः कार्यितित्वसेहि पूर्वोभ्यास
स्यस्य एकाच इत्यनुवृत्तसहितस्य कार्यद्वित्वे सन्निधानं अंगं च तत्र संनिहितं तत्रांगस्येति कर्मणि षष्ठी कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् एकाच इति च तत्समानाधिकर
णं एवं चांगसंज्ञकैकाच्कर्मके ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वोभ्याससंज्ञस्तस्य च सन्वदित्यर्थ इत्येकाच्चेव प्रवृत्तिरेतदर्थमेवांगस्येत्यस्यावृत्तिरिति भाव इदं चा
जजागरदिसादौ सन्वद्भावापादानपरं भाष्यविरुद्धमित्यरुचेराह वस्तुत इत्यादि अत्र पक्षेऽंगस्येत्युपरंजकतया कथंचिन्निवेयं ऊर्णोतेर्दीर्घ इति स्यादित्यपरु
ष्यते सन्वत्त्वं त्वत्र नोपयुज्यते अर्थापयताविति अर्थिञ्चाप्णौ णिचि प्रकृतेरापुगिति भावः वस्तुत आपुगागम इति भाष्योक्तपक्षांतरे णकलाभे वा यलुङि।
अस्यानभिधानमेवोचितं मूलं तु कृत्वाचिंतान्यायेनेति दिक् नस्यादिति। नस्याद्देवेत्यर्थः व्यवस्थयेति अथवेत्यार्वाचीनोक्तपक्षे णेत्यर्थः कैयटेनैवेति ए
तन्निष्कर्षश्चोक्तः अणिनामिति कमिप्रभृतीनामित्यर्थः येविभाषा जनसनेति सूत्रे जन्ग्रहणेन यथा जुहोत्यादिदिवादौ ग्रहणं तथा सन्ग्रहणेनापि सनोतेः स
नोतेश्च ग्रहणं अत एव सनोतेरनुनासिकलोपादात्वं विप्रतिषेधेनेति वार्तिकव्याख्यावसरे आत्वे सनोतेर्ग्रहणस्य कोवकाशः सनि च ये विभाषा च आत्वस्या

ति॰भा॰ वकाशोऽन्येजनादयइत्युक्तं भाष्ये अन्यथाऽन्ययोर्जन्खनोईयोरेवसत्वेनजनादयइतिबहुवचनासंगतिः स्यात् ममत्वेनंसनमादायतदुपपत्तिः स्पष्टैवएते
पू॰ भाष्येसनोनेरित्युक्ताऽस्यननत्वग्रहणमित्सपासंनचाङोयीतिवन्निर्देशकार्यः कारोच्चारणेनयगादावेवास्यप्रवृत्तिर्ननुयासुडादाविति वाच्यंअजशि आग्रामेजन्या
१३ ग्रामित्यत्रयत्लियेविभाषेत्यात्वं प्राप्नोतीत्यचः परस्मिन्निति सूत्रेशेषस्यभाष्यविरोधापत्तेः तस्मादकारोत्रादृष्टार्थएवक्रामत्विति उक्तामेसंग्रहेलुङ्किर्दीर्घोभवत्ये
वक्रमइति सूत्रेनुवृत्तांगस्यपरस्मैपदपरशिन्निरूपितस्यैवग्रहणेनहेलुङ्कापितन्निरूपितांगस्यकार्याभावेननक्रमतेरस्याप्रवृत्तेः प्रत्यासत्तिन्यायेनक्रमनालु
ते प्रत्ययेपरंगंतस्यकार्यएवनिषेधवृत्तेः स्नुक्रमोरस्नुक्रमोरिति प्रथमार्थेषष्ठी अनात्मनेपदनिमित्तइति प्रसज्यप्रतिषेधः स्नुक्रमी यत्रात्मनेपदनिमित्तेनभव
तस्तत्र प्रत्यासत्त्यातांभ्यांपरस्याईधातुकस्येडित्यर्थः उदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमोयंतदाह अत्रैवेति प्रस्तुतइत्यादौ श्रुकः किन्तीति निषेधएवपुरस्तात्प्रतिषेधकां
डारंभसामर्थ्यान्निमित्तत्वंचात्रफलोपहितंनयोग्यतामात्रंतेनप्रस्नविते सादाविट्भवत्येवस्नुक्रमोरनात्मनेपदेइति तुनसूत्रितंतत्रहिपरस्मैपदेइडिसर्थेवि
क्रमिषिष्यतीत्यसिद्धिः स्येनव्यवधानात् आत्मनेपदेनेडिसर्थेतु प्रचिक्रंसिष्यतेइत्यसिद्धिरत्रानिमित्तपदोपादानमितिदिक् ततः परेषामितियद्यपीटः षीध्वम
वयवत्वात्ततःपरत्वंदुरुपपादंतथापि श्रुतिकृतानंतर्यमात्रेणसामर्थ्याच्छास्त्रप्रवृत्तिर्बोध्या अन्येतुइटःपरस्यैषांघस्येत्यर्थः षीकारव्यवधानेतुसामर्थ्यात्प्रवृत्तिरि
त्याहुः अङ्गादिति निवृत्तं अतएवोपदिदीयिध्वेइत्यत्रविकल्पः अन्यथायुडादित्वान्नस्यात् इयंचप्राप्तविभाषालुङ्यपिधि चेतिसलोपेरवर्णान्तमंगंध्वमिजात्तमि
तीणः षीध्वमित्यस्यप्राप्तेः परस्योपसर्गस्येति अकृतत्वादयतावित्युपसर्गविशेषणं अतएवनिलयते प्लायतेपलायतेइत्यादौसर्वत्रलत्वसिद्धिः रेफविशेषणत्वेतुप्लायतेनिष्व
यतइत्यत्र श्रुतिकृताव्यवधानेएवस्यादिति भावः प्लायनइति अचःपरस्मिन्निति स्थानिवत्वाद्व्यपवर्गइति स्पष्टंभाष्येइत्याहुः सामिति ह्नुत्वयप्रायेतुनअनभिधानादितिके
यटः कथमुदयतीति ज्ञानचस्यादिति प्रश्नः अनित्यमितिइदंभाष्येनदृश्यतेइदंकिंचेत्यत्रप्रश्नेषाभाववादिनांमतेत्वयंप्रयोगोऽसाधुरेवेतिबोध्यं उदः स्नेदनंपुनः
प्रसंगेति हूस्वेकृतेपिसावकाशइत्यभिमानः लिठीति विषयसप्तमीति परेदीपजनबुधेति बुध्यतेरेवग्रहणंतस्यैवात्मनेपदित्वात् चिणोलुक् अकारितरामित्या १३
दौनरयोनलुक् प्रतिलक्ष्यंलक्षणभेदेनपूर्वचिणोलुक् उत्तरचिणोलुक्यासिद्धत्वात् अनोत्वांना क्वचित्भाष्येऽनोर्लोनस्येतिपाठोदृश्यतेइति कश्चित् आगंतुनाका

कोऽप्लनिर्देशः संकोचः इति। नेत्रसंकोचः इत्यर्थः तत्रैव पञ्चमप्रयोगान् गतिचातुर्यमश्वीयं बोध्यं ल्छगतिः कपटगतिः हूर्छनं कौटिल्यं सद्वित्वे निमित्ते। ति। संश्लिष्टोऽइति स
त्मो अभ्यासविशेषणं चेति भावः संश्लिष्ट परो योऽभ्यास इति वक्तुमुचितं उप्रत्ययश्चेति॥ सन्नियोगशिष्टत्वेनोभयोपदेशकाले स्यैकत्वार्थाई धातुकोपदेशका
लेऽवंततत्वात् ततो लोप इति भावः तस्य स्थानिवद्भावादिति एतेन वस्य लोप एव विधीयतामित्यपास्तं धिन्वंतीत्यादौ वस्य स्थानिवत्त्वेनाई धातुकत्वादिएन उकार इत्याम
ईधातुकत्वस्यात्धर्मत्वेनानल्विधाविति निषेधात् स्पष्टाचेयं रीतिर्भाम गो इति सूत्रे भाष्ये अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये च भुपेस्य स्थानिवत्वं पंचमीसमासेन परि
ष्टनमेकदेशिनेति बोध्यं प्रस्य योकार इति असंयोगपूर्वादित्यनेनावध्यवधिमतोः साजात्यादुकार एव विशेष्य इति भावः असंयोगपूर्वात् उकारस्य इंतो यः प्रत्यय
इति वक्तुमुचितं अमवीरमावीदिति यत्विको गुणेति सूत्रे भाष्ये ऽतो ल्लेति सूत्रे वकारप्रश्लेषमुक्त्वा मा भवानवीन्मवीदित्यत्रेऽविषमाशंकस्यं तेन्यत्राविमव्योर्नेत्यु
क्ते इत्र नित्यनिषेध एव लभ्यते इति तन्मध्येपवादन्यायेनास्य निषेधस्यातो ल्लेसेतन्मात्रबाधकत्वात् जागर्तौ तुल्यस्यानुसारी ह्यष्य सामान्यचिंतायां एवंगीका
रात् हम्यंतादिविषये तु सामर्थ्याद्विकल्पस्यैव निषेधात् अत एव सूत्रभाष्ययोर्न विरोधः इक इति सूत्रस्थ भाष्यं पूर्वे स्युक्तिरिति परे इति दिक् दीप्तौ॥ मोऽपया
दयः पंचार्थाः ईषगतौ॥ दाने ष्विति पाठांतरं परिभाषणमनृतभाषणं आघ इति अत एव व हद्रूभोपघातिनीत्यादि संगच्छते गाढेति लोपेऽप्येतत्सिद्धत्वं नलोपविधानसा
मर्थ्यात् ल इगु अनिटश्चेरित्। धातुविशेषणत्वे तु गृह ऊपस्य सेट्त्वाद्घुसदित्यादौ क्तो न स्यात् पारिके ऽभावमादाय निर्ह्ले तु नित्यमेव स्यान् ज्ञापकंमवादिसूत्र
मतेऽस्मे निट इति विशेषणं रेक्क्तस्य नो दित इतीट् नच गुहादेश्च अवस्थायां गुणः स्यात् इगुपधत्वाभावेपि क्सविधानं भूतपूर्वगत्याचरितार्थमिति वाच्यं क्सस्य कित्व
सामर्थ्यान्नेट्प्रवृत्तः नच ककाराभावे तृणादिभ्यश्चातुरर्थिके स तृणसाविसादौ क्सस्याचीविलोपापत्तिः तत्रोत्तरसूत्रस्यात्मनेपदग्रहणापकर्षणेन दोषाज्ञ दाहाजादौ
तङीति अत एव ककारे क्तेपि दृशोः क्सेगादृक्षाविन्यादौ न लोपः उत्तरसूत्रे ज्ञादेशकस्यैव ग्रहणेनार्थाधिकारानुरोधात् त्रतस्यैव ग्रहणेन तङ्गति निष्फलत्वं नि
मूलं चक्स्य अं घृक्षातामिति लोपाभावे आतो ङित इति स्यादिति भावः प्रतिज्ञानमिति तत्त्वज्ञानेन स्वाभिप्रायप्रकाशनं अपपाठत्वे हेतु इवज्ञेन्यादिसूत्रेण माद
रत्नोऽन्यस्मृ सर्गमिति तदर्थः तीषसहषेकारे स्यन्यपान्प्रनिषेध इति वार्तिकात् त्रैषग्रहणेनेच्छतीत्यादौ सोरेवग्रहणं अत्र सूत्रे धातुपाठे चेषुइत्यादि त्या

सि॰भा॰ ठानार्थः तान्ताविति ननु नादेरित्यर्थो दुर्लभः वलादेरित्यादिमहत्त्वसामर्थ्येन विरोध्यविशेषणयोरुभयोरपि समसुख्या रणएव यस्मिन्विधिरित्यस्य प्रवृत्तेः अत एव वङ्सि सिघृषित्या
श॰रो॰ दौ सादेः परस्य मित्त नार्थ इति चेन्न सूत्रत्वात् वलादेरित्यनुवृत्तविशेषणीभूतवल्प्रदार्थस्य तकारेण विशेषणात् तकारहूपवलादेरिति वा च्योच्यः एवं सेसिचीत्यादावपि बोध्यं
१४ समभीतुमर्थमार्थं एवेत्यलं उपविदरयमप्राप्तविभाषा प्रत्ययान्तधात्वन्तराणीति नवेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटाशयइति स्निह आलिङ्गन इति सूत्रस्थाशयं इति बोध्यम्।
अत्र वर्णपाठे द्विनि च धातुसंज्ञार्थः पाठः घुतात्पूर्वपाठे नैव सिद्धेः त्र पाठस्य ज्ञापकत्वात् एतेनायं घुतात्पूर्वं पाठः पुषादिसूत्रे घसादीति पाठः ल्लृदित्वं च न कार्यमि
त्यपास्तं पाठस्याङ्ः संपादकतया चारितार्थ्येन तत्रापि परस्मैपदे प्रयोगानापत्तेः लृदित्करणमिति यद्घघिवल्लादेरात्रैनवाघसदिति सिद्धं तथाप्यघात्सीदिति प्रयोगवार
णार्थमस्य लृदित्वं बोध्यं आचिणीति इत्युपलक्षणं यङ्लोविषये च प्रयोगाभावस्य परेतुलिट्यन्यतरस्यामित्येतत्सामर्थ्याल्लिटि मा सुप्रयोगोन्यत्र तु भवत्येव ज
घस्येति कूपकारणेन तत्सार्थकं जघस्थ न्यस्य पृष्ठेत्वेहि असार्वत्रिकत्वबोधनेपि न कथमपि सार्थकम तएवोपदेशेत्वत इति सूत्रे घसेः प्रतिषेधो वक्तव्यो जघसिथेति वार्त्ति
कं तासौ नित्यानिट्त्वाभावात् व्यात्तं भाष्ये अन्यथाः स्यप्रतिषेधार्थवार्त्तिकं स्यादितितत्प्रत्याख्यानासंगतिः अञ्चन्यपेघत्स्लादेरात्रविधानं त्वदरत्ने तद्व्यावारणार्थमि
त्याहुः अजादि विर्दघ्याविति यद्यपि इको गुणेति सूत्रे तो लेत्यत्र वकारप्रश्लेषकृतत्वापि पूर्वपक्षत्वात्तत्सिद्धान्ते प्रश्लेषमानाभावेनात्र विभाषा वृद्धिरिति भावः म
हण्जार्था अयं दानेरशिदाश्वानितिसूत्रे भाष्यं घुनिखाप्योः प्रत्याहत्याणभ्यासयोरेकनिमित्तत्वेएवास्य प्रवृत्ताद्घोतु कीयिषती न्या दोसं प्रसारणे भावः यदि घुतदित्यत्र घु
च्वरश्वेति समाहारद्वन्द्व गर्भद्वन्द्वा श्वयतेनन्नदोषः इकारेणोपस्थित घुतेरेव कारान्तस्य ग्रहणं रकार श्वेति च एवमुभयोः सहचर्यादिति अनुसारिणः अत्र मानाभावात् घुतेश्वि
तान्वडि संप्रसारणं न भवत्येवेति भाष्यानुसारिणः स्वापिर्नाम धातुर्णिसाहचर्यात् न चाभ्यासस्य प्रकृतिभूत घुनिस्वाप्योः प्रत्याहत्याभ्यासनिमित्तप्रत्यये तयोः संप्रसारण
मित्यर्थे नोक्तदोषः प्रातिः स्यहचेयं रीतिर्हूः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये इत्यंगाधिकारपाठो व्यर्थ इति वाच्यं अभ्यासस्य संप्रसारणे लाभानापत्तेः अभ्यासस्येत्यनुवृत्त्यर्थं तत्र पाठस्य
अत एव नान्यभ्यापाञ्च एतेनाभ्यासाक्षिप्तप्रत्ययस्य प्रकृत्याकाङ्क्षायामुपात्तधातोरेव ग्रहणे नाभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूत धातोः संप्रसारणमित्यर्थेनाङ्गाधिकारेणतनु
त्रपाठे फलमिति परास्तं किं चाभ्यासस्योत्पत्तौ प्रत्ययापेक्षत्वेपिज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रेतदाक्षेपे मानाभावो ततएवाभिमिकेवयिषतीत्यत्रस्थो दिविनिमित्तं भवत्येवे

दिरिक्तं शुश्रुवुडिवद्रूपवचनाद्यर्थावगतिः यच्छान्यर्थे तु अतिसमीतरां हवृत्तादिभ्य इति हृद्भ्यः स्यसा प्रतिप्रसवविधिरयं अन्तरंगमपीति सकारादिविशेषणेपस्त्वादान्म
नेनावनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्च निषेधस्य बहिरंगत्वमित्यभिमानः। चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति तेन हि सर्वेषु प्रत्येकं निषेधव्यापारोऽपेक्षते अन्यथा निरुद्ध्य इत्येतावतैव सिद्धौ
तद्रूपवैयर्थ्यस्य स्पष्टमेव रूपित्वादितिस्तुनकलं नासि चेति चकारेण सा घाडीधातुकेन स्यापि निषेधसत्वात् इत्करणेन घुतादेरि पक्षमात्रनिर्बाधयितुं शक्यता अतएव हृद्भ्यः स्यसनोरि
मिसूक्तं नञ्जसेनस्त्र्य इति वचनं तु येन नाप्राप्तिन्यायेनार्द्धधातुकलक्षणेड्बाधेन चरितार्थं कपेस्तु नासि चेति सूत्रारंभसामर्थ्यादेव विकल्पानेति भावः व सुनश्च तुर्भ्य इतिश्च
चनिषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेनान्तरंगाणामपि बाधसिद्धेः वृत्तादिभ्यो यद्यन्नासंततन्नेति वचनव्यक्त्या सर्वेषां निषेधाच्च अतएव चतुर्भ्य इत्यस्य प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संग
च्छते किंच बहिर्भूतत्वाद्व्दनिमित्तकस्येव बहिरंगत्वमितिपरत्वेनापि तद्बाधोनेतिदिक् उदितश्छेद इति स्पष्टं चेदं मन्योहारादिहि केभाष्ये तत्रैवेति रूपितिपदमित्यर्थः सूत्र
मित्यन्ये आवृत्तिफलं वाक्यभेदः वृदितिवृत्तेः कर्तरिक्विपषितश्चेति अतिदेशांशफलं तु विद्विदादिभ्यस्त्वड् तत्र येऽन्याविकरणो अनूबंधके बांततत्वयुक्ताएव विकरणः
यनुभ्यादिस्यादेवानूबंधस्ततंत्रावापकनेतेषां त्राणेष कचतस्यैवेति एवं च विघटयतीत्यादेमित्वं न स्यादिति भावः नान्येमितइति अनुवादसामर्थ्येन तद्बाधकल्पनापेक्ष
यास्वान्तर्यकुत्स्यस्यैवोचितसादिति भावः न च षित्वार्थमयं तु स्यादेरनुवादः तत्रैव घटिषितिपठितुं युक्तस्वात् एयासश्रंथेति युचएवेमाप्याषित्वेफलाभावाच्च हलादिः शे
षापवादःशस्यमानिक हलादिःशेषापवाद इत्यर्थः अचाभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावाभावेनेदमसंगतमजीगणदित्यादौ हलादिःशेषेर्त्वस्याप्यार्थप्रयोजन
भावेपस्याभ्यासलोपस्यापितत्र विकारग्रहणेनग्रहणात् एवं च वस्यैव संप्रसारणमित्तिरिति वाच्यम् लिङ्भ्यासस्येत्यत्रोभयेषां ग्रहणेन सामान्यतएवाभ्यासलोपाभ्यास
संप्रसारणविधयेत न्यायाप्रवृत्तेलोपनेनादेशात्संप्रसारणं तदाश्रयं च बलवदिति तु उभयेषां ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्यालिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्य एव प्रत्याख्यातमिति
नतुकमेकाल्कंकेषांचिद्युक्त एवेमिति दिक् मित्वसामर्थ्यादिति असंजातविरोधन्यायेनेति भावः। अर्त्तंसीतिएयंताच्चिणि तत्राद्दस्य लुक् षांगंसांजमिति एयंतात्मी एयंम
णमुलन्यासमभिहारेद्वित्वएतत्सर्वेदसादिश्यपिबोध्यमित्यर्थ इति षित्स्याप्युपलक्षणं गुरोश्च हलइत्यप्रत्ययेनापिसिद्धेः षित्वेफलाभाव इति कश्चित् मित्वार्थं आत्म
नेपदार्थश्चेतिचेनषित्वमप्युपलक्ष्यमनिदित्पाठ इदित्पाठे तु स्याज्ञिवनउत्स्यानुवंधइतिप्रक्तानुवंधइत्यर्थः उकारः कारउदात्तउच्चारणार्थः अनुवादत्वेलाघवेनेत्यए

ति॰भ्वा॰ वतिनोक्तमिति भावः अन्यगणेऽन्यत्र पठितानां सति संभवेऽनुवाद एवेति श्रृतं पाकेरिति सूत्रे भाष्यकैयटे च ध्वनितं तत्र हि श्राश्रप्योः शृभावो निपात्यते इति भाष्यमुपादानं श्रा
धा॰बो॰ श्रा पाक इत्यदादौ चुरादौ श्रा पाक इति भ्वादौ घटादिषु मित्वार्थं श्रा पाक इति पठ्यते इति कैयटः अत एव भाष्ये श्राश्रपिश्रापीनामिति नोक्तं प्रागेवेति त्वरतेरग्रेऽस्यार्थः मित्वं च यो दृष्ट्या ना
९५ मेव अनुष्ठानेत्वं लभ्येषामप्यस्त्विति भावः परस्मै पदमिति न चैतदर्थं पाठस्य चरितार्थ्येन कथमर्थविशेषनियमलाभ इति वाच्यं घटादिषु पाठेनैव तत्प्रयुक्तकार्यस्या
प्याप्त्यर्थकत्वेन तज्जातीयार्थपाठे न च तस्यापि लाभात् एवं च मित्वं परस्मैपदे वेष्टेन एवेति बोध्यं अहि डि अही डीति चिण्णमुलोरिति दीर्घः एतदर्थमत्र ह्रस्व एव नवि
कृतितः परेस्तु ह्रस्वविकल्पेनैव सिद्धे चिण्णमुलोरित्यत्र दीर्घग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्य ग्रामेऽर्थेनाणिचि अशमीत्यादौ णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वो न स्यात् दी
र्घग्रहणेऽनुवृत्तिर्वेस्थानिवत्त्वनिषेधान्न दोष इति कमेर्णिङ् सूत्रे भाष्ये उक्तं तदनुपपन्नं प्रकृतोदाहरणार्थं दीर्घविधानस्यावश्यकत्वेन शंकोत्तरयोरुभयोरपि
निर्दलत्वापत्तेः तस्मादस्यात्रासांप्रदायिकः पाठः कैयटादयस्तु चिन्त्या एव ॥ उकाल इति सूत्रे भाष्ये प्यन्तद्रु नित्यमिति भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितं द्विर्वचनादीनि न
वत्त्वानिवरेयलोपस्वरवर्जमिति न पदान्तसूत्रभाष्यवार्त्तिकोक्तो दीर्घोऽप्युपलक्षणीयः किं च यदापि पाठस्तदापि उत्सृष्टानुबंधेन्यायस्य संगतं अपूर्वत्वे बाधकाभावात्
अर्थविशेषपरत्वस्यापि न मानं किं च सर्वेषामनेकार्थत्वेन मानं । एवं चोपात्तार्थ एव मित्वमिति तत्र फलाभाव एवमन्यत्राप्यनेकार्थत्वनिर्णयकाभावे किं च भेदस्येदृ
ति धातुपाठस्य मूलत्वादिसूत्रभाष्येऽर्थे स्वल्पपि आचार्याश्चित्रयति क्वचिदर्थानादिशन्ति क्वचिन्नेति न मोचारि वरति सूत्रभाष्यान्… अर्थनिर्देशस्य पाणिनीय
त्वमेवेत्यत्र न दृढतरं मानं एवं च नियमकल्पनापि निर्मूला अतिप्रसंगपरिहारस्त्वनभिधानात् प्रयुक्तानामेव साधुत्वाख्यानाच्च किं च मदादिभ्यः प्रागग्रे वा पाठेन किंचित
गौरवं लाघवं वा एवं च तत्रानुवादमात्रेण परस्मैपदकल्पनापि निर्मूलेत्याहुः ननु विशेषणानां लिंगितत्सामान्याभावेन त्रियासा… पार्थत्वमयुक्तमत आह अनेकार्थत्वादि
ति विनिपात्यत इति ॥ तत्र णिमकृतिषातोरेवग्रहणं न घञन्तस्य व्याख्यानात् वैतर साहचर्याच्चेति भावः धातुपाठे ह्रस्वोच्चारणेऽपि दीर्घणिचोरभावे चरितार्थं न च तत्र पाठवैयर्थ्य
र्थ्यमत आह मित्वे त्विति निपातने च चिण्णमुलन्तिरिक्तविषये चरितार्थं तदभावेऽपि न वृद्धिः फले विशेषाभावेन दीर्घ एव बाधकत्वेन यथापत्तेः तच्छास्त्रस्य तदभावेऽपि ना ९१
न्यार्थमिति भावः उदित्करणसामर्थ्यादिति तदनुवादेन तादृशदित्वे न पुनरत्र तत्करणं व्यर्थमित्यर्थः विशिष्यार्थोनोच्चारणे तु ततोऽनियमस्य वक्तुमशक्यत्वेन त

सूर्यस्य मितिभावः अतएव पूर्वपठितवनेऽपि नानुवादः उक्तरीत्यार्थनियमासंभवेन तत्र वनपाठस्य वैयर्थ्यापत्त्या तदनुवादासंभवात् उदित्त्वफलं तु णिजभावो॥ प
रतुपूर्वपाठः संभवोऽग्रे चवनोनीतिरूपव्याहत्यर्थः अन्यथानेनैव वनतीत्यादिसिद्ध्या तत्रापि तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेव तत्... वनुषाचने इति पाठः अत्र तु वनषण्व
नपाठसंभवं तावति उदित्त्वस्य तु तानादिकस्यैवात्रानुवाद इत्यर्थबोधनाय तेन पूर्वपठितस्य प्रवानयतीत्येव नानादिकस्यादित्वेन पूर्वपठितस्यानुदित्वेन नि...
पारूपद्वयं तथापीष्टमेवेत्याहुः विकल्पो वस्य तदितिम्लाम्ला वनुव मांचेत्यनेनेतिभावः क्रादेरितिदिषादेरित्यपि बोध्यम... लिकंपकेरणांते स्यादिवादिगणं
अपिभाष्यसंमतत्वात् अरंपतत्वे इणोति दीर्घतिवारेति मतेरतिरदमेवयुक्तमितिभानिएवमन्यत्रापि... अत्र पठि... मन्यत्र पठितानामपि नानेका
र्थत्वमित्यन्येषाकारस्य त्रैनाव पविचिंत्यमर्थान्तरे वृत्तौ मानाभावात्परिभाषाभ्यामिति विरोधेऽनित्यत्वादुभयोरप्यप्रवृत्तेरितिभावः मारणे त्वाहिमारणेसंपूर्वकस्ये
वप्रयोगइतिपुरुषकारेण उक्तांकचमितिमाधवान्यमते आक्षेपलक्षणयनाहमाधवेति अत्र माधवमतेन्यायः कंपने चलिरितिकंपनेर्थे चलधातुरित्यर्थः एवमन्य
त्रापिस्वार्थे णिजभावे इति आधृषाद्वेतिवैकल्पिकत्वादित्यर्थः स्वार्थे णिविधिना न्येमितस्त्वस्य प्रवृत्तेरितिभावः जिह्वामितिजांझापयतीत्यर्थः जिह्वयेति तथा च
तीत्यर्थः लडयतिरानुमितिबालयतीत्यर्थः दधीति उन्म... विलोडयतीत्यर्थः देवादिकस्येति अस्यैवानुवाद इत्यर्थबोधनार्थमादित्वमितिभावः घटमादिरिति लोट्टिलो
पसतितु... स्यादिवस्था... मिणां... इति भावः हन्ति... इतिभावः आसे इति वनःपूर्वपाठ... मन्तादिति भावः अत्र वनादिकस्यापि ग्रहणमिन्य
न्या...भावपप... भोजनमनुकूलः पानेऽमस्यापनादि... व्यापार इति बोध्यं नियम... स्थितिन चमतु... लोपे... स्यापा... पुगापत्तिः नियमवदित्यर्थ कार्य
आवृजंतनि... दित्यर्थस्माबेधात्... मितिनियमयन्निरा... साम... स्येनात्र मते उपपत्तेस्तावेवोपदृश्या वितिकश्चित् असंभवादिति णिसंविद्याः... संभवादित्य
र्थः फलेत्याहेर्योग्यतीरस्थागायन्स्युका मुपदग्रायेत्यादिश्रौतप्रयोगोऽप्यानुकूल इति बोध्यं तत्र हीति पक्षत्वविधावित्यर्थः दलदुलवेक्ष... भयात् इजवितो... गः तथा
चारइतिवंधुत्वानुकूलो व्यापार इत्यर्थः। अक्षयीति निरश्वान्नद्धिः सुषाकर इति अस्यैवमर्थसहितस्य पाणिनिनापाठे प्रमाणाभाव इति अत्राहचिः तद्वा... दवि
तिवमुरित्यादृपक्षत्वमाधवएवेतिभावः मर्षणं क्षमा सा चापराधेसत्यपि कोपानाविष्करणं ढलोप इति वहुव्रीहिपक्षे निमित्तत्वेनाश्रयणादेवष्टुत्वादीनामसिद्धत्वं

सि॰भा॰ नायद्यत्राऽधिकारात्षष्ठी तन्तु रूपत्वेन ढलोपइति विषयसप्तमी तस्मात् प्रत्ययं विना तद्विषयत्वाभावाद् रूढइत्यादेर्न तत्र ह्रुते संप्रसारणोत्वयोः प्राप्तोपरत्वादोत्वे संप्रसारणे
प्र॰शे॰ पूर्वत्वे च कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरोत्वाप्रवृत्त्याः वर्णस्येति भाष्ये प्रत्यासत्यातंरलोपस्य त्वसंभवान्निवृत्तिः सोढः नरपरेत्यतो नेत्यनुवर्तने सोढः किंपक्षिहते
१८ सिवादीनांसिंवुसहसुट्स्तुस्वंजः सिवादयः विरामेर्णतायामिति विस्तारणेऽइत्यर्थः ननुत्यातनंतदनुकूलोव्यापारः एवं चत्तेनार्थकथनमसंगतं सकर्मकत्वापत्तेरिति।
आहत्वणतनंस्थितिविषयतयेति विषयता त्रजकेनेनारूपाएवं च तज्जन्यविस्तारणमर्थइति भावः प्रादेः स्थितः प्रादेः सितुत्पत्तेः पूर्वं शितोऽसंभवाच्छितइत्यस्याशिद्धि
प्रसरणात्तदाह तद्भाविनइति शिद्धिश्चित्प्रेलक्षणयोतानुशितः प्रावादेः सार्वधातुकाश्रयत्वेन परस्मैपदे जातेमुक्तत्वंतमिति न्यायेनास्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरितिभा
वः वोदितेति वुध्यते वेकानिट्त्वमितिभावः हृदिति परेतुज्वलितिकसंतेभ्यइति सूत्रात्त्रवृत्करणमनार्षं अन्यथा ज्वलादिभ्यो णइत्येव सूत्रयेदित्याहुः अवुदरिभ
तिरइत्येपिइदित्वाभावान्ननुमस्त्वं वइत्यादौ स्वरितेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदं तु भवत्येव स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात् प्रत्येकमिरोऽरित्वमितिपक्षेपि नन्तुमकर्मधारयेणां
त्यदितएवतद्विधानात् अनिदितामित्यस्याषीत्संज्ञकेकारांतभिन्नांगानामित्यर्थ इति नलोपोभवत्येवेतिबोध्यं उदुपधायाः उपधायाइत्यनुवर्तनार्थं प्रकृते खोः सुपीत्यत
श्चारित्यनुवृत्त्यापिसिद्धं गोहइति विषयार्थं तदाह गुणहतावितितेन जुगुहतुरित्यादिसिद्धं इत्येत ऊ इति वर्णग्रहणान्नामिन्विधिरिति न्यायाच्च दंत्यादेरेत ऊत्यर्थः अं
तलोपइति अतएवाद्युक्तामिन्यालवांडि तद्रतीयादिपीन॥ ऋदुनोः॥ एकाच इति निषेधे प्राप्ते इडारिड्वा॥ अपञ्जीत्यनाहीति अकृतसार्वधात्वानुवृत्तं लिङ् एवं वि
शेषणं तेऽसंभवात् यक्तिवैयर्थ्यात्तदाह यादावितिद्यागमेन सिद्धेरुपोच्चारणं निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽरिठाँडम्वारोच्चारणं च स्पष्टार्थं उश्च॥ इकोझलि न्यतो हलग्रहणं सि
ङ् सिचावितिसूत्रेत्वानुवर्ततेतदाह अवर्णादित्यादिहस्वादेरंगग्रहणं अंगसंज्ञानिमित्तस्यलोपार्थं तत्रपूर्वापरमाह चूर्णिसिचवतदाह सिच इति तेनासंहितस्नामित्यादे
नप्रसुपि ह्रस्वात्सिचइत्येवसिद्धं अत्साविष्टामित्यादौ तु न दोषः आगमेन कृते तत्संहितस्यैव प्रत्ययत्ववत्सिच्चमितिस्वावयवत्वेन पौर्वापर्याभावतथापि परलाघवाभावादे
वोकोक्तं॥ आर्वदे॥ उपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तेन जंतस्यापदिश्यमानस्येत्यर्थः कर्मण्युत्पन्नोपदेशपदेनाद्योच्चारणविषयउच्यते तेन ढौकितेत्यादौ न दोषः समुदा
यकोपदिश्यमानत्वं न तु तदवयवस्य तदुपदेशतात्पर्याभावात् उपदेशात्किंगोभ्यां उद्दृशाश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः उणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्च डोरत्यादीनामुपदिश्य मा

नेमंतेत्वमितिनवाच्यं।ताहशस्य प्रायेण धातुरेवेत्यतो धातोरित्युक्तं।मेङ दैङ् कारसत्वेपरस्य ङ स्य सत्वेन तस्यैजंतत्वाभावेन उदीचां माङ इति निर्देशस्येनानुबंधकृत
मनैजंतत्वमित्यर्थज्ञापकता सुस्थाङ कारलोपेत्वेजंतत्वसत्वेन धातुसंज्ञादिकार्यार्थं तावत्तोप्युपदेशेतात्पर्यांचोपदिश्यमानेजंतत्वसत्वेन भवत्येवात्वं धातोरित्यनुवृत्त
तौस्यानुबंधलोपोत्तरं तद्धिनिर्मुक्तस्यैव धातुता यान धातुलोपसूत्रेभाष्येउक्तत्वेनोदीचां माङ इत्यादावात्वानापत्तिः धातोरित्यतत्संबंधं विनापितदंतविधिरत्रेत्यलिंगे
रितिसूत्रशेषोपि भाष्येध्वनितं तत्रहि अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत् गोभ्यामिति उपदेशेपदेजंतानस्यैवेदात्वमिष्यते उद्देशोहृद्विशब्दानां न चागो
र्नेभविष्यतीत्युक्तं न च दरिद्र प्रभृतीनामुपदेशएजंतत्वादात्वव्यावृत्तये धातोरित्यावश्यकं शितिनेत्युक्त्या शिल्यर्थं [illegible] रत्वयाप्यावेजंतस्य ग्रहणे नादौ वातएवंचोपदेशइत्य
स्य वर्णग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाः प्रवृत्तिज्ञापकतापि चिंत्येतिदिक् न तु शितीति शितीति कर्मधारयात्सप्तमी पूर्वेत्तरपदलोपप्रसंगे [illegible] साहचर्या
दत्र शितीति शिति प्रत्ययेइत्येव बहुव्रीह्येकदेशः एवं च नरादिविधाविति संज्ञक [illegible] कारादौ नेत्यर्थः तेन जम्लेस्य सस्य सिद्धिः विषय सप्तमी चेयं तेन ग्लायतीत्यादौ शवात्पूर्वत्य
तेः प्रागपि नात्वमित्यलं आतोलोपइटि चेयुडित्यतोऽचिक्ङितीति वर्त्तनेतदाह अजाद्योरिति इडागमएवान्यासंभवात्तजयोरित्यादौ त्वजादिक्ङित्वादेव सिद्धं [illegible] आर्धधा
तुकत्वतरेवयवत्वाद्याध्यम् क्ङितीतिनिचेटो न विशेषणमिड्ग्रहणसामर्थ्यात्तद्रूपा इति प्रयोग इति शेषः प्रयोगस्यदाधारूपाणामेवं सूत्रेनुकरणात्तत्प्रयोगस्यानां
मेवसूत्रेऽनुकरणमित्यर्थस्यतअदेशानांटेरेत्वेनेसर्थ आनयीति वक्तव्ये आनेमुगिति सूत्रनिर्देशस्य ज्ञापकत्वं वदता भाष्यकृता सूचनाच्च यद्यपि लाक्षणिकत्वाद्दारे
ङ्घेटादत्तात्वानांनप्राप्नोतितथापि मामादाग्रहणेष्वविशेषइति परिभाषया न दोषः अस्यां च दैपः पित्वं ज्ञापकं तच्चादाविति निषेधेऽस्यापि ग्रहणाय धारूपा इति प्र
योगं वाहुल्येन बहुवचनं प्रनिधारयतीत्यादावनर्थकत्वात् तत्वेनैव घुनिरूपितोपसर्गत्वाभावाच्च नणत्वं प्रणिदापयतीत्यादौ पदागमाइति न्यायेन न दोषः रेफत्वाकारग
मोनदारत्वस्य दोसाहचर्याद्दाग्रहणेन धेटोपि ग्रहणं अत एव दोदद्घोरित्यत्र दधातेर्हि विधानसत्वात् घेत्विन्हृत्यर्थं दाग्रहणं [illegible] नाथे एलिंडि घुमास्थेत्यस्यानुवर्त्तना
किती ति च विभाषाघ्राधेट्शाच्छासइत्यतः कर्तरीति च ङीति च वर्त्तते विभाषाघ्राधेटिति स्थैसत्तः सिचः परस्मैपदेष्विति लुगिति च वर्त्तते यमरमनमात्वानां सगिङ्[illegible]
दित्यादौ वृद्धेरभावाद्यायंसिष्टामित्याद्यर्थं चआनोप्यधासिष्टामित्यादौ फलम् वान्यस्य अन्यस्येतिस्थाधातोः परत्वादेतद्धि कल्पवारणाय किति लिङीति यद्यपि कि

सि॰ भा॰ तीत्यनुवर्त्तनेन याप्यार्द्धधातुकेइत्यनुवृत्तेर्विधिर्लिङि न प्रवृत्तिरित्तिङि तीत्यनुवृत्तौ फलाभाव इति भावः एवमेर्लिङि नेत्यत्रापि बोध्यम् पिबेदित्यत्र इति मन्वादेन आगुद्वात्तत्वे
प्र॰ पे॰ तिस्थानिभाष्येते न विवतीत्यादौ गुणाभावः आद्युदात्तत्वं च सिद्धं एवं च हलंत एव अंगवृत्तपरिभाषया गुणाभाव इति भाष्योक्तपक्षान्तरं परिभाषासंभेणा फलांतरं च नास्त्याइनि
९ निरूपितं पुष्पंतकरणे गच्छति अत्र सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यताया एवाप्रवृत्यासत्तेयस्यैव श्रवणं बोध्यं प्रतिष्ठतीत्यादौ त्विष्टे रेवमानिर्षः प्रशब्दस्यादि
कर्मणि इति भूवादि सूत्रभाष्यात् तिष्ठन्मूत्रयत इत्यादावूर्ध्वदेशसंयोगोपि तिष्ठतेरर्थ इति समर्थसूत्रभाष्ये ध्वनितं ऋतश्च तपरत्वं स्पष्टार्थं अरैव सिद्धे गुणग्रहणं
अकृत्स्न तास्मिन्प्रत्ययेत्र लक्षणत्वेन क्ङिति चेति निषेधाय कं सा किन्तु सामर्थ्यान्निषेध विषयस्यापि तस्य गुणस्य निषेधाभीकारान उपधावृद्धिरिति जाग्रो वीति गुण
विधाने पुजागृधातो वे व गुणांतरस्याभाववोधकमत एव क्रुधातावरौभावः कर्मणोः परत्वाद्गुणे उपदेशग्रहणाच्चिरेव त्वकारिष्यत इत्यादावुपधावृद्धिरिति भावः अयुकः
एकाचः किंजागरितः गिरितिवर्णनायं प्रश्लिष्यते ते न भूः सुः सिद्धः स्यात्सु सिद्धये हि सुर्गिरिति दिक् परत्वादितिखरतीति विकल्पस्यैव मध्ये पवादन्यायान्नास्य बाधक
इति भावः अरुछ न्मृत्रूधातो रितिबहुवचन निर्देशाद्दकारोपि प्रश्लिष्यते स्मृवर्णे तथा च मात्रस्यतु न ग्रहणे ऋतश्च संयोगादेरित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः अन्यथाक्र अतु
मितिस्थिते हि तेव उरत्वे अभ्यासलोपे अत आदेरिति दीर्घे उजर खंडे प्रात्तं यत्वं बाधित्वा परत्वाद्गुणे अरतुरिति स्यादिति भावः इडभावनिरइग्रहणं स्पष्टार्थं अतीत्युभयो
र्ग्रहणं व्याख्यानात् गृध्रवृधातोर्धृतधर्मघृणेभ्यो नक्त्रन प्रयोगइति तृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं श्रुवः शृवश्रुवः स्वादिपाठः कृतोनवक्ततोरनितिविधिं नेयं यङ्लुक्प्रिगृणातीति
पाठीमिति मन्त्रा ग्रावादेशाः अव्ययात्स्य इति भाष्योक्तपक्षान्तरेतोः स्थानिवत्वेन प्रमाणस्य लुकि सन्नियोगशिष्टन्यायेनादेशनिवृत्तौ कारूप स्यलुर्ल्लभवान् स्मान्तरं प्य
स्य साहचर्याद्यङ्लुक्प्रवृत्तिश्चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाद्व्याः दुः हुश्नुवोः एतेनेकाच इत्यतो संयोगपूर्वस्येत्यनुवृत्तमेः सुधीत्यतो नुवृत्तस्य ओरित्यस्य विशेषणं न तु प्रत्ययस्य तेना
शुधंतीत्यत्र यणन अचिश्नु इत्यतो वीत्यनुवर्त्तते हुश्नुवो रितिकिम् अपुवनं न चानेकाच इत्यनुवृत्या टआभीया सिद्धत्वेन न दोष इति वाच्यं तत्तन्या ख्याने दोषवारणा ९७
यतत्वाज स्पष्टाचेयं रीतिर्विविन्हि एव्या रचेति सूत्रभाष्ये तत्र हि वलोपेन सिद्धेः कारविधानं तत्त्वोपस्थानिवद्भावाद्गुणाभावाय नचवलोपविधानधातुलोप इति निषेधसिद्धिः प्र
त्याख्यायते संयोगः तस्मिन्नन्त्यात्परस्माते गुणः स्यादेव अपुत्रं अस्रो रादिति तपरत्व व मन्त्राद्रिन्यत्वबोधनेनचारितार्थ्याच्च भाष्ये यङ्लुको भाषायामपि प्रयोगइत्यर्थज्ञापकत्वान्ति

त्वेकदेशिना एव अत एव क्ङिमेतत्स्थापनप्रयोजनं वेभिदीतीति चेच्छिदीतीत्येतत्सिद्धं भवति भाष्यामपीत्यग्रे भाष्ये उक्तं अन्यथा ज्ञापितेऽप्यस्य सार्वधातुके य उवर्णात् इत्यस्यापि यङ्लुकि आव
श्यकत्वेनैत्येतदिति भाष्यासंगतिः इत्यादि सिद्धं भवति एवं सिद्धं भवतीति वक्तव्यं स्यात् क्ङिमेतस्येत्यादि प्रश्नस्याप्यनुपपत्तेश्च लोके उवर्णान्तप्रकृतिकप्रयोगादर्शनमेवा
स्य प्रश्नस्य बीजं तत्र तत्प्रयोगादर्शनेनैतत्सैकदेश्युक्तिरित्यपि बोध्यं यञ्चिचेति सूत्रे बहुलग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन चलभ्यस्य नैमित्तिकयङ्लुको बाहुलकेनैव प्र
याप्रयोगं लोके पि लाभेन ज्ञापकानुपयोगाच्चेति सुधियो विभावयन्तु इडादेशस्यैवेति व्याख्यानादिति भावः स्पष्टं चेदं गाङ्कुटादिसूत्रभाष्ये फले तु न भेद इति गा अ आते
इत्यत्र वार्णपरिभाषया सवर्णदीर्घं बाधित्वाऽतो ङितः इतीयादेशः स्यादिति भेदस्तु न तस्याः स्थान्येकत्व एव प्रवृत्तेः वृत्तिरितिरिदमुपलक्षणं भाष्यस्यापि मात्वधभ्या
सविकार आभ्यासः सचेत्वमेव व्याख्यानात्तदाहेकारस्येति वस्तुतस्तद्धितनिर्देशो व्यर्थः अभ्यासविकाराणां समावेशस्यैव वक्तव्यतया इत्वाजरदीर्घस्य सुलभत्वान्नस्य
पूर्वं चेदं गुणो यङ्लुकोरित्यत्र भाष्ये गुपेर्निन्दायामिति गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तिरनेकार्थत्वाद्धातूनां ध्याजिज्ञासायामिति तत्प्रयोज्ये विचार इत्यर्थः अत एव मानेर्वि
चार इति वृत्तिग्रन्थेन न विरोधः सन्नन्तस्येति अत एव सन्यङ्‌चङ्‌श्विति न सूत्रितम् अत एव यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वमित्यपि परास्तम् न लु
मतेति निषेधान्न स्यात् गुपिप्रभृत्य इति गुप्तिज्मान्वधा इत्यर्थः कितः मिन्ना इति य एवं विद्वान् चिकित्सतीत्यादिप्रयोगात्तस्य परस्मैपदीति भावः यद्यपि भाष्ये गुप्तिज्
कितः मान्बा अनुदात्तेत इत्युक्तं तथापि अनुक्रमदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेदिति कैयटः यद्यपि विधिर्नोक्तो हन् शानोऽवस्वरि मेता विति नोक्तं तथापि दृश्य
नुसारादेवमुक्तं गुपादिष्वनुबन्धकरणमिति भाष्यणध्वनितोऽप्ययमर्थः अन्यथा गुपादिष्वनुदात्तेत्त्वमित्येव वदेत् परे तु यथा श्रुतभाष्यस्वरसात्कितिरनुदात्तेद
धिः परस्मैपदी निचिकित्सतीति तु च्छान्दसमित्याहुः अर्थान्तरे त्वननुबन्धका इति अत एव गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्संज्ञान्तादात्मनेपदमिति भाष्योक्तं संगच्छ
ते अन्यथा सन्नभिधानस्वभावादर्थविशेष एव साधुत्वेनार्थान्तरे सन्नभावे आत्मनेपदार्थं तस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्योक्तिरसंगता स्यादिति भावः चुरादय इति एत
च्च वृत्त्यनुरोधेन परे तु स्वाधर्जीति सूत्रे तेतिक्त इति किं निपात्यते तिजेर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदमिति भाष्याद्धातोरिति विकरणोऽप्यते अन्यथा णिजन्ताद्यङ्लोपयोरा
पि निपात्यमानत्वात् एतेन भ्वादौ गोपनाद्यर्थे गुपादेरनुदात्तपाठो व्यर्थ इत्यपास्तं गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यादित्यस्य सन्प्रकृतिभूते स्वार्थविशेषविशि

ति·भ्वा· ष्टिश्चित्यर्थः भाष्ये हु पधामाख्या जहिशिष्टे घपि अनुदात्तपाठः पाणिनेरिति न्यायतेरित्याहुः भाष्योदाहरणादिति आद्यमतएवेति सूत्रे अन्त्यं सदेः परस्य लिटीति सूत्रे इति वो।
पू·भो· ष्यमुक्तं सेवेदमिति परेत्वत्र न भाष्यानुग्रहः अत एवानुविपर्यभिनिभ्य इति सूत्र इवात्र भगवता पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः फलभेदविचारो न कृतः तस्माद्धि पूर्वस्यास्यति
९८ ऽप्रयोगो वा सत्वं वा प्रयोग इत्याहुः भाष्यमिति संप्रसारणाच्चेत्यादिसूत्रे स्थितिशेषः मतान्तरे त्वितिरिदमेव सारमिति वक्ष्यते अत्र रुचिवीजं तु वैपादिके नारंगोप
रिभाषाया भाष्यनये प्रवृत्तिरिति तस्मादत्रापि षत्वं भवत्येव अत एवाभिषिषेणयिषति अभिषुणु इति भाष्यप्रयोगाः संगच्छन्ते इषगमि अत्र मंडूकप्लुत्यावीति
वर्तते तस्य च शितीति विशेषणं तेनाज्रूपे शितीत्यर्थः दिस्यातीष्यत्योनीति प्रसंगः एवं चात्र सूत्रे तुदादौ चोदित्याठे नार्थ इति बोध्यं इकानिर्देशोपि सौत्रत्वान्नापवोलो
पः गमेरिट् अत्र परस्मैपदमात्मनेपदाभावेला स्थालिकं न इड् इर्जिवतु अत एव नचिसंजिगमिषितेत्यत्रेट् सिद्धिः अनुदात्तस्य च आदेन्नत्वान उपदेश इति सुजिद
नूपसितो इत्यमकितीति च वर्तते धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया सन्निधापितस्य प्रत्ययस्य अकितीत्यस्य वा सकीति विशेषणं अनुनासिकलोप इति स च दंष्ट्राव्याघ्र
र्थके त्वेन नकृत्वं धर्मरं ऋानमित्त परस्वरसात् आधुनिकत्वादिति सर्वधातुपर्यनिर्देशस्य पाणिनीयत्वाभावादित्यर्थः यजदेवपूजेह देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः लिड्यभ्यासवचि
स्वपियजादीनां ग्रहिज्येति सूत्रोपात्तयोरुभयेषां ग्रहणमित्याह वच्यादीनामिति वचिस्वपियजादीनां इकानिर्देशो सौत्रमसंप्रसारणं आदिशब्देन वचिस्वपिभ्यां न संबध्यते स्वपि ग्रह
णेन तु चुरादौ संप्रसारणयोग्यवच्यादेरभावाच्च यजादिः प्रत्ययतः परत्वात्संप्रसारणे कृते सकृद्गतिन्यायेन दित्वाप्राप्तेराह पुनरिति विकिरणमिति कुप्रत्ययः अत एव वपि
प्रकिरणोर्थ इति सन्यङोरित्यत्र भाष्ये असिद्धवदत्र आदेशप्रत्ययत्वाभावाद्भाविधिरयं त्रासिद्धमप्यत्र गृह्यते आशिषि लिङि इत्यादिनिर्देशात् अवात्तामिति सिज्लोप
स्यासिद्धत्वात् सः सीति न त्वे सिज्लोप इकार इति इत्संज्ञकत्वे नुम्स्यादित्याभिमानः परे तु वयिरित्यादौ स्थानिवद्भावेन भाव्यातिदेशिकधातुत्वं गृहीत्वा धातुनिर्देश इकः स
त्वेनमत्तुमित्याहुः उ वायेति लिटि वयो य इति यस्य निषेधात् स्य संप्रसारणं अत्र ग्रस्तादि साह वर्णान्तरस्मैपदिनो वयेर्ग्रहणं न त्वयवयेति इदं कपठितस्यात्मनेपदिन ऊ
वतुरिति वकारे कृते तस्य संप्रसारणं तु न उश्वास्येत्येव सिद्धवादेशविधानसामर्थ्यात् उपदेशेऽजंतत्वादत्वत्वाच्च थल्यिनिषेधमाशंक्याह वयेस्तास्विति यत्तासावल्लिन ९८
त्यानिट् चेति भाष्ये कैः नहि तासौ सत्तास्थानिवद्भाव सह सेणापि अतिदेशुराक्यतिभावः वेजः अत्र किती ति नानुवर्तते तदाह बवाविति सामर्थ्यादिति नत्सामर्थ्यात् तु न विधा

नंतेन विध्यंतरालं बाधय इति भावः इदमेव च सामान्यतो ज्ञापयति अभ्यासलोपाभ्यासंप्रसारणविषये ऽभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नेति न प्रवर्त्तत इति बोध्यं नेनेष्योर्लिटीत्
स्यापि यण्लोपबाधित्वाप्रवृत्तिः संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति तु उभयेषां ग्रहलवैयर्थ्यापत्त्या भाष्ये प्रत्याख्यातमिति दिक् इड् इत्यर्त्तीति अन्यथा ऋतो भारद्वाजस्येति विक
ल्पः स्यादिति भावः वीयादिति संप्रसारणे कृ सार्वेति दीर्घः अभ्यस्तस्य च न[illegible]ः भ्यसंज्ञायामुत्तरखंडस्य संप्रसारणे अभ्यासस्य न संप्रसारणमिति निषेधः स्यादित आह अभ्य
स्तीभविष्यत इति प्रवजिस्याय वीयिषतीत्यादावपि संप्रसारणोपपत्तिः अभ्यस्तीभविष्यतो हेत्र इत्यस्याभ्यस्तप्रकृतिभूतस्य हेत्र इत्यर्थेनादोषात् अत्र हि कार्जनतः सन्नेवात
त्मकृतिः यद्वंद्वं धातुस्वरूपमिति कृत्वावयवस्यैकाचो द्वित्वं सहितत्मकृतिरित्युच्यते अत एव हूः संप्रसारणमिति सन्चङ्परे लोसंप्रसारणविधायकं चरितार्थं तन्न ह्वा यपने
रभ्यस्तप्रकृतित्वाभावादेवं भाष्ये यत्तु कैश्चिदेनाभ्यस्तात् हि सप्रत्यये नंतरस्य कृ यतेर्ग्रहणेन नात्र दोष इत्युक्तं तत्तु शुनिस्वाप्योरिति सूत्रोक्तरीत्याः संगतमिति स्पष्टमेव
गुरुवनुरिति ह्व अनुसरणमालोपापेक्षया नैमित्तिकत्वेनांतरंगत्वात्संप्रसारणे वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणेनांतरंगत्वात्पूर्वरूपे वतो द्वित्वे उवङ् उवङि पूर्वरूपस्य
नस्या निवर्त्ते उवर्णांतधातोरुवङ्विधानेनाकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावात् आकारैकादेशस्याकारात् परभूतनिमित्तकत्वाभावाच्च प्रत्यासत्त्याचः
पराणि नित्यत्वादेशस्याप्यपेक्ष परत्ववन्निमित्तकस्यैव ग्रहणात् अंछु वदतीति अंछुगत्यर्थवदेधितिगति त्वं विभाषा श्वेः उभयत्र विभाषेयं शुशावेति अत्र नित्यत्वात्संप्रसार
णे नाभ्यस्यात्पूर्वरूपे द्वित्वे शुश्वा वा चेति भावः नन्वेतदभावे लिट्यभ्यासस्येति दुर्वारं तथा च शुश्वायेति सिद्धिरत आह श्वयतेर्लिटीति वाचनिकमेवेदं एतत्सामर्थ्या
च्छु यत्यभ्यासविषयलक्षणानुपप्लव एवेति भावः यत्त्वनेन परत्वात्तस्य बाध इति तन्न अस्य परत्वेन द्विर्वचनात्पूर्वं प्राप्त्या लिट्यभ्यासस्यान्यस्य च द्वित्वान्तरं प्राप्त्या
पुणापेक्षत्वभावेन विप्रतिषेधत्वात्स्वाप्रवृत्तेः तदभावपक्षे तेन बाधस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ मररूपमिति आर्द्धधातुकोपदेशे ऽदंतत्वाभावान्नातो लोपः अभ्यस्यादिति
नन्वंतरंगत्वाद्गुणे रंगत्वाभावाद्ध्रस्वप्राप्त्या यादेशो ऽयांतत्वादेव हलंतलक्षणाया निषेधे सिद्धे किं स्यनेनात्र तिस्विपहलोनेति चेन्न सिचि वृद्धेर्येन नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगाय
वावत्वादिति दिक् इति भ्वादयः सौत्र इति कर्मे लिङ्गि तिसाह चर्याजांतरका निर्दिष्टो न त्विकारांतः ऽप्रत्यये कृ सार्वेति दीर्घेणसिद्धेरीयङ् करणात् इत्येके इति ऋतीयते स्यात्
घृणयोरितिको ज्ञादर्थद्वयमपि तत्र घृणयोरिति तस्य जुगुप्साकरुणयोरित्यर्थः निन्यमिज्ञिति अन्यथा भारद्वाजनियमाद्धि कल्पः स्यादिति भावः इत्यल्भ्योः दिहीत्यादौ तु न हि

ति·
घु·शे·
२९

ष्यमानस्यव्यवहितत्वादिट्सहितस्य चानिर्दिश्यमानत्वात् अन्तादित्यत्र धित्वात्परत्वात्तातङि स्थानिवत्त्वेन पुनर्ङित्त्वं तु न सकृद्गताविति न्यायात् युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्ता
नंतर्याभावरूपासंभवस्य सत्त्वेन परत्वप्रवृत्तेस्तादृशासंभव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी स्थानिवद्भावस्तु कार्यप्रवृत्त्युत्तरं न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति
दिक् अदः सर्वेषां अड्गार्ग्येत्यतोडिति वर्तते प्रणिहन्तीति नेर्गदेति णत्वं लुप्तषष्ठीकं इति असमस्तं सौत्रत्वाल्लुप्तविभक्तिकमित्यर्थः तेन मुचादौ न दोषः अनुदात्तोपदेशेति अ
नुनासिकान्तार इति दोषः उपदेशे इति किं यतिः क्तिनि नित्त्वेनाद्युदात्तत्वेऽपि न दोषः जघनिषेत्यादौ ... स्वरत्वादाह अभ्यासाच्चेति इदं चाभ्यासांगनिमित्तमन्यपेक्ष एव तेन जिहननी
यिषतीत्यादौ न अङ्गं त इति तेनावधीदित्यादौ न वृद्धिः अलिक्षन्नेति शल इति क्सः लुग्वेति वा लुक् अलिक्षातामिति क्तस्याचीत्यंतलोपः युजर्थ इति अनुदात्तेतश्च हलादेरिति
युच्च विवच्च ल्यंतोदात्तः ज्ञापनार्थ इति अंसेरित्त्वव्याघातकत्वेन चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वं भाष्यानुक्तं च ज्ञापकत्वमन इदं माघवानुरोधेन स्फायन्निसाघसाध्वेवेति बोध्यं भ
असिद्धकांडे इति तेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीय इत्यत्र धन्वयोपधादिति वुञ् न किं तु छ एव तच्च वचनं णत्वप्रकरणानंतरं बोध्यं तेन पर्यायस्यानमित्यत्र कन्य
च इति णत्वं न अस्वातिवर्तिं अस्यतेः पुषादित्वात्सिद्धे तङर्थं ग्रहणं वक्तीति वच्यादेशः ख्यातेन ह्यशोरुभयोरपि ग्रहणं ख्यातीति प्रयोगस्य ख्यानामनुकरणं दाधेतिवत् वैचित्र्या
र्थ इति श्वेरत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः सरत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरिति वैचित्र्यं इ शोर्ध्वे इङभावार्थं योगविभाग इति न युक्तं भाष्यविरोधात् इङजनोस्त्वेवेति भाष्यसंमतः पाठः आङः शा
सु अयं धातुर्वेवीङ् नंनरमिति जक्षित्यादिसूत्रस्य भाष्यस्वरसः नमोवाकमिति वचेर्घञि वाकः नम इति वचनमित्यर्थः नमस्कारमिति यावत् प्रशास्महे कुर्महे इत्यर्थः धा
तूनामनेकार्थत्वात् ञिञ्जि अयं इस्वादिरपि श्रीङोरुट् ञोन्त इत्यतो ञ इति अदभ्यस्तादिसतोऽदिति च वर्तते तेन च षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाहान्त इति ञस्यैव रुडित्वरादेशो दुर्लभः
उतो वृ अचीत्येतद्व्यवहितं नाभ्यस्तस्येति सूत्रमनुवर्तते तदाह पितीति भाष्येऽपि चेति इदं च हलः श्न इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं सार्वधातुकमपिदित्यस्याप्येतदंलभ्यते ननु पूर्ववाक्ये न ङित्त्व
मपि दुर्लभमत आह विशेषेति यूयादिति आर्द्धधातुकत्वान्न वृद्धिः स्तरंतीति अव्यवहिततिङ इड्विधानमत्र बीजं शम्यमोर्बहुलं छंदसीति विकरणलुकि वेदे उदाहरणं ऊ १६
र्णोते उतो वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते आम्नतीति ऊर्णोतेर्नुवद्भावेनेजादेरित्यनेकाच इति वाऽऽमोऽभावस्यातिदेशादिति भावः नन्द्राः अजादेरिति कर्मधारयोऽयं चमीतदाह आ
अचः परा इति आदिभूतादचः परा इत्यर्थः ननूत्तरखंडे पिणत्वं स्यादत आह नन्द्रस्येति णत्वस्यासिद्धतयानुवृत्त्यैव द्वित्वकरणेन पङ्क्त्या शास्त्रप्रवृत्तिलक्षणीय द्वितीयप

योगस्यैवसाधुत्वात्वाख्यानान्नोत्तरखंडेनश्च वर्णपूर्वोच्चारेणान व्यवधानाच्च नशास्त्रेणतत्संग इति भावः पूर्वत्रासिद्धीयमिति पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे भवत्वमित्यर्थः गहादि
त्वाच्छः यत्पूर्वत्रासिद्धीयं त्रापस्य नत्वाद्द्वित्वे रत्सुपतिष्ठते इत्यर्थः तच्च पूर्वत्रेत्यनेनान्वेति एवंच द्वित्वभिन्ने पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थः द्वित्वस्य त्वन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव अत्र द्वित्वग्रा
हणबाच्छमाष्टमिकं चाविरोधात् लिंगादिति अन्यथा अनितेरित्यनेन नक्त णत्वस्य द्वित्वे प्राणिणदित्यादेः सिद्धावुभाविति सूत्रं व्यर्थं स्यादेवं च णत्वविधावेवास्यानुपस्थान
मिति भावः विभाषोर्णोः गाङ्कुटादिभ्य इत्यतो ङिदिति विजइडित्यत इडिति चानुवर्तते तत्रे डागम एव विजइडित्यत्र तस्यैव संभवेनार्थाधिकारात् अतः प्रोर्णवीत्यत्र नायं
विकल्पः अन्यथा परमपि सार्वधातुकमपिदिति बाधित्वा निषेधाश्च वलीयांस इति इदमेव स्यादिति दिकृगुणोः पृक्तेनाभ्यस्तस्येत्यतः पितीत्याद्यनुवर्तते उतो वृद्धिरित्यतो हली
ति च ऊर्णोतेर्विभाषा सिचि वृद्धिरिति सूत्रे नेटीति च वर्तते निषेधविकल्पविधिविकल्पस्य फलितत्वान्नेति निवृत्तेर्वाऽऽ हद्वृद्धिर्वेति सूत्रे: पंचानां आद्यंतद्वय इति पंचम्यंतं द्वि
तीयं च छंदं तत्विरोलवो वेत्यतो लटो वेति वर्तते चत्वमिति महाप्राणेद्यामकरणादाहल इति नोक्तं हलादेः पित इति नाभ्यस्तस्ये यतः पितीत्याद्यनुवर्तते सार्वधातुकस्यापिवि
ध्यंतेन उवक्त्येसम्न अपृक्त इति तु नानुवर्तते ब्रवीतीत्यसिद्ध्यापत्तेः वक्तीत्यडिति प्रयोगस्यानामनुकरणेः स्यस्वतंत्रस्य च विनिगमनाविरहादनुकरणमिति भावः दीर्घ
इणः अत्र लोप इत्यतोऽभ्यासस्येति व्यत्ययो लिटीत्यतो लिटीति चानुवर्तते किं तीति किं इयायन च परत्वाद्दीर्घेपि अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन पुनःप्रसंगविज्ञानेन
चेयङ् रूपसिद्धिरिति वाच्यं अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन परत्वात्प्रवृत्तौ इयङ् जातं दीर्घः निष्टस्यापत्तेः ईयतुरिति ननु इइ अतुसिति स्थितेऽभ्यासदीर्घे यणपि स्या
निवृत्तं न सवर्णदीर्घः अभ्यासदीर्घविधानसामर्थ्यात् पुनर्यणभावे ई अतुरिति प्राप्नोति अनंतरस्येति न्यायेन तत्सामर्थ्येन यण एव बाधो न तु दीर्घस्येति चेन्न पूर्वस्यैव बाधो
स्यानिवर्तत्वेन यणि दीर्घप्रवृत्तेः आयन्निति यण आभीयासिद्धत्वादाद्गुण इत्यसिद्धत्वप्रत्याख्याने तु लाघवस्यायामेडेव कर्तव्यः आङ्जादीनामिति च न कार्यं आटश्चेति सूत्रमट
श्चेति कार्यं तेन एज्यते त्यादौ न दोषः वृद्धिर्विधौ धातोरित्यपकर्षणात्स्वपो हसतीत्यत्र न वृद्धिः अत्तो गुण इत्यनुवर्तनाद इति कर्तव्यं तेनाटीदित्यादौ न पररूपं आयुनगित्यादौ
विदेतुर्णोदसो दीर्घः आयन्नित्यत्र चान्तरंगत्वाद्वृद्धावायादेशः वृद्धौ कृतायामिणो यणिति तु न तत्र एरित्यपकर्षणेनेकाररूपस्येणो यणित्यर्थात् इदं चासिद्धवत्सूत्रन
माङ्योग इति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टं इणो ण इति प्रसिद्धत्वादस्यैवात्र ग्रहणमिति भावः उभयत इति पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वाद्द्वि

ति·भ्व ह्यतिदेशात्तु तस्य युगपदसंभवः यथा द्वयोरेकः प्रेष्यस्तयोर्युगपद्भिन्नदेशकार्ये प्रवृत्तौ विरोधार्थिकस्यापि कार्यं न करोतीति तद्वदिति भावः एतद्विषयेस्थानिवत्त्वं तु न आनुमानि
शु·शे· कस्यान्यादेशप्रभावे विशिष्टस्यस्थानिवत्त्वेपि प्रत्येकं त्रयोः स्थानित्वे मानाभावात् श्रौतसुवर्णचोरवेति बोध्यं स्पष्टा चेयं रीतिरुपसर्गादृस्य त्यूत्सोरित्यस्य प्रोत्यत इत्यादेरेण
२९ कृते प्रवृत्तिवारणपरभाष्येन च भांतस्यैकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वारीकारस्य परादिवद्भावेनैत्वाद्ध्रस्वादुर्वारस्पष्टा चेयं रीतिरुदस्केकेवलेइति पूर्वपदान्तोदात्त
त्वप्रयोजनं गुडोदकमिति भाष्यमुपादायांतादिवच्चेति सूत्रे कैयटइति वाच्यं येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये सर्वके इत्यत्र नसः पूःकथं न स्यस्यागंगाप्रविष्टनद्याः गंगा
ग्रहणेन ग्रहणं तथात्र दंतः प्रविष्टाकेस्यापि तद्ग्रहणेन ग्रहणमिति वाच्यं यथा परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकानां द्व्यादिदृशादिशब्दानामूनाधिकयोर्न प्रवृत्तिस
यासर्वाद्युपादानेन क्रि- यमाणसंज्ञयाविनात्रा स्त्र्यापारं न न्यूनेऽधिके वा प्रवृत्तिरित्यात्रां क्वनेदमरसोऽरिति न्यूपकान्समाहितं तत्तुल्यन्यायादत्रापि दीर्घविशिष्टभांते च लौकिक
न्यायेनोपसर्गत्वाभावात् उपसर्गसंज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणप्रादिगतत्वादिति बोध्यम् लक्ष्यानुसारात्क्वचिन्न्यायानाश्रयणमिति न दोष इत्यन्ये परे तु वतिघटितशास्त्रस्याहा
यरोपबोधकत्वेन तस्य च विरुद्धविषयस्यापि युगपत्संभवेन लौकिकन्यायेनोक्तेन नास्य सिद्धिः किंच तत्रांतादिवत्त्वेपि व्यपवर्गाभावेनोपसर्गान्परत्वस्यैणाभावेनाभी
पादित्याद्यसिद्धिः न चोपसर्गस्येति सूत्रे यतिपरस्योपसर्गस्येत्यर्थज्ञायते इत्यादावेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद्यताविति लत्वं न स्यादित्यात्रांकांतादिवद्भावेन व्यपव
र्गइति भाष्यासंगतिस्तस्मात्पूर्वपरांतस्वद्भावे आर्थसमाजग्रस्तः स इति वाच्यम् तद्वद्भावेपि वाक्यवभेदाभावेनायतिपरत्वस्यानुपपादने तस्यैकदेशशब्दत्वात् न हि
तेनातिदेशेन वाच्यतुल्यतद्रोपबोधनत्रां कांकर्तुं तस्मादेकदेशिनोक्ते तस्मिन्नर्थपरेलोकेदशिनो भयत आश्रयेनांतादिवदित्युक्तेऽच्परस्मिन्निति स्थानिवद्भा
वाद्व्यपवर्गइति सिद्धांतिनोक्तं अतएवाभेअप्पसमिति सूत्रे ईत्सनित्यादेर्नुम्प्रतिषेधएकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद्धरितेः किंचाभीप्यादित्यादौ वार्णादांगमिति न्या
येन ह्रस्वेकृते लस्येल क्षणस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्वप्राप्तेर्नस्यनिषेधस्योपयोगः इत्थमुपसर्गाद्ध्रस्व इति सूत्रे कैयटस्पष्टं यत्तु न्याश्रयत्वात्स्वत्र तन्न्यायाप्रवृत्तिरितिते नोक्तं तन्तुद २०
र्थायेस्यायसिद्धासंगतमिति स्पष्टमेव यद्यपि प्रोत्स्वते इत्यत्रैकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न ह्रस्व इति तत्सूत्रे भाष्ये उक्तं तस्य अंतादिवद्भावेपि उपसर्गात्परत्वाभावा
दित्यर्थः भाष्येकदेशयुक्तिरेव वार्णपरिभाषयासिद्धेः आउत्वेन ओत्वते समोत्वते इत्यन्न द्वारणायत्र समेयादित्येतद्वारणायात्र चाणइत्यनुवर्तते इति भाष्य

मध्येकदेशयुक्तिरेव आङेश्चुपसर्गत्वेन तेन न्यायेन पूर्वं ह्रस्वस्यैव प्रवृत्तेः अतएवांतादिवत्सूत्रेः स्यासादीनीं ह्रस्वत्वेनांतादिवत् के पुनरभ्यासादयः अभ्यासो संज्ञार्थ नदीनपुंस
कोपसर्जनह्रस्वत्वानि उपेयाय प्रोत्यते अभ्यासत्रे स्यायुदात्तत्वनवावहिरंगलक्षणत्वात् अन्तरंगह्रस्वत्वं बहिरंगाएते विषयइत्युक्तं न च उहेरह्रस्वत्वेन अंतरंगमुप
सर्गसंबधोत्तरमेव प्रवृत्तेः वर्णाश्रयत्वादेकादेशाएवांतरंग इति वाच्यम् तदपवादवार्णपरिभाषाया अप्यनेनोपलक्षणात् एवं चोभयतइत्यादेरणूयहणानु
वृत्तेश्चैकदेशयुक्तित्वंस्पष्टमेवोक्तं किंचोहेरिवेणमभ्यासादिषगणयत्ताभीयादित्यादेरनभिधानंसूचितं यदप्यंतादिवच्चेतिसूत्रे प्रादितेत्यादावेकादेशाकृत
रपरप्रकृतिस्वराभ्यविप्रतिषेधेन सचावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः नत्वेकादेश उत्तरपदं परं भवतीति अपवर्गाभावाभिप्रायेण सिद्धांतिनोक्ते ननु चांतादि
वद्भावेन परमिति पूर्वपक्ष्येकदेशिनाशंकिते उभयत आश्रयेनांतादिवदित्युक्तं साप्येकदेशयुक्तिरेव एवं न परं [illegible] यत्र च भाष्ये स्योऽह्लोस्वल्क
देशयुक्तिरेव निरूपितं च तत्र भाष्यप्रदीपोद्योते तस्य तत्त्वं अतएवांतादिवच्चेति सूत्रे उभयत आश्रये इत्यर्थं न्यायसिद्धमुक्तं तस्योदाहरणं नदंतं हृजिकता चरसोव्यो
नोकरत्वाकुः समेयादिति आङः प्रश्लेषोऽत्र बोध्यः भौवादिकस्येति इटकिटकटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्याङ्गी लिंडीति भावः ईहाईधातुक इति स्वरूपकथनं कितिलिङी
त्यमावतैव सिद्धेः नित्यमधिपूर्वइति धातुसंज्ञानुपाठापेक्षणादधिरहितस्यैव क्रियावाचकत्वं तु काल्पनिकं तस्यास्त्येव अधिरुपरिभावे उपरिभावश्चापठनेनित्य
मपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रभाष्ये स्पष्टं ननु ह्रिर्वचनेऽचीति निषेधादिणएव ह्रित्वे उत्तरखंडस्य गादेशोऽचीग इति स्यादत आह लावस्थायामित्यादि एवं च ह्रित्वनि
मित्ताज्निमित्तस्याभावेन ह्रिर्वचनेचीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः गुणयादेशयोरिति पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति सुट्कात्पूर्व इति सूत्रे भाष्ये सिद्धांति
नत्वादिति भावः साधनेनेत्यस्य कारकेणेत्यर्थः उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन इति दर्शन इति अनेनारुचिर्बोधिता तद्बीजं तु तत्रैव भाष्ये एवमुपक्रम्य नेतत्सारमिन्तु
त्तिः निर्दिशन्नेति अनेन हि निर्देशान पूर्वं धातुः साधनेनेत्युक्तन्यायो ज्ञाप्यते उपसर्गार्थेन तु पूर्वयोगः तेन पूर्वं योगादेवानुभूयते निविशतेरित्यादौ कर्मलकारा
त्मनेपदयोः सिद्धिः नेर्विश इत्यादेर्नेः परत्वयोग्यादित्यादिक्रमेणार्थः पूर्वमेव तङ् संपृचानुरुधेत्यादेरपि संपूर्वत्वयोग्यात्पृचेरित्यादिक्रमेणार्थः अतएव न तत्र धातू
पसर्गयोः समासः तिङि अतिङि इति निषेधात् ध्वनिनं चेदमुपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये गोसंदाय इत्यादावपि सन्न्यासार्थविशिष्टाद्दानोः कर्मण्युपपदेऽणिततः ८

ति॰भ्वा॰ मंत्रा॰ व्ययोगेगतिसमासे उपपदसमासे बोध्यः साध्यत्वेन प्रतीतये च पूर्वं साधनसंबंधः तस्मिंश्च तत्प्रयुक्तं कार्यमपि पूर्वमेवांतरंगत्वात् एवं च तिङ् त्वमस्य नंतरमधि
प्र॰श्री॰ संबंधे वार्णादांगमिति न्यायेन गुणादौ कृते यण् घञ्ल्युडादयोऽप्युपसर्गार्थविशिष्टे सिद्धत्वप्रतिपादनाय पूर्वं तदर्थसंबंधे मंतरंगत्वान्स्वरं हूयनिमित्तसमासात्पूर्वमे
२१ व एवं भावार्थाः तिङोऽपि ध्वनितं चेदं सुट्कात्पूर्वो गतिर्गतो उपपदमतिङिन्त्यादि भाष्ये सुभिन्नपदवाच्यकारकबोधकपदसंबंधप्रसूपसर्गसंज्ञकशब्दयोगोत्तरमेव
अत एव अध्यआउढा अवोढेत्यत्र पूर्वमंतरंगत्वादाद्गुणे पररूपमिति संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये परत्वादियङिति आङये सयेत्यादिः अत्र वदंतिलावस्थायामङि
तिपक्षे अंतरंगत्वाद्वृद्ध्यावेत द्रूपासिद्धिः कथंचिद्वार्णादांगमित्याश्रयणेऽपि अनेकात्त्वाद्वृणापत्तिः न चाटोऽसिद्धत्वान्न यण् अत्र पक्षे असिद्धवत्सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्या
नात् न च एरनेकाच इति योगं विभज्य इणो यणित्यनुवर्त्य डादिसहितानेकाचश्चेयण् तर्हि इवर्णान्तेन एवेति नियमान्न दोष इति वाच्यम् शब्दमर्यादयाऽलाभा
त् उक्तरीत्याऽडादिसहितानेकाजिणो यण एवाभावात् भाष्ये त्वसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानेऽस्य योगविभागस्य विध्यर्थतामाश्रित्यैतत्सामर्थ्याद्यप्यनित्यत्र पूर्वमाङित्युक्तं
तस्मादीदृग्विषये पक्षयोः फलाभेदायेङ्धातोर्लङ्के नभिधानमेव संप्रसारणाच्चेति सूत्रोदाहृतमध्येयात्तामित्यादि तुच्छांदसं तत्र हि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपी
ति बहुलग्रहणादादिस्त्रोत्तरं परत्वादियङि ततआटि वृद्धिः न चाण् नित्यः इयङेऽपि तत्वात् अंतरंगयादृद्ध्याबाधेऽपि लक्षणांतरेण निमित्तविघातेऽपि नित्यत्वं
गीकारादिति केचित्तु लावस्थायामङिति पक्षेऽपि वार्णादांगमिति न्यायेनांगस्य तन्निमित्तभूतादेशानां च पूर्वं प्रवृत्त्या न दोषः यथांतरंगानपीति न्यायो लुक्तन्त्र
योजकसमासादीनां च प्राबल्यबोधकः अतिप्रसंगस्तु अनित्यत्वाद्वारणीय इत्याहुः गाङादेशादिति व्याख्यानमत्रारणे घुमास्थाजहातीनि हाको ग्रहणं न हाङो व्याख्या
नात् दीङो युडित्यतः क्ङितीति निवर्त्तते आ ईङ् धातुक इति चाधिकृतं ईघतीत्यत्र ईदिति च वर्त्तते इक्स्मरणे इ एवादिकरणादौ विशेषणार्थः ककारः केचित्तु अत
एव भाष्ये इणो गालुङ्योरित्यत्र प्रकरणे इदं पठितं अधीयन्निति ईयङि सवर्णदीर्घः राघवयादिग्य घीगत्येति बष्टीकेचिदिति अत्रारुचिवीजमट आभीयत्वात्सिद्ध
त्वेनानेकाच्त्वाभावः लीवस्थायामङिति पक्षेऽपि लङादिनिमित्तत्वादट् समीनाश्रयत्वेन स्थानिनमादाय वा समानाश्रयत्वेनासिद्धत्वं सूपपादं ईट् इयर्थमसिद्धव २१
त्सूत्रमावश्यकमेव अत एव तत्सूत्रे भाष्यवार्त्तिकोक्तफलानामन्यथासिद्धिं कृत्वापि आरम्भमाणेऽस्मिन्सूत्रे इत्याद्युक्तं सर्वथा प्रत्याख्यानेतु असलङ्प्रथमपुरुषवक्त

वचनेऽनभिधानं स्वीकार्यं अस्यार्द्धधातुके न प्रयोग इत्यजधातावुक्तं युक्तं चेति एवकारः सूत्रस्थ पक्षमाने लिट् च लिङाशिषी त्यादावर्थवान् तथा मित्यंङित इत्यतो ङित इत्य
त्यनुवृत्त्या सिद्धे लङ्ग्रहणं लङ्वद्भावेनैतत्प्रवृत्त्यर्थं विध्याशिषोः स्कोरिति सलोपे यासादित्त्वे वस्मिनिति विशेषद्योतनाय द्विवचनं मुदाहरति यायान्नामिति लिङः
सलोप इति सलोपः यासस्लोगातिस्याद्युमास्थेत्यत्र पिबतेरेव ग्रहणं नेत्वमिज्लुकौ प्रतिदानीति घुत्वाभावाच्छेषे विभाषेति वैकल्पिकं णत्वं सार्वधातुकमात्रेति
मात्रग्रहणं वधात्ले सस्थानत्वमिति स्थानादेशैःस्थानत्वादित्यस्य प्रयोजनकथनावसरे वार्तिकमिदं सस्थानत्वं सस्थानग्रहणेन सवर्णग्राहकेन जिह्वामूलीयो बोध्यते यथा सस्थानत्व
मध्ये सस्थानग्रहणः श्रावृपरत्वज्ञानवर्यन्तरार्थ एवतदाह सस्थानो जिह्वामूलीय इति अन्यथाऽस्मात्सूचितस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासंगतिः प्रमाणानां सामान्यपक्षपातात्ताहई धा
तुकमात्रे प्रयोगाभाव इति भावः नटः स्यात्तीत्यादौ तु जिह्वामूलीयो भवत्येवेति दिक् संपूर्वस्येति सार्वधातुकेपि नेति भावः संस्थेति प्रयोगस्तु चस्सिड् एवं नास्येति घुप्रकृ
तिमात्रे इति भाष्ये याम इति भावः अयमंतीति विशेषे इति शेषः अत्रार्थे न भाष्यानुग्रहः विरइतियं चमीविकरणव्यवधाने लटस्तनः परत्वासंभवादाह वेनेरिति अ
कारांतत्रिप्रलनादिति आम्सन्निवेशेनेति शेषः तदुक्तं भाष्ये निपातनाद्गुणत्वमिति विदांकुर्वन्त्विति इतिशब्दः प्रकारे एवंजातीयकमित्यर्थः लदाहे पुरुषवचने इति
तथा जातीयकमुच्चारणमिति भावः कर्तृत्वपरस्मैपदेतु विवक्षिते एव लोकविवक्षानुसारके तिप्रभृतिरिति केते अप्यविवक्षिते गंतरीयकत्वादेवेत्यन्ये लोट् तु
चारणसामर्थ्याद्धि विवक्षित एव अत एवोषविदेत्याम् विधानं तत्राप्येष्याख्यानादुषजागृभ्यामाह च यथा चास्यैव परस्मैपदिनो ग्रहणं गणकार्यस्येति तु नादि साहचर्य
णान दूणस्यस्यैव कृञोत्र ग्रहणं क्रियासामान्यवाचित्वेनान्वययोग्यतया तस्मै वात्रानुप्रयोग इति भावः भाष्ये कृग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानादत्रापि तात्पर्यमयुक्तं
न विस्मृसेदित्याद्यार्थमेव तत्रापि तेपि तस्मादिनार्थ्याभावाच्चेत्यन्ये अत उत्सागमह ने त्यत नक्तीनीति नित्यं करोतेरित्यतः करोतेरिति उत श्च प्रत्ययादित्यत उत इति चा
नुवर्तते तपरत्वसामर्थ्यादिति इदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं उदवोढामित्यत्र हृद्धि वत्त्व स्येलक्षणस्येति न्यायेनाप्यतद्धारयितुं शक्यं विकारभेदकृत लक्ष्यभे
दानाश्रयणादिति केचित् तन्न स्थानिकरवतः स्थानिकस्थानि केपि लोकन्यायेन तन्वृद्धेः स्वस्थानिकादेशस्थानिकादेश कृतलक्ष्यभेदानाश्रयणेपि स्वस्थानि
कादेशावयवस्थानिकादेशकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणे मानाभाव इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्याशयं परे॥ कुर्वन्त्विति त्रहलिचेति दीर्घः न भकुर्छुरामिति निषेधात्

नं॰भा॰ लुकोऽसिद्धत्वादिति सार्वधातुक इत्यस्याभावेपि उकारांतांगावयवकरोतेरत उदित्यर्थात् अंगसंज्ञायाश्च लुकापि प्रत्ययलक्षणेन युवोरनाकावित्यादिसूत्रभाष्ये
शु॰शे॰ स्वीकारेण सार्वधातुकग्रहणं स्पष्टार्थमेतत्सूत्रशेषस्यामिदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेपि यथा स्यात् कुर्वितीतिभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यं
२२ इंश्च सिपि धातोरिति सूत्रं परत्वेन नित्यत्वाच्च तुवर्त्तते परांतत्वेनित्यत्वे किं वेत्सि चर्त्वस्यासिद्धत्वात् हो त्यत्र श्नसोरिति शाकंध्वादित्वात्पररूपं अत्र सार्वधातुके इति निष्फलं अ
र्द्धधातुके तस्य भूभावात् ईहामास इत्यत्र अत आदेरिति दीर्घपरस्यलोपेपि सत्यभावात् अस्य सार्वधातुके एवं सत्वाच्च आसन्निति आयन्निति वत् उपसर्गपरस्येति
सस्य विशेषणं तेनेन प्रादुरासीदित्यत्र न षत्वं अस्तेः किं अनुसूतेऽनुसूतस्यायन्यमानुसेय इत्यत्र शब्भादित्वात् किंच लोप इत्यनुलोपे सकारनिरूपितोपसर्गत्वसत्वेन
लब्धापत्तेः मृजेर्वृद्धिः अस्यास्या धृषीयस्य च मृजूर् इत्यस्य ग्रहणं व्याख्यानात् लुग्विकरणपरिभाषात्वनित्यत्वाद्यत्र न प्रवर्त्तते धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषाल
भ्यमर्थमाह धातुप्रत्यये इति तेन परिमृड्भ्यामित्यादौ न अजादाविति आद्यंशो यस्मिन् विधिरिति परिभाषालभ्यार्थानुवादः मृड्ढीति हेर्धिः षत्वष्टुत्वजश्त्वानिप
रत्वादिति युगपत्प्रवृत्तौ द्वयोः स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवरूपो विरोधोऽस्तीति भावः रुद इत्यपंहल इति किं व्यस्य रुदिपंचभ्यः किं अजागः पित इति सूत्ररूपकथनं अप
क्तापितोऽसंभवात् इत्यत्रैव तन्निवृत्ते सार्वधातुकस्येत्यप्येवं अरुदितामिति नामादि विधौ धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेन निर्दिष्टपरिभाषानपेक्ष
णादंतरंगत्वाच्चामाद्येयणंतरङ्ग इदं पाद्भ्यः इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रकृतीति प्रत्ययविशेषापेक्षया सुडपेक्षयांतरंगत्वादिति [illegible] प्राप्तयोः अंतरं
गत्वाभ्यासुडित्यर्थः सामान्यधर्मापेक्षणाज्ज्ञापेक्षया कश्चिद्धि शेषधर्मोऽधिको निमित्तकोटौ यत्र विशेषापेक्षत्वात् [illegible] नत्वंगोबहिरंगमिति तदर्थः रुदादि
त्वे सार्वधातुकत्वं च यथा सार्वधातुकत्वज्ञानापेक्षं तेषां तु ज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति सामान्यधर्मनिमित्तकत्वमप्यत्रास्तीति बोध्यं
वस्तुत इदं बहिरंगत्वं भाष्ये क्वापि नाश्रितमिति परिभाषावृत्तौ निरूपितं तस्मान्नित्यत्वादत्र यासुट्कृते प्रकृत्याभावेनाडीटोः प्राप्त्यभावेन तयोर्नित्यत्वा
दित्यन्ये सुविनिर्दुर्भ्यः सुपीत्यागं तु नेकारेणैकस्य संप्रसारणस्य ग्रहणं सूतीति क्तिन्नंतं समेति पचाद्यजंतं साहचर्येण तुस्यापि कृदंतस्यैव ग्रहणान्न सूर्वं धा २२
तुरूपेति द्वित्वान्न पूर्वषत्वाय इत्थं कृते रत्ति सुपि भूतो हि कृत्स्न तेइति भाष्यादिति भावः यदि तु सुपिसंबंधिसस्येति सूत्रार्थोऽभ्यास सोपि सुपि विधीम वत्येव

त्तीयहीयप्रयोगसंबंधित्वादित्युच्यते तदापत्वान्पूर्वेहि त्वेपि न दोषः इदमेव युक्तं पूर्वं धातुःसाधनेनेति सिद्धांतात् अतएव भाष्ये सुपि मृतो हि इत्युच्यत इति प्रभु
रः पाठः अभ्यस्याभ्यासस्यानर्थकात्तत्संबंधिनः षत्वमेव न स्यादिति निरूपितं स्यादिधिंति सूत्रे नित्यत्वाच्चेति अभ्युच्चयोयं सुपि रूपाभावादिति अर्थवत्तापि रूपा
भावादित्यर्थः अन्यथैकदेशविकृतन्यायेन तत्वं दुर्वारमेव अभ्यासस्य नार्थवत्त्वं नापि समुदायस्येत्यत्रैव सूत्रे दयतेर्दिगि लिटीत्यत्र सुट्कादिति च भाष्ये स्पष्टं अनिते
उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादिति वर्त्तते नो ण इति च अत्र समीपार्थकमंतपदमपहृत्य समस्याविपरिणम्यानितेः समीपे यो रेफस्तस्मात्परस्य णत्वमित्यर्थः।
सामीप्यं चाव्यवहितमेव व्याख्यानात् प्राणितीत्यत्रैकादेशस्य पूर्वादिवत्वेनानितेरव्यवहितत्वे रेफस्यास्ति स्यान्निवत्वं तु न पंचमी समासस्य नित्यत्वात् पर्यनिनीत्यादौ यथा
रेणाव्यवधानाच्च णत्वं अन्यथा उदाहृत्यव्याप्तिः स्यत्र पदांतस्येति प्रतिषेधबाधयेपि स्यादिति भाष्ये स्पष्टं अंत इति सूत्रेहे नार्थ अंतापं वाद इति यद्यप्यंतरंगो
हृस्वस्तथाप्यपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गाणां प्रवृत्तेर्न ग्रामस्येकुल्यायेत्यादौ प्रवर्त्तत इति तृतीयादिष्विति सूत्रके यटोक्तरीत्या प्रकल्प्य वापवादविषयमुत्सर्गो
भिनिविशत इति भाष्योक्तन्यायमूलकेनोपजनिष्यमाणोप्यपवाद इति न्यायेन ददतीत्यादौ अंतरंगोप्यंतादेशो न ईर्त्सीतीत्यादौ नायं अनन्तरस्य पक्षान्त अतएव प्रगोपि वंगी
त्यादौ मजागोविचिण्णल्षयुदासेन वृद्धिविषयस्य ङित्पर्युदासेन प्रतिषेधविषयस्य ग्रहणं विरत्त्वैतच्छास्त्रकल्प्यो विना जागृ किदित्यादि रिन्या यद्युत्यत्र प्रसाप्तिर्यदि कं ॥ उ
णादिषु पालिषेरव्युत्पत्तिपक्षस्यैव सत्वात् । अत्रोणादिको विनिमित्ति चिंत्यं एतच्चोणादय इति सूत्रे निरूपयिष्यते। विग्रहणसामर्थ्याज्जागृवोलस्पर्णांतरेणापि गुणेनाक्ङितु
न मृत्स्येता गुड्ढवार परस्मान्त्र ग्रहणेनात् क्विपस्तुसोनुनासिक इति भाष्ये स्पष्टं । निषिध्यते इति। जागरक इत्यत्र गुणे कृते उपधावृद्धिमुनविण्णल्प्रतिषेधवैयर्थ्यापत्त्या।
जागर्त्तेर्गुणो उपधावृद्ध्यनवकाशनात् यत्तु गुणोत्तरं वृद्धिमात्राभावे एतज्ज्ञापकमाश्रित्य हस्येनेति सूत्रे जागृग्रहणं त्याज्यमिति तन्न सति संभवे स्य ज्ञापकत्वायोगात् तैव ज्ञापक
स्योचिते सःथस्य जागृग्रहणेन ज्ञापनादित्याहुः। जय इति सूत्रस्य भाष्यस्वरस्तु सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे एव स्वरसो दृश्यते। इ ह्रि द्रुस्या सौत्रो ह्रस्वः। ईहृत्यघोरित्यस्यापवादस्त्र
आर्द्धधातुके लोपविधानात्सार्वधातुक एवेदं आत इत्यनुवृत्त्या लोपोनंतरं नास्यं प्रवृत्तिः। अनयोरात इति। श्नासाहचर्येणाभ्यस्तेष्वस्यैव ग्रहणाज्जाग्रतीत्यत्र न दोषः। तम्म इ
ति। कास्पत्ययादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदं। ओरत्स्येवेति। ओकारस्य विधानतरत्वेन पदलाघवादिति भावः। आलोप इति। आर्द्धधातुकाविवक्षिते लोपेपि ओविधानसामर्थ्या ८८

देवभूतपूर्वगत्यां कारांतत्वमाश्रित्य णल आदेश इति भावः। आमेनिति पक्ष इति भावः इदंमतं वस्वेकाजादिति सूत्रभाष्ये ध्वनितं। कैयटेन स्पष्टमेवोक्तं। सनिष्वुर्लीति। अनंतरस्ये
तिन्यायेन वार्तिकप्राप्तस्यैव निषेधः तेन दिदरिद्रिषतीत्यत्रातो लोपो भवत्येव दिदरिद्रिषतीत्येके दिदरिद्रासतीत्यन्ये इति भाष्यात्। अदरिद्रासीदिति। अयं प्रयोगः इट्ईटि
स्येति सूत्रे भाष्ये इत्येके इति। धिचेत्यत्र सिचो ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकादिति भावः। भाष्यमिति। इष्टमेवैतच्चकाधीति भाष्योक्तेः। सिचोनुवृत्तेरभावात् पूर्वकरणं चोनि
घ्रावहमिति तद्भावः। इति प्यनसेः अनसेः किं। सलिलं सर्वमा इदं। आइति लङि तिप्यसेः रूपं। बहुलं छन्दसीति इट्। नासिपि धा। सिपि वेत्येव रुत्वविकल्पे सामान्यसूत्रेणै
वरुत्वे सिद्धे धातोरुरिति रुत्वेनुवृत्तेरार्धधातुकेस इति। अनुवाग्यस्येव ... सेर्गृहणादाशासेः इत्याशेनेति भाष्ये स्पष्टं। शाहौ इत्वापवादः यद्यपि पूर्वसूत्रेणासइत्यवयवषष्ठी
... पीहोपधायाः इति ... नषष्ठी ... पंचेति। अतएव दीधीवेवीति सूत्रे दीधीवेव्योः छन्दस्त्वादिति भाष्यं जक्षित्यादय इति सूत्रे शासिवशी छान्दसाविति भाष्यं च यी
वर्णयोर्दी। नासस्योरित्यतो लोप इत्यनुवर्तते। यि च इवर्णश्चेति हूंहृः यीत्यत्रेकार उच्चारणार्थ लटाहा यकार इति। नित्यत्वादित्यं तरंगत्वस्याप्युपलक्षणं टेरलमिति।
अचः परस्मिन्निति सूत्रे आदीध्ये इति भाष्यप्रयोगादिति भावः आदीधयते ण्वुलि अंतरंगत्वेन णिलोपात् पूर्वं यीवर्णयोरिति लोपे आदीधक इति सिद्धं। यत्तु णिलोपा
ति सूत्रे भाष्ये वर्णग्रहणसामर्थ्याल्लुप्तेपीत्युक्तं तत्तु अंतरंगत्वमनालोच्या एवं चांतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वे एतज्ज्ञापकं इति बोध्यं एतेन वर्णग्रहणसामर्थ्याच्चूयमाणे
इवर्णएवलोप इति ह... इत्ता ... मपास्तं। वेवीङो नंतरं मा... शासित्ति पक्षेतर इति जक्षित्यादय इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः। वससस्ति। जक्षित्यादय इति सूत्रस्य भाष्यस्वर
सात्तु ससि धातुरत्र ... तेन नैव कैयटेष ... भेद ... पठंति। तत्र इति पाणिनिर्देशेन शासएवार्थभेदात्पुनः पाठ इत्युक्तं माधवेनुसेधीत्युमूलपाठः। तदनुसारेणै
वं पचानां ... रसस्वोक्तिः। असः असदिति सिपि धातोरिति वारुः संगीति। इदित्वान्नुमिस्सोरिति सलोपे इरोइरीतिपक्षे तल्लोपः इत्येके इति। अशाद्विसिषीअंगुहस्वेनंतराइति सूत्र
भाष्यविरोधः। तच्च भाष्यादप्ययमप्रामाणिकः। अन्यथा बहूनां सन्निधाने बहूनामेवेति पक्षे समस्त धात्। विवाचापि दोषात् इत्युक्तौ बीजानापत्तिः ... । अस्य भाष्या
यां प्रयोगः सघुरेव। उद्धीति। संप्रसारणं घित्वषत्वजश्त्वष्टुत्वानि। अवडिति। लङि हल्ङ्यादिलोपे षत्वजश्त्वचर्त्वानि। औष्टां संप्रसारणेआदित्वा ... पङ्क्तिपत्वे
वस्यायामडिति पक्षे आड्प्राप्नोति। तथापि भाष्यजादेरपि तेनाद्विधानान्नदोषः। तत्वसेऽज्यतेन्यादिसिद्धये टमेवाश्रित्य आटः प्रत्याख्यानाच्चा चर्करीतं चेति। चर्करीत

२ यजुहोतीत्यपिस्यादित आह प्रसपरीत वेधरीत अह्कमयमादस्य नमन्वालनापम्रस्य २

मितियङ्लुकः संज्ञा तेन तदंतग्रहणं सामर्थ्यात् किरतिं चर्करीतांतमिति समम्मेभाष्योक्तेः। अदादावितिः। तेन यङ्लुगंताच्छ्वेव ननु तन्नग्रहणं प्रयुक्तः स्वस्त्रादिः। पृणो लुक्च
परस्मैपदिनंउपक्रम्यास्य पाठादस्य परस्मैपदित्वमेवेति बोध्यं। इत्यादादयः। भाष्यमिति। तृतीया च होरित्यत्र। दानेप्रसिद्धं चेहि ग्रोप्यमाण काष्ठा दावति प्रसनिवृत्त्यर्थे आ
हा। हविष्वेति। जुहुतइति। श्लोः परनिमित्तत्वाभावेन शत्वेन स्थानितया ऽजादेशत्वाभावेन च स्थानिवद्भावेन त्रात्वमाश्रित्य न गुणापरत्वादिति। हुश्नुवोरित्यत्र दृपेस्य
यतिभावः। मियोन्या। गमहनेत्यतः क्ङितीति वर्तते। अभ्यासस्येत्यनुवृत्त्या सार्वधातुकइत्यनुवृत्त्या वा भातइत्यादौ न दोषः। प्रादीर्घोच्चारणमुत्वाय। उश्छेछ्या। अंगावयवौ इति
ऋगतावितिश्वादेः। जैसमीर्लइतियणास्यादिति न। शृदृहृस्वविधानस्य कित्येव फलमिति सूचयितुं कितीति गुणाभावे वार्णदांगमितियणं बाधित्वोत्वापत्त्या गुणएवनति
कल्पितः। मृजामिति। बहुवचनादाद्यर्थावगतिः निजामित्यतस्त्रयाणामित्यनुवर्त्तते। ईहल्य श्नासाहचर्यादभ्यस्तांतोपि सार्वधातुकएवेद जहातेश्च अभ्यासस्येत्यनुवृ
त्याः स्यलोपायीत्यत्र च सार्वधातुके एव प्रवृत्तिः। दत्तइति। अघोरितिप्रतिषेधादीत्वाभावे श्नाभ्यस्तयोरातोलोपः। अदात। गातिस्थेति सिचो लुक्। दधस्। अंतस्य तथोरित्य
नुवृत्तिसामर्थ्याद्धिरुक्तग्रहणेन धइत्येव सिद्धे दधइति स्पष्टार्थं झषंतस्येति किं। दधाति। नन्वाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्भष्त्वमित्यादावपि न स्यादत आह। वचनेति पूर्वत्रा
सिद्धइति। एवंच वामनादीनां वचनसामर्थ्याश्रयणं वृथेति भावः। निजांत्रयाणामितिः किं। निनेजा। कपिंजलाधिकरणन्यायस्यात्र शास्त्रे नाश्रयणबोधनाय त्रयाणामिति
मितामिदित्युत्तरार्थं। अत्र तु नोपयोगः। गणांतेपाठेन त्रयाणामेवनिजादित्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। नाभ्यस्तस्या अभ्यस्तस्य किं। दुषाणि। अचिकि। नेनेक्ति। विजीत्युत्तरार्थं
अत्र धिर्सिद्धइति। ओविजीत्यस्यैवेति। जौदादिकस्य रौधादिकस्यैव च तत्र ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः। अभिजिहर्तीति। अत्रापिच्छांदसत्वादित्वं। इयर्तीति। यणोऽचः
परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् लोपो व्योरिति यलोपो न यलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधसूत्रेपरस्मादेशस्यैवेति इका। ऐयरिति। द्वित्वे ऽभ्यासस्येत्त्वे इयङ् उरत्त्वं डेगुणे रपरत्वे ह
ल्ङ्यादिलोपे विसर्ग आट्वृद्धिः। ल्यवस्थायामडिति पक्षेपि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपि बहुलग्रहणात् तदुत्तरमत्राट्। बहुलंछन्दसीति सिद्धेः तिपिपर्त्योश्चेत्स्यर्तिपृहणं। प्र
ज्ञापकाल्लोके प्रयोगेपिच्छान्दसप्रकरणेपाठात् क्वचिदेव लोकेसाधुत्वं न सर्वत्रेति बोध्यं। अतएव ऋलृक्सूत्रे भाष्ये उक्तं अर्तिप्रवृत्तिश्चैव लोके लक्ष्यत इति प्रकारांतरमप
पीङ्धातावुक्तं। केचित्तिन्यादिना। दधंतइति। चसंसइति वत्तदीर्घः। जजायादिति। यविभाषेत्यात्वं। जिगीत इति। बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं। ईहल्यघोरितीत्वाद्दाति

मो जुहोत्यादस्य। दिवुउदितमुदितो वेति न्काया मिद्धिकत्स्यार्थं। सेसिचि। सहत्यकारोः विवसितः। अभि चीतिपर्युदासा नृसादेरित्यर्थलेमो। यथातथातीयसहेनत्र निहपितं
ध्रु.से. नृषिरिति यथापि प्रतीयानो। पिचकार्थत्या यापि पक्षे नेनृसेरेवग्रहणं। बूरणगुणेति सूत्रेमुहितार्थशब्देन नृसेरेवग्रहणस्या करेउक्तत्वादिति भावः। जेरतुरिति मृज्लमृतामि
४४ तिगुणेवाजृभ्रम्वित्येत्वविकल्पः। दीअयुङ। उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशावलीयानित्यचीतिषष्ठ्यर्थेसप्तमीन दादिविध्यर्थेन्याद्यायेना हाजादेरिति उत्तरार्थाचसप्तमीत्यपि
वोध्यं युटिकृते पितस्यासिद्धत्वेन यण् प्रामिमार्थं न्वाह। युग्युटाविति। मीनाति। अत्रेचइतिउपदेश इतिचवर्त्तते। उपदेशपदं चतद्गुन इकालपरं। एवचइत्यस्यविषयेस
तीतिशेषः। एवंचैचो विषये सतिउपदेशोत्तरकालेएवआत्वमित्यर्थः स्पष्टंचेदंभाष्ये। एवंचाशितीत्यनुवृत्तेः फलंचिंत्यमितिपरे। लीलीङोरिति। क्यादिराघृवीषश्च।
सिन्तुवंधः पस्मैपदी। स्वादयइतिगणसूत्रमेतन्नासूइइत्यारभ्यवीङ्तादत्यर्थः। ओदित इत्यतिदेशः। सकर्मक इति अत्रमानंतुचिंत्यं। पोतः। अंतकर्मनाशएनोपंते
ति। अत्रपाठेप्रमाणंप्रयोगमाह। घुनयामेति। पक्षांतर इति। परेतुनित्येणुशब्देकुस्यान्यादेशात्वानुपपत्तिमाशंक्य वुद्धिविपरिणामेनपरिहृत्यएवंनहि अपकारेउत्सर्गस्य
तंप्रायोगीत्याशंक्यानापवादेउत्सर्गकृतंभवति। यदयंस्वन्नादीन्कांश्चिच्छितःकरोतीतिस्वनः। श्चित्वस्यज्ञापकत्वोक्ता स्यानिवत्सूत्रेभाष्येन चपित्वमिद्धनियमार्थंपित्
त्वं। नित्वसामर्थ्यदेवतत्सिद्धेः। तथापुदत्तार्थंस्यनः पित्वेतुपित्वादेवानुदात्तत्वेलसार्वधातुकानुदात्तत्वेचधातुस्वरेणैवसिद्धेःकिंतेनेतितत्रैवाशयः। नेवेतास्थौस्यादिवि
षयेचानशिप्रकृते। अनुदात्तार्थंनित्वमितिवाच्यम्। अन्यत्रविकरणेभ्यइत्युक्त्यातत्रस्यस्वरापत्तेः। नचतस्यापितन्सामर्थ्याद्बाधः। तद्बाधकल्पनापेक्षयाशिदेवश्नाम
पित्वबाधस्यैवौचित्यात्। वास्तुइत्यस्यानेकाचःसत्वेतत्रधातुस्वरेणासिद्धेर्नित्वस्यावश्यकत्वेपातत्सामर्थ्याभावेनपित्वमिदंनयेशित्वस्यावश्यकत्वाद्वाप्यासंगातिस्से
टेवभट्टिप्रयोगेतुवाशब्दस्यैवार्थत्वामामन्यमानेवनतुतथाकिंतुछलनार्थमागतेत्यर्थान्नदोषः वृत्तेतुवृत्तवावृत्ताविति। कोशोकयावृत्तशब्दस्यएकोदरादित्वात्। पित्व
नित्वयोरविरोधमुक्त्वाचनशिविशेषंप्रदर्शयतः कैयटस्याप्यनेकाचो धातोरत्रगणेऽभावेएवस्वरसः। नचज्ञापकत्वान्नियमार्थत्वेलाघवंसर्वथानुपपन्नमेवज्ञापक
तयानियमार्थत्वेज्ञापकत्वस्यैवासंभवात्। किंचनियमार्थत्वेएकत्रैवातिदेशबाधोज्ञापकत्वेतुअनेकत्रेतिनियमएवयुक्तइत्याहुःक्रांतकेदइति। अतएवकिंतेनेत्युक्तम्। २८
विप्रयोगः। तथाचैदइति। सचात्रात्मनेपदप्रथमैकवचनंपरस्मैपदस्यैवसंभवात्। अवीधीति दीपजनेतिचिण् युधमिद्धतीति। व्यत्ययोबहुलमितिसूत्रभाष्येतुप्रतीपमन्यतु

म्रियुध्यतीत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्युक्तं। एतद्भाष्यविरोधादनुदात्तप्रयुक्तात्मनेपदानित्यत्वमपि चिंत्यमेव। अकर्मक इति। अकर्मकोपीत्यर्थः। अतः सृजियुजोः सक-
र्मकयोः कर्मवद्भाव इति कर्मवत्सूत्रस्य वार्त्तिकेन न विरोधः। स्वयैवेति सृजिदृशोरित्यम्। एवकारादर्थान्तरे राधः श्यन्नस्यादत आह। भिन्नेति। अत एवाकर्मकादिति
सार्थकं। उदाहरणमिति। तथा च हेडाविनुपलक्षणं। अत एव राध्यत्योदनः स्वयमेवेति कर्मवत्सूत्रस्य भाष्ये प्रयोगोपपत्तिरिति भावः। हिंसार्थस्येति। त्रुमपराध्योती
त्यादौ हि नसीत्यर्थदर्शनात्। चुरादिश्चेति। ञ्रेपर इति शेषः। तथा प्रयोगदर्शनादिति भावः। श्लिष इति प्रतिप्रसवविधित्वादाह। अजेपवाद इति। पुषादिङ स्तन्येपुषा
दयोऽवकाशाः पश्चाद्वक्ष्यमाणनियमपर्यालोचनया नालिंगने चरितार्थस्याङोयमपवाद इति भावः। सिक्कलं दर्शयति। आश्लिक्षत अश्लिक्षा इति। अत्रादादेशस्लो
पूर्वीतिस्लोपयोः सिद्धिरिति भावः। रंधतुरिति। परत्वान्नुमि सत्यक्तित्वान्नलोपः नशेः षां। नभाभूरित्यत्तो नेति वर्त्तते भूतपूर्वेतिस्थं चेदं भाष्येनुक्तमापादितनिषेध
स्यैवकादिसूत्रेणानियम इति मतेनाहदुद्रोढ दुद्रोहिथेति वस्तुतो दुद्रोहिथेत्येकमेव रूपं न्याय्यं आगणान्तादिति यत्वस्य तेस्युगिति सूत्रमत्र लिंगमिति तन्न अस्य
निवर्त्यत्वेनेनात्मनेपदे तङि तस्य चारितार्थ्यात् दाह दाहे पठित इति दिवादावेवेत्यर्थः युषरूपलुपेति पाठः उदित्पाठोले स्वंकप्रमादान्नधातुवृत्त्यादिविरोधान्न रह पाठ इ
ति त्रिधागण पुषादिविसर्थः श्यन्नर्थ इति एवं च पुषादेः प्रागेव पठितुं युक्त इति भावः अत्र गणे त्रुटच्छेदने इति पठंति चुरादौ च। चुरादेर्निजयं तत्वाच्छोटनी त्यस्य सिद्ध
भावाभो न्यत्र त्रुटिग्रहणं रद्द तद्ग्रहणे तद्दीर्घ ते वैजिमाष्यान्त दृधातुरप्यत्र बोध्यः तदाह भ्वादिवदाकृति गण इति इति दिवादयः सुरासंधाने सुरोत्पादव मकारः सुन्व इति लो
पश्चास्येतियो उलोपः सुनु इति उतश्चेति हेर्लुक् सुनवानीत्यत्र हु श्नुवोरिति यणं बाधित्वा परत्वाद्गुणः। सुनोति स्यनरपरेन्यत्तो नेति वर्त्तते सन्याभिसुसूषते प्रत्यये भिसुसूषितु
दाहरणं अन्यत्र बलीति एयोरेवेति स्यादिष्वभ्यासे इति च नियमादेव तदभावसिद्धेः विभाषाचेः चजोरिति सूत्रात्कुरित्यभ्यासाच्चेति सनलिटोर्जेरित्यतः सनलिटोरिति चा
नुवर्त्तने स्यात्स्वसं इदूसनिवेन्यतरद्वे निलिङ्सिचोरिजि सूत्रं चानुवर्त्तितेन चलावस्थायामटि संयोगादित्वाभावादनरिष्टत्यसिद्धिः संयोगादेरिति कर्मधारयो गस्येति न
हि श्रपणमिति संयोगसंज्ञा सूत्र भाष्योक्तप क्षेप्यंगावयवसंयोगात्परस्य ऋकारस्येत्यर्थादसिद्धिरेवेति वाच्यम् अत्र सिज नुवृत्तिसा मर्थ्येनाडागमे भूतपूर्वसंयोगा
दित्वमादाय गुणस्त्वप्रवृत्तेज्ञापनेनादोषात् अत एवास्मर्यते त्यादौ गुणोर्त्तीति गुण सिद्धिरिति दिकृञ्कादिनिषेधादेव सिद्धेर्वर्थ्यग्रहणं निगम एवेति नियमार्थं तदाह

ति॰ स्वा॰ तिनेतिलिङ्सिचोवृत इतिइटसनिवेत्यत इड्वेतिवर्त्ततेनलिङि· वृत इति दीर्घ इति च वर्त्तते अवरीष्टेति वृतो वेति दीर्घः प्रहिण्वोनीति गुणस्य स्थानिवत्वाद्धि नु शब्दोऽत्र पूर्वत्रा
प्र॰ शे॰ सिद्धेनस्थानिवदित्यस्य न स्पर्शदोषः संयोगादिलोपेत्यादिना निषेधात् तु स्पष्टं चेदं भाष्ये बहिरंगपरिभाषा तु त्रैपादिके अंतरंगे नेत्यसकृदावेदितेहेऽरअच ऊँति पर्युदासोऽन्याय्यः।
२५ आप्नुवंतीति संयोगपूर्वकत्वाद् ध्रुवोरिति यण् उत श्चेति हेर्लुक् न राधो अत इत्यनुवर्तमाने पि सामर्थ्यात्तपरत्वलभ्यार्थबाधः श्राम्यन्त्योरात इत्यतो मंडूकप्लुत्या आत इत्यनु
वृत्तिर्वा अशू अयं परस्मैपदी पीति उपदेशेऽत्वत इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः अश्नोतेश्च तस्मान्नुडिति वर्त्तते अशोरितिवक्तव्ये श्नातिव्याप्त्यर्थं श्नुनिर्देशः इहाप्याश्नो
यत इति सदेः परस्य लिटीति सूत्रस्थः परिषस्वज इति भाष्यप्रयोगो देमतुरिति अत एकेति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगश्चेह मानं दंभेश्चेत्यत एकेति सूत्रे भाष्ये वार्तिकं सु
धाकृतादयमिति आत्मानं चिचीजं तु श्रंथिग्रंथी त्यत्र लिट्पदस्य किन्नदस्य च कर्तव्यतापत्त्या गौरवमिति ममतुम्ब्याकरणांतरेष्वसंयोगादिति किन्त्करणप्रवेन्तदि
ति तयोः कर्त्तव्यता स्पष्टैव अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितणलं विहाय दंभतुरित्युदाहृतं दंभेश्चेत्येत्वविधायके॥ तृप अत्र न्योऽपं सेद्धः छंदसीति गणसूत्रं इति स्वा
दयः आर्द्धधातुके इंताबरीभृज्यत इत्यत्र रीकारेफस्य न निवृत्तिरभ्यासस्य नैरर्थक्यान्न समुदायस्य तु न भ्रष्ट्रित्वं हि भ्रयोगपक्षे दुरुपपादत्वात् अतो न तन्मध्य
पतितन्यायेन तत्र प्राप्तिशंका उपदेश इत्यनुवृत्त्या रीकोरेफस्य वरीभृज्यत इत्यादौ रमागमव्यावृत्तिरित्यितद्भाष्योक्तिम् एकदेशिन इः यतोऽतिगीति सूत्रसंमतया
न्यायसिद्धयोक्तरीत्याभासिद्धे वाभावान्न इत्यकारउच्चारणार्थः रोपधेत्यत्र रोपधयोः स्थाने प्रसंगेऽरप्रयुज्यते रोपधेनप्रयुज्यत इत्यर्थः वभ्रज्जतुरिति संयोगात्परत्वात् किन्त्वाभावः
नत्वा श्रीलिङि संप्रसारणं बाधित्वा परत्वाद् अमि सक्तद्गतिन्यायेन संप्रसारणाभावे पुनः प्रसंगविज्ञानेन संप्रसारणं स्याद्गुणो भर्ज्यादिति स्यादत आह पूर्वविप्रतिषेधेनेति संप्र
सारणरमो भृज्जतिर्भर्ज्यस्य वकारेण कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण संप्रसारणं नित्यमित्यपि सुवचं न च ऋकारांतर्गतरेफमादाय रमपि नित्यः सिद्धांते वर्णग्रहणे वर्णैकदे
शाग्रहणादिति स्पष्टं भाष्ये अकृक्षतेति क्सादेशो तङ् कवचने सिच्यसे बहुवचने चानत इत्यदादेशोऽएतदेव रूपं अकृक्षतेति क्सादेशेऽ नत इत्युनोरत्वोऽभवन्न तृ॰ २५
मात्रेति अवधारणे मात्रशब्दः ऋच्छत्यृतामिति ऋच्छति शब्देन धातुपाठे साक्षात्पाठादस्यैव ग्रहणं न ऋधातोः प्रश्लेषेणैव तस्य सिद्धत्वाच्च अत एव सूत्रे बहुवचनं न च
स्य तु कितस्य च तुल्येन चकारे लिटि द्विर्भ्यासकार्ये ऋच्छतीति गुणे त्रिहल्त्वान्नुडनस्यादत आह अनेकहल्त्विति॥ नृप नृपशोमुचादीनामिति सूत्रभाष्ये शोतृपादीनां

नुम्वाच्यः नृंपतीति नृंफतीतिपाठ दर्श्नोनादा द्योपि सनकार इति प्रतीयते नेमूलं तुधातुरत्यनुसारीति बोध्यं अङ्पवादत्वादिति उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायादिति भावः किंचैतत्रा
नयोर्ग्रहणोपपक्षिसि जभावेज्ञैरेव श्रवणोपपत्तौ च्छि कापिन श्रूयत इति भाष्यविरोधः वृणु चयमुरुधादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये एणती त्यादौ ण्यादीनामिति हुस्वाय श्रम शित्वं नवा
त्वन्यत्वात् एणिमृणीतौ दादिकौ धात्वंतरमित्युक्ता यत्तु हिनधात्वंतरं दणसे इति तन्नतद्योग्यं धात्वंतरं नेत्यभिप्रायकं अस्यपरस्मैपदित्वात् परेतु व्यत्ययेन श्रम्वं नेते मेवान्मने
पदसंभवात्तज्ज्ञाप्य प्रामाण्येनास्या प्रामाणिकत्वमेवेत्याहुः करोतेरेवेति व्याख्यानादिति भावः लिखालिखितुमित्यादि प्रामादिकमेव कडमदे अस्य कुटादित्व सामर्थ्यादि
दनिम्लसणइडेरपि निषेध इति कश्चित् अ शोकवनिकान्यायेनात्र पाठ इति परे तङिन्यानस्याप्युपलक्षणं अंतरंगत्वादिति नाजानंतर्य इति तु न समकालप्रवृत्तिकत्वा
त् तस्यासत्वाच्च अडभ्यासेत्यादि अत्रय ह कृव्यंततनादौ वस्यते गिरतेरिति व्याख्यानात् योयङीत्यत्रास्यैव ग्रहणमिति भावः अजाद्या विति धातोः कार्यमुच्यमानमिति प
रिभाषासन्निधापितसामर्थ्ययस्या चीति विशेषणमिति भावः अतएव गिरावित्यादौ नामृजेर्वृद्धिरित्यादौ भाष्ये स्पष्टमेतत् आ दिपत इति रिङ् इयङ् प्रवृत्ति रेचेति षः न च
षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं तु किं स्वस्य पत्वे प्रत्येति स्यादिति वाच्यम् अथापि सनुकनिर्देशात् मज्जतीति सस्य श्चुत्व जश्त्वे अंत्यात्पूर्व इति एतत्फलं तु मग्न इत्यादौ नलोपः नतु संयो
गादिलोपः ममङ् क्ष्यतीति जस्य कुत्वे न स्यानुस्वारे परसवर्णेन स्यचत्वे बोध्यं मंस्यतीति स्यस सस्य षत्वं विशेषः नङर्थ इति पूर्वपाठ स्तु कर्त्रभिप्राये पिपरस्मैपदार्थः विद्वान् नोनागे
तिसूत्रस्थ कैयटे विन्दिर्लाभे इति पठ्यते इति तु दारव्यः अनंतं हुत्वमित्यादि अत्र प्रक्रिया दर्शनमात्रे तात्पर्यं न तु क्रमे शिंङ्क्षीति सानुस्वार एव पाठः अनुस्वारस्यादि शत्व इत्वं पूर्व
त्वेन स्यानिवर्त्यमनस्ताव पिदीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्य पयिवा पदांतस्येति लिंउदः स्या झयोहो पूर्वश्चोटीति षट्सूत्री पाठोत्तरं झलांजशझशि अभ्यासे च
चर्खरि च वावसाने अणोऽप्रगृह्यस्येति पंचसूत्री पाठ इति भाष्यसंमत्तत्वात्याध्यायीपक्षे परसवर्णे दृष्टया झलांजशीत्यस्य झरो झरीत्यस्य चासिद्धत्वेन यणपूर्वत्वाभावात् परसवर्णं
प्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः नृणहश्नमिकृतेरमुपथास्यादिति श्रमानिर्देशोऽन्यथा येननाप्राप्तिन्यायेनेमं श्नमो बाधकः स्यात्तदाह श्रमिकृते इति अंजेः सिचिउदित्वसणविकल्पा
पवाद इति रुधादयः तन्व इति लोपश्चास्यामिति वा लोपः आत्रेयादयइति अत्रारुचिसूत इति नित्यत्वे भाष्यानुक्तत्वं क्षिणु इत्यादि प्रयोगास्तु बहुलमेतन्निदर्शनमितीत्या
श्रिधातुं स्वाद्य व्यंगीकृत्य निर्वाह्या इत्यन्ये तत्र पठित एव भाषायामपीत्येके समवायः संबंधः समूहश्च उपात्ताया यद्यप्यत्र सूत्रे चोवृत्तौ नपठ्यते तथापि संपर्युपेभ्य इति वृत्तुक्त

ति॰ त षाठफलस्य भाष्यमत्ते साधनार्थं तदावश्यकत्वमाहुः केचित्तु भूषणसंबंधयोरुपान्त्यरस्यसुटं नेच्छंति वंचनपठंति सुट्कात्पूर्वे अभ्यासं सूत्रं अंत्यं वार्त्तिकं अभ्यासस्यानर्थ
शु॰ शे॰ कत्वेमोत्तरखंडस्यैवार्थवत्तयाकरोतित्वेनचतस्यचसमोभ्यासेनव्यवधानादड्विषयेविकरणांतभक्ततयाऽटस्तेनव्यवधानात्सुटोऽप्राप्तौ अंत्यमारब्धं अड्भ्यासव्यवायेपि
२६ सुड्भवतिसचकात्पूर्वइत्यर्थः भाष्यकृतात्तु अत्र कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं तदा सुट् भवति यदा कृतः कात्पूर्वो भवतीति तेनांतरंगमपिद्वित्वादिकंबाधित्वापू
र्वंसुडिति अड्भ्यासव्यवायेपीति न कार्यमिति तन्मत्याख्यातं कात्पूर्व इत्यपि प्रत्याख्यातमित्याह पूर्वंधातुरिति उपसर्गेणेत्यस्यतदर्थे नेत्यर्थः अतएवानुभूयतइति
कर्मणिलकारः एवं चांतरंगार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वाद्द्वित्वाद्यपेक्षयासुडंतरंगइत्याशयः लावस्थायामडिति पक्षेतु संपरिभ्यां परत्वयोग्यस्य करोतेः सुडित्यर्थात्सर्वतः पूर्वं सु
डितिनदोषः सुडितिनैषा सुसंपरिभ्यामित्यत्रैव पाठ्य इतितदाशयः ऋतश्च संयोगादेरिति ननु द्वित्वे समुदायस्यैवांगत्वेन संयोगादित्वं दुरुपपादं नित्यत्वेनगुणात्पूर्वंद्वित्वेपूर्वोः
स्वपरत्वस्यप्रवृत्तेः न चाभ्यासस्यानर्थकत्वेनोत्तरखंडस्यैवार्थवत्त्वेनांगत्वमितिनदोषः अभ्यासस्यानर्थकत्वं चस्त्रेके केवलाभ्यासतोर्थावबोधात् उत्तरखंडस्यतुपर्यायाव्य
वहितप्राग्वर्त्तिनः केवलस्याप्यन्यत्रार्थबोधकतायाः दृष्टत्वेनार्थवत्त्वमेव पेचतुरित्यादौ तदभावेप्यर्थबोधेन तस्यार्थवत्त्वाच्च अभ्यासप्रयोगस्तु रेयाधूर्पुष्यतीतिवत्साधु
त्वार्थ एव यात्तिरित्यादौ शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेन शिष्यमाणाभ्यासस्यैवोत्तरखंडाभावादर्थबोधजनकत्वं इदं केवलस्यानर्थकत्वं समुदायस्यार्थवत्त्व
मितिवदतोप्यावश्यकं अतएव दयतेर्दिगीतिसूत्रेऽस्तु द्वित्वे कृतेपरस्यभूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्याशंक्याह धातुकइत्यस्यविषयसप्तमीत्वेन परिहृतं समुदायेऽस्ति
त्वंतु द्विः प्रयोगपक्षे दुरुपपादं भिन्नानुपूर्वीकत्वात् एवं च धातुत्वमप्युत्तरखंडएवेति वाच्यं द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमितिसिद्धांतेनाद्येप्रत्ययविधानावधित्वप्रत्यमित्या
नदादिग्रहणसत्त्वेनसमुदायएवांगत्वस्यैकाचोद्वेइतिसूत्रेभाष्येउक्तत्वात् अंगसंज्ञायाविकरणविशिष्टेसमुदायेनिरर्थकेप्यंगीकारेणसमर्थसमासेनिरर्थकस्याप्यं
गत्वदर्शनेनचांगसंज्ञायामर्थवत्परिभाषायाअप्रवृत्तेः यस्मादित्यनेनोद्देश्यतावच्छेदकशब्दानुपूर्वीमात्रावच्छिन्नस्यैवग्रहणात् धातुत्वादिकंतूत्तरखंडएवेतिबोध्यं न
चासूकरीत्यासमुदायस्यांगत्वमुत्तरखंडमात्रस्यापितु तदुर्वारं ईदृशे विषये मुख्यतदादित्वाभेनव्यपदेशिवद्भावलब्धतदादेरप्रवृत्तेरितिचेन्नप्रत्ययोत्पत्तिवेलायांसंयो २६
गादित्वस्यविवक्षणेनादोषात् अतएवसस्वरतुरित्यादिसिद्धिः सूत्रं चसार्थकं स इत्तसंपरिभ्यांपरत्वयोग्यस्यसुट्विधानात्प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेवेतिदिक् नित्यमित्य

मुर्च्छतरसितिरदंचसुदकारितिसूत्रे कैयटेस्पष्टं परंत्विदं चिंत्यं तस्यातिदूरत्वात् विच्छिन्नत्वाच्च तस्य तत्सूत्रे विधेयविशेषणत्वाच्च किंच नित्यं संयोगादित्वं न प्रयोगमात्रावच्छेदेन त
त्त्वं काप्यभावात् सस्वरतुः सस्वरिथेत्यादौ तदभावात् यगादिघटितप्रयोगमात्रावच्छेदेन तत्त्वमित्यपि न अस्मर्यतं तरीतर्यादित्यादावभावात् अत एव प्रत्येकं संयोगसंज्ञा
वसेसंप्रसारणं सुप्रसंहीयतइत्यादौ इट्गुणापादनपरं हलोनंतराइतिसूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते एतेनेड्विधावुपदेशग्रहणानुवृत्तिरपि परास्ता तस्मादिड्गुणयोः प्रतिषे
धवचनारंभएवज्यायानितिपरे॥ इतिजनादयः हलः अङ्गस्येत्यनुवर्त्तते तत्रैकं हलो विशेषणमवयवसंबंधे षष्ठीहि तौ पंचसंप्रसारणस्य विशेष्यं तदंतविधिस्तदाह अं
गावयवादितितेन निरुतमित्यादौ न दीर्घः निर्दिशतीति॥ अंगग्रहणं परिभाषानिष्फलेत्यनेन सूचयति सिज्लोपस्येति प्रत्ययलक्षणेनः सूत्रं विध्यर्थमेकाचइतिसूत्रे घसादेच
र्थोन्माद्यिमित्यप्येवगृह्यतइति मतेनेदं यदात्विदं नियमार्थं स्यान्निवत्सूत्रदृष्ट्याच त्रिपादीनासिद्धा तदाल विधित्वान्नस्यान्निवत्त्वमिति बोध्यं तत्रमूलमितिव्याख्यास
लोपावत्रेत्यारभ्य यदुक्तं तत्र मूलं मृग्यमित्यर्थः संपुक्तहलग्रहणस्य त्वात् ग्रेथेरादेरपि त्वाच्च सूत्रेण ग्रामे वार्त्तिकादर्शनाच्चेति भावः इयन्प्रत्ययादिति बहुव्रीहिः ग्रहो रडित्य
नुवृत्तस्य ग्रहइति पंचम्या षष्ठी कल्प्यतेइत्याह एकाचइत्यादि इह ददत्तानुरोधेनेदमुक्तं अग्रहीष्टामित्यादौ लावस्थायामडिति पक्षेएकाचोविहितत्वाभावादीर्घोमास्या
ः संगतमिदं हारदत्तेनोक्तं इतिऋत्वादयः मप्रेचार्थमिति न चस्वार्थे विधानार्थमस्तु सत्यस्य कृत्यापुगिति भाष्यविरोधात् न चापुग्निपातनार्थं सत्यापग्रहणेपि अधुपकं
अर्थवेदार्थमाकृतस्य कवार्त्तिके एवं सत्यपाठेन सिद्धेरिति भावः॥ स्वार्थइति करणइत्यस्य तु नानुवृत्तिः विच्छिन्नत्वादिति भावः णिचश्चेत्यत्रयस्यतः स्वरितत्वमनार्षत्वे न
नत्वस्येः स्वरितत्वादिदं चुरादौ वाणवर्तनेइतिपरास्तं इदित्करणमिति णिचो नित्यत्वेहि तेनव्यवधानान्नलोपाप्रसक्त्या किंतेनेति भावः नत्वणिजंतात् क्विपि नलोपाभा
वासतत्त्वरितार्थं स्यान्निवत्त्वं तु क्वौविधौ निषिद्धमिति वाच्यं असिद्धवदत्रेति णिलोपस्यासिद्धत्वात् क्वौ विधिमित्यस्य क्विशब्दमुच्चार्यविहितविधिविषयत्वाच्च क्वौलु
प्तमिति तु न सार्वत्रिकं परेत्विदित्त्वस्य तत्रिमत्र्यादौ व्यभिचारितत्वेन क्वौ लुप्तमित्याश्रयणे ज्ञापकतो चिंत्येन च चिंतेति पाठे ऽर्हमाश्रागौरवेणापि चूर्णास्त्र बाधन
मानं भाष्यानुक्तत्वाच्च वसमाणेलोरणाविति सूत्रस्थ कैयटासंमतेश्चेत्याहुः सामान्यापेक्षमिति चुरादित्वापेक्षमित्यर्थः जगणत्तुरिति मंत्रत्वादाम्नेतितदाश्रयः नि
त्यएवंतत्वे पि णिलोपेनेष्टसिद्धा इयं वृत्तिर्न साधिका गलोरनित्यएवंतत्वेलोरणाविति सूत्रस्थभाष्यासंगतिश्च तत्र हि गणयतिगणः स्वयमेवेत्यादौ णौ कर्मत्वे

सि· कु· कर्तृत्वे आत्मनेपदाभावापत्तेः णिचश्चेति सूत्रमित्याशङ्क्य अत एवात्रात्मनेपदं चुरादिण्यन्तानां नित्यण्यन्तत्वया केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावात् अलौकिकमेतत् संभवात्।
पू· रो· अत्र सूत्रे हेतुमण्णिचोरेव ग्रहणमित्यहेतुमण्णिजन्तस्य कर्मत्वं हेतुमण्णौ कर्तृत्वमिति सूत्रविषय एवायमिति भाष्यकैयटयोरुक्तं किंच ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वे घुषिरवि
२७ शब्दने इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्र हि विशब्दनार्थस्य चुरादित्वेन नित्यणिजन्तत्वात् आश्वारेश्या विशब्दन एव वृत्तेः सूत्रे विशब्दन इति व्यर्थमित्याशङ्क्य एतदेव ज्ञापयति
घुषेर्विशब्दने विभाषाणिच् तेन जुघुषुरिति सिद्धमित्युक्तं अत एव चुरादावि इरित्वमपि सार्थकमिति बोध्यं विशेषेति असंयोगोपधेकारान्तरूपविशेषेस्यार्थः। तच्चित्यामि
ति नस्यापधत्वाभावेन नलोपाप्रसक्त्या ज्ञापितं नापि चारितार्थ्याभावादिति भावः परितेत्यादीति आदिना ज्ञकारान्तत्वप्रयुक्तकार्यविशिष्टस्य ग्रहणं फलमिति एवं च
पर्तृतिरूपवारणस्य दीर्घोच्चारणमिति भावः वस्तुतः इदमपि ज्ञापकं चिन्त्यमेव दीर्घपाठस्य संदिग्धत्वादित्याहुः बालसामके चित्तत्र षामसां त्वप्रयोग इति पठंति
णिजन्तात्तङ् इति। चिन्तनं शबाधकन्यायस्यकृमत्वात् शास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वाच्च णिचो वैकल्पिकत्वं नोक्तं ज्ञापनेचेति चानमारणादावपीत्यन्ते वेष्टनमिति अण्यं
तपरिविषेत्युङिति भावः नन्वेवं तत्तत्प्रकृतिकल्यडनेनादनीयवस्तुनो भोजनार्थं भोजनपात्रे निक्षेपोप्युच्यते तत्राह नतु भोजनेति उक्तरूपेत्यर्थः भुजर्थयमधा
तोर्हेतुमत्यावमंतत्वेन मित्त्वसिद्धिः ननु एवं नाप्युदित वेष्टनापि परिवेषणशब्देनोच्यते तत्रापि मित्त्वं स्यादत आह नापि वेष्टनेति अमंतत्वेनैव सिद्धेः नकमीति नि
षेधप्रकरणस्थोयमोऽपरिवेषण इति परिवेषणभिन्नेर्थे मित्त्वनिषेधके घटाद्यंतर्गणसूत्रे भोजनावेष्टनापि गृह्यते विनिगमनाविरहादिति भावः घटादिप
ठितवचने वेष्टनं तु न परिवेषणशब्देन गृह्यते तस्य हेतुमण्णावेव प्रवृत्तेः फलाभावादिति भावः केचित्तत्र सूत्रे र्थत्रयग्रहणेपि बाधकाभावः विनिगमनाविरहा
त्सर्वग्रहणं घटादिपठितेः परिवेषण इति तु तत्तो हेतुमत्यैयामयतीत्येतद्वारणायन चैवमन्यार्थत्रयग्रहणं व्यर्थं एकणिजन्तानेनापि धर्मोत्पत्तिबोधनेन सार्थ
क्यात् इत्याहुः चिस्फुरो अत्रणिशब्देन चुरादिणिच एव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् अत एव स्वादेश्वरन्यस्य स्फुरश्चात्र न ग्रहणं नन्वेवमस्य चिस्मोज्जित्वं व्यर्थं सामा
न्यग्रहणस्य तवानिष्टत्वेन सामान्यग्रहणविघातार्थमपि नेत्यत आह जित्करणेति एवं चास्माज्जिजभावे हेतुमत्यावपिनात्वमिति बोध्यम् इत्यावचघंतु सा २७
ल्यपरेतु जित्वं सामान्यग्रहणविघातार्थमेव णिशब्देन चिशब्देन चोभयोरपि ग्रहणं एवं स्फुरशब्देनापि ईदृशी त्वा प्रतिपदोक्तपरिभाषांत्व सार्वत्रिकी चुरादिशब्दमुकार्थी

हितत्वेपिचिस्फुरत्वुस्वार्थाविहितत्वाच्च एवंचस्वादेर्हेतुमण्णिचेभवत्येवउत्तरत्रबिभेतेर्हेतुभयइत्यात्मनेपदविन्यस्यशब्द्याधिकारस्थनेत्याहः आकुस्मादितिगणसूत्रमात्म
नेपदविधायकंतत्राह अकर्तृगेतिलिङ्गसंनियोगेनैवेतिचभलआभंडनेआलंबनइतिपाठांतरं नाम्नोवेत्यंशंव्याचष्टे अथवेतिधात्वर्थइतिकरोत्यर्थेआचष्टेइत्यर्थेवे
त्यर्थः शब्दउपसर्गादितियद्यपिशब्दशब्दान्नत्करोतीतितिचिशब्दयतिप्रतिशब्दयतीत्यादिसिद्धं तथापिशब्दवैरेतिक्यङ्बाधाभावायविशिष्टार्थसाधुत्वायचेदमुक्तंबान्ये
मितइतिनकम्यमीतिनिषेधस्तुचमिसाहचर्यात्पूर्वोत्तरसाहचर्याच्चहेतुमण्ण्येवेतिभावः तस्माद्धेतुत्वेतिनकम्यमीतिनिषेधाद्वृद्धिर्भवत्येवेतिभावः हन्त्यर्थाश्चेतितेषांत
तद्गणेपाठसामर्थ्याण्णिज्वाएवंचरूपेरपिअतएवज्ञापकान्निवृत्तमेरणादित्यसार्वत्रिकंयततालभ्यांतस्थाद्दिः असिधइदितिषोपदेशलक्षणेसंज्ञिसाहचर्येणभ्वादेर्निरनुवं
धकपरिभाषयाःस्वरूपहादितिभावः इत्यास्वदीयाः अर्चपूजायामितिअयमनुदात्तेदितिशाकटायनः असयभ्वादौपाठोऽनार्षः अनेनैवसिद्धेः तस्याप्यात्मनेपदि
तायाःशाकटायनमतेमाधवेनोक्तेः एवमन्येषामपिपरस्मैपदिनांभ्वादिपाठेबोध्यः लाययतीतिलीलोरितिनुकुनलासाहचर्याद्धेतुमण्ण्येवेवतस्यप्रकृतेःले
नेतिविभाषालीयतेरित्यात्वंतुनलिनातिलीयत्यार्थकानिर्देशइतिभाष्यात्तुकमाहुरितिशाच्छासेतिसूत्रेभाष्येऽस्यपाठात्साहचर्येणहेतुमण्णवेवास्यप्रवृत्ति
र्वायुर्विधूनयतीतिवहेतुमण्ण्यंतस्यैवरूपमितितुपरेहरदत्तेतिअनेनभाष्यासंमतत्वंसूचितंस्थानिवत्वादितिअचःपरस्मिन्नित्यनेनेतिभावः गणसंपत्वंसंख्या
निमित्तस्यानचिश्रेषरूपपरिच्छेदेभागणोवस्थापनेचेतिलोरणाविन्यत्राकारः ईचगणःणिचःप्रागवर्तिनोनुकरणं एतेननित्यणिजंतत्वाद्गणइत्यसंगतमित्यपास्तंतेनस्य
र्यएयंतात्त्वड्यपिप्रवृत्तिः गणेरितिएयंतानुकरणेतुएयंतान्णौचङ्युपस्यात्णौचङ्परइत्यनुवृत्तेरितिवोध्यम् यद्यपिगणेरभ्यासांत्यस्यणसाईइत्यर्थाद्धलादिःशेषेण
निवृत्तावस्याश्रयानवकाशत्वेनेदंतद्बाधकंप्राप्नोतितथापिअभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावाभावेनपूर्वंहलादिःशेषे वशिष्टांत्यस्येकारःएकदेशविकृतन्यायेन
चावशिष्टस्यगणरूपत्वंस्पष्टंचेदंगुणेयङ्लुकोरित्यत्रभाष्येसनगरीइगंताद्विवचनंप्रकरणोच्चारितत्वात्ऊना अस्मात्णौचङिनप्रश्नस्येष्टंद्वित्वंदुर्लभंद्वित्वादंतरंग
त्वाइत्लोपात्णिचोद्वित्वनिमित्तत्वाभावाद्द्विर्वचनेचीतिदुर्लभमतआह ओःपुयणिति अयंभावः विभावयिषतीत्यादावंतरंगत्वाद्वृद्धावावादेशेसन्यतइत्यत्वसि
द्धंपूञोयौनेश्वससनिस्मिपूङ्सनीवतेतीटिद्विर्वचनेचीतिसूत्रप्रवृत्त्याभ्यासेउकारस्तत्वेपितद्दर्शपययोरित्येवबाध्यंनचपिपविषतेइत्यादौगुणावादेशयोरचःपरस्मि

शा.शे. न्निति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरयकारादिपरत्वाभावः एतत्सूत्रारंभसामर्थ्येनैव तद्भावात् एवं चवर्गादिग्रहणं व्यर्थं सत् लिचो हित्वनिमित्तत्वाभावेपि तन्निमित्तकार्यस्य
ति. स्यहिल्वे कर्तव्ये निषेधं ज्ञापयतीति लिचीति णिजनिमित्तकः इत्यर्थः लिचिपरतः इस्वर्णं तुपुस्फारयिषतीत्यादौ रेफेण व्यवधानान्नस्यात् ज्ञापनफलं तु तुतावयिषतिअ
२८ नूनवत् ऊर्णुनावयिषतिऔर्णूनवत् पुस्फारयिषति अपुस्फुरदिति —— चवाएचासस सूक्ते भावेन कथं तस्माभरतिवाच्यं यतोनानेनापूर्वानिवधान्नाव्यतकिं
तुहिर्वचने चीत्यस्य हित्वनिमित्तेः जादौ प्रत्ययेपरेः जादेशो नेत्यर्थकस्ययेननाव्यवधानमितिन्यायेन एक व्यवधानेप्रवृत्तिरतस्तल्लाभः तेन दिद्रवनीषिषतीत्यादौ ना
तिप्रसंगः एतन्मूलकमेवाचइति स्वरूपकथनं एवं च द्विर्वचने चीत्यस्य हित्वनिमित्तेः जादौ प्रत्यये एकप्रत्ययातिरिक्ताव्यवहितेपरे तदन्यतरानिमित्तस्यादेशो नेति
सूत्रार्थः इतीति तदन्त्वं वर्गादिग्रहणं लिंगमितिपूर्वेणान्वयः यत्रेति यद्यप्यचिकीर्तदित्यत्र तद्भस्ववर्णपरत्वमस्तितथापि न दोषः चङ्सहितस्योत्तरखंडस्याभावात् अ
जोजितिस्पष्टार्थं तत्रावर्णपरत्वं किंहित्वप्रवृत्तिवेलायामुतपरिनिष्ठितरूपेनाद्यः उत्थापयिषतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः नांत्यः औनन्नदित्याद्यसिद्धेरत आह प्रक्रियायामि
तिनत्वमुक्तैवेत्याग्रह इतिभावः नन्वेवं सति हलि कल्यादंतत्वनिपातनं हुतायां दृहौ टिलोपज्ञापकमिति भाष्यासंगतिः एवं ताभ्यामाभ्यां च डिप्यशेर्नामधातुषिन्य
नेनहितीयहित्वेः हलल्लदित्यादौ अभ्यासेः कारश्रवणेन चारितार्थ्यादिति चेन्न एतद्भाष्यप्रामाण्येन कंड्वादेस्तृतीयस्येत्युत्तरं तत्पाठेन चकं कायामेव तत्र भाष्ये उदा
हृतत्वेन चहित्वप्रवृत्तियोग्यैकाच्कयसन्निधानेएवयथेष्टमित्यस्य प्रवृत्तेरदोषात् तदध्वनयन्नाह औनन्नदिति यत्वदंतत्वसामर्थ्यादल्लोपविकल्पइति नधानत्व भ
बाधस्यान्याय्यत्वात् ममतु न कस्यापिशास्त्रस्य बाधः एतेन णिज्विकल्पार्थं तदित्यपास्तं किंचास्यादंतत्वमल्लोपित्वसंपादनेन हस्वाभावार्थं तदध्वनयन्नाह मा
भवानूननदितिपरंतुभाष्ये ओः पुयण्जिष्ववचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य यदेतज्ज्ञाप्यते चिकीर्तदित्यत्रापि प्राप्नोति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं कथं तुल्यजातीयो
यथाजातीयकाः पुयण्जयः कथंजातीयकाश्चैते वर्णपराइत्युक्तं तत्र णाविन्यस्य णिनिमित्तकोः च आदेश इत्यर्थः लोपरइत्यर्थे रफेण व्यवधानात् पुस्फारयिष २८
तीत्याद्यसिद्धिः ज्ञापनफलं तु तुतावयिषतीत्यादि तुल्यजातीयस्येत्यस्य प्रादिघटितधात्वन्तुल्यस्याचइत्यर्थः अष्टापतनयाः चइत्यस्यैवं तद्धि शेष्यत्वात् अध्वेन तुल्यत्वं

कृतेरपीति पृच्छति कश्चिदिति उत्तरयति यथाजातीयकादिति अत्र पुयण्जकारे इत्यनुल्यत्वासंभवात् पुयणित्यादेरलदघटितधात्ववयवइत्यर्थः धात्ववयवत्वादिनासाम्यम
व्यापीति पृच्छति कायंजातीयकादिति उत्तरयति अवर्णपरादिति एवं च द्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानिनोऽच आदेशादित्यर्थः तदेव स्थानिवत्त्वप्र
वृत्त्यमात्कालिकसाजात्यग्रहणस्यैवौचित्यात् एवं चावर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति भावः एतेनाचजवर्णकपरखंडकादित्यर्थोऽस्यापि परास्तं तस्मि
द्वृत्तिवेलायां परखंडाभावात् आद्यजित्यादेः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च एवं च यत्र द्विरुक्तेः परभागस्याद्यजवर्णत्वं तत्रायं स्थानिवद्भाव इति द्विर्वचनेचीत्यादौ भाष्यकैय
टयोः स्थितमिति माधवोक्तं चिंत्यं अत्र च भाष्यकैयटाभ्यामस्वरमर्यादया तदर्थालाभात् सर्वथोननदित्यादि चिंत्यमेव द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां स्थानिवद्भावात् पूर्वमुत्तर
खंडाभावेनोत्तरखंडेऽकाराभावात् नापि द्वित्वोत्तरं सः द्वित्वे कर्तव्य एव स्थानिवद्भावेन तदुत्तरमुत्तरखंडे तदश्रवणात् स्थानिवद्भावकृताकारश्रवणस्य तत्र स्थानि
मित्तत्वायोगाच्च अत एव णौ स्थानिवदित्यस्य प्रथमोपस्थितत्वाद् दंतोदाहरणं विहायैकारांतोदाहरणं दत्तं भाष्य इत्यपि आहुः णिज्विकल्प इति सूत्रादेरिदं तत्त्वमनेकाचे
बाधोपदेशत्वार्थमिति न तत्रो णिज्विकल्प इति भावः अन्त उदात्त इति तेन मर्वर्णीति मध्योदात्तं सूत्रमूत्रयोः पाठफलं चिंत्यं तत्करोतीत्यस्य सूत्रयतीति भाष्य उदाहर
णात् वस्त्रं वेष्टयतीत्यर्थे वस्त्रं सूत्रयतीति सिद्ध्येघटः प्रस्रवतीत्यर्थे घटो मूत्रयतीत्यर्थे तयोः पाठ इति कश्चित् गणसूत्रमाह प्रातिपदिकादिति यत्तु मन्यकृति कु सु
वं तादित्यर्थः तत्करोतीत्यस्य तद्विवरणत्वात् तत्राहृतदिति कर्मपरं द्वितीयांतात्मन्यपसूतिन् तीये हरदत्तोक्तः तत्र सुपइत्यस्याप्रकृतत्वात् सुप इत्यपि च सिद्धगणसूत्रस्य
प्रातिपदिकपदप्रसंगतेश्च अत एव स्वार्थपरिपूर्णमिति न्यायोऽत्र न अत एवाचारक्विप्प्रातिपदिकादेव तत्करोतीति तु धात्वर्थ इत्यस्य सकर्मकधातुविशेषपरता
कर्मांतर्भावे नैकार्थीभावं च बोधयितुं अत एव कुटो जायते घटं पचतीत्यर्थे घटयतीति निरस्ते मेवामिमस्य मूले तत्करोतीति पूर्वस्य प्रपंच इत्युक्तं माधवस्वरसोऽप्येवमे
व द्वितीयांतादिति हरदत्तस्य तदंतार्थकादित्यर्थः अत एव अस्य राजन्तपचयतीत्यादौ न कुत्वं पदत्वाभावात् परे तु तत्करोतीति हेतुमति चेति सूत्रे वार्त्तिकमाहुः एते टी
ति सूत्रे ल्यविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति वार्त्तिकाच्च गणसूत्रादिः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्यत्रेत्र च स्वे ति चाप्रामाणिकानि तत्र तत्र सूत्रवृत्तिकारादिभिः स्वयुनामि
त्यादीनां सूत्रावयवत्वेन पठितानामपि वार्त्तिकप्रदर्शनेनाप्रामाण्यम् स्य सर्वसंमतत्वात् वार्त्तिके करोतीति धात्वर्थोपलक्षणं इष्ठवत्त्वविधायके वार्त्ति

पदिकस्येत्युक्त्या प्रातिपदिकादेव तदुत्पत्तिलाभात् तत एव घटो जायते घटं पचतीत्यर्थे च घटयतीत्यादिनेत्याहुः तत्र वार्तिके णाविन्युपमेये सप्तमीदर्शनात्सम्यग्नाह
तिरित्याहरदेव यथेति अत एव भावयतीत्यत्राविष्ठस्येयिङ्ढेतीयिङागमो न प्रस्थेत्यादि आदिना सकलष्ठादेशाः पांचमिकः कन् च गृह्यते अत एव भारद्वाजीयैः।
णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुक् कन् विध्यर्थमिति पांचमिकः कनेवोपात्तो न तु तत्रादिपरमुपात्तं नापि प्रथमोपा-
स्थितत्रस्योपोद्धानमिति केचित्तमप्य वादयन्तु कन्ग्रहणमुपलक्षणं मत्वा सर्वेषां पंचमिकादेशानामनुवर्तते यद्यपि भसंज्ञाभाव्येन दृश्यते तथाप्युदाहरणमेतन्न परिगण-
नमिति भाष्याशयात् अपि ग्रहणं तेन सन्विलमाचष्टे स्रजयतीत्यादौ नकुत्वं एयं नाक्तिकिपिस्तमित्यादौ वहिर्भूतस्यान्निमित्तवहिरंगपरत्वस्यान्तरंगेणभत्वेन बाधायोगा-
त्कुत्वं भवस्येव पुंवद्भावोदाहरणमिडविडमाचष्टे ऐडविडयतीति दृष्ठनिदृष्टस्येवातिदेशः इति आदिवृद्धेर्णोतिदेशादितिदिक् परत्वाद्वृद्धावेति अत एव मुंडमिश्रेत्यत्र
हलकलेतिहलिकल्योरदंतत्वनिपातनं भाष्योक्तं सार्थकं वृद्धेः पूर्वलोपे तु रकारलोपेप्यग्लोपित्वसत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव लोपस्य शब्दांतरप्राप्त्या वृद्धेः स्वत एवानित्य-
त्वेनोभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धौ आवादेशात्पूर्वं परत्वादांगत्वाच्च लोपे ततः पुनरग्लोपित्वात्सन्वत्त्वं भवत्येवेति भावः न चात्र यसेवारि आरव्यद्वीवरदित्यादौ वृद्धौ कृतायां
तस्यापि टिलोपस्य स्थानिवत्वाद्गुरुत्वं न प्राप्नोतीति वाच्यं चङ्परनिर्ह्रासतन्निषेधात् इदं च मुंडमिश्रेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं वृद्धेर्लोपः परेति अत एव नाग्लोपीति सूत्रे ग्लो-
पीत्यत्राणीति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं दृढ दृढुपधेभ्यो णिजंतेभ्यो लुङ् तुन भाष्यप्रामाण्यादिति भावः सामासिकमेव न्यायः मुंडमिश्रेति सूत्रस्थं लकृद्यमुक्तिः अचक-
लदित्यादौ वृद्धेरपि नित्यत्वमाशंक्य शब्दांतरप्राप्त्या अनित्यत्वप्रतिपादकस्य मुंडेति सूत्रस्थभाष्यस्य तत्तावद्यकत्वात् लोपस्य स्थानिवद्भावेनातः उपधाया इत्यस्या अ-
प्राप्तेः अचो ञ्णितिरित्यस्याः स्थान्यभावेनाप्राप्तेश्च अत उपधाया इत्यस्य भिन्नलक्षणत्वाद्भिन्नस्थानिकत्वाच्च अत एव लोपेचङीति सूत्रे अवीवददित्यत्राणिलोपे ग्लोपि-
त्वाद्गुरुत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति न च परत्वाद्वृद्धौ कृतायां लोपः रत्मग्लोपित्वाभावः नाग्लोपीति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणेन वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वज्ञापनात् अथवान्त्यलोपावि-
ति पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वं णिलोपः इत्याशंक्य लोलीर्ण्युपसंख्यानेन परिहृतं एतदेवाभिप्रेत्य सप्तमे कैयट आह अनाश्रित्य ज्ञापकमलत्वनिपातनमुक्तं ज्ञापकाश्रयणं ३९
तु न्यायः इति किंच हलकलेत्यकारांतयोरेव ग्रहणाद्वकलदित्यादि सिद्धं हलिकलिभ्यां णिजेव नासौ त्यफलमत्वनिपातनं न च तत्करोतीति णि च इकारांतयोरकारांत

यो ऽश्वपर्यायत्वेन हलकलग्रहणस्य नियमार्थत्वेन तयोर्णिजभावादिष्टसिद्धेः एवं च चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधेन कार्यं तत्राध्यस्यावीवरदित्यादेर्णौ णिच्युपसं
ख्यानेन सिद्धेः अन्येषां तु तत्साध्यानामनभिधानमेवेति नाग्लोपीति सूत्रे कैयटे स्पष्टं धातुरूपं चेति गणसूत्रं वार्तिकमिति हेतुमति चेति सूत्रे इति शेषः अचारुख्यान प्रदे
न सर्वेन प्रसिद्धकंसवधाद्येवेतेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्येव आख्यानवाचककृदन्तात् तदाचष्ट इत्यर्थे णिच् णिलि च प्रकृत्येव यव कृत्तो लुक् तस्यैव कृ
तो या प्रकृतिर्हनित्यादि लस्या विकारपरित्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानमित्यर्थः प्रकृतिवच्चेति कृतः प्रकृतिप्रकृतिकालिजं तवदित्यर्थः नदाहहे तु मति च रत्यादिना अतएव पुंष्यो
गुष्यलयोजयतीत्यादौ तृतीयासिद्धिः राजानमागमयतीत्यादौ द्वितीया च द्वितीयांतमित्युपलक्षणमाख्यानात् तदाचष्ट इति चोपलक्षणं द्वितीयांतमिति अन्यथा मत्यपलक्ष
णानकृदंततया कृत्प्रकृत्यर्थकर्मत्वेन षष्ठी स्यादितिभावः परे तु प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यत्रापि प्रकृतिपदेन प्रत्यासत्त्या कृत्प्रकृतिप्रकृतिकहेतुमण्ण्यंतप्रकृतिस्तस्याः प्रत्या
पत्तिः प्रत्यभिज्ञाविषयता आपत्तिः स्थितिः सा च पृथक् तत्सत्त्वे तत्रत्यकार्यसत्त्वे च भवतीत्यनेनैव कारकबहिर्भावो वधाद्यादेशनिवृत्तिः कुत्वतत्त्वादिकं च योजयतीत्यादौ
कुत्वादिनिवृत्तिश्च सिद्धा अतएव रात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयतीत्युदाहरणविषयेव चने प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यक्ति भाष्ये चरितार्था अन्यथा तत्र कृत्प्रकृतेर्विकारा
भावेन तदुक्तेर्वैयर्थ्यमेव स्यात् ममतु कारकबहिर्भावाय तदुक्तिः सार्थिका एवमपि कंसादेः षष्ठी प्राप्नोतीत्यतः प्रकृतिवच्चेति यद्दिभक्त्यंतं तत्र कारकं तादृशमत्रापीत्यर्थः ए
वं च प्रकृतिपदयोः कार्यं ताम भवति चकारमूलकं भिन्नं वाक्यं च न कल्प्यं भवतीत्याहुः कर्तृकरणेरितिनहंद्धो व्याख्यानादित्याशयेनाह कर्तुर्व्यापारार्थमिति चित्रचित्रा
त्व चाति र्यो वाधामाभूदितिपाठः अदंतेष्विति वदीत्यादिनिर्देशस्सौत्र इतिभावः शाकटायन इति अत्रारुचिरुस्सर्वत्रा ल्लोप वाधेमानाभाव इति संग्रामेति युद्ध
इत्यस्माणिजर्थत्वं तु न प्रकृत्यैव लोकव्युत्पत्या तद्बोधात् अस्य गणसूत्रत्वादत्रविवक्षितएवार्थः मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञेत्यादिवत् अनुदात्तेदिति तत्त्वं चकेव
लसंग्राममशब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेनाधातुत्वात्तत्राचरितार्थमिति एयंतेउपकरोतीति बोध्यम् अकारप्रश्लेषादिति अदंतप्रकरणे तनाम्लोपित्वादुपधाहृ
स्वोनेतिभावः अस्यानुदात्तेत्त्वे कैयटाद्युक्ते दृढमानंचिंसंभृशादिसूत्रभाष्ये अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या असंग्राममयमशूर इत्यर्थे तन्नियमार्थं अस्मा
देव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादित्येवोक्तं तस्यायंभावः ग्रामशब्द एव युद्धार्थकः संशब्दस्तु तत्समतदर्थत्वद्योतकः एवं च प्रातिपदिकादिति णिच् विग्रहयतीत्यादौ द्योतकस्य

प्रा॰शे॰ त्रि॰ ३०

प्रादेरिवास्यापि द्योतकस्य धातावंतर्भावो न स्यात् एवं च संग्रामयते इत्येव स्यात् ततो ग्राम युद्धे इत्येतावतैव सिद्धे वर्तमानाद् ग्रामशब्दात् तादृश्यर्थकेन संग्राममिति विशिष्टा
[illegible]हे संग्रामेति पाठो नियमार्थ इति॥ नियमाकारादिवाये दर्शयिष्यते एवं चानुदात्तेत्त्वमानं चिंत्यं भाष्यप्रयोगस्य णिच श्चेति पाक्षिकात्मनेपदेनापि सि
द्धेरिमं च वृत्तम् इति भूवादिसूत्रे तु पाठेन धातुसंज्ञेति भाष्यप्रतीकमुपादाय स पाठो नोपलक्षणार्थोऽपि स्वियत्नाप्रतिपादनार्थ इति कैयटेनोक्तं तेनेदमनार्षमि
ति सूचितं तन्न वगणो त्यादिहं स्त्यर्थोऽश्वेस संगतेरिदं चिंत्यं चुरादिभ्य इति इदमपि चिति धातौ दूषितप्रायम्॥ णिङ्गात् श्वेता श्वेति च गणसूत्रे मंगलार्थः प्रसंगा
त् स्वार्थे सिद्धशब्द इत्यर्थः इति चुरादयः तत्प्रयोजको तच्छब्देन स्वतंत्रः कर्तेत्यत्रोपस्थितः कर्ता गृह्यते चेन च॥ हेतुमति च हेतुशब्देनोक्तः कृत्रिम एव अन्यथा
विक्लित्यनुकूलव्यापारादीनामपि हेतुमत्त्वनातिप्रसंगात् हेतुमांश्च प्रेरणादिरेव हेतुः कर्तास्येति व्याख्यानात्तदाह प्रयोजकव्यापार इति स च वाच्य एव द्योत्यत्वे तु त
स्य विषयत्वेन णिजर्थो मितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्राधान्येन गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तस्यापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं विशेष्यत्वे तु पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ
प्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिरित्याशयेनाह वाच्य इति ओः पुयण्ज्यपरे यस्मादिति षष्ठी बहुव्रीहिर्न तु पञ्चमी पुयणादीनामकारा
वयवकत्वाभावात् लोके तदादेशस्य स्थानिवत्त्वात् पनाद्भूरिति द्वित्वे सन्वद्भावेनेत्वे दीर्घत्वम् इत्याह अबीभवदिति अपर इति षष्ठे तेन तत्त्व बहुव्रीहिरन्यपदार्थेश्च
अभ्यासस्याधात्वक्षरमेव तदाह अवर्णपरे इत्यादि एक हल्व्यवधाने तु सामर्थ्यात् प्रवृत्तिः ओः पुयण्ज्यस्य तु न व्यवधाने प्रवृत्तिः मानाभावात् अत एव पुस्फा
रयिषतीत्यादि सिद्धिः अवर्णपर इति किं सुसूषति अबीचकासदिति चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासः लघुपर इति व्याख्यानात् णामवीचां[illegible] एतत् न भ्रातांतर इति
चङ्परे णौ यल्लघ्विति भाष्यसंमतेः पक्ष इत्यर्थः द्वयोरपीति अबीवददित्यादौ सन्वत्त्वस्याप्युपलक्षणमिदं णौ निमित्तकाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन च चङ्परणि
परत्वे न धात्वन्तरलघोरभावाच्च तयोरसंभव इत्यपि बोध्यं एयाकृतीति ते प्रागित्यादौ गत्याकृतिनिर्देशषदिति भावः एतेन वर्णग्रहणे एव जातिग्रहणं नान्यत्रे
त्यपास्तं एवं च चङ्परणित्वजात्याश्रयकानेकव्यक्तिपरेत्यर्थ इति बोध्यं इदं च तत्पनुरोधेन परे तु आकृतिनिर्देशोऽयुक्तः जातेः पौर्वापर्याभावेन हृस्वसन्वद्भाव
विधायके चङ्परे णाविति विशेषणासंगतेः व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यमिति हलंताच्चेति सूत्रे कैयटोक्तं तु न युक्तं द्वितीयाध्यायस्थे आर्द्धधातुक इति सूत्रे जाति ३०

निर्देशात्तयोः पौर्वापर्यासंभवेन विषयसप्तमीति भाष्यासंगत्यात इतरं कं पौर्वापर्यमित्यस्यासंगतत्वात् किंचल्ग्विधस्य ल्लोपनिमित्तत्वेना लित्वजातिनिमित्तका
ल्लोपेत्यर्थेन एकालिनिमित्तकापरालिल्लोपस्यापि लित्वजातिनिमित्तकत्वेनाल्लोपित्वं दुर्वारं लित्वजात्याश्रयोऽनेकनिमित्तकेत्यर्थेऽस्य च कथं दित्यादौ दोषः एकाल्
जं नेतावन्मात्रनिमित्तकस्यैवाल्लोपस्य ग्रहणमनेक ल्वोऽनेकनिमित्तकस्यैव तस्य ग्रहणमित्यर्थस्य शब्दमर्यादया न लाभः अनेकालिनिमित्तकाल्लोपस्याप्रसि
द्धत्वाच्च अत एव सन्वत्सूत्रे णौ चङ्गीत्यत्र णौ ल्लिच्युपसंख्यानमेवोक्तं भाष्ये इत्याहुः णौ चसं श्चङ्ग्ये इति विषयसप्तमी एवं च तयोर्विवक्षितत्वेऽन्तरंग
त्वाद्द्वयोः पूर्वं सम्प्रसारणं अन्यथांऽतरंगत्वाद्द्व्यायोः कृतयोः पश्चात् संप्रसारणेऽप्यशूशवदित्याद्यसिद्धिरित्याह संप्रसारणं तदाश्रयं चेति न्तपरिभा
षितिभ्रमितव्यं तस्या भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्भुसिउपसर्गेति उपसर्गादिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकात् तत्फलमुदाहरति न्यसीषहदिति अनाभ्यासनिमित्तं षत्वं
भवत्येवेति भावः ऋदित्करणादि ति अन्यथानित्यत्वहित्वे उपधात्वाभावान्नास्य भावे किं तेन माभवानिति अत्र यदुक्तं व्यंजनेषु धर्मान्यत्रोक्तं औनिरिरिति च
ङ्परे णौ यल्लघुतत्पराभ्यासभावान्न दीर्घः अजादेरित्येवेति अजादेरिति च कर्मधारयात्संचमी आदिभूतादचः परे इत्यर्थः तेनेंदिद्रीयिषतीत्यादौ दस्य न द्वित्वमि
षेधः स्पष्टं चेदं संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्ये तत्र हि नन्द्रा इत्यत्राजादेरिति वर्जनेइत्युक्तं अदिद्रवदिति ननु लावस्थायामडिति पक्षे आदेरचः परत्वमस्त्येव किंच चङी
ति द्वित्वात्परत्वात्सर्पिप्रथममट् न्याय्य इति चेन्न नन्द्रा इत्यस्याधिकारसूत्रत्वेन न तत्सूत्रे उपस्थितिर्नो तत्र धातोरिति सत्वेन प्रत्यासत्त्या व्याख्यानेन च धातुसं
ज्ञाकालिकादादेरचः परा न द्रा इत्यर्थान्न दोष इत्याहुः ईदृशनामभिधाने दृढमानं चिंत्यमिति कश्चित् ह्रायिवाणि द्वितीयः पवर्गीयादिः लोट्लोचयर
ति आद्यष्ट वर्गप्रथमोपधः चोपधोऽसः वाणिलोठीति आद्योदंत्योष्ठ्यादिः द्वितीयष्ठ द्वितीयोपधः अत्र पूर्वपदं भाष्ये इत्युक्त्वान्यासादिमतस्य प्रामाणिकत्वं सूचितं स्वा
पश्चङि चङ्गीति विषयसप्तमीत्येन पूर्वं संप्रसारणे द्वित्वं शाशासा अत्र पाशब्देनालुग्विकरणत्वादल्प्राक्षणिकत्वाच्चापिबतेरेव ग्रहणमिति कैयटः द्वः संप्रसारणे
णौ च संश्चङ्ग्ये रित्यनुवर्तते सा च विषयसप्तमी लोपः पिबतेः अभ्यासेकार सन्नियोगशिष्टत्वाद्द्वित्वे कृते उपधालोपः अपीप्यतीति वृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वात् किं
गुणः यलोप इति लोपो व्योरित्यनेन पातेर्णौ ॥ पुक इति अर्जिहीप्सेत्यर्थः अत्र लुगागमएव पाल इत्यणो इत्यनेन न हृद्रेशसिद्धेर्व्यागमांतरनिरसनमेव चनं वाविधु

शा॰शे॰ नवेत्यनापि वैरस्य लक्षणिकत्वात् सानुबंधकत्वाच्च के॰ शाम्नापयतीति सुगंधीकरोतीत्यर्थः लीयतेरिति लीली ङीरित्यर्थः लानस्येति आदादिकस्य ग्रहणात् लीयते श्लेषार्थः व्या
नि॰ ख्यानादिति बोध्यं विपातनं द्रवीकरणं ननु ग्रहणात् तस्यापि स्थानिवत्त्वेन लीत्वात् लुक् स्यादत आह लीई इति प्रलंभना भिभवेत्यादि यद्यपि भाष्ये लीयतेः प्रलंभने शालीनीकरणे
३३ योर्नित्यमित्येवं पठितं तथापि तत्राग्रे नेयद् विषयोपलक्षणं तेन पूजायामपीति कैयटः द्वयोरेवेत्यपि मतान्तरं तेनैवोक्तं द्रमेव भाष्यसम्मतं विशिष्य द्वयोरेवोपादानात् अशिती
नुप्रकरणे ल्यप्यशिच्चात्र णिरेव क्रीङ्जीनामित्यत्र पाठात् भाष्ये णावित्युक्तेः श्लियः संग्रहोऽपि द्वयोर्ग्रहणं व्याख्यानात् तदाह लीङ्लियोरिति शालीनीकरणमभिभ
वः प्रयोजकाद्भयं चेदिति हेतुसंबंधिभयस्य व्यावर्तकत्वात्यं चम्यं तेन समास आश्रीयत इति भावः हेतुभयः इत्युक्ते भयस्य याविन्त्यनुपपन्नमत आह सूत्रे इति भीई इति स्थानि
वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् नित्यस्म हेतुभय इति कर्तृभयधात्वर्थोपलक्षणं तदाह हेतोः स्मय इति भावयतीति द्वितीयोऽपि नालभ्यां तस्थः कथं तर्हि विस्मापयन्निति आत्मन
मात्मनेपदं चनेत्यत्र कौ जा भावइति प्रश्नः उभौ तौ लभ्यय कारावेवेति न दोष इत्युत्तरं यद्वेति आत्मनेपदं भीस्मी प्रकृतिकस्यैवेत्येवं णाणु वितिभावः णौ च संश्चङो
धिकृतमाईधातुक इति णौ विति च विषयसप्तमीति स्पष्टमाकरे तत्रादेशस्य णि बुद्धिनिमित्तकत्वेऽपि गाङ्हिलेकार्येण वचआदेशो नेति न प्रवर्तते सति हि
तस्मिन् जा रेहिती यस्ये णिलि च एव वृद्धिलेउत्तरखंडे वर्णपरत्वाभावात् अस्या वर्णादेशत्वाभावाच्च प्रजनेवीयतेः नायं श्यन् आदादिकत्वात् यकानिर्देशस्तु
दृष्टार्थः व्येञो ग्रहणार्थं ननु तत्स्य प्रजने इति नौमानाभावात् तस्य शकाद्धा सेति गुणप्रवारयुक्तो विधाने नहस्वे विशेषाभावाच्च वचिस्वपीत्यादि संप्रसारणे बोध्यत्वं तेभ्यः
कामच्छन्तस्य बोः संप्रसारणं विधायके विहितविशेषणत्वप्रसतदितरयणयोः फलैक्यायक्तिवभावस्य सत्त्वाच्च एतेनेत्यं नात्क्विप्यात्वप्रसेध्यात् मोर स्यादिह्रणानि नर
भावप्रसंगेग्र्यावित्यादि रूपाणीति विशेष इत्यपालं विचोः सार्वत्रिकत्वाच्च अत एव भाष्ये विभाषा लीयतेरित्यत्रैवात्र सामान्यग्रहणार्थं संनो क्रमिसलं वाधिरणा
विति वर्तते। नात्र विभाषेयं तेनेह न चिन्त्यस्य दोषः जूणातेर्लिति तस्यापित्वाभावेनेमित्वाभावादिति भावः आखेट इति अनेन पश्यालेटे पि रजयतिर्णिगेरित्येवेमि ३१
सूचयति अन्ये तु रजयं च कारविरजाः समृगानित्यादिप्रयोगान्मृगमरणं यथाश्रुतमेव अत एव भाष्ये मृगरमण इति किमर्थं रंजयति वलालीति प्रकृत्यादृतमिथ्या
ह्रः ष्णादिरिति निमित्ताद्ध्रस्वः चिनोतेरित्यु विस्फोरेरित्याल्वेपुकि तन्निमित्तान्नह्रस्वः पक्षे नालभ्यौ द्वौ यकारौ इदं चुरादिर्लिखितेन परे तु मते बोध्यं अपुस्फरदिति आ।

त्वस्यलोकृतत्वे । नस्थानिवत्वेन स्फुरित्यस्य द्वित्वमिति भावः साभ्यासस्येत निवृते विशेषणं व्याख्यानान्तराह साभ्यासस्याचितीरिति अनेनोत्तरखंडे एव तत्र हेतुत्व
मितिसूचयति एतेन गाधाभ्यान्नकारविशेषणत्वेऽभ्याससहितत्वस्येत्यर्थः मागमेन रोपधयोरिवाभ्यासनिवृत्तावुभौग्रहणं न स्यैव स्थाने णहुये श्रवणादिति स्याद्रि
त्यपात्वं अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये उक्तं साभ्यासस्य द्वयोरिष्टमिति अनितेरित्यनेनतु न सिद्धिः अभ्यासस्यानर्थकत्वादुत्तरखंडस्य व्यवहितत्वात् अत एवेदं सूत्रमभ्या
सेनेति अभ्यासस्येति वा नोक्तं किंतु साभ्यासस्येत्येवमुक्तमिति तदाशयः परे तु साभ्यासानितिसंबंधिनकारयोरुभौ णकारौ भवत इति वृत्तिग्रंथे चितानत्राभ्यासस्यानितेरि
त्येनेन सिद्धिः तस्यानर्थक्यात् अनितेरवयवस्य तत्संबंध्यवयवस्य चेत्यर्थे तु तदनुवादकमेवेदं तथार्थाभावे तु विधायकमेवेदमुभयोर्णकारौ ॥ अत एवैकः पूर्वपर
योरिति सूत्रे भाष्ये उक्तं उभौग्रहणसामर्थ्याद्द्वावादेशौ भवत इति कैयटश्च साभ्यासस्यानितेरुभौ णकारौ भवत इत्याह एवमेव युक्तं न तूभौ णकाराविति न इत्यस्य पूर्व
छृपे न स्यैवाधिकारेणोभयोरित्यापत्तेः अनुपूर्वस्येतिवत् उभौग्रहणं त्वादेशद्वयार्थं अन्यथा ज्वरत्वरेत्यादौ ऊठ्वत्सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोर्निवृत्तौ स्थान्यभावादेव पुनरप्रवृत्तौ
आदेशद्वयलाभो न स्यादित्याहुः पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युक्तेः पूर्वं णत्वे द्वित्वे न सिद्धावपि क्वचित्तदप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिति बोध्यं निमित्तसप्तमीति न चोपसर्गरेफः णौ
गमिः णाविति विषयसप्तमी अत्र बोधनं शब्दजं ज्ञानं नान्यदिती कृधातो माधवः ईर्ष्यतेरिति ईर्ष्यतिप्रकृतिकप्रत्ययान्तधातोरित्यर्थः स च व्यक्तः सन्नन्तश्च विभि
गमनाविरहात् ईर्ष्यतेरामः सत्त्वे न लिटोऽभावात् अन्यत्र द्वित्वाभावाच्चेति द्विकृ इति वार्थ इति नत्वार इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् षकारस्येति रेफस्य तु नत्वार इत्यनेन वारित
मिति भावः द्वितीयस्येति अजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन रेफस्य नत्वार इति निषेध इति भावः रहोपन्यासस्तु आद्यव्याख्याने उपयोगादिति बोध्यं इत्येवं तत्प्रक्रिया धातोः कारवि
कर्मण इति कर्मादिकं चार्थद्वारकं धातोर्विशेषणं एवं च षिकर्मवाचकादित्यर्थः ननु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् समानकर्तृकादित्युक्त्या क्रियावाचकाद्धातोरेव भविष्य
ति किं धात्वर्थग्रहणेन सत आह धातोरिति अत एवैकोऽप्यलिति किं त्वं सार्थकं कर्मणः किमिति प्रत्ययवाच्येच्छानियतं कर्माकांक्षत्वात् तदाकांक्षायां प्रत्यासन्न्यायत्कल्प्य
र्थकार्मिकायामेव विधानं भविष्यतीति प्रश्नः प्रत्यासत्तिः सर्वे दृश्यन्ते यत्तु तरं समानकर्तृकात् किमिति प्रत्यासत्तिमाश्रित्य प्रश्नः प्राग्वदेवोत्तरं ॥ रुदविद ॥ त्वस्यानुरोधिन्या
ख्यानाद्विदेः सर्वस्य ग्रहणमित्याहुः । सनिग्रह । चकार उगनुकर्षणार्थः । अन्यथा बुभूषतीत्यादौ क्वित्वात् प्रत्वादिडवस्यात् क्वित्वाभावेन श्युकः इत्यस्याप्रवृत्तेरे

सि॰ कौ॰ काजित्येव जिजागमिषतीत्येतेन तुपरत्वेन षत्वकत्वयोः कृतयोर्भषभावो न स्यादत आह षत्वस्येति किरश्चसन्निगृहेतिदेकाच इति च निषेधप्राप्तेव चनं जिगमिषतीति इट्सनि वे
नि॰ ति नमपवादत्वादयं बाधते अत्रेट इति इदं वृत्तौ स्पष्टं भाष्ये तु न दृश्यते ह लंतात्च हलिति लुप्तपंचम्यंतं अंतशब्दः समीपवाची इक इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यवेत्त दाह इ
३२ क समीपाद्धलिति पिपठिषतीत्यसति किस्त्वे यजेः संप्रसारणं स्यादिति भावः जातिपरमिति हल्ग्रहणं जात्याश्रयं तेनानेकव्यक्तिपरमित्यर्थः सामीप्यमव्यवहितत्वेनेति भा
वः अज्झनगमां सनीति सूत्रे भाष्ये सत्वानुवृत्तेरुक्तत्वादाह झलादौ सनीति जिगमिषतीति गमेरिडिति इट् तत्र हि सर्वोऽपि गमिर्गृह्यत इत्याख्यानादिति भावः रलो व्युपधात्
तः सेडिति घ वर्ततत्वत्चानकौ संबध्यमपीहानुवर्तमानं समोऽपि विशेषणं व्याख्यानात् नोपधेत्यतो वेति वर्तते नेति निवृत्तं सनि प्राप्त्यभावेन निषेधस्य व्यक्रमशक्यत्वात्
दाह सेटौ वेति सामान्यापेक्षेति लौ च उ इति सूत्रे भाष्ये परस्मै णिमृदिति करोतितं ज्ञापयति हि द्विर्वचनाद्भुक्त्वं बलीय इत्युक्तत्वेन सामान्यापेक्षज्ञापकत्वमस्यवि
त्यं अत्र हलादेरिति तु लेखितत्वेत्यादौ नित्यं कित्वाभावाय किंच एषिषिषतीत्यत्र नित्यत्वाद्द्वित्वे अभ्यासस्य नैरर्थक्यादिटो नापत्तौ इत्सामिद्धि तस्माच्छ्वांदरप्रा
प्या द्वित्वस्याप्यनित्यत्वात् द्वयोरनित्ययोः परत्वादिड्व्यवहरति तत्तोपिपूर्वपरत्वाद्धले नेष्टसिद्ध इतिदिक्। सनीवंता। अत्र सन्धात्वनादिर्भ्वादिश्च विनिगमना
विरहात्।। आप् ज्ञसनिमीमेत्यतोऽच इति सनीति च सः सीत्यतः सीति चानुवर्तते आवादिभिरचो विशेषणादनंत्यस्या व काश मीत्यं पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो
बाधत इति नांत्यस्य णिच इत्वं यदि पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके दीर्घग्रहणेन नेत्वग्रहणं तदानंत्यस्येति वक्तव्यं। अत्र लो। अत्र सनिमीमेत्यादिसूत्रे चतुष्टये लोपोऽभ्यास
स्येत्युपतिष्ठते इत्यर्थमन्फलितमाह सनिमीत्यादि यद्वा सनिमीमेत्यादिविहिते कार्ये कृते सति योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः अत्रोलोंत्यस्याप्रवृत्तिः; सनिमीमेत्यादि
कृते वासिद्धेऽत्र ग्रहणादत्राभ्यासत्वेन योनि त्तितस्य लोप इत्यर्थान्तरनुपस्थितिः। इत्सीतीति पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति चत्वे कृते सशब्दस्य द्वित्वं भवे
ट्रमागमयोर्विकल्पाच्चत्वारि रूपाणि।। उदोष्ठ्येति। अज्झनेति दीर्घे कृते इति भावः पिपविषतीति।। द्विर्वचनेऽचीति युशब्दस्य द्वित्वे ओः पुयण्जीत्वं उत्वमिति दि
उभावे अज्झनेति दीर्घः इटपक्षे विभाषोर्णोरिति वा ङित्वं चौरादिकश्चेति ह्रस्वविशिष्टयोरुभयोरपि स्थाने णिकत्वादिति भावः कित्वान्न गुण इति णिच इ
ति शेषः णिलोपेन गुणस्य बाध इत्यपि बोध्यं आशंकायामिति आशंका विषयार्थप्रतिपादकाद्धातोः स्वार्थे सनित्यर्थः आमुमूर्षतीति वर्तमानसामीप्ये लट्

अथं काचप्रयोक्तृगता। सनिमीमा।सः सीत्यतः सीत्यनुवर्त्तते मीशब्देन कृतदीर्घयोर्मी नातिमिनोत्योर्ग्रहणं व्याख्यानात् शाकग्रहणम च द्वयोर्ग्रहणं द्वयोरपि सानु
वंधकत्वात्। मुचोकर्कित्वात् गुणाभावो वचनेरर्त् सनि वा। सनिग्रहेत्यस्यापवादः प्रकृतिप्रत्यापत्तौ निपुण्ययोगं जानाति पुण्यलयोजयोः सेतत्साधके पुण्यप्रयोगे तीनितव
चनेभाष्यकृत्कृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका तत्र हि चजोरितिघिति परतः कुत्वं अन्यथा कृत्स्नु किनिमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ सिद्धायां किं तदनुवृत्त्येत्यत्र विस्तरः
वत्कृतएतैस्तत्परिभाषाभावएव वोध्यते।। पुस्कारयिषतीतिव्यवधानादोः पुयण्जीति न।। स्रोतिस्योरिवर्णवकारदृष्टेनोवधारणोर्थः अन्यथा वाक्येवेतिनियमः स्यात् तथा
चतुष्टावेतिनस्यात् सानुवंधकपणीतिकिंसुसूषरह उपसर्गात्स्वितिस्रोतिस्योरितिनियमेन मध्येपवादन्यायबलादादेशप्रत्ययोर्मध्येमेव बाध्यतइतिभा
कः सोषुप्यतेः सनिसोषुपिषतेरित्यादौतु षत्वं भवत्येव प्रत्यासत्त्यासनियोभ्याससस्मादयप्राप्तिस्तस्याएवनियमेन व्यावृत्तेः अयंतुयङ्निमित्ताभ्यासः सनीविषतीति
अत्राभ्यासांतस्याज्झनगमांसनीति न दीर्घः सिषेचेत्यत्रपदादित्ववारणायैका चोद्धेइति सूत्रभाष्योक्तरीत्याद्वित्वनिष्पन्नस्योत्तरभागस्यप्रत्ययाधिकारस्थत्वाभावे
नाप्रत्ययतया चाभ्यासांतसमुदायस्यांगत्वाभावात् श्रुतिपातिरूपस्यत्वंलस्येवेतीत्वंभवत्येवसन्यतरस्यस्यहोगावयवाभ्यासस्यातइत्समिपरनदृत्येवार्थइत्य
लं धातूपसर्गेकादेशनिष्पन्ने णनिमित्तमत्रायस्वंडेषत्वंनत्वंभ्यासेणनिमित्तंद्विव्प्रयोगत्वादभ्यासस्यवर्णपरत्वंद्वितीयस्यतुनवणपरत्वं सःस्विदिनस्विदीतिवभ
कुंपुकं शेषिकादितिसन्विधायकैभाष्येदृष्टेरपाधिकारभवप्रत्ययांतात्तदधिकारभवः सरूपोन शालीयद्दति शालायांभवइत्यर्थः वाक्यमेवेस्यैवकारेणच्छए
वष्यावेर्यतेतदाहनत्विति अण तुभवत्येवेतिभावः अणांतादितिभवाद्यर्थाणंतादित्यर्थः अत्रसारूप्यंशब्दतएवतेनजातार्थेष्ठांनाद्भवार्थेपिष्ठोनेत्याहुः स्य
हूंचेदं हृतिनिचशालशालीययोः षष्ठ तिपिपठिषत्योश्चैककालिकोपस्थित्यभावात्कथं तत्तत्प्रत्ययांतेभ्यस्तत्तत्प्रत्ययप्राप्तिरितिनिषेधोव्यर्थइतिवाच्यं नि
त्यशब्दपरेधातुत्वेनप्रातिपदिकत्वेन च सर्वानुवादेन विधिसंभवात् अतएव त्वप्रत्ययांतात्वप्रत्ययसिद्धिः सत्यभिधानेतथाऽल्पार्थेसिद्धसर्वकशब्दाद्वा
तरेपुनरकच सत्यभिधानेइष्टएव अन्यथात्वनभिधानान्न सरूपः सनेतिसारूप्यंशब्दतोर्थतोवातेनसमानार्थोविरूपः सरूपश्च नाभिन्नार्थः समानाकारे
नेत्यर्थः दंडिमतीत्यत्र णिसप्तम्यर्थान्यतरद्वृत्तेः सप्तमीषष्ठ्यन्यतरार्थप्रत्ययेऽर्थतः शब्दतश्च सरूपत्वाभावान्न दोषइतिमतुप्सूत्रे आकरेस्पष्टं तत्र हि मत्व

शा॰शे॰ पर्यायान्मनुवादः प्रतिषेधोवक्तव्यः तंचापित्तुवन्तासमानवृत्तौसरूपइतिचवक्तव्यमित्युक्तं सनित्वर्थसाहृश्यमेवविशेषणसामर्थ्यात् इतिसन्नन्तप्रक्रिया। भृशार्थः
कि कात्स्न्यंन[illegible]न्यान्वेइतिवाच्यत्वेतुसन्नन्तेस्त्रछायाइवतस्यविशेष्यत्वंस्यादितिभावः पुनःपुनरित्यादिधातोःक्रियासमभिहारवृत्तिनाद्योतकंवोभूयतइतिक्रियासम
३३ मिहारेहेतुमिरतिद्वित्वंतुनक्रियासमभिहारेलोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्यहेइतिक्रियासमभिहारेलोडितिसूत्रेभाष्यपाठेननतस्यलोड्विषयत्वात्किन्त्वयङः क्रि
यासमभिहा
रातिरिक्तार्थाभावेनयङैवनद्योतनसम्भवान्ननतु। लोटस्तुसमुच्चये
पिविधानाद्दर्शिततत्वात्तनेद्वित्वापेक्षाभृशार्थेयङ् ततःपौनःपुन्यविवक्षायांतुभवत्येवनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वंपापच्यतेपापच्यतइतिभृशंक्रियांसंपादय
त्पुनःपुनःपचतीत्यर्थात्पौनःपुन्येयङ् तुननित्यवीप्सयोरितिद्वित्वंक्रियासमभिहारेहेइत्यनेनपौनःपुन्येपिलोडंतद्वित्वविधानेनपौनःपुन्यस्यकेनचित्द्योतने
सोत्रद्वित्वाप्रसक्तत्वापनात् अन्यथाभृशार्थइत्यवदेदितिनिरूपितंद्विरुक्तप्रक्रियायामितिदिक् क्रियासमभिहारेधातोरेववृत्तिसंभवात्पृच्छतिधातोःकिमिति
यङ्नेतीति अनभिधानादितिभावः यङ्विधौधातोःकर्मणइत्यतोवेत्यनुवर्त्ततेतेनधातुसंबंधेपक्षेयञभावेनीभवांस्तुहिलुनीहीत्येवायंलुनीतीत्वादौलोटःसि
द्धिरितिभाष्येस्पष्टंसुचिसूत्रिसूत्रेणकाज्झलादिग्रहणप्रत्याख्यानफलमिदंसूत्रेसएकदेशानुवादः भृशंशोभतेरोचतइत्यादावतिव्याप्तेः[illegible]आदावव्याप्तेश्चतल्लक्षणा
ख्यातंपदाख्यातसूत्रन्यासेतुतेषामुपसंख्यानंकर्तव्यंस्यादितिस्पष्टंभाष्येयथान्यासेपिउक्तेनेतिनवक्तव्यः नुवद्भावेनसिद्धेरितिवाक्तंनत्र अकितोभ्यासस्येति अकितइ
तिबहुव्रीहिः किदहिताभ्यासस्येत्यर्थः अनंतरस्येतिन्यायेनैतत्प्रकरणस्थकिद्युतानामेवव्यावृत्तिरितिव्याख्यानतरन्वादावंतरंगत्वात्कि[illegible]पर्यवेतिमाधवस्य भा
ष्योदाहरणादिति एतेनयङोद्वित्वंप्रतिकार्यित्वेनदीर्घनिमित्तत्वायोगइत्यपास्तं अनेनभाष्योदाहरणेनयंप्रतिकार्यित्वंतंप्रतिनिमित्तत्वाभावस्यैवनहिकार्यीत्यनेन
बोधनादितिभावः नित्यग्रहणंनवाक्यनिवृत्तयेविग्रहेणयङंतप्रतिपाद्यविशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यमितिभाष्यात् तस्मात्कौटिल्यपदान्वयव्यवधा
रणार्थंतदित्याह कौटिल्यएवेति इदंचवृत्त्यनुरोधेनधातोरेकाचइतिसूत्रेभाष्यतूभयोर्विग्रहेणविशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यंक्रियासमभिहारेचनै
नेम्योयङभवितव्यमितिचेनविशेषासंप्रत्ययादित्यनुकृष्यनेविग्रहेणकुटिलंगच्छतीत्यनेनचंक्रम्यतइत्यर्थासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमाद्येऽनर्थकंकुटिलं

पंथानं गच्छतीत्येव संप्रत्ययात् क्रियासमभिहारे चेत्येन लुप्तमरेसेत द्विवचनं तद्विषयस्यैव भाष्ये उदाहरणान् तस्माद्गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यङ् भवत्येव अ-
तोपि वक्ष्यमाणं यक्षित्यादिमतमसंगतं अतएव स्थावरप्रतिद्वंद्व्यर्थकं जंगममित्यसिद्धं स्थितिशीलो हि स्थावरः तत्प्रतिद्वंद्वी भृशं गच्छति जंगमः योगद्वयो-
र्नित्यग्रहणाभावेन योगयोर्नित्यस्यैवमेव व्याख्या चिंता चकारस्वारस्याद्वयत्र तत्कृते तत्र नत्वव्याख्याने उत्तरत्रासंबंधस्य सिद्धत्वाच्च भावगर्हायामेवेतिरिदमपि
त्रिरीत्यैव यत्तु गत्यर्थादिभ्यः कौटिल्यभावगर्हयोर्विशेषविहितेन यङा क्रियासमभिहारार्थयङः लक्षणकौंडिन्यन्यायेन बाधलाभ्यु[illegible]स्थौल्याभ्यां [illegible]र्थस्य बा-
ध इति तच्चत्वस्य व्याप्यविधेयविषयत्वात् स्वरितार्थविषयत्वाच्च अत्र क्रियासमभिहारादेर्यङ्द्योत्यतया तद्वत्तेर्धातोरित्यर्थेनाविधेयत्वे [illegible] क्रियासमभिहारादिव-
स्थायां चारितार्थ्यं च अतएवाटेरर्तेश्च गत्यर्थकात् क्रियासमभिहारे यङ् दात्त ततो भाष्ये एकाजहलादिग्रहणं च प्रत्याख्यातं उत्तरस्य परशब्दसामर्थ्या-
दभ्यासस्येत्यनुवर्तमानं पंचम्या विपरिणम्यते तदाह अभ्यासात्परस्येति अत इति तपरत्वं स्पष्टार्थं अस्येत्युक्तौ लाघवाभावात् [illegible]मित्तेरेवात्र ग्रहण-
व्याख्यानात् संचेस्क्रीयत इति न च संस्कारस्यामवस्थायां द्वित्वनिमित्तयङः पूर्वमंतरंगत्वात् सुट्कृते ततो यङि द्वित्वात्सरत्वाद्दीङश्चापवादत्वाद्यङि वे-
तिगुणः स्यादिति वाच्यं सुट्कात्पूर्व इति सूत्रभाष्यध्वनितेन गुणनिषेधेन संस्क्रियत इतिवद्दोषात् तत्राहि भाष्ये सर्वतोऽन्तरंगतरकः सुडित्युक्तं कैयटे
न च इकुणो सुप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्युक्तं एतच्च तनादिशेषनिरूपितं श्नपा निर्देशस्य फलमाह कीर्णीत्यादिस्थादेरेव कु सेत्रग्रहणमिति भावः नीचं
चुकसंभाप्रभृत्यादिरेवालुग्विकरणत्वादिति केचित् अकित इत्युक्तेरिति नन्वजंताभ्यासस्य दीर्घ इत्यर्थे ननु युगादेः कृतेः जंतत्वाभावान्नोकिविशेषाभावा-
द्विकिरोमितिग्रधाने नैव सिद्धेरिग्विधिसामर्थ्यादेव तदभावसिद्धेः किमकित इत्यनेनेति चेन्न अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरण्यान्वयतांपनार्थत्वात् तन केप्तेः
सनिहितं [illegible] किंचिज्झासतीत्यादावभ्यासह्रस्वत्वेनासिद्धेः न चैवमप्यपवादत्वान्नीगादि भिर्दीर्घबाधे व्यर्थमेवेनादिति वाच्यं अभ्यासविकारे बाधका-
नवांधं त[illegible]स्यापित्तापन्नात तेषां सति संभवे युगपदेव प्रवृत्तिः यौगपद्यासंभवे क्रमेणैव तत्रान्यत्र बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यप्रवृत्त्यभावः प्रकृते तु नी-
स्मिन्कृते [illegible] बाध्यं भवत्येव यत्र तु बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य प्रवृत्त्ययोग्यता तत्र पूर्वं बाध्यस्य प्रवृत्तिरनंतरं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति अतएव मीमां-

श॰शे॰ मतेः चीकारित्तारां विकीर्तते दीर्घः अनुस्वार इति तस्य पदांतवत्त्वात् यसेपरसवर्णः घीभाव इति अत्र यङो नित्तिं विषयसप्तमीति पूर्वं घीभावेऽपि ष्य इति वहिर्लं यङो वोपसंख्या
मि॰ नाघङ्लुकि॥ रीगृत्वत इति॥ एवं चरीगृद्वपधस्येत्यत्र ऋदुपधग्रहणं न कार्यं हग्रिकौ चेत्यत्र ऋत्वत इत्यस्यैवानुवृत्तेः अति श्चेत्यपि न कार्यमिति केचित् तन्न ऋदुप
३५ धग्रहणं प्रत्यासत्त्या नेमानाभावात् अत एव तन्न कर्तव्यमिति भाष्येनोक्तं हग्रिकौ चेत्यत्र ऋदुपधस्येत्यस्यानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् एवं च ऋत इत्येतत्सामान्याप
पेक्षत्वमेव अत एव नृत्यमृत्सादौ यङ्लुकि न रुगादिरीक् अनेन वार्तिकेन भवत्येवेति परे ईघादीघोच्चारणमस्य चाविन्तुतरार्थं शास्यति इति पिछिनी त्यस्य वि
षयसप्तमीत्वादंतरंगत्वेन अयङि ह्रित्वं अन्यथा दिग्यादेशेन वङित्ययङपि ह्रित्वबाधः स्यादिति वीथ्य इति यङंत भक्तियक्षि चिअचप्रत्यय एव व्याख्यानात् चे
नवहुलमित्यनुकृष्यते अत एव योयूयो रोरूय इत्यादौ न॥ फलांतरमप्याह चकारात्तं विनापीति बहुलग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन तदर्थसिद्धिः सचकं दस्यैव प्रयो
गदर्शनात्तद्विषय एव बाहुलकादेव क्वचित् लोकेऽपि चेमिदीति चुच्छिदीतीति एतत्प्रयोगद्वयमेव लोके इति हुश्नुवोरिति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः अंतरंगत्वादिति लुक्कावि
न्यपि बोध्यं धातुत्वादिति चर्करीतमित्यस्यादादौ पाठाद्द्वादित्वेन भूवादिसूत्रेणेति भावः ङित्त्वस्येति न चायमनुबंधनिर्देश इति भ्रमितव्यं यद्यपानुबंधनिर्देशः स्या
कृत्निक यङ्लुगंते तस्याप्रवृत्तिरित्यर्थस्यैव ज्ञापनिर्देशादि साहचर्यं लंगीकारात् क्ङिपाशपानुबंधेनेति निषेधस्य भाष्येऽदर्शनाच्चेति भावः यङो ह्रेति तस्य सूत्रस्य
नियमार्थत्वमेव सिद्धांत इति भावः अनुबंधनिर्देशादिति परे तु तन्निषेधाभावेऽपि नेतिक्ते इति निपातनेनात्रैवात्मनेपदं यङ्लुगंते नान्यत्रेति नियमान्न दोषः क्तिजेर्न
निघ्नानार्थस्येदं रूपं तस्यानित्यसन्नंतत्वेन नत्ता यङभावात् तस्मादर्थांतरवृत्तेरनुदात्तेत्सु पठितस्य भ्वादेरिदं रूपं अर्थांतरेऽप्यनुदात्तेत्सु पाठे [illegible] तनेत्वमनुबंध अनु
बंधकरणसामर्थ्यात् सन्नंतादात्मनेपदमिति गुप्तिजादिसूत्रस्थभाष्यस्य क्षमादिरूपार्थविशेषेऽप्यनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यर्थः केचित्तु [illegible] अर्थांतराद्धि नाधा ३४
तुपाठः पाणिनीय इति भाष्यसम्मतं इति निरूपितं प्राक् अर्थांतरवृत्तेश्चुरादित्वमेवेति मतं त्वयुक्तमेतद्भाष्यविरोधात् एवं चानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे सिद्धे तङ्क्रवि
यमार्थे अत एवानुदात्तङित इत्यात्मनेपदं सिद्धमित्युक्तं अन्यथा ङित इति आत्मनेपदं सिद्धमित्येव वदेत् उकारीत्याङित्त्वप्रयुक्तस्य न ञ्रापातेश्च एतन्मूलक एवा
दादौ चर्करीतं चेत्यस्य परस्मैपदिषु पाठः प्रयत्नादयोऽपि न चर्करीतं चेत्यस्य विशिष्यादादौ पाठेन तत्र गणांतरप्रयुक्तस्याप्राप्तेरित्याहुः यङंतादिति। लुक्यपि प्राप्य

यलसलोनयङ्नान्यत्वं छन्दसि निपातनादिति संकोचे मानाभावेन यङ्लुगंतभूधातोः छन्दस्येव तत्रापि लोट्येव गुणाभाव इति नियम इति भावः तत्र सूत्रे एकाज्यहलं
कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकारंभे यङ्लुकि भाषायां सर्वत्र गुणएव लभ्यत इति तदेकफलत्वाय तत्सन्यास्यानप्रकारेपि हि द्विविधनियमस्यैवौचित्यं अतएव वार्त्तिकारंभेः भूसुवोस्ति
ङिवत्भाषायां यङ्लुकि गुणोपनिर्देशत्वेन भाष्येनोङ्गाविनेतीति दिक् परेतु लोट्येवान्येव नियमः वोभूत्वित्यस्य छांदसेषु पाठस्तु यङ्लुकः छांदसत्वादेव भाषायामस्य यङ्लु
गंतस्य प्रयोगसत्वेन मानं अतएव भाष्ये वोभूत्विति नियमार्थं अत्रैव यङ्लुगंतस्य गुणाभावो नान्यत्रेवोभवीतीति लेटि उदाहृतमित्याहुः नचैवं तस्य भूत्वाभावादिति भा
वः ग्रहणादिति परेतु उत्तरखंडस्य भूत्वादित्वा भूसुवोरित्यस्यांतरंगांगस्यैवान्यथान्यामस्य निषेधस्य नियमः हिः प्रयोगत्वेपि विशिष्टानुपूर्व्यां [illegible] कति पूर्वलेन तस्य
हणोपपादनासम्भवात् अतएव दयतेरिति सूत्रे भाष्यं अस्तेर्भूआदेशो यदि स्थाने द्विर्वचनं कृते द्विलसर्वादेशो भूभावः प्राप्नोति अथ द्वित्वे प्रयोगो द्विर्वचनं तदाप्र
भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्युक्तमित्याहुः नित्यत्वाहुगितिजुसिचेति गुणापेक्षयेत्यर्थः अपास्या इति न च दीर्घं सिपि धातोरिति रुत्वमसिद्धं दलोपसूत्रे दृग्
हणेन लण्सूत्रेऽजर्घा इति भाष्योदाहरणेन च पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे पूर्वग्रहेणोनैतत्सूत्राग्रहणबोधनात् वनीवंभीतीति न च नीविच्छिन्नानुबंधनिर्देशान्न यङ्लु
कि नीगदुर्लभ इति वाच्यं यङ्लुकोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येनादोषात् अतएव सनीस्त्रंसोदनीध्वंस इति यञोविचेत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तं नलोपस्तु न यञोलुकालोपानस्ति
पाशूपेत्यस्या असत्वाच्च वनीवक्त इति न सोङि. त्वान्नलोपः ईकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीगीदेर्न गुणः सामान्यापेक्षेति अन्यथैकाजिवंधनस्यैवानित्यत्वं स्यादिति भा
वः आक्षिपितृवध्यादिनिरस्तं दयतेरिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमपि माधवानुरोधेनोक्तं निरूपितं चैतन्नादिश्येधातोर्विशेषणमिति एतदपि अशास्त्रीयस्याप्रति
दृश इति मते एतेन साभ्यासत्वस्याशास्त्रीयत्वेन नासौ नित्यानिट्त्ववदन्तिरे शालभ्यत्वमित्यपास्तं असिद्धत्वेनेति त्रिपादीस्थत्वेनेति भावः वहिरंगत्वेन गुणेन सिद्ध इति
विंस्य उदोष्ठ्येत्युत्वे पोपूर्षत इत्यत्राभ्यासगुणे विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये दृश्यते न भवंतीति एतन्माधवानुसारेणानविघ्नेकि द्यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्या
श्रयणाज्जाहि नीत्यादावकित इति दीर्घनिषेधो न तत्सामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावोपि न उत्वेनेति संप्रसारणेनेत्यर्थः इण्नेति एतदपि माधवानुरोधेन वाद्रीगनु
वर्जत इत्याह शोगिमिअखर्वनर्द इति रिदं माधवानुरोधेन वस्तुतोऽस्यानभिधानं रास्यस्येत्यत्र नकारप्रश्लेषेण तल्लोपस्य प्राप्त्या सूत्रमतेः प्राप्त्या फलभेदापत्तेः चाक

हे०१४१२५५

स्ल०प्र० तीतियङन्तमितीह्रस्योतिरंगमपि भूतादितीत्वं नयङोलुकान्तुमत्वात् उदरत्वं भवत्येवेति निरूपितं न लुमतेति सूत्रे न च चाकर्तीत्यत्राभ्यासह्रस्वत्वे ऋत्वनयोरीगत्वन

शे०नि इतिरीगुक्वीरइति वाच्यम् अभ्यासस्यात्रकारमात्रयकृत्वनोग्रहणेकृत्वनइति न परत्वं वैय र्थ्यं न न द्वहणस्यवकुमशक्यत्वात् नित्यत्वेनोरदित्यस्य प्रवृत्त्यानदभावाच

२५ स्थानिवत्वस्तु न अपूर्वविधित्वात् । चाकर्ति चाकीर्तर्इत्युपक्रम्य किरतिचर्करीतान्तं पचतीत्यत्र योनयेत् । प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रह इति भाष्योक्तेः पच

तीतिलट्संज्ञातेनान्यत्रास्य प्रयोगः सूचितः आरतीति द्वलोप इति दीर्घः न च दीर्घ यणः स्थानिवत्वं अभ्यासकार्ये तदनव यव धात्ववयवादेशस्य तत्पातिवं प्रकस्या

निवृत्तं नैवर्थ्यं स्याभ्यासस्यासवर्णे इत्यसवर्णग्रहणेन ज्ञापिततयाऽसतेः दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च आरिप्रतीतियणादेशस्य स्थानिवत्वात्परत्वादिना ततः पूर्वमेव

वाइयङ् एकाचइत्यनुवृत्तेरितिइदं हरदत्तानुरोधेन वस्तुतोऽस्मा घङ्लुक्सत्वेपि दीर्घस्य प्राप्तिरेव नास्ति भाष्यकृता हि तेऽभ्यासविशिष्टस्यैवांगत्वांगीकारवत्

प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति न्यायेन विशिष्टस्यैव यङ् तत्वाङ्गत्वांगीकारेन तु तस्य पहितत्वमिति इङ्योरप्रत्ययस्य यहेर्विहितत्वाभावात्तदनुवृत्तिर्निष्फलैवेति तन्नादि

शेषेऋकारादिशेषे च निरूपितं एवं च माधवस्य भाष्यविरुद्धत्वमपि चिंत्यमिति दिक् ज्वरत्वर अत्रोपधाया श्चेति च कारेण वाक्यभेदाददेशभेदेनोद्धस्यंतयोस्सवर्णदी

र्घ जूरित्यादिसिद्धिः ऊ वू एक एव रमागम न्यायेन तूभयोर्निवृत्तिरित्यन्ये एतत् द्वयमपि एकः पूर्वेत्यत्र भाष्ये स्पष्टं राल्लोपः वलिलोपेन सिद्धे वल्लोप धिमूवेवाघना

र्थं न धातुलोधातुलोप इति बहुव्रीहिसत्वाह धातवंशलोपेत्यादि सर्वधातुलोपस्याभावादिति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये गुणवृद्धीनेति सन्निहितत्वपरिभाषानिषेधेतु

दीधीवेवीटामित्यसंबद्धं स्यादिति व्याख्यानात् गुणवृद्ध्योरेव निषेध इति भावः नन्वेवं हलादिः शेषस्यांगाधिकारस्थत्वेनांगास्य समप्रत्यये [illegible]त्वादि भेदेन्या [illegible]

नेन निषेधापत्तिरिति चेन्न अभ्यासस्य धात्ववयवत्वात् इदं च तन्नादिशेषे निरूपितं किं च युवोरनाकावित्यादिसूत्रभाष्योक्तरीत्या ज्वङ्गा [illegible] स्वे वास्य [illegible] मिति कृता

त् निरूपितं चैतन्न लुमतेति सूत्रे सूत्रोदाहरणं लोलुवः पोपुव इत्यादि धात्वितिकिं लू ज्ञत्व वि नातद्भाव बहुव्रीह्यलाभे न लोपनिमित्त इत्य [illegible] लाभात् ओई धातुकर

तिकिंमोर्तिकृ तिचेति सूत्रस्थभाष्यात्त्वेषांयङ्लुगंतानामभाव एवेति लभ्यते न तर्ह्रइ धातुकग्रहणं स्पष्टतया बहुव्रीहिलाभार्थं विपर्यासं भवेनेति माविन्नानस्विवय

ङ्लुगंतप्रक्रियासु प्र आ आत्मनः किंरा [illegible] पुत्रमिच्छति परविधित्वेन समर्थपरिभाषाप्रवृत्तये सु प इति प्रमहांतं पुत्रमिच्छतीत्यादेर्वाक्यान्माभूदिति च काम्यचि पूर्वस्य

वद्वायचनत् अस्य ई इति अवर्णान्तस्यांगस्येत्यर्थः नाच्यतीति गोसमानाक्षरं नांताश्चिति त्वेकदेशिमतं न सिद्धांतः अत एव नः क्ये इति सूत्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तं॥ तः क्येच्
ककारोच्चारणं सामर्थ्यसाधुः सामर्थ्य इत्येतद्याप्तये अन्यथा तत्रैव विध्यर्थं स्यात् यस्य हल इति लोपमाशंक्याह सन्निपातेति राजीयतीति नलोपः सुप्स्वरेति नियमादीवे
नलोपो नासिद्धः चिंत्यमिति पुंशब्दमिच्छतीत्यर्थेपि प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन धातुत्वमस्त्येवेति भावः॥ प्रामादिक इति॥ हलि चेत्यत्र धातोरित्यनुवृत्तेरिति भावः क्य
च्यो श्चेति आपत्यय लोपो नेन क्रियते वाच्यतीति अत्र संप्रसारणं न धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषणात् सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति॥ वार्तिके स्वरद्ध्यस्पतिमध्वस्य
तिदधिस्यतिमधुस्यतिरित्येवमर्थमिति शेषात् इदं दधिमधुशब्दविषयमेवेति माधवः काम्यच्च धातुस्वरणसिद्धेः स्यचित्वं चिंत्यप्रयोजनं कस्येसिसानुनकलाभावात्
कर्तुः क्यङ् धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तने कर्तुरिति क्यङ्वि धौ पंचम्यंतमपि सलोपविधौ योग्यतया षष्ठ्यंतं तेन तदंतविधिरिति बोध्यं तेन हंसायत इत्यादौ सलोपेन
सन्नियोगशिष्ट इति सांतसंबंधिक्यङित्यर्थः तेन क्यङि तदभावो नेति भावस्तदाह स च व्यवस्थित इति इतरेषामिति॥ भाष्ये नानामतप्रदर्शनेन विकल्पमात्रपर्यादिति
भावः सपत्नीवेति एतत्तत्त्वं भस्याढ इत्यत्र निरूपितं युवायत इति वयोवाचिनां जाति कार्यं वैकल्पिकमिति जातेरस्त्री इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतेन जातेश्चेति निषेधादिदं रूपं
दुर्लभमिति परास्तं वा यह णादिति अ न्यथा विशेषविहितत्वात् क्विपा क्यङो बाधः स्यादिति भावः एतान् अनुक्रम्य सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक इति भाष्योक्तेरेस्यापि प्राप्ति
पदिकादेवोत्पत्तिः सर्वप्रातिपदिकेभ्योऽस्य क्यङश्च विधानेन वचनसामर्थ्यलभ्यपर्यायस्यैवानुवारको वा शब्द इति माधवः भूतपूर्वादपीति अकारस्यानुबंधत्वेन सांप्र
तिकानेकाच्त्वस्यात्राभावात् अत एव धातुभिरेव रूपसिद्धिमाशंक्यावगल्भ्यान्वके इत्यादौ कासप्रत्ययादित्याम्प्रथमास्यादिति क्विप् कृत इति भाष्ये उक्तं न चावजिगल्भिषते इत्यादा
वाचारं क्विवंतात्सनि यथेष्टं नामधातुष्वित्यस्य प्रवृत्त्यर्थमिदं वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यं नामप्रकृतिस्सुबंतपरतया तत्प्रकृतिक एवास्य प्रवृत्तेः अचारं क्विवंतेभ्यः सनेटकानु
त्पत्तेश्च ———— ॥ इति संभवादिति न चाचारेर्थे सर्वस्यनेनाजन्तात्क्विपि अवगल्भतीत्यादिवारणायानुबंधासंजनार्थं वक्तव्यमा
वश्यकमिति वाच्यं सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन क्विपि तथा प्रयोगे इष्टापत्तिरित्यभिमानः वस्तुत इदं सर्वं हरदत्तानुरोधेनेति ध्वनयन्नाह पूर्ववार्तिकं तु अनुबंधास
गार्थमिति आचारे जं वान्क्विपि अवगल्भतीति प्रयोगवारणाय सर्वेत्येतन्नैव तु वारे नानुदात्तासंगएषां वा बोध्यत इत्यर्थः अत्र च्यातिरिक्तोऽकारः पररूपेण प्रश्लिष्टोऽनुना

ल॰ श॰ सिकआसंज्यते इत्यनेकाल्त्वमपृक्तस्यामःसिद्धिरितिभावः हरदत्तानुसारेण हमत्ययग्रहणमपनीयेति वक्तुं तन्मते इदमपरमानमितितिवेदितं प्राक् एवं वप्रत्ययां
शे॰नि॰ तत्वादेर्वात्रासिद्धिर्वोध्या किंचतरपनयवादिनाएकाज्भ्योऽनभिधानात्क्विवनुत्पत्तिरेववाच्या अन्यथासूत्रवार्तिकयोः फलभेदापत्तेः यत्रभिन्नफलार्थमेवोत्तरस्य
३६ प्रवृत्तिस्तत्रैकफलभेदेऽपिप्रत्याख्यानमस्तु नचात्रतथा तथासत्यनेकाज्ग्रहणं चुलुंपाद्यर्थमितिवदेकाज्व्यावृत्त्यर्थमित्यपिवदेत् किंचैवंसतिनञादेरित्यादावप्य
नर्थकः प्रतिषेधोनिष्ठायामनिटःकुत्ववचनादितिवत् प्रत्ययादिस्यनर्थकं अनेकाचअभिधानादितिवदेदितिदिक् तत्रहरदत्तोक्तमंगीकृत्यमाधवेनोक्तंप्रक्रिया
क्रममाह अतोगुणेःतआदेरित्यादिअतोलोपमतआदेरितिदीर्घंचवाधित्वानरंगत्वात्पूर्वरूपं वाणांगाङ्गमितितुनानित्यत्वादितिमाधवाभिप्रायः दीर्घइति
परत्वादतोलोपंवाधित्वापूर्वांतत्वेनाभ्यासत्वादित्यभिप्रायःमालतीनिआतोनापःआतोधातोरितिन्यासयोःफलैक्याद्यावंतेभ्यआचारक्विवेवनेत्युक्तेऊसाहच
र्यादितिईकाररूपद्वनानिस्योरसंभवइतिभावः कैयटादयइतिइदंचगोशब्दादाचारक्विपिअगवीदित्युपक्रम्येकोगुणेतिसूत्रेकैयटेनोक्तं अत्राक्विवीजंतुनवेसं
ध्यक्षरमंत्यमस्तीतिइकोगुणेतिवद्ऋजेतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादोतश्यनिआदेचइत्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्देजंतेभ्यआचारक्विपोभावइति।सुगासुग्वि
धायकवार्तिकोक्तमाधवरीत्याःस्यापिवार्तिकस्याश्वतिगर्दभतीत्येवमर्थमितिवाक्यशेषात्तन्मात्रविषयतेवास्येतिकश्चित् इदामतीतिहंव्देभ्यआचारक्विनासीति
हृस्वनपइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टंपथीनतीति।इदंमाधवानुसारेणक्विवंगीकारेपिपथेनतीतितुयुक्तं इन्हन्निति नियमेनदीर्घाप्राप्तेः नचनियमस्यसजातीयापेक्षत्वात्सु
वानंतर्यएवनियमफलनिषेधप्रवृत्तिरितिवाच्यंवृत्रघःस्त्रीवृत्रघ्नीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरित्यपरे हरदत्तइत्यत्रारुचिंदर्शयतिमाधवइति अनावंस्मवेति अत्रयद्वक्तव्यंत
दुक्तंभृशादिभ्योभृशादिराकृतिगणःसुमनसादयोवहुव्रीहयः अभूततद्भावग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकंतदाह अभूतेत्यादिक्वार्तिकान्यथासिद्धिमाह अवेरितिवो
न्याचयेऽतएवभृशग्रहणंचरितार्थं॥भृशाइतिभृशालोकाइत्यर्थःकैयटेतथापाठात् प्रातिपदिकमिति॥नधातुस्तथासतिभाष्योक्तवक्ष्यमाणज्ञापकानुपपत्तिरि ३६
तिभावः॥उपसर्गसमानाकारमिति अन्यथाऽत्रत्यसंज्ञाव्दस्यक्रियायोगाभावेनानुपसर्गत्वाज्ज्ञापकानुपपत्तिरितिभावः॥उपसर्गस्यापिप्रयोगभेदेनोपसर्गसमाना
कारत्वंबोध्यंचिकीर्षितइतिपृथक्करणेनसमासाभावकल्पनेपितद्विषयेक्यङादिप्रत्ययविधायकेषुसत्सुवंतादित्यंशोपस्माद्धितलदादौसंज्ञाप्रवृत्यानदो

यस्माद्धि हित इत्यनेनाधिकव्यावृत्तिरेव न तु न्यूनव्यावृत्तिरिति क्त्वा पृथक्क्रियते इति तेन जातसमासाभावः कल्प्यते अत एव सुमेनक्ष्येत्यादौ पुनः क्तान्तेन समासे ल्यप्
सिद्धिः तदुक्तं भूवादिसूत्रे भाष्ये संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति । श्रूयत इति उत्तरपदान्यार्थेकोनेति शेषः आदेशेनेति एकादेशस्येत्यर्थः अन्ता
ववसाशब्दस्याप्यविचारितिमाधवोदाहृतं संगच्छते अवगल्भ्येति स्वान्तर्भागेन धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतैकदेशधातुना समर्थत्वाद्धि कं तद्द्वारा तद्वृत्तिर्विवक्षितार्थे
पि क्तान्तेन समर्थनया कुगतीति सूत्रेण समासे क्त्वो ल्यबादेशः प्रकृत्येकदेशद्वारकमेव च कृत्सु सर्वत्र सामर्थ्यमिति दिक् चशब्देनेति एवं च विनिगमनाविरहेण वाव्यसामा
न्वयितया सर्ववाधकत्वं तस्येति भावः अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेनोमाङोरित्यस्यैव वाधः स्यात्सीत्यस्येति वोध्यं अत्राचेरिति अत एव भाष्ये लो[illegible]मिनानां लोहितादि
गर्ध्यमानानां भृशादिपाठे नित्यात्मनेपदमेव प्रयोजकमुक्तं न त्वभूततद्भावविषयतालाभोपीति भावः असंभवादिति अनुकरणाड्डाज्विधानेनानुकरणत्वभंगापत्यात
न्तरसंभव इति भावः तस्य आदिशब्दस्य भृशादिष्विति नित्यमात्मनेपदेस्यैव तेभ्यः परेष्विति भावः तस्यापीति ककारस्यापीत्यर्थः योगं विनापीति तदर्थं सन्नामचेत्यर्थः एवं च न
र्थविवक्षया डाचि कृतेन तत्र लर्थे क्यषिति भावः तद्भाष्येति उक्तभाष्येत्यर्थः कष्टाय क्रमणमुत्साहः कष्टायत इत्युक्त्यागमनाद्यपनीतावपि कष्टविषयकोत्साहप्रतीते
लदाह उत्साहेर्थे इति पापं कर्तुमिति अंतरंगत्वात्कर्तुमित्यस्यैवांतर्भावः विग्रहे कर्तुमित्यध्याहारेण क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी इति समर्गेति तद्वृत्तिविषय इति न च तत्रैव तत्
नैकष्टाय क्रमते इति विग्रहोऽनुचितोऽस्वपदविग्रहस्यैवौचित्यादिति वाच्यं अस्य सत्राद्यभिप्रायेण प्रवृत्तेः अत एव भाष्ये कष्टाय क्रामतीति विग्रहं प्रदर्श्य सत्रादिषु सनदृशि
नः पापं चिकीर्षतीति उत्साहनायाः कृत्रर्थत्वाद्वितीया भाष्ये तु क्रामतीति परस्मैपदं प्रयुक्तं क्रमणं गमनमेव पापोद्देश्यकेन हितेन तद्विषयकोत्साहो गम्यते इति क्रमेरुत्सा
हार्थत्वाभावः क एव चिकीर्षायामित्यस्य हि तस्यां गम्यायामित्यर्थ इति तदाशयः कर्मण इति षष्ठी प्रतिपादकत्वं षष्ठ्यर्थः कर्मप्रतिपादकरोमंथतपोभ्यामिति वाच्योर्थः फलि
तमाह कर्मभ्यामिति वर्ततीति एवं ताद्दृशार्थनिर्देशे इदं कैयट इति उक्तं च भाष्ये उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मंथो रोमंथ इति उद्गीर्ण उदरादुपर्याकृष्टं अवगीर्णमपानान्निर्गतं मं
यच्चूर्वणमिति तदर्थे शब्दवैरकर्मण इति वर्त्तते करणमत्र क्रियाव्याख्यानात् इति न्यास इति भाष्यानारूढत्वमत्रारुचिः सुखादिभ्यः वेदनाकर्तृसंबंधिसुखादिप्रतिपा
दकेभ्यः सुखादिभ्य इति वाच्योर्थः फलितमाह वेदनेत्यादि पूजायामित्यादि नम आदिभिः कर्मणोन्वेति चित्रङोङित्त्वमवयवेऽचरितार्थमिति क्यजंतान्ङनो पुच्छादिति अ

ल·प्र· त्रपुङ्कारयः सकर्मकोदसनक्रियारोलास्फणिकाः ततः स्वार्थेणिङ्‌णाविष्ठवदितिटिलोपः। वस्त्रादित्यादि। हल्यादिम्य इति च भाष्येन दृश्यते। संवस्त्रयतीति। वस्त्रैः सम्

शे·ति· छादयतीत्यर्थः। परत्वाद्वृद्धाविति। न च नित्यो लोपः। शब्दान्तरप्राप्त्या तस्याप्यनित्यत्वात्‌ व्यक्तिभेदमात्रेण च शब्दान्तरस्याग्रहणात्। रंधयतीत्यत्र तु तस्या अनित्यत्वान्न दोषः

७२ अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं [illegible] रेसायेसेभ्योपीति॥ स्पष्टं चेदं सुप आत्मन इत्यत्र कैयटे। गमकत्वान्मुंडयति माणवकमित्यत्राणिज्भवति क्वचित्तु नागमकत्वादित्यपि त

द्भाष्ये स्पष्टं॥ तदाप्रपंचार्थमेवमुंडादिग्रहणं। माणवकं मुंडं करोतीत्यत्र वाक्ये कर्मसामानाधिकरण्याभावान्माणवकस्य कर्मत्वं। वृत्तौ तु मौंड्यरूपफलाश्रयत्वात्तत्व

बोध्यं॥ सत्यापयतीति। आपुग्विधानसामर्थ्यान्न टिलोपो न। एषां लुङ्यनभिधानं॥ अत एव लोएपुडिति संगच्छते घ इति कर्मण्ययं निपातनात्कुत्वाभावः कर्तर्यज

त इत्यपि वक्तुं शक्यमित्यन्ये। रतयतीति न चात्र परत्वाट्टिलोपः स्यात्‌ अतिदिश्यमानकार्याणामुपदेशादेश इव देशत्वा मीकारादिति वाच्यं [illegible] पूर्वप्रव

त्तांतरंगत्वान्न तदतिदेशसामर्थ्याच्च न च पुंवत्त्वस्यासिद्धत्वाट्टिलोपो दुर्लभः आभीयासिद्धत्वस्यानित्यत्वात्‌ अत एव ढेरिति सूत्रे भाष्ये एतयति [illegible] रदत्तः इष्ठनिष्ठ

इस्येव न टिलोप इत्युक्ते लोके न तदतिदेश इति पुंवद्भावादिषु न टिलोपो नो नो मूले [illegible] अत एव मातयति भातयतीत्युदाहृतं रकृत इति सूत्रे भाष्ये प्रत्यय [illegible] भावदिलोपाच्च

न असिद्धत्वादिति हिलेन तदसिद्धत्वेन हकारघटितत्वं [illegible] द्वित्वेऽभ्यासे श्रुत्वसिद्धिः इदं पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे वृत्तौ [illegible] तस्येति तदमित्यत्वं उभौ साभ्यास [illegible] एतत्क्रमात्र

विषयमिति तद्भावः औडिढदिति हिलेकृते तदाश्रयस्य कार्यान्तरे कर्तव्येप्यसिद्धत्वनिषेधान्नाभ्यासे श्रुत्वादीति भावः वैयाघ्रपद्यवार्तिके पूर्वत्रासिद्धे [illegible] पटे चोजढदिति

प्रयोगो दृश्यते इत्यनित्यत्वमन्यविषयेपीति अत्रारुचिः स प्रयोगोपि चिन्त्य इत्यन्ये तु नयतावुक्तमिति न च असंगतमिति तत्रैवोक्तं कैयटे अभ्यासे कार्य [illegible] कप्रमादात्पूर्व

त्रासिद्धमिति सूत्रस्य वृत्तिग्रंथोपि चिन्त्य एव न त्र हि ऊढमाख्यदौजढदित्युक्त्वा औजिढदिति तु ऊढिशब्दस्य तु उक्तं प्रकृत्यैकाजिति तेनातिदिष्टटिलोपेन [illegible]

मित इस्याद्दृष्टत्वेन तदननिदेशात्‌ नैकाजिति सिद्धे प्रकृत्येत्युक्त्या तस्यापि बाधाच्च वृद्धिप्रकाविति प्रापयतीति भाष्यप्रयोगाद् [illegible]

तक्रिमर्थो योगविभागः सर्वार्थ इति भाष्यं तु प्रयोजनोपलक्षणमिति भावः अंतरंगत्वादिति वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिरिति भावः अनित्यत्वाश्रयण [illegible] मा नाभो

वात्क्वाश्रयेपीयायेण्यादौ तम वृत्तेश्चाद्यमेवन्याय्यमिति परे अन्यथासिद्धौति एवं हि तत्र भाष्यमिष्टमेवः सुप्रकृतिभावे किमुदाहरणं [illegible] इति प्राचीनामसिद्धत्वान्न भविष्य।

तिरूदं तर्हि श्रेष्ठः अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति विन्मतोर्लुगर्थं तर्हि स्रग्वितमः स्रजिष्ठ इति नाप्राप्ते टिलोपे लुक आरंभेण लुकः टिलोपबाधात् तद्विषये तेरभावादि
ति असिद्धवत्त्वप्रत्याख्याने तु परत्वात्त्वादिषु टिलोपं बाधित्वा छते पुसक्त इति पायेन टिलोपाप्राप्तिर्बोध्या अत एव भेषरन्यत्रोच्चारणसामर्थ्यादिति भाष्ये किं च विन्मतो
लुगिवपारयः श्चारयश्च नाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणस्तद्बाधक इति तद्विषये न टिलोप इत्यंत्यमेव सर्वसाधारणमत एव कनिष्ठ इत्यादौ दोष इति न न[illegible] इत्यपि
न अन उच्चारणसामर्थ्यात् सर्वादिशत्वं केत्यादेशेनापि सिद्धं प्रेष्ठज्येष्ठयोराद्ये समाधाने एकदेशिनः परे तु किमुदाहरणमिति पत्रे परोक्तोदाहरणानामन्यासिद्धिं पद
र्ण्योदाहरणं नरानुक्तेरस्योदाहरणाभाव एव औपदेशिकोदाहरणाभावे आतिदेशिकफलार्थमात्रं सूत्रारंभस्यादर्शनाच्च प्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः एरित्यस्यै
वेति एवकारेण नसद्धित इत्यस्य व्यावृत्तिः तेन सह येन नाप्राप्त्यभावात् तस्यानंतरत्वाच्च भत्वादिति इष्ठवदित्यतिदेशेन भत्वात् श्वयुवेति संप्रसारणं नांतश्वादीनामि
त्यर्थेपि टिलोपस्याभीयासिद्धत्वान्न दोषः परे तु बहु श्वन् शब्दान् स्त्रियां डापि नांतत्वाभावेन संप्रसारणाभावे बहुश्वेत्येव भाव्यमिति डाप्सूत्रे भाष्ये उ[illegible]मीण्यात्संप्रसा
रणेः नित्यत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन कथं संप्रसारणं नच नकारग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये नरूत्यपकर्षे कृतस्य[illegible] संप्रसारणं दुर्वा
ंलोपस्य स्थानिवद्भावेनान्तयोः नंतत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात् श्वन् शब्दत्वं तु सर्वे सर्वपरादेशी इति न्यायेनेति वाच्यम् वार्तिके कवाकानयाः स्लोपो[illegible] श्रूयमाणन्नेतए
वप्रवृत्तेस्तस्माहस्थ्येण चार्थाधिकारेण च बहुश्वेत्येवेति भाष्यविरोधेन चास्यापि श्रूयमाणान्नंत एव प्रवृत्तेरदोषात् किंच यपूर्वेति सूत्रे भाष्ये प्रकृतिभावस्या[illegible]वारत्वेन हाप
कतायाः अप्युक्तत्वेन नैकाजित्येव सिद्धे प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिभावविधायके न्यायाप्रवृत्तेर्बोधनेन च नसद्धित इत्यस्यापि प्रकृतिभावो न्याय्य इति टिलोपोपि दुर्लभः यगुप
कृत्यैकाजिति सूत्रे भाष्ये यस्येत्यादौ प्रकृतिभाव इत्युक्तं तत्रादिशब्दः प्रकारे लोपत्वेन च सादृश्यमिति न तद्विरोधः एवं च वृद्धौ श्वानयतीति प्राहुः॥ शुनयतीति मनुसंप्रसार
णपूर्वत्वं बाधित्वा वार्णादांगमिति न्यायेन टिलोपरूपं दुर्लभमिति वाच्यं शुशुवतुरित्यादौ संप्रसारणे कृते तेन न्यायेनैरनेकाच इति यणि रूपासिद्ध्या पूर्वरूपविषये निम्नने
न तन्न्यायाप्रवृत्तेरिति भाक आहुरिति अत्रास्रुचिबीजं तु स्रग्वद्भ्यादिष्ठनि मंतोर्लुकि टेरित्यस्याप्रवृत्तौ नसद्धित इत्यस्य प्रवृत्तेर्दृष्टत्वेनेष्ठन्नित्तस्यादृष्टत्वादित्यसंगतं किंच बाहु
हिष्ठ इत्यादावित्यस्यासंगतं तथाहि केवलादगुणवचनत्वेनेष्ठनेव दुर्लभः मत्वंतादिष्ठनि मतोर्लुकि तेन टेरित्यस्य प्रवृत्तिमात्रबाधनेन लुगुत्तरं तदप्रवृत्त्यापरत्वादित्यस्यासंग

ल॰ श॰ किंचनसहितः त्यसटेरित्यपेस्यापरत्वमित्यर्थस्यप्रकृत्यैकाजितिसूत्रेभाष्येध्वमिनतयापितरयुक्तमिति नेत्येकः इति टिलोपेनासो लोपे वत्स्व दुर्लभं राजकीयमित्याद्या वक्तव्यवत् ए
शे॰ति॰ वंचसंप्रसारणप्राप्तेरेप्राभावेनांगवृत्तपरिभाषोपन्यासो हृयेति अत्राह्वचि वीजंतत्परिभाषाया अभावाच्चेतिच इदमेवाग्रिममतद्वयेः ह्वचिवीजं रूपंतु विह्वयतीत्येवस्मृत्य
३८ भिधाने प्रतीत्रयतीति अचंइत्यल्लोपेचावितिदीर्घः इकोऽसवर्णे इति नसमासइतितुनपृथक्करणे नसमासनिरृत्तेरुक्तत्वात् सम्यचिचदितिसम्यादेशस्यस्थानिवत्वेनोप
सर्गत्वान्पृथक्करणं पृथक्करणेनसमासस्यनिवृत्तेरुत्तरपदपरत्वाभावेपिअंतरंगत्वाज्ज्ञातः सम्यादेशोननिवर्त्ततेसमीचयतीत्यादौचकारस्यांचतित्वंतुस्थानिवत्वेनबोध्यं
अंचतिनिरसोऽनुपसर्गत्वेनपृथक्करणाभावेनानेकाच्त्वात्प्रकृतिभावाप्राप्तेरितिभावः वहिरंगत्वेनासिद्धत्वादिति बहिर्भूतणिनिमित्तकत्वादितिभावः निरसक्तिर्यल्लोपइत्य
अनंतरत्वेनाचरतिलोपस्यैवप्रतियोगित्वेनग्रहणात्टिलोपेपितिरिःस्थानिवत्वेनतिरस्यत्वेनाव्ययानांभमात्रइतिटिलोपोननसद्धितइतिसूत्रेभाष्ये स्वपाठेत्परयास्त्व
वाधात् अतएवयस्येतिलोपोनअनेनसर्वटिलोपवारणेपिमाधवोक्तामस्युच्चययुक्तिमाह असिद्धवदितिअंगवृत्तेति वृद्धिस्तुभवत्येव नस्याअनित्यत्वादितिभावः अंगवृत्तपरि
भाषायाः फलाभावइतीदंचिंत्यं निरूपितंचैतत्पुष्य इत्यत्रकरणे दैवद्यंचमिति विष्वग्देवयोरित्यद्र्यादेशः स्वयतीति अव्ययानामितिटिलोपोऽतिदेशस्यानित्यत्वात् संज्ञापूर्वक
त्वादितिणविणोगेनातिदेशेनविनोलुकः सत्वादंगवृत्तपरिभाषयानवृद्धिरितिकैयटः अतएवटेरितिसूत्रेइवयतीत्यत्रवृद्धिर्नकृताभाष्ये परेतुएतद्भाष्यप्रामाण्यात्स्वापयती
तिभाष्यप्रयोगाच्चलक्ष्यविशेषविषयकेऽस्मिन्वाक्येऽभावातिदेशोपितेनेष्टसिद्धिरुदाहरणमात्रमितिभाष्योक्तत्वातदनुक्तमसंज्ञातिदेशवत् क्वचिदस्याप्यतिदेशोवा
धकाभावात् एतेनसंज्ञापूर्वकविधिरनित्यत्वंनभाष्यसंमतमंगकार्यइत्यपिनलक्ष्यसाधकं तत्रतत्रतज्ज्ञापकमुक्ता किंप्रयोजनंपिवेर्गुणप्रतिषेधः प्रयोजनमित्येवोक्तं
नत्वेवंविधंलक्ष्यसिद्धिलक्ष्यप्रयोजनत्वेनोक्तैषांप्रकारांतरेणसिद्धेर्भाष्याभिप्रेतत्वात् इत्याहुः श्रीमतीमिति णिचिपुंवत्वेमतोर्लुक् अपिश्रयदिति णावचेत्यादि श्रोनेति
श्रीशब्दस्यहित्वेउत्तरखंडेह्रस्वायोः कृतयोर्नघटितानित्यत्वेननाग्लोपीतिनिषेधाभावेह्रस्वत्वमितिभावः एतच्चमाधवानुरोधेनसर्वपमिधानेः शिश्रायदितिश्रयेतामि
त्यत्रेपवयतीति स्थूलदूरेतियणादिलोपगुणौ अंगवृत्तपरिभाषयाऽनूनत्वाभावेनवासंप्रसारणं नज्ञापयतिनेदयतिसाधयतीतिमाधवानुरोधेनपांचमिकधातोर्विन्मतो १
र्लुक् कनोरेवभाष्यदृष्टातः इष्ठवद्भावेनामीकारादित्युक्तं कनयतीति अत्रोपधावृद्धिर्नस्त्रजयतीतिवत् उपसर्गस्येतितन्पृथक्करणेनविशिष्टस्यप्रातिपदिकत्वाभावात्तत्रा

तिदेशप्रवृत्तिरिति भावः इति नाम धातुप्रक्रिया एभ्यो धातुभ्य इति धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्स्वादिपाठेनैषां धातुत्वमिति भावः कंड्वादिराकृतिगण इति गणसूत्रमहोद
धीतेन रेयति धवलयतीत्यादि सुप्धातुवृत्तौ स्पष्टं इति कंड्वादयः प्रथमैकाच इति अजादेर्द्वितीयस्येत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् तृतीयस्येति एकाच इत्यर्थः एकाच इत्युपवृत्तेः
कंड्वादेरित्यस्यतद्घटितयगंतस्येत्यर्थः भाष्ये कंडूयियिषतीति यिप्शब्दद्वित्वकरणात् नामधातुष्विति नामघटितधातुष्वित्यर्थः नामशब्देन सुबंतं तेषु विषयभूतेषु [illegible]
काचांयष्टष्टमित्यर्थः अतएव पुपुत्रीयिषतीत्यादावुदाहृतं भाष्ये अनोपित्यंताच्चडि नास्य प्रवृत्तिः त्रयाणामिति एकाचो द्वे ऽजादेः कंड्वादेरित्यत्र पूर्वं त्रयाणामेव [illegible]
वैत्वाद्यवाधकभावस्य निर्णयात्त्रयाणां न युगपद्द्वित्वं तत्राजादेर्द्वितीयतृतीययोः पर्यायेणान्येषां तु त्रयाणां पर्यायेण द्वित्वमिति बोध्यं एवं च नान्तानि [illegible] इति सूत्रे पा
ठेन न हृदेवाधिकारत्वादेविशेषेण प्रवृत्तेर्यथाभिधानं प्रवृत्तिरित्याहुः नद्राणामिति तेषां मध्ये आदिभूतानां द्रवः परस्यैवेत्यर्थः ईर्ष्यं द्यिशब्दयोरिति न च द्वित्वं न ते
चीत्यत्रोपनिषेधात् धातुशब्दस्य द्वित्वप्राप्त्या यिप्शब्देस संगतं नटभार्यावद्भंजनानीति न्यायेनेकारसकारसहितस्य द्वित्वप्राप्त्या कार्यानुभवेन न हि कार्यीति निषेधेन द्वित्वं
नेचीत्यस्याप्रवृत्तेः न च यिसशब्दो न नामधात्ववयवः नामधातुघटकवर्णसंवृद्धैकाचामित्यर्थे नादोषात् अतएव पुत्रीयियिषतीति भाष्ये उदाहृतं यिप्शब्दद्वित्वे पिसन
वयवेकारस्य द्वित्वानुभवेन द्वित्वनिमित्तत्वायोगो ऽस्त्येवेत्यनास्थया मूले यिशब्देत्येवोक्तं चंद्रिदीयिषतीति इदं माधवानुरोधेन आदिभूता [illegible] ति भाष्यसंमते
ऽर्थेनुचितमिदं विचारयिषतीति माधवेनस्यंगीकारात्तन्मते इदं इति प्रत्ययमाला कर्तरि कर्म कर्मेह क्रियाकर्मव्यतिहारे वर्तमानाद्धातोरित्यर्थेन धातोः क्रियायां हेते
इतरंगत्वेन तस्याएवग्रह इति प्रकृतसूत्रे संख्यासंज्ञासूत्रे च कैयटे स्पष्टं कर्मव्यतिहारविषये इत्यर्थसंभवेपि न कृत्रिमकर्मग्रहणमुक्तार्थस्यौचित्यात् तेन देवदत्तस
मिकं धान्यं स्वद्रव्यं इत्यालवनेन स्वीकरोतीत्याद्यर्थके देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनातीत्यादौ न यद्यपि साध्यस्वभावक्रियाणां परिवर्तनरूपो व्यतिहारो न संभवति प्रणिदानं
व्यतिहार इत्येको ऽर्थ इति घुसंज्ञासूत्रकैयटात् उदीचामाङोव्यतीहार इति सूत्रोदाहरणस्यापमित्ययाचत इत्यस्यापि चित्त्वावस्थानपरिवर्तनपरत्वमित्यर्थ इति कैयटाच्च स
वस्तुदानपूर्वकपरवस्त्वंगीकारोहि परिवर्तनं अतएव कर्मव्यतिहारे हुवाच्य इति वार्तिके कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमय इति व्याख्यानमभियुक्तैः एतेनान्यक्रियाया अ
न्येन करणं व्यतिहार इत्यपास्तं अतएवान्य क्रियामन्यः करोति इतरक्रियामितर इति कर्मव्यतिहारं जयमंगलाकारः प्रादर्शयत् तथापि तत्तत्साध्यत्वेन ज्ञातक्रियाणां

ल॰ श॰ साध्यसाधनभावमन्वासः परस्परकरणं च सः यथासंप्रहरंते राजान इतीति कैयटः तत्र वर्तमानाद्धातोः कर्तरीत्यर्थे विनिगमनाविरहात्तत्कर्तृमात्रे प्रत्ययौचित्येन द्विवचन

पो॰ति॰ बहुवचनांतान्येवोदाहरणानि न त्वेकवचनांतानि अत एव भाष्ये क्वाप्येकवचनांतानि नोदाहृतानि एवं च व्यतिलुनत इत्यस्यान्योन्यव्यत्यासेन लुनंतीत्यर्थः एतेन देव

२९ दत्तेन सह यज्ञदत्तो व्यतिलुनीत इत्येकवचनांतप्रयोगसंभवः अत एव दाणश्चेति सूत्रे कथं तु तृतीयार्थे तृतीया स्यात् एवं न हि अशिष्टव्यवहारे तृतीया च विधीयते [illegible]

त्मनेपदं चेति सिद्धांतिनोक्ते इतर आह यद्येवं नार्थो ऽनेन सह युक्ते तृतीयास्या व्यतिहारे तत्र विधिर्दास्यामः [illegible] इति भाष्ये उक्तं दास्यैव विश्राण्यत [illegible] महोपभु

क्ते इत्यर्थ इति कैयटेन चोक्तमिति परास्तं तस्य भाष्यस्य पूर्वपक्षयुक्तित्वेनार्थासाधकत्वात् तथाहि तस्यैव विश्राणयमानमुपभुंक्ते इत्यर्थे कर्मव्यतिहारे [illegible]

नाते नयानहोपभुंक्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतिहाराप्रतीतेश्च सूत्रस्यावश्यकत्वात् किंचोपपदविभक्तेरिति न्यायेन विश्राणनानिरूपितचतुर्थ्या [illegible] किंच धातो

र्व्यतीहारे [illegible] अपि उक्तरीत्या कर्तृद्वयस्यापि तिङ उक्तत्वाच्चैवं न्यायेन प्रथमोचितान सह [illegible] अत एव क्रियायोगे पुत्रेण सहागतः [illegible] इति तृतीयायाः

सिद्धायामक्रियायोगार्थं तेन सहेति तुल्ययोग इति सूत्रे उक्तं भाष्ये भाष्यकृतां तत्र फलत्वान्न तद्दूषणाभिनिवेशः एतेन भट्टिकाव्ये [illegible] माणि प्रति

किमर्थं [illegible] वधाः इति करोषीति राम लक्ष्मणायं धर्म इति तेनोत्तरिते धर्मो [illegible] सत्यं न वरा [illegible] यमन्यो व्यतिरिक्ते तु ममापि धर्मः [illegible]

वंधुर्घ्नन्कार्मुक [illegible] रामवाक्येन वधधर्मेण [illegible] ममान्यो धर्मस्तपोरूपो व्यत्यासेन भवति [illegible] इत्येन धर्मेण [illegible]

स्तद्विषः प्राणिहन्मीत्यर्थके अध्यारभ्यत्व दुर्मः कौर्यमपि भवति मद्धर्मः कौर्यं च त्वयि वर्तमानसामीप्ये लट् रामबाणपातेन समुद्रसमीपे [illegible]

तीत्येतत्तात्पर्यके व्यतिघ्ने इति प्रयोगो विपरात्तः यतो धातोरात्मनेपदं पत्यासत्यात दर्थक्रियायां [illegible] चित्स्याद्धा तास [illegible]

राद्धतं व्यतिसे इति तु छांदसं तत्र हि व्यत्ययेन द्विवचनादिस्थाने एकवचनं रिचेति सूत्रे व्यतिरे इति वत् इरयोरे इत्यस्य छांदसत्वात् छांदसमेव [illegible] २९ —

ह इत्यपि तथैव लोके त्वेकवचनांतप्रसाध्वेवेति दिक् नेविंशः नेरिति षष्ठी नेरर्थद्वारा संबंधिनस्तद्योत्यार्थकस्य विशेरित्यर्थे [illegible] दीर्घः [illegible]

प्यर इत्याद्यपि [illegible] पंचमी स्पष्टा चेदं प्रदेशे इति इत्यत्र भाष्ये अत एवक्यादीनामुपसर्गाणामेव ग्रहणमिति दिक् आङो [illegible] कर्त्रभिप्राये [illegible] त्मनेपदार्थमिदमा

स्रविहरणे दृष्टत्वेनैव प्रसिद्धत्वेन संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तस्यैव ग्रहणमित्याह ददातेरिति आस्यग्रहेषामिति विहरणशब्दस्य क्रीडापरत्वे
हरणाद्यर्थत्वाभावबोधपूर्वकं विकासार्थमात्रे तात्पर्यमाह कं तदिति भावः प्रतीकमाददानिमिक्षामाददातीति चिंत्यमेव यत्तत्र स्मरणे आकाशाङ्गि[illegible] आत्मनेप
रं नेति तन्न स्मृतस्यार्थस्य स्मृतिविषये ताद्योतकस्यैव भाष्यवत्त्वेनाङित्त्वलाभात्स्मरणपूर्वकग्रहणे धातोर्वृत्तौ तात्पर्यमाह कर्त्रेन क्रियायोगस्य [illegible]
खङ्कारण अस्यैवार्थस्यानुवादकः एयं तस्येति भाष्ये एयं तस्यैवोदाहरणादिति भावः हंत्यर्थाश्चेति गणसूत्रेणाणिच् हंतेर्गत्यर्थत्वस्यापि सत्त्वान्मा[illegible] हर
कंचित्कालमित्यर्थः क्षिप्तरिति अत्र जिघ्रासायामित्युक्ते ज्ञानपदाध्याहारे आत्मनेपदं तात्पर्यमाह कं वैषयिके आधारे सप्तमीत्याह धनुर्विषये इति प्रकार इति
धर्म इत्यर्थः ताच्छील्यं नियततत्स्वभावता विषयार्थेति समभिव्याहृततत्पदांतरगम्या इत्यर्थः आलेखनं खननं अपस्किरत इति अत्र कृ धातोः खननपूर्वके
धूल्यादिविक्षेपवृत्तिः अपकिरति कुसुममिति हर्षालेखनाभावात्तुड भावः घियमालोऽवृषभः पादैर्भुवमपकिरतीत्यत्र हर्षाद्युभावात्प्रवृत्तिः नेष्टा इति अत एव
भाष्ये समुद्भूतान्येवोदाहरणानि दृश्यंते गजोऽपकिरतीति स्वभावाख्यानमत्र आनुतेरिति शृगालः उत्कंठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थ इति कैयटः [illegible] इति परे तु उपलंभ
नेऽनेनात्मनेपदं भाष्ये उपलंभन इत्येव पाठदर्शनात् उपलंभनं प्रकाशनं धातोः शपथकरणे प्रकाशने वृत्तौ तात्पर्यमाह कः शपथश्च लोके प्रसिद्धः अत एवोदाहरणे दे
वदत्तायेत्यत्र चतुर्थ्येव भाष्ये प्रयुक्तास्तस्थ्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामीत्यादौ शपथमात्रं विवक्षितं न तु प्रकाशनं मूले उपालंभ इति पाठ आत्मनो[illegible]दिपादि व्याख्याने च
हन्तुरोधेनेति वदति ईहाकायपरिस्पंदरूपो व्यापारः शातमुत्तिष्ठतीत्यस्योत्पद्यत इत्यर्थः उपात्तं [illegible] काले केऽर्थे वर्तमानादित्यर्थः संगतिकरणे उपश्लेषः मित्रकरणे
मनुपश्लिष्ट[illegible]संबंधः लिप्सायामिति लिप्सोपसर्जने केऽर्थे वर्तमानादित्यर्थः अरिभ्यां उद्भ्यां किं निष्पन्नं ज्वलतीत्यर्थः स्ववंतं विनैवेति वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयोगा।
सायेन अत्र शब्दाध्याहार इति भावः असमायुक्तत्वं ममानत्वाह भेत्तुमित्यादौ विजद्घटितवाक्यस्यैकदेशोयमित्यर्थः समीपमेत्येतिवेति विषमविलोचनस्य समीपमेत्येति स्पष्टं
वसआजय्रेरित्यत्र इति भावः केनोरेवेति व्याख्यानादिति भावः अर्तीतिहृधारिति व्याख्यानादिति भावः सूत्रे क्त्वा इति ग्रहणं नौ ददिक कक्रुः संपूर्णता[illegible]मेव दृष्ट्वा [illegible]नयेषु
मृष्टिवत इत्याद्यर्थं च समार्तीति उश्चेति कित्वाद्गुणाभावात् श्वेति बाधित्वा परत्वात्सिजलोपे वृद्धिः सिज्लोप एकादेशश्चेति सिद्धकांडे पाठाद्वृद्धिं प्रति सिजलोपो नामिद्धः

ल॰ श॰ यत्तु ह्रस्वादंगादित्यत्रांगपदसत्त्वेन वार्णपरिभाषयाप्रवृत्तेः पूर्वस्मिन्सिज्लोप इति तन्न तस्या वर्णांगयोरेकस्थानिकत्व एव प्रवृत्तेरिति ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनांगाधिकारस्थ
शे॰ नि॰ स्यैवांगस्य तत्र ग्रहणाच्च ह्रस्वादिति सूत्रेंऽगपदप्रयोजनं तु तत्रैवोक्तं अव्यवेतेति तु सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्परत्वाद्धाणं दंगस्यवत्त्वं च सार्वधातुकेति गुणे प्रवृत्ते सिद्धमिति भा
४ कः परे तु लावणमुपमज्जितिपक्षे सर्वतो दृष्टे रंतरं मन्वेन न त्यक्ते सिज्लोपो दुर्लभस्तदेकवाक्यतया पक्षांतरेपि तल्लोप एवोचितः किंच सिज्लोप एकादेशे इति सिद्धत्वम
पि प्रत्यासत्त्या सिज्लोपनिमित्तके कार्ये शंमत्वेवोचितं न तु प्रकृतविषयमपि न चैकादेशप्रदेशसामर्थ्यं सवर्णे दीर्घप्रदावेष्यान्लकृत्वादित्याहुः मासमर्थतेति सर्ति त्याशीति
सूत्रे पुषादिसूत्रेण योगविभागसामर्थ्यात्परस्मैपदेष्वित्यस्यासंबंधादिति भावः अत एव समारंतममाभीष्टाः संकल्पास्त्वय्युपागते इति भट्टिः संगच्छते शंनोवस्यप्रमेतत्पु
रे तु न्यासादिति सूत्रे भाष्यासेरित्यादावित्त्वारणाय यस्माच्छ्लासेरङिहितस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय सर्तिशास्तीत्यत्र परस्मैपदाधिकारान्नाशा सेरङि इत्युक्तं कैयटेन
किंचास्यति वक्तीत्यनेन सर्तीत्यादेर्योगविभागस्य फलं निरूपयितुमशक्यमत एव भाष्ये प्रकृतसूत्रेपि केधातु द्वयसाधारण्येन मासमृतेत्याद्येवोदाहृतं एवं च भट्टिप्रयोगाद
त्यादिचिंत्यमित्याहुः अकर्मकादित्येवेति समो गम्यादीत्यत्रोपसंख्यानत्वादिति भावः न च समो गम्यादिषु विद्यादीनामुपसंख्यानमिति भाष्ये आदिग्रहणं तु ह्रुचनाभ्यां समः प्रज्ञ
वर्त्यत्राप्येषामुपसंख्यानेन सकर्मकेभ्योप्यात्मनेपदे इष्टे अकर्मकादित्येवेत्यसंगतमिति वाच्यं तेनैव सिद्धेस्त्रोपसंख्यानस्य वैयर्थ्यापत्तेः न हि तत्र सकर्मकादित्युक्तिर्येन
कर्मकार्थमिदं स्यात् भाष्ये वहुवचनं तु प्रयोगभेदाभिप्रायेणेत्याहुः वहतीति प्रापणार्थस्य वहेरर्थांतरे स्पंदने वृत्तिरिति भावः जीवतीत्यत्र जीवनं कर्म। धात्वर्थेंतर्भूतं अ
कर्मकत्वं च पृथगुपस्थिते तच्छास्त्रविहितकर्मसंज्ञकान्वयार्थकत्वं स्पष्टं चेदं सुप आत्मनः इति सूत्रे भाष्ये वर्षतीति इदं चिंत्यं अत्र प्रसिध्यानुपादिं सूपस्थितस्य प्रतियोगि
डीमित्यादाविवान्वयसंभवेन न ह्याचकानुपादानमात्रं नत्वेतावताऽकर्मकत्वं न्याय्यं कदाचिन्मेघोजलं वर्षतीति प्रयोगात् अत एव तत्परसूत्रे युक्तोयंनिर्देश इति मतीकमुप
दादायन्यायेनासंबद्धइत्यर्थः न्यायश्चास्य तु प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्न कृतः कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्त इति धात्वर्थेंतर्भूतस्य तु प्रयोगाभावे प्रतिभ
वति जीवतिप्राणान्निनीति कैयटेनोक्तं एवं रीत्याऽकर्मकत्वस्य भाष्येऽनुपलंभाच्चेति कर्मणोऽविवक्षानाम कर्मविशेषान्वयाविवक्षा सा च क्वचित्सामान्यदर्शनीयप्रयोगमू
लोदाहृतेनन्ननिर्बाधंभावेत्यादीनां साधुत्वं क्वचित्तु कार्यप्रवृत्तिवेलायांतदविवक्षा पश्चात्तन्नहि विवक्षा यथा न कृतपूर्वी कटमित्यादि इति विपर्यये किं च कर्मणोधा

त्वर्थप्रतिसंबंधसामान्येनान्वयविवक्षानतुकर्मत्वेनेत्ययमप्यविवक्षापदार्थः अतएवमातुः स्मर्यतइत्यत्राविवक्षितकर्मतयाभेविल अतोऽधीगर्थेत्यत्रभाष्ये हिता
न्वयइत्यत्रापिहितानुरूपाहितार्थस्ययोनसंशृणुतेनजानातीतिप्रतीतेर्मातुः स्मर्यतइतिवदेवाविवक्षाएतेनेदंप्रसिद्ध्यागतार्थमित्यपास्तमित्यन्ये [illegible]मिति सो
पसर्गास्यसूत्योः सकर्मकत्वेनाकर्मकत्वादित्येनसंबंधस्यवक्तुमशक्यत्वादितिभावः स्पर्द्धायां स्पर्द्धाविषयेइत्यर्थः आह्वयतेः शब्देनएववृत्तेस्सितिभावः [illegible]
कर्मकारकंयस्यततः कृञोविपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः प्रयोगोपाधयइतियथाशास्त्रेनयतइत्यत्रनयतेः प्रापणमर्थः शिष्यादिसंमाननंतुतत्फलं[illegible]मानसबोधवि
षयः एवंमाणवकमुपनयतेइत्यत्रविधिनावेदाध्ययनफलकमुपनयनाख्यसंस्कारेणात्मसमीपप्रापणंनयतेरर्थः एवंहिसोपाध्यापकआचार्योभवतीति आचार्य
करणंमानसबोधविषयःकर्मकरानुपनयतेइत्यत्रात्मसमीपप्रापणंनयत्यर्थः तच्चभृतिदानकरणकमेवेतितन्मानसबोधविषयइतिभावः कर्तृस्थकर्मणीमिक
र्तृस्थकर्मकारकेसतीत्यर्थः शरीरशब्देनेति शरीरतादात्म्यापन्नस्यैवकर्तृत्वेनशरीरस्यतत्स्थत्वासंभवः अवयवानांतुसंबंधविशेषेणतत्स्थत्वसंभवइतिभावः कर्तृ
स्थतिकिंराज्ञःक्रोधंविनयति अन्येतुविध्यर्थमिदं अकर्तृगेपिक्रियाफले नयंतिपौरुषमितितुप्रमादइत्याहुः उपपराभ्यां अस्यनियमत्व[illegible]नुवृत्त्याबोध्यंविधि
त्वंतु अनेनैवसिद्धेप्रोपाभ्यामितिसूत्रेउपग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः प्रात्यारंभेइत्येवसिद्धेः वेःपादविहरणेत्येकार्थत्वबोधयितुंसूत्रेपादविहरणइत्युक्तं अनुपसर्गाद्वाइ
दंसूत्रेलिटिआशीर्लिङिचन अस्यविकरणेभ्योबलीयानित्यर्थः तापकतापरानुदात्तङितइतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषेधेनेतिभावः संप्रति
भ्यां उत्कंठापूर्वकंस्मरणमाध्यानं योगोविभज्यतइतिअत्रवृत्त्यादिकमेवमानं भासमानइति शिष्यैः सूयमानोहिभासेत तथाचोपर्युपरि शास्त्रार्थप्रतिभासात्सु वृत्तिर्निर्वहति
तजोभंगेतुनशक्यादित्युमितिभावः ज्ञानेइति शास्त्रेवदतइतिबोधोत्तरं शास्त्रविषयकज्ञानवत्त्वंमनसाबुध्यतइतिभावः यत्न उत्साहः क्षेत्रेवदंतइत्यस्यतेद्विषयकमुत्साह
माविष्करोतीत्यर्थः संप्रविदइतरति वेमत्यहेतुकंनानाविधंभाषंतइत्यर्थः वदेर्व्यक्तवागर्थत्वेनव्यक्तवाचामित्युपादानसामर्थ्याद्वेथाप्रसिद्धतरं व्यक्तवाक्केतएवेहगृह्यंतेतेन
वदतनुसंप्रवदंतिकुक्कुटाइत्यादौन। इतिविराममनिष्ठंतीतरुणीप्रतितहिराम्मोचिस्यधीतिकोकिरियंनदाह मनुष्यादीनामिति समुच्चेत्यादिकिं क्रमेणसंप्रवदंति विभा
षाविप्रयुगपत्तारस्परविरोधेनकथनंविप्रलापः भाष्यमिति एवंचतुरादेरेवग्रहणमितिभावः समलृतीया तृतीयेत्यादिकिं उभौलोकौसंचरसीमंचामुंचदेवलेति दाण्य

लु॰ श॰ इदमपि प्रत्यक्ष व्यवहारे दृश्यते दानपूर्वको भोगः त्रदाण धातुः सूत्रद्वयमिति पादेरितिसूत्रभाष्यात्तु सर्वत्रैव षष्ठी व्यवहिते प्रवर्तते इति लभ्यते स्वकरणं स्वीकार इति चिवलुप्रकृतिकत्वा
शेखर॰ तिभावात् विवक्षणं स्वस्वत्वोत्पादनेन स्वस्वत्वं स्वीकार इत्यनुत्पन्नं प्रतियदित्कमिति बोध्यम्। पूर्वसूत्रस्येवेति। एवं च तत्समस कर्मकविषयत्वेन सकर्मकस्यैव निषेधोऽकर्मकेऽनुपरत्वात्पूर्व
४९ वत्तनइत्यात्मने पदमिति भावः। प्रत्याङ्भ्यां। प्रत्यासत्त्या श्रुधात्वर्थविशेषकावेव प्रत्याङौ गृह्येते। गौ च उपसर्गा विवेत्याशयेनाह। कर्मप्रवचनीयत्वादिति नेहित्यवंध परिच्छेदक
नत्क्रियाविशेषकारिति स्पष्टमेवा पूर्ववत्सनः। प्रत्यासत्त्या सनः पूर्वइत्यर्थलाभः। प्रकृतिगतमेव निमित्तं सनाव्यवधानेऽप्यात्मनेपदं प्रवर्तयतीत्यर्थः। ननु प्रत्ययसन्नियोगे त्वनीत्याहे भिन्न
दिविषयप्रदेशात्मनेपदविधानाच्छिद्विषयसन्नंतादपि प्राप्नोतीत्यत आह। वाक्यभेदेनेति। स्वरायंत इति। स्वरायुपसर्गात्स्वरांतोपसर्गात्रेत्यर्थः। तौरलोः इहवाक्यत्रयं ले
रिति। अणोयत्कर्मणौ चेदिति च। सकर्तृति च। तत्रस्यादिन्यंतेनाचेंव्याख्यातां इहितीयं व्याचष्टे अणाविति। कर्मात्र क्रियायज्ञदोनित्यसंबधात्तयच्छब्देनातच्छब्दाक्षेपात्सैव
चेदित्यर्थलाभः न चात्र सनैव प्रतिपाद्यतां किमेवकारेणेति वाच्यम्। अध्यारोपितप्रेषणे हितीयकस्यायामधिकप्रवेशोपितत्सत्त्वात् अप्रत्यासत्त्या वाक्यमेवैयर्थ्यापत्तेः त
तीयं व्याचष्टे। अणौयत्कर्मत्यादि। अत्र पूर्ववाक्यमनुवर्तते कर्मशब्दश्च कारकपरो व्याख्यानादिति भावः। सकर्तृति। सर्वनाम्नां पर्याये लोहेश्यविधेययोरंतरलिंगतेतिभा
का। तत्रासति प्रतिबंधके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतयाः एयंतावस्थास्थकर्मकारकत्वावच्छेदेन लौकर्तृत्वलाभस्तेनदेवदत्तेनगां याचते
यज्ञदत्तं यज्ञदत्तो गां याचते देवदत्तो गां याचयति यज्ञदत्तेन यज्ञदत्तो गां याचयतीत्यादौ नात्मनेपदं यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपेपि सइतिस्पष्टार्थं। ननु णौ चेदित्यस्यार्थ अ
णौ यत्कर्मसकर्तृकं तत्र कृतेत्याकांक्षायां प्रत्यासत्त्या यत्रात्मनेपदं तत्रेत्यर्थलाभादिति चेन्न यत्तच्छब्दवत्स्पष्टार्थत्वात्। अत्र फलकल्पनानुभाष्यानुसारेणाशूनीति प्राप्त
णिकाः। अणावकर्मकादिति यत्र क्वाप्येयंतावस्थायामकर्मकादित्यर्थेन प्राप्तिरिति भावः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति अत्र च मानं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरणमाभिर
णेति। सौकर्यविवक्षयेति भावः। अत्र कर्मस्थक्रियत्वाभावेन कर्मकर्तर्यपि प्रावादि ततइति। फलवाचकात्तदधिकरणो व्यापारइत्यर्थः। पुनरेषा विषयति। इत्यतस्त
दूहितेः र्थलक्षणा। गंगादिपदस्य तीरलक्षणायामपितापस्थितिवत्तणिच् स्थितिरिति भावः। प्रथमतृतीययोरिति। सर्वनाम्नोहणिमित्रइतिपुंवत्त्वं तृतीयक ४९
स्यायामित्यत्रापि। यावतीषु सोपानस्थानीयासु स्वर्गविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी भूमिः प्राप्यते ता भूमयः कस्यापि उच्यंते वस्या इति। तथाहि आरो

हंति हस्तिनं हस्तिपकाः इत्येकाकस्या। ततो णिचि व्यापारांतरप्रतीतिः स्यात् अतो मध्येः न्याकस्यात् त्वते हस्ती स्वयमेवेति। अत्र णिभवनमात्रमर्थः ततो णिच्यारोहं
तीत्यनेन समानार्था तृतीया। इयं च तृतीयवाक्यार्थव्यावर्त्यभूता उदाहरणकस्या पयादिका चा। ततो व्यापारत्यागे आरोहयते हस्ती स्वयमेवेत्युदाहरणभूता। तदुक्तं
न्यग्भावना न्यग्भवनं रुहौ शुद्धे प्रतीयते। न्यग्भावना न्यग्भवनं ण्यंतेपि प्रतिपद्यते। अवस्थां पंचमीं प्राहुर्ण्यंते तां कर्मकर्तरि। निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते इति
अत्र पंचमीत्वं यथा कथंचिदुपपाद्यं। न्यग्भवनमधोदेशस्थित्यनुकूलो व्यापारः। तदनुकूलो व्यापारश्च न्यग्भावना। तत्राद्यकस्यायां न्यग्भवने नस्वरूपं यो ण्यंतानिश्च
यनन्यग्भावनायां कर्तुः प्रवृत्तिरिति प्रतीतिः। अन्यथा शिलायामंकुरोत्पादनायेवा प्रवृत्त्यापत्तिः। द्वितीयायां तु प्रयोज्यस्य स्वव्यापारेणैव प्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिर्न तृती
यायां न्यग्भवने स्वत एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा तत्सेमाय कर्तृप्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिः। उदाहरणे तु स्वसमार्थमपि न स्वव्यापारभिन्नप्रयोजकव्यापारापेक्षेति सौकर्यातिशय
प्रतीतिरिति बोध्यम्। अत्र रुहौ शुद्धे प्रतीयते इत्यनेनार्थप्रतीतिर्न तु तद्व्युत्पत्त्यंतनयोरिति सूचयति। तथाहि। ऊर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारो रुहेर्थः। रुहि
र्गत्यर्थ इति यद्धि तु परमित्यत्र भाष्यात्। तदवच्छिन्नसंयोगाश्रयत्वेनैव गजस्य कर्मत्वं। अत एवायं कर्तृस्थक्रियः संयोगस्य कर्तर्यपि सत्वात्। ऊर्ध्वगमनस्य न्यग्भवनं
विनाः संभवात् तस्यापि मानसो बोध इति बोध्यम्। यद्वेति। अत्रापि पक्षे क्रियासाम्यं निवृत्तप्रेषणो द्वितीयकस्यामादाय बोध्यम्। तस्या अप्येतन्मूलत्वात्। आधिक्यमात्र
मवच्छेदत्वेन तस्यैव प्रथमामादाय पि तद्बोध्यम्। अयमपि पक्ष उक्तो हरिणा। केषांचिद्देवदत्तादेर्व्यापारो यः सकर्मकः। स विनादेवदत्तादेः कर्तादिषु विवक्ष्यते। स यदा
प्रयोजककर्तारमंतरेणापि कर्मणि विवक्ष्यते तदेत्यस्या अर्थः॥ स्वीकृतप्रेषणं कर्म स्वस्य कर्तुः प्रयोजकं। प्रेरणांतरसंबंधे ण्यंते तेनाभिधीयत इति। प्रेरणास्वीकारे
सौकर्यातिशयप्रतीतिः प्रयोजनं। प्रेरणांतरसंबंधे। कर्तृविषयप्रेरणांतरसंबंधे। तेन स्वविषयप्रेरणा सर्वत्र स्वस्मिन्नस्तीति दर्शितं। अत्र पक्षं स्वयं दूतीस्पष्टं निदर्शनं।
आद्यपक्षे आ... दूतीसापेक्षात्ततश्च दनपेक्षासापि निदर्शनं। द्वितीयकस्यायां न तङ् इति। नन्वेतत्समानार्थातर्भावितण्यर्थस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन सा मादायक्रि
यासाम्यमत्रापि। न च सा ण्यंतस्य न मूलभूता तत्तत्कस्यास्य ण्यंतं न धातुप्रकृतित्वं हि ण्यंतमूलत्वमिति वाच्यम्। एवं हि निवृत्तप्रेषणचतुर्थकस्यायां कर्मणः कर्तृत्वमाद्य
कस्यामादायोपपाद्यमानमनुपपन्नं स्यात्। तुर्यकस्यायां तत्प्रकृतिकण्यंतत्वाभावात्। द्वितीयकस्यास्य प्रकृतिकण्यंतत्वस्यैव तत्र सत्वात्। न च यदर्थकाद्यदर्थ

ल·श· मूलकाद्यप्रयोगात् कस्यांतरेऽर्थस्य त्यागो वृद्धिर्वा सा मूलभूता। अस्तित्यागकस्यार्थैकदेशस्योदाहरणभूतकस्यायां त्यागः। द्वितीयकस्य मूलकतृतीयकस्यार्थैकदे
शेनि· शस्यापि तस्यां त्यागाश्चतस्रा अपि मूलत्वं नैवं प्रकृतेरिति वाच्यम्। कस्य यो मूलमूलिभावस्य सूत्रभाष्याक्षरारूढत्वात्। अंतर्भावितण्यर्थकस्यास्य धातो
४२ र्निवृत्तप्रेषणं हांकुत्वा लिलिचिकृतेन तत्समानार्थण्यंतप्रयोगेण तस्या अपि तन्मूलत्वाद्धातेश्चातदर्थकमूलकात्तत्रवृद्धेः सत्वादिति चेन्न। गमकं विनांतर्भावितण्यर्थता
या अभावात्। अलोवितिकि। निवृत्तप्रेषणपक्षीयतृतीयकस्यास्थकर्मणो हेतुत्वारोपेण द्वितीयहेतुमण्णोदर्शयति भवो भक्तैरित्यत्रैवमाभूदिति कर्मनिष्ठप्रयोजक
व्यापारश्चज्ञानविषयीभवनमेवेति रिक्तामध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयितेति काऽ। आत्मानं सुरताभोगविश्रंभोत्पादनं मुहुरिति भट्टिश्लोके आत्मानं सुरताभोगा
विश्रंभोत्पादनं दर्शयितुमित्विति शेषः। समधुपिबतिमध्वपाययते त्यर्थात्तेनैवात्मनेपदं। ध्वनितं चेदं जयमंगलायां करेणुरारोहयते निषादिनमित्यत्रैवात्रापि णिचस्त्व
त्येवात्मनेपदमित्यन्ये स्मरयतीति॥मित्वाद्ध्रस्वः। अपरेतु कर्तरि कर्मव्यतिहार इति सूत्रे क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति सूत्रकारशिक्षां कुर्वतो वार्तिककृतः कर्मपदस्य क्रि
यापरत्वं नाभिप्रेतमिति ण्यंतस्य यत्कर्म यदा ण्यंतेन तदेव कर्म भवति तदा आत्मनेपदमित्युपक्रमवार्तिकस्थकर्मशब्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानं न युक्तमित्युभयत्रा
पि कर्मशब्दः कारकपर एव। अतएव न द्यास्याम् न भाष्येपि कर्मशब्दप्रयोग एव कृतो न क्रियाशब्दप्रयोगः। नापि कर्मवद्भाववद्वात्र सकर्मकाणां प्रतिषेधो वार्तिककृतोक्तः
तत्र द्वितीयवाक्ये नाणौ यत्कर्मणौ चेत्तदेव कर्मेति कर्मांतरनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते न तु णौ कर्मणा णौ कर्मत्वं उत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात्। एकस्यैकस्यां क्रिया
यामुभयरूपत्वासंभवात्। न च दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणविरोधो भृत्यरूपस्य कर्मणः सत्वादिति वाच्यम्। एतद्भाष्योदाहरणप्रामाण्याद् णौ येकर्तृकर्मणो
तद्भिन्नकर्मव्युदासेनान्वयात्। कर्तरि कर्मेत्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणमय्य यत्त्वयश्च यदित्येकशेषेणायमर्थो लभ्यः। कर्मांतरस्य निवर्तको वाक्यफलं तु आ
रोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानिति भाष्योक्तं। तत्र हि स्थलमधिकं कर्म तस्य मूलभूताण्यंतावस्था मनुष्या हस्तिनमारोहंतीत्ये
वं सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणवृद्धिवत्त्वप्रतिपादनायेव फलांशवृद्ध्याधिकं कर्मत्वं। अत्रोर्ध्वदेशस्थवन्मृणं एतदुभयसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। स्थल ४२
शब्देन गजपृष्ठस्थं काष्ठादिमयमुपवेशनस्थानमुच्यते। गजो ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारेण तन्मयमवनरूपेण तन्निष्ठवस्तुसंयोगोऽपि जात इति सौकर्यातिशयोऽत्रबोध्यः

आरोहंति हस्तिनं हस्तिपका इत्येषा त्वारोहयमाण इत्यस्यैव मूलभूता आरोहयमाण इत्यं तं सूत्रोदाहरणप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थं यथा तेनात्मनेपदं तथाप्यापि स्यादिति तदा
न्यायः। किंचास्योदाहरणस्य न मनुष्याः स्थलमारोहंतीति मूलकस्यानापितस्थलमारोहयतीति स्थलं कर्तृ आरोहयमाणो हस्तीति प्रयोजनं तत्प्रयोगेण मनुष्यक
र्मकारोहणे स्वरसतो हस्तिन एव कर्तृत्वप्रतीतेः। शानृप्रत्ययेन जायन्तार्थानां स्वभावतः क्रियान्तरसाकांक्षत्वात्। क्रियान्तरस्य चानुपस्थितेः। एवं च तद्‍ग्रन्थामूलकर्म
निरूपणे लोकमेलो लौ कर्तृत्वाभावादप्राप्तेः प्रत्युदाहरणसंगतिस्तव हस्तीत्यं तस्य शुद्धदृष्टान्तार्थत्वे तु णिङन्तमेवोदाहार्येत। किंच कर्मपरस्मैक्रियापरत्वे समानाकि
यत्वप्रदर्शनाय द्वितीयकस्याप्युदाहर्तुमुचितम्। कर्मणः कर्तृत्वबोधनाय प्रथमकस्यावश्यकत्वादिति तदनुत्पाकारकपरत्वमेवाभिप्रेतं लक्ष्यते। एवं प्रथमप्रघट्टकेनाकर्म
कारणमेवैतदुदाहरणं त्वं मन्यमानेन सकर्मकाणां प्रतिषेधस्य सूत्रकृताऽनुक्तत्वेन सूत्ररीत्या तेष्वपि कर्मवद्भावप्रवृत्तिं मन्यमानेन वाचार्यदेशीयेन कर्मकर्तृत्वासि
द्धमित्युक्ते। अनाध्यानेरिति प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यसमर्पणायेदमित्याशंकाया ध्यानार्थकानां कर्तृस्थभावकत्वात्तत्र कर्मवद्भावस्यैवाप्राप्तेर्निषेधवैफल्यमित्यंतेन मध्य
मप्रघट्टकेन सूत्रवैयर्थ्यम् आचार्यदेशीयेन शंकिते यथा तत्र ध्यानविषये कर्तृस्थभावकत्वादप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यं तथा कर्मवद्भावाप्राप्तियोग्ये विषये आत्मनेपदं
सूत्रमित्याशयेनाचार्यदेशीयेन द्रवत्यापयति भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति विध्यर्थमिदमिति तृतीयप्रघट्टके सिद्धान्तितं तत्र एवंजातीयकानामित्यस्य कर्तृस्थभावक
जातीयानामित्यर्थः। तज्जातीयत्वं च कर्मवद्भावाप्राप्तियोग्यत्वेन। एवं च कर्तृस्थभावक्रियावत्सकर्मकाण्यप्यस्योदाहरणानीति ध्वनयतोदाहृतं दर्श्यते भृत्या राजेति अ
त एव द्वितीयपरस्मैपदकहारिकारिकयोः प्रेरणाहेतु प्रदर्शनवत्स्मरणाहृत्यागविषयोदाहरणकस्याप्रदर्शनं न कृतमाद्यपक्षे एव तेन तत्र द्वितीयकस्याप्युदाहरणे
मिति सूचितं। किंच गभीरायां नद्यामित्यादौ गभीरनदीनीरबोधेन लक्षणातात्पर्यग्राहकतया गभीरादिपदसार्थक्यवदिह कर्मपदस्य णिचश्च सार्थक्यमन्वयबोधनोपपादयि
तुमशक्यः। नच कर्मपदं णिजघटितसमुदायहिते स्वार्थसंबंधे लक्षणेति न दोषोऽ तएव णिचश्च स्थितिरिति वाच्यम्। प्रेरणारूपेऽर्थे शास्त्रेण साधुतया बोधितस्यान्यार्थलक्षण
यापि साधुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तस्माद्दर्शनविषयीभवन समानाधिकरणप्रेरणावाचलवी आरोपितावा णिजर्थ इति णिचः साधुत्वं कर्तृत्वं च तस्योपपन्नं। अतएवण्य
न्ताण्यंतयोरेकार्थत्वभवनतदनुकूलव्यापारयोः प्रतीत्युपपत्तये पंचम्यामवस्थायां णिजुपपत्तये च हारिणा निरूपणप्रेषणे ह्यतः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते प्रवीति पचतेरर्थे सिध्यति

ल॰ शे॰ नविकाणिचासत्यंतः यचेतरर्थे सर्वर्थेवावतिष्ठते। तद्दुहेरणौणौ चतुल्यार्थत्वंप्रतीयते इत्युक्तमित्युक्तं तृतीयकक्ष्योदाहरणभूतपंचमकक्ष्योभयसाधारणम्। तत्र द्वि
शेषनि॰ तीयकक्ष्यायांन्यग्भवनसमानाधिकरणव्यापारोऽर्थः। ततो णिचि तृतीयकक्ष्या। तत्र णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थव्यापारस्य चत्यागे आरुह्यते हलीति तुर्यकक्ष्यात
४३ तोन्यग्भवनसमानाधिकरणप्रवर्तनात्वेनापि विवक्षिते व्यापारे णिच्युदाहरणभूताकक्ष्याएवं चतस्याः हर्युक्तपंचमकक्ष्यात्वंस्वरसतउपपद्यते एवंचपूर्वग्रंथनाद
र्यएवंतत्तत्समानाकारोभिन्नार्थएवं। एतत्सर्वमन्वाख्यानोपायमात्रमितिवोध्यम्। एवंचसमानक्रियत्वासंभवोपिवोध्यः। कर्मवद्भावात्सिद्धमितिप्रतीकमुपादाय लावयति
केचिदीश्वरतेनेत्यत्र कैयटपरस्मैपदं तुतदीत्यावोध्यं। प्रायेणात्मनेपदपाठ एवतत्र दृश्यते। करिष्यमाणसिद्धान्तानुसारीतुसः। एवंपूर्वविप्रतिषेधोपिचिंत्यः। भाष्ये अनु
केन दृश्यतेराजेत्यत्राणावकर्मकाद्दित्यस्याप्राप्तेः संभाव्यप्रयोगेनमानं अणावकर्मकादित्यत्र दृश्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यलोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। एवंनावस्था
त्रावच्छेदेनाकर्मकत्वप्रतीत्याः न्यंता विद्यमानकर्मकेष्वेव तत्प्रवृत्तेरिदंचाख्येतसकर्मकेष्वितिविषयभेदात्। विभाषोपपदेनेत्यस्य च वाधेनैवमानं पश्यामइतिप्राहुः। विभा
षोपाइयं प्राप्तविभाषेतिनवेतिसूत्रेभाष्ये। स्वरितइत्यादिपंचसूत्र्यत्रानुवर्तते। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषये आत्मनेपदमितितदर्थः। अथापितदर्थद्योतकमात्मनेपद
मेवमपिष्यतिलुनीतइत्यादौ व्यतिभ्यांद्योतितेकर्मव्यतिहारे आत्मनेपदमिवेहापिप्राप्नोतीतिप्राप्तविभाषेवेतितदाशयः॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रियायां कर्तैवयज्ञेनाकार्या
तिदेशोप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशएवदेशाइतिमतेइयमेवकल्पनावोध्या। अत्रसंभाव्यस्वरसोप्यत्रैवंपक्षे। नृज्वत्सूत्रेपिभाष्येशास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयो
र्भेदएवसूचितः। एवमग्रेपि। केचिदितिनैतद्भाष्येदृष्टं। उपाच्च। उजरत्वोपेत्यस्येवानुवृत्तयेयोगविभागः। वुधयुध। अत्राकर्मकाणांयदान्तर्भावितण्यर्थत्वेनसोपसर्गत्वे
नवासकर्मकत्वंतदर्थमचित्तवत्कर्तृकार्थंचग्रहणं। चित्तवत्कर्तृकाणांतुसकर्मकार्थं। प्रीतिंभक्तजनस्ययोजनयतेइत्यादिप्रामादिकं। यद्वाभक्तजनः प्रीतिंजनयत्याग्रा
न्तस्यतामीश्वरोजनयतेइतिएवंनाणौसाधुप्रयोज्यकर्तुःशेषत्वविवक्षायांभक्तजनस्येतिषष्ठीत्याहुः निगरणेच अत्रनिगरणशब्देननपादम्मीतिसूत्रेपाठइत्यात ४३
मपिगृह्यतेइमांकिमाचामयसेनचक्षुषीइतिश्रीहर्षप्रयोगः मामित्यस्यैतन्मुखचंद्रचंद्रिकामित्यर्थेनाचामयतेः सादरंपानलाक्षणिकत्वात् निगरणार्थत्वाभावान्नानेनपर
स्मैपदमतएवंचक्षुषोः कर्मत्वंप्रानमर्थत्वादितिवोध्यं यदित्तुण्णिवर्तकस्तत्रव्यापार एवपानं सर्वेन्द्रियाणांचस्वस्वविषयविषयकेप्रवृत्तेरित्यर्थस्यैतदेयोपनिषदिस्पष्टत्वा

स्वनत्वसत्त्वे किं तु मुख्यमेव निगरणं तदा चिंत्य एवायं प्रयोग इति बोध्यं ग्रासस्यैवायमिति अनंतरस्येति न्यायादिति भावः अणावकर्मका चित्तवदिति सूत्रे किं शुष्यंति व्रीहयस्तो
न्ग्रोषयते अकर्मकात्किं कटं करोति तं प्रयुंक्ते कटं कारयते इतरे इति रमिरकर्मकोऽपि एतस्मात् माख्यात् अत एव रमिः सकर्मक इति दिवादिस्थग्रंथेनाविरोधः परं तु अक
र्मकत्वेऽस्य सूत्रस्य मानत्वेऽपि सकर्मकत्वे मानं चिंत्यमित्याहुः वासयत इति लुग्विकरणपरिभाषया दादेः सकर्मकतया च भ्वादेरेव ग्रहणं वसेः परस्मैपदं स्यादेवेति अनंतरस्
स्येति न्यायेन योगद्वयप्रापितपरस्मैपदस्यैव निषेधादिति भावः पाययतीति णौ च्छासेति नियुक् इति पदस्य व्यवस्था सार्वधातुके यक् धातोरेकाच इत्यतो धातोरिति विणभावेनात्
भावकर्मणोरिति चानुवर्तते उत्पादनाफलोन्यत्वनुकूलो व्यापारः फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थविशेषणत्वे सति तद्धात्वर्थत्वं अत्रैकप्रार्थायोपादानं चेतनाचेतनद
मिफूत्कारयत्नादीनां क्रियात्वं धात्वर्थत्वं च बोधयितुं अत एव पचति पाकं करोतीत्यादिक्रमेण ह्यत्र सर्वधातूनां विवरणमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं क्रियात्वं धातुवाच्यत्वसमा
नाधिकरणो जातिविशेषः इ घटकधातुत्वं च जातिविशेषः तत्परिचायकं तु भूवादिसूत्रे धातुत्वेनेति तद्व्याप्यपचित्वादिनेत्यर्थः फूत्कारादीनां च तत्तद्रूपेण शक्यतायामानि
कत्वाच्च नानाशक्तिकल्पनानदोषाय धातुत्वं तु न शक्ततावच्छेदकं न द्वाना नानोऽपि वा धातुसर्वधातुभ्यः सर्वक्रियाबोधापत्तेश्च सकलेति अकर्मकाणामप्यंशद्वयाभिधाय
कत्वात्फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्ये सकर्मकत्वं सामानाधिकरण्येऽकर्मकत्वं बोध्यं धातुवाच्येति करोतिकर्तेत्यादौ तथात्वसत्त्वादिति भावः सामानाधिकरण्याभावादिति
असत्त्वभूतक्रियायाः सत्त्वार्थकयुष्मदादिसामानाधिकरण्यासंभवादिति भावः तिङ्वाच्येति तिङ्नूद्येत्यर्थः लिंगाद्यनन्वयित्वं सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वं वा सत्त्वं औत्सर्गिक
त्वेष्विति एकवचनमित्येव सूत्रमुत्सर्ग इति भावः पचतु क्रियायामेकत्वमस्त्येव एका क्रियेति रूपवादिसूत्रस्थभाष्यात् एवं च तस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयात् एकवचनं द्वित्वादिकं स्यो
तरनिर्दुश्च्यकारकगतं तत्रारोप्यते इति कर्तृकर्मतिङ्बुद्धिवचनादि सिध्यति तस्याप्यन्वयः प्रकृत्यर्थ एव यथाह तत्त्यायिकाः शब्दांतरस्यादौ हतश[illegible]निसदृणनिश्चयना
नीलत्वे केउपमाने बहुत्वारोपादानसामर्थ्येनोपमेये तिङर्थक्रियारूपे उपमानगतबहुत्वारोपेण बहुवचनं तद्दूतं तिङ्श्च्यकारकगताया एवारोपेनान्यकारकगताया इत्य
र्थशक्तिस्वभाव एव बीजं तदुक्तं हरिणा एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया याभिद्यते न तु लिंगाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति न च प्रथमपुरुषोऽपि न स्यात् तस्या
विशेषसामानाधिकरण्ये नियतत्वादिति वाच्यं शेषग्रहणं त्यक्त्वा प्रथमस्य उत्सर्गत्वकरणेन तत्सिद्धेः तत्तन्नैकवचं द्ववन् एकवचनमित्युत्सर्गेण तु अव्ययप्रकरणेनादौ

ल॰शृ॰ त्यादौ व्ययेभ्य इवसर्वैकवचनापत्तेः स्पष्टं च दंपुष्मरीतिसूत्रेभाष्येइत्येव इति स्पसिद्ध अन्त्रयथासंख्यंनास्त्विति त्वात् उपदेश इत्य चएवविशेषणानामपि वा मव्यामि वारात्तसहोपदे
शे॰दृ॰ शय इति प्रजितिपृथक्वदंलुप्तविभक्तिकंसौत्रोवा समास इतिभावः इड्विधायकेस्यादीनामितिविभक्तिविपरिणामः अंगस्यतु नेड्भाष्ये आर्द्धधातुकस्येतियोगविभागस्या वानि
७४ इत्यत्र आर्द्धधातुकस्यैवेतिपरिभाषणात् लस्यानुरोधाच्चचिण्वदितिसप्तम्यन्तादूतिः उपमेयेसप्तमीवर्णनाच्चिण्वद्भावोऽत्रप्रधानमिट्तु चेनतत्सन्नियोगशिष्टः भावकर्मणोरिति न
स्यादीनांविशेषणं सीयुटो भावकर्मवाचित्वेपिस्यसिचतासीनां तत्त्वाभावात् नापिभावकर्मवाचिनिप्रत्ययेपरे येस्यादयइत्यर्थः स्यादीनांतादृक्प्रत्ययपरत्वसंभवेपि सीयुटोऽ
संभवेन आगमविशिष्टेप्रत्ययत्वार्थं वाच्यास्वंगीकारात् अतो विषयसप्तमीत्याह गम्यमानयोरिति चिण्भावत्त्वेरिति चिणतेइत्यतस्तोरिति चानुवर्तते नचिण्वद्ग्रहणं तु नहधा
इतिनिषेधाननुवृत्तये इत्याहुरिति अत्रारुचिबीजं तुसाहचर्याश्रयणे हृन्मानाभावः ननुएवंतस्योपदेशाभावात्कथमिव्वदिट् नस्यात् उपदेशयोर्ग्रहणं तु तांगस्येन्द्रधीपिआ
रितात्स्मारितेत्यादौ नित्यत्वादुणे परत्वेच चिण्वदिट् एनस्यात् नहिर्गतस्योपदेशोऽचतरंतत्वमस्ति भूरीप्रभृतीनांगुणे उपदेशयोचतरंतत्वाभावात् इति चेन्न अतोलोप
इत्यत्रेवार्द्धधातुकोपदेशे यदजंतमित्यर्थेनादोषात् तत्रेवात्राप्याद्यासीयुड्विशेषणत्वमपि अर्धातोस्तदुपदेशेऽजंतत्वंव्यपदेशिवद्भावेन वा धं येऽनुत्ता चारक कर्म
कर्तरीत्यतः कर्मकर्तरीत्यनुवर्तते चिणतेइतिसूत्राच्चिणीतिनरुध इत्यत्रनेतिचवर्तते भावेवालुङित्याह पापेनेति अविचार्यकर्मकत्वापश्चादशीचीत्यर्थः कर्मकर्तरितु
दाहरिष्यते अचिण्णलोरिति प्रसज्यप्रतिषेधेचिण्वद्भावेननिषेधः पर्युदासेपि नदोषः अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयस्यातिदेशस्याभाव्यमानंगीकारादितिभावः
निष्पत इति ऋद्धनोरिति वाधित्वानित्यत्वाच्चिण्वदिट् वलीतिहितत्रवर्तते नन्वार्द्धधातुके इत्यादेर्विषयसप्तमीत्वेनवधादेशस्यांतरंगत्वेनचिण्वत्त्वं वाधित्वासएवस्या
दत आह श्रीलिङीति अपवाद इति वाक्यार्थबोधवेलायांबाधकाभावेन हन्तेरपि सीयुटासंबंधेन तस्यनिरवकाशत्वात् पश्चाल्लब्धसंस्कारवेलायांस्थितवधवाधकेनन्त ७४
व्याप्यः सीयुट्त्वतरविषयेचरितार्थ इति भावः परेतूभयत्रापिहंतेर्निर्देशात्समुदायस्यसमुदायेन संबंधो न्याय्यो नतु प्रत्येकं चतुर्णां संबंधः प्राप्वाल्लभ्यते एवंचननिरवकाशत्वे
मतएवभाष्येविप्रतिषेध उक्तः वधिभावात्सीयुटि चिण्वत्त्वं विप्रतिषेधेनेति चिण्वद्भाववाक्येपिस्यादिष्विति विषयसप्तमीतिभाष्याशय इत्याहुः अदर्शियत्वामिति तदप्र इति
निषेधात् स्त्रे कथान सिचकित्वादिति लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यनेन लत्वमचिविभाषेत्यनेन दत्वं विभाषेट इत्यनेन ढत्वत्रयं। मस्यढधयोस्थान चीतिवत्स्यस्थमयइति

द्रवमानामिति अचोरहाभ्यां यल्लोमयोः नचिचेत्येतैः नस्थानिवदिति आभीयासिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वादिति भावः भाष्ये त्विति नपदांतसूत्रस्येत्यादि नन्वेवं [illegible] दीर्घवि
विकल्पानापत्तिर्व्यवधानात्तत्र आह णाविति नपदांतसूत्रस्थभाष्यापेक्षया प्रकृतसूत्रस्थं णिज्व्येतानां यङ्लोपे चोपसंख्यानमिति वार्तिकस्यस्थानिवत्त्वनिषेधनकृत्य
स्थानपरं भाष्यं दुर्बलं प्रकारांतरेणापि प्रत्याख्यानसंभवादित्यभिमानः प्रकृतसूत्रस्थे कर्मणि ङि निसूत्रस्थे च भाष्ये त्वापि दीर्घस्यानिवत्त्वनिषेधोऽ तएव दीर्घयहलं च
इत्यार्थमित्युक्तं तत्प्रामाण्यात् हरेयल्लोपस्वरवर्जं हि द्विर्वचनादीनि न कर्तव्यानीति वार्तिके वर्ज्यकोटौ दीर्घोऽप्युपलक्ष्य णीयो हेड धातुश्च घटादाव संमतदायिकः ण्वा कृतिर्
ईर्ष्यास्यवकुमशक्यत्वं चोपपादितं प्राक् किंच मिश्रायङ् लुक् सन्नेवार्तिकवैयर्थ्यापत्त्यानन्दनाभिधानावश्यकत्वेन यङ्लोपे त्वं शास्त्र [illegible] संभक दीर्घेन स्थानि
वदित्यं शास्त्रीयादिकृपर इत्यभिमानेन नवचनारंभस्तदभिमानत्यागेन भाष्यकृतउमरमिति नमेकश्चिद्दोषः नहान्याय इति नपदांतसूत्रभाष्याशय इत्यर्थः निर्देश इत्युक्तं
दीर्घयहलं च इदमास्त्वित्यपाठः हेडे घटादौ पठितात् चिण्णि अहिडि अहीडीति क्रियार्थतत्त्वात् ह्रस्वविकल्पेत्व [illegible] कैयटादौ स्पष्टं भाष्यरीत्यानु स्थानिवत्त्व
निषिधायैव दीर्घग्रहणमावश्यकमित्याहुः शमिष्यत इति स्यादीनां चिण्वत्वाद्दीर्घः शम्यते मुनिनेति अकर्मकत्वाद्भावे लः नोदात्तोपदेश [illegible] उपदेश इत्यनेन शमीत्य
दीर्घेनुणि वर्त्तमानस्वरेणानुदात्तत्वेपि निषेधः अमाचमीति यद्य [illegible] भाष्ये आङ्रहित एव पठ्यते तथाप्याचाम इत्येव भाष्ये उदाहरणद [illegible] एव पर्युदस्यत इति
भावः विभाषाचिण्लभेश्चेत्यतो लभेरिति वर्त्तते प्रादेरित्युपसर्गो [illegible] स्पष्टं भाष्यस्वरसात् तत्र हि उपसर्गात्खलित्यत उपसर्गादित्यनुवर्त्य [illegible] दुर्भ्याधिन्येणानेति चा
वक्ष्योपसर्गादन्यस्य लभेर्विभाषा नेति व्याख्यातं चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येति वक्तव्यमिति वचनमेव वार्तिककृता कृतं हि कर्मके पुलादीनां [illegible] ख्याताह हि कर्मकाणां
त्विति दुह्याचिरित्यनेनाकथितं चेति सूत्रविषयाणां ग्रहणं प्रधाने इति एतेन तेषां दुह्यादिपाठोऽसंगत इति दर्शयति अन्येषां गत्यर्थाकर्मकादीनां एतद्बाधनि
कर्मेव स्पष्टं चेदमकथितं चेति सूत्रे भाष्ये एतदप्यनेकसन्निधौ तदभावे तु मुख्येपि भवति [illegible] वादोग्धव्यं पय इत्यादि तदुक्तमकथितं चेति सूत्रे भाष्ये गुणकर्मणि लादि
विधिः [illegible] धुवन्चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे अपर आह प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां अप्रधाने दुहादीनां ण्यंते कर्तुश्च कर्मणः इति [illegible] मते आर्धाई ने
प्याति स्तुषेणादेर्गोमिर्दोन्दतः अकर्मकाणामिति लः कर्मणीति सूत्रे निर्णीतमेतन्न इति भावकर्मप्रक्रिया नविद्यत इति तत्प्रकारकव्यापारश्च प्रधानधात्वर्थत्वे

श्रा.शे. टी. नविवक्षितेत्यपिबोध्यं कर्मणस्त्विति फलसमानाधिकरणेन व्यापारस्येत्प्राधान्येनविवक्षायामित्यर्थः प्रागुक्ताकर्मका इति व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयस्याभावा
दितिभावः द्विकर्मकाणां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्न्यायेनेति अकर्मकत्वफलमाह तेभ्योभाव इति क्रियायाः कर्मणासाधनेन तुल्यत्वासंभवा
४५ त्कर्मशब्दस्तत्स्थक्रियालक्षकः मंचाः क्रोशंतीतिवत् तुल्यक्रिय इतिबहुव्रीहिः एकरूपयोरपिक्रिययोः कर्तृकर्मावस्थाभेदेनौपाधिकभेदारोपेण तुल्यत्व
मप्युपाद्य कर्तेरिशविन्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमयाविपरिणम्यत इत्याह कर्तेति कर्मसंज्ञकइत्याशंकावारणाय वृत्तिः तादृशः [illegible] कत्वाज्ञावेलोनस्या
देकार्यातिदेशइति प्राधान्यादितिभावः नचकार्यातिदेशपक्षेतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इति भाष्यसंमतेपक्षपरत्वात् [illegible] पूर्वपरे [illegible] पदे एवस्यान्
ननुयगात्मनेपदे इतिवाच्यं नदुहस्नुनमांयक्चिणौ कुषिरंजोः [illegible] घारंभसामर्थ्येनपरमपिबाधित्वात् [illegible] अतिदेशान्तरमाह तेनेत्यादि [illegible] द्वितीयास्यादिति न
चोक्तरीत्यापरत्वात्तृतीयापत्तिः द्वितीयेत्यनेनकृत्यादेरुपलक्षणेन [illegible] कार्यातिदेशः तिदेशः देश एव देशइति मतेमूलमित्यन्ये अति[illegible]निष्ठाकर्मकत्व
स्यानिवारणेनभावेलोनस्यादितिनशंकितं यदितु अतिदिश्यमानविरुद्धस्याश्रयाभावोऽतिदेशस्याभाव्यात् तदासोपि दोषोबोध्य इतिवेत्तु लकारवाच्य इति
नत्रतस्यविधानादितिभावः द्विलकारकादितिसूत्रेनिर्देशोवान्यपरार्थः लइतीति अनेनतस्यलुप्तषष्ठ्यंतत्वंदर्शयति कृत्यक्तेति इत्यनुपूर्वं सर्वं कनीहभिदाना
कुसूलाइत्यत्रचानशिनकर्मवत्त्वमितिनयगित्यपिबोध्यं क्तोत्रनिष्ठेतिसूत्रविहितः कर्मार्थकोगृह्यतेतेनाकर्मकत्वप्रयुक्तः कर्तरि क्तोभवत्येव अतएवासिनोते
ग्रामसकर्मकर्तृकस्यातिसंगच्छतेतेनपरस्तुभिन्नः कुसूलइत्यादौतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याभावसिद्धिः ॥ एतेनसृजस्यात्मनेपदमित्यादावपि [illegible]
कभेदमाश्रित्यस्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थोत्कर्तृत्वेनौदनस्यकर्मत्वान्मुख्यकर्मण्येवप्रत्ययोः लुक्किमतिदेशेनेत्यपास्तं क्तादीनामप्यापत्तेर्निरस्तप्रेषणेनायंसाध्य[illegible]
स्थितनीतिवत्पचत्योदनइत्यस्यापत्तेश्च नमतेदंड इत्यादौयकचिणोः प्रतिषेधश्चापचन्नेरनापत्तेश्च क्वचित्प्रयुज्यमानं स्वयमेवेति तु कर्तृत्वाभावप्रतिपादनप ४५
रमितिदिक् व्यवहारइति उपपादितमेतत् प्रत्यासत्त्यासमानधातौ कर्मस्थक्रिययातुल्यक्रियत्वाश्रयणात्पचत्योदनेदेवदत्तइत्यत्रकर्मणो [illegible] इत्यत्र
कर्तृत्वेपिनेकर्मवत्त्वमितिबोध्यं ननुकरणत्वाद्यवस्थायांवस्तुतःसत्त्वपिसिद्ध्यालेव्यापारेणधातुनोपात्तः प्रकृतसूत्रेचधातोरेकाच इत्यतो [illegible] इत्यनुव

वर्त्यधातोर्वा च्व्ययाक्रियया तुल्यक्रियः इत्यर्थः तेनायं दोषः तआह किं चेति कर्मणेत्येतत्सामर्थ्यात् दृश्यमानकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्थक्रियाया [illegible]स्यतर
तिभावः नेतरत्रेति राजदर्शनग्रामगमनादौ कर्त्तर्येव हर्षश्रमादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्तृस्थत्वेनैव व्यवहार इति भावः उत्पादनार्थ इति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारा
र्थ इत्यर्थः उत्पत्तिफलको यत्नो वाच्य इति तु न युक्तं वीजेनांकुरः कृत इत्यनापत्तेः एतेन ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वेन न त्वात्मनेपदमिति ज्ञानजित्यर्थः यगात्मनेपदस्योत्वनुव्य
वसीयमाने इति स्यादिति भावः अन्योन्यं स्पृशत इति अयं भावः कर्मपदेन तत्स्थक्रियालक्ष्यते न तु कर्मत्वोपयोगिनी तत्स्थक्रियामानाभावात् एवं चान्योन्यमित्यु
भयोः शब्दभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वसत्वाद्येवैकस्मिन्संयोगानुकूलक्रियासंयोगो वासेवापरस्मिन्कर्त्तरीति कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्तृत्वाभावादिभिः ओश्रयम
दाद्भेदेन च तुल्यत्वाव्याघातः यद्यपि इमौ गां गा स्पृशत इत्यत्र कर्तृस्थैः स्पर्शस्तथापि प्रकृते कर्मणोस्तयोरन्योन्यसंयोगकृतहर्षादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्मस्थक्रि
इति अजामिति इदं तु चिंत्यं गमनानुकूलव्यापाररूपेणाजानिष्ठफलेन नेतृव्यापारेण वा तत्र विशेषादर्शने न कर्मस्थक्रियत्वाभावात् यदि ग्रामसंयोगजन्य
ते तर्हि ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामेपि पुरुषसंयोगरूपविशेषदर्शनादस्य [illegible]स्यापि कर्मस्थत्वं स्यात् अत एवान्योन्यमाश्लिष्यत इत्येव भाष्ये उदाहृतं दुहिपच्योरिति अन
योर्हि कर्मकर्तर्येकस्य कर्मणः कर्तृत्वेप्यपरेण सकर्मकत्वादप्राप्तेव च [illegible]र्थत्वान्य चेत्स्वं दुग्धा नोदनं पचतीति वद्द्विकर्मकत्वं यद्वा इक्षुपाकर्म[illegible]फलपाकासंभवान्न
चिरत्र विषये द्विकर्मकः कालसृतदाकर्त्ता वहुलग्रहणेनेह [illegible]ससिपदार्थतत्स्यात्रानिहृत्वात् विकल्पेनेष्यत इति दुहे स्त्रुव्यनेनेति भावः [illegible]कर्तरि नुशब्दे परे दुहेः
[illegible]त्वेवितितदर्थः गौः पय इति अप्रधानगोरूपकर्मण एव तथा विवक्षा नान्यस्येति भावः गौः पयस्त्यजतीत्येतदर्थः अचः कर्मचिणतेरन्यत्र[illegible]विति दीपजनेत्य
तो [illegible]तरस्यामिति चानुवर्त्तते इदं च सूत्रमत्रास्थाने पतितं करोतिप्रसंगे तूचितं श्रद्धोपपन्न इति स च मुख्यकर्त्रैवेति तत्रान्यन्नाप्राप्त[illegible]त्वार्थयुजे लुकर्मभ
कर्त्तरि सकर्मकत्वेन प्रतिप्रसवविध्यर्थं युज्यते ब्रह्मेति योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति संबंधानुकूलव्यापारवान्भवतीतिपूर्वकस्मात्तनोतेयुजेः प्रतिषेधमित्यावर्ति[illegible]नसंबं
धार्थकत्वे ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वं प्रतियोगिताश्रयत्वाद्योगस्य कर्मत्वं वोध्यं भूषाकर्मेति कर्मशब्दः क्रियापरः यद्यपि भूषावाचिण्यं तेषु णिश्रन्ते नेनयक्चिण्णः प्र
तिषेधः सिद्धस्तथापि चिण्वदिडभावायेदं अन्यत्रात्मनेपदादिनुक्ते स्वयाणामेपि निषेध इत्याह यगित्यादि सूवकिरते इति कश्चिन्परश्वादिना हंसिनमवकिरतीति

शु० पूर्वकः॥ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवः क्रियादयः तत्राद्ययोः कर्मस्थक्रियत्वात्मनेपदव्यतिरिक्तनिषेधार्थमन्येषां कर्तृस्थक्रियत्वेनात्मनेपदविध्यर्थमिदं विध्यर्थमिदमिति अयं भावः उपवा
नि० सादितपस्तापसं तपति दुःखयतीत्यर्थः एवं च तापसस्य कर्मत्वे तपेर्दुःखजननमर्थः कर्तृत्वे त्वर्जनमर्थस्तापसस्तपस्तप्यते ऽर्जयतीत्यर्थः एवं च क्रियाभेदात् सकर्मकत्वाच्चाप्राप्ते
४६ विधिरिति कल्प्यतनुसारिण इति भाष्ये त्वेवकारसामर्थ्यान्नियमार्थत्वमुक्तं तत्र हि सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्य प्रत्याख्यानाय तपेर्वा सकर्मकस्य [illegible] नियमार्थत्वे
[illegible] कस्य नान्यस्येति तपेरिति योगविभागेनायं नियमः तपश्च तपः कर्मकस्यैव कर्त्ता कर्मवदिति तेनेह न उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः उत्तपमानं सुवर्णं सुवर्णका
रमुत्तपतीत्युक्तं तस्यायं भावः यद्यप्युपवासादिरूपं तपस्तापसं तपतीत्यत्र तपिर्दुःखार्थः तपस्तु दुःखयतीत्यर्थात् तापसस्तप्यत इति तापसस्य कर्तृत्वे ऽर्जनार्थस्तापसस्तप अर्जयतीत्य
र्थात् एवं च कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वस्य कर्तरि अभाव इति न कर्मवत्त्वप्राप्तिस्तथापि शरीरसंतापलक्षणयोः क्रियायाः अवस्थाद्वयेपि तुल्य[illegible]त्वाभिः तथाहि तप
स्तापसं तपतीत्यत्र तापजनको पवासादिरूपसंतापविशेषः तापसं तापयतीत्यर्थः अंतर्भावितण्यर्थो हि तपिः तापस इति शरीरसंतापसामान्यानुकूल[illegible]व्यापारानुकूलव्याप
रः संतापविशेषवृत्तिरिति बोधः तदनुकूलव्यापारश्च संतापविशेषस्वरूपावस्थानरूप एव संतापे शरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारविशेष[illegible]का एवं ण्यर्थो भागो
तापसस्य कर्तृत्वं तापसस्तपः संतप्यत इत्यत्र संतापविशेषाभिन्नशरीरसंतापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः सव्यापार एव चार्जनं तत्र क्रियाविशेषणत्वात्तो
कमेधत इत्यादाविव तपसः कर्मत्वं भाष्यप्रामाण्यादेव सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणे तापसेन तपस्तप्यत इत्यादौ कर्म[illegible]कारे भवत्येवेति बोध्यं तदुक्तं
भाष्ये यथा गोपोषमपुषदित्यादौ सामान्यपोषेऽवयवपुष्टिः कर्म एवं तापसेन तपस्तप्यत इत्यादौ सामान्यतपेरवयवतपिः कर्मेति अवयवतपिर्विषयविशेषणतापिर्ज्ञान
कोपवासादिरूपं तप इत्यर्थः अत एव कर्मत्वे लिङ्गः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्ने स एव संताप इति भाष्ये उक्तं प्रकृते इति प्रकृतवत्तत्रानुकूलो[illegible]न्यादर्शे[illegible]तरर्थे प्रासंगिक
कर्मणोरिति नियमाद्धलादिलक्षण इति एनकेवलनमतेरकर्मकत्वादाह अंतर्भावितेति चिण्वदिट्द्विति उक्तबीजमेतत् श्रृतेकथ्यति उच्चारणेन शब्दप्राकाश्यरूपविशे ४६
षदर्शनात् कर्मस्थक्रियत्वमस्येति बोध्यं लिः श्रंथि अत्र कर्मकर्तृत्वं विनायेऽकर्मकास्ते आत्मनेपदाकर्मकशब्देन गृह्यन्ते कर्मकर्तृविनाकर्मकत्वस्याव्यभिचरितत्वात् ते
षामंतर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकतां कृत्वा पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वं बोध्यं उदपुपुच्छत इति पुच्छमुदस्तवानित्यर्थः व्यकारिष्टेति चिक्षिप[illegible]

तन्वाभावाच्च ङ्भावे सिचि चिण्वदिटि हद्धिः नदभावपक्षे आह ण्यन्तेति ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः इति कर्मकर्तृप्रक्रिया लकारार्थकालविषये उत्सर्गापवादभा [illegible]
ह अभिज्ञा भूतं इत्यधिकारः अनद्यतने लङिति पनोः नद्यतन इति वर्तते एवं बुध्यसे इत्यादि अत्र मानं दृढं चिन्त्यं अभुंज्महीति अभिज्ञेति लृटोऽनेन निषेधे औत्सर्गिको लङ् सा
कांक्ष इति विद्यमानाकांक्षे इत्यर्थः तेनाकांक्षानिह्नवके तद्विषये च सिध्यति वत्स्याम इति लक्ष्यलक्षणाभावस्याविवक्षितत्वात् साकांक्षनावो ध्यालुक्षणं ज्ञापकं लक्ष्यं
ज्ञाप्यं परत्वादिति तेनोभयत्र विभाषेयमिति भावः चित्तविक्षेपादिनेति आदिना स्वीयमनोऽसन्निधानादिसंग्रहः अत्यंतेति अपरोक्षार्थमिदं [illegible] शगमनोत्तरका
लिकवासमये तत्कारणगमनस्यैवापलापार्थं तत्पन्हव उदाहरणे बोध्यः अबाधितपरोक्षविपरीतबोधनाय लडुपचारः [illegible] नात्यंतापन्हवः अत्र कलिं
गवासाद्युपपादकं कलिंगगमनादि तेन विज्ञानदसंभवात् नाहं कलिंगान् जगामेत्येव पाठः जनपदवाचिनो नित्यबहुवचनांतत्वात् प्रश्ने चासन्न प्रश्नविषयीभूतासन्न
कालिकभूतानद्यतनपरोक्षार्थाद्धातोरित्यर्थः यजति स्मेति स्मशब्दो भूतकालद्योतकः एवं स्मापि एवं शब्दोऽपरोक्षस्य द्योतकः ननौ पृष्टप्रतिवचने [illegible] वचनं प्र
तीत्याद्यर्थसंभावनावारणाय यदा श्रमादिदर्शनेन तत्क्रियानुवृत्तिमारोप्य वर्तमाने लट् तदा ननु करोषि [illegible] भवति सूत्रं तु तत्र [illegible] भूतत्वविवक्षा
यां लुङ् बाधमार्थे शतानंतरस्येतिन्यायात् वर्तमाने लडिति विहितस्यै [illegible] लट् माकार्षीः नन्वोः अर्थयोर्भूतसामान्ये पृष्टप्रतिवचने लङ्वेत्यर्थः पक्षे लुङ् अनद्य
तने तु लङेव अनुवर्तने इति यदि भूते एव स्यात् लुङ्ग्रहणमनर्थकं स्यादितिभावः यथाप्राप्तमिति लङित्यर्थः पादेऽस्य तु लिडेव अनुवर्तमाने [illegible] भविष्यति
गम्यादय इति सूत्रात् किंवृत्ते किमा वृत्तं निष्पन्नं तस्मिन्नुपपदे इत्यर्थः ते च कः कतरः कतम इति त्रय एवेति वृत्तिः यद्वा [illegible] सर्वं किंव
न ग्रहणेऽपि तदुदाहरणे नादर्शप्रश्नेन प्रष्टुर्लिप्सा गम्यते उत्तरसूत्रोदाहरणेऽपि नादर्शप्रयोगेण वक्तुर्लिप्सा गम्यते अत्र किंवृत्तग्रहणं [illegible] लिप्स्यमानसिद्धिरहिता
यो लिप्सायामकिंवृत्ते लट् भविष्यतीत्यर्थः लोडर्थे लोडर्थप्रैषादिविषयधात्वर्थलक्षणे इत्यर्थः कृष्णो भोजनं प्रैषविषय [illegible] उद्दृष्टि [illegible] हिंगोपाते अ
कर्मकधातुयोगे कालादीनां कर्मत्वोक्तेः ऊर्ध्वमिति दिक्शब्दयोगे मुहूर्तादिति पंचमी तद्धितार्थेत्यत्र दिक्संख्ये इत्यनुवर्तनात् समानाधिकरणे [illegible] समासोऽ
[illegible] न आर्हे निपातत्वादिति भवार्थकालात् ठञ् स्वार्थे ष्यञिति चातुर्वर्ण्यादित्वात् वत्कारणलभ्यमर्थमाह [illegible] क्षिनेति आशंसायां अप्राप्तप्रतीक्षा आशंसा तस्यां

श्री·प्रौ· वर्तमानत्वेपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्वाद्भविष्यतीत्युक्तं आशंस्यमानक्रियावाचकाद्धातोरित्यर्थः देवश्चेदिति वृष्टिवाक्ययोरुभयोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्रा
नि· पि लकारः पूर्वविषये इति आशंसायामित्यर्थे लेनतरपवादोयं तदाह नेतीति नभूतवदिति नापिवर्तमानवदित्यपिबोध्यं अस्याशंसायामित्येतल्लृटपवादत्वात् क्षिप्र
४७ प्रयोगेपि परत्वादिदमेवेत्याह आशंसेति क्षिप्रमिति नानद्यतनवत्प्रबंधः सानत्वं लङ्लुटौ नेति भूतानद्यतने लङ् न भविष्यत्यनद्यतने तु लुडिति भावः सामीप्यं चात्र
कालकृतं तच्च प्रयोगकालापेक्षया कालस्य सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानं देशसामीप्ये योयं पंथाः गतः क्रांत आगामी वा तस्मिन्नोधिते आर्षास्यन इत्युदाह
रणो[illegible]कोदिन भविष्यतीम अक्रियाप्रबंधार्थमसामीप्यार्थं चेदं यद्यपि भाष्ये क्रियाप्रबंधार्थमिदं क्रियाप्रबंधार्थत्वेव चक्रानर्थकं सिद्धं [illegible]क्रियाप्रबंधे पूर्वलौ वेत्युक्ते
तथापि तरसामीप्यस्याप्युपलक्षणमिति कैयटः असामीप्ये एतद्विषयोदाहरणानभिधानमित्यन्ये अभविष्यति अमर्यादायां परस्मिन्नहोरात्रविभागे वा क्रिया
प्रबंधे नानद्यतनवदिति पूर्वसूत्रमेवेष्यत इति भाष्ये स्पष्टं भविष्यति [illegible]यमध्वाऽतिक्रांत इत्यादौ सकृन्नापि वामेत्येवमर्यादेति किं योयमध्वा गंतव्य आनिरवधिक
अस्य यद्यवरं साकेतादित्यादौ नास्मेत्येव अवरस्मिन्निति किं तस्य यत्परं मिति प्रयोगेपातासेत्येव यथा स्यादिति कालविकालकृतमर्यादायामवरप्रविभागे सती
त्यर्थः अहोरात्रसंबंधिनीति अनहोरात्राणामिति शेषषष्ठी न कर्तरि वापि कर्मणीति भावः मर्यादावरयोरन्यतरस्मिन्नप्यहोरात्रसंबंधिनि नेति तात्पर्यं प्रतिषेधार्थ
मिति क्रियासातत्याद्यसत्त्व इत्यर्थः तत्सत्वे अहोरात्रसंबंधिनि विभागेपि नानद्यतनवदित्यस्येष्टेः तस्य योऽवरः पंचदशरात्र इति पंचदशरात्र इति बहुव्रीहिरयमन्य
त्वेनेति योगविभागात्समासांतः पुंस्त्वं पदार्थान्यपदार्थः एषोदरादित्वात् मयूरव्यंसकादित्वाद्वा साधुत्वं परस्मिन्नवि कालविभागे एवंदामित्रिभाष्ये स्पष्टं वर्ज्यमिति एवं
नात्कर्मण्येव चायत् भूते च पूर्वसूत्रमिति अनेनेन पूर्वसूत्रकाय मधिकारः समानकर्तृके थितियावत् उत्ताप्योरित्यतः पूर्वं तु वाग्रहणसंबद्धमत इत्यधिक्रियते तत्र गर्हा
लङ्वीत्यत्र नास्य संबंधः लङ्विधाने न तु हि व्यतिक्रियाभावात् गर्हायामिति भविष्यतीत्यादिनि वृत्तेति तदाह कालत्रयेइति परत्वादिति उत्कृष्टत्वादनवकाशत्वादित्यर्थः
अत्र भविष्यतीति क्रियातिपत्तावित्यपिबोध्यं कथमो गर्हायामिति लिङ्ङिमित्तस्य सत्त्वादितिभावः किंवृत्ते कालत्रये एतौ लः लङ्लिङौ नो [illegible] लङ्करणीय साम्पतीति भूते वा भवि ४७
ष्यति नित्यमित्यर्थः लिङिमित्त इति सूत्रमत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यत इति भावः एतेन तद्विषयेपि परत्वादिदमेवोचितमित्यपास्तं अनवक्लृप्त्येतयोर्विषये कालत्रये लिङ्

लृडित्यर्थः । इह यथासंख्यं नेष्यते प्राग्वदिति भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । लिङ्पवाद इति पूर्वसूत्रेणोभयोः प्राप्तयोर्लृङ्ग्रहणेन लिङो निवृत्तिरिति भावः । अत्र लङि
लिङो निवृत्त्या एतद्युक्तमवक्लृप्त्यादेर्लिङ्निमित्तत्वाभावादिति भावः । यच्चयत्रयोः अयमपि लङपवादः । योगविभाग उत्तरत्रानयोरेवानुवृत्त्यर्थः । लङ् प्राग्वत् । शेषेल्लृङत्र लृ
ङ् । न यदि । सोऽधीयीतेति जातु यदोरित्यत्र यदायद्योरित्युपसंख्यानाल्लिङ् । भूतेपीति वाग्रहणस्यानिवृत्तत्वाद्भविष्यतीव भूतेपि नित्यमित्यर्थः । कामप्रवेदने सर्वलापवादः ।
अकच्चिति । तस्य कच्चिच्छब्दप्रयोगाभावे इत्यर्थस्तदाह नत्विति कच्चिज्जीवतीति अयं प्रश्न एव कामप्रवेदनद्योतक इति भावः । कच्चिच्छब्दः संभाव्यार्थकत्वाभावादि
च्छार्थविधित्यप्यत्र न प्रवर्तते । ओऽडिः । क्रियार्थाः कृत्यसाध्यताविरहबोधनं संभावनं क्रियायोग्यताविषयो लोकोटकोटिकं ज्ञानं विपरिकम्प्यत इति आवर्त्यविपरीण
म्यत इत्यर्थः । तच्चेदिति इमां क्रियामनुष्ठातुं समर्थ इत्येवं रूपं चेत्तत्संभावनमिति भावः । अत्रापि लङ् प्राग्वत् । सिद्धाप्रयोगे इति यत्र तत्प्रयोगं विनापि तदर्थो गम्यत इ
त्यर्थः । अपि गिरिमिति संभावनस्य धात्वर्थविषयसामर्थ्यविषयताद्योतनकोऽपिशब्दः क्वचित्प्रकरणादिकमपि तद्द्योतकं बोध्यं संभावयामीति भोजनेन भवान् एकमपि मु
न्ते हेत्यर्थः । ॥ प्रत्युदाहरणे पूर्वेण लिङ् वास्यादिति विभाषेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते इष्यत इति लिङि वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादेतद्विशेषलाभः । हन्तीति हननं हेतु
पलायनं कार्यं गर्हायां लङ्पीत्यनो भविष्यतीतिनिवृत्त्या कालत्रयेष्यते ॥ अपि इति अत्र प्राप्तिः लङ् प्राग्वत् उपसंवादाशंकयोरपि लिङ्वाच्यः उपसंवादः कर्तव्ये प
णबन्धः यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं दास्यामीत्युदाहरणं अत्र विध्यवधिमञ्ज्ञावत्त्वप्रतीयते न हेतुहेतुमद्भाव इति न हेतुहेतुमतोर्लिङित्यनेनासिद्धिः । आशंकायामस
ते न सर्पिर्षापि स्यात्र सार आसामिष्टकानां स्यादित्यादेः सिद्धिः स्पष्टं चेदमुपसंवादाशंकयोरिति सूत्रे भाष्ये इच्छार्थेषु सर्वलापवादः लङ् प्राप्तः इच्छार्थेषूपपदे इति
सूत्रार्थः कामप्रवेदने स्वाभिप्रायाविष्करणं तच्च प्रयोक्तुरिति बोध्यं इदं न स्वतन्त्रं विधायकं किंतु सूत्रशेषभूतमन्यव्यावर्तकमेवातो व्याचष्टे ... नेहेच्छन्निति विधि
नि प्रवर्तनाविचारपार्थनाविषयार्थे वा चकारात्तोरित्यर्थः । प्रैषाति अनयोर्विध्यामन्त्रणाभ्यां भेदेपि निमन्त्रणादिषु कृत्यव्यावृत्तये ग्रहणं प्राप्तकाले च कृत्याश्चेत्यु
क्तो हि तेषपि तेषु सामान्यविहितकृत्यानां बेधादिषु लोटा बाधा मा भूदिति कृत्यविधिः प्राप्तकालार्थमिति प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेण लोट् चेति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भा
वः लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके प्राप्तकालस्य लिङ्विधानार्थमिदं अन्यथा विध्यादिसूत्रेण सिद्धेः बाधया प्राप्तं लोट् कृत्याश्च अन्यथा लिङनयोर्बाधः स्यात् मुहूर्तादूर्ध्वप

धा॰शो॰ ज्वनेऽद्यतनकालमित्यर्थः स्मे लोट् प्रैषादिषु और्ध्वमौहूर्तिक इति चानुवर्त्तते यजतां स्मेति स्मशब्दोऽधिकारसूचकः भवानधिकृत इत्यर्थः अधीष्टेति लिङोऽपवादः योगवि
ति॰ भागादूर्ध्वमौहूर्तिक इतिनिवृत्तं लिङ्यदि कालसमयवेलास्वित्यनुवर्त्तते यद्भवान् भुंजीत तस्य काल इत्युदाहरणार्थः भावे परत्वात्तुमुनमयं बाधते सर्वलोपवादोऽयं अर्हे
५८ चाप्येककर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचश्च इत्यर्थः शकि लिङ् चेति शक्तौ गम्यमानायामित्यर्थः सर्वलोपवादस्त्वाच्छं कते कथमिति माङि लुङ् इति सूत्रं सर्वलकारविषयेऽ इड्भ
हितलुङं वाक्ययोगार्थं वस्तुतः सनात्स्येव आङ् माङ्गे चेति सूत्रभाष्येन तथा ध्वनितत्वात् धातुसंबंधे प्रत्यया इत्युक्तेर्विधिरयं धातुसंबंध इत्युनरत्राप्यनुवर्त्तते स्वरितत्वात्
संबंधस्य द्विष्ठत्वाद् द्विवचनान्तेन समासः धातुशब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन गोमानासीद्भवितेति सिध्यतीत्याह धात्वर्थानामिति द्विवचनान्तत्वमुचितं यत्र कालभेद इति
वर्तमानसामीप्य इत्यारभ्य कालान्यत्वात् प्रतिपादनस्यैव दर्शनादिति भावः नन्वेवं वसन् दद्दर्शीत्यादौ भूते लडिव वर्तमाने विडिन्यपि स्यादत आह तिङ्न्तेति भूते ल
डिति अयं भावः अनेन प्रयोगे श्रूयमाणानां कालान्तरविधानं क्रियते एवं च भूतशत्रुः साधुत्वबोधितेः यथान्यान्तदर्थे कालडपि कल्प्यते एतेनानेन लट्यपि शत्रुनरेतस्य
पारे मानाभावाच्च तादृशे भरत्यपासं भाष्यकृतस्तु भाविकृत्यमासीज्जातिः [illegible] मालः पुत्र आसीदित्यत्र भाष्यादिप्रयोगे उत्पन्नप्रत्यये आसीच्छब्दपर्यायतया युगपत्प्रयोगानुपप
त्तेः यदियं तं कालं भावित्वादिना व्यवहृतेन तदासीदित्यत्र यस्तर्हि ज्योतिष्टोमेन याजीत्येवं व्यवहरिष्यमाणो भवितेत्येवमत्रापि बोधसंभवाद्गोमानासीदित्यत्रापि गोमानित्येवं व्य
वहरिष्यमाण आसीदिति बोधसंभवाद्भूतस्याप्यतीतत्वाद्भूते प्रत्ययः यावद्भवामध्यतीतप्रत्ययसंभवात् सूत्रे व्यर्थं वसन् दद्दर्शेत्यादौ च दर्शनकालिकवासस्य वर्तमानत्वं
द्विष्यति प्रत्ययसत्त्वं च तत्समानकालत्वं प्रत्यययोर्दर्शने प्राप्तस्थले क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेः ननु चोत्पन्नतैव वचनलोपं चोदिताः स्मरति सूत्रस्य भाष्य
प्रयोगस्याप्येवमेवोपपत्तिरित्याह क्रियासमभिहारे धातुसंबंध इति वर्तते क्रियासमभिहार इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणं न हि शिष्टक्रियावाचकोऽस्मात् लोट् इ सर्वलोप
वाद इत्याह घोत्येति तस्येति लोट इत्यर्थः यदि तिवादीनां स्थाने स्यात्तान्तदा स्थानिवद्भावेन पित्वात् लुनीहीत्यादौ त्वादिनं स्यादिति भावः तौ वेति लोडित्यनुवर्त्य ५८
हिस्वौ लोडादेशौ हि स्व वदित्यर्थ इति भाव उक्तातिदेशात् लादेवसार्वधातुकत्वात् ईडिशौ शीध्वेत्येवायमौ
इत्यत्रेषुः सहस्त्रप्रवृत्तिः ननु वाचतध्वमोरिति वाक्यशेषासंगतिः तिङ् हिस्वाभ्यां बाधेन तध्वमोरभावादत आह तध्वमोर्विषय इति विषयसप्तमी सति भावः तध्व

न्योमध्यमबहुवचनमेवव्याख्यानात् हिः कर्तरीतिकर्त्रादयश्चकालसंख्यावदनुप्रयोगेलोवानिर्णेयाः एवंचकर्तरीत्यादेः कर्त्राद्यर्थकानुप्रयोगेइत्येवार्थः भावक
र्मार्थकानुप्रयोगेपरस्मैपदिभ्योपिस्वइतियुक्तं समुच्चयेन्य अत्रसमभिव्याहारपदरहितंपूर्वसूत्रंसंपूर्णमनुवर्तते समुच्चीयमानक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः अतएवक्त्वा
रकसमुच्चयेनास्यप्रवृत्तिः विकल्पस्यलोटेवान्वयोनतुहिस्वाभ्यांव्याख्यानात् यथाविध्यनु अस्यव्यवहितादिप्रयोगोपिलुनीहिलुनीहीत्येवायंलुनातीतिभा
व्यप्रयोगात् समुच्चयेसा सामान्यवचनत्वंसमुच्चितार्थबोधकधात्वपेक्षयैवोपस्थितत्वान्नतत्त्वंचानुप्रविष्टसमुच्चितधात्वर्थकत्वं अस्मिंश्चाप्यवहस्तीनस्मिं
नुप्रविष्टत्वादनयानादिरूपार्थबोधकत्वं तेनोभयार्थगतसंख्यापुरुषकालाद्यभिव्यक्तिः हेवाच्येइति इदमाद्यसूत्रविहितलोडंतविषयमेवेति अत्रैवप्रकरणे
भाष्येस्पष्टं लवनारीत्यादिनामोदाहरणे अस्वास्थ्यक्रियेति अस्वास्थ्यमितिप्रथमांतंक्रियाविशेषणमितिभावः इत्थंशब्दउक्तक्रियाणांसामान्यभूत
चक्रे इत्यर्थः भेदान्वयतात्पर्यग्राहक इति तात्पर्यं पुनःपुनरिति लोडंतेवाच्य इति हि तेषांव्याख्यानं अननुवृत्तेरिति भाष्यादावनुक्तेरितिभावः लोडंतेति उभयवि
वक्षायामपिसमुच्चयस्यानेकविषयत्वेनसमभिहारस्यैकविषयत्वेनांतरंगत्वात् पूर्वसूत्रस्यैवप्रवृत्तिरितिहिलापत्तिरितिभावः परंतु अवस्कंदेत्यादिपदोपस्थिता
नामित्थंपदेनाकांक्षामुत्थाप्यास्वास्थ्यपदेनमनोदुःखार्थकेनान्वये भांतेतस्यचक्रे इत्यनेनकर्मतयाऽन्वयः एवंचप्रथमोनासंगतिरित्यमित्यस्यास्थानस्थत्वंच
नतत्रप्रकरणादुलीपदेनराक्षसस्यैवोपादानात्कर्त्रर्थकत्वावगतिः तस्यातीततायालोकप्रसिद्धतयातत्कर्तृकक्रियाणामपितत्त्वावगतिः चक्रे इत्यस्यैवकर्तृत्वा
त्पुरुषप्रयुक्तत्वात् इति नात्रानुप्रयोगापेक्षा किंच क्रियामात्रप्रतिपादनेतात्पर्यात्तदनुपयोगएव पौनःपुन्यमपि अहर्दिवमितिसमभिव्याहाराद्रावणस्यतथाकर्म
शालित्वेनप्रसिद्धत्वाच्च व्यंजनयैवबुध्यते यद्वाऽवस्कंदेत्यादीनिविधिलोडंतान्येवस्वसेवकप्रेरणाविषयावस्कंदनादिजन्यमस्वास्थ्यंमनोदुःखंचक्रे इत्यर्थः अत
एवतानीमानित्सुबन्त्यसंक्रमवर्तीनिभूतानिभवंति न्यायस्वम्रियस्वेत्येततृतीयंस्थानमिति श्रुतावनुप्रयोगाभावेपिसमुच्चयेलोड्भवतिक्रियामात्रविवक्षणेनसं
ख्याकालाद्यभिव्यक्त्यनुपयोगेनात्रानुप्रयोगाभावोऽतएवानुप्रयोगविधायकंद्वयमपि भाष्येप्रत्याख्यातं श्रुतौपौनःपुन्यमसकृत्यदर्गम्यं एतच्छ्रुतिसमानार्थके आचस
त्यलोकाद्यावीचेर्जायस्वम्रियस्वेतिविपरिवर्तमानमात्मानंजीवलोकंचालोक्याऽस्मिन्संसारेनित्याशुचिदुःखात्मकंप्रसंख्यानमुपावर्ततइतिवाचस्पति

प्र·शे· प्रयोगेप्ययमेवबोध्यं आचार्याचेराचसत्यलोकादितिविपरिवर्तमानमितिचपरस्समभिव्याहारेणयौनःपुन्यावगतिर्यत्तुकल्पतरुणाक्रियासमभिहारे इतिसूत्रेण
ति· यौनःपुन्येलोडित्युक्तं तन्न हित्वापनेरितिवदंति इतिसर्वेष्टसिद्धिः विस्तरस्तुबृहच्छब्देंदुशेखरेबोध्यः॥ इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेलघु
५८ शब्देंदुशेखरेतिङंतंसंपूर्णं॥ ॥

ॐ ॥ धातोः सोपसर्गाण्णमंगलत्व्याहत्तये रदंस्यादित्यव्यवधाने आदेशप्रवृत्तिलुधातोर्विहितस्य लस्यादेश इत्यर्थो दक्षत लुनातीत्यादौ लादेशव्याहत्तये आतृतीयसमाप्तेरधिकार इति
भावः तत्रोपपदं कृदतिङ् व्याख्याने वासरूपपरिभाषेयं अधिकारत्वेस्वरितत्वप्रतिज्ञा गौरवमितिभावः असरूप इति लिंगं यत्रासरूपप्रत्ययविधानं तत्रैवेत्युपतिति न इत्यर्थः नचप्र
त्ययत्वस्य वाक्यार्थबोधोत्तरं ज्ञानेन पूर्वं तद्विधित्वज्ञानासंभव इति वाच्यम् यस्य प्रत्ययत्वं भावि तद्विधावित्यर्थात् यद्वा कप्रत्ययो भवति सर्वं वेति वाक्यभेदेनान्वयः असरूप इति
च्छेदः तत्रासरूपत्वं किंमपेक्ष्येत्याकांक्षायां यस्य सर्वत्र प्रवृत्तिस्तदपेक्षयोपस्थितत्वात् स चोत्सर्ग एव नापवाद उत्सर्गविषये सर्वत्रापवादाप्रवृत्तेः तत एव विप्रतिषिधविषये पुनर
प्रवृत्तिस्तदाह असरूपोपवाद इति उत्सर्गस्य बाधकोऽपवादो वा भवतीत्यर्थः बाधकत्वविकल्पे पूर्णितोरिव पक्षे समावेशः स्यात् अत एव न वेति सूत्रेण साधुत्वविकल्पे तस्य
वपक्षेऽसाधुत्वमापादितं धर्मनिषेधे धर्म्यभावे मानाभावात् एवं चापवादो वा भवतीत्येव सिद्धे उत्सर्गस्य बाधक इत्यस्य फलं चिंत्यं अपवादस्य दार्थनिरूपणं तदित्यन्ये स्त्रियामि
त्यस्य स्वरितत्वादाह स्त्र्यधिकारोक्तमिति अपवादमिति शेषः तेन व्यावक्रोशी व्यवकृष्टिरिति सिध्यति कर्मव्यतिहारे णचः स्त्र्यधिकारोक्तत्वाभावात् असारूप्यं चोपदेशि
कमेवेति क्विवादिषु न दोषः तदप्यननुबंधकृतमेव इदानीं इधात्वोरितिणवाधकशस्य विकल्पात् अतः कालोनेसमावेश इति दिक् कर्तरि कृत् न च धातोः परः कृत्प्र
त्ययः कर्तरि वर्ततामित्येव मस्य सूत्रस्यार्थः तोर्थादन्यत्र कृत्यभावे न प्रत्ययनियमो यं भवतीति काष्ठभिदत्राह्मण इत्याकारस्यापि तत्र इति स्थितस्यापि कृत्संज्ञाप्रत्ययसंज्ञा
स्यातामिति वाच्यम् यः स्वभावतः कर्तरि वर्तते स एव कृत्संज्ञो नान्य इति संज्ञानियमेनादोषात् अत एव न शब्दार्थसंबंधनित्यता हानिः एवं सर्वत्रार्थबोधकेषु बोध्यम् स्पष्टं
चेदमत्रैव भाष्ये तयोरेव तकृत्यक्तखलर्थाः कर्मणीति सूत्रस्य भावकर्मणोः परामर्शः तत्रासत्वभूतस्यैव भावस्य निर्देशेनाज्ञापितत्वाद्भूतस्यैव परामर्शेन भावे एकवचनस्व भ
भावाच्चा[illegible]स्य नपुंसकत्वं बोध्यं अत्र भावे कर्मकेभ्य इत्यनुवृत्त्याभावे कर्मकेभ्य एव एवकारः स्पष्टार्थः कर्तृव्यावृत्तये तु न निर्दिष्टार्थत्वेन कर्तरि कृदित्यस्याप्राप्तेरिति दि
क् स्वरार्थाविति तित्स्वरितम् उपोत्तमं रितीति स्वरार्थः तज्ज्ञाप्येति तत्र भिदेलिमा इत्यस्य भेत्तव्या इति विवरणादिति भावः कृत्यचः कृतीति विषयव्यवहारेण तस्य विशेषणत्वं तदाह ह
[illegible] अत्र व्याख्यानमेव शरणम् अचः परत्वाभावादिति इकारस्य नकारेणाव्यवधानादिति भावः नकारेणाव्यवधानाच्चेति पाठे चो हेतौ बोध्यः अजपि कृत्यस्य एवेति तु न भा
कांवकं ग्रहीणं इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः हलश्चेजुकृतः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरिति पंचम्यंतो नास्ति स्यात् तस्य मे विशेषणेनत्रे जुपधस्य हलंतत्वात्र्यभि

सि·म· वारा हा हलादेरिति अत्र किंप्रश्निन्नः इजादेः हलादेरित्यर्थकं हल इत्यनुवृत्तमपि सामर्थ्याद्धलं तंपरं इजादेर्हेत्वादित्वासंभवात् विहितविशेषणं च तेनास्य नियमत्वे
पौ·ठ· अन्यथा लिलोपे हलं तात्पर्त्वेन प्रत्ययलक्षणप्राप्तलोर्विभावति बाधित्वा नित्यार्थी विधिरेव स्यात् यद्यपि नियमे प्राप्त बाधः सिद्धस्य पुनरुपादानानुवाददोषश्च तथापि लक्ष्या
१ नुसारि भाष्यमेवं नियमेमानमिति बोध्यम् अनुस्वार श्वसर्वोपि गृह्यते व्याख्यानात्तदाह श्रोम्भलमिति वा निःस कृतीत्यनुवृत्तं निंदामिति षष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात् मत्वनिमित्तमित्याह
कृतिपर इति पुनः प्रश्नेति भारिसुपूर्वाय हलं कर्तव्यमिति वार्त्तिकादिति भावः एवं तमादीनामिति प्रभापनमित्यादौ णत्वनिषेधाय मादीनामिति विहितविशेषणं एवं च ल्यपि तेः प्रा
प्तिरिति भावः एकरणेपरीति अत्र च णत्वं पर्याख्यानमिति ख्यात्रादेशसूत्रस्थं भाष्यं माने कृत्यल्युटोपादाभ्यां हि पनेपाद्दाहारक इत्यादिसिद्ध्यर्थं कृत्यल्युटो बहुलमित्येवं भाष्य उक्त
म् शाक्यमकर्तुमिति अवर्णान्तादिव हलन्तादपि ल्यप्ता बाधादिति भावः ईद्यति आतो लोप इत्यत आत इति वर्त्तते स्वार्थ इति यतो नाव इत्याद्युदात्तार्थ इत्यर्थः पोर तपरकरणादा
प्यमित्यत्र न आङोपि इदित इत्यतो नुमिति लभेश्चेत्यतो लभेरिति च वर्त्तते विवक्षित इति एतद्दत्रैव भाष्ये स्पष्टं गदमदे अनुपसर्ग इत्यर्थाभावेन तत्पुरुषः प्रत्यासत्याङा
दिसंबध्युपसर्गाभावे सतीत्यर्थ इत्येके नियमार्थमिति योर दुपधादित्येव सिद्धेरिति भावः गर्ह्यायामेवेति वदः सुपीत्यत्र भाव इति नापकृष्यते इति सिद्धान्त इति भावः अजर्यं सं
गच्छति प्राप्नोति पुरुषमिति संगतं मैत्री कर्त्तरि क्तः अजर्यमिति च निपातनात्कर्त्तरीति बोध्यं वदः सुपि अत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न सत्स्विति सूत्रे उपसर्गे पीत्युक्तेः न
त्र हि सुपीत्येव संबध्यते इत्याकृष्यत इति भुवोः कर्मकत्वेनात्र इत्यर्थत्वात् यद्यपि प्राप्त्यावं न भावि तत्प्यर्थत्वे वासकर्मकत्वं तथापि अप्रसिद्धत्वान्न तद्ग्रहणमिति भावः इदं
चिन्त्यं भुवो भाव इति सूत्रे उत्तरार्थं भावग्रहणमिति भाष्योक्तेः सोपपदस्य कालादिकर्मयोग एव नास्ति अनभिधानादिति तदाशयः एक इति सकर्मकत्वादिति भाव अचप्रेर्वयुक्तः प
क्षः भाष्यस्थत्यादिसंमतत्वात् भावे च स्नोधमित्यादि तु छांदसं वा हुलकात्वेति बोध्यम् अत एवानुपसर्ग इत्य स्वप्रवाद्यमिति मन्तुदात्तत्वम् एपच स्मात्क मुख्येवान्यथा न्याद इति
भाव घञं तम्य तदा हर्त्तव्यं स्यात् हनस्त च तकारस्यादेशत्वं व्याख्यानात् सुपीति किं घातः एवं तु न सकर्मकत्वेन तदप्राप्तेः भावे किं श्वघात्यो वृषलः अनुपसर्गे किं प्रघातः

निरुपपदं हत्येनित्वमाघु शिष्य इति ग्रासः इत सर्ति प्रसीत्यादौ प्रसिद्धत्वात्क्तलेरेव ग्रहणं १

णं न ताभ्यस्तेरिति भावः नवृङ इति वृत्रोग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकमूलात्मव्याख्यानादिति भावः वार्या इति अत्र निरोधस्याविवक्षणान्नावश्यं स्यात् इति भावः पुनरिति

तकारस्यादेशत्वेन नच कारं विनापि पूर्वसूत्रे कार्यां वं धसंभवेन तत्र तस्य चानुकृष्टत्वादिति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये आङ्पूर्वादिति एयतिनुकत्वनलोपाभावति स्वराणामापत्तिरिति।
भावः ह्रस्वः सुपठ इति ये विभाषेत्यत्र यदित्यस्य विषयसप्तमीत्वे पिजनादिसाहचर्येण यादिप्रत्ययोत्पत्तिपूर्वकाले नोतस्यैवात्वविधाने नात्र तदित्यास्यानस्यैते आङ्गुणेन ह्रस्वसिद्धे
रिति भावः एतल्लुक्के शपरिहारायैव दीर्घोच्चारणमिति तत्त्वं कार्त्स्नेति अयं स्पधिकारस्थश्च पुके: साम्यात् नन्वेवं भार्यावधूरितिवत् भार्या: क्षत्रिया इत्यस्यापि सिद्धत्वसंज्ञायामि
त्यर्थमिति चेन्न भरते र्भार्यायां क्वचारण यतस्यसत्वात् मृजे र्विभ्रदुपधत्वात्मा न विभाषेयम् चजोः कु यथासंख्यं नरागादित्यादि निर्देशात् न्यङ्कादीनां च एषु डुम्लादिप्रमाठो
व्युत्पत्तिवादिव्याकरणं तराभिप्रायेणत्याह रजसूयोपत्त विशेषः निपातनादिति पूर्वोत्तरान्त्वयिकयोह्नडिति निपातनादिति शेषः एवमग्रेपि कृच्या निष्पन्नानामातरि
ति एवमग्रेपि घनं धातुपान्त्वादि रूपं न तु वस्त्रादि तत्त्वेनाप्रसिद्धेः पूङिति न्यादिसाहचर्येण शपविकरणस्यैव ग्रहणमिति भावः पाषमिति तैलादावोषधिमित्तकानं
तरं यहजीषं तच्चेन्याहु जित्यइति जिअभिभवे काष्टमिति हलिशब्दवा प्यमित्यर्थः पदास्वै एषु चतुर्षु ग्रहे: काचित्यर्थः परविषये सन्निकर्षो ग्रहेरर्थः यस्य पदस्यावेय
ह्मगृह्यसंज्ञा चक्रियतेत तस्य मुच्यते गृह्यकारत्यनुकंपायां कन् ग्रामगृह्येति बहिर्भावोत्र ग्रहेरर्थः पुष्य इति पुर्ज्यते शकटादिनेत्यर्थः युग्यमिति सूत्रं सामान्येन पुंसकं पत्र
पात्रषवित्रछत्राः पुंसि चेति लिंगानुशासनात् पत्रशब्दः पुंस्यपि युग्यं पत्रं च वाहनमिति कोशे उपलक्षणं युग्या युग्या इति कृत्वा सारथ्याखुत्य नोदयन्निति तस्यु चोरापूर्व
णिश्वयोगः एते च युग्यइत्यसंगतमित्यपास्तं अमाव स्यत्रान्यतरस्यामिति निपात्यमान ह्रस्वसंवद्धेत्यत्र नित्यं एव सूत्रे तकारोच्चारणं तु प्रकारेण माप्तकर्मापि सम्प्रसारणाभावनि
पातनशंकावारणायेति बोध्यं यथोत्तरमिति वार्तिकस्य सूत्रदूषणाय प्रवृत्तत्वाद्भाष्यकृता नाच वार्तिकमते श्लोकवृत्त्यस्या सिद्धिमाशंक्य सूत्रमतेपिप्यतिकृत्वबारणाय
नियमार्थमयुष्यक्रेति प्रश्चे चर्धर्मोति बचनेन समाधानाद्वार्तिकमतस्यैवाभ्युपगमानाचेति भावः भुज न्युब्जौ भुजेर्गुणत्वनिपातनात् वाहौ भुजअर्के ओब्जजन्तं न्युब्जीति चेष्टारहित
अवाङ्मुखः शोरतेरत्यर्थः यद्यपि न्युब्जयतीति अचिरोगे न्युब्जः सिद्धस्तथापि न्युब्ज इत्येतद्घात्स्य न्युब्जग्रहणमिति बोध्यं अवश्यपाव्यमिति आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्यनुवर्त्त
माने कृत्यायश्चेति ल्यत् प्रवार्च्यमिति इदं वृत्त्यनुरोधेन भाष्ये तु प्रवाच्यः शब्दसंज्ञायामेवेति व शो शब्देत्यैवसिद्धिरित्यत्र प्रवच्चिग्रहणं प्रत्याख्यातम् चिंत्यमिति पूजेर्नित्यंल्य
तत्वेन तद्गुहेफलाभाव इति भावः तदाह भाष्येति भोज्यं भक्ष्यमत्र सर्वेनतु स्वरविशरमेव व्याख्यानात् वज्रिति मनोज्ञे इत्यादौ व्यवहृतत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः निरनुबं

ल॰ श॰ धकृपूर्वत्ययास्तु गुणवृद्ध्योरुपस्थितावेवेति तात्पर्यं आचाम्यमिति पाठः चाम्यमिति पाठे वृद्धिर्दुर्लभा विशेष इति योगाहे बस्यादानीयतेनत्रेत्यर्थः प्रत्यण्यो असंमताविति बहुव्रीहिः ॥
शे॰ कृ॰ आन्तोपुमिति मीनातीत्यात्वे कृते नेइति भावः माओवाह विर्विशेष इति ऐदूंक्ष्योदधिवेत्यर्थः संवात्यमिति वहिसमानार्थो हेर्ल्यंतात्सिद्धे सूत्रेसमूत्स्येतिक्ष्यर्थमिति भाष्यं क्वचिन्नो
२ ति अत एवकाप्रत्ययेन तुमुनोननित्यवाध इति आसित्वा भुंक्ते आस्यते भोक्तुमिति च भवतीति भावः कर्तरि चेति कर्तरि कृदित्यतः कर्तरीत्यनुवर्तते इति भावः आवश्यका
धमर्ण्ययोर्णिनिः कर्तमानेक्तान्याश्चेति सूत्रं तच्च भव्यार्थं इति कृत्यप्रक्रिया ण्वुल्तृचौ अनयोर्वर्तमानकालात्प्रत्यत्रोप्रयोगोऽनभिधानादिति भाष्यं तत्र हि तृजादि
षु वर्तमानकालोदानं कर्तव्यं न कर्तव्यमन्येषां प्रत्ययानां कालमात्रे दर्शनात् यथा हः इत्युक्तं तृच श्चकार सुष्ठुं दर्शितुरिष्ठमेयस्त्वित्यत्र तृन्तृचोः सामान्यग्रहणविघात
र्थश्चकार इति भाष्ये स्पष्टं उणादीनां व्युत्पन्नत्वमते तु प्रत्ययांतमात्रादिभ्य ष्ठुं दर्शितेनेष्ठयसोर्दर्शनमिजितद्भावः अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन तु मानयतीत्यादौ नेष्ठवद्भाव इति र
न्ना इति सूत्रे कैयटः वोढुमर्ह इति अर्हे कृत्यतृचश्च इत्युक्तेरिति भावः वधहिंसायामिति अत एव जनिवध्योरित्यत्र वधिग्रहणं चरितार्थं वध्यादेशोत्वत्तोपस्यस्यासिद्धत्वा
वात्सिद्धं एते आर्द्धधातुके प्रयोगाणि त्यपाल इदं सर्वं वृत्तोस्पष्टम् परत्वेवं सति च सिडिंति सूत्रे बहुलंत एवं यन्न वधकगात्रविदस्सणाजिरा घ्यर्थमिति वार्तिके वधकग्रहणं वैय
र्थ्यापत्तेः अनेन धातुनासिद्धत्वात् घातक इति सिध्यत एव वाहुलकाद्वधकमित्युपादाय ण्वुलि वधादेश इति कैयटः तथास्थानिवत्सूत्रे वार्तिके वध्यादेशे वृद्धितत्व
योः प्रतिषेधः वधकं पुष्करमिति अन्यो यं किरीटादिको वधकशब्दो रुचकइतियत्येति भाष्यं चासंगतं स्यात् तस्मादयं निर्मूलः आर्द्धधातुके वा स प्रयोगो नि
र्मूलः जनिवध्योश्चेति सूत्रे वधिग्रहणं त्वादेशो हलंत इत्यभिप्रायेण अत एव हनो वध इति सूत्रे किमयमदंत आहोस्विद्धलंतः किं चातः यदि हलंतः वृद्धितत्व
प्रतिषेध इड्विधिश्च अथादंतो न दोष इति भाष्यमुपादाय कैयट आह अवधीदित्यत्र हलंतलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः वधक इति ण्वुलि वृद्धिलंते लीढ्विधा
देशे तत उपधाया इति प्राप्ता वृद्धिर्जनिवध्योश्चेति प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावाद्धनल इति तत्त्वयातंतत्प्रतिषेधो वक्तव्यः अवधीदित्यादावेकाचत्वादिण्निषेधे प्राप्ते इड्विधेयः अदंत
त्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्याद्यभाव इडभावश्चेति एवं चादंतत्वपक्षे वधिग्रहणं सूत्रेन कर्तव्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति वृत्तिशिष्टमत्याहुः नेत्वलिटिरधिजभोरितिप्राप्त
नुमो निषेधो यं रभेरितिलभेश्चेति च नुम्विधायके क्रमः कर्तरीति लुक्रमोरित्यत्र वार्तिकं अनन्यभाव इति अत एव भाष्ये सोपसर्गमेवोदाहृतम् केचित्तु कैयटस्वरसत्वत्र

पक्षे दृश्यते तङानयोरभावमिति फलोपहिततङाननिमित्तत्वाभावं लक्षयतीत्यर्थः यापा चकर इति यङ्लुकोः श्नानैमित्तिकत्वान्न धात्विति निषेधो न इण्कुसुर्मेत्वाभावाच्च
मधुसूदने साम्प्रदायोरिति षत्वनिषेधः स्यापीति आदंतलक्षणेस्थायोपि केप्रस्यादिरपि षत्वमपीति निपातनादित्यनुक्रम्यते बाधकेति तेनैव सेवदेवारयः सिद्धाः आगमस्येति न
चदीर्घागमोच्चारणं सवर्णदीर्घबाधार्थं स्यादिति वाच्यं अनंतरस्येति न्यायेन हलादिः शेषस्यैव बाध इत्याशयात् वस्तुतो दीर्घप्रवृत्तिकाले एवैयर्थ्यापरिये तु ह्रस्व एव न्याय्यः इत्यादि
शेषबाधनं तु अभ्यासस्यानचीति भाष्योक्तेन वचनेन साध्यं अभ्यासस्य यदुच्यते तन्न इत्निमित्ताभ्यासभिन्नस्येत्यर्थः अत एव लोलुव इत्यादौ गुणः यद्यप्यत्र वचनेनेति भाष्ये नास्ति त
थापि रात्रिंचर इत्यादिप्रयोगदर्शनादाश्रितं तत्रढ इत्यन्ये घत्वं चेति चात् हित्वमाकुचलिलुक्षेति चाहितं लिलुक्षा रणमइहये इ आलोपः प्रियेइङ् किरेभूते वा त्रमव
वचनं प्रत्त इति परत्वादिदमेव न्याय्यमित्यभिमानः पाघ्रा अत्रालुग्विकरणत्वात्पिवतेरेव ग्रहणं हरस्त इति अत्रारुचिवीजं तु भाष्यानन्ग्रहः टिड्ढेति सूत्रे प्रत्यासत्त्यादिदोषप्रपं
वाकारस्यैव ग्रहणं चिन्त्यात् टित्वसामर्थ्यादिति चेत् धयेत्यत्राप्यापत्तिः तस्मात्त्वनं धयीत्यस्य प्रामाणिकत्वे गौरादित्वं बोध्यं ङीप्यप्युदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्त्या स्वरे विशेषाभावादित्या
हुः लिपेर्विर इति अम्पुचादीनामिति नुम् धार्यादयो हेतुमण्ण्यन्तास्तेभ्यः शे शपि गुणायादेशौ अरविंदमिति भाष्येऽरविंद इति पुंल्लिंगं दृश्यते पक्षे ऽनिर्हि इदमुपलक्षणं इगुपधेभ्यः
क इत्यस्य इहेति अवनान इति भाष्यादाहरणादिति भावः ग्याद्यधा ग्या आदिति छेदो व्याख्यानात् तेन जलचर इति इदं शाकपारित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् गेहे कः यत्नु गृहग्रहण इ तिग्
रादेरिदं तानिवि चाप्रचिभ्यादेर्वा गृहधातोरिगुपधलक्षणे के गृहं सिद्धं स्त्रीटित्वी कारात्स्वनाति प्रसंगः तस्य प्रदायं विवेति इदं सूत्रं शक्यमकर्तुमिति तन्न नौधातृ छ्ठो इसाविति म
सूत्राश्रूयात् भाष्ये पाठाधौदावागमभंग्यस्य सीरस्वामिनोक्तत्वेन सूत्रपाठे च तदंशाभावेनैवमेवौचित्यात् उच्छृखलातयोर्धात्वोर् प्रामाणिकः पाठः वेदेनस्तो ध्यप्रयोगात्पदि
भवेत्सवर्णदीर्घेण नास्य हेरेव साध्य इत्याहुः अत एव भाष्यवार्तिककाराभ्यां नेदं प्रत्याख्यातं नृविरवनीति वार्तिके एवेति तेन वेञो वायकः सिद्धः इं अस्त्विति इदमनिदितामिति
सूत्रभाष्ये स्पष्टं नन्नुभाष्यमनेरजकीर्तिनस्यादत आह पुंयोगेत्विति तत्रैवत्यर्थः रजनीत्यत्र तु गौरादित्वान्ङीषित्याहुः नंदक इति आप्यमानमानं दनक्रियाकर्तेत्यर्थः कर्मण्ःशे
षत्वंति हरनपचादयस्तु यदि नेष्टास्तर्हि नमिधानेन वारणीयाः ह्वाव्हेञ्साह चर्यात्सानुबंधकस्यैव ञ एव ग्रहणं आतोनु उपसर्गाभावे सतीत्यर्थः तत्फलितमाह अनुप
सर्गादित्ति गासंदाय इति सन्सूइति सूत्रे उपसर्गे पीत्यनेनात्र प्रकरणे सुप्यदेनोपसर्गाग्रहणबोधनान्नसुपीतिकः आतोनुपेति सूत्रारंभसामर्थ्येन नन्नस्यकर्मण्युपपदे प्रहृत्तौ वाऽ

स॰ शा॰ ऽत्रोपसर्गेणमव्यवहितप्रयोगाद्विशिष्टक्रियायां कर्मकारकान्वयाच्चगतिसमासगर्भोपपदसमासः अत्र कर्मण्युपपदे कृद्वस्थ एव प्रत्ययः एतेन कुंभं करोतीति द्वितीयांतस्योपपदत्वे
सि॰ कौ॰ कुंभ असितिस्यानुपपदत्वेन तेन समास इति सिद्धांतात् सं गतिः अणुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तस्याभावेन षष्ठ्यंतस्यानुपपदत्वात् किंचोपसर्गसंबंधात् पूर्वं कारकसंबंधेन मिन्नपदासंबंधेन
३ साधनकार्यापूर्वमुपसर्गासंबंधेन च प्रेदादित्यादेरसं गतिरित्यपार्ले आव्ह इति न चात्र केष्वालोपं बाधित्वानित्यत्वात् संप्रसारणेन तन्तो वाल्यादिति
न्यायेन पूर्वं संप्रसारणे कृते पूर्वत्वलोपे तस्याभीयासिद्धत्वेनोवङ्प्राप्तौ यण्याह्वयति सिद्धमिति वाच्यं आभीयासिद्धत्वानित्यत्वे वार्णादिति न्यायानित्यत्वे वास्य ज्ञापकत्वात् तेन जुहुव
तुरितिसिद्धमित्याहुः योगविभज्यत इति इदं केवलोपसर्गेन आतश्चोपसर्ग इत्येव सिद्धेः कर्मण्युपपदेपिन आतोनुपसर्गे इत्यारंभात् प्रष्ठोगैरिति आतश्चोपसर्ग इति कः अग्र
गामित्वेन मुख्यत्वं लभ्यते हूयमपीति चरेष्ट इति सूत्रे कर्मणीत्यपि वर्त्तत इति भाष्यदर्शनेन सुपीत्यधिकारं दृष्ट्वापिन तन्निवृत्तिः तेन तुंदशोकयोरित्यादीनां कर्मण्येव प्र
वृत्तिः सुपीत्यनान्वकर्मकेषु सावकाशमितिभावः आलस्येति तयोर्गम्यमानयोरित्यर्थः तत्रसामर्थ्यात् दृलसमुखाहर्त्तोरिति वोध्यं मूलविभुजादिभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी घे
दात्तः जनेनर्णपनिर्देशः खनो घ चेत्यादौ धातुनिर्देशः ऽऽपाकरणात् व्याख्यानाच्च इत्युक्तेरिति अनुदात्तेरित्यर्थः गोसंख्ये च सिद्ध इत्याजादेशः शृतेर उत्क्षेपण इत्यत्राथ
वर्त्तमानादित्यर्थः शक्तिलांगलेति तृघमनोपशक्तिः शस्त्रविशेषः सूत्रेचविधार्येर्थे गम्यमाने सति सूत्रशब्द उपपदे इत्यर्थः स्तंबकर्णयोरमिजपोः कर्मको टामाभूरिति
पन्नादितिभावः संक्रोपनिगृह्णाते स्तंबेर्मानशोकरेतिभाष्येण दंप्रयोजनं खंडितं अधिकरणेशेतेः इतअनर इति सुपि कर्मणीति त्रयमनुवर्त्तते यथायोगं संबंध इति चरेष्ट इत्यत्र
थं अनादिष्विति कर्तृभूतिषु तानादिषूपपदेष्वित्यर्थः चरेः सकर्मकत्वेपि चरेष्टः कर्मण्युपपदे नं भिक्षासेनेति सूत्रे भिक्षाग्रहणात् स्पष्टं चैवं भाष्ये ऽतआह अधिकरण इति सेना
चरे सेनायां भ्रमतीत्यर्थः आदायचर इति गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः अग्रेणेति पुरोग्रतः शब्दयोरव्ययत्वेन कर्मत्वासंभवात् दसंबंधेन त्याह चर्येणाग्रशब्देपि न दसंबंधो ऽस्तिभा
वः इत्यत्र इति अत्राहुः विरग्रेसर इत्यस्यालुक्प्रसिद्धये एदंतत्वनिपातनेन मानं पूर्वनिपातस्तु बहुशोव्यभिचरित इति कृञोहे हेतुः कारणमात्रे आनुलोम्यमाराध्यं विनानुवर्त्तनं
वान्येष्विति उपपदानि तु न व्याख्यानात् दिवाविभा दिवापदार्थस्यापि इतिविषये शक्तिमत्परत्वेन कर्मत्वादत्र कर्मणीति संबध्यते अहेत्वादावपीति हेत्वादिग्रहणानन्तरमि
तिभावः अत इति तपरकरणं इतः कृञस्य प्रामेराह कस्कादित्वादिति न जिजहातेरुत्पन्नत्वेनोत्तरपदस्थत्वात् न कृञस्य प्रामेराह कस्केति पाठि [illegible]

ह्येवतः कुरुश्चेव नित्यंसमासे इति ममयावयवत्वात्तस्येदुदुपधस्येत्यस्य न प्राप्तिः परत्वादिति अजहेत्वादौ चरितार्थः सूत्रे च किमादिग्रहणं न कार्यमित्यभिमानः कमेश्च इति
कर्मणीति चास्य विशेषणं तेन करणादौ नातिप्रसंगः पश्चाविति कर्तृविशेषणं पशुरन्त्रोपाधिः प्रत्ययांतशब्दत्वात् एवं श्रीत्यादि चापि द्रष्टव्यं स्यादेवंध्यः फलेग्रहिः अर्हे द्विषत्
कालिंमन्यादावनवकाशत्वात्पूर्वं ह्रस्वे कृते ततो मुम् अन्यथा मुम्यनजंतत्वात्तस्यान्त इ हानव्ययस्येति वर्तते तेन दिवामन्या रात्रिव्ययानां मुमभावात् शुचीनिपाति किंग घर्षेस्थानि
पाठांतरं माषा इति मृगादूत्तिभाष्येपाठः असूर्य यथासंख्यमत्र असूर्यशब्दस्यानर्थकत्वेपि उपपदमिति महासंज्ञया तस्य सुवंतत्वं सुपूर्वहितीयेव प्रकृतमेकदेशस्य कर्मत्वेन
न्याये सत्यायुक्तत्वात् ललाटसाहचर्याच्चेति बोध्यं प्रियवशे वदः खच् खित्त्वं व्यर्थं खचि ह्रस्व इत्यादौ स्वरूपग्रहणे व्यावृत्तिः सिद्धा कुलीन इत्यादौ चरितार्थत्वात् हन्त्यन्तादीषत् इत्या
ढः मितंगम इति हलौमतं गम इति पाठः खच्च डिद्वेति योगविभागादत्र विहायस इत्यस्य संबंधः तदाह भुजंग इति तापेरिति चुरादेर्हेतुमण्णिजभावे ग्रहणमिति वृत्तिः अनिर्दें
ति उपपदविधानेषु नेति ज्ञापकं भाष्ये व्याक्तेति भावः वाचिय वाक्शब्दे कर्मणीत्यर्थः संकल्पविशेषो व्रतं भयशब्देनेति येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च तदन्तरूपं
विशेष्यमादाय तदन्तविधिरत्रेति बोध्यम् क्षेमंकर इति क्षेमंकरी त्वत्र गौरादित्वान्ङीष् आशिते भुवः भोजन इत्यतो ल्युं तान्त्रयोज्य कर्मणि ताः उत्तरसूत्रात्तं ज्ञापयामित्या
कृष्यते तेनासंज्ञायां न अत एव प्रीत्युपगतौ इत्यादिना भावकर्माधिकरणेषु युक्तसंज्ञीनिगृह्यते सोपसर्गस्य भास्यर्थस्य वा भुवः सकर्मकत्वेपि कर्मणीति न संबध्यते तस्य प्र
सिद्धत्वात् व्याख्यानात्तन्नाह आशितो भवतीति अन्यत्रापीति अनेनैव सर्वत्र सिद्धौ सर्वत्रेत्यादि प्रपंचार्थं वस्तुतः समपांज्जनेरिति प्रकरणस्थेनान्येषामपि दृश्यते इत्यनेन
सिद्धे इदमपि प्रपंचार्थमेव तत्रापि ग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादिति बोध्यं दाराविति शब्दापेक्षया पुंस्त्वं अन्यग्रहणं स्पष्टार्थं कुमारशीर्ष अर्थशिनिर्भविष्यद्वर्तमान
योरेव न भूते भूत इत्यधिकारे कर्मणि हन इत्यस्य पाठेनायमेव णिनिर्भूत इति एतदारंभसामर्थ्येन तत्र नियमात् यत्तु तक्रकौडिन्यन्यायात् कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितेन णिनि
ना कर्मणि हन इत्येतद्विहितणिनिना सह चरितभूतकालो बाध्यते अत एव कुमारोस्मादिपुनर्विधाने चरितार्थं न च तन्नामसर्थ्याद्वासरूपबाधः शक्यः बाधापेक्षया कालबाधस्ये
वोचितत्वात् अत एवं कुमारहं तेत्यपीति तन्न तस्य न्यायस्याविधेयविषयत्वात् तत्र कालस्य तेर्धातोरित्यर्थेन कालस्याबाध्यत्वात् भूत इत्यधिकारसत्त्वे चोक्तनियमोपपत्तिः
ति अस्य भूताधिकारप्रयोजनोक्तिर्भूत इति सूत्रे भाष्ये इति दिक् पतिघ्नीति गमहनेत्युपधालोपघ्नित्वान्ङीष् पाणिघ ताडघ शिल्पिनि कर्तरीत्यर्थः आढ्यसु भगार्थमुक्तिं आढ्यं

ल॰ शा॰ शे॰ रु॰ ४

कुर्वन्नं नेन कर्तरि तु नायं करणरूपार्थे न तत्कौडिन्यन्यायेन कर्तृरूपार्थ वाधनात् अर्थस्यापि विधेयत्वात् अतएव कार्यशब्दवादे नियोगतः कर्तारं ब्रुवन् सस कृत्संज्ञ इत्य
र्थो भाष्ये दर्शितः नियोगः शास्त्रं नित्यशब्दवादे तु स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञः स्वभावतः करणं ब्रुवन् ल्युन् कृत्संज्ञ इत्यादि क्रमेणार्थः तदा कर्तर्यस्याप्रसक्तेरेवेति दिक्
कर्णरिपुषः अर्च्यन्तेषु किं आढ्यीभविता इष्णुच् तु नगतिपूर्वेभ्यः प्राप्नोति वाच्छीलिका प्रवृत्तेः स्पृशो अनुदके किं उदकस्पर्शः अनुदके इत्येतन्नीमर्थ्यात् क्विवपि नृ घुस
दिति संप्रत्यन्ते नरत्पूर्वपदं समर्थं तत्वेत्तु घुभ्यामित्यलुगापत्तिः सन्तु अनुपसर्ग इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे उपसर्गेपीति अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं नेति ज्ञापनार्थं तेन
वदः सुपीत्युपसर्गे नेति भाष्यं गदमदेत्यत्रानुपसर्ग इत्यस्य स्वरितत्वमेवमर्थ्यं संबंधात् अतएव प्रगृह्यमित्यादि सिद्धिः प्रष्ठ आतश्चोपसर्ग इति क इति दिक् भजो ण्विः
सुप्युपसर्गेपीति प्रवर्तते अण् बाधनार्थमिति स्पष्टं चेदं भाष्ये उपपदस्येति कर्णे चेति सूत्रं तु आममांसभक्षके क्व्याद् इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमिति भाष्ये अन्येतु गंगाधरादिवत्
बाधचिसवर्णदीर्घं ससाधुरित्याहुः बहुलं तोऽयमसाधुरेवेति परे निहत्तमिति आ तो मनिनित्यत्र विजुपे इत्यतोऽनुवर्तमानमित्यर्थः दृशिग्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारु
रः वनिप् शर्वरीत्युदाहरणं रोहरेडिति सुर्वरिषहिंसार्थकं क्विप् अत्रापि दृशिग्रहणमनुवर्तते क्विप् चान्येभ्योपि दृश्यत इति भाष्योक्तेः सदा हरघ्नस्तु इति अन्येभ्योपि दृश्यते क्विप्
रव्याविति सूत्रे भाष्यं दस्मन् स्वचि ह्रस्व इति छादेर्घेद्व्यन्स्याद्रिरिति चानुवर्तते लोपश्चेति अन्त्यस्येति शेषः शंस्या इति अत्रान्तर्भावितण्यर्थत्वे शमित्यस्य कर्मत्वं अन्य
था तु नतत्वं प्रत्ययस्तूभयथापि सुपीत्यस्यैव संबंधात् अत्र विच् चाक्विपित्यत्र क्विप् पदेन साहचर्याद्द्विजेनोच्यते अतएव नेत्वं अचं बाधितुमिति अन्यथा धातुग्रहण
सामर्थ्येन कर्मोहेत्वादिषु टवाधवत् शपूर्वकस्याधातोः क्विपा तप्यचवाधेनेत्यर्थः उपसर्गभिन्न एवेति सुपीति वर्तमाने पुनः सुप्ग्रहणेनोपसर्गेपीत्यस्यानिवृत्तेरिति भावः
भाष्येति अतएवोपसर्गादृतीति सूत्रे सुवापीति भाष्यप्रयोगोऽनुमादिनो विमारिणइति सोत्र प्रयोगश्च संगच्छते साधुकारिणीति करोतिरत्र सर्वधात्वर्थानुवादकस्तदाह सा
धुदायीति कर्तर्युकर्मभूतोपमानवाचके उपपदे इत्यर्थः व्रते सुप्युपपदे व्रते गम्यमाने णिनिरित्यर्थः स्थंडिलेति स्थंडिल एव शेत इत्येवं व्रते गम्यते स्थंडिले शेते एवेति तु न भ
षपत्तत्वप्रसिद्धेः बहुलमाभीक्ष्ण्ये बहुलग्रहणादाभीक्ष्ण्योपपदयोरभावेपि व्रत इति सूत्रभाष्यबोधितेन्नतार्थस्याप्योत्वादौ णिनिः आत्ममाने च आत्ममाने इत्ति किं दर्श
नीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्येति सूत्रेऽमिति तत्रेणस्य दहयति निर्देशः एकं विधेयसमर्थकं अपरं प्रत्ययविशेषणमिति भाष्ये स्पष्टं तदाह स च स्वात्मेति अत्र स्वामः प्र

त्ययस्यातिदेशयोग्यकार्याभावात्स्वाद्यमे गृत्स्वितेइति भावः श्रिमन्यमिति यदि तु स्वमोरिति लुगत्र न बाध्यसामान्यचिंतया सुपो धातुरिति लुग्भवतु अस्यापि अ[illegible]न्त्यसमर्थ्येन
बाधात् किंचास्यामेवहिरंगतया सिद्धत्वादपि न सुपो धातुरिति लुक् उत्तरपदाधिकारेणापरिभाषानेत्युक्तिस्तु भाष्ये उक्तिमत्युक्तिक्रमेणापूर्वपक्षिणइति स्पष्टं तद्धि दीपरं तपर
त्ययस्यात्रिपाद्यांवहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सुसाधुत्वेन फलाभावेन मानाभावेन चोत्तरपदाधिकारे तत्प्रवृत्तेः सत्त्वात् तस्मात् श्रियंमन्य इत्येव रूपं भाष्ये तेमते अत एवोपक्रमे
श्रियंमन्य इति भवितव्यमिति भाष्ये सिद्धांतिनोक्तं एवंच पूर्वपक्ष्युक्तात् श्रिमन्यमित्येव भवितव्यमिति भाष्यस्यात् श्रिमन्य इति प्र
योगात् ह्रस्वस्य मुममोरभावस्य च कल्पनमनुचितमित्याहुः अयममप्रत्ययवत्त्वादेव परः मुमासिद्धेः जाहित्प्रत्ययनिबंधने यज्ञादिसिद्ध्यर्थमिदं सोमेनेति सोमिनलताविशेषेणया
गं कृतवानित्यर्थः अग्निष्टोमेति अग्निष्टोमसंस्थाकयागेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः यजेस्त्यागकरणके व्यापारे शक्तिः तद्व्यापाररूपभावनायाः [illegible]
त्वेनोपस्थितेस्तनः पुरुषार्थत्वाभावाच्च साक्षात्सुखसाधनमपूर्वं भाव्यत्वेनान्वेति त्यागस्य करणत्वं च भावनाभाव्यभावकत्वमेव सर्वत्र कारणादीनामीदृशमेककरणत्वं स
स्याव[illegible]स्यापि सोतिष्टोमशब्दस्य तदुक्तिलक्षणया त्यागसामानाधिकरण्यात्करणत्वं स्वर्गादेः कर्मत्वमपि भाव्यत्वरूपमेव न तु [illegible]प्यत्वरूपं अत एव दध्यानां कामांतपदे
नैवोक्तेस्तुः केचित्तु सोमाद्यनुकूलव्यापार एव यजेरर्थः ज्योतिष्टोमादिशब्दाश्च शब्दव्यापाराः शब्दस्यापि संकल्पद्वारा कारणत्वमित्याहुः कर्मणि कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्धंतेर्णि
निरित्यर्थः इदं शक्तिस्वभावात्कुत्सायामेव तेन चोरंहतवानित्यादौ नेति हन्तिः चतुर्विध इति ब्रह्मादिषूपपदेषु भूते वर्तमानाद्धंतेः क्विबिति सूत्रार्थः तत्राविशेषाच्चतुर्धा
पि एवकारो विनियमनाविरहात् तत्र ब्रह्मादिष्वेव भूतार्थाद्धंतेरिति नियमे [illegible]रूपपदांतरसंबंधनिवृत्तिफलो धातुनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थाद्धंतेरेवेति नियमेनान्या
र्थाद्धंतेरिति प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थाद्धंतेरेवेति ब्रह्मादीनां धात्वंतरसंबंधनिवृत्तिफलो धातुनियमः ब्रह्मादिषु भूतार्थाद्धंतेः क्विबेवेति नियमेनान्यार्थ[illegible]तिका
लनियमश्च इति भावः भाष्यमिति तथाच भाष्यं उभयतो नियमो यं ब्रह्मादिष्वेवेति क्विबेव वक्तं चैतत् श्रुतोपस्थितोपपदप्रत्यययोरुपरोधापेक्षया करणत्व[illegible]
न्यप्रमाणोपस्थितधातुकालयोरेवापरोधो न्याय्यः एवंच तद्विरोधाद्धातोरुपुक्तेति भावः काशिकेति धातुनियमस्तु [illegible] इष्यत इति तद्भावः अत्रापि द्विविध एव नियमः
सुकर्मादिष्विति कृत एवेति च एवं सोमसुत्र इत्यादावपि कुत्सितेति वार्तिकमिदं यत्कर्मक्रियया संबध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः सोमादयश्च विक्रीय

न्या·भा· मात्वाः प्रोक्त्वनिषिद्धत्वात्तदावहाः तेऽत्रेहन धार्म्यविकाय निरुक्तमिति अंसुलवचनत्वेनेहानन्वयादुक्तत्रानुपयोगाच्च सहयुध्वेति तेनसहयुद्धवानित्यर्थः सर्वोपाधी
प्रौ·कृ· नि मान्देत्वन्येप्येऽपि दृश्यन्त इतिवक्तव्यं परिखेत्युक्तं क्तक्तवतू यद्यपिनिष्ठा णुवंधानशून्यतेनत्थापितदुपलक्षितेकालकारकादिदर्शनेननतत्रानुवंधस्मृतौनिष्ठात्वप्रयु
५ क्तकार्यसिद्धिः इत्संज्ञककार्यानित्याकारात्रस्मृतिः अनएवलोतइत्यादिनतत्प्रयुक्तकार्याभिनेता दीर्घकत्वावगमाल्लुङ तमेतदितिनिर्णयोन्नदोषः [illegible] दीर्घविधि
ई चाद्देवदीर्घग्रहणमत्र अन्यथा गुणः स्यात्तथापि क्लियोनिष्ठायामन्यदर्थश्चात्रवचिक्लियत्तुरित्यादौ यद्रूपं मदनुकारणत्वस्यसत्वादत्रदीर्घग्रहणं स्पष्टार्थंवदमाष्ये अत
एवदीर्घविधायकसूत्रात्वपिक्लियदत्येवोक्तं रदाभ्यां चोवाक्यभेदार्थंसूत्रदाह निष्ठापेक्षयेति रदाभ्यां किं चरितं तद्धि निष्ठासंबंधितकारविशेषणं पूर्वग्रहणं भिन्नवद्भा
मित्यादौ परस्यमाभूदितिस्पष्टं भाष्येकार्तिकेत्योर्हुज्जरं नत्ववारणायहृदे परस्यनत्वप्रतिषेधइतिवक्तव्यं वहिरंगासिद्धत्वंतुत्रैपादिकेनरंगेन्नास्तीतिनिरूपितं।
ओदितश्च अस्मात्परस्यनिष्ठातस्यनइत्यर्थः स्वादयोदिवाद्यंतर्गणभूताः [illegible] तं जलमिति अनेनसूत्रेस्य [illegible] गणएवप्रसिद्धत्वाद्भ्यासमाच्चभूतस्तेनतुरोगइति
च्छनितेम [illegible] त्वमेति सार्थकं तद्विषयेनत्वंचविभाषाभ्यपूर्वग्रहणमभिसंशीनइत्यर्थमितिवृत्तिः व्यवस्थितेति एनदपिवृत्तौस्पष्टं भाष्येतुएतन्नदृश्यते दृष्टाव
पिपदिनेध्यतेततोव्यवस्थितविभाषेतिवदंतैषामनभिधानंसूचितंनत्वपादानेइति [illegible] दीयमंपादानेनप्रयुज्यत इत्यर्थः व्यक्तमितित्वेनेः प्रकाशार्थस्यरूपंतद
र्थादंचेत्तुनिष्ठानभिधानमितिबोध्यं यस्यविभाषा आर्द्धधातुकस्येत्यनुवर्त्ततेइड्विहितइत्यध्याहारः अत्रैकाचइतिवर्त्तते तेनदरिद्रितइत्यत्र न निष्ठादेशइति स्वरत्य
त्ययोरुदाहरणं सीवः सैविकः अत्र च निष्ठाच द्व्यजनादितिनिष्ठांतस्य द्व्यचो विधीयमानमाद्युदात्तत्वं नो द्व्यच्त्वषट्नचनप्राप्नोतिइदं चेट्सहितस्यनिष्ठातकारस्यलो
पो निपात्यतइति पक्षे यदातु तकारमात्रस्यलोपो निपात्यते तदानेदंप्रयोजनमिति व्यर्थं तयोर्ग्रहणं श्विविग्रहणं तु सीवेउत्वापेक्षरूपा [illegible] परिहारः [illegible] अत्रैव निपा
तनान्निष्ठायांतलोप इतिमते अस्यात्रोपन्यासः अच्च प्रत्ययांतेषत्वाभावनिपातनमित्यन्ये एतन्मतद्वयमपि [illegible] वात [illegible] दिति इदं वृत्तिरीत्या [illegible] मतेनिर्वा ५
वातोवातेनेतिप्रयोगेभावातस्यकरणत्वेवोध्यः भावेनिर्वातवातेनेत्येव भाष्येतु अवातामिधानइतिवक्तव्यं निर्वाणोग्निर्वातेनेत्युक्तं भावनिर्वाणंवातेनेत्यविति [illegible] स्यामर
ति हैक्षयइत्यस्यादेशइत्यात्व ल्यः प्रत्यक्षपूर्वग्रहणंप्रसंशीनइत्यर्थमत्वं तुनप्रत्ययइत्युक्तेः अत्रल्येक्षैरतुभयोरपिग्रहणमितिवृत्तिः एतत्सर्वंभाष्येन [illegible] त्तमिति।

उत्फुल्लं च फल्लोरित्यनुवर्तमाने नेति चेत्येव सिद्धं तत्र फलनिष्पत्तावपि फलेरुभयोरपि ग्रहणं व्याख्यानात् एकानुबंधकपरिभाषाया असार्वत्रिकत्वात् फलतेः ... त्वात्ताविन्य
स्यनात्र निपातनं इड्भावस्यापि निपातनतापत्तेः एतेन पुल्लविकसने इत्यस्य निष्ठातलोपो निपात्यत इत्यपास्तं फलेर्लत्वं नत्यादि भाष्यविरोधाच्च नन्वाङुपसर्गादि
न्युक्तेः परिकृशाद्युत्पत्त्यनुपपत्तिः परितः प्राप्तः कार्श्येन स्वार्थे नपरे कृशो प्रत्यनुपसर्गत्वात् उक्तो कृशशब्दः कार्श्यपर इति स्पष्टं भाष्ये इष्यत इति वृत्तिग्रन्थ ... ति शेषः ...
भावश्चेति निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्ध इति सिद्धत्ववार्तिके इड्विधिग्रहणमेतन्निपातनासिद्धार्थानुवाद इति भावः ...रोकितीति क्नीनीति निर्मूलं निष्क
लं च ताभ्यां परस्य तादेः कित एव संभव इत्याशयो वा गुरुविरोधः मंडूकप्लुत्या रदाभ्यामित्यतो न इति वर्तते ह्रियोः प्राप्ते न्येषां मते विभाषेयं परेणेति यदित्युपूर्वे सा ह
चर्यमंतरंगमित्युच्यते तदा व्याख्यानादेवास्य ग्रहणं बोध्यम् उक्त इति एतेनाल... त्यादेर्लग्न इत्यत्र णिनिषेधेनास्यासिद्धत्वान्नेड्भूतीति निषेधासिद्धेः त्रेदिङ्ग्रहणं व्यर्थ
मित्यपास्तं वरमनासाविति परिगणनेनात्र तदप्राप्तेः ख्यानत इति ख्यादेशस्य खशादित्वात्स्नं तत्र स्याद्धातुकेत्ययोगाभावाच्चात्र ख्याग्रहणं व्यर्थमिति बोध्यम् क्रसो
वेदत्वादिति एकाच इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यं भित्तमिति शकलत्वजातिविशिष्टे रूढोयं तेन भित्तशकलयोः पर्यायत्वान्न सहप्रयोगः निष्पन्नस्य शकलस्यान्य
स्मिन्विदारणे प्रतिपाद्ये भित्तं भिन्नमिति भवत्येव किंच भिन्नं विदीर्णमिति सामान्योपक्रमे भित्तमिति प्रयोग इति स्पष्टं भाष्ये इच्छिन्निष्ठायां इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रह
णं नित्यत्वाय निष्ठायामित्येतत्तु यस्य विभाषेति निषेधबाधनार्थं स्यात् वसतिक्षु अत्रापीड्ग्रहणं प्राप्तकालं पूजार्थादिति पूजाविषयार्थकादित्यर्थः नागा ऋञ्चित
मञ्जिन इत्यादौ समाधाने न पूजा गम्यत इति तत्रापीट् सिद्धः ननु गार्ध्येदत्र गार्ध्यर्थे दैवादिकस्य सूत्रेण ग्रहणं किंतु विमोहनार्थं तौदादिकस्यैवेत्यर्थः लुभ्य इति
घ... साविवानित्यर्थः उदाहरणे प्रातमो हेत्यर्थः आदिकर्मणि निष्ठेति आद्ये प्रक्रियाक्षणेषु भूतत्वाभावात्प्राप्ता निष्ठेति वचनं आदिभूतावयवे समूहरूपमा
रोप्यत ... समस्याभूतत्वं यथा श्रीयते तदेरं प्रत्याख्यातं तदुक्तं यत्कृतं ... रभि समीक्ष्य प्रयोगः प्रकृतः कटं प्रकार्षीत् कटमिति च यदा विवृति का ... समी
सिद्धे तदा प्रकर्षेत्रिकटमित्येव भवतीति भाष्ये विभाषाभावादिति ... निषेधप्राप्तेरिष्टं सेऽनिष्ठेति अस्या निरोभावादि इदं स्वरूपकथनं अत्र सूत्रिः सर्वोपि गृ
त्यते श्वीदित इतीति ननु नित्यत्वात्संप्रसारणपूर्वत्वयोः श्युक इत्येव निषेधसिद्धे श्विग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न श्युक इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेरेतदेव ज्ञीवत्वन्या

ल·श· दिसिद्धिः शृतमिति अत्राल्विधित्वेपि [illegible]रित्यादिसामर्थ्यात्पूर्वरूपस्यैव संप्रसारणत्वं तत्सामर्थ्यादेव वक्तव्यमिति इ सूत्रस्थभाष्यरीत्येकादेशस्याचः परमिमिति स्थानिव
श्री·स· त्त्वे प्राप्ते इति अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः अनित्त्वं तत्राप्ते इति इदं भाष्ये न दृश्यते क्तनिमेरिटत्वमस्मर्थमितिपरे इरिट्टितइति तनिषेध इति समाधेयम्
६ त्याप्तिः इरिदित्याद्यादिसाधने धात्वर्थे तु स्याद्योनिपात्यते तर्हि सुभितमस्य तेतिनस्यादतआह समुदायेनेति अन्यत्र प्रयोगस्तु साद्दश्यान स्वातप्रत्ययेन वा त्यागे येषु
अविक्लिष्टमनाकुलं मनइत्युच्यत इति कैयटः ननुघुषेरादित्वादिट्कल्पप्राप्तेन दंशेनित्यार्थो विधिः स्यात्तत्रश्चभावादिकर्मण्यामन्यत्र वैयात्याभावेपि आदितश्चेतिनि
षेध एव स्यादत आह भावादीति वैयात्यमविनीततमाहुरदत्तइति अत्राकर्मकविवीजंतु अवैयात्ये भावादिकर्मणोरनभिधानेमानाभावइतितत्रादित्वं सफलमितितदा
ह माघवल्लिति इरित्तोनलोपश्चेति अनिदितस्तु नलोपवर्जमितिभावः इदेवजितिरीत्या भाष्ये तु इरितएवनिपातनं अनिदितस्तुदृहितमित्येवेष्टं वृहस्हीति श
मीत इत्यर्थस्यैवानुगमादितिभावः घुषिर् शब्देनाभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनंतेदाह शब्देनेति णिलुक्चेतितेनोपधागुणोन अधीयमानेइति तदर्थे चेतक्तोत्तवर्त्तते
इत्यर्थः दाश्वद्वइति कर्मणिक्तः दृग्गंडवंदसइति प्रयोगस्तु केवलाद्रुतेरकर्मकाद्भावे बोध्यः तत्र हि यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः एवं तानुभावेक्तो दुर्लभः नपुंसकेभावे
इत्यस्याप्यकर्मकेभ्य एव विधानादिति स्पष्टं भाष्यादौ केवलः श्रातिः कर्मव्यापारे वर्तते ततोऽकर्मकत्वात्कर्तरिक्तः स्यादाह स्वयमेवेति मतोणिचिपृचिना समानार्थत्वा
मेणिन्तदाह पक्कमिति क्षीरेत्यादि तथा च भाष्यं किंनिपात्यते श्राश्रय्योः शृभावइति श्रातिः पच्यमानकर्तृकव्यापाररूपे कर्मकर्तृविषयेवस्वार्थे वर्तते ततोकर्मक
त्वात्कर्तरि क्तः णिजंतस्तु मुख्यपच्यर्थे ततः कर्मणिक्तः शृतं क्षीरं देवदत्तेनेतिकैयटः क्षीरहविषोरितिवक्तव्यं कमाभूत् श्रोणाश्रपितावायवागूरिति श्रपेः पुनर्व्या
पारेणिचिपाचनार्थत्वालेर्थेश्रपितं क्षीरं देवदत्तेनयज्ञदत्तेनेत्येव ननुशृतमिति श्रपेः शृतमन्यत्र हेतोरितिवक्तव्यमिति वार्तिकात् अंतर्भावितण्यर्थपचेर्घटि पा
कपदेनतस्याप्यभिधानसंभव इतितदाशयः एतेनतस्यपाकत्वाभावादेवनिपातनाप्राप्त्या इदं वार्तिकं व्यर्थमितिकैयटोक्तं परास्तं क्षीरान्यहविषोर्मृत्वमिति तदुक्तम ६
ादः वासंत दांतःशांतयोणिलोपइभावौ निपात्येते अनुनासिकस्येतिदीर्घः दसस्पष्टछन्नेषु णिलुगिडभावौ तथे अभिमन्त्रणिलुगिडभ
वौ पक्षेताप्यतइति केचित् ज्ञपमिच्चेति चुरादेर्णिलोपइभावौ इतिकैयटः छन्नइति त्वमितएवनिपातनमितिस्पष्टं भाष्ये हृष्यमसंघुष्टास्वनेर्विभाषा भ्रवश्चनिभा

षतिन वेति सूत्रे भाष्यं लोमस्विति कर्तृष्वित्यर्थः इदमजर्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं केशानामपि लोमत्वात्तत्रापि विकल्पः अन्यत्रास्त्विति अर्थभेदेन रूपद्वयमर्थ्ये[illegible] विस्मितम
निपातयोर्हि रूप्यायसूत्रं अपचितेचायश्चिभावः इडभावश्च निपात्यते क्ति नि नित्यं चिर्वा च्यः अपचितः प्यायः पी अत्र भाष्यं आङ्पूर्वादंधूधसोरेव नेह आप्यायना
श्चं इः तथा आङ्पूर्वाद् दंधूधसोः नेह प्रप्यानोधुः प्रप्यानमूध इति आङ्पूर्वादेवेति नियमे नोपसर्गान्तरमेव निवर्त्यते तेन केवलस्याप्योपतिः आङश्रयत्वेन नि
यमद्वयविधानात् केवलस्य सर्वत्र पीभावः पीनोधुः पीनमूधः पीनं मुखं पीनमुखी कन्येति तेन विभाषाग्रहणमुत्तरत्र एवात्र लभ्यते व्यवस्थितेत्यादि मूलं तु स्वनुरो
धेनेति बोध्यं घतिस्यति शोसोमास्थतिसिद्धे प्रतिपानिर्दिष्टा उपसर्गात्सुनोतीति वत् इत्वित्यादि तत्त्वं तु स्वविषये परत्वादस्य बाधकमिति भावः मामाडिति गामा दाग्रह
णे घुविशेषादिति भावः नकारादाविति यस्मिन्विधिरिति न्यायादयमेवार्थो ननु तां तेदधाता विती तीति भावः स्वृणास्त्र कृत्यठितचलो सिद्धत्व[illegible]धापेस्या यस्मिन्विधिरि
त्यस्याव्याकरणं तत्र पठितायया वा धेनतां तदा धातुग्रहणे नोत्तरपद इत्येवार्थ उचित इति तां तेदशेषो दीर्घत्वं स्यात् [illegible] दोषो निष्ठानत्वं धांते दोषो [illegible] भाविस्यांते दोषस्तस्मा
त्यां त इत्ये तद्भाष्याशयः इदूति च षष्ठीसप्तम्यर्थे सन्निपातेति न च नत्वधत्वयोरसिद्धत्वादस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यं असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनया वारण[illegible]
जेतसूत्रे भाष्ये ध्वंदितत्वात् जग्धमित्यादौ धत्वानापत्त्यादिदृशविषये सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वाश्रयणमावश्यकमिति तु भाष्याशयः चेत्शब्दादिति अत एव प्रकृत
सूत्रस्थं प्रवृत्तमवतमित्यवक्तव्यमिति भाष्यं [illegible]लीति सूत्रस्थं नीत्ता वीत्तेत्युदाहरणपरं भाष्यं च संगच्छते नीत्तमित्युत्तरं वीत्तमित्येव पाठः सूत्तमिति त्वपपाठः गतिश्चेति सू
त्रे भाष्ये सोसत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधात् वाकौशा अत्राप्यण्यदर्थ इति वर्तते निनदीभ्यां निपूर्वस्नातेः कौशले थे निष्णात तस्यैव प्रचुरप्रयोगद[illegible]नादिरमत्रोपन्यस्तं
कपिष्ठलो गोत्रमिहपारिभाषिकमिति भाष्यस्वरसः गोत्रप्रत्ययस्य प्रकृतित्वेन दृष्टोयः कपिष्ठलशब्द इति व्याख्येयं अस्यात्रोपन्यासः प्रासंगिकः एवं विकुशमिपरिभ्य
स्यापि गत्यर्थाक आदिकर्मणि चेति सूत्रात्क्तः कर्तरि चेति वर्तते क्तोधिकरणे च [illegible]र्थाः प्रायेणाकर्मकाः अत्र वदन्ति गत्यर्थेत्यनेन सकर्मकेभ्योपि भावे क्तः [illegible] विधा
नात् अत एव भांतं देशमित्यादि सिद्धं अत एवाजर्यं संगतमिति सूत्रे [illegible] नां क्त इति संप्रते कर्तरि क्तस्य दृष्टत्वात्कर्तरीदं निपातनं तर्हि कर्मण्यपि तत्र तस्य दृष्टत्वात्क
र्मण्यपि स्यात् जीर्यतेरकर्मकत्वात् [illegible]न एवं तर्हि भावे ततः क्तस्य दृष्टत्वात्तत्र प्राप्नोति तस्मात्कर्तरि निपातनमिति वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तं अत्र हि भावे क्तोन कर्तरि

श० प्र० कर्मणिद्वा तथाहि सति कर्तृकर्मवाचकेभ्य एषमायारत्युत्तरवार्त्तिके नत्रसमासो दुर्वारः स्यात् क्तोऽधिकरणे चेत्यनेन भक्ष्यार्थेभ्यस्तु न भावे व्यवहितपाठे तत्र कर्तरि भाव
शे० कर्मणोरिति सूत्रोक्तेः अत एव पीता गाव इत्यादिसिद्धये कर्मणि क्तान्तात् [illegible] जं तत्राश्रितं भाष्यकैयटयोः अत एवास्मिन्सूत्रे चाद्यर्थानामित्येव व्याख्यातं गत्यर्थेति सूत्रे
७ अविवक्षितकर्मकाणामपि ग्रहणं न चाश्रितः कर्तेत्यत्र तद्भाष्यविरोधः तत्र आङ्पूर्वाद्धेः सकर्मकत्वात्कर्तर्यप्राप्तेः क्तो निपात्यत इत्युक्तमन्यथा मातुः स्थितेन इति व
दविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतायां सूत्रेणैव सिद्धे निपातनं व्यर्थं स्यादिति वाच्यं तस्य भाष्यस्याश्रित ओदनं देवदत्त इत्युदात्तप्रयोगस्येष्टत्वे न तदर्थं निपातनमित्या
शयस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् अत एवाश्रितः कर्तेति निर्देशस्यायुक्तत्वं न विचारितं भगवता इत्यत्र वा नित्यर्थे स्त इति तु नायाद्यं विवक्षायाः प्रयोगाधीनत्वादित्यलं भुक्त
मस्तीति भुक्तमन्नमित्यर्थः इत्याहेति अत एव वसुवतेः सुत इत्यत्र वर्तमाने क्त इत्यजेर्वीन्यत्र कैयटः जीतः क्त इत्यादौ मं इ क्तश्चेत्या वर्तमान इति संबध्यते चात्र यानभि
ञः सर्वकालता या भूत इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः जीर्ण इति जीनो जीर्णो जरन्नपीत्यमरः तस्येति अनंतरस्येति न्यायेन लिटः कानज्वेत्यत्र पूर्वलिट एव ग्रहणात् योगवि
भाग उत्तरत्र क्वसोरेव संबंधार्थः कानज्वेति वा ग्रहणं तु यस्येति ङः श्रवणार्थं वा सरूपन्यायस्तावदेशं न अत्र चेदं वा ग्रहणम व लिंगमिति ध्वनितं भाष्यकैयटयोरिति
स्पष्टमेव तेन सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः प्रयुक्तिअमश्रवणं शानृविषये यथा तिङन्त यावद्वद्यंते इमौ कानच्क्वसू छंदसीत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टं विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्
यामिति सूत्रे पपुषः इदं पपिवद्रूप्यमिति प्रयुक्तं तेन लोकेपि क्वचित् क्वसोः साधुत्वमिति सूचितं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यं तु जूप्रकृतिकक्वसुपरमिति वाच्यं एकाज्ग्रहणसामर्थ्या
त्सम्यमाह कृतद्वित्वेति द्वित्वोत्तरमभ्यासादिकार्ये कृते येषां एकाच्त्वमित्यर्थः तद्विना नेकाच्त्वादिप्रयोगे तत्रलिट्यामः सत्वान्नैत्रैतत्याप्रयोगाभावाच्च न चाम्भावे जागर्ति
र्जो वर्ण्यः नवेकुमुदी इरणमिति न्यायात् दरिद्रातेरुक्तत्वद्वित्वानामित्यर्थाभावे आद्ग्रहणस्य भूतपूर्वाकारान्तग्रहणे न दरिद्रात्प्रयोजनाभावान्नत्यावर्ण्यत्वमित्येकाज्
ग्रहणसामर्थ्यात्रयो द्रातौ न भवत्येवेडिति वाच्यं घसिग्रहणाभावे तु द्वित्वात्परत्वान्नित्यत्वाच्च घसि मसो रिति लोपे द्वित्वनिमित्ताज्निमित्तत्वाभावेन द्विर्वचने चेत्यस्याप्रा
प्त्या न कृतेन द्वित्वं न स्यात् तत्सत्वे ड्लोपयोर्नित्यत्वे न परत्वादिटि तत्ता हलग्रहणं नर्थक्यमन्यत्रापि भावादित्युक्ते लोपे द्विर्वचने चेति सिद्धमिष्टं मोक्ष्यवामिति ॥
कारि नियमात्यास्य नियमो यमिति भावः न च पपिवानित्यादौ सन्निपातपरिभाषया आतो लोपो न स्यादिति वाच्यं तस्या अनित्यत्वात् [illegible] ग्रहणमेत

द्विधेयलिटैव संबध्यते तेन पक्षे लुङ् अरिक्षत् दर्शीत्यस्यानिवृत्त्यैव सिद्धे भाषाग्रहणं सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थं तेनाद्यतने लङ् परोक्षे लिडित्येतान्हि [illegible] इति ललिटोर्वै
कल्पिकत्वात् पक्षे तयोः प्रवृत्तौ इति अंशश्रवणमिति दिक् अश्नोतेरिति अत एव न तुट् साहचर्यादिति लुग्विकरणपरिभाषासहकृतादित्यर्थः एतेन हृञ्सिसाहचर्यादि
नेरपिग्रहणं स्यादित्यपास्तं हृस्वे श्चेति वार्तिकं लटः श अनन्तरस्येति न्यायेनैतौ वर्तमाने लडिति विहितस्यैवेति वर्तमानसामीप्ये इत्यादौ भाष्ये स्पष्टं पचमानमिति
अत्रानोङ्ङितः इति न मुक् इत्यपवादत्वात् अत इति तपरत्वान्नेति तु चिन्त्यं यदागमा इत्येन तद्ग्रहणस्य तपरत्वे नाव्याप्तेः अत एवादुपदेशान्तरत्वेप्रयुक्तस्वरसिद्धिः
इति दिक् क्वचिदिति कदाचिदित्यपि बोध्यं तेन पचति चासनं इत्यादिसिद्धिः वासरूपन्यायस्तु आदेशे पुनेति स्पष्टं सैव भाष्ये तु लटः शतृशानचौ विभाषा वर्त
ते प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थमिदमित्युक्तं तेन यत्र प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पबोधकं सदादिभ्यो बहुलं इङ् धार्यो चेति वार्तिककारेणोक्तं तन्न कार्यं योग
विभागेन सिद्धेरिति बोध्यं संबोधने च इदमुत्तरं च सूत्रं प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थं शयाना इति शयनं भुज्यर्थपरिचायकं न तु भुक्षितभुजर्थेन व्यव
नाः परिवाप्यन्ते इत्यत्र अर्जनं वासस्य फलं हरिदर्शनं मोक्षसाधनं इह लक्षणत्वादि द्योत्यं शत्राद्यर्थे तु कर्त्रादिरेव क्रियायाः इति कियः कं पतसोऽम्बुत्यय इ
त्यादौ माभूदिति क्वेतेरिति सत्ताविचारार्थयोरात्मनेपदित्वात्तयोः शतृसंभवः लाभार्थस्य विकरणेन व्यवधानमिति भावः तौ सत् अनुवृत्त्यैव सिद्धे तौ ग्र
हणं शतृशानचोर्ग्रहणार्थं तेन हि वक्ष्यमाण इत्यादावपि पूरणगुणेति निषेधः क्वचिदिति कदाचिदित्यपि बोध्यं तेनाति संसिद्धिः लटः सद्वत्
स्यापि भविष्यदधिकारविहितलटः शेषे चेति लृटयेव प्रवृत्तिरित्यनवक्लृप्त्यमर्षेत्यत्र भाष्ये स्पष्टं अकर्तृ इतीति अनायासेन क्रियानिर्वर्तकः इत्यर्थः द्विषो
ऽमित्रे अमित्रे किं द्वेष्टि पतिं भार्या नाभिनेरतीत्यर्थः सर्वे इति सत्रिणः सर्वे यजमाना एवमुच्यन्त इति शेषः आक्वेः भ्राजभासेति क्विपमारभ्येत्यर्थः ताच्छीलिका
धायेण सोपसर्गोऽप्यनेनाद्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तच्छील फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः तद्धर्मा स्वधर्मोयमिति यः प्रवर्तते साधुकारी तो विनापि धात्वर्थस्य साधुकर्ता तृन्
कर्तरि तृन्लोकेति षष्ठीनिषेधः तद्धर्मं मुण्डयितारः श्राविष्ठायनाः [illegible] वधूमूढां साधुकारिता कर्तारो खटमिति भुवश्च योगविभाग उत्तरार्थः इष्टं लोकमसा
धारणमिति आह्वसमभ्योगाति मन्त्रे भाष्यस्वरसः तत्र हि अन्वासिन्नानुवर्त्य आद्य भवितेत्यत्र कर्तरि भुव इति खिष्णुच खुकञौ नेत्युक्तो ताच्छीलिकः।

ल॰श॰ ष्णुचु॰ ॥ स्मान्नभवतीत्याशंक्य हक्विपकारान्ताच्छीलिकानर्थहट्टिय्वें गतिमिर्विशेष्यंतेऽस्युक्तं नैतदिति छांदसत्वमनुक्तसंग्राहकत्वं चेत्यर्थः शमिनीतरेति सं
शे॰कृ॰ ज्ञापूर्वकमेवतिनिषेधात्स्त्वपुंवत्वंनेतिबोध्यम् कल्पहलमिति युवोरनाकावित्यत्र भाष्येस्फुटमेतत् घिनुणकर्मकेत्यएवेति भाष्ये घित्वंसंपर्कादौकुत्वार्थं रागांति अत्र
८ रञ्जेतिनिपातनान्नलोपइत्यनिर्दिष्टामिन्नत्रभाष्येस्पष्टं पूर्ववदेति सकर्मकपरे लुयुचोनभिधानमितिभावः ननुवासरूपन्यायेनयुजपीत्यतआह तेनेति ज्ञाप्यतइतिशेषः
कृपिनेमितनूनयंशयाच्छतिवृश्चत्ययेप्रयोजनाभावात्स्यत्वाभावे श्यप्नतोदीर्घेणस्पृहयालुप्रमृतौसिद्धे निपातनाच्छुच्छ्वस्यधाञ्श्वेनसमासेअजस्राप्यपि तंद्राव
त विशिष्टात्यर्थे धाञोविधानाभावान्तार्थे धातुकत्वाभावाल्लुपआलोपस्याभावे श्रद्धालौचसिद्धे आलुज्विधानमन्यतोपिविधानार्थं तेनेदं सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये।
घस्मरे घसिःप्रकृत्यंतरं भंगुरः कर्मकर्तर्येवेत्युक्तं अजस्रमिति निपातनेनाह्वातुनासमासेरः आद्वग अत्रक्याच्छन्दसीत्यतः छन्दसीत्यनुवर्त्तते अतएवभाषायां
धात्रकृत्सिविति वार्त्तिके भाष्यग्रहणं चारितार्थं आदितिदकारः तेनऋग्रहणेनदीर्घातस्यापि तृगृरत्यादेः स्वरूपेबाधेनातिदेशप्रवृत्तौत्सिवादयोन असंयोगादि
त्यवक्तिलेसिद्धे पुनः कित्वं जगुरि ततुरि रित्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणनिषेधार्थं काशिकेति भाष्येत्तुनेत्यर्थः ईश्वरेति ईश्वरीतितुप्रयोगे विभाडिति भ्रश्वेति
वत्वं धूरिति राल्लोपइतिवलोपः तन्नेति वासरूपविधिसुत्तोच्छीलिकेष्वनिषिद्धइतिभावः दीर्घोसंप्रसारणं चेति अत्रासंप्रसारणं चार्थे दीर्घं वचनसामर्थ्यानु
वादः तथाहि प्रत्ययसन्नियोगेनविधानादंतरंगतयादीर्घत्वेकृतेसंप्रसारणेपूर्वत्वेचकृतेलव्यलसलस्यातिपुनर्दीर्घोप्रवृत्तेर्वचिप्रच्छ्योरसाद्विधानमनर्थ
कं स्यात् अन्यथाक्विपःसूत्रेणसिद्धेतयोरत्रग्रहणं व्यर्थमेवस्यादितिस्पष्टं भाष्ये तज्ज्ञाप्यप्रामाण्यादेवलललस्येलसलस्यातिन्यायेविकारकृतलक्ष्यभेदोनाश्रयणमित्या
हुः वार्तिकेइति अन्येभ्योपिदृश्यतइतिसूत्रमप्येवमेवेतिबोध्यम् वस्तुतउणादिसूत्राण्यपाणिनीयानीत्यनुपदंनिरूपयिष्यामः द्युरिति द्युतिस्वाप्योरितिसंप्रसारणंजगा
दिरितिगमः क्वापितिमलोपेतुक् दीर्यतीति दीर्यतेर्वाददइतिभाष्याद्दिवादावप्यपमितिभावः भुवः संज्ञायां इदंसंज्ञांतरयोः क्विवेवेतिनियमार्थं विपरीतनियमस्तुनविधे
यसंकोचापत्तेः मितद्रुरिति कि पितुकस्यात् मितद्रुवइत्यत्रचोवङ्स्यात् धेटोधात्रश्चेतिप्रयोगेषुद्वयोरर्थनिर्देशादितिभावः अत्रकर्मणीतिनोपपदं व्याख्यानात् दीर्घ
इतीतिप्रपाबिर्देशोदेशसंजेतिनलोपः दंष्ट्रायामजादित्वाट्टाप् नधीति नहोधः षित्वान्ङीष् करणेइतिनोपपदं व्याख्यानात् इतिरीत्यायस्यासंख्यायमस्येत्याह अभो

कारणे इति एवमन्वयेहं हस्यासाधुत्वापत्त्योभयान्वय इति कर्तरि कृदिति सूत्रस्थभाष्य स्वरसः पवित्रमितिपावमान्यादिसूक्तमित्यर्थः अघोणास्यः प्रायउणादिप्रत्य
योताहृदि शब्दा अवयवार्थशून्या असंतमप्यवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यंते तत्रापिप्रायः कर्तरि बाहुलकादन्यत्रापीति बोध्यम् तत्रापिप्रायोवर्तमानकालएवेतिभूते इति
सूत्रेभाष्येन्नत्राहिनस्याहनेरहचेत्युणादिसूत्रविहितासिप्रत्ययांतोनेहसशब्दोवर्तमानकालएवान्यत्र नाहंतेत्युक्तं तृच्ण्वुलोः वर्तमानकालएवसाधुतायाम्नुलूतृच
वितिसूत्रभाष्यउक्तत्वेनेदंभाष्यमेकदेश्युक्तिः अत्र वदंति कृवापेत्यादिसूत्राणि सर्वनामधातुजमितिनैरुक्तमतानुसारि शाकटायनप्रदिप्रणीतव्याकरणंतरादिमियुक्तेः
संगृहीतानि अतएवोणादयइति सूत्रेबहुलवचनंकिमर्थमितिप्रतीकमुपादाय योणादयस्त्येवोणादीनांशास्त्रांतरपठितानांसाधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः इति
कैयटेनोक्तं नस्वेषांपाणिनीयत्वेशास्त्रांतरशब्दप्रयोगोयुज्यते अतएवामेगुरिश्चलोवेत्युणादिसूत्रेबोधितसाधुत्वानामप्यगुलिलोमशुक्रादीनांसाधुत्वायरस्परु
त्वायेंकृपोरोलइतिसूत्रेवचनमारब्धं वार्तिककृता बाहुलकंप्रकृतेस्तदनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषांकार्यस्य शेषविधिश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवंहि सुसाध्विति बहुल
ग्रहणप्रयोजनमुक्तं शास्त्रांतरेतत्र्यीभ्यः प्रकृतिभ्यउणादयो दृश्यंते प्रत्यया अपिप्रायेणसमुच्चितानसर्वे तथाकार्याण्यपि सर्वाणिकृतानि अतोबाहुलकमुक्तं ननु यावदु
दुक्तमेवप्रकृतिप्रत्ययकार्यमस्तु किंबहुलकग्रहणेनेत्यत्रोक्तं नैगमेत्यादि वैदिकानांरूढानांसंज्ञाशब्दानांच सर्वेषांपाणिनिविकरूपेणसाधुत्वबोधन [illegible]
तेप्रायसमुच्चयमादिकृतं तेनेषां सर्वेषांसाधुत्वाभ्यनुज्ञानाय चानेनाचार्येण बहुलग्रहणंकृतं तेनात्रव्याकरणे सर्वेषांसंग्रहादसंदिग्धं साधुत्वं बोधितं पाणिनिशास्त्री
बोधितानामेवेदानींसाधुत्वात् ननु केनेवैयाकरणायैर्नैगमरूढिभवानांप्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादनंकृतंतत्राह वार्तिककृता नामचधातुजमाह निरुक्तेव्याकर
णेशकटस्यचतोकमितिनिरुक्तेनैरुक्तव्याकरणेशाकटायनश्च सर्वनामधातुजमाहेतिशेषः यन्नत्वबादिनः एवंपाणिनिर्नतद्व्युत्पन्नत्ववादीति स्पष्टमेवोक्तं ननुयत्राव
यवार्थानुगमोनास्ति तत्र कथंव्युत्पादनं [illegible] मतउक्तं प्रत्ययविशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्चतदूह्यमिति अवयवार्थज्ञानपूर्वकं नयत्रसमुदायार्थप्रतीतिः सा
संज्ञानामित्यर्थः उक्तं प्रत्ययसादृश्यं दृष्ट्वा तदितरोभागः प्रकृतित्वेन कल्प्यः उक्तप्रकृतिसादृश्यं दृष्ट्वा तदितरः प्रत्ययत्वेन कल्प्यः नैवं सर्वत्राग्रहः कार्यः किंतु साधुत्वेनाभिम
तासु संज्ञासु एवेत्युक्तं संज्ञासुधातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे कार्याद्विद्यादनुबंधमेतच्छास्त्रमुणादिषु इति एतादृशस्थले कार्य [illegible] यदुक्तं कार्यसशेषविधेश्चेति अनेन

ल. शु.
शे. कृ.
९

भाष्यस्थोर्णिकसमूहेनोल्लक्षयो बहुलमिति व्याकरणांतरव्याप्यं व्यापकमिति स्पष्टमेवोक्तं उणादयो नायेभ्यः स्वांतरे त्वत्यादिना
श्चोद्यात्सत्वेव बहुलमिति वक्तव्ये वर्तमानाधिकारे च तेषु क्व्याः भूतेपीति च वक्तव्यमिति सूत्रार्थश्च सूचितः स्व
ध्यास्त्रे तेषां साधुत्वबोधनं चैतावता कृतं पाणिनेस्तु तेषु व्युत्पत्तिपक्ष एवाभिमतः तदुक्तं मायनेयीति सूत्रे भाष्ये प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति
तत्र पाणिनेरित्यनुक्त्वा तस्य व्युत्पन्नान्युणादीन्यव्युत्पन्नानीत्युक्तं ततः शंकित्वा येषां सर्पिरादीनां सर्पिरित्यादौ कृत्वानुरोधेन सांतानां सर्पिषेत्यादौ षत्वानापत्तेरिति
शंकिते सिद्धांतितं नोक्तं एवं तर्हि बहुलवचनात् सिद्धं बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवतीत्युक्तं बहुलमित्युक्ते रव्युत्पन्नत्वेपि प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं कार्यं भवति व्युत्पन्नत्वे च कार्यविशे
षप्रत्ययत्वं कार्यविशेषेण तद्भाववृत्तिवर्सेषु इत्यादावंगत्वप्रयुक्तगुणस्य षत्वाभावस्य च सिद्धिरिति तदर्थः एवं चायमंतेति सूत्रे तादीनां ग्रहणं न्यंक्वादीनां चेति सूत्रे उणा
दिव्युत्पन्नं न्यंक्वादिग्रहणं च व्याकरणांतरस्थप्रत्ययानुवादेन तदनुमतिपरं अनेहा वर्तमानकाल एवेति भूते इति सूत्रस्थं भाष्यं व्युत्पत्तिवादिव्याकरणांतररीत्या
अव्युत्पन्नत्ववादिपाणिनिमते तु न तदिति बोध्यम् एवं च श्वकाराभावे मात्रादिशब्दे दीर्घापादस्यादिप्रं एवुल् वाधितेति सूत्रस्थभाष्यमपि प्रवृत्तिनैव अत एवायाम
मंतेति सूत्रे भाष्ये किमयं तृच् आहोस्वित् तृन् कश्चात्र विशेषः तृन्नाविटि णेर्गुणवचनं तत्र णेर्गुणो वक्तव्यः स्तनयित्नुः गदयित्नुः अस्तु तर्हि तृन् प्रत्ययांतरं कर्तव्य
म्यादेशश्चोपसंख्यानमुभयं क्रियते न्यास एवेति अस्यार्थः अयामंतेति सूत्रेणापूर्वायादेशविधायकं किं त्वेचोयवायाव इत्येतद्विहितानुवादकं लाघवात् तत्फलं तु
णिलोपाभावबोधनं तत्र किमंतादिव्याकरणांतरविहितः तृच् एव कृते डागमोत्र सूत्रे निर्दिष्टः अथ ततोन्यस्तृन् प्रत्ययांतरमिति प्रश्नः तृन्नाविटीति तस्येडादित्वाणिलोपा
भावविकित्वाद्गुणाभावेनास्यानुवादत्वासंभवेनापूर्वस्य विधाने गुणत्वविधेयो व्याकरणांतरवत् अन्यथास्य सूत्रस्याद्यंतांशेनुवादत्वमतदंशविधित्वमिति वैरूप्या
पत्तिरिति भावः तृन्नेव प्रत्ययांतरमिति व्याकरणांतरे स्यास्तत्वात् पूर्वप्रत्ययस्वरूपकल्प्यं अयादेशश्चेति अयादेशविषये ढकिलोप इति सूत्रे निमित्तत्वाश्रयणेनापि त्वसु ९
दृग्युपसंख्यानवत् एयंतेभ्यो यथाप्रयोगं निमित्तत्वाश्रयणमूलकमुपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः आनुमानिकं वचनमेवात्रोपसंख्यानपदेनोच्यते सूत्रपाठ एवोपसंख्यानमत्रो
च्यत इति केयटोक्तम् तृच् ग्रहणेप्यत्र सूत्रे गुणविधायकेवानत्पाठस्यावश्यकत्वेनात्र पक्ष एव विशिष्यमद्दृक्तौ वीजाणामात् ममन्नतत्पक्षव्याकरणांतरविहितस्यां

स्वानुमतत्वानुमात्रं न तु धर्मिणः कल्पनेति नेत दुक्तिः उभयं क्रियते इति स्नुः प्रत्ययांतरं तस्य च निमित्तत्वबोधनद्वारा एयं तेभ्यो विधानानुमानरूपमुपसंख्यानं चेत्यर्थः एवं
चास्य सूत्रस्यैकस्य तयायादेशानुवादकत्वसिद्धिरिति लाघवमिति भावः एतेन यदात्र स्कुग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्नुभ्यादिभ्यश्च स्कोरेव स्यादेव लाघवमिति कैयटोक्तं
मपास्तम् तत्रादिष्टस्वरविशिष्टानामेवा नादीनामनुवादास्वरविशेषापिनास्ति एवं च हलनिट्यीति सूत्रं व्याकरणं तस्योणादिसूत्रेषु प्रसिद्धमिति बोध्यम् अन्यथा च हल
ग्रहणात्कचिदन्यदेवेत्यर्थकात्कार्यांतरं वरेषामपि कार्याणां सिद्धौ न वा प्यं नदूपर्थ्यं स्पष्टमेव एतेन क्विब् चीत्युणादिसूत्रेण सिद्धे क्विब्वचीत्यादिवार्तिकं न कौलादौ तन्नवा
धामाभूदित्येतदर्थमित्यपास्तम् तेषां पाणिनीयत्वाभावात् अतएव अजेर्वीति सूत्रे वालिटीत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषामुक्त्वा न तर्हीदानीं वा यावितिवक्त
व्यं वक्तव्यं च किं प्रयोजनं नेयं विभाषा किं तर्हि आदेशो विधीयते वा रत्यादेशो भवति अजेर्यौपरतः वायुरिति भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथां कृवापाजी त्युणादिसूत्रेण वायोः सि
ध्यातस्याकर्तव्यत्वमेव वदेत न पुष्ट्यानेनैवानुमेयोपसंख्याने अनुनासिकयणत्वाभावात् नोन न च कैयटोक्तरीत्यायजिमनं तिवा हुलकाद्युचिवारणार्थं तन्न्यायस्य दभावे
नतदूपपत्त्यभावात् मम तु तेषामपाणिनीयत्वा न्याणिनिश्शास्त्रत दारंभो युक्तः यत्तु विप्रतिषेधसूत्रेयं न विधिरिति सूत्रे च वहिरंगपरिभाषायां स्योनः स्यो नेत्युदाहृतं तद्व्या
करणान्तरीयं नैव तत्र हि वा हुलकादौणादिको नप्रत्ययः यथा विप्रतिषेधसूत्रे न रंगपरिभाषायां अंतरंगत्वाद्यणादेशे वैयाकरण इत्यादौ स्वारोकारयोर्वृद्धिप्रसंगे यु वावि ति
व्याकरणांतरलक्षणविहितयोरियुवोः पाणिनिरूपो दोषः शंकितः प्रथमे च इत्यत्र तयोर्वारणाया चेत्यस्यावश्यकत्वेन समाधानमुक्तं यदपि कर्मवत्सूत्रे क्रिमिदं तपरतिनप
दयमौणादिकोस्मिन्नभावसाधनइत्युक्तं तदपि परीत्यायोगप्रदर्शनेन न स्वमनंतकृत्स्वरसरूढियोगे तदानायेतिनन्तिहिरोघः एवमन्यदप्येवंजातीयकं व्याख्येयमिति सुधियो विभा
वयंतीति अमुवं [illegible] स्वरार्थे नित्वमेवा [illegible] ति भावः वल्गुरिति क एवादिपठितप्रातिपदिकेनैव सिद्धेः दं व्यर्थं न वेति सोत्र इति तु इति सोत्रान्तत्ययोलिहतियुक्तं वक्तुं टि
लोपस्तु नित [illegible] परत्वेन अन्यस्य [illegible] यातनादिर्जिवोव्यकमिमनि अजेनैवकं तोः सिद्धो अजिदृशीति सूत्रे वामिग्रहणं व्यर्थं केचित्विति अस्वरुचिः कैयटमाधवा
दिग्रंथविरोधः ग्रामटः च गर्मुच्छब्दः प्रत्यय [illegible] णांतो रातेः अनद्भागमुतमित्यत्र क्वचिद् इहेद्वर्ण आयुदात्तपाठमुक्तं दसः सर्वनिघृष्व अतंत्र इति व्याचष्ट अकनेरीजि दणरी [illegible]
भाविमित्यत्र सिद्धे पूर्वे वेति व्यर्थमत आह अंतो राजेति इति प्रथमः पादः कृते क्वः उमागमेनैव सिद्धे कृ आदेशविधानं प्रक्रियालाघवार्थं रंजेः क्युन् रजनी गोणादित्वान्ङीषिति वा

ल॰ श॰ नृनतृचे आसि हसदादिभ्य इति पाठान्तरं [illegible] सूत्रस्य पाठे नु प्रत्यादित्वा इसमाधुः इति द्वितीयः पादः सिवेष्टः उकार देशेनैव सिद्धे यूकरणं स्पष्टार्थं स्योन इति अनित्यत्वाद्गुणे सि
शे॰ कृ॰ स्या अंभ्रगौनेयपधागुणः दाके त्यादौ कैः [illegible] खोम नक [illegible] हचर्येण तद्धितस्येव कस्य तत्र ग्रहणात् लोष्टमिति तृन्वत्सूत्रे लुष्टो लोष्ट मितिभाष्यं समलोष्टाश्मकांचन
१० इत्यत्रो भयोरुपादानं गावली वर्दन्यायेन [illegible] पाश्मकांचनं पुरित्यर्थः अश्मपदेन मणयः लोष्टतुल्यत्वेनात्याद इणीयेपि आदराभावध्वननार्थं तदिति वा वर्तिके ति
शकु नौ पाचांमते कक्रित्यर्थमुदीचांमतेव [illegible] गवरूपार्थवर्तृपशकुनौ पाचामितील मकरणस्थं वचनं बोध्यम् अस्थीति क्थिनोनित्वं चिन्त्यप्रयोजनं नविषयत्वेनासु
दात्तत्वसिद्धेः इति तृतीयः पादः जूर्तिरिति व [illegible] नदाङ्पूर्वाद्दृतेरपि आर्तिः धनुः कोटिः अपि आर्ती इत्यपि आर्तिः पीडा धनुः कोट्योरित्यार्तिशब्दस्तु आङ्पूर्वाद्दतेः क्ति
निबोध्यः अयं हस्वादिरपि उणादिषु साधुः अ चेः को वेति अत्र चिदित्यनुवृत्त्यौ नो सजो यं म ध्योरा नो बाहुलकात् मरीचिरिति मिरचोन्यात्सूत्रभाष्ये मन्त्वेर्त्येताद सूरी
मागमश्चेत्युक्तं कुवश्चडिति दीर्घविधानसामर्थ्यान्न गुणः बाहुलकाद्दीर्घ गुणयोरभावे कुचोपि समीणः चट दीर्घश्चेति कत्ति जंवाल इति कर्दमं इत्यर्थः षंढ इति शंढः प्राणु
कः ठस्येक इति सूत्रे षंठ इति प्रतीकमुपादाय जनिदाप्य इति ठ प्रत्यय इति कैयटः अत्वरीति यदागमा इति न्यायेन तुड्विशिष्टस्य ग्रहणात् ङीप रो नच ह शंना द्विहितत्वेन
निषेधापत्तिः कथं चात्र तुक् छांदसत्वादिति वनोर चेति सूत्रस्थभाष्येण स्पष्टां दसत्वबोधनेन तत एव तद प्रवृत्तेः वर्णि सौत्रे इति एवं न स्ववर्णेपि रादेश इत्युचितं किंचवल प्राण
न इत्यस्य वलो सिद्धे वर्णौरादेश विधानं व्यर्थमिति बोध्यं वसिवपीति सूत्रे वादिर्वत्तो निर्दिष्टो बाहुलकादेवं तादपि एतच्च भुवादि सूत्रे आकेरे पा तेडुमिति सूत्रे सस्थ कत्
स्वास्सुन प्रत्यय इति स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये उक्तं अमतिरिति अत्रक्तिचक्तौ चेति क्तिजित्यन्ये एत त्समानार्थोगस्त्य शब्दोपि अगस्त्यायतीति विग्रहे आतोनुपसर्गे क इति कः नतः इमोरथ्य
पत्नेत्याश्यलोपकाररहितमागम इत्याद्यस्य आगस्त्य इति द्वितीयस्य आद्यस्यव हुत्वे आमस्ता इति द्वितीयस्य अमस्त्य इति आगस्त्य कौडी त्यगस्त्या देशः अगस्तिशब्दोगमेर्दि
स्तिरित्यन्ये मूर्जिभ्यामिति मूर्जिभ्यामिति पाठ इति अनिदितामिति सूत्रे हर दत्तः पुरं जिभ्यामिति कैयटः मि थुनेः सिः धातस्थपर स्यागो मिथुनं उरुव्यचाः इत्यस्येवाद्यहरण
मिति ग्रहिज्येति सूत्रे कैयट स्वरसः दीर्घ इति बाहुलकात्तदभावे पुरुरवा अपि प्रायेणेति बेनाप्सरा इत्येक वचनांतमपि ध्वनितं चेदं वर्णहितेप्रकरणे भाष्ये इति चतुर्थः
पादः समाने ख्य इति इणोति डिदितियलोप इति चानुवर्तते सचोदात्त इत्यस्य समानस्य सादेश उदात्त इत्यर्थः सच समासात्त इमिनिति स्वरेण व्यवस्था समानस्येति योग

विभागेन सह षष्ठ्यंपर्यायसहशब्देन वा समासे सादेशसिद्धेरस्यानुचारत्वात् श्रीओ अत्र ङित्खनेरित्यन उदात्तग्रहणमनुवर्त्तते तत्त्व श्रीअविघ्नाषणं तेनाद्युदात्तोयं ह्रस्वविधिसाम
र्थ्याद्रुलोन लोप इति अलोन्त्यस्य इति पंचमः पादः उणादयो अत्रोणादिशब्देन व्याकरणांतरप्रसिद्धपंचपाद्युक्ता एव नाम्ना ध्यायी स्थाः तथासति कृत्स्य [illegible] ट इत्यत्र रोगा
स्यायामित्यत्र च बहुलग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः एवं चात्र निर्णीतत्वात्ताभ्यामन्यत्रे सत्रापि पंचपाद्युक्तानामेव ग्रहणं बहुलग्रहणप्रपंचभूतानि सूत्राणि [illegible] चेष्ट भूतं पोत्यादि
नमुवुल्वुलौ भविष्यतीत्यनुवर्तते उपपदमिति महासंज्ञया क्रियापदं तद्धा चकपरं क्रियाचात्र तिङं तोपस्थाप्यैवं तेन भोक्तुं पाक इति न उपपद समतिङिति भाष्यस्वरसा
रितिनिरूपेत पुनर्ण्वुलिति अकेनोरित्यत्र भविष्यदधिकारविहितस्या कस्य योग इति व्याख्यानेन फलं न च वर्षशतस्य पूक[illegible]स्यादौ ण्वुलतृचावितिण्वुलि पदांतरसंबं
धाद्भविष्यत्वप्रतीतावपि षष्ठीसिद्धिः फलं तथा एतत्कर्मकयाजनकर्तार इत्यर्थके ङ-पजनां लप्स्यं [illegible] स्य याजकादित्या [illegible] षष्ठीसिद्धिरपि फलमिति वाच्यं शब्दशक्ति
स्वाभाव्येन क्रियानुपपदकाकांतस्य कर्तृप्रतिपादकतया पदांतरसंबंधादिना भविष्यत्वप्रतीतावपि अकस्य भविष्य दर्थकत्वाभावेन
नत्र निषेधाप्राप्तेरिति भावः लृट् तु सामर्थ्याद्भवत्येवेति बोध्यं अनंतरत्वादिति अत्र व्याख्यानमेवं प्रारणं कालः पचतीति अत्र धात्वर्थमात्रं विवक्षितं न तु वर्तमान
त्वादिभूतभविष्यत्वाकं स्यापि विवक्षितत्वात् इति प्राप्तिरितिभावः भाववचना इति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् भावाधिकारविहिता भाववचनाः न च भाव इत्येतावतै
व भावे ये विहितास्तेत तोन्यत्रापीत्यर्थे नेष्टसिद्धिरिति वाच्यं प्रभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणभावे प्रत्यया विहितास्ताभ्य स्तेनैव विशेषणेन भवंत्विति त्यर्थे वचनग्रहणस्वा
न तदाह भाव इत्यधिकृत्येति अण्कर्मणि च चात् क्रियार्थायामित्यादि [illegible] उपपदसन्नियोगश्च क्रियते उपपदे त्वं तु प्रत्येकमेव प्रत्येकं सप्तमीनिर्देशात् इदं सूत्रं ण्वु
लाल्लेवाधा मा भूदित्यर्थं न च वासरूपन्या [illegible] निर्वाहः पुनर्ण्वुल्विधानेनैतद्विषये न्यायाप्रवृत्तेः अत एवैतद्विषये तृजचोन कृते चास्मिन्वासरूपन्यायेन ण्वुल्पितदाह ण्वु
लोपवाद इति एवं च प्रतिप्रसवविधिरयं पु[illegible]नुवाद [illegible] क[illegible]सिद्ध वासरूपनिषेधाप्रवृत्तिमात्रं अत एवापूर्वविध्यपेक्षया लाघवं नन्वेवं कं वलदायस्यादावण्तस्या
त्वेन सूत्रेण ण्वुलः प्राप्तवाधस्य प्रतिप्रसवे [illegible] न बाधस्ये [illegible] त्वात् अत आह परत्वादिति आद्यस्यास्य पुनरविधायकत्वेनाण उत्कृष्टत्वात्कस्यापि बाध इत्यर्थः वच
न सामर्थ्याच्चाप्रवृत्तिरिति भाष्यस्पष्ट[illegible] [illegible]जित्यत[illegible]कं प[illegible]अधिक्रियते अयं कर्तरि साधावलमिति भाष्यमनु[illegible]लेखादिरसा इत्युदाहृतं सिद्धावस्थेति अत एवाम

सु॰ श॰ स्त्रियामिति विशेषणं संगच्छते इत्यनन्वयेति तत्रेच घञो निवृत्त्योपसर्गस्य घञीत्येव सिद्धे नियमोऽयमिति भावः प्राप्तिकमिति स्पष्टं चेदं भाष्ये इङश्च अयमपि प्रकृत्याश्रय
पौ॰ हृ॰ विधिवाधकोऽनिति नो व्याख्यानात्तदाह अस्मादिति उभयत्र इत्येवेति निरभ्योः अत्रोपसर्गाभ्यां धातोर्यथासंख्यं धान्येति धान्यविषयकप्रसेपार्थप्रतिपादकादि
११ त्यर्थः यत्ते समि यत्तु विषयकेऽर्थे वर्तमानात् इत्यर्थः समि मुष्टौ मुष्टिविषयकार्थ इत्येग्रह इत्यर्थः परिन्योः धूताभ्रेषविषयकार्थोद्दानोरित्यर्थः पदार्थानामनपचारो यथाप्रा
सस्य चकारेणानुकर्षः जो पगाय इति राजसमीपे आपनस्य पर्याय इत्यर्थः हस्तादाने चेति निश्चेरयमेव वक्ष्यमाणेन पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्ये काशीनिकाय इति काशीनिवास
देश इत्यर्थः गोमयनिकाय भावे घञ् कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामित्यादो विशेषणार्थः आक्रोशे वन्योः अनंतरोऽपीनुणनसंबध्यते अस्वरितत्वात् वृत्तौ तेराम
मुदायेनाक्षाद्दमेगम्य इत्यर्थः आङ्केति प्रवरागौः कल्प्यादिग्रहणं ज्ञानिति वार्तिकं कल्पार्थीमंत्रः एजन्यन्ता नामिति त्वनार्षं अवश्यकारस्थाथेति विशेषणार्थः निश्चय इति सुचि
धानसामर्थ्येन यथा प्राप्तादिसूत्रोन प्रवर्तते एवं चोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तमनंत एतेनैव च सिद्धं प्राथघञि त्यस्य प्रत्यास्वरे विशेषाभावात् न च हस्तादाने चेरिति घञो
वाधनार्थमस्त्वेयं स्मादयोः निष्ठेरिति पराणां घञर्थक इति स्यात् साया हनिव्यधियुध्यर्थमित्युदाहरणमात्रं बोध्यं प्रस्थविघ्नोरधिकरणेऽकः प्रतिष्ठंते स्मिन् धान्या
नीति प्रस्थः विघ्नंति तस्मिन्मनांसीति विघ्न इति भाष्योक्तेः व्यधजपो अनुपसर्गस्योपसर्गनित्यर्थं सदाह व्यध इति उपजापो मंत्रभेदः अनुपसर्गे चेति उपसर्गाभावे चेत्यर्थः स
दाह क्वाण इति मदोनु उपसर्गभिन्ने उपपदे इत्यर्थः ग्लह इत्यत्राप्रत्ययोऽलत्वं च निपात्यते हनश्च वधश्चोवध इत्यस्यानंतरं प्रत्ययसमुच्चायकोऽयं ज्यो व्याख्यानात् अत्र वधादे
शांतोदात्तो निपात्यत इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यय उदात्तः स्वतंत्र वधे घञर्थे केन सिद्धेऽनुपसर्गादिति विशेषं वक्ष्यमिदं वस्तुतो विधिः स्वतंत्रो नास्त्येवेत्युक्तं यत्तु माधवेन व
धे र्घआसि ऽर्हतो दात्तार्थमिति तन्न एरजित्युक्तरं वधरित्येव सिद्धेः हनइत्यस्य वैयर्थ्यनादवस्थानघनां तर्घन प्रघण प्रघाणोद्घनापघनेति निपातनं हनेरंगाणते आदेश्या
अप्रत्ययश्चेति चेनिपक्षेऽपिसंवेकचेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अंत्ये अन्तोलोपे कृते अप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः आद्यपि केषांतर इत्यंतोदात्तत्वं बोध्यं अंत्ये हनेरित्यस्य संबंधः अ
प्रघने अप्रसंबंधि घन इति विग्रहः कर्मण्यधि व्याख्यानात्कर्मोपपदमधिकरणमर्थः अधिकरणग्रहणमर्थांतरनिरासार्थं भावादाविति तत्र यथाभिधानं व्यवस्था अयमने ११
कान्यो नेत्था घंञंवं सूत्रस्थकैयटस्वरसः स्त्रियामित्यधिकारः कृत्यल्युट इति यावत् अजपौ त्विति अजवभ्यां स्त्रीखलना इति वार्तिकोक्तेरिति भावः संपद्मितिरिति भा

ब्यैनैतद्दृष्टं ख्यज इति बाहुलकादिति भावः ज्ञापकादिति तेन बाहुलकादङ्पीति भावः वर्तत इति मंत्रेवृषेति सूत्रादिति भावः भावादाविति कप्विधाव[illegible]करणे जेतिष
र्तिकात् तत्र चेन करणे संग्रहः भृञोयं काप्यभावे एवेति भृञोसंज्ञायामिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः परिचर्येत्यादिभावेशनिपात्यते यक् तु सिद्ध एव अकर्तरि कारकेभिधानसत्वेन त्र
यगपि निपात्यः मृगयेति णिनिमित्ता जंतलक्षण वृद्ध्यभावोऽकृत्सार्वेति दीर्घाभावश्च निपातनादिति बोध्यं अरं तरोरिति तत्र अज्ञातो ङ्धावेव अंतः शब्दस्याङ्किविधिणत्वे
षितिभाष्ये स्पष्टं तेनांतर्द्धिः अंतर्द्धिरंतर्द्धयतीत्यादिसिद्धिः एवं चान्तरदेशोऽयनं चेति सूत्रद्वयं न कर्तव्यं देशे प्रतिषेधः सुख्यादित्वात्सिद्ध इति अंतरपरिग्रह इति सूत्रेकैप
टः आयंपत्ता अश्वेति निर्देशात्सिद्ध रास्फिः रादिति निर्देशान्यस्य प्रत्ययसामान्याभावोपि मत्वर्थीय इति मनुशब्देन तत्र रथो लक्ष्यते ततो बहुव्रीहिः स्वार्थे ष्ठो बोध्यः शरीरसु
खमिति अर्थात्स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्वास्थ्यजनकं सुखमित्यर्थः कर्मणोकिं तूलिकाया उत्थानं सुखस्पर्शादिति किं अग्निकुंडस्योपासनं सुखं शरीरस्येति किं पुत्रस्य परि
ष्वजनं सुखं मानसी प्रीतिरत्र वायौ इदं सूत्रं अजेर्यौ परतो वारत्सार्द्धो वायुरित्येवं भाष्ये व्याख्यातं स्वार्थे अत्रोपधाया इति वर्तते णाविति चरुशाद्देरिति शिपाग्भागानु
करणं आगंतुनेकारेण घपरेणव्यवधानाद् उपधाया ह्रस्व इत्यर्थः एतेन णेरेव ह्रस्वः स्यात्तत्सामर्थ्याच्च णिलोपो न स्यादित्यपास्तं अवेत्तृस्त्रोः करणाधिकरणयोरित्य
नुवृत्तेपि यथासंख्यं नास्वरितत्वात् हलश्च अत्रापि प्रायेणेति वर्तते अवहारादयस्तु योप्यधिकरणे साधनाः उदंकोनु अनुदक विषयपर्यायनिपातकांचेदुदंक इति पनि
पात्यत इत्यर्थः घृतोदंक इति वासरूपन्यायेन घृतोदंचनोपीति कश्चित् गोदोहनप्रसादनयोर्बाहुलकाद्घपञौ नेति बोध्यं आनाय इति निपात्यते जालं चेद्वाच्यमित्य
र्थः जालशब्दस्तु जलघातन इति धातोर्ज्वलितीति णांतः भगः पदमिति क्वचित्प्रयोगः ईषद्दुःस्वित्वमुत्तरार्थे लकारः स्वरार्थः खलचोरिति पचाद्यच्पठ इत्यगृह्यते न सुदुर्भ्यां
तृतीयापंचमीवेयं अथेमस्तु द्वाहरति सुप्रलंभेति द्वितीये आह अतिदुर्लभमिति अत्र केवलशब्देन सूत्रोपस्थितानि ति कंसजातीयमुपसर्गांतरं व्यावर्त्यते न त्वकर्मप्रवचनीय इत्
यशब्देषां तद्धनुयन्नाह यदा स्वतीति सूत्रोपा[illegible]के नितिविशेषणमासु दुर्लभमित्यस्यासिद्धिरिति कैयटः सुदुरो रुपसर्गत्वप्रतिषेधस्तु केवलसुदुर्विषय एव अतिसुलभमि
त्यत्रैव भाष्यप्रयोगात् आतोयुच ईषत्पा[illegible]नु वर्तंते ने[illegible]कर्मणोरितिद्युष्यानद्ङ्कुप घस्येतिषः षात्परा कात्पद इति भाव कर्मणोरिति च प्राप्तं निषिध्यते परेत
इति अत्र चांतग्रहणमेवमाने ङिच [illegible] च [illegible]व्याबाधार्थाङ्कुरिति पुनः कृविधिः नङि चि अनुदात्तोपदेशवनतीत्यादानुवर्तंते दीर्घेति अनुनासिकस्येति प्राप्तः वंतितंत्यो

ल॰ का॰ मुनितु त्रैतिनेट् सनः क्तिचि अस्यविकल्पत्वं योग्रहणौ भाष्यादाह सनोतेरिति सन इत्येव वक्तुं युक्तं अलंखल्वोः छदसिभावलक्षण इति निष्कृतं अव्ययकृत्वादस
शे॰ ख॰ त्वभूतो भावः क्त्वार्थे पर्यायेणुडादेतु समनभूत न्यत अर्द्धकौ भावे घञ् भेदु प्रतिपदानेट् तु तया व्यतीहारार्थस्य तस्यैव कत्वालस्य सूत्रे निर्देशः समानकर्तृकयो
१२ रित्यनेन सिद्धिमाशंक्याह अपूर्वेति पूर्वत्व साचितलोपश्चास्य मयते वस्त्रादि परिमयतीत्यर्थो विवक्षित इति भावः परावरशब्दात्र पूर्वे इति वाची समानकर्तृकप्रत्ययप
४४ शनाह हस्नीहिः पूर्वकाले इति तद्विशिष्टः र्थे ग्रहे मानाद्धातोरित्यर्थः अत एव समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्रियाप्रधानो निर्देश इति भाष्ये उक्तं द्वित्वमिति पूर्वत्वस्य स
मानकर्तृकत्वस्य च भेदघटितत्वेनानेकक्रियालाभे पि सौत्रो द्विवचननिर्देश इति भावः पूर्वकालत्वं च व्यवहितमपि व्यवधानस्य च तात्पर्यवशेन व्यवस्था अत एव भुक्त्वा व्रज
ति अथ भुक्त्वा श्वो व्रजिष्यतीत्याद्युपपत्तिः पूर्वविप्रतिषेधेनेति उरल्लान्स्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यादित्यर्थः नक्त्वासेट् अनेन कित्त्वं कार्यं निषिध्यते कित्त्वनिषेधे हि कश्रवणं
स्यात् क्त्वेति किंनिगृहीतः झलादावित्ति अनुनासिकस्य क्वीत्यतो झलीति वर्तते झलादावितीति अनिदितामित्यतः कितीत्यनुवर्त्य कितीति क्ङितीति व्याख्येयमित्यर्थः सेट्
क्त्वा च न किदिति भावः समासेनञ् अनञिति पर्युदासः तेन नञ् सदृशाव्ययपूर्वपदके प्रत्यासत्त्या क्त्वो गेण तरपदक इत्यर्थः केनलान्त्वाकालक इत्यादौ न दोषः अनञ इ
त्ये वसिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं अधीत्येति यद्यपि परान्तपदयोरेकादेशोः सिद्धो ग्रे च उत्तरखंडे सुवुत्पतेः पूर्वमेव समासस्तथापि तत्र परशब्देनार्थवत उपलक्षणान्नदो
षः गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वात्तु वेतेन वा समासः वाल्यपीत्यस्य स्थाने ल्यपि च वा मरणितवार्तिकन्यासः नांतानिदामिति प्रयोगाभिप्रायेण बहुवचनं आभीक्ष्ण्ये
ण्मुल्वच यद्यपि वासरूपन्यायेन क्त्वा सिद्धस्तथापि विभाषाग्र इति सूत्रे णमुल्यो र्विधानायं चकारः तत्र सूत्रे साधनांतरजन्य स्वसजातीय क्रियापेक्षपौर्वकालरूप
साधनपौर्वकालस्य विषयस्या ग्राह्यौ नामेव ग्रहणेन तद्विषये समानादिसूत्रेण क्त्वस्तेन न्यायेन दुर्लभत्वात् नोप्यनेन आभीक्ष्ण्ये पूर्वविप्रतिषेधेनास्यैव प्राप्तत्वेनाभी
क्ष्ण्ये एव तत्प्रवृत्तेः द्वित्वमिति नित्यवीप्सयोरित्यनेन यद्यप्याभीक्ष्ण्यं णमुलादिनाद्योतितं तथाप्यर्थांतरे पि तद्विधानाद्द्वित्वरहितयोर्न तत्द्योतने सामर्थ्यमिति भावः
नाकांक्षतेरिति यद्यपि क्त्वा प्रकृत्यर्थक्रियायाः सर्वत्रा कांक्षास्ति तथाप्याख्यातोपात्तक्रियाया आकांक्षानिषेधविषयाः नाकांक्षितत्त्वादिति युक्तः पाठः पक्षे लडाद
य इति कर्त्रादिविवक्षापक्षे इत्यर्थः भावे त्वेतौ तदाह अग्रे भुंक्ते इति अत्रैवार्थे विभाषाग्रहणं तात्पर्यग्राहकं एतद्विषये कर्त्रादिविवक्षापि पूर्वसू विषयं तु अन्य

श. रा. मानाधिकरण्याभावादिति दिक् चोरंकारमाक्रोशतीति चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः नचात्रानुकरणं चानितीतिनिपातत्वाव्ययत्वयोः सत्वात्सुमनाशक्तिः अहिंसा
धू. कृ. दित्यत्रस्वित्यनव्ययस्य लुक्प्रसंगः इति वाच्यं खिल्करणसामर्थ्यात्तत्सिद्धेः यद्वा कृत्साधुत्वार्थः चोरमाक्रोशतीत्येव बोधः यथातथयोरसूयाप्रतिवचने इति वि
२ ग्रहः वर्षप्रमाणवर्षा वृष्टिः गोष्पदपूरमिति गोष्पदपूरं तरामितीष्टं गोष्पदप्रं तरामिति तु न अनभिधानात् प्रातेः के गोष्पदप्रतरमिति चेष्यत इति भाष्ये स्पष्टं
समूलकृत यथासंख्यमत्रेष्यते करणेइ हिंसार्थानां च समानेत्येव सिद्धेः हिंसार्थवचनं हिंसार्थवचनं हिंसायां नित्यसमासार्थं च तेन प्रथमे तु तृतीयाप्रभृती
निति विकल्पेन समस्यात्त दाह यथाविधीति हलार्थ इति व्याख्यानादर्थग्रहणं अधिकरणे बंधः अत्र संज्ञायामित्याकृष्यते तेन ग्राममेव दृढ इत्यर्थे ग्रामबंधं बद्ध
इति नकषादिषु सएवेति सचाविशेषान्कृदंतलिडंतश्चेति बोध्यं श्यति एवं हि नामत्वरा यदावश्यकं मुखक्षालनाद्यकृत्वैव धावतीत्यर्थः येन विनेति एवं
चयनविनाजीवनं तरध्रुवमिति फलितं यद्यपीति क्त्वानिवृत्तिस्तु नेष्टेति भावः उपपदेति द्वितीयांतस्य स्यादिः तेन पाक्षिकोपपदसमाससिद्धिरिति भावः गेह
स्येति व्याप्यमानतयाद्रव्यस्य द्वित्वमासेव्यमानत्वेन गुणभूतं तस्येति भावः केवलेन णमुलासमासाभावे द्वित्वं विना जयोर्वक्रमशः क्वत्वमिति तात्पर्यं अस्य तिन्
बोः अनयोः किं द्युहमुपोष्य भुंक्ते क्रियांतरे किं अहरत्यस्येषूनातः न गतिर्व्यवधीयते कालेषु किं योजनमत्यस्य गाः पाययति नाम्न्यादि नामशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्दिशेर्ग्रहे स्वा
णमुलित्यर्थः तिर्यचीति सौत्रो निर्देश इति भाष्यं तिर्यक्कृत्येत्यत्र समुदायोऽपवर्गेन दाह समाप्य गत इति स्वांगेन स्वांगे उपपदे इत्यर्थः न समासन्ययद्दति कर्मधारयः नाधार्थ यथा
संख्यमत्रनेष्यते आनुलोम्यमानुकूल्यं तत्र पर्यायान्तरानुसरणमिति सर्वं सुसिद्धिः॥ इत्युपाध्यायापनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे सिद्धां
॥ ॥ न्तकौमुदीव्याख्याने कृदंतं समाप्तम्॥ विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अवसरसंगत्या तद्धितप्रकरणमारभते। समर्थानां। पदत्रयमिति। तेन प्रत्येकं पदानां स्वरितत्वा द्वेत्यस्य प्राग्दिश इत्युत्तर[illegible]अ
वधिप्रदर्शनं तु विशिष्टस्येति बोध्यं। तद्धितानामेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः समर्थः पदविधिरित्युक्तेरित्युक्तं। समर्थानामिति। समर्थशब्दः शक्तपर्यायः शक्तत्वं चार्थप्रा।
तिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैव तदाह। कृतसंधीति। नहि सुउत्थित इत्यस्य कल्पनयाप्यर्थवत्वं। समर्थानामिति निर्धारणषष्ठी। समर्थानां मध्ये प्रथमादित्य
र्थः। तत्तत्सूत्रेषु प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वं च प्रथमत्वम्। एवं चानेकसमर्थसंभव एवास्य संबंधः। शेष इत्यत्रापि तत्तत्समर्थविभक्त्यंतविशिष्टोर्थ एव शे
ष इत्यनेकसमर्थसंभवः। स्वार्थिकेषु त्वनेकसमर्थासंभवात्प्राग्दिश इत्युत्तरं नास्य संबंध इति बोध्यं। प्राग्दीव्यतो। तेन दीव्यतीति सूत्रपठितदीव्यतिशब्दे
कदेशदीव्यच्छब्दोत्र गृह्यते तेन नवैकदेशविकृतमनन्यवदिति न्याये न दीव्यत्यर्थ उपस्थाप्यत इत्यर्थस्यावधित्वं। अयमेव निर्देशस्तस्य ज्ञापक इति बोध्यं।
। एवं चावधिमतोप्यर्थ एवेत्यत इञित्यादौ नास्य संबंध इति बोध्यं। आदेरव इति। तेन निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति बोध्यं। प्रामादिकमेवे
ति। गणपतिक्षेत्रपत्यादीनामश्वपत्यादिषु पाठादिति भावः। क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेदिति तु छांदसं। दित्यदि। पत्यंतादिति तु नोक्तं परमप्रजापतिशब्दादप्यापत्ते
उत्तरपदग्रहणे तु यत्समासरूपं प्रातिपदिकं प्रतिपतिशब्द उत्तरपदं तस्यैव ग्रहणान्न दोषः। प्रत्ययविधौ तदंताग्रहणेन प्रमादित्यशब्दान्न। ण्यादीनां पुं
वैविप्रतिषेधेन परान्गणपवादबाधकत्वान्ङीषं ताभ्यामपि लिंगविशिष्टपरिभाषयाण्यस्य प्राप्तेर्दैतेयादितेयावसाधू। न च लिंगविशिष्टपरिभाषाऽनित्या
। अत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्। दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोर्ण्यस्यैव दृष्टताया भाष्याल्लाभाच्च तयोः किंचित्तदंतान्ङीषि च दृढप्रमाणाभावाच्च ङ्याप्सूत्रभा
ष्ये लिंगविशिष्टपरिभाषादोषस्यानुक्तेश्च। दोषांतरस्यापि समाकल्पेन गणिता इति भाष्योक्तावान्यत्रानित्यत्वे मानाभावाच्च। अकार इति। अश्वत्याप्नोपत्यादी
त्यर्थः। यलुग्वक्ष्यत इति। अतः पूर्वपक्षादित्यत्र भाष्ये इति भावः। लुग्वाच्य इति क्वचित्पाठः। लोम्न इति केवललोम्नोपत्येन योगाभावात्तदंतविधिः अभिव्यक्ता
पदार्था ये इति न्यायेन संज्ञाभूतस्य ग्रहणेन। अपत्यार्थस्यापि स्यान्नोकार इत्यकारानुवृत्त्यनुरोधेन साधारणप्रत्ययेषु कथनं। इति साधारणाः प्रत्ययाः स्त्री
पुंसाभ्यां। ननु प्रकृतात्संनियोगेन नाकारसहितनगागमोस्तु अकारसाहित्याच्च न स तद्धित इति टिलोपो न एवं चाजंतत्वादेव ङीपि सिद्धे नञ्स्नञीकगिति।

श.शे. वार्त्तिकेनत्रस्तत्रग्रहणंनकार्यं।नचगोत्रस्त्रीविवक्षायांजातेरिस्तिङीषिष्टोऽन्यक्षेतुततःपरत्वात्शार्ङ्गरवाद्यञइतिङीन्प्रसंगइतिवाच्यंयञञोश्चसंघां
शु.न. कलक्षणेष्वित्यत्रैवजातिलक्षणेपिऋष्यपत्यस्यैवगोत्रस्यग्रहणेनञिपएवतत्रापीष्टत्वात्।यत्रत्वन्यत्रापिजातिकार्यमिष्यतेतत्रतदारोपेणसाध्यंअत
१ एवस्त्रैणाइत्यत्रयञञोश्चेतिलुक्न।स्त्रैणानांसंघइत्यर्थेसंख्याकेत्याएवगनादृशस्त्रीविवक्षायामेत त्प्रकृतिकप्रयोगानभिधानाच्चेतिचेन्न।विवक्षितांन्याका
रविशिष्टागमस्याप्रसिद्धेः नजेवतुनकृतःपौंस्ने संयोगांतलोपापत्तेः।नचस्त्रियाचत्रभवनात्पुंसोभंचेतिकार्यं लाघवाभावात्।आकडारस्यत्वाभावेनान।
यापदत्ववाधस्यन्यायेनाप्राप्तेश्चेत्यलं।द्विगोरितिहेतुहेतुमद्भावेषष्ठीत्याह।द्विगोर्निमित्तमिति।नचैवंपंचकपालीतिसमाहारद्विगोःसंस्कृतमित्यर्थेपांच
कपालमितिस्यादितिवाच्यं।अनभिधानात्ततःप्रत्ययानुत्पत्तेः गोत्रेलु।अन्यस्यासंभवात्तद्राजस्यबहुष्वितिप्रकरणविहितलुकोयमलुक्।असंभवश्चतत्रत
त्रवक्ष्यतेअतएवजनपदशब्दादितिसूत्रेतद्राजलुकोप्ययमलुगुक्तोभाष्ये।विवक्षितइति।तेनगार्ग्याणांछात्राइत्यर्थेविवक्षायांबहुत्वनिमित्तप्रत्ययसिद्धिः।
अतएवभाष्येऽलुकःपूर्वमंतरंगत्वात्लुकमाशंक्ययदयंभूम्निप्राप्तस्यलुकोऽजादौनद्वितेऽलुकंशास्तितज्ज्ञापयतिसमानकालावलुग्लुकाविति विषयस
प्तमीतितद्भावः।गोत्रंचात्रपारिभाषिकमेव-यूनिलगितिसूत्रस्ययस्माहचयोत्एयञ्चस्त्रियेतिविहितस्यतुनायमलुक्।यूनोगोत्रत्वाभावात्पथ्यानगोत्रस्त्रि।
यावान्यस्मिन्नित्यादिसूत्रभाष्यविरोधोभवतितथान्यत्रप्रपंचितं प्राग्दीव्यतीयइति।विषयलाभार्थेद्वितीयेनेदमकारि।आपत्यस्य।सूर्येतिष्येत्यतोयइत्य एम
नुवर्ततेहलस्तद्धितस्येत्यतोहलइतिचतदाहहलइत्यादि। आभीयत्वाद्यस्येतिलोपासिद्धत्वंनारंभसामर्थ्यात्।आपत्यस्येतिकिं।सांकाश्यकःसंकाशादिभ्योभ १
वाद्यर्थेण्यस्ततोयोपधत्वाद्धञ्।तद्धितेइतिकिंगार्ग्यः अनातीतिकिंगार्ग्यायणाः।गगायमितिप्राक्दीताच्छंयूनिलु।विवक्षितइति तेनग्लौचुकायनेच्छोन।वा।
वक्ष्यमाणइति प्राचामवृद्धादित्ययमित्यर्थः।अजादौकिं।ग्लौचुकायनरूप्यं।प्राग्दीव्यतःयइतिकिं।ग्लौचुकायनीयंहितेछ पैलादि।एयञ्चस्त्रियेत्यतोयूनिलुगित्य
नुवर्त्तते।इञःप्रा।इञंतायुवप्रत्ययस्यगोत्रार्थकादेवसंभवेनाह।गोत्रेयइति तच्चेदिति।प्राचांग्रहणंनविकल्पार्थंव्याख्यानादितिभावः नतौल।एतइञंता
।अनंतरस्येतिन्यायात्पैलादिलुकोनापवादकइत्याशयेनाह।यूनिलुगिति ——— वेत्यधिकारेप्यन्यतरस्यांग्रहणंद्विगोर्लुगित्यादौतदसंबंधज्ञापनार्थंक।

त्यायने गर्गादिभ्य यञंत कशब्दाद्यञिञोश्चेति फक्। कातीये आपत्यस्येति यलोपः तस्यापत्यं। तत्संबंध्यपत्यमित्यर्थे सूत्रे समर्थानां मध्ये प्रथमोत्सर्गाद्वा स्यानिप
दिकाद्वाणादय इत्यर्थः। घ कालतने ष्विति ज्ञापकात्स्वार्थे परिसमाप्तस्यैकार्थीभावान्वयेन सुबंतात्तद्धितोत्पत्त्या व्यवहितं ततः परत्वं। यत्तु प्रातिपदिकादिपदं त
त्प्रकृतिकेलाक्षणिकमिति तन्न जघन्यवृत्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात् सुब्वतस्येति पदेन उपस्थितषष्ठ्येवतत्फलितमाह षष्ठ्यंतादिति तस्येति सामान्यशब्दो
पि वुद्धिस्थत्वेन सर्वविशेषबोधक इति उपग्वादिभ्य उत्पत्तिर्नविरुद्धा आदिवृद्धिरिति स्वविषय इति शेषः तेनव्यसोर्भावो वैयसवंव्यापदिभवंवैयापदमित्या
दौ न दोषः तत्रापि वृद्धिप्राप्त्याविषयेपवादत्वात् एज्विधायकेन निषेध इत्यन्यत् वाधत इति। अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठात् सहि पौष्करसादरुभयप
दवृद्ध्यर्थः। ठगादिषु ततो नानभिधानादिति भावः परत्वाद्वाधत इति नियुक्तं युगपत्कार्यद्वयासंभवे एव विप्रतिषेधप्रवृत्तेः नापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेनापवा
दत्वात्। उभयोरपि गोः पाचकः सौम्युत इत्यादौ चारितार्थ्यात् स्पष्टं चेदं भाष्ये। तस्येदमिति। सामान्ये सर्वविशेषांतर्भावादपत्येपि तस्येदमि।
त्येव सिद्धत्वात्तस्यापत्यमत इञित्येव कार्ये व्यर्थो योगविभाग इति प्रश्नः परिहरति वाधनार्थमिति। भानवादेश्छस्येति शेषः नन्वशैषिकेणानेन स्वविष
ये प्राप्तस्य छस्य कथं बाधः किंच तस्येदमित्यपत्येपीति पूर्वपक्षोप्यसंगतः अशैषिकविषये शैषिकेणासिद्धेरिति तृतीयस्याशंकां समाधातुमाह उत्स
र्ग इति। योगविभागाभावे प्रकृतिविशेषसंबद्धान्यापत्यार्थस्य शेषत्वं योगविभागे त्वणादिविधावपत्यत्वेनापत्यस्योपयोगात्तन्न शेषत्वमिति छस्याप्राप्तिरेवा
त्र वाधः इदं शब्दो हि इदंत्वेन सर्वविशेषबोधकस्तदुक्तं शेषे इति सूत्रे भाष्ये इदं विशेषा ह्येते अपत्यं निवासः समूह इति इदं पदार्थप्रवृत्तिनिमित्ताश्रया
व्यक्तिविशेषा इति तदर्थः तत्र शेष इति विशेषणादपत्यादीनामिदंत्वाश्रयतयानग्रहणमिति बोध्यं शेषपदसंबद्धेनेदंपदेन प्रागनुक्तानामेवेदंत्वेन ग्र
हणमित्येतं द्योतयितुमेव उत्सर्गः शेष एवासावित्युक्तं। येत्विदंत्वेन बोधे शैषिकमिदमिति वार्त्तिकं तु शाब्दबोधकृतविशेषानादरेण प्रवृत्तमिति वदंति ते
षामेतद्विरोधः स्पष्ट एव किंच भानोरपीदंत्वेनापत्यबोधे छस्य तवेष्टत्वेनास्य तद्बाधकत्वोक्तेः स्वारस्यासंगतिः आपत्यं वा गोत्रमिति वार्त्तिकप्रयोगे शिवा
दित्वादण् बोध्यः दाशरथायेत्यादित्वसाध्वेवेति वार्त्तिकस्वरसइति विभावनीयं सद्भिः

——— कृतसंधेः किमिति। अंतरंगत्वात्संधिकार्योत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीति समर्थानामिति व्यर्थमिति प्रश्नः उत्तरयति अकृतेति। यद्यप्यत्रैकादेशप्र
वृत्तसमयेन दृष्टेः अपि तु कृते एकादेशे जायमानया दृष्ट्या न तन्निमित्तविनाशः स्यादिति भावः वस्तुतोंतरंगन्यायलब्धार्थानुवाद एव समर्थानामिति वि
षुण इत्यादावकृतसंधेरपि प्रत्ययदर्शनेनान्यत्रापि तथाशंकावारणाय। अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये अंतरंगं बलीय इत्यस्य सोस्ति तिवे, इमाणि रित्युदाह
रणं दत्तं। पदस्य विभज्यान्वाख्याने सु उत्थि नङ्सुड् इति स्थिते परत्वादादिवृद्धिः प्राप्तेति च कैयटः अकृतेति परिभाषा तु भाष्याव्यवहृतत्वान्नास्त्येवेत्यन्यत्र
विस्तरः वस्त्रमुपगोरिति। यद्यपीदं तत्संबंध्यपत्यमित्यर्थे न प्रत्यासत्त्या वारयितुं शक्यं तथाप्युद्वस्यौपगव इत्यादिवारणाय सावश्यकी तित्तत्वं षष्ठ्य
र्थे इति उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्येत्यर्थे औपगवो देवदत्त इति मा भूदित्यर्थः तस्यापत्यमित्यादौ लिंगवचने ऽविवक्षिते इति बोध्यं। अपत्यं पौ। यद्यपि प्रव
राध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रं तथापि प्रवराध्यायाप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदं यौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचाराद् पत्यपदसामर्थ्याद् आहापत्यत्वेन विवक्षितमिति तेन
पौत्रप्रभृतेस्तत्त्वेनाविवक्षायां न गोत्रत्वं पौत्रापत्यशब्दयोः ससंबंधिकतया यदीयपौत्रप्रभृति अपत्यं तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वमित्यंगिरसः पौत्रे गर्गस्यानं
तरेवाच्येन गर्गशब्दाद्यञ् अत्र समर्थानां प्रथमादित्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन समर्थानां प्रथमस्य प्रकरणादपत्यप्रत्ययप्रकृतेर्यत्पौत्रप्रभृति अ
र्थात्तत्प्रत्ययवाच्यतयापत्यत्वेन विवक्षिते तत् गोत्रमित्यर्थात् पौत्रपरगार्ग्यापत्यादिशब्दान्न यूनि प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टमेवं च गोत्रप्रत्ययांतेभ्योऽपत्य
त्वेनैव बोध इति सूचितं। अत एव गर्गस्यापत्यं गोत्रमित्यर्थं प्रदर्शयंति गार्ग्य इत्यादेर्वृद्धाः। अत एवापत्यं वा गोत्रपरमप्रकृतेश्चापत्यः आपत्या जीव इं
श्यात्त्वार्थ द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियामित्येतद्वार्तिकसमुदायेन प्रत्यययोरेव गोत्रयुवसंज्ञाविधानं अपत्यस्यापत्यमापत्यं शिवादेराकृतिगणत्वाद
ण तेन च तद्बोधकप्रत्ययस्वरूपं लक्ष्यते। आपत्य आपत्यादित्य नयोस्तदर्थकत्वावश्यकत्वात्। गोत्रसंज्ञासूत्रे क्वचित्तु स्तके आपत्यो वा गोत्रमिति।
पाठो दृश्यते स त्र युक्ततरः स्त्रीपुंसाधिकारे पत्या ताइत्यमरोक्तेः अत एवापत्य इति द्वितीयवार्त्तिके पुंलिंगप्रयोगः न चापत्ये भव इत्यर्थे ण्यंतः सक्छप्रत्य
यापत्तेः तदुक्तं युवसंज्ञासाहचर्येणास्या अपि प्रत्ययनिष्ठतायाएवौचित्याच्च। वार्तिकमतेप्यर्थस्य गोत्रसंज्ञायां सूत्रोक्तार्थो दविशेषेण वा शब्दासंगतिश्च

न्यासलाघवमात्रेणाबाशब्दे आपत्योगोत्रमितिवेतिवदेत। । आपत्योवेतिन्यासे नसंतिविकल्पस्येवलाभात्। आपत्यादित्यादेरापत्यबोधकप्रत्ययांतात्जीवद्दं।
स्यबोधकात्स्वार्थेद्वितीयोयुवसंज्ञःप्रत्ययो भवतीत्यर्थइतिस्पष्टमेवेतिदिक्। पौत्रेति। पौत्र्यादेरप्युपलक्षणं। जीवतितु। युवसंज्ञमेवेति। समावेश
त्वौपगवस्यगोत्रस्यापत्यमौपगविरित्यादावेकोगोत्रे इतिनियमाद्विनस्यात्। गोत्राद्यूनीत्यस्याप्राप्तविधायकत्वेतुगर्गस्यचतुर्थेजीवद्दंश्येविवक्षितेगार्ग्यइत्यस्या
पत्तेःगोत्रादेवयूनीतिनियमाभावात् किंच समावेशेद्वितीयाध्यायस्थलुग्मात्रस्यमध्येपवादन्यायेनगोत्रेलुगवीत्यलुक्स्यात्तथाच पीलायाअपत्यंपैलः
तस्यापत्यंयुवाणोद्वचइतिफिञः पैलादिभ्यश्चेतिलुकिपैलस्वछात्राः पैलीयाइत्यत्रगोत्रेलुगितिअलुक्प्रसंगः असमावेशेयुवप्रत्ययविषयेस्याप्राप्तेस्तेन
न्यायेनभूम्निप्राप्तस्येत्यर्थादस्याप्राप्तोअंतरंगत्वात् पैलादिलुगेवेतिसिद्धमितिदिक्। भ्रातरिच भ्रातुरवंश्यत्वादारब्धं। वहुष्वपुत्रेष्वेतदुपपन्नंभवत्ययंमे
ज्येष्ठोयंमेमध्यमोयंमेकनीयानित्यादं तत्वत्सूत्रभाष्यप्रयोगेवहूनांनिर्धारणेऽपीयसुन्दर्शनाद्विभागमात्रमीयसुनादिनिमित्तंद्वित्वादितुसूत्रेऽविवक्षि
तंतद्ध नयन्नाहज्येष्ठइति अतएववहुष्वपिपुत्रेषुमृतेपिपित्रादावग्रजेजीवतिद्वौगार्ग्योयणाविति गार्ग्यस्यद्वौपुत्रौतयोःकनीयान्गार्ग्यायणइतिचो।
पपद्यते। वान्यस्मिन्सःसप्तपुरुषावधिपितृकुलेसपिंडाः मातृकुलेपंचपुरुषावधिप्रकृतेभ्रातुरन्यस्मिन्नितिपर्युदासादाद्यमेवगृह्यतेइति वृत्तिरत्यम
पिगृह्यतइत्यन्येअन्यस्मिन्नित्यस्यज्येष्ठभ्रातुरन्यस्मिन्नित्यर्थःतच्च भ्रातृरूपसपिंडेजीवतिजीवतःपरत्वाद्विकल्पव्यावृत्त्यर्थंजीवतीत्यनु
वर्त्तमानेजीवतीतिव्यर्थमतआहेकमिति तिङंतंनदितिभावः द्वितीयमिति शत्रंतात्सप्तम्यंतमितिभावः ननुज्यायसीत्यनुवृत्त्येवसिद्धेतरवंतं।
व्यर्थमतआहतरप् निर्देशइतितरवंतनिर्देशइत्यर्थः उभयोरिति। स्थानवयसोरित्यर्थः स्थानंपदंपितृव्यत्वादिकंतत्तद्रूपेणैवतेषांपूज्यत्वात् यद्य।
पिभ्रातृत्वेननपूज्येताकनिष्ठभ्रातर्यपितत्त्वादेवंचभ्रातानस्थानतउत्कृष्टइत्यनेनैवव्यावृत्तिसिद्धावन्यस्मिन्नितिव्यर्थंतथापिअन्यस्मिन्नेवसपिं
डेजीवतिविकल्पः भ्रातृसहितेऽन्यसपिंडेपिजीवतिजीवतोनित्यमेवेत्यर्थेततत्। नचज्यायसीत्यनुवृत्त्याज्यायसिस्थविरेइत्याभ्यामुभयप्रकर्षलाभेत
रप्व्यर्थइतिवाच्यंस्पष्टार्थत्वात्। मातामहभ्रातरीति मातृसापिण्डमपिगृह्यतइतिमतेइदं। क्वचित्तुपितामहभ्रातरीतिपाठः स्थानवयोन्यूनेइतिस्था

१पगवइत्यण्प्रत्ययविशिष्टमिष्टंसिध्यति।एवंगर्गस्य१त्रु

ल॰शे॰ नन्वनंतरंज्येष्ठोभ्रातृपुत्रादिःजीवतीतिकिमिति।सूत्रोपात्तमनुवर्त्तमानंवकिमर्थमितिप्रश्नः।मृतेसपिंडे।मृतश्चतुर्थादिः वृद्धस्यचेति यूनश्चेतिचवार्त्तिके।तत्र

सु॰त॰ भवानितिपूजागमकं।युवसंज्ञकानामल्पवयस्त्वेनस्वातंत्र्याधीनत्वेनसुरक्षितयाचपूजा।तांचगोत्रभूतस्तृतीयोपिमन्यते।अन्यत्रयुवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वा

३ र्थेयुवप्रत्ययोबोध्यः जाल्मइतिजीवदंशस्येनहिस्वाधीनेवभाव्यंयस्तुस्वातंत्र्येननादरत्यस्वातंत्र्यंकुरुतेसएवमुच्यते।एकोगोत्रे।गोत्रइति।अभिधित्सितइत्य

र्थः एकएवेति संख्यावाचीएकशब्दोधिकारलब्धापत्यप्रत्ययस्यविशेष्यइतिभावः अतएवानंतरापत्यप्रत्ययांतान्नापत्यप्र त्ययः अपत्यग्रहणानुवृत्ति

स्तुअनंतरापत्यप्रत्यायांतान्नोत्रप्रत्ययवारणाय।अन्यथानियमस्यतुल्यजातीयतयागोत्रप्रत्ययांतादेवगोत्रप्रत्ययोवार्येत।उपगोरण्गर्गादिभ्योयञ्नडा

दिभ्यःफक्।तत्रत्वितसंबंधेवापत्यमात्मजस्तनयःसूनुःसुतःपुत्रःस्त्रियांत्वमीआहदुहितरंसर्वेपत्यंतोकंतयोःसमेइत्यमरात्।तयोःपुत्रदुहित्रोःअतएवपितामहोनसुतइत्यासी

नेदारकंकाचित्पृच्छतिकस्यायमितिसतत्पितरमेवव्यपदिशतिनात्मानंतदाह।गोत्रेइतिउपगोस्तृतीयेवाच्येऔपगवादित्रिअनिष्टाप्रत्ययपरंपरैवप्राप्नोतिनतुकदाचिदर्थो

तृतीयेवाच्येगर्गादिभ्यइत्याद्यारंभसामर्थ्यात्परंपरापत्यापत्यवत्संबंधेप्रवृत्त्येष्टसिद्धावपिगार्ग्यादिभिततःप्रत्ययांतरेप्रत्ययपरंपरानिष्टापिप्राप्नोती।

तिभावः यद्यप्यनंतरेऽणादीष्टमेवतथाप्यनिष्टघटकत्वात्साप्यनिष्टःपरंपरेत्यस्यप्रसज्यतइत्यनेनान्वयःपरंपरैवेत्यर्थः नन्वत्रपक्षेउपगोस्तृतीये

ऽण्विध्यर्थत्वमस्यवाच्यंप्रत्ययमालाव्यावृत्त्येनियमार्थत्वेतिगौरवं।नचगोत्रपदेनगोत्रागोत्रसमुदायोलक्षणीयः एकपदंचसामर्थ्यात्सावधारणंवि

धिमात्रार्थत्वेहितदर्थमेव।गोत्रेउत्पन्नौपगवादिभ्योणादिविधानेनेष्टसिद्धेःएवंचपुत्रेएकःपौत्रेऽपरस्तदपत्येचापरइतिगोत्रागोत्रसमुदायेवहूनां

प्राप्तौएकएवापत्यप्रत्ययइतिनियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारापरमप्रकृतेर्विधिरपिपरंपरापत्यापत्यवत्संबंधेप्रवर्त्ततइत्यनुमीयतइतिवाच्यं।एकग्रहणसामर्थ्ये

नैकाभ्यनुज्ञानादिरूपेपूर्वोक्तार्थकल्पनापेक्षयापितामहादीनामप्यपत्यमित्येतत्कल्पनस्यैवयुक्तत्वादतएवापत्यंपौत्रप्रभृतीतिसूत्रेस्वरसतःसंगच्छ

तेदशसुपुरुषेषुपरस्यकुलेविवाहिताश्चद्वानास्तिससोमंपिबेदित्युक्तायथाएकपातेसर्वेषांपातस्तथातद्दुहितस्यैकस्यसर्वात्मत्यपातहेतुत्वेनापत्यत्वं

मप्युक्तंस्मृतिषुअत्रकार्यादुपाख्यानेस्पष्टमेवैकस्यसर्वात्मत्यपातहेतुत्वमअपतनादपत्यामितिचपठ्ठीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्अपत्यंतोकंतयोःसममेइत्यमरस्यतुतयोस्तनेघटितसंतानपं

मितिप्रश्नोजनकविषयएवेति नत्रपितृव्यपदेशे नोत्तरस्यनासंगतिरित्यस्वेराह यद्वेति स्वयूनेति स्वंगोत्रं तदपेक्षयायून संख्येभ्यः प्रकृतिभूतेभ्यो
निष्ठाप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः उपगोस्तृतीयएकस्मादौपगवादिञ्जनिष्टः प्राप्नोति चतुर्थे द्वाभ्यामित्यादीतिभावः अनिष्टोत्पत्तिस्तन्मात्रेनत्विष्टसिद्धिरितिभावः अ
त्रपक्षेउपगोरणेष्टसिद्धावप्यौपगवादिञोनिवृत्तयेनियमार्थमेवेदं नन्वेवमप्यनंतरापत्यप्रत्ययांताञ्जोञ्ञप्रत्ययौदुर्वारः गोत्रेएकस्यैवकृतत्वेननिष्प्र
वाधात् नचगोत्रपदेनापत्यसमुदायलक्षणयापरमप्रकृतेरेवेतिवाच्यं। अपत्यमित्यनुवृत्त्यैवसिद्धौगोत्रग्रहणवैयर्थ्या
पत्तिरितिचेन्न भाष्येप्रत्यासत्त्यातत्वेनेष्टापत्तेः यद्वागोत्रवोधनीयएकएवशब्दः प्रत्ययप्रकृतिर्नानेकइत्यर्थः यद्विप्रत्ययांतात्प्रत्ययः स्यात् नैकः प्रत्ययप्रकृतिः
स्यादिति। यद्वाएकशब्दः प्रथमवाचीप्रथमः शब्दोगोत्रेप्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः प्रथमत्वंचसर्वमूलत्वंस्पष्टंचेदं सर्वंभाष्येतद्वान्येआद्येइष्टसिद्धिः प्रत्या
यमालायाश्वनिकृंतयेत्यैः निष्टमात्रनिवृत्तये। तत्राद्योऽयुक्तइत्युक्तं तृतीयेइति तृतीयत्वंमूलपुरुषापेक्षयायजमानपंचमाइत्यादौविजातीयेनापिसंख्या
पूरणदर्शनात् औपगवादिति तस्मादेवेत्यर्थः ननूपगोरणातृतीयस्यतं प्रत्यपत्यत्वाभावादितिभावः एवमिति पितामहादीनामपीति सिद्धांतपक्षेपंचमादौयूनि
तृतीयादुत्पन्नोगार्ग्यायणाद्इतीष्टसिद्धेपिमूलप्रकृत्यनंतरापत्ययुवापत्यप्रत्ययांतादनिष्टमपिप्राप्नोति यूनिगोत्रादेवनतुतेभ्यइतिनियमार्थं गोत्राद्यूनीति
आद्येतुपक्षेपंचमेयूनिचतुर्थात्प्रत्ययः स्यात् नतुतृतीयवाचिगोत्रप्रत्ययांतादितिविध्यर्थमेवेदंस्यान्नतुनियमार्थमिति पितामहादीनामपीतिपक्षएवा
ज्यायानितिवोध्यं। स्त्रियांतुनेति। अस्त्रियामितियोगंविभज्यते अपूनीत्यनुवर्त्यहेत्वपिप्रथमयाविपरिणामय्यस्त्रीयुवानेत्यर्थइतिभावः अतइत्यनेनाधिकृत
प्रातिपदिकस्यविशेषणात्तदंतविधिरित्याहादंतमिति। अस्यापत्यमित्यादौव्यपदेशिवद्भावादिञ्वोध्यः व्यासवरुडव्यासोत्रवेदव्यासएवप्रसिद्धत्वा
त्। नन्वाभ्यांनतुवृद्धेरपवादावेतावितिनेतद्विषयेवृद्धेः प्रसक्तिः नचविषयभेदेकथमपवादत्वंविषयभेदेप्यचिरादेशेननुठोवाधस्यभाष्येशंकितत्वात्
नेतिस्त्रियितिनिषेधेननुटोनणादेशेनवाघइतिसमाहितमित्यन्यत् एवंचनेस्त्र्यर्थमितिचेन्नयत्रद्वाभ्यांपरस्यप्रसक्तायावृद्धेर्निषेधस्तत्रैवैचावित्यैचोर्वि
षयनिर्देशार्थत्वस्यस्पष्टत्वात्। तेनदाक्ष्यम्बिरित्यादौन। अपंचनिषेधोयेननाप्राप्तिन्यायेनतद्धितेष्वचामादेरितिवृद्धेरेव तेनद्वाशीतिकेसंख्यायाः संवत्सरेति

ल॰ शे॰ वृद्धिर्भवत्येव। पदांताभ्यां किं। एतीतियन् तस्य छात्रा याना इत्यादौ माभूत्। पूर्वौ पूर्वाव पवौ अभक्तत्वेहि इग्ध्रा उग्ध्रयजंतस्मात्तत्रभवइत्यणं ताच्छो न स्यात् प्राति
सु॰ त॰ पदिकस्यावृद्धत्वाश्चिति हरदत्तः। गोत्रे कुं। गोत्रबोधनीयेतत्संबंध्यपत्यमित्यर्थकं कुंजादिभ्यः परः प्रत्ययइत्यर्थः च्फञि ञकारः कौंजायनीत्यादौ वृद्ध्यर्थः चकारो व्रात
४ च्फञोरित्यत्र विशेषणार्थः व्रातच्फञो। पूगाञ्ञ्योग्रामणीपूर्वादित्यतोञ्ञ्योनुवर्त्तते। तद्राजत्वादिति। ञ्यादयस्तद्राजा इत्यनेन लुगीतितद्राजस्य बहुष्वित्यने
नञ्यस्येतिभावः स्त्रियामिति ञ्यप्रत्यये हियोपधत्वान् ङीप्स्यात् टाप् च स्यादित्य स्त्रियामित्युक्तमितिभावः यञिञो। अधिकृतं गोत्रइतियञिञोर्विशेषणं फ
कृतु यूनि। गोत्रे किं सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिके इञि सौतंगमेरपत्ये माभूत् शरद्वच्छु। भृगुवत्सपदे तदपत्येषु भृगुत्वाद्यारोपेण प्रयुक्ते अन्यथा भृगुवत्सयोः शा
रद्वच्छुनकपूर्वभावित्वादसंगतिः स्पष्टैवेति केचित्। अन्यः कृत्रिमपुत्रादिः आग्रायणो नडादिफगंतः दर्भिरिति। अस्यऋषित्वेतु बाह्वादित्वादिञ् शरद्वच्छुनकौ
विदाबैताभ्यां फकौ। भा बे ञ् अनादिरिति भारतप्रसिद्धो स्मदाद्यत्त्रे यादिकालइत्यर्थः अभिव्यक्तपदार्थाये स्वतंत्रालोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः श
ब्देषु न तदुक्तिष्विति हर्युक्तेः अभिव्यक्तेत्यनेनानाद्यर्थोभिधायित्वं तेन विशिष्टरूपोपादाने पद्र्कार्यं एव चायं स्वतंत्रा इत्यनेन गौणनिरासः लोकविश्रुता इत्यने
नाप्रयुक्तं निरस्तं। तदुक्तिषु तत्सदृशेषु। बाह्वादिभ्यश्चेतिसूत्रे भाष्येपि। बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लोकविदितादिपुरुषत्वरूपे लौकिके गोत्रभावे तेनान्य
त्र प्रतिषेधः बाहुनाम्न आधुनिकस्यापत्यं बाहवएव संबंधिशब्दानां कार्यं तत्सदृशात्प्रतिषेधइतिचोक्तं तत्र गोत्रभावइतिप्रकृताभिप्रायेण तदेव ध्वनय
र्तावपुत्यानुवादेन संबंधिशब्दानामित्याद्युक्तं एवं चायं न्यायः सर्वविषयइतिबोध्यं बाह्वादिसूत्रे पागत्र द्वित विषयएवेतिकश्चित्। अनृष्या अनृषीति
लुप्तपंचम्यंतं। आनंतर्ये। अनृष्यानंतरापत्ये। इदंवृत्त्यनुसारेण भाष्येतु ऋषिभ्यो नंतरेनेत्यर्थोऽसमर्थसमासेन दर्शितः ये त्वत्रानृषयः पठ्यंते तेभ्योनंतरेपीति
बोक्तनिषेधसामर्थ्यादेवात्र गोत्रे इत्यस्यासंबंधइतिन ह्नावः पूनितुगोत्राद्यूनीतिनियमान्नदोषः गर्गादि। रामोजामदग्न्यः पाराशर्योव्यासइत्यनंतरे गोत्र
त्वारोपाद्बोध्यं। यञञोः एग्यक्षत्रियेत्यतोलुगितितद्राजस्येतिसूत्राद्बहुषुतेनैवास्त्रियामितियस्कादिभ्यइत्यतोगोत्रइतिचानुवर्त्तते। प्रवराध्यायप्रसिद्ध ४
गोत्रवाचित्वं यञञो नास्तीत्यत आह यञंतमितिनिर्दिश्यमानपरिभाषालुक्संज्ञाभ्यां लब्धमर्थमाह तदवयवयोरिति। प्रवरेति

एतदेव च लौकिकं गोत्रं एतत्सर्वं यूनि लुक् गोत्रावयवात् स्त्रीपुंसाभ्यामित्यादौ भाष्ये स्पष्टं। लोहितादिकार्यार्थमिति स्त्रियां ष्फ इत्यर्थः आंगिरस इत्येवेति
तत्र बजेवेत्यर्थस्तस्य हानांगिरसे त्विति। आंगिरस एवेति नियमस्तु न गर्गादिपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः स्त्रियां लुक्तत्वेन यञन्त्योऽकार इति व्याख्यानेन चास्य लोहिता
दिकार्यार्थं पाठ इति न वाच्यं। शिवादिगणे पाठे मानं तु लुक् स्त्रियामित्यनेन वतंडाच्चेत्यस्य विभाग एवेति बोध्यं। विहितस्येति अनंतरस्येति न्यायलब्धमि
दं वक्ष्यमाण इति अणिञोरिति सूत्रेणेत्यर्थः तत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया कृष्यण एव ग्रहणमिति न युक्तं इञंशे तदसंभवेन तत्साहचर्यादणंशेऽपि तदप्र
वृत्तेः परे तु वतंडाच्चेति सूत्रमास्त्वित्याशयेन किमर्थमिदमुच्यते नेन गर्गादिभ्य इत्येव सिद्धं लुक् स्त्रियामित्यपि तत्रैवोच्यतेत्याशंक्यांगिरस इति विवि
च्यतेत्युक्तं भाष्ये तदाशयस्तु पूर्वपक्षे सम्यगेव तत्र पूर्वसूत्रे आंगिरस इत्युक्त्या नांगिरसे यञभाववदत्रापि तदभाव एवोचितः विधित्वस्यैवौचित्यात्
योगविभागसामर्थ्येन कापि बाधयोरिवास्यापि गणे पाठाभाव एवानुमीयते गणपाठे तु आंगिरस इत्येतद्विच्छेदेनानांगिरसेपि यञ् स्यादिति शिवादि
गणपाठे पियदिप्रामाणिकत्वदानांगिरसे चरितार्थस्य तस्यांगिरसे यञो बाधः एवं चानांगिरसेवातड्यायनीति चिंत्यमेवेत्याहुः। निवृत्तमि ति। वृदं वस्तु
गोत्वेन। यूनि लुक्सूत्रभाष्ये गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यंत गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात्॥ तत्र भाष्ये ऽपत्याधिकारात्परं शास्त्रीयगोत्रग्रहणे गार्ग्यायणादिभ्यो युक्तप्र
त्ययांतेभ्यः [illegible]दौ गोत्रत्वप्रयुक्तो वुञ् स्यादित्याशंक्यापत्याधिकारात्परं प्रवराध्यायप्रसिद्धरूपलौकिकगोत्रग्रहणं गोत्रोक्षोष्ट्रेति सूत्रे राजन्यमनुष्य
ग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तं अनंतरापत्ये गार्ग्यादि तु जामदग्न्यादिवदार्षेण साधु न चैवं गार्गीप्रभृतिभ्यो यूनि ठक् न स्यात् यूनो गोत्रत्वाभावात्सूत्रं तु दाक्षेयी
त्यादौ चरितार्थमिति वाच्यं। उदीचां वृद्धादिति सूत्रे गोत्रादित्युक्तिसामर्थ्येन तत्र ष्यति सूत्रे निञ इत्युक्तिसामर्थ्येन च गोत्रप्रत्ययांतप्रकृतिभ्योप्येवं विशिष्य
विधानेन न तन्मात्रमुष्यांकांबिञोश्चेति वद्यूनि लुत्यति सिद्धेः शास्त्रीयगोत्रं तु युवत्वानाक्रांतपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपं तदर्थकत्वं च वास्तवं शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय
शास्त्रकल्पितं वा परत्र लौकिकग्रहणमपि यत्र शास्त्रीयग्रहणगमकाभावस्तत्रैवात एव कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यत्र अणिञोरित्यादौ च शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं
राजन्यमनुष्यशब्दयोर्लोके जातिप्रकारकबोधजनकत्वेपि प्रक्रियादशायां राजश्वशुरादित्यादेर्गोत्राधिकारे पाठात् कल्पितं शास्त्रीयगोत्रार्थकत्वं अतएव

ल·शे· वराजन्यादिभ्यउदीचांवृद्धादितिफिञ्अतएवग्लुचुकस्ययुवापत्यंग्लौचुकायनइत्यत्रफिञन्तांयूनिफिञ्ञितिमतेतुमदुर्वीरःलौकिकंचप्रवराध्याय

सु·त· प्रसिद्धंलोकेतत्रैवगोत्रव्यवहारात् अणिञोःस्त्रीपुंसाभ्यामितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसाच्च नवशिवादिभ्यइत्यत्राणग्रहणंव्यर्थंनचबाधकबाधनार्थमिञ

५ एवविधिरयंस्यादतोऽणग्रहणंतद्बाधकस्यैवाभावात्।तत्रेञ्बाधनार्थंशिवादिभ्योयथाविहितमित्येवाणसिद्धेरितिप्रकृतसूत्रभाष्योक्तमसंगतंस्या

त्शिवादिभ्योगोत्रएवेञ्नान्यत्रेतिनियमेनचारितार्थेना·

णग्रहणंविनातदसिद्धेरितिवाच्यं।विधिनियमसंभवेविधेरेवन्याय्यत्वेनविधित्वानुरोधेनाणएवविधिरितिभाष्याशयात्

अणग्रहणंत्वत्रपठितादृष्टिषेणशब्दादिञ्बाधकस्यसेनांतलक्षणण्यस्यसत्वेनेञएवविधानेस्यान्नत्वण इतीतिभाष्यएवस्पष्टं यत्तुखंडिकादिसूत्रेज

नपदशब्दात्क्षत्रियादित्यधिकारस्थप्रत्ययांतद्वंद्वरूपात्क्षुद्रकमालवाद्गोत्रे घोतिवुञि क्षौद्रकमालवकमित्युक्तंतन्नत्रलौकिकगोत्रत्वारोपेणनिर्बाधं

अतिप्रसंगस्तुआरोपेसतिनिमित्तानुसरणमितिन्यायेनपरिहार्यः अपत्याधिकारान्यत्रलौकिकमितिभाष्येपरशब्दोऽन्यपर्यायःततःपूर्वस्मिन्नञ्जोश्चेतिलुग्विधा

यकेस्त्रीपुंसाभ्यामितिसूत्रभाष्येणलौकिकगोत्रग्रहणस्योक्तत्वादित्यन्यत्रविस्तरः अवृद्धाभ्यइत्यादेर्विशिष्यप्रकृतिभ्यइतिनदीमानुषीभ्यइत्यंप्यर्थद्वारकंतद्वि

शेषणंतदाह्नवृद्धेभ्यइत्यादि।ऋष्यंधकं।अंधकादयस्त्रयोवंशाऋषयोमंत्रद्रष्टारःऋषिर्वेदस्तद्दृष्टत्वाच्चतेषांतत्वं।मातुरुत्।अर्थगतेस्त्रीत्वेशब्देआरो

प्यपूर्वायाइतिनिर्देशः मातृशब्दस्यजननीवाचिनएवग्रहणमभिव्यक्तपदार्थकत्वात्।द्वैमातुरद्वयोर्मात्रोरपत्यमितितद्धितार्थेतिसमासः तेनचान्येति

इदंचिंत्यंतादृशस्त्रीवारणायाश्रित्यक्तत्यस्यावश्यकत्वात्लिंगविशिष्टपरिभाषयाप्रवृत्तिः वैमात्रेयइतिएवंचविमातृशब्दोनप्रत्युदाहार्यइतिभावः।

अनूढायाएवेतिनत्वक्षतयोनित्वंकन्यात्वमितिभावः वत्सादीनांमूलपुरुषत्वाद्दिकर्णादीनामत्यपत्यत्वासंभवात्तस्यादपत्यस्तदपत्येआरोपितप्रवृत्तिनिमि ५

त्तकाइत्याशयेनाहवात्स्यश्चेइतिपक्षेऽस्मिन्निति पूर्वसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेरितिभावः स्त्रीभ्यो· स्त्रीशब्दःस्वर्यतेतेनाधिकार्थावगतिरित्याशयेनाहस्त्रीप्रत्यये

ति।तदंतप्रातिपदिकादित्यर्थस्तदंतस्यप्रातिपदिकत्वंचलिंगविशिष्टपरिभाषयाप्रातिपदिकत्वादीनांतद्विशिष्टबोधनादक्षतं तेचटाबादयएवव्याख्याना

तृण तेन दद्रं दोपत्यं दारद इत्यत्र न ढक् तत्र दरदोऽपत्यं स्त्रीत्यर्थे ण्यि स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाणो नश्चेति लुक् परे त्वत्र स्त्रीभ्य इत्यर्थं ग्रहणमेव अत एव पितृ
ष्वसृमातृष्वसृभ्यां ढकि लोपविधानं संगच्छते। दरत् इड् विद् एभ्य गुणि स्त्री। नभिधानात् ढगभावः शिवादिपाठग्रहाद्ध्वनितं चेदं अष्ट्ये थकेति सूत्रे भाष्ये इ
त्याहुः निरूपितं चेदं भाष्यप्रदीपोद्योते वाग्रहणानिवृत्तये पुनर्ढग्ग्रहणं शिवादित्वा दिति। तत्र सपत्नेति पाठेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सपत्नीशब्दादपि
वाच्यसामान्यं चिन्त्यो ढकं वाधित्वाणिति बोध्यम्। तस्येदमितीति। शिवादिपाठादित्युचितं तस्याकृतिगणत्वात् इतश्च। अनिञः किं। दाक्षीयणः। इतिः किं। दाक्षिः
। प्रवाहणस्य। उत्तरपदस्येत्यधिकारः। अर्द्धात्परिमाणस्येत्यतः पूर्वस्य तु वेति चानुवर्त्तते तदाह शब्दस्योत्तरपदेति। शब्दस्येत्यवयवषष्ठी। प्रवाहणः शुभ्रा
दिः उत्तरपदस्य वृद्धिमत्वेपि तद्विधानं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावेपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवत्वप्रतिषेधार्थं जातेश्चेति निषेधस्तु अस्मादेव ज्ञापकादनित्य इति बोध्यम्।
तत्प्रत्यत्य तच्छब्देन ढः परामृश्यते प्रवाहणस्येति च वर्त्तते। वाहोति। तच्चेन्न इत उत्तरं विकर्णेत्यादिभ्यो वेप इत्यं तो ग्रंथो विपरीतलेखस्तु लेखकप्रमादात्। कल्याण्यादि
ढकि सिद्धे पीनङर्थमिदं ढक् तु नित्य इति वृत्त्यादिव्याख्यानादिति भावः। पूर्वेण। स्त्रीभ्य इत्यनेनात्र इनङ् द्वि घो। पक्षे इति। तदभावे ढगित्यर्थः। हृद्भगः चादुत्तरपदस्ये
महते सौभगायेत्यादौ तु छान्दसत्वादजिन्त्वं दसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिः स्त्रीलिंगनिर्देशात् पुंसि न स्यादत आह वटकस्येति। एवं च सूत्रे वटकाया इति व्यर्थमित्याह।
लिंगविशिष्टपरिभाषाजादित्वादिति तत्र सामान्ये न द्वयोरनुकरणमिति भावः। क्षुद्राभ्यो अर्थनिर्देशो यतदभिधायिप्रकृतिभ्यश्चायं प्रत्ययः शीलहीना अनियतपुंस्का
दास्यादयः अंगहीनाः काणादयः अत एवेति शुभ्रादिपाठकल्पनद्वारेति भावः प्रकारान्तरमपि प्रागुक्तं मातृष्वसुः पितृष्वसु इत्यनुकृष्यते षष्ठ्या च विपरिणम्य
ते इत्याशयेनाह पितृष्वसुरिति। ढकोरिति। इदं तेभ्य इतश्चेति ढक् प्राप्तः छणिति गृष्ट्यादित्वात्। इति युलोप इति ढे लोप इत्यस्य तु न प्राप्तिः परेणायादेशेन वाधात्। अ
पत्यप्रत्ययस्येति प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति भावः यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यण् तदंता द्यूनि अणो द्व्यच इ
ति फिञ् यास्कायनय इत्यत्र युवप्रत्ययस्य तु न लुक्। विहितविशेषणाश्रयणात् अस्तु तोत्र शास्त्रीयं गोत्रं। भाष्ये रीत्या यस्कादिभ्यः शास्त्रीयगोत्र एव प्रत्ययविधा
नात् अत एव वान्यस्मिन्निति सूत्रे गोत्रे यूनोः समावेशो यास्कायनय इत्यत्र दोषः शंकितो भाष्ये अन्यथासिद्धे तेऽप्यस्य समाधेयत्वेन तत्रैवाशंकापरमस्या संभ

त·बो· गतेरित्यलंतान्द्राजस्येति सूत्रादूहष्ट्वित्यादि वर्त्तते तेन तत्कृतेति किं प्रियया स्काः वहुत्वे किं याास्कः अत्रि। अत्रिशब्दादितश्चेति ढक् अन्येभ्यश्च दृष्यणीति बोध्यं। वहुत्वे इति।
सुन· तत्कृतेन तु स्त्रियामित्यपि बोध्यं। युधिष्ठिरा इति बाह्वादित्वादिञ् भरतानां प्राच्यत्वादेव सिद्धे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणार्थं तेनेञः प्राचामिति।
६ लुक् भरतस्य नो नैव यौधिष्ठिरिः पिता यौधिष्ठिरायणः पुत्र इति अंतर्गणा इति गोपवनादयश्च विदादौ प्राक् हरितान्नू बोध्याः इदमत्रैव भाष्ये स्पष्टं गर्गभार्गविकेति।
समुदायोत्र पठ्यते इति तं द्राजस्येति सूत्रभाष्ये गोत्रे लुगचीति सूत्रभाष्ये च ध्वनितं तत्फलं तद्राजस्येति सूत्रे निरूपयिष्यामः तिककित। अत्र पूर्वोत्तरपद
योरुभयत्रापि लुग विशेषात्। उपकादिभ्यो। अद्वंद्वे इत्यस्य द्वंद्वे इति नानुवर्त्तत इत्यर्थस्तदाह। द्वंद्वे वाद्वंद्वे चेति। आष्ट्रकिकापिष्ठलय इति। इदं भाष्ये स्पष्टं
एतेन आष्ट्रकिपिष्ठलोपितिककितवादिषु यत्नत इति प्रत्युक्तमपास्तं आगस्त्य। अगस्त्यशब्दादृष्यण इति सूर्येति ष्येति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। अगस्तिप्रक
तिकगर्गादिपञ्जन्तेषु यञञोश्चेति लुका सिद्धं। कुंडिनपर्याये नांतकुंडिन्शब्दात्तस्य भार्येत्यर्थे ङीपि निष्पन्नकुंडिनीशब्दाद्गर्गादियञि भस्याढे इति पुंव
त्वे प्राप्ते न एव निपातनात् पुंवत्वाभाव इति भस्याढे इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं। एतेन कुंडिन्[illegible] गर्गादियञंतस्यात्र ग्रहणमित्यपास्तं। कुंडिनीत्येव गर्गादिषु
पाठात्ततोपञभावाच्च। लुगिति। तेनागस्तीनां छात्रा इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टादेशनिवृत्तौ वृद्धत्वाच्छे आगस्तीया इ
ति सादिवृद्धि रिति बोध्यं। येचा। प्रकृत्यैकाजित्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते। तत्र नेति वाच्ये प्रकृत्येत्युक्तानंतरस्येति न्यायं बाधित्वा ऽल्लोपोन इति लोपोपि निवार्य
त इति षपूर्वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तदाह राजन्य इति शूद्रादावितितज्जातीयस्त्रियामित्यर्थः टिलोपो नस्तद्धित इति प्राप्तः अल्लोपस्याप्युपलक्षणमिदं। राज्ञेपुरो
हितादित्वाद्यक् संयोगादिश्च इन्नणपत्य इत्यत इन्नणीति वर्त्तते न पत्य इति च निवृत्तं। ब्राह्मो। एकयोगत्वे अजातौ ब्राह्म इति निपात्यते इत्यर्थेपि ब्राह्मणो
न सिध्येत् अनिनि तु नमपूर्व इति निषिद्धमत आह योगविभाग इति निपातनस्यासाधारणं प्रयोजनं वक्तेत्यत आह नापत्ये इति। ब्राह्मो नारद इत्याद्यावपत्ये ६
नमपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपः सिद्धः एवं चात्र निपातनसामर्थ्यादपत्य इति न संबध्यते। अजाताविति असमर्थसमासः अत्र मंडूकप्लुत्यापत्य
इति संबध्यते तदाह अपत्ये जाताविति जातौ किं ब्राह्मो नारदः औक्ष्णा इति ननु प्रकृतिभावाट्टिलोपोपि न स्यादत आह षपूर्वेति। न क्षोत क्षणोऽत्र उपसंख्या।

न[illegible]णानाम एप्येकारिलक्षणोत्यः क्षत्रात् घ इति स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात्। लिंगादिति अन्यथा प्रत्ययविधौ तदंतविधिनिषेधात् [illegible]दिति भावः।
आत्मकुलीन इति एवं च ईकार उदात्तः कुले वा[illegible]त्व प्रतीतिः कुलीनशब्देन समासे तु तदप्रतीतिरिति भावः बहुकुल्य इति बहुच्प्रत्ययः पक्षे ख इति तेनादिवृद्धिरहितम
पिपूर्वादिति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्येति शेषः शत्रुरिति अपत्ये इति कल्पितार्थेनान्वाख्यानमात्रमिति भावः सपत्नशब्दे सह युद्ध्यपततीति विग्रहे पतेर्नेरप्र
त्ययः सह स्य स आदेश इत्याहुः अंगस्येत्यनुवृत्तं पंचम्या विपरिणम्यते तदाह। आदिति तेनाठ च षष्ठ्यस्य न अत्र ठस्येत्यागंतुनाकारेणोच्चारणार्थेन निर्देशः वर्णमात्रे
स्थानि। ठगादिप्रत्ययेष्वपि वर्णमात्रं प्रत्ययः उच्चारणार्थोकारः आदेशस्त्वकारांतः अत एव वर्णग्रहणपक्षे कर्मठ इत्यत्र दोषवारणायागस्य निमित्तयष्ठकार इ
ति भाष्ये व्याख्यातं यद्यपि संघातग्रहणपक्षोपि भाष्ये उक्तः अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे नकंठादिषूणादिषु न दोषः माथितिकेपि पंचमीसमासेनालोपस्य स्या
निवृद्धावान्न दोषः संनिपातपरिभाषया वा कर्मठ इत्यत्रार्थवत्परिभाषया न दोषः तथापि लघुत्वाद्वर्णग्रहणपक्ष एव युक्त इति वोध्यं। पुंवद्भावादिति वृद्धि
निमित्तस्येत्यादिनिषेधः सौत्रस्यैव। न भस्याढे इत्यस्येति भावः। स च प्रत्ययोत्पत्ते[illegible]नैवेत्याह। गार्ग्यशब्दादिति। पुंवत्त्वेनार्थस्य निवृत्तावपि भूतपूर्वगोत्रस्त्री
वाचकत्वं गृहीत्वो[illegible]णढ कौतद्विवक्षामुपजीव्यैव पुंवत्प्रवृत्तेः स्त्रियाः किं औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः प्रकरणादिगम्यात्र कुत्सा गोत्रेति किं कारिकेय
णास्यणि[illegible]लचुकापत्या अपत्यं ग्लौचुकायन इत्यादौ वृद्धार्थे। वतंडा अपत्यं वा तां उ जाल्म इत्यत्र तु पुंवद्भावेन ङीव् लुकोनिवृत्तौ सास्तीद्वृतिवोध्यं। वृद्धा
वृक् गोत्रेत्येकदेशोत्रानुवर्तते। सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषेणं भागवित्तितार्णविंदवाकशापेयेभ्य एकायमिति वृत्तिः फिन्नंतस्य सौवीरत्वाद्वृद्धादि
तिः चिंत्यप्रयोजनमेतदेव ध्वनयितुं वृद्धसंज्ञासूत्रे नेहोपन्यस्तं [illegible] फिवंतस्य सौवीरगोत्रस्याभावादाह। फिञंतादिति। तैकायनिः सौवीरो। सौवीरष्वितेनात्र
प्रत्युदाहरणं तैकायनीय इति भाष्योदाहृतं च संगच्छते। फांटाहृ। अत्रापि सौवीरगोत्र इति संबध्यते मिमतेन तु तस्य न संबंधो व्याख्यानात् गोत्रत्वा
भावाच्च वृत्त्युक्तम् संगतमित्याह। भाष्येत्विति। पूर्वनिपातव्यवस्था तु नावश्यं सर्वत्र शास्त्रेऽप्याश्रीयत इति तदनाश्रयणे नयया संस्थाभावसूचकमिति
कैयटः णस्यणि त्वे तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव पक्ष इति प्राचां मते इत्यर्थः तिका[illegible]यः तिकादि[illegible]णो कौरव्यः परूते सच कुरुनादिभ्य इति ण्युत्यक्षः क्षत्रियाः।

ल॰ शे॰ गोत्रवाच्येवतत्रमुख्यतं। नतुकुर्वादिभ्य इति व्युत्पन्नो ब्राह्मणगोत्रवाचीति एण्यक्षत्रियेति सूत्रस्थ वृत्तिस्वरसः परमप्रकृतेरितिकौशलक्षव्दात्कर्मारशब्दाच्चे
गु॰ त १ त्यर्थः विकृतनिर्देशस्तर्हिव्यर्थः स्यादत आह प्रत्ययेति सूत्रे चकौसल्यायन्यादिप्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिभागानुकरणमाभ्यां परः फिञ्सा धुरित्यर्थः अन्येतु
आयनादेशान्तरं प्रत्यय स्य युडागमो निपात्यते अन्यथा प्रत्यथादित्वाभावात्तेन स्यादित्याहुः कौशलस्यापत्यमिति सूत्रेदंत्यपाठ इत्यन्ये। वागेति अपि
नोंदगोरपिकान्नोपणिरिति कार्त्तुं अ छात्रः कार्त्रस्तस्यापत्यमिति विग्रहः अट्कुप्वाङितिणत्वं। कार्तुरपत्येति कुर्वादिगणे कर्तृहर्त्रिति पाठस्तत्त्वेव एतदुत्तरत्वदादी
नांवाफिञ्च्यस्यादायुनिस्त्यादः इति कचिद्दृश्यते सो ग्रंथः स्वशादीनिचेत्यनेनतेषां वृद्धत्वादुदीचांवृद्धादित्यनेनसिद्धेः भाष्येतस्याभावाच्च औपगविरिति यूनी।
जेवेतिभावः किं नाद्गीनांयदिह वृद्धमगोत्रं ततः फिञिसिद्धे आगमार्थमिदं अन्येषामुभयार्थं उदीचामित्यनुवर्त्ततेतदाह वेति वृद्धादित्यनुवर्त्तत इत्याशयेनाह।
वाफिञसिद्ध इति प्राचाम। प्राचामिति पूजार्थं अवृद्धात्किं राजदंतिः बहुलग्रहणात्रेह दाक्षिः मनोर्जातौ किं मानवी प्रजा जनपद। जनपदवाचकः सन्यः क्ष
त्रियवाचक इत्यर्थः जनपदेति किं द्रुह्योर्द्रौह्यवाः अत्राणेव। क्षत्रियसमानेति क्षत्रियवाचकशब्देन समानो यः शब्दो जनपदवाचकस्ततः षष्ठ्यंताद्राजन्यर्थेप
त्यवत्प्रत्यय इत्यर्थः। इदं चात्रैव सूत्रे वार्तिकं तत्र प्राचामनुसारेणाह अन्वर्थसंज्ञेति भाष्ये त्वस्यास्तत्वं नोक्तं। किंच तत्वे पत्यवाचकत्वे सा न स्यात् न्यादीनां च सान
स्यादित्यन्ये साल्वेयसाल्वावव्युत्पन्नौ देशक्षत्रियोभयवचनौ अत्र प्रकरणे सूत्रपाठात् वृद्धेत इदिति तपरकरणात्कुमार्याः कौमारः जनपदक्षत्रियोभयवाच्ययं
।उदुंबरादय इति उदुंबरास्तिलखलामद्रकारयुगंधराः भूलिंगाः शरदंडाश्च साल्वावयवसंज्ञिता इति अस्मगधेति सूत्रभाष्यादुधाज मीढाज्ञक्रं दाश्मापिवोध्या
वहुष्वर्थेष्विति वहुत्ववदर्थेषु विद्यमानेयन्तद्राजां ततदवयव प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः तेनांगश्च वांगश्च कालिंगश्चेति विग्रहेंगवंगकलिंगा इत्यादौ लुकूसि
द्धिः द्वंद्वे प्रत्येकमन्यसंख्याप्रतिपादकविभक्त्यभावेन वहुत्ववक्तेनैव सर्वेषां प्रतीतेः यद्वा तद्राजार्थसमूहगतेवहुत्वे तद्राजस्य लुगिति न दोषः तदर्थेतितन
द्राजांत मात्रार्थाश्रितमिति यावत् तेनांगचैत्रमैत्रा इत्यादौ न तन्न चैत्रादावप्यन्वयेन वहुत्वस्य तदर्थमात्रार्थाश्रितत्वाभावात् अत एव गार्ग्यकाश्यपगाल राम ७
वाना ति निर्देशः तत्र गालव —— क्षमतः अन्यथा यञञोश्चेति लुक् स्यात् भृगुवत्साग्रायणेष्विति निर्देशात्क्वचिद्यञोप्यलोपिद्वंद्वविषयेतन्नैवेत्यंगवेक

त्येऽपि [illegible] वृत्तिः आयायणोत्रालोपी भृगावत्रिभृग्विति कण्व्यणोलक् वत्सेयञञोश्चेतियञोलुक् तद्राजांतेति व्याख्यानात् पांडस्य पांचालस्यापत्यं मा[illegible]काः याडवः प
चालाइत्यत्रेयुवप्रत्ययस्य ण्यक्षत्रियेति लुकि युववहुत्वे वर्त्तमाननतद्राजप्रत्ययस्य लुक् मिद्धिः वक्ष्यमाणरीत्या युवप्रत्ययस्यैवाजादिप्राग्दीव्यतीयस्य विषय
सत्वात् [illegible] गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् न [illegible] गोपवनादिषु गर्गभार्गविकाशब्दपाठेन पूर्व्वुपसंक्रांतस्य तेनालुगभावज्ञापनात् तस्य हि कण्व्यण न भार्गवा युववहु
त्वे [illegible] एपक्षत्रियेति लुकि युववहुत्वे भार्गवस्य वृत्तेऽत्रिभृग्वितिप्राप्तलुको निषेधाय गोपवनादिषु पाठः अन्यथा गोत्रेलुगचीत्येव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव गर्ग
भृगूणां मैथुनिकेत्यर्थः विशिष्टस्यैव गणेपाठाद्गर्गादियञोलुको न निषेधः अस्य विशिष्टस्य पाठेऽत्र भाष्यकैयटौ मानं न चैवमागपतिकृतयञो गाइत्यत्र लुग
प्रसक्तिः यञञोश्चेत्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणात्प्रत्यासत्यापत्यवहुत्वे वर्त्तमानस्यैव तेन लुगंगीकारेण तत्साहचर्येण स्यापि अपत्यतद्राजार्थान्यतरगतवहुत्व एव प्रा
वृत्ते र्दोषात्। पांचालापत्ययोर्मिकृ पांचालशब्दाद्वहुवचनांताद्युवप्रत्यये एकत्वद्वित्वयोः पांचालाः पांचालावित्यत्र गोत्रेलुगचीत्यलुक् युवप्रत्ययस्य ण्यक्षत्रियेति लु
[illegible]पिप्रत्ययलक्षणे [illegible]जादिप्राग्दीव्यतीयविषयसत्वात् न लुमतेति निषेधस्तु [illegible] द्व्येकत्वयोगोद्देश्यकत्वाभावात्। प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वे
तु गोत्रेलुगचीत्य[illegible]दस्य हलादिभिन्नलाक्षणिकत्वं वाध्यं एतेनात्राल्विधित्वात् [illegible] स्थानिवत्वस्याप्राप्तिरित्यपास्तं। लक्षणायां स्थानिभूतालाश्रयविधितया
[illegible] भावे [illegible] प्रत्ययानितं चेदं जनपदशब्दादिति सूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे च अस्त्रियां किं आंभ्यः स्त्रीत्वं प्रधानमेवात्र गृह्यते तेन पंचभिर्वा गीभिः क्रीतः पंचवर्गइत्येवव
हुत्वंत्वप्रधा[illegible]मपि व्याख्यानात् तेनांगान् निक्रांतोऽत्यंगइ[illegible]ति स्पष्टमत्रैव भाष्यकैयटयोः कथमिति वहुत्वे लुकः प्राप्तेरितिभावः अतद्राजत्वान्नलुगित्युत्तरं।
[illegible]णामिति रघुपद्दुशब्दयोर्जनपदसमानशब्दत्वाभावादिति [illegible] लक्षणायेति यद्यपि व्याकरणशास्त्रे [illegible] साधुत्वनियामकतया तत्त्वं व्यपत्यमित्यर्थप्रत्ययांत
[illegible]पत्यादिपदघटितसमासस्य च साधुत्वबोधनेन केवलप्रकृते [illegible]र्थे लक्षणायाम् साधुत्वमेवोचितं तथापि लक्षणायेत्यस्य रघुत्वाद्यारोपेणेत्यर्थः। एवं च रघुते
नैव तन्नोवोध इति तासाधुतातत्त्वं व्यपत्यमित्यर्थत्वसाधुतैवेति स्पष्टं परंपरया यौग[illegible]दित्यादि [illegible] भाष्ये कंबोजाल्लुक् अवहुत्वार्थमिदं अवंती कुंती कुरु रिति अत्र ङ्याप्[illegible]
लुकं तद्वितलुकीति लुक् [illegible] अनुपसर्जनत्वात् अतश्च तपरकरणं स्पष्टार्थं स्त्रियामि[illegible]स्य स्त्र्यपत्यार्थकसे त्यर्थः शूरसेनीति। अञो लुकि जातेरिति ङीष् नियतं गो

ल.शे. त्वारोपात्। एते प्राच्य। अते क्षत्रियाद्यर्थः जन्यजनकभावेति दांपत्यलक्षणः प्रयोगस्तत्र स्यते इति मते गोत्रादित्वात् ङीषिति बोध्यं। लुकि त्विति न्यादय
मु.त. इत्यत्र सगजन्मवोधेयादिग्रहणं द्वयपांचमिकानामप्यतश्चेति लुक् तेन नक्षत्रियं जनपदो भ्यवाचि पर्शुशब्दाद्वचो णितस्यात श्चेति लुकि अनेन स्वार्थिके णि
८ नस्याप्यनेन लुक् ङिपर्शरित्यादिसिद्धिरेतेनानंतरत्वाच्चतेरर्थिकानामेव लुगित्यपास्तं ङीपीति योपधत्वान् ङीष्। अन्यो कार इति व्याख्यानाच्च नङीनिति भावः
उदात्तनिवृत्तीति अनुदात्तस्य चयत्रेत्यनेन ङीवुदात्तः स्यात् तत्र तत्वान्ङीन्याद्युदात्तत्वमिति भावः। अणिञोः अत्र पारिभाषिकं गोत्रं गोत्रावयवादिति सूत्र
भसामर्थ्यात् तथ अनंतरापत्यार्थक गोत्रादवयुतोनंतरोदेवदत्तायाज्ञदत्तेति भारद्वाजीयेति परभाष्यात् शास्त्रीयगोत्रपृथक्भूते तत्सदृशे नंतरापत्यप्रत्ययांते
विधयंते नेयुवापत्ये न अतिप्रसंगस्तनमिधानान्नेति कैयटः यदि तु अनंतरापत्यप्रत्ययांतदेवदत्तीयाद्दत्तयोः कौड्यादिपाठं कृत्वा गोत्रावयवादिति प्रत्याख्या
यते तदा लौकिके गोत्रग्रहणेपि न दोष इत्यन्ये ङकारो यङः श्चावित्यत्रास्यापि ग्रहणार्थः षकारः सामान्यग्रहणविघातार्थो न्यथैकानुबंधत्वादस्यैव ग्रहणं स्या
न्नतु ष्यङः नचटापः सिद्धिः अंतोदात्तत्वानापत्तेः अयं चादेश एव। नतु प्रत्ययः औदमेघ्यावामपमेघ्योरिगितिङ किं औदमेघ्या सिद्धेति भाष्ये स्पष्टं। अदेइत्युत्तपा
पुंवत्वाप्राप्तेः अस्यापत्यार्थकत्वाभावेनापत्यस्येति यलोपाप्राप्तेश्च स्त्रियामिति विशिष्योक्तयास्वार्थिकत्वेपि स्त्रीत्वरूपस्वार्थार्थकतैवास्य। गोत्राणां ताभिजितश्रा
वसंतं तस्वार्थिकयमस्तु विशेषानुक्तेः सकलस्वार्थबोधकतेति अपत्यार्थकत्वान्न तो गोत्रचरणादिति वुञ् आपत्यस्येति यलोपे आभिजितकसिद्धिरिति तं शस्यः
नचादेशत्वे हस्तिशिरसोपत्यं हास्तिशीर्षिर्बाह्वादित्वादिञ् अचि शीर्ष इति शीर्षादेशस्तन इञः ष्यङ् हास्तिशीर्ष्या अत्र शीर्षस्य स्थानिवत्त्वेन शिरसशब्दत्वाद्येच
तद्धितेष्विति शीर्षादेशः प्राप्नोति टिलोपस्तु नये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् स्यं चेद्ये चतद्धित इत्यत्र भाष्ये इति चेन्नये च तद्धिते इति सूत्रस्थभाष्यस्यैक
कदेशत्वात् अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये आदेशपक्षमुपक्रम्येषपक्षो निर्दोष इत्युक्तमेवं च ये च तद्धित इति सूत्रे पूर्वपक्षयुक्तप्रयोगयोरनभिधानमेवेति तज्ज्ञा
वः यद्यक्रौड्यादिगणे तयोः पाठ इदत्रष्यङः प्रत्ययत्वमेवेत्यणिञ्भ्यां व्यवधानादत्र शीर्षन्नादेशाभाव इत्याशयः गोत्रावयवा। अवयवशब्दोवृतो प्रधानवाची राम ८
तिनाऽऽधानं गोत्रं पतकुलप्रतिष्ठाकरं तत्तगृह्यते तदाह गोत्रामिमता इति यणिकभणिकमस्वरादिहि देशविशेषप्रसिद्धं कुलनाम पणिकोदश्चेत इम ताः

किंचगोत्राद वयुतं पृथग्भूतमनंतरापत्यं तदर्थं चेदं भाष्यप्रामाण्यादर्थद्वयेपि सूत्रतात्पर्यं। अनयोरुभयोरपि क्रौड्यादित्वकल्पने तु व्यर्थमेव सूत्रमिति बोध्यं।
क्रौड्यादिभ्य इति पंचमीनिर्देशादत्र प्रत्ययत्वमेवेत्याह प्रत्यय इति सूतेत्यादिगणसूत्रे सूतशब्दाज्जो जशब्दाच्च प्रत्ययः सूत्याऽप्राप्तयौवना जातासुतोत्तेनार
वमक्षानिमग्नी[illegible]ञैवा क्रौड्यादिपठितगौकक्षाशब्दस्य ष्यङ् तत्वेपि गौकक्ष्यायाः प्रतिषेध इति वचनात् न संप्रसारणं तेन गौकक्ष्यापुत्र इत्येव देवयज्ञि[illegible]यज्ञा
पश्चायस्यतं[illegible]मित्यर्थः कंठे विद्धमस्य कांडे विद्धो इति पाठे कांडेन विद्ध इति समासेऽतएव निपातनात् कांडस्येकारः सत्यमुग्रमस्येत्यर्थे निपातनान्मुक्ता अगो
त्रार्थमिति। अनंतरापत्यार्थमित्यर्थः गोत्रे शास्त्रीये। एवं चोभयत्र विभाषेयमिति भावः इदं च गोत्रावयवादित्यस्य पुष्णिकादिमात्रविषयत्वमि[illegible]तिवादिनां मते
[illegible]अन्यथा तु प्राप्तविभाषैवेति दिक्। इत्यपत्याधिकारः। तेन रक्तं रागात्। शब्देकस्तोघञ्॥ रागवाचकात्करणाक रंजनकर्मेत्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थः कौमारेति पर्यंतं तेनेति वर्त
तादेवत्तेनेति। सगादित्यस्याभावे कर्तृतृतीयांतस्यापि ग्रहणं स्यादिति भावः लाक्षारोचनाशब्देन समाहारद्वंद्वः शाकलं रागद्रव्यविशेषः वृत्तिकार इति भा
[illegible]नेतदृष्टं। नक्षत्रेणयुक्तः अश्विन्यादयः केवलनक्षत्रवाचकास्तद्युक्ताचंद्रवाचकाश्च तत्राद्ये प्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्यासंभवात् इतरान्यग्रहणं।
सर्वसंकल्पवाको[illegible]द्वः नक्षत्रशब्दोऽप्येवं अद्य किं नक्षत्रमित्यादिव्यवहारात्। नक्षत्रयुक्तचंद्रमसा युक्त इत्यर्थे प्रथमा प्रत्ययो भवति यो युक्तः स चेत्काल
इति सूत्रार्थः ःस च नक्षत्रवाचकादेवानभिधानस्वाभाव्यात्। नक्ष
[illegible]णेति किं चंद्रेणायुक्ता रात्रिः कालः किं पुष्येणायुक्तं गमनं [illegible]इति अद्यतनमहारात्रमित्यादाविव राहोःशिर इत्यादाविव कल्पितभेदमादायाधारतोषप
[illegible]निर्वाध्या पौर्णमास्यामिति अन्यत्र तु पुष्यः पंचमीत्येव [illegible]वेति तत्र श्रवणेत्युक्तेरेव। अतेन च पौर्णमास्यां लुब्वेत्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तेन श्रावणी
अवाधकान्यपीति वृत्तिमतमनुयुक्तवाचकान्येव निपातनानीति सर्वादिसूत्रे भाष्योक्तेः संज्ञायांश्रव विभाषेति सूत्रे श्रवणेत्युच्चारणात् ज्ञाकादेवेत द्विव
येपि श्रवणाशब्दे [illegible]पुत्रवद्भावोन तेन श्रवणारात्रिरिति सिद्धं द्वंद्वाच्छः अत्राविशेष इति तानुवर्तते [illegible]रितत्वात्। कलेर्ढगिति वार्तिकः। परिवृत्तो तेनो
तिवर्तते समंताद्वेष्टितः परि[illegible] इत्युच्यत इत्यपाठः पुत्रैः परिवृत इति प्रयोगात् तदेकालं[illegible]कर्जव्यमिति[illegible]काचंद्वैयमिति प्राणिरजतादिभ्योजत्तं तेनाणपवादोस्य

म॰ शे॰ उ॰ त॰ ९

रविशेषः अपूर्वत्वेदृश्यति अपूर्वेउच्यते येनप्रवृत्तिनिमित्तेनतदपूर्ववचनं तत्रेतत्र स्वार्थेइतिभाव तेनप्रकृत्यर्थगतं अपूर्वस्यपतिरेवरूढेः योग्यतावशाद्द्वितीयां
तात्प्रथमांताद्यप्रत्ययः आयेउपयंतरोद्वितीयेतूपयमनविशिष्टेस्वार्थेइतिबोध्यं द्वितीयंतस्येदमित्यणाभिसिद्धं। अपूर्वपतिमित्यादिर्बहुव्रीहिः तत्रोह। तत्रेतिसाक्षि
त्रित्यतःप्रामनुवर्त्तते। तेननिर्धननिरूपिताधिकरणत्वेनउक्तरणस्थालावधिः अष्टाकपालइति। द्विगोर्लुगित्यणोलुक्। संस्कृतमिति। भोजनादिरूपोपयोगफलाक्रिया
संस्कारः नतुगुणाधानमेवउक्तेनिवसेः क्विपिसंप्रसारणेततोण्सतेनेतत्। दोषइतिभाष्यकारीयमेतत्तत्रत्विति अत्रवृत्तिः शरणं। संज्ञायामितीति तेनसावनाति।
रिक्तमासाईत्यास्तुर्योरेवानेनप्रत्ययइतिबोध्यं। प्रज्ञादेरितिव्याख्यानुजावरेत्यादिपांचमिकवार्त्तिकेनापूर्वमितिभावः तास्यदेसंबंधित्वेनप्रदेयंमत्रश्चप्रत्य
यार्थः प्रकृत्यर्थेऽपदेवतात्वंवृत्तिस्वभाववललभ्यं। तत्रसंबंधित्वेनबोधेपिविशेषरूपेणाबोधायदध्यादिपदप्रयोगोऽपिएंद्रंदधीत्यादिइंद्रदेवतासंबंधीति।
बोध्यं अत्रस्तुत्यत्वेन अत्रार्थेदेवताशब्दस्यरूढिःदिवेरैश्वर्येयंकर्मणोदेवतातेनपितरौदेवतेतिसिद्धमितिदेवान्नुसूत्रेभाष्यात् आग्नेयइति अग्नेर्देयत्वेन
ब्राह्मणत्यागाभावइतिशंकावृत्तिगिति। अग्नेरयंभक्तइत्यर्थइतिभावः विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहेतिलिंगात्तस्यैवदेवतात्वेपिवैश्वदेव्यामिक्षेत्यादौतद्धित
दृष्टविषयेसमासो विश्वदेवइतिबहुव्रीहिस्वसाधुरितिबोध्यंकशब्देस्येति व्रभ्रूढस्यैवात्रग्रहणंएवंचकायानुब्रूहीत्येवप्रैषः कस्माअनुब्रूहीतिक
स्मैस्तोक्तमार्षइत्याहुः परेतुकिमोप्यत्रतंत्रेणनिर्देशः शब्दपरत्वेपिकिमःकादेशः क्षियइत्यादाविवयङ्वत्। किंशब्दोपिप्रजापतिवाचीअतएवकस्मैदे
वायहविषाविधेमेतिश्रुतौप्रजापतयेइत्यर्थंकंकस्मादितिसंगच्छते एवंचकस्माइत्यपिप्रैषउक्तश्रुतिमूलकः शाखाभेदेनव्यवस्थितःविष्णुसहस्रनाम
सुचएकोनैकः कः किंयत्तत्पदमनुत्तममित्युक्तं नचसंज्ञात्वादस्यसर्वनामत्वाभावेकथंस्मायादिः सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधेआधुनिकसंज्ञायाएवग्रहण एम ९
तात्पर्यविषयादेवानामितिसिद्धंतदुक्तंभाष्ये अथयत्कायंहविः कथंतत्प्रैषःकर्त्तव्यइति। कस्यकारविप्रतिपत्त्यासंशयइतिकैयटः श्रुतिविप्रतिपा
त्यासंशयइत्यन्ये। यदितावत्तत्रकिमःकादेशःकस्माअनुब्रूहीतिभवितव्यमथनकिमःकायानुब्रूहीतिभवितव्यमिति। अत्राथनकिमइत्युक्तत्वात्तेनोभय
तनासंदेहस्यवनेतिपूर्वपक्षिणैवसूचितमितिसिद्धांतिनानकिमउक्तंतदुत्तरमुभयथाकस्माइतिकशब्दस्यापिसर्वात्मकप्रजापतिवाचकत्वेनसर्वनामत्वात्। गणपाठस्तुप्रपंचार्थःसकल॥

किंचगो [illegible] मत्वादिति भाष्ये उक्तं तद्द्वयमप्येकदेशयुक्तिः सर्वादिप्रकरणस्थभाष्यासंमतत्वादंत्ये सेभावाभाववत्कादेशस्यापि कार्ये त्यादावभावापत्तिरित्या
कुः परत्वादिति उत्कृष्टत्वादित्यर्थः तत्त्वं चेकारविधानसामर्थ्येन वलवत्त्वमापमित्यत्र तु परत्वादाप इति बोध्यं केचित्तु गोचडीति सूत्रे नाग्लोपिशास्त्वृदितामिति णादृद्धेर्लो
पो वलीयानिति युक्तं भाष्येन च सामान्यापेक्षमित्यत्रापि वृद्धेर्लोपो वलीयानत एव स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे अर्त्रप्रत्ययो विधेयो नुगागमश्च कार्यो नञ् स्नञ् प्र
हणं च व्यर्थमित्याशंका टिलोपः स्यात् न च नुम्विधानसामर्थ्यस्थले गौणं विधिं प्रतीति न्यायेन न तद्विधानसामर्थ्यात्तदभावेपि पीस्ने दोष इत्युक्तं । त्वद्रीत्या सेणो नुके
वटिलोपप्राप्तिरन्यथा वृद्ध्या वाधात्तदप्राप्तिरिति भाष्यासंगतिः स्पष्टैव । ममतु न सा । वृद्धेर्लोपस्य वलवत्वात् । आयमिति तु पदार्थप्रमाणसिद्धं तदा वर्णव्यत्ययेन सा
ल्प्यगो के लसाध्येव । अत एव किमः कायमिति भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा तत्पक्षे मस्येलेपरत्वाद्गुणो दांग स्ववलवत्वाल्लोप सवर्णदीर्घौ वाधित्वात्वद्रीत्या स्वद्धौ पूर्व
स्वयणादेशे तदसिद्धिः स्पष्टैव । ममतु वृद्धिं वाधित्वायस्येति लोपे पूर्वेकारस्य वृद्धौ तत्सिद्धिः कादेशस्तत्र दुर्लभः विभक्तिपरत्वाभावात् । एतेन द्वारादीनां चेति
सूत्रे मरस्य वृद्धिर्नैतेनुक्तेश्नौ नं मांसमित्यत्र टिलोपे ऐजागमो न प्राप्नोति । आनुपूर्व्यमित्यत्र इमे तेनानात्र कृते ऐजागमे टिलोपः प्राप्नोति । प्रकृत्येकाजिति प्रकृ
तिभावेन भवितव्यमिति भाष्यमुपादाय यत्कैयटेनोक्तमिष्टमेयः सुप्रकृतिभावः तथा च ज्ञोदेवतांस्य त्वः स्थालीपाकइत्यत्र न भवति तस्मात्परिहारदिगेषा परत्वा
त्टिलोपं वाधित्वा वृद्धिः [illegible] प्रतिषिध्यत इति भवत्यैजागमस्त्वत्र परिहार इति तदपास्तं । भाष्यकारेण तु दुष्टपरिहारोक्त्यानुवृत्तिपक्षो दुष्ट इत्येव वोध्य
[illegible] तेन [illegible] मिति सूत्रस्थं स्त्रैणे दोषाभावपरं भाष्यं कथमिदिति सूत्रे लोपस्येकारविधानसामर्थ्येन वारणापरं भाष्यं च चिंत्यमेवेति यत्कैयटेनोक्तं ।
[illegible] चिंत्यमिति दिकुसन्नियोगे नेति अपोनप्त्रे स्वाहेत्यादि तु [illegible] अगवन्तपरिभाषयाकृत्सार्वेति च्वौ चेति च दीर्घप्राप्ते दीर्घोच्चारणं वस्तुतस्तत्परिभाषायाः
[illegible] भावात्स्पष्टमेव तत ईग [illegible] मिनयणासिद्धौ रीविधानं प्रक्रियालाघवार्थं मरुत् [illegible] अग्नीषोमे इंद्रः सोमेतीत्वं । वास्तोष्पती वाचस्पति दिवस्पतिवत्तत्पु
रुषे कृतीत्यत्र बहुलग्रहणादलुक् । कस्कादित्वात्षत्वं । महाराजो वै श्रवणः प्रोष्ठपदा न्यूर्वाणान स्पाप्तिप्राप्ते वचनं सोमेंद्र इति नन्वंतरंगत्वाद्गुणोऽभयत आश्रया
[illegible] गोतादित्वाभावेन [illegible] पूर्वादूपरेंद्रशब्दाभावेन निषेधो व्यर्थः किंच वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोति पूर्वोत्तरेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वे न्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्या
[illegible] मसर्वादेशत्वमौक [illegible] च वृद्धित्वमिति संप्रदायः द्यावापृथिवी आप्यैतत्रेरपदस्य [illegible]

श॰ यनोत्तरपदत्वेपितस्याप्रसक्तत्वात्।एकस्यैकादेशेनपरस्यनित्येनपरस्येतिलोपेनोपरोधात् नचपरस्यद्विर्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्संभ
मुल वइतिवाच्यम् उत्तरपदाद्यजुनिमित्तकत्वाद्द्वंद्वप्राप्तेस्तद्रूप्यानतिदेशात्।एतेनेसामर्थ्यादित्यस्यद्वंद्वेर्वनिषेधइत्यपास्तं मरुदादिभिरिंद्रस्यद्वंद्वेइंद्रस्यैवपूर्वनिपाता
१० तइतिचेन्न।अनेनैवनिषेधेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाभावज्ञापनादित्यंतादित्सूत्रेविप्रतिषेधे — सूत्रेचभाष्येस्पष्टं।पूर्णोमासादितियद्यपिपू
र्णोमासस्यअर्द्धस्तस्येयमितिपौर्णमासीसिद्धातथापीदृशेएवार्थेसाधुत्वमेवंव्युत्पत्तिज्ञानपूर्वकप्रयोगएवचाभ्युदयइतिभावः।पितृव्येतिप्रत्ययस्तिद्धेतिवहु भ्रा
र्मविचार्यमातुलमिति भ्रातरीतिवर्तते मातरिपिचेतिगोरादित्वमुक्तामस्यादिशब्दपाठेसांप्रदायिकइतिभावःसकारपाठेति — प्रत्यये ष्विनितिशेषः उदाहरणेषु
भाष्येषत्वाकरणात्सकारप्रयोजनांतरानभिधानमितिभावः।दुग्धेइतिसप्तमीस्थानिनोधिकरणत्वविवक्षयेतिदुग्धस्यस्थानेएतेआदेशाइति।मातुचितंप्रत्यया
भवंक्षितिभाष्येषाकर्षात् तिलान्निष्फलादितिनिष्फलबोधकात्तिलशब्दादित्यर्थः।प्रत्ययस्तुस्वार्थेयौवनमिति अनितिप्रकृतिभावः शत्रंतादिति प्रत्ययस्वरेणम
ध्योदात्तत्वादनुदात्तौदित्ययं।आयुरित्याद्यस्यावृत्तयेआहानुनासिकयोरितिलुप्रभृतिषुसोनुनासिकोनान्यत्र।युवोरितीतरेतरयोगद्वंद्वः।उत्तरपदेसौत्रत्वाद्दलोपः।युरा
लादिषुउकारोप्यनुनासिकएवादेशेनैवत द्यप हारसिद्धेरितिप्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टं।अहःखइतिवार्तिकंक्रतौवर्तमानाहन्शब्दात्समूहेखइत्यर्थः।एवंच
ह्नःसमूहेरूढोहीनशब्दः तत्फलितमाहाहर्गणेत्यादि।यञ्छावितियथासंख्य मत्रठगणावितिकेशादचिनत्वेनठकअश्वादणित्यर्थः।वास्येतिदिग्भेदेन
वुद्धिकल्पितवातभेदाश्रयःसामूहिकःइतिन्नयोगविभागोयथासंख्यार्थःविषयोः देशग्रहणाद्विषयशब्दोत्रग्रामसमुदाय — वाचीतिवृत्तिः विषयःसत्त्व
वाननिवासइत्यर्थःअनयोर्नतथेतितयोर्भेदः देशोत्रप्रकृतिप्रत्ययसमुदायशक्यतयाप्रत्ययोपाधिकश्चिद्देशप्रयोगस्तुनानार्थत्वात्संदेहवारणाय।देवदत्तस्यवि
षयइतिनेत्यधितंपरिशीलितइत्यर्थः।भौरिक्याद्यैषयथासंख्यमत्रसंग्रामेप्र।सोस्येतिएवंचप्रथमैवात्रसमर्थविभक्तिः प्रयोजनयोद्धभ्यइतिपंचमीतिर्दे।
शात्तद्वाचकस्यैवप्रकृतित्वंसंग्रामेइतिसप्तमीषष्ठ्यर्थेइतितदस्येतिप्रत्ययार्थविशेषणं।संग्रामेइतिकिंसंतोषःप्रयोजनमस्यभोजनस्यप्रयोजनेत्यादि एम
किं।सुभद्राप्रेक्षिकास्यसंग्रामस्यतदस्यां।प्रथमातात्प्रहरणेयाधिकात्क्रीडारूपसप्तम्यंतार्थेणइत्यर्थः।घञः सास्येतिस्त्रीलिंगंक्रियार्थेषु गतिकार १०

ङितितत्फलंतु शेषेनंयावादावास्वादिः अप्रत्ययेति। अस्यपातशब्देनव्यवधानं येननाव्यवधानन्यायेनसह्यते इतिः सर्वत्रलौकिकविवक्षानुसरणमयतेन्यथा
भिधानमेवसाधुत्वं। तदधीशब्दपारायणं व्यसनं तदर्थज्ञानंवेदनं। द्विसप्तव्दीपादानेसप्तार्थे। कर्तृकर्मणोरितिसूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनयातद्धितार्थस्यक्रि
यात्वाभावेप्यलौकिके द्वितीयांताऽत्पयविधानसामर्थ्यादेवद्वितीया। एवंतत्रभवइत्यादिविषयेसप्तम्याद्यपिअभीतेइत्यादीनांलौकिकप्रयोगेक्रियाप्र
धानत्वेप्यत्रका[illegible]प्रधानतेत्यत्रप्रपंचितंतत्प्रतिया इकेति उभयोः सहाधिकारेणोत्तरसूत्राणामर्थद्वयेपिप्रवृत्तिरितिभावः अध्येतरीति तत्रापीत्यर्थः
ग्रंथविशेषः। औक्थिकास्य प्रातिशाख्यम् लक्षणाया। उक्थत्वारोयेण औक्थिकशब्दात्तुनानयोःप्रत्ययोनभिधानात्। नेष्यत इति ठकोनभिधानमात्रे
भाष्ये[illegible]सूत्रः। वृत्तिं। संहितादित्यादीति अनुसूर्ग्रंथविशेषः आनुसुकः इसुसितिकेकेण इतिह्रस्वः सूत्रांतात्विति एतच्चकेयटेस्पष्टं संग्रहसूत्रिकेसमाहार
द्वंद्वइति किञ्चि तद्धितोत्तुतद्धितलुकस्यादतआहत्रिविधेति यदोत्तरपदादिति पदशब्दोत्तरपदकादित्यर्थः शतषष्ठेरितिताभ्यांपरोयःपथिन्शब्दस्तदंता
दित्यर्थः प्रोक्तादिति[illegible]त्वबलात्तदधिकारस्थप्रत्ययपरं। प्रोक्तादितिवक्तव्ये यंसौ औनिर्देशइतिभाष्येस्पष्टं। इनएपनपत्यइत्युक्तेरपत्यार्थेवचनंगा
थिविदथीति। एषुऋषि[illegible] एयादयः सर्वेमी अत्रप्रत्ययाएवगृह्यंतेगोत्राद्यूनीत्युक्तेः क्षत्रियगोत्रेति। क्षत्रियवाचिनोगोत्रप्रत्ययांतादित्यर्थः आर्षेति। ऋषिप्रकृ
तिकप्रत्ययांतादित्यर्थः। [illegible]व्यइतिनाक्समागोत्रमेतत। वमरथ्यस्येतिवामरथःकुर्वादिस्ततोवामरथ्यस्यकएवादिवत्स्वरवर्जमित्युक्तेर्जातस्यकएवा
दिष्योगोत्रेइत्यणोनलुगितिभावः ऋष्यणएवेति ऋष्यणप्रकृतिकाणिओरित्यर्थः पणिन्शब्दात्तुनऋष्यण किंत्वौत्सर्गिकएवापत्रयौत्सर्गिकस्यो
[illegible]भः प्राप्तत्रैवतद्बाधनार्थं ऋष्यणप्रवृत्तेरितिभावः इदं प्राचामनुरोधेन परेनुवान्यस्मिन्निति सूत्रे त्रिशब्दादितश्चानिअइतिवक्तितद्दिग्नि
एक[illegible] त्रियेतिलुकोभाष्येउक्तेः[illegible]नेदर्विंत्यं तस्मादत्रपरिपदोक्तपरिभाषा[illegible]वृत्तिनिर्षेध। पणिन्शब्दोयौगिकोनतुरूढः लुग्विधौ ऋषिवाचकस्यरूढ
स्यैवग्रहणं ... इतिस्वाहुः स्पष्टाच्चइति। तत्रविवक्षितेइञ्जोपन्तिलुगितिलुक्। इञश्चेतिप्रत्ययलक्षणेनेञंतत्वादितिभावः। गोत्रेइति
।यथातत्रयारिभाषिकगोत्रस्यैवग्रहणं तथावक्ष्यते। स्वरेइति। असत्यणोलुकि प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं स्त्रियांङीपूचस्यादितिभावः। छंदोब्राह्मणानिचे। छंदः

त·
ल्व·न पदेनगायत्र्यादिछंदोयुक्तमंत्राणामेवग्रहणमिति आत्मलाभस्तपंजुष्टापिपतिच छंदसीति अथ छंदः पदस्यबाह्लसोलक्षणानित्यं मंत्रे इत्युत्तरसूत्रेमंत्रग्रहणात् किंपुराण
श्रीम· प्रोक्तेष्विति सूत्र विषयभिन्ने कल्पे सूत्रे यत तद्विषयते ष्यतेदनि ।भाष्येस्पष्टं। अर्मन्वभावे विषयशब्दत्वेन प्रोक्तप्रत्ययांतेभ्यः सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवाध्येतृप्रत्ययो नः का।
टी ख्यपिनहृत्यादौ उत्तरपदत्वे चेतिपार्निकारंभेप्यवांतरसुपापदत्वमाश्रित्य नलोपोस्त्विति। दित्यनुवृत्तं प्रथमावहुवचनेनविपरिणाम्यते। तद्विषयाणीति तच्छ
ब्दोभ्रंतृत्वेदिग्ग्रर्थकप्रत्ययपरामर्शी। अद्दूमात्रपरामर्षकत्वं मद्वदितिवत्काठमधीनं इत्यस्यासाधुतानापत्तिरितिदिक्। तदस्मिन्। मत्वर्थापवादः। इतिशब्दः प्रत्य
यांतं चेत्प्रसिद्धदेशनामतदैवयथास्यादित्यर्थे ।नपदेलुविति तुन्यायसिद्धानुत्पत्त्यन्वाख्यानमेवतत्र प्रत्ययांतस्य देशनामत्वाभावेन प्रत्ययानुत्पत्तेः। नेननि। इतिदेशे
इत्येष्वपि संबध्यते तेनेति कर्तरि तृतीया। अदूरनिकटं तत्र भवमिति समासः त्रयोर्था इतिव्याख्यानादिति भावः। चातुरर्थिकत्वमिति। चतुर्णां सूत्राणामर्थाश्चतुर
योस्तत्रभपश्चातुरर्थिकः औरञ्। सुवास्त्वादिभ्यः प्रागत्र धिक्रियते। मत्वंतेति। सामानाधिकरण्यस्य स्याप्यत्वाद्व्यावर्त्येतु स्वनानिति स्यात् तथाचाहिमतमित्या।
दावतिप्रसंग इति भावः। ओणि। लुप्तपंचम्यंतमेतत्। येनविधिरिति सूत्रस्य भाष्यात्प्रत्ययविधावपिं तदंतविधिः। यथासंख्यानुरोधात्कुमुदशब्दयोरेकशेषो नकृतः
।मयट्इति। पक्षांवतर्गणसूत्रं। विशेष्यानुरोधिलिंगवचने प्राप्ते आह लुपीति। प्रत्ययार्थेन नित्यसंबद्धार्थत्वाद्युक्तं प्रकृतिः लुपिलुवंतार्थप्रकृत्यर्थे इवव्यक्तिव
चनेलिंगसंख्येभवत इत्यर्थः। लिंगातिदेशफलं कदुबदर्यां अदूरभवोग्रामः कदुबदरीति व्यक्तीत्यादिकं। शिरीषाणामदूरभवोग्रामः शिरीष ।वरणादि।
भ्यश्चेति लुप्तस्यवनं शिरीषवनमत्रवनस्येतित्वातिदेशे विभाषौषधीति णत्वापत्तिः। तदेतत्पाणिनिः प्रत्याचष्टे। तदशिष्यमिति संज्ञानांलोकव्यवहारणामे
वतत्र प्रमाणत्वं नतु देशेशास्त्रव्यापार इत्यर्थः। पञ्चालादिभिः शास्त्रीययुक्तवविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य भानं तथालुवंतेरपि शास्त्रीयप्रकृत्यर्थ यदलिंगसंख्या।
विशिष्टस्यैव प्रकृत्यर्थस्य भानमिति भावः एवंचलुवपिव्यर्थ इत्याह। लुब्योगेति। योगोवयवार्थस्तस्याप्रख्यानादप्रतीतेरित्यर्थः नद्यागसंबंधिनिवासत्वेनांगाइत्यादि एम
नो बोधइति भावः प्रत्ययस्वीकारे बाधकमप्याह। योगप्रमाणेचेति। पंचालादौ योगस्यावयवशक्तेः प्रमाजनकत्वे इत्यर्थः तदभावोस्त्विति नियमसंबंधाभावे पंचाला ११
दीनां जनपदेप्रयोगो नस्यादित्यर्थः प्रसंगादन्यदपि पूर्वाचार्यपरिभाषितं प्रत्याचष्टे। प्रधानेतियत्पूर्वाचार्यैः प्रधानोयमर्जनेप्रत्ययप्रकृत्यर्थो विशेषंवचनंक।

ै लुवनार्थऽतिदिष्टलिंगसंख्यतद्विशेषणात् शेषणानां र

तं तच्च न कार्यमिति भावः। अतीतायां रात्रौ इति। अतीतरात्रेरंत्ययामेनाभिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवसोऽद्यतन इति लुङ्सूत्रे भाष्यकैयटयोः। विशेषणानां च अत्रानुपीत्यनुवर्त्तनेन तद्वद्
लुबर्थस्येति लुबन्तार्थस्येत्यर्थः। यद्यपि लुबन्तार्थस्य तत्त्वातिदेशात् तद्विशेषणानामपि सिद्धमेव दृष्टं इत्यादाविवात्रापि जातिरूपविशेषणे तदभावः सिद्धस्तथापि जातिभिन्नवि
युक्तवद्विशेष्यस्य [illegible] लिंगादीत्यर्थेन गुणवचनानामाश्रयतो लिंगवचनानीत्यनेन सिद्धार्थमिदमिति भाष्यकृतः। आश्रयतो विशेष्यतः। इदमपि वाक्यसंस्कारपक्षे
आश्रयविशेष्यस्य पूर्वं प्रक्रमेण विशेषणानामपि तल्लिंगसंख्यत्वं न्याय्यमिति न्यायसिद्धार्थानुवादः। आश्रयत इत्युक्ते वाक्यसंस्कार एवास्य प्रवृत्तेः। अत एव
सविभक्त्यर्थसंबंधस्य बहुव्रीह्यर्थत्वे लिंगाद्यनुपपत्तिमाशंक्यानेन न्यायेन परिहृतमनेकमन्यपदार्थे इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं च तत्रैव कैयटे संस्कृतं भक्षा इत्या
दिवृत्तपदसंस्कारपक्षे एव साधुत्वपक्षे स्यवाचनिकस्यांगीकारे तु समासस्याकडारोक्तभाष्यरीत्या तद्वचनत्वाभावादेतद्वचनाप्रवृत्तेः भाष्यासंगतिः स्पष्टैवातएव
भाष्ये गुणवचनवल्लिंगवचनानीत्युक्तं गुणवचनत्वे हि वतिनिर्देशासंगतिरिति द्विकालुपीति सूत्रस्य विषयविवेकमाह। हरीतकीति। व्यक्तिः सैवेत्यर्थः हरी
तक्यादिभ्यश्चेति लुप्शब्दार्थं नमितिमिति। तदेवेत्यर्थः खलतिकोवरणादिः विशेषणानां चेत्यस्य प्रतिषेधमाह। मनुष्येति। चंचाभिरूपइति। संज्ञायामिति कनो लु
म्मनुष्य इति लुप्। न चैवं विशेष्यगतलिंगादिनिषेधे सामान्येन नपुंसकं युक्तमभिरूपपदे इति वाच्यं विशेषणानामिति प्राप्तस्य निषेधेऽपि वस्तुनो विशेष्यस्य पुं
स्त्वात्तदक्षतेः अन्यथाख्याने तु लोकत एवात्र पुंस्त्वं बोध्यं। कुमुदादाविति। कृश्याद्यनंतरे इत्यर्थः वा ग्रहणेति। अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादिव मक्को विकल्पे
लुलोपे सिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमेवा षडिति अश्वादावपि पठितामतुसमेत्ति बोध्यं। नद्यां मतुप् सामान्येन मतुपि सिद्धेऽर्थांतरविधानार्थं। नद्या अपि देशत्वेन त
[illegible]मिति प्राप्ता प्राणे बाधनार्थं वेदं। मध्वादिष्विक्षुशब्दपाठस्तु अनंत्रिति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धः। तत्र हि आरंभविधेर्नद्यां मतुप् विप्रतिषेधेनेत्यस्येक्षुमती
त्युदाहरणं दत्तं। कुमुदन। अयं मत्वर्थ एवेति न पदांत सूत्रे भाष्यकैयटयोः। [illegible] लोपे सस्थानिवत्त्वात्। न पदांतेति निषेधस्तु न पदे परत
श्चरमावयवैकत्वे परपदस्याजादेशस्यैव तन्निषेधप्रवृत्तेः न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधः न पदांतसूत्रे दत्तोत्तरत्वात्। अंतरंगासिद्धत्वं तु नात्र
कार्यकालपक्षेऽपि नियामकं तदप्रवृत्तेः। कृय इति। नडे प्राप्तियोग्यतामात्रे सौ वमुत्तं नमुतो मय इत्यस्यासिद्धत्वान्नडेपि माडुपधाया इत्येवोचितं। प्रकरणेप

त्स्योर्वु

२९ रांकः कच्छादिः रांकवो मनुष्य इति काचित्कोपक्षः रांकोरमनुष्यग्रहणानर्थकं मनुष्यत

त: त्स्या प्रदीप १२

त्वार्थमद्दिष्यामिति। अत्रप्रत्यये भाषायामित्यनुनासिको नषकारसवर्णोनुनासिकाभावात्। अनुनासिके विधौ सवर्णग्रहणापकर्षेणासवर्णो न नासिक इत्य
र्थात्। शादो देपथः नडादंघंतरिति। नडादिघंतर्गताविल्वादयः कृतकुगागमार्थं उच्चारणार्थो कारसहिताः सूत्रे निर्दिष्टा व्याख्यानात्कांतगणपाठाभावाच्चेति
भावः त्वस्य किमिति। तेभ्यः परस्य च्छस्यैव संभव इति प्रश्नः सन्नियोगेति तेषामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायेनेत्यर्थः अस्यचेदमेवज्ञापकं। अ
तएव पंचेंद्राण्यो देवता अस्य पंचेंद्र इत्यादौ ङीषो लुक्यानुको निवृत्तिः लुक्ग्रहणमिति ठलोप इत्यत्र लोप इत्यनुवर्तमाने इत्यर्थः लोपग्रहणानुवृत्तावुप
आपा इति वर्तते नत्वात्र आद्येआहार्यमात्रस्येति। अत्येता देः परस्य तीकारलोपापत्तिरिति बोध्यं। इति वार्त्तिकार्थिकाः अन्योर्थे इति विशिष्यतया भासमान इ
त्यर्थः एवं चेदंत्वेन भासमानमपत्यादपि न शेषः ध्वनितं चेदं तस्येदमित्यपत्ये प्राप्तिवार्त्तिकेन। लक्षणत्वे त्यादि। शैषिकान्मतुबर्थीयादित्यस्य विषय
लाभार्थमावश्यकमिदं तस्येदमित्यादावपत्याद्यर्थस्याग्रहणायाधिकारोप्यावश्यकः आजंनमिति। अव्ययसाहचर्यात् ननु टावंतो दक्षिणाशब्द इति
भावः अत एव दाक्षिणात्य इत्यत्र नपुंसकत्वे केचित् ठक् च्छसोश्चेति वार्त्तिकारंभेण भाष्यकृता सर्वनाम्न इति स्यात् दंप्रत्याख्यानेन चेष्टे रतित्यत्वादनव्ययस्य ग्र
हणेपि न दोषः अत एवान व्ययात्सर्यांतरेण रूपांतरं नेत्याहुः। रांकवको मनुष्य इति। मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ्विधानात् परेण चतेन मनुष्ये ष्फगणो बोध्यः
सिद्धेः नास्थिष्फगणेपि कमिति चेन्नानिष्टत्वात्। अणग्रहणानर्थक्यं च कच्छादिभ्यो णविधानादिति वार्त्तिकात्। अतस्तत्पाठसमर्थनेनाभिनिवेष्टव्यमि
त्यलं। वर्णुरिति। अदूरभवश्चेत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादण् जनपदे लुप्। वर्णुः सिंधुनदपदांतत्वात् स्वत्वाप्राप्तेराह। ह्रस्वांतादौ। अरण्याः सः। अग्निहिङ्स्यादि
तिभावः। वस्यमाणविति सायंचिरमित्यादिना काकनीरमिति। ककतीरः प्रकृतिः काखतीरमिति पाठांतरं संज्ञाभूताप इति। सूत्रे पंचम्यर्थे सप्तमीति भावः
उदीच्यग्रा। उदीच्यग्रामात्किं माथुरः मध्यदेशग्रामोयं। बह्वचः किं ध्वंजीङीषंतत्स्वध्वाजः। अंतोदात्तात्किं शार्करीधानं अपंचत्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण राम
मध्योदात्तः प्रत्युदाहरणे ष्वणप्रत्ययः स्वरे विशेषः प्रस्थोत्तरप। उदीच्यग्रामलक्षणाणोपवादः तस्यात्रानुवृत्तेः शास्त्रीयमिति सूत्रद्वयेपीत्यर्थः वृनिलु १२
मितिसूत्रभाष्ये तथोक्तत्वात् कएवादीनां गर्गाद्यंतर्गणत्वेन तत्र शास्त्रीयगोत्रएवप्रत्ययसत्वात् अर्थाधिकारादत्रापि तदेवेति भावः। अपवाद इति

प्रतिषेधइत्यर्थः। लिंगमिति। नैर्नीडालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इत्यत्रेञ प्राचामिति भरतेभ्योलुनक्। वृद्धिये। प्राचामिति जातौ सोत्र बहुवचनं। तेन
शालीय सिद्धिः व्यपदेशिवद्भावात् शालीय सिद्धिः आदिरिति किं सभासंनयनेभवः साभासंनयनः वृद्धिरिति किं यस्याचामादिस्तद्वृद्धमित्यर्थः सामर्थ्या तस्मात्।
एवं च रक्षितनामायं क्षितइत्यादावेवस्यात्र त्वौपगवीयादौ एङ् धा प्राचामिति विकल्पार्थं व्यवस्थितविभाषा चेयं तेन शिषिकेष्वेवेदं। अप्राग्देशत्वाद्वि
कोऽडदेवदत्तयोः अश्री भिके पिनादेवदत्तीपइति। अत्र देवदत्तो मनुष्यनाम। काश्यादिगणे च प्राग्देशवाचिदेवदत्तस्यैव ग्रहणमिति नातष्ठञ्ञिठौ। अत
एवात्रदेवदत्तीय इति भाष्ये उदाहृतं वा नामधेयस्य। अत्र नामशब्देनाधुनिकसंकेतितमेव। अतएवेङ् प्राचां देश इति सार्थकं घटीयादितु गृह्यादित्वात्सिद्धिति के
त्रिन् अन्येतु रूढस्य बोधकशब्दत्वमेव नामत्वं पशुनामभ्यः कारनाम्नीतिवत्। एङ् प्राचामिति तु देशवृत्ते श्वेदेडादेरेवेति नियमार्थं घटीपाधनेनैवसा
ध्वित्याहुः उच्चारणार्थ इति विधेयघटकस्येत्रापि तदतिरिक्तफलाभावइत्यर्थः वृद्धास्ता। अग्रीदेश इति संबध्यत इत्याह

वृद्धादेवेति। विपरीतनियमस्तु नव्याख्यानात्। धन्वमरुदेशः धन्वविशे
षेति व्याख्यानात्स्वरूपपर्यायाणामग्रहणमवृद्धत्वाच्चेति भावः देशवाचिन इति। अतएव धनुर्वाचकधन्वशब्दस्य न ग्रहणं। उत्तरेणेति। योपधा
त्वादितिभावः ई कारेति व्याख्यानाद्दीर्घग्रहणमिति भावः जनपदतातदवधिरिति कर्मधारयत्ते नेसं जनपदएवावधित्वं व संनिधाना जनपदं
देशत्ये व जनपदत्वेन सिद्धावपि उत्तरसूत्रेण त्रिगर्त्तशब्दे पर्वतेपि गर्त्तोत्तरपदत्वं वधित्वा कुज दाह त्रैगर्त्तक इति। सर्वकालिति इनिबहुवच
नं तो जनपदे कालंजरका इति। कालंजरेषु भवा इत्यर्थः कच्छाग्निवाजनपदे इत्यादिनिवृत्तदेशइत्येव। केवलस्यापि कच्छस्य देशे स्त्यातदर्थमुत्त
रपदग्रहणं। अन्यत्र सामर्थ्यादेवात्तदंतविधिः सिध्यति दारुकच्छकुंडाग्निसिंधुवक्त्रा बहुवर्ताः प्रकृतपः गर्त्तेति पाठे जनपदतदवध्योश्चेति सूत्र
स्य भाष्य विरुद्धः। नागरा ब्राह्मणा इति। कन्थादिषु माहिष्मतीस्था हवर्यात् संज्ञाशब्दस्यैव नगरस्य ग्रहणमतो न ठञ्। प्राचां ग्राम नगराणामि
ति सूत्रेण नागरा इति भाष्योदाहरणादितिभावः। विभाषा कुरु। कुरोः कच्छादिपाठसामर्थ्यात्पक्षेणसिद्धे युगंधरार्थं विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां जनपदे

त॰
श॰ शे॰ ताभ्यामवृद्धादयीति नित्यप्राप्ते विकल्पः कोपधाद प्रस्योत्तरेत्येनेन सिद्धे जनपदवुञ्बाधनार्थमिदं। तत्तु उदीच्यग्रामलक्षणाञ्बाधनार्थं महिषिका महिष
१॰ मु॰ कावा जनपदः वुञादेरिति मिंधोरादेः शेठञः। नियमार्थमिति। साल्वादेवेति विपरीतनियमस्तु नव्याख्यानात्। मुखेत्यादि च त्वारि गहाद्यन्तर्गणसूत्राणि। देव
९३ कीयमिति। नूनमत्र देवानुग्रह इति भाष्यात् देवस्येदमित्यर्थे देवाद्यञञावित्यणि कश्चित् स्वकीयमिति स्वार्थिककप्रत्ययांता च्छ इत्येके। ग्राह्यकचरेश इति
नर्संबध्यते असंभवात्। प्राच्यात्कोय इति। कोपधत्वादण्प्राप्तः। अयोमुखीयमिति वाहीक ग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ प्राप्तौ। ठञ्ञिठादेरिति। नगरान्तेरोपधे
तीरिति वुञा दिग्पूर्वार्थः विभाषामनुष्ये मनुष्यशब्दो त्र यौगिको व्याख्यातः। हकणपर्णोद्वारहाजे देशवाचीमात्रजशब्दः प्रतीति विशेषणं व्याख्यानात्। युष्मदस्मा त्र
त्र सूत्रत्रयेपि मयथासंख्यमस्वरितत्वात्। नचैक एव खाने न विधीयते वेनन तस्य समसहायता द्योत्यते समुच्चायकस्य च्छेनेति यथासंख्याप्राप्तिरेवेति वाच्यं
समसहायता द्योतनेपि तस्यासंबध्यंतरसाकांक्षतया द्वितीयोपस्थितिं विनार्थापर्यवसानेन तत्प्राप्तेः नचैवमपि प्रत्ययत्रयविधानान्तत्प्राप्तिरिति वाच्यं। वि
कल्पार्थो नायं च्छः भावमात्रार्थत्वेपि अन्यभावार्थकत्वाभावात्। प्रकृते चमस्य विभाषया वा कस्य सिद्धत्वादन्यतरस्यांग्रहणं बोधितनदभावेनैवेत्यस्य लाभः।
त्संस्कारवेलायां ज्ञानेपि विध्यर्थप्रमितिकाले त्रयाणामनुपस्थित्या न तत्प्राप्तेरिति दिक्। चाच्छ इति विधेयसंनिहितत्वस्य विधेयसमुच्चायकत्वमिति भा
वः। तस्मिन्न्। पूर्वसूत्रे साक्षान्निर्दिष्टत्वेन प्राधान्यात् खञ एव तच्छब्देन परामर्श इत्याह। खञीति। एकवचनेइति यौगिकं षष्ठ्यर्थं च प्रथमाद्विवचनमप्याहि
कार्थवाचिनोरिति। प्रत्ययोत्तरपदेत्वत पुत्र इत्याद्युदाहरणं। कालाट्ठञ् कालग्रहणोपयथाकथंचिदपि कालबोधकानां ग्रहणं। तदस्य परिमाणं सं
ख्याया इति सूत्रेयोयं कालेवर्तते तस्य कालशब्द इति भाष्ये क्तेः रमणीयादिष्वतिप्रसंगस्त्वनभिधानादित्ययि तत्रैवोक्तं। अत एव सायंप्रातिक इत्यत्र ठ
ञ् सिद्धः। अन्यथावयवसमुदायस्य स्वांगवाचकत्वाभावेन कालसमुदायस्य कालवाचकत्वाभावात्कठञ् न स्यात्। ममतु यथाकथंचित्कालबोधकत्वमा।
त्येवा सायंप्रातिकः पौनः पुनिक इत्यत्र तदंतत्वेन स्थानिवत्त्वेन वाव्ययत्वेप्यनभिधानात्ट्युट्युलौ न भवतः नस्तद्धित इति सूत्रे भाष्ये तथा प्रयोगात्। इति एम ९३
यावदिति। न च छनक्षत्राणां ठ्युट्युलोश्च विप्रतिषेध परस्य त्यपूसूत्रस्थ भाष्यस्यासंगतिः तावत्पर्यंतं कालाधिकारे हि परत्वेन छबाधकं ठञपवादतयो

पूर्वत्वनामवादीनां दुर्बलेनवत्वेन संप्रधारणायोगः तदधिकाराभावे हि तदपवादत्वमेव नेति न दोष इति वाच्यं तेषां बाधकत्वं अपवादत्वेपि परस्परं परिहाराणां

वारितार्थ्यपूर्वकं युगपदसंभवस्यैव संप्रधारणाबीजत्वेनादोषात्। आदेश। अद्य शब्दात् प्रज्ञाश्रद्धेति सप्तम्यर्थेण्णिरित्यकर्मविशेषणत्वेपि अण् आदीनां च। अत्रप

वारितार्थ्यपूर्वकं युगपदसंभवस्यैव संप्रधारणा बीजत्वेनादोषात्।

र स्य वृद्धिरिति नानुवर्त्तत इति कस्येत्यत्र निरूपितं इह तदादिग्रहणमपि एवं च स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठो नियमार्थः स्वशब्दादेतयोरेवेति तेन स्वार्थिकाः

स्वाभाविकं स्वाराज्यमिति सिद्धमिति ह्युक्तादीनां चेति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं। तत्र स्वाध्याये सर्वेभ्यो यण्भ्यः पूर्वं नैव। अचामादेरित्यनुवर्त्यतदनंतरयोर्यो: पूर्वावैवावि

तिव्याख्यानात्। संधिवेला। अणाग्रहणं पौर्णमास्याः अंबाधितुं वचनं तु यथाप्राप्त — अबाधनेन चरितार्थं संधिवेलादिगणे शश्वतो वेति पाठा।

शाश्वतिकः शाश्वतो सिद्धाविति न स्त्रीहित इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः तत्राद्येकादेशाभावत्टिलोपाभावोयेषां च विरोधः शाश्वतिक इति निपातनात् शाश्वते।

थास्मादेव निपातनादव्ययानां भमात्रे इत्यस्यानित्यत्वात् टिलोपाभावो तएवारातीयः सिद्धः तैषमिति निष्युक्तेकालेम वमित्यर्थः प्राहण। नहि इतीति प्रशब्दस्य

दीर्घः। ऋत्वसोपवादः। सर्वत्राण् च। छंदसीत्यस्यानित्यत्वे सिद्धे सर्वत्रग्रहणं स्पष्टार्थं तु ठः प्रागिति। अन्यथांतरंगत्वात् टिअंगात्परस्येत्यर्थे निर्दिश्यमानवपु

शब्दस्य ततः परत्वाभावाद्यदागमा इति न्यायेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणेपि तस्या निर्दिश्यमानत्वान्नादेशप्राप्तिरिति भावः। वस्तुतोऽङ्ग संज्ञानिमित्तस्य यो रित्यर्थः। य

दागमा इति न्यायेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणेपि निर्दिश्यमानपरिभाषया योरेवादेश इति न दोषः अत्रार्थ एव सानिर्देशो लिंगमिति बोध्यं सायंतनमित्यादि सायं

चिरस्येमांतत्वं निपातनादिति भाष्ये स्पष्टं सायमित्यव्ययेषु पठितादव्ययत्वे नैव प्रत्ययसिद्धौ सायंग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं घञंतसायशब्दस्तु सायाह्न सा

यंतरशब्दयोः सायइति सप्तम्यंतेन कालपरः साधुनीत्यत्रेत्यनभिधानान्नततष्ठञिति न ज्ञावः सायंतनमित्यादित्वसाध्वेव। अत एव यथान्यासे काला

धिकाराबाधः ननु चिरमित्यस्याप्यव्ययेषु पाठात् इह, पामपिव्यर्थं चिरशब्दात् ठञ्त्व प्रत्ययेनैव बाधसिद्धेः न चाव्ययत्वप्रयुक्त ट्युट्युलो रनित्यत्वज्ञा

पनार्थं तन्न तेन साय प्रातिकादिसिद्धिरिति वाच्यं। सायग्रहणस्यापि तत्त्वसंभवादिति चेत् सत्यमव्ययेषु तस्याप्रामाणिकत्वात्। परुत्। पूर्ववत्सरे परारि

पूर्वतरे संज्ञायां शः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः नेह शारदं सस्यं। उत्तरपदस्य। अधिकारोयं पामिति। अत एवोत्तरपदवृद्धौ सर्वं च।

६ एवं शौवस्तिकेप्यागसंज्ञानिमित्तठस्येति व्याख्यानात् पूर्वं तु न्यपि न दोषः ६

त. ल. शा. शे. सु. १४

तित्स्वरविधायके उत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहः सिध्यति। पूर्वेवार्षिकेवर्षाणां पूर्वइत्येकदेशिसमासः। आदिवृद्धिस्तु न उत्तरपदवृद्धेस्तदपवादत्वात्। अतए
वकारद्ग्रेतिसूत्रे पूर्वपदस्य चेति चरितार्थं सत्यपि संभवे बाधात्। पूर्वोस्मिति। तद्धितार्थेति समासः। ऋतोरिति। ऋतुवाचकाद्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तविधिर्वक्त
व्यः। वयवयवाचकानां पूर्वशब्दत्वे इत्यर्थः। पूर्वत्र। उदाहरणे। तेन न तत्र वर्षाभ्यष्टक् सर्वत्रावेति वगणोसिद्धे। इहतु। प्रत्युदाहरणे। तेन न तत्र कालाट्ठञेव। वृद्धिमद्धि
...इह प्राग्भवं...णायोना। वाच...कएवायं तदन्तविधिः जनपदेति। तदधिकारे वृद्धादपीत्यनेनेत्यर्थः सुसर्वार्धेति जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये
विधीयमाने तदन्तविधिर्पदिसुप्रभृतिभ्यः परः संभवतीत्यर्थः अयमपि वाचनिक एव। पौर्वपञ्चालकइति। अत्र पूर्वशब्दो देशवाची। कालवाचीत्यपि कश्चित्
दिक्शब्दपदेन च दिग्वाचकशब्दस्यैव ग्रहणम् अतोत्र तदन्तविधिविषयाभावान्न वुञ्। शब्दग्रहणं तु स्वरूपार्थमेव। पौर्वमद्रमद्रेभ्यो नित्यत्वं वृद्धिविधायके
प्रतिपदोक्तत्वात् जनपदतदवध्योश्चेति प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन तत्रैषतज्ज्ञापितो यं तदन्तविधिरित्युक्तं। अमद्राणामित्यस्यैव यथाप्राप्ते। उत्तरार्थइति। प्राचां ग्रामे
त्युत्तरसूत्रे दिश एवं संबंधो यथा स्यादित्यर्थमित्यर्थः सुसर्वार्धदिशो जनपदस्यामद्राणामित्युक्ते स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पर्युदासः संभाव्येतेति इहार्थो पि
स इत्यन्ये। प्राचां ग्रा। प्राचामिति देशनिर्देशः यद्यपि नगरस्यापि ग्रामत्वमस्ति तथापि नगराणामित्युत्तरपदविशेषणं ग्रामाणामित्यंग विशेषणमित्यर्थमुभय
पूर्वेषुकामशम्यादिः समुदायो ग्रामनामधेयं पूर्वपाटलिपुत्रादावुत्तरपदमेव नगरमाहेति वृत्तिः भाष्ये तु ग्रामत्वादेव सिद्धे नगरग्रहणं प्रत्याख्यानं पूर्वे
षुकामशम्यादौ पदैकदेशन्यायेनोत्तरपदस्यापि ग्रामनामधेयत्वमस्त्येवेति तदाशयः तदत्र मूलेपि ध्वनितं तदाह। दिशइत्यादिना पूर्वेषुकामशमेरयं प्र
कृते संज्ञात्वादिक्पूर्वपदादिति ञो न। पूर्वपाठलीति। पाठलिपुत्रशब्दस्तद्वयवे वर्त्तत इति समानाधिकरणसमासः अमावास्याया। ...संधिवेला
...दीर्घपाठ इत्यत्र ...भावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रे चभाष्ये स्पष्टं। नक्षत्रवाचिभ्य इति। नक्षत्रयुक्तकालवाचिभ्य इत्यर्थः। लुक्। अप्रधानमिहोपसर्जनं सम
...सम्भवात्। चित्रेति। लुक्तद्धितेति लुकि जातार्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनाय पुनष्टाप्। तिष्यपुष्ययोरिति। अन्यथा रेवतीरोहिणीनक्षत्रेति गौरादि १४
...वाचित्वाभावेन सनस्यादिनिभावः ...विति विधानसामर्थ्यान्नान्पो लुक्। स्त्रियामित्येवेति। फल्गुनीअषाठे निभाष्योदाहरणात्। अ

त्रीयामपीति। आविष्टीय इत्यादि भाष्योदाहरणं तु। अत्र चित्रारेवतीत्यादि लुग्वचनं भाष्येन सूत्रेभ्यो बहुलमित्याश्रित्य प्रत्याख्यातं। ख्यानांतो सूत्रे समाहारद्वंद्वपू
र्वपदकसमाहारद्वंद्वः। तेन स्त्रीलिंगयोर्गोशालाखरशालाशब्दयोर्ग्रहणं। विभाषेति। अस्यपघपीत्यादि लथाख्येकदेशविकृतन्यायेन नत्राप्तिलुगिति शेषः। एते
नकृतनपुंसकह्रस्वानामेव द्वंद्वः। गोशालाखरशालयोस्तु लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धमिति हरदत्तोक्तमपास्तं। कृतह्रस्वस्य लिंगप्रत्ययवैशिष्ट्यासंभवात्।
प्रतिप्रसूत इति। कालाट्ठञा निवर्त्तित औत्सर्गिकोण् पुनः संधिवेलादिसूत्रेणाभ्यनुज्ञात इत्यर्थः। कालात्साधुपुष्प्यदिति। पुष्प्य विकसने इति दैवादिकाच्छत
ृरूपं। तत्र भव इति यावत्कालादिति वर्तते। उप्यं त इति। सूत्रे भूतकालो विवक्षित इति भावः। आश्वयुजी अश्विनीयुक्ता पौर्णमासी। कलाप्या। तत्रेत्येतत्सहि
तदेयमृण इत्यर्थान्वयाय कालादित्यनुवृत्तस्य संबंधाय च कलाप्यादयः काले लाक्षणिका इत्याह यस्मिन्काले इति। फलमिति। अश्वत्थस्य स्यादित्वेनते
नफले विहितस्य विधानसामर्थ्याल्लुगभावेऽपि उपचारादिति भावः। एतद्धि विषयस्थायमुपचारः। ग्रीष्मावरसमादिति। समाहारद्वंद्वः। आवरसमक
मिति। स्थागामिवर्षाणामाघेवर्षेदेयमित्यर्थः। अवरशब्दस्यादिकृशब्दत्वादसंज्ञायामप्यत्र कर्मधारयः। तदस्याप्रथमांतात्सोढोपाधिकात्षष्ठ्यर्थेणादयः
क्रियाकारकभावमूलकसंबंधस्यैव विवक्षणादस्येति षष्ठी सोढमभ्यस्तं। कालस्य स्वरूपेण सहनायोगात्तत्सहचरितक्रियायां लक्षणेत्याह निशासहचरित
मिति। तत्र भवः। भवनमत्र सत्ता। ग्रावानगरदेशीयनगरवाचिपन्नगरांतमं तत्रेत्यर्थः। जंतलवेनु। उक्तं पदं विभाषितं विभाषितान्वृद्धिकमित्यर्थः। परिमुखमि
तिवर्जनार्थपपरीति समासः। एषां पंचानामिति। आदेशो विशेषणं तत्फलमाह। देविकाकूलेति। सौदेविके तु नात्वं देविकादेर्वृध्यप्राप्तेः॥ ॥
अत्र वृद्धिपदानुवृत्त्या वृद्धिसंज्ञकाकारविधानाद्दाविकीभार्य इत्यादौ पुंवत्वनिषेधसिद्धिरित्युक्तं। कर्कु पाकयज्ञोऽल्पयज्ञः वैश्वदेवहोमः नवान्नयज्ञः आग्रयणं। अ
नंतोदात्तार्थ इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वाञ्ञपयाघर्थ इत्यर्थः। तदर्थमावश्यकमिदं। नोदात्तपाकयज्ञादावपि परत्वात् प्रवर्तेत इत्यभिमानः। य
तार्थमंत्रब्राह्मणकल्पसूत्रलाक्षणिकत्वेन व्याख्यातमनामत्वं बोध्यं। अध्यायेष्वेवेति एवकारः स्पष्टार्थः। ततष्ठनिति। पौरोडाशिकं कांडमिति। पुरोडाशमधि
कृत्य कृतं पौरोडाशं तदेव पौरोडाशिकामिति विनयादित्वाट्ठकि साधु। कार्कणककणपर्णादिति कः प्राप्तः। नैर्थ इति धुमादित्वाट्ठञ्प्राप्तः। अदेशत्वाविति त्वा।

त॰
ल॰श॰ यस्यानठक्प्राप्तः। अण्ग्रहणं तूदपानादुत्सादेर्यथा विहितानं बाधित्वाणर्थं। अन्यथायस्यानठकं बाधित्वा स एव स्यात्। गोत्रादं। तत आगत इत्यर्थे। आश्वोचमिति
शु॰ अश्वेरागतमित्यर्थ इत्यभिमानः। अश्वेभवमिति वा। आक्षेत्रज्ञादयोप्येवं। आनैश्वर्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। एते सर्वे भावार्थकप्रत्ययांता एवेति तन्मते त्रैनस्त्रन्त्वे
२५ वो लेखकप्रमादात्। प्रभवति प्रभवः। प्रथमप्रकाशो नोत्पत्तिः। जातादिभेदेन निर्देशात्। विदूरा। वालवायपर्वतो विदूरशब्द एवद्वृत्तिविषये॥ शारीरकमिति जीवनित्य
र्थः। शरीरशब्दात्तस्येदमित्य र्थकः। सोभद्रो यायात इत्यप्यस्योदाहरणं। निपातनादिति। सभाया जे विसूत्रे मनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेत्यु
क्तेरिति भावः। सोस्य नि। निवास इत्यधिकरणे घञ्। अस्येति कर्तुः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। स्रुघ्नादिभिर्निवाससंबंधीत्यर्थः। स्रुघ्नाधिकरणकवासकर्तृत्व
फलति। आयुधजी॰ क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी। आयुधजीविनो भिधातुमित्यर्थः। पर्वत इति प्रकरणे विशेषणं। पर्वतादिति सूत्रे पाठांतरं। पर्वत इति किं।
सांकाश्यका आयुधजीविनः। योपधत्वाद्वुञ्। तूदी सला। शलेतिनाल व्यपाठो हसौ। अचित्ताद। अत्र स्वरूपग्रहणं न। अदेशकालादित्यस्यैवेयथ्यापत्तेः
गोत्रेति। लौकिकमिह गोत्रं। हुवाल्ठमिति। औपगव इत्यादौ। आस्याग्रहणात् क्षत्रियः शूर इत्यादौ शूरशब्दात्र। पाणिन इति। अस्य प्रवराध्याय प्रसिद्धत्व
त्वे लौकिकगोत्रत्वाभावाद्दिवसिद्धेर्बहुलग्रहणस्य प्रयोजनांतरं मृग्य क्षत्रियांशपौरवीय इति वा तत जनपदिनामिति। स्वस्वामिसंबंधे मत्वर्थीयं दर्शय
ति। स्वामिवाविनामिति सर्वशब्दार्थमाह। प्रकृतिश्चेति। तस्फलं तु मद्राणां राजा माद्रस्य आगधेत्यण् स भक्तिरस्येत्यर्थे वुद्वकसिद्धिः। अतिदेशान्मद्रशब्दात्
न मद्रवृज्योःकन् अंगाजनपद इति। दृष्टांतार्थं अहृह्वादपी तिवुञ्। पंचाला ब्राह्मणा इति। अभेदोपचारोत्र बोध्यः पौरव इति। पुरुः पूरुर्वा न जनपदः।
बहुवचन इति किं। एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदेतिदेशार्थवत्करणं। योयं जनपदवाची ततस्तज्जनपदप्रत्ययो यथा स्यात्जनपदांतरप्र।
त्ययो मा भूदिति हरदत्तः। तित्तिरिवरतंत आरभ्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तैनैकदिगित्येतत्पर्यंतं छंदसि वाच्य इष्यंते। शौनकादिभ्यश्छंदसीत्यतश्छंदोग्रह राम
णस्य पूर्वमपकर्षादुत्तरत्रानुवृत्ते श्चतदाह। छंदोब्राह्मणेति। तेन तित्तिरिप्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न तित्तिर्यादिभ्यश्छणेव सचछंदस्येवेति नियम इत्याश्रय २५
णाद्रणप्यत्र नछंदःशब्देन कल्पसूत्राण्यपि। तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञयाधिकार्थावगतेः। काश्यपको आभ्यां कल्पेपि तद्विषयते ष्यते कलापिवै। हरिद्रु

द्वितीयानवश्रालं विकलिंगकमूलकृत्वाभाणितौ। इयस्यामायनकठकलापिनः कलाप्यन्तेवासिनो।१

छगलीतुंबुरुलपश्चत्वारः कलाप्यंतेवासिनः वैशंपायनशिष्यत्वादेव सिद्धे तद्ग्रहणात्तच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणं। याज्ञवल्क्यानीति। कण्वादिभ्य इत्यण्। ते।
हि पाणिन्यपेक्षया आधुनिका इत्यभिमानः भाष्ये तु शाठ्यायनादितुल्यकालत्वा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तद्विषयता वनेति वचनमेवारब्धं। शौनकादि
भ्यः छंदसि। छंदस्यभिधेये एभ्यो णिनिः। छंदसि किं। शौ नकीया शिक्षा। अस्य वेदमात्रविषयत्वमित्युक्तिर्भ्रांत्या। कलापीति सूत्रस्य भाष्यकैयटोक्त
त्तापि तेवचनसामर्थ्यादण् सिद्धौ पुनरण्ग्रहणमन्यतोपि विधानार्थं। तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिरित्यादौ छादिकं न। भिक्षुसूत्रं भिक्षुत्वसंपादकं
। यथा नटसूत्रेण नटसूत्रज्ञाने हि नटत्वसंपत्तिरेवं तत्रा
सूत्रे।
नेब्रह्मरूपत्वेन सर्वज्ञानात्कर्मस्वनादरेण भिक्षुत्वसंपत्तेः। वेदांतान् विधिवत् श्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज इति मनूक्तेः। सन्नाश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरे
वमेव तु। द्रष्टव्यस्त्वथ मंतव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिरिति याज्ञवल्क्योक्तेश्च विविदिषावाक्येपि तपआदीनां करणा [illegible] गुणभूतेपि अर्थात्प्रधानभूते
वेदने एवान्वयः। कारकाणां तंडुलानां काष्ठैः पाचक इत्यादौ गुणभूतक्रियायामप्यन्वयदर्शनात्॥ पद्म ग्रामं ग्रामाय वा जिगमिषतीत्यादौ गमेर्ग्रामः कर्म इषे
स्तु उभयमिति महाभाष्योक्तरीत्या वेदने इच्छायां चोभयत्रापि करणत्वमिति न न विरोधः। वस्तुत इच्छाया वस्तुसौंदर्यबलेनैव सिद्धा तत्र करणापेक्षा नास्त्येव
॥ ऐतरेयब्राह्मणेपि। यस्य गार्हपत्याहवनीयावंतरेणानो रथो वाश्वो वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति नैनं मनसि कुर्यादित्याद्यात्मन्यस्य हिते भवंती
ति तच्चेन्मनसि कुर्वीत गार्हपत्यादाविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तंतुं तन्वन्निति आत्मन्यस्य हिते इतस्य मय्येव ते कल्पिता इति पश्येदित्यर्थः। संन्यस्य श्रव
णं कुर्यादित्यस्य संन्यस्य श्रवणमेव कुर्यादित्यर्थः। एतेन भिक्षुमात्राध्येयत्वाद्भिक्षुसूत्रत्वमस्येत्यपास्तं। भिक्षव इति भिक्षुत्वयोग्या इत्यर्थः। णिनिर्म इ कल्प
त्यानुवर्तते। पाराशर्यो व्यासः। अनयोरपि तद्विषयतेष्यते। तेनैक। तेनेति सहयोगे तृतीया तेन सहैकदिग्रूपाधिकरणस्थमित्यर्थः। सौदामनीति। अत्रि
ति प्रकृतिभावः। तसंतं तु स्वभावादधिकरणशक्तिप्रधानं तृतीयार्थप्रधानमिति कृत्वा जनतस्त्रैकैयटः। सदीति न लकरणपठितत्वाद्वितसि गणेपा
दादित्यर्थः। कुलालादिभ्यो इदमग्रंथेपि। क्षुद्राभ्र। पाद पाठ्यापवादः। केचित्तु पदपेस्य वृद्धं पठंति। न सेद। अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषणानां सामा

त॰
ल॰ श॰ न्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति। अत्र परोक्षत्व प्रत्यक्षत्वे विवक्षिते तेन प्रकृत्यर्थसंबंधिमात्ररूपेऽर्थे नेन प्रत्ययविधानं अपत्यादीनां तु न केनापि
शे॰ मु॰ पर्णोदमर्थेताशेषत्वाभावात्। भंचेति। यच्चिभमितिसूत्रानंतरं रणीति वक्तव्यमित्यर्थः। तेनाकडारस्थत्वात्परत्वबाधसिद्धिः। अग्निमिंधेति। अग्नेर्भावितण्य।
१६ र्थोत्र धिः सो ध्याग्नि प्र इति। अस्मात्करणेऽर्थे अ एव एते नोत्तरेणा नी धी यधिष्णमिति व्याख्यातं। पत्रपूर्वा। अत्रेत्यर्थग्रहणं। एवमुत्तरत्रापि तदाह अश्वरथस्येति।
इदमपि रथांग एव वा अइति। स्वार्थे निर्देशोयमत्रैव। द्वंद्वाद्वु। वैरदेवासुरेति वार्त्तिकपाठः। द्वंद्वेइति। अत्र स्वकेप्रमादः तथापाठे मैथुनिकयापति व्याप्तिः। भा
ष्यः त्रसूत्रे वैर इत्येव पाठगच्च। द्वंद्वेइत्येतद्विशिष्टं तु शिशुक्रंदेति सूत्रे भाष्ये पठ्यते। देवासुरं राक्षोसुरमित्युदाह्रियते च देवासुराद्यधिकृत्य कृतमाख्यान
मित्यर्थः गोत्रच गोत्रमिह लौकिकं। शौदकमालवकमिति गोत्रत्वारोपात्साधु इदं खंडिकादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। धर्माम्नायेति। आम्नायः संप्रदायः शास्त्रमित्यन्ये।
सर्वोक। संघादय इदमर्थविशेषणानि गोत्रग्रहणानुवृत्तेरञादीनामत्र गोत्रप्रत्ययार्थी ग्रहणं। अत्र च लौकिकमेव गोत्रं ऋष्यपत्यरूपं। वुञोपवादोयं परं
परेति। यथा गवादिनिष्ठ चिन्हं गोस्वामिना संबद्धं। साक्षादिति। यथा विदानां स्थूणा। अणवोक्ते इति अणसंकहसंघादीनामनुवृत्तेरिति भावः। पक्षेइति। गो
त्रचरणाद्वु नित्यमत्र रञानुवृत्त्याशाकभेदेन व्याख्यानसामर्थ्याच्चरणात् धर्माम्नाययोरित्युक्तावपि संघादिषु तत्प्राप्तिरिति भावः। अन्येतु पक्षे वुमिच्छंति।
ति। लक्षणे क्लीबतेति। उत्सर्गोयं लक्षणे वेदीस्थूणेति भाष्यप्रयोगात्। नदंडमा। दंडमाणवेत्यादि प्रत्ययार्थविशेषणं दाक्षा इति। दाक्षीणामिमे इत्यर्थः। गो
त्रेतिवुञो निषेधः। रैवतिकादयः सर्वे गोत्रप्रत्ययांता इत्याशयेनाह वुञोपवाद इति। निपातनादिति। अन्यथेत्स्यात्। हास्तिपदे हस्तिन इव पादोयस्यत्स्य।
र्थक हस्तिपादशब्दादपत्येण पद्भावे निपातनात्। यस्येति लोपस्यासिद्धत्वेन पादः पदित्यस्याप्राप्तेः। अथर्वणा प्रोक्तमधीयानमाथर्वणिकः। ततो णिढ
कस्य लोपे निति प्रकृतिभावे आथर्वणः इति शेषिकाः॥ ॥ आस्मइति। एवं चर्मणो विकारः। कोशश्चार्मः। चर्मणः कोश इत्युपसंख्यानाद्दिलोपः। अ ग्राम
वयवेच। अयमधिकारः चाद्दिकार इति तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योर्थद्वये न्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यं। मयूरोलघुवित इति मध्योदा १६
त्तः। पलाशादिभ्यो अत्र गणे कोपधपाठो मयट्बाधनार्थः। अण ग्रहणं तु अंषंतपाटलीशब्दादनटा न्नादिलक्षणाणो बाधकमयट्बाधनार्थं। एभ्यो यथा

विहितमित्युच्यमानेऽप्येवं स्यात् अन्तोपवाद इति। उवर्णान्तत्वादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः। दैवदारवमिति। देवदारुः। पीतद्र्वर्थत्वादाद्युदात्तः। दाधित्थमिति दधि
तिष्ठतीति सुपि स्थ इति क उपपदसमासे पृषोदरादित्वात् अस्य सतः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तोयं। पलाशादि। खदिरोत्र पठ्यते इति। शम्याः ष्लञ्।
टितृप्रत्ययः ञितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रभाष्ये विकारविकारेपि तद्विकारत्वमारोप्य तत्तत्प्रत्ययाः स्यात्। अस्य षित्त्वे हि तत्प्रत्यया स्यादिति [illegible]। आमृ। अनुमे
त्वगन्तत्वान्ङीबिति फलभेदः स्यात्। उष्ट्रस्यावयव औष्ट्रकं चर्म। उष्ट्रात् वुञ्। कंसीयस्य विकारः कांस्यं कंसीयपरशव्ययोरिति यञ्लुक्। [illegible] विकारे औष्ट्रका
पानत्। कांस्यास्थालीत्यादौ सूत्रार्थे भाष्यजादिपाठाद्वा बैवेति न फलभेदः। आश्मनमिति अश्मनोऽवयवरूपमित्यर्थः। विकारे तु टिलोपः स्यात्। अधि
कारादेवार्थलाभे सिद्धे एतयोरिति वचनं पुनर्विधानबोधनद्वारापवादविषयेपि पक्षे मयडर्थं तेन बैल्वं बैल्वमयमिति सिद्धं। मुद्गौघृतादित्वाद्दन्तोदा
त्तः। कापाशी ङीषन्तत्वात्। नित्यं वृद्ध। इह मयडिति भाषायामित्यादि चानुवर्त्तते। आरंभसामर्थ्यादेवास्य नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि नित्यं।
विधानार्थमित्याशयेनाहैकाच इति। शरादिषु मृच्छब्दपाठस्तस्य नित्यत्वबोधनार्थः। वेदे मोञ्जु वरुण मृन्मयं गृहमित्यादिषु प्राचुर्येण मयट्। गोश्च। गोभु
क्ताहारविकारे गोविकारत्वमारोप्य प्रकरणाद्बाधोत्रेति बोध्यं। पुरोडाशपुरो[illegible]रूपे विकारे इत्यर्थः। यावके विकाराणां ताद्यावादिभ्य इति स्वार्थे कन्
तालादिभ्यो। अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं तेन विकारावयवयोरञ्तेन तालादिगणपठिते वार्हिणशब्दे नित्यं वृद्धे इति मयट् न। तत्पाठ[illegible]ञितश्च तत्प्रत्ययादि
त्यञो बाधनं चरितार्थः। तपर्णायशब्दोनुदात्तादिः शुकवकौ प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तौ बैल्वमयमिति। तस्यावयव इत्यर्थः। विकारे तस्मा द
नभिधानान्मयट् नेति [illegible] वत्य। अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमानं व्याख्यानात् [illegible] संख्यायाः अपि ग्रहणं अत एवार्हादि सूत्रे सूत्रे सं
स्याद्या इति वक्तव्यमित्युक्तं नैष्किकेसमासे निष्कादिभ्य इति ठक्। शतिकेशताच्च ठन्यतौ अणन्तावि [illegible] मेति तृणधान्यानामित्याद्युदात्तं मूर्णे त्यं तोदा।
नमितिभावः। ऐणे प्राण्यत्र। गोपय। गोग्रहणमेकाचो नित्यमिति मयट् बाधनार्थं द्रव्यशब्दो गुणे दृश्यते इत्यर्थे वा यदिति यस्तत्ययान्तो गुणाश्रयो भव्यव
लुनि वमानेव मानं प्रस्य [illegible] आमलकमिति मयटो लुकि लुक्तद्धितेति ङीषो लुक् लुकालुप्तत्वात् स्थानिनत्वाभावेन नस्येति लोपः न्यग्रोधस्य केवलस्येति। किं। न्यग्रोधमूलाः शालयः फल

त॰
श॰ ष॰
शे॰ मु॰
७

मित्यर्थः। लुप इति शेषः॥ व्रीहि मुद्गौ बिल्वादी। पाटलिशब्दश्च तत्र। पुष्पाणीति। भाष्ये मूलानी ति पाठः। मास्व स्यहरूत्वेपि वृत्ति प्रामाण्यात् ऋकारादित्वं बिल्वा
दित्वं च बोध्यं। कंसीयप। अत्र यथासंख्यं लुक् शब्देन विधानान्न प्रकृतेर्लोपः। प्रातिपदिकादित्यधिकाराच्च नोणादिकयोः प्रातिपदिकात् स्योर्लुगित्य
र्थात्। तेषामव्युत्पन्नत्वाच्च। यञञोः स्तु न लुक्। विधानसामर्थ्यात्। एककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासंभवाच्च। वाक्यभेदे मानाभावात्। कंसीयप
रशव्ययोरिति षष्ठीनिर्देशः ...र्थ्या पत्तेश्च। तदाह च यतोरिति। इति प्राग्दीव्यतीयाः॥ ॥ प्रभवति। आहीप्रभृतादिभ्य इति वार्तिकारंभसामर्थ्या
न्मा शब्देति समुदायादयं प्रत्ययः। तस्य च द्वितीयांतत्वासंभवात् कर्ममात्रं परामृश्यते। तत्र पदसमुदायार्थ इति नापरामृश्यमानः स्फुटतया वचनक्रिया
यां कर्म भवतीत्याशयेनाह। माशब्दं कारीति नियम आहेति। वृत्तौ धात्वर्थांतर्भूत इति बोध्यं। माशब्देति विग्रहे भक्तिकादयं प्रत्ययः। माशब्दः कारीति पाठे नक्रि
यतामित्यर्थः। स्वागता नकर्मेत्यतो नञनुवर्तते। स्वपताविति। स्वशब्दस्य द्वारादित्वादिचः प्राप्तिः वस्तुतोऽत्रास्य पाठो व्यर्थः स्वशब्दादेश्चेत्स्व ग्रामस्वाध्याय
योरेवेति नियमेन स्वारात्याद्विवात्रापि चोप्राप्तेः। आहौ प्रभूताविति त्यादौ धात्वर्थनिर्देश इकृश्तिपौ। ते नदीव्यति। तेनेति करणे तृतीया। दीव्यत्यादौ कर्तुः कृत्ते
न त्साहचर्याज्जितयोगेपि सैव। अत्र तिङंते लौकिकप्रयोगे क्रियायाः प्राधान्येपि वृत्तौ तद्धितग्रहे सूत्रे च कर्तृप्राधान्यमित्युक्तं। संस्कृतं। सत उत्कर्षाधानं सं
स्कारः। पर्पिकीति। पितासि पा इह पादः पद्वे ति गणसूत्रमनार्षं। इकेचरतो पञ्चावोपसंख्यानात्। ष्वादेरिति। इसि परतोयत्किं चिन्निमित्तकएच्च न। तेन।
श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रमित्येव। ननु द्वारादौ स्वतशब्दपाठेपि तद्दादेकथं प्राप्तिरत आहतदादीति। तत्फलं शौवहानं नमरमिति। विषधविकल्पे विधिवि
कल्पस्य फलितत्वादाहेज्वेति। श्वापदस्येति। अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्युक्तेरनभिधानाच्च भावेण। एवं शौवादष्टेपि तेके। अनेनतुस्वपुच्छ
वत् दीर्घाभावेण माडुः। श्वापदिके पूर्वविप्रतिषेधेन नित्य एव निषेधः। त्रिमप। इतः क्रिरेव गृह्यते। ननु संख्यावाची त्रिशब्दो व्याख्यानात् अत्रत्रेरिति त्रिमि
वाकंत्रिप्रत्ययांतान्नित्यं निर्वृत्तेम बित्यर्थः ततो नित्यं योयं निर्वृत्तेम प्रस्त्वंताङवत्येवेत्यर्थः। तेन निर्वृत्तेवाक्यं नास्त्यन्यत्र च अभूत एव प्रयोगो न तदुक्तं मा
षेम्यतंमवित्यमेवयथास्यात्केवलस प्रयोगोमाभूदिति। एवं चायवाकोपि षेत्यस्या संबंधएवततीयान्तादिति वृत्तिस्थलौकिकाभिप्रायात् तदर्थकादित्यर्थकाव्येनादिक्। आकिमिति। कुष्टि

व्यंजकश्चाचकात्तृतीयांतादुपमितेऽर्थे प्रत्ययः क्रियाविशेषणत्वादिति। अकर्मकधातुस्थलेपि फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन फलसामानाधिकरण्यादि
तीयेति भावः क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं। प्रथमांतत्वं चयुक्तं। द्विगुणार्थमिति। औपचारिकादेवायं प्रत्ययोभिधानस्वाभावात्। ... रिति। ...
... वृद्धिशब्द औपचारिकः निपात्यत इति। संख्यायास्तत्पुरुषस्येति वार्त्तिकं कर्त्तव्यमेवेति भावः। दर्दुरो वाद्यभांडविशेषः। परिपंथं अव्ययीभावो मयूर
व्यंसकादित्वात्तत्पुरुषो वा। अत एव निपातनात्पंथादेशः चो भिन्नक्रमस्तदाह हंतिचेत्यर्थ इति माथः पंथाः। आक्रंदिक आर्त्तत्राता। प्रतिकंठमिति। अव्य
यीभावादेवेष्यते। अथ धर्मो धर्मविरोधि गुणविशेषजनकं कर्मप्रतिपथमित्यव्ययीभावः। ऋक्पूरिति समासांतः। वृत्तौ त्वेतद्विहितप्रत्ययोनिरुक्तः समा
वायान्समवायान्। बहुवचनादर्थनिर्देशोयं तदाह। सामूहिक इति। तस्य धर्म्यं। धर्मानुवृत्तमाचारस्तेनापेतमित्यर्थः। पण्य। हट्टे विक्रयाय प्रसारितं। किस
रादि। तालव्यमध्यपाठो वृत्तौ। शलालुकेइत्युक्तं तालव्यः शिल्पं। अभ्यासपूर्वं क्रियासु कौशलं शिल्पं। प्रहरणं। आयुधं। धानुष्के इत्युक्तिति कादेशोऽ
गः। ष इति षः। शक्ति य। ईकक्किदीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थं। अस्ति नास्ति। वृत्तिविषयेस्त्वविषयमत्निलाक्षणिकेभ्योस्त्यादिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः।
परलोक इत्यभिधानस्वभावलभ्यं दिष्टशब्दोत्र दैवपर्यायो व्याख्यानात्। नतु कालवाची पुंल्लिंगः। शीलं स्वभावः। तदस्येत्येव। अपूपादिशब्दाः स्वभक्षणे ला
क्षणिकाः क्रियानंतर्भावे तु न वृत्तिरभिधानात्। ऐकान्यिक इति। एकमन्यदिति विग्रहे तेन दिनार्थमिति समासः। नियुक्तं। तियतं। संघाते ति। अत एव दंडनकरणं
चरितार्थं। अन्यपाठन्नमेव विद्यात्। तद्धि ओदने वृद्धिवारणायसंघातग्रहणे तु व्याख्यानमेव शरणं नियुक्तोधिकृतः। आकरः खनिः। अध्यायिन्य। अदेशे
त्यादि किं। कारणमधीते। पूर्वाह्णे ... भीते। प्रस्तारसंस्थानोसन्निवेशपर्यायौ। नैकटिक इति भिक्षुर्णा ग्रामां क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रज्ञता वृत्त्या निकटे वस।
ति। न त्वेवायं साधुः। तद्वहति ... शब्दसाहचर्याद्युगशब्दोरथांगवाच्येव प्रासंगे प्राज्ञावुपसर्गीभ्यां प्रासंगो नयुगा युगेइत्यमरस्यायमर्थः। युगादृश्यादन्य
स्मिन्युगे स्कंधवाह्ये काष्ठ इति। रूढत्वादस्यैवात्र ग्रहणमिति भावः। भस्येति। वोस्य धायाइत्यतउक्याख्या इति वर्त्तते। धुर्वी धातोर्भाजभावेति क्विपि राडृधो
धूः सिद्धः। धौरेय इति ढकस्प्रत्यय इत्यन्ये मूलपाठे तु धौरेयक इति स्वार्थे कन्नंतं। सर्वधुरैकधुरीनपुंसकौ सूत्रनिर्देशाल्लोकाच्चेत्याहुः। साधुरइतिस

त॰
त॰श॰ तरंगानपीतिन्यायेनसवर्णदीर्घात्प्रागेवटापोलुक्।संज्ञायांजन्याः।जनीशब्दादित्यर्थः।जन्याजामातुर्वयस्यानववधूयानवाहाश्च जन्याः।जन्योवरवधू।
शे॰सु॰ ज्ञातिप्रियभृत्यहितेषु चेतितुविश्वः।जन्याःस्निग्धावरस्यपइतित्वमरः।जन्यामातृवयस्यास्यात्जन्याजनिवरप्रिया।जननीजनपित्रोश्चजन्यंनिन्दायुद्धयोरितित्
१८ धरणिः।भाष्येतुजन्याइतिकिंनिपात्यतेजनन्याजनीभावोयत्रेति।जन्याइतिपंचमीनिर्देशान्निपातनानर्थकमिति।तद्वहतीत्यनेनैवजनीशब्दात्प्रत्ययसि
द्धेः।रूढिरपिपंकजमित्यादिवत्सिद्धेतितदाशयः।ततः।इदंतर्हिप्रयोजनंसर्वकालप्रत्ययविध्यर्थंकर्तव्यंसूत्रमित्युक्तं।एवंचैवमर्थानालिंगितेर्थे
ससाधुत्वंचिंत्यमितिभाति।जनवादेतुजन्यशब्देमतजनहलादित्यनेनसाधुः।युद्धेतूदंतः।नचैतत्रधनुरितिकरणमात्रोपलक्षणं धनुरिति।तेनचोरं
विध्यतिखड्गेनेत्यादावपिन।नचतत्राऽसामर्थ्यंप्रधानस्यसापेक्षत्वेनादोषात्।प्रत्ययार्थैकदेशव्यधनंप्रत्यतदंशेनित्यसापेक्षत्वात्च।चोरंविध्यतीत्यादौत्व
नभिधानाद्वारणीयःसत्यनिष्ठत्वे।तदित्यनुवर्तमानद्वितीयांतावाधायाहतृन्नंतमितितद्योगेहिनलोकेतिषष्ठीनिषेधाद्द्वितीया।तृजंतत्वेहिषष्ठीस्यादिति
भावः।सर्वस्यापिस्वेच्छानुसारित्वेनसामर्थ्यलभ्यमर्थमाह।परेच्छानुसारीति।पदमस्मिन्निर्देशादेवात्रप्रथमासमर्थविभक्तिः।आवर्हिउत्पाटनयोरस्य गृह
पतिनास्य ।निर्देशादेव तृतीयासमर्थविभक्तिःसंज्ञायामित्यनुवृत्तेर्दक्षिणाग्न्यादौननौवयो।मूलशब्दयोनेकशेषोपत्तदेतेभ्यइतिवत्।मूलांतमूलादिद्वंद्वयोः
पुनर्द्वंद्वइत्यन्ये।नाववातार्यमितिशक्यार्थेऽर्हत्वोण्यत्।करणेतृतीयातस्यस्वातंत्र्यविवक्षायांकर्तरिवा।वयसातुल्योमित्रएववयस्यः।धर्म्येधर्मं फलंचधर्मावधा
र्हः दंडादिभ्यइत्यर्हार्थेयत्।मूलेनेतिकर्तरितृतीया।सीता।कृष्टक्षेत्रसमीकरणार्थः।काष्ठविशेषोमईइतिमध्यदेशप्रसिद्धः।समितमिति।संपूर्वादिणः क्तः।धर्मा
दनपेतं।यदनुष्ठानंधर्ममनुवर्ततएवतदित्यर्थः।निर्देशादेवपंचमी। समर्थविभक्तिः।छंदसो।निर्माणेइच्छायाःकरणत्वेनतृतीयांतात्प्रत्ययः।पुत्रइति।सं
साधिकारवसलब्धंप्रीणातीतिप्रियः।भावःसाधनंचेतिसुट उभयोर्विधानादितिभावः।प्रतिजनमिति।जनंजनंप्रतीतिविग्रहः।भाक्तइति।भक्तोन्नंतत्रसाधुर्वा। राम
स्त्रिष्कलीकृताइत्यर्थः।योगविभागादिति।सर्ववेदपारिषदंहीदंशास्त्रमितिभाष्यप्रयोगादितिभावः।णस्यानुवृत्तेरुभयोर्विधानमित्यन्ये।समानतीर्थेधिकरणेक १८
वासकर्तृत्यर्थेप्रत्ययइत्यर्थेप्रथमोच्चारितसमानतीर्थशब्दस्यप्रकृतित्वंवासीत्यस्यप्रत्ययार्थत्वं।यादिप्रत्ययविवक्षायांपूर्वमेवतीर्थेयेइतिसादेशेप्येकदेशविकृ

न्यायेन समानतीर्थशब्दत्वात्प्रत्ययः। पूर्वापरप्रथमेति तत्पुरुषः। समानोदरे प्येवं॥ समाप्ताश्चातुरर्थिकाः॥ ॥प्राक्क्रीता॥ अर्थस्येव व्याख्यानं तीर्थधितविमिति
अर्थबोधकेष्वेवास्योपस्थितिरतः प्राग्वतेष्ठञित्यतः प्राक्छयतोः पूर्णावधिरित्ययुक्तमित्यपास्तं। तदग्रिमाणां शास्त्राणामर्थबोधकत्वाभावेन तेष्वनुपस्थितिः
निभ्यो ढ इत्यादि। अत्र हितार्थे यत्। नभ्यं चक्रमिति तु नाभिरिवेत्यर्थे शाखादित्वात् यत्। साधु सच्छिद्रं चक्रावयवो नाभिः स यथास्यैकावयवं धारयति प्रवि
र्त्तते चांजनाद्यपेक्षते च। तथा चक्रमपीति सादृश्यं। एवं नभ्यार्थो वृक्षोपि नभ्य एव। तदर्थोऽतोऽक्ष न्यायेनेति स्पष्टं भाष्ये। पाचदीर्घत्वमिति। येन प्रकृतिभावः सनु
ध्यीयते तेन दीर्घ तदभावयोष्टिलोपेन हविष्यमिति। हविःशब्दो गवादिः विभाषा हविरित्यत्र तु हविर्विशेषवाचकानामेव ग्रहणं तस्य पद्मनेति नस्प्रभृतिष्वद्
णस्य प्रकारार्थत्वात् भाष्ये तु नास्ति काश्यायतत्स क्षुद्रेषु नास्तीति पठितं। ये च ताशीर्षन्छन्दसीत्यतः शीर्षन्नू इति कल्पेनो शीर्षण्यं ये चेति प्रकृतिभावः। विषयवाद्
वंशशब्दोत्राकारांतो व्याख्यानात् तु नांतः। वृषन्शब्देन वृष्णे हितमिति वाक्यमेव। एवं ब्रह्मन्पर्यायब्राह्मण शब्देन ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव। न तु भा
त्यय इति स्पष्टं भाष्ये। आत्मन्विश्व। उत्तरपदग्रहणं भोगेनैव संबंधनान्येन व्याख्यानात्। भोगशब्दः शरीरवाच्यत्र। अहिरिव भोगैः पर्येतीति दर्शनादिति स्पष्ट
भाष्ये कर्मधारयादेवेति। पंचजनसर्वजनेष्वप्येव। रथकारपंचमेषु चतुर्षु वर्णेषु रूढ्येकं पंचजनशब्दस्य रूढिः। मातृभोगीणेय षाणत्वं तथा रषाभ्यामित्य
त्र निरूपितं। सर्वपु। यथासंख्यमत्र। पुरुषाद्वधेति। वधादिषु त्रिषु सामर्थ्यात् षष्ठी समर्थविभक्तिः। कृते तु तेनेति निर्दिष्टेवं। अग्निपाते इति। पाक्षिकमपष्टी
प्युपलक्षणं हिते तु पुरुषाच्छ एवेति बोध्यं। तदर्थंवि। विकृतिवाचकादिति न चास्य न प्रथमत्वप्रकृताविव्यर्थे समर्पकापेक्षया तत्संभवात् तस्मादित्यनुवृत्ते रा
ह। चतुर्थ्यंतादिति। तदर्थमिति सप्तम्याः स्थाने प्रथमा सामान्येन नपुंसकं तदाह तदर्थायामिति। प्रकृतिविकृतिशब्दावुपादानकारणतत्कार्यपरौ परस्परसा
मभिव्याहारात्। तदर्थग्रहणं सष्ठार्थं। शंकव्ये उगवादीतियत्। वालेया इति वल्यवस्थायां यो लोहितादिगुणस्तद्राहित्ये तावालेया इत्युच्यते प्रकृतिविकृति
भावोऽन्यथा कथंचित् आर्षभ्य इत्यत्राप्येवं योवत्सऋषभावस्थाप्राप्स्यर्थयोप्यते स एव मुच्यते पूर्वविप्रतिषेधेनेति अजपेक्षयेति भेवत्तदस्तदभिन्नस्यादिति तदर्थे विकृ
तेरित्यादिनिवृत्तमिति कैयटः। लौकिकीमिति लोकोऽत्र न प्रयोक्तुस्सदसदिति तेन मूढैरुक्षणरूपापभ्रंशप्रयोगस्यैव प्रायेण करणात्। तस्माच्छिष्टलोकोत्र लोकशब्दे

।।इतिहयतोःपूर्णोऽदर्शिः॥

ना। लौकिकीविवक्षायत्रप्रायस्यसंप्रत्ययः प्रायइतिलोकोव्यपदिश्यतेइतिभाष्यात् लोकः शिष्टोलोकइतितदर्थः प्रायस्यसमयकल्पस्येतिकैयटस्यापिसम
यशब्दार्थविषयेसमर्थस्येत्यर्थः।तादृशश्चशिष्टलोकएवेतिबोध्यं।प्रासादोदेवदत्तस्येतिई दृशेर्थेप्रासादीयोदेवदत्तइतिप्रयोगोलोकेनदृश्यतेइतिभावः।प्राग्वा
तेः।अत्रवतिशब्देनतदर्थोलक्ष्यतेतेनार्थबोधकेष्वेवास्योपस्थानंतेनाप्स्वादविषयेन आर्हादः।आर्हाहतीतिमितिङ्तैकदेशःसर्वत्रानुकरणंव्याख्यानात्आङ
भिव्याप्तौतदाह।नदर्हतीत्येतदभिव्याप्येति।यद्यपिऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः॥ आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याबाह्यातुसर्वतः।ऊर्ध्वयन्मीयनेतदु
न्मानंसर्वतोमानमितिचातःपरिमाणं।आयामविवक्षायांप्रमाणमित्येनद्भवति।संख्यासर्वतोबाह्याभेदमात्रप्रयोजिकेत्येषा।मेयमानंकृतश्चनेतिभेदोत्रबोध्यं।
ण्यमितिकैयटस्तथाप्यत्रपरिमाणशब्देनोन्मानमपीत्यसमासेइतिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः।प्रमाणंतुनस्यादेतेमानाभावात्।समदशस्यामनुवर्त्ततइतिसं
बध्यतइत्यर्थः।एतेनषोडशसूत्राणामेवानुवृत्तिविषयत्वमित्यपास्तं।परिमाणान्तइहपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रंशाणपर्युदासात्।यद्यप्युत्तरपदस्येति
सूत्रेभाष्येतदधिकारस्यात्रसत्त्वेप्रयोजनाभावप्रतिपादनायपरिमाणान्तस्येत्यत्रसंख्यायाइत्यनुवृत्तिरुक्तातथापितदनुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयं।तेनपरिमा
णान्तस्येत्यस्यासंख्यापूर्वपदेकाचित्कत्वं।अतएवात्रपरमनैष्किकमितिभाष्योदाहृतंसंगच्छते।संख्यायाइत्येतत्घटितवाक्यस्थाहृत्वर्यान्परिमाण
न्तस्येत्यस्याप्युत्तरपदेएवप्रवृत्तिरितिनतत्रतदधिकारप्रयोजनमितितदाशयः।यद्यपिकालोपिपरिच्छेदकस्तथापितस्यनेहग्रहणं।परिमाणान्तेषु
वसिद्धेसंख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यचेतिसंवत्सरग्रहणेनपरिमाणग्रहणेकालाग्रहणज्ञापनात्।नचसंज्ञायांवृध्यर्थंसंवत्सरग्रहणंज्ञापकपरमाणप्र
माण्येनतादृशसंज्ञायाअभावकल्पनात्।एतेनसंवत्सरस्यचेत्संख्यायाएवेतिनियमार्थंनदित्यपास्तं।भाष्यप्रामाण्येननियमव्यावर्त्यप्रयोगानभिधा
तेनज्ञापकत्वस्यैवागीकारादितिदिक्।ज्ञापकमिति।नचपरमनैष्किकमित्यत्रापरिमाणत्वात्पूर्वसूत्रप्राप्तस्याकोनिषेधार्थंतदितिवाच्यं।एतज्ज्ञापकप्र
माण्येनतत्रपरिमाणशब्देनोन्मानस्यापिग्रहणात्ध्वनितंचेदंनिष्कस्यपरिमाणवाचित्वात्पूर्वेणाप्राप्तोनेनठक्विधीयतइतिवदताकैयटेन।पर्णा
पादाद्यप्युन्मानरूपमेवात्रगृह्यतेज्ञापितेतुतत्संभावनामात्रेणतन्निवारितार्थ्येतत्फलितमाह इतःप्रागिति।प्रत्यासत्त्यापांचमिकेष्वेवेदंतदाह।सुगव्य

एम ९९

मित्यादि। अन्यथाप्रत्ययविधित्वात्तन्निषेधः स्यात् इदमुपलक्षणं व्यपदेशिवदित्यस्यापि तेन गव्यसिद्धिः। व्यपदेशिवद्भावनिषेधस्य सूत्रगृहीतांतादिश
त्वविषयकत्वाच्च। प्रतिषेध्यसमर्पकगोपुच्छादिषु तदंतविधिव्यपदेशिवद्भावो स्त एव तन्निषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। अंत्यनिषेधसो त्वयुक्त्या व्यपद
न्निर्वोध्या। इतऊर्ध्वं तु विति। वाचनिकमेवेदं। असमासे इति सूत्रात् ध्वर्धमार्धीयतेनाहीयिचेत्यर्थस्तदाह। प्राग्वतेरिति। तद्धितालुकीति लुगंतायां प्रकृतेरित्यर्थः। अ
ते द्विसूर्पमिति। न तावदेषा लुगंताप्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदात् शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञष्ठञोर्वा ध्यर्द्धेति लुक्। अर्धात्य। जंगलधेन्विति सूत्रे विभाषितं ग्रहण
स्योत्तरपदसंबद्धत्वात्पुनर्वाग्रहणं। तपरः किमिति दीर्घस्य वृद्धिनिषेधफलाभावात् प्रश्नः॥ निषेधो न स्यादिति। पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे वृद्धिं प्रतिफलोप
हितनिमित्तत्वाभावादिति भावः। तस्य वृद्धिप्रसंगे तु नामादायैव निषेधः सिध्यतीति बोध्यं। शताच्च। उत्तरसूत्रप्राप्तकनोपवादोयं। अशत इति न प्रकृतेर्विशे
षणमसंभवात्। किंतु प्रत्ययार्थस्य तत्रापि यत्र प्रकृत्यर्थशतस्यैव प्रत्ययार्थत्वं तत्रैव निषेध इष्यते तदाह। इहेति। तेन शतेन क्रीतं शत्यं शतिकं शाटशतमित्या
दौ न निषेधः। वस्तुत इति। अभेद एव पारमार्थिको भेदस्तु काल्पनिक एवेति भावः। द्विशते वेति। द्विगुणशतेनेत्यर्थः। तेन द्विगुत्वाभावात्कनो न लुक्। द्व
भ्यां शताभ्यां क्रीतमित्यर्थे कलुगंतद्विशतशब्दात्त्वलुकीति तदंतविधिनिषेधात्प्राप्तिरेव नेति बोध्यं। संख्याया अति। सूत्रे द्वंद्वगर्भबहुव्रीहिगर्भो न नेता।
त्पुरुषः। अंतग्रहणमेकसम्प्रत्याक्रीतमित्यत्र निषेधार्थं मिन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यादित्ति हरदत्तः। वतोरि। अत्रेटन प्रत्ययो व्याख्यानात्
। योगविभाग इति। अन्यथा त्रिंशतः शदंतत्वाद्धि शब्दस्य विंशादेशस्ति प्रत्ययइति पक्षे विंशतेस्त्यं न त्वात्कन्स्यादिति भावः। विंशकेति विंशते डित इति लो
पे पररूपं। त्रिंशके टेरिति टिलोपः। अधिक इति। अस्य भागवदपेक्षत्वेपि नित्यसापेक्षत्वान्नासमर्थ्यं। अध्यर्द्ध पू। द्विगुसाहचर्याद्ध्यर्द्धपूर्वोप्यत्र स
मानाधिकरणसमास एव गृह्यते संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये ध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोरिति पाठो दृश्यते। द्विगोश्च परस्येति। तन्निमित्तस्येति शेषः। समाहारद्विगोर्द्वि
शूर्पाक्रीतमित्यर्थे त्वनभिधानात्प्रत्यय एव नेति बोध्यं असंज्ञायामिति द्विगुविशेषणं पंचकलापाः परिमाणमस्य पंचकलापं कचद्धितलुगियकस्य
चित्संज्ञातत्वात् तत्पन्नस्य न लुक्। तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात्तु कोप्राप्तस्य भाष्यप्रत्याख्यातमिदं विभाषा का-कार्षापणात् द्विगोरध्यर्द्धपूर्वाच्चेत्यर्थः। अध्य।

त॰
क॰ श॰ ई प्रतिकमिति। आदेशस्य प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वान्न तत्पक्षे प्रत्ययलुगिति भावः। द्वित्रिपूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं। अत एव द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते तद्द्वैयोग्यमि
शे॰ सु॰ ति भाष्ये उक्तं। द्विनिष्कमिति। ठञो लुक् न कुपूर्वादिति। इदं बिस्ताच्चेति सूत्रेपि बोध्यमिति भाष्ये स्पष्टं। विंशतिकात्खः। अत्र द्वित्रिपूर्वादिति न संबध्यते। खार्या
२० ई। दीर्घोच्चारणं स्पष्टार्थं। कन्प्रत्यये केण इति ह्रस्वेन च सिद्धे दीर्घोच्चारणसामर्थ्येन ल्लोपं बाधपूर्वकं सवर्णदीर्घकल्पने गौरवात्। खारीशब्दस्य स्वपर्या
यपुंल्लिंगखारशब्दप्रकृतिकत्वे पुंवत्त्वेनेष्टासिद्धेश्च। पणपादमा। पणादिसाहचर्यात्पादशब्दः परिच्छेदकवाच्यत्र। त्रयोदशेति। ठञ्ठकौ ठन्यतो ४ कन्द्व
नूटिठनः ७ अञ् शतमानादण् १० ईकईकनौ ११ पणादियत् १२ द्वित्री तिवार्त्तिकोक्तौ ण चेत्येवं त्रयोदशेत्यर्थः। अनुवर्त्तनेन तु नान्यत्वमिति भावः। तेन
क्रीतं क्रयो नाम द्रव्यदानपूर्वकं वस्त्वन्तरग्रहणं तेनेत्यनेन च प्रत्यासत्त्या क्रयघटकं द्रव्यमेव गृह्यते। सा स्यांशवस्नेत्यनेन न तु न सिद्धिः। यस्य शतं मूल्यं न
भवति। अथ च कार्यवशात्तेनं क्रीतं तत्र तस्य प्राप्तेः। धनपतिसंयोग इति। संयुज्यते येन पुरुषाः फलेन स संयोग इति भावः। अत एव संयोगो नामेदं कृ
त्वेदमवाप्यत इति भाष्यं करणव्युत्पत्त्या यागादिरेव संयोग इति कैयटश्च संगच्छते॥ गोद्व्यचो। ठकोपवादः तस्येश्वरः। तस्येत्य नुवर्त्तमानेन तस्य ग्रहणं निमित्त
मित्यस्य निवृत्त्यर्थं। पाञ्चिकीति। षित्वान्ङीष्। तदस्मिन्वृद्ध्या प्रत्येकमिति एकैककर्मकदानाधिकरणेपि प्रयोगस्य दृष्टत्वाद्वृद्ध्यादिसूत्रत्वात्साधुरिति भावः। आ
यादिसाहचर्यात्संज्ञा वृद्धेरग्रहणं। उपदेतिं टाबन्तं। रक्षानिर्वेश इति रक्षानिमित्तकभृतिरूप इत्यर्थः। उत्कोच इति। उपहार इत्यन्ये। रूपकस्येति रूप्यकार्षा
पणस्ये त्यर्थः। अत्र मानेवित्यं। असामर्थ्यं तु नित्यसापेक्षत्वाद्गमकत्वाद्वा वारयितुं शक्यं अर्द्धमित्युक्ते कस्येति जिज्ञासायां रूपकस्येत्युत्तरमत एव संगच्छ
ते भारभृतेभ्य इति। वंशादिशब्दानां भारभूतत्वं तथाभूतार्थाभिधायित्वाद्बोध्यं। सौत्रमेकवचनं। अत्राद्यव्याख्यानमेव युक्तं। द्वाठकिकीति। नच्वाभ्यामित्य एम
स्यानंतरस्येति न्यायेन परिमाणान्तस्येति वृद्धिनिषेधकत्वाभावाद्रञ्जना। लुगभाव इति। अन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तत इति वृत्त्यनुरोधेनेदं। वस्तुतस्तदत्र २०
नानुवर्त्तते पुनः खग्रहणात्तत्कुठञ एव। खष्ठनोस्तु न लुक्। सह विधाने उद्देश्यविधेयभावासंभवात्। इहेन च सह विधानस्य स्फुटत्वात्। अत एव भाष्ये ष्ठ
न्खेनाप्यनुकृष्टस्य स्यान्यतरस्यामित्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृत्य लुकस्तौ चेति प्रत्याख्यातं। तेन द्वैकुलिजिकीति चिन्त्यमेव तदस्य परिमाणमुत्तरेण योगविभागो गात्र

भाष्येध्वनितः। अत्र। परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं तेनोत्तरत्र संख्याया अनेन विशेषणं संगच्छते। तेन षष्टि जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिक इति सिद्धं।
द्विषष्ट्यादिभ्यस्त्वनेनानभिधानान्न प्रत्ययः। किंतु द्वेषष्टी भृत इत्यर्थे तमधीष्टो भृत इत्यनेन तस्य च न लुक्। अनार्हीयत्वात्। कालादित्यधिकारेपि यथाकं
थंचित्कालवाचकानां तत्र ग्रहणान्न दोषः रमणीयादिभ्यो नभिधानान्न प्रत्ययः। स्पष्टं चेदं सर्वमत्र भाष्ये अस्येति वर्त्तमाने पुनस्तदस्येति तु स्पष्टार्थं।
तत्सामर्थ्यादार्हीयत्वनिवृत्त्या द्विषाष्टिक इत्यादौ लुक्केति वक्तभाष्यविरोधाद नादेयं। काकवाशितेनेव नदस्येत्यनेनार्हीयत्वनिवृत्तेरशक्यत्वाच्चेति दि
क् संख्यायाः। संज्ञा अत्र तदंतविधिः। ठञ्विधौ संख्यायाः प्रयोजनमिति येन विधिरिति सूत्रे वार्तिकात्। ठञ्विधायके संख्याया इति पदघटिते सूत्रे त
दंतविधिरिति तदर्थः। तेन द्वेषष्टी परिमाणमस्य सूत्रस्य संघस्य वा द्विषष्टितत्परिमाणमस्याध्ययनस्य तद्विषष्टिकमिति सिद्धं। अत्र द्वितीयस्य न
लुक् द्विगुनिमित्तत्वाभावात्। पूर्वसूत्रमिति। तेन पंच गावो स्य संघस्य धनमित्यादौ न न नु पंचादीनां संख्येयवृत्तित्वा। परिच्छेदकत्वाभावः। पंच संख्या
कप्रस्थादिपरिमाणके तु नेष्यत इत्यत आह। तत्र संज्ञायामिति। यद्वेति। वृत्तिविषये तन्मात्रवृत्तित्वमिति भावः। संघे पंचक इति पंच परिमाणमस्य
संघस्येत्यर्थः। प्राणिसमूह इति। परे तु संघः समूहः समुदाय इत्यनर्थांतरमिति पंक्त्यादिसूत्रभाष्यात् समूहमात्रं संघः परं तु तस्य बहु समुदाये शक्तेः
पद हूणामकेकेण इत्यादौ द्विकं सूत्रमित्यस्य सिद्धये तदित्याहुः। पंचकमध्ययनमिति पंचावृत्तयः परिमाणमस्येत्यर्थः। स्तोमे ड। मंत्रसमूहे स्तोमशब्द
क इति कैयटः। समूहमात्रे प्रयोगस्तु लक्षणयेति तदाशयः। मंत्रसमूहः प्रत्ययार्थः। स्तुतिः स्तोम इदर्थं यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमंत्रसमूहपरं। पंक्ति।
विंशति। अत्र विंशत्यादयः संख्यायां संख्येये च। उभयत्राप्येकवचनांताः तेन विंशतिर्गवामित्यादि सिद्धं। तत्र नवत्यंताः स्त्रियां सहस्रादिव देकवाचि
वचे मान्यव्युत्पन्नानि इति वार्तिककृतः। एषां प्रदर्शनं तूदाहरणमात्रं। पंचदशतौ। डत्यंतौ निपात्येते। तदस्य परिमाणमित्यर्थे वर्गे च। आभ्यां तद
स्य परिमाणमित्यर्थे डण्प्रत्ययो भवति ब्राह्मणे भिधेये समुदायेन चेत्यत्या सस्या ब्राह्मणसंज्ञा गम्यंत इत्यर्थः। लघुमिति। उपलक्षणमिदं क्रियामात्रस्य
। तेनोपवासं कर्तुं योग्यो भवतीत्याद्यर्थे औपवासिकादि सिध्यति। नित्यमाभीक्ष्ण्यमिति। एतदृत्यनुरोधेन। वाक्यस्य दर्शनान्नित्यग्रहणमनर्थकमि।

त· ११ कर्तनरस्यस्यपूर्वम्सूत्रे इतिशेषः अनन्तरस्येत्युक्तातस्यानंतरत्वंसूचितंतच्चपूर्वसूत्रेनन्वपकृः
ल·श· तिभाष्योक्तेस्तदर्थत्वान्नोचित्यं। दंडादिभ्यश्चेति। दंडादिभ्योयइतित्वपाठः। पाश्चात्। अत्रनित्यसमासः। कडंकर — कडंगमितिमादमित्यर्थकं। कडंकरंवुसंत
शे·सु· त्कर्मार्हतीति। यद्यपिप्रज्ञादिकृशब्दयोस्तत्कर्मणिलक्षणयासिध्यतितथाप्यत्रप्रकरणेमुख्यार्थेप्येवप्रत्ययइतिज्ञापनार्थमिदं। पात्रीयमिति। यद्यपित
२१ त्गुरुशिष्याभ्यांनिर्वर्त्यतेतथापिशिष्यएवेष्यतेअभिधानस्वभावात्तदाह। छात्रइति। एवंतौरापणिकोपज्ञमानएवनतुश्रोतिजोतिवोध्यं। चांद्रा
यणंतयोर्विशेषः। संशय। संशयशब्दस्तद्विषयत्वेलाक्षणिकः। आपन्नइतिकर्तरिक्तः। ततोनिर्गमनमितिपंचम्यंतात्तसिल्। पंथोण। पथःपंथादे
शोणश्चप्रत्ययः। अणितिपाठस्तुछेदादिभ्यइतिसूत्रस्थभाष्यासंमतः। नित्यंगच्छतीति वृत्त्यनुसारेणभाष्येनित्यग्रहणप्रत्याख्यानात्। कालात्। काल
ग्रहणेयथाकथंचिदपिकालवोधकस्यग्रहणमितितदस्यपरिमाणमितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्न। आह्निकमिति। अन्हःष्टखोरे
वेतिनियमान्नटिलोपः अन्हष्टखोरेवेति। तस्सत्तया व्याप्यमानकालइत्यर्थः। तंअधीष्टइत्यत्रसंयोगेद्वितीया। मुहूर्तमध्येषणेपितत्फलीभूताध्य
यनक्रियाव्याप्तेनतत्व्याप्तत्वोपचारात् यावत्कालमध्येषणाभाणीक्रीयेतेतावतःप्रत्ययोनेष्यते। भूतभाविनोरुभयोरुपादानसामर्थ्यात्कालांतरभावोवो
ध्यः मासाद्य। निर्वृत्तादीनांपंचानांअधिकारेपिभूतइत्येवसंवध्यते। नह्यर्थांतरेप्रत्ययेतदंतेनवयोगम्यतेतदाहमासंभूतइति। यश्चेतिनि। अवयसीतिसू
त्रभाष्यात्तुअत्रापियपोनानुवृत्तिरिवलभ्यते। एवंहितत्रभाष्यं अवयसिठंश्चेत्यनंतरस्यण्यतोनुकर्षःठ्यंविज्ञानीयात्यनप्यनुवर्त्तनइतियवप्यनु
वृत्तावेवभवतीतिवोध्यं व्यवहितस्यापिक्वचिदनुवृत्तिर्दृष्टायथाद्वितीयायांठेस्वेनइत्यत्रैतदइवेदमएवमिहापिकश्चिद्गम्येदित्यर्थइतिवदताकैयटेन।
दृष्टांतेनव्यवहितस्यापीत्युक्त्वाचपूर्वसूत्रेतदसंवंधएवोक्तोमूलंतुवृत्त्यनुसारीतिदिक्। चा पण्मदिति। अवयसिठनितिसूत्रद्वयंतुनकृतंशार्ङ्गरवादि राम
पियोगविभागस्यगरीयस्त्वात्। पंचस्वर्थेष्विति। यथायोगमितिशेषः। द्व्यहीनइति। तद्धितार्थद्विगोरूपं। समाहारद्विगौतुनखः। समासांतेकृतेह्नशब्दांत २१
द्विगोरभावात्। संख्याया। संख्यायाःपरस्यसंवत्सरसंख्याशब्दस्येत्यर्थः। द्वेषष्टीति। षष्टीतिषष्टिशब्दोत्रतत्संख्या। केहणादिरूपेक्षालेवर्त्तनेतःकालादित्य
धिकारस्यभूतार्थप्रत्ययः। संवत्सरग्रहणमिति। संख्यायास्तुनपरिमाणग्रहणेन। असतिगमकेग्रहणं। संख्यावाह्यातुसर्वत्रइत्युक्तेरितिभावः। वावृत्ति

ति। वाक्यभेदेनतयोरेवेत्यर्थः। द्वैवर्षिकइति। अस्यव्याधिरितिविशेष्यं। तेननित्योलुक्। प्रतिषेधोनेति। भविष्यदर्थकोप्रत्ययभिन्नेजिद्दा। दावित्यत्र
त्तदाह। गम्यतेहीति। कर्मकरिष्यतीत्यादिपदांतरसमभिव्याहारेणेत्यर्थ त्तदाहाधीष्टोभृतोवेतिभूतोवेत्यपाठः। तत्रभविष्यत्त्वस्यकथमप्यनवगतेः
द्वैवार्षिकोमनुष्यइति। चितवतीत्यस्यारंभसामर्थ्यादेवनित्यत्वेसिद्धेपुनर्नित्यग्रहणाद्भूतरूपेर्थेएवनित्यंलुक्तत्रैवाभिधानाच्चेतिनात्रलुगितिहरद
त्तः। परेतुनित्यग्रहणेनवाच्यवृत्त्योकार्थालाभस्तस्मात्अध्येषणमरण्योश्चेतनविषयकत्वेनतत्रलुकोनित्यतया त्रिदादिप्रत्ययपष्ठ्याभावेनतत्रवृद्धि
प्राप्तिरेवननित्यग्रहणेतुवेत्यस्यनिवृत्तयेस्यष्वार्थमेवमूलंतुवृत्त्यनुरोधेनेत्याहुः। परिमाणांतस्या। व्याख्यातमिदं अत्रापिवृत्त्यादिलिखनंतुप्रमादात्। केचि
त्पठंतीति अत्राहचिबीजंकुलिजाकुरेवोचेत्यत्रदर्शितं। षष्टिकाः। शालिविशेषएवायंसाधुर्नमुद्गेषु। एकवचनांतप्रयोगादाह। बहुवचनमिति। पञ्जिपद्द
त्यस्यविवरणं। जेतुंशक्यइति। अस्येत्यर्थइति। ब्रह्मचर्यंचेत्तत्कालपरिच्छेद्यमित्यपिबोध्यं। यद्वेति। अत्रपक्षेब्रह्मचर्यंचेद्विशेष्यमित्यर्थः। मासोस्यति
अत्रमासस्यप्राधान्यात्प्रथमा। अत्यंतसंयोगेद्वितीयातुविशेषणादेवेतिभावः। भाष्यंतुयद्वेतिपक्षपातेवामासिकीब्रह्मचारीतित्वर्थ्याद्यजंतंबोध्यं। म
हानाम्नीनामेति। अनेनरूढतयाभाषितपुंस्कत्वाभावात्पुंवत्त्वंनेतिसूचयति। अतएवभाष्येमाहानाम्निकमित्युदाहृतं। भाष्येतुतदस्यब्रह्मचर्यमिति
महानाम्न्यादिभ्यउपसंख्यानं। महानाम्नीनांब्रह्मचर्यंमाहानाम्निकमित्युक्तंमाहानाम्निकइतितुमहानाम्नीसहचरितव्रतपरान्महानाम्नीशब्दात्तच्चरती
त्युपसंख्यानमितिवचनेनसाधितंतस्यदक्षिणा। यज्ञवाचकेभ्यःषष्ठ्यंतेभ्योदक्षिणेत्यर्थेठञित्यर्थः। अकालादपीति। परेतुयज्ञग्रहणादेवात्रकालवा
चकादित्यस्यासंबंधः। नहिद्वादशाहसाध्ययज्ञवाचीसशब्दःकालशब्दः। अतएवभाष्येआख्याग्रहणात्प्रसिद्धमग्निष्टोमादिअप्रसिद्धंपंचोदनादिकंप्र
कयज्ञादिचयेआचक्षतेतेभ्यःसर्वेभ्यःप्रत्ययइत्यर्थकमुक्तम्। तत्रचद्वे। कालवाचिभ्योदीयतेकार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययाइत्यर्थः। प्रावृषएण्यःश
रदेसंधिवेलाद्यृत्वित्यणइदंवृत्त्यनुरोधेन। भाष्येतुचोभिन्नक्रमःदीयतेइत्यनंतरंबोध्यःचकारेणचप्रज्ञाख्येभ्यइत्याकृष्यते। तत्रदीयतेइत्यर्थेयज्ञाख्येभ्यःष्ठ
ञ्भवतीत्यर्थः। अग्निष्टोमेदीयतेभक्तमाग्निष्टोमिकं। कार्यरूपार्थेएवभंववदतिदेशइत्युक्तं। वृषमहर्षभकं वृषेदीयतेइत्यादिभाष्यरीत्यापूर्वत्रोभयोर्धि

त·
ल·अ· कारः। संपादिनि। गुणोत्कर्षेः संपादः संपत्तिस्तद्वदित्यर्थः। प्रभवतीति समर्थ इत्यर्थः। काल्यमिति। प्रातः कालवाची काल्यशब्दस्तद्धा चिकल्पशब्दवदव्युत्पन्नं प्रा
श·सु· तिपदिकं वोध्यं। ततः स्वार्थिकाणं तं वा। इंद्रमहः इंद्रोत्सवः। मंथो विलोडनदंडाधारः काष्ठविशेषः। मंथदंडयो रूढावेतौ। चूडादिभ्य इति इदं व्युष्टादिभ्योणक्।
२२ तोरण इत्यनयोरपि वोध्यं। तेनयथादर्शनं व्यवस्था। अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदं पैलुमूलं उपवस्ता प्राप्तो स्य औपवस्त्रं प्राशितं। भाष्ये ऽग्निपदादिभ्या
इति पाठः। ऐकागारिकं। चौर इति। तेन भिक्षोर्न। दित्वंडीवर्थं। आद्युदात्तत्वमप्यत्र निपात्यते। अत एव ठञा सिद्धे निपातनानर्थक्यमिति भाष्ये उक्तं। समाना
कालस्येति। एतदर्थमेव निपातनमयमप्याद्युदात्तः। आद्यंतावुत्यतिनाशौ। आकालाट्ठंश्चेति वार्तिकान्निर्दयं। आकालिका। समानकालिकाद्यंता चंचलेति।
यावत्। चादाकालिकी। तेन तु। सूत्रे तुल्यमिति सामान्येन पुंसकं प्रथमांतं चा उदाहरणेप्येवं। व्यापारविशेषणत्वात्। क्रियेति च संनिहितत्वात् समानविभक्ति
कत्वात् प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थविशेषणं। यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः। प्रकृत्यर्थविशेषणं तु न। ब्राह्मणादिशब्दानां लक्षणया ध्ययनपरत्वेन क्रियोपमानत्वयोग्य
र्थकत्वेपि तत्र तृतीयार्थान्वयेन सत्वरूपतया क्रियात्वासंभवात्। स्थातव्येन तुल्यं गच्छतीत्यादिप्रयोगसत्वे तत्रापि तृतीयार्थान्वयेन सत्वरूपत्वमेव। पाका
दीनां तु सत्वरूपतास्पष्टैव। असत्वभूतार्थक तिङंतार्थानामुपमानत्वमेव न। नवैतिङ् तेनोपमानमस्तीति सन्सूत्रस्य भाष्यात्। उपमेयत्वं तु स्त्येव। क्यच्
तानां क्रियान्वय नियमेन तुल्यशब्दार्थेऽनन्वय एव। अत एव प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे कथं च तृतीया समर्थनाम क्रिया स्यादित्युक्तं भाष्ये। यस्मार्थस्य तिङंता
दिवाच्यत्वे क्रियारूपताभूत्स संप्रतिसत्व भूतोपि क्रियेत्याश्रयिष्यते इति कल्पने गौरवं। नृत्यवद्गमनमित्यादावस्तीत्यध्याहृत्य सत्तयोरेवोपमानोपमेय
भावेनादोष इत्यन्यत्र विस्तरः। तत्र तस्येव। यद्यपि मथुरायामिव पाटलिपुत्रेऽधीते इत्यर्थेपि पूर्वेणैव सिद्धं तस्य मथुरया तुल्यमधीते पाटलिपुत्रे इत्यस्य च तु एम
ल्यत्वात्। तथापि द्रव्यगुणादितुल्यार्थ आरंभः। क्रियाचेदिति तु नानुवर्तते। किंचे वार्थस्योपमानविशेषणतया तुल्यपदार्थस्य विशेष्यतया ततो वोधे भेदः। एवं २२
च उपमानमथुराभिन्ने पाटलिपुत्रे मे गृहमित्यर्थे मथुरावत्पाटलिपुत्रे मे गृहमिति साध्येव। उपमेयेनाभेदान्वयात् तत्समानेषष्ठीसप्तम्यावुपमानाद्वोध्ये। त
दाहा मथुरायामिवेति। अत्र वाक्ये प्राकारादिपदाध्याहारेणैव वोधः। प्राकारयोरेव चोपमानोपमेयभावः। वृत्तौ तु मथुरादिपदानां तत्संबंधिप्राकारे वृत्तिरिति

केचित्। परेतु षष्ठ्यर्थे सप्तम्यंतात्वस्मंताच्चायं साधुः। अधिकरणसप्तम्यंतात्तु नायमसामर्थ्यादत एवैतत्सूत्रे तत्र ग्रहणस्य वैशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे सप्तमीज्ञाप
कतोता भाष्ये। देवेष्विव मनुष्येषु नामेत्युदाहृतं। तत्रैव देववन्मनुष्येषु नामेति साधु। उपमानदेवसंबंधिनामाभिन्नं मनुष्यसंबंधिनामिति बोधः। मथुरावत्पा
टलिपुत्रे प्राकार इत्यस्य उपमानमथुरासंबंधिप्राकाराभिन्नः। पाटलिपुत्रसंबंधी प्राकार इत्येवं बोध एव साधुत्वं। अस्मादेव ज्ञापकादिवयोगे उपमानवि
शेषणादुपमेयविशेषणाच्च षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्याहुः। तदर्हं तदिति द्वितीयांतादर्हमित्यर्थे वतिरित्यर्थः। सूत्रे सोत्र त्वा नद्वितीया। विधिवदिति। विधिविषययोग्यकर्तृहरिका
मंकं देवदत्तकर्तृकं पूजनमिति बोधः विधिशब्देन तदुक्तप्रकारः सादृश्याप्रतीतेः। पूर्वेणासिद्धौ वचनं विनीतवदागमनं विच्छेदकृतहस्तवदित्यादौ विनीतानामिदं यो
ग्यमागमनं कृतहस्तानामिदं योग्यं छेदनमिति प्रतीतेरिति दिक्। तस्य भावः। भावे चाकर्मकेभ्यो भावे इत्यादौ भावपदार्थस्यान्यादृश्यस्य प्रसिद्धेः स्पष्टमाह प्रकृतीति। भवंति अ
र्थबोधाय प्रवर्तते अनेनेति भावः इति करणे घञिति भावः। प्रकार इति। मुख्यविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रय इत्यर्थः। तेन राजपुरुषादौ [illegible]रादेः प्रकारत्वेपिन
क्षतिः। स च तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूप एव। प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च यत्र[illegible] सति विशेष्यभूतार्थबोधनार्थं शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्वं। कचित्प्रकारस्य
तत्त्वं यथा घटादिपदे। कचित्तु संसर्गस्य यथौपगवराजपुरुषकारकादौ प्रकार इति च मूले उपलक्षणं। यद्वा संबंधस्यापि संबंधतया प्रकारतया चेति द्वि
धाभानं। संज्ञाशब्दे च प्रायः शब्द एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति केचित्। परे तु संज्ञाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तं नास्त्येव। डित्थत्वमित्यादौ विशेष्यभूतार्थ एव त्वार्थः। प्रकृत्या
नि श्चेद्दृशे पुंशब्दपरा डित्थशब्दवानर्थ इत्यादिक्रमेणैव बोधः डित्थ इत्यादितः संख्यादिप्रकारकबोधान्निर्विकल्पकं। कुत्वमित्यादेः कुशब्दार्थः कवर्गः इ
त्यादिरीत्या बोधः। अन्यथा कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यादौ कुत्वशब्दार्थकुशब्दस्य प्राप्त्यभावात्तस्य स्वार्थेऽये लक्षणा अपर्णायास्यादित्यादिभाष्यप्रदीपोद्यो
तादौ विस्तर इत्याहुः। भावत्वेन च प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यं। प्रकृतिजन्येत्यादि तदुपलक्षकं। घटत्वमित्यादेर्घटसंबंधी भाव इत्यादिक्रमेण बोधः भावप्रधाना
निर्देशस्थले च तादात्म्येन व्यक्तिप्रकारकः स्वरूपेण जातिविशेष्यको बोध इति न तत्रासाधुत्वमत एव जात्याख्यायामेकस्मिन्निति चरितार्थं। अपवादैरिति
अन्यथापवादविषयेप्यस्यानुपस्थितिः स्यान्निराकांक्षत्वादिति भावः। चकार इति। अन्यथापत्याद्यर्थप्रत्ययानामिवैतयोरपि तौ बाधकौ स्यातामिति भावः। पुं

त·
ल·श· स्वमिति। हृस्वान्तादाविति र्षत्वं तु न सवनादिषु पाठात्। ननञ्पूर्वात्। अधिकारसूत्रमेतत्। नञ्गृह्यमाणप्रातिपदिकाद्विधीयमानानां तदंते प्राप्त्यभावादाहापति॥
शे·सु· त्वमिति। पत्यंते तीर्गतावृत्ति च क्रमेण यगणौ प्राप्तौ आपटवमिति। इतरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्नेष्यत इत्यादि भाष्यं पत्यंते ति प्राक्तन पृथ्वादिभ्य इत्या
२३ दिविषयमेवेति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं आचतुर्यमिति। नञ्पूर्वाणामेषामत एव पर्युदासाद्गुणेपाठानुमानेन ष्यञ् बोध्यः रक्तो हलादेः किं। ऋजिष्ठः। ल
घा किं। क्रष्णिष्ठः। मेवरत्वमिति। तेन कृतयतीत्यादावि ष्ठवद्भावाद्भावे न। यथातथय। नञः शुचीत्यतो नञ् इति वर्तते यथातथा शब्दो निपातसमुदायः। यथापुरमि।
ति। पुरा शब्देन पदार्थानतिवृत्त्ताव्ययीभावः। केचिदिति। भाष्यानुक्तत्वमत्रारुचिः। वाणिज्यमपीति। अपिना दौत्यं यौवनमिति। मनोज्ञादित्वाद्यौवनकमपि। प्रकृत्या
केराजन्येत्यादिना प्रकृतिभावः। तह्य याहेति। पक्षे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। इदं भाष्ये क्वचिन्मृग्यं। शैष्योपाध्यायिकेति। अस्यापि प्राप्तिरस्तीति भावः। गोपालपशुपालिके
त्यादित्वस्योदाहरणं मुख्यं। गोत्रच। श्लाघादयश्च पदांतरोपात्ता एव प्रत्ययार्थान्वयिनो न प्रत्ययवाच्या इति बोध्यं। गार्गिकयेति। स्वभावात्स्त्रीत्वं तल्लोवाधनार्थमिति
अधिकारवशाद्गोत्रात्म्य इति भावः कर्मणोः प्राप्तस्येति भावः एतेन कर्मणि त्वस्याप्राप्तेस्तदर्थत्वग्रहणं। किंच पूर्वसूत्रविहितस्य त्वादेरपि निषेधः स्यादित्यपास्तं। श
ब्दोपात्तस्यैव निषेधात्॥ ॥ इति नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः॥ ॥ धान्यानां। निर्देशात्षष्ठ्यर्थ समर्थविभक्तिः। अलौकिकेतु प्रत्ययार्थस्याक्रियात्वेपि न।
हितधावनुवादसामर्थ्येनैवसा बोध्या। अलौकिके प्रथमा प्रवेशेपि न क्षतिरिति कश्चित्। क्षेत्रशब्दस्तु धान्यादीनामुत्पत्त्याधारभूतवचनः। भवतिश्चोत्पत्तिवा
चीपरस्परमन्वययोग्यत्वात्॥ तेनेह न मुद्गानां भवनं गृहभूतोयं कुसूल इति। विभाषाति। अत्र पूर्वत्र च पंचमी षष्ठ्यर्थे इति धान्यानामित्यस्य संबंधात्षष्ठ्येव सम
र्थविभक्तिरिति केचित् असामर्थ्येपीति। सर्व इत्यस्य कृतेनान्वयेनोत्तरपदार्थेनन्वयादसामर्थ्यमित्यर्थः। सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तु तद्धितो नेष्यत इति।
भावः। निपातनादिति। प्रत्ययसंनियोगेनैवेदं निपातनं तदाह। सर्वश्चर्मणेति। समंसर्वमिति। आभिमुख्यार्थकसमित्युपसर्गपूर्वात्तु प्रत्ययो नेष्यत इति भावः। राम
यथामुखीन इति। प्रतिबिंबदर्शनाधिकरण इत्यर्थः। तत्सर्वादेः। पत्रपात्रमिति पंचम्यर्थे प्रथमा सर्वादेरिति बहुव्रीहिस्तत्सामानाधिकरण्याय पथ्यादिभिस २३
दंतग्रहणं तदाह। पथ्याद्यंतादिति। व्याप्तिक्रियाकर्मत्वलभ्यमाह। द्वितीयांतादिति। अनुसयामेइति। आद्यपादसंबंधिदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः। अंत्यपादेनम

दृशीत्यर्थः। सादृश्यं तुल्यपरिमाणतया समर्थविभक्तिर्द्वितीयानिर्देशात्। योग्यचाद्य। स्थलविशेष इति। अयः प्रदक्षिणगमनमनयो वामगननमयः सहितो नयो
ऽयानय इति। यद्यप्यसौ गतिविशेषशक्तस्तथापि प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्युग्मादिपदे स्थितानां परकीयैः शारैस्तत्स्थानां नाम संबंधस्तद्बाध
भावरूपः ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदं। असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यत इति द्यूतशास्त्रात्तत्स्थानं लक्षणयोच्यत इति भावः। स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्य
इत्यन्यत्र विस्तरः। तं नेय इति। प्रधानकर्मणि यत्। अप्रधाने द्वितीया। संन्नियोगेनैवेति। अत एव भाष्ये परांश्चावरांश्चेत्यनेनादेशेनैव विग्रहो दर्शितः। राष्ट्रा
वारेत्यत्रावारपाराद्विगृहीतादपीत्यादि पठितं तदिहापीत्याशयेनाह। अवारीण इत्यादि। पूर्वपद इति। उत्तरपदे तु विभक्तिलुकैव सिद्धिरिति भावः। पूर्वप
देयल्लोपनिपातनसामर्थ्याद्लुगिति तु भाष्यकृतः। विजायते गर्भं मुञ्चतीत्यर्थः। तेनात्यंतसंयोगाभावान्न द्वितीया। ख प्रत्ययानुत्पत्ताविति। पक्षे हूयेपीति
शेषः। सूत्रे उभयत्रापि तथोच्चारणात्। विकल्पस्तु वाचनिक एव। समाशब्दो वहुवचनात् तएवेत्युक्तसूत्रभाष्यादिवलादुपेक्ष्यमिति भावः। अघश्वीनेत्यवि
भक्तिकं व्याख्यानात्। तेनास्त्रियामपि। अद्यश्वीनं वाडवमिति। अवष्टब्धमासन्नं। आगवीने आङ् मर्यादायां गोशब्दो गोः प्रत्यर्पणे। तदाह। प्रत्यर्पणादिति। असंयोगा
वाभृत इत्यादिः। अलंगामीति। सुप्य जाताविति णिनिस्तत्र न यस्त्वाह। गच्छतीति। अनुग्विति। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। अध्वानमलंगच्छतीति। अलंगामिपदेनवि
ग्रहेतु अध्वनोलंगामीत्येव भाष्यमिनाध्वच। अलंगामीत्यनुवर्तते। लक्षणेनाभीत्यव्ययीभावः। गोष्ठा। अत्र केचित्। यद्यपि भूतपूर्वे चरट्षष्ठ्यारूप्यचेत्येते अत्रै
वपठित्वा गोष्ठात्खञित्येव सूत्रं युक्तं। तथापि तयोरन्यत्रकरणसामर्थ्येन विशेषविहितेनापि खञा वरणे वाधानेति ज्ञाप्यत इत्याहुस्तज्ज्ञाप्येन दृष्टं। शालीनकौ
पीने। शालाकूपाभ्यां तत्प्रवेशतत्पतनलाक्षणिकाभ्यामेव प्रत्ययोऽनयोरूढिशब्दत्वात्। नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां शरीरायासजीविनां संघो व्रातस्तु
त्कर्मात्र शरीरायासरूपं व्रातः अत एव निपातनादिदमर्थेण तेषामन्यतम एव व्रातीन इष्यते। नवनीतमिति। भाष्ये घृतमिति पाठः। संज्ञायामित्युक्तेरुदश्वि
तिना। तस्य पाकः। अर्थयोः प्रत्ययोः प्रकृत्योश्च यथासंख्यं विनञ्भ्यां। नसह इति प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह। असहार्थेति। तद्व्याख्या पृथग्भाव इति। असहार्थे किं।।
विगत इत्यादौ क्रियाविशेषकान्मा भूत्। गोष्ठजिति। एतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यबलादेते वितः पठिताः अश्वत्थादिशब्दार्थबोधकानि वार्तिकानि आह। संघात इ

तिहस्तिषड्ढ्वमितिभार्तेतप्रयोगाः।अवाचीनःप्रसिद्धः।नतइति।नासिकासंवंधिनतेत्वेवर्तमानादवात्स्वार्थेप्रत्ययइत्यर्थः।नेर्विड।निविडाःकेशाइतिप्रयोगा
न्नतेनासिकायीरत्यादेरन्यासंवंधः।अग्रेतुमंडूकानुवृत्तिर्वोध्या।अभिधेयइति।तत्रवर्तमानान्नेरित्यर्थः।चिकादेशेऽकारउच्चारणार्थः।क्लिन्नस्येति।चिल्पिलावा
देशोलश्चप्रत्ययइत्यर्थः।आसेवंसमीपं।आरूढंउच्चंसंज्ञाधिकारलभ्यमाह।पर्वतस्येतिसमुद्रोपत्यकाहेमीपर्वताधित्यकापुरीत्यादौतुलक्षणयाप्रयोगो
वोध्यः।कर्मठइतिठस्यागसंज्ञानिमित्तत्वाभावादिकादेशान।प्रमाणेद्व।प्रमाणेइत्यर्थद्वाराप्रकृतिविशेषणंतत्रवर्तमानात्प्रथमांतादित्यर्थः।प्रमाणमत्रप
रिच्छेदकमात्रंतत्रमात्रच्।अतएवप्रस्थमात्रमूरुमात्रमित्यादिसिद्धिः।आद्यौतूर्ध्वमानेएवप्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतौममेत्युक्तेरितिकेचित्।अन्ये
तुआयामपरिच्छेदकमेवात्रप्रमाणं।अतएवयत्तदेतेभ्यइतिसूत्रेप्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वंमन्यमानस्यपरिमाणग्रहणंकिमर्थमितिशंकायामु
क्तौत्रविशेषइतिभाष्येसमाहितंतेनोक्तविशेषणवाचकावत्रप्रकरणेप्रमाण परिमाणशब्दावितिसूचितं।एवंचप्रस्थमात्रमित्याद्यसाध्वेव।मात्रच्त्वावि
शेषेणपरिच्छेदकमात्रवाचिनःस्मप्रमाणादितिकैयटोपिचित्यंएवेत्याहुः।प्रमाणेलः।प्रमाणेवर्तमानाद्विहितस्यलुगित्यर्थः।इहायाम — स्तुप्रमाणंस्यादित्ये
वगृह्यते।तेनोरुद्वयसमित्यादिसिद्धं।शमादीनामपिपद्यायामपरिच्छेदकत्वंतदामात्रचोलुक्।यदातूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वंद्वयसजादि
तदाऽप्रमाणत्वान्नलुक्।द्विगोर्नित्यमिति।प्रमाणांतद्विगोरित्यर्थः।एतत्सामर्थ्यादेवनदंतद्विगोरप्रमाणत्वेपिमात्रच्।प्रमाणपरीतितेनोन्मानात्संशये
मात्रजन्।शममात्रमिति।शमःस्यान्नवेत्यर्थः।वत्वंतात्स्वार्थेइति।वहुलग्रहणसहितोत्रपाठोभाष्ये।हस्तिनेइनणितिप्रकृतिभाव।यत्तदे।इहपरिमा
णग्रहणंसर्वतोमानार्थकं।ननुप्रमाणेइत्यनुवर्त्यतत्रैवास्यविधानमस्तुयावानध्वेत्यादिप्रयोगाएवमुख्याःसंतुपरिमाणप्रयोगाएवसादृश्यादृवंतुन
इत्युक्तंभाष्ये।किमर्थंपरिमाणइत्युच्यतेनप्रमाणइतिवर्त्ततेइतिचेन्नयदादिभ्योविशेषविहितेनवतुपामात्रादीनांवाधप्रसंगात्।परिमाणग्रहणेतुभिन्नो
पाधिकत्वान्नवाधइतिप्रमाणोपाधौतन्मात्रमूर्ध्वमानोपाधौतद्द्वयसमित्यादिसिद्धं।यावानध्वायावतीरज्जुरधिकरणेतावत्त्वेचेत्यादिप्रयोगास्तुसादृश्या
द्बोध्याः।तदुक्तं।मात्राद्यप्रतीघातायेति किमिदं।वस्यघविधानसामर्थ्याद्वतुपोप्यत्रविधिः।प्रत्ययांतरवत्रमध्याहृतयेत्रइति।एतेनादेःपरस्येत्यत्रवसि

द्विवड्ढति व्यर्थमित्यपास्तं। यद्वा किंमिदंभ्यामिति वाक्यभेदेन वतुपं विधत्ते। किमः सं। इदमो निवृत्त्यर्थं किम इति। संख्यापरिमाणमिति कर्मधारयः। परिमाणशब्दः परि
च्छेदकपरः। पूर्वत्र परिमाणग्रहणस्य सर्वतोमानार्थत्वात्पुनस्तद्ग्रहणं। संख्यारूपपरिच्छेदविषयके प्रश्ने वर्त्तमानात्किमो स्येति षष्ठ्यर्थे इतिरित्यर्थः। संख्येति किं। किया
न्वृक्षाः। कतीति। नित्यबहुवचनांतः। द्व्येकयोः संदेहाभावेन प्रश्नाभावात्। बहुत्वव्याप्यसंख्यानां बहुत्वात्प्रश्नो युक्त एव। संख्यायाः। अवयवे वर्तमानसंख्यावाचकादवयवि
रूपे स्येत्यर्थे तयप् इत्यर्थः। अवयवी चात्रानुद्भूतावयवभेदोपि समुदायः। तेन मुनित्रयं बहुतयं यूथं उभये देवमनुष्या इत्यादि सिद्धं। द्वित्रिभ्यां। ननु यच्चित्त्वं व्यर्थं
चित्त्वेपि द्व्यादीनामंतोदात्ततया यस्येति लोपेनानुदात्तस्य चयत्रेत्यनेनाद्युदात्तस्यैव प्रयोगे श्रवणादिति चेन्न। प्रत्ययसंबंध्याद्याकारस्यैव प्रकृतेरपि शेषनिघातेनानु
दात्तत्वात्। उभादु। अदात्तग्रहणसामर्थ्यादाद्युदात्तः। अंतोदात्तत्वस्य चित्त्वेनैव सिद्धेः। सर्वोदात्तत्वं तु बाधितं अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेन। न चोभय इत्यत्र संबुद्धावाम
न्त्रिताद्युदात्तं बाधितुमुदात्तग्रहणमिति वाच्यं। येन नाप्राप्ति न्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यत्वात् तस्य सतिशिष्टत्वेन बलवत्त्वाच्च। उभयं शृणवच्च न इत्यादौ मध्योदात्तप्रयोगा
च्च। तयप इति। इदं तयादेशे प्रतिषेध उभये इति स्थानिवत्सूत्रस्थवार्त्तिकानुरोधेन। वस्तुतो नात्रादेशता। किंतु प्रत्ययांतरत्वमेव उभयीत्यत्र ङीप् तु टिड्ढेति सू
त्रे मात्रच इति मात्रशब्दात्प्रभृति अयच् अश्वकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति तत्प्रत्याख्यानभाष्यादत एवोदात्तग्रहणं सार्थकं अन्यथा निरनुबंधकादेशांत
रमेव कुर्यात्। आदेशत्वेप्याद्युदात्तश्चेत्यधिकारेण तस्याद्युदात्ततायालाभात्॥ तदसंबंधेपि स्थानिसादृश्येनानुदात्तत्वे उभयस्यांतोदात्ततया अनुदात्तस्य च यत्रेत्य
नेनाद्युदात्तत्वसिद्धेः। अयचः श्चः समुदायानुबंधः सानुबंधश्चेत्यन्यत्र विस्तरः। तदस्मिन्। उपश्लिष्टपदाधारेणोपश्लेषिकेधिकरणे सप्तमीति स्पष्टं भाष्ये
। ग्रहणवतेति षेधार्थं ग्रहणं दशशब्दात्तु न व्यपदेशिवद्भावस्याप्रातिपदिकग्रहणेऽभावात्। समानजातीयत्वे इति करणलब्धोयमर्थः। शदंत। तदस्मिन्नधि
कमिति ड इति च वर्त्तते। संख्याया अवयवे इत्यतः संख्याग्रहणं च वर्त्तते। तेन गो त्रिंशदधिका अस्मिन् शते इत्यादिषु न। अंतग्रहणादेकत्रिंशतमित्यादि सि
द्धं विंशतावप्यंतग्रहणं कर्तव्यं एकविंशतमित्यादिसिद्धये। गुणस्य निमाने। गुणोत्र समानभागः। निमीयते क्रीयतेऽनेनेति निमानं मूल्यं। तदस्येति मंडूकप्लुत्यानु
वर्तते तदाह। प्रथमांतात्षष्ठ्यर्थे इति। गुणस्येति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि। गुणकर्मकनिमाने वर्तमानाद्गुणगतसंख्यावाचकान्मयडित्यर्थः। निमाननिमेययो

भागरूपस्त्वि निमेयसंख्यायेशघ्यानिमानसंख्यायाआधिक्ये चनिमेयस्यैकत्वएव चायंप्रत्ययइतिभाष्येस्पष्टं।तेनैकोयवोभागोनिमानमस्योदश्विड्गागस्येत्यत्रत्रयोयवा
नांभागानिमानमनयोरुदश्विड्गयोरित्यत्रवना।द्विमयमिति।द्विशब्दस्यभागवृत्तेर्नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामित्येतत्सापेक्षत्वेपिप्रत्ययः।उदश्विड्गागस्याप्युदश्वित्वा
द्विमयमुदश्विदित्युक्तं।संख्यायाइतिकिं।यवभागोनिमानमस्योदश्विड्गागस्यतस्यपू।संख्यायाइतिवर्तते।संख्येयार्थकसंख्यावाचिनोग्रहणं।प्रवृत्तिनिमित्तसंख्या
पूरणेवाप्यं।वाक्षीशास्वेतिवदवयवः प्रत्ययार्थः।नांतादसंख्यादेर्मट्।तुनकृतः पंचमइत्यादौनलोपानापत्तेः।डटित्यनुवर्तत्यनांतादितिपंचम्याषष्ठीकल्प्यतेइत्याशयेना
हाडटइति।तयतावितिविशेषविहिताभ्याममप्याभ्यांचतुरोडेण्नबाधते।थुड्विधानसामर्थ्यात्।डटोपवादइति।सहायवाची द्वितीयशब्दस्तव्युत्पन्नप्रातिपदिकं।
अनेनतुनास्यसाधुत्वं।नचपूरणस्तीयशब्दोसीतिपूरणाद्भागेतीइतिसूत्रस्यभाष्यासंगतेः।तत्रत्यपूरणग्रहणंतुप्रागेकादशभ्यइत्युत्तरार्थमितिभाष्येस्पष्टं।विंश
त्यादिभ्यस्तम्।अत्रविंशत्यादयःपंक्तिविंशतीतिसूत्रस्थाःउत्तरसूत्रेसंख्यादेरितिलिंगइहप्रकरणेतदंतविधिज्ञापकं।तेनैकान्नविंशतितमएकविंशतितमइत्यादि
सिद्धं।ज्ञापकेनचप्रत्ययविधिविषयबाधोध्यतेग्रहणवतेत्यादेः।अयंचागमविधिरितिषष्ठ्यादेरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।मतौछः।अस्यवामीयमित्यादौप्रकृतिवदि
त्यस्यानित्यत्वान्मत्वाद्देनेलुक्।अस्यवामस्येतिवेदपठ्यतेतात्रद्वितीयविभक्तिप्राग्भागानुकरणाद्दनुकार्येणार्थवतःप्रत्ययइतिबोध्यं।विधानसामर्थ्यादिति।ज्ञाप
कसिद्धविधानसामर्थ्यादित्यर्थः।भाष्येवालुगितिवचनमेवारब्धं विमुक्तादयः शब्दपरागणेनिर्दिष्टाः।गोषदादयोप्येवं।मतौछइत्यारभ्येतदंता अनुकरणशब्दादे
वप्रत्ययाःसाधवः।कामडूक्लेति।नतुकामयितानभिधानात्।तत्रेत्यनुवर्तते।तदाहधनेकामइति।नद्धवनायामिति।अत्रैवार्थस्यसाधुत्वस्वभावात्।उदरात्।तत्र।
प्रसितइतिचवर्ततेयःप्रसितःसचेदविजिगीषुरित्यर्थः।उदरकोमहत्तुःशीतोष्णाभ्यां।संज्ञायामित्यनुवर्ततइत्याशयेनाह। अलसइत्यादि।अध्यारूढशब्दा
दिति।व्युत्पादनमात्रमुद्रूढस्तत्वमितिबोध्यं।अनुजुरिति।संज्ञाधिकारादीदृशेर्थेएवसाधुत्वंबोध्यं।दंभइति।दंभसाधनत्वात्।दांभिकाहिप्रायेणदंडाजिनंधा
रयंति।तावतिथं।ग्रहणमितिमावेल्लुग्वातच्चप्रत्ययार्थः।तावतिथमिति पूरणप्रत्ययांतोपलक्षणं।तृतीयार्थेप्रथमा।तृतीयांताद्ग्रहणमित्यर्थेप्रत्ययः।तावतिथेन
गृण्हातीत्युपसंख्यानमितिवार्तिके तृतीयायाएवसमर्थविभक्तित्वस्फुटमत्वात्तस्यन्यनवक्ष्यतिद्वितीयेनरूपेणेतिपूरणप्रत्ययस्येति।षष्ठेनगृण्हातिषष्ठकः।

इतिभाष्योदाहरणेतत्तुकएवदर्शनादितिभावः। द्विकंवाग्रहणमिति। अगृहीतयोरपिप्रत्ययविधानेनासंदेहाययग्रहणमित्युक्तं। द्वितीयेनरूपेणेति। द्वितीययागुरुकृतयाशब्द
कृत्येत्यर्थः। इतिलौकिकविवक्षार्थः। तेनग्रंथविषयेग्रहणेएवतेनद्वितीयंग्रहणंदेवदत्तेनदंडस्येत्यादौना। एवंचग्रंथरूपकर्मणःप्रत्ययेनोक्तत्वादुभयप्राप्ताविस्या।
आस्त्रेग्रहणपदघटितेउदाहरणेदेवदत्तस्येतिषष्ठीकर्तरिनिर्बाधा। नित्यंलुभिति। तावतिथेनगृण्हातीतिउपसंख्यानंकर्तव्यंलुक्चवक्तव्यइतिवार्तिकपाठइतिभा।
वः। षष्ठेनेति। पंचभीरूपेरसौनगृण्हातिकिंतुषष्ठेनेत्यर्थः। शृंखलमितिशृंगलमितिभाष्येक्वचित्पाठः। काष्ठमयंपाशकंयत्त्यादेव्यतिषज्यतेतत्शृंखलमितिकैयटः। का
लप्रयो। कालबोधकःपूरणप्रत्ययांतएवततःसप्तम्यंताज्ज्ञापकप्रत्ययः। करणवाचकात्तृतीयांताज्जनितइत्यर्थेफलबोधकात्प्रथमांतादस्यकार्यमित्यर्थेअभिधान।
स्वाभाव्यात्। तदस्मिन्नन्नं। अन्नमत्राभ्यवहार्यं। वटकेभ्यइति। संज्ञायामित्येवावेत्यनुवृत्तेरिति। तावतिथमितिसूत्रान्मंडूकप्लुत्येतिभावः। अन्यथाव्यवधानान्नस्या
त्। इदंवृत्त्यनुरोधेन। सूत्रेऽधीतइत्यस्याध्यायनपूर्वंतदनुष्ठानमर्थः। तेनाध्येतृमात्रेऽणूसिद्धइत्यन्येऽप्याहुरिति। श्राद्धशब्दात्तत्साधनद्रव्यवृत्तेःप्रत्ययःपूर्वादिनिः। अनेनं
तिकर्तृबोधकमनुवर्ततेतस्यक्रियाकांक्षायामंतरंगत्वात्करोतिक्रियाएवगृह्यते। सपूर्वादित्यसनियमानपूर्वात्पूर्वशब्दादित्यर्थः। कृतपूर्वयोःसुप्सुपेतिसमासः। का
दसमपीदमनुवृत्तिसौकर्यायेहव्याख्यातं। साक्षाद्द्रष्टरीति। साक्षाद्द्रष्टृत्यर्थेप्रथमोच्चारितादिनिरित्यर्थः। संज्ञाग्रहणाच्चनदातृप्रतीतेरयंप्रयोगः। किंतुपार्श्वस्थितःस
न्नुदासीनतयायःपश्यतितत्रैवइंद्रआत्मेति। सएतमेवपुरुषंब्रह्मततमपश्यदिदमदर्शमितितस्मादिदंद्रोनामतमिदंद्रंसंतमिंद्रइत्याचक्षतेइतिश्रुतेः। कर्तृधि
ष्ठातानामेवाकरणत्वात्तस्यलिंगमनुमापकंतदस्त्यास्य। गोमान्देवदत्तइत्यादावाधाराधेयभावात्षष्ठ्युपादानं। नचतत्राप्यधिग्रहवृत्तेपंचालाइतिवत्तत्त्वभ
वः। अधिश्रयणेगेतथाबुद्धिसत्वात्तत्रतादृशबोधाद्यधिकरणत्वमस्तत्वेऽप्यत्रतत्त्वमानाभावात्। गोमान्देशइत्यादावधिकरणत्वेपिसंबंधाभावेनषष्ठ्यप्राप्त्यास
प्रत्युपादानंसर्वत्रक्रियाकारकभावमूलकःसंबंधोद्रव्यान्वयेषष्ठीनियामकः। नचैवमप्यत्रसंयोगएवाधाराधेयत्वमूलं। ननुतन्मूलकःसः। किंचसंयोगोनष
ष्ठीनिमित्तं। कथंचित्संयुक्तयोर्घटपटयोरन्यतरबोधकात्षष्ठ्यापत्तेः। अतएवभूमादिषुसंसर्गपदेनसंयोगग्रहणं। तत्त्वात्संयोगस्यभूमादिवत्संबंधांतरेसत्येवप्र
तीतिर्नतुषष्ठ्यर्थतानापिमत्वर्थता। तदुक्तंभाष्येपर्वतेवृक्षाःसंतिनतुतेतस्यकिंचिदिति। लोहितोष्णीषाइत्यादौसप्तम्यर्थेएवबहुव्रीहिर्बोध्यः। अत्रषष्ठ्यर्थमत्व

बृ॰
ल॰ श॰
श॰ त॰
२६

र्थीयां तात्पर्यमत्वर्थीययोः सप्तम्यर्थस्तदर्थात् सप्तम्यर्थो न भिन्नस्तत्तावपि सरूपः सन।सप्तम्यर्थवचनेनेनिठनाविति भाष्ये स्पष्टं।अत्र शव्दशक्तिस्वभावादेव
वहुव्रीहाविवर्त्तमानकालास्त्यर्थो तं भो वो वोध्यः।गोमानासीदित्यादेस्तु तथाव्यवहारविषयआसीदित्यादिरर्थः।अस्तिग्रहणंत्वस्तिशव्दादस्तिसामानाधि
करण्याभावेनाप्राप्तमतुपो विधानार्थं।तेनास्तिमानितिसिद्धं।सत्ताकर्तृधनवानितितदर्थे इतिभाष्ये स्पष्टं। इतिशव्दलभ्यमर्थमाह भूमेत्यादि।अत्र संसर्गः
संयोगः।सचसंवंधांतरसत्त्येव तन्नियामको तएवदंडीत्यतः संयुक्तदंडस्यैव तत्स्वामिनः प्रतीतिः।येस्तिविवक्षायां मतुवादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भ
वंतीतिवाक्यार्थः।एवंवहुव्रीहिरपि यथायथं भूमादिषु वोध्यो मत्वर्थे वहुव्रीहिरिति वार्त्तिकात्।रसादीनां विशेषणमिति।तेन गुणवाचकानामेवैषां ग्रहणं
मिति जलादिवाचि रसादीनां द्रव्यवचनगंधादीनां चनेति भावः।एभ्य इति ठनावपीष्येते इतींदं व्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टं।गुणवचनेभ्य इति।गुणगुणिवोधकेभ्यः
शुक्लादिभ्यः इत्यर्थः।पटः शुक्लः इति गुणगुणिनोरभेदव्यवहारेपि पटस्य शुक्ल इति भेदव्यवहारस्यापि सत्त्वेन प्राप्तमतुपोश्रवणार्थमिदं।अतएव।गुणि
निविशेष्यलिंगता सिद्धा।तत्रापि रूढं तु सर्वलिंगता नियतलिंगता वा प्रसज्येतेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं।अयं च लुक् द्रव्यवाचकसमभिव्याहार एव एत
देव ध्वनयता भाष्यानुक्तमपि इष्ट इति वदता तादृशस्थल एवेष्ट इति तदर्थः। ध्वनितं चेदं पूरणगुणेति सूत्रे भाष्ये गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्त्वादिदं
वचनं भाष्ये प्रत्याख्यातं।गुणिलिंगास्तु तद्वतीति कोशस्य मतुप्लुकाभेदेन वा तद्वतिवर्तमाना इत्यर्थः। भेदेपि मतुपोनभिधानं।गुणवाचिनामेषां पुं
स्त्वमेव गुणिनि विशेष्यलिंगतेति त्वभिधानस्वाभाव्यात्। मादुपधायाः।विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वान्मस्य नानुनासिकोवकारः।आसंदीवदष्ठीव।
अत्र सूत्रे कक्षीवच्छव्दपाठो नार्ष इति न संप्रसारण इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः। तत्र हि कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ संप्रसारणं वक्तव्यमिति वचनमारभ्य वत्वं तु
संज्ञायामिति सूत्रेण सिद्धमिति दिक्। राजन्वतीति।राजन्वान्देश इत्यपि वोध्यं।शिखावानिति।शिखाशव्दस्य व्रीह्यादित्वे तु चूडावती प्रतिमेति प्रत्युदाहार्यमे एम
धावानिति।नचात्रास्मायामेधेति विनिनावाधान्नलचः प्राप्तिः चिकीर्षावानित्यस्यानेनोपलक्षणात्।चूडावलोसीति।असीतितिङ् तिङ इति निहतं चूडा। २६
लान्तो मत्वेतस्य सुप्त्व नानुदात्ततया तस्यानिकस्याद्गुणस्यैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वे तस्य परेण पूर्वरूपेकादेशे तस्य पदाद्यनुदात्तेन सहैकादेशत्वात्स्व

रितो वेत्यस्य प्राप्तिरिति बोध्यं। एतच्च वृत्तौ स्पष्टं। समुच्चयार्थमिति। भाष्योक्तव्याख्यानादिति भावः। वत्सांसाभ्यां। लच्म्यादित्येव पाठः। मतुवंते नस्ते हवलयोरप्रतीते-
रित्यनुवृत्त्युक्तेः प्रज्ञाश्रद्धा। यद्यपि कर्तृव्युत्पन्नप्रज्ञशब्दात्प्रज्ञाद्यणि प्राज्ञः सिध्यति। तथापि स्त्रियां ङीब्भावार्थमिदं। तदाह। प्राज्ञेति। श्रद्धा साहचर्याज्ज्ञानार्थे काडं-
तस्यैवात्र ग्रहणं। तपःसह। अर्थाभ्यां यथासंख्यं न। अस्वरितत्वात्। उत्तरार्थ इति। तपःसहस्राभ्यामण्विनीनी इति न्यासे न भिन्नविभक्त्युच्चारणाद्गणउभयसंबंधो-
विनीनी यथासंख्यं च सिद्धमिति भावः। मतुश्चेति। समुच्चयार्थान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरिति भावः। सिकता इति। लुपि युक्तवद्भावः। हयवरट् सूत्रे एकाः सिकतेति भा-
ष्यादेकवचनांतोप्ययं। दंतुर इति। निम्नोन्नतेप्रयोगस्तु लक्षणया। उन्नते किं। दंतवान्। उषःक्षारमृत्। मधु माधुर्यमिति। रसवाचिन एवात्र ग्रहणादिति भावः।
स्पष्टं चेदं भाष्ये नगरमिति। चातुरर्थिकप्रत्ययांतनगरशब्दस्तु देशविशेषनाम अयं तु नातिवाची अत एव नगरीति जातिलक्षणो ङीष्। पुनर्ग्रहणमिति। पुन
र्ग्रहणस्य युद्रुभ्यां म इत्यस्यानित्यत्वार्थतायां भाष्ये उक्तत्वेन व्याख्यानादेवास्य सर्वविभाषार्थत्वमिति वक्तुमुचितं। मणिव इत्यादि विंबावंकुस्त्वमिरकावमित्यप्यसो
दाहरणं अन्येषामपीति दीर्घः। अर्णसो लोपश्चेति भाष्ये न दृश्यते। नेहेति भ्रात्र, वलः पुत्रवल इत्यादौ। भ्रातृवले ऽण इति अनुवृत्तेरपि तदभावः। अत इनिठनौ ए
काक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति भाष्यं। यवब्रीहीति॥ व्रीह्यादिगणे पिपाठादिहार्थग्रहणं। तेन शालिलः शालिक इति सिद्धमिति वृत्तिः। एकगो
पू। सूत्रे बहुव्रीहिः। अधिकारप्राप्तमपि पदिकादित्यन्यपदार्थः। ऐकशतिक इति। पूर्वकाले केति समासः। तद्धितार्थोत्तरपदेति समासस्य मत्वर्थेनभिधा-
नेनाप्रवृत्तेः। संख्यायाः संवत्सरेत्युत्तरपदस्थद्विगुन। तत्र संख्यापदमुच्चार्य विहितस्य तद्धितार्थेति समासस्यैव प्रतिपदोक्ततया ग्रहणात्। अत्रात इति निवृत्तं
अत एव गोशकटिरस्यास्तीति विग्रहेपि गोशकटिक इत्येव। न तु गोशकद्रिमानिनिगुर्विंशतिरस्यास्तीत्यादौ त्वनभिधानान्नेति स्पष्टं भाष्ये॥ द्वंद्वोपतापे।
त्यादौ मंडूकघ्नुत्यात इत्यस्य संबंधः। समासांता इति सूत्रस्थभाष्यादित्यलं। निष्कात्पराविति। सूत्रे सामर्थ्येपि सोऽत्रत्वात्समासः। अंतग्रहणं शतादिपूर्वा-
न्निष्कादित्यर्थं निरासार्थं। मिनजिति पाठः। हृदयी हृदयिक इत्यादि। अनेनान्यतरस्यांग्रहणेनात इनीत्यस्य प्रवृत्तौ तत्र मतुप्समुच्चायकवोधकान्यतरस्यां-
ग्रहणानुवृत्तेः प्रत्ययत्रयं सिद्धं लभ्यमिति भावः। तप्पर्वपिदयमित्येकं। निदयं मरुद्भिर्दत्तो मरुत्त इत्येवं मरुत्तं साधयित्वास्य भाष्यप्रत्याख्यानात्॥ तत्रहि

सु:
ल.श. मरुतउपसर्गत्वेउपसंख्या॰नेष्यसर्गनेतिसामर्थ्याद्जंतत्वाभावेप्यत्वउपसर्गादिति तत्त्वंतत्रतत्त्वविधावुपसंख्यानेनसिद्धेप्रथमेउपसर्गसंज्ञायामुपसंख्या।
शे.त. नमनेकसंज्ञालाभार्थमितिनिपातत्वान्मरुतश्चाद्युदात्तत्वेनतृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणमरुत्तस्याद्युदात्तत्वं। एताश्चसंज्ञास्तत्वविषयाएवे।
२९ तिनरूढिर्दत्तइतिभाष्यप्रयोगोनानुपपन्नः एवंचफलाभेदायनित्त्वमेवोचितं। पित्वेतुतथ्योदात्तत्वंस्यादित्यपरे। एतद्विषयेमतुब्न। अस्यरूढिशब्दत्वाद।
वयवार्थाभावेनतदप्राप्तेरित्यन्यत्रविस्तरः। पदत्वमिति। तेनयस्येतिलोपोन। अनुवर्तयंतीति। बहुलंछंदसीत्यतः। वाचोग्मिनिः। गकारोच्चारणंप्र
त्ययेभाषायामित्यनुनासिकाभावाय। उत्तरसूत्रस्यबहुभाषिणीत्यस्यात्रापिसंबंधात्सम्यक्बहुभाषिणिवाग्मीतिबोध्यं। ऐश्वर्येति। तेनधनवा
नित्यर्थेस्वामीतिन। कटकवलयिनीति। कंटकवलययोःकश्चिद्भेदंपरिकल्प्यद्वंद्वउपपाद्यः। अतइन्त्येवेति। समासांताइतिसूत्रस्थभाष्यात्मंडूका
प्लुत्यातदनुवर्ततइतिभावः। ठनादीति। आदिनामतुपोग्रहणं। मतुप्समुच्चयार्थान्यतरस्यांग्रहणस्यैकगोइतिसूत्रेनित्यग्रहणात्बलादिभ्योमतुवि
तिसूत्रेन्यतरस्यांग्रहणाच्चासंबंधइतिभावः। अस्मायेत्यत्रतुसंबध्यतएवतसाविति सूत्रेयशस्वानितिभाष्येउदाहरणात्स्वकत्यैकाजितिसूत्रेस्त्रग्वत
इतिभाष्येउदाहरणाच्चेतिबोध्यं। वातातीति। कुगर्थमेवेदं। अदंतत्वादेवेनसिद्धत्वादितिवृत्तिः। ठन्बाधनार्थमिति। सामान्यसूत्रेणसिद्धेः। सूत्रस्यफलांत
राभावाच्च। वर्णाद्ब्र। वर्णोत्रवेदाध्ययनार्थंब्रह्मचर्यं। अर्थाच्चेति। अर्थशब्दोत्रधनवाचीकालतोत्रासंनिधिर्नदेशतः। तत्रविरोधादस्तीत्यस्यासंबंधइ
त्यप्राप्तएवेनिर्विधीयतेसत्तोपाधिकादिनिठनोरभावोनभिधानात् अतएवासंनिहितइतिकिमर्थमर्थवानितिभाष्येउक्तं। अर्थासमर्थाविद्यन्यः। शा
स्त्रानुपहतश्चयइतिस्वार्थं। अर्थेनसमर्थसमर्थइतिक्रियाशब्दात्सत्तोपाधिकादिनिठनौभवतएव। मतुप्तुनानभिधानात्। तेनार्थिकप्रत्यर्थिकौधान्यार्थीत्या
दिचसिद्धं। धान्यकरणकप्रार्थनावानित्यर्थः। बलादिभ्यो। अन्यतरस्यांग्रहणंद्वंद्वोपतापेतिप्रकृतस्येनः समुच्चयार्थं। तेनेतस्मात्प्रच्च। प्रथिमिनीति। इम एम
निजंताप्रकृतिः। अनिनस्मन्नित्यनर्थकेनापितदंतविधिः। मेतिमांतस्योदाहरणमित्यर्थः। चकारयकारपरस्येतिबहुश्रीहिरनुस्वारोन्यपदार्थः॥ ॥६ २९
॥इतिमत्वर्थीयाः॥ ॥प्राग्दिशोव्याख्यानादिदंसंज्ञासूत्रंतदाह। विभक्तिसंज्ञाइति। स्वार्थिकाइति। प्रायेणेतिशेषः। स्वीयप्रकृतेरर्थेभवाइत्यर्थः

तसिलादावर्थनिर्देशाभावादतिशायने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः। जात्यंताच्छबंधुनि प्रकारवचने इत्यादिविहितस्य तु थाल्... त्वमेवा
त एव तदर्थस्य विशेष्यतया सा न मतः प्रायेणेति पूरितं। किं सर्वनाम। प्राग्दिश इत्येव द्व्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणं। द्व्यादिभ्यः प्रागेव किम् शब्दस्तु
न पठितः। कस्त्वं भवांश्च कावित्यत्र भवतः शेषापत्तेः। त्यदादीनां यत्परं तच्छिष्यते इत्युक्तेः। विधेयानिर्देशादाह। अधिक्रियत इति। बहुशब्दस्यात्र संख्या
वाच्येव व्याख्यानात्प्रकरणलभ्यमाह। प्राग्दिशीये परे इति दिशः प्राक् प्राग्दिशं तत्र भवे इत्यर्थः। एतेतौ। द्वितीयो व्यंजनांतः। यथासंख्यं कार्यनिमित्त
योः। नलोप इति। सर्वादेशत्वं त्वानुपूर्व्यात्सिद्धं। इत्संज्ञा तु न फलाभावात्। परत्वादनः पूर्वमेव त्यदाद्यत्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरत्वाप्र
प्तिरिति भावः। कु तिहोः अष्टन आ इत्यतो विभक्ताविति अनुवर्तते॥ तीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः। तिहोरित्यस्य फलमाह। कस्मादिति। यत इति। तसिलादीनां
विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वं। परस्य तसेरिति। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिरपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तमू धातोर्न
ग्रहणं। व्याख्यानाच्च। स्वरार्थं। लित्स्वरार्थं। विभक्त्यर्थं विभक्तिनिमित्तत्वाद्यर्थं। स्वरार्थमिति भाष्यं तूपलक्षणं पूर्वोक्तविभक्तिकार्यस्यापीति बोध्यं। स
र्वोभये ति। अभिधानमूलमेतत्। भाष्ये तूक्तं ओदनं परिषिंच तीत्यादौ सर्वार्थेपि वाग्रहणानुवृत्तेर्न तसिल्। वाग्रहणमिति। साहचर्याच्च कुत्रचित्तान्य
त्र कुत्रापि च साभिलाषमिति बहुतरप्रयोगदर्शनादिदमुक्तं। भागवृत्तिकारादयस्तु किमो भाषायां त्रलं नेच्छंति। भाष्यस्वरसोप्येवमेव। एतदस्त्र। इद
मो नादेश इत्यतो श अनुवर्तते। एतदो नित्यमेव सिद्धे अनुदात्तार्थं वचनं। ननु लित्स्वरे शेषनिघातेनैवात्र तसोरनुदात्तत्वे सिद्धे तयोस्तद्विधानं व्यर्थमिति चेन्न॥
लित्स्वरापवादेशो अनुदात्तत्वकृते लित्स्वरप्राप्त्या प्रत्ययस्वरेणात्र तसो रुदात्तत्वप्राप्तेस्तत्सार्थक्यात्। अतो नेति। अत एतस्माद्धामादित्यर्थः। सप्तम्यंतेभ्य इति।
सप्तम्या इत्येवानुवर्ततेके न स्वरितत्वान्नेतराभ्य इतीति भावः। सर्वत्र देश इति। सर्वत्र काले इत्यपि बोध्यं। काले इत्युपादानेन सर्वशब्दस्य तत्र कालार्थ
कत्वात्। अत एव वर्तमाने लडिति सूत्रभाष्ये अनागतमतिक्रांतं वर्तमानमिति त्रयं। सर्वत्र च गतिर्नास्तीति प्रयोगे कालवृत्तित्वाविवक्षायां दानकृत इति कैयटः
॥ विहितत्वादिति। सर्वैकान्येत्यत्र नंनाप्युतज्ञाप्येस्य ष्टां तर्हीति। एतस्मिन्निति द्विभूते यदीत्येतदखंडमव्ययं। एतर्हीति। एतदइतियोगविभागेन एतादेशः। अस्मि

प. श. न्नहनीति। सुष्येण सुत्तः कालोयस्मिन्नर्थे के अद्य पुष्य इत्यादौ शक्तिमत्प्रधानता। इदमह इत्यर्थे प्यसि इत्यन्ये। व्यपदेशिवद्भावेन सप्रयोगइत्यपरे। एत्तु सि
शि. सु. ति निपातनादंतोदात्तोऽयं भाष्ये तु चिंत्यमते। प्रकारवचने। पंचम्यर्थे सप्तमीत्याह। प्रकारवृत्तिभ्य इति वचनेन ग्रहणात्प्रकारवद्वृत्तिभ्य इत्यर्थः। तेन प्रकारेणे
२८ त्यस्य विशिष्ट इति शेषः। सामान्यस्य भेदको विशेषोत्र प्रकारः बहुभिः प्रकारैर्भुक्ते इत्यत्रो बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात्। तादृश्यं तु न गृह्यते। अन्यथा सर्वथे
त्यादौ तन्दप्रतीत्यानभिधानात्। यथा हरिस्तथा हर इत्यादौ यत्प्रकारवान् हरिस्तत्प्रकारवान् हर इति बोधे हरिसदृशो हर इति फलतीति बोध्यं। अत्यंतस्वार्थि
कोयं प्रत्ययं विनापि यश्चैत्रः स मैत्र इत्यादौ प्रकारवचनत्वदर्शनात् द्योतकत्वे तदर्थस्य विशेषणतापत्तिश्च। एवं जातीयर्विधावपि बोध्यं। स्थूलादिभ्यः
कन्विधौ चैवमेव स्थूलादीनामपि गौर्वाहीक इत्यादौ गवादिपदानामिवास्यैव प्रत्ययं विनापि प्रकारवाचित्वमत एवैषां नित्यत्वं नोक्तं। दिक्शब्देभ्यः नेह।
यथासंख्यं अस्वरितत्वात्। शब्दग्रहणलभ्यमर्थमाह दिशि रूढेभ्य इति। संख्याया इत्येतत्पर्यंतमस्तातिपदरहितमिदं सूत्रमनुवर्तते। अस्तातौ पुराद्यादे
शविधानार्थमस्ताति चेति हलेस्य तत्रानुवृत्तिप्रदर्शनाय पूर्वेत्यादिसूत्रमपीहव्याचष्टे· पूर्वाध· असीत्यविभक्तिकं संनियोगशिष्टत्वाय चकारः। अवराणा
मित्यनंतरयोगे षष्ठी। अस्ताति च। लुप्तसप्तम्यंतमिदं। तदाह। स्तातावित। शब्दभेदादर्थभेदेपि समानुपूर्वीकत्वाद्दिक्शब्दो देशादिवृत्तिरिति व्यवहारो बो
ध्यः। पूर्वादयस्तत्तद्दिक्स्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य क्वचित् वक्तृसंमुखदेशत्वं तथाकृत्वा क्वचिद्देशे प्रवर्तंते। अत एव पुर इत्यस्याग्रिम इत्यर्थकत्वं विश्वकोशा
दावुक्तं। क्वचित्स्वसंयुक्तसंयोगित्वं यथापरादिशब्दे प्रकृतसूत्रे च सर्वेषां ग्रहणं विनिगमनाविरहात् पूर्वस्मिन् गुराविति। पूर्वकालाध्ययनकर्तरीत्यर्थः। द
क्षिणोत्त· ननु तसुरेव प्रत्ययोस्तु दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणत इति तु सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवत्त्वेन सिद्धं। षष्ठ्यतसर्थेति सूत्रे षष्ठ्यातस्वर्थेति पाठं तेन ततो
ग्रामादन्य इत्यादौ पंचमीं बाधित्वा परत्वात् षष्ठी नेति चेन्न स्वषष्ठ्यार्थत्वात्। प्राच्यामिति लिंगविशिष्टपरिभाषया स्तातेर्लुक्। विभक्तित्रयार्थं प्रकटयितुमाह व एम
सत्यागत इत्यादि। एनबन्यतः। अपंचम्या इति। प्रागसेरनुवर्तते। अदूरे इति॥ अवधिमानवधेश्चेददूर इत्यर्थः। केचिदिति। [illegible] विभाषा २८
विज्ञानादिति तदाशयः इयमेवात्रारुचिः। दक्षिणादाच्। चकार आजाहीत्यत्र विशेषणार्थः। तेन वाकारस्मरणयोरङिदाकारस्य व्याप्तिरिति [illegible]। उत्तरा

च्चेन व्यवहित आञ्जपि समुच्चीयते व्याख्यानात्। तदाहोत्तरेति। संख्याया वि· विधस्यार्थ इत्यर्थः विधानं विध इति घञर्थे कः विधशब्दस्या[illegible] सामा-
न्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः स चाभिधानस्वाभाव्यात् क्रियाविषयक एव गृह्यते तदाह क्रियाप्रकारे इति तदुक्तं भाष्ये विधायुक्तगताश्च प्रकारे भवंती
ति त्रेधा गुणो नवधा द्रव्यमित्यादावप्युपदिश्यते भवतीति वा क्रियाबोध्या। चतुर्द्धेति। चतुर्भिः प्रकारैरित्यर्थः। अधिकरणस्य द्रव्यस्य विचलनमन्यथाक
रणं तच्चेह संख्यासंनिधानात्तद्विषयमेवेत्याह। द्रव्यस्य संख्यांतरेति। तदवगमश्च पदांतरसमभिव्याहारादिति बोध्यं। एकं राशिं पंचधेति पंचत्वसंख्यावि
शिष्टमित्यर्थः। एकाद्धो। धाग्रहणं धामात्रस्य यथा स्यात्। अन्यथानंतरत्वादधिकरणविचाले विहितस्यैव स्यात्। अतएव प्रत्ययो नाका[illegible]धिकरणवि
चाले एव संनिहितत्वादापत्तेः। यदप्यनेकमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचाल इति बोध्यं। ऐकध्यमिति। भुंक्त इति। राशिं कुर्विति। अशि[illegible]धानीति। स्व
भावात्स्वत्ववाचितं। एधाच्च। द्वित्र्योर्धा इत्यस्य एधाजित्यर्थः। याप्ये पा·। याप्यमत्र कुत्सितं। कुत्साविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्पाशवित्यर्थः। अयं प्रवृत्तिनिमित्त
कुत्सायामेव कुत्सित इत्यस्य त्वप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि प्रवृत्तिरिति बोध्यं। पूरणाद्भागे पूरणार्थे कतीयप्रत्ययांताद्भागे वर्तमानादित्यर्थः। तीयादी
कक् इति वचनद्वयं दृष्टं सामेत्यत्र भाष्ये स्पष्टं। पूर्वत्राञानौ नित्याविति। न च षष्ठाष्टमाभ्यां भागार्थप्रतिपादनार्थं लुम्विधानं प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन
प्रकृते तदर्थत्वलाभात्। प्रकरणादिकं तु न वाव्यावश्यकं। स्वरस्तु लुकि नास्त्येवेति न लुमतेत्यत्र भाष्ये स्पष्टं। एकादा। असहायवाचकादेकशब्दा
दित्यर्थः। असहाये किं। प्रसिद्धतरत्वात्संख्यावाचकस्यैवान्यत्रेवात्रापि ग्रहणाप्तौ द्विवचनाद्यसिद्धिः स्यात्। वाक्यभेदेन कनाकिनिचोरेव लुक्विधा
नसामर्थ्यात्पक्षे श्रवणमपि। भूतपू। तत्रार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। षष्ठ्याः। अत्र भूतपूर्व इत्यनुवृत्तेः श्रुतत्वात्षष्ठ्या विशेषणभूतपूर्वसंबंधे
या षष्ठी तदंतात्स्वार्थे प्रत्ययोऽत एव स्वार्थिकप्रकरणविरोधो न। अतिशायने। अतिशेतेः प्रकर्षापरपर्याय इतरस्मान्न्यूनीकरणरूपोऽभिभवोऽर्थः एवं च स
कर्मकादस्मादाह लक्षा कर्तरि ल्युट् इत एव निपातनाद्दीर्घः। तत्र वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। यावद्रूपात्प्रकर्षेऽतिशये इति तावदति।
शायने इत्युक्तमुपक्रमे भाष्ये। तत्र भावार्थकस्य कर्तृ पचाद्यजंतस्य च तंत्रेणोच्चारणं बोध्यं। अग्रे गुणीभिधीयते इत्युक्तं कालातिशेते इति विग्रहप्रदर्शने

नबाहुलकाल्ल्युडित्युक्त्या तु तथा भाष्यार्थलाभः तदाहातिशायविशिष्टेर्थे इति अतिशयकर्तृरूपेर्थे इत्यर्थः। भावे ल्युडिति तु न युक्तं तत्रार्थे प्रत्यय इत्यर्थे त
स्वप्राधान्यापत्तेः। अतएव भावे ल्युट्पक्षे लिंगवचनासिद्धिर्भाष्ये शंकिता। अतिशये वर्तमानात्प्रातिपदिकाद्धि दित्यर्थे तिशयप्रकर्षादिष्वेव प्रत्ययः स्यात् न पट्वा
दिभ्यः। न हि विशेषणीभूतमर्थमादाय तत्रायं शब्दो वर्तत इति व्यवहारः स चेत्तस्थानं चातिशयशब्दस्य तद्विशिष्टलक्षणा। अभिभूयमानादेव प्रत्ययापत्तेः। तत्क
र्तरिलक्षणायां तु भाष्योक्तमेव साधुः। अतएवैतेषां समानाधिकरणवृत्तितद्धितत्वेन न व्यवहारो युष्मद्युपपदे लटः शतृस्थाने चावि त्यादौ भाष्ये प्रातिपदिका
र्थतद्धितयोस्त्वार्थस्य सामानाधिकरण्यमिति तदर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपतद्धितराभिभवकर्तृत्वाभावेपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठेन ते
न तस्यापि तत्त्वं बोध्यं। गोतर इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तभूतजातेः स्वतस्तदभावेपि तत्सहचरितस्य वाहदोहनादिगतेन तु तस्य तत्त्वात्। एवं च तरबादिसमभिव्याहारे मा
न्यादिपदानामितराभिभवकर्तृत्वविशिष्ट आद्योऽर्थः। प्रत्ययस्तु द्योतकः कुमारितरेत्यादौ ङीप् तु न। तरप्प्रकृतिभूतेन तदंतघटकेन कुमारीशब्दादिना वयो
विशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वात् तरबंतस्य तु प्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तद्विशिष्टार्थगते स्त्रीत्वे नवैवानवयसीति ङीष्। वयोमात्रविशिष्टार्थगते स्त्री
त्वे हि तत्प्रवृत्तिः। अतएव गोतरेत्यादौ न ङीष्। जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावात्। तदुक्तं भाष्ये यदि प्रथमातात्स्वार्थिकः कुमारितरेत्यादौ केवलवयसः प्र
कर्षवयोऽनतिरिक्तमिति ङीप् प्राप्नोति तरपोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यतीति तरपा तत्प्रकृतिभूतेन वयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः।
एतदुक्तं टाबपि न प्राप्नोतीत्यादि भाष्यमेकदेशिनो युक्तिरिति बोध्यं। आतिशायनिकप्रत्ययांतादातिशायनिको नानभिधानात्। श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्या
दिकं तु छांदसत्वात्स्वार्थे साध्विति सर्वभाष्ये स्पष्टं। अतिशयेनेति। प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। तिङश्च। अप्रातिपदिकत्वादप्राप्तेव वचनं। किमेत्तिङः प्र किमादिप्रकृति राम २९
कघादित्यर्थे स्खलितमाहाव्ययाच्च यो घ इति। किंतमामिति। आमंतस्याव्ययत्वात्ततः परस्य सो लुक्। पूर्वाह्णेतरामित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्यैव त
त्कालव्यवहारनियामकत्वान्न शुद्धद्रव्यप्रकर्षः। उच्चैस्तम इति। उच्चैःशब्दोत्रोच्चत्वगुणवत्परः। द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावेपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष ए
वद्रव्यप्रकर्ष इति बोध्यं। तदुक्तं तमप्सूत्रे कैयटेन अद्रव्यप्रकर्ष — निषेध उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयोऽद्रव्य इति उच्चैस्तमो [illegible]

धिकरणशक्तिप्रधानइतिउच्चैःशब्दस्तत्रोच्चत्वप्रकर्षेणतदाश्रयस्यप्रकर्षेपितस्यनद्रव्यत्वंक्रियाकारकभावरूपसंबंधविशेषणत्वेनैवत[illegible]ानेना
प्रधानतयासर्वनामपरामर्शीयोग्यत्वात्‌शक्त्याविशिष्टस्यसर्वनाम्नापरामर्शाभावाच्चातएवतदादिशब्देभ्यस्ततद्धिभक्तयः[illegible]विदितदितिसर्वनामपरा
मर्शीयोग्यंवस्तुतस्तुद्रव्यत्वेनविवक्षितमितिनमसूत्रेकैयटोक्तः।इदंपूर्वाह्णेतमामित्यत्रापिबोध्यं।द्विवचनविभज्यो।द्व्यर्थप्रतिपादकेविभजनीयेचोपपदे
द्वयोर्मध्येऽन्यतरापेक्षातिशयविशिष्टस्वार्थवृत्तेर्विभागप्रयोजकीभूतधर्मवाचकाच्चस्वार्थेप्रत्ययः।विभज्यांशेउपपदशब्दबोधितसुबंततत्वंप्रतिपदोक्तत्वा
त्पंचमीविभक्तेइतिविहितपंचम्यैवेतिबोध्यं।तेनसांकाश्यकानांपाटलिपुत्रकाणांचपाटलिपुत्रकाआढ्यतमाइत्यत्रनतरप्।पंचमीत्वत्रनविभाग[illegible]भावात्।वे
नसमूहरूपतयाविभागस्यापिसत्वात्।एतेखल्वपिनैर्देशिकानांवार्त्ततरकाइतितस्मिन्नितिसूत्रेभाष्यप्रयोगाद्बहुषुपुत्रेष्वेतेऽप[illegible]अयंमेज्येष्ठो
यमध्यमोयंकनीयानित्याद्यंतत्वत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगाच्चाद्व्यर्थोपपदेपीमौसाधूकृत्रेद्विवचनेतितूदाहरणमात्रमितिकेचित्।परेतुनैर्देशिकानांमध्येत्ये
भ्यःशब्देभ्यःइत्यध्याहृत्यविभज्योपपदेतरबिष्ठाभ्यामित्यध्याहृत्यासेइयसुनतएवनखल्वपिबहूनांप्रकर्षेतरपाभवितव्यंकेनतर्हिनमपेतितम[illegible]
भाष्येउक्तमित्याहुः।नतरामित्यादौप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपात्यंतिकत्वेऽभावगतेप्रकर्षेतरप्।प्रवृत्तिनिमित्तगतेप्रकर्षेतरबादिरितितुप्रक
तर्थप्रकर्षासंभवविषये।एवंद्योत्यार्थेप्रकर्षेपिद्योतकात्तरप्प्रयानितरांगच्छतीत्यादौ।तुश्छंदसिपूर्वविप्रतिषेधमस्मावर्तिन प्रतिप्रसवत्वंस्फुटंबो
धयितुंछांदसमप्यत्रोपन्यस्तं।तुरिष्ठे।इमनिचग्रहणमुत्तरार्थंनचैतएवज्ञापकादिष्ठनीयसुनोःसिद्धौतुश्छंदसीतिव्यर्थमितिवाच्यं।इमनिचोपिकल्पना
पत्तेः।लोकेपीष्ठनादेरापत्तेश्च।यद्यपिनिमित्तस्यछंदस्त्वादिदंछांदसं।तथापितस्यैवेष्ठोपन्यासादिदमप्यत्रोक्तं[illegible]इति।सचवचनसामर्थ्यात्सर्वादेशः
अंत्यस्यटेरित्यनेनसिद्धेः।प्रशस्य।अजादीइत्यनुवृत्तंसप्तम्याविपरिणम्यतइत्याह।अजाद्योरिति।प्रशस्यत्वंगुणइत्य[illegible]नस्यक्रियात्वेपिअतएवज्ञापकात्तो
।प्रकृत्यैकाच्।इष्ठादिष्विति।तेनज्ञोदेवतास्यज्ञः स्थालीपाकइत्यत्रनेदं।अयंचप्रकृतिभावाज्ज्योपोनस्खलितेयस्येतिचेटेरित्यादेरेतत्प्रकरणस्थलोपमात्र
स्येतिभाष्येस्पष्टं[illegible]कर्वा।अत्रनेदंस्याचौहलतावेवा।अन्यथाप्रकृत्यैकाजितिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्याश्रेष्ठइत्यादेरुच्चारणासामर्थ्यादकारस्यलोपाभा

मु. ल. शा. शे. त. ३०

ववदत्रापितद्भावापत्तौ भेदिष्ठ इत्याद्यसिद्धेः उत्तरसूत्रस्थकस्साहचर्याच्च। कनिष्ठ इत्यादौ टेरिति लोपस्तु न प्रकृतिभावात्। कन स्तदपवादत्वाच्च। नस्त
द्धित इत्यपि न। अनउच्चारणसामर्थ्यात् सर्वादेशस्तु केत्यादेशेनापि सिद्ध इति बोध्यं। स्थूलदूर। यणादिपरमिति लुप्तषष्ठीकं। परमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। पूर्वत्वेव पि स्तु
यणादिरेव। यणादीति बहुव्रीहिः। इक्परिभाषया क्षिप्रक्षुद्रयोः पकारदकारयोर्न गुणः। युवशब्दस्यागुणवचनत्वात् सूत्र एव ज्ञापकादजादौ। अन्ये तु गुणव
चना एव। न च क्षिप्रक्षुद्राव् गुणवचनौ इमनिचि तद्ग्रहणस्य चारितार्थ्यात् तयोरिष्ठनाद्यनापत्तौ क्षेपिष्ठ इत्याद्यसिद्धेः वसुशब्दो ऽणुवशब्दो गुणवचनोऽपीत्याकडारसूत्र
जातेरस्त्रीति सूत्रभाष्याभ्यां लभ्यते। प्रियस्थिर। वंहीत्यादावकार उच्चारणार्थः। अन्यथा भूयासिद्धत्वादिकारोच्चारणसामर्थ्याद्यप्रादविवटिलोपानापत्त्यावं
हिष्ठ इत्याद्यसिद्धेः। वरादिसाहचर्याद् वृंदो हलंतः। तेन वृंदिष्ठ इति प्रस्थस्फास्तु प्रेष्ठ इत्यादेर्भाष्ये उदाहृतत्वेनादंता एव। प्रेष्ठ इत्यादावादेशस्यासिद्धत्वात् प्रकृति
भावाच्च तन्निमित्तकटिलोपो न॥ स्थानिनिमित्तकोऽपि न। प्राद्यादेशानां टिलोपापवादत्वात्। बहोर्लो। इष्ठन उत्तरसूत्रेण कार्यं। तरस्य विधानात्तस्य हनग्र
हणमित्याशयेनाहेमेयसोरिति। लोपश्चादेः परस्येत्यादेः भूभावस्यासिद्धत्वाद्भूयानित्यत्रोऽगुणो न दीर्घोच्चारणं तु भूमेत्यादौ सावकाशं। विन्मतोर्लुक्। अग्रा
दीदृत्यनुवृत्ते राहेष्ठेमेयसोरिति। अत एव ज्ञापकादाभ्यामजादौ। न च विन्विषये मतुप्सत्त्वेन तल्लुकैव सिद्धौ विन्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं न कुर्वितीत्यादि
नाणिचीष्ठवद्भावेन विनो लुगर्थं तत्सत्त्वात्। विल्वकादिभ्यश्छस्येत्युत्तरमेव विन्मतोरिष्ठेमेयःसु रिति नोक्तं। तत्र त्वलुकाद्दस्यासिद्धत्वाद्दृश्यवतुरित्यत्र।
लोप इत्येव व्याख्यातं। प्रशस्यायां रूप। प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे रूपवित्यर्थः। प्रशंसा चात्र परिपूर्णत्वरूपैव स्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मनि
ष्ठा। तत्समानाधिकरणधर्मनिष्ठा वा प्रकृत्यर्थे आरोप्यते तेन चौररूपोऽयं यद्दक्ष्णो रंजनं हरेदिति सिद्धं। प्राशस्त्यं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशायनं तु तत्सा
पेक्षमिति न तदनुवृत्त्या निर्वाहः। ईषदसमा। ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिंगवचनानीकारात्। बहु राम ३०
गुडो द्राक्षा। तृणभकल्प इयं गौरित्यादि सिद्धं। गुडकल्पा द्राक्षेति तु क्वचित्प्रकृतितो लिंगवचनातिक्रमात्सिद्धं। णचः स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीयग्रहणात्तद्धितिक्र
मः। अन्यथा णचः स्त्रियां विधानात् अञश्च स्वार्थिकत्वात्सिद्धौ किं तेन। गुडशब्दस्य सादृश्याद् द्राक्षायां वृत्तिस्तत्र सादृश्यप्रयोजकधर्मस्य मा[illegible]

समाप्तिः। यन्निरूपितसादृश्य प्रयोजकधर्मस्तेषदसमाप्तिस्तद्वाचकाच्च कल्पादयः स्वभावात्। एवं च पूर्णपटुः कश्चित्तत्सादृश्यादन्यः पटुः प[illegible]ः प्रकृ
रसादृश्यं च पटुकल्पशब्दगम्यमिति सर्वत्रोपमागम्यादृष्टव्या विभाषा सुविभाषाग्रहणं कल्पवादिसमावेशार्थं कल्पाद[illegible]तिङन्तेषु सावकाशाः [illegible]र्थं
तुन ततः। तल्लोपदृष्टत्वे महाविभाषयैव सिद्धेः। अनिष्टत्वे तु न तदर्थतातस्येति बोध्यं। सुप्ग्रहणं तिङश्चेत्यस्यात्रासंबंधाय। उत्तरत्र त्वनुवर्तत एव। पुरस्तादि
ति प्रत्ययेपरत्वनिवृत्तये तु ग्रहणं पुरस्तादित्यस्यावृत्त्या पुरस्ताद्यादृशो लिंगवचने तादृश एवेत्यर्थबोधनद्वारा स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिंगाद्यतिक्रमे प्रा
पकं। हस्ती प्रागेवेत्येवकारस्तु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायसिद्ध इति सर्वभाष्ये स्पष्टं। प्रकारव। अत्र प्रकारो भेद एवेति। जयादित्यः [illegible]सादृश्यं भेदश्चेत्यु
भयमपीति। प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र वामनः। थाल्तु प्रकारमात्र इति। तत्रापि प्रकारवचने इत्येवोक्तः। सोपि प्रकारवतिन्याय्य इति [illegible]। किंच तथा स
तितथेत्यादेः सप्रकारइत्यादिरर्थः स्यात्। न च यथाला जातीयरीवाधापत्तौ तज्जातीय इत्याद्यसिद्धिरिति वाच्यं जात्यंताच्छ बंधुनीत्यनेन [illegible]षिद्धापत्तेः [illegible]
नोक्तरीत्या द्वित्वेनेव थालापि बाधानेष्यत इति वक्तुं शक्यत्वाच्च। अतएव यथाजातीयक इत्यादिभाष्यप्रयोगाः संगच्छंते। अव्ययस। अयमप्य[illegible]विकारः। अ
ज्ञातेइत्यादौ तु वाक्यभेदेनाकचोपि विधानं बोध्यं। कस्यायमिति। अज्ञातत्वाभिनयोयं अज्ञातोश्व इत्यपि विग्रहो बोध्यः। अव्ययेति सूत्रे प्रातिपदिकादिति सु
प इति च संबध्यते तेन क्वचित्सुवंतावयवे प्रातिपदिके ग्रहणं क्वचित्सुवंतटे ग्रहणं तत्र व्यवस्थामाह। ओंकार इति। इदं चाक्युष्मदस्मदोर्मात्रविषयं
।भाष्ये तथैवोदाहरणात्। अन्येषां तु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकटेरेव प्रागकच्। अतएव क्वादेशः साकाकार्थं क्वः कौ के इत्येवमर्थमिति भाष्यं संगच्छते। त्व
यकेति। यत्नादिसुकृते त्वकच्। पचतकीति। अकचो द्वितीयोकार उच्चारणार्थ इति भावः। कुत्सिते येन धर्मेण [illegible]तेव स्तु तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्र
त्ययः। अश्वक इत्यादौ धावनादेः सम्यगननुष्ठानात्कुत्सेति बोध्या। कुत्सितगतकुत्सायां कुत्सितक इत्याद्यपि प्र[illegible]मेर इतिवत्। संज्ञायां कन्। कुत्सादि
हेतुकसंज्ञाविषये कन्नित्यर्थः। तद्युक्तादित्यस्य विवरणमनुकंपायुक्तादिति। धानका इति। धानाशब्दात्केकेण इति ह्रस्वे कांताद्यापि अभाषितपुंस्काच्चे
ति विकल्पात्त्वपक्षे इत्वाभावः। पूर्वेणेति। अनुकंपायास्तद्विषयत्वादिति भावः। परंपरासंबंधेपीति। आरंभसामर्थ्यादिति भावः। अनुकंप्यमानोदानेनाप्य

यतीतिधानादेरनुकं यमानसंबंधादनुकंपायुक्तत्वमितिबोध्यं।ठञ्चेति।पक्षेकः।पूर्वसूत्रद्वयेति।अनुकंपापांनीतोचेत्येतत्।व्यास्व्यानादितिभावः।घ
निलः।पूर्वसूत्रेणेवठचूकयोः सिद्धौयोगविभागादुक्तविषयातिरिक्तोर्थैतौतत्रकठच सिध्यर्थचचकारइत्येके।ठाजादौ।अस्मिन्वितिकृद्विसंनिधानादिति
भावः।ननुठग्रहणंव्यर्थंइकादेशेअजादित्वात्सिद्धेरतआह।ठग्रहणमिनि।तस्मिन्निवायुक्तशब्दात्ठेनित्यत्वात्प्राक्प्राप्तायांलोपेकादेशेवषायुकसिद्धिः।
अन्यथामातिथिकवत्तेनिपातपरिभाषयाकादेशाभावेनसिद्ध्येदितिभावः नचघचःश्वित्वेनज्ञापकेनेकादेशःस्वर्वतःपूर्वप्रवृत्तिरितिवाच्यं।ज्ञापकसिद्ध
स्यासार्वत्रिकत्वात्।ठग्रहणसामर्थ्याच्चतस्याअप्रवृत्तेः।अत्राजिनांतस्येत्यत्रत्योत्तरपदेतिपृथक्कदंलुप्तविभक्तिकंतेनलोपपदमेवानुवर्तते तत एव
षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमितिसंगच्छते।अतिप्रसंगस्त्वनभिधानाद्वारणीयः तेनसवित्रियइत्यत्रमज्जावाविति लोपोन।उपेन्द्रदत्तेचतुर्थादचइतिलो
पोन।विनापिप्रत्ययमिति।समुदायशक्तिग्रहकालेवयवानामपिशक्तिग्रहादवयवतोपितद्बोधः।एवमेवप्रविशपिंडीमित्यादौवाक्यैकदेशात्कार्थ
बोधः।अस्यैवानुवादकमिदं।वर्णमात्रप्रयोगस्तुननतोऽवबोधात्।उवर्णात्त्र।लइतिलोपस्यपूर्वाचार्यसंज्ञा।उवर्णात्परस्यलप्रत्ययस्यलोपः स्यादेः
परस्य।वेनद्वितीयादचऊर्ध्वेलोपः सूत्रसिद्धएवानूद्यते।ऋवर्णादपीतिभाष्येनदृष्टं।पूजार्थमिति।ठञ्चेत्यतोवेत्यनुवृत्त्यैवसिद्धेरितिभावः।उपडइति
नेंद्रस्येतिज्ञापकेनपूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षयांतरंगस्याप्येकादेशस्यपूर्वमप्रवृत्तेरितिभावः।द्वितीयंसंध्यक्षरंचेदिति।एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो
व्यचः।एकाक्षरेति।अच्सहितंव्यंजनमक्षरंएकात्पूर्वपदानामित्यर्थः।द्वितीयादचऊर्ध्वमित्यनेनद्वितीयाज्विशिष्टस्यलोपाप्रासेरिदंवाग्रशीदत
इति।वाच्याशीर्येस्यतेनदत्तोवाकूकरणकशुभाशंसनेनदत्तइतिवार्थः।अत्रेकादेशपर्यंतनत्तत्पादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तिर्बोध्यतयानपूर्वेकृ
त्वादिप्रवृत्तिःशेवपिद्वितीयादचऊर्ध्वभागस्याशीर्दत्तशब्दस्यलोपेयस्येतिलोपेचांतेइक्निमित्तभसंज्ञासत्वात्कुत्वाद्यप्रवृत्ताविदंसिध्यतितथापिभत्वेयलोप
स्यस्थानिवत्वात्दाकारांतनिष्ठभत्वेनचांतनिष्ठपदत्वाव्याघातात्कुत्वजश्त्वयोर्योगिकइतिस्यादितिभावः।नचसाक्षात्पूर्वपरयोरपदत्वेविधेर्यलोपादिभा
पकस्यप्रतिबंधकस्यचास्थानिवत्वस्यनिषेधइतिसिद्धांतात्कृत्वेपिस्थानिवत्त्वनिषेधइतिवाच्यं।षडिकेपिदोषापत्तेः।यदितत्रद्वितीयादचऊर्ध्वेस्यलो

पविधायककवनप्रामाण्यात्सत्वेऽस्यानिषत्वं तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं। एतेन पूर्वत्रासिद्धे इति निषेधो जसि चेति निषेधश्चस्यादित्यपास्तं। नपदांतसूत्रोक्तरीत्या तस्यैव प्रवृत्तत्वा-
त्वेः प्राप्तेश्च। उत्तरपदलोपे तु अकच्स्थानादेशत्वेन स्थानिवत्वाभावात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते तत्र तद्धिता। अयथाया विभक्तावाश्रयमाणायां वा भसमासेऽपि वि-
तयापवादत्वाद्विरोधः। षष्ठेति। स्पष्टं चेदं खादिष्विति सूत्रे भाष्ये शेवलसु। एषामिति। शेवलादय आदिभूता येषां तेषामित्यर्थः। एषामकृतसंधीनां तृतीयादच इ-
ति वक्तव्यं तेन सुपर्याशीर्दत्तशब्दाट्ठचि सुपरिक इति सिध्यति। अजिनांत। उत्तरपदग्रहणात्सर्वलोपोऽत्र। अल्पत्वं महत्वं प्रति द्वंद्वे। ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं प्रति द्वंद्वे इति भे-
दः क्वचित्प्रकृतिलिंगातिक्रमस्यापि सत्वेनाह। कुटीर इति। कासूः शक्तिः शस्त्रविकलवाक् च। किंयत्तदो। द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्ये निष्पन्नेन वा बिभ्यः।
किमादिभ्यो डतरजित्यर्थः। द्वयोस्तूपलक्षणं। अतएव बहुष्वासीनेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति। कतरो देवदत्त इति प्रत्ययरितिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगः संगच्छते। एत-
द्बलेनापि तुमेव सूत्रे एकग्रहणं। द्वयोरिति निर्धारणषष्ठी व्याख्यानादेव भविष्यतीत्यलं। अत्र निर्धारणं न प्रत्ययार्थः तं विनापि प्रतीयमानत्वात् यान्यलभ्यत्वाच्च-
तु विप्रत्ययनिर्देश इति वृत्तौ। वा बहूनां। प्रत्यास्यातमिति। द्वैपार्थस्य त्वनभिधानमत्र। अतएव ततोऽन्यतरच् नाकरे इति। पूर्वसूत्रस्य द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानभाष्य-
व्याख्यावसरे कैयटग्रंथे इत्यर्थः। अतएव कतमाकतमे षामाक्षतेति पदद्वित्वप्रकरणे भाष्यप्रयोगः संगच्छते। तेन कतमो भवतामध्यापकः सूर्योदिवदत्तो
वेति सिद्धं। वाग्रहणमिति। न चाव्ययसर्वनाम्नामित्यस्याधिकारत्वात्तदनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं तन्निवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् तेन डतरजपि
षयेनाकच्। महाविभाषयेति। अतएवावक्षेपण इति सूत्रे भाष्ये क एतयोरर्थयोर्विशेष इति प्रयोगः संगच्छते। तमादयः प्रागवक्षेपणे कात्मा नित्या प्रत्यय-
इति प्रायिकमिति भावः। किम इति। बहुष्वासीनेषु इत्यादिभाष्यप्रयोगादिति भावः। एकाच्च। प्राचामिति पूजार्थं। वाकारस्य ष्टत्वे महाविभाषयैव सिद्धेः। अ-
कजर्थमपि न तस्यानिष्टत्वादिति स्पष्टं भाष्ये। येनेतर इति। अवक्षेपणे इति करणे ल्युडिति भावः। इवे प्र। इवार्थोपमानत्वं च तिवर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्
प्रकृत्यर्थमेयं सा प्रतिकृतिश्चेदित्यर्थः। प्रतिकृतिर्मृदादिनिर्मिता प्रतिमा प्रकारांतरे स्वार्थिकप्रकरणविरोधः। अश्वक इति। उपमानाच्चाभिन्न इति बोधः। लु-
म्म। अस्य लुदं वं प्रकृतिवल्लिंगाय। वचनं तु विशेष्यवद् देवहरीतक्यादिव्यक्तिरित्यत्र पाठात्। तेन चंचे मनुष्यावित्येव देवलकानामिति। प्रतिमां गृहीत्वा भिक्षा-

सु
ल·स र्थप्रतिगृहमटतामित्यर्थः।तत्तदायतनेषुप्रतिष्ठापितपूजार्थप्रतिमासुचित्रेषुनटेषुचभ्रमात्मिकाशिवाभेदबुद्धिरितिप्रत्ययोत्पत्तेरेवाभावः।स्पष्टंचेदं
रो·त· मनुंविषयेतादृश्यांवृत्तौरसप्रकरणेशंकुकमतनिरूपणावसरेप्रकाशकारैरुक्ता।यत्तुतत्रबुद्धेर्भ्रमत्वाभावोप्युक्तःसत्वनंतरावतीर्णधावापाठवत्बुद्धे
३२ स्तत्रभ्रमत्वेनप्रक्रमान्नविरुद्धइतिदिक्।अर्चासुपूजनार्थासुचित्रकर्मध्वजेषुचेतिदेवपथादिषुपाठस्तत्रनदीपूर्वइतिमद्राजस्येतिसूत्रेकैयटः।प्रक
तसूत्रेस्मावप्येतन्निरुक्तमिति।अस्वरितत्वादननुवृत्तिरेवात्रनिवृत्तिःशाखादिभ्योयदितिपाठःयइतित्वपपाठः।मुख्यादीनामाद्युदात्तदर्शनात्।उगवा
दिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धत्वा च्चाभव्यः।आत्मवान्अभिप्रेतानामर्थानांपात्रभूतइतियावत्।तद्विषयादिति।इवार्थविषयसर्वावयवकादित्यर्थः।भाष्येत
थैवोदाहरणात्।इवार्थविषयसर्वावयवकादिवार्थोपमानत्ववर्तिकर्तमानाच्छइत्यर्थः।अतएवशस्त्रीश्यामेत्यादेरिवार्थेवोनकाकतालमितिवृद्ध
च्चेवार्थेन।काकतालीयइति।काकइवतालमिवेतिइवार्थइतएवज्ञापकात्सुप्सुपेतिसमासः।तत्रपूर्वपदमुपमानकाकागमनपरंउत्तरपदंचोक्तपूर्वपद
र्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरं।समुदायश्चोपमेयदेवदत्तागमनसमानाधिकरणचोरपतनपरःएवंचोपमानकाका गमनसमानाधि
करणोपमानतालपतनोपमेयंदेवदत्तगमनसमानाधिकरणंचोरपतनमितिसमासार्थः।विशिष्टेविशिष्टनिरूपितोपमेयत्वबोधात्विशेषणेविशे
षणनिरूपितंविशेष्येचविशेष्यनिरूपितंतत्पर्यवस्यति।तत्तदुपमेयबोधेतत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्त्रं।ततस्तद्विशेषसमभिव्याहारेसमा
र्थोसमानप्रकृतिस्योपमानभूततालकृतकाकवधोपमेयःसमासार्थेपिमेयप्रयोज्यश्चोरकृतदेवदत्तवधइतिबोधःशक्तिस्वभावात्।एतेनपरस्परं।
सामर्थ्याभावाद्वृत्तिद्वयमपिदुर्लभमित्यपास्तं।तत्फलितमाह।इहकाकेत्यादि।अत्रसर्वत्रातर्कितोपनतत्वंसाधारणोधर्मइत्याह।अतर्कितो
मिठगिनि।अन्यतरस्यांग्रहणमनंतरठकःसमुच्चयार्थमितिभावः।एकशालाशब्दस्यांगुल्यादिषुपाठादितिभावमन्ये।पूगात्तु।पूगेतिनस्वरू एम
पग्रहणंव्याख्यानात्।ग्रामणीवाचकपूर्वावयवकभिन्नात्पूर्ववाचकादित्यर्थः।लौहितध्वज्यइति।लोहिताध्वजायस्यपूगस्यसएवलौहितध्व ९२
ज्यः।वातच्फ।शरीरायासजीवीनानाजातीयानामनियतवृत्तीनांसंघोव्रातः।च्फञ्इतिगोत्रेकुंजादिभ्यइत्यनेन।अस्त्रियांकिं।कौंजायनी।टिल

ञ्जौविति। ठित्वसामर्थ्याद्स्त्रियामितितत्रनसंवध्यतइतिभावः।तद्विशेषेति।व्याख्यानादितिभावः।जानकिस्त्रिगर्तेः।पर्श्वादियौ।अत्रास्त्रियामित्यनुवर्तते।य
ञश्चेतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्।तेनपर्शूः।स्त्रीष्यटूटेण्यण्विधायकयोष्ठित्वसामर्थ्यादसंवंधेप्यन्यत्रासंवंधेमानाभावात्।आभिजित्यइति।अपत्योष्णताय
ञ्।तस्यसार्थिकत्वेनगोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्यायमितिविग्रहेवुञ्।अत्रआपत्येतियलोपश्च।आभिजितकः।अयमपत्याण्णतेभ्यएव।तेनाभिजितामुहू
र्तइत्यादौन।सर्वेभाष्ये।अनैमित्तिकत्वार्थमितिननुतद्भावभावित्वरूपंनिमित्तत्वंसहविधानेपितद्भावोत्तरंभावइत्यर्थेवत्तद्भावस्यसमकालंभावइत्य
पितदर्थात्।अतएवधिन्विकृण्व्योरित्यत्रवलोपएवकार्योनधातुलोपइतिगुणनिषेध सिद्धेरकारादेशविधानंव्यर्थमित्याशंक्यतत्प्रत्याख्याने।
गुणवारणार्थंतदितिभाष्येउक्तमितिचेन्न।लोपवचनसामर्थ्यादचः परस्मिन्नित्यत्रतथानिमित्तत्वानाश्रयणात्।दंडव्यवदिर्दंडोदंडनं।व्यवसर्ग
साहचर्यात्।तयोरर्थयोर्विषयेस्वार्थेवन्नित्यर्थः।स्थूलादिभ्यश्च।प्रकारोभेदःसादृश्यंचव्याख्यानात्तइतिवर्तमानादित्यर्थः।जातीयरोपवादइति
ज्ञातीयविधौभेदएवप्रकारइतिजयादित्यमतेपवादइत्यस्यपरत्वाद्बाधकइत्यर्थः।तत्राप्युभयंगृह्यतेइतिवामनमतेयथाश्रुतमेव।अनंत्यं
अनंत्यंतगतिरशेषतःसवंधाभावः।सामिकृतमिति।समासेपिसामीत्यस्यक्रियाविशेषणत्वेनकारकत्वात्समुदायस्यक्तांतत्वं।कद्ग्रहणेग
तिकारकपूर्वस्यापिग्रहणात्।अनंत्यंतगतेरित्यस्ययद्यपीत्यादिः।अप्रकृत्यैवेति।समस्तत्वेतदेकदेशसामिशब्देनेत्यर्थः।असमस्तत्वेतत्संनि
हितेत्यर्थः।इदमेवेति।अस्यतथापीत्यादिः।वहुतरकमिति।यदितुवहुतरकंसुकरतरकमित्यादितेषाघंतात्स्वार्थेकन्वक्तव्यइतिवचनेनया
कादित्वात्स्वार्थेकनावासिद्धमित्युच्यतेतदानास्यप्रयोजनमेतदेवाभिप्रेत्येदंभाष्येप्रत्याख्यातं।एतदेवभाष्यंतस्याकृतिगणत्वेमानंविभाषा
ग्रहणादिति।प्राक्पांचीनमितिरूपद्वयंमहाविभाषयैवसिद्धमितितदस्यनित्यत्वेज्ञापकमितिभावः।तेनाक्षितंम्वित्याद्यसाध्वितिवोध्यं।आशि
तुम्भीन इत्यादितु [illegible] प्रत्ययप्रकृतेरर्थकथनंइयमभ्युच्चययुक्तिः।वृहतीजात्यंताइतिवहुवचनेनास्यापिग्रहात्।जात्यंतात्छस्येकास्यापिस्वभावतो
नित्यत्वलाभात्।अवृतेः स्वस्यनित्यत्वाभावायविभाषाग्रहणमितिभाष्यसंमतः।पंथाः।प्राक्नइति।तेनावक्षेपणेकन्वैकल्पिकएवेतत्सापि

सु·
ल·श· मितिउक्तं।बृहतीवा…ताः।कन्स्वत्ताः।अदिकृत्वियामितिकर्मधारयगर्भोनञ्तत्पुरुषः।प्रागिति।अत्रात्यंतंप्राविदेशेइत्यर्थकंनिर्लिंगम्।स्वां
शे·त· तंत्रोवेयप्रधानतया,स्वभावाल्लिंगयोगिलिंगंचनपुंसकमेवेलिंगंसर्वनामत्वात्।नस्त्रीत्वादिप्रकृत्यांसहात्यंतविरोधापत्तेरेकवचनमेव।एवंचप्रा
३३ मावधिकप्राग्देशवृत्तेःआम्राइतिवोधः तदाह।प्राचीनमिति।पदसंस्कारपक्षेइदं।यदाप्रागादिशब्दास्तद्देशकालस्थाम्रादिवोधकास्तेभ्यश्चस्व
स्वदीपस्थितंविशेष्यलिंगत्यागेमानाभावात्प्राचीनाआम्राःप्राचीनावाटीप्राचीनंवनमित्यादीतिकश्चित्तन्नमनंचित्यं।प्राचीदिगिति।लिंगविशिष्टप
परिभाषयाप्राप्तिः।प्राचीनंग्रामादिति।अत्रप्राच्यांदिशीत्यर्थेत्यन्तात्प्रागितिप्रकृतिःसचाव्ययत्वादस्त्रीस्वार्तिवत्सूत्रेभाष्येवायंप्रयोगः।जात्यं
ताच्चवंधु।जात्यंताद्वंधुनिवर्तमानात्स्वार्थात्याश्रयद्रव्यलक्षकादित्यर्थः।जातेर्व्यंजकमिति।वध्यतेस्मिन्नजातिरितिव्युत्पत्तेः।अत्रप्रकरणाबोधेनवा
चकत्वंवक्तुंशक्यंयुक्तंचेतिपरे।स्थानांता।सस्थानशब्दस्तुल्यरूपार्थेनचेत्स्थानांतमर्थवद्भवतितदाप्रत्ययः इत्यर्थः।इतिशब्दादर्थवदितिलब्धं
अनुगादेतीति।अत्रार्थेअनुगादिशब्दइत्यर्थः।अस्यनित्यत्वादस्वपदविग्रहंदर्शयति।सएवेति।अनुपाप्यादिवत्सुप्यजातावितिणिनिः।विसारि
णोः।अणिनुणइत्यतोऽणनुवर्तते।इनणीतिप्रकृतिभावः।क्रियाजन्मेतिअतएवत्रिःप्रकृतौद्विःपचतीतिन।कृत्वोपंचादिशब्दास्तुतत्संख्योत्पत्तिपरास्त
स्येवानुद्योतकास्तेषांचक्रियायामन्वयः।सूत्रस्वरसात्।द्विदशाइत्यादौसमासएवद्व्यादिशब्दानांतत्परत्वद्योतकंइत्युक्तार्थे…नसुच्।समुदा
यस्याप्रसिद्धत्वात्।भुंक्तेइतिवर्तमानप्रयोगः।त्रिरावृत्तादशेत्यादावावृत्तिक्रियाजन्मगणनेकृत्वसुच्।संख्यायाःकिमिति।गणनिवृत्तिः।संख्याश
ब्दानामेवेतिप्रश्नः।भूरिवानिति।नायंसंख्यावाचीलोकेगणनायामप्रसिद्धेरितिभावः।वहुशब्दस्तुसंख्यासंज्ञकत्वात्तत्कार्यभागित्युक्तं।तदभावे
हिक्रियाजन्मप्रश्नगणनेगम्येइत्यर्थःस्यादितितात्पर्यं।वारशब्दःकालपरः।सचभोजनपर्यायप्रइतिकालाध्वनोरितिद्वितीया।यद्यपिद्रव्यगुणयोर्गणा। एम
नयोग्यंजन्मापसिद्धमेवैवतेषामुक्तिः।क्रियापास्वनेकत्वाऽपिनिवृत्तभेदायाधातुवाच्यत्वेननतत्संभवः।तथापिक्रियाग्रहणंस्पष्टार्थं।साध्यस्वभा ३३
वैवयत्रक्रियातत्रैतत्प्रवृत्त्यर्थंतुनतत्।द्विर्वचनेवीतिद्विरावृत्तिर्द्विःप्रयोगःद्विर्बद्धंसुबद्धमित्यादिप्रयोगविरोधात्।पंचकृत्वःकर्त्ताकटान्द्विःकर्त्ताइ

त्यादौगुणभूतक्रियायोगेकारकविभक्तेरिवअस्यापिसाधुत्वमिष्टमेवेतिस्पष्टंहरिकैयटादिग्रंथेइत्यन्यत्रनिरूपितं।द्विपाकौइत्यादौनसुजादि।क्रिया
जन्मगणनस्याभावात्।तद्गणनार्थत्वेहिपाकावित्यादौद्विवचनाद्यापत्तिः।अतएवद्विःप्रयोगाविति न।तदुक्तंभाष्ये।द्विःपाकावित्यादौकस्मान्नभवतीतिने
तत्क्रियागणनेऽभिमुखीप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिरिति।साचजन्मरूपा।एवंचनेतत्क्रियागणनमितितदर्थइतिनिरूपितंभाष्यप्रदीपोद्योते।यद्यपिसंख्या
गणनात्मिकैवतथापिगणनायांप्रसिद्धास्तेषामवग्रहणार्थं।तेनयुग्मोभादिशब्दान्नेतिदिक्।विभाषाव।अविप्रकृष्टकालक्रियाजन्मगणनन्त्रन्ते।
रित्यर्थः।प्राचुर्येणेति।व्याख्यानादितिभावः।भावइति।प्रचुरस्यवचनेबोधनेसतिप्रातिपदिकात्प्रत्ययइत्यक्षरार्थः।प्रचुरार्थबोधकाच्चदितिप्रथमास
मर्थोत्स्वार्थेमयडितियावत्।अधिकरणेइति।प्राचुर्येणप्रस्तुतान्नादिवचनात्प्रथमासमर्थादधिकरणेप्रत्ययइत्यर्थः।प्रकृतेतिर्लिङ्गसप्तम्यन्तंतत्रव
र्तमानादित्यर्थः अत्रपक्षेवचनेइत्यत्रप्रकृत्यर्थोविवक्षितः तेनभवन्मयोध्यापतिनावनीपतिरित्यादौप्रकृत्यर्थाधिकरणमात्रेमयडुपपन्नः।तंत्रेणा।
र्थद्वयेऽपिवचनात्पर्यं।व्याख्यानात्स्वार्थिकप्रकरणपाठस्वाद्यपक्षेचरितार्थः।वस्तुतोयःस्वार्थिकाइत्यस्यप्रायेणेत्यादिः।प्रकारवचनेजातीयंतावद्वधुनि
देवतांतात्तादर्थ्येयदित्यादौवाचकतायाएवप्रतीतेरितिबोध्यं।तद्ग्रहणंवाक्यभेदेनप्राचुर्याभावेऽप्यस्त्यंतस्वार्थिकमयडर्थंतेनचिन्मयंब्रह्मेत्यादिसिद्धं
।यवागूमयीति।दित्वान्ङीप्।समूहवाद्वहुवंविशिष्टेऽर्थेप्राचुर्यार्थेवर्तमानादित्यर्थः।मोदकिकादावव्याप्तितिठ्ञास्वार्थिकत्वेपिलिंगातिक्रमः।कुटीरवत्
भेषजमिति।भियःशुक्रुहस्वश्चेतिव्युत्पादिताद्भिषजशब्दादिदमर्थेण्यतएवनिपातनादेकारः।देवतांतात्तादर्थ्येतदर्थेवस्तुनीत्यर्थः।वैधकर्मणित्यज्य
मानद्रव्योद्देश्यत्वंमंत्रस्तुत्यत्वंचदेवतात्वं।तदुक्तंभाष्येदिवैरैश्वर्यकर्मणोदेवस्तस्यत्स्वार्थेतलिति।तेनदैवत्यमितिसिद्धंतस्यनयत्वाह पितृदैवत्य
मिति।एतेनपितृषुदेवत्वजात्यभावादिदमयुक्तमित्यपास्तं।नवस्येत्यादिवार्तिकेविधीयमानाअत्स्यंतस्वार्थिकाः।साधारणादिति।अतएवनिपात्न।
दित्यकेशस्यदीर्घः।[illegible]मानंधारणंअस्येत्यर्थः।अनेकंप्रत्यविषिष्टुसंबंधमित्यर्थः।देवतेति।लिंगाति।कमात्स्त्रीत्वंवर्णेचा।वर्णेकिं।लोहितःस्फटिकः।
यावदाश्रयमनुवर्तमानं[illegible]त्वाभावोनित्यत्वं।लोहितादिति।अस्मादेवज्ञापकादत्यंतस्वार्थिकानांसुबुत्पत्तेःप्रागेवोत्पत्त्यंगीकारेणांतरंगत्वात्पूर्वंलिंग

सु॰ बोधकप्रत्ययवाच्यार्थस्वार्थिकेन वा भवतीत्यर्थः। अत एवकृत्याप्यदस्यात्र प्रकरणेऽसंबंधः। तेनैतादिभ्यो त्यंतस्वार्थिको एतिकेत्येवनत्वेनिकेति
स॰श॰ किंशब्दयोणि। लञ्ज[illegible]र्थः। उपाप्यादिति। अचेतिवत्तत्येह्रस्वग्रहणादीर्घस्य स्थानित्वं। एतेनात्यस्यस्यात्तत्वानर्थ्याचलोपाभावइत्यपास्तं व्याख्यानाच
शे॰ त॰ बोधो। व्याहृतोन्यैर्नोक्तोर्थो यस्या इत्यर्थस्तदाह। संदिष्टेति। तदुक्तं तच्छब्देन वाक्। वाचा युक्ताद्व्याहृतार्थे। प्रतिपादककर्मे शब्दादित्यर्थः। तिन
३५ स्वयं वाचाकथनपूर्वकं यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणं। तदुक्तं भाष्ये। तदित्यनेन। किं प्रतिनिर्दिश्यते वागेव यद्वा वाचा व्याह्रियते तदेव कर्मणा क्रि
यते इति। अत्र वागेवेत्युत्तरस्यैवकारेण व्याहृतार्थो यामित्यंशः संबंधो लभ्यते। क्रिययोरुत्सर्गतएकत्वं च प्रतीयते। यद्वा चावदतित त्कर्मणा
कुरुते इति श्रुत्यर्थानुवादरूपत्वाद्यद्वेत्यादिभाष्यस्य। तदुक्तं किं। वाचा कथनं विनैव यत्कर्म क्रि[illegible]नेतत्र मा भूदिति। एवं च मेत्र विशेषप्रयो
गपूर्वं क्रियमाणकर्मविशेषे रूढोयमित्याहुः इदं त्वया कर्तव्यमिति सदेशवाचं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमिति वदतः कैयटस्याशयस्तु चिंत्यः
। वाचिकं श्रुत्वेति मूलं कैयटानुसारेण। क्षेत्रे रूढा इति। तत्रोत्पन्ना इत्यर्थः। प्रजानातीति प्रज्ञः। नित्यीयमिति। वृत्तौ चेदं स्पष्टं। भाष्ये नित्येष्वस्यागणनान्ना
स्यनित्यत्वं। प्रत्ययांतरं त्वस्मादस्यापवादत्वान्न भविष्यतीति परे। मंगलामंगलवचनमिति। अपेतापोढेति सूत्रे ल्यप इति सोत्र प्रयोगः। एतेनास्मा
त्सूत्र प्रयोगान्मंगलेत्यादि प्रायिकमित्यपास्तं। भाष्यानुक्तेः। अत्राल्पार्थशब्देन स्तोकादीनामेव ग्रहणं। न तदर्थैकैकशब्दस्य तत्र तत्त्वे मानाभावात्स
त्वेपि तत्र[illegible]तस्याप्रसिद्धतरत्वेनाल्पार्थशब्देन न ग्रहणं। संख्यैक। संख्यावाचिन एकत्वविशिष्टार्थप्रातिपदिकात्कारकाच्छसित्यर्थः। एकार्था एवे
ति। एकवचनशब्देनात एव गृह्यंते इति भावः। घटं घटमिति। ततः शसि घटं घटमितिवत् घटो घटौ ददातीत्यपि बोधसंभव इत्यभिमानः। पैरशः स्व
रश इति प्रयोगात्तेभ्योपि वृत्तावेकत्वविशिष्टस्यैव बोध इति जातिशस इति परे। एकवचनादिति घटौ ददातीत्यादिबोधे शसोऽसाधुत्वादिति केचित्। एम
वस्तुत एकवचनादिति संख्यातिरिक्तार्थानां परिगृहीतैकत्वानामेव वीप्से त्यर्थानुवादकं। अत एव माषौ माषौ ददातीति न। किंतु द्वौ द्वौ ददातीत्येव। ३५
तत्रैति बोध्यं। अत्राहुः। वकारो वीप्सायामित्यनंतरं द्रष्टव्यः। संख्यैकवचनाद्वीप्सायां च चात्स्वार्थेपि स चाभिधानस्वाभाव्यादेकस्वादेव। तेनैकशब्दा।

तेन तद्धा चेके सर्वत्र प्रवृत्तिः एतच्च संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् समाहारे चेति तत्रैवेत्यर्थः एवं च तदविवक्षायां पूर्वकाले के इति समासे एकनदीतरः सिद्धोऽन्यथा समाना
धिकरणत्वात्पुरुषं बाधित्वाव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वापत्तिः अच्छात्यन्वेवेति योगविभागसिद्धोऽभियुक्तोक्तो गोदावर्यौश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे पदे इत्यर्थ च तु न योगवि
भागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् भाष्यकृता तदनुक्तेश्चेति भावः अन्यपदार्थ संख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्तते संज्ञानवगमादिति संज्ञेति कर्मण्यण् तेन संज्ञानेति शविशेष
स्यानवगमादित्यर्थः नित्यसमास इति तत्स्वरूपस्येत्यर्थः तत्स्वरूपस्य च समाससमानार्थकवाक्याभावेन समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्वपदविग्रहमहाविभाषया अ
संबंधेमानाभावात् अत एव द्वितीयतृतीयेति सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणेनोत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपवादाभावे उत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थे ज्ञापिते उन्मत्तगं
गमित्युदाहृते अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्नेति चोक्तं भाष्ये अस्य नित्यत्वे तेन मुक्त इत्यसंगतिः स्पष्टैव एवमन्यत्रापि बोध्यम् समासान्ताः अत्र समासप
देन तत्संबंध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि अत एव बहुकुमारीक इत्यादौ ह्रस्वो न गोस्त्रियोरित्यत्र भाष्ये स्पष्टमेतत् अंत इति
सूत्रे भाष्ये च एवं चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः नञ्पूर्वे समासान्ते तत्संनियोगनिष्ठाद्युदात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्ने
पूर्वस्यनिघाते च कृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रवृत्तौ ऽचश्चित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् तत्सामर्थ्येन समासान्तविधावाद्युदात्त
त्वस्यासंबंधज्ञापनात् तेन समृद्धा पूर्यस्य समृद्धपुरो राजेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः द्वित्रिभ्यामिति सूत्रस्थ समासे कृते समासान्ता इत्येतत्परं भाष्य
मेकदेशयुक्तिरुक्तभाष्यद्वयविरोधादित्यन्यत्र प्रपंचितम् अनतः शब्दश्चरमावयववाची स च समुदायावयवः अत एवोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्य
म् अव्ययानामिति टिलोपाभावश्च सिद्धः पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् यत्तु कैयटेन गोस्त्रियोरिति सूत्रे समासपदस्य समासार्थविग्रहवा
क्यस्योत्तरपदलक्षणयोत्तरपदावयवत्वमुक्तं तथा सरूपसूत्रे उक्तं उत्तरपदावयवत्वमित्यपि भाष्यकारस्य मतमिति तन्न फलाभावात् द्विपुरीत्यादौ स्त्री
त्वस्य लोकतः सिद्धेः लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्येण लिंगप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावबोधनात् अत एव परवल्लिंगमिति सूत्रे सत्वेऽपि द्वि
नावमर्द्धखारमित्यादौ नपुंसकत्वसिद्धिः पंचराजमित्यादावपि तत्प्रसक्त्यापत्त्या वकारान्तोत्तरपदे इत्यत्रोत्तरपदग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिश्च अंत इत्यादि सू

ल॰ शे॰ नस्य भाष्यविरोध इ चेन्न स्वरावयवत्वम् एवं हि तत्र भाष्यम् समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्यैवेति विकल्प्ये आद्येऽदम् प्रथमका इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा अन्त्ये स्व
स॰ अ॰ रितस्वरात्तोदात्तत्वसिद्धिरित्युक्ता उभयोरपि प्रकरणेन लक्ष्यानुसारात् किंतूत्तरपदान्तस्य क्वचित्समासान्तस्योदात्तत्वमिति सरूपसूत्रस्थभाष्यं तदनाश्रयणेऽपि योज
३५ यमिति वाक्यम् तथाहि छात्र इद्धानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे ऋक् च ऋक्‌चा च ऋचौ असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति इति भाष्ये समासान्तानां समासावयवत्वेऽपि समा
सभागस्य विभक्तिः परत्वाभावात् विशिष्टस्य न सरूपत्वमिति तद्भावः न च तस्यानर्थक्येन तदनुक्त्या भाष्यस्य न्यूनता इद्धावयवानामर्थवत्तामेवैकशेष इत्यर्थे प्र
मानाभावात् विशिष्टरूपोपादानाभावेन तत्परिभाषाया इहाप्रवृत्तेः भाष्यान्तरं तु तादृशं नोपलभ्यत एवेति दिक् सर्वसमासान्तो बहुजसोगोमत् जसित्यवस्थायाम भ
लौकिके वाक्ये सुपः परत्वादेव ततः पूर्वत्वे तु वाच्यार्थे विरोधः न हि सुबन्तं हि तं समासार्थं किंतु तद्विशिष्टमेव न च विशिष्टस्य सुबन्तत्वाभावेन सुबन्तात्तद्धित इति सि
द्धान्तविरोधः तेषामर्थाभावेन परिपूर्णपदमिति तन्मूलभूतन्यायस्यात्र विषयाभावात् अत एव पुंयोगादिति सूत्रे ऽन्त्यं तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तिर्भाष्ये उक्ता
किं च समासान्तप्रकरणे ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्याप्यसंबंधः तस्यावस्थायां वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वात् तत्र कबुत्पत्तिकाल एव तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञाविरोधाभा
वात् समासान्तस्य च तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् बहुकुमारीक इत्यादावुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाभावान्न ह्रस्वः कप् ह्रस्वादन्तरंगतरः नादर्था
तात्पर्यम् येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत्प्रतीक्षत इति भाष्येण स्पष्टम् तथाभिधानात् तत्राद्यस्य तावदित्यस्य कोषः प्रथममित्यर्थः अन्य
समाससंज्ञारूपं कपा सह स्वभवनाय कपं प्रतीक्षत इत्यर्थः पूर्वं स्वप्रवृत्तौ हि तदर्थकत्वात् कपाभावेन कप्शास्त्रवैयर्थ्यभिया हि तद्भवनकालप्रतीक्षा अन्यथा तदन
पेक्षत्वेन कप्प्रतीक्षोक्तिरत्यंतासंगता स्यात् अत एव प्रत्ययस्थादिति सूत्रभाष्यादाहृते बहुचर्मिके इत्यादावापः सुपः परत्वाभावादित्वसिद्धिरिति दिक् अथाव्ययीभावे
ऽसाधारणसमासान्तानाह अव्ययीभावे अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकसुबन्तं तदन्तात् टच् स च समासार्थविग्रहवाक्यस्यानावयव
इत्यर्थः एनोऽह इत्यतष्टजनुवर्तते अन्नन्तादव्ययीभावादित्यादि तु फलितार्थपरतया कथंचिन्नेयम् अत्र गणे ये ज्ञयं तात्तेषां ज्ञय इति विकल्पप्राप्ते नित्यार्थः राम॰
पाठ इति केचित् प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभीतिसमासः परोक्षमिति इन्द्रियाजन्यं ज्ञानविषयत्वं शो आघजन्तः प्रयोगः नन्वत्राव्ययीभावाप्राप्तिरत आह साम। ७

ण्योरिति परस्योकारेति परशब्दस्य ओकारोन्तादेश इत्यर्थः एङ इति पूर्वरूपत्वं परस्योकारेति पाठे परस्याक्षिशब्दस्यादेरुकार इत्यर्थः आद्गुणः अशी आद्यचीति धर्म
परादिति भावः अत्र गणसूत्रे परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति परोक्षे लिडिति सूत्रस्थभाष्यकैयटस्वरसः तत्र हि स मासांतोपि निपातनात्साधितः पूजार्थमिति
वेति वक्तव्येन तत्पूजार्थमपीत्यर्थः अन्यतरस्यांग्रहणस्य तु स्वरितत्वं नास्त्येव अतएव नदीपौर्णमासीति सूत्रे नदीशब्देन विशेषाणामग्रहणे शरदादिषु विपाड्
शब्द पाठस्य ज्ञापकत्वमुक्तं संख्यासंज्ञासूत्रभाष्ये नदीत्यादेर्वैकल्पिकत्वे नित्यत्वाय पाठस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासंगतिस्स्पष्टैव तत्रस्य यत्र पाठ
लुप्रपंचार्थस्तत्र नदीसंज्ञकस्य नग्रहणं पौर्णमास्यादिग्रहणात् न चाशब्दसंज्ञेति निषेधात्स्वरूपस्यापि ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् लक्ष्यानुसारेण सामर्थ्येन च त।
स्यात्रत्यागात् अतएव तत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ ॥ चकारबलेनेति संख्यापूर्वो द्विगुरिति योगं विभज्य पूर्वेण सं।
ख्यापूर्वस्य तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्यादेव पर्यायेसिद्धे चकारः समावेशार्थ इति भावः श्रितेति श्रितादीनां सुबंतत्वासंभवात् श्रितादि
प्रकृतिक इत्यर्थलाभः येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन संबुद्धिस्त्रीलिंगप्रथमांतभिन्नेपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः समर्थविशेषणत्वाद्द्वितीयादी
नां प्राप्तौ पितदंतविधिः समासप्रत्ययविधावितिनिषेधान्न भवतीति तदंतविधौ हि श्रितादयंत समर्थप्रकृतिक इत्यर्थे कष्टं परमश्रित इत्यादावपि समासापत्तिः
कष्टंश्रित इति न लोकेति षष्ठीनिषेधः पतितशब्दे तनिपतिदरिद्राति भ्यः सनो वेट् कत्वेन यस्य विभाषेति नो न निषेधप्राप्तावपि अत एव निर्देशादिड्बोध्यः अ
योग्यत्वादिति स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे कंकन्दे शक्तिप्रधानमित्यर्थः स्वायंकृतिरिति असमासे कार्त्तिरिति स्यादिति भावः ऐकस्वर्यमपि समासफलम् ख
द्वा अस्य तत्प्रकृतिके लक्षणया द्वितीयेत्यनेन सामानाधिकरण्यम् जाल्म इति तेन केवलरूढत्वं तस्य सूचयति एतेन प्रकरणादि सहकृतवाक्येन निंदा।
प्रतीतिसंभवान्न हि निंदा इत्ययुक्तमित्यपास्तम् योगरूढतत्संभवेपि केवलरूढेतदभावात् न हि निंदेत्यस्य च विवक्षितानित्यर्थः सामीत्यर्थे कालाइति
स्वाचिन इत्यर्थः कृत्वचनात् ननुक्तेनेत्यस्य निवृत्त्या क्तांता क्तांतस्य चारगोत्तर सूत्रेण सिद्धे योगविभागो व्यर्थ इत आह अनत्यनेति परिच्छेत्तुमिति रमेर्योगे शकधृषेति तुमुन्
अत्यंत अत्यंतसंयोगान्त्यंतसंयोगसाधारणेन पूर्वेण सिद्धे इदं किमर्थमत आह ः क्तांतार्थमिति क्तेनेति अत्र नानुवर्तनमिति भावः तृतीया इदं संकटनद्वा

बृ॰शे॰ एकएवसामर्थ्येप्रवर्त्तितेन्रसा ख्यात्य स्वरान्वये उत्तरसूत्रेण निपुणश्लक्ष्णाभ्यां समासविधानात् तद्योगे हि हेतौ तृतीयातत्कृतेत्युक्तेश्चस्पष्टं चैतद्भाष्ये गुणेत्यस्य
स॰त॰ वृत्तानेस्यैतत्सापेक्षत्वेपिसौत्रत्वात्स मास : खण्डशब्दश्चखण्डगुणवत्वेनशकलबोधकइतिशंकुलाखण्डइत्यत्रकृतेह्यारकमेवसामर्थ्यशंकुलाकृतखण्डगुणवानित्य
३६ र्थः वचनग्रहणंतुगुणोपसर्जनद्रव्यवचनेनैवसमासार्थमतेनकुसुम्भेनकृतंरूपमित्यादौन-घृतेनपाटवमित्यादौचनस्पष्टंचेदंभाष्ये यद्यपिजातिसंज्ञाकृदं
ततद्धितांतसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दभिन्नशब्दानामेवगुणवचनसंज्ञातथापिप्रकृतेव्याख्यानात्शुद्धयौगिकएवगुणवचनशब्दइतिबोध्यम् तृतीयां
तार्थेनकृतोयोगुणस्तद्वचनेनसमासइत्यर्थात्तत्कृतेत्यस्यगुणपदेनैवान्वयेनसंज्ञानुपादानाच्चगुणेनेतीयतांसिद्धेवचनग्रहणाद्गुणमुक्तवतेत्यर्थइतिभाष्य
च्चगुणपदेनधर्ममात्रमनेनखण्डशब्दस्यक्रियावचनत्वेपिनदोषः धान्येनेति अर्थशब्दोधनपरोहेतुतृतीयेतिबोध्यम् पूर्वसदृ॰यद्यपिसदृशशब्देनषष्ठ्या
समासः सिद्धस्तुल्यार्थैरित्यनेनतद्योगेषष्ठ्या अपिविधानात्एतस्याश्चनप्रतिपदविधानत्वमितिवक्ष्यते अतः प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिनिषेधा
त्रन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपिसदृशप्रतिरूपयोरितिसिद्धः तत्रहिद्वास्याः सदृशइत्यादौषष्ठ्या अलुकिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थंसदृशग्रहणमावश्यकंमनसा
सदृशइतिसंज्ञानास्त्येवेतिनतदर्थमिदमावश्यकंतथापिभोजनहेतुकसादृश्यवानित्यर्थेभोजनसदृशइत्यत्रसमासार्थमिदमावश्यकं हेतोःशेषत्वविवक्षयाषष्ठीसमासेतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्धिः सादृश्यग्रहणेनसदृशप्रतिरूपयोरित्यस्योपमानबोधकपूर्वपदकेएवप्रवृत्तेरितिस्पष्टंसदृशप्रतिरूप
योरित्यत्रभाष्ये यदितु भोजनेनकृतःसदृशइत्यर्थेपूर्वसूत्रेणसमासेनत्वत्तुरुषेतुल्यार्थैरित्यनेनस्वरोपिसिद्धइत्युच्यतेतदासदृशग्रहणंव्यर्थमेवेतिमकृतसूत्रे
कैयटेनध्वनितं सदृशेतिस्वरविधायकसूत्रशेषस्यभाष्यंतुएकदेश्युक्तिरितितदाशयः मिश्रंचेति पणबन्धेनैकार्थ्येसंधिस्तत्रागम्यमानेमिश्रत्वस्तुत्तरपदा
मनुपसर्गेतृतीयांतात्परमंतोदात्तमित्यर्थः अवरस्येति यद्यप्ययमूनार्थोपितथापिव्यवस्थाविषयाकारार्थमिदं भाष्येऊनार्थेत्यर्थग्रहणास्यतृतीयेतिसूत्रे
प्रत्याख्यानात्समर्थसूत्रेतृतीयातत्कृतेत्युपन्यासोपादानविकलइत्युदाहरणाच्च अत्रोनर्थग्रहणंनतिवादिनांमतेसर्वथास्यावश्यकत्वाच्चेतिदिक् कर्त्तरि राम॰
करणेचेति सूत्रेसमाहारद्वंद्वात्सप्तम्येकवचनमितिभावः तृतीयेति तृतीयांतमित्यर्थः कृद्ग्रहणेइति यत्रगतिकारकसमभिव्याहृतंकृदंतंतत्रक्वचिद्विशिष्ट ८

तेनैवपुं॰प्रातिपदिकत्वंसुविति।नचात्रद्वयोःसुपोर्लुकितदर्थस्यप्रातिपदिकार्थेंतर्भावेण द्वितीयाद्यनापत्तिः। व्याप्तिविशिष्टस्यकर्मत्वादिवोधार्थं।
तदुत्पत्तेःसुलभत्वात्।एकैकस्मिइति।द्वयोरपिसुपोर्लुकिपुनःसर्वादिपठितैकशब्दांतत्वेनसर्वनामत्वात्स्मैभावः।इद्दपुंवदिति।वहुव्रीहित्वत्वाति
देशेनोत्तरपदत्वस्यैकार्थ्येनभिन्नार्थत्वाभावेनचसामानाधिकरण्यस्यचसत्वात्स्त्रियाःपुंवदित्यनेनेतिभावः।अंतोदात्तत्वानीति।अनुदात्तंचेत्य
स्याधिकारत्वेपिभाष्यप्रामाण्यान्नेहोपस्थितिः।अतएववहुव्रीहिवद्भावेप्रकृतेपिकर्मधारयवद्भावः।किंचप्रियादिषुप्रतिषिद्धपुंवत्त्वस्यापिविधाना
र्थेकर्मधारयवद्भावः।अतएवपूर्वसूत्रयोःकर्मधारयवदितिनोक्तम्·प्रियादिषुपुंवत्त्वापत्तेः।पूर्वसूत्रेतुनस्वरातिदेशोभाष्य — प्रामाण्या।
त्।अतएवतत्रकिंप्रयोजनंसुब्लोपपुंवद्भावावित्येवंभाष्येउक्तं।अत्रकानिप्रयोजनानिसुब्लोपपुंवद्भावांतोदात्तत्वानीत्युक्तेःप्रकारशब्दःसादृश्य।
वाचीव्याख्यानादित्याह।सादृश्येद्योत्येइति।पुंवद्भावइति।पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन।गुणवचनस्येहाकडारसूत्रभाष्यपरिभाषितइतिवोध्यं।प्र
कारःसादृश्यप्रतियोगित्वरूपमुपमानत्वं।उपमानपदंभिन्नइतिवोधइतिपरे।आनुपूर्व्येइति।वार्त्तिकेषुकर्मधारयवदितिनसंवध्यते।तदु
दाहरणेषुभाष्येसुब्लोपादर्शनात्।संभ्रमआदरोभयंचक्रियासमभिहारेचेति।पौनःपुन्यंभृशार्थश्चक्रियासमभिहारः।लोट्येवेदं।अतएव
क्रियासमभिहारेलोट्मध्यमैकवचनस्यहेभवतइतिपठित्वातस्यलोट्ज्ञापकत्वमुक्तं।अष्टमेचास्यलोट्येवोदाहरणमुपन्यस्तं।अतएवयङंतेनद्वित्वं।यत्तुलो
टःसमुच्चयादिष्वपिविधानेननकेवलेतद्द्योतनेनसामर्थ्याभावान्नलोटिद्वित्वं।यङस्तुनदतिरिक्तार्थाभावात्स्वेवद्योतनसंभवाद्यङंतेनद्वित्वमितितन्ना
अकजादेरनेकत्रद्योत्येर्थेविधानेपिकेवलस्यैवप्रकरणादिनातत्तदर्थद्योतकत्वस्यादृष्टत्वात्।भृशार्थेयङिततःपौनःपुन्यविवक्षयांतुनित्यवीप्सयोरि
तिद्वित्वंभवत्येव।पापच्यतेपापच्यतेभृशंपाकंपुनःपुनःकरोतीत्यर्थः।नन्वस्यद्वित्वफलकेभृशार्थेवृत्त्येवसिद्धेःक्रियासमभि हारपदंव्यर्थमतआह।
पौनःपुन्येपीति — इदमेवज्ञापकंपौनःपुन्यस्यकेनचितद्योतनेसौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेरितिपौनःपुन्ययङंतेनसौत्रद्वित्वमितिभावः।भुक्त्वाभोजंभो
जमित्यादौताभीक्ष्ण्येद्वेवाच्येइति भाष्यपठितवचनांतरेणद्वित्वंमूलेत्वेतत्कृदंतेवक्ष्यते।पुनःपुनःक्रियाविच्छेदेनोत्पत्तिराभीक्ष्ण्यंतदेवचाभित्यत्वं।

त
ल॰श॰ भुक्त्वाभुक्त्वेत्यादौ विच्छेदे दिक्क्रियाया वोपात्ता। अजनादिरूपैव गृह्यते। अनुपस्थितकल्पने मानाभावात्। एवं च त्वाद्यंते नैव अजनाद्याभीक्ष्ण्यस्य द्योतित
शे॰सु॰ त्वात् त्वाद्यंतसमभिव्याहारे तिङंतस्य द्वित्वं। जीवतो वायमित्यर्थे जीवन्तिजीवतीत्यादौ। कमलानि कमलानीति वदेकं जीवतिपदं दीर्घाविच्छिन्नलक्षक
२९ मिति न तत्र शास्त्रीयद्वित्वं कर्मव्यतीहारस्य क्रियाविनिमयः नित्यमेवेदं द्वित्वं। वाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव तदाह। बहुलग्रहणादिति। अतएवान्यश
ब्दस्य समासवद्भावरहितमेवेतरशब्दस्य तत्सहितमेवोदाहरणं भाष्ये। परस्परशब्दे परस्पराच्चेति वार्त्तिकप्रयोगात्समासवद्भावाभावः। अन्यपरेत
रव्यतिरिक्तेषु तु नास्य प्रवृत्तिर्बाहुलकादेव। अन्येषां कर्मव्यतीहारबोधकत्वाच्च। अन्योन्यादौ कर्मव्यतिहारः स्फुट एव। अन्योन्यस्मै इति। अन्यस्मै इति
। अन्यस्मै इत्यस्य द्वित्वे पूर्वपदस्य सुपः सौ स्वमसिद्धिः। इतरेतरेषामित्यादौ तु एकैकस्मै इत्यत्रोक्तरीत्या सर्वनामत्वं। वार्तिकेषु कर्मधारयवत्पक्ष संबं
ध प्रोधनाय समासवदित्युक्तिः। सुब्लुग्विधिनैव सिद्धे समासइत्युक्तिराम्रेडितानुदात्तत्वबाधेनांतोदात्तार्था। कस्कादित्वादिति। कुप्वोः कःपौ चेति
बाधित्वेतिभावः। सिद्धांतिमतमाह। अन्येत्विति। तदुक्तं। हेडेः। नचोदाहरणमादरणीयमिति। तदतिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवं परतयानादरणीय
मित्यर्थः। दैलहूये इति। समासवद्भावे तदभावे चेत्यर्थः। इतरेतरमित्यादौ पूर्वखंडस्य सर्वनाम्न इति पुंवत्त्वेन यद्यपि सिद्धं। तथाप्युत्तरखंडे टाबभावा
र्थं बाहुलकमावश्यकं क्लीवे चेति। अन्योन्यमित्यत्र पूर्वपदे प्राप्तो विरह इत्यर्थः। उत्तरखंडे तु अस्मद्वक्ष्यमाणान्यतमरीत्यापि तदभावः। समासे सो
रिति। कृतद्वित्वस्यान्येन समासे पूर्वखंडस्य स्येत्यर्थः। इदमुपलक्षणं परस्परमित्यत्र पूर्वपदेन पुंसके सोरमभावस्य परस्परस्मा इत्यादौ स्मैवत्स्याभा
वे पि सर्वनामत्वस्य च। इतरेतरमित्यत्र चेति। डतरादि सूत्रे सर्वादीनीति सूत्रस्थभाष्यरीत्या विहितविशेषणाददणेत्यन्ये। सोर्लुकेति। स्वादेश
विधानत्वन्योन्यमित्यादावसमासे चरितार्थमिति भावः। प्रकृतवार्तिकेति। स्त्रीनपुंसकयोरिति। वार्तिके। अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यो इतरेतरमिमे कुले राम
इत्यादि तत्रोदाहृत भिक्षिया मितीति। अन्योन्यसंघ्याइति सर्वस्य द्वे इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगो पिबोध्यः। अन्योन्यप्रादुर्भवादिति अपादाने इति सूत्र। २९
स्थभाष्यप्रयोगे कर्मव्यतिहारः स्पष्ट एव। अकृच्छ्र इति। तत्र वर्तमानयोस्तदर्थकयोरित्यर्थः। पुनस्तदेवेति। अनुवादकविभक्तेन्याय्यत्वादितिभावः। यस्य दाने

क्लेशसंभावने तत्रैव तदभावप्रतिपादनं सफलमित्याशयेनाह। अतिप्रियमिति। यद्यच्चेति। स्वशब्दस्योभयार्थकत्वात्। ज्ञातिधनवाचीतु नगृह्यतेऽनभिधानात्। द्वि
इति वीप्सायां यथाशब्दस्यावृत्तौ द्वित्वप्राप्त्या तदपि निपात्यते इति भावः। क्लीवत्वंचेति। तेन ह्रस्वसिद्धिः चेन कृतद्वित्वस्याव्ययत्वाभावसंग्रहः। ज्ञातेत्यस्य तन्त्रेत
त्वात् षष्ठीन। तृतीचि यथा यथ स्वज्ञातात्या। यथास्वरूपमित्यर्थः। ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथं यथास्वभावं सर्वे पदार्था ज्ञाता इति वृत्तिसंमतम्। पूर्वपदस्याम्भावद्
ति। द्वौद्वाविति। द्वित्वे कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि पूर्वपदावयवस्याकारस्यामादेश इत्यर्थः। आत्वमिति संज्ञात्वादप्राप्तिः। नपुंसकत्वंचेति। चेन कृतद्वित्वानियत
द्विवचनोत्पत्त्यभावस्य संग्रहः कर्मवद्भावादन्तोदात्तत्वं। वाच्यमिति। इदं वृत्तौ स्पष्टं। अभिव्यक्तिरप्येवमित्यन्ये। आचतुरमिति। आङ् अभिविधौ। आङ् मर्यादेत्य
व्ययीभावः शरत्प्रभृतित्वाट्टच्। चतुर्थान्तमिति फलितोऽर्थः। मिथुनीयन्त्यनेनान्वयः। मिथुनशब्देन तत्कर्म मैथुनं तदिच्छन्तीत्यर्थे क्यच्। मिथुनं गच्छतीति।
मिथुनत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। फलितार्थकथनमिदं मिथुनायन्ते इति कण्ड्वादौ तु पाठः। उपमानार्थाभावात्। द्वन्द्वपदस्य त्यामर्यादा तु एतावदेव पशूनामायुरि
त्येवंरूपा। स्वसा हित्येन चतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थः। प्रपौत्रपुत्रेणापीति। चतुरोऽभिव्याप्येत्यर्थ इति वृत्तिस्वरसः। अत्यन्तसहचरितत्वेन लोकविज्ञानमत्राभिप्रे
तिः। अत्यन्तसहचरितौ लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानमिति वार्तिकात्। तदाह साहचर्येणेति। तेनेह न। युधिष्ठिरार्जुनौ। द्वन्द्वं स्पष्टं वीप्सायां द्वि
त्वमन्यत्र स्वार्थे। अन्यत्रापीति। द्वन्द्वं युद्धमन्याति वर्ततेति यथा। अत्र द्वयोर्द्वयोरित्यर्थो वीप्सायां द्वित्वं। शीतोष्णसुखदुःखक्षुत्तृषा द्वन्द्वानि सहते इत्यत्र स्वार्थे
द्वित्वमेकशेषाद्बहुवचनं यथा चार्थे द्वन्द्व इति स्वार्थे द्वित्वं पुंस्त्वं लोकात्। अयं योगविभागो भाष्ये न दृश्यते द्वन्द्वं युद्धमित्यत्र मर्यादावचनेन सिद्धं एवं हि
युद्धे मर्यादा। शीतोष्णादिष्वभिव्यक्ता। सहचरितत्वं शब्दप्रयोगे बोध्यं चार्थे द्वन्द्व इति तु संज्ञाशब्दो व्युत्पन्नः अवयवार्थाभानादिति तदाशयः विस्तरस्
तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः। शब्देन्दुशेखरे स्वल्पे पूर्वमर्द्धमपूपुरं। प्रीयतां तेन भगवान्। नृशिवयासहितः शिवः। भूषितः फणिभाष्येण यत्र लघुः शब्देन्दुशेखरः
॥ सत्ताहृत्कमलेष्वास्तां यावत्फणिफणाधरः॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे पूर्वार्द्धं समाप्तं॥ श्रीराम ॥

॥ इतिलघुशब्देंदुशेखरपूर्वार्द्धसमाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ अथ वैदिकेषु विशेषमाह छंदसि पुनः पुनर्वसो ईनारे लोकेत्विति उडुनावयवभेदे समुदाये रूढत्वादिति भावः एवं विशाखयोरपि द्वेतारे तेन लोके द्विवचनमेव
योगविभागः छंदसीत्यस्योत्तरत्रानिवृत्त्यर्थः एवं हि चानुकृष्टत्वान्नोत्तरत्रानुवृत्तिः वतीति वत्प्रत्यये इत्यर्थः मनेरिति आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं अनंगत्वादिति अंगस्य सस्येति त
त्राधिकारात्तस्यासत्यां गभसंज्ञानिमित्तयोरेकत्वाश्रयणेन भसंज्ञानिमित्तवसुशब्दनिरूपितांगत्वाभावादिति भावः एतद्वार्तिकद्वयं छंदोविषयमिति कैयटः संज्ञाद्वय
मिति तत्प्रयुक्तं कार्यमित्यर्थः अयस्मये अयसो विकार इत्यर्थे द्व्यचश्छंदसीति मयट् तेनागित्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः इंधिभवतिभ्यां चेत्यस्य क्रमप्राप्तप्रथमोपन्यासत्यागे
बीजमाहै धेरिति [illegible]तेति प्रथमोध्यायः॥ हविषि वर्तत इति हूयते तत् होत्रं ततोग्निपदेन षष्ठीतत्पुरुषः अग्नये हूयत इति तत्त्वर्थप्रदर्शनं प वाग्वेति वाको [illegible] हो विस्तागपू
र्वके प्रसेषवर्त्ते द्वितीया त्रास्त्वसे सोपसर्गस्यादिर्वा विभाषोपसर्गे इति व्यवस्थितविभाषया सिद्धे निरुपसर्गार्थमिमारंभः पुरुषमृगश्चंद्रम इति बहुलग्रहणाच्चंद्रमः॥
सश्चतुर्थी व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपंचः अडभाव इति बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपीत्युक्तेः घस्यिरिति क्तिनि घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः समानस्य छंदसीति
सः न च भवतीति अंतं [illegible] तत्परं तु सार्वधातुकमात्रविषयमिति बोध्यं हेमंतशि शिशिरशब्दस्य हेमंतः शिशिरोऽस्त्रियामित्यमरादुभयलिंगत्वेपि हेमंतशिशिरे इत्ये
तन्निहितायेस्यष्टार्थं हेमंतशिशिराविति अमरस्य प्रमाद इत्यन्ये अहोरात्रे इति रात्राह्नाहाः इति पुंस्त्वं प्राप्तं द्विलमतंत्रं अहोरात्राणि विदधत् वस्लादे शासति
लुङ् सनोरिति विहितस्य [illegible] इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणं [illegible] प्रपूरणे आङ्पूर्वः मध्यमपुरुषैकवचनं परावर्गिति परापूर्वस्य वृजेः अक्रन्निति क्रमः अ
नुगमेनिति गमेर्गमहनेत्युपधालोपः अत्तन्वेत्यस्मिन्नेतरे यत्रालिलेसत्वादीह मंत्रग्रहणमिति इति द्वितीयः अक्रन्निति कृञो लुङि तिपि मंत्रे घसेति च्लेर्लुकि सार्व
धातुकगुणे तिप्योहल्ङ्यादिलोपे रूपं अपृणुपेनमिति गुपेर्लुङि तसलं तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः छंदस्यपि निष्टनिष्टर्क्यो व्यत्ययं विद्यान्निसः पत्वं निपातनादिति क्रमये
इत्रृमत्ययचलोपयोः दीर्घश्चेति अत एव नुगभावः शिवशीति शासेरित्यन्ये [illegible] हुले यजेर्य इति देवशब्दे उपपदे इन्नादिः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रेः स्त्रीलिंग एवेदं निपातनं [illegible] पृच्छ सीप्सायामित्यतः सीव्यतेरिति प्रतिपूर्वोद्दिनादिः [illegible] इति उपपदे इत्यर्थः लोकेत्विति [illegible] नकारलोपो न [illegible]
षणीति गांसनतीति विग्रहः अत्र सनोतेरन इति नकारांतस्य निषेधात्

ग·
ल· श·
शे· सु·
३८

॥ इतिलघुशब्देंदुशेखरपूर्वार्द्धसमाप्तम् ॥ शुभमस्तु: ॥

३८

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ वैदिकेषु विशेषमाह छंदसि पुनः पुनर्वसो ईं नारे लोकेत्विति उद्भूतावयवभेदे समुदाये रूढत्वादिति भावः एवं विशाखयोरपि द्वे जारे तेन लोके द्विवचनमेव
योगविभागः छंदसीत्यस्योत्तरत्रानिवृत्त्यर्थः एवं हि चानुकृष्टत्वान्नोत्तरत्रानुवृत्तिः वतीति वत्प्रत्यये इत्यर्थः मनेरिति आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं अनंगत्वादिति अंगस्य भस्येति नि
त्राधिकारात् अभ्यासन्योऽंगभसंज्ञानिमित्तयोरेकत्वाश्रयणेन भसंज्ञानिमित्तवसुप्रत्ययनिष्पन्नादपि नांगत्वाभावादिति भावः एतद्वार्तिकद्वयं छंदोविषयमिति कैयटः संज्ञाद्वय
मिति तत्प्रयुक्तं कार्यमित्यर्थः अयस्मये अयसो विकार इत्यर्थे द्व्यचश्छंदसीति मयट् नेग्गागित्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः इंधिभवतिभ्यां चेत्यस्य क्रमप्राप्तप्रथमोपन्यासस्यागे
वीजमाहे धेरिति इति प्रथमोध्यायः ॥ हविषि वर्ततइति हूयते तत् होत्रं ततोऽग्निपदेन षष्ठीतत्पुरुषः अग्नये हूयतइति तत्त्वर्थप्रदर्शनं पवाग्वेति वाक्ये जुहोतिस्त्यागपू
र्वकं प्रक्षेपे वर्तते द्वितीया त्रा स्थले सोपसर्गस्यादिर्वा विभाषोपसर्गे इति व्यवस्थितविभाषयासिद्धे निरुपसर्गार्थोपमारंभः पुरुषमृगश्चंद्रमसे इति वहुलग्रहणाच्चंद्रम
सश्चतुर्थी अभ्यासे वहुलमित्यस्यैवायं प्रपंचः अडभावइति वहुलं छंदस्यमाङ्योगेपीत्युक्तेः सग्धिरिति क्तिनि घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः समानस्य छंदसीति
सः न च भवति अंगारत्वं अनंतरं तु सार्वधातुकमात्रविषयमिति बोध्यं हेमंतशि शिशिरशब्दस्य हेमंतः शिशिरोऽस्त्रियामित्यमरादुभयलिंगत्वेपि हेमंतशिशिरे इत्ये
तस्मिन्हतायेस्पष्टार्थं हेमंतशिशिरावित्यमरस्य प्रमाद इत्यन्ये अहोरात्रे इति रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वं प्राप्तं द्वित्वमतंत्रं अहोरात्राणि विदधत् घस्लादेशः स्पति
लुङ्सनोरिति विहितस्य घ इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणं आपाति आपूरणे आङ्पूर्वः मध्यमपुरुषैकवचनं परावर्गिति परापूर्वस्य वृजेः अकर्निति कर्मः अ
तुग्मनिति गमेर्गम हनेत्युपधालोपः अत्र नवेदस्थितेरे यजुरालि लोसत्वादोह मंत्रग्रहणमिति इति द्वितीयः अकरिति कृञो लुङि तिपि मंत्रे घसेति च्लेर्लुकि सार्व
धातुकगुणो निपहः लत्याचिलोपेरूपं अकृमुपेनमिति गुपेर्लङि तमसत्तु जोदित्वादभ्यासस्य दीर्घः छंदसि निष्टनिष्टर्क्यव्यत्ययं विद्यान्निसः पूर्वनिपातनादिति [illegible]
ऽत्र प्रत्ययवर्णयोः दीर्घश्चेति अतएव नुगभावः शिक्षादिति शासेरित्यन्ये [illegible] ने यजेर्य इति देवशब्दे उपपदे इन्नादिः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रः स्त्रीलिंगएवेदं निपातनं पृच्छेः प्रच्छ शीप्सायामित्यतः सीव्यतेरिति प्रतिपूर्वाद्दिवादिः व्रश्चणीति उपपदे इत्यर्थः लोकेत्विति व्रश्च [illegible] नकाय वौ ध्नो
षणीति गंसनतीति विग्रहः अत्र सनोतेरन इति वकारांतस्य निषेधात्

ल॰ शा॰ गोसनिशब्दस्य संबनादिषु पाठः करिष्यत इति सनोतेरन् इति सूत्रस्य भाष्याश्रयणं षत्वं न प्राप्नोति तथापि इदं षत्वं मूर्धन्यवत्पाठो वैदिकसंप्रदायात् अत एव प
पू॰ वै॰ दकालेऽस्य मेव पठंति गोसनिमिति यत्तु सुषामादिषु षत्वमिति तन्न उक्तसूत्रेण भाष्यविरोधात् येपथ्यामिति पंथानं रक्षंतीति हविर्मथंतीति विग्रहः छंदसि सहः लोके तुरा
२ साहमित्यादि प्रयोगाश्चिंत्या इति हरदत्तः वहेश्च अस्य लोके प्रयोगः चरंति के विद्विष्ठो इति हव्ये नंतः हव्यशब्दे उपपदे वहेर्ञ्युट् पादस्योमध्यस्येत्यर्थः तदाह पादमध्येभि
ति जनसनखनक्रमगमो विट् उपसर्गे सुपि चोपपदे एभ्यः विट् इति विड्वनोरित्यत्र विशेषणार्थः वेरपृक्तस्येत्यत्र सामान्यग्रहणार्थश्च अप्सुजा गोजाः गोषु जायते गोषा सनोति
न्न सनति वि सा निखनति दधिक्रा मति अग्रेगाः गच्छतीत्यग्रेगाः सर्वत्र विड्वनोरित्यात्वं अग्रेगा इति सप्तम्या अलुक् अवेयज इति योगविभाग उत्तरार्थः वि
जुपे मंत्रे इत्यनुवर्तमाने छंदोग्रहणं स्पष्टार्थं छंदो ब्राह्मणानीति सूत्रबलेन ब्राह्मणे मुख्यछंदस्त्वस्यानंगीकारात् सुधीवेत्यादौ घुमास्थेतीत्वं वनिपि तुकि
त्वाभावान्नेत्वं अयं परादौ वरे इति बहुलमुक्तेति नियमार्थः क्विप्प्राप्तेः प्रसूयत इति भावः बहुलग्रहणात्क्वचिन्नापि तु घातः छंदसि लिट् छंदसि लुङ् लङ्
लिट् इति धातुसंबंधाधिकारस्थं कसुश्चेति योगविभाग उत्तरार्थः अनंतरस्यैव लिटो यमादेशाः लिट इति तु प्रत्ययान्तरत्वाभावाय अनयोः कित्वं तु ऋच्छत्यृतां
मिति प्रतिषेधविषयगुणस्य तेर तु इत्यादावविवृतातिरागात् जीवानित्यादौ प्रवृत्तिवारणाय ईजान इत्यादौ लिटः कित्वादेव संप्रसारणं सिद्धं अंजेराजिवानित्यादौ
नलोपः पोपिच्छेरुभयथेत्यनेन न सार्वधातुकत्वान्ङित्वादेव सिद्धः न चैवमाविवानित्यत्रापि गुणो न स्यात् आकारांतरप्रश्लेषेण आधातोः पुनर्विधानादिति भावः
क्याच्छंदसि किर्धीय इति व्याख्यानात् कुड्वादियं तादपि यमस्य यो नो शाकुनं भुरण्युमिति यथा लोके न सूयत इति तु लोहितादिसूत्रभाष्यरीत्या साधु मंत्रे वृषेष
सूत्रेयं च मत्यर्थं प्रथमा वृषुसेचने इष इच्छायां मनज्ञाने मनु बोधने इत्युभयोर्ग्रहणं विदादीनामपि यथादर्शनं क्तौ विधातव्य उदात्तवचनमुत्तरार्थं नभयज्ञो भावे क्य
वृदात्तो यथा स्यादिति प्रमतो नादौ च निनीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं च लोडर्थ इति पूर्वपरान्वयि अकरमिति कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङ् ऋदृशोऽङि गुणः उदाह १
रणेषु धातुसंबंधो मृग्यः सिपबहुलं अयं विकरणः यासि सीषादि इत्यादौ सिपा व्यवधानादिणिनिषेधो न विहितविशेषणं लोपिच्छादसत्वान्न तत एव च लसार्वधातु
कानुदात्तत्वे नैतन्नत्रेत्यनोवेनिवर्तते तदाह लोपावेति परस्मैपदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी परस्मैपदे तिङ् आमिकारांतानामित्यर्थः पजानीति पश्चाद्गतौ तिप आट्

जिह्वायंत्य इति छंदसि परेच्छायामिति क्व च अश्वाघस्यादिति योगविभागेनालं अन्यस्यापेक्षावं न इति इदमेव जिह्वाचरणं नाम अन्येनूपमाना इत्यत्रापि छंदसत्वात्
चारेक्यच माहुः अणि श्व्यन्छानजिति अपिश्वाव्दा दाहाव पियोः स्कभायदुत्तरं अस्कभ्नाहीत्यर्थः व्यत्ययो व्यतिक्रमस्यगमनं व्यतिपूर्वादिणो भावे ण च त वक्कविरस्य
विषयावगाहनं क्वचिद्वौ क्वचित्त्रय इत्यादि लिङिति तस्य पमसधातोर्गुणः नित्यं ङित इति सलोपः यासुट् अतो येयः यलोपः आद्गुणः विकरणप्रकरणे व्यत्यय इत्येव
सिद्धे बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थं तदाह सुप्तिङिति बहूनर्थान्लाति आदत्ते इति बहुलं तस्य भावो बाहुलकं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् दक्षिणायां इत्यत्र स्याद्
भावश्छांदसत्वात् उपग्रहपदेन लादेशव्यंग्यं स्वार्थत्वपरार्थत्वादि तस्नीति निमित्तलादेशोप्युपग्रहपदेनोच्यते इत्याशयेनाह उपग्रह इत्यादि मधुन इति
मांसे इति अमृतस्यारयोर्वा चकोमधुशब्दो नित्यक्लीव इति भावः विपूयादिति युमिश्रणे विपूर्वः विशेष इति अचि अत्र अदायेत्यवग्रहः अणि आदायेति स्यात्
नलक्षणेन त्वकारा इति न्याये नात्र फलांतराभावाद्व्यत्ययफलं चिंत्यं लिङ्याशिष्यङ् स्यागागमिवचिविदिशकि रुहिष्वेवायमङ् विकरणः प्रायेण दृश्यते
बहुलं छंदसीति अन्यथा स्मत इदितीत्वं स्यात् गुणस्तु नकित्वादिति भावः तुमर्थो भावः अव्ययकृतो भाव इत्युक्ते भाव इत्येव सिद्धे तुमर्थग्रहणात्साध्यावस्थ
भावस्याग्रहे [illegible] लभ्ये इति बाहुलकाद्गुण लपिवध्ये इत्यादौ यद्भाववत एवं च बाहुलके नैव पिबाद्यादेशाकि न कार्यमित्यर्थकथ्यैकथ्येन [illegible] निमित्त्यर्थ
सूचयति आहुवध्ये इति हृञः संप्रसारणे उवङि रूपं न म्लेच्छितवै इति म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे धातोस्तवैङ् अवगाहे इत्यत्र केन भावलक्षणे भावस्य लक्षणे लैगम्य इत्यर्थः
आविजनितोः आप्रसवादित्यर्थः इति तृतीयपात्रे श्वाजसे अजसादिति निवर्त्यं रात्रिरात्रिं सहोषित्वा अजसादाविति किं यामाणां त्रयः लोके त्विति असंज्ञावि
षय इत्यर्थः संज्ञायां तु लोके पि डीवं तए एव [illegible] इत्यनुवर्तनात् राशादिभ्यां त्रिविति त्रिवंत आद्युदात्तो रात्रिशब्दः नित्यग्रहणमिति आरं [illegible] सामर्थ्याभि
त्यत्वसिद्धिरिति भावः अनृर्षे भुवश्चेत्येवं [illegible] तस्यमृपितिस्यादत आह उवङिति गुग्गुल्वादीनां छंदसि व्यत्ययेन स्त्रीत्वं पततयालु विंशाख्य लिंगः शौनकादि
भ्यश्छंदसि अस्यात्र लेखो लेखकप्रमादात् छंदसि [illegible] अभिधेय इति तदर्थात् अत एव शौनकीयाशिक्षेति तत्र त्युसहरणमाकरे वर्धमिति वर्धोनिनु वर्धराणादिके घृ
णि वाध्यं वर्धिकाः पश्यति भाष्यप्रयोगात् मेध्यायति [illegible] नावरत्या [illegible] प्राप्नोति अंतस्वारितश्चापरूपन इति हास्तः वैयाघ्री भ्य इति वैयाघ्रतपत्व लेभवा आपद

ल· प्रा· त्वर्थः सोमो जलमस्य हः सुगार्भमयश्चित् यदपी [illegible] नर इति सूत्रस्यार्थ [illegible] पूर्वनिति यतः पूर्वले वसिद्धेव्यवहितस्यापि घनः समुच्चय इति भाष्यः लोके लग्निम इत्येव अग्नादि
वो· वै· त्येवमुक्तं यितुमुचितं यतो विकारात् वृद्धि [illegible] भाव [illegible] मिति तेन [illegible] त्वं वर्हिः कुशा हुताशयोः दूतस्य कर्मक्रिया तत्र भागे तस्येदमित्यादि कर्मणि च दूत वाणि कर्म्यां चेति
२ येषामेवं वृत्र रक्षो या विस्यागाम पीत्येके [illegible] अनकृतो [illegible] यशोवि का [illegible] पारयवादः [illegible] इति वाहुलकाद्वा [illegible] तद्योगे कर्मणि षष्ठी न दाह [illegible] नवम्या री ना
मिति इपि [illegible] रेवतीरयेम [illegible] बहुल मिति [illegible] साक्षा [illegible] माया असुरस्य धर्मका [illegible] शक्तिर्माया असुरस्यासुर प्रतिपक्षस्य माया आसुरी मूर्धन्वतो इति यद्य
पि मूर्धा वयः प्रजो [illegible] इत्यत्र मंत्र एव मूर्धन् शब्दोस्ति तथापि साहचर्यात् त्रिन्यायेन विष्टंभो वय इत्यादयश्चत्वारोपि मंत्रा मूर्धन्वंत उच्यंते वयस्या
वितिकिं अग्ने [illegible] यथा [illegible] समर्पयाय मूर्धा परमेष्ठी [illegible] केवल मूर्ध शब्दवता वयः शब्द रहितेन मंत्रेणोपधेया मा भूदिति मत्वर्थे मा मत्वर्थे [illegible]
सिमासुतन्वो [illegible] मासतन्वोः किंस्व [illegible] मधुमंतो [illegible] सूत्रेन नूशब्दो दीर्घांत इति ह्रस्वः अनंतरार्थे चेति वृत्तव्यमध्वनंतरमस्मिन्मध्वो माधव्यो मास
लुगकारे [illegible] चेति वाच्यम लुक् मधुल [illegible] अन्ययोः [illegible] अकारः इषऊर्जे इद् अन्नमूर्जबलमहानित्यर्थः इकार आत्मपाधिको [illegible] श्रव इत्या
शुगास्मिन्नास्ति [illegible] रेफोरशब्दः शुक्रः अयस्मयादित्वात् [illegible] न ओजसा ह ओजः शब्दान्मत्वर्थे यन्त्सौ [illegible] वाच्यो [illegible] एतदादिकाद्ग [illegible] सोभगः [illegible]
ममाहात्म्य [illegible] पूर्वे कृतपूर्व शब्दान् तीया ह [illegible] वचनान्नान [illegible] मित्यर्थे इन इति यइति च प्रत्ययः अद्धि संस्कृत मित्यर्थे [illegible] सोममर्हं सोमशब्दा
द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे य प्रत्ययः मधोः यइति निर्देशं चान्मय ड्यर्थे इति स्वार्थे इत्यपि बोध्यं अग्निरीश्वे वसव्यस्येत्यादिः स्वार्थे इति समूह इति निर्दिष्टं पचावचिन्ति एवं
चक्षो [illegible] षष्ठी समर्थविभक्तिः फलितमाह शिवं करोतीति शिवशम् अरिष्टाः प्रकृतयः इति चतुर्थः सात्मनीति आर्षत्वाद्वत्वं वर्गः प्राप्त्यप्राप्तिविषयः विंशि
नत्ति आंगिरसा [illegible] गार्ग्य [illegible] मेन्यादि प्रवरभेद भिन्नानि विंशतिर्वा तरभेत्रा [illegible] परिमाणमेषामित्यर्थः [illegible] सदनमर्हतीत्यर्थः इडत्सरे त्तवत्सर संवत्सर परि
वत्सराः पंचवर्ष युगे चतुर्णां वर्षाणां संज्ञा उद्धत इत्यादि देशः विशेष्याः साधनशब्देन प्राप्तिमद्रव्यमिति लिंगसंख्यायोगात् [illegible] यसंज्ञान. [illegible] २
नातु अत्र न कृतः नलोपानापत्तेः दीर्घश्चेति ह्रयोभयत्ह्रदयाविष्यमिदं छंदसीव चाहः अन्यतरस्यां ग्रहणं [illegible] सुमंगलमस्या अस्तीत्यर्थे [illegible]

मघं धनमस्यास्तीति मघवा उद्गतसंबंधिनीत्यर्थः उह्ना उह्नतीति व्मनुयोरुदाहरणे तयोरिति व्याचष्टे इदंतदोरिति आनंतर्ययोगे षष्ठी कथमिति कुतो हेतोः केन प्रकारेण वे
न्त्यर्थः तुश्छंदसि अजादी गुणवचनादेवेति नियमबाधनार्थं प्रकृत्यंतराभ्यनुज्ञामात्रमत्र क्रियते न तु पूर्वविधिस्तेनोपाधिसंकरो न करिष्ठ इति कर्तृशब्दात् तृन्नताट्
ष्ठनिति कर्मणि द्वितीया अतिशयरूपेष्वनर्थस्य विशेषणत्वात् तृजंतस्य त्वाके श्वनकृतपूर्वकृत्तत्संज्ञा नानेन तद्वृत्तेन तृजंतम् प्रकृतिकत्वोपपत्तेः षष्ठी त्रिपसंख्ये
शब्दे सिद्धे श्वयतेरपि विधाविति वचनाद् भूयसो दरतिपुंवत्वेन रोगधृष्णवलात्स्वयते तुरिष्ठमेयस्स्विति तृलोपः तेनः प्राग्घत्वजश्चेतु न असिद्धत्वात् अन पूर्वविप्रेमास्याल्ल
रमशब्दरूढमासमानार्थे प्रकृत्यंतरं प्रतरमिति प्रकर्षप्रकर्षेतरप्रकृष्टतर इत्यर्थः अदित्वमिचण्कोचो स्मात्स्यवदित्यात्मस्य प्रहरणभूरिति तेन किंस्विमम इत्यादौ
पश्चेन लोपोन सार्थ इति मा शास्त्यविशिष्टे स्वार्थ इत्यर्थः मलो प्रशंसायामित्यन्ततरनुरते: अनसं वृहलः सामदेवस्य छंदसीति विषयः बहुप्रजा इति बहुप्रजाः
स्वरूपं च मः छंदसि वेतीति लिटि धातोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् तुजादीनामित्यत्रापि छंदसीनिवर्त्यामिति भाष्यं तुजादीनां छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वान्नम
हानरश्विमाह इति आङ्पूर्वात् ह्वयतेर्लिटि आत्मनेपदेनमेकवचने बहुलं छंदसीति शपो लुकि संप्रसारणे उवङ् न च भवति ह्वयामि मह तः शिवानि
निरवानि ... स्य संप्रसारणे इकारेण पूर्वरूपे आदुतोश्छंदसीर इति वत्वं तत्र विहितविशेषणत्रयणात् वायुः की वायतेश्छंदसि बहुलं कीन्मादेशः स्पर्धेलि
डीति अपपूर्वस्य स्पर्धेः संप्रसारणमकारलोपश्च बहुलं छंदसीत्यउभावे ह्रुपदे अपेनिस्पृधे ... मिति प्रकारांतरं मनोरमायां स्थितं सीति संप्रसारणाकारलोपौ निपा
त्यनेन इति शेषः आनर्हु आनर्हु इति भाषायां ... सीति अभ्यासस्य संप्रसारणमनिरूक्तं च निपातनात् न चासः सेषत्वं तु चुविधेर इति भाषायां लालीति अभ्यासस्य सं
प्रसारणे निपातनात्तु ... जिति भाषायां ... भावेन ह्रस्वाति निपातनात् बहुवचनमेषु श्वाभावो स्मात्रहस्वत्वं सामादस्यत्रक्व ... एकस्मिन्न
विश्वाभावः यदि श्वोजुहोत ने स्पारो ... तिषु नस्य मूर्खत्वं ... वहुलत्वेवेति भाष्ये स्पष्टं निष्ठायांचेति शिरादेशो निर्धापानत्वाभावश्च निपातनात वस
देति अन्ययेन परसैपदं आत्मनेपदमिति ... अभिधेय इति ... अभ्यासवर्णेन ना चिरवादेति कावित्को पपाठ इदं पदमं जयस्य स्पष्टम शीर्षश्छंदसि स
र्वविधीनां वैकल्पिकत्वाच्छिरसः प्रादेशस्याप्यवैकेलिसनो नावरस्या वाराहस्य विकार इत्यजंतान्डीपहिवचनेपूर्वसवर्णदीर्घः उपानहोविशेष्य मानुषीभिः जास्पू

ल॰ शा॰ र्वसवर्णे दीर्घः शम्यं चेति पूर्वत्वाभावे विकल्पविधि[illegible]रनुरतिसूत्रस्थ[illegible] [illegible]पुनर्दीर्घो न तयोरत्र विषये विशेषाभावात् यातेरति यानितेइत्यर्थः शोर्लोपेन्यपक्षु स्तले
शे॰ वै॰ ननुभिसर्वनामस्थाने चेति दीर्घेन लोपः त्वाएम[illegible]मिति तन्न [illegible]ने वाहिः [illegible] ग्रहः इदय्या इति अकारस्यायादेशः प्रकृत्यांतः अंतोनिवर्तते प्रकृत्याखभावेनेनवि
३ कारमावचन इतियावन् न अघार अयमिति [illegible] इत्यः [illegible]यशेवि का[illegible]तु आपोरत्याटीनि सुपविभक्तिकानि पृथक्पदानि अनुकरणानि आपोजुषा लोष्ठ
लोविर्वषि इत्येते शाब्दा अविके शाब्दानुवर्वो अवंः वालिइत्य[illegible]याया अस[illegible]येताबति प्रकृत्यर्थः अविके पूर्व इति चास्मादेव निपातनान्नत्वं च मीसमासः आपोजसांतं
जुषाणो इतिस्ं संदृष्णो इतिशसंतं वर्विषि इतिस्यं[illegible]तइतरे संबुध्यं[illegible] वालिंवालिके इतियजुष्येवमेव पठ्यते अस्मादेवेति अंवेइत्यतदिति पमिदं अंगशब्दइति
विद्यमानइति शेषः मदादेश्चेति षष्ठीतत्पुरुषः सूत्रेइति शब्दस्तत्त्वसमा[illegible]नार्थः कुधपरइति बहुव्रीहिः धकारेः कार उच्चारणार्थः आद्युदात्तइति भाज्यत्रग्रामेस्तत्रविपा
तनादिति भा[illegible]ओतोनुविभक्त्यर्थ इतेराओत्रग्रहणामिति हरदत्तः प्रकृतिभाव इति तन्मात्रमित्यर्थः ननुह्रस्वोपि एषस्य इति एषसभानुरित्यर्थः अयनिर्देशं
चमीमि[illegible]यानित्याह चंद्रशब्दस्येति विष्वग्देवयोरिति इदं सर्वनाम्नोप्युपलक्षणं तदाह विश्वाचीति विश्वमंचतीति विग्रहः बहुलग्रहणादन्यत्रापि क्वचि
न्नेनक द्रीचो सिद्धा सधस्थमिति सहतिष्ठतीत्यर्थः पथि च छंदसीभाषापुरुषे इत्यतो विभाषेति निवर्तते चात्का सादेव हयो भ्वेति अस्य आचार्यस्यएत्यस्थित
इति शेषः सड्कोः जिह्वामूलतालुस्थानीयोड्ः जिह्वामूलं तालु चाचार्य आह स्थानं ङकारस्यतु वदमित्र इत्युपक्रमात् सएवस्वरहृषमध्यगः उष्मणासंयु
क्तः ऊष्मयोगे जातइत्यर्थः यदासएवलकारो हकारेणोष्मणासंयुक्तः ह्लकारतामापद्यते तोस्याचार्यस्यमतेनढकारोल्हकारतां यातीत्यर्थः छंदसिच अष्ट
नइति दीर्घइति चानुवर्तते फलितमाह अत्वंस्यादिति नलोपे कृते ढकाराकारस्यदीर्घः क्वचित्तु अष्टानां दीर्घः यादेशस्येति तत्[illegible]मिपामित्यनेन इकः सुपि
ऋचीति अन्येषामपीति सूत्रे मंत्रे इति निवृत्तमिति हरदत्तोक्ते मंत्रइत्यस्यानुवृत्तिरेवयुक्ता छ्वोगतः छचरस्तिड्ः तस्यातो दीर्घः छचइतिकिं अश्वाम वनवाजिनः था
तृणामिति वृत्तिकृता तिसृवचनस्यानुवृत्तिरत्रयुक्तेति भावः षपूर्वस्या च इति दीर्घश्रुत्योपस्थितस्याचइत्यस्य षपूर्वस्येति विशेषणं उपधाया इति च अ
नएवपुल्लिंगाविरोधः जनितेति जनयितेत्यर्थः तृचिरूपं शमितायमत्रविषयेप्रयोग इडादीलिलोपो निपात्यते सूत्रे प्रथमैकवचनमविवक्षितं शमिता

रोपदत्रसुकृतं शमितृभ्यश्चैवैनं शामित्रमित्यादिदर्शनात् विपूर्येति युमिश्रणे वियुत्य विश्लिष्येत्यर्थः आनडिति नशोरूपं आवरिति वृणोतेर्लुङि मंत्रे घसेति ह्वलेर्लु
क्लिरूपं अमाङ्योगेपीति अपिशब्दान्माङ्योगेपि ननु परत्वाद्भावे कृते नजादित्वादाल्लोपो न प्राप्नोतीत्यत आह रेभावस्येति नन्वेवं रेभावे कृते तत्से वेट् प्राप्नो
ति न च रेभावो व्यर्थः कादिष्वनिट्सु चरितार्थत्वादत आहात्रेति ननु लाक्षणिकत्वात्कथं रेभावः पुनरत आह तदर्थं चेति द्विवचनात्परिभाषाया अप्रवृत्तिरि
ति भावः किञ्ञीतीति अजादाविसर्थः वितनिरइति वितेनिरइत्यर्थः लोपविधानसामर्थ्यात्तस्यासिद्धत्वेप्येत्वाभ्यासलोपौ न प्रवृत्ताविति लिट् मसिरइ पेति मत्य
र्थः श्रुशृणुपृणुवृणुभ्यो [illegible] स्याच्छन्दसि श्रुधीहवमिति अन्येषामपीति दीर्घः पृपालनादौ उरुणस्कृधीति नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं शृणुधीत्यत्र चिभावविधानसा
मर्थ्यात् तश्चेति श्रुशृणुपॄकृवृभ्य इतोन्यत्रन्यत्ययेन शप् बहुलं छन्दसीति लुक् अङितश्चेति हेर्विधौ वर्णाच्छन्दसि पक्षे पित्वादङित्वं शपो लुगिति बहुलं छन्दसीति आङि
तिटा संज्ञा [illegible] समं जग्मित्याङे क्वचापि लोपदर्शनादाङीत्यर्थः आतइत्यनुवृत्तेरादेरित्यपि व्यर्थ अत्यवाल्य ऋतु वासु शब्दयोर्भावार्थयनियम
देशानिर्वा [illegible] ओलोरणि च इति बचुः पक्षे इति सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् इइइति सस्यात् तल्लोपः रुटि अनोगुणे अद्दश्रमिति इरित्वादङ्।
देवभिरिति [illegible] नभवति क्वचिदनतोपि भवति नद्यैरिति क्वापि अपिनाल्पवपि उक्ष्णतानमुहोतीति सुपां सुपां स्थाने [illegible] आदेशा [illegible] पंचाइ
ति जसः स्थाने [illegible] छन्दसि त्वावाद्शः उकारोच्चारणसामर्थ्यात् [illegible] पूर्विका नेकाल्त्वेन वा व्यत्ययो बहुलमित्यस्यायं प्रपंचः सुपां सुपस्थापद्ध्येवं पू
र्वसवर्णस्य आंतर्यादीकारस्ततः सवर्णदीर्घः परमेव्यो [illegible] पूर्वसवर्णस्य दकारेनञ्ञीति निषेधान्न लोपाभावे संयोगांतलोपेन सिद्धावपि संयोगांत
लोपस्यासिद्धत्वाल्लुकैवेति बोध्यं यत्तु नं [illegible] पूर्वसवर्णदकारो [illegible] सिनापत्तिरिति तदर्थमनेकालमात्रर्थं च लुगावश्यक इति दिक् य
मिति प्राप्त इति अमआत् न विभक्तावितीत्संज्ञा [illegible] स्य मृ [illegible] वचनस्य मृग्येमिति पाठांतरे आद्युदात्तपाठादिदमेवेति भाष्यस्वरसः नेत्र कव्यस्ये
नञपू [illegible] त्वादिति मस्यापि म वचनमनुस्वाराभिधेय इति [illegible] भावः वधीमिति हंतेर्लुङि वधादेशः सिचइट् मिपोऽमो मश् तस्यासिद्धत्वादीट् इसिज्
लोपः सवर्णदीर्घत्वं लोपस्त आत्मनेपदेषु [illegible] नावरुद्धा [illegible] स्थान अदुहेति दुहेर्लङ् झस्य [illegible] बहुलं छन्दसीति रुट् तलोपे हलोरकारयोः पर [illegible]

ल॰ श॰ सत्वादेवकीचिन्न ततएवात्मानमा [illegible] वंकृतेत्य [illegible] नेइतिसूत्रस्य [illegible] नाइ मध्यमपुरुषेति कंठेनारिति धिन्विकृण्वोरचेत्युप्रत्ययः वस्याकारः लोपः शृणे

शे॰ वै॰ नेति पित्वेनाङित्वाद्गुणः अनत [illegible] मिति तत्र [illegible] लोपान ष्यादेशात सैने आदेशः यनीसस्यव्याख्यायसंख्याकारति यजिष्ठेनेति सुवाम

४ दिग्भावत्वं एमसीति इणआ [illegible] वसिते [illegible] माज्जसेर असुकि कृतेजसः सकारस्यश्रवणं असुकःसस्यविसर्गः उभयत्रासइत्या

दैपरत्वाद्सुकि सकृद्गतिन्या [illegible] यारिति [illegible] वम्यर्थेषष्ठीरुव्यर्थे श्रीणामित्यस्यवामीतिनदीत्वेनसिद्धेः छंदस्यापाधमानहृपा

भावात सूत्रग्रामणीनामित्यापः [illegible] मेकवचनेष्टिहुं छंदसीति तुगोः पीदांतेइतिसूत्रेऋक्वादस्यैवग्रहणार्थमावश्यकं कृत्याद्यंतेवर्तमान

गोशब्दात्परस्याम्रोनुडित्रितदर्थः छंदसि लोपश्च यत्रविहितस्तत्रान्यत्रापिदृश्यते अस्थभिरस्थ्यानुरुक्त्यास्यच्चवेतिपादिः अनोनुडितिमनुपोनुडिअन

ञनस्यलोपः इहदृहि अस्थ्यादीनामीकारउपलक्षणेहि वचनेछंदसि अपरिव्हृताइतिवहुवचननिर्देशः छंदसिनदंनस्यैवप्रयोगदर्शनात उभितेउ

दस्थाद्इतिपूर्वस्यवर्णः माभूदिति इडितिलोपः सूत्रेइतिः प्रकारे तेनकाचिदीकारोपिवित्तमभ्यमीतिवरुणइतिवृत्तिः सनिंससनिमिमस्यछांदसत्वादात्

पूर्व्यो अविभाषुतलाच्छंदस्येवैतन्निपातनं याव काइतिपुनंति पावयंतिवेत्यर्थः घोलोपो घुसंज्ञकानांलेटिपरतोलोपोवा दधातेदद्राजेघुवलेटिनिपद्

तश्चलोपः परस्मैपदेषिवतीकारलोपः लोपेप्याडागमेनदद्रादित्यस्यासिद्धेर्वाग्रहणंस्पष्टार्थं जसादिष्विन्त्यादिशब्दः प्रकारेतेनदर्वेदर्विअंवेअंवेत्यादिसि

द्धं नाम्यसस्येवास्य जोषतइत्युदाहरणं अपुत्रादीनामिति आदिग्रहणस्यप्रयोजनांतरंमृग्यमिति हरदत्तः यजुर्वेदस्य यजुर्वेदीयकठशाखस्य कव्यध्व

रकव्यत्युदाहरणं विभाषाजस्ततिहिर्वास्यान किंस्यात्वेति पाठेछांदसत्वादीत्वाभावः वसुधितमिति कर्मधारयइतिहरदत्तः नेमधितेक र्मधारयमाप्तिरिति

पद्व्नइतिमाससमासादेशः आघास्वयइति घृङः पापः श्लुरभ्यासस्यदीर्घः परस्मैपदंचनिपात्यते धारयनौतुश्लुणिलुगभ्यासदीर्घत्वानि आंत्ययोःश्लुणि

लुगुगागमाः धृञ्ञ्लुकृकारस्यपदानि यद्वाधृञोयङ्लुकि रुगभावमात्रमाधेतन्निपातनप्राप्तरुगभावस्यवाधायदर्धर्तीत्यत्ररुग्निपातनेदर्धर्तीत्यत्र ४

तुयङ्लुकपक्षेन किंचिन्निपात्यं किंतुश्लावेवयङ्लुङ्नस्यतिलोटीतिशेषः तेनभाषायामिति लोडतिरिक्तेचवोभवीतिवोभोनीति यङ्गेवेतिप्रसरइ संपू

वेस्येति संपूर्वत्वमतंत्रं आसनिष्य इतीति इशूं नादिनिवृत्तिः करोतेर्यङ् लुगं तस्येति शतरि तश्च कारकृत्यग्रको चानासङः । नेगागम श्चात चादुभावः । वमजाननु यङ् लुग
तस्य शतरीति शेषः घृणेरिति यङ् लुगंता च्छतरीति शेषः तरित्र तद्ति जंसंतं नाभ्यस्ता दिति नुम्नमर्मृज्येत्यत्र वृद्ध्यभावो पिछांदसत्वात् इति शब्द एवं प्रकाराणामन्येषाम
पिसंग्रहार्थः समूयेत्यपि दाधर्त्यादि वेवपठितुं युक्तं इकार इति श्लाविति शेषः नचभवति इदानीन्येवं ब्रूयादिति इतिसप्तमः प्रसमु समाहार ईङः अनित्यत्वादृच्व म
मासांतः घस्येति तरप् तमपो रित्यर्थः नसज्जनि एवं शब्दपराणां हंङः निषत्तेसदिरप्रतेरिति षत्वं अचोरहसाणं भुवश्चम हर्वारिफो वा महाव्याहृतेरिति [illegible] मुवो विश्वे
षुसवनेषु भवते श्छंदसि लुङ् लङ् लिट इति वर्तमाने लङ् सिप् शप् अगुण श्छांदसः ततएवाउमावः ओम अभ्यादानमारंभः तत्र वर्तमानस्येत्यर्थ इति इति नसु
व्रसण्यायामिति [illegible] कैयट सुसु व्रसण्योमित्यत्र ओमभ्यादाने इति प्लुतो दात्तत्वं न भवति तस्यायज्ञकर्मविषयत्वात इति वदनुमारंभेपि अचेन प्लुतमाह अतएव
वशुद्धप्रणव ज[illegible]पि ते प्लुतमेव जपंति अभ्यादानपदेनायज्ञकर्मोच्यते इतितदाशयं वर्णयंति प्लुतश्रुत्याऽ चरत्युपस्थितेर चः प्लुतः मकारस्त्व र्धमात्र इति अर्ध
चतुर्मात्रो [illegible] यज्ञकर्मणि यज्ञेति किं स्वाध्यायकाले माभूदिति ये यजामहे इत्यत्रैवायं प्लुत इष्यते नेनेह न ये देवासो दिव्येकादश स्थेति पिभ्याया ये सु घे स
त्रापि भवति एतत्स्थानापन्नत्वात्तस्य प्रणवष्टेः टिस्थानिकत्रिमात्र ओकार ओंकारो वा प्रणव इति भाष्यादौ स्पष्टं इदं चाथर्वणप्रातिशाख्येपि स्पष्टं टेरि
तिनु प्रातिशाख्योक्त टिस्थानिकत्वानुवादः हलं मे इति तदभावे टेः त्यननुवृत्त्यात इत्यस्यैवस्यात् व्यभिचारा भावादि प्रणवः प्लुतत्वेन न विशेष्यते येनाच्यपि
भाषायप्रवृत्त्याऽदोषः स्यात् इति भावः याज्यामंत्रा यंतिया ज्यानुवाक्या कांडमिति समाख्यातप्रकरणेस्यादित्यर्थः अंतःकिमिति पचांत[illegible]ह लोटे रित्यस्य निवृत्त्यर्थ तदो प्लुत
श्रुत्योपस्थितेर चाति विशेषितेऽजंतार्याएवयाज्यायाः स्यात् टिविशेषणत्वे त्वनर्थकं टेरंतत्वाव्यभिचारात् इति प्रश्नः ब्रूहि श्रौ ब्रूहि स्थानापन्नेपि त्र्यायामनुस्वधेतिप्रै
षेपिप्लुते भवति एवं श्रौषट् स्थानापन्ने अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणेपि भवति एवं वौषडिति वौषट् वौसट् वौसाडित्येवं विध सर्ववषट्काराणामुपलक्षणमिति ह
रदत्तः आवह देवान् यजमानेत्यादौ न प्लुतः छं[illegible]सर्वाम[illegible]कल्पितत्वात् तस्मादिति आदिमं तादित्यर्थः ओश्रा३ वय आश्रा३वयेत्यनयोरेवायं नेहे अग्नीद्यी
न्विहरेति प्लुतमात्रस्यवैकल्पिकत्वा[illegible]इदं [illegible] तस्थानापन्नत्वाद्भवत्येव एष्टमतिवचनं प्रश्नोत्तरं विगृह्योतिल्यवृतं वादिनं स्वमतान्मच्या

ल·शा· ध्यत्यर्थः अनुयोगः यस्मादसौ प्रत्याविततस्तस्य प्र[illegible] न एवं निरूपपत्तिकमाख्येति आम्रेडितं भर्त्सने उदाहरणे वाक्यादेरामन्त्रितस्येति हितं वाक्यस्य
शे·वे· टेरित्यधिकारेप्यत्रानंत्यस्य भवति वाक्यादेरेव प्लुतः स्यात् [illegible] विधानात् उपलक्षणमिति तत्रैकैकस्येत्यनुवृत्त्या पर्यायलाभः अंगयुक्तं आकांक्षमित्याकांक्ष्यपचा
५ यच्च रत्नानीमिति कूजनफलमिदानीमेव ज्ञास्यसीत्यर्थः ओं शब्दोऽ म[illegible] प्रत्युदाहरणे तु नये अंग देवदत्तेत्येकं वाक्यं एतच्च मिथ्या वदसीत्येतदपेक्षते विचार्यमा
णस्य प्रकृतज्ञानं विचारः तादृशज्ञानविषयीभूतो विचार्यमाणः इह तु विचार्यमाणार्थविषयत्वात् वाक्यानि विचार्यमाणानि गृहा३इति गृहे शब्दस्य प्लुतविका
रः पूर्वं तु पूर्वमेवेत्यर्थः उदाहरणे तु प्रश्नो वितर्के प्रति श्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानं श्रवणाभिमुख्यं च हंत गते इति प्राधान्ये णीकारो गम्यते आद्ययोरर्थयोः प्र
ति श्रवणे प्राक् गतिसमासः तृतीये लक्षणेनाभिप्रतीति अव्ययीभावः क्रमेणोदाहरणानि अनुदात्तं प्रश्नवाक्ये चार मं प्रयुज्यते स प्रश्नांतः दूरात् हूते इति ॥
प्रश्नांताभिपूजितयोरर्थः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थादिति भावः तत्राभिपूजिते दूराद्धूते चेति इतरत्रानंत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति आद्योदाहरणे अगमः पू
र्वान् ३ ग्रामान् अग्निभूता३इ पटा३उ इति अगम इत्यादावनंत्यस्यापीति प्लुतः स्वरितः प्लुत इति स च पूर्वभागस्य उत्तरस्य तु उदात्ताविदुतौ भवतः आग्निचिदिति व्याचष्टे
अग्निरिवेति कार्यं चिदिति कृच्छ्रेत्रपि [illegible] अग्निर्माणवक इति अग्निरिव माणवको दीप्यते इत्यर्थः यद्यप्येवमप्युपमार्थानामिवादीनामस्तित्वं प्रतीतिस्तथापि चि
[illegible] त्वस्याप्यस्ति इत्यस्मादेव प्लुतः प्रयोगाभावात्तु नेति भावः च प्लुतसमुच्चयार्थः एतदेव ज्ञापयति पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयत इति बोध्यं उपरिस्वि अनेन विचार्यमा
णानामिति विहितप्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रं विधीयत इति हरदत्तः उपरि स्वित् आसीदिति कृत्स्नं दर्शयति अधः स्विदिति स्वरितमा उदाहरणे वाक्यादेरामंत्रितस्येति हितं अयमपि
प्लुतो वैकल्पिकः क्षियाशीःप्रैषेषु क्षिया आचारोल्लंघनं इष्टप्रार्थनमाशीः प्रैषः प्रेषणं उदाहरणे स्वपूर्वमिति ॐ तमनुत्तरमाकांक्षति अनंत्यस्यापि प्र आद्योदाहरणेऽमो
अग्निभूता३इति शेषः तत्रांत्यस्य तु अनुदात्तं प्रश्नांताभिपूजितयोरिति अनुदात्तोपि पक्षे इति वृत्तिः यद्यपि तत्र विकल्पो न श्रुतः तथाप्यपिशब्देनांत्यस्यापि अनेन स्वरित ५
प्लुतविधानात् पाक्षिकत्वं फलति आख्यानं प्रश्नस्योत्तरं तरवयवाविति वचनसामर्थ्यात् दूरात् हूते एकदेशयोरिह ग्रहणं उदाहरणे दूराद्धूते गुरो रन् तत इति प्लुतः चतुर्मात्रा ॥
विति ऐचोर्मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णो वर्णयोरिति उत्तरस्य उस्य त्रिमात्रत्वे चतुर्मात्रतेति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये अत्र च तुर्मात्रस्यान्त्वमपि तेन प्रत्यक्षं इति कायने आदौ ङ·म

द्वादिसिध्यतीतिबोध्यं याज्यांतेष्वेवेति। अनेनास्य परिगणनत्वं दर्शयति। पूर्वार्धस्य आदितिच्छेदः। अत्राकारः प्लुतः सम्प्रश्नांते प्लुतः स्वरितो वा शेषे ... निबो
ध्यं। द्रुतो टेरुदात्त इत्यधिकाराद् उदात्तावेव व्याख्यानाद् उदात्तग्रहणं प्लुते नेदुंव्यां च संबध्यते प्लुतपरं च नतु एव वा हृहणेने प्रगृह्यत्वाद् इति द्रष्टव्यमिति बोध्यं। अदूराद्धूते इति
नवक्तव्यमिति। परिगणनसत्वेन नैवसिद्धत्वादिति भावः। इदं च वृत्त्यनुरोधेन। केचित्तु परिगणनेपीदं कार्यमेव। अत्र दूराद्धूतपदं न संबोधनमात्रोपलक्षणं किंतु यथा
श्रुतमेवेति। दूराद् आहूतं संबोधनविशिष्टाभिपूजितार्थस्वागच्छ भो माणवकाग्निभूते इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति न परिगणनेन प्रत्याख्यानं युक्तं म दूराद्धूत इति नव
क्तव्यमित्यनुक्त्वा भाष्यात् तथैवलाभादित्याहुः गौरिति। सा वपियदमिति पक्षस्य वाक्यांतत्वाभावान्न दोषः। पदशब्देन वाक्यमप्युच्यत इति बोध्यं। आमंत्रितेच्छंदसीति
अग्नाते प्लुतविकारे इदं दूराद्धूतानसत्वान्न परिगणनाव्याप्तिः। प्लुतसुगुरोरनृत इति प्राप्तो नित्यवा। तेन वाक्यांतपदानांत्यस्यैव प्लुत इत्यत्र तु नमानां। तयोर्ध्वात
योः पूर्वसूत्राभ्यां विहितयोरिदुतोरित्यर्थः। ननु विकौमणवीत्यत्र सिद्धे इदं व्यर्थमत आह। इदुतो असिद्धत्वादिति। ननु प्लुत प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात्साम
र्थ्यात्प्लुतापन्नप्लुतप्रकरणीयकार्यस्य स्वरसंधिषु सिद्धत्वज्ञापनेन सिद्धो यणत आह। सवर्णदीर्घत्वस्येति। अग्ना इंद्रमित्यादौ। शाकल्यस्येति। अग्ना इ
पाश्चात्यादौ शाकल्यमिकोसवर्ण इति प्रकृतिभावः। ननु भो इ इंद्रेति स्थिते भोः शब्दस्य छंदसे प्लुते ततः परस्येकारस्य निपात त्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते यणादेशार्थ
मिकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घशाकलनिवृत्त्यर्थमिति वचनमावश्यकं। न च तत्रानेन सिद्धिः। इकः प्लुतविकारत्वाभावात्। एवं च तेनैव यणः सिद्धौ
ऽत आह। यवयोरसिद्धत्वादुदात्तेप्यादि तेषु हियणितस्यासिद्धत्वादयं स्वरो दुर्वार इति भावः। यद्यपीह प्लुतप्रकरणे बहूनि सूत्राणि लोकवेदसाधारणानि तथा
पितस्य वैकल्पिकत्वेन लोके न तदा स्वाभाविकेऽस्य च तदा दूराद्धूते दिक्याम् एव लिखितानीति ध्येयं। मतुवसो रु परस्मिन्नित्यतः तु। प्रसंगादाह। दाश्वानिति। दाश्वः क्वसु
वह्नित्वमनिट्त्वं च निपात्यते। षहमर्षणे इत्यस्य परस्मैपदे क्वसुरहित्वि अविट्त्वमुपधादीर्घत्वं च निः। मिहसेचने इत्यस्मात्क्वसाविह्नत्वमनिट्त्वं च निः। सूत्रे एक
वचनमतंत्रं। दाश्वांसो दाशुषः सुतमिति प्रयोगदर्शनात्। यद्यपीदं लोकवेदसाधारणं तथापि लोके प्रयोगप्राचुर्याभावादत्र बोधितम्। मीढ इत्यत्र मतुवसो रिति
रुत्वं। अत्रानुनासिकइत्यादि विसर्गोच्चारणफलं। अनुवंशस्येहेति। अतएव वनो व चेति सूत्रे सामान्यग्रहणमुक्तं। एवं च हश्ववाहीत्यादौ सामान्यग्रहणस्य निर्बाधत्वे ज्ञाते कला

३पात्यते

ल॰ भा॰ रः सामान्यग्रहणं निर्वाहार्थ इति प्राचां ग्रंथाश्चिंत्याः भ्रूणः क्वनिविति प्रातरेतीत्यर्थः न्वभ्योपि दृश्यंत इत्यनेन ह्रस्वस्य तुक् नस्येति नांतपरस्येत्यर्थः एकपादेति नरोस्वनिभ
शे॰ वै॰ कृतत्वान्न ऋकारः एवं हि गृह्यते समानशब्द एकपर्यायः देवां अच्छेति वक्ष्यमाणे नांतो टीत्यनेनानुनासिकः उभयथेति एवं चादि समानपाद इतिव्यर्थं छंदस्यापाद
६ मानरूपाभावात् एतेन महान् हि स इति वर्ग्यानां पाठो व्याख्यातः आम् इत्तु महां ही त्युक्तं तत्र छांदसत्वेनेत्यर्थं भिन्नपादेपि क्वचिद्दृश्यते तत्सूत्रे रीत्या छांदस
त्वाद्बोध्यं आतः आकारस्य महां इंद्र इति दीर्घादटीति रुत्वं एवं चेति सर्वविकल्पानां छंदसि व्यवस्थितत्वया प्रकृतसूत्रत्यागे महत्त्वाः एवं सूत्रारंभे तु व्य त्वयः
धारणी कर्तव्य इति महान्क्लेश इति भावः तु धातोः असुन् स्वंतवायस्यामीस्वतवान् इकः स्ववः स्वतवसां छंदसीति नुम् छंदसि व्यवस्थितविकल्पेनेव सिद्धे अन्या
दिस्पष्टार्थ एवमुत्तरसूत्रेष्वपि करिति कृञो लुङ् मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् तिपि गुणः तिपो हल्ङ्यादिलोपः बहुलं छंदसीत्यड्भावः करदिति कृञ एव लुङि कृमृद
इति च्लेरङ् करतीति लट् व्यत्ययेन शप् कृधीति कृञो लोट् सेर्हिः बहुलं छंदसीति शपो लुक् छांदसत्वाद्विकरणाभावो वा श्रुशृणुपृकृवृभ्य इति हेर्धिः कृत
मिति कृञः क्तः सः स्यादिति षत्वस्योपलक्षणं अत एवादिति प्रतिषेधः यत्र तु शं नः करदित्यादौ सत्वं न दृश्यते तत्र छांदसत्वात्सत्वाभावो बोध्यः पंचम्याः परा
ध्यर्थ इति परेर्विशेषणं दिवस्परीति दिव उपरीत्यर्थः व्यत्ययेन षष्ठीस्थाने पंचमी पर्योजर इति अत्र परिः सर्वतोभावे पातौ च न च भवति परिभवः पातुपानादि
तिलोडंतपातुरूपस्यानुकरणं षष्ठ्याः प षष्ठी विसर्गस्य सादेशः पत्यादिषु परेषु वाचस्पत्यादौ नत्तु रूपे कृतौ न्स लुक् षष्ठ्या इति किं मनुः पुत्रेभ्यो दायमिति
इडाया इति षष्ठ्यंतानुकरणे पतीत्याद्यनुवर्तते निसस्तपतौ अस्य लोकवेदसाधारणत्वादत्रोपन्यासश्चिंत्यः उदाहरणे स कृतमित्यर्थः युष्मत्त हे तत्क्षावित्य
तस्माद्वावितिवर्तते तच्च युष्मदादिविशेषणं नेतरयोर्व्यभिचारात् ततक्षुस इति सांतानुकरणात्परस्य सुप्सकारस्यनुम विसर्जनीयेति षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वं पूर्वेता
दावितिविशेषणात् युष्मदादेशानां ग्रहणं तदाह त्वमित्यादि यजुष्ये यजुर्विषये इत्यर्थः स्तुतस्तो एकेषामिति वर्तते प्रपंचार्थमिति पूर्वपूर्वपदेत्येतिसामा
न्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः पूर्वपदात् छंदसीति वर्तते एकेषामिति च पूर्वपूरमात्रस्य ग्रहणमित्याशयेन
षत्वाभाव उदाहरति युवं हि स्थेति सुञः सुञिति निपातग्रहणं छंदसीति वर्तते अभीषुण इति इकः सुञीति दीर्घत्वं नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं सन्येतेरन्

अनकारांतस्य नोतेरिण् कुभ्यां परस्य सस्य षः छंदसि गोषादुरिति जनसनेति विट् विड्वनोरित्यात्वं गोसनिरिति छंदसि वनसनरक्षिमथामितीनर्प्रत्ययः पूर्वे
पदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिति भावः केचित्तु सनेः सवनादिपाठात्सिद्धमिमं गीकृत्य सिसानयिषतीति नियमफलं वदंति ——— पयुप्यण्यंतः सूत्रे
उपात्तः तथाप्यण्यंतस्य प्रतिषेधवचने फलाभावात् ण्यंतार्थत्वं विज्ञायते सौतिर्ण्योरेवेति नियमात् सिसनिषतीत्यादौ षत्वाप्राप्तेरिति तदर्थं ग्रथ्येः सिसनि
षतेरप्रत्यये सिसनीरिति नियमफलमित्यन्ये अत्र सनूषत्वभूतो नेति सौतिण्योरिति नियमाविषयोयं एवं च सामर्थ्याभावात् ण्यंतस्य नियमाभावात् सि
षाणयिषतीत्यत्र षत्वं भवत्येव सामर्थ्यात्पूर्वपदाभावेपि नियमप्रवृत्तिरिति तद्भावः सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टं सहेः पृतनर्तरेसीजिवर्तते चकारेनुक्तसमुच्चयार्थ
त्वादाश्रयेनाह वादित्ति ऋतिशब्दस्य संहितायां नहिवृतीति दीर्घः षत्वं च उभयत्र संहिताधिकारात् अवग्रहे ऋतिसाहमित्येव छंदसि सहइति ण्विः ऋ
तिशब्दस्यान्यामपीति दीर्घ इति मनोरमा निव्यति एभ्यः परस्य सुनोत्यादेः सस्याड्व्यवायेपि षत्वं वा प्रकरणमात्रस्य षत्वमात्रस्य विकल्पः अभ्यष्टौदिति उनो
त्तिशब्दस्यान्यामपीति दीर्घ इति मनोरमा ... अवग्रहविषयत्वं च अवग्रहयोग्यत्वं संहिता
वृद्धिर्लुकीति वृद्धिः छंदस्यदव पूर्वपदादिति वर्तते अवग्रहविषयके कारांतपूर्वपदादुत्तरस्य नस्य णः अवग्रहविषयत्वं च अवग्रहयोग्यत्वं संहिता
कालेणत्वं पदकाले चावग्रहात् अत एव पदपाठे णत्वं न प्रयुंजते न श्वधा धातुस्थान्निमित्तादुरुष्यश्वान्सुष्वाद्वा धातुस्थनस्य शब्दस्य नस्य णो भवति
धातोरिति वृतीति धातुस्थं पुरुष्ववति तत्र षत्वस्य सुत्रोऽनुकरणं तेन गृहेषु न इत्यत्र न नसिति नासिकादेशस्यास्मदादेशस्य सामान्येन ग्रहणं तत्र प्रकृतसूत्रे
ऽस्मदादेश एव कार्यी तस्यैव धातुस्थात्परत्वसंभवात् उपसर्गादनोत्परइत्युत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यित्वमिति हरदत्तः उत्तरसूत्रे न संग्रहणानुवृत्तेर्न फलं भा
व्यत्यर इत्यस्य स्थाने बहुलग्रहणस्य कृत्स्नत्वेन तेनैव सर्वानिष्टवारणादित्यन्ये रक्षाणइति रक्षेति लोडुत्तमपुरुषैकवचनं द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः ए
वंदानकर्मणः शिक्षतेः शिक्षाणइति उरुणस्कः अधिकं अभीषुणइति इकः सुञीति दीर्घ इति शिवं ॥ इत्यष्टमः ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टवि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥
रचिते सिद्धांतकौ० व्याख्याने लघुशब्देंदुशेखरे वैदिकी प्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥

स्व॰श॰ ॥ श्रीगणेशाय नमः साधारणे प्रकृतिप्रत्ययसमासस्वरे तद्विषयकं नयाप वाभः प्रकरणमुदात्ता॥ इत्यत्र न व्युत्पन्न इयिपुः साधारणस्वरांस्तावदाह अनुदात्तमिति
शे॰स्व॰ एकवर्जमिति द्वितीयायां चेति णमुल् ननु तत्र त्वं प्रयामित्यर्थकपरीप्सायामित्यनुवर्तन इति चेत् इहाप्यस्ति परीप्सा तथाहि यत्रांतोदात्तादिर्विधीयते तत्र तन्समका
१ लमेवशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न तु विलंबितव्यमित्यर्थात् एतच्च णमुल्विधायके पदमंजर्यां स्पष्टं यद्वा परीप्सायामिति प्रायिकं एतच्चात्रैव पदमंजर्यां स्पष्टं परिभाषे
यमिति नाधिकारः अस्वरितत्वात् एकवर्जमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ततो सूत्रविधेयानां वचनसामर्थ्यादेव निघातापत्ते किं चाद्युदात्तश्च समानोदर शपित ओ
चोदात्त इत्यसंग्रहापत्तेः नापि विधिः तथा सति कएको वर्जनीय इति न ज्ञायेत एवं च विनिगमनाविरहाच्छास्त्रविहितोदात्तस्वरितकानां सर्वेषामेव वर्जनाप
त्तौ आमलकी जरत्यादावुदात्तचतुष्टयं श्रूयेत तत्र हि ङीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः गतिकारकेति कृत्स्वरः दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं अंत्यात्पू
र्वं बहुच इति लकाराकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाभावात् युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात् अस्य तु मकाराकारोऽवकाशः स्यादिति भावः परिभाषायां लिंगमाह स्वरविधौ
ति सूत्रेऽनुदात्तशब्दोऽर्थ आद्यजंतः परपदसामानाधिकरण्यात् अनुदात्तस्य विधीयमानत्वात्तद्भिन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इति तद्विधावेवास्योपस्था
नमित्याह यस्मिन्पद इति अत्र परत्वभाविन्यंतरंगत्वात्पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तिः परग्रहणं तु परिमाणार्थं अत एव धातोरित्यादौ न दोषः तच्चावर्ज्यं तु पदसमु
दायः यस्य पदत्वं भावि तस्यैवैकवर्जमनुदात्तमित्यर्थात् स्पष्टं चेदं विकाराधिकारेऽनुदात्तादेश्चेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः तमेकमिति एकग्रहणं विधीयमानो
पलक्षणं एवं च तवैवां तरत्यादौ द्व्यादीनां वर्जनसिद्धिः इंद्राबृहस्पती इत्यत्र देवताद्वंद्वे चेति परद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेयेन यालां वर्जने च हस्पतिशब्दो
हि वनस्पत्यादित्वाद्युदात्त इति बोध्यं अत्र यस्मिन्परे यस्यामवस्थायां यस्याच उदात्तादिर्विधीयते तत्र परे तस्यामवस्थायां सन्निहितमजंतरं निहन्यत इति
बोध्यं स्पष्टं चेदमाद्युदात्तश्चेति सूत्रे पदमंजर्यां न चैवं चिनुत इत्यत्र श्नोर्निघातो न सिद्ध्यति तस्योदात्तत्वप्रवृत्तिकालेऽसन्निहितत्वादिति वाच्यं युगपदुह १
णेनानुदात्तातिरिक्तस्वरयोरसमावेशज्ञापनात् तत्सिद्धेः वस्तुतस्तु आद्युदात्तश्चेति त्रिभ्यां पादन्नपुंसोऽसुडिति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन यावत्पदत्वभाविना
वत्संनिहितोऽजंतरस्य निघातप्रवृत्तिरित्यर्थांगीकारेण दोषात् चिनुत इति तु अंतरंगानपीति न्यायेन साध्यं एवं चागमा अनुदात्ता इति नापूर्वमिति ॥

यनुरूपं यथोद्देशे वा न कार्यकालत्वेति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते अत एव तव्यत्तस्मिंस्त्वं चरितार्थं तदिति स्वरितमित्यं न स्वरितार्थं तत्र सूत्रं तत्र निवर्तते त्रिपाद्यां परिभाष्या [illegible]
स्वरेणाद्युदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तस्यां तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरिते शेषनिघातेन सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव एवं यतोनावरत्यपि ज्ञापकं अन्यथा यतोनावरत्याद्युदा
त्ते कृते शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरिते शेषनिघाते तित्स्वप्रयुक्तां न स्वरितादविशेषणात् तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति प्राञ्चः तन्न सन्निपातपरिभाषया उदात्तादनुदात्तस्ये
तिविषये शेषनिघाताप्रवृत्त्या तयोश्चरितार्थ्ये न भवद् ज्ञापकार्थे दृढतरमानाभावात् किंच कर्तव्यं तत्र कर्तव्यं कण्ठ्यादौ कं ठः ककं न्यसलत्रेत्यादौ नोदात्तस्वरितोदय
मित्युदात्तादनुदात्तस्येत्यस्य निषेधविषये तव्यत्तस्मिंस्त्वं यतोनावरतिच चरितार्थ्यमिति ज्ञापकं दुरुपपादं तस्मादस्यानुसारेणानुदात्तं पदमित्यस्याधिककार्या
र्थान्स्वरितनवपतिज्ञानारसिद्धप्रवृत्तिः यथोद्देशत्वं तस्यानयुक्तं अत्रैव सूत्रे कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति भाष्यविरोधात् आमलकीजरमारीदीर्घकाश्यत्यपेक्षा
यांऽन्यात्पूर्ववद्धि चरतिपरत्वादित्युपपद्यते अन्यथोभयोः संभवेनासंभवाभावाद्धि प्रतिषेधानुपपत्तिः कार्यकालत्वे तु भाष्यामप्यस्यैकवाक्यतया तेन वर्ज्यमा
नताऽन्येन वेत्युपपद्यते विरोधः अनुदात्तं पदमित्यस्याधिकारत्वे षाष्ठ एकः संगृहीतः येऽन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न संगृहीताः स्युरिति षाष्ठभाष्योक्तं संगच्छते
अन्यत्वे षाष्ठस्य प्रतियोगित्वेन षाष्ठस्यापि सप्ताध्याय्यंतर्गतत्वप्रतीतेः अष्टमे प्रथमे पादेऽनुदात्तस्यैव विधानं त्रिपाद्यां तु करीत्याऽप्रवृत्तिरिवेति तद्भावः अत
एव देवदत्ते त्यादौ प्लुतासिद्धत्वात्पूर्वं षाष्ठाद्युदात्तत्वे ततः प्लुते तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघाताभावेनोदात्तद्वयसंभावेऽपि न षाष्ठप्रवृत्तेः सिद्धत्वानेन सिद्धस्य
नस्य कथं निवृत्तिरिति वाच्यं बाधकाभावात् ध्वनितं चेदं गुरोरनृतः इत्यत्र भाष्ये अत एव कन्यानूपेरित्यत्र न शेषनिघातः कन्याशब्दो हि कन्याराजमनुष्याणा
मंतरस्यां तस्वरितः अनूद्यश्चानोऽप्रधानकर्मण्यसीत्यंतोदात्तः तयोः स्वरितानुदात्तयोः सवर्णदीर्घ आंतर्यतः स्वरितः तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन पेकारस्या
नुदात्तत्वं स्यात् इष्यते तु उदात्तस्वरितयोः समावेशः मम तु एकादेशः स्वरितो बहिरंगतयाऽसिद्धत्वेन तत्स्वरस्याभिनत्वेन नानैकवाक्यतेति न दोषः स्पष्टं चेदं भ
स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः गोपायतमिति गुपिर्धातोरित्यंतोदात्तः ततः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्ते आयेगोपायेत्यायांतस्य धातुस्वरे यकारा
कार उदात्तः तस्य शपवृकारेणापि त्वादनुदात्ते नैकादेशः उदात्तः तामित्यस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः न चानुदात्तातिरिक्तस्व

अ० शु० रयोरसमावेशस्य तत्वापनात्कथमत्रोदात्तस्वरितयोः समावेशः नच सन्निपातपरिभाषया तस्या अनित्यत्वेन स्वरविधावप्रवृत्तेः अन्यथा तोदात्तादुत्तरप०
धा० स्वं दात्स्वतरस्यांहूस्व नुडूभ्यां मतुवित्यादिभिरपि स्वरे कृते शेषनिघातो न स्यात् किंचाग्नेमहूं करिष्यसीत्यादौ ककारनिष्ठस्वरितत्वमादाय स्यप्रत्ययादीनां निघा
८ तः स्यात् न हि तत्र परिभाषया उक्तिसंभवोस्तीति वाच्यं अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वेनादोषादित्यादिक् ननु गोपायतमित्यादौ गुपेरपि धातुत्वात्तन्निमित्तको का
रोदात्तत्वस्य प्रत्ययस्वरनिमित्तकयाकारोदात्तत्वस्य च श्रवणापत्तिरत आह सतिशिष्टेति तस्मिन्सति विहिते त्यर्थः सतीत्यस्य उत्पन्ने इत्यर्थः असभुवी
ति स्मरणात् यागात्स्वर्गो भवतीत्यादौ भवतेरुत्पत्त्यर्थकत्वात् एतच्च न्यायसिद्धं यदा यदा योय उदात्तस्वरितविधिः प्रवर्तते तदा तदा तेन सहानुदात्तेप
दमित्येकवाक्यतया प्रवर्तते ततश्चोत्सर्गस्यापवादस्य वा यस्यैव चरमा प्राप्तिस्तदेकवाक्यतापन्नया नया लक्ष्यं व्यवस्थाप्यते अत एवौपगवत्वमित्यत्राण
प्रत्यये त्वप्रत्यये आवृत्त्या आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिबाधेन द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयति आद्युदात्तश्च धातोरित्यादीनां
निमित्तभेदेन भिन्नत्वात् एवं च यदा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तदा गुपो निहतत्वं तनो धातुत्वे पुनर्धातुस्वरप्रवृत्तौ प्राप्त्व्योप्यनुदात्त इत्यादि वोध्यं अन्यत्रेति प्र
र्त्रं च त्रापकं चासेः परस्य लसार्वधातुकस्य निघातविधानं अन्यथा परनिमित्तकत्वाभावेन तिबादीनामंतरंगत्वेन तिबादिषु कृतेषु क्रियमाणस्य तासि
स्वरस्य सतिशिष्टत्वाच्छेषनिघातेन सिद्धत्वं तद्धि यर्थ्यं स्पष्टमेव यदि तु स्यतासीत्यत्रार्द्धधातुक इत्यनुवर्त्य लावस्थायामेव स्यादयस्तदेदं वाच्यनिकामितिबो
ध्यं अस्य च विशेषापेक्षत्वात् सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वं धात्वादिस्वरापेक्षया तु प्राबल्यमेव अत एव शृणुतीत्यादौ श्रु उदा
त्तत्वेन धातोर्निघातसिद्धिः इदमपि सार्वधातुकस्य श्रूयमाणत्वे एवं तेन चिनुइत्यादौ न दोषः गृणीत इति अंतोदात्तं परं अत्र लसार्वधातुकनिघातो नास्ति अद्
पदेशादिति तत्परकरणात् आरित्यस्यादंतत्वाभावात् तिङ्ङतिङ इति तु न सहोत्तायस्य रो इसीइति पूर्वचरणे य इतस्य सत्वेन यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्र
स्य च व्यवहितेपि प्रवर्तनादिति बोध्यं अनुदात्तस्य च यत्र अत्र कर्षात्वत इत्यतो त इतिनानुवर्तनेः यत्वात् तथाहि यत्रेत्यनेनात्रानुदात्तवर्णपरामर्शः उ
दात्तत्वानुदात्तत्वयोर्वर्णधर्मत्वात् अनुवृत्तौ वा व्यपदेशिवद्भावेनैव तत्वं बोध्यं एवं च सप्तमीनिर्देशेनानुदात्तवर्णस्य बुध्यालोपात्परस्ये [illegible]

ष्मभ्यामित्याद्यावादेरुदात्तत्वसिद्धिः नचैवमपियुष्मभ्यमित्यत्रसुप उदात्तलोपनिमित्तत्वपिनावयवस्यतत्त्वमितिकथंपत्रग्रहणेनवर्णग्रहणमिति [illegible]
उदात्तयोरुदात्तस्वरितयोर्वैकत्रपदेऽभावेनतयोः परयोरुदात्तलोपाभावेनव्यर्थमनुदात्तस्येति अनुदात्तमात्रग्रहणार्थं अतोनिमित्तभूतसमुदायप्रविष्टस्या
पिग्रहणमितिनदोषः तद्भावभावितामात्रेणापिनिमित्तत्वव्यवहारात् ननु माहि धुक्षातामित्यादौ एतत्सूत्रवृत्तिरितिभाष्यात्स्पष्टं नद्दसंगतं अत्रहि आतांप्रभ
त्ययस्वरेणोदात्तः क्सोपिविकरणत्वादनुदात्तः ततः अदुपदेशादितिस्वरं बाधित्वापरत्वात्क्सस्याचीतिलोपे अनुदात्तेपरे उदात्तलोपाभावइतिचेन्न अंतरंग
त्वात्प्रावस्थायामेवोदात्ते क्से जातस्यानामोंतरंगत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे ततो लोपे नादोषात् पश्चात्तरपिणत्वाद्व्यपायमाणत्येन [illegible]कसिद्धत्वात्सार्वत्रिकत्वपाक्ष
चिदन्यत्रविकारलोभ्यदत्त्वंशापद्दोरदोषात् अत्रानुदात्तपदेनाविद्यमानोदात्तस्यैवग्रहणमितिस्पष्टं डारौरस इत्यत्रभाष्ये देवीमिति प्रचादिदंमहद्दितिपाठेनकि
त्वाङीप् चौ उदात्तनिवृत्तीति देवद्रीचीमित्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य अंच इत्यकारस्याचइतिलोपेऽपि अनुदात्तस्य चेतिसूत्रेणप्राप्तस्यस्वर्थः नचपराचद
त्यादौ कृत्स्वरं बाधित्वा निगतेः चतौ वितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वे चइत्यकारलोपेऽदं चरितार्थं नद्यवोदात्तलोपाभावीतिवाच्यं अनिगंते चताविति
विषये तु स्वराप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः ननु दधीचइत्यादौ उदात्तेगति अचइतिलोपेऽदं चरितार्थमितिकथंतदपवादत्वमत आह अतद्धितइति वस्तुतोन
गोश्वन्निति सूत्रे यत्किंचिल्लक्षणप्राप्तविभक्तिस्वरस्य निषेधकमित्यत्र सूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रे विप्रतिषेधसूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन दधीच इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्व
राप्राप्तिविषये स्य चारितार्थ्यान्नास्य तदपवादत्वं परत्वेनतु क्तोदाहरणे तद्बाधकं दाधीचादृत्यादौ तु सतिशिष्टत्वेनैवास्याभावनद्धितदत्यावश्यकमितिभाष्या
हृद्धः पंथाः आमंत्रितस्यादिरिति आमंत्रितविभक्त्यंतस्येति पाठस्तु लेखकप्रमादात् एकपदस्वरेलुकि प्रतिषिद्धमपिप्रत्ययलक्षणेन सर्वामंत्रितसिजलुक्स्व
रवर्जमितिवचनादिहेष्यतएव प्रियवारि इमंमेइति अत्र गंगेप्रभृतीनामविद्यमानवत्वेपि मे अस्मेवाश्रित्य सर्वेषामपांनिघातः सचपदपाठेस्पष्टएवसंहित
यां तु स्वरितात्संहितायामित्येकश्रुतिः प्रचयापरपर्याया प्रवर्तते अग्नेत्रातरिति अग्निरिहविशेष्यं त्रातेति विशेषणं अग्नेभ्रातः सहस्कृतेति मंत्रे छांद
सत्वात् भ्रातरित्यस्यानिघातः एवंततउत्तरेषामपिबोध्यं देवीः षडिति अत्रदेवीरित्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्तेनषडित्यस्यनिघातोवैकल्पिकः षष्ठ्यंतमिति

अ०प्र० अत्र षष्ठीशब्देन तदर्था विभक्तिरुच्यते तेन गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि परांगत्वं सिद्धमित्याहुः आमंत्रितं प्रतीति आमंत्रितार्थैकदेशक्रियां प्रतीत्यर्थः मद्राणां राजन् सु।
शे०स० व्यासी व्यन्नित्युदाहरणे अत्र विशिष्टस्यामंत्रितत्वाद्युदात्तत्वं अत्रेदं बोध्यं षष्ठ्यंतस्य कारकस्य च समानाधिकरणं यद्विशेषणं तस्यापि परांगवत्त्वमिष्यते तेन कूहस्य रा
६ ज्ञः पुरुषोत्तमस्यायासु व्यासी व्यन्नित्यादौ पदत्रयस्यैकमाद्युदात्तत्वं भवति समर्थानुवृत्त्या वेति सामर्थ्यं चात्र व्यपेक्षैव प्राग्व्दाधिकारात् सा च वस्त्रं राज्ञः पुरुषायाग्ने
त्यादौ परांगवत्त्ववारणाय तवाप्यावश्यकीति भावः वस्तुतस्तन्निमित्तग्रहणं आमंत्रितार्थं प्रति यन्निमित्तं तत्प्रतिपादकं यत्तदेव परांगवदित्यर्थः अत एव गो
षु स्वामिन्नित्यादेः परांगवद्भावसिद्धिः समर्थग्रहणानुवृत्तिस्तु भाष्यासंमतेति निरूपितं मंजूषायां समासवादे स्वरेऽत्युक्तेः कुप्रेसि चन्नित्यादौ षत्वादिकं न न च
पूर्वस्य परांगवत्त्वे न पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः स्वनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तिश्चास्तु परस्मिंस्तु पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ तन्निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाभावोत्पदादि
त्वेन नत्वप्राप्तिः तथा चर्मन् नमन्नित्यादावखंडपदत्वाभावेन णत्वप्राप्तिश्चेति स्वग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं भाष्यप्रत्याख्याततत्वेनेष्टापत्तेः अंगग्रहणमुभ
योराद्युदात्तत्वाभावाय पूर्वांगवदिति सुवंत आमंत्रिते पूर्वस्मिन् पूर्वांगवदित्यर्थः छंदोविषयमेतत् उदात्तस्यानेऽति इदमत्रैवाकरे स्पष्टम् अभ्यभीति अ
भिरुपसर्गोऽभ्यभिवर्जमित्यंतोदात्तः नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं अनुदात्तं चेति परोऽनुदात्तः पूर्वस्य यणि उदात्तयणः परत्वात्स्वरितः स्वत्वपूर्वकः कृदुत्तरप्र
कृतिस्वरेणांतोदात्तः ततः समस्यैकवचनस्योदात्तयणो हलपूर्वादिति प्राप्तोदात्तस्यनोङ्धात्वोरिति निषेधेन न स्वरितत्वं स्वरितस्य यणि ततः पराशाशाब्दाद्याकार।
स्यानेन स्वरितः आशाशब्द आशाया अदिगाख्या चेदिति फिट्सूत्रेणांतोदात्तः असेति आशाशब्दप्रथमाकारे जातस्येत्यर्थः अश्रेषेति आशाशब्दाकारस्यानि
घातो नेत्यर्थः नन्विकारस्यानिकयणं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्तथानिन्येवयणप्रवृत्तेरिति नास्य स्वरितयणः परत्वं न च प्रगृह्यसंज्ञासूत्रस्य भाष्ये कैयटरीत्या।
जढविन्यादौ अंतरंगत्वाद्बहुत्वादिषु कृतेषु हनशब्दबुद्ध्या दृष्टत्वेद्वित्वं प्रतीयते तेन तथाऽस्वरितबुद्ध्यभावेऽपि वस्तुतः स्वरितस्यानिकयणः सत्त्वाद्दोष इति वाच्यं
वाक्यसंस्कारपक्षे स्वरितयणोरेककालप्रवृत्तिकत्वेन तथावक्तुमशक्यत्वात् न च स्वरितयण इत्याश्रयासिद्धत्वं अतिप्रसंगात् उदात्तादनुदात्तस्येति वि
हितस्यापि सिद्धत्वापत्तेः तथा च प्रत्यग्निरित्यादावपि एतत्प्रवृत्त्यापत्तिः न च नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः अनंतरस्येति न्यायेनोदात्तादनुदात्तस्य स्वरि

तस्यैवतेन निषेधात् अन्यथा खल्वप्याशान्यग्निमित्यादावप्यस्य निषेधापत्तिः अत एव नित्स्वरितं स्वरितो वानुदात्ते इत्यादीनां न निषेध इति चेन्न योगविभागेनना-
प्य एव समाधानात् उदात्तयणः उक्तोऽर्थः ततः स्वरितयणः इह पूर्वसूत्रमनुवर्तते उदात्तयण इत्येवं निर्दिष्टस्वरितस्थानिकयणः परस्येत्यर्थः एतच्चास्यैवास्त्र-
यासिद्धत्वं नान्यस्येति न दोषः यद्वा इह स्वरितग्रहणं न करिष्यते खल्वप्याशा इत्यादावप्युदात्तयणः परत्वादेव सिद्धं न च स्वरितयणो व्यवधानं स्वरविधौ व्यं-
जनस्याविद्यमानवत्त्वात् न चैवं सत्यग्ने इत्यादौ वेदे यकाराकारे पठ्यमानस्वरितासंगतिः तत्र हि संतीति इकारस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं तत्र संतीति प्र-
त्ययस्वरेणाद्युदात्तं तेः शेषनिघातः अग्ने इत्यामंत्रितानुदात्तमिति वा व्यम् सशब्दाकारमाश्रित्योदात्तादनुदात्तस्येत्येवाग्निशब्दाकारस्य स्वरितसिद्धेः न
चस्थानिवद्भावाद्वाव्यवधानं पूर्वत्रासिद्धीयेतन्निषेधात् एतेन द्वितीयपक्षोऽप्युक्तः स्थानिवद्भावेनाव्यवधानात् व्यंजनस्य त्वविद्यमानवत्त्वं न त्व-
चेदिति त्वप्युक्तमपास्तं स्वरे कर्तव्ये लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति नियमस्तु स्वरविधौ नेति प्रतिपदोक्तस्यैव निषेधस्य न तु पूर्वत्रासिद्धीयत्वप्रयुक्त-
स्येत्यन्यत्र विस्तरः एकादेश उदात्तयोरेव स्थानित्वे आंतरतम्यादेव सिद्धं अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे का सिद्धं न उभयांतर्यादिति न्यायेनांतरतम्या-
स्वरितेऽप्राप्ते विधिरयं तद्द्वयमनुदाहरणद्वयमाह वोऽश्वा इति व इत्यनुदात्तं अश्वशब्दः कनंतत्वादाद्युदात्तः सस्य कुः तस्य उः सः अस्वरकः स्वसनधर्म-
हलस्थानिकत्वादनुदात्तो वाभयथापि तदेकादेशोऽनुदात्तः प्राप्तः क्वेति स्वरितं अश्वशब्दः स्वागमशिष्टामित्याद्युदात्तः एवं च यद्वृत्तौ पूर्वसूत्रादनुदात्तस्येत्य-
त्रानुवर्त्य उदात्तानुदात्तयोरेकादेश इति व्याख्यातं तच्चिंत्यं क्वावरमित्यसिद्ध्यापत्तेः तत्र हि वकारवानामुदात्तपाठो निर्विवाद इत्याहुः वस्तुतस्तु तस्यादिति इ-
ति सूत्रस्थभाष्यादितोऽप्यनुवृत्तिरेव लभ्यत इति सैव युक्ता तत्र हि सुब्रह्मण्याशब्देन स्वरितांतेनोमित्युदात्तस्यैकादेशः स्वरितस्तस्य न सुब्रह्मण्यायामित्यने-
नोदात्तः स्यादुक्तं क्वावरमिति तु छांदसत्वाद्बोध्यं तथा च बह्वृचप्रातिशाख्यं उदात्तवत्येकीभावे उदात्तसंध्यक्षरं अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोऽस्वरितोपधे इति
अस्मिन्नेकीभावे पूर्वमुत्तरं वोदात्तं भवति इतरस्तूदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामन्यतमस्तस्मिन्नेकीसंध्यक्षरमुदात्तं ज्ञातव्यं स्वरितोपधेऽनुदात्तोदये संध्य-
क्षरं स्वरितत्वमापद्यते स्त्रीरं सर्पिमे धूरकमित्युदाहरणं शौनकीयप्रातिशाख्येऽपि स्वराष्टकमुपक्रम्य एकादिष्टमेकादिष्टमुदात्तेन तंतमेव नयेत्स्वरमिति

अ॰ वे॰ उदात्ते नैकादिष्टं न मष्टकान्यत मंस्वरं तमेवोदात्तमेव नयेत् उदात्तत्वमेव प्रापयेत् इति तदर्थ इति मद्भाष्ययोः स्पष्टं लोके तु कावरमित्यादौ न भवन्त्येवोदात्त इति युक्तं
प्रा॰ स्व॰ माभात् अयमेकादेशस्वरोऽन्तरंगत्वे यादिकोऽपि सिद्धो वाच्य इति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अंतरंग इत्युक्तेः प्रपचतीतीत्यादौ एकादेशस्य पूर्वांतत्वात् तिङि चोद
१० त्तवतीति न प्रवर्तते सोमः सुत्य चतीति इत्यादौ तिङ् तिङ् इति निघातो न। सिद्धत्वफलं तु वृक्षस्यैदं वृक्षा वन्नेत्यत्रा यावावुदात्तौ भवतः एतद्विषये शेष निघात
श्चफलांतराण्यपि भाष्ये स्पष्टानि वीरमिति विर्निघातत्वाद्युदात्तः इदम शब्दः फिट्स्वरेणांतोदात्तः द्वितीयत इति द्विवीतिविभक्ति रूढिं दपदादौ सुदत्ता
ईश्ते दिवादेरीयत इति तिङ् तिङ् इति निरुक्तं इकारयोरिति ह्रस्वेकारयोरित्यर्थः किं वेति इदं वेद एव अत एवेगांगेऽसू पेइत्यत्रायमेकादेशः स्वरितो वेति भा
ष्ये उक्तं ते इति तच्छब्दस्य बहुवचनं इकारयोश्च प्रश्लेष इति ह्रस्वयोरिकारयोः प्र[illegible]वेसेप्रसंधिषु चाभिनिहितसंधिषु चाविशेषेण उदात्तपूर्वरूपेषु अ
नुदात्तोत्तररूपेषु शाकल्यस्य मते स्वरितकार्यः उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचार्यादिति तद्वाक्यशेषात् एवमिति स्वरितनिर्देशः सु वीवघृतं योजान्विंद्रते
हरी नेवं इंतः सुतवस इति क्रमेणोदाहरणानीति तद्भाष्यकृतः संधिविशेषस्यैषेति संज्ञा तद्विशेषस्याभिनिहितेति प्रातिशाख्ये द्वितीयपटले स्पष्टं तेन
हिं एङः पदांता दित्यादिरभिनिहितसंधिः ह्रस्वद्वयस्थानिकः सवर्णदीर्घगुणवृद्ध्यादिः प्रश्लिष्टसंधिः दीर्घद्वयस्थानिकसवर्णदीर्घप्रणाहिः सैप्रसंधि
रित्युक्तं वसुतः स्तुवेर आपाद्यमानरूपाभावात् व्यवस्थितविभाषा श्रयतो फलं चिंत्यं उदात्तादनुदात्तस्य अत्र तयोर्ध्याव चीत्यतः संहितायामित्यनुवर्तते तेन
परकाले नोदात्तस्वरितोदय उदयपरवाची शास्त्रांते मंगलार्थं प्रयुक्तः यद्यपि नग्रहणं त्यक्त्वा गार्ग्यादीनामेवेति नियमो व्याख्यातुं शक्यते तथापि गार्ग्यादी
नामुदात्तपरमेवेति विपरीतनियमशंकां वारयितुं नञ्ग्रहणोपादानं प्रय आहरिति यत्पुदात्तं आहरिति कृधातोर्लिङ्ग्युसिरूपं अंतोदात्तं वोश्वाः कामीषव इति १॰
अश्वशब्द आद्युदात्तः केति स्वरितं एकश्रुति संबुद्धिग्रहणं संबोधनोपलक्षणं अन्यथा गच्छत भो माणवक इत्यादौ न स्यात् तदाह दूरात्संबोधने इति स्व
राणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः यद्वोदात्तादिभ्यो भिन्नः स्वर एकश्रुतिः आद्ये उच्चनीचं समुदितं स्थानं परं तु भेदेनानुपलब्धिरिति सा सैव ज्ञेयः अंत्ये
तु तयोर्मध्यमेकश्रुतेः स्थानं आगच्छेति आङुपसर्गत्वादाद्युदात्तः गच्छेति निहतं भोः शब्दो निघात आद्युदात्तं माणवकेत्यस्यामंत्रितनिघातः अत्रांत्यपक्ष

पदेष्वनुदात्तत्वमपि भवतीति वचनसामर्थ्यात् तदा चोभयोः समुच्चितयोर्दूरात्संबोधनं घोत्यं यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्वेककरणमंत्रे करणमंत्रेषु यज्ञकर्मजपनीति
कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः साम प्रसिद्धं गीतिषु सामाख्येति यज्ञकर्म च यजतिनोदनानोदितं कर्म जपादिपर्युदासान्मंत्रेष्वेवैषा श्रु-
तिर्नीहितादिषु तेषाममंत्रत्वात् तत्र संपूर्णीयउ हितमस्यैवानत्वं यत्किंचिदूहितपरघटिते तु मंत्रत्वमेव तन्मध्यपतितन्यायात् तदाह मंत्रे रति ममाग्ने र
ति यद्यप्ययं मंत्रो हविरभिमर्शने विनियुक्तस्तत्र चैकश्रुत्यैनैव पठ्यते तथापि अभिश्रितउन्नीयमाने वाममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति मंत्रस्यैव जपत्वेत्य
ग्निहोत्रप्रकरणे आपस्तंबसूत्रे उक्तो विमनस्तोमः जपन्यूङ्खसामसु वा उच्चैस्तरां वा वषट्कारः विभाषा छंदसीत्येव सिद्धे तत्र प्राणे वैयर्थ्यापत्तेः यत्तु हरदत्तेन
अजपेत्यादिप्रसज्यप्रतिषेधः न चाहिताना मञ्छंदस्त्वात्तत्र सावकाशस्य पूर्वसूत्रस्य मंत्रेषु परत्वाद्विभाषा छंदसीत्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यं यज्ञकर्मणी
त्रि कर्मग्रहणसामर्थ्याद् ऊहितानूहितेषु सर्वेषु पूर्वस्यैव प्रवृत्तिरिति तन्न पर्युदासस्य लघुत्वात् अत एवैद्गशत्रुर्वर्धस्वेत्यत्र समासांतोदात्तत्वं कर्तव्यं पूर्व
पदप्रकृतिस्वरत्वं प्रयुक्तमिति शांतनवाचार्यप्रणीतज्ञाप्याद्युक्तं संगच्छते एवं हि तद्व्याख्यानमथयदब्रवीदिंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्माद्धैनमिंद्र एव जघान अथ
यज्ञुसाम्प्रदवस्यत् इंद्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वद्ध स एवेंद्रमहनिष्यदिति आद्युदात्तकरणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरविशिष्टस्यान्यत्वेन तदर्थकमंतोदात्तं यद्य वस्य
दित्यर्थ इति तद्भाष्यं अत एव महाभाष्ये मंत्रो हीनः इति पठिते पि श्लोको दुष्टः शब्द इति पठितः एवं चैषेत्वेत्यादि यजुर्मंत्रेषु शाखाच्छेदनादिकरणेषु एकश्रुतिर्व
म वति एतेन पर्युदासेपि य संगच्छते ... हविषये कारितार्थस्य मंत्रेषु परत्वाद्विभाषा छंदसीत्यनेन बाधः सा च व्यवस्थितविभाषाऽतो नातिप्रसंगः अत एव व
कूचानां संहितायां त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे एकश्रुत्यं तैत्तिरीयाणामुभयत्रापि त्रैस्वर्यमिति व्यवस्था संगच्छते एवं च होतृमंत्रेष्वेकश्रुतिरेव इषे त्वेत्यादौ यजुर्मंत्रे स्वर्यमेव अनु
एव सकृत्स्वरेणीयपशिक्षाचारविरोधोपि निरस्तः उहेषु चाहितार्थस्य मंत्रेषु बाध उत मंत्रेषु चाहितार्थस्य छंदसि विभाषेत्यनेन हेषु बाधः इत्यत्र विनिगमनाविरहा
णस्य विभाषा छंदसीत्येतदपवादकताया एव युक्तत्वाच्च अत एव कात्यायनेन मंत्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमविप्रतिपत्तौ ब्राह्मणविशेषपक्षे तानो वा भिन्नत्वात् स्मर्यते चै
वं एकश्रुतिर्दूरात्संबुद्धौ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्वयाजमानवर्जमित्युक्तं अन्वबाधप्रत्यः पदस्याहत्ते तान एव त्यर्थः तान एकश्रुतिरिति तद्भाष्यकृतः

ऋ॰ शो॰ उदात्तेनैकादिष्टं तमष्टकान्यतमं स्वरं तमेवोदात्तमेव नयेम् उदात्तत्वमेव प्रापयेत् इति तदर्थ इति तद्भाष्ययोः स्पष्टं लोके तु कावरमित्यादौ न भवन्त्येवोदात्त इति युक्तं
शि॰ स माभाति अयमेकादेशस्वरोन्तरंगत्वे यादिकोपि सिद्धो वाच्य इति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं अंतरंग इत्युक्तेः प्रपचतीतीत्यादौ एकादेशस्य पूर्वांतत्वात्तिङि चोदा
१० त्तवतीति न प्रवर्तते सोमः सुत्यचतीति इत्यादौ तिङ् तिङ् इति निघातो न। सिद्धत्वफलं तु वृक्षस्यपि इदं वृक्षाव त्रेत्यत्र यावावुदात्तौ भवतः एतद्धि विषये शेष निघात
श्च फलं तत्र अत्यपि भाष्ये स्पष्टानि वीरमिति विनिघातत्वादाद्युदात्तः इदमः शब्दः फिट्स्वरेणांतोदात्तः दिवीयत इति दिवीति विभक्तिरूढि इदं पदादी लुट् ता
ईओ इदिवादेरीयत इति तिङ् तिङ् इति निरुक्तं इकारयोरिति ह्रस्वेकारयोरित्यर्थः [illegible] इति इदं वेद एव अत एव गांगेऽनूपे इत्यत्रायमेकादेशः स्वरितो वेति भा
ष्ये उक्तं नेड इति तच्छब्दस्य बहुवचनं इकारयोश्च प्रश्लेष इति ह्रस्वयोरिकारयोः प्र[illegible]श्लेषसंधिषु चाभिनिहितसंधिषु चाविशेषेण उदात्तपूर्वरूपेषु अ
नुदात्तोत्तररूपेषु शाकल्यस्य मते स्वरितकार्यः उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचार्य इति तद्व्याख्यानात् एवमिति स्वरितनिर्देशः स्तु वीव घृतं योजा न्विंद्र ते
हरी एवं इदं तस्थुत वस इति क्रमेणोदाहरणानीति तद्भाष्यकृतः संधिविशेषस्य क्षैप्रेति संज्ञा तद्धि शेषस्याभिनिहितेति प्रातिशाख्ये द्वितीयपटले स्पष्टं तत्र
हि एङः पदांतादित्यादिरभिनिहितसंधिः ह्रस्वद्वयस्थानिकसवर्णदीर्घगुणवृद्ध्यादिः प्रश्लिष्टसंधिः दीर्घद्वयस्थानिकसवर्णदीर्घयणादिः क्षैप्रसंधि
रित्युक्तं वस्तुतस्तु वेद आपाद्यमानरूपाभावात् व्यवस्थितविभाषा प्रयतोफलं चिंत्यं उदात्तादनुदात्तस्य अत्र तयोर्भाव चीत्यतः संहितायामित्यनुवर्तते तेन
परकाले नोदात्तस्वरितोदय उदयपरवाची शास्त्रांते मंगलार्थं प्रयुक्तः यद्यपि नञ्द्वयं त्यक्त्वा गार्ग्यादीनामेवेति नियमो व्याख्यातुं शक्यते तथापि गार्ग्यादी
नामुदात्तपरमेवेति विपरीतनियमशंकां वारयितुं नञ्द्वयोपादानं प्रय आरुरिति येत्युदात्तं आरुरिति रुधातोर्लिङ्सरूपं अंतोदात्तं वोश्वाः काभीषव इति १०
अश्वशब्द आद्युदात्तः क्वेति स्वरितं एकश्रुति संबुद्धिग्रहणं संबोधनोपलक्षणं अन्यथा गच्छत भो मा एव कार इत्यादौ न स्यात् तदाह दूरात्संबोधने इति स्व
राणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः यद्वोदात्तादिभ्यो भिन्नः स्वर एकश्रुतिः आद्ये उच्चनीचं समुदितं स्थानं परं तु भेदेनानुपलब्धिरिति स्वासोऽद्गः अंत्ये
तु तयोर्मध्यमेकश्रुतेः स्थानं आगच्छेति आङुपसर्गत्वादाद्युदात्तः गच्छेति निहतं भोः शब्दो निघात आद्युदात्तो मो एव के त्यस्यामंत्रितनिघातः अत्रास्य

पक्षेप्युक्तो द्वान्तत्वमपि भवति वचनसामर्थ्यात् तदा चोभयोः समुच्चितयोर्द्वैराग्यं बोधनं घोत्यं यज्ञकर्मण्यजप इत्यत्र जपशब्दो करणमंत्रे करणमंत्रेषु प्रयुक्तजपत्वेनेति ।
कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः न्यूंखा नाम षोडश ओंकाराः साम प्रसिद्धं गीतिषु सामास्येति यज्ञकर्मचयजतिनोदनानोदितं कर्म जपादिः पर्युदासान्मंत्रेष्वेवैषा श्रु-
तिर्नोहितादिषु तेषाम मंत्रत्वात् तत्र संपूर्णलोप उहितत्वस्यैवानत्वं यत्किंचिदूहितपदघटिते तु मंत्रत्वमेव तन्मध्यपतितन्यायात् तदाह मंत्र इति ममाग्नेर
ति यद्यप्ययं मंत्रो हविरभिमर्शने विनियुक्तस्तत्र चैकश्रुत्यैव पठ्यते तथापि अभिमृश्यतउन्नीयमाने वा मम माग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति मत्त्वा तस्यैव जपत्वेनत्य-
ग्निहोत्रप्रकरणे आपस्तंबसूत्रे उक्तत्वेन न दोषः जपन्यूंखसामसु वा उच्चैस्तरां वा वषट्कारः विभाषा छंदसीत्यवसिद्धे नन्तु चाप्रणवेषु प्रयोगः यत्तु हरदत्तेन
अजपेत्यादि प्रसज्यप्रतिषेधः न चोहितानाम छंदस्त्वात् तत्र सा व्यवस्था शास्त्रपूर्वसूत्रस्य मंत्रेषु परत्वाद्विभाषा छंदसीत्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यं यज्ञकर्मणी-
ति कर्मग्रहणसामर्थ्यादूहितानूहितेषु सर्वेषु पूर्वस्यैव प्रवृत्तिरिति तन्न पर्युदासस्य लघुत्वात् अत एवेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यत्र समासांतोदात्तत्वे कर्तव्ये पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं प्रयुक्तमिति शतपथब्राह्मणे तद्भाष्यादावुक्तं संगच्छते एवं हि तद्ब्राह्मणम् यदब्रवीदिंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादु हैनमिंद्र एव जघान अथ
यद्ध शश्वदवक्ष्यदिंद्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदु ह स एवेंद्रमहनिष्यदिति आधिकेनुकरणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरविशिष्टस्यांत्यत्वेन तदर्थकमंतोदात्तं यद्यवक्ष्य-
दित्यर्थ इति तद्भाष्यं अत एव महाभाष्ये मंत्रो हीनः इति पठितेपि श्लोको दुष्टः शब्द इति पठितः एवं चैकश्रुत्यादिप्रयुक्तमंत्रेषु शाखाछेदनादिकरणेषु एकश्रुतिरेव
भवति एतेन पर्युदासपक्षेप्ययं प्रयोगश्च वर्णितः स एवं वा हविर्विषये चरितार्थस्य मंत्रेषु परत्वाद्विभाषा छंदसीत्यनेन बाधः सा च व्यवस्थितविभाषाऽतो नातिप्रसंगः अत एव ब-
ह्वृचानां संहितायां त्रैस्वर्यं ब्राह्मणे एकश्रुत्वं तैत्तिरीयाणामुभयत्रापि त्रैस्वर्यमिति व्यवस्था संगच्छते एवं च होत्रमंत्रेष्वेकश्रुतिरेव इषे त्वेत्यादौ यजुष्यपि त्रैस्वर्यमेव अत
एव सकलदेशीयशिष्टाचारविरोधोपि नेति परास्तं ऊहेषु चरितार्थस्य मंत्रेषु बाध उत मंत्रेषु चरितार्थस्य छंदसि विभाषेत्यनेनोहेषु बाध इत्यत्र विनिगमनाविरहे
णस्य विभाषा छंदसीत्येतदपवादकताया एव युक्तत्वाच्च अत एव कात्यायनेन मंत्रे स्वरक्रिया यथाम्नातमृषिर्भाषात इति पूर्व पठितानां वादित्यत्वात् स्मर्यते चै-
वं एकश्रुतिर्दूरात्संबुद्धौ यज्ञकर्मण्यसुब्रह्मण्या साम जपन्यूंखयाजमानवर्जमित्युक्तं अत्र वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ तान एव त्वर्थः तान एकश्रुतिरिति तद्भाष्यकृतः

लौ° का° तैत्तिरीयानुसूत्रस्य वा ग्रहणं विकल्पार्थकमाहुः तेषां नित्यत्वादिति वाक्यशेषविरोधस्तस्माद्यजुष्येकश्रुतिरेव अत्र सूत्रे जपादिग्रहणं याजमानमंत्राणामप्युपल
श्री° स्व° क्षणं कात्यायनसूत्रस्वरसात् वस्तुतः कात्यायनप्रातिशाख्ये तानलक्षणमेकं स्वरमाहुर्यज्ञकर्मणि सामजपन्यूङ्खवर्ज्जं प्रावचनो वा यजुषी त्युक्तेर्यजुषि त्रैस्वर्य
९९ मपि तत्र प्रवचनशब्देन पाठ उच्यते तत्र भवो वा स्वरो यजुषि यज्ञकर्मणि त्रैस्वर्यलक्षणो इति तद्भाष्यकृतः यद्यपि तत्समाख्याबलात् अध्वर्यवीयत्राह्मणे तत्तथापि अवि
शेषात्सर्वशाखोपनिषत्केर्मणि त्र्यायाचानेनामपि त्रैस्वर्यं परं तु प्रागुक्तकल्पसूत्रपाणिनिसूत्रतद्भाष्यादिपर्यालोचनया एकश्रुतौ धर्माधिकारबोध्यं वैकल्पिके
ध्वादिनोऽवधारणमिति न्यायात्संकल्पकालेऽगतरन्यतरो होतः आवश्यक मगृ [illegible] इत्यनयजति चोदनाचोदितानामेव ग्रहणमिति स्मार्ते गृह्याल्यां पाकोपा
कर्मादिप्रयोगेष्वनेकश्रुत्यमित्यन्यत्र विस्तरः उच्चैस्तरां वा अधिकरणं [illegible] प्रधानो [illegible] व्यात्तद्धि शिष्टभवनक्रियाकर्तरि वर्तमानात् क्रियाप्रकर्षप्रत्यये नोदा
त्ततरत्वस्पर्शे वषट्शब्देन वौषट्शब्दो लक्ष्यते व्याख्यानात् तत्रैकारस्य वृद्धिप्रेक्ष्य [illegible] प्लुतोदात्तत्वविधानात् प्रकारस्यानेनन्तरपक्षयोदात्ततरो विधीयत इत्येके
अन्ये तु [illegible] प्लुतोदात्ततरत्वं याज्यावाक्यीयेकश्रुत्यपेक्षया प्रकर्ष इत्याहुः इदमेव युक्तं भाष्यसंमतं चेति विवेकः अस्योदात्तस्येत न्याय [illegible] तेकर्तव्यत्वेनोक्तत्वादस्मि
[illegible] न प्लुतोदात्तस्याप्यसिद्धत्वाच्च शेषनिघातो नेति बोध्यं पक्षे एकश्रुतिः विभाषाछंदसि ननु विभाषाग्रहणं व्यर्थं वाग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेः न च स्वतंत्रकर्मणीत्यर्थं
निरस्यर्थं [illegible] अनुरोधेन व्याख्यानमत एव न तन्निवृत्तेः संभवादिति चेदुच्यते आरभ्या विभाषा छंदसीति पदच्छेदार्थं तेन भाषायामपि पाक्षिकैकश्रुतिः अत एव श्रौतोधा
वति अलंबुसानां यातीति द्व्यर्थवाक्यमिति पक्षे [illegible] ते भाष्यं संगच्छते तत्र चेति आं तोदात्तं इत इत्यनुवृत्तिरमित्यनेन स्वेन इति वृत्तादिलोदात्ते [illegible] अलमिति निपातत्वाद्
[illegible] दात्तं वुसशब्दो तोदात्तः एवमलंबुसशब्दोऽपि एकश्रुत्यभावे हि स्वरभेदेन कथमेकं वाक्यं द्व्यर्थं स्यादिति बोध्यं अत एव दांडिनायनेति सूत्रे भाष्ये [illegible] एकश्रुतिः सर्व
नामेति अत एवाभियुक्तानां विरुद्धस्वरकात्युक्तबहुत्वाश्रयणेन श्लिष्टकाव्यादिनिर्माणं संगच्छते अत एव काव्यप्रकाशकृता वेद इव लोके स्वरो न विशेषाय हेतुरित्यु ९९
क्तं एकश्रुत्या व्यवहारादिति तदाशयः किमर्थं तर्हि यज्ञ्युपात्तमपि प्रकृत्यविभाषाभाषायामिति सूत्रितमिति त्रैस्वर्यलक्षणप्रक्रमे पाक्षिकानुदात्तलाभायेति [illegible] एते
न भाषायां स्वरो नास्त्येवेति भ्रान्ताः परास्ताः स्वरविधौ छंदोऽधिकाराभावाच्चेति दिक् परं तु मंत्रे त्रैस्वर्यप्रसक्तावेकश्रुतिर्बह्वृचानां तैत्तिरीयाणां तु भिन्नयत्रापि त्रैस्वर्यं

मिति व्यवस्थितविभाषात्वमस्य छंदसि स्वीकृतं कैश्चित्तन्नयुक्तं शाच्छोरिति सूत्रे भाष्ये परिगणितव्यवस्थितविभाषास्वपाठात् तत्र हि देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे
च सद्विधिः मिथस्ते न विभाष्यंते गवाक्षः संशितव्रत इत्युक्तं अत एव केषुचिद्देशेषु स्वाध्यायकाले सर्ववेदानामेकश्रुत्येन पाठो दृश्यते न चैवं छंदोग्रहणविषयत्वं छं
स्मिंस्त्रैस्वर्यं धर्माधिक्यं लोके तु समं तेत्येतदर्थं तत्सत्वात् तथापि छंदोग्रहणसामर्थ्यात् भाषायामप्यावैलक्षण्यं कल्प्यं व्यवस्थितविभाषात्वेन मपालेषु विशेषाभावात् न
हि छंदसीत्यनेनन्त्वदुक्तार्थोपि वाच्य इत्युपालभ्यते एकश्रुति स्वरसर्वनामेति भाष्ये लाघवं बोधनाच्च यथा सर्वनामशब्दात् लादयः सर्वपदस्थाने प्रयुज्यंते एवं सर्वस्वरस्था
ने एकश्रुतिः प्रयोक्तव्येति तदर्थः अनेन स्पष्टमेव त्रैस्वर्यैकश्रुत्योरैच्छिकविकल्पविषयतोक्ता वृत्तिकारोपि छंदसि ऐच्छिकमेवैकश्रुत्यं मन्यते इदानीं केषांचिद्धर्माधिक्या
य त्रैस्वर्येण पाठः परंपरासंप्रदायेन अन्येषामेकश्रुत्येनेति संप्रदायश्रद्धा जाड्यं न तु तेनेनान्यथा पठंति नेतावता विकल्पस्यैच्छिकत्वभंगः न मैवं पूर्वा...त्र इन्द्रह यत्तक
मणीत्यस्याप्रवृत्तौ अछंदसीति छेदेन नैकश्रुत्यापत्तिः धर्माधिक्याय त्रैस्वर्येण कैश्चिद्भिः पाठनादोषादित्याहुः न सुब्रह्म ननु विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्स्वरितस्य
नु रोगं शंति ज्ञापकाच्च सुब्रह्मण्यायां तद्भावसिद्धौ नेति व्यर्थमिति चेन्न व्यवहितपरत्वकर्मणो त्वस्यापि निषेधार्थं तत्सत्वात् स्पष्टं चेदं कात्यायनसूत्रे तद्याह यज्ञे त्योर्दिदं
वे चेदं सूत्रं यज्ञकर्मणि स्वाध्यायकाले च प्रवर्तते इत्याहुः केचित्तु यज्ञकर्मण्येवास्य प्रवृत्तिर्नेति तु स्पष्टार्थमेव तेन स्वाध्यायकाले स्वरित एव विभाषा छंदसीति तु व्यवस्थि
तविभाषात्वान्न ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिश्चेति वदंति सुब्रह्मण्यायामिति सुब्रह्मण्याशी साधुरिति यत् निगदे स्वरितं तदात्मसहैकादेशौ तरतमत्वात्स्वरितः ओमिति निपा
तत्वादाद्युदात्तं तेनैकादेशोत्यांतरतम्यात्स्वरितः एकादेश उदात्तेनेति तु न प्रवर्तते अनुदात्तस्येत्यस्यानुवृत्तेः तस्थाने नोदात्तः स्पष्टं चेदं भाष्ये इंद्र आगच्छेत्यत्र इंद्रेत्या
मंत्रित सुब्रह्मण्यायां हि तौ यवर्णोः नुदात्तः स चोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः तस्थाने नोदात्तः न चैवं कर्तव्ये स्वरितोः सिद्धः एतत्कार्यमुत्कृष्यत इत्युक्तेः अत एवासिद्धवदा
नेयो निघातान एवमग्रे पृष्ठे असावितीति असाविति प्रथमांतोपलक्षणं एवममुष्येत्यपि षष्ठ्यंतस्य एतानि वार्तिकानि गार्ग्य इति न च नेनानितस्योदात्तत्वेपि अस्य
सिद्धत्वाच्च पनिघाताभावे गाकारोनुदात्तो ऽस्यादिति चेन्न इष्टापत्तेः स्वरितोदात्तयोः समावेशाभावेन बोरपि समावेशात् स्यान्नस्येति अत्रस्येति विवक्षितं पूर्ववार्तिकार
भात् देवब्रह्मणोः सुब्रह्मण्यानिगदांतर्गतयोरित्यर्थः देवाब्रह्माण इति इदं वैकल्पिकं देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमके इति भाष्यात् पक्षे त्वेकश्रुति दूरात्संबोधनसत्वात्

स्व॰ प्र॰ अत एवैकश्रुति दूरात्संबुद्धाविति सूत्रे इदमेकश्रुतेरुदाहरणं भाष्ये उक्तं स्वरितात्संहितायां अत्रानुदात्तानामिति बहुत्वं अविवक्षितं तेनाग्निमीडे इत्यादिसिद्धिः बहुवचनोच्चा
प्र॰ स्व॰ रणं त्वनेकत्वे सर्वेषां यथा स्यात् अन्यथा तस्मादिति परिभाषया पूर्वस्यैव स्यात् यदि तु स्वरविधौ संघातः कार्यी तदुच्यते तदा सकृदर्थं संहितायामित्येतज्ज्ञापयति अन
९२ न्यपंचमीनिर्देशोत्कालो नव्यवधायक इति तेन नतिष्ठुतिद्र इति निघातः पदपाठेपि सिध्यति इमं मे इति मेशब्दोनुदात्तः तस्योदात्तात्परत्वेन स्वरितः न चास्य स्वरित
स्य प्रकृतसूत्रदृष्ट्या असिद्धत्वं नन्वस्वरितादित्या अयात्सिद्धं विकारः सुमन्त्वादौ चारितार्थ्यादिति वाच्यम् तस्मादित इत्यादि नवसूत्र्याः सत्वोसिद्धत्कार्यशास्त्रा
नेभगवता निवेशितत्वात् अत एव स्वरितस्वरणो रिति सूत्रं सार्थकमित्याहुः उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः अनुदात्तः तस्यानुदात्तस्यापि एकश्रुति दूरादिति सूत्रस्य भाष्ये उदा
त्तादनुदात्तानुरागवशादेकश्रुतिरुदात्तोऽनुदात्तो वेति संदेहे नोदात्तः उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति ज्ञापकात् अनंतरं तरनिर्देशः नानुदात्त उदात्तस्वरितपरस्येत्य
त्र सन्नतर इति ज्ञापकात् तत्र तरनिर्देशः अपर आह एकश्रुतिरुदात्ता उच्चैस्तरामिति ज्ञापकात् तत्र तरनिर्देशः उच्चैस्तरामित्येतद्भवति अनुदात्ता च सन्न
तरसंज्ञा ज्ञापकात् तत्र तरनिर्देशः सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इति भवतीत्युक्तं तत्राद्यज्ञापकमेवं कैयटेनोक्तं यद्येकश्रुतिरुदात्ता तदा वषट्शब्दस्यापि यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतेः सि
द्धत्वादुच्चैस्तरामिति सूत्रं नारभ्येत तेन हि पक्षे उदात्तपक्षे एकश्रुतिर्विधीयते एवमनुदात्तत्वे एकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे सन्नतरग्रहणमनर्थकं तस्मादुभयानुदात्तयोः
र्भेद इति तरोधानमेकश्रुतिरिति अंत्यमते उच्चैरिद्धि इति प्रतीकमुपादाय सोमस्याग्ने वीहीवौषडिति मंत्रे यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ प्राप्तायां तदपेक्षया वौषट्शब्दस्योदात्ततर
त्वं विधीयते सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यानुरागे तदपेक्षो वस्त्रान्तरे शुक्लतरव्यपदेशः। सन्नं दृष्ट्वेति एकश्रुतिगतमित्यर्थः
एवं च पक्षद्वयेपि स्वाभाविकोदात्तानुदात्तापेक्षया दात्ततरानुदात्ततरयोर्न कश्चिन् श्रुतौ विशेषः नाप्युच्चारणे यत्नविशेष इति लभ्यते सप्तस्वरगणनायामपि भाष्ये
उदात्ततरानुदात्ततरयोर्न कश्चिच्छ्रुतिगतो दात्ताद्यपेक्षया वातिशयविशिष्टो बोध्यो अनुदात्तस्य तद्विधाने त्वेकश्रुतिबाधनार्थं यत्वेकश्रुतेः स्थाने सन्नतरविधान- ९२
मिति तन्न मानाभावात् किं चैकश्रुतिपरस्य षष्ठ्यंतत्वकल्पने न मानं अपि चैकश्रुतिशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वेन स्वरितपरस्येति लिंगविरोधः एवं चैकश्रुतिविषये एव ता-
स्य विधानमित्यग्निं कन्येत्यादावपि सन्नतरापत्तिरित्यपास्तं अनुदात्तानामित्युपक्रमात्सर्वेषां मा भूदित्यस्यैव यथा स्यादित्यर्थपदग्रहणं नन्वेवं सति नवसूत्र्याः पूर्वत्रा-

तेउत्कर्षत्वस्यासिद्धत्वात् गंगेइत्यादिवत्स्वरस्वनी कारस्यापि पूर्वेणैकश्रुतिः प्राप्नोति मम तु न दोषः तस्याएकस्थानि सन्नतरविधानादिति चेन्न अत्र पाठेन पर[illegible] स्वरं प्रति न
वसून्या असिद्धत्वाभावबोधनात् अन्यं प्रति त्वसिद्धत्वमस्त्येव एतेनायं सन्नतर एकश्रुतेरिवोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्यापि परत्वाद्बाधकः स्यादिति नोद्यं स्वरितो वा
मितिपरास्तमित्याहुः शुनद्वीति आमंत्रितत्वेपि पादादित्वान्न निहतं इति साधारणस्वराः प्रकृतिर्हि द्विधा धातुः प्रातिपदिकं च तत्रादौ सर्वेषु लक्ष्या[illegible]स्वराना ह धा
तोः कर्षात्वतरत्यन्तो त इति वर्तते गोपायतमिति गुपेर्न तो दात्तालयः तदंतमप्यंतोदात्तं एकाच्स्वपि व्यपदेशिवद्भावादस्य प्रकृतेः येपि उपदेशेऽनुदात्ताः पचादयस्ते
ष्वप्ययं विधिः अनुदात्तोपदेशस्येड्निषेधविधौ चारितार्थ्यात् पिबाद्यादेशानामाद्युदात्तत्वं निपातनसामर्थ्यात्तेषु नायं विधिः स्वपादिः अदादिषु आगणांतात्स्व
पादयः लसार्वधातुकमित्यस्य सप्तम्या विपरिणामः अच्यनि टीति समीरणं नात् अनिटीति किं स्वप्यात् लेनि किं चान शिस्वपानः सार्वधातुके किं सुषु
पात् किंत्येवेति नित्वद्भाष्ये दृष्टं अभ्यस्तानामादिः आदिरित्यनुवर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थं अचीति किं दद्यात् अनिटीति किं जक्षिष्य इदं सूत्रं[illegible]
त्रिनिमित्त निघाते प्राप्ते आद्युदात्तार्थं अनुदात्ते च अच्यनिटीति निरस्तं अनुदात्त[illegible]बहुव्रीहिरित्याह अविद्यमानेति अतएव मा स्म दधादित्यादौ नित्यत्वा
दिकारलोपे कृतेप्ययं स्वरः प्रवर्तत एव अभ्यस्तानामिति किं उर्णोति चकालीत्यादावाद्युदात्तार्थमिदं इदानीत्त्वांतरं[illegible] पूर्वं धातुस्वरेणोदात्ते ततो द्विर्वचने निघा
तेनोभयोरनुदात्तत्वाभावे विपर्यये त्वोभयोस्तत्वप्रसावि इदं स्पष्टा चेयं रीतिः[illegible]सैषपक्षो नामि[illegible] सूत्रे भाष्ये न च धाता[illegible]तस्याद्युदात्तत्व करणपाठेनाद्युदात्तविधायकलेनुद
तेचेति न कर्तव्यमिति धातोरिति सूत्रस्थ भाष्यमसंगतं लङीत्यात् तस्याद्युदात्तविधायकस्यैव[illegible]कलादिशिचसंस्थाने हि द्विर्वचनमाश्रित्य पूर्वं[illegible]तद्वाक्यत्वपि
ज्ञापकता[illegible]चिंत्य एवेत्यन्यत्र विस्तरः भीह्री अत्र लसार्वधातुकमिति मंडूकप्लुत्या संबध्यते ममालितिमध्ये हर्ष इत्यस्य प्रत्ययविकरणत्वेपि[illegible]इसः प्राप्ः[illegible]
भ्यामादीनां किं ददाति अनुदात्तेचेति तु मिमीत इत्यादौ मा[illegible] तत्र हि मा ओंडिन्वा ह लसार्वधातुकानुदात्तत्वं अभ्यस्तानां किं[illegible]धातिपिति किं जागृतं लसार्वधातु
क इति संस्पृष्टार्थं मनु प्रत्ययस्य स्वरितेति किं मर्त्यभ्यादिभ्यः परस्यापि तः प्रत्ययस्यैव संभवादिति चेन्न प्रत्ययात्पूर्व एकैकादेशोपि यथास्यात् तिसधातु उदात्तो मा भूदिति नचोदात्तन्व
दीनाम जघर्मत्वेनापि नेतीति[illegible]सम्यानिर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्त्या अलोन्त्यपरिभाषया चान्त्यस्यैव भविष्यतीति वाच्यं स्वविधौ संघातः कार्यीति अर्थस्यापि ज्ञापनात् एवं चा

ल. श. ङ्गोत्तरस्य वा त्वादीनामप्रवृत्तिः अत एव कर्त्तरि त्वम् इति सूत्रे तं ग्रहणं चरितार्थं संवेप्यनेकोदात्तानामयोगपद्यं युगपद्ग्रहणं तत्त्वापि पर्यायेण सर्वेषां स्यात् न त्वभावार्थं प्र
शे. ख. त्ययादिनि चरितार्थं तेनासीत्यत्र न्यादौ चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वविप्रतिषेधेनेति सिद्धं अन्यथा विलेखीनेत्रोदात्तत्वं अनुदात्तत्वं चादेरित्यसंभवाभावात्प्र
१३ तिषेधोः संभवतः स्यादिति दिक्। नन्वेवमपि प्रत्ययेपि तीत्येवोच्यतां किं पूर्वग्रहणेन न चाभ्यस्तानां सार्वधातुके इत्यनुवृत्त्यापि नोः प्रत्ययस्यासंभवेन प्रत्ययग्र
व्यर्थमिति वाच्यम् पूर्वोक्तार्थज्ञापनार्थमावश्यकत्वात् प्रत्ययपरत्वे तु क्तौ तु सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषायाः पुनः प्रवृत्त्या व्यवहितस्यैव ग्रहणमिति न दोष इति
चेन्न तीवर्थः सप्तम्यन्तं तस्मिन्नित्यस्य इति ज्ञापनार्थत्वात् प्रत्ययादिति पंचम्योर्निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्त्या व्यवहितपूर्वस्य कार्यित्व एव पूर्वशब्देन ग्रहणं
न दोषः इदं च ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वान्निर्दिष्टपरिभाषाविषय एव प्रवर्तते अत एव तस्मिन्निति विभाषेत्यादौ न दोषः न वा हि पूर्वोत्तरसाहचर्यान्न परिभाषाविषयः व
लुतः षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्येव ज्ञाप्यते तदंतविधिस्तु येन विधिरिति परिभाषयान्यायसिद्धः चतुरः शसीत्यत्र च यथोना स्याः प्रवृत्तिस्तथा वक्ष्यते अत्र च हेव अ
देशात्रान्यापेक्षत्वे नञ्नित्यादिरित्यादावपि प्रवृत्तिः न चैवं गार्ग्या इत्यादौ यञोऽचेति लुकि आद्युदात्तत्वप्रसंगः इत्पदघटितेः नुबंधनिमित्तस्वरे कर्त्तव्ये आंगस्य
भावेपि प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाभावेपि लुमतालुप्ते प्रत्ययलक्षणं नास्तीत्यर्थस्य संज्ञायामुपमानमित्यनेन ज्ञापनान्न दोषः तद्धि चंचेत्यादौ आद्युदात्तत्वाय
अन्यथा कनो लुपि प्रत्ययलक्षणेन ञ्नित्यादिरित्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अत एव अत्र यदस्य त्रटकौ लुकि न दोषः वस्तुतोऽत्र यदन्ते दौ न दोषः कार्यिणोऽ
भावेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः प्रत्ययलक्षणेन हि तन्निमित्तमन्यस्य कार्यमतिदिश्यते न तु तस्यैव स्थानिवत्त्वं प्रतिपाद्यते असतः प्रसंगाभावेन स्थानिवत्त्वाबाधा
त् अत एव नखभिन्न इत्यादौ वैशाखादिकं न माहिदातामित्यादौ वाक्सिच इत्यस्य प्रवृत्तये इत्पदघटितेति पथिप्रियो मथिप्रिय इत्यत्र च पथिमथोः सर्वनाम
स्थाने इत्येतत्स्वरनिवृत्त्यर्थं न लुमताङ्गस्येति सूत्रभाष्यपठितमत्र लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नेष्यत इति वचनमेव शरणं यदि शार्ङ्गरवाद्यपेक्षं कश्चित्स्वरे १३
कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं नेत्येव वक्तुचितं तु स्याच्चामन्त्रितस्य च सर्वस्य सुपीत्यादौ न दोषः इत्युच्यते तदा न काचिद्दोषशङ्केति वदंति केचित्तु विशेषापेक्षेन न
पञ्चत्वंतग्रहणसत्त्वासत्त्वाभ्यां स्वराश्रयकार्यभेदस्तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति भीह्रीत्यत्र हि पूर्वग्रहणाभावेन इदं तस्य कार्यित्वे प्रत्ययान्तानां भ्यादीनां सलोन्त्यस्य म

वन्नुदात्ते प्रत्ययांत्यस्य स्यात् सप्तम्यर्थपुरस्कारेनुपितमपहाय भ्यादीनामेवोदात्तः स्यादिति स्पष्टमुद्ग्रेदः उपोजमंगिति च अन्यतरस्यामित्यत्रापि दरिद्रु धातु विशे
यफलभेदः अग्निस्यादिरित्यादौ न तद्भेदः उभयथापि प्रकृतेरादेरेवोद्भूतत्वात् अजरूलत्रपरसप्तम्येव एवं च गर्गाइत्यादौ न लुमतेति निषेधादेव न दोष इति पथि
मथ्यर्थमपि वचनं नावश्यकं ननु सूत्रद्वये दितश्छ इति षष्ठी निर्देश एवास्तु किं परिभाषयेति चेन्न लाघवार्थत्वात् ननु चतुरः शसीत्यत्र फलभेदस्य स्पष्टत्वे
न पक्षद्वयेपि एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्वारा तथा च शसएवोदात्तत्वं स्यादिति चेन्न चतुरः शसङ् इत्येव वक्तव्ये मध्ये विजातीयसप्तम्यंतपाठेन अनडुह्यौ इत्याद्युः इदं
चिन्त्यं उपमानेसंज्ञायामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् किं च सर्वस्य सुपीत्यत्राप्येवं सतितरां तसप्तमीनस्यात् तथा च न लुमतेति निषेधाप्रतोसर्वस्मामादिसिद्धि
चतुरः शसीत्यस्यापि लाघवार्थतायावक्तुं शक्यत्वाच्च न लुमतेति सूत्रस्य भाष्यं तु लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं सर्वामंत्रितसिज्लुक्स्वरवर्जमप्रयोजनं
ऋगिकिं लुक्स्वराः पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुङ्क्ष्वीति वार्तिकव्याख्यानपरं उपमानमिति सूत्रस्थं तु तत्पाख्यानपरमिति न तयोर्विरोधः इमानि च वार्तिकानिनु
लुमतांगस्येत्यत्रांगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यत इति पक्षस्त्वप्रत्ययेपरतः पूर्वस्य कार्यमात्रप्रतिषेध इति पक्षेपि आवश्यकानि सौवर्गाणां सप्तमीनांतदंतसप्तमीत्वात् अ
र पदत्वे चापदादिविधौ वितिवत् ञितिकित्स्वरस्यानंगत्वात् प्रतिषेधाप्राप्तिरिति कैयटः उपलक्षणं इह किंचिदंगाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति किं
विद्यान्यत्र न भवतीति सूत्रशेषस्य भाष्ये किंचिचेति ग्रहेणाह इदानीं सर्वत्र सुपीति प्रतिषेधो ग्रासइति तत्क्वचिद्भाष्यविरोधः किं चिच्चेति पनीकेति नितिस्वार
तिकैयटउपलक्षणं तथा व्याख्येयं इति सुधियो विभावयंतु लिति अत्राभ्यस्तानामिति नैसंप्रव्यते ष्ठवोलिलिखावः चिकीर्षकइति अत्र परत्वाद्द्वलोप नेच स्तेति
त्यः प्रत्ययांतस्य माभ्यासस्यानित्यत्वात् लोपोप्यनित्यः स्वरभिन्नस्य प्राप्तेः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशस्य स्थानिवत्त्व निषेधादीकार उदात्तः अत्र इति अभ्यस्ता
नामिति णमुलीत्यस्य वीवर्येत इति न्यायेन तदंत सप्तमी त्व चम्पा विपरिणम्यते अभ्यस्तानामादो णमुल् इति आदिरुदात्तः इत्यर्थः तेन जागरं जागरं लोलूयं
इति सिद्धिः लोलूयिषं लोलूयिषं इत्यादौ च नातिप्रसंगः लोलूयमित्यादावलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न स्वरे तन्निषेधात् एवं च विशेषाभावमभिप्रेत्य परसप्तम्येवमूले
उक्ता अभ्यस्तानामिति किं कंडूये कंडूयं एतेनामैवेति मूलेप्युच्चैः कारमिति उदाहरणं स्योपन्यासो हरदत्तकृतश्चिन्त्यः अभ्यस्तानामित्यनुवृत्तिपरवृत्तिविरोधात् यदि

ल·भा· गुव्यवस्थितविभाषाश्ववर्णेस्वतिप्रसंगनिरासमंगीकृत्यैतदनुवर्तिर्नावश्यकीतितदाशयस्तत्त्वं शाङ्कोरितिसूत्रस्थेनव्यवस्थितविभाषापरिगणनपरेणभाष्ये
धा·स्व· णविरोधः लोलूयंलोलूयश्चिमि आभीक्ष्ण्येहिलं परोलोलूयशब्दोऽनुदात्तः लोलूरित्युभयमप्युदात्तं नचतत्र कार्येऽव्ययोपदेश्यानिवर्त्यं स्वरविधौनतिषेधान् शे
९४ षनिघातः अत्र कर्त्रेषके अज्ञापितरंतसप्तमीत्वेनफलेविशेषः उपदेशोऽजंतप्रकृतिककर्मणांतस्यादिरुदात्तइत्यर्थान् लूयते केदात्तइतिप्रयुक्तस्वरेणमध्योदा
त्ता उपदेशेकिंकार्यंतरित्यादावित्वेरथैरलेचायेस्तोयथास्यादितिदृष्टं चनास्यनुदात्तेदितिसूत्रसमासैकदेशस्यान्युपदेशपदस्यानुवृत्त्यासम्यादिपरिसंख्यमेनचलब्धं
नचैवंजनेरंतर्भावितण्यर्थात्कर्मकर्तरिजायतेस्वयमेवेत्यत्रनस्यात् उपदेशेऽजंतत्वाभावादितिवाच्यम् यदितिविषयसप्तमीमाश्रित्यप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्र
वृत्तेरुपदेशइत्यस्यचयगुपदेशइत्यर्थइतिदिक् लूयते इत्यादिमध्योदात्तार्थंधात्वन्य उपोत्तमं रितोऽस्य उपोत्तमग्रहणमनुवर्तते चङ्दात्तइतिनिरु
नुअड्उपदेशात्परत्वेननास्यनुदात्तेदित्यनुदात्तः उपोत्तमं किं माहिदधत् अत्र चङ् एवस्वरः इतिधातुस्वराः अथप्रातिपदिकस्वराः नेत्वप्रायेणकृत्तद्धितप्रत्ययवले
नैवसिद्धाः उणादिषुउणादिप्रत्ययैः अप्रत्ययप्रक्षेपि टसूत्रैः क्वचिद्धिशिष्यविधानादित्यंभूत्वं अतएववृत्तौ यतेः क्विपिपुत्रीरित्यादीसर्वानुदात्तत्वमेव अतएव कर्मण्ण
लितिसूत्रेमांसशब्दस्यनत्विषयस्येतिषिट्स्वरमाशंक्यमनेर्दीर्घश्चेति औणादिकसप्रत्ययांतत्वाद्वंतोदात्तमाकैयटेनोक्ता मांसमेकः पिशंतीत्यादिलक्ष्यमपितथैव आ
ज्यशब्देतु आङ्पूर्वात् अंजेः क्वचिदितिपक्षे आद्युदात्तत्वंस्पष्टमेव एयतपक्षेतुनत्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं बोध्यं कर्षात्वतः कर्षतेराकारवतश्चापरेर्यमाष[illegible]तरंतस्यैतप्
र्थः क्तिन्यादिरित्यस्यापवादोऽयं वार्त्तिकं आरंतादित्यर्थे युक्तं आदंतभक्तत्वाद्यथा इत्यत्रैवस्यात् ननुपाकरूपादावपि घञासिनधातुविशेषणत्वान्नंतविधिः स्वरविधौ
व्यंजनमविद्यमानवदितितुनास्ति स्वरोहि श्यकविधेरभावात् प्रकृतनिर्दिश्यमानपरिभाषया आकारावयवत्वेपि आकारांताद्धन्तोर्विहितइत्यर्थः स्यात् इतिचेदयं
यद्यपिनिर्दिश्यमानपरिभाषया घञ एवोदात्तत्वं तथाप्यंतग्रहणं स्वरविधौसंघातः कार्यीति ज्ञापितत्वाद्द्वारेरंतस्यचपर्यायेणमाभूदित्यर्थमेवं चस्वरविधौसंघा १४
तः कार्यीति ज्ञापितत्वात् आदेरंतस्यचपर्यायेणमाभूदित्यर्थमेवं चस्वरविधौनिर्दिश्यमानपरिभाषायाअप्रवृत्तिरित्याहुः उंछादीनांच उंछ[illegible]जज्ञस्याद्य
संताः नृपव्यधावंतौवधइतिपाठस्तुचिंत्यः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणसिद्धेः गरोविषवंतोबोदात्तः अन्यत्राद्युदात्तः वेदवेगवेष्टवंधाः करणे घञंताः भावे आद्युदात्ताः

बहुव्रीहौ कृतं र्थसि समासार्थमिदं परिहृतं सुपुनः परिहृतं वर्तनि स्तोत्रे स्तोत्रे साम निवर्तमानो वर्तनिशब्द उंछादिः अन्यत्र मध्योदात्तः स्वभेदः अन्यत्र वर्तन्यां
दाद्युदात्तः सा वर्तनी यो भावगार्हायां अन्यत्राद्युदात्तो मध्यभोगदेहावज्रंतः उंछादिराकृतिगण इति वहुवः घर्मतरु इति लिजभावे लिखितुपरं चैव सिद्धं न ज
स्यंतानामिति तु नास्ति चतुरः शसि अत्र सौवर्यः सप्तम्य इति न प्रवर्तते अन्यथा चतुरः शासित्येव वदेत् नेहेति तत्कारकारस्य नेत्यर्थः स्वरेणेति निषेधस्तु
पदृपाजादेशास्यैव स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्तस्यापि न तस्मादाद्युदात्तत्वैवेति भावः केचित्तु चतस्रादेशा आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याच्चतुरः शसीति न भव
तेति न च चतसृणामित्यत्र षट्त्रिभ्य इति विभक्तिस्वरस्यापि वाधापत्तिः हलादिग्रहणसामर्थ्येन तद्वाधात् तथा हि षट्त्रिचतुर्भ्यो वहुवचनविषयत्वाद्धि वच
नेकवचनेनस्तः उपसमस्ते संभवे पि विहितविशेषणान्न दोषः तत्र षड्भ्यो मष्णः सो लुगि वा न्याहलादयः त्रिशब्दे जसि नेदं सर्वनामस्थानमित्यधिकारात् श
सि एकादेशे उदात्तेनेत्यनेन न सिद्धं अन्याहलादयः तिसृ पि तिसृभ्यो जस इत्यनेन भाव्यं तिसृः पश्येत्यत्रोदात्तयण इत्यनेन भाव्यं चतुःशब्दे जसि असर्वनामस्था
न इत्यनुवृत्त्या न दोषः तस्माच्चतस्रः पश्येत्येवं व्यावर्त्यं यदि निपातनस्वरः स्वविभक्तिस्वरस्य बाधकः स्यात् हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् न च चतुरः शसीति
द्यावर्त्यं चतुरः शसीत्यारंभसामर्थ्येन तस्य बाधात् न च गौणे चरितार्थं वार्तिकप्रामाण्ये वृत्तत्वात् प्रत्ययत्वैरित्यादिः तत्तु तिसृभ्यो जस इति सूत्रस्थेन उपसमस्तार्थमिके इ
ति भाष्येण जस्ग्रहणवत् हलादिग्रहणस्यापि तदर्थकत्वसूचनात् वार्तिकव्याख्याने भाष्ये स्थितमपि भंगान्तरादूषितमेव तस्मादिति परिभाषणो न विहितविशे
षणे संभवति तदाशयः एवं हलादिग्रहणसार्थकं मनसि निधाय तत्प्रकाशं स्वमतेनैव वा पुनश्च मतः पश्येत्यत्र स्वरः प्राप्नोतीत्यादिग्रंथेन मूलेकृत एव
साधितं तस्माद्धैणष्ट्रीत्यादेश्चतुरः शसीत्यादेश्च प्रवृत्तिरस्त्येव सत्याभिधाने इति भाष्यसंमतमिति ध्येयं सुपो जमंतरं ते पदे इति सौवर्येषु सप्तमीनां
तदंतसप्तमीत्वादिति भावः षट्त्रीत्यस्यापवादः आवरभ्रितिति आ इति भिन्नं पदं विभाषाभाषायां पक्षे षट्त्रीत्यंतोदात्तत्वं सर्वस्य सुपि सर्वशब्दस्यागमो नो द्यु
दात्तो निपातितः उंछादिषु पाठात् मध्योदात्त एवं च सुपि किं सर्वतर इति हन्यतां चिंत्यं प्रत्ययलक्षणेन तत्रापि सुवंतत्वात् स्वार्थिकलरवादिस्तु न भाष्यारूढः
अत्र सुपीत्युक्तेः तत्फलं तु सर्वस्य विकारः सार्वः इत्यत्र सुप्युदात्तादिप्रकृतिकसुवंतत्वप्रक्षणेन सिद्धिः श्रवणं आद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येष्ट

ल॰ श॰ माणत्वात् सप्तमीनिर्देशस्तुल्यघवार्थः सौवरीणांसप्तमीनांतरंतसप्तमीत्वान् सर्वस्वरोऽन च्कस्येति वक्तव्यं सर्वके अत्राद्यौदात्तत्वएव स्निन्मादि सौवर्यइत्यस्यसाम
प्र॰ स्व॰ न्यतः प्रवृत्तिमभिप्रेत्याह ॥ गिरंतस्येति ननुजुगुप्सेत्यादौ संज्ञायाः परत्वान्नित्स्वरेकृते सन्नंतस्यधातुत्वे सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरः प्राप्नोती तिचेन्न सनोनित्वसाम
९५ र्थ्येन सतिशिष्टस्यापिबाधेनाद्युदात्तत्वसिद्धेः न च सन्यङोरित्यादौ विशेषणार्थः सः अन्यथाव्न्स इत्यत्रापिस्यादितिवाच्यं धातोरित्यनुवर्त्यसशब्दांत् धातोरि
त्वविधानेनादोषात् पथिमथोः सर्वपथिमथिशब्दावंतोदात्तौ अत्रसौवरीणांतरंतसप्तमीपरत्वेपितुमर्थस्तुमेप्रत्ययलक्षणेनेष्यतेइतिमाध्यं तेनपथि
प्रियस्यत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तएव सुपंथाइत्यादावपिप्रत्ययलक्षणेनगात्वेबसमासाद्याविभक्तिः सातुनपथिमथोर्विहितेतिनतत्राप्यस्यप्रवृत्तिः स
योनिवासे स्त्रियंतिनिवसंत्यस्मिन्नित्यधिकरणेपुंसिसंज्ञायामिति घः निवासे किं स्त्र्यशृंगाणामित्यादावेरजोभ्यां दंतोदात्तत्वमेवजयोऽप्यइति तेनैवकरणेघः अ
न्यत्रैरच्यंतोदात्तत्वं वृषादीनांच वृषुसेचने इगुपधलक्षणःकः आकृतिगणइति फिट् सूत्रेषुग्रामादीनांचेतिसूत्रितं सोप्याकृतिगणः एवंचाविहितानाद्युदात्त
स्यवृषादित्वंग्रामादित्वंवावोध्यम् अंतोदात्तस्यतुउंछादित्वंघृतादित्वंवावोध्यम् एवंचद्वाभ्यामेवसूत्राभ्यांसर्वेष्टसिद्धौइतरसूत्रद्वयप्रणयनंवैचित्र्यमेवान्न
दिष्वायेति दिक् एतदेवेति एतच्चोपपादितं निष्ठाचद्व्यजनात् आकारभिन्न आदिरित्यर्थः निष्ठेत्यादिरिषष्ठ्यर्थेप्रथमा अघात्त इत्यादौवकारइआस्यवहिरंगा
सिद्धत्वादनादितिप्रनिषेधोन आशितः कसकर्मकादप्यशेः कर्तरिक्तउपधादीर्घश्चात्रैवनिपात्यते आङ्पूर्वत्वेक्तमात्रं आङ्पूर्वत्वविवक्षितकर्मत्वेना
कर्मकत्वात्कर्तरिक्तवृत्तिः विवक्षाविवक्षयोश्चप्रयोगाधीनत्वान्नानिष्ठापादनमितितदाशयः आङ्पूर्वत्वेथाथघञिन्त्यस्याप्यवादीयं अन्येतुएयंतात्कर्मण्येवायंक्त इ
तिकर्त्तन्यनेचात्मैकर्मभूतएवविवक्षित इत्याहुः तदुभयमपिभाष्यासंमतं रिक्तेविभाषापूर्वोत्तरसाहचर्यातरिक्तशब्देविद्यमान आदिरित्यर्थः नतुतत्रैपरे इत्यर्थः रिक्तर
तिपक्षेप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः जुष्टार्पितेचछंदसि इति पक्षेभाषायांचप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तौ जुषीप्रीतीत्यतः श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः अर्तेर्णिच अर्तिह्रीतिपु ९५
कुमित्यंमंत्रे नवेवलंगतमर्थतामात्रं किंत्वारभ्यमाणेसूत्रे दोषोप्यस्तीत्याह अर्पिताः षष्ठिरित्यादिनासूत्रविरोधात्सपाठःपामादिकः इदमेवध्वनयितुंसूत्रमित्यत्र
पुष्पादृष्टमदोऽङ्पिचेतियोगविभागोयथासंख्यनिवृत्त्यर्थः एकादेशउदात्तेनेतिविभक्तेरुदात्तेप्राप्तेवचनं यतोना निष्ठाचद्व्याजिन्नत्वोद्यजसहलमेनुषतते नौ

भिन्नाद्धिहिनोयोयत्तत्तरं तस्येत्यर्थः अनावरूति प्रतिषेधोज्ञापयति हलस्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति हलादावादेरचोःसंभवात्तद्धियकग्राहकं
मर्थेन हलोपिस्थाने उदात्तादिगुणकः कश्चित्स्यादित्यर्थाभिप्रायेण हलः स्वरप्राप्तिः स्पष्टं चेदं भाष्येति त्स्वरितापवादोयं ईङ् वंरल्यतो द्यनुबंधकत्वात्पूर्वेण
सिद्धिरितिभावः अयमपिति स्वरापवादः अत्र हङ् एवग्रहणमिति एतिसुप्यासिति सूत्रे निरूपितं विभाषा वेण्यशब्दोनित्यादाद्युदात्तः प्रायः स्थाणुरित्यनुवर्तमाने
अजिवृरीभ्योनिच्चेति व्युत्पादितत्वादिंधानेयदिवानयातदानो दात्तत्वंप्राप्तं यदिपान च तदाप्यंतोदात्तत्वमेव प्राप्तं यत्तु अमोःकास्योदात्तस्य लोपात्तलसार्वधा
तुकानुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्राप्तं जंतो मध्योदात्तइति तन्न विदीधिविविदिभ्यो लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधात् केचित्तु स्वरवचनस्यातिङ तेएवप्रव
त्तिः भाष्येपृथ मतोलिङीन्युक्तार्गेः विप्रोषेणेत्युक्तेर्लिङ्गभिन्नेलिङ्सदृशोऽप्रदादेशोन्येवप्रवृत्तिप्रतीतेरित्याहुः यदावेणुरिवेवेणुरिति कर्मणेषु मनुष्य इतिलुप्तरा
संज्ञायामुपमानमितिनित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते त्यागरागआदयानयइति तत्र कर्षात्वत इति पक्षे तोदात्तत्वं बोध्यं अंत्योपत्रिश्वपस्य स्वरेणैन्नोदात्तत्वं तत्र कुर्वन्त्य
ते चुरादावदंतौ मतोः पूर्वपूर्वमिति शब्दस्वरूपापेक्षयानपुंसकत्वादित्यस्य विशेषणं केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिंगं पठंति स्त्रियां संज्ञायामित्यस्य स्त्रियां वर्तमाना
संज्ञा तस्यां विद्यमानआदित्यर्थस्तदाह स्त्रीनाम्नीति मंत्वंतं चेत्स्त्रीनाम भवतीत्यर्थः आत्किं इक्षुमती अत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्येव संज्ञायां किं खट्वावती स्त्रियां किं
उदुंबरावामउदाहरणे त्र चवद्धंचोनजिरादीनां शरादीनां चेति दीर्घः चाबुरर्थिकोन यांमतुप् मतोः किं गवादनी [illegible] पूर्वपदं हलस्यावधिभावात्तं ज्ञा शब्दसंबंधि
न आकारमात्रस्यस्यादिति पूर्वपहलान्ते हसानुमती अन्यथा स्त्रीनाम्नो मतोन्तस्येत्यर्थः स्यात् अंतोवत्याः वत्या अंतइतितु नोक्तं राजन्वतीत्यत्र माभूदिति स्वरविधौ
नलोपस्यासिद्धत्वान्नावती शब्दः किंत्वन्वती शब्दः चर्वत्वाश्रयासिद्धं अहीवतीति संज्ञायामिति वत्वं शरादीनां चेति दीर्घः योगविभागः [illegible] नेन अथापि
हसूत्राणि अपाणिनीयान्यपि नानि आद्युदात्तश्चउपसर्गादिति अवङ्स्फोटायनस्येत्यादिसूत्रेषु भाष्यादौ व्याख्यातत्वादविरुद्धत्वाच्च साधुत्वव्यवस्थापकानिभ
वंति यत्तु पाणिनीयास्यैवैतानीति तन्न हवारीशीवचउंबारीनां चेताभ्यामाकृतिगणाभ्यां क्रमेणाद्युदात्तत्वांतोदात्तत्वयोः सिद्धयोः ग्रामादीनां च घृतादीनां चेमान
योविषयव्याप्तेः ममनुभिन्नकर्तृकत्वान्नदोषः किंचांतु फिडिति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा उच्चैरित्यादि नन्वत्रोदिद्वेडसिः [illegible] किदिति व्युत्पादनात्

ल.शा. न्यायस्येव लैगीनो स्यात्व सिद्धिरिति चेन्न अव्युत्पत्तिपक्षे आवेश्यकत्वात् पाटलापालंकौ वा पाटलापालंकौ औषधिविशेषस्य वाचकौ लघावंतरति प्रासे इति पूर्वपरा
शे.ख. न्वयोर्दं इदमुपलक्षणं कश्चिद्दुर्सातस्येत्यादीनामपि दुर्वृरत्वादित्याहुः सागर इत्यादि अत्रापि लघावंत इति प्राप्तं आद्युदात्तोयमिति न च नेनांतोदात्तत्वाभावेपि
१६ नियमत आद्युदात्तत्वं केन स्यात् विधायकाभावात् अतोग नियम इति वक्तुं युक्तमित्यत आह इहैवेति एषां सूत्राणामावसूत्रबाधकत्वाधनार्थत्वात् अस्त्रिया
मित्यत्र इत्यावेश्त्रियामर्थेनेन बाधकं बाध्येन बाधकं चानेनेवानुमीयते नच मृध्योदात्तत्वस्यात्रासंभवात्सर्वानुदात्तविधायकस्य फिट्सूत्रेष्वदर्शनादाद्युदात्त
विधायकमेवेति भावः स्त्रीविषयेति आद्युदात्तत्वमित्यन्ये गुरमिति नविषयस्येति स्वांगशिटामिति वाधाने ननु गुरशब्दस्यादंतत्वाभावात्कथं स्वांगेत्यस्य प्रापि
रत आह अंतरंगमिति स्त्रीविषयवर्णेति स्त्रीविषयवर्णं पूर्वाणामित्यर्थः स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति केषांचित्पाठः लघावंतरत्येवात्र परत्वात् अस्य नु इरि
णुदाहरणमित्यन्ये इभ्रे दंडादिनाद्यन्तयोन्तस्यां त्यादिति इदमुपलक्षणं स्वत्राद्य इति प्रत्ययस्वरेणापि ननु व्युत्पन्ने पक्षे सूत्रमेव कर्तरि भ्येति प्रत्युदाहरणमयुक्तमि
ति चेन्न अस्मादेव स्त्रीविषयग्रहणाज्ज्ञापकात् व्युत्पत्तिमार्गप्राप्तस्वरस्यापि फिट्स्वरो बाधक इति वदंति ध्वनितं चेदं एतिल्लुच्पासंशितिसूत्रे कैयटे सांतस्या
पि प्रारेरिति पाकारमकाराद्भिन्नस्य स्वशब्दस्यांतउदात्त इत्यर्थः प्रीङ् स्वोनिरिति इदं रपापाघामुक्तं पंचपादीं तु प्रीङ् स्वौह्रस्वश्चेति पठितं तथा व्याह अंत
रंगत्वादिति स्वरस्य स्वांगत्वापेक्षत्वादंतरंगत्वं चिंत्यं स्वांगशिटामिति सूत्रे नखहणात्सर्वनामप्रातिपदिकसंज्ञाकालिकत्वादंतत्वमादायना[illegible]िरिति वोध्यं त्वंपू
र्ववद्गुदाय स्वेपि वोध्यं अस्य्यादि स्वांगवाचकस्य स्वशब्दे स्वांगशिगमित्याद्युदात्तत्वप्राप्या सोप्यत्र प्रत्युदाहरणं ग्रीवायांबद्धोपि कश्मे आसन्नीत्यादौ ग्रीवाशब्द
स्यांतोदात्तत्वं तुछांदसत्वान्निर्वाह्यं हिष्टवत्सर इत्याहुरिति अत्रास्ति वीजं तु सपूर्वाच्चिदिति सर प्रत्ययस्य चित्त्वात्सिद्धं परिवत्सर इत्युदाहार्यं इति अनेनैव सिद्धे
न इत्यर्थमित्याशय इति तत्त्वं अत्र सूत्रे प्रातस्याहवर्योत्ति शब्दः पंजवादिसूत्रविहितएवगृह्यते दक्षिणस्य साधावितिप्रवीण इत्यर्थः वीणायां सामसुवादक्षिण १६
इत्युदाहरणं प्रवीण इत्यर्थः स्वांगाख्यायामादिरिति स्वांगकिं दक्षिणो देशः अत्र सर्वनामत्वादाद्युदात्तत्वं न च परत्वादेवुते नाद्युदात्तत्वमत्र भविष्यतीति वा
च्यं असमपकरणस्य बाधकवाधनार्थत्वात् कृष्णप्याम अत्र छंदसीमिवर्तत इत्याहुः अंतोदात्त इत्येव आस्ये निकिं कृष्णो मृगः वानाम अंतोदात्तत्वं वापक्षे

आद्युदात्तत्वं शुक्लगौर्योः नामधेयस्येति वर्तते तेनानामधेययोरंतोदात्तत्वमेव कृत्स्नं इति उणादिसूत्रनिपातितांतोदात्तकत्वस्य शुक्लशब्दस्य लत्वे शुक्लश
व्युत्पत्तेरिति बोध्यं अंगुष्ठोदकं अंत इति स्वादिग्रहणानुवृत्तिशंकानिवारणार्थं उदकस्य कर्दमादित्वादाद्युदात्ते द्वितीययोः पर्यायेण प्राप्ते बकस्य प्राणिनां च
कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तत्वप्राप्ते तेन लोके इति नियमकरणसामर्थ्यादिति भावः बभ्राशब्दस्य बभ्रोः पचाद्यचि टापीति तात्पर्यं पृष्ठस्य च मृष्टस्येति पाठांतरं वा भाषा
यामिति पक्षे स्वांगशिटामित्याद्युदात्तत्वं मृष्टे च निष्ठा च द्व्यजनादिति ततः अर्थस्य साम्याद्वैयर्थ्ये त्वाद्युदात्त एव अत एव ज्ञापकादिति स्त्रीविषयवर्णेति द्विती
यपादस्य सूत्रेणेत्यन्ये नक्षत्राणामाविषयाणां नित्यावंतानामित्यर्थः नक्षत्राणां किं स्वज्ञा आवित्यादि किं अश्विनी श्रविष्ठेत्यादि अवती धनवती शब्द्य
भ्यामिष्ठनि विन्मतोरिति लुक् विषयग्रहणं चिंत्यं आवंतानामवंतनक्षत्रवाचकस्यासत्वात् नकुपूकवर्गपूर्वस्याविषयस्य नक्षत्रस्यांतउदात्तो नित्यर्थे
कुपूर्वस्येति किं बहुला आख्येति किं कृत्तिकासुजातामाणविका इत्यत्रापीति अपि ना कृत्तिका आर्यिका बहुलाकि कृत्तिकापर्यायो नक्षत्रपक्षे कृत्तिकेत्या
रेः प्रयोजनं मघाविशाखेत्यादि आकृतीति वराहहेद्द्रुणमुखमित्यादावंतोदात्तदर्शनान्न वराहशब्दोप्यत्र बोध्यः ज्येष्ठकनिष्ठयोः ह्रस्वशब्दयोर्ज्येष्ठेनदिति
प्रशस्यास्य शब्दयोर्ज्यादेशेन्नायदात्तदाम्प्रत्युदाहरणं पक्षे उदात्तयति उदात्तग्रहणानुवृत्तेरिति भावः इति प्रथमपादः ह्रस्वांतस्य स्त्रीविषयस्य नित्यं स्त्रीलिं
गस्येत्यर्थः वलिरिति वलिशब्दोपि जरया श्लथचर्मणि तनुश्च शरीरे नित्यस्त्रीलिंगः ह्रस्वेति किं नदी स्त्रीति किं मरुद्वायुः विषयेति किं लघु बहुः न विषयस्यास्ति
याविषयस्य न पो नित्यं तस्येति पाठेन विषयपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्विषयपदं लिंगाव्ययस्य प्रत्ययलोपान्नरेण लिंगांतरोपसंक्रांतस्य वा विषयतामात्रे लौकिकत्वस्य
र्थं यथा मधोस्तु मा इव साततरत्यादौ यथावामध्यस्मिन् नास्ति मधु मांसः मधोर्भेचेति यतो लुक् वार्तिकेन ध्वनितं चेदमीच द्विवचने इति सूत्रे भाष्ये नवेति किं मूर्तेस
र्यीरिति इमसिनंतज्योतिः शब्दादौ तु नित्वादाद्युदात्तत्वमेव तिलइति यवइति लोमाशब्दे घृतादिपाठादंतोदात्ता वृत्तिसंप्रोदश्चेति सूत्रे कैयटः न चिंत्यं निलाश्चेमे
रत्वादांशाद्युदात्तस्यैव पठ्यमानत्वात् उमाशब्देपि मकरवहृदेभ्यनेन विशिष्य पर्यायेणांतोदात्तविधानात् शालिव्रीही घृतादित्वादंतोदात्तौ मूलेत्यादि किं
आद्यः गोधूमा इति अत्र परत्वात्केवलघावतेरिति मध्योदात्तत्वसिद्धेः पर्यायेणाद्युदात्तत्वसिद्धेश्चेदं चिंत्यं चणकारत्युचितं न्नः संपचेमारोनलोपेष्ट नपालि

ल.श. नीये नुदात्तादेरजित्याचैं एषामिव एतेषु पाणिनीयशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावान्नलोपस्यासिद्धत्वेनैतत्प्रवृत्तिः समाष्टशब्दौ घृतादि [illegible] स्योदाहरणं
शे.स. चतुष्कपालः इगंतकालकपालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण घृदात्तत्वं चत्वार इत्यत्रामृत्स्वरेण प्राप्ते चतुरः शसीति भिसा दैर्घ्यलुपोत्तमं षट्त्रीत्यनेन भाष्यमितिस
२७ मासउदात्त इतः त्वः किं गणः संख्यायाः किं अंतः स्वांग इदं च सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तिकालेयदंतं तत्रैव प्रवर्तते तेनेमं सो मम इन्तर इत्यादौ न दोषः सर्वो भास्यशब्द्गा ग
णां तोदात्तानियात्यते तयोरन्यः पिप्पलमित्यादौ तथा दर्शनात परो मात्र येत्यादौ व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं परंमृत्यो इत्यादावाद्युदात्तस्यापि दर्शनात स्वांगेत्यादि किं घटः
अरंजनानां किं बाहूराजन्यः पाणिनां कुपूर्वमिति तस्यसमूह इति सूत्रे न्यासहरदत्तयोः कुपूर्वाणामिति पाठो दृश्यते कवर्गा येषु पूर्वे तन्मध्ये आदिरित्यर्थः सर्वनामकार्यं तु सौत्रत्वा
न्नकाविति येवसिद्धे पूर्वग्रहणं व्यवहितस्यापि ग्रहणार्थं तेन कुपूर्वमिति पाठेपि चटकादावाद्युदात्तत्वं भवत्येव उदकमिति कई माहिरयं किंत्यादि किं हरिणं अन्येन तु तर
सूत्रवदत्रापि आदिरिति न संबध्यते नपुंसकस्वरस्यान तेन चटकादावनेन मध्योदात्तत्वं हरदत्तोक्तपाठस्तु चिंत्य एवेत्याहुः स्वप्युवर्णं कृत्रिमेत्यादि किं वंधुकः उ नर्वर्त्तानां
पिता माता भ्रातर एनमाहुरित्यादौ पितृशब्दे छांदसत्वादंतोदात्तत्वं मातुस्त्वं वार्थत्वात्सिद्धमित्याहुः वर्णानां तणतिनितंतानां तांतानामिति पाठस्त्वकारोच्चार्य इति चिंत्यं
एत इति श्वेतशब्दो घृतादित्वादंतोदात्तो बोध्यः ह्रस्वांतस्य ह्रस्वह्रस्वांतस्य वधूः ह्रस्वं किं प्राप्तं अनृतं किं तृणकं नाभ्यष्ठीलेति किं जडः बधिरः कुशलशब्दो नेमाद्युदांतः स्वे
के अंतोदात्त इत्युज्वलदत्तः सरल इति दृह्यविशेषसंज्ञात्वेननाष्ठीत्यानवर्तमाने ह्रस्वांतस्येत्यस्य प्राप्तिः ग्रामादौ ग्रामादिराकृतिगणो लुवंतस्योपमेयसंज्ञा
यामुपमानमित्यनेन समानार्थमेतत लुविति किं अग्निर्माणवकः उपमेयेति किं वरणाः अदूरभवश्चेत्यणो वरणादिभ्यश्चेति लुप नामेत्यादि किं शुनकः इवार्थं वक्तः
इवपथादिराकृतिगणत्वात्कनो लुपि शुनक उपमेये वर्तते ननु तस्य यसंज्ञा न दृक्षपर्वत यद्यपि इह सूत्रे वृत्तौ नन्वाद्यमहिषसिंह दृक्षपर्वतानामिति पठ्यते तथापि
दृक्षपर्वतांश:—— विशेषणमेव ग्रहणमिष्टमिति तद्वटितमेव सूत्रं पठितं सर्वत्र विशेषणान्वयाभाव बोधनाय व्युत्क्रमः कृतः एजविशेषस्य अत्रापि लुवंतस्योप २७
मेयेति सूत्रमनुवर्तते एवं चतेनैव सिद्धे इहस्येवेति नियमार्थं तदाह अंगाः प्रत्युदाहरणमिति वृत्तौ तु इहस्य चेद्राजविशेषस्यैवेति नियमउक्तस्तच्चिंत्यं पूर्वसूत्रे व्याघ्र
ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः यमन्वाशब्दः कृताश्विद्धौ रूढः नचव्याघ्रशब्दस्यैतेनवैयर्थ्यमित्यन्ये अत्रांगाइत्युदाहरणं चिंत्यं तस्य जनशब्दादित्यंतत्वेनाद्युदात्तसिद्धेः

कालिंगरत्युदाहार्यं नत्रहि द्युम्नमगधेत्यण् अन्येतु लुवंतस्येत्याद्यनुवर्त्यास्य विधित्वमेवेच्छंति लघावंते अत्रादिशब्देन संबध्यते तेनानादेरपि गुरोरुदात्तः अतएव वृषाकाप
शब्दोऽनेनमध्योदात्त इति वृषाकपीति सूत्रे हरदत्तेनाप्युक्तं खंडिकादिषु उलूकशब्दोऽनेनमध्योदात्त इति कैयटेन चोक्तं वराहशब्दस्तु घृतादिरित्युक्तमेव नच गुरुत्वेन मध्ये
य आदिरित्यर्थोस्त्विति वाच्यम् वृषाकप्यादावप्रकृत्याचेत्यादिविरोधात् अन्यतोऽङीषिति सूत्रे सारंगकल्माषौ लघावंत इत्यनेनमध्योदात्ताविति हरदत्तविरोधा
च्च लघावित्यादि किं वातप्रमीः सभासंजननं कृपालीनांतत्वान्न लघुरंतोः त्रवस्त्र क्व किं देवः गुरुः किं किसलयं कल्याण इति पर्यायेणादिमध्यावुदात्तौ स्त्रीविष
यवर्णाद्युपू कचित्किड इत्यौ स्त्रीविषयवर्णनाम्नामस्त्वित्यादिपाठः सोपिमूलेध्यपूर्वस्येति सूत्रे दर्शितः मल्लिकेति अस्यमाक्षिमात्रेणोदमुदाहरणं मात्तस्या
स्वपरत्वान्मादीनां चेत्यनेनबाधात् लनेत्युदाहार्यं नचानेनैवसिद्धे ह्रस्वांतसूत्रे स्त्रीविषयस्येति वर्णानां तणोति च सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यं अंतवन्नद्भ्वरत्यनुवृत्तेन ने
दोषः अतएव श्येनीत्युदाहरणं दत्वा हरिणीत्युदाहरणांतरं दत्तं ववकादीन्यप्युदाहरणानि नीलादयस्त्वंतोदात्ता एवेति बोध्यं पिशंगसारंगकल्माषा लघावंत इ
ति मध्योदात्ता इति कैयटादिदर्शनात् इदं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमेवप्रवर्तते इत्याहुः अस्तुशब्दात्पूर्व इति अस्त्वादेरिति वक्तव्ये अस्तुपूर्वाणामित्युक्तेः स
मानाधिकरणो बहुव्रीहिर्नेति भावः अस्तुपूर्व इत्यत्र पंचमीतत्पुरुषसमासस्तु न असावित्येवसिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः अनुवर्तमानं किंपरमनेनान्वयाप्राप्ते
श्च शकुनीनां च पूर्वमिति अंत्यात्पूर्वमित्यर्थः लघुपूर्वमित्यसमस्तपदद्वयं अत्राप्यादिरिति न संबध्यते पूर्वग्रहणात् अनेन कुक्कुटेति तित्तिरी मध्योदात्तो कुकुंदरपूर्वेस्मि
न्पाठस्तु छांदसः तित्तिरियजुः शाखायां मध्योदात्तः पठ्यते एतेन तित्तिरिशब्दोऽंतोदात्त इति पालिरजनादिसूत्रस्थहरदत्तः परास्तः लघुपूर्वमिति बहुव्रीहिस्तु नत्ववारि
तिपंचमीनिर्देशेनैवसिद्धे पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः लघोः पूर्वमिति तत्पुरुषोपि न सप्तमीनिर्देशेनैवसिद्धेः नद्युपा तनुवाचिनां पालिवाचिनां चेत्यर्थः वसुगरस्यादि
अनयोर्लघावंत इति निषिद्धेऽंतोदात्तत्वं एवं च कपोतमयूरशब्दौ लघावंते इति मध्योदात्ताविति पालिरजनादिसंबद्धस्य हरदत्तस्य चिंत्यः खंडिकादिसूत्रे मध्योदात्ता
इति कैयटश्च धान्यानां चेत्युत्तरसूत्रे धान्यवाचिकाकारस्य कसिंतानामित्यर्थः श्यामाक इति उशीरदाशेरकपालपलालश्यामाकेति सूत्रे श्यामाकग्रहणं त्वधा
न्यवाचकश्यामाकग्रहणार्थं अतएव श्यामाकायनीत्यत्रापि श्यामाकशब्द आद्युदात्त इत्याहुः माषा इत्यस्य तु धान्यानां चेत्यंतोदात्तत्वात् बालासारइत्युदाह

११ इदंद्वितीयो वेति द्वितीयमित्यधिकारादिति भावः काशीनामेमिति वक्तव्ये तु उभावप्यार्षं च ॥

ल·श· स्यानुवृत्तिं हलंतानां मसंभवेनाकारविशिष्टस्य ग्रहणं धान्येति किं आलोकः वृद्धेति किं चणकाः स्नतिकिं गोधूमाः जनपदश्च अवित्यचः संज्ञा केकयइति यांतस्यां

पु·स्व· त्यात्पूर्वमित्यनेनपरत्वात्त्रभाव्यमितितन्न बाध्यमानस्यापि विकल्पोमास्विति न स्याप्यनेन बाधादित्याहुः अंगमवंगा इत्युदाहरणं जेत्यादि किं ग्रामः अंगोराजा अर्ध

१८ तानां किं इरत् हयादीनाम अत्र केचित् जनपदश्च वचनांमित्यनुवर्त्यंति कृ गार्हेति सूत्रस्थ हरस्वस्वरसोप्येवं तन्मते पंचालाः कोसलाः इत्युदाहार्य इगंताद्यंतानां वचन अ

त्रवेत्यनुवर्तयंति तेषां न कश्चिद्दोषः कुरवश्चेदय इति चोदाहार्यं द्व्याचां किं वसातयः इगितिकिं अंगाः अतिद्वितीयः पादः ललाटमिति लघ्वावतिनइत्येतत्प्राप्त

घित्वा परत्वादिदमेवोचितमित्यभिमानः कपोल इति यद्यप्यत्र लघावंतम ध्योदात्तत्वमेवेष्टं तथाप्युदाहरणादिकं बोध्यम् मारीनां मलयो मकर इति मलेयवां

तस्यां त्यात्पूर्वमित्यस्या स्वावमवृत्तौ फलेन विशेषइत्युदाहृतं मकरः संज्ञाभूत उदाहरणं मकरवरूड इत्यत्र तु अभिव्यक्तसदार्थायेइतिन्यायेन संज्ञाभूतस्यन

गृहणं कचित्तु माकर इति पाठः तत्रस्वार्थेऽण् शीर्षादीनां च शाकलानां संयोगस्थेति सूत्रे कैयटे तु इत्यादि पाठः इदं चाद्युदात्तत्वविधायकं अनेन सर्षप शब्दे आद्युदा

त्तत्वे प्राप्ते यांतानां च गुर्वादीनामिति मध्योदात्तत्वमित्युक्तं तेन द्वितीयपादांत इदं सूत्रमितिध्वनितं फिट्सूत्रेषु तालव्यादिसूत्रमत्रपादे पठितं धान्य इति कचि

त्कोऽपपाठः श्य स्तलाभावात् कैयटरीत्या आद्युदात्तविधायकत्वे तु तत्रापि प्रवृत्तिरितिध्वनयितुमत्र जयितु उदाहृतमित्याहुः केचित्तु श्य च्य इस्येकारोच्चारं च

वर्थ्या वर्णयंति यांतानां गुर्वांतानां किं गर्दभः लघावंत इतिमध्योदात्तोयं नर्दभं पुरः इत्यंतोदात्तं तु छांदसं गुर्वादीनां कुणपः कलेः संप्रसारणं चेति कपन् अयुग्मा

मिति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते हड इतीति पारे वतः वितस्ता इत्यर्थः आर्जिः ज्ञा हसा कला उमा काष्ठा पेशा काशीनं केचित्तु मंकार वहकुठपारेवतेति काष्ठायेत्या

इतिपठंति कर्दमादिराकृतिगणः अत्रयइति केचित्तु सुगंधितेजनस्य चेतिसूत्रं पठंति आदिर्द्वितीयो वेति अनुवर्तयंति अयं क्लीबोपि नपः फलांतानां नपुंसकस्य

फलशब्दांतस्यादिर्द्वितीयं वेत्यर्थः केचित्तु लेफो नप इति असमस्यानेपठंति नवितिनपुंसकं लशब्दे परे क्लीबस्य फशब्द उदात्तः फलं सफलमित्युदाहरंति अ

न्येतु फाशब्दस्येति व्याख्याय सफालमित्युदाहरंति कुलाप इति लघावंत इत्यस्य प्रवृत्तावपि न कश्चिद्विशेषः गवयमलयावुदाहार्यौ कुवलयार्थमंत्यात्पूर्वंप्र

हणं आंतस्य ना आकारांतस्येत्यर्थः नानानासादिवासु धेत्युदाहरणं कचित्तु यांतस्येत्यपि पाठः याशब्दांतस्येत्यर्थः केचित्तु तत्र णय शब्दोपि गृत्स्यतेन संज्ञा

चोदेवदत्त इति सिद्धमित्याहुः शिशुमारोदुंबर शिशुमारेति पाठांतरं उष्ट्रार उष्ट्रारेति रेफवर्जितमपि पाठांतरं चकारेणांत्यात्पूर्वमिति द्वितीयमिति च संबध्यते सांकाश्य
कांपिल्य अत्र सूत्रे मंडूकप्लुत्याऽदिवेति वर्तते तदाह द्वितीयमुदात्तं वेति अत एव यद्धन्निति सूत्रे राजन्य सांकाश्य कांपिल्य नासिक्य दार्वाघाट नामादि र्वतेत्येवेति के
यद्वेनोक्तं अर्वाक् शब्दे नादेरपेक्ष्यत्वांतो द्वितीय एव अतो न विरोधः एवं सप्तमी सिद्धेति सूत्रे एषामंतः पूर्वं वेति काशिकायामपि पूर्व शब्देनाद्युदात्तरूपेक्षयांत श्चा
न शब्देन गृह्यत इति बोध्यं अंत्यात्पूर्वमिति तु नानुवर्तते सांकाश्यादीनां त्रयाणां ग्रहणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः यांतस्यासादित्येव सिद्धेः अनंतरसूत्रे आदिर्वेति तु स्पष्टा
र्थं ईर्वांतस्य हस्तिनि हलोसंज्ञापक्षेधिकाराद्द्वितीयं ईर्वांतस्य किं भंजूषा हलादेः किं अंबरीषं उशीरदासेर अत्र तद्धय ग्रहणं स्वांगानामकुचीरीनामिति द्वि
तीयो दात्तत्वे बाधितु देवरग्रहणं लघावंते इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं केचित्तु घृतादिषु देवरशब्दः पठ्यते एवं च पक्षे आद्युदात्तार्थं ग्रहणमित्याहुः अत्र वेति
नानुवर्तत इति केचित् महिष्यषा मेत्यादि किं सिंही अस्ति जेत्यादि किं महिषी अषाढानक्षत्रं इति तृतीयः पादः॥ शाकटिशाक अत्रो भवनस्यादि सूत्रेण पादि
त्यादि सूत्रस्य युगपद्ग्रहणे बाधितानेकोदात्तानां युगपन्न समावेश इत्यस्यार्थानुवादकं पर्यायेणेति तत्फलं तु अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यादेरेतद्विषयेपि प्रवृत्तिः लिंगविशि
ष्टपरिभाषा लभ्यार्थानुवादकं शकटीरति गोष्ठजस्य ब्राह्मणवाचकस्य गोष्ठजशब्दस्येत्यर्थः पारावत इति अत्र च शब्दो नोदात्तः कपिकेश हर भाषायां बहुव्रीहित्वानु
बंपरप्रकृतिस्वरः तत्र हरि शब्द इत्यंतत्वादाद्युदात्तः कपिरंतोदात्तः केचित्तु निरुदकादेराकृतिगणत्वादनयोरंतोदात्तत्वमाहुः न्यङ्स्वे न्यधीचेति पूर्वपदस्वरेकृते
यति उदात्तस्वरितयोरिति सिद्धे न्यङ्ग्रहणं तदनुवादकं निल्पशिल्प केचित्सममर्त्यशब्दं पठंति तदयुक्तं जेताहवं ऽमर्त्योदत्या दीर्घो वा धुदात्तदर्शनात् न घृतालकर्म
ण इति सूत्रस्य वार्तिकेन यतिय जेनावइत्याद्युदात्तत्वं धान्यस्थाने धन्यं पठंति तन्न पृत्वावेश्वर्य इति सूत्रे धान्यमंतस्वरितमिति वृत्तिसुपाठस्य सर्वसूत्रेस
हरदत्तेनोपन्यासात् प्रयुज्यते च धान्यमसि धिनुहीमि विश्वभक्ष भाषायां भक्ष्यवीर्या आद्युदात्तो वीरेभ्यसाधुरिति यतभाष्य यत्तेर्यना दृचो यत विल्वः सर्वान्तोदात्तो
वा केचित्तु विल्ववत्सेति पठंति अनुचानीति सर्वानुदात्तानीत्यर्थः अत्र सूत्रे छंदसीति नानुवर्तते आद्युदात्तश्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् निपाता आद्युदात्ता
कोमारो त्वंनानां निपातत्वेपि चेश्चित्वादंतोदात्तत्वं उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति आद्युदात्ता इत्यर्थः अभिवर्जं किं अभ्यमिहि अभिरामम स्यात् इदं सूत्रं व्यर्थं उप

ल॰ श॰ अभीक्ष्णं निपातत्वेनैवोसिद्धेः न च कर्मप्रवचनीयानां तद्भावज्ञापनाय इतेषामप्याद्युदात्तस्येष्टत्वात् अभिश्चैवमाहिशुष्क इति बह्वृचः अत एव मानो मर्ता अभिद्रुहन्नि
शे॰ स॰ तिमंत्रे एवमादीनामतद्धितेषु भाष्यकृद्भिरुक्तं स्पष्टं चेदं उपसर्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये केचित्तु उपसर्गस्यैवाभेराद्युदात्तत्वं नेष्टौ यथा स्यात् कर्मप्रवचनीयस्य तु निपातत्वा
९६ द्भवत्येवेत्येतदर्थमिदं सूत्रमित्याहुः एवादीनामंतः अहर्विश्व… योगात् आद्युदात्तो निपातौ आ द्रहस्व नु का हति श्रावस्त्वा पोमुष्वद्विरिति प्रयोगदर्श
नात् नर्थिवत्यमिति चिंतावीजं तु चिंत्यं सहस्यापि निपातत्वादाद्युदात्तत्वमिति सहस्य स इति सूत्रे आकरात् प्रयुज्यते च सह वै देवानामिति तेपुत्रसूरिभिः सहेत्यत्र तु
छांदसमंतोदात्तत्वमिति केचित् थाथादीनामुभाविति सूत्रे उदात्तावित्यनुवृत्ति पूर्वार्णं इह त्रिसूत्र्यामादिशब्दः प्रकारे इत्याहुः चादयोनुदात्ता निपाता इति वर्तते नेहयस्य
नेति आद्युदात्तत्वापवादोयं यथेति था अनुदात्त इति वर्तते पाणिनं वचो यथेमादात्तु छांदसत्वात् नानुदात्तः प्रकारादिति प्रकारे गुणवचनस्यान्यादि द्वित्वे इत्यर्थः सिद्धं
तोदात्तत्वानुवादकं शेषमिति प्रकारादि द्विरुक्तादन्य द्विरुक्तमित्यर्थः इत्येके अनुदात्तं चेत्यस्यानुवादकमेतत् अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्यानुवादकमित्यन्ये इति शां
तनवेति इदं मात्रोपदत्तमिति सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टं शंतनुराचार्यः प्रणेतेति द्वर्यादीनां चेति सूत्रे हरदत्तः इति फिट्सूत्राणि समाप्तानि ॥ अथ प्रत्ययस्वराः कर्तव्यमिति
तव्योयं तव्यत्प्रत्ययात्स्वरितः यद्यपि तव्यस्यापि आद्युदात्ते शेषनिघाते कृते उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो भवत्येव तथापि तस्यासिद्धत्वात् निमित्तकशेषनिघातत्रं प्रवृत्त्या
तित्वनिमित्तके तत्र सत्यां महान् फले विशेषः पुञ्छतीति पुञ्छ प्रमादे प्रचयएकश्रुतिः चितः सप्रकृतेरिति अत्रार्थः कचोद्यो त्वं ज्ञापकं अन्यथा तस्यैकाच्त्वात् प्रत्यया
द्युदात्तत्वेनैव सिद्धेत द्यर्थं स्यात् हस्तः प्रमाणमस्य हस्तः प्रमाणे ल इति लुक् अत्र चित्स्वरो न अंतरंगानपीति न्यायात् प्रत्ययलक्षणे तु न प्रत्ययस्यासाधारणरूपाश्रय
णभावात् कुंडिनच प्रत्ययस्यापि चित्त्वात् अनुबंधलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणभावस्य पूर्वमुक्तेश्च हलध्वस्रवांगश्चि टामित्याद्युदात्तः चतुः कसेनौत्याद्यैरात्स्वस्य
न्यस्यासिद्धत्वात् तुजस्यैव अन्यके इति अकच् ततः पर उदात्तः एवं यकेतकदित्यत्रापि बोध्यं तद्धितस्य कित इति एकं सूत्रं गोत्रेकुंजादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये योगविभागः कर्त
व्य इत्युक्तेस्तदनुसारेण व्याचष्टे चितस्तद्धितस्येति जित्स्वरबाधनेति च्युत्रश्चित्वं तु व्रातच्फञोरित्यादौ विशेषणार्थं सावकाशमन्यथाञ्यायनादिषु स्वरितिभावः जि ९६
त्वमहत्तदर्थं सावकाशं ततश्चित्स्वरं बाधित्वा परत्वात् जित्स्वरः प्राप्तोऽनेन बाध्यत इति तात्पर्यं कौंजायना इति कुंजात् च्फञि तेरंतात् व्रातच्फञोरिति ञ्यः प्यादीनां तद्धितत्वा

रहुवुलुकुक्विजः तद्धितस्येति किं चक्रतुः कित्वाति दंशादं तो रातन्नं माभूत् यत्तु प्रत्युदाहरंति ह्रस्वः कार्यः पिलस्य तु किकित्वस्य गुणनिषेधे सावकाशत्वान्नपि तु स्वरं वाधित्वा प्र
त्वार्यं स्यादिति तन्न कार्यं चेदं तो रातन्नस्य दाक्ष्यजयजो भाविकार्ये वेति नियमेन वारयितुं शक्यत्वादित्याहुः किन्तः किं अविदूरं तिसम्योजसः बहुवचनं प्रयोगाभेदेनाभ्यस्त्वा
हृस्वात् सूत्रेभ्य इतिवत् यत्तु वार्तिककृतोक्तं तिसम्योजस ग्रहणानर्थक्यमन्यत्रास्याप्राप्तेः बहुवचनविषयत्वादस्यैकवचनद्विवचनयोरभाव एव शसि उस्तत्य ए
इति सिद्धं अन्याहलादयस्तत्र षट्त्रीति सत्सु पोत्तमामिति च सिद्धमिति तन्न अतितिस्रा वित्याद्यिव्याप्तेः फलस्य सत्वात् तदुक्तं भाष्यकृता उपसर्जनसार्थमिके जसोग्रह
णमिच्छंति अतितिस्रा वितितस्मादिति परिभाषासत्वाद्धि हितविशेषणासंभवदृत्याशयः अनेन पूर्ववार्तिककृतं प्रत्याख्यानमसंगतमिति सूचितमिति तिसृ शब्दे
नेरकृत्यपदद्वृत्यत्रगतेर्धातुलोपेवाच्यमित्युक्तेरंतोदात्तः तस्य यण्युदात्तस्वरितयोरित्यनेनौकारः स्वरितः तिस्र इति अंतोदात्तत्रिशब्दस्यादेशत्वात्सापि तथा तस्य
विम्रदनि कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन वाध्यते सावेकाचः सो परे परेकाजरूपं ततः परेत्यर्थः सोयएकाचः तस्मात्परेत्यर्थे निष्पन्नेः षष्ठ्य
रिभाष्यप्रकृतेः यथैव तएव संभवाच्च सौपदर्थविशिष्टमेकाच्रूपं तदर्थविशिष्टात्तदेकाच्रूपात्परा विभक्तिरिति फलितं राज्ञेति राजन्शब्दः कनितं त्वात् दाद्युदा
त्तः नचएकाचो विहितायाविभक्तिरित्यर्थान्न दोषः विहितविशेषणेप्रमाणाभावात् एकाज्ग्रहणव्यावर्त्यमप्येतदेव तदभावे हि सौवर्त्तमानाच्छ्व्यात्परेत्यर्थे स्यात्
सावित्यस्य द्वाभ्यामित्यादिव्यावर्त्यं स्यात् सप्तमीवहुवचनमिति किं यतीषु प्रथमैकवचनग्रहणेतु तत्रयानितिरूपसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेन यान्न इति वा न हि
तस्मात्पत्र विभक्तिः विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् आगमसहितप्रकृतिग्रहणे केवलस्याग्रहणाच्च तन्मध्यपतितन्यायाच्च केवलेन विशिष्टग्रहणं वोधयति न
तेनावनापकृतेरष्टसिद्धिः नचरूपविवक्षा मत्सत्वासौ यएकाच ततः परेत्यर्थे श्वासिवितिवाच्यं दोः शब्दः [illegible] एकाच तस्य दोषन्नादेशे ततः परा विभक्ति [illegible] स्यात
रध्यतेतु मध्योदात्तं दोषभ्यामिति अयं सप्तमीवहुवचनरूप विरूपविवक्षाभावेदोषः अस्ति च दोष इत्यन्ये [illegible] एकाचो तस्मात्तरा विभक्तिरिति ननेवमपि दोः शब्द
दिश्याचेनस्यानिवद्भावात्प्रवृत्तिर्दुर्वारा नचेष्टापत्तिः तैत्तिरीये दोषभ्यां स्व हेति मध्योदात्तस्यैव पाठात् अत एव नो [illegible] न्निति सूत्रे शुनः शुनेत्युदाहरणं संगच्छते अ
[illegible] सप्तमीवहुवचनेन लोपस्यासिद्धत्वेपि श्वनशब्दात् तत्तीयादिविभक्तेरभावादसंगतिः स्पष्टैवं ममतु न दोष इति चेन्न लस्यानुरोधेनाप्याय देकाच्रूपं तत

ल·श· र्णोचस्वरेत्यर्थे नैवारेणात् त्वयेत्यादौ नु प्रथमैकवचनग्रहणेपि श्लेषः प्रथमैकवचप्रकृतेः स्थाने तृतीयादिप्रकृतेरविधानात् स्पष्टं चेदं नगोप्वन्निति सूत्रे प्रकृत
पे·स· सिद्धेत्वभाष्ये किंच काभ्यां कुलाभ्यामित्यादौ एतदप्रवृत्तीरूपविवक्षाफलरूपग्रहणे प्रमाणं तु सप्तमी बहुवचनग्रहणे नगोप्वन्निति निषेधो ज्ञापक इति भाष्यमेव स्पष्टे
२९ नत् स्त्रियामाभ्यामित्यादौ एभिरेषामित्यादौ चान्वादेशे सर्वानुदात्तत्वं न लभ्येत सावेकाचइत्यस्य प्रवृत्तेः आसु एषु इतिहि सौरूपं नच प्रकृतसूत्रस्य कैयटरीत्या
नोदात्तत्वमेवेष्टमिति वाच्यं एभिरग्नेभिरित्वमेषामित्यादिवैदिकप्रयोगविरोधात् अन्येत्वित्युक्त्या तेष्वपि न त्वाकृचि बोधनात्वे नत्वविभक्तेरुदात्तत्वेष्टत्वमिवा
तेन प्रकृतेरनुदात्तत्वे सिद्धे अशास्यास्यानुदात्तत्वविधानसामर्थ्यात् आदेशे विभक्तिस्वरो नेति वाच्यं अस्त्रियामाभ्यामित्यादौ चारितार्थ्यात् नत्यत्र सावेकाच
इति प्राप्नोति तत्र हि सप्तमी बहुवचनेएषु इति तत्र एइति नचतादृशि हालिनापि तस्य विकारः नचस्त्रियामासु इति रूपस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिर्दुर्वारा अर्थभेदात्
नचनगोप्वन्निति निषेधात् एभिरित्यादौ न दोष इति वाच्यं प्रथमैकवचनेतुः वर्णितत्वाभावात् नचाडिदमित्यस्य दुर्वारत्वेन सर्वानुदात्तत्वं नेष्टमिति वाच्यं त
त्वांतोदात्तादित्यनुवृत्त्यात् दम्राप्तः अत्रैकाचः परेत्यस्यैकाच एव परेत्यर्थः कार्यः तेन चित्सु अग्निचित्वित्यत्र न अंतोदात्ताद् नित्यशब्दस्य स्वरितत्वेनाधिका
रप्रत्यां नित्याधिकारविहितसमास एव गृह्यत इत्यत आह नित्येत्यादि इदं च हरिपदमंजर्योः स्पष्टं परमवाचेति षष्ठ्येवाशब्दउदात्तः अंतोदात्तात्किं अव्य
चा तत्पुरुषः अव्यय पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वेनांतोदात्तत्वेन चोत्तरपदं विशेषयितुं अंयथा समासो विशेष्येत तथा सति शुनउर्ध्व
श्वोऽर्क् श्वोर्जेत्यादावेव स्यात् एकाचः किं राजदृषदा षष्ठीसमासः स नित्येत्यादि किं अग्निचिता उपपदसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः यत्तु
समासघटकपदमात्रघटितविग्रहाभावेनैव नित्यसमासत्वं तत्र भवत्येवायं विकल्पः यथाऽवाचाब्राह्मणेन अविद्यमाना वाग्यस्येति विग्रहः बहुव्रीहिर्न त्वव्यु
पयमित्यं तोदात्तत्वं इदं च कृत्वा स्वनुमेयेन व्याख्यातं उपपदमतिङ् इति सूत्रभाष्ये तु विग्रहाभावेन योनित्यसमासस्तस्मिन्नन्यत्रायं विकल्पः अन्वयोपपत्तेर्मतावादाव्ययी २०
भावेप्ययं विकल्पः स्यादित्युक्तं एवंच वहुव्रीहाववाचा ब्राह्मणेनेत्यत्रापि विकल्पो न भवत्येव निपातीयनेरिति दिक् अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति कीकं नपुं
सके शसि माभूत् सुटि च यथा स्यादिति अंचेरित्यत्रैकः कित्वेपि नलोपाकरणं सौत्रत्वात् यत्तु नकारो विद्यते च्छंदसि विधिर्भाषायां न गोः ॥

न्लिनिति निषेधः अडितिनिर्देशान्नत्स्यापि नलोपाभावे एव प्रवृत्तेरिति व्यवस्थेति तन्न प्रतीचो बाहू नित्यादिलक्ष्यविरोधात् अनिगन्तोऽञ्चताविति सूत्रस्थ
कविरोधाच्च अत्रोत्तरपदादिति वर्तते तेनोत्तरपदभूतां चव्यन्तात्परा विभक्तिरित्यर्थः तेन केवलां चतेः क्विपि अम्भ्यामित्यादौ नास्य प्रवृत्तिरित्याहुः स्मीच इति
दध्यंच तिरध्यङ्-अक्तिगादिना क्विन् [illegible]निति तथा च तदपवादोयमिति भावः लुप्ताकारनकारेऽञ्चताविति अर्थे न तस्यापि विभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालमेव प्रवृत्तेरि
त्याशयेन च पूजायां दध्यंचेत्यादौ विदं सावकाश तत्र न गोश्वन्निति निषेधेनास्याः प्रवृत्तेः न चैवमपि दध्यम्भ्यामित्यादौ अस्य सावकाशत्वेन दधीच इत्या
दौ परत्वान्नुत्तस्वरो दुर्वार इति वाच्यं शसपरिग्रहार्थासर्वनामस्थानग्रहणसामर्थ्यात्तत्रापि प्रवृत्तेः न च परा च इत्यादौ सावकाशमिदं अनिगन्तपूर्वपदे वा वि
त्यस्याप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तत्रानिगन्तोऽञ्चताविति अस्यैवेष्टत्वादिति वाच्यं अनिगन्तोऽञ्चताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे [illegible] सति शिष्टचुस्वरबाधकत्ववदेतस्या
पि बाधकत्वेन तत्रैतत्प्रवृत्तेरित्याहुः केचित्तु अन्तोदात्तादित्यपि वर्त्तते अग्रेऽनुवृत्तिदर्शनेनात्रापि तत्सम्बन्धात् एवं चान्तोदात्तोत्तरपदभूतांचेः परेत्यर्थः अतए
व पराचेत्यादावप्रवृत्तिः अनिगन्तोऽञ्चताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात् अंचेरन्तोदात्तत्वसामर्थ्याद्विभक्त्युत्पत्तिकालावच्छिन्नेत्याद्यमित्याहुः अडिदं
अत्रैकाच इति अन्तोदात्तादिति वर्तते तत्रैकाज्ग्रहणमूढोनविशेषणमव्यभिचारात् तद्घटितसमुदायस्य विशेषणत्वेपि न क्षतिः अस्ति हि प्रष्ठौह इत्यादेन्तर्वर्ति
तोऽर्थवान्समुदाय ऊहिति एवं पदाद्यं शेषि उपात्तानामेव विशेष [illegible] विभक्त्या सिद्धप्रकृतेः अतएव ब्राह्मणपदेत्यादावन्तोदात्तत्वसिद्धिः इदमेव ध्वनयितुं
इत्यादि सूत्रेऽनुदात्तस्य प्रष्ठौहऽनुदात्तं न च सावकाश इत्यनेन सिद्धि [illegible] त्तं शासितः प्राप्तेः एकाच इति किं अन्ये रेनांक्यानामभिरित्यादौ एनानि
त्यस्यैवानुदात्तत्वं यथास्यात् यद्यपि [illegible] इति सूत्रस्थ भाष्यादे [illegible] ग्रहणमनुवर्त्तत इति प्रतीयते तथापि न देकदेशयुक्तिः तत्रैव भाष्ये [illegible] तन्मते
त्युक्ते अपीप्या चामिपुंसः पुत्रानुत्तरायोरेवी इतः [illegible] गयक्त से इत्यादिलक्ष्यविसंवादाच्च अंगोलुन्नात्क्ति [illegible] आभ्यामित्यादौ एतन्मा भूत् सावकाच इति
नात्र सावधिति रूपात् प्रष्ठौह इति प्रत्यवाह शब्द उपपदसमासेनान्तोदात्तः ऊठ् [illegible] उपधाभूतस्यैवो [illegible] ग्रहणमित्यर्थः पंचमीनिर्देशादंत्यस्यैव ग्रहणे प्राप्तेन
न्तेन स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति परिभाषात् अंतोदात्तानुदात्तादिव्यवहार एव प्रवर्तते अतएव कर्मत्वं तत इति मतुप निर्देशश्चरितार्थ इति प्रागेव अति ह

ल॰श॰ सूत्रे असत्युवेति अत्रोक्तिपिविव क्षिनेउ ढनुदात्तोनिपात्यते तत्रीयणि उपपदसमासे कृत्स्वरेणांतोदात्तोयं किपिपरत ऊठितु अनुनासिकादौप्रत्यये ऊठ्।
शे॰स्व॰ स्वैठे सतिशिष्टः स्यात् तथाचस्योनशब्दोऽतोदात्तो न स्यात् उदात्तनिपातनं चेदमेव भाष्यं प्रमाणं अतएव प्रयोगे ऊठ उदात्तत्वश्रुतिः अन्यथास्वरितः स्यादित्याहुः
२९ प्रतेवभूरिति मा आभ्यामिति छेदः वभ्रूशब्देनोक्तगौरिदमपि राभस्य देन्वादेशो प्रसिकथितानुकथनस्यैव तत्वात् षट्पदादयइति सूत्रोपात्तः षडित्यर्थस्तेनवा।
तिकस्यानाग्रहणेपिनदोषः एकाचइत्यनुवृत्त्यैवदर्थलाभः तेनासतित्युदनीत्यादिमध्योदात्तमेव पदाद्यग्रहणं अंतोदात्तान्निपात्यने इदं सूत्रं लितीत्यस्यपूर्वविप्रति
षेधेनानुवृत्त्याबाधकं तेनइत्तरत्यत्रविभक्त्युदात्तत्वमेवेति प्राग्दिशी… त्रिभाष्यकैयटयोः स्थितं इदमो हिँलिल्विसा… र्थ्यो… एवेत्याहुः अष्टनो अष्ट
न शब्दोघृतादित्वादंतोदात्तइति षट्संज्ञासूत्रभाष्यध्वनितं तेनोत्तरार्थ…यानुवर्तमानस्यापि अंतोदात्तादित्यस्य न बाधः अतएवाष्टाविस्त्रैकादेश उदात्तेनेत्यंतो
दात्तत्वसिद्धिः सत्युपोत्तममित्यस्यापवादोयमिति स्पष्टं दीर्घात्किं अष्टाभिः सत्युपोत्तममितिस्वरः शतुरनुमो अनुमइति वहुव्रीहिः शतुर्लसार्वधातुकेति न चांतरं
गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गः अंतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वात् नचैकादेशस्वरोऽस्मिन्स्वरेऽसिद्धः अनुमइति प्रतिषेधेनासिद्धत्वाभावज्ञापनात् नत्वेकादेशस्वरेण
विनासनुम्कमंतोदात्तंभवति अनुमइति च श्रुतत्वाच्छतुरेवविशेषणं तेन मुं…तेत्यादौस्वरप्रवृत्तिः अंतोदात्तादितिनुतरं…विशेषणं अन्यथातुदतीइत्यत्र न स्या
त् अतएवनुम्प्रतिषेधः सार्थकः अत्रवार्तिकं बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति बृहती महती यद्यपि शतृवद्भावेनेदं सिद्धं… बृहन्महतोरेवेति नियमार्थमिदं तेन पृष
तापृषतीत्यादीनां न ननु प्रियमहतीत्यादौ सूत्रेण सिद्धेर्विधानार्थमेवस्यादिति चेन्न वार्तिकेप्यंतोदात्तादित्यस्य संवंधेनाच…प्रवृत्तेः अतिमहतीत्यत्र अत
रकृत्पदेइत्यंतोदात्तत्वाज्ञाप्यमेवविदुषीविदुषइत्यादौ वसोः स्थानिकत्वेन शतृत्वात्ततः परयोर्नदीविभक्त्योरुदात्तः प्राप्तः स्वरेवस्वादेशस्यानिकत्वप्रतिषेधान्नभवति
उदात्तयणोः उदात्तस्वरितयोरित्यस्यापवादः हलपूर्वात्किं वहुतितवाग्राह्मण्या वहोर्नञ्वदिति वहुव्रीहिरंतोदात्तः अत्रोदात्तस्वरितयोरिति विभक्तिः स्वरिता अत्रउ
दात्तस्थानिकनकाराच्चेतिवक्तव्यं वाक्यन्नीतत्पुरुषः पत्यावैश्वर्येइति प्राप्तस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य न भूवाक्दिक् धिषितिनिषेधः समासस्येत्यंतोदात्तं…शासा
दयइति असर्वनामस्थानेोपलक्षणं नदीग्रहणमसंभवान्नानुवर्तितं सुम्वेइति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसुभ्रूरुदात्तः ह्रस्वनुड्भ्यां अत्रमतुप्ग्रहणेऽनुतोप्यग्रहणं

नेति चाविति सूत्रभाष्ये स्पष्टं अग्निमां इति आपादीयं तेऽस्मिन्नित्यधिकरणे ऽकिः उदनिरत्युत्पन्नो घृतादित्वादंतोदात्तः मतुप उदात्तत्वे पूर्वस्य शेषनिघातः नन्वसन्नि
पातपरिभाषया दोषः स्वरे तदप्रवृत्तेः कृन्मेजंत सूत्रभाष्ये उक्तत्वात् अस्त्वेवं तथापि इति छंदस्यपि दृश्यत इत्यनेनडुः रक्षाः मतुपोऽनेनानुट् पूर्वस्य लोपः शेषोऽसिद्धत्वान्मा
तुपधाया इति वत्वं इषुमानिति इषुराद्युदात्तः ह्रस्वेति किं प्रजावान् ह्रस्वांतादिति किं मरुत्वानिति मृग्रोरुतिः मरुत् नञ्स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वेन ह्रस्वांत
त्वस्वरोद्देश्यकेविधावेव तत्प्रवृत्तेरंतोदात्तत्वे दात्तात्परत्वादिव्यवहारस्यैव तेन लाभात् अत एव कर्णीत्वत इति सूत्रमनुपचरितार्थं अन्यथा दायः मार्कि रत्यादावपि व्य
जनस्याविद्यमानत्वेनाकारांतात्परत्वेन चरितार्थतेहैयर्थ्यं स्पष्टमेव अत एवात्र नुड्ग्रहणं चरितार्थं अत एव स्वरे नलोपासिद्धत्ववचनं सार्थकं अन्यथा सिद्धत्वेऽप्यनया परि
भाषयानस्याविद्यमानत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अत एव हल्स्वरप्राप्ताविति परिभाषांतरं स्वरविधाय कार्थं भाष्ये पठितं तस्यास्तु भंकृते विषय एव नास्ति अत्र नुडप्यं
तोदात्तात्परं एव तेनेह न रोमण्वंतो मनिनंतत्वादाद्युदात्तो रोमन् शब्दः शिरसः शीर्षन्नादेशोंतोदात्तो निपात्यते अत एव शीर्षण्वानित्यादेरभवन्नेवैतत् रेशब्दाच्चेति वार्त्ति
कमेतत् रेवानिति रयिरस्यास्तीति मतुप रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं पूर्वत्वं आद्गुणः रेशब्दान्मतुपो वत्वमिष्यते ह्रस्वाभावाद्वचनं त्रेश्च प्रतिषेधो वाच्यः त्रिवती ना
मान्य ह्रस्वेति मतुबिति वर्तते तत्र व्याख्यानान्मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते ग्रप्यमांतमपि मतुप्परं सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह मतुपीतिः अत एवाग्नीनामित्यादावे
तत्प्रवृत्तिः अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे ह्रस्वाभावान्न स्यात् वचनमिति णामित्यादौ चरितार्थं चतसृणामिति तु नमवकाशः मसाद्युदात्तस्यात् सुमतीनामिति सुम
तिशब्दो बहुव्रीहिर्नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तः पक्षे स्वरितांत सनुड्ग्रहणं ... धनां ... अंतोदात्तात् किं च तसृणां आ ऋच्छंदसि अन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने बहुलोक्तिरं
तोदात्तादित्यस्य निवृत्त्यर्थेति वृत्तिकोक्तेः कुत्सत्वेन रहितपाठेपि अंतोदात्तादित्यस्य निवृत्तिर्व्याख्यानात् ... तदाह वेत्युक्तेरिति जयंतीनामिति आद्युदात्तमेतत्
षट्त्रि हलादिः किंच नस्तः प्रश्यप्रियत्रीन् पश्येत्यादि अत्र पदकार्यं न तु चतुरः प्रासीत्यत्रोतां नगोश्च ... साद्वः सप्तम्येलुक् च एभ्य इति विभक्तेर्मतुप् श्चेतार्थ
मति विस्तंस्य विभक्तिरित्यस्य चानुवृत्तेः एतच्च चाविति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं प्रागुक्तमिति वार्त्तिकस्वरे इत्यर्थः तेनानुदात्तौ सुप्पितावित्यस्य न बाधः एतेनानंत
... भवतीत्यायलब्धं नत्वमन्न्यायानुसरणे बहुश्रीत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यं गवादिषु असंभवात् एवं च वीरवन्तमित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति न भवति रेवीकु

भू. प्र. मध्यमुत्यादावतोदात्तत्वं च सिध्यति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणात्रानोदात्तत्वं मनुमृतीयादिर्विभक्तेरुदात्तत्वं नेत्येन सूत्रे विहृत एवंति तन्न लक्ष्यविरोधात् एतेन कि
शे. स्व. ञित्स्वराणामपि वाधः स्यात् तथा च केनेति सूत्रे आस्थिक इत्युदाहरणप्रत्युदाहृतिविरोध इत्यपास्तम् अनुदात्तं पदमित्यस्य तु परिभाषात्वाद्विभक्त्यादिस्वरत्वा
२२ भावाच्चनवाधः ऊडिदमित्यस्य न निषेधः पदादेरप्शब्दस्य च ग्रहणमेव यथ्यापत्तेः गवां शतेनेति सावेकाच इति प्राप्तिः न च अत्र सप्तमी बहुवचने सावेकाच्त्वं परं
इति न ततः परं विभक्तिः न च स्यान्निवृत्ताकुः गोः पूर्वत्वणित्वात्त्वसौ बहलिप्यार्तिके न स्वरे कर्तव्ये निमित्ते अम्बा गोशब्दादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधनाविधिनिषेध
योरुभयोरप्यप्राप्तेः अत एव सुगुणा इत्यत्रेगोतां तियवपाल इति सुगुणे नसुगुणा बहुगुणेति वृत्तिकारोक्तमपि परास्तम् एवं च सुगुणेत्यादौ निषेधाभावेऽपि
तोदात्तादुत्तरपदादिति भवत्येवेत्यपि च उदाहरणान्तरमाह गोभ्य इति स्वश्रिकृपमिति अत्र चिदिति संहितापाठे वा हलुका व्युनः शेपशब्दस्य मध्यप्राप्ता
व्यते पदकाले तु शुनः शेपं चिदिति पञ्चम्येव पुच्छं लांगूलेष्वित्यलुकृवेन स्पन्त्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः सोऽन्नलोपस्यासिद्धत्वात् श्वनितिर पंरक दे प्रा
विकृतन्यायेन ततः पराविभक्तिरिति सावेकाच इति प्राप्तिः प्रथमैकवचन इति न तु सावेकाच इतिवत्सुपो ग्रहणं यत्तदोः स्त्रियामवर्णान्तत्वेऽपि लिंगान्तरे इ
कारान्तत्वात् व्याख्यानाच्चेति भावः न त्रसावित्यवर्णान्तविशेषणं सोऽयं रवर्णान्तं दृष्टं तस्मादित्यर्थः सावेकाच इति वदुरूपविवक्षात्वत्र न व्याख्यानात् एतेन ते
भ्य इत्यत्र सोऽयं रवर्णान्तं रूपं ततः परत्वाभावात्कथमत्र निषेधप्राप्तिरिति परास्तं सोऽयं रवर्णान्तं दृष्टं ततो न वर्णान्तापराप्तिः नन्वेवमपि स्थन ग्रहणं व्यर्थं स्यादि
ति प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तत्वात् इति चेन्न नलोपस्यासिद्धत्वेनादोषत्वात् अत एव तापकात्स्वरनिषेधेऽपि नलोपासिद्धत्वप्रवृत्तिः अत एव पितृमातृत्यादौ मतु
प उदात्तत्वं भवत्येव न चैवं नपुंसकप्रथमैकवचने तदित्यादौ न्यदाद्यत्वाभावेन तेभ्यः कुलेभ्य इत्यादौ निषेधो न स्यात् न चेष्टापत्तिः यत्तदोः श्चग्रहणं कर्तव्य
मिति भाष्यमतेतत्त्यां तेरिति वाच्यं सोऽयस्य शब्दस्य क्वापि अवर्णान्तत्वं दृष्टं ततः परविभक्तेः सर्वत्र निषेधं इत्यर्थान्न वक्तुं न तु श्चत्रापि रूपविके ....ऽत्येव परं तु
तां ... रूपान्यरत्वं विभक्त्यादीनां तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यं अत एव चाविति सूत्रस्थ भाष्यविरोधान्न तत्र हि त्वत्स्वानि ... स्य प्राप्तिः ...
मारीत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधप्रशंकापरविप्रतिषेधसूत्रासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधोऽपि नवीरत्नमं वीराणामित्याद्युदाहरणं यत्न दर्थे भाष्य ... तात्त्वचनमं

वारव्यं अत एव वेभ्यः काम्य इत्यादौ न निषेध इति भाष्योक्तमेव रमत्वीयं रा इ राजा परमराजा अङि त्यं चतिः किन्नं तो ग्लुसनकारो गृह्यते यत्रेन लोपो नास्ति
तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थं मां चा भृत्यं चा आदेः सावेकाच इति प्राप्तिः मां च शब्दस्य अनिगंतेः चत्ताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे … णघुदात्त … दे … दात्त
एवं यदि तु अनिगंतेः चत्ताविति सति शिष्टविभक्तिस्वरस्यापि वाधकं न दात्यमेवोदाहरणं गतौ तु लुसनकारे त्वा हि भक्त्युदात्तः स्यादिव … श्चाथितिमू
त्रस्य भाष्यप्रामाण्यादत्र लुप्तनकारस्यापि ग्रहणं प्रतीचो वाहूनित्यादि तु छांदसं कुङ् किन्नं तत एव कृति … करोति कृततिवाक्कि वतः दिवो झल् ग्रुभिरिति उ
डिदमिति प्राप्तस्य निषेधः ननु दिवशब्दः ष्ठि … स्वरेणांतोदात्तः वकारस्थानिक उकारः हलस्थानिकत्वात् अनुदात्तः अस्तु कोत्र सर्वथाप्युतोदात्तत्वाभावात् कथ
मत्र प्राप्तिरिति चेन्न दिव उदित्यत्रोदात्त उकारो निपात्यत इत्यदोषात् नन्वेवोदात्तनिपातनसामर्थ्याद्धि भक्तिस्वराप्रवृत्तौ दिवो झलिति व्यर्थमिति वाच्यं अहर्वि
मलघुरित्यादौ अंतरंगप्रकृतिस्वरस्य सति शिष्टतया वाधेन चारितार्थ्यात् दिवे दिव इति अत्रोडिदमित्येव भवति नृचान्य सावेकाच इत्यस्यापवादोयं अत्र सू
लीत्यनुवर्तितं तत्फलं तु त्वा ते नरि … त्रसुपि यदूपं नृ इति स्यानिवद्भावेन … तः परत्वात्सावेकाच इत्यस्य प्राप्तिः इदं च नामन्यतरस्यामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं वेदे क्वचि
न्नरीत्याद्युदात्तं पठ्यमानं तु छांदसत्वाद्बोध्यं एतेन झलीति नानुवर्तते एक इत्यर्थं … स्त्रीत्यत्र नरीत्याद्युदात्तस्य दर्शनादित्यपास्तं लोके नरीत्यंतोदात्तस्यैवेष्टत्वा
त् न च योगविभागसामर्थ्यान् विकल्पे लब्धेः अन्यतरस्यां ग्रहणेन … व्यवस्थितविभाषात्वबोधनात् इष्टसिद्धिरिति वाच्यं … योगविभागस्य शक्तिनि
त्योदात्तत्वविधायकत्वशंकावारणार्थत्वेनान्यतरस्यां ग्रहणस्य … त्वात् भाष्यानुक्तव्यवस्थितविभाषाया अप्रामाणिकत्वाच्च तित्स्वरितं कर्णात्वतरत्य
तौ तरतिविवर्तते ति प्रत्ययांतः स्वरितः स्यादित्यर्थः कनूनं … तः किं तव्यत्तः पर्यायेण … तौ … मा भूतां क्त … उन उदोच्य … इडुल्लां औदित्यादौ
तिति प्रत्ययग्रहणेन न दोषः तास्यनुदात्तेत् … तास्यादीनां समाहारद्वंद्वः अत्रोपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां ङिद्भ्य मिव संवध्यते न तु तास्यनुदात्तेद्भ्यां उपदि
स्यतरस्युपदेशः ङिदिति कर्मधारयः इत्संज्ञकङकारेण … कारेण चोपदिश्यमानस्य विशेषणं ज इत्तविधिः तेन ङिदंतात् … कारांतोपदिश्यमानादित्यर्थः अदुपदे
शादित्यस्य पूर्वा श्रुत … हिहनो ह … इत्यत्रापि स्यात् कर्तनि … आत्मनेपदेषु … ङारौ … तासिः एकवचने उदात्ते निवृत्तिस्वरेपि इतरयोः फले विशेषः॥

ल॰ शु॰ ङितइति अस्माप्युपदेशविशेषत्वान्नेह शृणुतं सरितुर्हव अत्र श्रुतिदेशे न ङित्वं नन्वनुबंधानामनेकांतत्वात्कथं च सिञ्जपि ङित्वं न त्वमिति चेन्न अनु
प्र॰ सु॰ बंधे वकांतपक्षस्यैवन्याय्यत्वात् किंच विध्युपसामर्थ्याद् द्विर्वचनस्य ङित्वमिति च नो ऽनंतरान्मन ङित्वमित्यर्थकय च लोट्लोरिथस संभपस च पित्त्वशित्त्व वैशिष्ट्ये
२३ नाकारोपदेश एवनान्वर्थात् अकारांतोपदिश्यमानो भवत्येव चिन्स्वरोपीति परत्वादिति भावः वर्धमानमिति मुकृत्तु अकारभक्तत्वात् यदागमा इति न्यायेन न तस्य
व्यवधायक इति न दोषः न च वर्णग्रहणे नस्य प्रवृत्तिः अकारांतोपदिश्यमानादित्यर्थेनेह वर्णग्रहणाभावात् यस्य माण इत्यादावपि अवयवावयवस्य समुदा
यावयवत्वात् न मुकस्यस्य व्यवधायक इति बोध्यं ननु पचस्थि इत्यादिषु आयन्नादिषूपदेशिवद्भावादंतो शपि लसार्वधातुकानुदात्तत्वं बाधित्वा नित्यत्वादंतरंग
त्वाच्चाग्नेगुण इति कृते व्यपवर्गाभावादेतत्स्वराप्राप्तिः अंतवद्भावेन च भयं तत आश्रयणे निषिद्धे तन्न एतावपि व्यपवर्गस्य नेत्रानतिदेशाच्च पचत इत्यादौ सावका
शत्वाद्भूतपूर्वगतिर्दयुज्यत इति चेन्न ष्टापत्तेः पचंतितेदषभानित्यादौ आद्युदात्तत्वं तु च्छांदसत्वादित्याहुः स्वरभिन्नस्य प्राप्यानन्नित्यत्वमुभयोरपि पूर्वपरोभयापेक्ष
त्वेनांतरंगत्वं च मीसमासे ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन व्यपवर्गस्य सुलभत्वाच्चेत्यन्ये पचावहइत्यादौ दीर्घे कृतेपि उपदेशग्रहणादिदं प्रवर्तते पचेदित्यादाव
पि शपः परस्य यासुट् सहितस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं भवत्येव यासुट उदात्तत्वं तु आशीर्लिङि चिनुयादित्यादौ च सावकाशं अदुपदेशादिति तपरकरणात्कीर्णन्ति
दौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया नेह जहि शत्रुमंति केएतत्परिभाषा प्रदर्शनाय एवाकारांतोपदिश्यमानादिति व्याख्यातं अन्यथा वर्णग्र
हणे सा न प्रवर्तेत च्छांदसो वा प्यन्यत्र न च्चा स इत्यादौ लुसं प्राप्य गृहीत्वा ऽदुपदेशादिमिलसार्वधातुकानुदात्तत्वं सिद्धमिति व्यर्थमनुदात्तेङिद्ग्रहणमिति चेन्न
लुसं विकरणमादायास्य प्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् तेनात इत्यादि अंतोदात्तं सिद्धं प्रसंगात्किंचिदुच्यते गृहीत्यादौ श्रमिकृ तेन प्राप्यपतितत्वात्येन विशिष्टस्य धा
तुत्वाद्धातुस्वरेणांतोदात्तत्वमिति येन विधिरिति सूत्रभाष्ये स्पष्टं श्नमो मित्त्वेन परत्वेपि परत्वस्य नत्रा प्रवृत्तौ मित्सन्निमित्तगशिष्टाद्युदात्तत्वस्यापि नत्वात्र निवृत्तिरिति शेष २३
निघातेन तस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टो धातुस्वरस्तत्रैष्टव्य इति न दाशयः न चैवं रुंद्ध इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या श्नम उदात्तत्वे कर्तमानस्वरेण श्नसो ऽनुदात्तत्वस्यादि
ति वाच्यं सतिशिष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इत्युक्तेर दोषात् न तत इति अनुदात्तोपदेशनिनलोपे कृते हं तिर इंतोन नूपदेशानि घ्नोनार निनिघ्न

शब्दान्नामधातोश्चानशमुगभावश्छांदसत्वादेतेन तास्यादिभ्यः परत्वाभावादिदं चिंत्यमित्यपास्तं दीव्यमान इत्यपि प्रत्युदाहरणं न च सतिशिष्टस्यन्त स्वरेण स्वा
न शास्त्रस्य बाधापत्तिः विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरमेव न बाधते इतर सार्वधातुकस्वरं तु बाधत एवेति वाच्यं आत्म मानेस्व[illegible]सूत्रे सा[illegible]तुक[illegible]बाधा
धकत्वस्यैव भाष्ये व्यवस्थापितत्वादिति दिक् विदीधि एभ्यो लिङ्लङोरनुदात्तत्वप्रतिविद्धे इंधीतेत्यादौ प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन व्यवस्था ननु तास्यनुदात्तेदिति सूत्रभाष्ये
विदीधिखिदिभ्यः परस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यर्थो लभ्यते तत्कथं निषेध आरभ्यत इत्यत आह एतच्चेति एवं च तद्भाष्यविरोधात्मकृतसूत्रस्थं भाष्यं प्रौढिवाद इति भावः
आदिः सिचो प्रत्ययस्वरापवादोयं परत्वाच्चितइत्येतं बाधते वासिष्टमिति पक्षे चित इति मध्योदात्तं एवं माहिकाष्टमित्यादौ एतद्भावे प्रत्ययस्वरेणोत्तोदात्तत्वं सिच
श्चित्वेनानुदात्तं पदमिति परिभाषा लभ्यागमानुदात्तत्वबाधेपि सार्वधातुकप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य बाधे मानाभावात् विकरणस्वरस्य सार्वधातुकस्वरबाधकत्वाच्चेत्या
हुः अनिटः परस्य पित उपसंख्यानं माहिकार्षं पक्षे आद्युदात्तं न च माहिकार्षीदित्यत्रापि ईटः पित्कृतस्यायं स्वरः प्राप्नोति ईटः पूर्वमंतरंगत्वात्स्वरे कृते तत ईटि लस्य
लसेलणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः अत एवात्र भाष्ये माहिकार्षमित्येवोदाहृतं, ग्राष्यादाहरणस्योपलक्षणत्वात्त्वस्य भेदेन न्यायाप्रवृत्तेश्च शेषनिघातविषयाभावाच्च
भवत्येव तत्रापि स्वर इत्यन्ये थलि च सेटीड् अत्राच इति वर्तत इति भाष्ये स्पष्टं अजंतेभ्यो विहितो यस्थल सेट् तस्मिन् परे इट् अंत आदिश्च उदात्तो वा स्यादित्यर्थः पक्षे लि
त्स्वरः आदिर्णमुलीत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्यिविकल्पार्थं सदादेरपि कार्यं प्रापयतीत्याह आदिर्वेति अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः फलमाह पदेति प
र्यायेणेति ननु युगपत् अंतश्चेत घेरन्यादौ युगपद्ग्रहणाद्वित्वगात थलि सेटि लुलुवथुः सेटीति किं पपाथ इड्ग्रहणं तु परेडागमस्त्वदात्तस्योदात्तार्थं स्यात् तत श्वयः
पालुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेत्यादौ न स्यादन्त्यमेव मिडभावेपि स्यात् सेड्ग्रहणात्तु सेट्येव भवति एवं च पपाथेत्यत्र लित्स्वर एव अजंतेभ्यः किं बिभेदिथ पपिथेत्यादौ प
त्वादात्तो लोपः जंतात्परो णमुलीति विहित इत्युक्ते उपोनमंपृति प्रत्ययस्वरापवादोयं आहवनीये वा हलकारस्य अधिकरणे नीयः पीलनार्थो कर्मणि वा ततो गतिसमा
सेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः इति प्रत्ययस्वराः समासस्य प्रत्ययस्थो ग्रिथमिति प्रोत्ता तत्पुरुषः श्रीशब्दे कारस्योदात्तत्वे आंतरतम्यादियण् प्युदात्तः हलस्वरप्राप्तौ व्यंजनस्या
विद्यमानवद्भावान्न राजदृषदित्यादौ अकाराकार उदात्तः पर्यायेणानानात्वादिनां स्वरे प्राप्ते यमीरंभः उदात्तस्वरितयोर्गीर्जि उदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानेऽंत

ल॰ शा॰ इतिवर्त्तते पूर्वपदसामानाधिकरण्यात् एवं च पूर्वपदस्य प्रकृतिभावमात्रं स्यान्नोदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेति भावः यद्यप्यत्र पूर्वपदमव्ययमिति वर्त्तते इदं तु गती
शे॰ स्व॰ नोत्र कैयटे स्पष्टं चित्रश्रव इति श्रूयत इति श्रवः कीर्त्तिः चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः सततसमप्रवहुव्रीहाविति किं राजपुरुषः पूर्वे सूत्रं तु समपाद इत्यत्र उदात्त
२५ स्वरितयुक्तपूर्वपदके सावकाशं समपाद इति समशब्दस्तत्त्वसमसिमेत्यनुदात्तो नीत्यनुदात्तः हरदत्तस्तु सूत्रेऽस्मिन्नित्याह पादशब्दोऽत्र पादादित्वादाद्युदात्तः नन्वत्रा
स्मिन्स्वरे सत्यपि समासान्तोदात्तत्वं भविष्यतीति शिम्पविश्वर्त्यादौ तु न एकपदे द्वयोरुदात्तयोः समावेशस्योक्तत्वेनासंभवादिति चेन्न सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यं
गीकारादित्योषः अन्यथोदात्तस्वरितयोः समावेशाभावे ज्ञापकाभावात्सुनुष्यन्नाथ इत्यत्रोभयोः समावेशः स्यादित्याहुः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति तुल्यशब्द एवायं द
आद्युदात्तः मंदयत्सखमिति मंदेर्ण्यन्तात् लटः शत्रादेशः तस्य छान्दसत्वात्सार्वधातुकत्वेन शब्भावादद्रुपदेशादिति निघाताभावे सत्यथाद्युदात्तत्वमेवानिन्नोप
सुनतं प्रतिसार्वधातुकत्वाश्रयणात् छन्दसि दृष्टानुविधानान्न वैपरीत्यं शंक्यं इत्यं मदयत्सखो द्वितोदात्तः तत्पुरुषे ट्च्यपि छान्दसत्वादेवात्र चित्स्वराभावः ननु
परमं कारकं पश्य परमेण कारकेण परमे कारके इत्यर्थे समासेऽतिप्रसंगः द्वितीयातृतीयासप्तम्यन्तपूर्वपदत्वात् न हि विशेषणसमासः प्रथमान्तानामेवेति निय
मोस्तीति चेन्न लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया द्वितीयादिशब्दोच्चारणेन विहितसमासस्यैव ग्रहणात् गम्यत्मीति गौरादिङीषंतः अव्ययेनञ् कु निपातत्वादेव
सिद्धे नञ्ग्रहणमकारलोपिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थं अव्यथीत्यत्र सति शिष्टप्रत्ययस्वरबाधनार्थमित्येके भाष्ये त्वेतद्वर्थवचनान्यनारब्धानि अनु
दात्तं पदमिति सूत्रे कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात् केचित्तु चादिष्वेव कुः पाठ्यः इह तु न पाठ्यः एवं चाव्ययत्वमपि तस्य सिद्ध्यतीत्याहुः स्नात्वेति अत्र समासान्तो
दात्तत्वमेव न च मयूरव्यंसकादिष्वेवास्यांतोदात्तत्वं निपात्यतां किमनेनेति वाच्यं सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वादिति कैयटादयः
भाष्यकृता त्वंतोदात्तनिपातनमाश्रित्य परिगणनं प्रत्याख्यातं तस्यायं भावः सामिकृतं स्वयं धौतमित्यादौ परिगणनवादिनापि दासीश्रोत्रादित्वात्पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वमिष्यत एवेति मुहूर्तसुखमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया कष्टश्रितादौ अहीने द्वितीयेति भाव्यं वनाजीत इत्यादौ थाथादिस्वरः गमिगामी आद्युदात्तेणि
स्वरः खट्वारूढहृष्टादीनां चेति तस्मान्मुहूर्तसुखादीन्येवोदाहरणानीति भावः भोज्योष्णमिति कृत्यतुल्येति समासः कृत्यग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानि

वर्त्तते इति कश्चित् कृष्णसारंग इति कृष्णलोहितौ वर्णौ नां तणन्त्याद्युदात्तौ वेदे तु कृष्णस्यामृगाख्या चेदिति कृष्णोऽन्तोदात्तः अत्रसूत्रे एकं वर्णग्रहणं।
व्यर्थं वर्णो वर्णेनेति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादित्याहुः अरित्रगाधमिति अरित्रं नौकाष्ठं तस्य गाधं तेन स्पृश्यमानतलमित्यर्थः षष्ठीसमासस्तेनेपुन
रायामएवेति सचतिर्यगूर्ध्वाधरोवेत्यन्यत् दायाद्यं दीयते स दायोंऽशः तमादत्ते दायादः तस्य भावो दायाद्यं दायादानं तत्संबंधी वा प्रकृते तु लक्षणया दायाद्य
शब्द आदीयमाने दाये एव वर्तते यद्वा दायादशब्दोऽन्यार्थे दंडादित्वाद्यत् सचोपस्थितत्वात् पूर्वपदार्थभूतो दाय एवेति बोध्यं धनस्य दायाद इति स्वामीश्वरेतिसं
बंधसामान्यषष्ठ्यां तेन समासः परमदायाद इति अत्र समासांतोदात्तत्वमेव गमनचिरमिति विशेषणसमासः ल्युडंतस्य भाववाचित्वात् चिरकृच्छ्रयोः कालक
ष्टवाचित्वेपि प्रकृते चिरकालभाविनि कृच्छ्रयोगिनि चार्थे चिरकृच्छ्रयोर्वर्तनात्सामानाधिकरण्यं एवं च चिरकृच्छ्रयोः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यतो मयूरव्यंसका
दिसमासोत्रेत्याहुः षष्ठीसमास इत्यन्ये प्रतिबंधि जायत इति कार्यसिद्धेः प्रतिबंधकं जायत इत्यर्थः प्रतिबंधिशब्द आवश्यके णिनिः मूत्रकृच्छ्रमिति षष्ठीसमा
सोयं मूत्रपदेनेति मूत्रमिषेणेत्यर्थः उच्चारः पुरीषक्रिया घञंत इति मूत्रशब्दः सिविमुच्योष्टेरू चेति ष्ट्रन्प्रत्ययांत इत्यन्ये निवाते इति वाताभावो निवातं निरु
द्धो वातो यस्मिन्निति वा कुटीनिवातमिति आद्ये कुट्यादिहेतुकेऽर्थे वर्तमानाः कुट्यादयो निवातशब्देन समानाधिकरणाः अंत्ये तु स्पष्टमेतत् राजनिवात इति रा
जपार्श्व इत्यर्थः षष्ठीसमासोऽयं रज्जुशारदमिति कर्मधारयः रज्जुशब्दो रज्जुबद्धपात्रोद्धृते वर्तते इदानीमेव कूपादुद्धृतं नवं जलमित्यर्थः आद्युदात्त इति सृजेरसुम्
सलोपश्चेत्यत्र उर्निदित्यधिकारात् उत्तमशारदमिति शारदमिवमित्यर्थः कठाध्वर्युरिति कर्मधारयोयं चरणविशेषे रूढः दौवारिककषायमिति रूढिशब्दो
कषाययोर्द्वारिः सादृश्य इति सादृश्यवाचिनि तत्पुरुष इत्यर्थः पितृशब्दोऽन्तोदात्तः तृजंतत्वात् तृतीयासमासे तत्पुरुषे तु स्वार्थेत्यनेनैवेदं दास्याः सदृश इत्यलुक्
समासार्थं पितृसदृश इत्यादौ षष्ठीसमासस्तु अनभिधानान्नेत्यपि वक्तुं शक्यं एवं च दासीशब्दस्यांतोदात्तत्वेदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता इत्यादि पूर्वसदृशेत्यत्र नि
र्दिष्टं न सादृश्यमिति यत्र हि प्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थं पूर्वपदं तत्रैवेदमिति सादृश्यग्रहणसामर्थ्याद्बोध्यत इति भावः परमसप्तसममिति समाहारे द्विगुः उपस
र्जनत्वाद्ध्रस्वः पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः परमसप्तसम इति त्वपपाठः वाणिज इति वणिगेव वाणिजः प्रज्ञादित्वादण् सप्तमीसमास इति इदं मद्रवाणिज इत्यत्र म

ल॰ श॰ इत्युपमन्वाच्यवहरतीत्यर्थः नचैवं सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे गंतव्यग्रहणं मुखेत्यर्थमिति वाच्यं सुपसुपेति लब्धस्य समासस्य तत्पदोक्तत्वाभावादि
शे॰ ख॰ तिभावात् षष्ठीसमासार्थमावश्यकत्वस्य परत्वात्तत्रापि प्रवृत्तिरित्याशयः तत्स्यमात्रोपज्ञो नपुंसक इति नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे इत्यर्थः तुल्यप्रमाणमिति मात्रा
४५ शब्दो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते इति भावः अस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः सुखप्रिययोर्हि तेयदा यत्सां प्रीतिकरं तद्धितं गमनसुखमित्यादि कर्मधारयः गमन
स्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः मयूरव्यंसकादित्वाद्वा प्रीतेश्च सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिति शब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं तथेत्यर्थः गृहपतिरिति गेहे कः इति क
प्रत्ययांतो गृहशब्दोंऽतोदात्तः दमे इति गृहे इत्यर्थः ऐश्वर्ये किं वृषलीपतिर्विप्रः तदंतेत्यर्थः नभूवा सूत्रे समाहारद्वंद्वः भूपतिरित्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः अंतो
दात्ताः त्रयः किं वेताः अंत्यऽउप्रत्ययांतः वा भुवने पत्यावैश्वर्ये इति प्राप्ते विकल्पोऽयं अस्तित्वाध्यवसाय इति तद्विषयोत्कटकोटिकज्ञानमित्यर्थः गमनमाध्य
कयत इति संभाव्यते इत्यनेनान्वेति विशेषणसमासाः सर्वे लित्स्वरः पूर्वभूतपूर्वं भूतपूर्वार्थपूर्वशब्दे उत्तरपदे इत्यर्थः आढ्यपूर्वः आङ्पूर्वाद्ध्यायतेः प्रषोदरादि
त्वात् आढ्यशब्दस्याथादिस्वरेणांतोदात्तः विशेषणसमासः सविधसनीसामीप्यार्थेष्वेतेषूत्तरपदेष्वित्यर्थः सविधादयः समीपे रूढाः मद्रारगेजांतोदात्तः गांधारि
कर्ष्मादीनां चेत्याद्युदात्तो मध्योदात्तो वा कश्मीरोलघावंत इति मध्योदात्तः सविधादिषु किं मद्रसमीपं विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि प्रकृत्येत्यर्थः
अत्र विस्पष्टादीनि प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयत इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावेपि मयूरव्यंसका
दित्वात्समासः तत्र विस्पष्टे गतिस्वरः विचित्रेऽव्ययस्वरः विचित्रे बहुव्रीहिस्वरो ध्यक्तो गतिस्वरेणाद्युदात्तः संपन्नोंऽतोदात्तः पटुर्नित्वाद्युदात्तः पंडित कुशल चपले तोत्र
पनिपुणवव्येवं श्रज्यावम अत्र श्रज्यकनामुत्तरपदत्वासंभवात्सामर्थ्यात्तद्धितोग्रहणं वदितितुपापनेवसंबध्यते एवं च श्रज्यकेन इत्यादेश्च भवति अवमशब्दे पापशब्दः
वति चोत्तरपदे इति पाठः पाठांतरं तु पापादिकं गमनश्रेष्ठमित्यादौ मयूरव्यंसकादित्वाद्विशेषणस्य परनिपातो राजदंतादित्वाद्वा गमनपापिष्ठमिति पापवच्छब्दादि
ष्ठन् विन्मतोर्लुक् अन्यथा पापशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाभावात्ततः सन स्यादिति बोध्यं कुमारश्चाकुमारशब्दः पूर्वेण तथा कर्मधारये इत्यर्थः अत्र कु
मारः श्रमणादिभिरिति समासस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वादिति केचित् अन्ये तु सर्वकर्मधारयग्रहणं एवं च कुमारब्राह्मण इत्यादावपि प्रवर्तत इत्याहुः तत्वमीश्व

रोवद आदिः प्रत्येन आदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा कुमार शब्दः प्रकृतिस्वरेणायत्स्वरकः प्राप्तः सस्वरः आदेरितिसूत्रार्थः फलितमाह कुमारस्यादिरिति एतेन दाभाधि
काराभावादिदमसंगतमित्यपास्तं पूगेषु पूगो गणस्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वेत्यर्थः कुमारश्चासौ [illegible] प्रतिपदोक्त [illegible] ग्रहणे प्रत्ययसमासोत्तो
दात्तत्वं बोध्यं पंचारत्निरिति तद्धितार्थे द्विगुः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः पंचारत्न य इत्यादौ अंतरं गत्वा पूर्वस्वरः पश्चाद्धिमित्ति निमित्तकार्यं अकृ
तव्यूहपरिभाषा तु नास्ति अनित्यत्वेत्यसकृदावदितं किंच स्थानिवत्त्वेन निमित्तं विनाशाभावात्तत्संनिपातदोषः न च स्वरे स्थानिवद्भावनिषेधः लोपाजादेश इत्येवं तेन निषेधा
त कालग्रहणेन कालवाचकानां ग्रहणं न त्वह इत्यमास्य इत्यादि पंचकपालं इत्यादि पंचसु कपालेषु भागालेषु संस्कृत इत्यर्थे द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् पंच
सु शरावेषु भृत इति तत्रोद्धृतमित्यणो लुक् पंचाश्व इति पंचभिरश्वैः क्रीत इत्यध्यर्द्धेति ठको लुक् बहुन्नय इत्यंतेति शासे विभाषेयं स्वरितत्वयोरिति मत्वनीति पूर्वसंतो
दात्तत्वं बोध्यं पंचवितस्तिरिति मात्रचो लुक् द्वयसचो वा अकालादिति पंचमी प्रथमार्थे एवं तत्र [illegible] तेनांतोदात्त इत्यर्थः कृत्स्वरेणेति कृन्निमित्तकेनेत्यर्थः तथा
च याथाथ्यादिस्वरेण बाधित इति फलितं त्रयाणामंतत्वात् नुंबंधस्य घञंतत्वात् परिप्रत्युपा इत्यारभ्य पंचसूत्राणि [illegible] अव्ययीभावविषयाणि परिप्रत्युपापा इति
अत्र पर्यपयोरपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे पंचमी अपपरि इत्यव्ययीभावः प्रतिपूर्वाह्णमिति लक्षणेनाभिप्रती इति समासः उपपूर्वेति अव्ययं वि
भक्तीति समासः वर्ज्यमाना एव तयोरिति अन्तोन पृथग्गृदाह्रियंत इति भावः अग्निं प्रतीति वृत्तिविग्रहे प्रत्यग्निशलभाः पतंतीत्यादौ मा भूदित्यर्थः क्वचित्तु तथैव [illegible]
लक्षणेनाभिप्रती इति [illegible] राजन्यग्रहणमिति अंधकवृष्णीनां राजन्यत्वाव्यभिचारादित्यर्थः संख्या अत्र पूर्वसूत्राद् द्वंद्व इति वर्तते त्र्यपसादेश आद्युदात्त इति त्र [illegible]
शाचमेरत्यादौ वा द्युदात्तपाठादिति भावः क्वचित्तु गतिपुस्तके मूलपुस्तके चांतोदात्त इति पाठो दृश्यते तदा त्रयोदशाचमेरत्यादौ [illegible] दसत्वं बोध्यं आचार्योप सूत्र [illegible]
हुवचनस्थाने प्रथमैकवचनं पाणिनीयरौढीया इति पाणिनेरोढि [illegible] छात्रा इत्यर्थः तस्मो क्रमधीयत इत्यर्थो [illegible] पाणिने गोत्रे [illegible] तत्त्वाभावाद्दोषे [illegible] च इति निषेधा
चैत्रश्चेत्युक्तेन तेन वृद्धाच्छः आचार्योपसर्जनग्रहणं आचार्योपसर्जनांतेवासिग्रहणं द्वंद्वविशेषणमिति ननु पूर्वपदविशेषणं व्याख्यानादिति भावः तत्र समाह
सकल इति छांदसेति छंद अधीयत इत्याद्यर्थः द्वंद्वे किं आपिशलप्रियः पाणिनीय आपिशलपाणिनीयः कानेकौ अत्र गणे विभक्त्यंतपाठो वचनविवक्षार्थः कुमूर्मि

ल॰ प्र॰ तत्र अन्नताः कुजाः तानपानि कुजपः कुनस्य कुजपस्य वापत्यमित्यर्थे त्रस्यच्चलंना वैतो कार्न कौजपौ सावर्णिमांडूकेयौ अवंत्यश्मकाः पैलश्यामकर्णेयाः अत्र वहुवचनेमोदि
प्र॰ स॰ त्वहित्नामिति वृत्तिकृत कपिश्यामकर्णेयाः केचित्तु पैलश्यामकर्णेयाः कपिस्यावर्णेया इति पठंति शैतिकासपां चाल्लेयाः अत्रापि वहुत्वमविवक्षितं कटुकवाचो [illegible]
२६ वार्धलेयाइत्यन्येपठंति शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकवाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुंतिसुराष्ट्राः चिंतिसुराष्ट्राः तंडिवतंडाः अविमत्तकामविद्धाः वाभ्रव
शालंकायनाः वाभ्रवदानवच्युताः कठकालीयाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारमौतपिप्पलादाः अस्यहि पाठः पक्षे समासांतोदात्तत्वायवत्सजरंतः [illegible]
श्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये इत्त सुलभकश्च वृत्तावेषु तत्पुरुषइविनानुवर्तितं एवंचाव्ययीभावाद्यसंभवेपि द्वंद्वतत्पुरुषसाधारणानीमानि युक्तं चैतत् [illegible]
न्यथा तत्पुरुषप्रकरणमध्येपरि अन्यथा पठेतिपंचसूत्रीन कृता स्यात् परं तु वहुधा तत्पुरुषा एवं चोदाहरणमिति वोध्यं [illegible] केत्यादीकर्मधारयो उष्ट्रसादीकर्मधारयः [illegible]
ष्ठीसमासोवा गोसादइति सादेर्णिजंतेनण्यंतादलंतेनवासमासः तस्मादेवलिंगे [illegible] गोसादी गोषुसीदंतीतिगाः सादयतीतिवा [illegible] इत्यजादिष्वपठणात् [illegible]
नइत्यस्ये [illegible] एषां समानामिति षष्ठ्यामिति काचित्कोऽपपाठः मनोरमाविरोधात् समापविभक्तानिपदानि आद्ययोः षष्ठ्यां सौत्रोलुक इतरेषांपंचानांवष्ठ्यामि
स्यामेप्रथमैकवचनं दासीभाराणमितिवहुवचनाद्यर्थावगतिरितिभावः उअन्यथांतइति तथाचांतोदात्त इतिभावः केचित्तु [illegible] इत्यनुवर्तयंति तत्र इ
तानांचद्वयामित्यनेन कुरौपर्यायेलभयोर्व्युत्पत्त्वस्वीकारेणफलाभावादित्याहुः वृत्तिरप्येवं मूले तु प्रत्ययस्वरमात्रमुक्तं [illegible] गुर्वादयः कर्मधारयाः असूतोनन्
समास आद्युदात्तः अश्लीलेत्यादि अश्लीलाचासौ दृढरूपाचलावण्यरहितापि दृढरूपा कुब्जत्वादिरहितत्वात् संस्थानमात्रे [illegible] निष्णातमादितिथारवड
वेवेत्यर्थः पारेमध्येइत्यव्ययीभावस्तु नसूत्रे दीर्घनिर्देशात् वडवायाः पारासंभवात् चतितिलिनइति तिलाः संत्यस्य ति तिलीदृषोदरादित्वात् निश्रयस्य [illegible] द्धित्वं अपत्यस्य
स्तद्धितइति टिल्लोपः छात्रार्थसब्रह्मचारीत्यादिवचनेनटिलोपः पण्यकंवलः कर्मधारयःव [illegible] रुलग्रहणात्समासइत्युक्तं समासप्रकरणे [illegible] व्रीयदंतत्वादा
द्युदात्तः केचित्तु ननुद्वितीयाकृत्यात्र इत्येवसिद्धमितिचेन्न प्रतिपदोक्तकृत्यनुल्याख्या इतिसमासेएवतत्प्रवृत्तेः इहतुविशेषणसमासः [illegible] जातिप्रतिषेधसामर्
र्थ्याद्दुर्लभोसाविति चेन्न अजात्यतिनजातिप्रतिषेधार्थं किंतु न्यायसिद्धार्थानुवादकं तत्फलं तु गुणक्रियावाचिनामनियमेन पूर्वनिपाते प्राप्ते तन्नियमार्थमसु गमि

तिन्यूतोदनं स्यात् चेदं तस्मादाविन्याहु सन्नस्वरविधायके कृत्यतुल्याख्या इत्येव वक्तव्ये कृत्यतुल्यार्थयोर्वियोगपाठे नार्थपदघटितपाठेन च तत्र दृष्टे परिभाषया अनुक्तो [illegible] तत्र [illegible]
तत्सूत्रे कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे पण्यकंबलः संज्ञायामेव पण्यकंबल एवेति वा नियमार्थमिदं विशेषणसमासस्य तु भाष्ये [illegible] नियमार्थ [illegible]
दाह अन्यत्रेति प्रतिपदोक्त इत्यादि तु वृत्त्यनुरोधेन तेन सोपि न भवतीति तद्भावः दास्याभारो दासीभारः यस्य तत्पुरुषस्येति केचित्तु यस्य समासस्य [illegible] प्रत्ययसाविति यूपदारु
दात्तः कुसुम्भ्यां चेत्यत्र निरित्यनुवृत्तेः प्रकृतिविकृतिभाव एवायं स्वर इष्यते अर्थे क्ते चेत्यनयोरारंभात् तेन कुबेरबलिरित्यत्र न तदर्थादिकं [illegible] इत्याशयः [illegible]
विग्रहः तादर्थ्ये चतुर्थी क्ते च प्रतिपदोक्तत्वाद्धितो [illegible] सितानाभ्यां समासस्यैवात्र ग्रहणं गोहितमित्यत्र हितयोगे चेति चतुर्थी एवं गो [illegible] चतुर्थी [illegible] हित
शब्देनास्य प्रवृत्तिः अत्रापि तदर्थ इत्यनुवृत्तेः अत एवास्य सूत्रस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव चतुर्थी तदर्थ इत्यस्य प्रवृत्तौ ज्ञापकता चतुर्थी तदर्थार्थेति [illegible] संगच्छते तेन सूत्र
तस्य प्रवृत्तिर्हि न योगे तादर्थ्याभावात् न च हिते चेति वक्तव्ये क्ते चेति सामान्यसूत्रे [illegible] सितामपि संज्ञापकमिति भाष्याशयः गुरुत्वात् [illegible] तस्या [illegible] कत्वात् [illegible] इत्याहुः कर्मधारये
निष्ठा [illegible] प्रतिपदोक्त श्रेण्यादिसमासस्यैव ग्रहणं तेन वैदिकपण्डित इत्यत्र नेदं च महाश्रीहीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कृताकृतमिति आकृतमिति [illegible] कृतापकृतादीनां [illegible]
स्यानमिति प्रतिपदोक्तः समासः अकृतमिति छेदस्तु न युक्तः नञ्सक्तान्तोत्तरपदत्वाभावेनाप्राप्तेः अहीनवाचिनीति अविभागवाचिनीत्यर्थः [illegible]
पसर्ग इत्यीति अनेनैवातीनादित्याप्रवृत्तिसिद्धावहीन इति [illegible] इत्याहुः तृतीयाकर्म अयमपि पाथ्यादिस्वरापवादः स्वोनास इति [illegible] इत्सिताः [illegible] प्रत्ययोत्तरपद
[illegible] तिमपर्यन्तस्यत्वादेशे रकारलोपश्छान्दसः अवतेर्क्तः ज्वरत्वरेत्यूठ् एत्येधत्यूठिति वृद्धिः इडागमस्याभावश्छान्दसः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त [illegible]
स्वरितः इत्यपात इति गन्यर्थात् कर्तरि क्तः गतिरनन्तरः गतिः [illegible] पुल्लिंगाभेदपुरसामानाधिकरण्यात् निपातनादनुनासिकलोप इति हरदत्तः गतिशब्दस्य [illegible]
शब्दपरत्वान्नसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति कश्चित् पुरोहितमिति पुरःशब्दोऽसिमन्ययस्वरेणान्तोदात्तः थाथादिस्वरापवादोयं अभ्युद्धृत इति इदं तु तत्र [illegible] समा
सपुरोहितमित्यत्रैव गतिस्वरेणाद्युदात्तः उद्धृतशब्दः तस्य पुनरभिशब्देन समासः अयमेव समासक्रमो भाष्यादिसंमत इति प्रागेव निरूपितं तत्र कृद्ग्रहणपरिभाष [illegible]
[illegible] नोत्तरपदत्वात् अपवादक्रमेण समासान्तोदात्तत्वं न ह्युधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन ह्युधकृत्स्वरेण ह्युधकथाथादिस्वरे प्राप्ते तमपोद्यायं प्रारंभः [illegible]

म॰ शा॰ तरग्रहणे व्यमोदुर्वारः कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्वत्प्रत्ययान्तत्वेऽभेलृशानंतर्यस्यसत्वादिति चेन्न अनंतरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनंतरो गतिराश्रीयते मिश्रवनतथोतिनदोषः न त्वभि
शा॰ स्व॰ स्वलभावेपि अभ्युद्धृतशब्दस्य थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वापत्तिः इष्यते तूत्तरपदप्रकृतिस्वरः संस्थतमुभयं समाकृतमित्यादिमंत्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शनात् न चा
२७ कृत सूत्रेणसिद्ध्यति प्रथमसमासे तन्त्रोभावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरप्रवृत्तेः कृत्स्वात् न चतं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते अभ्युद्धृतशब्दे उदः पूर्वपदत्वा
चेन्न धातोरनंतर इति व्याख्यानादेव योगविभागोन्यानंतरे गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्येति व्याख्यानादेव वा पूर्वपदत्वं विनाप्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारात् अन्यथा धातुग्रहणि
गतित्वेनतं प्रत्यपूर्वपदत्वासंभवेन सूत्रार्थासंगतेः एवं चाभ्युद्धृतमित्यत्रोदः एवं इदमेवानंतरग्रहणं कृद्ग्रहणपरिभाषाज्ञापकमित्यन्यत्र प्रपंचितं नन्व
पि व्यवहितत्वात्तेन धातोरनंतर इति व्याख्यानस्य चारितार्थ्येन कथं सति शिष्टप्रत्यये थाथादिस्वरबाधकत्वमिति चेन्न अहीनेहितीयतिसूत्रेऽनुपसर्गग्रहणमत्रानुवर्तते
नैव अभ्युद्धृतमित्यादौ अभ्यादेर्व्यावृत्तिसिद्धेः अनंतरग्रहणं कृत्स्वान्तरप्राप्तथाथादिस्वरबाधः एवं चात्र न तत्सामर्थ्यात् पूर्वपदमित्येतेन संबध्यते इत्याहुः कारकात्
त्विति अपभावः कारकादत्तेति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते कृद्ग्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते कारकात्परं कृदन्तं सगतिकमन्तपदं मन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः एवं च दूराद
त इत्यादौ थाथादिस्वरेण कृत्स्वरेण वा सिद्धेरिदं दूरादागत अभ्युद्धृतन्यायेन प्राप्तगतिरनंतर इत्यस्य बाधनार्थमेतेनोक्तरीत्या दूरादागमत इत्यादौ कारकपूर्वेपि गतिस्वरः स्या
न इष्यते तु थाथादिस्वरः इत्यपालमितिदिक् तादौ चनिति कृत्स्वरापवादोयं न कारादेर्नित्प्रत्ययस्याकृतोऽभावात् गतिग्रहणे नैवानेनास्य पेलन तन्त्र कृतिक प्रत्ययस्यैव ग्र
हणं च कृत्स्वाभे कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालेय कृद्ग्रहणार्थं तेन प्रलपितेत्यादि सिध्यति स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेपि पूर्वं कृत्त्वात् सिद्धिरित्येव सिद्धं आदि
ग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं अनंतर इति अत्रापूर्वसूत्रवदेवव्यवस्था बोध्या आगंतुरिति न न्वतावितिपर्युदासः क्तिन एवोचितः इष्णोचोदस्वसुप्रतिमित्यादौ गतिस्वरा
नादिति चेन्न तत्रोपायांतरस्यैवानुसर्तव्यत्वात् नत्वगतावितिपर्युदासेन तन्निर्वाहः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वापत्तेः अंतोदात्ततायाः सिद्धत्वात् किं चात्र
तिक्तिनः पर्युदासे प्रभूतौ संगतिमित्यादौ गतिस्वरो न सिद्ध्येत् तस्मात् न एवायं पर्युदासः यत्तु मनिनं क्तिन् व्याख्यानेत्यादिना सुप्रभृत्यादावंतोदात्तविमिति तन्न प्रभूताविस्वरो
दिसि इयेकारकानुवृत्तेर्व्याप्यत्वात् इति कृतादर्शितत्वाच्च इष्णोचोदस्वसुप्रतिमित्यादौ तु स्तोत्रकरणीभूताया ऋचः साध्वसिरित्यादिवत्कर्तृत्वविवक्षायां जं ...

शेषः नवैषां तः कृत्स्वरापवादः अंतउदात्त इति यद्यप्युदात्तग्रहणं दुर्लभं तथापि गतिः प्रकृत्या भवतीत्युक्ते उदात्तो वृद्धिमारोहतीति सपूर्वांतस्य भक्तमिति भाव [illegible]

इति अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था अन्वेतवा इति अनुरुपसर्गत्वादाद्युदात्तः प्रत्यंचइति ननु अनिगंतइत्युक्तावपि प्रत्यंचमित्यादौ यणि आ[illegible]

रा नच स्थानिवत्त्वं पूर्वपदस्य कार्ये तेनापूर्वविधित्वात् अनिगंत इति नु प्रतीचइत्यं नद्यावृत्त्या चरितार्थमिति चेन्न इगंतस्य यणादेशे कृते [illegible] इति वचने

नैव निर्वाहात् एवं च प्रत्यंचइत्यादौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव परत्वादिति चुस्वरावकाशः साकंद्रीची अस्यावकाशः येपरांच उभयप्रसंगे [illegible] इत्यर्थः [illegible]

न लुग् इष्टत्वादित्यर्थः एतेनास्मिन् समासस्वरे कृते विभक्तावचइति लोपे कृते सति शिष्टत्वाच्चुस्वर एव प्राप्नोतीत्यपास्तं भाष्यकारैरेवं परिहारात् अर्थ [illegible]

ष्टस्वरमात्रोपलक्षणमिति केचित् उदात्तस्वरितयोरिति स्वरसंधेः पूर्वं पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यप्रवृत्तेः पूर्वमेतस्मिन् स्वरे प्रवृत्ते यणि अस्य प्रवृत्तिः अभ्युदङित्यत्रोदा

त्तस्वर [illegible] स्येति स्वरितः एवमधीचेत्यत्राप्ययमेव स्वरः चुस्वरात् कृत्स्वरात् कृत्स्वरापवादाद्विप्रतिषेधो [illegible] ईश्वर ईषदिति पूर्वपदं वा प्रकृत्येत्यर्थः पंचसमासांतोदात्तः कृ

त्स्वर एवेति [illegible] ग्रहणवचनेनेति प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहणादिति भावः अत एव बहुव्रीहावपि [illegible] केचित्तु परत्वात् [illegible] स्वर एवेत्यर्थ इत्याहुः बहुव्रीहावपीति [illegible]

धिकाराभावादिति भावः प्रथमोऽचिरोऽचिरोपसंपत्तिः अभिनवत्वं प्रथमो वैयाकरण इति वैयाकरणो नामाद्यो मुख्य इत्यर्थः [illegible] अयमंतोदात्त एव कृते [illegible]

उत्तमयोः [illegible] प्रतिपदोक्तत्वादिति कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणादित्यर्थः कर्मधारय इत्येवेति तेना [illegible] इत्यर्थेन दोषः राजन्यबहु [illegible]

आद्युदात्तो राजन्यशब्दः प्रत्ययांतोदात्तत्वं राजशब्दो ब्राह्मणादिः [illegible] सामानाधिकरण्ये षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वमेव योगविभागो यथा [illegible] इत्यर्थः [illegible]

र्थश्च अत्र लिंगविशिष्टपरिभाषा नेति आप सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं समासरूप [illegible] ग्रहणेऽपि सा तेन वहीनरवदिति सूत्रे बहुग्रामनीत्यत्र न अस्य त्र वर्ति [illegible]

य इत्यर्थः [illegible] नित्यमाभीक्ष्ण्ये कालाविति अत्यंतसंयोगे चेत्यस्य [illegible] द्वितीया समास इति द्वितीया अत्यंतसंयोगे द्वितीपूर्वपदप्रकृतिस्वरः [illegible]

[illegible] स्वरस्य पाक्षिकोऽपवादोऽयं ग्रामः शिल्पिनि शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे इत्यर्थः ग्रामनापित इति षष्ठीसमासः राजनापित इति ॥ कर्मधारये राजगुणे [illegible]

[illegible] तरपदार्थप्रशंसा समासे राज्ञ योग्यतया अधिकारो यस्मिन्निति अंत इत्यतः प्रागादिरिति प्रकृत्या भगालमित्यतः प्रागुदात्त इति चाधिक्रियत इत्यर्थः [illegible]

ल॰ शा॰ धर्मोऽस्मिन् ग्रामजनपदकुलेषु परंपरायातः सदाचार इत्यादिना पर्येत्ते तस्मिन् वा धर्म्ये आचारवशादवश्यं कार्यमित्यर्थः देयमिति सम्बन्धेन व्याख्यानं लभ्यं ह्यारि [illegible]
श॰ स॰ तिर्यादिकाश्च इति षष्ठीसमासो विमोहार्थान्याचष्टे केचिदिति ह्नोऽत्र ग्रहणमर्थं वाडवहरणमिति हरणशब्दः कर्मसाधनः कृत्स्वरो हारिस्वरेणेति कृत्स्वरापवादो मै
२८ भावकर्मवचन इति स्वरबाधेन कृत्स्वरं बाधित्वा पिकलितं वाहरिति भावचित्स्वराद्धारिस्वरः परत्वान्मातुलं गकः टच् श्चित्वं तु अतिगा व इत्यादौ चरितार्थं पूर्वोत्तरसम
समाहितः पुंजसमाधाविन्यस्य रूपं भावे क्त्व इति तत्पुरतया गवां पालक इत्यर्थः कृत्स्वरस्याकादिस्वराच्च पूर्वविप्रतिषेधेन युक्तं चेति स्वरएव ष्यते [illegible]
स्यः समिध्य इति कः विभाषाध्यक्षे अध्यक्षश्व्योयुक्तश्चेति प्राप्तविभाषेयं पापं च शिल्पि शिल्पिवाचके पर इत्यर्थः गोत्रान्ति आद्ययोरर्थग्रहणं अन [illegible]
स्य ग्रहणं अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणार्थं सुश्रुतेः पर्यवस्थितमाणवब्राह्मणयो गोत्रत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद्ग्रहणं आदेनपाणिनीया इति आ [illegible]
मत्वेन तेषां [illegible] गानि मेरये सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मेरेयं तद्वाचके उत्तरपदे नरस्थार्थं भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि [illegible] आसवो नमर्थः भक्ष्य [illegible]
त्र अर्थीयवस्तुमात्रपरः भिक्षाकंसादयः षष्ठीसमासाः बहुवचनात् स्वरूपविधिनिरासः से आरभ्यो किराद्यविशेषेभि सारे ग्रहणार्थं न्यायाः क्रियामात्रमिति न [illegible]
मित्यर्थः नन्द्रवीहिरिति षष्ठीसमासेऽन्त्योदात्तत्वं गोबिडाल उपमानार्थेषु परपदे पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः गवाक्ष इति एवं यत्र मुख्योपमानभावः संभवति तत्रत्यं
थायोऽप्यमिति बोध्यं अके जीविकार्थसमासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः कृत्स्वरापवादः दन्तलेखकादिजीविकायाः समासे प्रवृत्तिनिमित्त
त्वात् समासस्य जीविकार्थत्वमित्याह यस्येति प्रतिपदोक्तत्वान्नित्यं क्रीडेति विहितसमासस्यैवेदं अकग्रहणं तु स्पष्टार्थं प्राचां [illegible] कस्यपिकर्तव्याह
प्राग्देशवर्तिनामिति अजीविकार्थमिदं उद्दालकपुष्पभञ्जिकादौ नित्यं क्रीडेति समासः तत्पुरुषे इति षष्ठीसमासः नियुक्त इति अधिकृत इत्यर्थः स च [illegible]
वतीति युक्तः इत्यनेनैव न सिध्यति शिल्पिनि चायुक्ते चेत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनं संज्ञायां अत्राणीति शिल्पिनि चाकृञ इति वर्त्तते [illegible] नियुक्तार्थे [illegible]
ञः प्रतिषेधार्थं च वचनं गोतन्तियवं पालशब्दे परेऽन्ते आद्युदात्ता इत्यर्थः वत्सानां बन्धनार्था रज्जुः संतिः णिनि णिन्यन्ते उत्तरपदे पूर्वमाद्युदात्तमित्यर्थः [illegible]
वृत्तिविरुद्धमिति सूत्रभाष्यादौ नेनाश्राद्धभोजीत्यादौ न अत्र कृत्स्वर एव उत्तरसूत्रस्य भाष्यानुनानुवर्तन इति प्रतीयते तत्त्वं कस्य योविदुः वस्तुत उत्तरसूत्रेऽपि [illegible]

संबंधेन वाक्यशेषः उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव अन्यं ते परे इत्यर्थः उष्ट्रक्रोशीति उष्ट्र इव क्रोशतीत्याद्यर्थे कर्तर्युपमान इति णिनिः एवेति किं [illegible]
यमो मा भूत् तथा च साध्वध्यायीत्यादौ पूर्वेणाद्युदात्तता न स्यात् इक वंचीत्यत्र चस्यादिति बोध्यं युक्तारो एते समासा एव गलेपक्रमं ते युक्तारोहीति [illegible]
दीन्येव पूर्वपदान्दि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानीत्येवं पूर्वपदोत्तरपदनियमार्थमिदमिति केचित् असंज्ञार्थमित्यन्ये क्षीरहोतेति अत्र समासस्वरे [illegible]
दपवादे मनिनक्षिनिति प्रापिते तदपवादोयं [illegible] तिपाच्छब्दोत्र पठ्यते तत्रैकः शितिः पादोस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषे नञ् [illegible] समासो
तोदात्तत्वं बाधित्वेयं ते ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं सिद्धं एकशब्दस्य कन्नंतत्वादिति चेन्न उत्तरपदे शित्यंतस्य हि गुरुत्वाभावप्राप [illegible] हि शितिपाति
तिशब्द एवाद्युदात्तः नन्वेवमपि समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा बहुव्रीहिनिमित्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति व्यर्थ एव पाठ इति चेन्न निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापि
ज्ञापनान् फलेनु क्रमेवेति केचित् परे तु समर्थसूत्रे एतच्छब्दपाठेन नेहार्थः इगन्ते हि गाविनस्य बाधकत्वान्न स्वरदोषः [illegible] तेन हि शितिपादित्यत्रापि हि शब्दस्वर ए
वेति लभ्यते अत एव निमित्तिस्वरबलीयस्त्वं वाचनिकमिति कैयटेनोक्तं सति शिष्टन्यायसिद्धमित्यन्ये इत्याहुः [illegible] अधिक [illegible]
शब्दोप्यत्र पठ्यते [illegible] इति समर्थसूत्रे भाष्यं अयमाकृतिगणः दीर्घकाशा दीर्घातकाशादीनि [illegible] जपरे आद्युदात्तानीत्यर्थः [illegible]
दापवादोयं अंत्यात्पूर्वं आमलकी [illegible] तत्र दीर्घकाशेति बाधित्वा परत्वादयमेव स्वरः नञ्च दिति पूर्वपदं चेदित्यर्थः निवसंतं [illegible] सूचेव्यत्ययेनं बहुवचनं
चित्वधिकेरणे औत्पादिक [illegible] समासविशेषणमित्याहुः मल्लग्रामादौ षष्ठीसमासः [illegible] ग्रामः दाक्षयो निवसन्त्यस्मिन् स एव मुच्यते घोषादिषु पूर्वपद [illegible]
द्युदात्तमित्यर्थः घोष। कट। पल्वल। ह्रद। बदरी। पिंगल। पिशंग। माला। रक्षा। शाला। [illegible] शिल्पी। तृण। शाल्मली। मुनि। कूट। दासी। अत्रानिसंतरः [illegible] अनुवर्तनं [illegible]
नुवर्तनस्य [illegible] छात्र्यादयः। छात्रि। पैलि। भांडि। व्याडि। आपिशलि। आसंदि। गौपि। अयमेव स्वर इति स्पष्टं च [illegible] भाष्ये [illegible] नेत्र इष्यते शाखा। माला। [illegible]
चेति सूत्रारंभात् क्वादिपर्युदासाच्चाहुः [illegible] प्रागुदाहरणेषु आद्युदात्तत्वं कर्कीमणी मकरी कर्कंधू शमी करीर कटुक कवल बदर [illegible] लोति [illegible]
एङ् प्राचां देश इति वृद्धत्वं। माला। शाला। शोणा। शौणेति वा। दासा। शाखा। कांची। एका। कामा। सामान्यामिति नवशब्दः प्रत्यग्रवाची अकारान्तः महा[illegible]

ल॰ श॰ मित्यत्रात्वेकृते प्राप्ति नभूमिद्राघ्वस्यानो घ्नमायर्हतिदजेमेत्तादेवर्ण नत्वं प्रासं घातेति स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेनाभ्मनोऽवर्णान्तत्वाभावादप्राप्तेर्भाष्ये ऽनुक्तत्वा

शे॰ स॰ च्चं चृत्युक्तमिदं चिन्त्यं वृत्तिप्रामाण्याद्दभ्मशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्तीत्यन्ये दितोदासायेति दिवश्चदास इति षष्ठ्या अलुक् सर्वश्वेत इति श्वेतादिगुणेन सर्वो वयवा

२६ नां व्याप्तिरिति गुणकार्त्स्न्यं वृत्तिरत्र सर्वशब्दः यत्र हि गुणानामभावस्तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति सर्वमहानित्यत्र सर्वशब्दस्य पूर्व्यमात्रार्थत्वाभावान्न पूर्वकाले त्यत्र

समासः आश्रयव्याप्तेति ननूज्ज्वलत्वे ऽत्यर्थः सर्वसौवर्ण इति विकारकार्त्स्न्यमत्र सर्वषामिति गुणिकार्त्स्न्ये वृत्तिः सर्वशब्दोऽत्र गुणान्तरेणेति समासः सर्वश्वेत

नामध्ये श्वेतगुणवद्द्रव्यान्तरापेक्षया सातिशयश्वेतगुणवानयमित्यर्थः द्रव्यान्तरापेक्षया श्वेतापेक्षया सर्वेषां पदानामयं श्वेतो गुणः सातिशय इत्यर्थे इत्यन्ये श्व

जनागिरिरिति घनगिर्यादिरिति दीर्घः गिरीत्यादिकिं शरवर्णादृर्वा वर्णं कुमार्यो वयसि वयसि वर्तमानं पूर्वपदमित्यर्थः वृद्धकुमारीति विशेषणसमासः कुमा

र्मधारयेति पुंवत् असंप्रयोगमात्रेति तन्मात्रेण कुमारत्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्तमुपाराया रोप्य प्रयुक्त इत्यर्थः अत एव कुमारीत्यत्र ङीप् सिद्धिः तच्च वयस इति वक्ष्य

मित्यर्थः नकुमारत्वमेवेति यत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तद् वयोगृह्यते इत्यर्थः एवं च वयसीति पूर्वपदविशेषणमिति सूचितं स्वरे भले ङोत्ते ने इत्यादि

निषेधेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाभावज्ञापनादितिभावः गर्गत्रिरात्रमिति संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति क्लीबता पुंल्लिंगपाठस्तु कालिकः प्रा

मादिक एवं विल्वसप्तरात्रमित्येव पाठः प्रतिपदोक्तेति सभाराजेति विहितेत्यर्थः प्रत्युदाहरणे बहुव्रीहिः ब्राह्मणकुलविशेष्य ऽरेभ्यश्चां सपुत्राकारान्तपुर

शब्दस्य ऋक्पूरित्यप्रत्ययान्तस्य च ग्रहणमविशेषात् अप्रत्ययान्तस्यापि परत्वसंभवात् नत्वत्रोत्तरपदाधिकारोऽलोत्पादुः इत्यपीति अर्धर्चादिषु ऽवित्येव ब्रसि

द्धेपूर्वग्रहणं तेरादि समासग्रहणार्थमिति भावः अप्रागर्थं चेदं सूत्रं हास्तिनपुरमिति एषु समासान्तो राजन्त्वमेव ढगिति ढे लोपः ऽसुलकुपृपू

सुदाहरणेषु समासान्तो दान्तत्वं दिक्शब्दा ग्राम जानराटेस्वरूपग्रहणं अन्यत्रार्थग्रहणं पूर्वस्विति एकादेशः स्वरितउदात्तो वा पूर्वपंचाल पंचालैकदेशे

पंचालशब्दस्य वृत्त्या पूर्वादिना सामानाधिकरण्यं पूर्वापरे ति विशेषणसमासः प्राप्यातमिति यत्प्राप्तिमधिकृतमास्यानमित्यर्थः पूर्वप्रयाता ऽयादौ पूर्वश

स्य दिक्शब्दत्वाभावात्कथं प्राप्तिरित्यत आह शब्दग्रहणमिति यदा कदाचिद्दिशि दृष्ट इत्यर्थत्वाभावादिति भावः आचार्योपसर्जन श्वान्तस्य ऽन्तेषु

तेनासिद्धिविशेषणं चेन्न उत्तरपदस्यान्यथोति स्पष्टं चेदं वृद्धिरादैच् सूत्रे भाष्ये वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावेन सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदे लक्ष्य उत्तरपदग्रहणं
स्वरितत्वाद्वा तदधिकारलाभः अस्य वृद्धिशब्देन विहितवृद्धिग्रहणे नापि वारयितुं शक्यत्वादाह सर्वकारक इति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति बहुव्रीहिविधेय
णं कर्मधारये विश्वेदेवा इत्यंतोदात्तं विश्वे देव इत्यसंज्ञायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः विश्वामित्रविश्वाजिनयोः संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्विशेषणेन केचैवि-
श्वामित्रे अयमेव स्वरो भवति ऋषिप्रतिषेधो मित्रे इति वचनात् हर्यश्व इति नेंद्रस्य परस्येति ज्ञापकात्पूर्वं पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यमिति ... दीनेन
दात्तस्वरितयोरित्यादिप्रवृत्तिः अत्रापि संज्ञायामित्यनुवर्तनादित्याहुः क्षेपे अक्षेपे संज्ञात्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव घटोदर इति घटः ... दात्तुदा
त्तः कटुकशब्दस्तु कन्नंतत्वात् तथा चलाचलस्यान्तत्वाच्चलाचले भुरिजुदाहरणं चिंत्यं एवं महेषु रित्यपि अनुदर इत्यत्रेति सर्वसंख्यावद् ... पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरापवादत्वान्नदेव सूदर इत्यत्र न तोपि प्रत्वादुपसर्गात्स्वांगमिति वोध्यं ब्रह्मशब्द इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः गौरीशब्दस्य ङीषंतत्वान्नोदात्तत्वेन विशेषाभा-
वात् प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः प्रत्येचकशब्दः कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेण लित्वान्मध्योदात्तः शुष्कशब्दः शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तः अन्तरपदादिः उत्तरपदेति
लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं कर्णो वर्णे कर्ण इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा उत्तरपदस्य कर्णस्यादिरुदात्त इति वाच्योऽर्थः फलितमाह परः कर्णेति एवमग्रेपि वोध्यं अत्र लक्ष
णशब्देन पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशंकुप्रतिरूपकं यत्कर्णादिषु चिह्नं क्रियते तदुच्यते पृथग्वर्णग्रहणान्न तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न स्थूलशब्दो नोदात्तः श्रां
कुकर्ण इति कर्णलक्षणस्येति दीर्घत्वं श्वेतः पचाद्यजंतः शोभनो ग्रीवो यस्य ... उदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तत्पुरुषे त्वंतोदात्तत्वं कंठपृष्ठ उत्तरपदान्येतान्याद्युदात्तानि
त्यर्थः सुग्रीव इति यद्यपि परत्वान्नञ्सुभ्यामुपसर्गात्स्वांगमित्युचितं तथापि नीलग्रीव इत्युदाहरणं वोध्यं चेन पुनर्विधानात् अयं परस्यापि वाधक इति ...
षोऽवस्थानिगम्यते इति शेषः औपम्ये ... शृंगार इत्युदाहरणं नञो जर इत्यनेन नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः जरणं जरः ऋदोरप् मरणं मरः अत एव निपातनादप् मि
त्रे स्वः मित्रं मृतेमपुमिति भावे क्तः सु इति तु शब्दपरत्वान्नसुस्त्वं अमित्रेति अयं बहुव्रीहावनेन मध्योदात्तः नञ् तत्पुरुषे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः अ
मित्र इत्यंतोदात्तोपि मित्रयोपि पुंल्लिंगः मृत्वामित्र ... सुतः ... न च तत्पुरुषे परवल्लिंगतापत्तिरिति वाच्यं लिंगानुशासनसूत्रे एकशेषेणास्यापि नि

ल॰ भ॰ ईशान्नदीषदित्याद्युः इष्टदत्तसुततत्पुरुषो नपुंसकमेव आयुदात्तं स्यादित्याह एवं चा श्रोत्रियाशुकर्मलिरत्पुलादिसूत्रोक्त मनोरमादिरीत्या स्त्रीशब्दस्वरमित्र शब्दो
शे॰ स्व॰ पवित्रप्रकारः सोमनसी अपवारइति एवमुत्तरसूत्रत्रयमपि नदपवादएवं मनवा सचमनसी सुकमालइति यद्यप्याद्युदात्तद्यच्छंदसीत्यनेनैव सिद्धमिदं त
३० थापि अनिनस्मन् ग्रहणानीतिन्यायेनसुपथिमन्यादिवद्वजर्थमद्धं दीर्घं चेदं सत्तदित्यत्रापि स्वोकर्तव्ये वहिरंगत्वात्पूर्वत्रासिद्धत्वाद्वा इदत्वस्यासिद्ध
त्वेनासंतत्वादयं स्वरो भवत्येव यत्तुवस्वादिषुदत्वं सिद्धमिति ननुसोर्वीर्घत्वे इतिवाक्यशेषात् दीर्घ विधावेवसुलोमेत्यादौ नन्नसुभ्यामितिभवति कृत्ला
दयश्च कृतुदशीका प्रतीका प्रतूर्ति हव्या भव्या मगा इतिक्रत्वादयः आद्युदात्तंद्यच्चवहुव्रीहावाद्युदात्तमिति आद्युदात्तमेवेत्यर्थः सोःकिं अस्थः सुवाहुरिति
कृप्रत्ययांतो वा कृशब्दोंतोदात्तः हिरण्यशब्द इतिकन्यनंतोदं वीरवीर्यो वीरशब्दकृत्प्रत्ययांतः आद्युदात्तत्वनेतिछंदसिनेतिव्याप्यतेइत्यर्थः तेनभाषायांभवत्येवं ज
थाचछंदसिवीर्यशब्दस्तित्स्वरेणांतस्वरित इतिभावः विल्वभक्ष्यवीर्याणिछंदसीतिपिठ्ठसूत्रंत्वस्यैवानुवादकमितिवोध्यं कुलतीरकुलादीन्युत्तरपदान्या
द्युदात्तानित्युः सुषममिति अधिसममित्यत्रतुन प्रतिपदोक्तमिष्टमुसमासघटकस्यैव ग्रहणात् इतिकाश्चित् कंसमंथ एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानीत्य
र्थः द्विकंसादौ क्रमेणटिठनठक् अत्रठत्रामध्यर्द्धेतिलुक् पाय्यंपरिमाणविशेषः द्विकांडमिति अत्रप्रमाणेलो द्विगोरितिमात्रचोलुक् कंसारीतिकिं पंचपूलीनत्पु
रुषेशाला छात्रिशालमित्यादौ छात्र्यादयः शालायामित्यनंतरत्वादयमेवस्वरोभवति दृढशालमिति विभाषासेनेतिप्रतिपदोक्तनपुंसकत्वस्यग्रहणमुत्तरार्थमितिहरदत्तः।
सो घमिकंथमितिसंज्ञायांकंथेतिक्लीवत्वं चिहणकंथमितिचिहणस्यकंथेतितत्पुरुषः चिहणमडुरमडुरकैजुत्थपटल्कवैडालिकर्णिकुक्कुटाः सिन्धुःशौ पिकाणापुत्रचे
लमिति चेलवत्तुच्छइत्यर्थः खेटं तृणं कटुकाः मत्स्यादुकांडं शरः पललसूपमिश्रे समासार्थ इत्यर्थः दांडायनस्थलमिति द्विगाविशिष्टपरिमाणयादांड्यमस्थलीत्यप
पिराज्यशब्दोयगंतोंतोदात्तः अव्ययस्वर इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः स्वर्गादिरिति नएवयत्प्रत्ययांतादर्हवर्ग्यादयः गव्यादिपाठभावात् पुत्रःपुंभ्योनिव
धकोत्तरसूत्रादेवपुंलिंगशब्दलाभेसिद्धेवहुवचनंस्पष्टार्थं नाद्विशेषाणांचेति चान्नादयस्यापिसंवंधिन इति स्त्रीसंवंधिनः शालादय इत्यर्थः आकुपुत्रइतिक
तोविद्यायोनीतिषष्ठ्या अलुक् भ्रातृपुत्रइतितु क्वाचित्कोऽपपाठः एवंहोतुःपुत्रेपि एषपुत्रस्वरप्रतिषेधे समासांतोदात्तत्वं चूर्णादीन्य चूर्णा कृरिवा कारिपावणा।

किन। पाककर्णादूसन्नामूला। कुंडमा ददलप चमसी। चक्रणा। चक्कन। चौला इति चूर्णादिः पदू च कांडस्या गर्होर्थे चीरस्यानुपमानार्थे पललसूपशा[illegible] मिश्रार्थं कूलस
संज्ञार्थं घेलखेटेति सूत्रस्य कांडशब्दमादाय कूलसूदेति सूत्रस्य कूलपर्यंताः पदूकांडादयः कुंडशब्दो ऽत्रेति साहचर्येण वनेन वर्तते इत्यर्थः भाष्ये नाविशे[illegible]वाचिनः कुं
डशब्दस्य विना साहचर्येण वने वृत्त्यसंभवादित्याशयः वनशब्दश्च समूहवाची प्रसिद्धत्वान्नोदकवाची अन्ये तु समूहरूपवनेपि [illegible] एव कुंडशब्दः पूर्वमते साह
चर्यस्य दुरुपपादत्वात् वनविशेषणेन च भाजनवाचिनो दुर्गाकुंडमित्यादौ विशिष्टाधारजलवाचिनश्च प्रसिद्धस्य निवृत्तिरित्याहुः उक्तं च कुंडाद्युदात्तत्वेनास्य मु
दायग्रहणमिति अत्र भाष्येन च्छब्देन पूर्वपदार्थः अपरे तु तत्समुदाये सस्य वनसमुदाये इत्यर्थः तेन दर्भवनसमुदायो दर्भकुंड[illegible] मृत्कुंडमिति
मृद्भाजनविशेष इत्यर्थः भगालवाचीति अत्र व्याख्यानमेव शरणं मध्योदात्ता इति लघावंत इत्यनेनेति भावः शितेर्नित्या[illegible] परे[illegible] इमिन्नम[illegible]
त्यमवह्वच उत्तरपदे तु द्बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरमित्यर्थः दर्शनीयपाद इति दर्शनीयशब्दोपि नीत्युपोत्तमोदात्तः नित्याबह्वच् किं शितिस्थूलाः निमेति किं शिति कक
त् ककुदस्यावस्थायां लोपः अन्यत्र शितिककुद इत्येवेति नायं नित्याबह्वच्कः गतिकारकोपपदादिह शितेर्नित्याबह्वच्बहुव्रीहावभसदित्यपूर्वसूत्रस्थं बहुव्रीहिग्र
हणं नानुवर्तते स्वरितत्वात् किं तु व्यवहितमपि तत्पुरुषे शालायां नपुंसकमिति सूत्रस्थं तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते इति तदाह तत्पुरुषे इति प्रकारक इति कुगती
ति समासः लित्स्वरेणांतरपदमाद्युदात्तं नृवाहसेनि नृनवहत इति विग्रहः वहि धारित्यादिना असुनवसामि इति सूत्रात् णित् इत्यनुवृत्तेः असुनो णित्वादुपधावृद्धि
लित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं इध्मप्रव्रश्चन इति करणे ल्युट् कर्मषष्ठ्या समासः प्रव्रश्चने मतिप्रयुक्ते कृत्स्वरे कृते इध्मशब्देन समासे कारकपूर्वपदत्वेन कृत्स्वरः प्रव्रश्चने
लित्स्वरेण ल्युडन्तः उच्चैःकारमिति णमुल्विधावुच्चैरित्युपपदं ईषत्कर इति ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् योगे षष्ठीति तदंतेन समासः कार्य इत्यर्थः इदं मन्यंशे अव्ययपूर्व
पदप्रकृतिस्वरस्य बाधकं कृद्ग्रहणं प्रत्याख्याने अन्वाविदत्ते न्यादौ परत्वात् तिङि चोदात्तवतीति निघाते कृते न घणींद्र साधकाशं तथापि परत्वाद्बाधकं बोध्यं कारकोपपदादित्युत्तस
मासांतोदात्तत्वापवादः कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात् क्रियानिरूपितस्यैव कारकत्वाच्च धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टस्यैवोपपदत्वाच्च कृ
नलधातोः प्रयोगाभावाच्च कृदंतक्रियापरा सेयं सिद्धिरित्यर्थः तथा चेवार्तिकं गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणमनर्थकमन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति न चैवं क्रि

स॰ श॰ यायुक्ताः मारपरस्तत्र यस्य क्रियेति षष्ठीसमासे सम्बन्धसामान्ये वा क्रियेत्यस्य योगग्रहणं गतीनां वाक्यशेषे विशेषणत्वेन तथा तदेव ग्रहणं प्राप्तस्यानस्यैवोत्तरपरत्वे प्राप्त

दो॰ स्व॰ गतिरित्यादावेकस्वरः स्यान्न तु प्रत्ययकरत्वादावि निरुक्तं मात्रसंग्रहाय तदित्रि वाच्यं युक्ति येन पंच कर्मधारयसैवकस्ते कारणते प्रतीयत्र वाक्यशेषेन हपि तदीमा

३८ तस्याएवपरामर्शेन क्रियारूपमर्थं प्रत्येव गतित्वात् तत्र गतिकारकोपपदेषु सर्वत्र विशेष्यभूत क्रियावाचकमुत्तरपदं न संभवतीति सामर्थ्यान्याधनाद्विशे

षणत्वे क्रियावाचकमुत्तरपदं गृह्यत इति सर्वं चेष्टसिद्धिः न च प्रभवन्नमित्यादौ केवलक्रियावाचकं तत्र पदसमन्वेन सामर्थ्ये दृश्यपादं लिङ्गाद्यनन्वयि साध्यरूपार्थस्य व

क्रियात्वेनाग्रहणात् पदमत्र शक्तमेव च न परिभाषितं तेन कृतां सुबन्तैः प्राक्समासेपि न क्षतिः एवं च प्रशब्दस्य पचतितरामित्यादौ तेन समासे यः स्वरो भवत्येवेति

भाष्यस्वरसंसूच्यमाधियां एके इति अत्राहुर्विशीजं तु न तथा सति प्रपचतितरां शब्दस्य घातत्वाभावात् तत आमभावे एकदेशेन दामितरं न त्वेनं पचतितरामित्यस्ये

वप्रातिपदिकत्वे तत्र एव सुपि तरं तस्यैकपदत्वाभावाच्च शब्दस्वरः पृथक् श्रूयेत किं च प्रपचतितरां देवदत्तेत्यत्राष्टमिकं नरमामंत्रितविनिघातस्यात् तस्मा

दामंत्रेनैव समासः तत्र भाष्यप्रामाण्यादयं स्वरो भवत्येव एवं प्रपचतितरास्यादावपि अत्र चोपपदसमासोऽतिङि इत्युक्तेः किं तु दानवस्येति वार्त्तिकेन तत्र तिङन्तस्य

स्यातिङ् घटितेनेत्यर्थः तदुदाहरणं चाभाष्येसुहेतियोगविभागेनापि साधनात् तत्पुरुषत्वन्तरभावो वैकल्पिकत्वं च लक्ष्यानुसारेणेति न तिङ् चोदात्तवतीति

सूत्रस्य भाष्यविरोधः अन्ये इति अत्रापि भाष्यविरोधएवाहुर्विवीजं तिङ् न समासे एव यः स्वरो भवत्येव यथा यो जातः पर्यभूषदित्यत्रौ निष्पन्नोऽड प्रभृतिनियमितियोगं

विभज्य लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्तत्पुरुषत्वांगीकारात् अत एवोदात्तवतेत्यस्य भाष्ये हि पाठः अत्र यच्छब्दयोगान्तिङन्तस्य निघातः उदात्तवतागतिनेति तिङन्त

स्य गतिसमासः अव्ययपूर्वप्रकृतिस्वरं बाधित्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तः स्वरः शिष्यते यत्र तु तिङ् नोत्तरपदकेन्तोदात्तमिष्यते यथा यत्रानुराधेवयंते युगेष्विति तन्न

तरत्वादौ तत्र त्रिवक्त्रादित्वात्कल्प्यः अत्यायाहीत्यादौ यच्छब्दयोगाभावात्तिङ्तिङ् इति निघाते आङसहेति योगविभागात्सः उपसर्गस्योदात्तं शून्यत्वान्न गतिशून्य

त्वाच्च गतिप्रयुक्तसमासाभावात्तत्पुरुषत्वाभावेनायं स्वरः उदात्तस्वरितयोगिन एव प्रकृतिभावविधानादस्य प्रच्छन्त्यन्तयापिनायं स्वरः एवं चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे

णाङ् दात्तः तनोऽतिशब्देन गतिसमासे अनेनोत्तरपदप्रकृतिस्वरे आङ् स्वर एव श्रूयत इति दिक् परे तु कृद्ग्रहणाभावे प्रभवनमित्यादौ क्रिया विशेषणत्वात्तत्रैव सा

ननु प्रणीरित्यादाविति कृद्ग्रहणं कर्तव्यं न दुक्तं भाष्ये अधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति प्रपचतितरामित्यादौ लव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वराभावेनानि[illegible]रानन्तोत्यस्य प्र[illegible]
वृत्तावेतस्य दृष्टौ सफलत्वात्तत्र क्वापि नश्यांतोदात्तत्वमेव लभ्यते तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे एतदर्थमेव भाष्ये तिङ्ग्रहणं प्रत्याख्याते अतिप्रसंगस्तु मा[illegible] हार्यः अ
नुक्ता त्र सूत्रे तस्मात् कृद्ग्रहणं न कर्तव्यमिति चिन्त्योक्तमित्याहुः वनस्पतिमिति वनशब्दो नद्विषयत्वादाद्युदात्तः पतिशब्दश्च प्रत्ययस्वरे[illegible] निपातनस्तरंति अन्यथा
अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः स्यादिति भावः एवमुप्रत्ययान्ततनूनशब्दोप्याद्युदात्तो निपात्यते नपाद्शब्दोपि नभ्राडिति सूत्रे आद्युदात्तो निपात्यते वनस्पत्यादेर्[illegible]
त्पुरुषाः तनूनपादित्यत्र तन्वा नपादिति विग्रहः नराशंसमिति नरशंसशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तो नरा एवं शंसंतीति स नराशंसः [illegible] अन्ये[illegible]मपीति दीर्घ
इत्यन्ये शुनःशेप इति श्वन्शेपशब्दौ प्रातिपदिकस्वरनिपातस्वराभ्यामन्तोदात्ताद्युदात्तौ शंडामर्कौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ [illegible] अन्येषामपीति दीर्घः
तृष्णावरूत्री तृष्णाशब्दो निष्ठा च द्व्यजित्याद्युदात्तः ग्रसितस्कभितेत्यत्र वरूत्रीशब्द आद्युदात्तो निपात्यते [illegible] अन्तोदात्तो मर्त्युः [illegible] ग्रहणं विनिर्दि
रन्तेत आद्युदात्तः बहुलो[illegible]न्तत्वात्तथैव नोत्तरपदे [illegible] अग्निशब्दोन्तोदात्तः सोमारुद्राविति सोम आद्युदात्तः मन्नन्तत्वात् रुद्रो रगन्तत्वादन्तोदात्तः रुद्रसोमाविति
क्वचित्पाठः शुक्रामन्थिनाविति शुक्रो रगन्तत्वान्मन्थिन्नत्वर्थीयेनिनान्तोदात्तो मा भूदिति तथा [illegible] सूर्याचन्द्रमसाविति [illegible] सूर्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः
चन्द्रमस्शब्दो दासीभारादित्वात्[illegible] विषयविभागार्थमिति न च पृथिव्यादयोर्विधेर्विषयो यत्र प्रतिषेध इति विषयविभागः सिद्ध इति वाच्यं पूर्वसूत्रे पृथिव्यादि
ग्रहणेन सिद्धे एतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः अयमेव पृथिव्यादिपर्युदासो ज्ञापयति स्वरादेशे[illegible] विधौ [illegible] अग्निमीड इत्यादेरुदात्तानुदात्त[illegible]
स्वरितः सिध्यति थाथघञ्क्तस्वरापवादोयं प्रभृथ इत्यत्र आवसथ इति उपसर्गविसर्[illegible] उदाहरणमेतत् प्रभेदः घञ् पुरुषविति तृतीयान्तपुरुषेण तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव सुनोति निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तः [illegible] प्रत्ययस्वरो नेष्यते किन्तु कृत्स्वर एवेति गृहपदे इति सूत्रे
भाष्यं सुस्तुतमिति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्र [illegible] इति राजसूयेति सूत्रे भाष्ये स्थितं अनोपपदस्य ग्रहणानुवृत्तिः समासनिर्देशात्[illegible]
नं तत्कृलवतीगतिकारकाभ्यां सिद्धत्वात् [illegible] गतिकारकोपपदादित्येव ने [illegible] स्यर्थः संज्ञा

ल॰ शे॰ यामना अयमपि गतिस्वरापवादः कुद्दालखातमित्यादौ तृतीयाकर्मणीति यासं आचितं आस्थापितं परिगृहीतं निरुक्तं प्रतिपन्नं अवस्थितं उपश्लिष्टं अगविशोहि
शे॰ स्व॰ तादृत गोरन्यस्य संज्ञायां संहितापूर्वो नोदात्तः कांस्यकारदृतं संज्ञायामनाचितादीनामित्यस्य नियमोऽयं देवदत्त इति देवानन्ददयासुरित्यर्थः विष्णुश्रुतः कारकाणां संभू
३२ तरूति कांस्यकादित्यस्याभावे त्रितयाधिकारात् गतेरपि नियमः स्यात् संभूयादितिसंभूत इति भावः संश्रुतो नाम मायल इतिपाठस्तु अयुक्तः आशिषोऽप्रतीतेः माभूदिति तेन
संश्रुतो विश्रुत इत्यत्र भवत्येवांतोदात्तत्वं आशिषि किं अनाशिषि नियमो माभूत् तत्र श्वेह नस्यान देवः स्वामादेवस्नाना इत्येवमत्रेमिरत्वेवमप्यत्रेत्यर्थः अत्रकारका
दिति योगं विभज्य दूरादागत इत्यत्रांतोदात्तत्वं विधेयं गतिरनंतर इति बाधनार्थमित्युक्तं हतनेभवेनाति भावेपरामल्यिनाद यस्तदाद्याद्यादिस्वरेणैव सिद्धं अतोभाव
कृत्स्वरापवादोऽयं पयः पानमिति कर्मणि चयेनेनिकर्मण्युपपदे भावे ल्युट् राजभोजना इति वाहुलकात् कर्मणि ल्युट् कृत्स्वरापवाद इत्यतिते तु तृतीयाकर्मणीत्यस्या
न्याहुः व्याख्यानादित्युक्तत्वेऽपि ल्युट् याजकादयो याजकादिभिश्चेति सूत्रगतपठिताः अध्ययन पुल्यमिति सुप्सुपेति समासः पुल्यशब्दस्याव्युत्पन्नत्वे आह न तु कृत्वेतु से
तिन विषयस्येत्याद्युदात्तः पुल्यशब्दः व्युत्पन्नत्वे तु यतो नावइत्याद्युदात्तः तदा कृत्स्वरापवादोऽयं युक्तं समासस्याप्रतिपदोक्तत्वादेतद्रपवादत्वमेव युक्तं सप्तमीतियोगवि
भागस्तु भाष्यानारूढः तत्पुरुषे इत्यस्यात्रासंबंधस्तु वसामर्थ्यात् वेदेन पुल्यं वेदपुल्यमिति व्युत्पत्तौ कृत्स्वरः अव्युत्पत्तौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः वेदग्रवाइवत्वकादित्वादाद्युदात्त उ
नार्थकलहं तृतीयांतात्परान्येनान्यंतोदात्तानीत्यर्थः तदर्थानामिति व्याख्यानादितिभावः स्पष्टार्थमिति नचधानायायं धान्यार्थ इत्येतद्भावार्थे अर्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्व
रस्य बाधकस्य सत्वात् इदं तृतीयासमासे सावकाशं नच समस्य सर्वानुदात्तत्वांप्रकृतिस्वराभावे समार्थमित्येतद्भाव वर्त्यं न इभावे समासस्वरेणांतोदात्तत्वं प्युमाणत्वादि
सूत्र: परेत्वशोनप्राइदेनेत दर्थग्रहणेन भाष्यानुग्रहः माषविकल इत्यस्यांतोदात्तत्वे च न इढमानं अत्रतृतीयायाइत्यनेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्त्यभावोऽप्याहतेन
बाधिकान: कलहइत्याद्यर्थके वाकलहादावंतोदात्तत्वं भवत्येव अर्थेतित्वत्रस्वरूपग्रहणमेवेत्याहुः उनेत्यादिकिं मासपूर्वः मिश्रं चातिल्मीश्रांनाइतंरपदं अनुपसर्गमिश्रां
तो दात्तमित्यर्थः पण्णवंधेनेति यदिमवंतरइमेकार्यं कुर्युस्तदाः इमपिभवतामुपकारं करिष्यामीत्येवं रूपेण मार्थः मिश्रग्रहणेइति अव्ययापादितिदोत्तपाठस्तु अयुक्तश्च ३२
श्लक्ष्णेति समासस्यैवग्रहणे तहेयर्थ्यं स्पष्टमेव अकालेवेष्टकिकमिति क्रमेण संपादिनीतिठन् छेदादिभ्यो नित्यमिति ठक् तस्मैहितमित्यधिष्ठ: तस्यैप्रवतीतिठक् विगारै

र्दभमिति तदर्हतीति ठक् गार्दभरथिकादयः इति न चास्य गर्दभरथार्हणं कर्तृभिन्नरहस्त्वर्थः तत्रार्थत अर्हत्वाभावस्यापि बोधनादल्पेवगुणप्रतिषेधः यथा... भिन्नः संयु
क्तिघटत्वाभाववानिति प्रतीयत इति वाच्यं न गर्दभरथमर्हतीति गर्दभरथस्य नञर्थाभ्यां युगपदेकार्थीभावविवक्षायां परत्वात्तद्धितेन एकदेशाहार... समर्थत्वाभावात्
... तेन समासे आरोपितगर्दभरथमर्हतीत्यर्थके ऽगतिप्रसंगवारणार्थत्वात् न च अन्ययार्थोपसर्जनगर्दभरथस्य नञर्थोपेक्षितत्वेन सामर्थ्याभावात्तद्धितोदुर्लभः अ
कारेव गुणप्रतिषेधात् ताप कान्नञर्थसापेक्षा इति तद्धितोत्पत्तिरभीकारान्तस्येष्टैवं नन नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति सूत्रे भाष्ये यतुकेयदेवं तदन्तात्तद्विधानमेवेतरर्थक
यकमित्युक्तं तन्न वत्सेभ्यो न हितम् इत्यर्थे प्रधानस्य नञर्थापेक्षत्वेप्युपसर्जनत्वं तत्तानां तदर्थानपेक्षत्वेन तद्धितोत्पत्तिसामान्येसूत्रसार्थक्यात् किं चेदं केवल विहि
तस्य धर्मिण एव प्रत्ययार्थतया तत्र नञर्थान्वयः तत्ताभावार्थकत्वे हितानामापत्त्या प्रतीयते न तु हितत्वस्य गुणप्रतिषेधः भेदार्थकत्वे तु अ... गुणप्रतिषे
धार्थत्वमुपपाद्यं एवं च नञर्थानपेक्षत्वस्य शब्दपूर्वप्रत्ययेन श्वान्नञ्समासे पितर्दुराहसंमुलभं किं च वत्तुकारीत्यादावर्थस्यसापेक्षत्वे... भावात्
पेक्षादपीति भाष्योक्तसाध्यासिद्धिः वक्ष्ये युगपदुभयान्वयविवक्षेति न वक्तुं युक्तं तथा हि सति वत्साभिन्नहितः इत्येव प्रतीत्या गुणप्रतिषेधविषयता स्यादिति आहुः अगर्दभ
रथ शब्दात् अन्यथा तु नञ्पूर्वपदकतद्धितान्तेन तत्पदकसमासाभावात्स्वरस्याप्राप्तिरेवेति न तद्धितान्तेन तत् अवोढेति अर्हणानन्तरेव इतितच अनन्त स्वर एव
यथ तोश्व यथ तो किं अपाणिनीयं नञः किं विपाक्षा तद्धितो किमिति अत्र तद्धितेरितिनानुवर्तते इति मनोरमा तद्वत्संतस्यामि सूत्र आकरे चानितं तत्र अहित्य
तिसुरजुर्वधकपरिभाषया स्यादप्रतिषिद्ध इत्युक्तत्वात् न्यायेनेति उक्तरीत्या आरोपिततद्रथभवमिन्द्यर्थः स्यादोऽयः उत्तरत्र तु रतभवमिति इत्यनाभवत्वाभाव
वदितियावत् अकाणः पञ्चरमिति गुणप्रतिषेधाभावानञ्समर्थः दीक्षितस्तु अस्य हि याज्ञानिकिद्धः पाकोनन्तु तत्राभावानीयं अन्याध्यवादिस्यापेक्षितपाकवर्तिनर्थः
पूर्ववत् उत्तरसूत्रोक्तादिसाहचर्यादेवाकोशनार्थेनञ्कृदन्तात् एवगतिकारकपूर्वत्वविशेषवति अपचयस्ति नञ् प्रवाविति गुणप्रतिषेधाभावादिस्येव... तु
समर्थोपि न पचतीत्येवमाक्रुश्यत इत्याहुः अत्राप्याविति चेन्ननुरोधादनुवर्तिते न पचति सूत्रेभाष्यतु अत्राकाविति नानुवर्तते विभाष्यते न... र
रमेव पूर्वविप्रतिषेधेन भवतीति स्थिते संज्ञायामित्युत्तरसूत्रे... प्रतिषेधति नानुवर्तते इति नात्रापेक्षितहृदयदर्शे... रवतरमित्येवतः... नवरोमिदं

ल० श० वमाकृष्यते हृन्यो केछु अत्र गुणप्रतिषेधः तसेव पू[illegible] रकारादीरीति द्रष्टेसुप्ननु विधावाकारेस्पष्टं चारुसाधुयोधिक अनंगमेजयवदान्य अनकस्मात वर्द्ध
शे० ख० मानवर्द्धमानत्वरमाणम्रियमाणरोचमानाः सेदृश पीयमाणक्रीयमाणशोभमाना अपि केचित्पठंते विकारसदृशेव्यस्तसमासे गृहपतिकर[illegible]
३३ सूत्रेछंदस्येवेतो चार्वादीत्यर्थः विभाषातृन्नन्नती[illegible]शुनेमः परात्येतान्यमीदात्तानीत्यर्थः गुणप्रतिषेधस्त्येव यसेव्यपेति एतत्सूत्रं पाव[illegible]
मितिसूत्रस्यनत्पुरुषपदानुवृत्तेरितिभावः हृतौवे स्पष्टं बहुव्रीहाविदमेव अवकाशोरितिक्रियागणनर्तव्योः प्रथममथार्थपूरणप्रत्ययांतमोहत्तरपदस्यैवेति
र्थः इदं प्रथममस्येति गमनेभागमनेवेतिशेषः तृतीयेतीति एवं चतृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्रेतिभावः इदंपरमं[illegible] स्पष्टं केचित्तु सजातीयेत्यत्रयोग्य
भागस्यभाष्येऽनुक्तत्वान्नसुसुपेतिसमासेऽतोदात्त एवमेव अयमिव प्रथम इदं प्रथमः सरत्युदाहरणमुचितं प्राथम्यमेवात्र सत्तोऽधर्मइत्याहुः अयंप्र
थमइति देवदत्तादिः येप्रथम एषामिति अयं पाकादिः प्रधानं येषामित्यर्थः उत्तरपदस्य कार्यित्वादिति समासांतस्य समासावयवत्वेनेतिभावः हिल
नाचतुस्रनेति हिलनीया वैतुडीषि सति शिष्टत्वादंतोदात्तत्वं सिद्धमिति तन्नोदात्तमित्याहुः विभाषा छंदसि पूर्वसूत्रेण[illegible]स्याविभाषाप्राप्तेषुपूर्वपदप्र
कृतिस्वरः संज्ञायामिति एतयोरुत्तरपदयोरंत उदात्तो बहुव्रीहौ संज्ञायां विश्वामित्र इति मित्रेचर्षाविति दीर्घः अन्त्र बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्येव भवति
अनृषौ तु विश्वामित्रे इदमेव परत्वादित्युक्तं अवाप्यंतरं उदाहरणमाकृष्टाहरणयोरंतरशब्दस्य परनिपातोऽस्मादेवज्ञापकात् अन्यमंतर इति आत्म
स्वभावोऽन्योऽपस्येत्यर्थः अन्यस्वभाव इत्यर्थ इति युक्तः पाठः अंतरं किंचित्वैय्यवधायकमुखं सांगं बहुव्रीहावुत्तरपदभूतमद्रवमित्याद्यन्तसरणारुस्तिन
स्थागावाचिमुखमंतोदात्तमित्यर्थः पूर्वपदेति उच्चैरादीनिपूर्वपदानि त्वंतोदात्तान्यत्र उपमानलक्षणा इति विशेषणमानादित्युत्तरसूत्रविहितः बाध्यत इति
पूर्वविप्रतिषेधादितिभावः हृतौ स्पष्टमेतत् अत्राव्ययशब्देनाव्ययीभावस्यापि ग्रहणमिति अव्ययीभावश्चेति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः[illegible] लिंगमितिस्थितं बहु ३३
णपरिभाषयाऽस्यनिष्ठांतत्वं तस्यापि वैकल्पिकत्वात्तदभावे आह पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनेति सिंहसुखपस्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वरः अ जातिकालसुखादिभ्यः
परंक्तांतं बहुव्रीहावंतोदात्तं कृतादीन्वर्जयित्वा नचेहसुखाद्यर्थात्परं क्तांतं भवति मासजात इति मासो जातो यस्येति विग्रहः कालाः परिमाणिना इति सूत्रेण तु स

मेवांतोदात्तत्वं। पुत्रजातनरति पुत्रशब्दोन्तोदात्तः। वस्त्रशब्दस्त्वनन्त्ययांतत्वादायुदात्तः। नव विषयत्वात्। कुंडमायुदात्तं। वाजात्तौ। पक्षेपूर्वपदप्र[illegible]
गत्वादायुदात्तः। मासोग्रामादित्वात्तथा सुखादुःखा। छच्छ्र अस्त्र। अलीका प्रतीप। करुणा। कृपणा। तृप्रासोढगेनेसुखादय इति हरदत्तः। सुखदुःखे[illegible]
[illegible]प्रतीपकरुणाः कृपणसोढ इमेसुखादयो दशगणे पठिता इति श्लोकं गणपु[illegible]रः गणरत्ने तु आस्यशब्दोपीह पठ्यते इत्युक्तं पूर्वसूत्रे जातोंत्तरिक[illegible]नमुखहतु
मुचितं नञ्सुभ्यां। उत्तरपदमिति। समासांतानां समासावयवत्वेपि कपूर्वमित्यस्मादेव ज्ञापकादुत्तरपदाधिकारेप्यत्र सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वं अप्यत्रोत्तरपद
स्यैव कार्यित्वं समासांतररहितस्येति स्पष्टं चेदमंतरविसूत्रे भाष्ये। कपि पूर्वं। नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तस्य कपि परे पूर्वमुदात्तमित्यर्थः। तेन [illegible]स्य समासस्येत्य
र्थो वा पूर्वसूत्रापवादः। ह्रस्वांते। नञ्सुभ्यां कपि इति वर्तते। कपि पूर्वमित्यस्यापवादः। ह्रस्वांतोत्तरपदसमासेन नञ्सुभ्यां परस्य कपि पूर्व[illegible]ह्रस्वांत्यात्पूर्वं
उदात्त इति सूत्रार्थः पूर्वग्रहणमिति पूर्वग्रहणेनुवर्त्तमाने पुनः पूर्वग्रहणमित्यर्थः। एतदर्थमेव पूर्वसूत्रे पूर्वग्रहणं अन्यथा[illegible]विभाषः। अत्र
करति। अंत्यात्पूर्वे उदात्तेभावी नास्तीति तत्र भावे कपि पूर्वमिति प्राप्तमनेन नियमेन व्यावर्त्यते तेन नञ्सुभ्यामिति क[illegible]मिति भावः। बहोः। नञ्वत्तन्
तुल्यावाहुः सुव[illegible]त आह बहोरित्र इति। नञो जरमित्रेत्यस्य अतिदेशेन प्रवृत्त्यर्थं तथोक्तमिति भावः। बहु[illegible]पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुः प्रि
इत्येतन्तोदात्तः। न गुणादयो। अवयववाचिनो गुणादयो बहोः परा इत्यर्थः। बहोर्नञ्वदिति प्राप्ति गुण आमंत्रेल[illegible]घनौ नामौ राजा इति नञ्वद्बहुव्री
तस्वरोपलक्षणमेतत्। तेन बहुमुक्तकोषत्या दौ कपि पूर्वं ह्रस्वांतेत्यात्पूर्वमिति वा। उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवपरशुवर्जं गवा[illegible]र्शुवभिवोत्तरपदं केसमासे
वाच्यवोधकं यदुत्तरपदं तदंतोदात्तं स्यात् हुप्रौहा[illegible]न्त्यर्थः यद्वा ध्रुवार्थबोधक सो[illegible]घटकमित्यर्थकं स्वांगविशेषणमेव उद्बाहुरिति प्रहिवाहो[illegible]
दिगवस्थानमिति भावः। नतु रूपेत्वव्ययेपूर्वपद[illegible]दाति स्वरएव पर्शुः पार्श्व[illegible]वरणः। इति बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः प्रविरतइत्ति[illegible]
वेपरिप्रत्युपापेतिप्राप्तं। उपसर्गात्किं शरस्वरणो[illegible]ः बहुव्रीहाविः त्यस्य निकृ[illegible]समासग्रहणं। अंतः। अंतर्वणमित्यव्ययीभावेप्यत एव। न निविभ्यां। निर्विणम् मु
नरन्यज शब्दो न्तोदात्त इत्यर्थः। परेरभितो भाविमं[illegible]भवत्य[illegible]मिति सुप्रजानाविति णिनिः न यारो कूलामुपयनो भवति। परिकूलमिति। बहुव्रीहिः

प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा अनव्ययं [illegible] अस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं समासमात्रे इत्यर्थः। प्रग्रहा [illegible]
हस्यो वा प्रादिसमासो बहुव्रीहयो वा निरुदको [illegible] इति [illegible] अभिमुखो [illegible] इति प्रादिसमासः बहुव्रीहिर्वा अपाच्च मुखमिति वर्तते। अप[illegible]
यीभावे विपरिपन्थुपायेनिप्रग्नं। एतदेवक्वेति। [illegible] याच [illegible] वा देवसिद्धं स्यादिति भावः। सीरनामेति नाम ग्रहणं सीरे त्वे वसवध्यनेवस्फिगादिभिः [illegible]
[illegible] ग्रहणान्ह [illegible] तत्प्रामाण्यादेव [illegible] नीति पूर्वगम्यते। व्याख्यानात्त्वायस्सीरं महलेन संबंधरतिनित्वं। [illegible] मपूतक्रमिस्य ग्रहणमिति। वीणाया [illegible]
तः पाठोऽपपाठः प्रादिसमासपर इति अव्ययीभावे तृती[illegible] सान्तोदात्तत्वेनापि सिद्धं। [illegible] अन्वादिष्टोऽप्रधानोऽपि [illegible] यद्वा [illegible]
कथितयोऽन्यः पश्चात्कथ्यते सोऽन्वादिष्टः। अ[illegible] कृदन्तं। परशब्द इति। अर्थवार्थेति भाष्यान्तु अतेकार [illegible] अव्ययीत्वेन
र्थः प्रतीयते। नैरन्तिर [illegible] पदमन्तोदात्तं स्यादिति निधानेऽर्थे। निर्मूलमिति। निर्गतं मूलमस्येति निर्गतं मूलमिति [illegible] समासान्तोदात्तत्वेन
सिद्धं। निरंदरतिनिश्र [illegible] निधानार्थं [illegible]। पारयोहि इति विषये सक्थियं साधु समाहुः। अनित्यत्वादिति। [illegible] वात्रसापको
ध्यः अशुराजन उपृत्सेटक अजिर आर्द्रो श्रवण कृत्तिका अर्ध पुरन्न उपा[illegible] जिह्वा कूल कन्या [illegible] उपगौर इति।
अव्ययपूर्वपदस्वरः बहुव्रीहावप्येवं। सो[illegible] उत्तरपदमन्तोदात्तं [illegible] पूजायामेवेति। एवं च कर्मप्रवचनीय [illegible] भावात्त्यागादि
स्वरोऽत्र नास्ति निरेति। अनर्थे उपस्थिते यः सुखायमान आसीत प्रतीर्थकायमसूयपाप पुच्छगोऽक्रुश्च प्रहरणादिनिपातानामिति [illegible]
[illegible] उत्तरपदं [illegible] दात्तं वेत्यर्थः। उक्तोत्तपदं प्रत्युदात्तादिति। अत्र अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः यदाचिति। केचित्तु असमलामपि
पूर्व [illegible] किं [illegible] किंनुतरवयवकः [illegible] पुच्छशब्द उत्तरपदमित्याहुः मूर्धन्यित्यन्तेति। केचित्तु [illegible]
लावरितार्थं अन्यथा [illegible] बहुव्रीहिभिन्नं च समासान्तविरहादेव [illegible] न च द्विरन्तरः बहुव्रीहावेयोवाचकः [illegible]
हृनितिरद्रे [illegible] त्यर्थे बहुव्रीहिग्रहणस्यावश्यकत्वेन समासान्तनिर्देशो [illegible]। किंच समासान्तनिर्देशोऽत्र प्रवृत्तिर्न सुलभा। [illegible]

शस्यैव ग्रहणापत्तेः। अत एव द्व्योरिनारतिविगृह्यविहितत्तः पश्चेत्यादौ षष्ठीतत्पुरुषे [illegible]स रति रिति वाच्यं। यथा न्यासेपि पूर्वोत्तरसमासे [illegible] विमत्यन्तेमि [illegible] दौ श
स्यैव ग्रहणात् शसादिनिमित्तकस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वाच्चभाष्यैतत्पक्ष एव तरत्वपक्षे त्रतद्भाषे च एवं च वहुव्रीहि [illegible] पि [illegible] स्य
कुमित्याहुः। वहुव्रीहिकार्यत्वादिति। अस्य स्वरस्येति शेषः। न त्वेकदेशत्वा [illegible]। समासांतस्येति शेषः समासांतो दात्तत्वं एतत्सूत्रविहितं [illegible] सूत्रे
समासस्यैव कार्यत्वमिति सिद्धांतः सकथं च। वहुव्रीहौ सक्थ्यौनिषजंतः सक्थशब्दो [illegible] षस्यान्त कशब्दांतात्परश्चेन्न भवतीत्यर्थः। किमान्तेयमते [illegible] कल्याणे न
न ङुः सुभ्य इत्यजंतत्पुरुषगृह्यते व्याख्यानात् इत्याहुः। परसेपूर्वपदप्रकृतिस्वरः शुक्लगौरयोरालिङ्गिति गौरः पर्यायेणाद्यंतो दात्तः परा स्थिशुक्रदासि। इहं [illegible] परादिश्च।
त्यस्यो दाहरणं। उरुसक्थावति। उरुत्वं वहूनां सक्थापावि [illegible] थः। सक्थशब्दः सक्थ्योनिपातितः [illegible] द्युदात्तः समासस्यान्त्यंतो दात्तत्वं वाधित्वा [illegible] दुत्तरपदप्रकृतिस्वरे [illegible] पूर्वाद्युदात्तत्वं प्राप्त
न त्याद्यादिस्वरेण वाधितमतो वाहुलके नो त्तरपदं द्युदात्तत्वं इति वेदभाष्यस्थितं। इदं च [illegible] समासगत्यादिरित्यतो वाहुलकादधिकारेण [illegible] यत [illegible] नु
षांतः सक्थशब्दस्तदाद्यादि [illegible] रात्प्राप्याकृद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवेदं सिद्धं अस्योदाहरणेतु चोदयित्रीसूनृतानामिति सुपूर्वात [illegible] सूनयपाणिषम
तिसूनृप्रियं तच्च न इहत [illegible] सूनृते अपसमयाद्गेति भसो [illegible] न्नलोपो न। परांतोदाहरणं मुष्टिहत्यैयति। मुष्ट्याहननं मुष्टिहत्या हनेक [illegible] ति [illegible] कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोत्र
प्राप्तः त्रिचक्रेवहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते [illegible] न्तो दात्तः पूर्वांतत्वे विश्वायुरिति विश्वमायुर्यस्मिन्धने इति वहुव्रीहित [illegible] दाद्युदात्तस्ये
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्राप्तं भाष्ये यो वहुलमिति [illegible] नेने वसिद्धे परादिरिति सुपूर्वति चकारादीनां छंदस्यंतो दात्तत्वमिति वानि [illegible] यो [illegible] य इहा वा [illegible]
माने वहुलग्रहणमेतदर्थलाभार्थं कृतमित्यर्थः यतेत्यन्यो वहुलं परार्थ [illegible] भावः वहुलग्रहणादेव पुरःसो अस्तु [illegible] परात्रि प्रभृतिः। अस्यन्तं तं य [illegible] स्यात्
भर्तिरित्यत्रभ्रीह्रीरित्यस्य च स्वरस्याप्रवृत्तिरित्या [illegible] समा ॥ ५ ॥ इति समासस्वराः ॥ ।पचतिगोत्रमिति। गोत्रं च कुत्सा पौडयतीत्यर्थः एवं हि कुत्साभवति [illegible]
चतिगोत्रमिति। अनेकार्थत्वात्करोत्यर्थे पचिः। विभक्तिः तो गोत्रे पुनःपुनः सुत्साकत [illegible] त्यर्थः। पाठविशेषणमिति। योगविभागः कार्यः। कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति [illegible]
२ परिभाषेयं यानि कुत्सानाभीक्ष्ण्यविषयाणि ता [illegible] गोत्रा [illegible] नीत्यर्थः [illegible] दिपदघटितवाक्येन कस्यचित्कुत्सावाध्यते क्रियागतमाभीक्ष्ण्यं वानाती तिपाकु [illegible]

रू॰ वृ॰ अन्यत्रापीति चनचिदिवेत्यादौ गोत्रत्वं बहुवचनेऽपि जनैश्चेह सनेन कथनं श्लेष्य [illegible] विचक्षणप्रचक्षणस्वाध्यायअवरक्षणयवनप्रजननभूयिष्ठवानामन्यत्रामे [illegible]
प्रौ॰ म॰ निहन्यते इत्यर्थोऽस्य इत तिङः किं कुत्सितं गोत्रं [illegible] नीतिगोत्रं समन्यत्कुपरकुमनीत्यर्थः तिङ्ङतिङः परस्य पदात् अनुदात्तं सर्वमपादादाविस्यधिकारात् [illegible]
३५ रतेनिहन्यते सर्वानुदात्तं क्रियते इत्यर्थः यथा श्रमसे तस्यानुदात्तनानतथानि [illegible] पुरुषकरलो उदात्तस्वरितग्रलविकृत [illegible] इह मते नान्य इति स्वरिते [illegible]
न इतिसूत्रस्य भाष्यस्वरसः अतिङ इति किं पचतिभवति पाको भवतीत्यर्थः [illegible] तिङ् ग्रहणं च पर्थं समानवाक्याधिकारे [illegible] चाति [illegible] स्याव स्यकाल [illegible]
ङ् हितत्र वाक्यमितिभाष्ये स्पष्टं अपादादौ किं [illegible] जेषु वाजिनं वाजयामः [illegible] नेऽ निपाते यद्यदिरायदादिय वा [illegible] नौ [illegible] [illegible]
ह्वेन समासः निपातैर्यदि विशेषलोऽस्यानन्वयाय [illegible] रीत्यो निपात मस्वादापु दाना सर्वनाम्नो यच्छब्दस्यतु न ग्रहणं [illegible] [illegible] नेनपुक्ता [illegible]
विचारे यदि चेच्चणः इतर्थे नञ्च किं यायावाक्यं रम [illegible] यार्थयोः कच्चिन्न प्रतिषेधः चन्प्रसंक्षयांकं चनस्मृतः ने न्निषिद्धो य च [illegible] हणात्तायद्यदार्थ च हनो च
दधानी हवे हवेत्यादि निपातस्योदसः एते महेशो नु किमासयो इत्यादिश्यार्थ्यो [illegible] पञ्चखंडो वा निपातो बोध्यः तथैव परको [illegible] तोहनाहपृथिवीमिमानि
युनजन्तितियुजेर्लेटिरूपं अन्यश्चेन्नामिगन्तति अश्वतन्यावित्थिदि [illegible] स्यपदस्यालोपाणाननिपातसमुदायाविभोच [illegible] दातच [illegible] युनजन्ने वद्वाः
मृलयातिनः इदश्चेदस्माम्मुरवयेदित्यर्थः कच्चिदितिनिपातसमुदाय [illegible] वक्तमा किंचिदितिायद्यप्यत्र एते रेवपर भूतयो [illegible] नियमेनाबन्धवलनि [illegible]
परमिति नियमान्निषेधो नप्राप्नोति तथापि स्थादसत्वेनात्र नियमाप्रवृत्तिरित्याहुः निपातैः किंयत्कुत्रनिपातकटरणः श्रोतोरिदुलोयलिङ्गवंनगुपर्थः कयद्धि तु
यथादिभिर्निपातैः साहचर्याच्च निपातनएवग्रहीष्यते सत्यं अत्र प्रकरणे वा [illegible] पामप्रतिज्ञापनार्थत्वात् तेन याव यथाभ्यो गौ सूत्रे वलेतु [illegible] पदोक्तत्वात्
नस्यग्रहणमितिस्पष्टमाकरे युक्तग्रहणं किं अन्यत्र सासादन्वितैरेतैः परम [illegible] वहेमाभूदिनियत्रक चतेमनोदस्रदधसुउत्तरायत्रेसस्ये [illegible] स्यवया [illegible]
रघधारलो अनुदात्ते नह प्रानहेति निपातसमुदायो निषेधवर्तनेनाप्रतिषेधयुक्ता इति पूर्वभुक्स्वेन्युकेकृत्यपतयोपस्यलस्यभोजनादरस्यैसानेव तातु सनगन्मकं वधः ३५
पुनः कोऽपि नोपहासेन वा यज्ञप्रतिषेधयुक्तं एतव्वनेसपत्यादिभरत्यर्थः भोस्यसेरानास्यसेरलमच्यो दात्तं अद्युपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः सप्रभे [illegible] स्या
भास्यसेरान

सत्यशब्दः सत्यादशपथे इत्यंतोदात्तो निपात्यत इत्याहुः। अंगाप्रा। अंगेति तु मनुष्यीत्याह अमातिलोम्यमानुकूल्यं अंगेति आमंत्रितमनाद्युपसर्ग [illegible] त्यप
रद्रो अंगेत्यादौ तथा दर्शनादित्यन्ये। अंग कूजती ति। अत्रांगेत्यमर्षे कूजतीत्यनुदात्ते तिंचा आनुकूल्य एवेवान हि किं कुजं [illegible] शब्दो यथा
हरो। सम्यगर्थो निपातस्त्वादाद्युदात्तः छांदसे दीर्घपत्वे। छंदस्यनेकमपि। अपि नु [illegible] पि। अनृतवदन दोषेण नयुज्यत इत्यर्थः पुनो [illegible] त्यस्य [illegible] ति। अग्निर्हि
पूर्वमुदजयन्नमिंद्रो नुदजयत। अत्रैकमाद्युदात्तमपरं निहतं अत्र हेतुहेतुमद्भावद्योतको हिरिति अनेकमपि तिङ् तं हि युक्तं। तत्र पूर्वं लसर्वं त्यानु [illegible] मति बंधे माति के
चिदेकस्य कचिदनेकस्येत्येनदर्थमिदं। छंदसि दृष्टानुविधानात् यथा प्रयोगमुपवर्णना। तत्र वासावदिति निपातानिपातयो [illegible] सावकसाधिको
यः परिमाणेपाधिकोवतुरंतः यथा यावोम्यतादि [illegible] यामि विनीया तुपपश्य पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजाग्रहणं अनंतरग्रहणा [illegible] चानुवृत्तिनिवृत्त्य
र्थं निषेधानुवृत्तौ निपातैर्यदिहंत इत्यस्य प्रतिषेधः संभाव्येन पूजायां किं पश्य मृगो धावति तत्र क पनमेक्षन अहेत्यस्योदाहरणमाह [illegible] माणवको भुंक्ते
शोभनमित्यर्थः अहो च [illegible] मकरणमुत्तरार्थं आहो देवः करोति शोभनमत्रापि पूर्वाचार्यान्ते वशेषे विभाषापूर्वपूजायां पूजायां [illegible] त पदस्य मन्यय स्व
र अनाश्चर्यभूतमेव [illegible] सूयतौ आश्चर्यवत्प्रतिपद्य तेन पूजाशेषग्रहणं स्पष्टार्थम् पूर्वत्र चानुकृष्टत्वादेव पूजायामित्यस्य [illegible] योगसामर्थ्याच्च तेन पूजा
यां नित्यं मदभावे विकल्पः [illegible] प्याप्यतेः पुरा च परीप्सा त्वरा निकटेति विद्योतनो [illegible] यनप्रतिषिद्धमनलुडुपन्या [illegible] तु वद
न्युदात्तं पुराशब्दो त्र निपात एव पूर्वोत्तरसाहचर्यात् परीप्सात्यस्य प्रत्युदाहरणमा [illegible] नेनेसंति लट्स्मेर तिभूते लट्भूतस्य [illegible] यनस्य [illegible] जत्वं गम्येनल [illegible] त
न्वित्यनुदै। किंचित्कर्तुमुपातरत्यस्येव क्रियतामित्यभ्युपगमो नुज्ञातस्याः [illegible] नान्तु द्वे [illegible] नं तु गच्छामि भो इत्युदाहरणे [illegible] सीमी पेलट् गमनं प्रति [illegible]
तिगम्यते एव [illegible] निवचनाभावान्ननौ पृष्टः प्रतिवचने अस्य स्वनशक्तिः नन्वित्यस्यैक निपातत्वे तोषम्पितृमिति शास्त्रः सूत्रे किं क्रियापृष्टे नुपसर्गमिति नु म तृतीयान [illegible]
श्न इति किं नो विशेषणम् अनुपसर्गमित्यादि तिङो विशेषणं अयति विरुद्धमित्यसति सिद्धार्थकतिङं न विशेषणं किं देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठतीत्योर्द्वयोर्मध्ये स्त
यविषयत्वात् उभयोरपि किमायुक्तत्वेन निघातमिषेध कोपि केचिन्न हरदत्तस्तु उभयोः संशयविषयत्वेपि किं शब्देन समानाधिकृतक्रियाविषयरेव प्रश्नो माभूत किंमि के

उ.प्र. पचति आहोस्वित्पचतीति प्रश्नो किंकिं पठतीति पाठः किमधीत इत्यपपाठः उपसृष्टत्वात् किं द्विज इति द्विजस्यापठतीहि [illegible] इदं तु युक्तमुदाहरणं किं सन्यासी [illegible]
[illegible] केचित्तु प्रतिषिद्ध प्रतिषेधस्तत्र्योगार्थकं तिङं तमित्यर्थे तदामूलोक्तमेव उदाहरणमित्याहुः लोपेपि किमर्थयोगोपि किमोप्रयोगे प्रत्यर्थः पक्षे निघातः [illegible]
३६ पचतीत्यादि किंशब्दाप्रयोगात्प्राप्तविभाषेयं केचित्तु तदर्थयोगस्य सत्वात्प्राप्तविभाषैवेत्याहुः
क्रियाप्रश्न इत्यादि सर्वत्रहाप्यनुवर्तते एहिमन्ये प्रहासे [illegible] प्रहासश्च मन्योपपद इति [illegible]
यः एहिमन्यसे इति सूत्रे [illegible] मन्ये इति प्रहासे चेति सूत्रविहितलङ नुवादस्त्वधर्मोत्र विवक्षितमिति भावः इदं च [illegible] [illegible] मन्ये [illegible]
नयास्यसीति प्रत्युदाहरणम् [illegible] एहि त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्ये इत्यर्थ इति [illegible] यमर्थोति गृहीतस्य गत्यर्थत्वादिति भावः नापूर्वं [illegible] प्रथमो
प्रयत्राविद्यमानपूर्वमिति जातु विशेषणं न तिङं तस्य आहो उताहो सूत्रे नन्तस्य [illegible] हरणानि वक्ष्यते किं कृतं चापि चिद्रुतं [illegible] किं कृत विशेषणं प्र
थमा पूर्ववत् पूर्वसूत्रात्पूर्वमिति वर्तमाने नेदं वचनं किंचित्पचतीत्यादीन विभक्तिं [illegible] व्याख्यानमेव शरणं किं [illegible] निमिन्नः त्विष्ठ इत्यादि
गतोनुदात्तो निपात्यते आहो उताहो वक्ष्यतीति सांतरं हितत्र शेषः तथा चतत्र शेषप्रकृत्यर्थमंतरग्रहणमिति भावः न च पूर्व [illegible] चतिङं तविशे
षणत्वात्सपूर्वं तिङं तं शेषो भविष्यति किमनंतरग्रहणेनेति चेन्न इदमेव ज्ञापयति अपूर्वमिति न तिङं तविशेषणमिति स्पष्टं [illegible] अपूर्वमित्येव तेनाथ
माहो देवो वर्षति इत्यत्र निहतमेव [illegible] अत्र सर्वं विति लुप्तविभक्ति [illegible] कारकविशेषणं कारकपदेन प्रत्यासत्त्या [illegible] कर्म [illegible] तु स्पष्टं वे
दंभाष्ये तदाह पचेवेति अस्य फलमाह उत्वं तादेवदत्तेनेति अत्र यद्यपि कर्तृभेदोस्ति तथापि लवाच्यकर्मभेदो नास्तीति भवत्येव प्रतिषेधः [illegible] गच्छ देवग्रामं
रामं द्रक्ष्यसि इत्यादौ कर्मभेदेपि लवाच्यकर्त्रैक्यात् तद्वत्पचपचौदनमिति अत्र लडं [illegible] तमेव पिता ते ओदनमिति आगमने देव कर्ता [illegible] जनेनविना
कर्ता ओदनः कर्मकारकभेदः स्वंचाहं चेति लोडुवाच्यकारकापेक्षया यत्र लडवाच्यकारकं किंचिदधिकं भवति तत्राप्ययं प्रतिषेध [illegible] सर्वग्रहण १९
प्रकृते एकस्यान्यत्वेपि सर्वं नान्यदिति भावः एवं लोडुवाच्यकारकापेक्षया लडवाच्यकारकं यदान्यूनं भवति लोडुवाच्यमधिकं भवति [illegible]
[illegible] भानः [illegible]

नो देवदत्त ओदनं भोक्ष्यते इति अत्रापि प्रतिषेधो भवत्येव [illegible]स्यासेन लट् सर्वं कारके एव लोट् संबंधितत्वेपेक्षया अन्यत्वाभावस्य नि[illegible] दूवन
चेत्कारकमिति गत्यर्थलोटा च्येकारकापेक्षया उदाहरणभूतलोटवाच्यंकारकं सर्वं चेदन्यन्न भवति इत्यर्थः भाषितं सोपसर्गमनु [illegible] मिन
मित्यर्थः न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव प्रत्योनिहतं पश्चत्वेस्वयं प्रत्युदाहरणपूर्वं लतित्यनुनिघातप्रतिषेधः हंत च विभाषितमिति संपूर्णसूत्रं [illegible] गत्यर्थलोट
त्यादि निहत्तं अस्यापि विकल्पेन निषेधविधायकत्वान्निपातैर्यद्यदीति निषेधप्राप्ते [illegible] मात विभाषेयं हंत प्रविशामि [illegible] ति भुंजान
न इत्यात्मनेपदम् अत्रापि निपातैर्यदीति नित्यनिघातप्रतिषेधः आमएकांतरं अनंतिक शब्देनासंनिहितमदूरं चोच्यते [illegible] हरणेप्लुते [illegible] मंत्रितत्वादाद्यु
दात्तं परं आं भो देवदत्त त्यत्र नामंत्रिते इत्यविद्यमानवत्वनिषेधादेकांतरत्वं बोध्यं आम्‌ प्रपचसीति अत्र निघातो भवत्येव आ[illegible]म [illegible] आम्‌ च
सि देवदत्तेति अत्रांतिकत्वान्नैकश्रुतिः किंतु निघात एव भाव्य नांतिकं दूरमिति पक्षांतरमप्युक्तं तत्र सामर्थ्यादेकश्रुतेर्बाधः अ[illegible] बाधितात् द
दं व्यर्थमेव स्यात् अतएवैकश्रुतेरसिद्धत्वाभावोऽपि बोध्यः प्रकरणाच्चनिघातस्यापि बाधः अन्यथैकश्रुतिप्रकरण एव नाम[illegible]तौ एतत् सूत्र
त्वायं प्रतिषेधः आम एकांतरे एकश्रुत्यप्रतिषेध इति वार्तिकात् मूलेपि अनं[illegible] तत्र विहितमेकश्रुत्यं न निघातनिषेध[illegible] सामर्थ्यान्निघात
लेत्येव पाठः प्लुतश्चनेत्यपपाठः अस्य वार्तिकोक्त[illegible] नैव वा पुनरत्रैकश्रुतिः [illegible] तीनां दिना भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात् अत्रे[illegible] एव ज्यायान् एवं च
मुदाहरणविषयस्तु तानेवेति भाष्यप्रदीपयोर्ध्वनितस्य पठितुं परम् इदं हु[illegible] विशेषणं नास्तीति [illegible] भवतीति ननु
लोट् चेति प्राप्तो निषेधो भवतीत्यर्थः अत्र सूत्रे [illegible] गत्यर्थत्वस्य भाष्य[illegible] गारेत्यस्य प्राप्तो निघातनिषेधो विभाषि[illegible] सोपसर्गमित्युक्ते न भवतीत्यादौ [illegible]
नुष्ठोदसकेन समाहितम् न च वि आगतियहणात् उपसर्गग्रहणमतेन [illegible] करोति शब्दोनिह [illegible] वि सूत्रभाष्ये कुत्सया भीक्ष्ण्ये येवगो[illegible]
दीनि ने इह सुखी करोतिगोत्रम् अत्र निघात एव वा दिखुच न च वाहेति सूत्रनिर्दिष्ट[illegible] गृह्यते सन्निकृष्टत्वात्तदाह चवेत्यादि उदाहरणे वा दर्शितेत्युपस्थ
निघातप्रसंगः नानावाक्यत्वात् समुच्चयविकल्पयोरनेकधर्म[illegible]त्वात्परं तेन द्वौ मिः चवायोगे इति चेवायोगे प्रथमेत्युत्तरसूत्रेत्यर्थः इदं च [illegible] पष्टम् चातुरुष्टत्वादेवा

ल॰प्र॰ [illegible]निमित्तकानिजदाशयः वनश्चिद्दिवेत्यत्र कैयटस्तु चवयोगेइति अस्याप्यनुवर्ततेइत्याह चवायोः प्रथमेत्यस्य प्रथमो चारितेत्यर्थः योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपियोगेनिषे
१८-३ तन्नाप्तिरेवाप्तर्थं तद्दू नयन्नुदाहरति गाश्चारयतीति नियमो प्रथमैवन्नान्येति इणोवाग्यातिमिति अस्यार्दिवोवायार्थिवास्ति इंद्रंवामहेरजसइत्युत्तरवाकोइदं प्रतिश्र
३१० तिधनदानं अधिआधिक्येनइमहेयाचामहे वुदिकन्निघंटौयाचाकर्मसुइमहइतिपठनं कस्माल्लोकादित्याकांक्षायामाहइतोऽस्मान्लोकात्पार्थिवात्[illegible]
महोमहतःपौढान्रजसः रंजकात् अंतरिक्षलोकाद्वेतिमंत्रार्थः ननु श्रुतत्वे[illegible]तिङःतस्योत्तरत्रानुषंगात्कथंप्रथमम[illegible] इतिचेत् अनुषक्तस्यापि औपाधिकमेदे
पुरस्कारेणप्राथम्याश्रयणेनानिघातनिषेधस्यदोषः सिद्धकृतयोदृष्टत्वात् एतच्चवीरंभाष्यसष्टम् हेतिक्षिधर्मोल्लंघनेक्षिः[illegible]दाहरणे[illegible]निघातो[illegible]वत्येवं ह
योयाभावादितिवोध्यम् अहेतिविनि अनेकस्मिन् प्रयोजने प्रेषणंविनियोगः अस्योदाहरणे पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः प्रुतश्चवोत्तु[illegible]हलोपलोपात्त्रप्रयोगाद
वशास्त्रेणलोपविधानाभावात् अर्थप्रकरणादिनागम्यमानत्वाच्चाप्रयोगः समुच्चयेअहशब्दः केवलार्थःसमानकर्तृके[illegible]लोपः नानाकर्मकेत्वह
शब्दस्यएवेत्यादेरर्थःकरणार्थकेवशब्दप्रयोगसतीत्यर्थः अनवक्लृप्ताविति असंभावनायामित्यर्थः नकाचिद्धास्यसेन[illegible]इत्युदाहरणे[illegible]दिविजो[illegible]तिअ
वेतितिङंतस्येह निघाताभावस्यनूदाहरणंतरम् वोध्यम् शुक्लाव्रीहयइति समानकर्तृकेवलोपइतिनियमोवधार्य[illegible]वेत्ति[illegible]पूर्वेनना[illegible]च
लोपःपक्षेनिहतेपक्षेआद्युदात्तम् वैवावेति वैस्तुत्यर्थः समोयांसवावेतिप्रसिद्धोस्फुटार्थश्च एकान्या समर्थ्याभ्यां समाना[illegible]कामिति अ
न्यामित्यर्थःजिविषीणनार्थः अत्रप्रकरणेकश्चिदस्याहचर्यानाश्रयणज्ञापनार्थंसमर्थग्रहणम् यद्वा तवद्दत्तमितिन[illegible]तरद्वदुप्रतिषेध[illegible]वभा
ष्युध्वनितम् अत्रव्यवहितेइति तेनयोजानएवपर्यभूषदित्यादौनिघातप्रतिषेधः सिध्यति अत्रेमानंत्रुपूजनात् पूजितामात्ये[illegible]काष्ठा[illegible]काष्ठाध्या
पकइत्यादौ अनुदात्तताविधानायतत्रकाष्ठादिभ्यइतिवार्तिकं तत्रपूजनादित्येव प्रत्यासत्यासंबंधिकृतपरपूजितपरिग्रहेस्थि[illegible]मनंतरम
तिपर्यवसानमिहप्रकरणेपंचमीनिर्देशेप्यानंतर्यनाश्रीयतइतिज्ञापयतीत्याहुः। यथैव प्रह्वतीवेतिवाच्यं। यत्रकचनयजते[illegible]मानः। [illegible]तिपदस्यगुदा
त्तपूजनात्पू अत्रवृत्तिकृत्काष्ठादिभ्यइतिसूत्रेपपाठतद्धमान्काष्ठादिगणपाठेनसूत्रकारेणापिज्ञापितमेततत्काष्ठादयोऽनुत्[illegible]तमर्वेचकुमेव

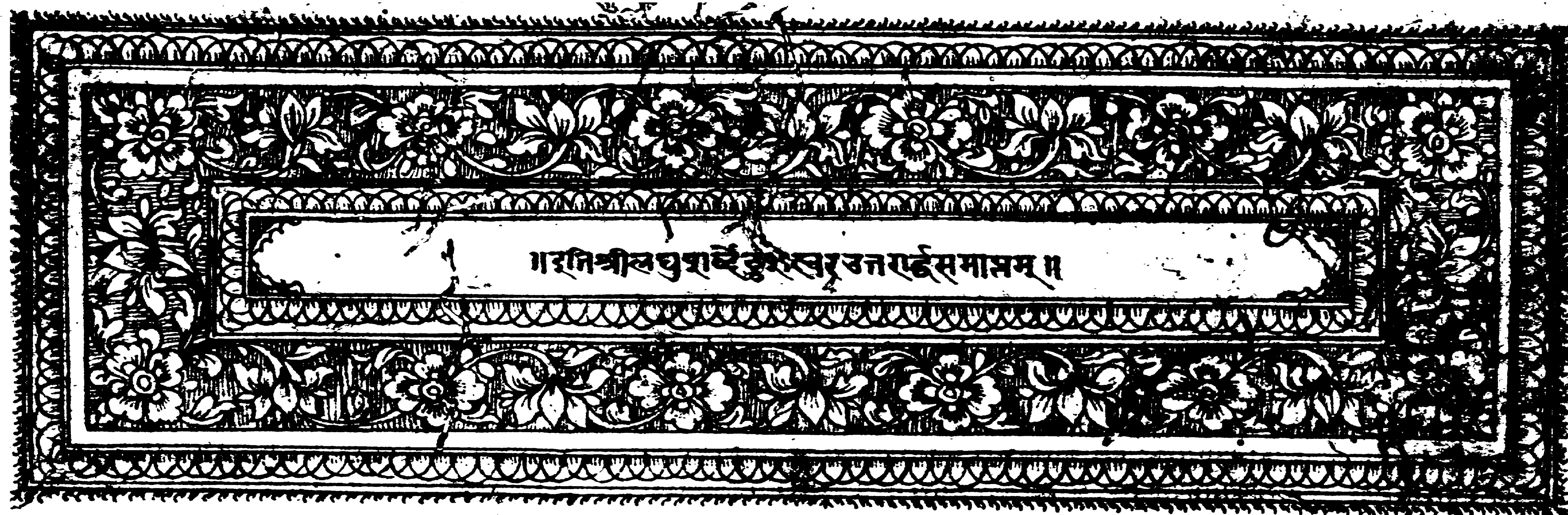
ति उत्तरसूत्रेणैतिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयं अत्र [illegible] समासविषयमेतत् काष्ठादारुणादीनां प्रवृत्तिनिमित्तभूताध्ययना [illegible] मान
धिकरण्यात्समासाभावो मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। तन्निमित्तविभक्तेर्लुक्। किं काष्ठाध्यायकादिसिद्धिरित्याहुः। भाष्यकारास्तु अ [illegible] मविशेषण
भूतानां दारुणमित्यादौ नाम लोपो निपात्यते। युक्तं चैतत्समासाधिकाराभावात् मयूरव्यंसकादित्वे प्रमाणाभावाच्च। अत एव [illegible] वार्तिक
ता आरब्धं। एवं च दारुणमित्यादयः प्रयोगा असाधव एव भाष्यविरुद्धत्वादिति ध्येयं। पूजनात्किं। दारुणाध्यापक [illegible] कि
मनाध्यापकः। सगतिरपि। अपिना गतिसंज्ञा हतिङं त्वमिति। न लुडित्यादिनिषेधापवादः। सगतिरिति तुल्ययोगे स [illegible] रस्माद्भः।
तिङ्ग्रहणं पूर्वसूत्रस्यातिङ्विषयत्वलाभार्थं। अत्रापि ग्रहणेनोपसर्गस्यैव ग्रहणमिति त्वनदिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। [illegible] त्यारोनिषा
तेर्यदीति प्रतिषेध एव। यत्काष्ठापचतीति। यत्काष्ठं पचतीत्यपपाठः। भाष्यविरोधात्। काष्ठ इत्याकारान्तस्यैव गण [illegible] ठ नातु भाष्यवि
रोध एवा काष्ठादारुण। परम। अति। अमात्ताज्झ्वेशः सुभगार्थः अमात्ताच्च मयुतः अद्भुत। भृश। घोर। कल्याण। सुख [illegible] सा पदादिति न छन्दा
मुत्सनार्थे सुबन्ते परे इत्यर्थः। अयं विधिः परत्वात्प्रतिषेधात्वा धते। यत्पचते [illegible] त्यादि। पूतीति क्रियाविशेषणत्वान्नपुं [illegible] पचति किं पचतीति। ता
क क्रियाकर्तृकश्चेत्यर्थः। पूञः पूयी धातोर्वा [illegible] न्येकादौ णादिके तिङि तेन एव गुणाभावे आद्युदात्तत्वं पूतिशब्दे [illegible] आख्यातमिति आहुः। पूतिरनुबन्ध
चकारानुबन्ध इत्यर्थः। इदं च निघातसंनियोगशिष्टं तेन पदानिघातस्य [illegible] अन्यदात्वाद्युदात्तमेवेति वाच्यं [illegible] र्थमिति। बहुवचनान्तं तिङं तमि
त्यर्थः। गतिर्गतौ। अयमुपसर्ग इत्याद्युदात्तत्वापवादः। गतौ परे नुपसर्गस्य गतेः [illegible] नित्यं भिधानेन प्रयोगाभावात् उपसर्ग इति वक्तव्ये गतिग्रहणं लाघवा
र्थमुत्तरार्थं च। यद्यप्ययमभ्योसावकाशः [illegible] याभिगृन्तावितिवक्तव्ये गतिग्रहणं सर्वत्रापि प्रवर्तने एतावमैवन दपवाद [illegible] व्यवहार इत्याहुः। अभ्युद्धरती
अत्रो च्छ्रयति अभेर्निघातः गतिघाते वा विशेषाभावं प्रवृत्तिमात्रेणोदाहृतं। अभिसंहरतीति मुख्यं फलं। गतौ किमिति। गतेश्चुद्धतिङं ते प्रयोगा गतियुक्तेषु

ल॰ श॰ रूरं तेवा तत्र रूरं तेस्मागावगानैर [illegible] स्वर प्याख्याति स्व मानिस्यो पुंसं तेपुश्रव नघातेनगतेर्निघातस्याभावात्तिङि चोदात्तवतीति तिङ्युदात्तवत्येवेति नियमात्
पू॰ स॰ युदात्तवतिति ङ् तेन रथमेगाद्दुदात्तवतितेति वसिद्धं स्वपारिशेष्यान्नत्वावेवभविष्यतीति प्रश्नः। आमंद्रैरिति। तेप्राक् धातोरित्यस्य प्रयोगनियमार्थत्वेऽपि [illegible]
१० प्रयोगनियमपक्षमभिप्रेत्यैवछंदसि परेवछंदसि परेपि व्यवहिता इत्यार भ्यं [illegible] पदानुभाष्ये शीत्यासंज्ञानियमार्थमभिप्रेत्यत व्याख्यायतेतदागतित्वाभावा
देवाप्राप्तेः। मंद्रशब्दस्य रूढिशब्दत्वान्नक्रियावाचित्वं आमंद्रैरित्यत्र न [illegible] त्वात्। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतिगति [illegible] न चात्राङ्मंद्रं प्रतिक्रियायोगः किंतर्हि
याहि शब्दं प्रतीति भाष्यस्यापि अयमेवार्थः। [illegible] क्रियाचयत क्रियाप्रवहितस्मिन्नमतित्वं मंद्रस्तु न क्रियावाचीति यत्तु [illegible] दाद्दयः। ननु [illegible] निमित्तानु [illegible] दाने यु
यायुक्ता इति कथं लभ्यते उच्यते परस्येत्यधिकारा [illegible] विधित्वात् समर्थपरि [illegible] प्रवृत्त्या नादेन तद्धि शेषलाभ इति तत्तुच्छं। [illegible] मंजस्यात्
एकार्थीभावरूपपरिभाषाप्रवृत्तेश्चायुष्मदस्मदादेशनिघातविधौ परिभाषा प्रवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्य उक्तत्वाच्च। न च मंद्र [illegible] कर्तृकं यत्तमाङ्विशे
ष्यते समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रतिगतित्वमस्त्येव अत एवाभ्युद्धरतीत्यत्र सर्वभंगतित्वमिति वाच्यं। धातूपसर्गसंबंध [illegible] साधनान्वयात् पूर्व
मेव तदर्थात्। अत एवोपास्यते गुरुरित्यादेः सकर्मकत्वमिति भाष्य एवं स्पष्टं तिङि चोनिपाता आद्युदात्ता इत्यस्यापवादो [illegible] र्थात्व व्यवहि
तस्य सत्त्वात्। उदाहरणे निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधाद्दुदात्तवत्त्वं तिङः तस्याय तत्र शुक्लीकरोतीत्यत्र च [illegible] न निपाता
द्युदात्तत्वमेव बाध्यते न त्वेतमिति अत्र शुक्लीशब्दस्य निघातः। नन्वामंद्रैरित्यत्र कथं प्रत्ययांते मंद्रशब्दे परे आङो निघा [illegible] प्रति [illegible] यति
एवं च तिङ्ग्रहणाभावेपि गत्यासक्तक्रियावाचकस्योदात्तवतीति विशेषणादप्यतन्निवृत्तिः सिद्धेति भावः। तत्र [illegible] यया क्रियया
युक्तास्तं धातुं प्रत्येव गतित्वादिति भावः। एवं च यत्र प्रपचतीत्यादावेवस्यादेति ङ् ग्रहणे तु सति यं धातुं प्रतियाति [illegible] पूजितपर्यायहे [illegible] संपद्यंत इति
न दोषः। अत्र तिङ्शब्देन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते। तेन न प्रपचति। तरामित्यत्र उदात्तवत्याम् तेगतेर्निघातः सिद्धं तत्र क चन यजते [illegible] निघात
ता ध्वक्रिमि चेदं भाष्ये। एतेन निघातासत्त्वप्रतिषेधाश्च परकालेविच्छिन्न पाठेपि भवति संहिताधिकाराभावादित्ततु काष्ठाद्यो [illegible] कारिति [illegible] गंधा

श्रीकाशीजीमेमहल्लाअधुघुरानासामाकीगल्लीआदिविश्वेश्वरकेपासश्रीयुतबाबूहरखचंदजीकेबागमेश्री
प्रसादकरायकेगणेशयंत्रालयमेलघुशब्देंदुशेखर व्याख्याकापाठमथालिखासीतारामभीछपाछापाजि
लागोपालजिसेलेनाहोयसोचांदनीचोकमेकुंजगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादकरायकेदुकानमेमि
॥लेगा॥

नांचद्यो[illegible]मित्यस्यफिषट्त्वं — पञ्चरसत्वादितिभावः संहितायांत्विति तयोर्द्यावचानिसूत्रस्य संहिताग्रहणस्य प्लतसमासेष्वधिकारात् स्वरितविधेः [illegible] ...र्वासिंभावः अ
यमेव संहिताधिकारो ज्ञापयति एतदधिकारवहिर्भूतानां कालव्यवायेपि प्रवृत्तिः अन्यथा संहितायां कालव्यवायादेव न भविष्यति किंतदधिकार[illegible]नेनेप्तरं [illegible]
त्यादीनां निघातः अग्नाविष्णूइत्यादावचग्रहे आनेङ्प्रदयः पदविभागे च वसनसादयः सिध्यंति अशक्नुवादिना कालव्यवायेपि नसादयः व्यवधाने च [illegible] न [illegible]
नेत्यादि निरूपितं संहिताधिकारस्थं तु यत्नादिकं [illegible]रित प्रचयादि कंचनेति बोध्यं नन्वेवं पुरःहितमित्यवग्रहे हि शब्द[illegible]त्वं वहु चेंपठ्यमानेनानिघ्येत संहिताधि
कारस्थत्वेन कालव्यवाये। प्रवृत्तेरिति चेन्न यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः उपदिष्टस्तथाविधाद्स्वराणामवग्रहे [illegible]ति शास्त्रे [illegible]विधानाम् अने
भवतां पृथ्क्षेयमाणुवतां पुनः संधीयमानानामेकी[illegible]यमाणानां यथायेन प्रकारेणस्वरउपदिष्टः शास्त्रे तेस्वरमस्वराणामवग्रहेपि तथैव [illegible]ति [illegible]र्थः नन्वेवमुप
गंतवै अचेतवाइत्यादौ नामवग्रहं उत्तरखंडोद्यंवर्णस्य प्रचयः स्यादिति चेन्न प[illegible] दीपंसुमुदात्तानामसंहेतवड्डुतराणीति विधेयवच[illegible] [illegible]र्थं मुदात्तानां
पदानां उत्तरात् दीर्घादी स्वरविधावसंहितवज्जानीयादित्यर्थः एवं [illegible]मे अललाभवंती रित्यादीनां क्रमकाले इति शा[illegible]र [illegible] चयो न प्रवर्त्तते प
रिग्रहे लनार्षानाज्ञे नैवेकाक्षरीकृताः न प्रो[illegible]समाचारव्यालिसौ[illegible]रौप[illegible] इतिवचनात् परिग्रहो वेष्टकउच्यते अनार्षशब्दे [illegible]भूतकरणेः [illegible] स्वर आ
दात्तः पदाभ्यासस्य मध्येक्रममानः पूर्वपदांतस्यादिनेस्तृशति[illegible] [illegible]दि[illegible]तमेनस्तृशतिनदातस्यायं विकारः परसंधि[illegible] [illegible]नादिः स्वरादिर्वाभव
तियदि व्यंजनादि [illegible] प्रचयेप्राप्ते यमपवादः अनार्षादिति करणेत्यस्यान्यासमिति तुल्यं। नौ उदात्तस्वरितौ चेन्न[illegible]परौ भवत इत्यर्थः अनार्षानादित्युदा
हरणं रत्नधातममिति रत्नधातमं तेनैवेकाक्षरीकृतादित्यस्योदाहरणं अलला[illegible]भवंतीरिति अललाइति शब्दानुकरण[illegible]तितन भाष्यकृतइति सर्वं सुस्थं शाब्दं दु
[illegible]रवरःपुत्रोमंजूषा चैव कन्यका स्वमतोसम्प्युगुत्त्या [illegible]वयोरर्पितोमया १ शब्देंदुशेखरेः सोमफलिभाष्योक्तिभूषितः सतां तत्क मलेव्यासांयावचंद्रदिवाकरौ श्रा
इतीश्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टा रचिते लघुशब्देंदुशेखराख्ये सिद्धांतकौमुदीव्याख्याने अव्ययीभावसमाप्तम्॥ ॥ अब्देनागभुजेन्दु
याब्जगुणितेनगाणेशयन्त्वालये संशुद्धी कृतमादितो बुधवरैः श्रीविश्वनाथादिभिः एतच्छेखरपुस्तकं द्विजवरो दुर्गाप्रसादः सुधीः सिंग्धैमौक्तिकचारुभिः समकरोन्मुद्रा

मि: ज्येष्ठवदी [illegible] [illegible]गो॰ संवत् १९८२९॥

॥इतिश्रीलघुशब्देन्दुशेखरउत्तरार्द्धसमाप्तम्॥